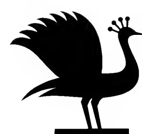
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13805

Kalisz Memorial Book

Sefer Ḳalish

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Sefer Kalish / Va'adat ha-sefer be-Yiśra'el, Tsevi Arad ... [et al.] ; be-Artsot ha-Berit, Yosef Arnold ... [et al.].
IMPRINT	880-02 [Tel Aviv : Israel-American Book Committee, 1964-1968]
DESCRIPT	2 v. : ill., facsims., map, ports. ; 29 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Kalisz. Kalisz (Poland) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Kalisz.
ADD'L TITLE	Kalish book

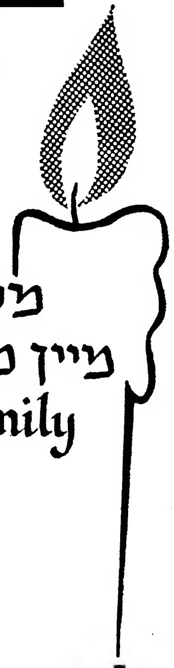
THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

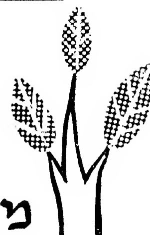

קאליש
Plac S. Nikolaja

משפחתי ז"ל
מיין משפחה
My Family

משפחתי תבל"א
מיין משפחה
My Family

ספר קאליש

הסטטוט של קאליש צויר על ידי ארטור שיק ● דער קאלישער סטאטוט - פון ארטור שיק

ספר קאליש

כרך ראשון

שמות חברי ועדות־הספר

ועדת הספר בישראל

צבי ארד
אליעזר בירנבוים
יוסף הולץ
גרשון וורוצלבסקי
אברהם זהר, מזכיר
ד״ר שאול זאלוד, גזבר
ברוך טל, יו״ר
מנדל שירצקי
שקלנובסקי מנחם

ועדת הספר בארצות הברית

יוסף ארנולד, נשיא
סעם אוקלאדעק, מזכיר לכספים
סעם בערקע, סגן נשיא
ישראל דיאמאנט, גזבר
פרץ וואלטער, מזכיר
קלמן ארונוביץ
שורעק חוה

וולף ציוויש

עריכה גרפית: שמואל ברנד

ספר זה הובא לדפוס בשנת 1964, במלאות 700 שנה לתקנון קאליש (1264)

סודר ונדפס בדפוס "אילון", תל־אביב, רחוב השרון 11

הקדמה

שתי עשרות שנים לאחר שהגלו הצוררים הנאצים את יהודי קאליש מעירם לגיטאות ולמחנות ההשמדה.

חמש עשרה שנה לאחר תום מלחמת העולם השנייה והופעת הניצולים הראשונים ובפיהם הבשורה האיומה על חורבן קהילת קאליש ואבדן הציבור היהודי.

החליטו שרידי הקהילה במדינת ישראל, בארצות הברית של אמריקה ובארצות פזורה אחרות, להציב יד לשלוש רבבות אבות, אמהות, אחים, אחיות, בנים ובנות, שנפלו בקרב עם הצורר ושנספו על קידוש השם.

ועדי „ספר קאליש" בישראל ובאמריקה לקטו דף אחרי דף, עדות אחרי עדות, מאמר אחרי מאמר, ידיעה אחרי ידיעה ובמאמץ שנמשך שנים - אספו את החומר לספר קאליש.

אלה הם תולדות קהילה עתיקה מאד שהתקיימה קרוב ל־1000 שנה. פעמים אין ספור נפלה הקהילה במשך הדורות וקמה מחדש והמשיכה את חייה עד שהושמדה ולא נשאר ממנה זכר.

יהי ספר זה עד לעולמים לציבור יהודי טוב שכרע ונפל, ישמשו תולדותיו זכר לדורות הבאים ומקור גאווה ליוצאי עירנו להמשך המסורת של קהילת קאליש.

העם עיר ואם בישראל שעלה על בניה הכורת: שרדה העיר על פארה ויד המהרס לא היתה בה: בתיה עומדים איתן וגגיה מלבלבים: נהר פרוסנה מתפתל כמימים ימימה וחופיו מרוצפים אבני־מצבות מבית־העלמין היהודי:

ואילו על שלוש ריבוא של יהודי קאליש עלה הכורת: הם לא הובאו אל קבר ישראל: נתערב אפרם באפר המיליונים שנשרפו, ועצמותיהם פזורות בשדות זרים: כל חילם הותירו בעיר וזרים מתדשנים בו:

לפני שבע מאות שנה ומעלה באו לעיר ומיד היו בה השאור שבעיסה: הם שטבעו מטבעות למלך והם שעשו במלאכה ובמסחר: במוקדם במוקדם חרגו מן התחום הצר של עיסוקי יהודים בימים ההם והסתערו על המלאכה והתעשייה: בהשכל ודעת שלחו ידיהם במלאכה עד שעשו את העיר ראש וראשונה בתעשיית התחרימים והרקמה:

היתה עיר של יהודים, עיר של יהדות, עירם של סוחרים ואומנים ועירם של מגן אברהם ונפש חיה: עירם של מהפכנים בשנת 1905 ועירם של לוחמי הגיטאות אשר עלו מתנועת־הנוער, יצאו אל אחיהם ברחבי הארץ ורשמו בדמם שורות של גדולת־נפש בפנקסה של יהדות פולין: עירם של חלוצים שיצאו לפני העם להורות את הדרך למולדת: עירם של יהודים מכל ימות השנה, הממלאים בתי־כנסיות ושטיבלך קול תפילה וקול תורה: עירם של בני־נוער לפלגיהם, שהתגודדו כשבלבם אהבת ישראל, וקנאת כבודו כאש בוערת בעצמותיהם: עירם של פועלים יהודים זקופי־קומה וברוכי־כפיים שכבודם בביתם פנימה ובעיני הגויים חבריהם:

עד שעלה עליהם הכורת כשודד בצהריים, סובב אותם בכחש ובמרמה והעלה אותם על המוקד בטרם יספיקו לקרוא שמע, בטרם ירימו עליו יד בזעמם:

ראה, הנה הם הולכים אל בניין השוק, אל הקרונות, צרורם קטן ועיניהם גדולות, עיני יהודים עצובות: שבע מאות שנה נאבקו במקום זה עם השכן העוין, המקנא, הדוחק ונוגש; שבע נפלו שבע קמו: את זכותם לאכול לחם ולהתפלל אל אלוהים קנו בייסורים, בתחנונים ובשתדלנות, בממון: פה ושם הורמה יד יהודי להשיב לרוצחים כגמולם; וכך דור אחר דור, מאה אחר מאה: קרא את הגדת־תולדותיהם בעיר וידעת מהו אותו דוק של עצבות הפרוש על עיניהם:

הולכות הנשים, מאמצות תינוק אל לבן, רצות עירומות אל תאי־החנק, אלו דעתן מסתתרת, אלו כושלות וגוועות: הולכים הילדים ועיניהם הנבונות יודעות את האמת במערומיה: הולכים הישישים וידיהם נצמדות אל סידור: הולכים גברים וגבם שחוח ממשא שבע מאות שנים: קופצים צעירים מהקרונות ומתרסקים אל אבני המסילה: הולכת תקוות־עם ומגפיים מסומרות רומסות אותה לעין השמש:

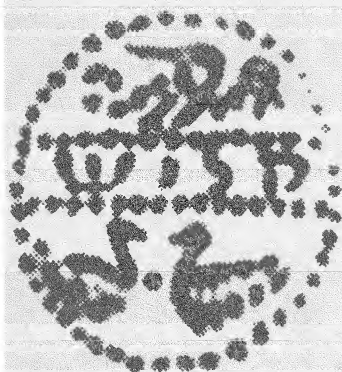
זכור ואל תשכח:

יזכור העם את בניו, יגדל שמם ויקדש זכרם:

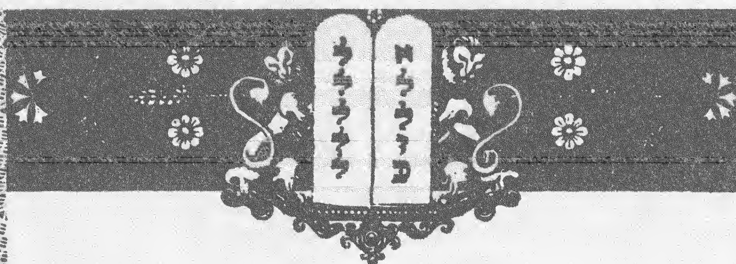
אתה שנולדת בעיר זו שנן לבנך כי היו אבותיו טהורים בחייהם וקדושים במותם ונשמותיהם בצרור החיים הן צרורות:

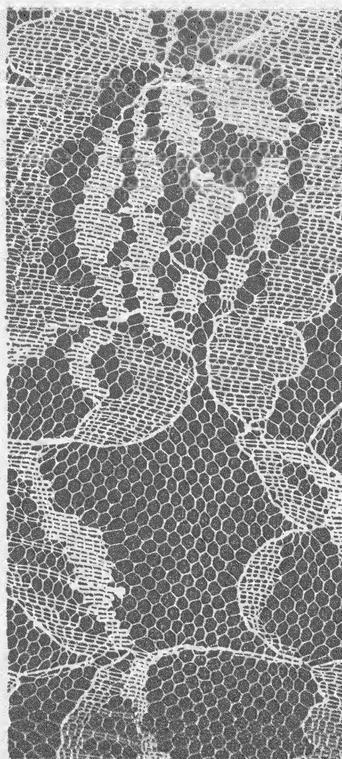

תולדות יהודי קאליש

פרק ראשון

ד"ר נ. מ. גלבר

העיר בהתהוותה

ל פי מימצאים שנתגלו על ידי ארכיאולוגים פולנים בשנים האחרונות נקבע, שישוב בני אדם בשטחי קאליש ראשיתו בתקופת האבן, לפני ששת אלפים שנה, בקירוב. במסגרת מאמרנו לא נוכל להקדיש לתקופות אלו מקום רב. נציין, שההיסטוריון הפולני יאן דלוגוש ניסה לזהות את קאליש, לפי נתונים מקומיים דומים, עם העיר קאליסיה המוזכרת בגיאוגרפיה של קלאודיוס התלמי (פטולומיאוס, 142—147). השערה זו נסמכת, לפי דעת חוקרים פולנים בימינו, בעובדה שבשטח קאליש נמצאו שרידי מיבנים, תנורים, דליים, חפצים שונים ואף שרידי סדנות־נפחים, בתי־מלאכה למתכת וקברים המצביעים על יותר ממאתיים עמדות ישוב בתקופת שלטון הרומאים.

כמובן, שאין לראות דעות אלו כמשכנעות לחלוטין, כל עוד נמשך הדיון בעניין זה במדע הפולני, בהשתתפות ארכיאולוגים, בלשנים, היסטוריונים ואתנולוגים.

מהנתונים שמנינו מסיקים המדענים הפולנים, שקאליש היתה מאוכלסת תושבים קבועים, שלא עזבו את מקום מגוריהם. טרם נחקרה התקופה שלאחר התמוטטות האימפריה הרומאית, וקשה לקבוע את מוצאו וטיבו של הישוב באותם הזמנים.

בעיית קאליש הטרומהיסטורית טרם נפתרה, ותעסיק עוד שנים את חקר ההיסטוריה (1).

מבחינה היסטורית ידוע, שהעיר קאליש על נהר פרוסנה מילאה תפקיד חשוב בתעבורה של הזמן העתיק, שעברה בפולין. לא ידוע תפקידה בסחר־המעבר בראשית ימי הביניים — בייחוד במאות ט׳—י״ב. לעומת זאת כבר נחקר מעמדה בסחר־החוץ בימי הביניים המאוחרים.

ידוע, שעוד בימי שלטונו של מיאשקו הזקן היתה קאליש אחד הישובים המרכזיים של הנסיכות. מיאשקו העדיף להתגורר בעיר, הרחיב אותה, הקים כנסיות, הביא לתוכה מיסדרים. אחרי מותו בשנת 1202 התחילה תקופה של מריבות ומלחמות בין יורשיו. העיר עוברת מיד ליד. עם כיבוש העיר על ידי הנריק בעל זקן (Brodaty) בשנת 1233 נשתפר גורלה. הוא הקים מחדש את העיר שנהרסה כמעט כליל במלחמות. הנריק שאף להפוך את קאליש למרכז, שיאחד את כל החבלים שבידי הפיאסטים. על כן השתדל לייצב את קאליש גם כמרכז עירוני, בנה את כיכר־השוק, הרחיב את שטחיה והקים שם מבצר ובניינים שונים. למעשה הוקם על יד קאליש הישנה מרכז עירוני שני: העיר החדשה. בתהליך זה היו היהודים שותפים פעילים, כפי שיסופר בפרק השני.

החל מהמאה הי״ג מופיעה קאליש החדשה כישוב עירוני מאורגן על יסודות חוקיים יציבים כ־ Antiqua civitas.

כתב־קיום־היסוד

כידוע שימש יסוד ראשוני להקמת עיר בפולין כתב־קיום־היסוד (dokument lokacyjny). תעודה זו של קאליש לא נשתמרה, אלא שבתעודה אחרת של הנסיך פשאמיסל משנת 1282 נמצא אישורו של כתב־קיום־היסוד, שהוענק על ידי בולסלאב האדוק (Bolesław Pobożny) על יסוד החוק המאגדבורגי, ויש להניח שהוא נתן את כתב־קיום־היסוד בשנות 1253—1260. הוא העניק לעיר מספר הנחות ואף זכויות כגון: בשנת 1264, את הזכות ליטול את רבע הכמות מכל עגלה המביאה מלח (2).

גם פשמישל, נסיך פוזנא וקאליש, דאג לפיתוח העיר. בפריבילגיה מ־2.10 1283 ציין את הערים והכפרים במחוז קאליש, הכפופים לשיפוטה של קאליש. הוא העניק לעיר את כל החנויות שיקומו בטבורה, בתנאי שאחת מהן תינתן למוכתר הנריק. בשנת 1291 מסר לעירונים את דמי־השכירות של החנויות שנבנו בטבור העיר (3).

בשנת 1297 העניק הנסיך ולאדיסלאב לעיר את ההכנסות משכר־הדירה של החנויות ומדמי־החכירה של השדות. בשנת 1299 קיבלה מידיו העירייה את הזכות להעניש עבריינים, זכות שהוענקה גם לעירוני גניאזנו פיזדרו.

שטפונות הנהר פרוסנה, שהתגברו במאה הי״ג והחריבו את העיר, אילצו להעבירה לעברו של הנהר (4).

שנתון של הכנסייה בקרקא רושם בשנת 1233 שהנסיך הנריק ברודאטי (בעל זקן) כבש את קאליש ובנה עיר (5) חדשה, כדי ליצור נקודת ישוב חדשה. תעודה משנת 1303 קובעת בפירוש את העברת העיר לעברו האחר של נהר פרוסנה.

במרכז החדש התיישבו בתמיכתו של הנסיך בעלי מרץ ויוזמה מסחרית, והם שהקנו להת־פתחות העיר צביון מיוחד.

גרמנים, פולנים, יהודים

במאות י״ג וי״ד התיישבו בעיר החדשה על פי רוב גרמנים שבאו משלזיה. מלבדם באו משם גם פולנים ויהודים. המוכתרים הראשונים, כגון ריטווין והנריק, וכן רוב חברי המועצה העירונית בשנות השמונים של המאה הי״ג, גם הם מוצאם משלזיה. רק בזמנים מאוחרים יותר באו להשתקע גם פולנים משכבות האצילים העניים.

מתעודה משנת 1303, הקובעת את תחומי שתי הכנסיות, מסתבר שהנהר חוצה את העיר לשניים. הלוקאטור (מבצע כתב־קיום־היסוד) הראשון של קאליש הידוע לנו היה המוכתר (wójt) ריטווין, ממוצא גרמני משלאזיה, שבא כנראה עם שאר הגרמנים משלזיה. ניתנו לו כהכנסות: 1/6 מדמי חכירת שדות, 1/6 משכר־דירה, חנויות, איטליזים, סדנות של סנדלרים, בתי־נחתומים, 1/3 מהכנסות בית המשפט. הוא היה ממונה גם על השיפוט ב־8 הכפרים השכנים. הוא היה גם בעל הטחנות, ג׳ בתי מרחץ, בית־המטבחיים, בריכות וגן־הפרי. המוכתר ייצג את שלטון העיר. לידו היתה קיימת מועצה בת 13 חברים עם יושב־ראש (magister consulum) מלבד חבר אחד — תיאודור מקראקא — מוצאם של חברי המועצה משלזיה.

בשנת 1283 הוקם בית משפט בשביל המחוז הכפוף לקאליש, וניתנו לו זכויות נרחבות בתוקף זכות מתן פסק דין מוות והוצאתו לפועל (prawo miecza).

מעובדות אלו אנו למדים, שכבר במאה הי״ג היה קיים בעיר שלטון אוטונומי.

בשנות 1289 — 1291 הוקצה שטח מיוחד לכיכר בטבור־העיר (Rynek), וניתנה זכות לסוחרים להקים שם חנויות. במרכז השטח הוקם לאחר זמן בניין בתבנית קמרונית (Sukiennice) ובו חנויות, אטליזים, סדנות של סנדלרים, דוכנים לתגרנים ודלפקים לאופים. כאן נתקיימו כל שבוע ימי שוקא, שכינסו את תושבי הסביבה, וכן השווקים השנתיים, בהם ביקרו סוחרי חוץ. באותה תקופה הוקם על ידי העירונים בעזרת פשאמיסלאב בית החולים. הוא נבנה מעבר לשערי העיר, כדי למנוע התפשטות מחלות ומגפות בקרב האוכלוסיה העירונית.

לאט לאט זרמו העירה אנשים בעלי הון, שהשפיעו במרוצת הזמן על צביונה. הם נטלו לעצמם את שלטון העיר ושחררוה מכפיפותה לנסיך. מחשש סכנה לזכויותיו חידש הנסיך מזמן לזמן את כתבי־הקיום, הרחיבם, אולם ידע גם להבטיח בהם את זכויותיו.

הפאטריציאט

במאה הי״ד שולט עוד בעיר סטארוסטה וויאֶבודה (6). עד ראשית המאה הט״ז משתתפת קאליש, בדומה לקראקא, פוזנא, סאנדומיר, בדיוני הסיימים, ולוקחת חלק בבחירת המלך. עוד מימי מלכותו של קאזימיר הגדול חתמו נציגיה על מיסמכים ממלכתיים חשובים.

באותה תקופה מסתמנת התהוות פאטריציאט — שכבת העירונים העשירים — שהצליחו להשתחרר מתלותם במוכתר ובנסיך עד שתפסו את השלטון כולו. לכן אין פלא שבתעודות מוזכרים חברי אומניות בעלי־מלאכה כבעלי אחוזות, כגון קונראד ראש אגודת האופים, שהיה בעל הכפר טלוקין ושדות בכפר בורקוב.

לחלק גדול של העירונים שדות ואדמות מחוץ לעיר, וגם אחוזות כפריות. המצב הכלכלי במאה הי״ג—הי״ד הולך ומשתפר, יוצר אפשרויות להתעשרות. תוצרת בעלי המלאכה המאורגנים באומניות על יסודות יציבים — טוחנים, נחתומים, קצבים, סנדלרים, רוקחי משקאות (תמד), בורסקאים, רצענים, נפחים, מסגרים, צורפים — נתונה ליצוא. קאליש, שדרכה עברה התחבורה בקו ורוצלב — טורן, הפכה למרכז מסחרי. בידי העיר גביית דמי מכס, המכניסה לה רווחים ניכרים. החל בשנת 1289 משתתפת העיר בקונפדרציות הערים בפולין הגדולה לשם הגנה מפני רוצחים ושודדים. היא הצטרפה גם לאיגוד האנזה. בשנת 1298 העניק המלך ולאדיסלאב לוקיאטאק מלבד אישור כתב־הקיום גם חרויות חדשות, ביטל את דמי הירידים בעיר העתיקה והחדשה והתיר לעירייה לגבות את מחצית ההכנסות של הטחנות בעיר. בשנת 1306 פלשו העירה

הליטאים והרסו אותה. בשנת 1331 כבשו את העיר הצלבנים אולם נאלצו לסגת, בגלל שטפונו של נהר פרוסנה. ב־4.5.1338 העניק המלך קאזימיר הגדול את הזכות לקיים שוק של 8 ימים (7). הישג גדול היה גם בהענקת החוק על ידי המלך קאזימיר (7.9.1365), לפיו תושבי קאליש כפופים אך ורק לחוק בית המשפט העירוני או לבית המשפט של החוק הגרמני בארמון.

בתהליכי התפתחותה המינהלית־הפוליטית מצאה העיר בשנת 1360 אפשרות לקנות מידי המוכתרים מיקולאי בארון ויאן מלודשי את המוכתרות, ובזה להשיג את אי־תלותה ועצמאותה. קנייה זו אושרה ב־2.2.1360 על ידי המלך קאזימיר (8).

מלאכה ומסחר

מבחינה כלכלית עסקה האוכלוסיה בעיקר במלאכות ובמסחר (9). הייצור של בעלי המלאכה הקיף את כל סוגי הצריכה של האוכלוסיה: מאפה בחנויות מיוחדות, בשר, ממתקים, בירה. היו גם בתי מלאכה לאריגה, קדרות, בורסקאות, סנדלרות, רצענות, כּררות (כרים ואוכפים לבהמות), נגרות, בנאות, חבתנות, ייצור חפצי ברזל. המצב הטופוגרפי של העיר, בעמק שהושקה על ידי מימי פרוסנה, איפשר התפתחות טחנות. בשנת 1362 הרשה המלך קאזימיר הגדול לטוחן מאציאֵי להקים בעיר טחנות בעלות 5, 6, גלגלים ואף יותר. את תוצרתם מכרו בעלי המלאכה בעצמם. המסחר הצטמצם ברובו לסחר שמחוץ לעיר, הודות למצבה הגיאוגרפי של העיר: היא שוכנת על הכביש "נובה דרוגה טורונסקה" המוליך משלזיה לפומורז'ה דרך קאליש. תעבורת הסחורות הכניסה לעיר רווחים על ידי המכס. לפיתוח העיר הרים תרומה ניכרת גם היריד, שהיה נמשך מ־9.5 עד 17.6. את הרווחים מהמסחר היו העירונים משקיעים בקניית כפרים ומגרשים.

כל מיני פריבילגיות והנחות ייצבו את היסודות האירגוניים והמינהליים של העיר והגבירו את השפעתה הפוליטית. למרות התנאים לא נמנעו מהעיר מריבות ומלחמות של השליטים, עם הצלבנים ובינם לבין עצמם, שנמשכו עד מותו של לוקיאֶטאֶק בשנת 1343.

יורשו קאזימיר הגדול מחזק את העיר, שהיא הבירה השנייה של הממלכה, ונבנים בה בנייני־חומה, כנסיות ומנזרים.

בימי שלטונו של המלך לודביק ההונגרי אושרו כל כתבי־הקיום, שניתנו על ידי קאזימיר ועל ידי קודמו. למועצת העירייה הוחזר אף הכפר דוּברזאֶץ, שנלקח ממנה על ידי המלך קאזימיר בניגוד לחוק (10). משקי הכפרים השייכים לעיר נוהלו על ידי שלטונות־העיר או הוחכרו לפקידי העירייה. יחסם של אלה אל האיכרים לא היה שונה מיחסם של האצילים, ואין פלא שפרצו גם מרידות, כגון בשנים 1589 — 1598 בכפר דוברז'אֶץ (11). עירוני קאליש שוחררו גם מתשלום המכס בקונין ואוֹסטשאֶשוב. הוא העניק לעיר את הזכות לקיים מ־9—17 ביוני שוק של 8 ימים, שתרם רבות לפיתוח סחר־החוץ.

למען צורכי העיר והארמון החליט המלך ולאדיסלאב יאַגיאֶלו בשנת 1402 להקים בקאליש על נהר פרוסנה טחנה ומנסרייה, הקנה לעירייה זכות־בעלות על שליש הטחנה, וזכות לגבות את ההכנסות, בתנאי שתשלם את שליש ההוצאות. במרוצת השנים נבנו על ידי העירייה עוד טחנות, והכנסותיהן היו שייכות לה (12).

לשם הרחבת המסחר העניק המלך לעיר ב־29.4.1404 זכות למכור את הסחורות המובאות העירה במשך שלושה ימים (13). בשנת 1552 הרחיב זיגמונט אוגוסט את הפריבילגיה בה נקבע שכל סוחר העובר את העיר מחוייב להניח את סחורתו למכירה במשך 7 ימים (14). בשווקים השבועיים הותר מסחר בשר חופשי, ונאסר על הבאים העירה להוציא מן העיר בהמות בלתי נקנות. את ההכנסות מדמי־השוק היו העירונים חייבים להוציא לתיקון חומות העיר, ולהגיש שנה בשנה את החשבונות למלך (15). כן שוחררו בשנת 1425 העירונים, הסוחרים והמובילים מלח מתשלומי מכס ודמי־שוק בכל שטחי פולין. כל פקידי הממלכה נדרשו לעמוד על ביצועה של פריבילגיה זו (16). באותה שנה הורשו העירונים לקיים בקאליש 2 ימי שוקא.

כנראה שהפקידות לא שמרה על ביצוע הפריבילגיה בעניין השחרור ממכס, כי ב־13.6.1443 ציווה המלך ולאדיסלאב לכל הפקידים לא לגבות מכס מאת עירוני קאליש (27). הוא ציווה גם ששלטונות העיר לא ירשו לשום אציל לרכוש בעיר בתים ומגרשים עד שלא יתחייב לשלם את כל ההיטלים לטובת העיר.

המלך קאזימיר הבטיח לעיר שגביית המס לצרכי בטחון המדינה לא תפגע בזכויותיה ולא תהווה תקדים לעתיד.

בשנת 1512 קבע המלך זיגמונט חוק בחירות חדש לשלטונות העיר (18), לפיו נבחרו חברי

המועצה על ידי ראשי האומנויות. כדי למשוך לירידים מבקרים מבחוץ, שוחררו הבאים לפי צו המלך ב־12.6.1512 מתשלום דמי־השוק. הוא אישר גם את שחרור עירוני קאליש מתשלומי דמי־השוק והמכס בכל פולין, והעניק לעיר את הרשות לגבות מכל עגלת־סחורות דמי־גשר בסך 8 דינרים, שנוצלו לתיקון הגשרים. בשנת 1518 הופחת המס מ־80 ל־40 גרז'יבני ועל העיר הוטל להעמיד לרשות הצבא במקום 2 עגלות רק עגלה אחת (1523).

באותה שנה התלוננו כנראה העירונים, שחוכרי המכס אינם מכבדים את הפריבילגיות בענייני שחרור העירונים ממכס. ב־23 באפריל 1523 דרש המלך בדֶאקרֶט מיוחד מחוכרי־המכס לשמור על חרויות המכס של עירוני קאליש, שהוענקו להם על ידי קודמיו. בתקופה זו התנהל דרך קאליש מסחר מקיף במלח ובפלדה(19). בשנת 1537 פרצה דליקה שאכלה מספר רב של בניינים. נוכח דלדול העירונים נאלץ המלך לשחררם מתשלום מסים ומכס למשך 20 שנים.

המלך זיגמונט אוגוסט אישר את כל כתבי־הקיום של קודמיו, את התקנות של אומנויות הרצענים, כררים (20), שזרים, נגרים ופרוונים שלקו בדליקות, והוציא ב־12.3.1552 תקנות חדשות. הוא ביטל 12.3.1552 את תקנות המלך זיגמונט בעניין בחירת חברי המועצה (21) וקבע שיועצי העיר ייבחרו על ידי כל אזרחי העיר. מ־12 מועמדים נבחרים ימנה הסטארוסט הראשי 6 יועצים. בשנת 1579 שילמו העירונים מס עירוני בסך 230 פלורין 22 גרושים (22). בין משלמי המס היו 264 בעלי מלאכה, 52 דיירי משנה. מבין בעלי מלאכה יש להזכיר במיוחד 23 קצבים, 2 סנדלרי עורות סוחתיין, 3 גלבים, 3 רוקחים, 2 צורפים, 19 סנדלרים פשוטים, 17 חייטים, 13 פרוונים, 45 מבשלי יי״ש, 19 מוזגים.

בשנת 1564 נשתייכו לפי הסקר לסטארוסטבו קאליש: קאליש, קולו והכפרים נאֶגדזאֶז'ובו, ויניארו, קשיבוסאֶצ'ה, קושציול גלוגוב, יאנקובו, קראסובינה, סטארה מיאסטו, פיוטרוב, פאבלובקו, גרודזיסקו (23).

בשנת 1616 שולם המס בסך 373 פלורין. לעיר ניתנה גם זכות הפרופינציה לבירה גדנסקאית וורוצלאבית, בתנאי שהרווחים יוקדשו לצורכי העיר. בשנת 1616 נמסרו לעיר הטחנות ליד השער ורוצלבסקי, ומאחורי השער טורונסקי.

בשנת 1616 ניתנו לעיר 3 טחנות, כל מכס השוק וכן חלקם של הקצבים, בהסכמתו של גנרל אציל יאנדז'י צאבנקובסקי, לכל ימי חייו. תמורת זאת חוייבה העיר (24) לשלם מההכנסות לארמון בקאליש 1700 זהובים. אחרי מותו של בעל הטחנות יש להחזירן לסטארוסט בקאליש לצמיתות, ללא כל תמורה.

מבחינה חוקית מעניין להזכיר שבשנת 1633 העניק המלך ולאדיסלאב לעיר את הזכות לקבל אחרי מות תושבים ילדים את מחצית רכושם (25).

בראשית המאה הי״ז התגוררו בעיר (בשנת 1629) 200 נפשות של אצילים. 2050 נפשות

בשנת 1629 נמנו בעיר 2050 נפשות, וביניהן 148 משפחות של בעלי מלאכה. ההרכב החברתי־המקצועי של 148 בעלי מלאכה הוא: 12 קצבים, 4 רוקחים, 8 אופים, 3 חובשים, 2 צורפים, 4 בורסקאי־סוחתיין, 1 אופה עני, 12 סנדלרים, 6 פרוונים, 3 כורים, 3 רצענים, 3 עושי טסים, 1 חרט, 1 עושה מפוחים, 1 עושה חבלים, 2 נשקים, 5 נגרים, 1 פחח, 2 עושי מחטים, 1 עושה מסרקות 4 חבתנים, 5 חרשי נשק, 7 פשתנאים, 13 קדרים, 1 חותך אריגים, 2 יוצקי בדיל, 1 צבע, 6 נפחים, 6 כובענים, 1 בנאי, 2 עגלונים, 1 כורך, 2 נחושתנים, 2 סיידים, 11 חייטים, 1 גודר, 2 עושות מלח, 1 פרוון עני, 1 זגג עני, 2 חייטים עניים.

בעלי המלאכה העסיקו 43 שוליות ועוזרים, ושילמו מסים לפי סוג מלאכתם ומעמדם הכלכלי: מ־4 עד 8 זהובים. העניים 2 זהובים. השוליות 12, 18, 24, 48 גרוש.

בסוף המאה הי״ז, בשנת 1689, היו בקאליש 45 בתי חומה ו־121 בתי עץ.

במאה הי״ז היתה העיר קאליש הבירה של הוויאֶבודות, שכללה 6 מחוזות — קאליש, פיוזדרי, קונין, גניאֶזנו, קציונס ונאקיאֶל. החל עוד מהמאה הט״ז היו תכופות מקיימים הסיימיקים בקאליש את כינוסיהם.

הישג מדיני כלכלי נמצא לעיר בשנת 1676, כשאישר הסיים את ההקלות שניתנו לעיר בכתבי־הקיום שלה. לפי הצהרת הסיים שוחררה העיר לצמיתות מכל עומס החיילים, זאת אומרת ממעבר וחניות בעיר ובסביבותיה בהיקף של ג' פרסות (26), פרט לכפרים השכנים שישלמו כל אחד מס hiberna.

מצבה הכלכלי של העיר היה יפה בתקופה זו, הודות למיקומה. המסחר התרחב בממדים גדולים, בעלי־מלאכה עבדו במלוא הקצב גם בשביל לקוחות שמחוץ לעיר. מרשימות וצוואות בספרי העירייה אנו למדים, שחלק גדול של העירונים התעשר, בנה בתים חדשים ורכש גם אדמות ואף כפרים שלמים. אמנם העיר נפגעה בשנים 1609, 1612/13 על ידי דליקות גדולות. בשנת 1612 נפגעה העיר בדליקה עצומה עד כדי כך, שהסיימיק של הוויאֶבודות פוזנא וקאליש, שהתכנס בשרודא ב־29—31 בינואר 1613, הורה לציריו לסיים לדרוש שם לשחרר את נשרפי העיר ממסים למשך ג׳ שנים, כדי שהעיר תבנה מחדש בזמן קצר (27). במרוצת הזמן הצליחה העיר להתאושש והרובעים שנפגעו מדליקות שוקמו.

מינהל העיר היה עצמאי עם ראש העירייה (burmistrz) (28). בראש 25 יועצים, שנתמנו על־ידי סגן הסטארוסט מתוך 12 מועמדים שהוצעו לפניו. בחירות למועצה ולהנהלות אומנויות בעלי מלאכה קויימו מדי שנה בשנה ביום השלישי לאחר חג הפסחא.

העיר היתה עיר מבצר מוקפת סוללות וחומות, ובהן ארבעה שערים.

בתקופת המאבק במחנה הקאתולים נגד הפרוטסטנטים באירופה המרכזית נמלטו לקאליש פליטים פרוטסטנטים, והשתקעו גם האריאנים עם אלברטוס קאליזיוס בראש. גם האחים הצ׳אחיים מצאו פה מקלט מפני רודפיהם.

תנועת „הריפורמציה" התפשטה גם בקרב תושבי קאליש במידה כזו שהארכיהגמון קארנובסקי הביא לכאן את מיסדר הישועים לשם פעולת תעמולה של הכנסיה הקאתולית.

מסדר הישועים, שבא לקאליש בסוף המאה הט"ז, הקים מספר בתי־ספר יסודיים ותיכוניים, בהם למדו 600 תלמידים מבני האצילים ועירונים. בשנת 1613 בנו שם את המצפה האסטרונומי הראשון באירופה (29). בתי־ספר

עם פרוץ המרד באוקראינה בשנות 1648—1654 מתחילה תקופה חדשה בחיי העיר ותושביה. הצבאות הפולניים שעברו את העיר וסביבתה פגעו בה ובכפריה.

המאה הי"ז עמדה לפי דבריו של בן הזמן — הלבלר העירוני אדם ברוזיצקי — בסימן האויבים, מגיפות, דליקות והרג אזרחי העיר קאליש. היה זה בימי פלישות ומלחמות השוודים.

בחודשי המצור נשרף חלק גדול של העיר, האוכלוסיה סבלה רעב וחלק גדול ניספו במגיפות. נוסף לסבל הוטלו על העיר כל מיני מסים וקנסות. ב־21.7.1655 פלשו השוודים לפולין הגדולה וב־3.8 הופיעו בשערי קאליש פלוגותיהם הראשונות. תמורת 1000 זהובים הצליחה העיר להשתחרר מהם ולאחר שעזבו את שערי העיר, ב־7.8 הופיע סגן הקאנצלר הפולני היארונים ראדזיאֶיובסקי שהצטרף לשוודים, בראש גדוד, נתקבל על־ידי מועצת העיר, אישר את כל כתבי־הקיום (החרויות, בתנאי שהעיר תקבל עליה את שלטון המלך השוודי. תמורת „טובות" אלו קיבל סכום של 3000 זה׳, במקום 6000 שתבע לעצמו. בעיר נשארה פלוגה, שאיכסונה על חשבון העיר.

השלטונות השוודים הטילו מסים וקנסות, ותבעו אפילו סילוק מסים והיטלים, שפיגרו התושבים בתשלומם לאוצר הפולני. כן נאסר על הסוחרים להוציא מהעיר סחורות בלי שסילקו את כל תשלומי המכס. החיילים השוודים פשטו בכל העיר, בחנויות ובדירות, החרימו משקאות, מזונות וכסף. שוד וגזל היו עניין שבכל יום, ושלחו ידם בו לא רק החיילים אלא גם קציניהם. חלק העירונים עזבו את העיר מתוך פחד. כיבוש זה מוטט את המסחר והמלאכות.

בינתיים התארגנה במספר וויאֶבודויות, ביניהן גם בקאליש, תנועה צבאית נגד השוודים שגברה עם כניעת השוודים ב־1.7.1656 בווארשה הכבושה בידיהם. לאחר זמן קצר נאלצו צבאות פולין לעזוב את וארשה. אותה שעה עלה בידי מלך שוודיה לרכוש את עזרתו של נסיך בראנדנבורג תמורת ההבטחה שיקבל את הוויאֶבודויות פוזנא, קאליש, שאֶראדז ולאֶנצ׳יץ. על אף הסכנה החדשה הוסיפו צבאות פולין להתקדם בפולין הגדולה. ב־5.8.1656 הופיעו הפלוגות הראשונות בשערי קאליש לשם שחרורה. המצור נמשך שבועות ואף ב־22.10.1656 נשברה התנגדות הכובש השוודי, הוא נכנע בתנאים טובים למדי: חיל המצב השוודי הורשה לצאת את העיר על נשקו, תותחיו ומטעניו. ב־8.11 עזבו השוודים את העיר, שבזמן המצור, ב־10.8, נפגעה גם על ידי דליקד בוראה, שאכלה כמעט את כל בתי העיר ופרבריה. עיר הרוסה זו נהפכה לנקודה מרכזית בפעולות המלחמה שנמשכו נגד צבאות השוודים והברנדנבורגים, לשם שחרורה של פוזנא.

לקאליש הובאו פלוגות לחיזוק ההגנה על העיר. בימים ההם שהה זמן קצר בעיר המלך יאן קאזימירז. הוא פרסם פקודה, בה ציין את סבל האוכלוסיה של „עירנו קאליש התפוסה על ידי

השוודים ועכשיו הרוסה ונשמדת, שנהפכה לערימות אפר", ושחרר אותה ואת כפריה מכל מסים, היטלים ומאיכסון מחנות צבא. אולם על אף שחרור זה היתה העיר חייבת בעומס המסים וההיטלים הקשורים בהמשך המלחמה, שהטילו עליה הסיימיקים.

המגפה

בשנות 1659—1660 פרצה מגפה קשה (lues hungarica), שהשמידה חלק לא קטן של האוכלוסייה. כמובן שבתנאים אלה נבצר מהעיר להתאושש ולהבנות מחדש גם לאחר גמר המלחמות. תהליך השיקום — בניית בתים, סדנות וחנויות נמשך שנים. העירונים שעזבו את העיר ונמלטו עם רכושם לשלזיה התחילו חוזרים. החיים הכלכליים חזרו לאט לאט למסלולם. בשנת 1698 חל שינוי במסגרת האירגונית של העיר. ב־24 בינואר ביטל המלך אוגוסט השני את בחירת יועצי העיר על־ידי ראשי האומנויות וציווה לבצע את כתב־הקיום של המלך זיגמונט משנת 1552, בו נקבע בפירוש שיועצי העיר נבחרים על ידי אזרחי העיר. מ־12 המועמדים הנבחרים היה הסטארוסט ממנה 6 יועצים.

החל ממחצית המאה הי"ז חלה ירידה, שקבעה את התפתחות העיר. היתה זו „תקופת תבוסה" בתולדות העיר. תמוטת המשק העירוני וניהולו, הזנחה בכל שטחי החיים הניעו אף את השלטונות הממלכתיים להגיש לבית המשפט האַסֶסוֹרִי (לענייני הערים) משפט נגד העירייה על פעילותה לרעת העיר. בייחוד התלוננו התושבים על החובות, נוהג פסול בבחירות הנשיא, חברי המועצה, ראשי האומנויות, מוכתרים, הרס הרכוש ואחוזות העיר. אמנם תופעות אלו אינן מיוחדות רק לקאליש. מצויות הן בתקופה זו גם בערי פולין האחרות. סבל רב סבלה העיר מהרס המלחמות בסוף המאה הי"ז: 1653/54, 1676 ומנזקי הטבע, ממגיפות — 1653, 1658, 1676, 1689, 1693, 1700, 1709, 1712, 1736, 1771 (רוב המגפות פשטו עם בוא הצבאות), ומריבוי דליקות, בייחוד בשנים 1676, 1678, 1680, 1693, 1699, 1704, 1705, 1706 — בדליקה זו נהרסו 7 רחובות בתים, בתי חרושת — 1710, 1713, 1779, 1790. הדליקה המסוכנת ביותר אחרי שיקומה של העיר פרצה בשנת 1792, והפכה את העיר לערמות אפר. בשנת 1792 בלבד נשרפו כ־30 בניינים גדולים, 22 בתי אצילים, 45 בתי חומר, 17 בתי חומה קטנים, 233 בתים, 77 בתים קטנים, 10 בניינים גדולים, בנין העירייה, בית הכנסת היהודי, 15 בתי אצילים, 37 בתי חומה, 16 בתי חומה קטנים, 168 בתים, 26 בתים קטנים.

לא היו חסרות גם פלישות של כנופיות שודדים או משרתי אצילים לשם השתוללות, מהלומות ותקיפת בתים, נשים וכו'.

עומס לא קטן היוו ההוצאות בכסף, במזונות ובמשקאות לצבאות שעברו את העיר במחצית הראשונה של המאה הי"ח. מחשבונות העיר אנו למדים, שבשנת 1736 הוציאה העיר לצורכי הצבא 16.441 זה', 1744 — 21.600 זה' וסכומים דומים גם ביתר השנים (30).

תבוסות קשות ירדו על העיר בשנת 1768 בימי הקונפדרציה בארסקה. פלוגות הקונפדראטים ויריביהם הגבירו הרס, שוד, גזל. ביחוד הצטיינו בשטח זה פלוגות החיל הרוסי ובשנת 1772 — הפרוסי. אמנם בידי אזרחי העיר היה נשק ואף ציוד תותחני, אולם אין ידיעות עד כמה ניצלוהו האזרחים להגנת העיר.

לפי רשימת התושבים הנוצרים (31) שנערכה בשנת 1786 לצורכי המיסוי היו מבין אזרחי העיר 130 ראשי משפחה בעלי בתים (posesjonaci), 82 ללא בעלות־בית (nieposesjonaci). מבין התושבים הלא־קבועים (luźni) 21 בעלי בתים, 94 ללא בעלות־בית. בעיר היו שני רופאים מומחים מהם 1 יהודי (Żyd Doktor Komornik). מבחינה מקצועית חולקה האוכלוסייה הנוצרית לארבעה סוגים: א. סוחרים. ב. מבשלי בירה ואופים. ג. תגרנים ובעלי מלאכה. ד. גודרים, בנאים טוחנים (mielcarze) ושאר אנשים כגון עגלונים, מנקי ארובות, סבלים, רוכלים, דייגים, משרתים.

לפי רשימות משנת 1786 נמנו 692 משפחות נוצריות והרכבן: 159 בעלי בתים קבועים (gospodarze osiadli), 156 בעלי בתים בלתי קבועים (nie osiadli), 10 סוחרי יינות הונגריים (יוונים), 1 סוחר סחורות רוסיות, 19 סוחרים, תגרים, 31 חנוונים, סוחרי מלח, 39 מוזגים, 166 בלי מלאכה 2 מדפיסים ורופא מומחה, 1 מורה, 8 כלי זמר, 99 שכירים (luźni) (32).

משנת 1789 יש לנו רשימת האוכלוסייה הנוצרית לפי מספר הנפשות, כדלקמן: 2152 נפשות: 606 גברים, 790 נשים, 332 בנים עד גיל 15, 31 מגיל 15, 403 בנות. מהם: 213 בעלי בתים, 71 סוחרים, 585 בעלי מלאכה, 106 מוזגים ובעלי בתי מרזח, שוליות ועוזרי מסחר, 429 בעלי־

מלאכה, 650 שכירים, 98 מחזרים על הפתחים. לאוכלוסיה עירונית זו יש עוד לצרף 300 אצילים, 180 אנשי כמורה ו־882 יהודים, וכך יעלה מספר הנפשות ל־3454.

בעלי המלאכה היו מאורגנים ב־12 אומנויות עצמאיות, הנשענות על פריבילגיות מלכותיות. סוגים אחדים — נשבים, פחחים, מסגרים היו מאורגנים באומניה אחת וכן נפחים, גודרים ועגלונים. יש לציין שהמלאכות בקאליש היו מהסוג הזעיר, שלא איפשר לבעלי המלאכה להחזיק מספר שוליות ועוזרים. מצב זה לא גרם לסכסוכים חברתיים ולמאבק בין השוליות ובעלי המלאכה. מהתעודות ידוע רק סכסוך אחד בשנת 1783, שנתעורר על ידי שוליות האופים, ומקרה שני הקשור במאסר של שולית סנדלר.

ברשות העירייה היו 3 טחנות מים, ו־2 משרפות לבנים שהוחכרו תמורת 600 זה׳ לשנה. למשרפות היה מונופול, ותושבי העיר חויבו לקנות רק לבינים עירוניות. רק המנזרים היו רשאים לייצר לבינים משלהם. גם לטחנות היה מונופול.

במחצית השנייה של המאה י״ח מסתמן שיפור במצב העיר. בשנת 1775 כבר נמנו 45 בתים, ובשנת 1786 — 88 בניני חומה, 357 בתי עץ, ו־60 מגרשים פנויים. אותו מצב ניכר גם בשנת 1792. לעומת שנות החמשים—הששים עלה ערך הבית בטבור העיר מ־3500 זה׳ ל־4000—5000 זה׳; במרכז העיר מ־500 זה׳ ל־1000—00 2 זה׳; בפרבר מ־200 ל־300—800 זה׳; מגרש פנוי אפשר היה לקנות ב־200—100 זהוב!

הדלדול הכלכלי של הערים, העוני שבהן ואי־סדרים במינהל הניעו את הסיים להקים בשנת 1778 את „ועדות הסדר הטוב״. על יסוד סקר ובדיקה מפורטת הוטל עליהן להסיק מסקנות יעילות לשיפור מצבן של הערים. בכל עיר ועיר הוקמה ועדה כזאת. ב־23 בנובמבר 1778 חתם בווארשה המלך סטניסלאב אוגוסט פוניאטובסקי על צו, שלפיו הוקמה בעריה ועיירותיה של הוויאֶבודות קאליש „ועדת הסדר הטוב״. בראש הוועדה עמד הוויאֶבודה הנסיך אוגוסט סולקובסקי, והיא התחילה בפעולתה ב־14.2.1780 בנשיאותו של הגנרל קאזימיר ראצינסקי ופעלה עד מאי 1783. הוועדה פרסמה על יסוד חקירותיה ובדיקותיה מספר תקנות שנגעו בענייני המינהל, המסחר, מסים, בעלי מלאכה, צווים בנוגע לאביונים, עריקים וכדומה. ב־26 במאי 1783 נפתח המושב השני של הוועדה בראשותו של קסאברי נאלענטש, קאֶנשיצקי, ובו נקבעו ענייני המנגנון העירוני, הנכסים העירוניים, חובות העיר. ב־27.1.1787 נפתח המושב השלישי, ובו נקבעו ענייני תברואה ונקיון בעיר, בתי חרושת, מחירי מזונות, ע נ י י נ י ה י ה ו ד י ם, אומנויות, תקציבי העיר. ב־29 בפברואר 1788 סיימה הוועדה הקלישאית את 8 שנות פעולתה המאומצת לשיפור מצבם של התושבים ושל העיר. תוצאות הוועדה, דמי אשל של חבריה והוצאות הקשורות בעבודתה עלו 13,898 זה׳ $19\frac{1}{2}$ גר. — פורסמו בדו״ח מיוחד (33) Dzieło Ustaw Komisji Dobrego Porządku שהכיל ג׳ חלקים: א. ריזולוציה למען העיר (294 עמודים; ב) סיכומי הפריבילגיות וזכויות העיר, אומנויות וקהילה יהודית (Synagoga), רשימות העיר והכפרים בבעלותה (500 עמ׳); תקנות האומניות (350 עמ׳). הוועדה קבעה בעיר שיפורים מבחינה מינהלית, כלכלית ותרבותית. מבחינה מינהלית בוטלו הסדרים התחיקתיים של הפריבילגיה משנת 1552. ראש העיר — הנשיא — והמוכתר נבחרו בכל שנה מתוך ג׳ מועמדים, שהוצגו לפני הסטארוסט הראשי והוא מינה אחד מהם. הוועדה קבעה גם את המשכורות של המנגנון המינהלי וערכה סדר במשק הכספים וברכוש העירוני. היא הגישה גם תקציב מחושב שהכנסותיו הגיעו ל־32.881 זה׳ 6 גרוש, והוצאותיו ל־32338 זה׳ 14 גרוש. גם בתחום החובות, שהגיעו ל־211.886 זה׳ + רבית בסך 17.964 זה׳, 27 גרוש, הכניסה הוועדה תיקונים וקבעה את האמצעים הדרושים לסילוקם.

ענייני היהודים

חלוקת פולין בשנת 1793 וסיפוחה של קאליש לפרוסיה שמו לאל את השיפורים.

בתקופה זו נעשתה קאליש מרכז לתעשיית אריגים שנשלחו חוצה לארץ. מבחינה תרבותית תרמו תרומה ניכרת בתי־הספר והסמינריון של הישועים, שנוסד עוד במאה הי״ז. בשנת 1783 נהפך, ביוזמת ועדת החינוך, הקולגיום של הישועים לבית ספר גבוה (אקדמיה) מחוזי.

בערים שבמערב המדינה התארגנו החל משנת 1726, ביוזמת פוזנא, הסוחרים הנוצרים, הפולנים והגרמנים, לאגודות מקצועיות (Konfraternja), והם קידשו לא אחת מאמצים להקמת חזית מאוחדת ומוצקת של כל הערים הגדולות והבינוניות נגד היהודים. הפעם לא הצליחו במאמציהם

אף על פי שהצטרפו אליהם לאֵשנו, קאליש, פיוטרקוב, ווארשה, ואף שנתמכו על ידי הפרימאס ומַרשאלק הסיים.

בימי הסיים הגדול (1788—1792) לקחה העיריה שוב חלק פעיל בהשתדלויות איגוד־הערים בסיים, למען תקנת המצב הפוליטי־האזרחי של מעמד העירונים. בתזכיר על הערים, שהגיש למלך ולסיים בינואר 1789, הציע דבר הערים, מיכאל שוויניארסקי, לחדש את נציגות־הערים ולהכליל בה גם את קאליש. בכנס נציגי הערים, שנערך בווארשה בנובמבר 1798 והחליט על איחוד הערים, חתם על המיסמך בשם קאליש ראש העיר ווֹיצִיאֶק זיאַלונסקי. הוא, והנציג השני של קאליש ולאדיסלאב ואלדרוביץ, חתמו על תזכיר הערים מ־19 בדצמבר 1789. יחד עם וארשה, פוזנא, פיוטרקוב דרשו נציגי קאליש את הרשות לשגר לסיים 2 צירים משלהם, וחתמו בינואר 1790, יחד עם יתר נציגי הערים, על תזכיר בעניין זה. הם הסתכמו על התקנות משנת 1420—1436 ותקנון של אלכסנדר משנת 1503, לפיהם הורשו קראקא, פוזנא, וארשה, סאנדומיר וקאליש להשתתף בסיימים.

כשעלתה על סדר היום של הסיים בעיית הגדלתם של כוחות הבטחון, התארגן בשנת 1792 הנוער בקאליש לאימון צבאי והצטייד בעזרת העירייה בתחמושת (34).

בתקופת פולין העצמאית העלתה קאליש מקרבה מספר מלומדים ידועים, כגון התוכן והמתימטיקאי וויציאֶך מברודזב, שהיה מורהו של ניקולאי קופרניק; מיקולאי מקאליש שימש שנים רבות רקטור באוניברסיטה של קראקא. יליד קאליש אחר, יאן מקאליש, חיבר דקדוק של השפה הלאטינית, ששימש ספר־לימוד ברוב בתי־הספר באירופה וזכה לארבעים מהדורות; המשורר סבסטיאן קלונוביץ, ההומניסט בנדיקט צ׳ארנון, הפרופיסור יאַנדז׳יי גלאבור גם הם ילידי קאליש.

כבר במאה הי״ז היו בקאליש אף בחוגי בעלי המלאכה יחידים יודעי ספר. ידוע האורג פראנצישק, שבספרייתו נמצאו ספרי קליסקונים לטיניים, ספרי הומניסטים ואחרים. העובדה, שבשנת 1596 השתקע בעיר כורך ספרים ובשנת 1622 מוכר ספרים, מוכיחה שהיו אנשים קונים ספרים.

בסוף המאה הט״ז נוסד בקאליש בית דפוס של יאן וולראב, שנקנה אחר כך על ידי הישועים. הם הוציאו את הספר הראשון שנדפס בקאליש בשנת 1603 „Katechizm rzymski", של התוכן קארול מאלאפרט, שביקר בקאליש ו־ 1615 Variorum poematum fasciculus.

בשנת 1621 קנה פיוטר ז׳רומסקי — מזכיר המלך, שנשלח ב־6.11.1620 לנידרלנד לשם השגת מלווה לצורכי המלחמה בתורכים — את התמונה הידועה של הצייר רובנס, ונתן אותה במתנה לכנסיית מיקולאי הקדוש בקאליש. היא נמצאת שם עד היום (35). נמצאות שם גם תמונות אחרות, כגון "הדרך לגולגלתא" (36), ודיוקנאות של אישים.

הדליקה ב־1792

כבר בקיץ 1792 נפוצו בוארשה שמועות שפרוסיה תפלוש לווֹיאֶבודות גניאֶזנו, פוזנא וקאליש. ב־14 ספטמבר 1792 פרצה בעיר קאליש דליקה, שהחריבה את רובה. ב־1 בפברואר 1793 דיוָוח הגנרל הפרוסי מלנדורף, שהצבא הפולני נסוג וקאליש בידיו (37). ב־7 במאי 1793 נערך בקאליש טקס הודייה, וחלק גדול של העירונים הזמינו את הקצינים הפרוסים לחגיגת ריקודים והריעו לכבודם. בקאליש נקבע מושב המחוז (21 ערים, 206 מקומות) שהיה כפוף לקאמֶר־דפארטמנט בפוזנא. בראש המחוז עמד לאנדראט פטר פון ווארגאצקי. נוסף ללאנדראט כיהן גם יועץ לגביית מסים שטייארראט מאֶניאֶ והקרייזקאלקולאטור ניקדארף (38). באחת מפעולותיו הראשונות אירגן המגנגון את תשלום המסים: מס ארובות, משקאות, שחיטה. גם עניין שיקומה של העיר עמד על סדר היום. באוקטובר 1793 הגישו למלך הצעת תקציב של ההוצאות הדרושות לשיקום העיר קאליש, בסך 703.578 טאלר. ביוזמת השלטון הפרוסי נפתח בשנת 1794 בכביש פוזנא — טהורן וכן מסלופצה דרך קאליש, לברסלאו קו דואר־נייד, ונקבעה תחנת־דואר בקאליש, שהסיעה נוסעים והעבירה מכתבים ומטענים שעד 20 ק״ג.

לפי הצעתו של הגנרל מלנדורף הוקם בקאליש בית־ספר לקצינים, (Kadetten Institut) בתקציב שנתי של 17.509 טאלר (39), כדי לקנות בדרך זו את לב הנוער של האצולה הפולנית העניה. עם הקמת המשרדים הממשלתיים התיישבו בעיר מספר ניכר של פקידים גרמנים, בעלי מלאכה ובעלי בתי חרושת שבאו מפרוסיה וראו את עיקר תפקידם בשיווי צביון גרמני לעיר.

בשטח החינוך שינו את מיבנה בתי הספר. בשנת 1798 הנהיגו לימוד חובה של השפה הגרמנית, שהפכה לאחר זמן קצר גם לשפת ההוראה היחידה. רק עם החזרת העיר בשנת 1808 לנסיכות וארשה חזר לקדמותו גם האופי הפולני של העיר.

גם בימי השלטון הפרוסי גברו בקרב האוכלוסיה הפולנית חוגים לאומיים עם אגודות חשאיות, שעמדו בקשרים עם התנועה הלאומית הפולנית בגליציה (40).

עם הכרזת נסיכות וארשה (1809) התחילו בקאליש הסוחרים, בעלי המלאכה, החוכרים והאצילים להזדיין ולהרחיק את הפקידים הפרוסים. הם נעזרו על ידי איכרי הסביבה. לעומת זאת נקטו העירונים העשירים, וביחוד בעלי בתי החרושת, עמדה אדישה של צפייה, כאילו עדיין לא ראו את סופו של השלטון הפרוסי. בימי הנסיכות צפה על סדר היום שאלת הקמת בתי חרושת לאריגים. נוכח מספר הכבשים הרב בדפרטמנט קאליש נתברר לשלטונות ולבעלי האחוזות, כי האריגה היא המוצא היחיד לניצול כדאי של צמר הכבשים, אותו היו מוכרים בזול בחוץ לארץ.

תעשיית אריגים וצמר

עוד בימי השלטון הפרוסי הונחו יסודות ראשונים לתעשיית אריגים וצמר. בעיר עסקו בעלי מלאכה־אורגים בייצור אריגים. בשנת 1810 נמנו בדפרטמנט קאליש 323 אורגים, 228 פשתנים, 11 צבעי אריגים ו־4 קצרים (folusznicy), מהם אחוז ניכר בעיר קאליש. השלטונות פתחו בקאליש, מחסן ממשלתי של צמר וכותנה, ובשנת 1825 הקימו קרן מיוחדת בסך 300.000 זה שהעניקה מיקדמות לקניית צמר. בשנת 1823 היו עסוקים במלאכת האריג בכל הדפרטמנט 582 אומנים, 272 אורגים שעבדו ב־643 נולים; מהם בעיר קאליש בלבד 63 אומנים, 121 עוזרים ו־70 שוליות. בכל הדפרטמנט הגיעה תוצרתם בשנת 1820 ל־24.005 אריזות. בעיר קאליש גופא 2595 אריזות. בשנת 1823 — 45.408 אריזות. בעיר קאליש 9.246 אריזות. ב־1828 — 73.410 אריזות. בעיר קאליש 14.000 אריזות.

בשנים הראשונות של ממלכת פולין (1815—1820), עם היציבות הפוליטית והשלטון הליברלי, חל מפנה גדול בחיים הכלכליים של הארץ. התחילה תקופת התיעוש בשטחים רבים. השיפורים בחקלאות, עודף האוכלוסיה הכפרית שעבר לערים והיווה את חיל העובדים למפעלים התעשייתיים שהוקמו במספר רב של ערים, ופתיחת שוקי הקנייה ברוסיה, יצרו את היסודות הדרושים להקמת בתי חרושת. ביחוד הסתמן פיתוח מהיר בתעשיית הצמר. בתהליך זה מילאה קאליש תפקיד ראשון במעלה, הודות להקמת המפעל התעשייתי לאריגים של ראֶפהאן בשנת 1817. בשנת 1820 היו בקאליש 190 בתי־חומה, 336 בתים ומספר התושבים הגיע ל־9352 (41). התפתחות הערים והוויאֶבודות קאליש מסתברת מהיקף הבנייה בשנים 1826—1828. בשנת 1826 נבנו בכל הוויאֶבודות — בעיקר בעיר קאליש — 27 בתי חומה, בשנת 1827 — 69, בשנת 1828 — 47 בתי חומה. שוויים של הבתים החדשים בג׳ שנים הנ״ל עלה ל־135.650 זה׳ (42).

רפהאן

את מפעלי התעשייה החדישים הראשונים הקימו המהגרים הגרמניים, שהתישבו בעיר בשנים 1810 — 1820 (43). ביניהם בלטו האחים רפהאן (Rephan). הם ניצלו את מצבם הירוד של היצרנים הקטנים, ושהיו חסרים הון לניהול העסקים. בית החרושת של האחים בנימין ויאן רפהאן, שנוסד בשנת 1816, היה הגדול והיעיל ביותר. הם השקיעו מהונם 5000 טאלר (30.000 זה׳) וקיבלו הלוואה של 245.000 זה׳ מקרן הבנייה של הממשלה, וסכומים נוספים מקרן התעשייה של הבאנק הפולני (44). ארבע שנים אחרי יסודו החזיק בית החרושת שלהם מטווייה ומארגה בת 16 נולים, מונעת בכוח המים. הם נטעו צמחי צבעים ודרדרים. בשנת 1820 העסיקו 16 אומנים ו־200 פועלים. התוצרת הגיעה באותה שנה ל־1784 אריזות אריג צמר, 455 אמות אריג צמר־כותנה. העסקים התקדמו במהירות, ובשנת 1823 כבר היו במפעלים מכונות חדישות לסריקת הצמר, מטווייה בת 23 מכונות טוויה, מארגה של 35 נולים, מצבעה ומכבשה שלמה. הועסקו 300 עובדים ו־24 אומנים. התוצרת השנתית כבר הגיעה ל־3900 אריזות אריג, 15 מדחים אריגים עבים ושמיכות צמר. בשנת 1824 הוגדל מספר הנולים ל־46, ובשנת 1838 ל־48 והתוצרת עלתה ל־5000 אריזות.

בבית החרושת הועסקו 800 עובדים. כדי להענות לביקוש נאלץ רפהאן להעסיק מחוץ לבית החרושת 300 בעלי מלאכה־אורגים. תוצרתו משובחת היתה, ורובה נשלחה לרוסיה ולסין (45).

משנת 1824 היו בנימין רפהאן ואשתו הבעלים היחידים של המפעל. בשנים 1821, 1838, 1841, 1845 קיבל רפהאן פרסים בתערוכות תעשייתיות.

שנים רבות שמר לו מפעלו של רפהאן את המקום הראשון בתעשיית האריג. הם היו הראשונים שכוננו במפעלם מכונת קיטור בת 18 כוחות סוס והקימו בניינים מתאימים לצורכי המפעל. עד שנות הששים התפתח המפעל בצעדים מהירים. בשנת 1820 היו במפעל 16 מעבדות אריגה, 1822 — 35, בשנת 1824 — 46 ובשנת 1828 — 80. בשנת 1828 הגיעה תוצרת מפעלו ל־181.256 אמות, מהן 48.566 אריג דק, 96.750 בינוני, 48.940 עבה. בשנים 1829—1830 ייצא רפהאן לרוסיה למעלה מ־4.000 אריזות אריגים. בשנת 1820 העסיק 200 פועלים, 1827 — 1000, 1829 — 1102, 1830 — 862 פועלים (47).

בנימין רפהאן נפטר ב־1831, והוא בן 62 במותו. את המפעל ניהלו בניו יאן פרידריק אוגוסט וחתנו קארול שולץ. בשנת 1837 הגדילו יורשיו את המפעל. בשנת 1872 נפטר פרידריק אוגוסט, והנהלת המפעל עברה לידי בנו אמיל קארול. בשנת 1880 נשרף בניין בית החרושת, וב־1881 הוקם בניין חדש ובו מכונות חדישות. אולם עם הקמת תעשיית האריגים בלודז ובטומאשוב, לא עמד המפעל בפני בתי החרושת המודרניים, נסגר בשנת 1910 ונמכר בשנת 1911 לתעשיין הלודזאי אייזנר ב־220.000 רובל. אמיל רפהאן עבר לברלין.

מלבד מפעל זה הוקם בקאליש בשנת 1827 בתמיכת הממשלה בית החרושת של וילהלם מאיר, ובו מארגה בת 17 נולים, מצבעה ומכבשה שהונעה בכוח־המים. במפעל זה הועסקו 120 פועלים. מאיר בא בשנת 1819 משלזיה והביא מכונות טווייה אנגליות. תוצרתו הגיעה ל־36.000 אמות אריג דק ופשוט. שיא התפתחותו חל בשנים 1835—1837, עם הפעלת מכונת־הקיטור. בשנת 1838 פרצה בו דליקה ואחרי שיקומו לא התאושש המפעל וחוסל בהדרגה.

מפעל שלישי בקאליש היה בית החרושת פאהל ושות׳, שהוקם בשנת 1820. בשנת 1829 פעלו בו 40 נולים ותוצרתו השנתית עלתה ל־2400 אריזות אריג. אף שהעסיקו 200 פועלים קנו אריגים מידי האורגים ושיפרו אותם בבית החרושת. מדי שנה בשנה יוצאו אלפי אריזות לרוסיה וסין. משנת 1821 פעל בית חרושת של וינצנטי פשחאצקי, בעל אחוזות במחוז ויאלון. הוא הביא מכונות לסריקת צמר וגם מכבשה ומקצרה, והקים סדנה. תחילה היו היחסים בינו לבין רפהאן רעים מאד. פרצו מריבות ונערכו משפטים. אך המפעל לא התפתח, ובעליו נאלץ לחסלו בשנת 1837.

בשנת 1827 הקים וילהלם מאי, שקיבל הלוואה מקרן הבנייה בסך 35.000 זה׳ ומקרן ברזל 3.000 זה׳, סדנות לצביעה ולאשפרה (Appretur). במפעלו עבדו בשנת 1827 — 50 איש ומספרם גדל בשנת 1830 ל־117. בשנת 1831 פרצה במפעלו דליקה, שהרסה חלק גדול ממנו. בשנת 1834 עסק מאי רק בייצור אריגים דקים שיוצאו לרוסיה, אולם הדליקה בינואר 1838 שמה קץ למפעלו.

בשנת 1826 הקימו יאן הנריק קלאאס (צבע) וקארול פישר (מקצר) יחד עם פרידריק בנימין פאהל מברסלו בית חרושת, מטוויה ומכונות אשפרה, שהעסיקו 150 איש. בשנת 1828 הגיעה התוצרת ל־59.350 אמות אריג. למרות ההצלחה בייצור פקד אותם בשנת 1834 משבר בגלל החובות, שהגיעו לסך 354.000 זה׳. פאהל סגר את המפעל ומכר את הבניינים.

מלבד בתי החרושת היו פעילים גם אורגים שעבדו בשביל רפהאן ותעשיינים אחרים. בשנת 1828 הגיע מספרם ל־120. הם ייצרו אריג כבד ופלאנל.

עם קביעת הסכם מכס חדש בין פולין ורוסיה בשנת 1832 שהעלה את מכס האריגים (40 קופיקות לליטרה), פקד משבר את תעשיית האריג. המפעלים הקטנים לא יכלו להחזיק מעמד ועברו לרוסיה. בקאליש נשארו רק המפעלים הגדולים.

תעשיית בדים וצמר

פרט לתעשיית האריג התפתחה בקאליש גם תעשיית בדים וצמר. בשנת 1817 בא לקאליש יאן רודריש מסקסוניה וייסד בית חרושת קטן לבדים. בשנת 1824 הקים פראנצישק קראוזה, שבא מליברץ בבוהמיה, בית חרושת בן 20 נולים, מעגילה אנגלית ומצבעה, שהעסיק 35 פועלים. בית החרושת יצר רשת, מלמלה, לבנים, מפות וממחטות. בשנת 1826 העביר קראוזה את בית החרושת לראדזימין.

בשנת 1826 ייסד ויקטור גאָטינגר בית חרושת חדש ובו מארגה בת 30 נולים, מטוויה בת 3600 כישורים והעסיק 80 פועלים. בתי חרושת קטנים נוסדו בשנת 1827—1828 על ידי הנריק

בוהלה, יעקב מאיר, אך לא האריכו ימים. גם בעלי מלאכה עסקו בייצור אריגים ובדים. בשנת 1824 בלבד נמנו 20 בתי מלאכה של אורגים, ובהם 50 נולים המייצרים 81.000 אמות. בשנת 1835 היו פעילים בקאליש 135 סדנות לעיבוד צר וכותנה.

עם גידול בתי החרושת וביסוסם עברו האורגים לערים אחרות, בייחוד לפאביאניץ, זדונסקה וולה וצ׳נסטוחוב. בשנת 1824 הקים הסוחר הקלישאי פיליפ שנער מחסן טוויים וחוטי צמר־גפן, והביא טוויים לבנים וצבעוניים מאנגליה. בשנת 1825 נוסד מחסן שני על ידי יוסף שמואל רדליך, ובו ידובר בפרק על חלקם של יהודי קאליש בחיים הכלכליים. המחסנים בקאליש סיפקו חומר גלם לאורגים בקאליש, פאביאניץ, תורק, קולו.

אחרי תקופה קצרה של קפאון התאוששה תעשיית האריגים והבדים בשנים 1880 — 1890, אולם בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה הואטה התקדמותה. בסוף המאה הי״ט נוסדו בתי חרושת לגרביים, פלוסין, קטיפה, תחרים, תוצרת סריגה, וילונות ומלמלות. בתעשייה זו בלט חלקם של היהודים. בקאליש התפתחו גם סוגים תעשייתיים אחרים. בשנת 1827 הקים הגרמני דוד קשישטוף, שנעזר בהלוואה מקרן־הבנייה של העיר קאליש (23.000 זה׳) מפעל חיוור, כחילה ומצבעה שהיה קיים עוד בשנות החמשים. גוטליב קרוג, מהמכונאים הראשונים בקאליש, ייסד בשנת 1824 בית חרושת למכשירים לסריגת פתילים, בו העסיק 50 איש. בתי חרושת מסוג זה הקימו גם שלזינגר ונתן קוהר. בתקופה זו נוסדו גם בתי חרושת למחטים, לבירוס עורות בצריף.

בראשית המאה הי״ט ידועים המברסים בצריף פרידריק גארנה ותומאש ואֶלאֶרט. בענף זה בלטו בטיב עבודתם בשנות העשרים קארל פריטשה וגרס, ביחוד בבירוס עור־זמר לכפפות. בשנת 1827 בירס פריטשה 8.000 עורות זמר.

קאליש ידועה גם בייצור פסנתרים. גז׳גוז׳ לינדמן עשה בשנת 1827 — 20 פסנתרים, ובשנת 1828 — 30. בשנות החמשים — הששים הקים לינדמן בית חרושת לפסנתרים. גם תעשיית מטריות מצאה בקאליש את מקומה. דימיניק סאנפארוו עשה ומכר 1000 מטריות, אולם סדנתו נסגרה לאחר מותו.

העובדה שקאליש היתה מרכז העשייתי ומסחרי הביאה בשנת 1829 להקמת לשכת המסחר והמלאכה. להנהלתה הראשונה נתמנו סטניסלב קאס, אדורד פידלר, בנימין רפהאן, בעלי האחוזה ק. טרמבצקי, מחאדצ׳א, וס. זלוטניצקי מזדונסקה וולה. בשנת 1831 בוטלה הלשכה ובמקומה הוקמה מועצה לענייני תעשייה על ידי הוועדה הממשלתית לענייני פנים (48).

בסיימים הפולנים בשנים 1818—1831 מילאו נציגי קאליש תפקידים חשובים, ביחוד באופוזיציה, כקבוצה בעלת דעות ליברליות, עם הצירים האחים ניאֶמויאֶבסקי בראשם. הם התבלטו במתיחת ביקורת על הקונסטיטוציה משנת 1815, ודרשו להרחיב את התחוקה גם על ריישין וליטא. השלטונות הרוסיים בווארשה דיכאו אותם, הם לא נבחרו לסיים בשנת 1825 (49). האחים ניאֶמויאֶבסקי מילאו תפקידים חשובים בימי המרד של שנת 1830 ובלטו בדיוני הסיים באותה השנה.

בימי המרד

בימי המרד צמצמו מפעלי האריג את היקף עבודתם. תושבי קאליש לקחו חלק פעיל במרד 1830. הגרמנים כגון רפהאן נקטו עמדה עוינת למרד. בעלי המלאכה ובעלי מפעלים גרמנים, עם רפהאן והמתמטיקאי מנצל בראש, אירגנו אפילו פעולות נגד המרד (50), ביחוד במחצית השנייה של 1831 כאשר הרוסים התקרבו לקאליש. לפי דברי שר הפנים והמשטרה בישיבת הסיים ״העיזו רפהאן ומנצל לעמוד בראש המרידה באיימם בכוח על קאליש מנעו את הקופה והפקידים, הוציאו נשק טעון בעזרת אחרים הקימו מועצת העיר אחרת והורידו בעזרתם נשרים״. המרידה נכשלה, רפהאן הוכה על ידי הפולנים, כבול באזיקים הושלך לבית הסוהר בשראדז ושם מת ב־4.8.1831. מנצל נתלה.

הגרמנים בקאליש נקטו עמדה עוינת כלפי תנועות המרד ותמכו ברוסים, וכך העמיקה התהום בין החברה הפולנית והגרמנית. תושבי קאליש תמכו גם במרד 1863.

ב־15.4.1863 התקיפו פלוגות המורדים בהצלחה את פלוגות הקוזאקים. מ־24.1.1863 עד 1.7.1864 היו המורדים פעילים בסביבות קאליש.

העירונים הפולנים בקאליש שתמכו במרד בשנת 1830/31, נחלשו אחרי תבוסתו, מבחינה פוליטית, אולם התאוששו בשטחים הכלכליים, מתוך הכרה שיש לתפוס במסחר את מקום היהודים,

ובחרושת ובתעשייה — את מקום הגרמנים שהוכיחו את איבתם לפולין בימי המרד. גם בקאליש כמו בוורשה ושאר הערים הגדולות החלה גוברת הפעולה הכלכלית. הפולנים השתתפו במרץ בפעולות התיעוש ונעזרו על ידי ה„בנק פולסקי". מבחינה תרבותית סבלה העיר מלחצם של השלטונות הרוסיים. עקב אהדת הפולנים להפגנות הלאומיות בשנת 1861 נסגר המועדון Resursa kaliska. אחרי מרד 1863 יצאו הפולנים למאבק בצביון הגרמני של העיר, והתחילו בתעמולה לשחרור כלכלי מהשפעת הגרמנים. בשנת 1875 נשלח על ידי הירחון "ניווא" בוורשה כתב מיוחד, יאן וָאלנסקי (אנטישמי), לקאליש לשם חקירת המצב. בספר מיוחד "Kalisz i jego okolica" (וורשה 1875) הסיק הכתב את המסקנה, שמוצא היחיד הוא בהתמכרות האוכלוסייה הפולנית לתעשייה לשם שחרורה מידי התעשיינים ממוצא גרמני, ולמסחר — לשם שחרורו מידי היהודים. לפי החקירות שלו היו בעיר (בשנת 1875 14.908 תושבים, מהם קאתולים ופולנים 6.903, לותרנים 11.255, קאלווינים 4, פראבוסלבים (רוסים) 40 ויהודים 6.706 (51).

בעיר היו 365 פקידים ממשלתיים, 40 פקידים פרטיים, 73 עורכי דין, 13 רופאים ו־950 עירונים. מוסדות החינוך מנו 18 בתי ספר, 2 גמנסיות לנערים וסמינריון למורים בכלל זה. אולם רשת החינוך היתה נתונה כולה להשפעת הרוסיפיקציה. בתחום הכלכלה: 227 בתי מלאכה (52) מלבד 18 בתי החרושת הגדולים לאריגים שהעסיקו 527 פועלים (53).

במאה הי"ט התבלטה קאליש גם מבחינה התרבותית. את התיאטרון ייסד עוד בסוף המאה הי"ח השחקן הידוע ווֹיציאָך בוֹגוּסלבסקי וניהלו עד 1815. בקאליש נולד המשורר הלירי הידוע אדם אַסניק, שהקדיש לקאליש את שירו Rodzinnemu miastu. בקאליש התגוררה יותר מעשרים שנה הסופרת מריה קונופניצקה ולודביקה דוברז'ינסקה (ריביצקה).

אסניק

התפתחותה המהירה של העיר החלה בראשית המאה העשרים, עם פתיחת קו הרכבת. בשנת 1905, בעקבות המהפכה, נוסדו בתי ספר פולניים ומוסדות ציבור שחיזקו את הצביון הפולני של העיר, כגון אגודת הרופאים, חברת קורסים פופולריים ע"ש אדם אַסניק, הספרייה הציבורית ע"ש מיצקביץ, החברה הארכיאולוגית. בשנת 1852 פרצה דליקה שאכלה בתים רבים. בראשית המאה העשרים היו קיימות פרט ל"אסיפת הסוחרים" 33 אומניות בעלי מלאכה. בשנת 1857 נמנו 12.107 תושבים. בשנת 1882 — 15.137 נפשות, מהם 7330 קאתולים, 75 פראבוסלבים, 1950 אבנגלים, 5782 יהודים. בשנת 1890 — 20.000 נפשות, מהם 8374 קאתולים, 1,443 פרוטסטנטים, 298 פראבוסלאבים, 7,887 יהודים. בשנת 1897 נמנו 23,674, ובשנת 1921 — 44,612 תושבים.

הערות לפרק ראשון

1. על קאליש הטרומהיסטורית ראה: K. Dąbrowska, T. Wąsowiczówna, L. Dąbrowska, M. Młynarska: Skice z dziejów Kalisza. Wrocław, 1960; Osiemnaście wieków Kalisza i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu Kaliskiego, t. I, Kalisz 1960.
2. Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski (KDW) Poznań 1878-79, t. I Nr. 411.
3. KDW. II, Nr. 655; KDW II, Nr. 820.
4. Szkice z dziejów Kalisza, Teresa Wąsawiczówna: Typografia wczesno-średnowiecznego Kalisza, Wrocław 1960, p. 48: „civitate eadem propter wundationem aquarum de loco ad locum satis vicinum translata.
5. הנריק היה משתדל לייסד ערים חדשות. בכיוון זה ניהל גם את מדיניותו בשלזיה.
6. Volumina legum I, 57.
7. KDW, Nr. 1180.
8. KDW III, Nr. 1414, KDW III, Nr. 1549
9. האומניות של בעלי־המלאכה מכל הסוגים עמדו על משמר האינטרסים המקצועיים.
10. KDW III, Nr. 1664
11. Historja Polski, Warszawa 1959, t. I, 2, p. 425.
12. בשנת 1616 חל בעניין זה שינוי. הסיימיק של הוויאֶבודות פוזנה וקאליש דרש מצירי הסיים להשאיר את בעלות הטחנות בידי העיר, אולם את ההכנסות למסור לגורל אָדם סנדזיבי צ'ארנובסקי, שהיה באותו הזמן סטארוסט של קאליש. הסיים החליט ברוח זו.

    Akta sejmikowe l. c. CXXX III Nr. 189 § 22 p. 488, ido 8/III, 16/III, Vol. legum t. III p. 297, 298, Inkroporacja młynów kaliskich.
13. Osiemnaście wieków Kalisza p. 309 Nr. 23.
14. Vol. legum II fol. 705

15. Osiemnaście wieków l. c. p. 310 Nr. 34 (פריבילגיה מ־1418 5/8)

16. Osiemnaście wieków l. c. p. 312 Nr. 42 (15/7 1085).

17. מעניין לציין, שבשנת 1420 ביקר בקאליש המלך הדני אֶריק VII בדרכו מארץ־ישראל לארצו ובאותו שנה כינס החשמן מיקולאי טרומבא (Trąba) לאחר שובו מהכנס הכנסייתי בקונסטנץ, סינוד כנסייתי בקאליש כדי לאשר את עקרונות הכנסייה שנתקבלו במערב. הסינוד חזר למעשה על כל ההחלטות האנטי־יהודיות שאושרו בסינוד בברסלאו (1267) ובבודא (הונגריה) בשנת 1279.

18. 18 wieków p. 317 Nr. 51

19. בשנת 1580/81 בלבד עברו דרך קאליש 118 צנטר פלדה.

Benedykt Zientara: Dzieje małopolskiego żelaznego hutnictwa w XIV—XVI wieku, Warszawa 1954 p. 163.

20. בשנות הששים של המאה ט"ז נוסדו אומנויות של הגלבים, זגגים, חרטים, סרדים. Osiemnaście wieków p. 341 Nr. 126
בשנות 1638 אומניות כובענים

1639 של פשתנים (Nr. 140 p. 346)
(Nr. 146)

21. 18 wieków p. 339 Nr. 118

22. Szos היה מס עירוני של בתים ונכסי דניידי ומלאכות. אולם במחצית המאה ט"ו גבו שלטונות המלוכה מס ממלכתי Szos państwowy,

איזה זמן נמשך גם „שוס" עירוני. אולם מסוף המאה הט"ו גבו רק „שוס" ממלכתי.

23. Słownik geograficzny t. 15 p. 689

24. Vol. legum III fol. 297, fol 765

25. 18 wieków p. 349 Nr. 151

26. Vol. legum, t. 2, fol. 369

27. „§ 34. Pogorzelcom miasta Kalisza, którzy sie jeszcze nie pobudowali, wolność do trzech lat warować, aby się miasto tym rychlej budować mogło." Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego t. I (1572..1616), część I (1572..1616), wydał Włodzimierz Dworzaczek, Poznań 1957. CXXI Nr. 165 § 34, p. 419; volumina legum t. III p. 191 miasto Kalisz.

28. מראשית המאה היה תוארו: נשיא = prezydent.

29. Tadeusz Przypkowski: Astronomia w Kaliszu. 18 wieków Kalisza l. c. p. 157..206.

30. Władysław Rusinski: Kalisz w XVII i XVIII wieku, 18 wieków Kalisza, Kalisz 1961 tom II p. 132.

31. Rusiński l. c. t. II p. 164

32. luźni היו אנשים שחיפשו עבודה (za robotą)

33. ההיסטוריון של עיר קאליש, אדם הודינסקי, מצא במקרה את הדו"חות, הוציא מהם את התקנות ופרסמן בשם Dawne ustawy miasta Kalisza, Warszawa 1875, VII, 103 p. VIII זהו האוסף היחיד של כל התקנות שתוקנו ע"י „הוועדה למען הסדר הטוב" מיתר הערים יש רק אוסף אחד שיוצא לאור בווארשה בשנת 1781 ובו תמצית התקנות לעיר פוזנא Treść Ustaw dla miasta J. K. M. Poznania, przez komissyę J. K. M. Dobrego Porządku województwa Poznańskiego w roku 1780 uchwalonych. Warszawa (drukarnia Dufoura) 1781.

34. Historja Polski t. II, 1. p. 285

35. Anna Dobrzycka „Zdjęcie z Krzyża" w Kaliskim Kościele Św. Mikołaja.

36. 18 wieków Kalisza 1960 p. 145..154.

37. בדו"ח מ־31/5 1793 צוינו:
„Kalisch u. Lisstlagen in Aschet" Dr. Radgero Prumers, Das Jahr 1793 p. 67.

38. Prümers l. c. p. 179, 184

39. R. Prümers, l. c. p. 760

40. Historja Polski, Warszawa 1959, t. II, 2, p. 203

41. Anna Rynkowska: Rozwój przemysłu w latach 1815..1831. 18 wieków Kalisza t. II, p. 248.

42. Ryszard Kołodziejczyk: Kształtowanie się burżuazji w Kr. Polskim (1815..1850), Warszawa 1957, p. 61.

43. הגירת אורגים גרמנים לקאליש גברה בשנים 1820—1827, משלזיה באו בעלי סדנאות, אומנים, שוליות, פועלים והם נתקבלו ללא קשיים, וקיבלו הנחות מתשלום מכס המכונות. ארג שוחררו ממסים למשך 6 שנים. הם קיבלו מגרשים, עצים, הלוואות.

44. הממשלה היתה מעוניינת בפיתוח התעשייה והקימה למטרה זו: א. קרן כללית להקמת בתי חרושת בסך 850.000 זה' בכל שנה; ב. קרן תעשייתית לבניין בתים בשביל אורגים; ג. קרן חד־פעמית בסך 300.000 זה' לקניית צמר בשביל האורגים. קאליש קיבלה מקרנות אלו בשנים 1817—1827 370,500 זה'. מלבד זה קיבלה העיר החל משנת 1817 במשך 20 שנה, מדי שנה 90.000 זה בריבית של 5% לצורכי בנייה. בשנת 1822 הופחת סכום זה. בשנים 1817—1836 קיבלה העיר מקרן זו 1.118.250 זה'.

45. Karol Bajer: Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939. Łódz 1958, p. 22, 38, 41, 79, 84.

46. Kołodziejczyk l. c. p. 203

47. Rynkowska l. c. p. 260

48. Kołodziejczyk l. c. p. 226

49. Historja Polski t. II, 2, p. 260

50. Rostworowski: Djaryusz sejmu 1830/31 t. VI p. 270.

51. Jan Jeleński: Kalisz i jego okolica p. 5.

52. Słownik geograficzny t. II p. 691

53. Wasintyński: Ludność żydowska na ziemiach polskich, p. 44.

פרק שני

תקנון קאליש. ראשית הישוב היהודי

מתי באו והתיישבו יהודים בקאליש? התשובה קשורה בכל הבעייה הכרוכה בהגירת יהודים לפולין המערבית. על אף המחקרים הרבים טרם נפתרה בעייה זו. טרם הספיקו החוקרים להסיר את הפאטינה (חלודת הנחושת) מסבך האגדות והסיפורים שנצטברו בפי העם במשך מאות בשנים, החל מהאגדה המספרת על בוא המון יהודים פליטים לגבול פולין, שהכריזו "פה־לין" ונשארו בפולין — ועד שיגור המשלחת היהודית אל המלך לאֶשאֶק.

השאלה מתי ומהיכן באו היהודים הראשונים לפולין המערבית, עדיין היא פתוחה בגלל חוסר מקורות תיעודתיים מוסמכים. אמנם חוקרים כאלכסנדר קראוסהאר (1), הרמן שטרנברג (2), מאקסימיליאן גומפלוביץ' (3) ואף ד"ר יצחק שיפר (4) קיבלו את דעתו של תאדאוש צ'אצקי (5), שהיהודים באו לפולין מצ'כיה במערב, ומרוס (קיוב) במזרח. עם התמורות הכלכליות־תרבותיות במרכז ובמערב אירופה, שדחו את היהודים, עקב התפתחות המסחר בקרב האוכלוסייה הנוצרית, מעמדותיהם בכלכלה והכריחום לחפש פרנסות חדשות, התחילו גלי הנדידה מזרחה. הם באו לשלאֶזיה, קויאביה ופולין הגדולה. כבר בשנת 1150 נמצאים יהודים בשלזיה והם בעלי הכפר קליין־סיניאָץ (6). בשנת 1205 גם בפולין הגדולה בז'ידובו ליד גניאזנו, ובשנת 1213 בז'ידובו ליד קאליש, שהיא אחוזתו של הנסיך מקאליש ולאדיסלב בנו של אודוניטש (7).

משגברו רדיפות היהודים בקשר עם מסעי־הצלב בגרמניה, הלך וגבר זרם ההגירה לפולין. עם הנדידה באו גם יהודים — אמנם משפחות בודדות — לקאליש מצ'כיה ומגרמניה, דרך שלזיה. לדברי תדינסקי, ההיסטוריון של העיר קאליש — שלא הוכחו במיסמך תיעודי — נמצא יהודים בקאליש כבר בשנת 1139 (8).

„יוסף קאליש"

„הבראַקטאַטים" (מטבעות חד־צדדיים) עם הטביעה „יוסף קאליש" — מזמן שלטונו של מיאֶשקוֹ הזקן (1173—1202) (9) מעידים על הימצאות יהודים בקאליש כממונים על מטבעות הנסיך או כמטבענים, אך קשה לומר, שהם יושבים בעיר כגוף קהילתי מאורגן.

העובדה שבטביעת מטבעות באותה תקופה היו עסוקים יהודים מוכיחה שמוצאם מגרמניה. עוד בתקופת המאֶרוֹבינגים היו יהודי אירופה המערבית קשורים במיטבעות. הן כחוכרים הממ־

„בראקטאטיב" מטבעות שהוטבעו על ידי יהודים

נים עליהן, הן כמטבענים. בחלקיה השונים של גרמניה ובאוסטריה שימשו יהודים מנהלי המיטבעה הממלכתית, או המיטבעות של הערים. היהודים שימשו גם ספקי־כסף למיטבעות.

בין היהודים שבאו מגרמניה נמצאו ודאי מומחים לטביעת מטבעות, ואין תימה שהמשיכו במלאכתם גם בפולין. הם שרתו ששה דוכסים של פולין: מיאֶשקו השלישי הזקן, שני בניו מיאֶשקו הצעיר מקאליש ובולסלאב מקויאביה, קאזימיר הישר, פשאֶמיסלאב הראשון, פשאֶמיסלאב השני.

בידי היהודים היו שלוש מיטבעות: גנאֶזנו, אינובּרוֹצלאב וקאליש (במשך 7 שנים).

בימי מיאֶשקו, שהיה דוכס פולין הגדולה ומשנת 1173 גם בעל הסניוֹראט ודוכסות קראקא, התחיל ביצוען של תוכניות מונטריות, שהושלמו בעצת המהגרים היהודים; הם הציעו לבטל את כל המטבעות הקודמות ולהחליפן בנטבעות חדשות, דקות ושבירות, ועל כן נתונות להחלפה מתמדת.

אחרי שמיאֶשקו גורש מקראקא והצליח בשנת 1187, בעזרת יהודי גניאֶזנו לכבוש עיר זו, בירת פולין הגדולה, החכיר להם לכל ימי חייו את המיטבעה והעניק את הזכות להחליף מטבעות פעמיים בשנה. במיטבעה זו טבעו גם את המטבעות של האזורים האחרים שסופחו לתחום שלטונו של מיאֶשקו, כגון מאזוֹבשה והדוכסות קאליש. הטובעים היהודים טבעו מטבעות ממלכתיות בעלות כתובת עברית בלבד.

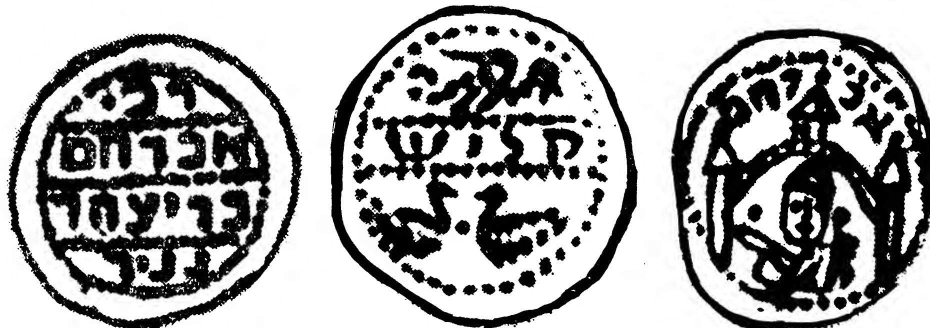
גם בנו, בּוֹלסלאב דוכס מאזוֹבשה העסיק בראשית כהונתו טובעים יהודים, שטבעו שלוש מטבעות הנושאות כתובת עברית.

בנו השלישי, מיאֶשקו הצעיר, שישב בקאליש העסיק טובעים יהודים בכל שבע שנות כהונתו, הם טבעו שבעה טיפוסים של בראַקטאַטים — בכל שנה חליפה אחת.

כששב חבל קאליש לידי בּוֹלסלאב החסיד, העביר את העיר העתיקה למקום חדש. כדי לאכלס את השטח החדש ולהפכו למרכז מסחרי הזמין בולסלאב מתיישבים רבים להשתקע בעיר. לא מן הנמנע שיחד עם המתיישבים הגרמנים הוזמנו גם יהודים לבוא לפולין המערבית (10). כך הוקם הישוב היהודי המאורגן (11). ב־10.9.1264 העניק הנסיך ליהודים מרצונו את כתב־הקיום הנקרא „הפריבילגיה הקאלישאית" ובו 37 סעיפים, 13 מהם דנים בענייני האשראי היהודי, ו־2 נוגעים למסחר היהודי. ריבוי הדיבור על היהודים כמלווים אינו מוכיח שעסקו במתן־אשראי בלבד, שכן היו עוסקים גם במסחר ועניני האשראי היו למעשה פרנסת־לוואי.

הפריבילגיה הקאלישאית

לפי התקנון, חייהם ורכושם של היהודים נתונים לחסותו של הנסיך. היהודי היה למעשה servus camerae (עבד האוצר), כלומר קניינו של הדוכס, ועל כן עליו לשלם לדוכס תשלומים מסויימים, ואילו הדוכס חייב להגן על היהודי. היהודי כפוף לשיפוטו של הדוכס או של הוויאֶבודה או השופט הממונה הנקרא „שופט היהודים". היהודי אינו כפוף לשיפוט העיר, בה הוא מתגורר. במשפטים פליליים ישפוט הדוכס בעצמו (8 §).

משפטים שבין היהודים לבין עצמם הם בסמכותם של בתי־הדין היהודיים (הראשים היהודים) והוויאֶבודה או השופט רשאים להתערב רק לבקשתו של אחד הצדדים. המשפט היהודי נערך בבית הכנסת (23 §). רק הדוכס או הוויאֶבודה רשאים לדון במקום אחר (31 §). אסור לשפוט יהודים בימי חגיהם. יהודי הנתבע להופיע בפני בית המשפט חייב להענות מיד, ואם לא יבוא בפעם הראשונה והשנייה ישלם על שלא ציית פעמיים קנס רגיל, ואם לא יבוא לאחר ההזמנה השלישית — ישלם לשופט את הקנס המגיע לו.

„שום יהודי לא יושבע על ספרי התורה שלהם אלא במשפטים גדולים העולים כדי 50 מארקים — — ואילו במשפטים קטנים עליו להשבע לפני בית הכנסת ליד דלתות בית הכנסת האמור" (19 §).

אם נוצרי תובע יהודי למשפט בין בדבר פלילי ובין בעסקי כסף עליו להביא מלבד עד נוצרי גם עד יהודי (1 §).

מי שיפצע יהודי

מי שיפצע יהודי, שהוא קניינו של הדוכס, ישלם קנס לקופת הדוכס ודמי צער ליהודי. הרוצח יהודי חייב מיתה, ורכושו יוחרם על ידי אוצר הדוכס. עונשים דומים חלים על פציעת יהודיה, הריסת בית עלמין יהודי והוצאת משכון מידי יהודי בכוח הזרוע. המיידה אבנים בבית כנסת יהודי, ישלם לוויאֶבודה קנס 2 "אבנים" (12) פלפל. החוטף ילד יהודי בכוח הזרוע, יישפט כגנב.

בהתאם לבולה (sicut Judaeis) של האפיפיור אינוצנציוס הרביעי, שניתנה לאחר עלילת הדם בפולדה 1253, אסור בכל תוקף להאשים להבא יהודים כלשהם המצויים במדינתנו, בשימוש כביכול בדם אדם, היות וכל היהודים נמנעים במצוות דתם מאכילת דם כלשהו. ואם ייאשם יהודי ברצח ילד נוצרי, יש להוכיח זאת על ידי שלושה נוצרים, ויהודים כמספר הזה. ואחרי שיוכח הדבר, ייענש היהודי לא בעונש המקובל לגבי פשע זה. אך אם יזכה את עצמו על ידי העדים הנ"ל ועל ידי היותו חף מפשע, ישא הנוצרי, לא בלי צדק, בעוון מזימתו את העונש אשר היה על היהודי לשאת" (32 §).

נוצרי החשוד ברצח יהודי יוכיח את נקיון כפיו בדו־קרב, ובית הדין יועיד לו את האיש אשר עליו להילחם בו (20 §) (13).

אם יהודים מעבירים, לפי מנהגם, מתים מעיר אחת לעיר שנייה, או מגליל אחד לשני או מארץ לארץ, אין המוכסנים רשאים לגבות מהם שום תשלום ואם יעשו זאת ייענשו כגזלנים (13 §).

אם ייאלץ יהודי מחמת אונס גדול להרים קול זעקה בלילה, והשכנים הנוצרים לא יגישו את העזרה הדרושה ולא יבואו לקול הצעקה, ישלם כל שכן נוצרי 30 סולידים לשופט או לסטארוסט (36 §).

ב־13 סעיפים (34, 33, 30, 29, 28, 26, 7—1) ערוכים בפרוטרוט ענייני הנשך היהודי. אם נוצרי טוען שמישכן חפץ אצל יהודי בסכום הקטן מתביעת היהודי, על היהודי להוכיח בשבועה שאמת בפיו (סעיף 3). באופן זה שמר התקנון על ממונם של מלווים יהודים. בגדי קודש נוצריים ומלבושים רטובים ומוכתמים בדם אסור לקבל במשכון (סעיף 5). אין יהודי רשאי לקבל למשכון סוסים אלא בגלוי, לאור היום. ואם ימצא נוצרי אצל היהודי סוס גנוב, יינקה היהודי בשבועתו, כי הסוס מושכן אצלו בגלוי יומם, וכי הלווה לבעליו כסף וכסבור היה שאין הסוס גנוב (סעיף 34).

בסעיף 26 נקבע: אם יתן יהודי כסף תמורת קרקעות או שטרות של גדולי הארץ, ויוכיח זאת בשטרות ובחותמות, נועיד ליהודי את הקרקעות כדין שאר משכונות, ונגן עליו מפני כפיה (14).

שני סעיפים — 12, 37 — דנים במסחרם של יהודים:

לפי סעיף 12 אין יהודים מובילי סחורות משלמים מכס גבוה יותר משאר אזרחי העיר, שבה היהודי שוהה אותה שעה.

סעיף 37 קובע כי היהודים חפשים למכור ולקנות כל דבר, לנגוע בלחם כמו הנוצרים, וכל אשר יפריעו להם בכך, ישלמו קנס לוויאֶבודה שלו.

חשיבות מיוחדת יש ליחס לסעיף 25: „וכן אנו רוצים לבל יתאכסן שום איש בבית יהודי". שחרורם מחובת האיכסון, שניתן רק לכמורה ולאצילים, מוכיח עד כמה התחשבו באינטרסים שלהם. את התקנון הקאלישאי העניק בולסלאב החסיד (1227—1279) לא ליהודי קאליש בלבד אלא ליהודי כל הנסיכות, כפי שאנו למדים ברור מהמתואר במבוא לכתב־הקיום: Dux Maioris Poloniae וכן מהניסוח (15) "quod iudaeis nostris per totum districtum nostri dominii constitutis (ז.א. בפולין הגדולה). לאחר שהתקנון אושר והורחב בשנת 9.10.1334 — 1364—1365 על ידי המלך

קאזימיר הגדול לכל פולין ונמסר לידי היהודי הקלישאי פאלק, הוכנס לתקנון הנוסח הבא: et presertim peticionibus Judeorum nostrorum in Civitatibus totius Regni Poloniae i degencium generosius inclinati, ipsis omnibus et singulis privilegium dedimus" ובסעיף האחרון 37 נקבע בפירוש: "presens privelegium quo omnes Judeos totius regni Poloniae gaudere volumus" (16).

התקנון אינו חיבור מקורי של בולסלאב ה־5, אלא מתקשר עם שורת תקנות שניתנו ליהודים במדינות השכנות. הפרוטוטיפ של קבוצת תקנות זו הוא התקנון של הקיסר פרידריך השני איש ריב (der Streitbare 1230—1246) שניתן בשנת 1244 ליהודי נסיכות אוסטריה (17), ועבר בשינויים מסויימים לתקנון המלך ההונגרי בלא ה־4 (18) בשביל יהודי הונגריה בשנת 1251 ו־1256. מכאן הועתק על ידי המלך אוטוקאר IV בשנת 1254 ו־1255 בשביל יהודי בוהמיה (19). התקנון של בולסלאב מועתק מהתקנון הצ׳כי, אולם נוספו אליו ג׳ סעיפים שאינם בתקנונים הקודמים והם:

סעיף 33: למשכן סוס אצל יהודי מותר רק ביום.

סעיף 34: למטבענים אסור לעצור על דעת עצמם יהודי, בטענה שהוא מזייף מטבע.

סעיף 35: במהומות לילה חייבים השכנים לעזור ליהודי, באיום קנס של 30 שילינגים.

וכן הסעיף 36: מותר ליהודים לקנות כל סחורה, לחם ומזונות אחרים שאינם מפורטים בתקנונים הנ״ל, אולם כלולים בצורה שונה בסעיף 10 (20), בתקנון של פרידריך II, שהוענק בשנת 1238 ליהודי וינה (21).

בתקנון של בולסלאב לא נכלל הסעיף 30 של התקנון האוסטרי — הנמצא גם בתקנון ההונגרי והצ׳כי (22) על גובה הרבית של הלוואות היהודים. לעומת זאת נכלל סעיף (31), מהתקנון ההונגרי והצ׳כי, שאיננו בתקנון האוסטרי, האוסר להאשים יהודים בשימוש בדם נוצרים.

יש לציין שבתקנונים של אוסטריה, הונגריה וצ׳כיה נקבע, כי במשפטי יהודים שופט המלך, או הנסיך, או פקיד בכיר של החבל או המדינה, ובתקנון הפולני — הנסיך או הוויאֶבודה.

הנוסח המקורי שנשמר נדפס באוסף החוקים של יאן לאסקי, שאושר בסיים בראדום ופורסם בשנת 1506 .Commune incliti regni Poloniae privilegium

בנוסחו של לאסקי נמצאים שינויים לרעת היהודים, בפרט בסעיף 25 המדבר על הלוואות והפקעות של נכסי דלא ניידי. כלילת התקנון באוסף החוק נומקה בהצהרתו של המלך אלכסנדר (1501—1506), המובאת בו: "quos Nos Alexander Rex non confirmando confirmatione speciali sed ad cautelam defensionis contra Judaeos privilegiis regni in istum codicem digestis adscribi mandavimus" (אנחנו המלך אלכסנדר מצווים לכלול את הפריבילגיות בספר החוקים לא כדי לאשרן מחדש, אלא כאמצעי אזהרה להגנה על היהודים).

הנוסח המוסמך נשמר רק בתקנון הנמצא ככתב־יד בספרית קראשינסקי בווארשה, והוא שונה בסעיפים 25, 26 מהנוסח שבאוסף לאסקי (23).

השוואה לתקנות אחרות

בהשוואה עם התקנות בארצות השכנות נכללו בתקנון הקאלישאי תוספות לטובת היהודים, כגון הסעיפים על עזרת השכנים והאיסור לאסור יהודי בחשד של זיוף מטבעות, וכן עניין מישכון הסוס. תקנון קאליש הפנה תשומת־לב לאינטרסים של היהודים יותר מכל הפריבילגיות הנ״ל ולכן צויין על ידי חוקרים פולנים כ־ Magna Carta של יהודי פולין, אולם יש להניח שמקור תשומת הלב בתפקידם הכלכלי של היהודים בפיתוח פולין, כמלווי כסף וכסוחרים. אף על פי כן אין להסיק מהסעיפים הדנים בעסקי הלוואות, כי בתקופה זו היה האשראי עיסוקם הראשי של היהודים. שני הסעיפים (37, 12) מוכיחים, שהיהודים כסוחרים היו נהנים מחופש הנסיעה והובלת הסחורות בכל המדינה, משוויון לכל האזרחים בתשלומי מכס. הם נהנים מחופש קניה ומכירה של כל הסחורות ואף של מצרכי מזון. המפריעים להם יתנו את הדין בפני הוויאֶבודה. בעקיפין הוכר בית הדין הרבני כסמכות שיפוטית בעניינים אזרחיים במשפטים שבין יהודים לבין עצמם. התקנון שהסדיר בפעם הראשונה את תנאי החיים של היהודים, הוא תעודה היסטורית שרות הסובלנות כלפיהם מפעמת בה. המלך ולאדיסלאב לאקיֶטאֶק (1303—1333), שביטל את כל הפריבילגיות, לא אישר גם את התקנון הקאלישאי. בנו קאזימיר הגדול אישר בשנת 1334 את כל התקנון. כשהגבילו האצילים בשנת 1347 את זכות היהודים לעסוק במתן אשראי, פירסם קאזימיר בשנת 1364 שנית את התקנון הקלישאי ליהודי פולין כולה, וכלל בו זכויות נרחבות יותר.

אחרי קבלת התקנון נתבסס הישוב והיה צורך לעצב את הגוף הקהילתי ולהקים מוסדות. כבר בראשית התיישבותם סבלו יהודים בשנת 1282 ממגיפה שפרצה בעיר ומרעב, אולם נהנו יחד עם תושבי העיר מעזרתם של הנסיכה יולאנטה, אשתו של בולסלאב החסיד (24), הנסיך פשאֶמיסלאַב II ומוכתר העיר קאליש, הנריק.

צורך קהילתי־דתי ראשון במעלה הוא בית עלמין.

בשנת 1287 חוכרים ראשי הקהילה בחכירה לצמיתות (Emphiteuses indeis senioribus Kaliniensibus) — הוכחה שכבר היתה קיֶמת קהילה מארוגנת — מידי רופינוס בנו של יאשק את הגבעה תמורת 6 טאלנטים (26) פלפל ו־2 טאלנטים כרכום, דמי־חכירה שנתיים. התשלום בחמרים קולוניאליים טיפוסיים, שניתן להשיגם רק בסחר עם ארצות המזרח או בדרך חליפין, מוכיח שיהודי קאליש בחלקם היו סוחרי־חוץ והיה בכוחם להעמיד לרשות הקהילה את הדרוש.

וכך קיבלו ראשי הקהילה מידי יאשק את הזכות לקבור בגבעה זו את מתיהם. אם לא תסלק הקהילה תשלום זה, הזכות לרופינוס וליורשיו לבטל את החוזה, בלי שים לב לטענותיה. החוזה אושר על ידי הנסיך פשאֶמיסלאַב II, שאישר עוד בשנת 1283 את התקנון הקאלישאי. כך הקימה הקהילה בית עלמין משלה.

מראשית השתקעותם תרמה הפעילות הכלכלית של היהודים להתפתחות המרכז העירוני. מציאת אוצרות רבים מימי הביניים — המאות י״ב—י״ג — מצביעה על מסחר מפותח ונרחב, ואין ספק שהיהודים מילאו בו תפקיד מכריע כמתווכים, יבואנים ויצואנים (27). לא מן הנמנע, שבימי מיאֶשקו היה מלבד בגניאֶזנו גם בקאליש בית טביעה מרכזי, ומספר ניכר של יהודים היו עסוקים כמטבענים או כחוכרי בית־הטביעה. אמנם אין לנו הוכחות על קיום קהילה מאורגנת בתקופה זו, אולם היסודות הראשונים של הישוב היהודי הונחו, ובוודאי כבר בימים אלה, והקהילה שהוקמה במאה הי״ג היתה מבוססת על מסורת קדומה (28).

הישוב היהודי היה בראשיתו לא בתחום המושב המסחרי (Osada targowa) אלא בקרבתו. לפי הנחות החוקרים הפולנים התרכזו היהודים לראשונה על הגדה השמאלית של הפרוסנה, בקרבת הכנסיה ע״ש גוטארד. מעניין, שהתקנון הקלישאי ניתן זמן קצר לאחר מיקומה של העיר החדשה. מזה יש גם להסיק, שהישוב היהודי בקאליש כבר היווה אירגון יציב שזכה בתקנון להסדר של תנאי קיומו.

הקלות לסוחרים יהודים

כסוחרים נהנים הם מכל ההקלות שהוענקו לסוחרים לא יהודים; כמוהם שוחררו גם היהודים על ידי פשאֶמיסלאַב II מתשלום המכס באורובוק, בכביש לטורן.

מדיניותו של קאזימיר הגדול, שהעניקה לעיר קאליש יתרונות כלכליים, איפשרה את הפיכתה לעיר סואנת חיים. השחרור מתשלומי המכס משך אל ירידיה סוחרים מערי פולין ומחוץ לארץ. בקאליש היה בשנים אלו מרכז מסחר־המלח מבוכניה, ולא מן הנמנע שבמסחר זה לקחו חלק היהודים, בייחוד כאשר קאזימיר מינה בשנת 1368 את לבק מקראקא למנהל מכרות המלח (zupnik) בבוכניה וויאֶליצ׳קה (29).

מספר יהודים עסקו במלאכות הקשורות בדיני ישראל כגון חייטות, קצבות, צורפות, היו גם עוסקים בחקלאות (30). עם התמורות במיבנה הכלכלי של יהודי פולין — לאחר שאסרה הכנסייה על הנוצרים להלוות כסף בריבית — התחילו גם יהודי קאליש בעסקי כספים. כבר בימי המלך קאזימיר הגדול קובעים בנקאים ומלווים יהודים מרכז חשוב של עסקי אשראי בקאליש ובפוזנא.

ימים קשים באו על יהודי קאליש בשנות 1348—1349 בגלל המגיפה השחורה, שבאה מאסיה, נתפשטה במדינות אירופה והמיתה את שליש תושביהן. הנוצרים מצאו את הגורם למגיפה ביהודים והתכוונו להשמידם. לדבריהם, יצאו שליחי היהודים והרעילו את מי הבארות והנהרות, וכך נתפשטה המגיפה השחורה. התחילו התנפלויות על היהודים ושחיטות נוראות. קהילות שלמות נרצחו. מאירופה המערבית והדרומית פשטו והלכו שנאת היהודים וההסתה להשמידם. לא הועילו שני הכרוזים אל כל העמים של האפיפיור קלמנס הששי, בהם הזהיר שלא לעשות רעה ליהודים והורה לבטל את העלילה של הרעלת הבארות, שכן נתפשטה המגיפה גם בערים ובמדינות שאין בהן ישוב יהודי.

חבורות של קנאים דתיים נוצרים, שכינו את עצמם „מצליפים" (Flagalanten) חוללו בגרמניה ובצ׳כיה גל של פרעות, שחדר גם לפולין. בין הקהילות שנפגעו היתה גם קאליש. המצליפים

קיימו בעיר כינוס וישובה היהודי הושמד, כפי שנרשם בפנקסי הקהילות האגאנאו, גרוס גארא, וורמס, קרייצנאך. הדן של פרעות אלו נשמע בקינה לר׳ ישראל בר יואל זוסלין:

העיר קאליש, קראקא
וגם גלוגא
גם עמהם וירא
כולם אנשי סגוליך
גם הרבה חבורות
מרוב לא נספרות
נטבחים וגזורות
בחרב חליך (32)

אחרי 1349 התחילה זרימת פליטים יהודים מגרמניה, שנמלטו מפני רודפיהם ורוצחיהם לפולין ומהם השתקעו גם בקאליש. הישוב היהודי הלך וגדל. אולם אחרי מותו של המלך לודביק ההונגרי, לאחר כשנכבשה העיר על ידי בארטוש מווישמבורג (1383), ידעו יהודי קאליש מאורעות קשים המלווים הרג וגזל, וכך פחת מספר היהודים.

גם הכנס של הכנסיה הקאתולית בשנת 1420 שעבר מוויאלון לקאליש גזר גזרות על היהודים, ואחת מהן חייבה אותם לשאת אות קלון על בגדיהם (33).

באותו הזמן הוקמה גם מחדש הקהילה בברסלוי, על ידי יהודים שהגיעו לשם מערי שלזיה ומארצות אחרות, וביניהם גם יהודי אחד בן קאליש ושמו דוד. לפי רשימת היהודים בברסלוי משנות 1330—1360 שילם יהודי זה מס בסך 1 פירדינג למלך הצ׳כי וחצי פירדינג לעיר (34). הוא תבע במשפט בפוזנא מווישאטע סך 15 גרז׳יבני.

קנסות

מיהודי קאליש באותן הימים יז׳ועים יאנוש, חתנו של מיכאל מקאליש, שתבע בפוזנא, בבית המשפט העירוני, מזאווישא מוורז׳עשניא סך 8 גרז׳יבני. בספרי בית הדין בקאשצ׳יאן מוזכר יהודי בשם אברהם מקאליש. בספרי הגרוד בקאליש מוזכרים בשנים 1402—1408 יהודים תושבי העיר, ברובם המכריע מלווים שהלוו למעשה סכומים קטנים מ־3 ווירדונג עד 14 גרזיבני לאצילים זעירים (35). רק בשני מקרים נזכרו סכומים גדולים (36). גם יהודים שמחוץ לעיר ניהלו עסקי־כספים בקאליש, כגון יהודיה מאלעשניץ (בשנת 1411), דוד משאראדז (1412), דניאל מפייזרן שהלוו (1413) למיאצ׳יסלאב מגרודזיאלץ סך 250 גרז׳יבני, באלאט מברסלוי (1415) אחיו של דניאל. מרשימות בספרי־הגרוד אנו למדים, שמספר המלווים היהודים בקאליש הלך וגדל, אולם היקף ההלוואות לא עלה על 50 גרז׳יבני.

יוצא מן הכלל הוא בעניאש, שהלווה מעל 100 גרז׳יבני, והיה כנראה אחד המלווים הגדולים בעיר. גם דניאל, שהתעשר במרוצת השנים, ניהל עסקי כספים נרחבים ובשנת 1414 באו מידיו מחצית כל ההלוואות שניתנו על ידי מלווים יהודים. לקוחותיו היו אצילים בינוניים ובמקרים בודדים גם מַגנַטים כגון הנסיך בארטוש מווישנבורג. בעסקיו נהג זהירות והבטיח לעצמו את המשכנתא הראשונה על הנחלות. הוא הצטיין באכזריותו כלפי בעלי חוב שלו ולא נרתע למנות עליהם מפקחים. פעילותו נפסקה בשנת 1416.

היו גם מלווים שמלבד עסקי הכספים שלחו ידם במסחר התבואות, כגון שאבדאי (שבתאי). רוב המלווים נעלמו מהזירה הכלכלית לאחר שנים מספר.

בשנים 1418—1420 עסק בהלוואות יהודי בשם דניאל, ולא מן הנמנע שהוא זהה עם דניאל הנ״ל. הוא עסק גם במסחר חגורות. בשנים אלו מופיעים שוב מלווים קטנים כגון מארקילו, אהרן, שלמה מאנליץ, יונה מיכאל (1421—1423), וקוכארקה פאלטו, שהיה אחר כך מגדולי המלווים בקאליש. עסקו בהלוואות גם זלדה אשתו של שמעון, זמלה מלודקה ודינה (1418), אך היקף עסקותיה נע בין 20 גרושים ל־10 שקויצים (37) כנגד ערבויות בטוחות.

על המלווים החשובים נמנו בשנים אלה דוד אגבאט (1415—1421). לקוחותיו היו אצילים זעירים וגם אזרחים. הוא תבע ערבויות טובות, ועשה גם עסקי כספים בשותפות עם מלווים יהודים אחרים, דניאל ויעקב. בעסקיו עזרה לו אשתו, רוחמה, על התנהגותו הסוערת במשפטים נקנס לא אחת. לאחר מותו קבע בנו בכורו יעקב, הנקרא „זאבער״, בשמו ובשם אחיו הקטנים

שמואל ויורדן, את היהודי מיכאל לשנתיים כאפוטרופוס. שניהם תבעו את תשלום החובות מהלווים של אביהם ובמקום כסף לקחו גם חפצים. בשנת 1423 מכר יעקב את כל הירושה לאחיו החורג קאוויאן מקראקא, שעבר עוד באותה שנה לקאליש.

יהודים מקאליש שלחו ידם בעסקי כספים גם בשלזיה. בשנת 1414 השתתף יעקב מקאליש, יחד עם קונסורציום של היהודים בניש, אחיו אליהו ובנו יעקב, במתן הלוואה של 780 מארק לנסיך לודביק מבריג (ברז'אֶג) ומנהל של ליגניץ בערבות העיר ברזאֶג, ובשנת 1416, יחד עם בניש, אליהו ובנו יעקב — בהלוואה לעיר ברסלוי בסך 116 מארק (38). הוא סילק, בשותפות עם דוד מקאליש, את כל חובותיו של דובראָסלב משולוב למלווים יהודים אחרים. בתעודות בית הדין בברסלוי נזכרים גם היהודים מקאליש קאנאלד יצחק הנקרא איקו וקוסול (39).

בשנת 1418 עברה האחוזה של מלגורז'אטא מביאָרנאט לידי היהודי מלודקה, וכפר אחר, אוסטרוב, נפדה בשנת 1420 מידי יהודים שהיו חייבים לו 115 גרז'יבני וריבית, אחרי שסלקו לו את הסכום הנ"ל.

הערות לפרק השני

1. Historia Żydów w Polsce. Warszawa 1865, t. I p. 39—60.
2. Geschichte der Juden in Polen. Leipzig 1878 p. 6—9.
3. Początki religji żydowskiej w Polsce. Warszawa 1903 p.
4. Studja nad stosunkami gospodarczymi Żydów w Polsce podczas średniowiecza. Lwów 1911 p. 5—35.
5. Rozprawa o Żydach i Karaitach. Wilno 1807 p. 66—68.
6. Majer Balaban: kiedy i skąd przybyli Żydzi do Polski. Miesięcznik Żydowski Warszawa 1930—1931 Nr. 1, 2. Villam Tinech emit comes Petrus a Iudeis et dedit sancta Marie pertinentia ad montem, Dr. M. Braun, Geschichte der Juden in Schlesien, Breslau 1896—1907, Teil 1 p. 5.
7. בתקופה זו עסקו היהודים בשלזיה בחקלאות M. Brann l. c. I p. 4, 5). יש להניח, שגם באחוזת הנסיך היו היהודים חקלאים.
8. Kroniczka Kieszonkowa m. Kalisza. Kalisz 1885 p. 2 לפי חודינסקי, הגיעו היהודים בזמן חלוקת המדינה על ידי בולסלאב בעל פה עקום, בה קיבל מיצ'יסלאב את החבל קאליש ופוזנא. באותו זמן כבר היו בקאליש יהודים במספר ניכר, שבאו מארצות שונות באירופה. חודינסקי אינו מצטט את מקור הידיעה, ולכן אין היא מהימנה.
9. Marian Gumowski: Monety hebrajskie za Piastów. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. Warszawa 1962 Nr. 41 p. 10.
10. כפי שסבור, על ידי תהליכי ההתיישבות הגרמנית בפולין, ההיסטוריון הידוע בשטח תולדות פולין בימי הביניים, היהודי פרופ' ד"ר יעקב קרו, בנו של הרב בוולוצלבק ר' חיים קרו: Jakob Caro: Polnische Juden, Vorträge und Essays, Gotta 1906, p. 124—125 לפי קרו, עזבו המתיישבים הגרמנים את מולדתם כאשר: „der Fluch und die Unfruchtbarkeit des Feudalismus unerträglich geworden ist" הם הביאו אתם את הרגלי מולדתם ומנהגיה, והתיישבו בפולין בתנאי שתעניק להם את החוק המאגדבורגי עם האוטונומיה והשיפוט משלהם „Mit diesen deutschen Gemeiden sind auch die deutschen Juden nach dem Osten gezogen" שהסתגלו ל„קונפיגורציה החברתית" של המתיישבים הגרמנים.
11. לפי החוקר אלעזר פעלדמאן, במאמרו: צוויי אלטע יודישע קהילות אינם לאָדזשער קאנט (קאליש, קאנין) „לאָדזשער וויסענשאפטלעכע שריפטן" לודז' 1938 1 ע' 4, התחיל להתקיים ישוב יהודי מאורגן אף משנת 1287 כאשר רכשו את בית העלמין. הוא מסתמך על הסעיף בתקנון הקלישאי המתיר להעביר מתים ממקום למקום. אין זו ראיה. העובדה שבשנת 1264 הוענק התקנון (כתב־קיום) ליהודי קאליש, משמשת הוכחה שבעיר היתה קיימת קהילה מאורגנת.
12. אבן אחת = 52 ליטרות.
13. דו־קרב הוא כמו דין־שמים.
14. סעיף זה שונה בנוסחו של לאסקי, כדלקמן: „אם יהודי ילוה כסף על אחוזות או על שטרות של נכסים דלא־ניידי ואותו האיש אשר הדברים הם שלו יוכיח זאת הננו קובעים כי יש לשלול מן היהודי גם את הכסף וגם את משכון השטרות."
15. Codex maioris Poloniae, Poznań 1879, t. III לפי התעודה בארכיון הגרוד בפוזנא Russko jewrejskij Archiv, St. Peterburg 1903, t. III, Nr. 1, p. 3, 7; Volumina legum I, Peterburg 1859 I p. 141—144. הכומר קונארסקי, שהוציא לאור את Volumina legum לא רצה לפרסם בראש הספר את התקנון, שהוא למעשה התעודה התחיקתית העתיקה ביותר בפולין, מפני „סיבות מובנות כי היה זה לא הוגן (indecens videbatur) לפתוח את החיבור בתקנה לגבי גזע כה נפשע „A gentis tam perfidea disciplina".
16. המלומד הפולני רומואלד הובה טען במאמרו: Przywilej żydowski Bolesława, Bibljoteka Warszawska 1880 p. 429 שקאזימיר אישר את התקנון בשנת 1334 רק ליהודי פולין הגדולה, בסמכו על הפסוק שנמסר ליהודי הקאלישאי פאלק. אולם מתוך הנוסח המצוטט לעיל ברור שלכול פולין.
17. פורסם ב: Dr. J. E. Scherer: Die Rechtsverhältnisse der Juden in den deutsch-österreichischen Ländern, Leipzig 1901, p. 179-184.

n nomine omini men — n nom du eigneur men

e decreta regia cum fluxu tem-
poris a memoria deciderent ho-
minum, digne prudentium ratio sta-
bilivit, cum ea apicibus futurorum
notitiae voluit jugiter commendare
qua-propter
nec non
terra rum racoviae, San-
domiri ac Sir adiae, Lancici
ae ujaviae, Pomeraniae que dominus
et haeres, notitiae universorum, tam
praesentium, quam futurorum prae-
sentibus declaramus: quod, cum

our éviter que les décrets royaux
ne tombent, au cours des ages, dans
l'oubli, les sages les ont avec raison
assurés dans la stabilité, en les con-
fiant à des rescrits chargés de les
porter à la connaissance des temps
futurs, sans nulle interruption. Pour
ce motif,
oi de ologne, ainsi
que des territoires de
racovie, Sandomir, Siradie,
Lancicie, ujavie, et Seigneur
héréditaire de la Pomeranie,

נכבדים יהודים לפני המלך קאזימיר הגדול.
אידישע פארשטעהער קומען צום קעניג קאזימיר דעם גרויסען.

[illegible]

ce texte est une traduction fidèle du texte original latin faite à paris en novembre 1927

Défense héroïque de Praga, faubourg de Varsovie, par le régiment juif de Berek Joselewicz, le 7 Novembre 1794

A la mémoire de mes corréligionnaires polonais, morts pour leur Patrie je dédie cette image. Arthur Szyk

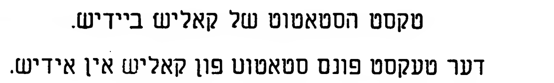

הטקסט העברי של סטאטוט קאליש.

דער העבראישער טעקסט פון קאלישער סטאטוס.

פוילישן יידנטום
traduit d'après le texte original

דאס גאלדענע בוך פון
latin à paris en février 1930

טקסט הסטאטוט של קאליש ביידיש.

דער טעקסט פונם סטאטוט פון קאליש אין אידיש.

First and foremost, we ordain that in criminal cases and in cases concerning money and real or personal estate, in
ving the property or person of a Jew, no Christian can be admitted as witness against a Jew unless the testimony of the Christian be accompanied by that of a Jew.
Item. If a Christian molest a Jew by insisting, despite his denials, that he has left a pledge with him and refusing to believe the Jew's unsworn word, the latter may clear himself by oath, binding himself to the total value of the
pledge. If a Christian, having left a pledge with a Jew, assert he has received a sum less than that claimed
the Jew, the latter shall swear to the value of the pledge confided him and the Christian shall be bound to pay the sum the Jew has sworn due him. Item. If a Jew claim, without witnesses, to have taken security f
a Christian who denies this claim, the latter alone may clear himself by oath. A Jew may accept, by way of pledge, all goods offered him, whatever their de
nation, without further inquiry, except garments stained or spotted with blood, or sacred ornaments, which he may in no wise accept.
Item. If a Christian prosecute a Jew with the claim that a pledge found in the Jew's hands had been robbed or stolen from him, the Jew may swear that when he received the pledge he was ignorant of the theft or robbery, and may declare on o
the sum loaned against the pledge. He can thereby clear himself, and the Christian is bound to pay him the value of the loan, together with accrued interest.
If, as a result of fire, theft or robbery at the point of arms, a Jew lose his property together with articles pawned with him, and the facts have been duly verified, should a Christian owner of one of these pawned articles prosecute the Jew, the latter may c
himself by oath. Item. If the Jews behave disorderly among themselves, or
gate in their own ranks discord or civil disturbance, the city courts shall have no jurisdiction over them. Only we, or our count palatine, or the judge representing him, shall exercise justice over them. Moreover, we reserve to ourselves the right to judge cases involving individual crime.
Item. If a Christian wound a Jew in any way, he shall be condemned, and in case he find grace in our eyes, he shall pay a fine to us
our count palatine, which he shall deliver to our court of justice; he shall bear, moreover, the costs of the damages and expenses sustained by the victim, in accordance with the laws of the land. Item. If a Christia
murder a Jew, he shall receive due punishment, and in addition all his goods shall be confiscated and shall pass into our power. Item. If a Christian strike a Jew
out shedding blood, the count palatine shall exact penalty according to the law of the land, and damages shall be paid the victim as directed by the customs of the country; if, however, the Christian is insolvent, he shall only receive the usual punishment for his crime.
Wherever in our dominions a Jew may find himself or choose to go, he shall not be molested, and neither let nor hindrance shall be placed in his way. If he carry with him merchandise or other objects, he shall be obliged to pay in each place the local taxes and duties bearing on his commerce, but
shall pay no taxes other than those laid upon the local citizens. If in obedience to their customs, the Jews transport their dead from one city to another, or one province or territory to another, it is our will that our tax collectors claim nothing from them; and
should a tax collector do so, it is our will that he be punished as a thief. Item. If a Christian commit a depredation in a Jewish cemetery or forcibly gain entrance there, it is our will that conformable to the customs and laws of our land he be seve
punished by the confiscation of all his goods, which shall be delivered into the hands of our court of justice. Should a hothead attack a Jewish synagog with stones or other missiles, it is our will that he be condemned to pay a talent of pep
to our count palatine. Item. If a Jew has been condemned by his judge to pay the fine known as "Wandil," he shall pay his judge a talent of pepper, which is the anciently established fine. If a Jew summoned
due process to appear before his judge twice refuse to do so, he shall be answerable for each refusal to the customary established penalty, and if he default a third time, he shall pay the said judge the following fine. Item. If a Jew wound a fellow-Jew, he sha
called upon to pay his judge the fine fixed by the customs of our land, and he shall not refuse to do so. We ordain that no Jew shall swear upon sacred objects except in major cases which involve sums greater than fifty mark
silver, or cases which are brought before our person; nevertheless, in minor cases, he may take oath before the doorway of the synagog. If a Jew has been secretly murdered, and no one can bear witness the identity of the murdere
yet if certain Jews, upon inquiry, declare their suspicions, we, as mediators in this suit of justice, grant these Jews the protection of the court. Item. If a Christian assault a Jew, he shall be punished in accordance with the law of t
land. Item. A judge for Jewish affairs (judex Judaeorum) may not summon before him a case in litigation between Jews unless he has received a plaint drawn up in due form. Item. Jews shall be judged before their synagogs, or
such places as they may select. Item. If a Christian redeem an article pawned with a Jew but do not pay in full the accumulated interest, he shall be allowed one month in which to pay the balance, after which interest shall be charged on t
interest still due. Item. It is our will that no one shall accept hospitality in a Jewish home. If a Jew loan money on real estate or titles to real estate, and the owner of the estate prove his title, we ordain that the loan as
well as the titles be seized from the Jew, whose rights in them shall be declared forfeit. Item. If anyone, man or woman, lead astray or abduct a Jewish child, it is our will that he or she be punished as a thief. Item. If th
ue of an article pawned with a Jew by a Christian for a period less than a year do not exceed the amount advanced on it, the Jew, after taking the article to his judge or to the count palatine, and if it be found wanting, may sell it before the lapse of a year; but if the article has remained in the hands o
the Jew a year and a day, he shall become its rightful possessor. We ordain that no one shall dare cite a Jew before court, in litigation concerning pawned property, on such day as the Jews consider holy.
Item. Any Christian forcibly removing an article pawned with a Jew, or exercising violence in his house, shall be severely punished as a violator of our justice. Item. Jews may be pro
cured only before their own courts or in places where Jews are customarily judged; exception alone is made in our favor and in favor of our count palatine who can always summon them before us. In conformity with pa
pals and in the name of our Holy Father, we absolutely forbid the accusation of any and every Jew in our land of drinking human blood; the more so, since the Jews without exception in conformity with their own law, abstain from using any sort of blood. If, neverth
less, a Jew is accused of the murder of a Christian child, such accusation must be proved by the testimony of three Christians and three Jews before the Jew can be condemned; if, however, the said witnesses and the innocence of the accused reveal the falsity
the charge, the Christian accuser shall rightfully suffer the punishment that would have awaited the Jew. Item. We ordain that whatever a Jew has given in exchange for security, be it gold, silver, or other money, sha
be repaid him in full, together with accrued interest. It is our will that Jews may receive all species and qualities of horses as security upon loans, provided they are pledged publicly and in open daylight. In case a Christian recog
a horse stolen from him among the horses pawned with a Jew, the latter may clear himself under oath by swearing he received the horse as security in the sight and knowledge of everyone, on such and such a day, from so and so, and for thus a
thus sum, and that he did not know or believe the horse was stolen. Item. We forbid the officers of our mint, constituted in our domains, to proceed on their own initiative with the arrest or detenti
of Jews suspected of counterfeiting, without, that is, an order from us or our count palatine, or without information given them by responsible citizens. We decree th
in case a Jew in dire straits call for help in the night, and his Christian neighbors do not trouble themselves to succour him in his need, each of these Christian neighbors shall be fined 30 zloty.
To conclude, we decree that Jews shall be permitted to buy and sell every sort of goods, and profit thereby, on the same footing as Christians; and anyone interfering with them sha
be condemned to pay a fine to our count palatine.

Ce texte est une traduction fidèle du texte original latin, faite à Paris en Octobre

Casimir Pulaski, a Polish nobleman who gave his life for the independence of the United States.

Haym Salomon, a Polish Jew who sacrificed his fortune for the cause of American liberty.

הטקסט האנגלי של סטאטוט קאליש.

דער טעקסט פונם סטאטוט פון קאליש אין ענגליש.

המלך בולסלאב הגדול חותם על הסטאטוט בשנת 1264.

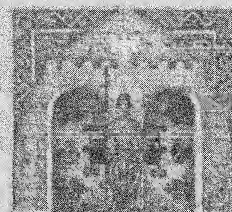
דער קעניג באלעסלאוו דער גרויסער שרייבט אונטער דעם סטאטוט אין 1264.

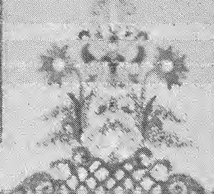
בעלי מלאכה יהודים

אידישע בעלי מלאכות

Judaei, Rege Mecislao primas monetas polonas facientes.

Les monnayeurs juifs, frappant la première monnaye polonaise, sous le regne du roi Mieszko III

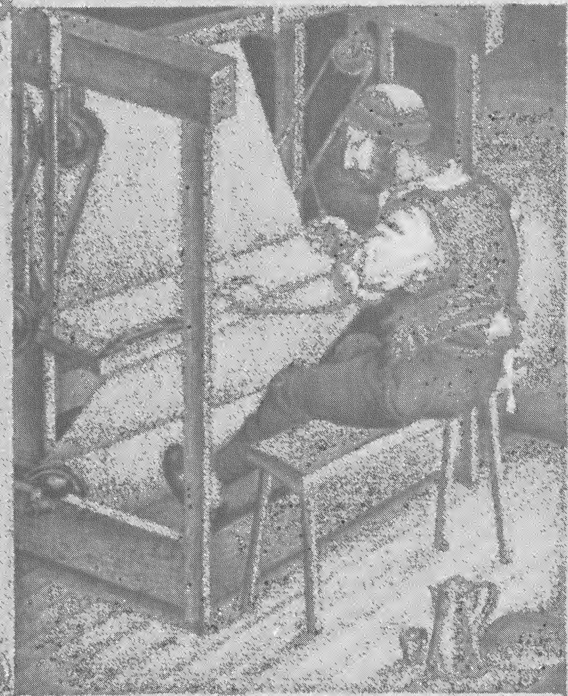

טובעי מטבעות יהודים טובעים את המטבעות הפולניות הראשונות ב־ימי המלך מישק השלישי

אידישע מייסטער גיסען אויס די ערשטע פולישע מטבעות אין די צייט פון מיעשעק דעם דריטן.

Item de poena judicis
contra Judaeum
Item si Judaeus
judici suo in
poena pécuniara
quae wandel dicitur,

דין תורה.

נוצרי מעיד במשפטו של יהודי.

א קריסט זאגט עדות אין א משפט פון א אידען.

יהודי נשבע.

א איד שווערט.

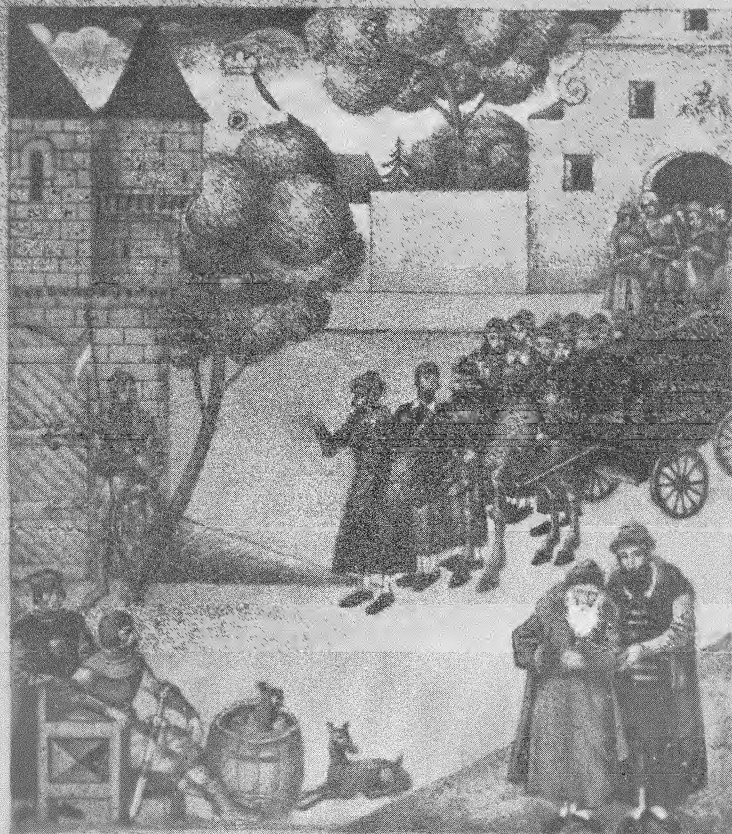

אלימות כלפי היהודי.
א אנפאל אויף א אידען.

שוד ברחוב היהודי.
רויב אין א אידישען קווארטייער

תצלומים אלה מתפרסמים ברשותו האדיבה של המוזיאון היהודי בניו־יורק.

הלוויה יוצאת את העיר.

א לוויה.

ירדי־ים יהודים מייצאים את תנובת פולין לארצות עולם רחוקות דרך נמל דאנציג.

אידישע ים־פארער עקספארטירן פולישע פראדוקטען אין ווייטע לענדער דורך דעם דאנציגער פארט

udaci navibus fructus
productaque oloniæ
in annuem ter- rarum
em exportant.
es navigateurs nils
exportant les pr- od
uits de olo- gne
par le port de anzig

רופאים יהודים שנשלחו אל המלך זיגמונט אוגוסט, על ידי ידידו יוסף הנשיא, הדו־כס מנאקסוס וסיקלאדס ה־גדול, הוויזיר של השולטן המפואר, לשם ריפוי באר־בארה ראדזיוויל.

אידישע דאקטוירים געשיקט צום קעניג זיגמונט אויגוסט פון זיין פריינד יוסף הנשיא, דער פרינץ פון נאקסאס, און סיקלאדס דעם גרויסן, דעם מיניסטער פון סולימאן דעם פרעכטיגן, צו היילען באר־בארא ראדזיוויל.

יהודי אצל לבלר הבקשות.

א איד ביי דעם שרייבער פון בקשות.

Medici ... udaci a ...
... Ngela Adum et ...
... rege, ...
... altani,
Mapud ...
... adci- Kus
uxorem ... car-
andam Bemissi.

... es medecins Juifs,
envoyés par ...
... Prince de
a- ... xos et ... des ... ucla-
des, ...
... auprès
de son Mami souverain ... de
... afin de soigner
sa femme ...

ברק יוסלביץ', גיבור המרד הפולני, סגן־אלוף של גדוד הציידים החמישי.
בערעק יאסעלעוויץ, דער גבור פון פולישען אויפשטאַנד, פּאָלקאָווניק פון פינפטען יאגר רעגימענט.

18. Monumenta Hungariae Judaica

19. Bondy: Regesten zur Geschichte der Juden in Böhmen, Mähren, Schlesien, p. t. I.

20. שם נאמר, שמלבד יינם רשאים יהודים למכור לנוצרים צבעים ונוגדני־ארס. (preterea vinum suum, pigmenta et antidota possunt vendere christianis).

21. Dr. Scherer l. c., p. 136

22. Dr. Scherer l. c. p. 182 § 30 „ut et iudei de talento per singulas ebdomadasdas non nisi octo denarios participant in usuris".

23. Dr. Philip Bloch: Die General-Privilegien der polnischen Juden, Posen 1892, p. 4—9.

Dr. Moses Schorr: Die Hauptprivilegien der polnischen Judenschaft, Festschrift Adolf Schwarz, Wien 1917, p. 521—**522;** פורסם ב־ Jewr. Starina 1909 t. I, p.247—261, tł II 76— 94, 223—245. 2 —

24. אחרי מותו (1279) עבר השלטון לידיה. לפי שהיתה חשוכת בנים ויתרה על השלטון לטובת פשמיסלאב II. היא מתה בשנת 1298 בגניאזנו.

25. Codex maioris Poloniae I, Nr. 574, ...in vim perpetui census 6 talentorum piperis et eroci inscribit.

26. לפני זה יחידת משקל, אחר כך יחידת מטבע.

27. Teresa Wąsowiczówna: Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej; 18 wieków Kalisza, t. I, p. 88—90.

28. Marta Młynarska: Proces lokacji Kalisza, p. 106.

29. Stanisława Pickarczyk: Studja z dziejów miast polskich w XIII—XV wieku, p. 253.

30. עד המאה הי"ז הותרה ליהודים בעלות על אדמות כפריות. בשנים 1389—1393 רשומים בספרי הגרוד במחוז קאליש יהודים כבעלי אדמות (Lekszycki' Die Ältesten polnischen Grodbücher, Leipzig 1887, I p. 9, 77, 170).

31. בהצלפה ראו אמצעי תשובה. האפיפיור קלמנס הו"ו אסר בשנת 1349 את מסעות המצליפים, אולם לשווא. אופיינית השימה בכתב אחד של הספרייה העירונית בברסלוי (מספר 1752): Anno 1349 incepit pestilencia, venerunt flagellatores, Judaei occisi sunt. „בשנת 1349 התחילה המגיפה, באו המצליפים, היהודים נהרגו".

M. Bałaban: Historja Żydów w Krakowie, t. I, p. 10 ראש המנזר באוליווה סטאניסלאב מספר ב־ Kronika Oliwska על המגיפה באירופה, מצעד המצליפים ומעשיהם, שעברו לפולין, ביחוד לפרוסיה ופומורז'ה, ושם המיתה המגיפה מספר גברים ונשים לאין מספר. במגיפה זו התחוללה שנאה ליהודים, שהרעילו בארות בעזרת נוצרים פושעים ומשוחדים. כך הושמדו נוצרים רבים ובגלל זה נהרגו היהודים בכל גרמניה וכמעט בכל פולין (et fere tota Polonia sunt deleti) Monumenta Poloniae Hist. VI, p. 347.

32. נדפס ב„ספר הדמעות" לד"ר שמעון ברנפלד, כרך II, ע' קלז. החרוניסט האיטלקי Matteo Villani מוסר: „בשנת 1348 התפשטה המגיפה בחלק של פולין הגובל בממלכת גרמניה והעם ראה ביהודים את גורם המגיפה. היהודים הנפחדים שלחו את זקניהם אל המלך (קאזימיר הגדול). נתנו לו במתנה סכומים גדולים של כסף וכתר בעל ערך שאין לשער ובקשו את חסותו. המלך רצה להגן על היהודים, אולם העם הזועף לא היה ניתן להרגעה וקרוב ל־10,000 יהודים הושמדו בחרב ובלהבות וכל רכושם עבר לידי האוצר" Istorie Milano 1729, p. 622 מצוטט ב־

Hermann Sternberg, Geschichte der Juden in Polen. Leipzig 1878, p. 61, Anm. 3.

33. לא בוצעה בפולין.

34. Dr. M. Brann, Gesch. der. Juden in Schlesien, Anhang III, N. 41, p. XIX. Vierding בלטינית wiardunek בפולנית ferto = רבע של גרזובנה. בשנת 1573 מר־פיע כמטבע כסף בשם ferdynk ושוויו רבע של מרקה אינפלנטית
(Marjan Gumowski, Monety polskie, Warszawa 1924, p. 40—41).

35. השמות הנזכרים: יורדאן, מאלין, יעקב שמעון (1402—1406), דוד (1404—1406), שבתאי (1406), קערסטאנוס (1406), רחל אשתו של יעקב (1406) ויכנה אלמנתו של משה (1408). קערסטאנוס ניהל גם עסקי־כספים בפוזנא. תבע לדין בעל חוב אחד, בורובסקי, וערב שלו, יאן דה לודזה מלודז.

36. לפי מאמרו של א. פלדמן בלאדזער, וויסנשאפט־לעכע ביכער ע' 8, יורדן (1403) הלווה לפיליפ מסולוב 55 גרזי'בני, דוד הלווה לאשתו של השופט מפיאנסק 30 גרז'יבני. מלבד אלה היו מנהלים עסקי כספים נרחבים היטשאק, דוד, דניאל (1408), שניהל משפט עם בארטשקו בעניין הנחלה בסצחוב (פלדמן l. c. p. 10). בדליקה שפרצה בשנת 1410 ברחוב היהודי נשרף ביתו, והוא לא הצליח להציל את שטרי־החוב של בעלי חובות שלו. באותה הדליקה נשרף גם ביתה של אלמנת משה, נחמה, וגם היא לא הצליחה להציל את שטרי־החוב. היא ודניאל נאלצו להתפשר עם בעלי החוב ולהסכים להפחתת סכומי החובות (פלדמן l. c. ע' 10).

37. scotus, szkojec = 10 דנרים. במאה הי"ד, כשנפוצו בפולין גרושים צ'כיים היה שוויו 2 גרושים צ'כיים.

38. Otto Stobbe: Die Juden in Deutschland während des Mittelaltern. Photostat, Berlin 1928, p. 237; Dr. M. Brann, l. c. p. XXXV Nr. 3; XXXVII Nr. 7.

39. לפי פסק דין — Magdeburger Schöffen-spruch — ניתנה בשנת 1433 לקאנאלד יצחק איגרת־בטחון למשך שנה, וזו לשונה: „Canald, Ysaac Jude Vcogenant von Calis haben geleite die gancze Jar, also das sie nymand von der stat schulde wegen zu Kalis anlangen noch beteyidigen mag, sunder vor eigene schuld haben si keyn geleyte". מצוטט ב־ Guido Kish' The Jews in medieval Germany. A study of their Legal and Social Status. Chicago, 1949, p. 497 הערה 75

בתעודה אחרת מוזכר העניין שבין קוסול ובעל החוב שלו Nitcze Nassengneffe. Kisch l. c. p. 229

פרק שלישי

הקהילה בהתהוותה

שה לקבוע את הטופוגרפיה של משכנות היהודים בראשית התישבותם. יש להניח שכדוגמת היהודים בשאר ערי פולין ובתפוצות אחרות, התרכזו היהודים, ברחוב אחד, גם בקאליש מסיבות דתיות וחברתיות. ידוע, שממחצית המאה הי״ד היה קיים בקאליש רחוב יהודים (platea Judaeorum), כנראה מזמן שהרשה להם המלך קאזימיר הגדול בשנת 1350 לבנות בית כנסת משלהם (2). לפי ההרגל בנו את בתי מגוריהם בסביבת בית הכנסת, שהיה קיים עד שנשרף בשנת 1857.

לפי ידיעות מוסמכות משנת 1416 ומשנת 1537, על קיום רובע היהודים, נקבעו נתונים ברורים על היקף הרובע ומצבו. הוא נמשך מטבור העיר עד חומותיה. אין פרטים על מספר הבתים השייכים ליהודים. הנתון הראשון על מספר בתי היהודים הוא מלפני השרפה בשנת 1537, שהחריבה את כל העיר. לפי איזו תקנה שהלכה לאיבוד היו היהודים רשאים להחזיק 6 בתים משלהם. אחרי השריפה, תוך שיקום העיר, הם הגדילו את מספר הבתים ל־11. מועצת העיר סירבה להסכים לכך ופנתה אל המלך זיגמונט. המלך פסק שהמועצה רשאית להורות ליהודים לפנות 5 בתים הנושבים שלא כחוק. אולם לאחר משא ומתן הגיעו המועצה והקהילה לידי פשרה בשנת 1540, וצו הפינוי בוטל. לפי ההסכם התחייבו היהודים, שהדיירים ב־5 הבתים ישלמו 4 גרז׳יבני לשנה כל עוד יישארו הבתים בבעלות יהודית. בעל בית יהודי שלא יסלק את התשלומים יפונה, והבית יעבור לבעלות העירייה (3). אם ירצה נוצרי לדור באחד הבתים, על הדייר היהודי לעזוב את הבית ללא כל התנגדות, לאחר שיקבל פיצוי מסויים. לפי הסכם זה התחייבו היהודים לא לקנות ולא לבנות בתים חדשים. ל־11 משפחות יהודיות הותר לסחור בסוגי סחורות אחדים בתחום המגורים של הנוצרים, ולהחזיק רק 4 בתי־מזיגה למשקאות חריפים.

לפי ההסכם משנת 1543 סיפקה העיר ליהודים מים ממקוואותיה בצינורות שעברו ברחוב היהודי, תמורת תשלום (4) של 4 פלורין.

הריבוי הטבעי הגובר הכריח את היהודים לא לקיים את סעיפי ההסכם. בשנת 1553 כבר היו 19 בתים
בידיהם 19 בתים, מלבד בנייני הקהילה: בניין הקהילה ומשרדיה, בתי המגורים של הרב, השמש, פקידי הקהילה, ההקדש, בו היו לנים יהודים נודדים ועניים, בית המרחץ והמקווה. ומענין לציין, שיועצי העיר עצמם מכרו ליהודים בתים. בשנת 1540 מכר הדייג ואלנטין את ביתו ליהודים אברהם ויוסף, ובשנת 1548 — החייט ירז׳י ליהודי יעקב. נוצרים היו מוכרים את בתיהם ברובע היהודי ליהודים. ברובע היהודי היו גרים גם אצילים כגון הוויֶאבודה הקלישאי בשנת 1465, עירונים ואחרים, ולא מן הנמנע שבמרוצת הימים עברו בתיהם בדרך מכירה לבעלות יהודית.

הקהילה ומוסדותיה לא היו שונים מאלה שביתר ערי פולין הגדולה. מבחינה תחיקתית היה עיקר תפקידה לגבי הממלכה גביית מסים, ומבחינה יהודית פנימית — הנהלת העניינים הדתיים, הכלכליים, החברתיים, החינוכיים וייצוג לפני השלטונות הממלכתיים והעירוניים. בראשיתו של הישוב, עד מחצית המאה הט״ז, לא נודעה כל מסגרת אירגונית ארצית של הקהילות, וכל אחת היתה גוף בפני עצמו. אמנם בעניינים כלכליים היו הקהילות מתאגדות לשם ביצוע משותף. בראש הקהילה עמדה הנהלת הקהל, המורכבת מפרנסים. מספרם בתקופה זו אינו קבוע: חמשה, ארבעה או שלושה. אין לנו ידיעות מפורטות על פעולתם. יש להניח שבשנת 1334, כשפנו יהודי פולין הגדולה אל המלך קאזימיר הגדול בבקשה לאשר את התקנון הקאלישאי, השתתף במשלחת גם נציג יהודי קאליש. קאזימיר אישר את התקנון. בתקופה זו ייצגו ראשי קהילת קאליש את יהודי פולין הגדולה. חשיבותה של קהילת קאליש בלטה בעובדה, שבשנת 1364, כשחזר ואישר המלך קאזימיר הגדול את התקנון הקלישאי והרחיבו על כל פולין כ„מאגנה־כארטה״ הראשונה של פולין, הוא נמסר לידי היהודי איש קאליש פאלק (5), שעמד בוודאי בראש קהילת קאליש, אולם לפני המלך הופיע כנציג יהודי פולין הגדולה.

על פעילותו כראש הקהילה אין לנו ידיעות, אולם יש להניח שעם פעילותו הכללית למען יהודי פולין, והודות לאמון שהמלך נתן בו במסרו לידיו תעודה ממלכתית כמו התקנון, עשה גם לעיצוב וביסוס קהילתו. לא מן הנמנע שהוא הוא קיבל גם את הפריבילגיה להקים בית כנסת וביצע אותה.

אישיות שנייה שעמדה בראש הקהילה היה דניאל, אשר יהודי קאליש רחשו לו אמון מלא ובחרו בו לא אחת להיות בורר בסכסוכים. אחריו האריך ימים כמנהיג הקהילה דוד אוגבוט שבא מקראקא לקאליש. הוא בנה בתים ובלט במיוחד בשנת 1433, כשמספר ניכר של יהודים חשבו לעזוב את העיר.

את הסיבה יש לראות במדיניותו של המלך יאגיאֶלו וולאדיסלאב. בשנת 1430 נקראו לפי הוראותיו יהודי קאליש, פאלטא יוסף וקנאאן, להופיע לפני בית הדין המלכותי, היות ולא הפרישו מס לאוצר מרווחיהם בעסקי כספים. הם לא הופיעו בבית המשפט, והוטל עליהם קנס של 1500 גרז׳יבני. מקרים כאלה הפחידו את יהודי קאליש וגרמו להחלטתם לעזוב את העיר. השלטונות התנגדו לעזיבה זו ותבעו מיהודים עשירים בקהילה לערוב אישית בקנס כספי של 60 גרז׳יבני לכך, שהיוצאים לא יקחו אתם את רכושם עד שלא יסלקו את חובם במסים. קאוויאן, כנראה כראש הקהילה, ועוד יהודים עשירים ערבו זה לזה, כפי שאנו למדים מתעודה אחת (6). בשנת 1406 נמצא פלורין מזוייף בידי היהודי הקאלישאי מארק, שהושלך לבית הכלא.

קאוויאן בשותפות עם יהודה, סמאלקא ויורדן שחררו את מארק בערבות של 100 גרז׳יבני. מארק הצליח להוכיח שמעולם לא נסע לחוץ לארץ, ואת הפלורין המזוייף קנה אצל העירוני הקאלישאי קורצ׳אק, מתוך אמונה כי פלורין כשר הוא. קורצ׳אק העיד שטענתו של מארק נכונה, והאיש שוחרר. עניין דומה אירע גם בשנת 1441 לשתי יהודיות, ואף הן שוחררו.

עוד בימי גרוש היהודים מגרמניה נמלטו רבים לפולין, ומהם השתקעו גם בקאליש. מספר הפליטים גדל אחרי גזירת גרוש היהודים מפראג בשנת 1542. הם באו דרך שלזיה והשתקעו בפולין, לאחר שקיבלו מידי המלך הפולני זיגמונט את הרשיון לכך, וכן את כל הזכויות של יהודי פולין (7). הם התיישבו בלובלין, קראקא ומעטים גם בקאליש. פה קנו בתים והשתלבו בחיים הכלכליים. מלבד יהודים מערים אחרות בפולין ויהודים מצ׳כיה התיישבו בקאליש גם יהודים מהונגריה.

התפשטות בפולין

במאות ט״ו—ט״ז התפשטו היהודים בכל מרחבי פולין. משהוקמו שם קהילות הדשות ונוצרו תנאי קיום נוחים, התחילו יהודים לעזוב את קאליש ולהגר לסביבות אלו. הגירה זו, מקורה לא רק ברדיפות או בדלות, אלא בשאיפה לעלייה כלכלית במרכזים החדשים, שהציעו אפשרויות נרחבות. השלטונות לא הסכימו לעזיבה המונית, ועשו בשנים 1433—1440 מאמצים לעכבה ככל האפשר, שכן חששו להקטנת הכנסותיו של האוצר.

בקשר עם תופעות אלו הואשמו יהודים אמידים בעבירה על החוק, ביחוד בשנת 1448, ורק בעזרת סכומי ערבות גדולים ניצלו מעונש מאסר.

בתקופה זו שילמה הקהילה מס שנתי בסך 100 גרז׳יבני. לפי הוראת המלך הוטל על הקהילה להמציא את הסכום למזכירו הקאנוניקוס מארצ׳ין סווינקא, שהיה עמוס חובות. הקהילה שלמה את המס, כפי שהוטל עליה. אולם כששקע המזכיר בחובות חדשים הבטיח לקהילה להמציא לה פריבילגיה מלכותית שתשחרר אותה מתשלום כל המסים עד שנתיים, ואת עזרת הפקידים בגביית החובות המגיעים ליהודים מנוצרים.

בשנת 1445 נחתם חוזה* מיוחד בעניין זה, ובו הובטח, שאם ההסכם לא יקויים, רשאית הקהילה לתבוע את אחוזותיו. אין ידיעות אם סווינקא הצליח לקיים את החוזה.

בתעודות מוזכרת החל בשנת 1446 פריבילגיה שזכו בה יהודי קאליש, אולם היא לא הגיעה לידיעת חוקרי תולדות יהודי פולין. ידוע מתוך מיסמכים מהימנים שבשנת 1453 השתדלה משלחת הקהילות פוזנא, שאראדז, לנצ׳יץ, בראֶסט קויאב, אינוברוצלאו ו ק א ל י ש בלשכה המלכותית להשיג את אישור הפריבילגיות. שש שנים נמשך המאבק שהיה גם כרוך בכסף רב. הלשכה הכינה תזכיר־סיכום (sumarjusz) של כל הפריבילגיות (8), והמלך קאזימיר יאגיאֶלונצ׳יק עמד לאשרו. אותה שעה נסע דלוגוש, לפי הוראתו של הקאנצלר זביגניק אולשניצקי, לברסלאו כדי להזמין את קאפיסטראנו, שהיה אז בשלזיה וניהל תעמולה בלתי מרוסנת נגד היהודים. נציגי היהודים ניצלו את העדרו והמלך אישר ב־13.8.1453 את הפריבילגיה הכללית של יהודי פולין הגדולה,

וב־24.8 — של יהודי פולין הקטנה. ב־28 באוגוסט הופיע קאפיסטראנו בקראקא ועם אולשניצקי דרש לבטל את הפריבילגיות, אולם המלך סירב. קאפיסטראנו תקף אותו בנאומים חריפים. בשנת 1854 הכריחו את המלך להכנע. בתקנות ניאשבה בוטלו הפריבילגיות, נתקבלו ההחלטות האנטי־יהודיות של הכנס בווארטה, וכל החובות בוטלו לאחר 3 שנים. החלטות אלו גרמו דלדול חמרי של יהודי קאליש.

באותה תקופה ידוע לנו הרכב בית הדין היהודי בראשותו של תת־וויאָבודה: השופט היהודי אברהם קאפוסט מפסארי והשושבינים היהודים מיכאל ופאלטא. מיכאל הוא הרב הראשון הידוע לנו, ונקרא בתעודה משנת 1427: „הרב הראשי של היהודים".

בקהילה עבדו שמשים של בית הדין היהודי ושל הקהילה. מהתעודות ידועים לנו שלושה: אברהם, שמואל וישראל. הם היו מתקוטטים תמיד, וגורמים מהומות מלוות משפטים. בשנת 1429 ניהל השמש אברהם משפט נגד האציל בוגוציצקי, שפצע אותו 5 פעמים. בשעת הדיון בבית המשפט הוכח שאברהם היה המתחיל בקטטה, הוא יצק על האציל מי שופכין וגרם לו 2 פצעים. גם בשנת 1428 הואשם בדבר דומה.

כשפרצה מריבה בין שמואל וישראל, פנה שמואל אל שלטונות־העיר וביקש את עזרתם. הבורג־גראף חייב את ישראל לקרוא לאנשים שיערבו, כי הוא, ישראל, יניח לשמואל. ערבים אלה היו מארק ויצחק.

בשנת 1458 פרצה בקאליש דליקה. כמעט כל בתי היהודים נשרפו ורכושם — בגדים, תכשיטים ואף משכונות — נשדדו.

בתקופה זו סבלו היהודים סבל רב מהתלמידים, אף נאלצו לשלם תשלומים לרקטור בית־הספר. לאחר הדליקה בשנת 1458 סרבו היהודים לסלק תשלומים אלה, נתבעו לדין ונדרשו לשלם עבור ג' שנים. היהודים טענו שתשלומים אלה של רשות הם ואין להם אסמכתא חוקית. לבסוף הגיעו לפשרה. למרות הפשרה חודשו התביעות בשנת 1463.

עוד לא הספיקו היהודים להתאושש מאסונות השריפה האחרונה, נתחוללו בחג הפסח 1542 מהומות נגד היהודים. המון של נוצרים פרצו לבתי היהודים, הרסו רהיטים, דלתות, חלונות ואף קירות, שדדו וגזלו. בשוד השתתפו גם אזרחים נכבדים של העיר יחד עם בניהם. הם פרצו גם לבית הכנסת וחיללו ספרי תורה. התפרצות זו נבעה מקנאה בסוחרים ובבעלי המלאכה היהודים, שבלטו בעיר במספרם וגם בטיב עבודתם. מספר יהודים נפצעו.

לפי דרישת ראשי הקהילה ערך הפודוויאָבודה חקירה. מועצת העירייה, אותה האשימו היהודים ביזימת המהומות, השתמטה מכל אחריות. הפורצים שנאסרו, שוחררו. עקב החקירה החליטה מועצת העיר שבחג הפסחא, מיום ששי הגדול עד יום שני הגדול אסור ליהודים להראות ברחובות ואף לצאת את דירותיהם, כדי למנוע התפרצויות. על הקאשטלאן הוטל לדאוג לבטחונם של היהודים. הסטארוסט אנדז'י גורקא פסק, שאם ההתפרצויות תחודשנה, תשלם מועצת העיר קנס בסך 2000 גרז'יבני.

בשנת 1565 נערכו שוב בעיר פרעות ביהודים. האספסוף פלש לרחוב היהודים, שדד וגזל. 3 יהודים נהרגו. פרעות 1565

הוויאָבודה — בבית מגוריו נהרגה היהודיה מרים — עמד לימין היהודים ותבע לדין את מועצת העיר. גם הקהילה וקרובי ההרוגים הגישו משפטים ותבעו להטיל את הקנס 2000 גרז'יבני ו־1000 גרז'יבני על חילול בית הכנסת. הנאשמים לא הופיעו בדין. בהשתדלות העירייה דחה בית המשפט המלכותי את תביעות היהודים והנאשמים לא נענשו.

בשנת 1466—1467 מתו במגיפה $\frac{3}{4}$ מהתושבים. מצב היהודים וקהילתם היה ירוד מאד.

אולם יהודי קאליש לא נצלו מאירועים קשים כגון המשפט בשנת 1557, בו הואשמו בגניבת לחם הקודש מהכנסיה, ומספר נאשמים נדונו למות. גל רדיפות מצד העירונים עבר עליהם בשנת 1566. היהודים כהן והאחים יוסף דוד ומארק הגישו למלך זיגמונט אוגוסטוס 6 דילטוריות על 11 מעשי חמס, אולם מסיבות לא־ידועות ביטל המלך את העניין (9).

לא מעט סבלו היהודים גם ממעשי הסטודנטים. בשנת 1571 הגישו היהודים האחים שמאיל (שמואל) ומשה מורדכוביץ והרב משפט נגד עירוני קאליש בעניין רצח אחיהם אליה (אליהו)

* ראה נספח II.

בידי סטודנט. אולם לאחר משא ומתן הגיעו לידי פשרה עם העירונים וביטלו את המשפט. שמואל כמיופה־כוח קיבל מעירוני קאליש פיצויים בסך 116 זה׳ „בעד מותו של אליה המוזכר״.

לא היה זה המעשה היחיד של הסטודנטים. רשימה קצרה בפנקס של קהלת קראקא מוסרת: „בק״ק קאליש החריבו השילר הבית הכנסת ולקחו הסת (ספר תורה) קרעו אותה הוא שנת אנש (1591)״ (11). כנראה שהיה זה אחד מה„שילער געלייף״ הידועים.

אין לנו ידיעות על המתהווה בחיי היהודים בקאליש. רק פעם אחת בשנת 1487 מוזכר שהקהילה היתה צריכה לשלם את המס השנתי, אולם אין כל פרטים בעניין זה.

ידיעות מפורטות יותר מתחילות בראשית המאה הט״ז.

לפי בקשת יהודי קאליש משחרר אותם המלך אלכסנדר — כדי להוכיח להם את חסדו — מתשלום כל מסים ציבוריים (12). בשנת 1531 ביקש המלך זיגמונט להגן על היהודים מפני רדיפות מצד הנוצרים, עקב ההאשמות שהם משתמשים בדם נוצרים לצרכי דתם, ופרסם הכרזה המקיימת בתוקפם את כל חוקי היהודים בפוזנא, גניאֶזנו, קאליש וביתר ערי פולין הגדולה. אין רשות לתושבים לשפוט את היהודים. זכות השיפוט רק לנסיך ולוויאֶבודה. הפגנות, מהומות ומעשי חבלה ביהודים וברכושם, אסורים. יש לכבד את החרויות וכתבי הקיום שהוענקו להם. המלך קבע ענשים לכל העובר על הוראה זו (13).

עם בואם של מספר פליטים מצ׳כיה בשנת 1542, התחילה הקהילה להתבסס. היא קיבלה כתב־קיום — שהלך לאיבוד במרוצת הזמנים והמאורעות — וחתמה חוזה מסחר עם העירייה. עובדה זו נודעה מתעודה של שנות התשעים של המאה ט״ז הקובעת, שקהילות גניאֶזנו וקאליש קיבלו פריבילגיות וחתמו על הסכמי־מסחר עם העיריות שלהן (14).

החל בשנת 1517, בה העניק המלך זיגמונט 1 ליהודי פוזנא חופש מסחר ללא הפרעות מטעם העיר, התחיל מאבקן של הערים, ובכללן קאליש, בחופש המסחר ממנו נהנו גם היהודים.

הערים נגד היהודים

בערים הפריחו הסוחרים הנוצרים סיסמות להתארגנות הערים נגד היהודים, בדרישה לצמצם את מסחרם. בשנת 1521 שיגרו הערים משלחות לסיים בפיוטרקוב ושם השפיעו על המלך לבטל את כל הפריבילגיות.

כאשר החליטו סוחרי פוזנא לפרוץ למחסני היהודים והחריבום, שימש המעשה דוגמה גם לעירונים בבריסק דקויאביה, גניאֶזנו, קראקא וקאליש. בשנת 1527 נשדדו בקאליש המחסנים, החנויות ובתי היהודים. לא הועילו לסוחרי קאליש מעשיהם להרחבת המסחר היהודי בקאליש (15). להפך, יהודי קאליש תפסו יחד עם יהודי פוזנא, קראקא ובריסק על הבוג, בשנים 1552—1572, את אחד המקומות הראשיים במסחר בכיוון לדאנציג (16). הם ניהלו עסקי מסחר לא רק בפולין הגדולה אלא גם במאזוביה וביתר חבלי פולין (17).

מרשימות תחנת המכס בקאליש בשנים 1580—1581 אנו למדים, שיהודי קאליש העבירו באותה התחנה 4.479 יחידות של עורות, ביניהן 734 עורות שוורים, 2370 עזים, 500 עגלים, 653 עורות אחרים לפרוות. מלבד סחורות אלו העבירו 972 אבנים צמר (מתוך 1135 אבנים), 30 אבנים חלב, 295 אבנים שעווה, 5 אבנים פלפל ותיבה אחת תמד (17).

באותו זמן (1581) העבירו דרך תחנת המכס באושטשאזוב מ־13.804 עורות עזים — 11201, מ־343 עורות צבי — 180, 299 עורות בקר, 154 חבילות אריגים, 2 חבילות אריגי שלזוור, 1000 חרמשים מתוצרת הארצות (מתוך 6450) ו־20 אבנים סבון מתוצרת ארצות (מתוך 54 אבן) (18).

היקף הסחורות הנ״ל מוכיח, כי יהודי קאליש צעדו בראש בסחר עורות, פרוות, צמר, כותנה, אריגים, שעווה, חלב ואף סבון (19).

מסחר זה היה מרוכז בידי שכבות אחדות. מתוך רשימה בשנת 1579 ידוע שיהודי קאליש שלמו מסים רק בסך 130 זהובים מכל סכום המס — 683 זה׳ 4 גרוש. 40 יהודים לא שילמו בגלל עוניים, הווי אומר 30% של הישוב היהודי עניים היו. לפי פקודת זיגמונט חויבו היהודים לשלם:

1. מס יהודי exactio judaica, census annuus et ordinarius.
2. מסים בלתי רגילים contributiones
3. היטלים, בכספים, בחמרים ובעבודה solutiones, datia, angaria.

יהודי קאליש שלמו 35 זה׳ (20).

החלטת הסיים משנת 1678, שהעניקה בהתאם לתחיקה של שנות 1676 ו־1677 ליהודי קאליש (וגם לובלין) את הזכויות מהן נהנו יהודי פוזנא, שיפרה את מצבם החוקי ופתחה לפניהם אפשרויות

כלכליות. באותה תקופה הרחיבו את היקף מסחרם. במחצית המאה הי"ז התחילו קשרי המסחר עם ירידי לייפציג וברסלוי. בשנת 1674 הופיע בירידים בלייפציג מרקוס (מרדכי בן יצחק) כנציג הסוחרים היהודים בקאליש. בשנת 1675 מבקרים כבר 3 יהודים מקאליש 1676 — 4, 1677 — 7, 1678 — 10, 1679 — 9, 1680 — 4. בשנים 1674 השתתפו בירידי לייפציג 38 יהודים מקאליש. בשנים 1681—1699 השתתפו בירידי לייפציג 632 יהודים מפולין, ביניהם 105 מקאליש, לעומת 149 מליטא, ו־249 מפוזנא (21). סוחרי קאליש מתקשרים גם עם ברסלוי ומביאים את סחורותיהם לירידיה. בשנים 1651—1738 מוזכרים ברשימות המבקרים בירידי ברסלוי בממוצע 59 יהודים מקאליש.

בשנת 1678 באו מפולין ליריד ברסלוי 20 יהודים ובכללם 4 מקאליש. בשנת 1686 נכנסו לברסלוי בין 16.3 ל־5.4 מתוך 332 יהודים, 177 מפולין ובכללם 32 מקאליש, אחדים עם משרתיהם. בשנת 1696 באו מפולין 73 יהודים, מהם 14 מקאליש (22).

בשנת 1698 הקימו יהודי קאליש מניין תפילה משלהם, בברסלוי. בשנת 1713 החזיקו, בין 4 שמשים מפולין, שמש־שתדלן, שעמד על משמר האינטרסים שלהם (23).

רבים מהסוחרים ביקרו גם בלייפציג וגם בברסלוי וסוחרים ידועים בקביעות מדי שנה בשנה. בין הבאים היו גם מתווכים וסוחרים בינוניים שלא נרשמו ברשימות המבקרים, כדי להשתמט מהתשלום המוטל על מבקרי הירידים. לירידים היו מביאים עורות, פרוות וקונים שם אריגים, מרכולת, משי סדקית, סחורות מתכת, ברזל ואבני־חן (24).

מבין הסוחרים שביקרו בלייפציג יש לציין את שמעון יצחק ובנו (1624), אשר אברהם ובניו אמשל ומשה, שביקרו ברציפות בשנים 1686—1736, חנוך יעקב, מרקוס, משה; בשנים 1678 עד 1684, ממשפחות הרץ, מארכוס, שמרלוביץ, וולף.

בברסלוי ביקרו: אשר, יצחק, יעקב לבל, מיכאל, משה, שמואל אברהם בשנים 1685—1702 (24 ב), מרקוס יצחק ובנו יצחק מארקוס דראר, יעקב ברבר, קופל גולדשמידט ממשפחת הסוחרים יוכן אלכסנדר, יעקב אברהם (24 ג), יעקב ליפמאן (24 ד), אהרן, יעקב לזרוס, שמואל יוכן בשנים 1685—1702, ממשפחת קאפהן אברהם ומארקוס בשנים 1652, 1696 (24 ה).

בסוף המאה י"ז ובראשית המאה י"ח התיישבו יהודים מפולין בברסלוי. בשנת 1722 נמנו בברסלוי 159 יהודי פולין, מהם 3 מקאליש. פרט זה מוכיח, שקשרי המסחר עם ברסלוי יציבים היו. יהודי קאליש היו מביאים את סחורותיהם לא רק לירידים בברסלוי אלא גם למקומות שונים בשלזיה.

מלאכה

מספר יהודים התפרנסו גם ממלאכה. מסיבות דתיות היו מלאכות מסויימות קשורות רק בבעלי מלאכה יהודים, כגון חייטים, קצבים, אופים, אורגים. סוגים אלה וכן פרוונים, שזרים, צורפים, עבדו גם בשביל לא־יהודים. מתוך תעודה אחת משנת 1538 ידוע לנו צייר יהודי ביינִיש (Byenas). ב־23 באוגוסט 1538 העניק לו המלך זיגמונט ה־I „מכתב ברזל". ביינִיש ניהל בקשר עם ציוריו משפט נגד בעל מלאכה נוצרי.

דקרט של המלך זיגמונט משנת 1513 ניתן כנראה עקב סכסוך בין קצבים יהודים ולא־יהודים. הדקרט קבע שהיהודים רשאים למכור את הבשר, שלפי דיניהם אסור להם להשתמש בו, רק בבתיהם (26).

מתוך אישור תקנות של אומניות, שהוענק להן בשנת 1657 ונרשם בשנת 1662 על־ידי המלך יאן קאזימיר, למדים אנו שהיהודים עסקו במלאכות רבות והיו רצענים, אוכפנים, נפחים, תנוראים, נגרים, ארנקאים, חבלאים, חרטים וזגגים.

איש, נוצרי או יהודי, מבעלי המלאכה הנ"ל לא היה רשאי לייצר או למכור את תוצרתו על אדמות העיר, האצילים או הכמורה וכן בפרברי העיר „ואל יעז להוביל תוצרת מוגמרת ממקום אחר, מי שאינו חבר אומניה כאן" (ז.א. — בקאליש), באיום הפקעת התוצרת לטובת העיר, על ידי ראשי וחברי האומניה המקצועית, בידיעת השלטונות. לא כן בזמן הירידים, שקיבלו זכויות לכך. ומאלה חייב כל בעל מלאכה הנכנס לאומניה לשלם זהוב אחד ו־18 גרושים (27). רק מלאכה אחת היתה אסורה על היהודים, לפי תקנון אגודת החובשים (cech cyrulików): משנת 1672 לא היו היהודים רשאים לעסוק ב„מלאכת החובשים", אולם אין להניח שאיסור זה חל על הטיפול באוכלוסייה היהודית.

במחצית השניה של המאה הי"ז הגבירו הסוחרים הנוצרים בקאליש את מלחמתם ביהודים,

ולא החמיצו שום הזדמנות להסית נגדם ולחתור תחת מעמדם הכלכלי. בשנת 1672 אף פרסמו הצהרה חריפה נגד היהודים וזו לשונה:

„היות ובשנים הקודמות רשעות היהודים הלא־מאמינים התפשטה, הננו ממליצים לראשי האומניה (צח) שלנו, העכשוויים והעתידים, שלא ירשו ליהודים בירידים, אף יום אחד לערוך את סחורותיהם או לרכול בבתים שכורים, ולא בבתים משלהם או של זרים או באיזה שהוא מקום בעיר, בסחורות הנמצאות בחנויות או באלה שהן בעלות זכות מיוחדת מטעם העיר. אם היהודים לא יפסיקו מעשיהם, יהיו ראשינו ושמש בין הדין של הגרוד או של הארץ רשאים לקחת למכירה מה שימצאו. כל בעל חנות פה בעיר אינו רשאי להשכירה למישהו או להרשות לאחסן בה דברים אחדים למי שאינו חבר אגודת הסוחרים, ויכול הוא להיות נוצרי או יהודי. כל העובר על האיסור יפסיד את חנותו. הוא הדין בנוגע לחנויות אחרות בטבור העיר ובבנייני חומות ברחובות.

חתומים: פאול איוואנוביץ׳ בעבער" (28).

פרק מיוחד מהווה מדיניות הסיימיק של הוויאֶבודויות פוזנא וקאליש לגבי היהודים.

בשנת 1589 הורה הסיימיק, שהתכנס לפני הסיים הכל־פולני ב־31 בינואר — 3 בפברואר, לצירי הוויאֶבודויות לסיים ב„אינסטרוקציה" שלו בסעיף 31: „לא להחכיר ליהודים את היטלי תשלום המשקאות (czopowe) (29). באותה שנה החליט כנס הסנאטורים וצירי הסיים מהוויאֶבודויות שהתאסף ב־20.9 בלנצ׳יץ: „עקב פלישת הטאטרים לאוקראינה, ווהלין ופודוליה יש להטיל גם על היהודים מס מלחמה לגיוס חיילים לפי הערכת משרד הוויאֶבודות" (30). באוקטובר 1596 הגישו נציגי הוויאֶבודויות פוזנא וקאליש למלך את דרישותיהם (postulata) בזמן כינוס הסיים ובהן קבעו, שהיהודים הרסו את מחסני הערים הם „שליטי העניינים ובכל יום מזיקים לנו ולכן מעלים הסוחרים את מחירי הסחורות" (31).

ב־12.1 1957 חזרו הסיימיקים על דרישותיהם לא להחכיר ליהודים תשלומי המשקאות והוסיפו לאסור על יהודים להיות מוכסים ומוכסנים (32). המוכסנים הנוצרים שיעסיקו פקידים וגובים יהודים ייקנסו ב־400 גרז׳יבני ובאותו סכום ייקנס גם היהודי.

מאבק עם העירונים

נוסף לחומרות אלו עמדו יהודי קאליש במאבק קשה עם העירונים. הללו ראו בעין רעה את גידול הישוב היהודי, שנאלץ עקב הצפיפות הנוראה ברחוב היהודי להתפשט ולרכוש בתי־מגורים בעיר. מאבק זה נמשך, כפי שנראה עוד, עד מחצית המאה הי"ט.

בשנת 1620 נהרג יהודי, לפי השמועה — בגלל חילול שמו של ישו. לפני מותו מסר ליהודים ארנק, חותנו היה שמש בית כנסת, וממנו דרשו אויבי היהודים את הארנק בטענה, שבתוכו נמצאת תמונת ישו. בית הדין המלכותי פסק שעל הקהילה להעמידו לדין הוויאֶבודה, אם לא יצייתו, יוטל על פרנס הקהילה העונש שהשמש היה צפוי לו. השמש התחבא בבית יהודי אחד. הקהילה לא היתה מחויבת להביאו לבית־הדין הזר, היות וכל האשמה בדויה, סוף־סוף הצליחו היהודים לפייס את נציגי הנוצרים בסכום ניכר. את הכסף הדרוש נתנה קהילת פוזנא: בשנת 1620 — 220 זה׳, ואחר־כך 300 זה׳ ו־500 זה׳, מפני שקהילת קאליש היתה שרוייה אז במצוקה (33).

בשנת 1623 פרצה בעיר מגיפה, בה נספו גם יהודים רבים (34).

בימי המגיפה ולאחריה סבלו יהודי קאליש הרבה מהסתתו המרעילה של הרופא הפולני סבאסטיאן שלאֶשקובסקי (1576—1648) שגר בקאליש משנת 1621 עד פטירתו. בשנת 1623 פרסם בקאליש ספר על המגיפה בשם „Metodyczna nauka o ustrzeżeniu się w leczeniu morowego powietrza, także gorączkach jadowitych przymiotnych z pełociami" בו הוא קובע את סיבת המגיפה: „עונש משמים בעד החסות וההגנה שהאצולה והעיריות מעניקות ליהודים". הוא האשים את הרופאים היהודים שהם מרעילים בשיטתיות את לקוחותיהם הנוצרים.

האשמות קשות יותר כלפי היהודים ובעיקר כלפי רופאים יהודים הטיח בחוברת „Jasne dowody o doktorach żydowskich że nietylko duszę ale i ciało w niebezpieczeństwo zginienia wiecznego wdają, którzy żydów — przeciwko zakazowi Kościoła Św. za lekarzów wzywają" (הוכחות ברורות אודות הרופאים היהודים הממיטים סכנה של אבדן־נצחים לא רק

על הנשמה אלא גם על הגוף, על כל אלה המזמינים את היהודים בתורת רופאים, על אף האיסור של הכנסייה הקדושה).

בקונטרסו De Jugiendis medicis atque Chirurgis Judaeis שהקדישו בשנת 1630 לוויאֶבודה באראנובסקי משאֶראדז, כתב ש„כרופא מוכרח הוא לדבר על רצח ילדים נוצרים בידי היהודים. ולכן אסור לאכול ולשתות עם יהודים וגם לקנות מהם כלי־אוכל, שמסוכן לא רק לדבר עם יהודי אלא גם להפגש עמו".

שלאֶשקובסקי הציע גם תוכנית לבידוד היהודים בכפרים שיוקמו במיוחד, בהם יהיה גורלם כגורל נתיני האצילים. ספרו זה הוא למעשה חיקוי של הספר Zwierciadło (מראה) 1618, לד"ר סבאסטיאן מיצינסקי, המלא האשמות, השמצות ועלילות על היהודים.

שני מחברים אלה יצרו את המסד העובדתי כביכול לספרות האנטישמית בפולין.

בניסן תס"י (1641) העליל מומר אחד על יהודי קאליש „בשקר ופשע", הנוצרים פרצו בשבת לבית הכנסת, קרעו 2 ספרי תורה, פיזרו ורמסו את הקרעים. פרטי ההאשמות אינם ידועים (34 א) ואין גם לדעת אם נתבעו היהודים לדין.

סבל רב ידעו יהודי קאליש בימי מלחמת שוודיה־פולין השנייה, בשנים 1655—1659. ב־21.7.1655 — מיד לאחר פלישת חיל השוודים בפיקודו של ויטנברג לפולין — עברו לצדו ללא קרב צבאות הוויאֶבודות מפוזנא ומקאליש, בראש 15000 איש, ללא כל התנגדות, וחתמו על הסכם הדדי, לפיו כל התומך באנשי המלך יאן קאזימיר יפסיד את רכושו. בבגידה זו הואשמו על ידי הפולנים האריאנים והיהודים. לפני מלחמה זו היתה קאליש בירת הוויאֶבודויות מבחינה כלכלית, והיא יציבה ואמידה, מחסניה גדושים סחורות. לפי החלטת הסיים במאי 1655 חוזקו החומות והמבצרים.

כאשר הגיעו ידיעות, כי ב־31 ביולי כבשו השוודים ללא התנגדות את פוזנא, פרצה בקאליש בהלה. העירונים העשירים והאצילים נמלטו עם משפחותיהם בכיוון שלזיה. בייחוד הדהימה את התושבים השמועה, שגם ראש העיר והמוכתר חושבים להמלט. אולם נודע, שראש העיר שלח לברסלוי את חפציו ורכושו אולם בעצמו נשאר בעיר, ובה מת באביב 1656.

באוגוסט 1655 כבשו השוודים את העיר, ומיד הטילו עליה קנסות ומסים. בהוראה מיוחדת אסרו על העירונים והיהודים העוסקים במסחר להוציא מהעיר סחורות בלי לשלם את המכס. כל העובר על האיסור, יפסיד הכול. הוראה זו פגעה קשה ביהודים, שכן בלמה את המסחר שלהם (35).

כאשר מפקד צבאות פולין, סטפאן צ'ארניאֶצקי, התחיל את מסעו לשחרור המחוזות התפוסים בידי השוודים, רדף את היהודים בטענה שהם עזרו לאויב. קרוב ל־1800 בתי כנסת נהרסו, ספרי תורה נקרעו, מאות יהודים נהרגו.

השמדת 40 קהילות

בפולין הגדולה בלבד הושמדו 40 קהילות. ב־22 באוקטובר 1956 הגיע צ'ארניאֶצקי לקאליש, חיל השוודים בפיקודו של ואֶסוביץ' הוכה ורובו הושמד. בעיר נהרגו לפי „טיט היון" (36) קרוב לשש מאות משפחות יהודים, וביניהם הוריו של שבתאי באס שהתפרסם כביבליוגרף (36 א). הקהילה נהרסה כליל. רק אחרי גמר המלחמה התיישבו יהודים מחדש והצליחו לשקם את הקהילה ובעזרה הכספית של קהילת פוזנא ובהלוואות שקיבלו מפוזנא, ליסא וקרוטושין, ומהכמורה בשוואֶרזינייץ בסך 28000 זה', בין המתיישבים החדשים היה גם מאיר קרמניצר בן הרב המקובל ר' יצחק יצחק, שנמלט בימי גזירות ת"ח מקרמניץ והביא עמו גם רכוש (37).

כנראה, שבקשר עם שיקום הקהילה היו היהודים זקוקים למגרשים. הקהילה קנתה מגרשים על יד חומת העיר ובשוק הסוסים (37 א), האחד מאדם היינוביץ' ואחד מיעקב ורגינה גראבובסקי. המגרשים נמכרו בהסכמת העירייה. בשנת 1650 אושר הסכם זה על־ידי המלך יאן קאזימיר (38).

בשנת 1670 ניהלה הממשלה משא ומתן עם מוסקבה, ובקשר עם זה נגבו מסים. יהודי קאליש ופוזנא חוייבו לשלם על חשבון מס הגולגולת לשנת 1669 לידי הפודקומורזי משאֶראדז זאפולסקי סך 3000 זה' (39). באותה שנה 1670 התיישבו בקאליש מספר פליטים יהודים שברחו מווינה (40). בשנת 1675 פרצה בקאליש דליקה שגרמה נזק רב ליהודים.

מתוך פחד — כנראה — שהישוב היהודי יילך ויתרחב אל מחוץ לרחוב היהודים דאגו העירונים, שהמלך יאן III סוביאֶסקי (1624—1696), שעמד לאשר את חוקי העיר והפריבילגיות שלה, יאשר בפיסקה מיוחדת את סעיפי ההסכם של העיר עם היהודים (41) משנת 1540.

העירונים טענו, כי לפי ההסכם אסור ליהודים לבנות או לקנות בתים, להחזיק בתי מרזח ובתי מזיגה. טענות עליהן הסתמכו בחתירתם תחת קיום היהודים עוד במחצית הראשונה של המאה הי"ט.

בשנת 1676 (ב־26 באפריל) אישר המלך יאן ה־III, לפי בקשת פרנסי הקהילה את כתבי הקיום של יהודי קאליש. בסוף התעודה ציין המלך, ש„גם אנחנו, המלך יאן ה־III, נוטים להסכים לבקשתם הנזכרת לעיל ומאשרים את התעודה בכל נקודותיה, בהיקפה ובתנאיה".

הערות לפרק השלישי

1. מגר, אלעזר פעלדמן: דער ערשטער יודישער קווארטאל אין קאליש (15—12 יאהר הונדערט) ב: לאנדקענטניש. ורשה 1933 ע' 21.

2. לפי חדינסקי 1.c.p.6 קיבלו היהודים בזמן ביקורו בקאליש בשנת 1358 רשיון לבנות בית־כנסת.

3. החל משנת 1282 השתדלו העירונים להגביל את שטח המגורים של היהודים, כדי למנוע את התרחבותם. כאשר למרות מאמציהם גדל מספר היהודים השתמשו (הנוצרים) בכל האמצעים כדי למנוע התפשטות היהודים בקאליש, ובכן אחר כך בשנת 1540 חתמו עם היהודים על הסכם (komplanacya) שלפיו היו רשאיות רק 11 משפחות יהודיות לסחור בסחורות מסויימות בתחום הנוצרים, תמורת תשלום של 4 מארקים לקפת העירייה. הסכם זה אושר גם בשנת 1676 על ידי המלך יאן ה־III סוביאֶסקי. כאשר בשנים 1811—1822 התחוללה מלחמת העירונים נגד היהודים, צרפה העירייה לתזכיריה אל משרד הפנים את כל הפריבילגיות הנוגעות ליהודי קאליש. העתקיהם מצאנו בתיקי „הארכיון הממלכתי בלודז'" ומצטטים פסקה זו לפי הגדלות מהמיקרופילמים ב„ארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים.
HM.2137.

4. א. פעלדמאן: דער עלטעסטער אידישער קווארטאל אין קאליש. לאנדקענטניש I, מ' 25.

5. "In quorum testimonium presens privilegium, qui omnes iudeos tocius regni Poloniae gaudere volumus, scribi et dari iussimus ad manus Farkonis iudei Kalisiensis nostri sigilli munimine roboratum".

6. "Cavian Judaeus de Calis et fideintuit pro Marco Judaco de ibidem, quod non bedet recedere de Calis cum bonis suis quousque prius solvat exactionem seu tributum alias daniis regale subradio sexaguta marcarum. Et etiam viceverso Marcus Judaeus fideintuit pro eddem Cavian Judaeo..." מצוטט ב־ מאמרו של אלעזר פעלדמאן ב: לאדשער וויסענשאפטליכע שריפטן, ע' 23, הערה 1.

7. M. Bersohn: Dyplomatarjusz, p. 255, Nr. 505.

8. T. Wierzbowski: Matricularum Regni Poloniae. Summaria t. I, p. 11 Nr. 182; Russko-jewrejskij Archiw, t. III, p. 23—28, Nr. 5 "Judaeorum statuta".

9. מתוך המטריקא המלכותית 1453 מספר 13 דף 20. Bersohn, p. 73, Nr. 96.

10. Bersohn 1.c.p. 86, Nr. 127.

11. פ. ה. וטשטיין: לתולדות ישראל וחכמיו בפולין (תדפיס), קראקא תרס"ט ע' 16.

12. Bersohn, p. 231, Nr. 423.

13. Bersohn, p. 250, Nr. 484.

14. M. Balaban. Historja i literatura żydowska, Lwów 1925, t. III, p. 162.

15. לפי Rybarski: Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu t. I, p. 35 הרסה האצולה בכוונה את העירונים וגרמה לכך שאת מקומות הסוחרים הפולנים תפסו היהודים.

16. בין הסוחרים שעשו חיל במסחר עם דאנציג יש להזכיר את אברהם מארק מקאליש — חתנו של ד"ר מארק — מאיר רייגבאך מפוזנא — שהיה אחד „היהודים משרתי המלך" (Judaei servitores regii) על היקף עסקיו למדים אנו ממשפטו נגד הסוחר בדאנציג יאן לויש, ממנו נתבעו 14,000 זה' בעד סחורות שסופקו לו. בשנת 1570 הגיעו לויש (Loisz) ואברהם וחותנו ד"ר רייגבאך לידי פשרה בנוגע לסילוק סך 14.500 זה'. M. Bersohn: Dyplomatarjucz, p. 85, N. 124, p. 262, Nr. 536.

17. Wiezbowski 1.c. Nr. 4512.

18. Rybarski: Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu, Poznań 1928 t. 141—143, 157—159.

19. Rybarski 1.c.t. II p. 151—159.

20. Rybarski 1.c. t. I p. 224—225.

21. Dr. M. Freudenthal: Die Jüdischen Besucher der Leipziger Messen Jahren 1675—1699, Frankfurt a/M 1902.

22. Bernhard Brilling, Breslauer Messgaste (1651—1738), Sonderdruck Berlin 1935 p.

24. וייגריך ע' 42, הערה 77.

24א. סיטונאי בפרוות ואריגים. ברשימת המבקרים צויין שסוחרי ברסלוי התלוננו: "Isac Sunon und sein Sohn sind Mackler, und der alte hat dem Attelmayer mit der Wolle Partiten (תרמית) gemacht, soll auch bey des Guthsmuths Partiten mit interessiert gewesen seyn": Brilling, p. 417, Nr. 274, 428.

24ב. ביקר גם בלייפציג. בשנים 1692—1695 היה מברסלוי מספק למטבעיה באֶלס (Oels) Bernhard Brilling: Judische Messgaste in Breslau im 17 Jahrhundert, Judische Familienforschung 1931, Heft 28 p. 417, Nr. 277.

24ג. Vichstecher (קצב) בקאליש ביקר 1683, 1693 בלייפציג, 1696 בברסלוי.

124ד. גם הוא קצב, הוא ואברהם קיבלו ב־1696 רשיון מיוחד מקצבי ברסלוי "dehn die Fleischer zu dulden (ein) gewilliget" (Brilling, .p. 520—21, Nr. 23, 24)

124ה. גם עליו ובנו רשמו בשנת 1696.
„Nr 107; Abraham Jochem Caphan der bekannte alte Partitienmacher (רמאי) samt seinen 2 Söhnen Marcus Abraham, so noch jungen, welche zusammen mitten am Fleischmarkt auf vieles Anhalten noch vor diesmal hereingelassen worden, umb. 8 Tage nach dem Markte sich wiederum fortzupacken, mit dem ernsten Andeuten, forthin gar nicht in die Stadt gelassen zu werden; zumal er 1696 zwei armselige und einfältige Tuchmacher mit der von H. Waldtmann ihnen creditierten Wolle durch folgende Juden betrügen helfen.
Nr. 108. Aaron Joseph von Kalisch der sonder Zweifel böser Liebe willen sich nicht weiter (hat) sehen lossen, um das er die versprochenen Telminen deren armen Leuten (Nr. 107) nicht halten dürfen dessen Sohn.
Nr. 109. Joseö Aaron (von Kalisch) zwar hier gewesen, aber aus dem Stocke (בית כלא) hinanusgeführet worden" (Brilling p. 527.

25. Wierzbowski: Sumaria Matricularum, pars IV, vol. 3 p. 98, Nr. 19314, 23/8 1538. Majestas Regia concessit literas salvi conductus Byenyassio judaeo Calissiensi, ut se iustificet coram palatino suo ratione facinoris sui eius pixis manuaria, quendam februm in Calissia interemit, ad f. 6 post martini .16 Nov.

26. Th. Wierzbowski: l.c. pars IV, vol. I, .p. 118, Nr. 1961

27. M. Bersohn: Dyplomatarjusz, p. 202—.203, Nr. 358

28. העתק מובא במיקרופילם HM 2137.

29. akta sejmikowe kojewództwa Poznańskiego i Kaliskiego t. I .Dokument XLIII p. 87

30. .l.c.t. I Doc. XLV, p. 88

31. .l.c.t. I, p. 193

32. .l.c.t. I, p. 53, 117, 201

33. L. Lewin. Beiträge zur Geschichte der .Juden in Kalisch (Separatdruck), p. 3

מיבנה, הקהילה ותפקידיה

הרכב הנהלה, הפקידות, המשק הכספי, קאליש במוסדות האוטונומיה היהודית

מקור החיצוני הקובע את המסגרת הקהילתית הוא המלך, שהנו מקור כל חוקי הממלכה. היהודים הם קניינו, פורעים לו נתינות מסוימות ונהנים מחסותו. המקור הפנימי של התחיקה הוא המשפט היהודי, המבוסס על המקרא, התלמוד והפוסקים. היסוד של כל כתבי־הקיום המאוחרים היא הפריבילגיה של בולסלאב מקאליש, משנת 1264. כתבי־קיום אלה קבעו את ענייני המסחר, הלוואות בריבית, שבועה ותקנות כלליות של סדרי הקהילה והמשפט. הפרטים נקבעו בפריבילגיות שהיו המלכים מעניקים לקהילות יחידות.

עם ביסוס האוטונומיה הקהילתית והרחבתה, עשו הקהילות החל בשנת 1527 הסכמים עם הוויאֶבודה שלהן על יסוד תקנות (ordynacje) של היחסים ההדדיים.

ההתפתחות המשטרתית של קהילת קאליש נקבעה כביתר הקהילות על ידי כתבי קיום, ובעיקר על יסוד דיני ישראל. המלך סטפאן באטורי (1586—1576), שתמך ביהודים, אישר אחרי הכתרתו את כתבי הקיום הראשיים והמיוחדים, קבע את סדרי השיפוט של היהודים והרחיב את האוטונומיה של הקהילות הגדולות בפולין, ובכללן קאליש (1).

בראש הישוב היהודי עמד הקהל, שהיה מבחינה אירגונית דומה לעירייה. חמישה פרנסים ניהלו את ענייני הקהילה ומוסדותיה, ודאגו לתקציב ההכנסות וההוצאות. הם נבחרו על ידי חברי הקהילה באמצעות כשרים, שקבעו גם את קווי המינהל. מסגרת פעולותיה כוללת: תפקידים מינהליים־כספיים, שיפוטיים וחינוכיים וענייני דת.

הקהילה מייצגת את היהודים ומתווכת בין השלטונות לבין הישוב היהודי. היא האינסטנציה המשפטית הראשונה, ובעניינים מסוימים — העליונה.

משטר הקהילה

לפי דוגמת הערים, על יסוד החוק המאגדבורגי, היה גם משטר הקהילה בן ג' דרגות מקביל לג' דרגות אלו: א. מועצה (consules); ב. המושבעים (Ława, scabini, iurati); ג. „ארבעים אנשים" (quadraginta); וכך היתה הקהילה מורכבת: א. הראשים, פרנסים או ראשי הקהל במספר 3—5; ב. הטובים; ג. הקהל או קרואי העדה.

בראש הקהילה עמדו הראשים — הפרנסים. הם האחראים לקהילה בפני השלטונות. אחרי בחירתם נשבעו שבועת אמונים למלך ולמדינה. בחירתם טעונה אישור של הוויאֶבודה, ובישובים פרטיים — אישור בעל המקום או בא כוח. הם מתחלפים בתפקידם כל חודש, והממלא את התפקיד נקרא פרנס החודש (senior mensis). בחדשי פעולתו הוא השליט שבקהילה, בעל ההשפעה המכרעת (2). ב. טובים (ławnicy, boni viri), 3 עד 5, הם ממלאי מקום הפרנסים וגם יושבים בדין עם שופט יהודי מטעם הוויאֶבודה. ג. קהל, עדה. מספרם בקאליש לפי המקום והזמן. יש להניח, כדוגמת פוזנא — 5 (3).

מלבד זה נבחרו גם ועדות:

1. גבאי צדקה גדולה, 3—7.
2. בעלי חשבונות.
3. פרנסי שוק, להשגיח על המשקלות, המידות, לשמור על נקיון הרחובות, להשגיח על שומרי הלילה ועל כשרות החמאה, הגבינה והיין.

היו גם ועדות משנה להשגחה על שחיטת בהמות ומכירת בשר, שכירת משרתים, משרתות וכו'.

4. גבאי תלמוד תורה.
5. גבאי בית הכנסת.
6. גבאי מעות ארץ ישראל.
7. גבאי פדיון שבויים, בייחוד במאה הי"ז בתקופת מלחמות.
8. גבאי הקופה.

9. שמאים לחלוקת מסי קהילה.
10. פרנסי חברות בעלי מלאכה.

לפי הצורך נקבעו גם ועדות אחרות כגון למלחמה במותרות, להשגחה על המוסר, לחברות בעיר. השיפוט בעניינים ציביליים בין היהודים לבין עצמם היה בידי הדיינים. היו קיימים 2־3 בתי דין מורכבים מ־3־5 דיינים.

בעלי כל המשרות נבחרו לשנה אחת בלבד. הבחירות נערכו ביום ראשון של חול המועד פסח. בכל הקהילות — וכן גם בקאליש, יכלו גדולי העשירים להבחר לקהל, ובעיקר יכלו להבחר מחדש אנשי הקהל הישן.

בפוזנא, וכנראה גם בקאליש, נערכה בחירת הקהל כך: הראשים הטילו לקלפי 21 שמות של בעלי בתים חשובים והעלו מתוכה על פי גורל 7. העולים בגורל הם הבוררים והם ממנים את הקהל החדש. הבוררים קרויים בקהילות אחרות „אספת רח״ש", בפוזנא — „כשרים", והם שהיו גם קובעים הוראות לקהל החדש.

רבנים

למילוי תפקידי הקהילה היו דרושים מלבד כלי קודש גם פקידים. בראש ההיארכיה הפקידותית של הקהילה עומד הרב. אין הוא רק בכיר הפקידים, אלא המנהיג הרוחני והמפקח על החיים הדתיים של קהילתו. במאה הט״ז ישבו על כיסא הרבנות על פי רוב בני אמידים, ששכרם לא נחשב בעיניהם. על כן היו בלתי־תלויים לחלוטין מפרנסי הקהילה. מעמד הרבנים במאה הי״ז—הי״ח התחיל להשתנות. שמות הרבנים בתקופה הראשונה של קהילת קאליש אינם ידועים. אולם בספרות הרבנית של אותו הזמן מדובר על „היתר מהרבנים הקדמונים" ו„חידושי רבנו מקאליש (4), יש להסיק מכאן, שעל כס הרבנות בקאליש ישבו גדולי תורה שבאו אמנם מחוץ לעיר, היות וקהילת קאליש לא מינתה מעולם אחד מבני עירה לרבה (5).

הרב הראשון הידוע בשמו — 1639—1643 — הוא הרב ר' שלמה זלמן בר' ירמיהו יעקב. אחרי שעזב את קאליש, כיהנו הרבנים: ר' אליהו בר' יחיאל בשנת 1647, רבי יהודה קרא, ר. ישראל בר נתן שפירא (1639—1657), ר' יהודה בר' ניסן (עד 1695). בימי כהונתו שימש כדיין הגאון ר' אברהם אבל, בן הקדוש ר' חיים סגל הלוי גומבינר (1634—1682) בעל "מגן אברהם" (6).

על חכמי התקופה נמנו גם יעקב בן יוסף שטרימר, אחיו הבכור של שבתאי בס. הוא נולד בקאליש. הוריו נהרגו בעיר בימי מלחמת השוודים (1656). אחרי מות הקדושים של הוריו השתקע בשרים, וכיהן שם ברבנות. הוא מהמעטים בפולין הגדולה שהיו מאוהדי שבתי צבי. אך לאחר שהתאסלם שבתי צבי, הזכירו בקללות בלבד, הפסיק כל קשריו עם השבתאות, ואף רדף את השבתאים בפולין. בני דורו היו משבחים אותו כגאון ואיש צנוע. בשנת 1687 החזיק תלמוד תורה באדריאנופל. בשנת 1700 נמנה עם חכמי האשכנזים בירושלים (7).

הדואליזם בתפקיד הרב היה יוצר מצב חוקי בלתי ברור, אף על פי שבפריבילגיה של המלך זיגמונט משנת 1551 ליהודי פולין הגדולה, (doctor stu. iudex legatis) היה הרב מוסמך להכריע בכל העניינים לפי דיני ישראל. הרב אינו אחראי בפני שום רשות, אלא בפני המלך בלבד, כדי שיוכל למלא את תפקידו יותר טוב וכראוי (9). אם בראש הקהילה עמד פרנס תקיף, גרם מעמדו של הרב לסכסוכים ולתלותו בו. הרב היה חותם על כל החלטות הקהל, קיים את הבחירות ושמר על טהרתן. הוא מעניק את התארים „חבר" ו„מורנו". מאחר שהרב נבחר ונתמנה על ידי פרנסי הקהילה, היה תמיד תלוי בהם מבחינה חומרית, אם לא היה בן אמידים.

את הרב בחרו כמו את הפרנסים. אחרי בחירתו קיבל את כתב הרבנות — במאה הי״ח נקרא הכתב קאנטעס — ובו נקבעו זכויותיו, חובותיו, דמי חתונות, צוואות, פסקי דין וגם ענייני עסקים של בני משפחתו. במאות י״ז—י״ח היתה משכורתו של הרב בקהילות בגודלה של קאליש — 3—10 זהובים לשבוע. מלבד זה קיבל תשלום בעד שתי דרשות: לפני פסח ובעשרת ימי תשובה. בשכר סידור חופה וקידושין קיבל 1 זה' ו־18 גרוש מכל מאה של הנדוניה. שכר גט — 4 זה'.

משאר הפקידים יש להזכיר את ראש הישיבה, שהיה מתחרה לעתים במרא דאתרא (10). על מערכת הפקידים המינהליים נמנו:

1. סופר הקהל, שהיה צריך לדעת גם את השפה הפולנית, לכל הפחות בדיבור. לעזרתו עמד הכותב של בית משפט הוויאבודה (notarius Judaeorum), שהיה נוצרי ולעתים אף אציל.

2. השמשים (szkolnicy). עם התרחבות פעולתו של הקהל היו סוגים אחדים של שמשים: של בית הכנסת, בית העלמין, השמאים, בית דין של ישראל ובית המשפט של הוויאבודה. משמש בית הדין התפתחה במרוצת הזמן דמות השתדלן (Syndicus). השתדלן הראשון הידוע לנו בקאליש הוא ר' לייב שתדלן, שמילא את תפקידו שנים רבות, בסוף המאה הי"ז. משנת 1700 עד 1709 שימש גם שתדלן בפוזנא, ושם קיבל דמי שבוע בסך 5 גולדין (11).

הקהילה היתה מחזיקה גם רופא, רוקח, חובשים, מיילדת, שומרים, גובים משולחים ואף נושאי מכתבים. פעולתה של הקהילה הקיפה בעיקר צדקה — טיפול בעניי המקום, בעוברי אורח, תמיכה בבעלי בתים שירדו מנכסיהם, פיקוח על הנוער הלומד ועל יתומים, הכנסת כלה, עזרה רפואית ואישפוז. הקהילה קיימה מעין בית חולים — הקדש — ששימש גם מקלט למחוסרי בית, בעלי מום ונכים. בחולים טיפלו רופא ממחה (Dr. med.) ורופאים (חובשים). אין להניח שבקהילה מסוגה של קאליש לא היה רופא מומחה. בתעודות מוזכרים רופאים יהודים (Dr. med.) אך במאה הי"ח. אולם ידוע שבמחצית השנייה של המאה הי"ז שימש בקאליש הרופא משה בן בנימין וולף מזריץ. הוא חיבר ספרי רפואה, „ירושת משה" (וילהלמסדורף 1677 ובו 100 סעיפים בשפה הגרמנית, וכן „ירום משה" (אמסטרדם 1679) (12).

דווקא במאות הט"ז והי"ז שימשו בחבל פוזנא רופאים מומחים (ד"ר דה לימא, וינקלר בפוזנא העיר). הקהילה דאגה גם למרחץ ולמקווה.

לשם החזקת הפקידים והמוסדות, לכיסוי ההוצאות המרובות נוהל משק כספי מסודר.

בהוצאות נכללו גם המסים לאוצר הממלכה:

מסי היהודים

א. מסים יהודיים רגילים:

1. סטאציינה (stacyjne), כסף ושווה כסף ששולם להחזקת חצר המלך והמטבח המלכותי. אחר כך הוחלפו חובות אלה בתשלום קבוע (Stacyjne Królewskie) ששולם על ידי כל קהילה למלך עצמו או לאנשים אחרים לפי הוראותיו.

2. (Szpilkowe, podymne) שוס יהודי (Szos) — מס עירוני מיוחד ליהודים. משנת 1628 שלמו 38 זה' 12 גרוש לחלקה.

3. מס הגולגולת, החל בשנת 1549, בסך זהוב אחד לאיש, צריך היה לפטור את היהודים משאר מסים. היות ולא היה ברור אם המס הוא למשפחה או לנפש, לא בוטלו המסים האחרים. בשנים הראשונות שילמה כל קהילה בעצמה — בשנת 1579 שילמו יהודי קאליש 130 זה'; אחר כך — כל ארץ וארץ באמצעות הקהילה הראשית — קאליש באמצעות פוזנא. אחרי הקמת ועד ארבע ארצות הוסכם בין שר האוצר והוועד על תשלום סכום כולל, שחולק על ידי היהודים בין הארצות והקהילות. בשנת 1581 עלה המס בפולין כולה ל־15,000 זה', 1589 — 20,000, 1590 פולין — 20,000, ליטא — 6,000 זה'.

בשנת 1620 שילמה פולין בלבד 70,000 זה'. ב־13.1.1655 שולמו על חשבון מס הגולגולת לשנת 1655 16,903 זה' לדראגונים של צ'ארניאצקי.

4. מס־איכסון (kwaterowy). קציני הצבא לא רצו לגור ברובע היהודי וגם היהודים לא ראו בעין טובה את איכסון החיילים, על כן הסכימו לשלם תמורת האיכסון כסף. לפעמים שילמה הקהילה את שכר הקסרקטין ודירת הקצינים מחוץ לרובע היהודים, או ישר לקופת הגדוד.

ב. מסים בלתי רגילים:

1. דמי הכתרה. בעת הכתרת המלך נתחייבו היהודים בנתינה מיוחדת.

2. לפרעון חובות המדינה לפי הוראות המלך.

3. לצרכי מלחמה: בשנת 1655 הוטל על יהודי פולין, בקשר עם גיוס כללי שהוכרז, מס בסך 20,000 זה'. על חשבון מס זה שולמו ב־7.8.1655 4000 זה', מזה חל על יהודי קרוטשין וקאליש לשלם 1200 זה'. בשנת 1669 שילמו שתי הקהילות 3000 זה'.

4. לדורונות (subsidia charitativa) בשביל השולטן והחאנים.

5. כל מיני פדיונות ונתינות (haracz) (13), מתנות ותשלומים לאצילים, פקידים, עיריות, כנסיות, כמרים, בתי־ספר (שילער געלייף). קאליש שילמה סכומים מסויימים לרקטור בית־הספר עד 1463, דמי שוחד לנוצרים בשנת 1620 1020 זה', וקנסות לחילות הכיבוש, כגון לשוודים.

ג. מסים כלליים:

1. „שוס" עירוני: החל בעשור השני של המאה הי"ז משלמים מס נכסים עם שאר תושבי העיר.

2. מס מצרכי אוכל יחד עם תושבי העיר — מס משקאות (czopowe) ששולם על ידי הקהילה, והיא גבתה את המס מיהודים.

3. מכסים, דמי גשר, דמי דרכים, דמי המשקל העירוניים, מכס גבולות.

הכנסות הקהילה

הכנסות הקהילה:

1. כל המסים הישירים „הסכום" של ממלכה — מס גולגולת, שוסים, נגבו על ידי הקהל בעזרת גובים לפי הערכת שמאים. את המס נדרשו היהודים לשלם במשך ג' ימים. על אדם שלא שילם הוכרזה „סרבנות", ואחרי הכרזה שנייה — הורחק מבית הכנסת כמוחרם. אם סרב לצאת, לקחו אותו לתפיסה, עד שלא שילם את המגיע או השיג דחייה או רשות לתשלומין בשיעורים.

2. מקור חשוב בסעיף הכנסות היא החזקה: זכות ישיבה, להיות בעל הבית, מגרש, דירה, לעסוק במסחר, במלאכה ובמכירה. בעד זכות זו גבתה הקהילה דמי חזקה גבוהים. מטרת החזקה היתה גם מניעת התחרות מזיקה, בלתי הוגנת והעלאת מחירים.

3. תשלומים מחתונות, קבורות, נדוניות, מקבלת תוארים „חבר" ו„מורנו".

4. לפעמים נגבה מס רכוש.

5. כשלא הספיקו המסים הישירים הוטלו מסי תצרוכת על מצרכי מזון (krupka) בשר, חלב, יין, דבש.

מסים אלה החכירה הקהילה לחוכרים. לפעמים נגבה גם מס הכנסה. כמעט עד מחצית המאה הי"ז הספיקו מקורות ההכנסה לכיסוי הוצאות התקציב. אולם אירועי המלחמה, פרעות ודליקות גרמו הרס והקהילה היתה זקוקה לכספים מרובים לשם שיקומה. היא נאלצה לקחת הלוואות. בשנת 1699 קיבלה קאליש הלוואה בסך 1700 טאלר משפייל בברסלוי, והתחייבה לסלקה בצירוף הריבית בסך 294 ט' במשך תשע שנים. בשנת 1709 קיבלה עזרה מקהילת פוזנא בסך 1000 שילינגים. ב־13.5.1713 חתמו שני פרנסי הקהילה, יעקב יואחים ולבל לצרוס מיופי־כוח כל פרנסי היהודים בקאליש וכל הקהילה, שקיבלו מאזרח בברסלוי, קריסטוף טראביץ, סחורות בשווי 2000 רייכטאלר „לעזרת היהודים שלנו בקאליש שנפגעו מעוני, שיימכרו בכל פולין ומהפדיון ישולמו החובות הדחופים". החוב יסולק בארבע שנים. באותה שנה היתה הקהילה חייבת לאזרח ברסלוי קריסטיאן בארטלומיאוס בריגר 4300 רייכטאלר (14).

יהודי פולין הגדולה, שלפי המסורת שלהם, באו לארץ לפני שאר היהודים ביתר חלקי פולין וביחוד במזרחה, ולכן אין להכחיש, ראו את עצמם נכבדים מיהודי פולין הקטנה וליטא, לא אחת זלזלו בהם (15). אכן, בחבל זה היו תהליכי התפתחותם אחרים מאשר בפולין המזרחית.

בפולין הגדולה הונחו כבר בשנת 1519 היסודות הראשונים להקמת המסגרת האירגונית הארצית של הקהילות. ב־24 בינואר 1519 אחרי שהמלך זיגמונט פיטר את הגובים הראשונים הורה לאוצר לבוא לידי הסכם עם כל קהילה לחוד. בוולוצלאבק התכנסו ב־19 בפברואר 1519 באי כוח 11 קהילות בפולין הגדולה, והקימו, ביוזמת הממשלה, מוסד פיסקאלי מרכזי. 11 יהודים נתמנו שמאים והוטל עליהם להקדים לשלוש שנים את הערכת המסים של יהודי החבל, פרט ליהודי פוזנא — בסך 200 זהובים. אותו סכום צריך להגבות על ידי 5 שמאים מדי שנה בשנה, במשך ג' שנים (16). בין השמאים שנתמנו היה גד עוזיאל מקאליש, דבר המוכיח שקהילת קאליש כבר קבעה לעצמה מעמד חשוב בפולין הגדולה, והמלך מצא לנכון לצרף את נציגה למשלחת הנ"ל. 11 יהודים אלה — שנתמנו על ידי המלך עקב התלונות של יהודי החבל על ראשי קהילת פוזנא, שניסו באמצעות גביית המסים לרכז בידיהם את השליטה על ענייני כלל ישראל — הניחו למעשה את היסודות להקמת ועד הגליל. נסיונות הריכוז נכשלו.

עוד במאה הט"ו ניתקו מפוזנא מספר קהילות והקימו יחידות אירגוניות עצמאיות. פרטי מאבק

זה אינם ידועים, מאחר שהתעודות היהודיות המוסמכות הלכו לאיבוד. ידוע רק ביטול משרת הגובים הראשיים ומינוי 11 הנציבים בכנס בוולוצאלבק. בדרך זו הפסידה פוזנא — הקהילה־האם — את שלטונה על קהילות החבל, מלבד ענייני השיפוט לגביהם נשארו הקהילות כפופות לבית הדין של הרב בפוזנא, שהיה פעיל כבית הדין הגדול ושימש למעשה מוסד לערעורים על פסקי־דין של רבני הקהילות.

תהליך התעצמות הקהילות והבדלותן מהקהילה־האם, כתוצאה מפשיטת הרגל של המדיניות הצנטראליסטית על ידי גובים ורבנים ראשיים, הביא להקמת ועדים גליליים (ועדי מדינה, parochiae, ומספרם לפי אחת הפריבילגיות של המלך זיגמונט אוגוסט משנת 1551 — חמישה. אולם במרוצת הימים התחיל תהליך התפוררותן של הארצות, ובמחצית השנייה של המאה הי״ז היו קיימים בפולין מלבד ליטא, עשרה ועדים ואף למעלה מזה.

ועד הגליל

בפולין הגדולה כולל ועד הגליל את הוויאֶבודויות של פולין הגדולה — פוזנא, קאליש, אינובּרוצלב וכמה קהילות במאזוביה ובפרוסיה המלכותית. התוועדויות הגליל נערכות בפוזנא, רוגאזן, קאליש, ואין פוזנא משתתפת בהן. לוועד הגליל מינהל משלו, רב הגליל ועניינים מיוחדים משותפים לכל קהילות הגליל, המוצאים את תיקונם בהתוועדויות הגליליות. במרוצת הזמן התברר שהיו גם עניינים משותפים לכל הגלילות. ברבע הראשון של המאה הט״ז הוקם מבית הדין של הירידים בית הדין העליון של בית ישראל בפולין

בשנת 1549, כשהטיל הסיים על היהודים מס גולגולת, היה צורך למסור את חלוקתו וגבייתו לקהילות ולגלילות. אולם עקב הקשיים בביצוע התעוררה המגמה לאיחוד הגלילות מבחינה פיסקאלית, וכך קם בשנות החמשים של המאה ה־16 — לפי בלבן בשנת 1580 — ועד ארבע הארצות: פולין גדול, פולין קטן, רייסין וליטא. עם מתן הוראת הסיים לשר האוצר להתפשר עם שמאי מס־הגולגולת, הוכרה לוועד הארצות זכות קיום לגבי הממלכה. מפולין הגדולה היתה פוזנא שולחת שליחים משלה, ושאר קהילות פולין הגדולה — שליחים משלהן.

קאליש, עליה נאמר: אשר תמיד היתה עיר גדולה לחלקש כרכא דכלא ביה בעלי תריסין בעלי קרניים (17), מילאה כאחת הקהילות הגדולות בגליל תפקידים חשובים בוועד הגליל. אולם בניגוד לליטא וקרוטושין, שם היו אחד או שנים מפרנסי קהילתם משמשים גם פרנסי ועד הגליל, שמרה קהילת קאליש על העיקרון לא לשגר לוועד פרנסי קהילה, אלא להטיל את תפקיד פרנס הוועד על אנשים שלא מילאו תפקידים ציבוריים אחרים, וכך נפרדו שתי המשרות זו מזו (18). לקהילות קאליש, ליסא, קרוטשין היתה הדעה המכרעת בוועד הגליל.

במחצית השנייה של המאה הי״ז עברה ההגמוניה לידי קאליש. ברשותה נמצאה קופת הוועד, מנהיגיה מחזיקים בשלטון ולהם ההשפעה וההכרעה במושבי הוועד. ועדי המדינה מתכנסים לעתים תכופות ולפעמים אף פעמיים לשנה. במושבים משתתפים לא רק נציגי קאליש, ליסא, קרוטושין, שרים, אלא גם של הקהילות הקטנות כגון כלופי, פורדון, סוחאצ׳ב וכדומה.

מלבד תפקידים פיסקאליים, ייצוג בפני השלטונות, עמידה על משמר האינטרסים של הישוב היהודי, ביחוד בזמן רדיפות ומלחמות העירוניים, והכמורה, דאגו גם אנשי הוועד לייצוב האינטרסים הכלכליים של יהודי החבל. כדי למנוע התחרות כלכלית פראית, כך למדים אנו מתקנת ועד הגליל, שנתקבלה בשנת 1684, על המאבק למונופוליזציה של המסחר היהודי בממלכה ומיסוי של קניית צמר. במאה הט״ז גדל והתפשט המסחר היהודי בצמר ובסוגי תוצרת אחרים, היהודים ריכזו בתקופה זו את כל סחר הצמר (19). הוועד היה מעוניין לאזן את המסחר ולמנוע התרוצצות אצל בעלי האחוזות לשם קניית התוצרת. התקנה המוזכרת לעיל קבעה:

„שום אורח אינו רשאי קניית שום סחורה בקהלות אחרות כ״א מיהודים דווקא ואין רשאי לעכב שם יותר כי אם ג׳ ימים ולא יותר. גם אותן הדרים חוץ למדינה אזי אין רשות להם לקנות שום סחורה בסביבות איזה קהלה כפי תקנה הקדומה ואסור לבני הכפרים יהודים ליקח אותם על העגלה להסיעם שיסבבו בעיירות לקנות שום סחורה ובשגם שכבר קנו סחורה מיהודים הדרים בכפרים אזי כאשר יבואו אנשי הקהלות שמה כל הקודם זכה באותה סחורה".

עקב התלונות שיושבים מחוץ למדינה (פולין הגדולה) „מסיגים גבול שגבלו ראשונים ובאים למדינתינו וקונים צמר ושאר סחורות אצל פריצים וכפריים כ״א (כאחד) מבני מדינתינו", נקבעה תקנה מיוחדת בעניין סחר־צמר וזו לשונה:

„עלה במוסכם שהיא חתיכה דאסורא לבני מדינה אחרת לבוא למדינתנו לקנות איזה סחורה מפריץ או מכפר, יהיה מי שיהיה כי אם שרשאים לקנות מיהודים דמדינתינו רק שיהיה בלי ערמה ותחבולה בעולם ובאם שיעברו ע"ז רשות נתונה להקהלה הסמוכה לקבלם ולערבם ולענשם ולקנסם בלי שום פ"פ וטענה ומוחה ומעכב בעולם" (20).

תקנה זו הועתקה על ידי השמש ונאמן בקהילת קאליש.

פרנסים

מפרנסי הוועד מבני קאליש יש להזכיר:

1. ר' שמואל בן יעקב, מעשירי קהילת קאליש כיהן כמנהיג הוועד בשנים 1677, 1675, 1674. הוא היה מסור לתפקידו ובו היה „תלוי כל כבוד הגליל". כאשר קהילת פוזנא היתה במצוקה כספית קשה, הלווה לה לפני 1672 נגד משכון פרוכת יקרה (21). הוא היה גם פרנס הוועד דארבע ארצות. בשנת 1675 חתם יחד עם לוי בן יצחק מקאליש ומנהיג ועד המדינה על שטר התחייבות להלוואה בסך 7000 זה' מהכנסיה בגושצאנובו. ב־4.6.1677 חתם יחד עם פרנס הוועד על שטר התחייבות בעניין ההלוואה שוועד המדינה (Grosspolnische Judenschaft) קיבל ל־14 שנים בסך 7790 ר"נ טאלר מאת הסוחר הנוצרי בברסלוי בלתזר גולדבאך (22). הוא טרח גם לפדות משביו את ר' יקותיאל קויפמן כ"ץ, חתנו של אברהם גומבינר.

2. בשנים 1699—1717 היה ר' יצחק אייזיק בן עזריאל זליג פרנס ועד המדינה, חתנו של ר' מנדיל מקאליש, וקראו לו גם ר' אייזיק ר' מנדלס. בשנת 1699 היה שליח פולין הגדולה בוועד דארבע ארצות (1633).

3. בשנת 1666 הופיעו מנהיגים של יהודי גליל קאליש, שלמה בן חיים ור' יהודה בן יוסף, עם מנהיגי יהר החבלים לפני משרד ספרי המטריקה של לשכת המלוכה ורשמו שטר התחייבות על הלוואה בסך 26000 זה', שקיבלו מאת מזכיר המלך וסופר האוצר קאזימיר קובאלקובסקי (23).

4. יוסף בן אריה יהודה לייב הלוי היה ראש ועד המדינה הראשי בשנים 1725—1737 (24).

5. שמואל בן יונה כץ. בשנת 1713 פרנס ועד המדינה. 1728 היה רב ובורר בסכסוך שבין קהילת פוזנא ושורזנס (25).

6. שמואל פייביש בן יהודה לייב פרעגער, תלמיד חכם, נשלח מוועד המדינה בשנת 1732 לנהל משא ומתן עם קהילת פוזנא בענייני המדינה (26).

7. יוסף הלוי מקאליש, מנהיג ועד המדינה, בתעודה פולנית 1.3.1728 מכונה הוא Józef Marszałek (27). היה ראש התוועדות ועד המדינה בצ'אמפין בחדש אדר 1732 (28).

8. הירש בן אשר, ממנהיגי ועד המדינה בהתוועדות ב־כ"ה בשבט 1734 בקובלין (29).

9. מאיר בן יעקב, מנהיג ועד המדינה, השתתף בההוועדות בקובלין ב־כ"ה בשבט 1733 (30).

משליחי קאליש בוועד ארבע ארצות ידועים:

1. מיכאל פעק, סוחר בקאליש, היה מנהיג ההתוועדות הכללית של כל היהודים במלכות פולין. בשנת 1602 סילק לבעל הקצבה של המלך סטניסלב מרובינסקי 100 זה' על חשבון המסים. כמה עירוני קאליש נמנו עם בעלי חובותיו (31).

2. הרב ישראל בן נתן שפירא, בשנים 1648, 1662 (32).

3. שמואל בן יעקב, בשנת 1643 (33).

4. יהודה לייב אובורניק, בשנת 1672 (34).

5. מאיר בן דוב יוסף, בשנים 1677, 1683, 1686 (35).

6. יוסף בן אליהו וועכטשינעק, ממנהיגי פולין הגדולה בשנת 1677 יחד עם אביגדור אברהם מקרוטושין. קיבל יפוי־כוח לרשום שטר התחייבות לברסלר. בשנים 1683—1678 היה מיופה־כוח של ועד ד' ארצות בברסלאו (36).

7. מרדכי יוסף, חתם בשנת 1670 עם ראשי המדינה בוועד ירוסלב על כתב התחייבות, לפי לוו מאת גיאורג מילטנר פון מילטנבורג מברסלוי 7200 רייכטאלר, לפרעון בשיעורים במשך 9 שנים, 800 רייכטאלר לשנה (37).

8. יעקב בן זליג התחייב ב־29.9.1691 בשבועה, יחד עם מנהיגי ועד דד"א מרדכי מקרוטושין, משה לייבל מפוזנא ושמעון יעקב מוואידיסלב, אחרי שברסלר שחרר אותם מן המאסר האישי, עקב תביעתו כלפיהם וכלפי כלל היהודים בפולין, להמציא במשך 7 שבועות מאת ועד דד"א פרעון

של ממש לסיפוקו המלא (38), ואם לא ימציא אז, הדין עמו לשים במאסר אותם ואת שאר יהודי פולין שיבואו לברסלוי עם סחורותיהם ורכושם.

9. לייבל פייביש, חתם גם הוא על כתב התחייבות לברסלר (39).

10. יצחק המכונה אייזיק בן עזריאל (40). זעליג היה גם פרנס ועד המדינה, פדה יחד עם נאמן הוועד ואב״ד דקאליש ר׳ שמואל את ר׳ יקותיאל קאופמן כץ משבי. סבורים שאביו, ר׳ עזריאל זליג בן יצחק, הוא הרב משראדז (41).

11. יוסף בן אריה יהודה, 1723 פרנס ועד דד״א (42).

בתקופת ההגמוניה של קאליש כבר היה ועד המדינה שקוע בחובות. בשנת 1685 לקח הוועד אצל מיסדר הישועים בפוזנא הלוואה בשיעור 3.500 זה׳. בשנת 1689 — 10000 זה׳. ובשנת 1690 כבר צרפו את הריבית לקרן. ביחוד מרובים חובות הוועד לישועים בקאליש. בעד ההלוואות היו משלמים ריבית שנתית 7—10 אחוזים, ואין פלא שבעומס זה של חובות הגיע הוועד בשנת 1694 לידי פשיטת רגל. הנושים, ומספרם היה לא קטן, התנפלו על היהודים בדרכים, היו תופסים את סחורותיהם בירידים, כולאים אותם במבצרים ובטירות. ובייאושם פנו היהודים אל המלך יאן סוביאַסקי. הוא מינה קומיסארים שיבררו את גודל החובות, ויחלקו את סילוקם לכמה שנים. הוועדה קבעה שהוועד חייב 400.000 זה׳ ועליו לסלק את החוב בשלוש השנים הבאות.

אולם החלטת הוועדה לא הועילה, כי הקהילות שנתחייבו לשלם היו עניות, ושקועות זה שנים בהובות משלהן. הן לא רצו להכיר בחלוקת הסילוקים וטענו, שבאופן יחסי הטילו על הקהילות הקטנות יותר מאשר על הגדולות. הן ערערו על כך לפני האב״ד של הגליל בפוזנא.

בשנת 1699 העסיק העניין את התוועדות הוועד דד״א בירוסלאב. הוועד בחר ארבעה מבוררים, שקיבלו יפוי־כוח גם משר האוצר לובומירסקי. המבוררים הזמינו לטהור את באי־כוחן של הקהילות בפולין הגדול, חילקו את הגליל לשבעה גלילות משנה, חילקו ביניהם את החובות ואת הריבית וקבעו את הסכומים להוצאות השוטפות כגון מס הגולגולת וכו׳. דומה היה, כי הפעם יקום סדר ומשטר בגליל, אולם לא כן אירע. הגלילות התחילו לריב על חלקם בתשלומים. הסכסוכים הלכו וגברו. בשנת 1713 אין הוועד יכול לסלק את תשלומיו ונאלץ לפתוח במשא ומתן עם הנושים. פרנס הוועד, יצחק זליג מקאליש, משתדל להשיג במדינה גופא או בברסלוי מלווה גדול, כדי לספק לפחות לזמן מסוים את הנושים הטרדנים. בינתיים רבץ נטל הלוואות רבות, קטנות יותר, מאנשים שונים על אחריות קהילת קאליש. כשלא נתקבל המלווה, התחילו המלווים להתפרץ אל קהילת קאליש ותבעו ממנה לפרוע את החוב. אולם קופת קאליש היתה ריקה והקהילה הצהירה שאין באפשרותה לשלם. מאמצים אלו גרמו להתפרצויות, התנגשויות וסערת רוחות בהתוועדות הוועד ברידזין בשנת 1714. ראשי הגליל (43) דרשו בירור החשבונות. נוכח המצב הקשה בו נמצא ועד הגליל ואתו קהילת קאליש, הופיעה קהלת ליסא, נטלה על עצמה חלק מחובותיה של קאליש והוצרכה מכאן ואילך לשלם ריבית בלבד 12.160 זה׳ בשנה. תמורת נכונות זו עברה קופת ועד הגליל לליסא, שקיבלה את הכיסא הראשון בוועד מדינת פולין הגדולה. בא כוחה הוא מעין פרנס ועד המדינה, ולעתים קרובות גם פרנס ועד הארצות (41).

ארבעה מבוררים

כך נסתיימה ההגמוניה של קאליש במדינת פולין הגדולה.

הערות לפרק הרביעי

1. Dr. M. Balaban: Historja i literatura żydowska, Lwów 1925, t. III, p. 169.

2. ביתר הקהילות בפולין הגדולה נמנו במאה י״ז באינוברוצלב 10, בליסא 7.

Dr. M. Balaban, Ustrój Gminy Żydowskiej w Polsce w XVI—XX wieku (Nowe badania naukowe) Głos Gminy Żydowskiej w Warszawie 1937—1939. I. Nr. 1—6; II, 1—4, III.

3. מבין פרנסי הקהילה במחצית השנייה של המאה י״ז ידועים: א) הירשל אפטר בנו של הקדוש ר׳ יעקב שנהרג (בן הרב שאול בפינצ׳וב); ב) הירש בן שלמה.

4. ישראל דוד בית הלוי: תולדות יהודי קאליש; ע׳ 130—131.

5. ישראל דוד בית הלוי, ע׳ 135.

6. על רבני קאליש בתקופה זו ראה ישראל דוד בית הלוי, ע׳ 133—156.

7. Dr. Louis Lewin: Zwei Kapitel aus der Geschichte der Juden in Schrimno. Festschrift Prof. Dr. Eeugen. Mittwoch, Berlin 1937, p. 174—175.

8. “ipsi iudaei terrarum maioris Poloniae, unanimi voto et consensu doctorem seu iudicem legalem, qui illis magis idoneus videretur eligendi haberent facultatem”.

9. „Et ut ipse doctor pro tempore existens manus et officium sibi iniunctum melius et commodius obire et exercere posset eximimus cum literis nostris praesentibus, ab omnium et singulorum palatinorum, dignitariorum, officialum, et iudicum quoruncumque regni nostri et dominorum potestate, et omni impedimento, ita ut coram nominae, illorum, nisi coram Nobis ipsis comparare et respondere teneatur". (M. Bersohn: Dyplomatariusz Nr. 57, p. 51)..

10. לראש הישיבה (gimnasium) בלובלין הוענק בפריבילגיה של המלך זיגמונט אווגסט משנת 1067 התואר rector והוא כפוף לסמכותו של הרב ופטור מתשלום מסים. M. Berson, l. c. Nr. 107, p. 78

11. Ludwik Gąsiorowski, Zbiór wiadomości do historji lekarskiej w Polsce.

12. Dr. L. Lewin: Beiträge zur Geschichte der Juden in Kalisch p. 30.

13. ששולמו על־ידי ממלכות נוצריות לתורכים, כדי להמנע מפלישות. כך שילמה פולין משנת 1671—1699 Karacz קבוע.

14. Dr. J. Landsberger: Schulden der Judenschaft in Polen. Jahrbuch der jüdisch-literarischen Geselschaft, Frankfurt a/M 1909 vol. VI, p. 269—270.

15. כפי שטוען Leo Hollanderski: Les Israélites de Pologne, Paris 1846.

16. וזה לשון ההוראה: 24.1.1519. Judaei Issac de Myedzyrzecz, Samson de Squirzina, Mendel de Gnesna, Byenasch de Obernyky, Moyses de Wladislavia, Calmon de Pakoscz, David de Brzescze Cuiaviae, Sloma de Lancicia, Abraham de Ploczko, qui prius mansit in Sochaczow, **Usiel de Calisch** et Salomon de Plonsko debent convenire in civitate Wladislaviensi sabbato ante cathedrae Petri (19 feb.) ad taxanda bona iudeorum. quoad solutionem census regii annis 1519—1521, praeter iudeos Poznanienses, et alii 5 Judaei Samuel et Byenyash de Poznania, Mosse Junivladislaviensis et Moyses Brzestensis teloneatores et Jacob de Sochaczow medicus dictum censum 200 fl. ab universis Judaeis (praeter Poznanienses) in terris Maioris Poloniae existentibus ad thesaurum Regni pro quolibet masto Circumcisionis Dominis (1 jan.) comportare debent. (Th. Wierzbowski, Matricularium Regni Polonie Summaria Sigismundi I tempora complectens (1507—1548) pars IV, p. 197, Nr. 12019.

17. הרב אביעזר זעליג בר יצחק אייזיק מרגליות מפלוצק בהקדמתו לספר „כסף נבחר" מצוטט ב־ח. ד. פרידברג: ספר מרגניתא שפירא, דרוהוביטש 1899 ע' 8.

18. במשפט ברייזן 14.2.1691 בין וולף בן דויד וליבה דובורר התלוננו:
„Einige aus der Gemeinde beschwerten sich gegen die Aeltesten, dass der Missbrauch Schloss und Land-Aelteste zugleich zu sein sich eingeschlichen habe. Das sei in anderen Gemeinden zum Beispiel **Kalisch** nicht gebräuchlich; es sei nicht billig, dass Diejenigen die Scholssälteste seien sollen nun nicht mehr Landesalteste sein, getraut sein" (L. Lewin: Landessynode II Teil Urkunden, p. 101, Nr. 80).

19. Dr. Koczy: Handel Poznania do połowy wieku XVI. Poznań 1930, p. 358.

20. נדפס במאמרו של ד"ר לואי לוין:
Die Landessynode der grosspolnischen Judenschaft, Festschrift zu Simon Dubnows siebzigsten Geburtstag, Berlin 1930, p. 130.

21. ישראל היילפרין פנקס דר"א ע' 74.

22. שטר חוב נדפס ב: Dr. Louis Lewin: Die Landesynode der grosspolnischen Judenschaft, Frankfurt a/M 1926, II Teil, Urkunden p. 93—94, N. 65, p. 95, Nr. 68a.

23. M. Bersohn, Dyplomatarjusz, p. 161—162, Nr. 282.

24. י. היילפרין: פנקס ע' 299 תקצ"ה.

25. L. Lewin: Landessynode, p. 55.

26.

27. L. Lewin: Landessynode, p. 109.
L. Lewin: Neue Materiallien fur Geschichte der Vierländerdersynode, Frankfurt a/M 1016, III, p. 21 (99), 23 XV.

28. L. Lewin: Beiträge für Geschichte der Juden in Kalisch, p. 24.

29. L. Lewin: Beiträge, p. 21

30. L. Lewin: Beiträge, p. 31

31. ישראל היילפרין, פנקס ע' 489 ס', תתק"ד. 177 ס' רפ"ד.

32. ישראל היילפרין פנקס ועד דד"א ע' 98 ס' רמ"ו 117 ס' רפד.

33. ישראל היילפרין, פנקס ועד דד"א ע' 74 ס'קצ"ה.

34. ישראל היילפרין, פנקס ועד דד"א ע' 144 ס' של"ט.

35. ישראל היילפרין, פנקס ועד דד"א ע' 156 ס' שנ"ז, 159 ס' ש"ס.

36. ישראל הייפרין, פנקס ועד דד"א ע' 161 ס' ש"ס, 154 ס' שע"ב, 151 ס' ת"ב, 204 ס' תל"א, 194 ס' תט"ו

37. ישראל היילפרין, פנקס ועד דד"א ע' 169 ס' שפ"ה.

38. ישראל היילפרין, פנקס ועד דד"א ע' 224 ס' תע"ן, ע' 225—226 ס' יתע"ח.

39. ישראל היילפרין, פנקס ועד דד"א ע' 225 ס' תע"ח.

40. ישראל היילפרין, פנקס ועד דד"א ע' 243 ס' תק"כ, 275 ס' תקס"ו, 277 ס' תקס"ז, 280 ס' תקס"ט.

41. L. Lewin: Die Landessynode, p. 116

42. י. היילפרין, פנקס ע' 299 ס' תקצ"ה.

43. לפני 1712 עלו חובות ועד המדינה ל־30,226 זה' 20 גרוש.

44. Dr. M. Bałaban: Historja i literatura żydowska, vol. III, p. 333.

Spisanie Urzędowe

O rezolucyą w Kollegoryi Miasta J.K.Mości Krolewskiego Miasta Kalisza z Synagogą tegoż miasta.

[illegible] Magistrat J.K.Mci Krolewskiego Miasta Kalisza [illegible] [illegible] Synagogi [illegible] Synagogi [illegible]

Spisanie

אישור זכויות הקהילה לקיום בית הכנסת

במאה הי״ח

א. האוכלוסיה היהודית במספרים

ראשית המאה הי״ח ובמיוחד בכל מחציתה הראשונה היתה תקופה קודרת וקשה בחייהם של יהודי קאליש. היא התחילה בסימן המלחמה השוודית־הפולנית. בשנת 1706 נכבשה העיר בידי אוגוסט השני השוודי ובידי אוהדיו של סטניסלאב לשצ׳ינסקי. הקרבות על יד העיר ובתוכה גרמו לדליקות, שאכלו רבע מבתי העיר. הרובע היהודי שעלה כולו באש בשנת 1676, נבנה מחדש בקושי רב ובדי־עמל חזרו פרנסות היהודים למסלולן. והנה שוב נפגעו בדליקה עצומה. בדו״ח של הקהילה משנת 1706 מתואר הרובע היהודי במשפטים הבאים: „בעיר קאליש נשרפו כליל ונהפכו לאפר כל בתינו היהודיים יחד עם בית הכנסת, פרט לשני בתים על יד החומה, כל הבניינים, הסחורות. אור ליום ב׳, לפני חג הולדת הבתולה הקדושה, בשנת 1706 פרצה דליקה עצומה בכיכר העיר קאליש. הדליקה התפשטה עד כדי כך, שבמקום הבתים נשארו רק המגרשים. בדליקה זו נשרפו 45 יהודים, הואיל ולא היתה כל אפשרות להמלט מהאש הנוראה״ (1).

בכל העיר נשארו אחרי הדליקה 12 בתי־חומה ו־32 בתים, ומבתי היהודים רק 2 בתים (2).

סבל רב נפל בחלקם של תושבי העיר והיהודים בכללם. טרם הספיקו להתאושש פרצה בחג הפסח בשנת 1708 מגיפה בממדים כה גדולים, שקהילת ליסא הוציאה איסור לנסוע לקאליש (3). יהודים נמלטו מהעיר אל היערות והשדות בסביבה. רבים ברחו לכפר קוחארי הסמוך לעיר. בין הנמלטים היה גם ר׳ יקותיאל כץ קויפמן, חתנו של „מגן אברהם״ (ר׳ אברהם גומבינר). הקהילות השכנות לא עזבו את יהודי קאליש לנפשם, דאגו לכלכלתם, שלחו תרומות, כך העביר יהודה ליב קאלישר ראש קהילת ליסא לידי יהודי קאליש תרומות שקיבל מקהילת גראָנץ פילאָהנה (4).

למרות המאמצים להציל את היהודים, מתו מהם, לפי עדותם בשבועה של הניצולים, 450 איש (5). אין פלא שמבחינה כלכלית היה מצבם ירוד לחלוטין, והקהילה נאלצה לבקש מפוזנא עזרה כספית. ואכן ניתנו לה 1000 זהובים. המצב הכלכלי לא נשתפר בשנים הבאות. בשנת 1727 זקוקה הקהילה לסכום ניכר, והודות למאמצי פוזנא, ליסא וקרוטושין ניתנה בחודש סיון בשנת 1727 הלוואה בסך 28.000 זהובים לקאליש „שירדה מנכסיה״ (6).

אחרי הדליקה

אחרי הדליקה (1706) התחילה פעולת בניה נמרצת, אולם בשנים 1710, 1712 ו־1713 פרצו דליקות חדשות ויחד עם המגפות בשנים 1708—1712 שיתקו פעולות אלו.

בתקופה זו היו בעיר רק 19 בתי־חומה ו־32 בתי־עץ, בהם גרו 700 תושבים, ביניהם כ־100 יהודים (7). מספר־אוכלוסין זה הוא הקטן ביותר בתולדות העיר. בשנים אלה עזבו מספר יהודים את העיר ועברו לעיירה אוסטרוב. מהם התארגנה (1724) שם הקהילה, שהיתה כפופה לשיפוט הרבנות בקאליש.

בשנת 1754 העלילו עירונים על היהודים, שהללו סיכנו את חייהם ואת קיומם. היהודים סילקו קנסות גדולים והצליחו להחלץ מהסכנה. אין יודעים פרטים על עלילה זו.

אין לנו פרטים מדוייקים על מספר היהודים במחצית הראשונה של המאה הי״ח. המספר האוטנטי הראשון הוא במיפקד בשנת 1765. נמנו בעיר 809 יהודים מבני שנה ומעלה ו־52 תינוקות, ביחד 861 נפשות. מהמבוגרים — 408 גברים ו־401 נשים. לפי המצב האישי: 197 גברים נשואים, מהם 175 עצמאיים ו־22 בנים וחתנים על שולחן ההורים (אויף קעסט), 188 בנים לא־נשואים, 23 משרתים, שוליות ויתומים. מבין הנשים: 175 נשואות, 22 בנות נשואות וכלות, 18 אלמנות, 15 עצמאיות, 3 גרושות, 174 בנות לא־נשואות, 12 משרתות ויתומות. בסך הכול היו בעיר 215 משפחות, מהן 190 עצמאיות, 25 על שולחן הורים. בכל משפחה 3.8 נפשות בממוצע.

יהודים היו משתמטים מהמיפקד מנימוקים דתיים או אחרים, ולפי חישובי ד״ר מאהלר, יש להניח שמספרם הגיע ל־172. באופן זה עלה מספר היהודים בשנת 1765 ל־1032 נפשות.

במחוז קאליש התגוררו בישובים:

קוז׳מין	271	יהודים
אוסטרוב	266	"
זדוני	49	"
אודולאנוב	14	"
קוזעניאק	225	"
סטאווישין	57	"
קארמין	73	"
ראשקוב	8	"
בסה״כ	963	" (8)
ב־8 כפרים	57	"
	1020	

בכל הוויאָבודות קאליש נמנו 6465 יהודים. מהם היו מתגוררים ב־29 ערים (23 קהילות) 6387, וב־4 כפרים 78 יהודים (9).

בשנת 1775 נמנו בקאליש 645 בתים. אם נניח שלפי החישוב המקובל בסטטיסטיקה הפולנית גרו בכל בית 5 נפשות, הגיע מספר כל התושבים ל־3225 נפשות. לגבי שנה זו יש לנו ידיעה מוסמכת שבעיר נמנו 670 יהודים בלי תינוקות שעליהם לא חל תשלום מס־הגולגולת. אם נוסיף 10%, תינוקות — 67 ו־134 נעדרים שנעלמו בזמן המפקד, יתקרב מספר היהודים הנכון ל־900 (10).

לעומת זאת בידינו חישוב מדויק ומהימן משנת 1789, לפיו הגיע מספר היהודים ל־880 נפשות, מהם 334 גברים, 318 נשים, 126 ילדים (51 למטה מבני שנה, 75 מעל לבני שנה), 102 ילדות (49 למטה מבנות שנה, 53 למעלה מבנות שנה). בסה״כ 460 גברים, 420 נשים — 880 נפש (12). מענין לציין שברשימת הנוצרים מדובר גם על אנשים הבאים לעיר לחפש עבודה והעסוקה (luźni) ואביונים (żebracy).

ברשימת היהודים אין סוגים כאלה. הוויאָבודה הקלישאי יאן לאצקי, בתקנון העיר לובז׳ניץ, 1693, אסר את הכניסה לעיר על יהודים עניים וחולים, ביחוד הבאים מסויסין, „המתרוצצים בעולם ומדביקים במחלות ערים". יש להניח, שאיסור דומה חל גם על יהודי קאליש.

מלבד בעלי בתים, סוחרים ובעלי מלאכה נמנו בין 880 יהודים 33 (12 גברים, 21 נשים) שוליות ומשרתים (3.8%).

במיפקד שנערך על ידי השלטונות הפרוסיים בשנת 1793 נמנו 1706 יהודים (13).

רוסינסקי מטיל ספק בכך שבמשך ארבע שנים הוכפל מספר היהודים מ־880 ל־1706. לפי חישובו ההיפותטי מנו היהודים בשנת 1789 1300 נפשות.

היהודים 30.5%

באוכלוסיה הכללית של 4265 תושבים — 2485 אזרחים נוצרים, 300 אצילים, 180 אנשי כמורה, 1300 יהודים, היוו היהודים 30.5%. מ־88 בתי חומה ו־357 בתי־עץ שנמנו בעיר על ידי ועדת הסדר הטוב, היו 4 בתי חומה ו־84 בתי־עץ של יהודים (14).

בשנת 1792 היו מ־423 בניינים בעיר ברשות היהודים 3 בתי־חומה (בית־כנסת, בית־מדרש, בית־חולים), 4 בתי־חומה למגורים, 2 בתים מעורבים (למטה חומה ולמעלה עץ), 86 בתי־עץ, 14 בקתות (domki) (15). לאחר השרפה שפרצה באותה שנה לא נשאר אף בית יהודי אחד.

בסוף המאה הי״ח היו בעיר, לפי הרשימה משנת 1786, מלבד הרחובות, הסמטאות והפרברים, 9 רחובות ראשיים וכיכר עירונית (Rynek) (16). היהודים היו גרים ברובע מיוחד של העיר סביב רחוב זלוטה, הנקרא גם רחוב יהודים.

לפי הוראות העירייה משנת 1755 חוייבו היהודים לשמור על הנקיון ולנקות מרזבי הבתים ותעלות השופכין. אי־מילוי הוראות אלו היה כרוך במשפט בבית־הדין של הוויאָבודה, בקנס בסך 14 גרז׳יבני ומאסר של 4 שבועות במגדל העיר. על תובע העיר (intrygator)

הוטל לחייב את היהודים לנקות את הרחוב היהודי. כך למשל בשנת 1784 התחייבו היהודים לנקות את הרחוב במשך חודש אחד.

ב. המצב הכלכלי

הדליקות והמגיפות לא הרימו תרומה חיובית לייצוב מצבם הכלכלי של יהודי קאליש. הן הביאו דלדול חומרי. עשרות שנים עברו עד שנסתמן שיפור בכלכלת היהודים.

על היקף המסחר היהודי בראשית המאה הי״ח אין פרטים מהימנים. ידוע לנו שסוחרים יהודים עמדו במאבק קשה עם העירונים, שראו ביהודים מתחרים כלכליים. יריב קשה לסוחרים היהודים היה איגוד הסוחרים (cech Kupiecki) הנוצרים, אשר עוד בשנת 1672 העניקה לו העירייה תקנון מיוחד שאושר על ידי המלך מיכאל. גם ענפים יחידים כגון סוחרי המלח (prasołowie) היו בעלי תקנון מיוחד, שניתן בשנת 1662 ואושר על ידי המלכים בשנת 1662, 1681 ו־1712. כמובן שאיגודים אלה עמדו על משמר האינטרסים שלהם ולא נמנעו משום אמצעי בוחתירתם תחת קיומו של הסוחר היהודי.

מתחרים קשים מצאו סוחרי־המשקאות היהודים בקבוצת סוחרים יוונים, שהשתקעו בקאליש בראשית המחצית השנייה של המאה הי״ח. הם באו ממאקדוניה, שם רדפו אותם התורכים (17) והתישבו בפוזנא, לאֶנצ׳יץ וקאליש ועסקו בסחר־יינות מהונגריה. מבחינה כלכלית היו פעילים וזריזים והגיעו לאחר זמן קצר לאמידות, נטמעו במהירות והתחילו לתפוס עמדות חשובות בחיים הכלכליים ואף החברתיים.

משקאות חריפים ומזיגתם

מכירת משקאות חריפים ומזיגתם היו אחד הענפים העיקריים בכלכלה היהודית. ידוע המאבק שמוזגים וסוחרים יהודים היו נתונים בו במלחמת הקיום שלהם. מאבק זה היה גם מנת חלקם של יהודי קאליש בענפי כלכלה אלה, וכאן היה לו רקע מיוחד. בבישול בירה, שריפת יי״ש, מכירת מלח ואפייה עסקו רבים מאזרחי העיר, ודווקא הם היו עשיריה. בשנים 1766—1786 נבחר בכל שנה מבשל בירה (piwowar) לראש העיר. בתקופה זו נבחרו 15 ראשי העיר מבין מבשלי הבירה 18).

האומנות של מבשלי הבירה חייבה לקנות בירה וכל שאר משקאות חריפים אך ורק מתוצרת העיר. כן נהגו גם סוחרי המלח והאופים, שכל מדיניותם הכלכלית והמשקית שמרה על האינטרסים שלהם.

בידי היהודים נתרכז במרוצת הזמן גם סחר מקנה, סוסים, תבואה, בקר ותוצרת חקלאית. לשם רכישת תוצרת חקלאית, בקר וסוסים היו הסרסורים עוברים באחוזות ובכפרים וקונים מידי האצילים והאיכרים את הדרוש להם. כמובן שקניות אלו לא היו לטעמם של הסיטונאים הנוצרים וגרמו סכסוכים ומאבק תדיר. מאבק זה נמשך, כפי שצויין אחר כך בהסכם בין העירונים והיהודים בשנת 1788, עוד מזמנים קדומים וגרם משפטים ממושכים. מתוך רשימה משנת 1778 אנו למדים שהקהילה הוציאה רק למשפטים עם העיר 6000 זה׳ (19).

קשה יותר היה מצבם של חנוונים ותגרים, שהיו זקוקים למקומות בכיכר השוק (plac targowy). שלטונות העיר והאיגודים הנוצריים הטילו עליהם כל מיני איסורים וחומרות בנוגע לסוגי הסחורות, משקל, מחיר, השעות המותרות במכירה, ואיומים — במקרה של אי־ציות — בהפקעת הסחורות ובגירוש מדוכנים או מהמקומות בשוק.

במחצית השנייה של המאה הי״ח מתחיל המסחר ברובו לעבור לידי היהודים. לפי המיפקד בשנת 1765 היו מ־190 ראשי משפחות 127 (69%) מועסקים: במסחר — 18 ראשי משפחות (9.5%) מהם 13 סוחרים, 2 חנוונים, 2 תגרים, 1 סרסור; במלאכות — 79 ראשי משפחה (44%), 30 במקצועות חפשיים (10%) ו־63 ראשי משפחות מחוסרי מקצוע (31%).

תמונה זו נשתנתה לחלוטין בשנת 1786. מ־443 משפחות יהודיות נמנו במיפקד 141 ראשי משפחות כבעלי בתים (gospodarze osiądli) (21) תושבים קבועים, 99 כבלתי קבועים (nie osiądli); במסחר עסקו 42, בסרסרות 50, במזיגה 5, במלאכה 101 (22).

מרשימה זו אנו למדים, שבמסחר עסקו רק 9% של האוכלוסיה נוצרית לעומת 21% יהודים.

תמונה משונה קצת מעלים המספרים משנת 1789. שלוש שנים קודם לכן נמנו 443 משפחות יהודיות שהן לכל הפחות — 4 או 5 נפשות למשפחה = 1772 עד 2215 נפש; ואילו עתה

מדובר על 880 נפש, כדלקמן:

בעלי בתים	69	(20.6%)	עם	נשים	וילדים	193	נפשות
סוחרים	70	(20.9%)	"	"	"	174	"
בעלי מלאכה	100	(29.7%)	"	"	"	234	"
מוזגים	4	(1.1%)	"	"	"	17	"
חנוונים	40	(11.8%)	"	"	"	122	"
סרסורים	30	(9.8%)	"	"	"	107	"
שוליות ומשרתים	21	(6.1%)	"	"	"	33	"
					סה"כ	880	נפשות

במסחר, מזיגה ותיווך עסקו 144 ראשי משפחות לעומת 97 בשנת 1786 (23).

מרשימה זו אנו למדים כי 43% מהמשפחות היהודיות התפרנסו אך ורק ממסחר, מזיגה ותיווך. האחוז של משפחות הנוצריות שהתפרנסו מענפים אלה הגיע באותה שנה רק ל־10% (24).

ענפי המסחר שהיו בידי היהודים: סחר סוסים, מקנה, סחר תבואה, תוצרת חקלאית.

במאה הי"ח עסקו יהודי קאליש במסחר אריגים סיטוני. מסחר גדול היקף ניהלו בצמר שנמסר לאורגים ולבתי החרושת הפולניים או שהוצא גם לחוץ־לארץ, ביחוד למורביה, בוהמיה, שלזיה וסכסוניה. האורגים הנוצרים התלוננו לא פעם שהיהודים קונים את כל התוצרת ומעלים את המחירים. חלקם של היהודים בתעשיית האריג בפולין הגדולה היה בקניית הצמר ובמכירת התוצרת.

את הצמר קנו היהודים מידי האצילים או מידי האיכרים. מספר יהודים חכרו גם עדרי כבשים.

במאה הי"ח פתחו יהודים אחדים בתי־חרושת לסבון, שנהפך לענף מסחרי ניכר (25 א). יהודים סוחרי אריגים כשעברו בתי־החרושת לטבק לידי האוצר, הוקם גם בקאליש בית חרושת (25 ב). יהודים ריכזו בידיהם את מכירת התוצרת. היהודים שלחו את ידם גם בעסקי כספים ואשראי עם הסוחרים הנוצרים המקומיים וגם עם היוונים, שהיו זקוקים תמיד לאשראי במסחרם. הם נתנו הלוואות בריבית שנתית של 7% ואף יותר, גם כנגד משכונות — כסף, זהב ותכשיטים.

מצד שני היו סוחרים יהודים לווים מהעירונים העשירים ומאצילים שגרו בעיר והיו עסוקים במינהל הממלכתי ובבתי המשפט. הללו היו מלווים את ההכנסות מאחוזותיהם או בתיהם בעיר. גם הכמרים היו מלווים ליהודים בריבית גבוהה.

אחרי יהודי וארשה קשרו יהודי קאליש קשרי־מסחר עם השוק השלזי. סוחרים יהודים מקאליש היו מבקרים בקביעות את הירידים בשלזיה — ברסלוי, קרייצבורג ורייכנבאך.

מתוך רשימת המבקרים בברסלוי ידועים לנו הסוחרים היהודים מקאליש שביקרו במאה הי"ח בירידי ברסלוי: שמעון יצחק (1701—1700), ליבל יצחק (1702), מנחם מרכס (1722), יעקב מיכל (1702), אלכסנדר יוכן (1702), משה יעקב (1702), אשר אברהם (1702), משה אברהם (1702), שלמה יעקב (1722), שלמה אליהו (1785) (27). כמובן שרשימה זו אינה שלמה, ויש להניח שמספר המבקרים היה גדול פי כמה. העובדה שסוחרי קאליש הקימו בשנת 1698 בית כנסת משלהם והחזיקו בברסלוי שמש (נאמן ושתדלן) לשם שמירה על האינטרסים שלהם מוכיחה שרבים מהם היו באים לירידים.

משנת 1709 ידוע לנו השמש הקלישאי נתן בן בנימין. הוא שימש בתפקיד זה עוד בסוף המאה הי"ז והוסמך על ידי ועד ארבע־הארצות לפקח ולהגן על ענייני בני עירו במסגרת המסחר ולשמור שלא ייפגעו בהתחרות בינם לבין עצמם. השמש היה גם נציג בני עירו בפני המבקרים. לפי הנוסח הרשמי היה הוא אחראי ליהודים שבחסותו (Alle unter seiner obhut stehende Juden).

בראשית המאה הי"ח פעלו 6 שמשים מפולין, ובשנת 1722 — 8 (קאליש, לבוב, רישא, ליסא, קרוטושין, פוזנא, אפטא, לובלין). זמן מה אף 12. לפי החוק של שלטונות ברסלוי משנת 1738 בוטלו תפקידי השמשים במקומות שונים והותרו רק 3: לפולין הגדולה, הקטנה ולליטא (28). הקשרים עם שלזיה נמשכו כל המאה הי"ח. בתיאור המצב בשנת 1779 בתחנות המכס בוויאַבודות

קאליש ובקאליש, הבודקות את הסוחרים המקומיים הנוצרים, מדובר גם על הטיפול בסוחרים היהודים המקומיים וכן הזרים החוזרים מפרנקפורט (29).

נציג יהודי קאליש חויב להשבע שהבקר המובא בריא (30). סוג מיוחד של סרסורים היו מחזרים בעיר ובסביבה, קונים בגדים, חפצי־זהב, כסף ואף תכשיטים. הם ביקרו גם בחצרות האצילים והיו קונים את תוצרתם החקלאית, סוסים, בקר, משקאות, תמד. העירייה הקפידה על כך — ואף הענישה בקנסות ובהחרמת הסחורות — שחנוונים יהודים לא ימכרו סחורה בכבישים וברחובות.

המסחר התנהל בשוק. בקיץ נאסר על החנוונים לקנות תבואות ומיצרכי מזון עד שעה 11, ובחורף — עד שעה 10.

הסוחרים הנוצרים נלחמו במסחר היהודי. מאבק זה הוחרף בשנת 1726 כאשר איגוד הסוחרים בפוזנא התחיל בפעולה נרחבת נגד המסחר היהודי, והתקשר גם עם האיגוד בקאליש, וארשה ופיוטרקוב, כדי ליצור חזית מלוכדת ומאוחדת נגד היהודים. אולם התוצאות קלושות היו. אף על פי כן נמשכה המלחמה המקומית בקאליש עוד עשרות שנים, כשהיא מלווה משפטים וכל מיני תביעות לתשלומי היטלים, מסים. אמנם בשנת 1760 הגיעו היהודים והעירייה לידי הסכם (komplanacja) שנרשם גם בספר הגרוֹד בשנת 1761. לפי ההסכם התחייבה הקהילה לשלם לעירייה בכל חודש 10 זה', ז. א. 1200 זה' לשנה בעד פטור מאיכסון חיילים בדירות היהודים, בעד צינור מים, בית העלמין ושאר היטלים בעד בית הכנסת, בית החולים והאטליזים. אולם למרות ההסכם הנ"ל לא פסקו הסכסוכים והמשפטים.

יהודים בעלי מלאכה

היהודים עסקו גם במלאכות במידה מרובה, כפי שלמדים אנו משני מיפקדים.

במיפקד בשנת 1765 נמנו מתוך 127 ראשי משפחות 79 (44%) עסוקים במלאכות שונות, לפי הפירוט הבא:

27 חייטים, 2 כובענים, 16 פרוונים, 4 רוקמים, 10 שזרים, 2 זגגים, 1 כורך, 8 בעלי מלאכות שונות, 9 קצבים. ברשימה זו חסרים נחתומים ואין להניח שלא היו נחתומים יהודים, הדרושים מבחינה דתית.

אמנם אומנות האופים הנוצרים, בה שלטה במאה הי"ח משפחת פודבוביץ', עשתה כל מאמץ לאסור את האפיה על היהודים, אולם יש להניח שהיו הם מעוניינים באיסור המכירה לאוכלוסייה הנוצרית.

בעלי המלאכה היהודים — ביחוד החייטים, הפרוונים ואף הנחתומים סבלו רדיפות מצד אומניות בעלי המלאכה. אומנית החייטים הסתמכה על הפריבילגיות שלה, לפיהן אסורה החייטות על היהודים, ודרשה לקיים את האיסור. המאבק הקשה נגמר בפשרה ב־12.3.1713 בין אומנית החייטים לבין החייטים היהודים, שנרשמה גם בספרי הגרוֹד, לפיה הותר ליהודים, תושבי קאליש, לעסוק בחייטות תמורת תשלום שנתי בסך 14 זה' לאומנית החייטים. עקב סכסוך שבין אומנית החייטים וחייט־הנשים שלמה הושגה ב־30.3.1774 פשרה שנייה, לפיה הותר רק לשלמה לעסוק בתפירת בגדי־נשים תמורת תשלום שנתי לאומניה בסך 3 זה'.

פשרות אלו חייבו את שני הצדדים גם להבא. עם אומנית הקצבים הגיעו הקצבים היהודים לכלל הסכם עוד בשנת 1630, לפיו הותר ליהודים להחזיק 12 אטליזים תמורת תשלום שנתי בסך 300 זה', ששולם בקביעות. הפרוונים היהודים שילמו בכל שנה לאומנית הפרוונים 16 זה'.

במחצית השנייה של המאה הי"ח אין ידיעות על סכסוכים בין אומניות לבין בעלי מלאכה יהודים. ממקורות שונים ידוע שבתקופה זו נתרחבו ענפי המלאכה. מלבד המנויים לעיל היו גם סנדלרים, כררים (כרים ואוכפים לבהמות), כפתרים — דבר שאושר במיפקד הראשון של השלטונות הפרוסיים בשנת 1783.

לפי רשימת האוכלוסין משנת 1786 היו בקאליש 101 בעלי מלאכה יהודים לעומת 106 בעלי המלאכה נוצרים. לצערנו חסר פירוט הענפים בדומה לפרוט (31) בעלי המלאכה הנוצרים בשנים 1629, 1784, 1786.

בשנת 1789 נמנו 100 בעלי מלאכה ולהם 98 נשים, 16 ילדים, 20 ילדות, בס"ה 234 נפשות, והם 26.6% של האוכלוסייה היהודית (32).

בעלי המלאכה היו מאורגנים בחברות בעלות אופי של אומניות: חברות חייטים, כובענים.

פרוונים, גלבים, נחתומים, קצבים וכו׳. בעלי מלאכה יהודים שמרו על מחירוני האומניות הנוצריות.

בקאליש לא היה כלל בית דפוס עברי, אף על פי כן התמחו בני קאליש במקצוע הדפוס ונתפרסמו מחוץ לעירם כמדפיסים, סדרים, מגיהים ומוציאי ספרים.

במאה הט״ז, בשנת 1589, נודע אברהם בן יצחק קרא אשכנזי מקאליש כמדפיס בסלוניקי ואחר כך בויניציא ומנטובה, שם הדפיס ספרים תורניים והשתתף בהוצאתם.

בשנת 1690 נתפרסם באמסטרדם הסדר לייב בן נפתלי־הירש פאס מקאליש. באותן השנים — גם שניאור זלמן בן יהונתן כ״ץ ויהושע בן אביגדור, בברלין.

במאה הי״ח ידועים בנימין בן יחיאל מיכאל — 1702 — באמסטרדם, המכונה ״בנימין מדפיס מקאליש, שבתאי באס, בעל בית־דפוס, צבי הירש בן קלונימוס בדיפרנפורט, קלונימוס יצחק בן אליהו בפרנקפורט ד״מ, בנימין בן יחיאל, יחזקאל בן יעקב, קלונימוס בן יהודה לייב, יהודה ליב בר אליהו, כולם באמסטרדם; יהודה ליב בן נתפלי, סדר בסאלוניקי, צבי בר קלונימוס כ״ץ בפרנקפורט ד״מ (32 א).

בין בעלי המקצועות יש למנות את אנשי כלי קודש: הרב דיינים, חזנים, קברנים, שוחטים שמשים, שתדלנים, סופרי סת״ם, חובשים, ספרים.

אף שאסרה אומנית הרופאים הנוצרים על היהודים לעסוק ברפואה, היו גם רופאים יהודים. ברשימת התושבים משנת 1784 נזכר גם רופא מומחה יהודי, שגר כדייר־משנה (33 Żyd doktor komornik).

ג. פעולות „ועדת הסדר הטוב״ להשכנת שלום בין העירונים והיהודים ועדת הסדר הטוב

אחד התפקידים הראשיים של ועדת הסדר הטוב, שהתחילה בפעולתה בקאליש עוד בשנת 1778, היה לשים קיץ לסכסוכים ולמשפטים שבין היהודים והעירונים ולהשכין שלום ביניהם. הוועדה הצליחה להביא את הצדדים לכלל פשרה, והסכם נחתם בין הקהילה היהודית ושלטונות העיר.

ב„החלטה בעניין העיר המלכותית קאליש עם הקהילה באותה עיר״ (34) נקבע שהעירייה והאומניות ופרנסי הקהילה, לאחר שהגישו לוועדת הסדר הטוב את כתבי־הקיום והפריבילגיות והסבירו את טענותיהם ודרישותיהם, וכן העידו בשבועה נשיא העיר אנדז׳יי פודבוביץ׳ וראשי הקהילה מיכאל פישל, אברהם ילנקיאביץ׳, יעקב אליאשביץ׳ על נכונות דבריהם, חתמו בפני הוועדה על ההסכם הבא: בין העירייה הנכבדה, מספר אומניות ובין העיר כולה מצד אחד ובין ראשי הקהילה בקאליש וכל תושביה מצד שני נחתם הסכם פשרה, שתוקפו לזמנים הבאים, בעניין ההיטלים השונים, המסחר, המזיגה והמלאכות כדלקמן:

א. שני הצדדים הגישו משפט בפני ועדת הסדר הטוב בעניין תביעותיהם הנגדיות, כדי למנוע המשך הוצאות משפטיות בנוגע להיטלים ומסים שונים הנדרשים מהיהודים על ידי העירייה וכו׳ בעד איכסון חיילים, כדי שהיהודים לא יצטרכו לאכסנם בבתיהם ובדירותיהם. בעד איכסון זה התחייבה הקהילה, לפי ההסכם שנחתם בשנת 1760 ונרשם בספרי הגרוד, לשלם 1,100 זה׳; וכן בעד צינור המים ובעד בית העלמין, בית־הכנסת ובית־החולים, אטליזי הקצבים ובעד שאר ההיטלים שעליהם הוסכם אז לשלם 1200 זה׳ לקופת העיר בתשלומים חדשיים של 100 זה׳ תמורת איכסון חיילים, מוביל מים מהר צ׳אשקי והיטלים אחרים, כפי שהוסכמו בשנת 1768 בין העירייה לבין היהודים. אם הצבא יעזוב את העיר והעירייה לא תצטרך לאכסן חיילים, תשוחרר הקהילה מתשלום דמי־האיכסון. אם רק חלק הצבא יישאר, תשלם הקהילה את החלק היחסי החל עליה. אך במקרה שהעיר והפרברים יתמלאו צבא כה רב, שלא ייתכן לאכסנם בבתי הנוצרים ובדירותיהם, תהיה הקהילה חייבת לשאת גם בעול האיכסון.

ב. ליהודי קאליש מובטח עיסוק במסחר לפי הפריבילגיות שלהם אולם בתנאי המוסכם עכשיו. הסוחרים היהודים אינם רשאים לייבא למזיגה ולמכירה ליקורים מהארץ ומחוץ לארץ. פרט ליין הכשר לצרכיהם. מכירת דגים מלוחים ודבש מותרת להם. אסורה עליהם כל מכירת סחורות אסורות וכן של חמור־ים כבוש. עליהם להזהר מלפגוע בסוחרים נוצרים. כל התנגדות לתנאי ההסכם תיענש בהפקעת סחורות ובקנסות. „לקהילה מותר להחזיק ברחובות היהודים ארבע מסבאות לבירה ולי״ש. אולם בכל בית רק בחדר אחד ובידי מוזג אחד. יי״ש ובירה הם חייבים

לקנות רק מאזרחי קאליש, ומי שיעיז לקנות במקום אחר ייענש ב־100 גרז׳יבני לטובת העירייה, בלי זכות ערעור. במקרה שיחסרו יי״ש ובירה בקאליש חייבת העירייה להרשות לקנותם במקום אחר. מס משקאות (czopowe) מבירה ומס יי״ש ישולמו לפי ההסכם שבין המוכר האזרח והיהודי הקונה על ידי האיש שיקבל עליו לשלם את המסים. במקרה של מחסור ביי״ש בעיר, על היהודים לקבל מהעירייה רשיון מיוחד לקנותו במקום אחר, ואין העירייה רשאית לדחות את הקנייה. כדי שהיהודים לא יפסידו במכירת היי״ש, מבטיחים להם שחבית יי״ש תמכר במחיר 6 זה׳. אם אזרחי קאליש יחליטו ביניהם למכור ליהודים יי״ש במחיר יקר יותר ובטיב גרוע מהמקובל במקומות אחרים, ייענשו החייבים ב־100 גרז׳יבני על ידי בתי־דין של סגן הסטארוסט. את המלאי הנמצא בידי היהודים בזמן חתימת ההסכם יש למכור תוך 8 שבועות. לאחר זמן זה אסור להחזיק יי״ש במקומות אסורים פרט ל־4 בתי־מזיגה המאושרים. בסעיפים מיוחדים נקבעו גם הצעדים החוקיים במקרה של מות מוזג יהודי או פשיטת הרגל שלו. נאסר עליהם להקים בתי מבשל בירה ומשרפות יי״ש, לייצר יי״ש בבתים פרטיים, להחזיק אכסניות ואורוות.

ג. היות ולפי ההסכם מ־18.5.1753 שבין אומנית החייטים והחייטים היהודים הותרה חייטות ליהודים תמורת תשלום שנתי בסך 14 זה׳ לאומנית החייטים, וב־10.3.1774 נחתם הסכם שני עם החייט היהודי לנשים שלמה, שחוייב לשלם תשלום בסך 3 זה׳, אושר תוקף ההסכמים גם בפשרה הנוכחית. אומנית הקצבים עשתה עוד בשנת 1639 הסכם עם הקצבים היהודים, לפיו הותר להם להחזיק 12 אטליזים תמורת תשלום שנתי בסך 300 זה׳. סכום זה הועלה אחר כך ל־400 זה׳.

על יסוד ההסכם של האומניה עם ועדת הסדר הטוב היא חויבה לשלם לגנרל של פולין הגדולה היטל בסך 1098 זה׳, על כן הוטל על הקצבים היהודים חצי של תשלום זה בסך 549 זה׳.

אף שלא היה הסכם בין הפרוונים היהודים לבין אומנית הפרוונים, חוייבו היהודים לשלם לאומניה 16 זה׳ כפי ששילמו עד כה, והותרו לעסוק במקצועם. הסכסוך שנמשך שנים בין סוחרי המלח והקהילה היהודית יושב על ידי פשרה לפיה ניתנה רשות רק לשני יהודים בשני בתים ברובע היהודי למכור מלח הן ליהודים הן לנוצרים, בתנאי שהמחיר יהיה כמחירו אצל הסוחרים הנוצרים והמשקלות מדוייקים. במקרה שלא ימלאו תנאי זה ייענשו ב־30 גרז׳יבני לטובת האומניה. תמורת היתר זה חוייבה הקהילה לתת לאומנית סוחרי המלח (cech prasolski) בכל רבע שנה 2 ליטראות שעווה.

ד) בסעיף מיוחד נקבע, שאם יוקם בקאליש בית־בורסקי, לא יוכלו היהודים לקנות בקאליש עורות ולהוציאם (35). על המגיסטרט (העירייה) לדאוג שמחירי העורות לבורסקאים ייקבעו בצדק.

ה) בהחלטה מיוחדת של ועדת הסדר הטוב נאסר על היהודים להביא תרופות וסמי־רעל, והקהילה התחייבה לקיים איסור זה.

הסכם זה נחתם ב־29 בפברואר 1788 בידי חברי מועצת העיר קאזימיר גיבאשיביץ, אנטוני גיאציאצקי בשם העירייה, וויציאך טראווקובסקי ויאן פודבוביץ׳ בשם המועצה, וסטניסלב קרז׳י־שטופוביץ בשם השבעה (36). פרנסי הקהילה מיכאל פישל, אברהם יאֶלנקיאֶב (37) ויעקב אלישיאביץ׳ חתמו בעברית. ההסכם נחתם גם על ידי נשיא הוועדה קסאברי נאלאֶנץ׳ קאֶנשיצקי.

נקבעו גם תקנות נוספות*. א. בנוגע ליהודים מחו״ל שהתגוררו זמנית בקאליש ולפיהן נאסר עליהם כל מסחר. ליהודים תושבי העיר אסור היה לארח יהודי מחו״ל בלי ידיעת העירייה (38), באיום קנס בסך 50 גרז׳יבני. על שומרי העיר הוטל לבדוק בשערי העיר יהודים חשודים זרים ולהביאם אל נשיא העיר או אל מנהל המשטרה.

ב. בהחלטה שנייה (39) הוטל על היהודים להשתתף בהוצאות מוביל המים לבאר שלהם, שהחזקתו על חשבונם. מוביל זה הותקן לצרכי היהודים על ידי העיריה ב־15.7.1773.

ג. בשים לב לסכסוכים המרובים והנושנים בין העירייה והיהודים בעניין התפשטותם מחוץ לרחובותיהם, סכסוכים שהיו כרוכים בהוצאות לא קטנות, אסרה הוועדה לצמיתות על היהודים לקנות, לחכור ולהפקיע בתים, מגרשים, חנויות, בטבור העיר ובכל רחובות העיר וכן בפרברים המיושבים עד כה על ידי הנוצרים, פרט לאי־אלה בניינים שהם מחזיקים בהם על יסוד חוקי

* ראה נספח.

כלשהו. כל עובר על איסור זה — יהודי או נוצרי ייענש בקנס 1000 גרז׳יבני (40). בדיוניה על מחזרים על הפתחים נתקבלה החלטה מיוחדת לגבי היהודים.

מתוך הנחה שהמחזרים על הפתחים היהודים בערים, בעיירות ובכפרים מפיצים מחלות מידבקות וגונבים, ממליצה הוועדה לפני העירייה והקהילה בקאליש לא להרשות להם להכנס העירה, לעכבם על יד שערי העיר, לתת להם את נדבת הקהילה ולשלחם. אם לא ציייתו, יגורשו על ידי משרתי העיר.

בית־החולים היהודי

בבית־החולים היהודי בקאליש מותר לקהילה לאשפז רק עניים בעלי מום, שהם תושבי העיר. בכל שנה על מנהל המשטרה לסקור פעמים מספר אם היהודים מקיימים את החלטת הוועדה. אם בשעת בקרת הבתים ובית־החולים יימצאו קבצנים יהודים זרים, ייענשו ראשי הקהילה על ידי העירייה בסך 50 גרז׳יבני והנתפסים יוכרחו לנקות במשך חודש ימים את הכבישים, ואחר כך יגורשו מהעיר והקהילה לא תשלח אותם בעגלות (41).

ד. הוטל על העירייה ועל הקהילה לאסור על היהודים בכל חומר הדין לקבל לבתיהם משוטטים בלי רשות העירייה ובלי בדיקה מדוקדקת של כל אחד (41א).

ה. חובה מיוחדת הוטלה על היהודים לדאוג לנקיון הרחובות שלהם מכל לכלוך, אבנים, חורבות, פסולת בניין, בוץ, שלוליות, לתקן מדרכות ומרזבים (42).

ו. היהודים חוייבו להחזיק על חשבונם מכשירי כיבוי, כדי שיוכלו בפרוץ דליקות לכבות את האש (43).

ז. יהודים, סוחרי אבק־שרפה וגפרית חוייבו להחזיקם במחסני המגדל העירוני (44) תמורת תשלום של 6 זה׳.

ההחלטות של ועדת הסדר הטוב נתכוונו לקיים שלום יציב ביחסים שבין העירונים והיהודים. אולם לשווא. ההסכם נתן בידי העיר ותושביה הנוצרים חומר לטיעון, שבו הוגבלו היהודים בעיסוקם המסחרי וביחוד בסחר המשקאות החריפים.

במלחמתם נגד היהודים השתמשו הנוצרים תמיד בהסכם זה כבהוכחה חוקית לכך, שהיהודים הסכימו להגבלות הנ״ל ועל כן אין לעבור עליהן ולהתפשט בעיר הן מבחינה מספרית הן מבחינה כלכלית. בכל הזדמנות השיגו לשם תלונותיהם, שנמשכו עד שנות הששים של המאה הי״ט, העתקים של ההסכם מאושרים בידי השלטונות הנוטריונים. הסכם זה הידוע בשם קומפלאנאציה, שימש במלחמתם נשק אדיר ובדוק.

במלחמתה ביהודים לא הסתפקה העירייה בפעולות מקומיות ושיתפה פעולה נמרצת עם שאר הערים במלחמתן הכללית נגד יהודי פולין וליטא.

בסוף המאה הי״ח ניסו חוגים רבים של מדינאים משכילים, בהשפעת ההכרזות על התיקונים הסוציאליים, לשנות גם את המשטר הפוליטי הכלכלי־החברתי בפולין. הרבה דובר ונכתב על השאלה היהודית בפולין. כידוע עסק הסיים הגדול (1788—1792) — האחרון — שבפולין הריבונית גם בשאלת היהודים. בין התוכניות שהוכנו והוגשו לסיים להסדרת הבעייה היהודית היתה גם תוכנית מיוחדת של הערים, כמובן, שמגמתה לא היתה כלל השוואת היהודים לאזרחי המדינה ותיקון מצבם החברתי־הכלכלי והפוליטי.

עיקר דרישתה — בניגוד לרוב התוכניות, ששאפו לעקור כל נטייה התבדלותית אצל היהודים — היתה יסוד אגודות בעלי־מלאכה וסוחרים מיוחדות ליהודים, אמנם בפיקוח האגודות הנוצריות.

תוכנית זו הוכנה על ידי נציגי הערים ובכללן נציגי קאליש. מכאן ראיה שגם עירוני קאליש, שדרשו תיקונים ליברליים ועקרונות דמוקרטיים במשטר המדינה לא התכוונו לתקן את תנאי היהודים אלא להרע ולהחמיר אותם. כוונתם, ככוונת שאר הערים היתה להכריח את היהודים לעזוב את גבולות העיר על ידי הרעת התנאים, ולהשתחרר ממתחרים הבלתי נעימים, שעין הנוצרים צרה בהם.

בכנס נציגי הערים בווארשה בנובמבר 1789 השתתפו 4 באי־כוח מקאליש ועל תזכיר הערים שהוגש למלך ולסיים ב־24 בנובמבר 1789 על ידי משלחת בראשותו של יאן דֶאקֶארט, חתמו בשם קאליש נשיא העיר וויציאֶך זיאֶלינסקי והמזכיר ולאדיסלאב ואלדרוביץ.

התזכיר היה מלא תלונות על היהודים והמשומדים, המרכזים בידיהם את המסחר ואת ממכר המשקאות ומחריבים את הכלכלה. הם מחריבים את המדינה והם הגורמים היחידים לחורבן הכלכלי של הערים, אך גם האיכרים סובלים מתקלת היהודים המרבים את השיכרות. היהודים הם מכת

הערים והמדינה בכלל, והמעמד הבינוני המועיל במדינה הם רק העירונים. מן היהודים לא תצמח תועלת למדינה מכיוון שאינם עוסקים בחקלאות ובהגנת הארץ, פעולתם כאין לפי שאינם מתגייסים לצבא. עם נודד הם היהודים, והיות שאין להם כל רכוש הקושר אותם למושבות קבועים, נכונים הם תמיד לבגוד בממשלה בגידה מסוכנת. בכל מקום שנכנס יהודי הוא מזיק לשכניו. סובלים מהם לא הערים בלבד, אלא גם ערי־השדה והכפרים.

העיר קאליש שיתפה פעולה בסיים הגדול עם שאר הערים נגד היהודים.

ד. החיים הקהילתיים

חיי הקהילה

במאה הי״ח היתה הקהילה פעילה בכל שטחי החיים, החזיקה מוסדות וייצגה את תושביה בפני השלטונות. מתפקידיה העיקריים היה לדאוג לגביית המסים.

לפי המיסמכים המצויים שלמו יהודי קאליש מס גולגולת בשנים :

1714 —	7.337	זה'	23 גר'	(45)
1715 —	27.704	״	34 ״	יחד עם כל הגליל פוזנא—קאליש
1717 —	18.598	״		״ ״ ״ ״ ״ ״
1718 —	24.196	״	9 ״	(45) ״ ״ ״ ״ ״ ״

בשנת 1719 הוטל על ידי הדקרט של בית־הדין בראדום על יהודי קאליש—פוזנא לשלם 1220 זה'. שר האוצר איים בפקודה ליהודי פוזנא—קאליש שהצבא יסגור את כל בתי הכנסת אם לא ישלמו תוך 8 שבועות את הסך הנל.

בשנת	1732	שילמו	32.316	זה'	
״	1734	״	35.119	״	
״	1737	״	32.316	״	
״	1753	״	10.000	״	
״	1756	״	11.363	״	(47)
״	1764	״	1.404	״	קאליש בלבד
״	1778	״	13.923	״	וויאָבודת קאליש
״	1790	״	2,147	״	קאליש בלבד

מלבד מס־הגולגולת שילמה קהילת קאליש היטלים ותשלומים מיוחדים לעירייה, כגון : בעד בית העלמין 100 זה' לשנה, בעד מוביל המים, בעד איכסון חיילים הנקרא גם Serwisgelt 4.400 זה'. כשלא אוכסן צבא בקאליש הוצא סכום זה על ידי העירייה לתמיכה בעניים, יתומים, אלמנות ונכים. תשלומים מיוחדים שילמו בעלי־מלאכה יהודים לאומניות. הקצבים היהודים שילמו את מחצית התשלום של אומנית הקצבים לגנרל של פולין הגדולה.

יהודים שילמו לעירייה גם דמי קונסנסים, דוכנים, מקומות־מכירה בשוק וכדומה. עול המסים של היחידים וביחוד של הקהילה הלך והעיק על האוכלוסיה היהודית.

כדי לעמוד על גודל המעמסה הכספית של הקהילה נזכיר שבשנים 1778—1792 שילמה הקהילה מלבד המסים וההיטלים לעירייה גם דמי מתנות והוצאות מקריות שונות כגון :

לוויאָבודה הקאלישאי	15.600	זה'
לסגן הוויאָבודה	4.300	״
לסטאַרוסט הראשי של פולין הגדולה	12.337	״
הוצאות למשפטים של העירייה	6.000	״
הוצאות למשפטים עם אצילים	37.092	״
הוצאות להסדר עם בעלי חוב	25.012	״
בסה״כ	100.341	זה' (48)

לשם כיסוי ההוצאות נזקקה הקהילה להלוואות שנצטרפו לסכומים גדולים.
כשהוקם במחוז קאליש בית־דין לחיסול חובות הקהילות — לפי חוק הסיים משנת 1792 (49) בעניין חיסול החובות של הקהילות — נרשמו החובות הבאים של קהילת קאליש:

	החוב	הריבית
1. לאצילים (50):		
א. חובות משנת 1778 וריבית 50% שלא שולמה	83,419.—	56,275.03
ב. חובות שלא נרשמו בשנת 1778 וכן חובות חדשים	43,434.—	26,021.—
2. לכמורה:		
א. חובות וריבית עד 1778	117,359.—	2,146.20
ב. חובות שלאחר 1778	3,274.—	144.—
ריבית 3.5% שפסקו בתי־הדין		115,837.23
3. ועדת החינוך הלאומי	53,300.—	
4. ליהודים	7,600.—	
5. לאחרים	8,000.—	
סה"כ 1—5	316,386.—	200,423.46
מזה שילמה הקהילה	22,980.13	53,883.39
חוב הקהילה	293,405.87	146,549.07

הנושים הראשיים מבין הכנסיות, המנזרים והמיסדרים עד שנת 1792 היו:

מיסדר הישועים עד חיסולו בשנת 1773	53.300	זה'
הפראנציסקאנים	39.600	"
הברנארדינים	4.033	"
הברנארדיניות	3.000	"
הקאנוניקים הלאטאֶראנים	23.020	"
הקאנוניקים מבית החולים	10.000	"
הקולגיאַטא בקאליש	16.500	"
	149.453	זה' (53)

מחלוקת

במחצית הראשונה של המאה הי"ה פרצה מפעם לפעם מחלוקת בין פרנסי הקהל והרבנים. הוכחה לכך אנו מוצאים בעובדה, שרבנים רבים כיהנו זמן קצר ועזבו את העיר בגלל המחלוקת. מה גרם למחלוקת ולסכסוכים לא ידוע (54), מחמת חוסר חומר תיעודי. במאה הי"ח ישבו על כס הרבנות, לאחר שהרב ר' יהודה אריה בן דוד נבחר בשנת 1708 לרב העדה האשכנזית באמסטרדם:

1. ר' יצחק זעליג קרא בנו של אריה יהודה לייב מגלוגא, ירש את כיסא הרבנות של אביו לאחר פטירתו וכיהן משנת 1714 עד 1730. עזב את קאליש בגלל מחלוקת. כבר לאחר צאתו חתם (1736) על החרם המפורסם נגד ר' משה חיים לוצאטו ולקח חלק פעיל בפולמוס בין יעב"ץ ויהונתן אייבשיץ.

2. ר' צבי הירש בן שמואל הלוי היה זמן קצר בקאליש, עזב בגלל מחלוקת ונבחר לרב בקופנהאגן.

3. ר' אליעזר בן יצחק מליסא נבחר באב 1730 לרב בקאליש, כיהן עד 1734 ועזב את הקהילה בגלל מחלוקת. לא מן הנמנע שעזב בגלל עמדתו במחלוקת יהונתן אייבשיץ ויעקב עמדין. הוא עמד לצדו של אייבשיץ (55).

4. ר׳ יהודה בר שמחה צינץ בנו של הרב בסטרי, ר׳ שמחה.

5. ר׳ יוסף חיים בן אלכסנדר פנדו מליסא היה רב בקאליש עד 1763.
בקשר עם עלילת דם על יהודי קאליש (בה ידובר עוד) נאלץ לעזוב את העיר.

6. ר׳ צבי הירש.

7. אברהם אבלי בן יחיאל מיכל הכהן (ר׳ אבלי חריף) נבחר לרב בקאליש בשנת 1767, וכיהן עד פטירתו בט״ו בשבט תקס״ט (1809). בזמן השלטון הפרוסי אימץ לו את שם המשפחה טראובה, הוא הרב הראשון בתקופה המדוברת שהצליח לייצב את המצב בקהילה ואת מעמדה.

מהדיינים במאה הי״ח יש להזכיר את ר׳ משה יקותיאל בן אביגדור כץ, ר׳ שאול בר לייב חסיד, ר׳ עזריאל בר ישראל, ר׳ שמואל דיין, ר׳ שלמה הלוי, ר׳ שמעון בן פנחס זעליג, יהודה בן אליעזר ליפמן ור׳ צבי הירש.

ראשי הקהילה עסקו במאה הי״ח לא רק בענייני קהילתם אלא פעלו גם בוועד הגליל.

החל במאה הי״ח שיגרו הקהילות הגדולות ליסא, קאליש וקרוטושין את ראשיהם לוועד הגליל בפוזנא, לשם השתתפות בבחירת הרב הראשי של פוזנא, שהיה רב המדינה. בפעם הראשונה נערכה בחירת הרב הראשי בשנת 1736. משום ירידתה של קהילת פוזנא בשנת 1752 לא הצליחו לקיים את בחירת הרב הראשי, על אף הפקודה של הוויאבודה של פולין הגדולה. עם חיסול הוועד דארבע ארצות וועדי הגלילות חוסלה גם רבנות המדינה (56).

עד כמה החשיבו את פרנסי קאליש אנו רואים מכך, שבשנת 1764 כאשר השלטונות ניגשו לחיסול המוסדות הארציים האוטונומיים, נתמנו פרנסי המדינה מקאליש למחסלים (likwidatorzy) וכיהנו בתפקיד זה עד 1767 (57).

במחצית השנייה של המאה הי״ח ידועים לנו פרנסי הקהילה ר׳ יחיאל מיכל פישל, אברהם ולנקייביץ׳ ויעקב אליאשביץ׳ (68). הם ניהלו משא ומתן עם ועדת הסדר הטוב בעניין השכנת שלום ביניהם לבין העירונים וחתמו, כפי שנאמר לעיל, בשם יהודי קאליש על ההסכם משנת 1788 (הקומפלאנאציה).

ערנות פוליטית גילו ראשי הקהילה בימי הסיים הגדול (1892—1788), שעסק גם בשאלת היהודים וניסה למצוא דרך לתיקון מצבם במדינה. ביוזמתו של מזכיר המלך סטניסלאב פוניאטובסקי, הכומר פיאטולי (59) נפתח משא ומתן עם נציגי היהודים על הסכמתם לתוכנית שהוצעה על ידי ועד הסיים לענייני היהודים. באותו זמן באו לווארשה גם „משולחים מקהילות הנמצאות בפרוועניציא פולין גדולה" לבחור נציגים ש„יכולים לעמוד בהיכל המלך לטובת כלל אחינו ב״י" וביניהם גם נציגי קהילת קאליש. באסיפה זו הוחלט לבחור: מוויאבודות פוזנא את הרב הנגיד ר׳ שמחה הכהן מפוזנא, מוויאבודות קאליש „בכבוד הרבני הנגיד המפור׳ מ׳ פישל מקאליש". מלבד אלה נבחרו גם נציגי הוויאבודות שאראדז, קרוטושין, לאנצ׳יץ, פלוצק, ראוונא. כולם קיבלו יפוי־כוח, חתום בח׳ מרחשוון תקנ״ב (1792), לעמוד על משמר העניינים של היהודים יחד עם נציגי הקהילות מפולין הקטנה ומליטא (60). גם במדיניות היהודית הארצית לקחה קאליש חלק. ויש גם להניח שנציגיה שיתפו פעולה עם קהילת פוזנא.

עלילת־דם

גם על יהודי קאליש נגזר לשאת בייסוריהם של קהילות רבות בשנות השתלטות הכנסיה, ההסתה נגד היהודים ומשפטי עלילת־הדם. בשנת 1763 הלשינו על יהודי קאליש והאשימו 7 מהם ברצח ילדה נוצריה לצורכי דת. חמישה גברים ושתי נשים. פרטים על מהלך המשפט וכתב האישום בלתי ידועים. ב„ויאדומושצי ווארשאבסקייה" מ־7 בספטמבר 1763 (גל׳ 72) נתפרסם פסק הדין: 2 יהודים נידונו לכריתת ראשם וידיהם. לאחר שהתנצרו כרתו רק את ראשיהם. יהודי שלישי הושלך לבור סיד ואחר כך הותז ראשו. יהודיה אחת נדונה להתזת ראשה, לאחר שהתנצרה כרתו רק את ידה. היהודי הרביעי סרב להתנצר ונחנק. השומרים התעללו בגופתו, גררו אותה בכל רחוב־היהודים עד פרשת הדרכים ושם השליכוה טרף לכלבים. הקרבנות הששי והשביעי, גבר ואשה, סרבו להתנצר, נדונו להתזת ראש וכריתת יד.

כיצד הגיבה הקהילה ומה היו פעולות שתדלנותה לא ידוע.

במאה הי״ח מתחילה להתבלט בקאליש משפחה אחת, שצאצאיה מילאו במאה הי״ט תפקיד ניכר בפיתוח התעשייה המקומית. ב־16 במארס 1793 (62), בימיה האחרונים של פולין העצמאית, קיבל תושב יהודי בקאליש שמואל יוסף רדליך מאת המלך הפולני סטניסלאב אוגוסט פוניאטובסקי פריבילגיה מיוחדת, בה הודיע „לכל מאן דבעי״:

היות שהומלצה לפנינו פעולתו המסחרית של היהודי שמואל יוסף, אזרח ותושב עירנו קאליש, וברצוננו לעודדו לשרת אותנו ובדעתנו לקבלו תחת חסותנו המלכותית״. מעניק לו המלך את זכויות החסות המלכותית ורשות לסחור ולאחסן באופן חופשי סחורות. כבעלי חסות המלך פטורים הם מכל פגיעה ורשאים, הוא, אשתו ויורשיו, בזמן הירידים בקאליש ובכל עיר אחרת שבסטארוסטבו, בחנויות ובכל מקום ציבורי להציג סחורות משי, בדים וצמר מכל המינים, למכור ולהחליף סחורה, וכן לבשל בירה ולשרוף יי״ש. זכותם לא רק למזוג בקאליש ולמכור בה, אלא ליהנות מכל זכויות החוק והפריבילגיות של אזרחי העיר.

העירייה וכל השלטונות מצווים לקיים את זכויות הפריבילגיה שהוענקה ליוסף, לאשתו וליורשיו.

בפריבילגיה מיוחדת זו הועלה שמואל יוסף, אבי משפחת רדליך, לבעל זכויות מלאות כאזרח העיר, והיא עזרה לבניו להשיג יתרונות בפעולתם המסחרית. בכל מקרה של סרוב או דחייה מצד השלטונות הגישו היורשים את הפריבילגיה, שפתחה לפניהם את שערי המשרדים ועזרה להם להשיג את מבוקשם.

הערות לפרק החמישי

1. מצוטט במחקרו של Władysław Rusiński: Kalisz w XVII i XVIII w.. 18 wieków, t. II, p. 135.
2. לפי המיפקד בשנת 1629 היו 26 בתי־יהודים. אם נקח בחשבון שבכל בית גרו 12 נפשות, עלה מספר היהודים ל־312 נפש.
3. Dr. L. Lewin: Geschichte der Juden in Lissa, p. 39.
4. L. Lewin: Neue Materialia III, p. 21
5. Rusinski l. c. p. 137 והערה 54.
6. L. Lewin: Lissa p. 53
7. Rusinski p. 141—142
8. ד״ר רפאל מאהלער: די אידישע באפעלקערונג אויפן שטח פון לאָדזשער וואָיעוואָדשאפט אין 1764 ב׳. „לאָדזשער וויסענשאפטלעכע שריפטן״, לאָדזש 1938, באנד 1, לוח 3.
9. לוח 21.
10. W. Rusinki, l. c. p. 142 לפי סיכום היהודים בכל הוויאֶבודיות של פולין בשני המיפקדים 1765 ו־1775 היו בוויאֶבודות קאליש כולה בשנת 1765—7130 ובשנת 1775 — 4065 יהודים. כתב יד: Sumaryusz głów żydowskich w województwach Koronnych znaydujących się według dwuch lustracyi (1765, 1775) Muzeum Czartoryskich (Kraków) Rękopis 806 str. 475.
11. Rusinski p. 144.
12. לפי רוסינסקי יש למנות עם היהודים הנמלטים מחישוב האוכלוסייה 1300 נפשות, שהם 30.5% מכל האוכלוסייה בקאליש. כמובן שלקביעה זו אין מקור מוסמך.
13. K. Stefański: Stan M. Kalisza w r. 1793, p. 7—17.
14. Rusinski, l. c. p. 149.
15. טבלה I p. 136
16. זאמקובה (טורונסקה) מאריאנסקה, לאגייענא פיאֶקארסקה, שקוצקרש. סטניסלאבה וורוצלאוו־סקה, פיסקורז׳ווסקה ומיקולאיה.
17. W. Rusinski, p. 160.
18. מספר מבשלי בירה (piwowarze) היה בשנת בשנת 1784 — 22, בשנת 1786 — 24, מבשלי תמד בשנת 1784 — 6, 1786 רק 2. אומנית מבשלי הבירה נחשבה כחשובה ביותר בקאליש. מעניין לעקוב אחרי ייצור הבירה. בשנת 1680 הגיע הייצור ל־3372 חביות בירה (חבית = 48 סירים). בשנים 1774, 1775 — ל־6327 חביות בשווי של 60,076 זהובים. תוצרת תמד הגיעה בשנים 1774, 1775 ל־28 חביות בשווי של 787 זה׳ תוצרת יי״ש בשנים 1680/1 — 586 חביות, 1682 — 731 חביות. 1774—1775 — 5823 חביות בשווי של 18,634 זה׳. מחיר חבית בירה 6 זה׳ 12 גרוש, חבית תמד — 30 זה׳ וסיר יי״ש — 1 זה׳ 13 גר׳. מלבד לייצור זה יש עוד להזכיר את תוצרת המנזרים בקאליש שהגיעה ל־15% של כל התוצרת. Marian J. Mika: Burmistrzowie Kalisza od połowy XVI do XVIII wieku. Osiemnaście wieków t. III p. 110.
19. W. Rusinski, 1.p.t. 190.
20. בכל הוויאֶבודות קאליש היו בין 6387 יהודים 1175 ראשי משפחות. מהם עסקו 502 ראשי משפחה במסחר 27%, בחכירה ומזיגה 11%, תובלה 0.8% מלאכה 315 ראשי משפחה — 27%, במקצועות חופשיים 116 — 9,6% (ר. מאהלער טבלה 29).
21. לפי רוסינסקי gospodarze הם בעלי בתים או ראשי משפחה שאינם משתייכים לאוכלוסייה המתפרנסת ממסחר וחרושת, אלא מהכנסות מבתים ומדירות שכורות.

22. Rusinski 1.c.p. 158 tab. 10.
ד"ר יצחק שיפר במחקרו Dzieje gospodarcze Żydów Korony i Litwy w czasach przedrozbiorowych. Żydzi w Polsce odrodzonej, t. I, p. 178 מוסר מספרים קרובים לנ"ל. לפיו התעסקו מ־454 משפחות 21.3% במסחר, תיווך, אשראי ומזיגה. אצלו גדול מספר המשפחות ב־11 מהמספר שבמחקרו של רוסינסקי. בניגוד למספרים משנת 1789 לא נזכר ברשימה זו מספר שוליות ומשרתים.

23. Rusiński 1.c.p. 140 tab. 5.

24. W. Rusiński 1.c.p. 186

25. Historja Polska t. I, p. 164.

26. T. Korzon, wewnętrzne dzieje Polski za St. Augusta Poniatowskiego t. II, 307.

27. Brill 1.c.p. 4.

28. ד"ר ד. וויינרייך, מחקרים כלכליים, ע' 38, 41—42.

29. Muz. Czartoryskich, Ms 806, p. 1779.

30 W. Rusinski 1.c.p. 186.

31. W. Rusinski 1.c.p. 152-154, 172, 173.

32. W. Rusinski 1.c.p. 146, tabl. 3.

32א. Dr. Louis Lewin, Hebräische Drucke und Drucker aus Grosspolen Soncino Blätter, Berlin 1925, Jg. I, p. 177.

33. W. Rusinski 1.c.p. 153.

34. Rezolucja w Kategoryi miasta J.K.M. z Sinagogą tegoż miasta. אנחנו מצטטים לפי ההעתק המוסמך של העירייה, שצודף לתזכיריה בראשית המאה הי"ט (ראה נספח IV 1). ההחלטה נדפסה גם ב: Adam Chodyński: Dawne ustawy miasta Kalisza; Warszawa 1875, p. 91—96. חודינסקי פרסם את ההחלטות של ועדת הסדר הטוב הנוגעות לעיר קאליש.

35. כידוע היה סחר העורות ענף חשוב במסחר עם ירידי ברסלוי פרנקפורט ד/מ ולייפציג.

36. לפי תקנות הוועדה היו בהנהלת העיר עירייה (magistrat), מועצה (Lawica) ושבעה אנשים Siedmiu mężów, bonivri שנבחרו מתוך האוכלוסייה.

37. בהסכם כתוב כך: Podpis po Żydowsku (בלי השמות).

38. Ustawy p. 89—90, XXI O Żydach, 1. Żydzi nieosiedli

39. 2. Rezolucya na studnią żydowską

40. 3. Rezolucya Żydom kupowania więcej kamienic i domów zakazująca

41. § XXIII o żebrakach. 2. Żydzi żebracy p. 97—98.

41א. § XXIV, 2. 99

42. § XVII o oczyszczaniu miasta. 2. Powinność czyszczenia ulic żydowskich p. 76—77.

43. § XVIII Ustawy o ogniu i Kasie ogniowej p. 78.

44. § XVIII, 5. Rezolucya względem oznaczenia Baszty do składu prochu i siarki, p. 84—85.

45. בסכום זה גם חלקה של קהילת קאליש לתשלום ה־ jurgelt שיהודי פולין שילמו לסגן שר האוצר בסך 12.000 זה'.

46. כ"י Ossolineum II 279 דף 107, 22.84

47. כ"י Muz. Czartor, 1079

48. tabela przypadkowych wydatków pieniężnych od r. 1778 do r. 1792. W. Rusiński 1.c.p. 190 מצוטט.

49. Vol. Legum IX p. 402.

50. הרשימה נדפסה. Rusinski tabl. 17, p. 189, המלווים העיקריים היו הקאשטלן הקאלישאי קאנשיצקי 24.300 זה', הסטארוסט יאוצ'בסקי 4,13.900 מלווים כ"א 6000 זה' ויתר החובות (32) היו בין 234—5000 זה'.

51. החוב הגדול ביותר הגיע למנזר הפראנציסקנים 39.600 זה', בלי הרבית. הנזירים הלאטראנים 23.026 זה'. הקולגיאט בקאליש 16.500 זה'. בית־החולים 10.000 זה', יתר בעלי חוב: 3 מנזרים ו־6 כנסיות.

52. סכום זה היתה חייבת הקהילה למיסדר הישועים. לאחר חיסולו עבר החוב לוועדת החינוך.

53. בסכומים לא נכללה הריבית. חובות מדינת פולין הגדולה בשנת 1765 הגיעו לסך 466.299 זה', מסכום זה היתה חייבת עוד משנת 1657 למיסדר ישועים בקאליש 54.100 זה' (הקרן) ולקהילת קאליש 4417 זה' (ד"ר י. שיפער: פינאנציעלער חורבן פון דער יידישער אוטאנאמיע אין אלטן פוילן ב: איווא — עקאנאמישע שריפטן, ווילנה 1932 כ' 2 ע' 6 לוח 5, 7).

54. פרטים על הרבנים ופעולתם הרבנית ובספרות התורנית ראה: Dr. L. Lewin, Beiträge zu Geschichte der Juden in Kalisch S.A. p. 12, ישראל דוד בית־הלוי: תולדות יהודי קאליש ע' 150—160. המאמר של ולטמן על הרבנים ב„דאס נייע לעבן", קאליש 1937, גליון היובל 24.12.

55. יעבץ: תורת הקנאות, הוצאת לבוב 1870 ע' 129. לוח עדות דף ל"ה.

56. L. Lewin, Landessynode 12. 32

57. L. Lewin Die Landessynode der grospolnischen Judenschaft, p. 52.

58. מסופרי הקהילה ידועים רק נתן בן יקותיאל זלמן ושמואל בן מאיר. שניהם שימשו בשנת 1728 סופרי הקהילה וועד הגליל L. Lewin: Beitrage, p. 32—33

59. ראה מאמר: Ksiądz Piattok a sprawa żydowska na Sejmie wielkim, Nowe życie, Warszawa 1924, zeszyt 6, p. 321—333.

60. כתב הרשאה בעברית עם חתימות נציגי כל הקהילות. צילום מארכיון הממלכתי בורשה. ראה ניספח V.

61. HM 2137 ראה ניספח VI.

w Imieniu Najjaśniejszego

Alexandra II^go

Cesarza Wszech Rossyi Króla Polskiego

&c. &c. &c.

Rada Administracyjna Królestwa.

Na przedstawienie Kommissyi
Rządowej sprawiedliwości, następujące
darowizny:

1. dla szpitala św. Trójcy w Kaliszu, obli-
gacye udziałowa, heska, serya 6,127
№ 153,165 na talarów 40,

2. dla sali ochrony w Kaliszu, takaż jak
wyżej obligacya serya 2636 № 65,89[illegible]

3. dla szpitala starozakonnych w Kali-
szu rs. 450 przez Ludwika Mamrotha,
aktem na dniu 21 października / 2 listopada 1860 r. urzę-
downie sporządzonym, uczynione, pra-
wnie zaakceptowane w myśl art: 910
k.c. z zachowaniem praw osób trzecich

i pod warunkami bliżej w akcie darowi-
zny oznaczonemi zatwierdza.

Wykonanie niniejszego postano-
wienia Kommissyom Rządowym spraw
wewnętrznych oraz sprawiedliwości w części
do której należy poleca.

Działo się w Warszawie dnia 24 marca / 5 kwietnia 1861 r.

Namiestnik Jenerał-Adjutant (podpisano) Książę Gorczakow

Dyrektor Główny prezydujący w Kommissyi Rządowej Sprawiedliwości: Tajny Radca Senator (podpisano) Drzewiecki

Sekretarz Stanu (-) Karnicki

Zgodno z oryginałem

Sekretarz Stanu (-) J. Karnicki

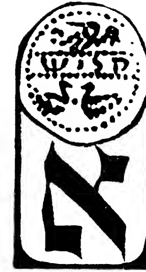
za zgodność

p. o. Dyrektora Kancellaryi (-) Darewski

za zgodność

A. Nowakowski

אישור להקמת בית-חולים יהודי בשנת 1860

בימי השלטון הפרוסי 1806-1793

חרי החלוקה השנייה של פולין בשנת 1793 קיבלה פרוסיה לפי החוזה של 23.1.1793 את דאנציג, טהורן, את כל השטח של פוזנא, גניאֶזנו, אינוברוצלב, שאֶראַדז וקאליש, בריסק דקויאבי, חבל דוברזין, ויאֶלון, לאֶנצ׳יץ, פלוצק, חלק מוויאֶבודות ראווא ומאזובשה עם העיר זאקרוצ׳ין. בשטחים אלה ישבו 1,200,000 תושבים ומהם אורגן החבל החדש: פרוסיה הדרומית. ב־13.2.1793 נכנס הצבא הפרוסי לקאליש. מיד לאחר סיפוח השטחים הוטל ב־20 באפריל 1783 על הקאמאֶר קאלקולאטור פרידריך אלברט צימרמן לסייר בערים וכפרים (1), לחקור בקפדנות את הזכויות של הקהילות ומוסדותיהן וכן את הכנסות היהודים. הוא סיפר בדו״ח שלו שמצא בסיוריו בערים בעלי־מלאכה יהודים במספר ניכר, כגון כורכים, קצבים, זבנים, צורפים, פחחים, שזרים, פרוונים, חייטים, מסגרים המקיימים אומניות משלהם. בכל פרוסיה הדרומית פעלו 1739 סוחרים נוצרים ו־1159 סוחרים יהודים, שהיו חייבים לנהל ספרי מסחר. הדו״ח שלו שימש חומר לדיוניו ולהוראות בענייני היהודים של המיניסטר פון פוס.

מתוך הדו״ח של צימרמן אנו למדים שהיהודים חודרים לתוך האוכלוסיה הכללית עמוק יותר מאשר בפרוסיה גופא. אולם הוא לא נחפז להציע פתרון לבעייה היהודית ומצא לנכון לחכות ולהעמיק בה חקר.

ב־18 באוקטובר 1793 ביקר מלך פרוסיה בקאליש ונתקבל שם על ידי היהודים. בדו״ח רשמי (2) נאמר: „כבר בבוקר יצאו לקראת המלך ברכיבה, מהלך פרסה אחת מחוץ לעיר, שתי קבוצות של צעירים יהודים, אחת בתלבושת תורכית ירוקה והשנייה — באדומה. באותה שעה התאספו ראשי הקהילה והרופא היהודי ד״ר מאיר ובנו בן השמונה בראשם על ידי שער־הכבוד שהוקם לקבלת המלך. בשעה 11 הגיע המלך האהוב. היהודים שרכבו לקראתו נערכו בעיגול ליד השער ובנו של הרופא הגיש למלך שיר שנתקבל בתודה על ידי המלך, אשר העיף לעומתו נשיקות אחדות״.

מצב היהודים

מה היה מצבם של יהודי קאליש? בשנת 1800, שבע שנים לאחר הסיפוח, נמנו במיפקד הראשון של השלטונות הפרוסיים בדפרטמנט קאליש 385,452 תושבים וביניהם 16,230 יהודים (52,809 יהודים היו בכל שטח הכיבוש הפרוסי בפרוסיה הדרומית). בעיר קאליש גופא היוו היהודים 41% של האוכלוסייה. רובם עסקו במסחר. סחר האריגים כולו היה בידיהם. האורגים התאוננו בפני השלטונות שהיהודים משלמים להם שכר מועט, ומלווים להם בריבית גבוהה. גם סחר הצמר היה בידי היהודים, והאורגים התלוננו על יוקר הצמר הנגרם על ידיהם (3).

מפליא המספר הגדול של בעלי מלאכה יהודים בקאליש: 51.4% מכל בעלי המלאכה בעיר. יש לנו פירוט סוגי המלאכה בכל הדפרטמנט קאליש והוא:

	יהודים	נוצרים
חייטים	353	965
סנדלרים	3	865
כורכים	9	10
זגגים	9	16
צורפים	14	4
כפתרים	25	30
פרוונים	172	136
כובענים	16	7
שזרים	44	30
כלי זמר	12	25
אורגים	1	200

השלטונות ציינו במיוחד שבעלי המלאכה היהודים (die sehr guten Juden-Handwerker) בקאליש מבצעים עבודה טובה ומרוויחים יפה (hatten sehr guten Verdienst) (4).

בראש הקהילה עמד הרופא ד"ר יונה מאיר, והוא שהקביל את פני המלך כשביקר בעיר. הוא נולד בפולין הגדולה, שלט בשפה הפולנית והוסמך לרפואה בפרנקפורט ד/א. בא לקאליש ב־13.1.1784, וקיבל מהמלך סטניסלאב פוניאטובסקי פריבילגיה לעיסוק במקצועו בעיר ובוויאָבודות קאליש (5).

בקאליש שימש רופא פרטי ולא קיים כל קשר עם חברת „ביקור חולים" או עם בית־החולים היהודי. יש להניח שקיים קשרים עם ועדת הסדר הטוב ומסר לה פרטים על המצב התברואי בקרב היהודים. היה בעל השכלה כללית ותרגם בשנת 1890 לפולנית את ספרו של קריסטיאן וילהלם הופלאנד (1762—1793) „Makrobiotik oder die Kunst das menschliche Leben zu verlängern" וכן תרגם מלטינית לגרמנית את השנתון של המכון הקליני באוניברסיטה הווילנאית, שיצא לאור בברלין 1810. היה גם חבר האגודה המדעית בפרנקפורט ד/א (6).

בימי הכיבוש הפרוסי הוענק לו התואר „הופראט". הוא היה רופא מבוקש שהכנסתו מרובה ורכש לו אחוזה כפרית, 2 בתים, אחד במרכז העיר, בו הורשה גם לגור, ואחד בפרבר (7). גם בנו למד רפואה (8) החל משנת 1802 באוניברסיטה בפרנקפורט ד/א.

מפרנסי הקהילה בתקופה זו ידועים מלבדו יהודה לייב ברוך, נפתלי בן משה שמעון, יהודה לייב בריסטל, יעקב טראובה — בנו של הרב ר' אבלי חריף, שמעון לוי, זלמן רוזנבלום.

כרב כיהן ר' אברהם אבלי בר יחיאל מיכל כהן (חריף), אבי משפחת טראובה שמילאה תפקידים נכבדים בחיי הקהילה.

מבחינה כספית היתה הקהילה עמוסה חובות והתחייבויות.

משלחת הקהילה נשבעה שבועת אמונים בשם יהודי קאליש, מתוך תקווה שלא יפגעו במעמדם ויעניקו להם זכויות. השלטונות הפרוסיים הבינו שבשטחים אלה ראוי לנהוג אחרת ביהודי פולין, בשל מספרם הרב. עיסוקם ואורח חייהם שהיה שונה מזה של יהודי פרוסיה ושלזיה.

צרות המווגות

צרות רבות היו ליהודים בקשר לעסק המווגות. הוצע לכנס כינוס כללי (Generalkonvent) של היהודים, שידון בשיפור מצבם. בינתיים פירסם המיניסטר לפרוסיה הדרומית ב־4 ביוני 1973 דקרט האוסר על היהודים להנשא ללא רשיון הממשלה. גיל החתן נקבע ל־25 שנה והוא נדרש להוכיח רכוש של 3000 טאלר במזומנים או בנכסי דלא־ניידי, או להיות בעל־מלאכה, שביכולתו לפרנס משפחה.

רשיונות נישואין ניתנו רק לאלה שהוכיחו כי הוריהם וסביהם היו תושבים קבועים של פרוסיה הדרומית. מהחתן והכלה נדרשה גם התחייבות שלא ישתקעו בכפר ולא יקימו בית חרושת. דקרט זה הבהיל את היהודים.

קהילת פוזנא מחתה הראשונה. ראשי הקהילות עמדו על חומרת הגזירה והחליטו לפעול במשותף.

עוד אחרי החלוקה השנייה התאספו בקיץ 1793 נציגי הקהילות ודנו על התמורה. הם הודו למלך פרוסיה על חסד התקנות החדשות, אולם ידעו ברור שהתנאים נשתנו לגמרי. כל צורות האירגון הפולניות בוטלו ונעשו מאמצים להשלטת הסדר הפרוסי. היהודים הרגישו שבדעת הממשלה הפרוסית לכפות עליהם תיקונים המסכנים את קיומם. בקרב הפקידות הבכירה התנהל ויכוח בעניין היהודים. למנהלי הקאמר נשלח חוזר בו נשאלו על העברת היהודים מכפרים לערים, אפילו לערים שהן בעלות הפריבילגיה — de non tolerandis Judaeïs, על תנאי עיסוקם, האם מותרות להם כל המלאכות או מספר מוגבל מהן ואחרון אחרון — מה הוא חינוך הילדים.

רוב המשיבים הצביעו על הצורך לבטל את הפריבילגיות de non tolerandis Judaeis, כדי לקדם את התפתחות הערים. היהודים זריזים יותר, ובתחרות ידם על העליונה. מהם המליצו על העברת היהודים לחקלאות. רבים הציעו להעניק לבעלי מלאכה יהודים את הזכויות שניתנו לנוצרים והתנגדו להגביל אותם בעיסוק במלאכות ובמסחר הסיטונאי, אולם הציעו להשאיר את המונופולין בידי הנוצרים ולהגביל את הרוכלות. השפה הרשמית של המוסדות היהודים תהיה הגרמנית, וכן שפת ההוראה בבתי־הספר שלהם. על יסוד משאל זה שלח המיניסטר הוים (Hoym) ב־29.3.1795 תזכיר למלך, בו התנגד להגבלות הדקרט מ־14 ביולי 1793 בעניין הנישואין והציע

להתיר נישואין בלי הגבלות תמורת דמי־רשיון של 1—5 טאלר. כן יש להעניק להם את חופש הדת ולהטיל עליהם מסים כמסי הנוצרים, מלבד מס טירונים, ובמקום מס גולגולת — מס איכסון (Quartiersteuer).

ב־4.4 אישר המלך את הצעותיו והן פורסמו כחוק ב־14.6.1795, כשניגשה הממשלה הפרוסית לאסוף חומר לשם הכנת תיקון בענייני היהודים (Reform des Judenwesens), דרשה מכל הנהלת קאמאַרדפרטמנט לשלוח לה את העתקי הפריבילגיות ולמסור פרטים, מבוססים בתעודות, על נושאים אלה: אלו ערים הן בעלות de non tolerandis Judaeis ומי העניק את הפריבילגיות והאם בוטלו בפירוש או בשתיקה, מהן המגמות בכתבי־הקיום של האומנויות לגבי היהודים ובפריבילגיות היהודים לגבי הנוצרים, ובאיזו מידה הפרבילגיות עדיין תופסות? על יסוד החומר הזה הוכנה רשימה כללית של הפריבילגיות ההדדיות של היהודים, הערים והאומניות.

אישור לכתבי קיום

כל קהילות היהודים, וקאליש בכללן, השתדלו מיד לאחר הכיבוש הפרוסי להשיג אישור לכתבי הקיום שקיבלו מפולין. לעומת מבוקשם נקטה הממשלה ב־15.7.1794 את הקו הפוליטי „הגבלת היהודים לגבי התחוקה לשעבר" (Einschränkung der Juden gegen die ehemalige Verfassung).

היהודים לא יכלו לוותר על אירגונם האוטונומי בקהילות. אם כי, עוד במאה הי"ח התחילה ירידת הקהילה, שהביאה להתמוטטות האוטונומיה היהודית.

תלונות של פרנסי הקהילות, ועדי גלילות, ועד דארבע ארצות, שחיתות, בזבוז כספי ציבור וניצולם לצרכיהם הפרטיים של הראשים והפרנסים, ההתנגשויות במוסדות, שאפתנות בענייני שלטון — בכל תופעות אלו יש לראות את הגורם המכריע שהביא לפרוק האוטונומיה ומוסדותיה. גורם אחר היה הירידה בהכנסות הקהילות, ביטול זכות „החזקה" שהיתה בידיהן ונתנה עיקר הכנסותיהן. האם קרו דברים דומים גם בקאליש. קשה לקבוע בגלל חוסר החומר התיעודי הדרוש, אולם מבחינה היסטורית כללית אין להניח שקהילה זו יצאה מן הכלל.

בתנאי הממשל החדש ביקשו היהודים להציל לכל הפחות את בסיסן החוקי של הקהילות הנשענות על כתבי הקיום שלהן, כדי לקיים אוטונומיה. ואילו השלטונות הפרוסיים היו מעוניינים להרוס את הבסיס האוטונומי, להתאים את חיי היהודים לחיי אחיהם בפרוסיה ובשלזיה, ולזרז באופן זה את תהליך הסתגלותם לתרבות הגרמנית והתבוללותם בה.

זמן־מה לאחר שנתבסס שלטונם בשטחים החדשים ב־17 באפריל 1797, פרסמו את התקנות להסדר השאלה היהודית.

אחרי כיבוש השטחים מנכסי החלוקה השלישית של פולין נתקלו השלטונות בבעייה היהודית בהיקף שעלה על השערתם. הם קיבלו שטחים שבהם יותר מ־150,000 יהודים, והאוכלוסיה היהודית שבתחומם גדלה בהרבה. הם ידעו את חשיבותם של היהודים במסחר ובמלאכות, אולם ביקשו דרך לנטוע אותם בחיי הכלכלה לפי שיטת פרוסיה.

בתקנון משנת 1797 (General-Juden Reglement fur Süd und Neu-Ostpreussen ddo Berlin den 17 April 1797) נקבע ב־5 פרקים (71 סעיפים) ההסדר הרצוי לשלטונות ממשלת ברלין, לפיו הורשתה זכות ישיבה בשטחים החדשים רק ליהודים, שכבר גרו בהם בזמן הכיבוש ולבעלי מקצוע. יהודים מחוסרי זכות ישיבה ומקצוע נצטוו לעזוב את השטחים במועד מסוים. הנשארים יירשמו ברשימות מיוחדות ויקבלו „מכתבי־חסות" (Schutzbriefe). המסים המוטלים עליהם הועלו. מס הגולגולת הפולני הועלה מ־3 ל־10 זה'. מלבד זאת חויבו לשלם את ההיטלים הבאים:

א. מס סובלנות (Toleranzsteuer) בסך 2.5 טאלר בכל יום 14, אם בא היהודי למקום שלא נמנה על תושביו הקבועים; יהודי מחוץ־לארץ — 3.5 טאלר בכל יום 14.

ב. מס חסות בעד הזכות לגור במדינה ולעסוק במקצוע, לפי הערכת שרי המחוז.

ג. דמי רשיון נישואין (Heiratslizenz) מ־2 עד 150 טאלר, לפי הערכת שרי המחוז.

ד. מס צבא. כל יהודי בגיל 14—60 ישלם טאלר אחד 161 גדולים לשנה. מתנדב לשרת בצבא פטור ממס זה.

ה. מס־בולים (Stempelsteuer) על ספרים עבריים, תעודות־רבנים, בניין בתי כנסת, יסוד בית עלמין וכו'.

הסמכויות של הקהילות והרבנות הוגבלו רק לענייני הדת, שיפוט הרבנים, שהיו חייבים לדעת לכתוב ולדבר גרמנית או פולנית, בוטל. כל התביעות יתבררו בבתי־הדין הכלליים. בסעיף מיוחד נקבע מספר כלי־הקודש. על הקהילות נאסר לבחור את פקידיהן. השלטונות יקבעו בהן ראשים כמו במוסדות הלא־יהודים, וכן ימנו את הרבנים וכלי־הקודש. בבתי־הספר נקבעו כשפות ההוראה הגרמנית והפולנית. בתקנון נאסר על הקהילה גם השימוש בחרם, הטלת עונשין וכל האמצעים המחייבים את היהודים לציית לפקודותיה. התקנון התיר לשוחט לשחוט ולמכור את הבשר, זכות שהיתה בידי הקהילה. למעשה ביטלו הפרוסים את הקהילה, בה ראו את המכשול העיקרי בביצוע מדיניותם הפיסקלית והכלכלית.

בתקנון הבטיח המלך ליהודים הקלות עם שיפור מצבם התרבותי בחבלים הפולניים. אך לפי שעה היה מלא איסורים. הוא אסר עסקי ריבית (את כל ההלוואות יש לבצע לפני בית המשפט); אסור למכור י״ש לאיכרים בהקפה ולמכור סחורות שלא לתצרוכת חקלאית; כל רוכלות אסורה; מספר הסוחרים הוגבל; המלאכות הותרו רק בערים ונאסרו בכפרים. בתקנון נרמז גם שהמקצועות הנמצאים בידי היהודים לא יבטיחו את פרנסתם, ועל כן הורשו לעסוק בחקלאות ולהשיג אדמות־בור לפי מכסת־שטח הדרושה לכלכלת משפחה כפרית. מי שיתחייב לקנות אדמות על חשבונו רשאי ליהנות מכל היתרונות, שנים מספר גם מפטור מסים, (15 §) ויוכל להעסיק נוצרים ב־3 השנים הראשונות. התקנון המליץ לעודד את היהודים לעבודת האדמה ולחכירת אחוזות, בתי־מבשל בירה ולעיסוק במיפעלים תעשייתיים. הממלכה תחזיק בתי־ספר לנוער ובהם ילמדו לפי הוראות הממשלה.

התקנון נתקבל בציבור היהודי ברגשי פחד וחששות. בקאליש בישר התקנון את הרס המסחר היהודי. בשנת 1797 היו לפי דו״ח השלטונות בקאליש כמעט כל הסוחרים יהודים, וגם במלאכות עסקו רבים מהם. בכפרים הסמוכים לעיר היה כל המסחר הקמעוני בידי היהודים.

אחרי שפורסם התקנון ב־17 באפריל 1797 התאספו בח׳ אלול תקנ״ז (30.8.1797) נציגי הקהילות בקלצוב (9) כדי לקבוע את עמדת היהודים לתקנון ולדון בצפוי ממנו להמוני ישראל.

בכינוס זה השתתפו מלבד מנהיגי הקהילות גם רבנים ידועים. מטרת התקנון היתה ברורה: לשים מחסום לנשך („ihren wuchernden Handeln und Verkehren”), שכן מספר רב של יהודים גורמים נזק לנתינים הנוצרים הנאמנים „ihrer sehr grossen Menge die den getreuen christlichen Untertanen nachtheilig sei” וראוי לשים קץ לרמאות ולהשחתת אופיים המוסרי. אולם נציגי היהודים ראו בכוונות אלו סכנה גדולה לקיום הכלכלי והדתי־הלאומי של בני עדתם.

בכינוס זה השתתפו 31 נציגים מהקהילות קרוטושין, ליסא, פלוצק, זולשין, לאסקי, גרידעץ, מוחאצוב, מעזעחאד, מאדעריטש, פיוטרקוב, פייזר, גנזין, שווערזענעץ, ראוויטש, וויסקובי. מקאליש 2 נציגים: יודא ליב בר״ש (10) ומשה שמעון. הנאספים ראו בתקנון סכנות: בהגבלת היקף המסחר והמלאכות, למרות שבשטחים אלה היו היהודים נושאי המסחר והמלאכה; בהערכת היהודים כרמאים, הגורמים נזק לאוכלוסייה הנוצרית; בתיקונים המוצעים בשטח החינוך, כגון יסוד סמינריון למורים מוחזק על ידי הקהילות; בדמי־הנישואין, שכוונותם להגביל את ריבוי היהודים. כל אלה עוררו פחד וחששות בקרב המנהיגות היהודית.

הכינוס בקלצוב החליט גם לבקש את המלך לערוך חקירה יסודית של מצב היהודים (11). בפרוטוקול המנוסח עברית נאמר בפירוש:

„זה איזה חדשים יצא בדפוס רעגעלמאנג, מאת אדונינו המלך החסיד ירום הודו אודות התיחדות ישראל תחת ממשלתו מדינת זידפרייסען אונד נייא אוסט פרייסען, בכל מחוז ובכל פלך במדינות הנ״ל והנה לא נכחד אמרי אמת כי נפקחו עיני העברים לראות בתוכו בעזרת השם טוב לב המלך והשרים יר״ה אמנם לפי ענין המתגוררת עדת ישראל במדינות הנ״ל מימים ימימה ואופני מחיתם מוצאם ומובאם ומעתה והלאה יתחדשו דברי ההנהגה כפי הכתוב באיזה פונקטין בתוך רעגעלמאנג הנ״ל תצמח ח״ו הריסה בענין הדת ויסובב ח״ו מגרעת למחיותנו ותתמוטט ידם ח״ו ולכן שמו אנשי מדינות הנ״ל לבבם להתאסף יחד איזה אנשים מקהלות גלילות מדינות הנ״ל לשיח עצה לבקש בעז״ה למצוא פתח במה לבוא לפני המלך להתחנן מלפניו להשיג חנינה לשים טעם שיבוקשו הדברים ע״י שריו ויועציו ולחקור על תכלית מעמד ישראל בדרישה וחקירה יותר ע״צ האפשרי ואז נקוה בעה״ש יפרשו אברת חסדם למען הקם

יקימו עמודי הדת על מכונתם — ולא יסכרו מבועי מחיה ומזון לפי אופן הנאות. לזאת התאספו ובאו הנה לק״ק קלעטשאווי אנשים מעירות קרובות ורחוקות ממדינות הנ״ל עם כח והרשאה מספקת ממנהיגי ופרנסי הקהלות להשכיל יחד על דבר השתדלות לטובת ישראל בעה״ש.״

על שליחי הקהילות הוטל לקבוע „מי ומי יהיו ההולכים לחצרות המלך ושריו יר״ה ובעסק עריכת ממון לצורך הוצאות״. על כל קהילה וקהילה, הן עיר גדולה הן קטנה, הוטל „לתת מנדיבות לבם הטוב סכום אחד שוה דהיינו ערך שליש דמי גלגלת שהוא אחד הן זהוב פוליש ולשלוח את הכסף לגזברים הנאמנים הרב ר׳ הירש לוזשיץ״ שהיה בשנים 1769—1815 דיין בפוזנא או אל הרב זכריה מנדל בן ר׳ דוד טעבעליס בן ר׳ נתן נטע מברודי ורב בליסא (1774—1792). את הכסף המיועד להוצאות המשלחת שתסע לברלין להשתדל בעניין התקנון, יש לשלוח לידי הרב בברלין, ר׳ צבי הירש לוין.

בכנס נמסר גם החשבון הכספי של הכינוס בוורשנה בשנת 1793 „שנתבררו בצדק״, וכן הוחלט שכל ההוצאות של מנהיגי פוזנא וליסא „לטובת הכלל מעבר עד היום מקופת קהלתם לבד״ לא ינוכו להם מערך מס הגוגולת המגיע מקהילתם.

הדיונים לא נגמרו „היות, שהבאים היום מקהלות מדינות הנ״ל נחוצים לביתם לדרכם ולא היה סיפק בידינו לגמור כל פרטים ההכרחיים להשכיל בעזרת השם אודות הכלל וגם אודות בחירת משולחים לבחור עוד אחד או שנים לכן קיימו וקיבלו עליהם אנשים חתומים מטה לנסוע אי״ה לפ״פ (פרנקפורט ד/א) ביריד חשון תקנ״ח ושמה יאספו יחידיו האנשים חתומים מטה בפנותם ביחוד לדבר זה יום או יומים לעיין ולפקח רק בדבר ישראל בתיקוני הדת ומסחרם ופרנסתם ואת אשר יעלה שמה בהסכמה מאתנו והן אודות בחירת משולחים עוד אחד או שנים כה יהיה ויקום בלי שום שנוי אף אם לא נהיה כלנו יחד שמה בפ״פ רק הרוב מחתומים מטה יהיה קיים בכל דבר כפי שיעלה בהסכמה מהנבחרים החתומים מטה שיהיה אי״ה בפ״פ בצירוף אנשים חכמים ויראים למנין אחד עשר עם הנבחרים הח״מ ואחר שהיתה הכנסיה לשם שמים ולהעמדת רגלי הדת ותורתו הקדושה וחבור הכניסה בכל קהלה וקהלה וענין לקוח חסרון פרנסת אביוני עמנו״.

בין הנבחרים המוזכרים היה גם נציג קאליש ר׳ יהודה ליב בר״ש. על הפרוטוקול חתמו הנציגים שנבחרו להשתתף באסיפה שהתכנסה ביריד בפרנקפורט ד/א ויתר נציגי הקהילות, ביניהן גם הנציג השני מקאליש, ר׳ משה שמעון.

למיופה־כוח לנהל משא ומתן עם השלטונות בברלין נבחרו בכינוס: פרנסי פוזנא יקיר בן וולף ופנחס יעקב, הרב ר׳ יוסף הצדיק וכן דוד לנדא, ר׳ איציק בן שמואל מראביטש, יהושע אליהו הרצפלד, ר׳ משה בן ברוך כ״ץ מדזיאלושין ור׳ יששכר בן שמואל מגרץ. עליהם הוטל להשתדל בברלין, בעזרתם של הרב ר׳ הירשל לוין והרב בברסלוי ר׳ ישעיה ברלין; ההוצאות הדרושות כוסו בכספי מס גולגולת מיוחד.

ב־2 באוקטובר 1797 הופיעה המשלחת היהודית בברלין, אולם מסיבות בלתי ידועות — בהרכב אחר: משה כץ בן ברוך מדזיאלושין, יצחק בן אברהם ודוד לנדא מליסא, בניש כץ מפוזנא. לימין המשלחת עמד הבנקאי מברלין ליפמן מאיר וולף, שכן לא ידעו חבריה גרמנית. בפנייתם הובאו ג׳ תלונות נגד סעיפי התקנון בעניין הגבלת המסחר והמלאכות וקביעת מספר סוחרים וחנוונים יהודים לפי המצב הכלכלי של מקום מגוריהם וכן נגד חיסול השיפוט הרבני, הגבלת הנישואין וכד׳.

לאחר משא ומתן קיבלה המשלחת ב־20.11.1797 את תשובת־הממשלה, שהיתה מתונה והכילה מספר הקלות לטובת היהודים. במרוצת הזמן הכירו הפקידים הבכירים, שבמקרים רבים אין להגשים את סעיפי התקנון.

למעשה הפסיקו השלטונות את הגירושים מהכפרים, הרשו ליהודים להתיישב בכל הערים ולהשתייך לאומניות, וכן הקלו בהשגת רשיונות לרוכלות וכל אלה לא רק לתושבי הכפרים אלא גם ליושבי הערים. אולם בשנת 1800 בוטלה זכות זו ונשארו רק רוכלים תושבי־כפר. היות וברגלאמנט „הובטחו״ הקלות ליהודים המתיישבים כעובדי אדמה, נצטוו הפרפקטים להודיע על יהודים העוסקים בחקלאות. לפי דו״ח הפרפקט היו בדפרטמנט קאליש 6 משפחות יהודיות שעסקו בחקלאות. אחדים היו משועבדים ל„פריצים״ והשאר עיבדו יפה את האדמה והתמידו בחקלאות.

אולם נוכח המספר הקטן של עובדי אדמה יהודים בני אוסט פרייסן ובזידפרייסן ביטל המלך ב־9.10.1803 את כל ההקלות וההטבות למתיישבים (12).

למרות ההבטחות שניתנו למשלחת פרסמו השלטונות, ביחוד בחבל פרוסיה המזרחית החדשה, פקודות המגבילות את היקף המסחר היהודי, הרוכלות בכפרים, ומצמצמות את קניית התוצרת החקלאית, נוצות, דונג, חלב, זיפים, כישות, שלחים, דבש. בעיר שמרו השלטונות שמספר הסוחרים היהודים לא יעלה על מספר הסוחרים הנוצרים. לשם כך הוגבל מספר הרשיונות..

ביחוד פגע קשה ביהודים סילוקם מבתי־מיבשל ובתי־מזיגה, וכן האיסור לייצר ליקרים ויי״ש. הם חויבו למסור את בתי־המזיגה למלכות ולאצילים נוצרים. רק לאחר השתדלויות נדחה ביצוע הפקודה לחמש שנים, ז. א. עד 1808. היהודים היו ברובם חוכרים של בתי־מזיגה, וגזירות אלה פגעו קשה בקיומם של יהודי קאליש.

כאשר התחילו שלטונות העיר בשיקום לאחר השריפה בשנת 1792 ודרשו שהבתים החדשים לא יהיו בתי־עץ, נתעוררה שאלה: היו יהודים שכבר הספיקו לבנות את בתיהם מעצים והדבר לא היה לרוחם של השלטונות.

בעייה אחרת נתעוררה עם שיקום הרובע היהודי. כדי להקימו במקומו הקודם היה צורך להרחיבו, לצרף אליו את שוק הסוסים ולבנות בו 7 בתים. אלא את שוק הסוסים ביקשו השלטונות להוציא אל מחוץ לעיר. 24 בתים של יהודים עמדו להבנות על יד חומת העיר. כדי לעודד את היהודים לבנות בתי חומה במקומות אלה נמכרו המגרשים במחירים נמוכים. גם את בית־המטבחיים היהודי רצו השלטונות להעביר אל מחוץ לעיר (13).

2113 יהודים בעיר

בשנים 1797—1804 הלך וגדל הישוב היהודי עם בואם של יהודים מהכפרים לעיר, ובשנת 1804 מנה 2113 נפשות בין 7085 תושבי העיר (14).

מספר סוחרים הצליחו לרכוש נכסי דלא ניידי בעיר ובפרברים. השלטונות התעלמו מכך שיהודים היו גרים ברחובות העיר מחוץ לרובע היהודי. בזמן המלחמה עסקו היהודים במסחר משקאות חריפים מחוץ לארץ.

אולם העירונים, תושביה מימי פולין שנלחמו מני אז ביהודים, לא השלימו עם מצב זה. נציגיהם, ראשי איגוד הסוחרים ובעלי המלאכה פנו ב־1.11.1804 בתלונה חריפה אל המלך פרידריך וילהלם, וקבלו קודם כול על התפשטות היהודים בעיר עד שהם מהווים שליש של כל האוכלוסייה; בשנים האחרונות נטלו לידיהם ללא רשיון את מסחר המשקאות החריפים מחוץ לארץ ועוסקים בו לעיני השלטון הבכיר. בייחוד תבעו שהממשלה תרכז את היהודים ברובע מיוחד, ולא תשים לב למצב החוקי הקודם שהעניק להם חופש בפרנסותיהם.

על יסוד תזכיר זה הטיל המלך על יועץ המסים רוהרהארט לחקור את העניין (15).

במשא ומתן עם נציגי האיגוד ועם היהודים. הציגו לפניו היהודים את הפריבילגיות לפיהן הותר להם לרכוש בקאליש בתים, אלא שלא צויין מספר הבתים. אמנם מספר זה נקבע בהסכם משנת 1540, שאושר גם בפקודת הקבינט הפרוסי ב־31.7.1802. ב־2 בפברואר 1805 קבע רוהרהארט * כי הסכם זה ישאר בתוקפו, היות שהוכח כי מספר בעלי הבתים לא עלה. אלא שנקבע כי בית שאין לו יורש יימכר לנוצרי. כלל זה יבוצע כל עוד בידי היהודים 11 בתים בלבד. על בקשת האיגוד לרכז את היהודים ברובע יהודי השיב, שלפי צו הדפרטמנט הדרום־פרוסי מ־21.7.1804 לא ייתכן הדבר כל עוד הם גרים כדיירי־משנה, וכן נוגדת פעולה זו את מטרת הממשלה הארצית להשוות את היהודים לאזרחים האחרים על ידי קשרים עם הנוצרים ברוח, באורח־החיים ובסדר. השכרת דירות ליהודים בבתי נוצרים תתכן רק ברשות מיוחדת של השלטונות. הוא הבטיח לעירונים שהשלטונות ימנעו כל שימוש לרעה וכל שינויים במצב היהודים. מהטעמים המנויים לעיל נדחתה ב־2 בפברואר 1805 בקשת איגוד הסוחרים. אלא שגם בתקופה זו עמדו יהודי קאליש במאבק בלתי פוסק עם העירונים על זכות הפרנסה וזכות הדיור ברחובות נוצרים.

בינתיים נתרחשו בעולם מאורעות פוליטיים־צבאיים שעמדו לשנות גם את תחומי פולין הקדומה. פרוסיה התכוננה למלחמה בצרפת וקיוותה לנצחון. אולם מהלך ההיסטוריה שונה היה. ב־14 באוקטובר 1806 נוצחה פרוסיה בקרב על יד יאֶנה. מפלה זו שברה את ההגמוניה שלה באירופה המרכזית. מיאֶנה התחיל מסע הנצחון של נפוליון, וב־27 בפברואר הוא נכנס לברלין,

השלטונות הפרוסיים נצטוו להתכונן לעזיבת פולין. קודם כול נסוגו מוארשה והצרפתים נכנסו לשם ב־28.10.1806.

כשהתחיל מצעד נפוליון בפולין הצטרפו גם היהודים לפולנים והקבילו את פני הצבא הצרפתי במאכל, במשקה ובשירי תהילה. גם בקאליש נתקבלו הצרפתים בשמחה על ידי פולנים ויהודים.

הערות לפרק ששי

1. Prümers: Das Jahr 1793, p. 595.

2. Prümers p. 624.

3. Wójcicki: Dzieje robotników przemysłowych w Polsce, Warszawa 1929, p. 111.

4. Dr. Jakob Jakobsen: Die Stellung der Juden in den 1793 u. 1795 von Preussen erworbenen polnischen Provinzen zur Zt. der Besitznahme M.G.Wd.J. 1920, p. 45—49.

5. Fr. Gledvoyc: Źródła biograficzno-bibliograficzne do dziejów medycyny w dawnej Polsce, ב: Pamiętnik tow. lekarskiego w Warszawie 1904 t. 100 N. 248. Facultas : וזה לשונה p. 7, 48—49 exercendi Artem Medicam erudito Meyer Medicinae doctori in civitate Calissiensi et intra ambitum Palatinatus Calissiensis datur. (Varsaviae, d. 13 Januarii, An. Dom. 1784). "Stanislaus Augustus etc. Significamus etc. Cum inter praecipuas Regni Nostri curas sit providere media, quibus sanitati subditorum Regni Nostri per Viros in Arte Medica qnaros efficaciter consulatur. Quare cum per certos Consiliarios Nostros lateri Nostro assidentes, tum per Incolas Palatinatus Calissiensis recommendatam habeamus Eruditi Meyer in Academia Francufurtana ad Viadram promoti doctoris in arte Medica peritiam faciendum esse duximus, ut Artem medicam libere exercendi facultatem Ipsi daremus et concederemus prout quiem tam in Civitate Nostra Calissiensi quam intra ambitum Palatinatus Calissiensis damus et concedimus praesentibus Litteris Nostris ita tamen ut a solitis Jurisdictionibus et Contributionibus publicis eximis ese non praesumat.
Quod omnibus quorum interest praesertim vero Magnificis Senatoribus Generosis Dignitariis officialibus et Incolis Palatinatus Calissiensis et signater Spectabili Magistratui Civitatis Nostrae Calissiensis ad notitian deducendo mandamus ut praefatum Eruditum Meyer Medicinae Doctorem circa praesens Privilegium ac facultatem exercendi Artem Medican et Ipsi observent et ab aliis observari curent. Pro Gratia Nostra et Officiorum suorum debito. In quorum fidem etc. Datum Varsaviae die XIII Mensis Januarii Anno Domini MDCCLXXXIV Regni vero nostri XX Anno.
Stanislaus Augustus Rex

6. L. Lewin: Jüdische Arzte IX p. 389.
L. Gasiorowski 1.c. III, p. 283.

7. Prümers 1793, p. 624; Dr. Jacobson, 1.c. p. 157.

8. L. Lewin, IX, p. 380.

9. כינוס נציגי הקהילות נערך אחרי החלוקה השנייה בקיץ 1793, ובו נדונו השינויים הקשורים בכיבוש הפרוסי. פרטים על הכינוס לא ידועים.

10. לפי שמסר ולטמן מקאליש לד״ר לואי לוין הוא „הרב ר׳ יהודה לייב. גדול בתורה חריף ובקי מפורסם בן הרב הגדול ר׳ שרגא פייביל״. Dr. L. Lewin, Ein Judentag M.G. Wd.J. 1951, vol. 23, p. 297.

11. Dr. Louis Lewin: Ein Judentag aus Süd — und Neuostpreussen M.W.G.J., Jg. 59 Nov.-Dec. 1915, p. 288—300.

12. ליפמאן צאמבער: א מכלומרשטער פראוו צו קאלאניזירן יידן אויף ערד. יונגער היסטאריקער 2, ע׳ 11.

13. Osiemniście wieków Kalisza, vol. III, p. 147—148.

14. בשנת 1800 נמנו בכל הדפרטמנט 13806 יהודים.

15. התשובה בפוטופילם H.M.2137 ראה ניספח VII.

---

* ראה ניספח VII.

Son contenu ne me met d'aucune manière
à l'abri de l'Exemission avec laquelle la
Police de Kalisch me poursuit avec rigueur.

Excellence, espérant tout de votre
Justice, j'ose recourir à votre haute bonté
et supplier respectueusement de vouloir
daigner avoir égard à ma situation qui
peut m'être très funeste par l'eximission
illicite et de vouloir avec générosité m'accorder
une résolution pour me mettre à l'abri des
persécutions de la Police jusqu'à ce que mon
affaire soit décidée.

Daignez agréer, Excellence,
l'assurance respectueuse et preuve de
dévouement avec lequel j'ai l'honneur d'être
de Votre Excellence le Conseiller d'Etat

Varsovie le 15 mai
1823.

Le plus humble et obéissant
serviteur

Selig Block

בקשה מטעם יהודי קאליש בצרפתית שהוגשה על ידי זליג בלוך בשנת 1823

בימי דוכסות וארשה (1815-1807)

ינואר 1807 הוקמה ועדת הממשלה הווארשאית (Warszawska Komisja Rządząca) וניגשה מיד לאירגון הממשלה והמינהל. ב־17 ביולי 1807 נחתם בעיירה הפרוסית טילזיט הסכם בין הצאר אלכסנדר ה־ו ונאפוליאון ה־ו, לפיו הוקמה הדוכסות בשטחים בהם זכתה פרוסיה בחלוקת פולין השנייה והשלישית, ומלך סכסוניה פרידריך אוגוסט נקבע על ידי נאפוליון כנסיך המדינה החדשה.

המדינה חולקה לפי דוגמת צרפת ל־6 דפרטמנטים: פוזנא, קאליש, בידגושץ׳, וארשה ולומז׳ה. מתוך 2,030,653 תושבים היו בדוכסות 204,834 יהודים (10.04%). בערים היוו היהודים 8.8% ובכפרים קרוב ל־5%. לפי המיפקד בשנת 1808 נמנו בקאליש 2,535 יהודים (41%). 161 ראשי משפחות עסקו במסחר, 16 מזגו משקאות, 3 מכרו מלח. אחדים נמנו עם הסיטונאים, כגון יוסף שמואל רדליך, שמואל זאקס, ישעיה מאמלוק, פיליפ זאקס, שמעון פרץ. בשנת 1814 השתקע בקאליש גץ איסר לעווע (אחר כך גוסטב אדולף), שבא מהאמבורג והיה מראשוני התעשיינים היהודים בעיר. יוסף שמואל רדליך ניהל על יסוד הפריבילגיה של סבו משנת 1793 (ראה בפרק החמישי) עסקים נרחבים במשקאות, באריגים, וכן שלח לחוץ־לארץ תבואה ובקר (1).

השינויים בגבול הרוסי־הגרמני בשנת 1813 והקמת תחנת מכס סמוך לקאליש העלו ברחוב היהודי מקצוע של עמילי־מכס, שהיו מייצגים גם חברות חוץ. רבים היו בעלי המלאכה, ביחוד חייטים: 115 ראשי משפחות (1); מספר יתר בעלי־המלאכה היהודים אינו ידוע.

טענות העירונים, שבשנים 1808—1816 עברו לידי היהודים עשרות בתים אף ברחובות של נוצרים, מקצתם בלי רשות הפרפקט או שר הפנים וכן 4 שטחי קרקע במחוז, עדיין אינן מוכיחות שיהודי קאליש עשירים היו. הרי אלו מעשי יחידים, שלא השפיעו כלל על המצב הכלכלי של המוני ישראל. הרוב המכריע חיו בתנאים כלכליים קשים מאוד והקהילה נדלדלה.

לפי הקונסטיטוציה שהעניק נאפוליון לנסיכות ב־22 ביולי 1807 בוטלו הזכויות של בני המעמדות השונים, וכל התושבים נשתוו בזכויותיהם. מאחר שהיהודים לא הוצאו מכלל התושבים בוטלו ממילא כל החוקים המבדילים ביניהם לבין הנוצרים.

אולם השרים הממונים על ביצוע הקונסטיטוציה התאמצו לבטל את שוויון־הזכויות של היהודים. גם היהודים לא רצו בשוויון־זכויות גמור, והסתפקו בחופש הדת ובביטול הגזירות הרעות כגון איסור ישיבה בערים רבות וברחובות מסויימים, איסור ענפי־מחיה ידועים וביטול המסים והארנונות המיוחדים להם. שוויון־זכויות מלא היה מטיל עליהם את כל החובות של שאר התושבים, כגון גיוס לצבא הקשור בחילול שבת, אכילת טריפות, גילוח הזקן והפאות. לבסוף היתה הצלחתם חלקית בלבד, היות שאין לבטל חוק מפורש.

דקרט ה־17 באוקטובר

14 חדשים לאחר שהוכרז בסעיף 58 בקונסטיטוציה שוויון־הזכויות של כל תושבי המדינה, בוטל סעיף זה בדקרט מ־17 באוקטובר 1807 לתקופה של עשר שנים, אולם הוא נשאר בתוקפו קצת יותר מעשר שנים — עד שנת 1862.

בדקרט נומק הביטול בהבדלים הגדולים בטקסים הדתיים, המנהגים, ההרגלים ואורח־החיים המשפחתיים שבין היהודים לבין תושבי המדינה, הבדלים המבודדים את היהודים משאר האוכלוסין, מונעים מהם את ההנאה מחסד הזכויות האזרחיות ואינם מכשירים אותם לשרות בצבא. אין תימה, שהשלטונות התחילו לקצץ גם בזכויות האזרחיות של היהודים: נאסר עליהם לרכוש קרקע, אך הותר לסוחרים לשבת בערים, לקנות בתים, למכור את ביתם ואת קרקעותיהם ולהנחילם ליורשים. בחלקי־העיר, שנאסרו למגורי יהודים, נאסר עליהם לרכוש מגרשים. על מגרשים פנויים שהנוצרים מאסו בהם הותר ליהודים לבנות בתים בתנאי שיסכימו לכך האזרחים הנוצרים.

גם רכישת אחוזות ואדמות מידי נוצרים היתה בגדר איסור חמור, פרט לאדמות פנויות, לפי מכסת־קרקע המספיקה לכלכלת משפחת איכר בכפר ולבניין בית.

היהודים נשארו במצב תחוקתי ירוד: לא הורשו לצאת למרחב ולא נהנו מהזכויות החדשות. שר המשפטים לוביאנסקי ידע לבצע במסווה ליברלי עקרונות אנטי־יהודיים. הוא טען ששוויון קונסטיטוציוני עדיין אינו הופך את כל התושבים לאזרחים שווי־זכויות. אזרח הוא אדם הנאמן למלך ורואה בפולין את מולדתו. היות שהיהודים רואים את עצמם כעם נבדל ונכספים לחזור לארץ אבותיהם, אין לראותם כבני המולדת.

דווקא בימי הנסיכות הוטל על היהודים נטל מסים כבד: מס־מזונות, מס בשר כשר, מס סובלנות מ־2.5 עד 10 טאלר לכל משפחה לפי מצבה הכלכלי, מס־נישואין, וכל זה נוסף על המסים הכלליים.

העול הכבד ביותר היה מס בשר כשר. לפי החישוב אכלה משפחה יהודית בנסיכות 8 ליטראות בשר בשבוע. המס היה 6 גרוש לליטרא, ברווז — 8, תרנגולת — גרוש, אווז — 8, ברבור — זהוב אחד. בממוצע שלמה משפחה 84 זהובים מס־בשר לשנה. כשהוגדל מס הבשר, לפי הדקרט מ־20.4.1809, מ־2,650,000 זה' ל־3,342,726 ז', הוטל על 4346 משפחות יהודיות (3309 בערים, 1037 בכפרים בדפרטמנט קאליש) סך 439,175 זה' 13 גרוש.

מס בשר

לפי הצו מ־25.3.1809 הוחכר מס בשר כשר בכל דפרטמנט במכרז פומבי. החוכר יגבה את המס. סכום המס נקבע לפי מספר המשפחות היהודיות. מס הבשר היה גבוה פי ארבעה מאשר באוסטריה. בשום דפרטמנט לא הושג סכום המכרז. באותו צו נקבע, שאם לא יושג במכרז הסכום המחושב על יסוד תצרוכת־הבשר, יוטל המס על האוכלוסייה היהודית וייגבה במישרין.

כך נהפך מס־התצרוכת העקיף לישיר. לפי הוראות משרד האוצר חילקו הפרפקטים, על סמך חישוב סטטיסטי, את הסכום לפי המשפחות, הגבייה הוטלה על הקהילות, והאחריות — על ראשיהן. לקהילות הוענקה הרשות להטיל בעזרת הרשות המקומית חרם על המתנגדים או המסר־בים לשלם את מס־הבשר (2).

בהוראה זו הרחיבה הממשלה מטעמים פורמליים את היקף סמכויותיה של הקהילה, ונתנה לפרנסים את האפשרות להשתמש בהן גם לרעה.

לפי הוראת משרד האוצר מ־31.5.1809 כינסו סגני־הפרפקטים את נציגי הקהילות במחוז לשם חלוקת המס לפי המשפחות. במרוצת הזמן נהפכו אסיפות אלה לוועדים, שהחליטו גם לשגר משלחת אל המלך הסקסי בדרזדן או אל הממשלה המרכזית בוורשה, כדי לבטל את האחריות הסולידרית של פרנסי הקהילות ולהפחית את המסים.

ועדים כאלה היו פעילים בדפרטמנט בידגושץ', שובין, רודי, נאקלא. כל השתדלויות אלו לא נשאו פרי.

פוזנא וליסא החליטו ללכד כוחות ולנהל פעולה משותפת של כל הקהילות בעניין המסים. הם הגישו לפרפקט, בשם כל הקהילות בדפרטמנט פוזנא, תזכיר בעניין עומס המסים, וביקשו מהקהילות בדפרטמנטים וארשה, קאליש, פלוצק, לומז'ה ואינוברוצלב, להגיש תזכירים דומים לפרפקטים שלהם.

כשפעולה זו לא הועילה, פנו אל הקהילות הגדולות בהצעה לכנס באוגוסט אסיפה של פרנסים, שתבחר — בדומה לאסיפה בקלצוב בשנת 1797 — משלחת מייצגת של האוכלוסייה היהודית. שתשתדל אצל המלך או מועצת הממלכה בענייני המסים של היהודים. אך הקהילות לא הגיבו גם על פנייה זו.

נוכח דחיפות העניין החליטו פוזנא וליסא, בהתייעצות שנערכה ב־12.9.1809 בצ'מפין, לכנס בשלאָשין ב־15.10.1809 ועד ארצי של שליחים מכל הקהילות בנסיכות וארשה. בחוזר מיוחד נתבקשו הקהילות הראשיות להודיע על הכינוס לכל הקהילות במחוזן. נציגי הקהילות היו צריכים להיוועד בדפרטמנט שלהם ולבחור 1־2 שליחים מכל דפרטמנט לוועד הארצי.

על חוזר זה הגיבה מיד קהילת קאליש במכתב לקהילת פוזנא, והציעה לדחות את האסיפה לחודש ימים. היות והמצב הפוליטי אינו ברור ואין יודע את תוצאות המלחמה בין אוסטריה והנסיכות (3). אין קהילת קאליש יודעת לאיזו ממלכה תשתייך. היות שגם שאר הקהילות הגיבו בשלילה, לא נתקיים הכינוס בשלאָשין.

בינתיים הלכה והחריפה מצוקתם של היהודים. המסים נגבו בלי רחמים. הדלדול הכלכלי של ההמונים אילץ את פרנסי וארשה להתחיל בפעולה.

ביולי 1810 נתכנסו בווארשה שליחי הקהילות מהדפרטמנטים — נציג קהילת קאליש לא השתתף משום מה — והגישו תזכיר לשר האוצר. באסיפה השנייה הגישו תזכירים למלך, למועצת הממלכה ולשר האוצר, בו הודיעו שהעוני הנורא של האוכלוסייה היהודית אינו מאפשר לסלק את סכומי מס־הבשר הנדרשים.

עד כמה חמור היה מצבם הכלכלי של היהודים אנו רואים בעובדה, שבשנים 1810—1809 הצליחה הממשלה לגבות על־חשבון הסכום המחושב של 3,342,726 זה' רק 1,482,250 (44.3%), ובשנים 1811—1810 על חשבון 4,979,329 זה' רק 2,105,213 זה' (43.4%).

מצב זה אילץ את שר האוצר לתת את דעתו לענייני היהודים.

בפברואר—מרס 1811 נדונה הצעה לכינוס שליחי כל הקהילות. לאחר כשלונו של כינוס שלאַשין באו מנהיגי היהודים לידי מסקנה, שרק ועד אשר יכונס ביוזמת שר האוצר יוכל לעזור במצוקתם. לפי הצעת המנהיגים היהודים הסכים שר האוצר לכנס את שליחי הדפרטמנטים ובהוראה מ־12.3.1811 הודיע לפרפקטים על כינוס זה, בו יעלו נציגי היהודים הצעות בעניין גביית מס בשר כשר.

ועד ארצי בינתיים הודיעה קהילת וארשה לכל הקהילות על כינוס ועד ארצי ודרשה לבחור את השליחים.

הפרפקט של קאליש דיווח ב־26.3, שהיהודים בדפרטמנט שלו קיבלו זה כבר ידיעות מקהילת וארשה על תוכניותיו של שר־האוצר ובחרו את שליחיהם לכינוס (4).

שליחי הקהילות התכנסו במחוז, על יסוד הוראות משרד האוצר מ־31 במאי 1809, לשם דיון בחלוקת מס הבשר על המשפחות היהודיות.

ראשי הקהילה בפוזנא ולאָשנה החליטו במועצתם בצ'אַמפין לכנס את ראשי כל הקהילות לאסיפה בשלאַשין ב־15.10.1809, ופרסמו כרוז מיוחד בו נתבקשו הקהילות הראשיות להודיע על כך ליתר הקהילות במחוז. הקהילות תתאספנה בוועד הדפרטמנט כדי לבחור 1—2 שליחים מכל הדפרטמנט לכינוס.

מדפרטמנט קאליש נבחרו סימון לוי מקאליש, יוסף משה, שתדלן מדזיאלושין.

המשא־ומתן עם שר האוצר התחיל ב־23.3, והשתתפו בו השליחים מהדפרטמנטים וארשה, פוזנא, בידגושץ'.

מתזכיריהם אנו למדים שהם התנגדו בשם כל יהודי הנסיכות לגזירה של מס בשר כשר, וביחוד להטלת אחריות סולידרית על ראשי הקהילות, שכן היא נוגדת את המוסר ואינה נהוגה לגבי מסים אחרים.

הם הציעו לחשב את המס היהודי לפי תצרוכת של 3 ק"ג למשפחה לשבוע, ז.א. 6 גרושים מס לליטרת בשר. כן פעלו למען שחרור היהודים משרות הצבא. ב־19.4.1811 הגישו למועצת הממלכה תזכיר בשם שליחי 10 דפרטמנטים וטענו שאין לחייב בשרות בצבא את היהודים העמוסים כל מיני מסים, חסרים שוויון־זכויות ונרדפים, היות שאינם נהנים מזכויות אזרח אין להטיל עליהם חובות אזרחיות.

משקרבו מושב הסיים ומועד הכנתן של התוכניות הכספיות הורה משרד האוצר לפרפקטים לבחור מכל דפרטמנט 1—2 יהודים הנהנים מאימון אחיהם הנאורים ולשלחם לווארשה. בין 27 שליחים יוצג דפרטמנט קאליש על ידי שליח אחד, שלמה זליג.

בראשית דצמבר התחיל המשא ומתן עם משרד האוצר בעניין המסים והשרות בצבא. ב־6.12.1811 הגישו השליחים למועצת הממלכה תזכיר בעניין השרות בצבא, בו הציעו לממשלה 3 מיליון זה' כמס האוכלוסיה היהודית: 2,400,000 זה' כמס־בשר ו־600,000 כמס טירונים.

באותו זמן התכנס בווארשה המושב השני של הסיים. בוויכוח על הכספים בישיבה של 17.12.1811 שלל הציר ממאריאמפול גודלבסקי מסים יהודיים מיוחדים, שכן הם נוגדים את הקונסטיטוציה.

בישיבה ב־20 בדצמבר הגיש שר האוצר הצעת־חוק, לפיו ייגבה מס בשר כשר כמס־תצרוכת ולא כמס־ישיר. הסיים אישר את החוק (6).

ב־27.12.1811, אחרי משא ומתן מחודש, נחתם פרוטוקול המטיל את חלוקת התשלום של 3 מיליון זה' בין האוכלוסים היהודים על השליחים בעצמם. המס ישולם לקופת המלוכה ב־4 שיעורים; 600,000 זה' בעד שחרור היהודים משרות בצבא, 2,400,000 — מס בשר. ההסכם היה טעון אישור

המיניסטר. הוא לא אישר אותו. סכום המס היה קטן בעיניו וחלוקת הסכום בין הקהילות והמשפחות נראתה לו בלתי־חוקית. הוא תבע בעד השחרור משרות־הצבא 800,000 זה' לשנה.

השליחים הגישו תזכיר ב־31.12 ובו הודיעו שאין בכוחה של האוכלוסייה היהודית, שהיא ענייה ברובה המכריע, לשלם יותר משהציעו. הם לקחו על עצמם את החלוקה לפי הדפרטמנטים.

שליח מכל דפרטמנט יחלק את המס בנוכחותו של הפרפקט לפי הקהילות, ויחייב כל משפחה בהתאם למצבה הכלכלי. עד סוף מארס ישולם סכום המס בעד 5 חדשים, ז.א. עד סוף מאי 1812, אך הם לא יוכלו לערוב לחדשים הבאים.

שר האוצר דחה הצעות אלה, ובשלהי דצמבר ניהל משא ומתן עם 3 שותפים (יוסף וואהלברג מטרנוב, מנדל אֶטינגר רב בחלם ורפאל שפירא מקסיונז) על חכירת מס בשר כשר בכל הנסיכות.

כשנודע על כך לשליחים התכנסו ב־3.1.1812 והציעו למשרד האוצר כחוכר ראשי את ברק שמואלביץ, אולם אחרו את המועד. המיניסטר חתם ב־3.1.1812 על חוזה חכירה עם שלושת השותפים, שהתחייבו לשלם 2,650,000 זה' לשנה. השליחים המשיכו במשא ומתן על מס טירונים בלבד. המיניסטר דרש 800,000 זה', והשליחים הציעו 600,000 זה'. סוף סוף התפשרו בסך 700,000 זה'.

ב־3.1.1812 נחתם במשרד האוצר הסכם פרלמינרי על שחרור היהודים משרות בצבא תמורת תשלום כספי. לפי ההסכם ערבים השליחים לתשלום סדיר של השיעורים הרבע־שנתיים לקופת הממלכה ולחלוקת המס לפי הדפרטמנטים. תוקף ההסכם עד שיוענק ליהודים שוויון־זכויות ברוח הדקרט משנת 1808.

ב־7 בינואר 1812 הודיע המיניסטר למועצת המיניסטרים, שהמשא ומתן עם היהודים נסתיים. ב־8.1 הגיש הצעת חוק שהועברה למועצת הממלכה. ב־9.1 חתמו השליחים במשרד האוצר על הפרוטוקול בשם האוכלוסייה היהודית בנסיכות כולה. ב־29.1.1812 פורסם הדקרט ששיחרר את היהודים משרות בצבא. לפי חלוקת מס־הטירונים נתחייבו יהודי הדפרטמנט קאליש לשלם בכל שנה 55,088 זה'.

בכל המשא ומתן עם משרד האוצר השתתף גם שליחה של קאליש, זליג סאלומון.

לפי ההסכם ב־9.1 מהווה הוועד של שליחי הדפרטמנט נציגות יהודית קבועה (7). עם פטירתו של אחד השליחים או עם השעייתו יקבע הפרפקט במקומו שליח אחר.

למדנו אם כן, שפרנסי קאליש, כנציגי קהילתם וקהילות הדפרטמנט, לקחו חלק פעיל במאמץ להקטין את מס בשר־כשר ולשחרר את הבנים משרות בצבא תמורת תשלום מס־טירונים. תוך כדי השתדלויות אלו עזרו שליחי קאליש להקמת ועדי המחוז, שהיו מתכנסים להתייעצויות ובוחרים את שליחי הדפרטמנט, על פי רוב 2, ובמקרים אחדים אף 4—6 שליחים, שהיו מייצגים את האוכלוסייה היהודית מכל הדפרטמנט באסיפת השליחים. שליחי כל הדפרטמנטים היו מתכנסים כוועד הממלכה, המייצג כלפי הממשלה את האוכלוסייה היהודית בנסיכות וארשה. ועד זה התכנס בהשתתפות השליח מקאליש בסתיו 1809, בקיץ 1810 (פעמיים), ב־1811 — בקיץ ובחורף, וכפי שעוד יסופר — באביב 1814.

לא רק במאבק לענייני כלל ישראל היו פעילים קהילת קאליש ותושביה, גם הדאגות המקומיות הטרידו אותם.

ראשי הקהילה

בראש הקהילה עמדו בתקופה זו (1807—1815) שלמה צבי, היימן שטרן, לייזר קופל, משה מיכל פלאם (8), לייב ווארטר, יצחק אייזיק ברוקמן, מיכאל חיים יהודה לייבוש בן מאיר מלאסק, זלמן שנער, נתן ברז"ק. על כס הרבנות ישבו הרב ר' אברהם אבלי עד 1809, ואחריו ר' משה אפרים אשכנזי, ששימש לפני כן רב בבורשטין (9) משנת 1821 עד 1831.

ביחסים שבין היהודים והעירונים לא חלה תמורה לטובה למרות ההסכם משנת 1788. להיפך, נוכח גידול הישוב היהודי בימי השלטון הפרוסי ונסיכות וארשה השתמשו העירונים לרעתם בפשרה משנת 1788 (הקומפלאנאציה), וטענו להגבלת מספרם של יהודי קאליש ולצמצום מסחרם במשקאות חריפים. במאבק זה הסתמכה העירייה גם על כתב־הקיום של העיר משנת 1540, בו הוגבל חופש הישיבה של היהודים בעיר.

ואילו בחלוקת המסים נהגה העירייה להטיל על היהודים סכומים גדולים יותר מאשר על התושבים הנוצרים, ולא בהתאם למספר הנפשות. בכן הטילו בשנת 1809 מסכום כולל של 19,635

זה׳ — 10,000 זה׳ על היהודים בלבד (10) עניין זה גרם תלונות מצד הקהילה היהודית. המצב החמיר משנה לשנה.

ב־23.2.1811 הגיש הפרנס שלמה צבי לפרפקט הדפרטמנט קאליש כתב־תלונה על תחבולות העירייה לגבי היהודים.

בגלל מצב־חירום בפולין עם מסע צבאות־נאפוליון להזית רוסיה הועמדו בין מקום למקום ניצבים (stójki), לשם החשת משלוחם של פקודות ודואר. עיריית קאליש ציוותה על הקהילה להחזיק ניצבים, שעלו לה ב־6000 זה׳ לשנה. מלבד זה הוטל עליה, לפי הוראת השלטונות ב־19.9.1808 ו־31.5.1809, לספק נרות לכל פקידי וקציני הצבא הנמצאים בעיר, והוצאה זו נסתכמה ביותר מ־1000 זה׳.

מאחר שלפי התקנות אין היהודים חייבים להשתתף בהוצאות איכסון והספקה של הצבא, ביקשה הקהילה לבטל את התביעה לתשלום בעד ניצבים והספקת נרות. אשר למס האישי קבעה הקהילה, שאף על פי שהיהודים הם 2276 בין 7256 תושבים בעיר, הוטל עליהם סכום כפול מאשר על הנוצרים, שהם 4980 נפשות.

על יסוד תלונתו של שלמה צדיק נדרש הפרפקט גארצינסקי על־ידי המיניסטרון לענייני פנים למסור דו״ח. ב־3.1.1812 הודיע גארצינסקי, שמעולם לא חוייבו היהודים להעמיד את בתיהם לצורכי איכסון הצבא, ואילו הנוצרים חייבים לאכסן קצינים בבתיהם; על כן מוצדק שהיהודים „הנהנים ממילא מרווחים ניכרים״ ישתתפו בהספקת הנרות לקצינים. בעניין הפרופורציה בתשלומי המס האישי (podatek osobisty) קבע הפרפקט, שהוא מחולק לא לפי מספר הנפשות אלא לפי גובה ההכנסה. על עניין הניצבים לא הגיב.

120 ניצבים גם נשיא העירייה (Prezydent Municypalny) מסר ב־22.1.1812 למיניסטר לענייני פנים דו״ח מיוחד בו הסביר שהיהודים חויבו על ידי סגן־הפרפקט לכלכל 120 ניצבים מ־1 ביוני 1811 עד 1 ביאנואר 1812, בלי שהודיע על כך לעירייה. ניצבים אלה הועמדו על ידי שמש הקהילה, ישראל הרש.

הנשיא הודה שמיבצע זה הוא עומס כבד על הקהילה נוכח העוני בחלק גדול של האוכלוסייה היהודית והמשבר במסחר שהזמן גרמו. אספקת הנרות לקצינים נדרשה לפי הוראה הקיימת מ־8.9.1808; ואין מספקים נרות לכל הקצונה אלא לקציני המטה הכללי בלבד. לעומת זאת ראוי לזכור, שהנוצרים חייבים לספק עצים ללא כל תשלום, ואילו היהודים דורשים תשלום עבור הנרות. ועל כן אין לשחרר את היהודים מאספקת הנרות. את המס האישי אין לגבות לפי מספר האוכלוסין אלא רק לפי גובה ההכנסה. אין לשכוח שכל המסחר ומספר מלאכות — חייטות, פרוונות, שזרות — נתונים כמעט בשלמותם בידי יהודים. בינתים הודיעה העיריה ב־8.2.1812 שהיהודים לא חוייבו לשלם 10,000 זה׳ כטענתם, אלא 6,346 זה׳ בלבד, לפי הכנסתם. ואילו הנוצרים מתפרנסים מ„עבודות קשות״.

על כך השיב משרד הפנים ב־9.3.1812 לפרפקט, שהוא לא היה רשאי לחייב את היהודים בהעמדת ניצבים לשם משלוח מכתבים מקאליש לצ׳נסטוחוב, שכן לרשותו הדואר, ויש לבטלם מעתה.

בשום הוראה —כתב משרד הפנים — לא הורשה הפרפקט לצוות על היהודים לספק נרות לקציני הצבא בעיר, במקום איכסון. היהודים מחוייבים לאכסן אנשי־צבא, כשאר התושבים. אמנם יש לעמוד על כך שיעמידו לרשות הקצינים חדרים נקיים ומרוהטים. אם קצין מסרב לקבל חדר בבית יהודי, רשאי הפרפקט לקבוע במקום זה תשלום מסויים, בדרך משא ומתן. בנוגע למס האישי היתה מועצת העיר צריכה להתייעץ עם הקהילה, כי למעשה הטילה על היהודים תשלום גבוה מדי.

תשובות משרד־האוצר נשארו בגדר תשובות, ואילו נשיא העיר עשה כרצונו.

ליהודים היה קשה לסלק את המס האישי. שוטרי העיר פרצו לבתיהם והוציאו את ראשי המשפחות, את בעלי־המלאכה מסדנותיהם, את השכירים מעבודתם. ושלחום אל מחוץ לעיר. אלא שלא הסתפקו בכך. נשיא העיר דרש מהקהילה, שכבר שילמה אלפים אחדים על חשבון קונטריבוציות, סכום נוסף של 9030 זה׳, לא היה בכוחה של הקהילה לשלם. בפקודת הפרפקט נסגר בית־הכנסת ונאסר על היהודים להתפלל בו. לפני בית־הכנסת הציבו חיילים, ועל הקהילה היה לכלכלם.

כל ההשתדלויות בפני הפרפקט היו לשווא. לראשי הקהילה לייזר קופל והיימן שטרן לא נשאר מוצא אלא לפנות ב־10.5 אל שר הפנים וב־26.5.1812 אל מועצת הממלכה בווארשה בתלונה

ובבקשה להורות לשחרר את היהודים מרדיפות אלו ולבטל את הקנס שהוטל על ידי העירייה על דעת עצמה ללא יסוד חוקי. בתזכירים (11) הם מבקשים גם, שבכל מקרה של חלוקת מסים ותשלומים ציבוריים תתייעץ העירייה עם הקהילה המכירה את מצבו של כל אחד מתושביה, ומן הדין שחלוקת המסים תבוצע לפי מספרם של היהודים ויכולתם ולא באופן שרירותי.

היהודים הם אזרחים נאמנים, שהתחוקה העניקה להם חופש כמו לשאר תושבי המדינה, ולא דין הוא שיאלצו להכנע ליתרון של הנוצרים, ושל שלטונות הדפרטמנט, הרודפים אותם. בהשוואה לנוצרים מוטל עליהם עומס רב יותר. רצוי שבחישוב ההיטלים המשותפים ייהנו היהודים משוויון.

בין כך עליהם לתרום יותר מאשר הנוצרים, על ידי תשלומים של מסים בלתי רגילים, כגון מס-בשר-כשר. כל הכנסות הקהילה מבתי-המזיגה „קרופקה" מופקעים על ידי בית המשפט לכיסוי חובות הקהילה מגי אז בסך 400.000 זה׳. מכל הלוויה וחתונה משלמים מס לקופת העירייה, וכן בעד כל רשיון אזרחי, דמי תעודות ומים. על כן מבקשים ראשי הקהילה את הגנת הממשלה המרכזית מפני יחס בלתי צודק של העירייה והפרפקט.

בסוף התזכיר ציינו ראשי הקהילה, שנאפוליון העניק לכל המעמדות זכויות שוות, וגם בתחוקה של הנסיכות, בסעיף הרביעי, ניתן שוויון לכל המעמדות, ולכן מצפים הם להכרעתו הצודקת. לתזכירים צורפו: קריאת מועצת העיר לפרנסי הקהילה מיום 2.4 לשלם עוד באותו יום 1006 זהובים להשלמת תשלום של 9030 זה׳. אם לא ישולם הסכום, יוטל על הקהילה קנס; וכן פקודת ראש העיר מ-7 במאי 1812 לסגור את בית-הכנסת, והודעת הפרפקט על חובת הקהילה לשלם 9030 זה׳ כל עוד שמטילים תשלומים מיוחדים בשביל הצבא העובר.

מיד לאחר שהעבירו את תזכירם לוואָרשה הודיעו פרנסי הקהילה ב-15.5 לפרפקט, שעקב אי-הענותו לבקשתם נאלצו לפנות ב-10.5 בתזכיר אל שר הפנים, היות ולפי הסעיף השני של החוקה אין הפרפקט או מועצת העיר מוסמכים לסגור את בית-הכנסת, ובמידה אף פחותה מזה — לפי סעיף 21 — להטיל על הקהילה תשלומים, שאף הסיים אינו מוסמך להטילם על יסוד צו המלך.

ומאחר שלפי פקודתו התחילו הקומיסרים מאיימים על הסוחרים והפרנסים בהפקעות אם לא ישלמו 9030 זה׳ פונים הם אליו בבקשה לדחות את ההוצאה לפועל ל-4 ימים, בגלל חג השבועות המתקרב, ועד שתגיע החלטת משרד-הפנים.

ב-16 ביוני שלח הפרפקט את תשובתו:

א. „מהו ההיטל עליו מתלוננים היהודים, על פי איזה עקרון נקבע ובאיזו פרופורציה הוטל על היהודים? מהדו"חות המרובים שנשלחו למשרד האוצר ידוע, שהחל מ-6.4.1812 עברו את קאליש צבאות מחוץ לארץ, וכן הוקם בה המטה הכללי של מלך וסטפאליה; על העיר הוטל לכסות את כל ההוצאות הכרוכות באיכסון. לשם כך נזקקה העירייה להיטל מיוחד; חלקם של היהודים הועמד על 9030 זה׳ ואותו סכום הוטל גם על הנוצרים; האוכלוסיה מונה 7256 נפש, מהן 2276 יהודים; המסחר ומלאכות רובם בידי יהודים. בין 167 סוחרים בעיר רק 6 נוצרים; אין הנוצרם בעלי רכוש; בין 145 חייטים רק 17 נוצרים; מבין הנוצרים יש 3 רוקחים, 8 סוחרים ביין וליקרים, 98 מוזגי בירה וי"ש ומוכרי מלח, ועל אלה הוטל לסלק 9030 זה׳; מדוע, שאל הפרפקט, לא הו צריכים 161 סוחרים יהודים 16 מוזגי י"ש ובירה, ו-3 מוכרי מלח לשלם גם הם אותו סכום? תשובת הפרפקט

ב. „האם נסגר בית-הכנסת". הפרפקט הסביר, כי לאחר שהיהודים סרבו לשלם את הסכום הנ"ל תבע ממנו נשיא העיר רשות לסגור את בית-הכנסת, המלא רכוש רב. בסוף ציין, הפרפקט, שהעירייה ביטלה את ההודעה לקהילה. לדעתו לא היתה הקהילה רשאית להתלונן על עומס ורדיפה. היהודים מספקים את כל תצרוכת המטבח המלכותי לגנרלים ולמטה הכללי במחירים גבוהים, ולמעשה כבר קיבלו בחזרה את סכום ההיטל.

כשחלפו ששה שבועות ותשובת המיניסטר טרם נתקבלה, לא היססו פרנסי הקהילה לשגר לוואָרשה ב-27 ביוני 1812 את משה מיכל פלאם ולייבל וארטה, שהגישו לשר הפנים תזכורת, בה הם פונים „אל רגש הצדק והחמלה שלו" לשים את לבו את מצבם הקשה של התושבים היהודים בקאליש.

בתזכיר זה מתוארים בקווים ברורים ובאופן עובדתי התנאים הכלכליים בהם הם חיים. בניגוד לטענות השלטונות קובעים הפרנסים שהסוחרים היהודים מדולדלים, ורובם „אין בידיהם אפילו להתפרנס ממסחרם"; להיפך, בידי סוחרי-יין לא-יהודים רכוש הגדול מכל המסחר של יהודי

קאליש. בין המוזגים הנוצרים 100 בעלי משרפות י״ש ובין היהודים רק 4, שאינם אלא חוכרים וחייבים לשלם לשנה 1000 טאלר, תשלום ממנו פטורים המוזגים הנוצרים לחלוטין. לעירונים בתים המכניסים רווחים והם בעלי זכויות עירוניות, שהיהודים חסרים אותן.

והנה, על אף המסים הקבועים, עומס האיכסון, העמדת 100 יהודים לשרות הניצבים ו־20 באופן קבוע בכל יום, לא היססה העירייה להטיל על היהודים תשלום בסך 400 טאלר ולדרוש עכשיו 1000 טאלר נוספים.

הם הכחישו גם את הטענה כאילו ההספקה למטה הכללי ולמטבח המלך היא בידי יהודים, ושאלו מדוע לא מצאו השלטונות לנכון למנות בין הספקים לכל הפחות שני יהודים. כל בקשתם עתה: לבטל את ההוצאה לפועל לגבי 400 טאלר ולצרף לדיונים בענייני ההיטלים גם את נציגי היהודים.

הם מסיימים את התזכורת בזעקה: „העוני הגדול ביותר הכריחנו לבוא לווארשה בזמנים כה קשים כדי לרכוש את חסדו ובאשר באנו לכאן בשם כל הקהילה לא נוכל לשוב אל אחינו העניים באם לא נשיג את החלטתו האדיבה והרחמנית״.

כנראה, עמדו נציגים אלה בקשר עם הבנקאי מתתיהו רוזן ונצלו את השתדלותו, שכן ביקשו להמציא את ההחלטה לידיו.

תגובת שר הפנים

ב־2 ביולי הגיב שר הפנים על הסבריו של הפרפקט בנזיפה ברורה וקבע ש„התנהגותו כלפי היהודים נוגדת את החוק״. בייחוד ציין השר לגנאי את ההתערבות בכוח בענייני הטקס הדתי, כגון סגירת בית־הכנסת. שר הפנים לא מצא הוכחות משכנעות לתביעת תשלום ההיטל בדרך ההוצאה לפועל, ולדעתו גם החלוקה אינה צודקת.

השר הודיע גם שבעניין זה השתדל לפניו הבנקאי רוזן, ועל ידיו נשלחה הודעה למיופי־כוח הקהילה פלאם וּוארט בה נאמר, שבעקבות תלונת הקהילה ופנייתם אליו הוא הורה לפרפקט לעקב את גביית ההיטל לכיסוי הוצאות המטה הכללי והמלך הווסטפאלי. הנציגים יכולים לחזור לביתם ולחכות בשלווה לביצוע הצדק.

בשובם הביתה חיכתה להם הפתעה. ראש העירייה הורניג הזמין אותם לחקירה. הפרפקט לא סלח לקהילה על ששיגרה מיופי־כוח לווארשה אל שר־הפנים. הוא דרש מראש העיר לחקור נציגים אלה, האם היה בידיהם יפוי־כוח מטעם הקהילה (12).

„בידי יהודים פלאם וּוארטר היה יפוי־כוח בשפת אידיש, כתוב בידי היהודי שלמה זליג קרום ומנוסח וחתום על ידינו כראשי הקהילה״. לדרישת נשיא העיר שיוכיחו בקבלות כי שילמו 100 טאלר, ולמי שילמו את הסכום הודיעו ראשי הקהילה ש„תשלום ההוצאה לפועל עלה לא 400 טאלר אלא 976 זה׳, כפי שאושר בקבלה. הם חושבים שנציגיהם טעו בסכום ההוצאות, או שהיו סבורים כי הוצאות ההוצאה לפועל יעלו בסכום הנ״ל. בידיהם גם הקבלות על תשלום הסך 97676 זה׳ ו־5 גר׳.

לאחר שקראו לפניהם את הפרוטוקול, חתמו שני ראשי הקהילה. נשיא העיר העביר מיד (9.8) את הפרוטוקול אל הפרפקט (14).

הפרפקט גארצינסקי מצא בהודעת ראשי הקהילה הזדמנות נוחה להוכיח למשרד הפנים בדו״ח מיום 12.8 עד כמה מעיזים היהודים להטרידו ולהטעותו בטענה ששלמו 2400 זה׳ רק דמי הוצאה לפועל, כשלמעשה שילמו 976 זה׳ יחד עם דמי ההוצאה לפועל.

בנוגע להוצאות הכלכלה של המטה הכללי, חצר המלך, הגנרלים והקצינים הציע הפרפקט לנשיא העיר, אחר ניכוי המקדמה בסך 120 נאפוליונדורים, להטיל את שאר הסכום על כל בני העיר, יהודים ונוצרים. מועצת העיר תשנה את ההיטל ותביא את השינוי לאישור משרד הפנים. בינתיים ציפו ראשי הקהילה להחלטת שר הפנים, כפי שנאמר במכתבו מיום 2 ביולי, אך התשובה לא הגיעה. פלאם וּוארטר שבו ופנו אליו בתזכיר (4.8) *, בו סיפרו שאין בדעת הפרפקט לדחות את תשלום ההיטל ולהחזיר את הסכומים ששילמה הקהילה מעל למוטל עליה. נהפוך הוא, גם לאחר שהמטה הכללי יצא את קאליש הטיל גארצינסקי על היהודים היטל חדש בסך 240 טאלר, שהעירייה לקחה בכוח מאת לייזר מאמלוק. הם מבקשים להורות לפרפקט להחזיר סכום זה.

בהזדמנות זו חזרו על פנייתם בעניין שחרור הקהילה מהעסקת ניצבים והספקת נרות לקציני הצבאות וכן להעמדת אנשים לשרות המשמרות והזקיפים, לפי שאין בכוחה של הקהילה (15) לשאת זמן רב בעומס זה.

כיצד נגמר הסכסוך אין תיקי הארכיון מגלים.

בתורת בעלת־ברית של נאפוליון נגררה נסיכות וארשה למלחמה עם רוסיה, שנסתיימה בכשלונם של הצרפתים. כשלון זה הביא גם להתמוטטותה של הנסיכות. בראשית 1813 עזבה הממשלה את וארשה. לאחר כניסת הצבא הרוסי הקים הצאר אלכסנדר 1 ב־14.3.1813 ממשלה חדשה, וענייני האוצר ניתנו בידי הגרמני קריסטוף פון קולומב בפיקוחו של נובוסילצוב.

בתקופת המעבר, עד קביעת עתידה של הנסיכות לשעבר, ניהלה הממשלה הזמנית את ענייני מס בשר־כשר ומס טירונים. ב־1.3.1814 דנה הממשלה במסי היהודים ולפי הצעת פון קולומב הוזמנו לווארשה 2 מראשי היהודים בכל דפרטמנט, כדי לייעץ לממשלה כיצד להבטיח את ההכנסות ממסי היהודים.

ב־1.4.1814 הגיעו השליחים, ביניהם וולף טראובה וזלמן רוזנבלום מדפרטמנט קאליש, ושמעון לעווי (לוי) מקהילת קאליש.

ב־25.4.1814 נערכה הפגישה. וולף טראובה, שמעון לוי וזלמן רוזנבלום הודיעו, ש־2,400,000 זה׳ לשנה לא הוצעו אף פעם בשם האוכלוסייה היהודית. הם הציעו לנהל משא־ומתן על סכום המס בכל דפרטמנט לחוד, ולא מכל הנסיכות כולה. שר האוצר הסכים עקרונית. אחר כך הודיעו נציגי הדפרטמנט על הסכומים שביכולתם לשלם.

שליחי הדפרטמנט קאליש הציעו 52,000 זה׳, אולם ללא פיקוח ממשלתי. הם יחלקו את הסכומים בין הקהילות, שיתנו ערבונות מספיקים לתשלום המס. המשא ומתן עם שר־האוצר נמשך שבועות. מועצת־הממלכה העליונה דחתה את הצעות הקהילות, מפני שהיו נמוכות והחליטה לקבל עליה את גיהול מס־בשר־כשר. המשלחת השתדלה לתקן כמה וכמה עיוותים.

איסור מזיגה

בעד השחרור משרות בצבא בימי מלחמת נאפוליון — רוסיה הונהג מס מלחמה מיוחד בסך 700,000 זה׳, ולאחר סיומה לא בוטל והוסיפו לגבות מהיהודים 1,400,000 זה׳ מס־טירונים (17).

בעייה קשה היה הדקרט מ־30.10.1812, שאסר על היהודים ייצור ומזיגת משקאות חריפים. בהשתדלות ראשי הקהילות ועל ידי מתן שוחד לנובוסילצוב החליטה המועצה הממלכתית העליונה לדחות ביצוע הדקרט עד 24.4.1815, בתנאי שישולמו דמי הקונסנסים. וכך הותר הייצור והמסחר בענף זה.

כן היה בתוקפו החוזר של שר הפנים והמשטרה בימי נסיכות וארשה מיום 25.1.1812, לפיו היו יהודים הגרים בבתי־נוצרים חייבים להתקרב „למידת הציביליזציה" ולגלח את זקנם. הפרפקט של דפרטמנט קאליש ניסה לבצע את הגזירה. בקיץ 1815 הודיע סגן־הפרפקט שמידצקי למנהל משרד הפנים איגנאץ סובולבסקי:

„ברוח החוזר של שרי פנים ומשטרה מיום 25 בינואר 1812 וכן הדקרטים המלכותיים מיום 16 במארס 1809 ו־8 ביאנואר 1811 רצה פרפקט הדפרטמנט להטות את היהודים הגרים בבתי הנוצרים בעיר קאליש למידת הציביליזציה, וקבע להם תאריך עד ספטמבר לביצוע התנאים וביניהם — לגלח את זקנם כדי שלא יוכרחו לפנות את דירותיהם.

ראשי הקהילה בקאליש הגישו לפרפקט בקשה שלא לאלצם לגלח את זקנם מהסיבות הבאות: 1. לפי הקטע המוגש ומאושר על־ידי השלטונות מספר התורה ,ויקרא׳ נוגד המעשה את דתם, עליה מגינה הוד הממשלה כמו על שאר הדתות; 2. בסעיף 36 של תקנות הקונסטיטוציה מובטחת ליחידים השגת תקנות קלות יותר מאשר עד עכשיו. היות ולפי דעתו של הפרפקט שני הדקרטים המלכותיים מיוחסים אך ורק לווארשה ולפלוצק, אני מתכבד לשאול את משרד הפנים אם על אף הסיבות האלה יש להכריח את היהודים לגלח את זקנם".

בתשובתו להודעה זו הוכיח קשות איגנאצי סובולבסקי את הפרפקט בקאליש והסביר לו, שמגמת הדקרט טובת המדינה והיהודים. המיניסטריון לא יוכל להימנע מלגנות את הפרפקט על שהציע ליהודים הצעה כה משונה, ומחייבו להבא לקרוא ביתר עיון את הוראות המיניס־טריון (18).

בצעד זה של סובולבסקי, שלא היה אוהב ישראל — בתור שר המשטרה בימי הנסיכות הציע חוקים על הקמת איזורים יהודיים (rewiry żydowskie) בכל הערים וגם חוק על גירוש יהודים מכפרים ואיסור ייצור וסחר משקאות — אין לראות נטייה להקל על יהודי קאליש את השמירה על מסורתם הדתית.

הערות לפרק שביעי

1. דו"ח של הפרפקט מ־1812.16.6. H.M. 2137

2. "Wolno będzie Kahałowi używać kar wszelkich duchownych ich Religii właściwych i takowe kary uiszczać na kontrybuentach opornych i opieszałych".

3. להלן תשובת פרנסי קאליש אל ראשי קהילת פוזנא: „ב"ה יום ה', טית מרחשון תק"ע שנין לפ"ק פה קאליש יע"א (קאליש 6 אוקטובר 1809). לכבוד האלופים הראשים, רוזני נגידים פו"ם* מנהלי עדת ישורון דק"ק פוזנא יע"א**. באנו להשיב למעלתכם על אמרותיכם הנעימים מיום ז"ן לחודש הזה. היות שכפי הנשמע אשר המלכיות עם שלוש בוזיהם, ומי יודע לאיזה מלכות יפול גורלינו, ובעת היא בין מלכי למלכי ואין אנו יודעים בבירור אל מי מהשרים נפנה לפע"ד דעתנו נוטה להרחיב הזמן הוועד עד 4 שבועות. ובתוך כך נראה בעלול ונדע אל מי לפנות ולבקש על מרודים, ובתוך הרחבת הזמן נכתוב אגרת לקהילות שבדעפארטמענט שלנו ולהזהיר את העם שיהיו סרים למשמעתינו ולתשובתכם הרמה אנו מצפים ע"י הבי דואר הקודמת להודיע לנו את היום המוגבל אשר תהיו מגבילים, בכדי להודיע את הקהלות שבדעפארט־מענט שלנו את היום המוגבל לבוא אל הועד. אנה (ו)בכ"ד אלופים ופו"מ דק"ק קאליש יע"א.

נאום פייבל במוהר"ר מרדכי
נאום יהודא ליב ברייששל
נאום נפתלי במה"ר משה שמעון יצ"ו
נאום הק' יהודע ליב בריק.

* פרנסים, ומנהיגים.
** יגן עליה ד' °) בית.

נדפס ב': א. אייזנבאך: דאקומענטן צו דער געשיכטע פון די דעפארטמענט־וועדים און געפלאנטע צענטראלע וועדים אין ווארשעווער פירשטנטום (בלעטער פאר געשיכטע ווארשה 1938 כ' 2, ע' 145—146).

4. Żydzi tutejszego Departmentu iuż dawno o proiekcie J.W. Ministra Skarbu przez Synagogę Warszawską uwiadomieni wybrali iuż przed kilku tygodniami dwóch delegowanych Starozakonnych, którzy niebawnie J.W. Minist. Skarbu przedstawią się w Warszawie". מצוטט במאמרו של א. אייזנבאך — די צענטראלע רעפרעזענטאנץ ארגאנען פון די יידן אין ווארשעווער פירסטענטום 1807—1815 (בלעטער פאר געשיכטע, ווארשה כ' 2, ע' 55).

5. "Prośba od Deputowanych Narodu Izraelskiego tu przybyłych podane w imieniu naszych współbraci w Księstwie Warszawskim będących"

6. אייזנבאך ע' 66.

7. "Nizej wyrażeni delegowani reprezentacya Ludu starozakonnego przy W.W. prefektach respective Departamentu".

8. הוא גם חתום עם ראשי הקהילה על כתב הרבנות של ר' משה אפרים אשכנזי מו' שבט תקפ"א (ישראל דוד בית הלוי ע' 163) וגם על כתב החזנות של גד־שץ מיום י"ח תמוז תקפ"א (ע' 274).

9. עליו ראה מאמרי בספר בורשטין: לתולדות יהודי בורשטין.

10. H.M. 2137

11. Akta Komisiji Rządowej Spraw wewnentrznych i duchownych tyczące się mieszkańców Żydów W.M. Kaliszu zaczynają się od 2.1.1811 do 21.3.1831. vol. 1 H.M. 2137
פוטופילם בארכיון כללי לתולדות ירושלים.

12. חוזר אל ראש העיר מיום 1812.4.8. H.M. 2137

13. פרוטוקול 1812.4.2 H.M. 2137 Protokół zd. 4.8.1812

14. Prezydent miasta do prefecta, Kalisz 9.8.1812.

15. H.M. 2137

16. בשם קאליש חתם על הפניות למשרד האוצר זלמן רוזנבלום.

17. א. אייזנבאך: 1.c.p. 83—84

18. Szymon Askenazy: Ze Spraw żydowskich w dobie Kongresowej Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce, Warszawa 1913, Rok 1 zeszyt 3 p. 12—13.

פנית יהודים לממשלה בענינים כלכליים

בפולין הקונגרסאית 1815-1831

א. המצב הכללי

החלטת הקונגרס הווינאי (1814—1815) צורף כמעט כל השטח בתור „ממלכת פולין" לרוסיה; בקראקא ובסביבתה נוסדה הריפובליקה הקרקאית החפשית. פלתו של נאפוליון ו הביאה את כל דוכסות וארשה תחת שלטון רוסיה. לפי כידוע, נזקק הקונגרס הווינאי בעקיפין גם לשאלת היהודים בפולין, תוך כדי דיון על ענייני היהודים בגרמניה. הריפובליקה הקרקאית נתחייבה למנות ועדה לשם ביצוע האמנציפציה היהודית.

כשנוסחו באחד במאי 1815 העקרונות היסודיים של חוקת הממלכה הפולנית שבחסות רוסיה — על ידי המדינאי הפולני אדם צ׳ארטוריסקי — נכלל בה גם סעיף על היהודים לאמור (1):

„לעם הישראלי יישמרו הזכויות האזרחיות המובטחות לו זה כבר על ידי החוקים וההסדרים הקיימים. תקנות מיוחדות יתוו את התנאים, שיקלו על היהודים להגיע לידי הנאה מרובה יותר מגמול חברתי."

ב־25 במאי 1815 חתם הצאר אלכסנדר ו על נוסח הקונסטיטוציה של צ׳ארטוריסקי. ביולי 1815, כשיצאה לפאריס משלחת־ההודיה הפולנית מטעם הסנאט, הסיים ונבחרי העיר וארשה עם סטניסלב זאמויסקי בראש, שיגרו גם יהודי פולין משלחת משלהם, את מיכאל ראוער־אֶטינגר, וולף כהן המכונה גם לייפסקר ושכנא נוידינג (2), שהגישה ב־9.8.1814 לצאר בפטרסבורג תזכיר ובו תלונות על מספר הגבלות חוק, כגון מס־בשר־כשר, איסור מכירת משקאות, לחץ מסים ועוד.

משלחת יהודית

בפאריס התייצבה המשלחת היהודית לפני הצאר בספטמבר 1815 והגישה לו תזכיר שני, בו ביקשה לתקן את מצב היהודים ולבטל את התקנות המגבילות אותם ברוח הסעיף 36 של החוקה הפולנית, שאותה שעה כבר היה תוכנו ידוע להם. גם בשעת ביקורו של הצאר בסוף אוקטובר 1815 בברלין נמסר לו, באמצעותו של נובוסילצב, תזכיר שלישי של היהודים שנערך, כנראה, לאחר התייעצות עם נציגי הקהילה היהודית בברלין.

אך כל ההשתדלויות הללו לא נשאו פרי. לא זו בלבד שלא חלה כל הטבה במצבם של היהודים, אלא שעם מתן כמה חירויות לכלל התושבים אושר לפי עצתו של נובוסילצוב הסעיף 36 הנ"ל והזכויות המדיניות והאזרחיות הובטחו לנוצרים בלבד (3).

זמן רב לאחר הקמתה של ממלכת פולין הוסיפה שאלת היהודים להיות אחת מבעיות המדינה הדחופות.

ממלכת פולין — 2,128,500 קמ"מ, 3,3000,000 תושבים, מהם 10% יהודים, 8 וויאֶבודויות — היתה מדינה אוטונומית בעלת ממשלה שישבה בווארשה, וסיים שהתכנס מזמן לזמן. בענייני היהודים נהגה ברשות עצמה לפי חוקיה, שלא בוטלו אף לאחר דיכויו של המרד בשנת 1830—1831.

לפי המיפקד משנת 1816 ישבו בממלכה 213,000 יהודים. וויאֶבודות קאליש מנתה 62 ערים ממלכתיות ופרטיות, 552 כפרים ממלכתיים ו־2044 כפרים בבעלות פרטית. מספר תושביה עלה ל־524,905 נפש.

בעיר קאליש נמנו בשנת 1827 — 12,107 תושבים לעומת 6712 בשנת 1808, ו־3,463 יהודים לעומת 2,535 בשנת 1808. למרות הגידול ירד האחוז מ־37.8% בשנת 1808 ל־28.5% בשנת 1827.

הצאר אלכסנדר ו העמיד בראש הממשלה הפולנית בתורת נציב את הגנרל זאיונצ׳אֶק וליועץ המדינה מינה את ניקולאי נובוסילצוב.

„ועדה לתיקונים" בהנהלתו של צ׳ארטוריסקי עיבדה תוכנית לתקנות חיי היהודים ברוח האפוטרופסות המושכלת. ליהודים הובטחה אמנם אמנציפציה, אולם נדחתה לפי שעה מחמת חוסר ההשכלה הכללית של המוני ישראל והמשפטים הקדומים הרווחים בציבור הפולני. הוסקה מסקנה, שיש "לתקן את היהודים על ידי חינוך שיטתי ולבטל את אירגון הקהילות".

תוכנית זו הובאה לפני הגנרל זאיונצ׳אק והוא התנגד לאמנציפציה, מפני שהיהודים מתרבים יתר על המידה ומזיקים למעמד העובד הנוצרי.

הצמרת המדינית הפולנית היתה סבורה שהיהודים עוד לא בגרו די הצורך לאמנציפציה. על כן הוטלו עליהם הגבלות חדשות, ונעשה נסיון לחדש את הגזירה משנת 1812 על עסקי המזיגה, אך הצאר לא אישר אותה. כמה ערים שהיו אסורות על היהודים בעבר חידשו את האיסור.

הסיים והמוסדות הפוליטיים עסקו בבעייה היהודית והציעו כל מיני תוכניות, אולם הגורמים המעצבים את חיי המדינה לא נתנו את דעתם עליהן. בשעת הדיונים האלה הגישו בשנת 1820 היהודים המשכילים בוורשה פטיציה לסיים, ובה הצעות לתיקונים בחיי היהודים, ביניהן הדרישה לבטל את הקהילה היהודית ותביעת תקנות חדשות לפעולתם של הרבנים ושאר כלי קודש, איסור קיומם של בתי דפוס עבריים, הבאת ספרים עבריים מבחוץ וייסוד בית־מדרש לרבנים על יד האוניברסיטה (5).

מכל הדרישות האלו הושגה אחת.

ב. האירגון הקהילתי

הקהילה

עם הדקרט של הנציב זאיונצ׳אק מ־20 במארס 1821 הוקמו במקום הקהילות ועדות בתי־הכנסת (Dozory Bożnicze), בעלות סמכויות מוגבלות וכפופות לוועדת הממשלה לענייני פנים, דת והשכלה בוורשה. בראש הוועדה עמדו 3 מפקחים (Dozorcy), שהיו נבחרים ל־3 שנים. הבחירות נערכו בחודש דצמבר וזכות־הבחירה ניתנה רק למשלמים מסים מ־4 סוגים. הבחירות היו טעונות אישור ועדת הוויאבודות.

ועד בית־הכנסת היה מכין יחד עם הרב את תקציב הצרכים של הקהילה לכל שנה והם: בית־הכנסת, בתי־המדרש, משכורות הרב, הדיינים, מזכיר הקהילה, החזן, השמש, השומרים, תמיכות לעניים (6), החזקת בית־החולים. ההכנסות לכיסוי התקציב הושגו מהכנסות בית־המרחץ והמקווה, תשלומים בעד חתונות, ברית־מילה, הלוויות, מסי הקהילה (Składki przymusowe) על יסוד סיווג התושבים היהודים לפי רכושם, פרנסתם והכנסותיהם ל־4 סוגים (7).

לפי הוראה זו פורקה קהילת קאליש ובמקומה נתמנתה ועדת בית־הכנסת (Dozór Bożniczy) בת 3 חברים והם: יצחק אייזיק ברוקמן, יוסף רדליק, שלמה קרא, גזבר — משה מיכל פלאם. ההוצאות — נעשות לפי משאלות האוכלוסייה היהודית, כל התקציב המקומי נשלח לוועדת הוויאָבודות לאישור, לפני האחד בדצמבר.

מקורות ההכנסה היו: א. תשלומים בעד טקסים דתיים — מקומות בבית־הכנסת, עליות; ב. מסי האוכלוסין; ג. לכיסוי הוצאות מיוחדות נקבעה חלוקה (rozkład), ומכל ראש משפחה נגבתה המכסה שלו.

את הרב בחרו כל חברי הקהילה ובחירתו היתה זקוקה לאישור ועדת הוויאָבודות. בשנת 1825 הוקם מוסד חדש לתיעוד המעמד האזרחי (Akta stanu cywilnego) בידי פקידים נוצרים. למוסד זה הגיש הרב את תעודות הלידה, הנישואין והפטירה. בעיירות שלא היה בהן ועד בית־הכנסת ביצע את הרישום ראש העירייה או המוכתר (Wójt). מפחד השרות בצבא היו היהודים מתחמקים מהרישום, אולם כשנתפסו בכך נענשו בקנסות גדולים.

ב־28.3.1822 בוטלו חברות קדישא. מלבד ועד־בית־הכנסת הוקם גם ועד מפקח על בית־ספר לילדים בני דת משה. מכתבי ועד־בית־הכנסת היו פטורים מתתשלומי דואר.

משנת 1827 ניהלו את עניני קופות הקהילה גזברי העיר, שקיבלו בעד שרותם 5% מהכנסות התקציב. משנת 1860 נטל הגזבר 2/3 מחמשת האחוזים ואילו המבקר קיבל שליש.

לכל קהילה היו כפופים היהודים בעיירות ובכפרים הסמוכים. מתוך חשש שמא יטילו עליהם מסים הגדולים ממסיהם של אנשי העיר, פקדה ועדת הממשלה ב־27.2.1829 לצרף לוועד בית הכנסת חבר אחד הנבחר מקרב יהודי הכפרים. עד שנת 1836 אושרו התקציבים לתקופת שנה בלבד. ב־20 בפברואר 1836 התירה ועדת הממשלה להגיש הצעות תקציב למשך 3 שנים, בתנאי שהחשבונות יבוקרו על ידי ועדות הוויאבודות מדי שנה בשנה. ממס האיכסון (צבא) שוחררו רק בתי־כנסת, בתי־מדרש, בתי־תפילה וכן בתים התפוסים על ידי הקהילה לצרכי הדת, בתי־חולים, בתי־מחסה ובתי מוסדות־צדקה. הקהלה חוייבה לשלם ריבית בעד חובותיה מהתקופה

שלפני ביטול הקהילות, וסכומי הריבית נרשמו כהוצאה בתקציב הקהילה. עול המסים הכלליים המוטלים על היהודים בתקופה המדוברת היה קשה.

1. מס־קהילה, 4 סוגים:

סוג 1 — מ־50 זה' ולמעלה
סוג 2 — מ־25 זה' עד 48 זה'
סוג 3 — מ־6 זה' עד 20 זה'
סוג 4 — מ־3 זה' עד 8 זה'

2. מס־טירונים. עד שנת 1848 בכל פולין בסך 700,000, שחולק בין כל הקהילות. בשנת 1843 חוייבו היהודים להתגייס לצבא.

3. מס־בשר־כשר, שהונהג לפי דוגמת אוסטריה. המס הוחכר לחוכרים, שהכבידו ידם על האוכלוסין.

חברי הקהילה לא הסכימו בנפש חפצה לשמש חברי ועד־בית־הכנסת, ועל פי רוב ניסו להשתמט מתפקיד זה בכל האמצעים.

כדי לעודדם פורסמה ביום 12.2.1826 הוראה מיוחדת לשחרר את חברי הוועד מתשלומים לקופת הקהילה לתקופת תפקידם. אמצעי זה עזר, בייחוד בחוגי יהודים לא אמידים.

החל משנות 184—1850 פעלו בוועד יהודים עשירים ומשכילים. בשנת 1851 שוחררו גם הם במקרים בודדים מתשלומים לבית־הכנסת.

בשנת 1860 נאסר על רבנים, דיינים ופקידי הקהילה לעזוב את מקום מגוריהם בלי רשות ועד־בית־הכנסת ובלי אישור השלטונות.

את חופשתם — 29 יום לשנה — הורשו לבלות אך במדינה. חופשות בקיסרות הרוסית — רק באישור ממשלת הגוברניה.

האירגון הפנימי והתקציבים לא נשתנו עד 1916. בשנה זו פרסמו שלטונות הכיבוש הגרמני דקרט חדש על „אירגון אגודות דתיות יהודיות", שהותאם לצורכי הזמן.

לקהילת קאליש היו כפופות עד 1840 העיירות בלאשקי (9), סטאווישין (10), קוזימינק (11), ריכוואל (12).

בתקופה המדוברת עמדו בראש הקהילה בתפקיד מפקחים בשנים 1815—1830: אברהם נלקן, הירש ווארצקי, גרשון דרהאר, משה מיכל פלאם, יוסף רדליך יצחק אפרים ברוקמן, פייביש שנער, שלמה קרא. הם היו מגישים לשלטונות את התזכירים ואת הצעות התקציב.

ר' משה אפרים אשכנזי

אחרי פטירתו של הרב ר' אברהם אבלי בן יחיאל מיכל הכהן בשנת 1809 לא נתמנה שנים מספר רב חדש. בשנת 1821 (ו' שבט תקפ"א) נבחר לרבה של קאליש ר' משה אפרים אשכנזי. ר' משה אפרים (13) היה בנו של ר' מרדכי בן הרב בבורשטין ר' צבי הירש בן הרב מברודי ר' נתן בן ר' צבי אשכנזי (החכם צבי). ר' יעקב ליסא („חות דעת") היה קרובו: בנו של ר' משה, אחיו של סבו ר' צבי הירש אשכנזי.

זמן קצר אחרי שעלה הרב אשכנזי על כס הרבנות פרץ סכסוך בינו ובין המנגנון הקהילתי בעניינים שהיו בסמכותו. לשם ישור ההדורים תיקנו ראשי הקהילה יחד עם יחידי סגולה מנכבדי הקהילה בי"א שבט תקפ"ג — 1823 — תקנות, שהוכרזו „לחוק ולצמיתות עד עולם" (14).

בתקופה זו לא היה לקהילה בית מיוחד. ישיבותיה נערכו בחדר בבית המגורים הקטן של הרב, שהיה רכוש הקהילה.

בתקנות החדשות נקבע, שאין רשות לפרנסים להעניק „עירנות (זכות אזרחית בקהילה) לשום אחד מבני קהילתנו או ממקום אחר" בלי הסכמת אלופי קציני הקהל או רובם מהם".

גם אם מישהו מבני קאליש או מבחוץ ירצה לקבל זכות זו בשביל חייטן, עליו להשיג מקודם רשיון מן הפרנסים של חברת החייטים. תקנה זו נתכוונה לשמור על האינטרסים של חברת חייטים, כדי לא להציף את הקהילה בחייטים ולהזיק לחברי האגודה.

תקנה שנייה באה לשמור על זכויותיו וסמכויותיו הלבדיות של הרב ולקבוע את מסגרת הפעולות והיחסים בין ראשי הקהילה, הרב, בית־הדין ופקידי הקהילה המכונים בנוסח התקנה „משועבדים". וכך נאסר על פקידי הקהילה לכתוב „תנאים או ראשי פרקים בלתי הראות להם כתב־עירנות מאלופים, פרנסים ומנהיגים בקהילה" הן בעיר או מחוץ לעיר. אנשים שאינם מעובדי הקהילה אינם רשאים לכתוב תנאים או ראשי פרקים, ומלבד ביטול הכתב אשר יכתבו ייענשו

גם בקנסות, שכן עשו פעולה שהיא בסמכותם של פקידי הקהילה. כדי למנוע בעתיד סכסוכים „שנתהוו בין כבוד הרב הגאון אב"ד דקהלתנו ובין נאמני העיר גון (בנוגע) כתיבת שטרי קנינים ושארי דברים" נקבע אחרי התייעצות עם זקני הקהילה כדלקמן:

א. „כל שטרי התחייבות ושטרי קנינים דהיינו כתובה דאורייתא ותוספות כתובה שטר חצי זכר או שלם, שטר חליצה ותנאים אחרונים, אשר יתהוו בין הצדדים ביום החופה הכל כאשר לכל" שייכים רק לנאמני העיר הן הכתיבה והן השכר בעדה.

ב. שטרי בניינים ושטרי הלוואה וכל יתר השטרות שלא בזמן החתונה יכולים בעלי־בתים לפי רצונם למסור לכתיבה אצל הרב או אצל נאמני העיר. אם יכתוב הרב, מחוייב הוא לקרוא לחברי בית־הדין ולחזן „שיקבלו הקנינים מן הצדדים בכדי שלא יופחת הכנסתם", כפי תקנות הקהלה, „שני זהובים וחצי מגיעים להם מן קבלת קנינים".

„אולם בעניני עזבונות או שארי דברי ריבות שיהיו בין אנשי הקהילה שייכים רק לרב עם בית־הדין ואין רשות לנאמני העיר לטפל בהם או לפשר בין הצדדים".

ג. רק הרב רשאי להתרות בצדדים שלא יעמדו לדין.

ד. הרב קובע את סדר כתיבת פסקי דין שלו ושל בית־הדין ותביעתם בעד הכתיבה.

ה. בית־הדין מחוייב להודיע לרב על כל ההכרזה של מכירות נחלאות או שיעבוד ושטרי הלוואות לפני ביצועה. מקבלות קנין על פסק־דין או על פשרה אין מגיע שום תשלום לנאמני העיר או לרב.

ו. תנאים וראשי פרקים רשאים לכתוב נאמני העיר והרב רק בידיעת ראשי הקהילה וברשותם.

ז. משלוח שטרי חליצה או כדומיהם לקהילות אחרות הוא בסמכותו של הרב. נאמני העיר מחוייבים לציית לרב בכל העניינים הנ"ל בלי שום סירוב. אסור להם לדבר סרה על הרב, לבזות אותו בעיני אנשי הקהילה.

אם לא ימלאו את המוטל עליהם בתקנות ויקנסו בפעם הראשונה בהעברה לארבעה שבועות לחצי שכירותם, בפעם השנייה — בהעברה לשמונה שבועות עם שאר תשלום שכירותם ובפעם השלישית יפוטרו משרותם.

בתקופת פולין הקונגרסאית 1815—1914 היו סמכויותיה של הקהילה מוגבלות ופעילותיה נתונות לפיקוח חמור של השלטונות.

בשנת 1822 נדרשה הקהילה על ידי ועדת הוויאבודות קאליש לשלם את חובותיה מימי פולין הישנה בצרוף הריבית. התנהל משא ומתן ממושך, אך ללא תוצאות. תשלום חובות

בשנת 1825 נערך משפט נגד הקהילה, והיא חויבה לסלק את החוב והריבית מהכנסות „קורובקא". על סמך זה הפחיתה הממשלה את הכנסות הקהילה וגרמה לקשיים כספיים שהתמידו שנים רבות.

בשנים אלו כבר היתה בקאליש קבוצה קטנה של משכילים. ביניהם בלט לודוויג מאמרוט, יליד פוזנא שהתיישב בקאליש בימי השלטון הפרוסי והצליח בעסקי מסחר. הוא וחבריו ראו צורך להקים בית־ספר לילדי ישראל והשתדלו להשיג את רשיון הממשלה לפתיחתו. הרשיון ניתן בשנת 1822. הם אמרו גם לדאוג לתקציב בית־הספר, כדי לא להטיל עומס נוסף על הקהילה. הם מצאו תומכים בין אנשי הקהילה, אולם הרב, ר' משה אפרים, שעלה על כסא הרבנות לפני שנה, התנגד לחלוטין לפתיחת בית־הספר, בטענה שהוא יקלקל ואף יהרוס את דת ישראל (14א).

ג. המאבק לזכות ישיבה ועיסוק

בשנים 1815—1826 גבר בפולין הקונגרסאית תהליך ההתקדמות בחיים הכלכליים, בהתאם לתנאי התקופה והתמורות בכל ענפי הכלכלה. היתה זו תקופה של שפע בפולין.

החקלאות הגיעה לעליה ניכרת של התפוקה. המסחר התפתח ועל ידי הייצור שבמלאכת־בית התחילה מבצבצת ועולה תעשייה, שמצאה לה שווקים חדשים ברוסיה, לאחר ביטול גבולות המכס בין שתי המדינות. בערים ניכרו סימנים בולטים על ההתפתחות הכלכלית ביחוד בזכות המדיניות הכלכלית והכספית של שר האוצר לובֶּצקי. גדלה האמידות במסחר, בתעשייה ובחקלאות. איזון תקציב המדינה, ופתיחת מוסדות אשראי ובאנקים איפשרו את שיפור המצב הכלכלי. ואולם הנאתם של היהודים מכל השפע הזה מועטת היתה, ורק חוג מצומצם נהנה ממנה. בתעשייה החדשה עוד לא מילאו היהודים תפקיד חשוב, מפני שלא היה בידיהם ההון הדרוש להשקעה.

היהודים היו למעשה מתווכים בין בעלי התעשייה הזעירה והסיטונאים לבין הצרכן. הם מכרו את תוצרת התעשייה ובעלי־המלאכה ואף סיפקו לאלה את חמרי הגלם.

אולם מצד שני פגעה מדיניותו של לובצקי פגיעה קשה ביהודים, ביחוד על ידי שכלולן והרחבתן של המונופוליות הממשלתיות, שהרסו את מעמדם של אלפי יהודים בעיר ובכפר. נפגעים כאלה היו גם בסביבות קאליש. באין ברירה היו המנושלים עוסקים בהברחת סחורות ובמסחר אסור ובגלל זה יצא הקול על היהודים־בעתונות, בספרות הפוליטית וגם בדיוני הסיים — שכולם כביכול רמאים, מבריחי סחורות. רבים מהמנושלים ומחוסרי־הפרנסה ניסו לחדור לענפי כלכלה חדשים, בייחוד לתעשיית האריגים. היו רק התחלות של מפעלים כאלה, ומספר בתי־מלאכה שייצרו בנוסח מלאכת־בית. הם למדו גם מקצועות חדשים. יהודי הכפרים הסמוכים התחילו עוברים לקאליש ולעיירות השכנות. תהליך הדיפרנציאציה הכלכלית התקדם והביא מצד אחד לפרולטריזציה, ומצד שני — תמורה בדמות המסחר היהודי.

שכבה דקה מאוד, יחידים מבין יהודי קאליש, התעשרו במלחמות 1807—1815. בין הסוחרים היו מספר סיטונאים אמידים רובם סוחרי משקאות חריפים. אולם רוב הסוחרים ובייחוד הקמ־עונאים, החנוונים והרוכלים סבלו קשה מכל מיני גזירות חוקיות ומינהליות, ומהתקפות העירונים שלא פסקו לדרוש את הרחקתם וסילוקם מהמסחר, אף על פי שהתקנה מיום 31.12.1816, סעיף 146 התירה להם לעסוק בכל סוגי המסחר. מספר בעלי מלאכה השתכרו יפה, וגם להם הציקו האומניות הנוצריות, ואילו ההמונים נדלדלו ונתרוששו.

היתר לעסוק במסחר

גם העיר קאליש עמדה בסימן התקדמות והתפתחה כאחד המרכזים התעשייתיים והמסחריים החשובים במדינה. הוקמו בתי־חרושת לאריגים. המסחר בכיוון לרוסיה הורחב, ומספר סדנות־המלאכה לאריגה גדל. לפי דו"ח משנת 1820 היתה האוכלוסיה בת 9350 הנפשות מתפרנסת ממלאכות, ייצור תעשייתי, מסחר וחלק ניכר — כשכירים בחקלאות בסביבת קאליש. חל שינוי גם בגידול צאן. בקאליש נערכו הירידים המפורסמים לצמר (Świętojańskie targi na wełnę). ובהם מילאו תפקיד חשוב הסרסורים והמתווכים היהודים מקאליש. בבתי־החרושת לאריגים ולצמר היו קשורים גם יהודים, כקונים, כמתווכים וכספקי צמר, שברובו נקנה על ידי יהודים מידי בעלי האחוזות שבסביבה. מכירת האריגים היתה ברובה בידי סיטונאים יהודים, שקיימו קשרים מסחריים לא רק בפנים המדינה אלא גם מהוצה לה, ובייחוד עם רוסיה, שהתחילה לשמש בשנות העשרים שוק עיקרי לתוצרת האריגים של קאליש. יבוא מטווה־צמר התרכז בידי יהודים.

בראשות שנות העשרים של המאה הי"ט עסק ביבוא סיטוני של מטווה־צמר (14א) יוסף רדליך, בן שמואל יוסף בעל הפריבילגיה משנת 1793. הוא קיבל על יסוד הפריבילגיה רשיון לייצור משקאות חריפים ולמכירתם ללא תשלום דמי קונסנס. הוא עסק גם בסרסרות וקנה בשביל אורגים צמר ממגדלי־צאן. כן עסק במסחר קמעוני. הרחבת עסקיו החלה אחרי שהשיא את בתו ללודוויג מאמרוט, שהשתקע בקאליש, ייסד עם שותפו מ. לנדא בנק (14ב) ועשה חיל. הוא השתתף גם בעסקיו של חותנו ושניהם הקימו מסחר של מטווה־צמר. לאחר שנים מעטות התעשרו ביבוא המטווה מחוץ לארץ (14ג).

ב־1.10.1825 חתם נשיא ועדת הוויאבודות קאליש רמבלינסקי על הסכם אתו ועם חתנו, לפיו התחייבו שניהם להחזיק בכל וויאבודות קאליש — פרט לעיר צ׳נסטוחוב — מחסנים של מטווה־צמר לנוחות האורגים. זכות לבדית ניתנה להם, ונאסר על אחרים להחזיק מחסנים דומים. הם הקימו מיד מחסנים בחוראָק, פאביאניצה, קולו וזדונסקא וולה. את מטווה־הצמר סיפקו לאורגים באשראי לג׳ חדשים, ללא ריבית. נשיא ועדת הוויאבודות התחייב לסלק את המגיע בכל מקרה שהאורגים לא יסלקו את חובם.

רדליך ומאמרוט לא נקטו מעולם בצעדים משפטיים כלפי אורגים שלא עמדו בהתחייבויותיהם מתוך ההנחה, כי על ידי עזרה חוזרת במתן אשראי הם מבצרים את מעמדם ומבטיחים לעצמם לקוחות קבועים.

עד כמה הצליחו בעסקיהם למדים אנו מתוך דו"ח של ועדת הוויאבודות בשנת 1830, בו נאמר: „רדליך היה עוד לפני שנים אחדות סרסור פשוט ועכשיו הוא סוחר עשיר. אומדים את רכושו ב־2 מיליון זה'" (14ד). את הונו של מאמרוט אמדו ב־130,000 זה' (14ה).

על פי ההסכם משנת 1825 היתה כל מכירת מטווה־הצמר מרוכזת בידי רדליך־מאמרוט ממש באופן מונופוליסטי. במרוצת הזמן התחילו רדליך ומאמרוט לקבל מהאורגים במקום מזומנים

את תוצרתם, נתנו אותה בקאליש לאשפרה, ומסרו את הסחורות למכירה לסיטונאים ולקמעונים.

בשנת 1832 קיבל מאמרוט זכות לרכוש אחוזות, והתחיל מטפח את עסקי־הבנק שלו בקאליש. מלבד עסקים אלה השקיעו שניהם גם כספים במפעלים התעשייתיים שהתחילו לקום בלודז׳. בקאליש ובלודז׳ היו ברשותם גם חנויות מכולת ומצבעות אריגים. יחד עם דוד לנדא החזיק מאמרוט בשנים 1834—1841 מחסנים של מטווה־צמר בלודז׳.

יוסף רדליך רכש יחד עם חתנו עוד בשנת 1826 את האחוזה חמיאֶלניק, את הכפר גרודזינסקי ואת המשק יוּזאֶפוּב במחוז קאליש. לרדליך הוענקו גם מטעם השלטונות הנחות, כגון שחרור מתשלום דמי פתקת־שהות (biletowe) בוורשה וכדומה. מהנחות אלו נהנה גם מאמרוט.

בימי המרד 1830־31 לא הפסיקו את פעולתם וסיפקו לאורגים את חומר הגלם בלי שים לב אם ביכולתם לשלם.

בשנת 1831 התחייב מאמרוט להעסיק את האורגים למרות המלחמה, אולם בתנאי שיינתן לו רשיון לייבא מחוץ־לארץ 30 צנטנר מטווה־צמר בלי מכס. ועדת הוויאבודות המליצה על בקשתו, מאחר שהוא הקבלן היחידי בוויאבודות קאליש הדואג לקיומם של אורגים ותעשיינים עניים.

אחרי כשלון המרד חידש את בקשתו ב־17.1.1832. הוועדה מאשרת ש„בימי המהפכה האחרונה הרים בלי ספק תרומה לקיום האורגים בוויאבודות״ (114).

נשיא ועדת הוויאבודות הרוזן פראנציששק פוטוצקי, דחה את בקשתו, שכן „הספסרות היהודית, במסווה של שיפור מצבם של בתי־החרושת הארציים, מכוונת רק להגדלת הרווחים האישיים ומביאה את התעשיינים לדמורליזציה ושקיעה בחובות״. על אף סירובו השיבה הוועדה הממשלתית לענייני פנים בהחלטתה מיום 23.10.1833 על בקשתו בחיוב והורתה להעניק לו שחרור ממכס.

רדליך ומאמרוט נשארו סוחרים ולא ניסו להשתלב בפעילות תעשייתית, ואף־על־פי־כן הם מהראשונים שתרמו על ידי כשרונם, הארגוני־מסחרי תרומה ניכרת להתפתחות תעשיית האריגים בוויאבודות קאליש. בעקבותיהם הלכו גם שני קאלישאים אחרים דוד לנדא ושמואל יחזקאל זאלצמן, אולם פעילותם חלה בשנות הארבעים־החמישים, וידובר בה באחד הפרקים הבאים.

בפיתוח התעשייה תפסו היהודים עמדות חשובות. מלבד הנזכרים פעלו סיטונאים אחדים: פיליפ שנער, מאמלוק ונלקן. אולם רוב היהודים עסקו במסחר בינוני, קמעוני, במלאכה וברוכלות בימי ירידים ובסביבת העיר. סוחרים ובעלי־מלאכה יהודים היו מעונינים להחזיק חנויות מחוץ לתחום היהודי, ברחובות של הנוצרים.

יהודים בבתי נוצרים

בשנים הראשונות של פולין הקונגרסאית עמדו היהודים במאבק קשה על זכות הישיבה. בימי הנסיכות הצליחו יהודים מעטים לרכוש בתים ברחובות הנוצרים, ולהקים שם חנויות, סדנאות ודירות מגורים, ללא רשיון של העירייה. לפי רשימה של העירייה ניהלו את מסחרם או מלאכתם בבתים נוצרים החל משנת 1799 — 30 יהודים.*

לפי רשימה של העירייה (15) ניהלו החל משנת 1799 את עסקיהם בבתי נוצרים 19 סוחרים יהודים, 2 סרסורים, 8 בעלי־מלאכה (15א). דייר אחד היה ללא עיסוק. מהם היו גם גרים בבתים אלה 11 סוחרים ו־8 בעלי-מלאכה, 2 סרסורים ואחד ללא עיסוק.

התפשטותם זו של היהודים נתקלה בהתנגדות עזה של העירונים וביחוד של בעלי־המלאכה והם החליטו לנקוט אמצעים כדי לאסור על היהודים לגור או לסחור בבתי נוצרים מחוץ לרובע היהודי.

ב־29 ביוני 1822 הגישו העירונים למשרד לענייני פנים בוורשה כתב־בקשה בו מחו בחריפות על זרימת יהודים לתחומי אזוריהם: יום־יום מספר היהודים הולך וגדל והם גוזלים מידי הנוצרים כל פרנסה.

„האזרחים הנוצרים נאלצים לראות בכאב כיצד היהודים, שבתקופות הקודמות היו חיים במספר מצומצם ובהיתר האזרחים הנוצרים, דורסים היום את הפריבילגיות הקדושות, שהוענקו מני אז לעיר קאליש על ידי מלכי פולין, והשיגו כבר את מטרתם בהוציאם מידי הנוצרים כל אמצעי פרנסה. בחוצפה הם מתפארים שהצליחו לבטל את החוקים החזקים ביותר. באמתלה שהם מרבים את הכנסות האוצר עלה בידיהם להשיג מידי הממשלה כל הנחה שהיא לתועלת להם. אומה זו (היהודים) כמעט שנטלה לידיה בזמן קצר את כל עסקי הנוצרים״.

בסקירה ההיסטורית נמסר, שמאחת־עשרה משפחות בשנת 1540 הגיעו היהודים כיום ליותר

---

*) ראה נספח XIV

במאה משפחות ועשרות בתים להם בטבור העיר. הם משדלים קונים ברחובות, למרות האיסור, וגוררים אותם לחנויותיהם הם הורסים את מעמד בעלי המלאכה על ידי יבוא סחורות, שבעלי־המלאכה בעיר מייצרים אותן. קשה למנות — לדברי התזכיר — את כל התחבולות, בהן משתמשים הסוחרים ובעלי־המלאכה היהודים, החותרים תחת קיום הנוצרים.

למראה „ההרס הנעשה על ידי היהודים" השיגו ראשי העיר ב־2.2.1805 מאת הקבינט הפרוסי צו האוסר רכישת בתי נוצרים על ידי יהודים. השלטון הפרוסי נקט גם צעדים לתיחום רובע יהודי מיוחד, אולם כל מאמצים אלה היו לשווא. בימי המלחמות האחרונות לא היה בכוחם של העירונים למנוע את השתלטותם של היהודים ואת התפשטותם. אולם לאחר שהושג השלום הם פנו אל הממשלה בבקשה לשחררם „מהעומס העיקרי המעיק עליהם באשמת היהודים".

נוכח התפשטות היהודים ברחבי המדינה „אין להניח שהממשלה לא תשים לב לתופעה זו". ואלה היו דרישותיהם:

א. בהתאם לפריבילגיות ולהחלטות משנת 1802 יש להרחיק את יהודי קאליש מטבור העיר ואף מהרחובות הקרובים ולהעמיד את מספרם (ברוח הפריבילגיות, 1540) על 11 משפחות.

ב. לאסור עליהם כל מסחר שבידי נוצרים, במיוחד את סחר המשקאות המקומיים ומשקאות היבוא והוצאת רשיונות, וכן החזקת בתי־מזיגה.

ג. ביצוע התקנות מימי הנסיכות הווארשאית בענין תיחום מקומות מגורים מיוחדים ליהודים (rewir żydowski).

תזכיר זה, החתום בידי 18 נציגי העירונים (15ב), כתוב בנימה חריפה ועוינת ומוכיח שהעירונים בקאליש החליטו לא רק לחדש את מלחמתם נגד היהודים אלא גם להחריפה. הוא בישר תקופה קשה ליהודי קאליש: דחייה מעמדות כלכליות, ריכוז ברובע מיוחד — שפירושו הגבלת היקף־מסחרם ועיסוק במלאכה ופגיעה בחוג קטן של סוחרי־משקאות יהודים, מתוך טענה שלפי הקומ־פלנציה משנת 1788 הותר ליהודים להחזיק רק 4 בתי־מזיגה.

עניין בתי־המזיגה החריף בקשר עם חריגת יהודים אל מחוץ לרחובם ושכירת חנויות וגם בבתי נוצרים וברחובות המיושבים רק ע"י נוצרים. מספר יהודים שראו במכירת משקאות חריפים, ביחוד משקאות־יבוא, עסק מכניס רווחים, הציפו את משרדי הדפרטמנט בבקשות לקבלת רשיונות.

בשנים אלו שאל הפרפקט הקאלישאי לא פעם את משרד הפנים כיצד להשיב למבקשים אלה. בשתי תשובות נקטו פקידים בכירים שתי עמדות שונות, — אחת בנימה בלתי מתפשרת, והשנייה — ליברלית יותר.

בזירת המשקאות

ב־30.10.1812 נתפרסם צו האוסר על היהודים לייצור ולמזוג משקאות הן בכפר והן בעיר החל ב־1.7.1814. צו זה נגרם על ידי מאמרים בעתונות, שנבעו במידה פחותה מההכרח להפחית את צריכת המשקאות משנבעו ממסיבות אנטישמיות או מדרישת מדינאים כגון סטאשיץ, שקשרו את מתן שיווי־הזכויות ליהודים עם תיקונם והרחקתם מעסקי משקאות. למרות הצו נשארו מוזגים יהודים מעטים בכפרים. בינתיים נדחה ביצוע הצו משנת 1812 על ידי מועצת הממשלה העליונה, והותרה ליהודים מזיגת משקאות תמורת תשלום דמי קונסנס מתאימים. תשלום זה עלה משנה לשנה, והגיע בשנים: 1824 ל־30 עד 500 זה', וב־1825 עד 1,000 זה'.

הפובליציסטיקה הפולנית לא הניחה לשאלה זו, ועוררה את העירונים לטעון נגד עיסוק היהודים בייצור משקאות חריפים, מזיגתם ומכירתם.

בקאליש גופא נוספה עוד עובדה: ייצור היי"ש ובישול הבירה היו מרוכזים בידי משפחות עירונים מאז המאה הי"ז, והם שעמדו תמיד מאחורי ההמחאות והפעולות נגד היהודים ודרשו את קיום ההגבלות שנכפו על ידי הקומפלנציה (1788).

הבעייה החריפה כאשר ועדת הערים על ידי משרד הפנים בווארשה ציוותה ב־7 במאי 1821 לא להפריע ליהודים לשווק משקאות בקאליש (16).

רוגז רב עוררה בעירייה תשובת מועצת משרד הפנים מ־3 בפברואר 1822 על בקשותיהם של הירש משה וארצקי, אברהם נלקן והיימן שטרקמן להעניק להם רשיונות למכירת משקאות חריפים מיובאים. בהחלטתם נאמר בפירוש „שאין בעיר קאליש לאסור להם (להנ"ל) מזיגת יין כל זמן שהמחלוקת בעניין תוקף הקומפלנציה שנחתמה על ידי אבות סבינו לא תוכרע בדרך המשפט".

למרות ההחלטה הזאת הודיע ראש העיר לנזכרים לעיל, שתוקף רשיונם יפוג ב־1.7.1822. כל עוד אין בדעת הממשל העירוני לפתור את הסכסוך בדרך משפטית, הוא אוסר את מזיגת־היין. היהודים הנ"ל פנו אל משרד הפנים בתלונה, שעל ידי האיסור הפסידו את מסחרם ואת האשראי בחו"ל, ואילו הפקעת היין גרמה להם נזקים עצומים. הם ביקשו החלטה מפורשת, בייחוד לאור העובדה שוועדת משרד הפנים החליטה בהסכם עם הוועדה העליונה הממלכתית לענייני הכנסות האוצר כי "רשיונות לסחר יינות מחוץ לארץ אפשר לתת לכל היהודים שניהלו מסחר כזה עוד לפני הדקרט הנזכר לעיל ועליהם לחדש את הקונסנסים ולשלם את התמורה לקופת העיר". לחיזוק טענתם הוסיפו, שאין סוחרי־היין הנוצרים עשויים לייבא העירה יין משובח כיין שהם מייבאים.

אברהם נלקן, מילידי העיר ואב למשפחה ענפה, היה משלהי המאה הי"ח אחד מגדולי הסוחרים ביין צרפתי, ולקוחותיו אצילים, כמרים וקצינים. שימש שנים רבות פרנס בקהילה. בנו שמואל השתקע בברסלוי ומשם ניהל מסחר מקיף עם פולין, והוא אבי משפחת נלקן בברסלוי, שהתגוררו שם עד 1933. הרש ווארצקי, גם הוא מחשובי הקהילה, היה סוחר משקאות מקומיים ובעל חנות אחת.

ב־30 ביוני 1824 הגיב סגן־ראש העיר קובלסקי בשם העירייה, שקיבלה את תשובת מנהל משרד הפנים על בקשת היהודים הנ"ל, כדלקמן: לפי הקומפלנציה משנת 1788 רשאים היהודים להחזיק רק בתי־מזיגה ברובע היהודי והם כעת בידי: יוסף דרהאָר, גרשון דרהאר (17), ליפא פיאָכטא ומארקוס קוט. אולם מלבד הנזכרים מחזיקים בתי מזיגה עוד יהודים אחדים, וכל אלה קיבלו בשנים הקודמות באופן בלתי חוקי רשיונות ממשרד האוצר ומכרו בעיר משקאות במקומות האסורים על היהודים, היינו מחוץ לרובע היהודי, בבית נוצרים. ברוח החלטת הנציב מ־9 בדצמבר 1823, המדגישה את שמירת הפריבילגיות של הערים והאוסרת להעניק רשיונות במקומות האסורים לפיהן, סירבה ועדת הוויאבודות לתת לנלקן ולאחרים קונסנסים, מה גם שהניחה, שאם יתנו לאלה, יבקשו גם אחרים. מטעמים אלה מבקשים אזרחי העיר לסרב במתן רשיון; אולם אם המנהל יחליט להעניק לנלקן רשיון, מבקשת העיר שיקבע גם ממי מבין ארבעת המוזגים בעלי־ההיתר יש לשלול את הרשיון כדי להעבירו לידי נלקן.

עניין נלקן וחבריו גרם לחליפת מכתבים ענפה בין משרדי הממשלה המרכזיים. הוועדה הממשלתית בוורשה הורתה להעניק לנלקן את הרשיון, הואיל והוא סוחר עוד מלפני שנת 1812, על יסוד רשיון של משרד האוצר; במיוחד נקבע, שההסכם משנת 1788 לא ישפיע על משרדי האוצר, והם לא ימנעו רשיונות מהיהודים (18).

ביוזמת העירייה, כנראה, הגישו אזרחי העיר תזכיר לנציב זאיונצ'ק, בו דרשו על יסוד ההסכם משנת 1788 לא להעניק לנלקן את הרשיון, והסתייעו גם בטענה, שהוא סוחר מכולת ומוכר יין פורטר, ערק ויינות יבוא, ובהסוואת חנותו הצליח להטעות את משרדי הממשלה.

לאחר תזכיר זה תבע הנציב הסבר מהוועדה הממלכתית. ב־28.9.1824 הודיעה הוועדה לנציב, כי נלקן הוכיח במיסמכים, שעוד לפני 1812 (משנת 1809) עסק במזיגת ובמכירת משקאות חריפים, ועל יסוד זה ניתנה הפקודה לתת לו קונסנס גם לשנים הבאות. בכוונה, כנראה, לא הגיבה הוועדה על טענות אזרחי קאליש בעניין ההסכם משנת 1788.

עניינו של נלקן לא יצר — כפי שחששה העירייה — תקדים. ב־5.11.1826 ביקש העוזר המסחרי מוריץ רוזן להתיר לו החזקת חנות יינות־יבוא. הוא בא בנעוריו לקאליש, עבד חמש שנים בחנות־היינות של רדליך, וקיבל תעודה המאשרת את סיום לימודיו. לאחר שאיגוד הסוחרים והעירייה סירבו להעניק לו רשיון, פנה הוא אל ועדת הוויאבודות, אולם גם היא דחתה את בקשתו. אז פנה ב־3.11.1826 אל הוועדה הממלכתית לענייני פנים ומשטרה והגיש את תעודותיו. ועדת הוויאבודות טענה בדו"ח שלה לוורשה, שקאליש היא עיר de non tolerandis judaeis ולפי התקנה מותר המסחר ליהודים שסחרו ביינות יבוא לפני פרסום הצו, ולכן אין להרשות לרוזן מסחר יינות.

על סמך דו"ח זה השיבה הוועדה בוורשה בשלילה ב־18.1.1827. רוזן הוסיף לבקש ב־5.2.1827, ושוב נענה בשלילה. בשנת 1828 חידש את פנייתו, וב־18.5.1828 השיבה לו הוועדה הממלכתית בשלילה, "היות ולא הביא שום הוכחות חדשות המחייבות להעניק לו קונסנס".

פרשת הרשיונות למזיגה ולסחר משקאות חריפים מהווה פרק עגום במאבקם של יהודי קאליש על קיומם הכלכלי. מסחר זה פרנס גם מספר ניכר של עובדים שכירים ומשרתים.

התנגדות העירייה ואזרחיה נסמכה תמיד על פריבילגיות העיר כגון de non tolerandis judaeis ועל ההסכם משנת 1788, אף על פי שהוא נחתם כשמספר היהודים היה קטן, ובמשך עשרות השנים עלה מספרם ואין התנאים הקודמים מספיקים להם. על כך השיבו, שיש לגרשם מהעיר.

והנה צפה בשנת 1827 בעייה חדשה, לא פחות קשה מבחינה יהודית, והפעם יצאה הרעה מוועדת העיר על ידי משרד הפנים. בצו מיום 29.6.1821 דרש הנציב להכין תוכנית לתיחומו של אזור יהודי וקבע הוראות לגבי בניין בתים ומתן מגרשים ליהודים לצורך זה.*

ב־30.9.1824 הגיע לידי ועדת הוויאבודות בקאליש מוועדת הערים על ידי משרד הפנים צו על תיחום רובע מיוחד ליהודי קאליש (19); היא נדרשה להגיש תרשים ותוכנית. ב־19.10.1824 ענה הוויאבודה קובלסקי שענין תיחום הרובע היהודי קשור בתכנון (regulacya) כללי של העיר, וכל עוד לא הוכנה תוכנית זו אין ביכולתה של העיר לציין את האזור בו יוקם הרובע היהודי. ההכנות נמשכו קרוב לשלוש שנים.

רובע מיוחד ליהודים

ב־21 ביוני 1827 הגישה ועדת הוויאבודות לוועדה הממשלתית לענייני פנים ומשטרה תוכנית חדשה של העיר, ובה גם רובע מיוחד ליהודים, בהתאם לצו הנציב בעניין קביעת רובעים מיוחדים ליהודים.

ב־7 במאי 1822 פירסמה ממשלת פולין צו מיוחד של הנציב על תיחום רובע מיוחד ליהודים בקאליש.

בדו"ח מיום 21.6.1827 ציינה ועדת הוויאבודות, שחלק מן העיר בו מתגוררים היהודים מאוכלס בצפיפות, גדוש בתי־עץ קטנים וגדולים ומהווה סכנה מבחינה תברואית. העיר לא תוכל לשאת באחריות למצב זה. לפי צו הנציב מיום 2.5.1817 על בדיקה חמורה של בתים הנוטים ליפול, יישארו תושבים יהודים רבים ללא דירות. לפי התוכנית אין יסוד להרשות להם לבנות מחדש בתי־עץ אלא יש לדרוש בתוקף שיקימו בתי־חומה.

היהודים היו גרים ברחובות זלוטה, גארבארסקה, שוק הסוסים, בלי שכנים נוצרים. הוועדה הציעה להשאיר רחובות אלה למגורי היהודים ולצרף לרובע את הפרבר הסמוך, שאין בו בתים אלא גינות.

על העברת היהודים, שגרו בעיר וקביעת רובע מיוחד בשבילם הוכנה ב־25.5.1827 תוכנית מפורטת:

"Proiekt do Postanowienia Królewskiego oznaczającego obręb dla ludu wyznania mojżeszowego w mieście wojww. Kaliszu (20). והיא צורפה לדו"ח. בראש התוכנית,* שהוכנה על ידי הוועדה על עיקרונות הפריבילגיות והפשרות צויין, שנוכח הריכוז המיוחד של „העם בני דת משה בעיר הוויאבודות קאליש המטיל סכנות גדולות על האוכלוסיה, ביחוד, כשדלקות, לכלוך, זיהום ואי־סדר בקרב האוכלוסיה היהודית הם התוצאות הישירות מצפיפותם בשטח מצומצם, וכן בשים לב לפריבילגיה משנת 1540 שהגבילה את חופש ישיבתם של היהודים בקאליש, הוחלט על סידור חדש בתוכנית המדוברת בת 16 הסעיפים".

לפי הסעיף הראשון מותר ליהודים לגור רק ב־11 רחובות ולהחזיק בהם חנויות:

1. רחוב זלוטה המתחיל מקצה השוק הראשי לפי הארכתו החדשה עד השוק החדש הידוע בשם פיסקוז'אֶבסקי;
2. רחוב גארבארסקה לפי התכנון החדש, עד שוק הסוסים;
3. רחוב ביאלוסקורניצ'ה;
4. השוק החדש פיסקוז'אֶבסקי;
5. רחוב קרוטקה;
6. רחוב וודנה;
7. רחוב דלוגה;
8. רחוב שרוקה;

*) ראה נִספח XV.
*) ראה נִספח XVI.

9. רחוב זיאַלונה;
10. רחוב נובה;
11. רחוב קוזיה.

ברחובות אלה רשאים היהודים, בלי יוצא מן הכלל, לרכוש מגרשים לבניית בתי־חומה בני קומה אחת לפי תוכניות מאושרות על ידי השלטונות, אורך חזית הבתים 24 אמות פולניות (סעיף 2). מותר ליהודים לרכוש בנייני־עץ הנמצאים בתחום זה, בתנאי שייהרסו ובמקומם ייבנו בתי־חומר לפי התוכנית (סעיף 3). יהודים הגרים בשוק הראשי וברחובות שלא צויינו בסעיף הראשון יעברו משם לכל המאוחר עד 1.10.1883 לרובע היהודי. בעלי־הבתים שדייריהם לא יעקרו, ייקנסו לטובת קופת העיר בסכום השווה לשכר־הדירה השנתי של הדייר (סעיף 4); באם לא יעברו עד התאריך הנזכר לרובע היהודי מרצונם, יוצאו משם בכוח על ידי המשטרה, הם ומטלטליהם, וההוצאות יוטלו עליהם (סעיף 5). יהודים בעלי־בתים ומגרשים בשוק הראשי וברחובות שלא צויינו בסעיף הראשון, שנרכשו בניגוד לפריבילגיות העיר וכן בניגוד לפשרות משנת 1540 ומ־29.2.1788, חייבים למכרם עד סוף דצמבר 1832.

איסור נכסים

רכישת נכסי דלא־ניידי מחוץ לרובע היהודי אסורה לחלוטין (סעיף 6). כל חוזי השכירות של דירות וחנויות, שתוקפם גם לאחר 1.10.1830 יבוטלו (סעיף 7). כדי להוכיח שהממשלה נכונה לאפשר הנאה מזכויותיהם של שאר התושבים ליהודים שירצו בכך, היא תתיר לגור ברחובות שמחוץ לתחום היהודים ליהודים שיתמסרו למדע או לאמנות כגון רופאים, ציירים וכדומה בתנאים הבאים:

א. עליהם להגיש תעודות ומיסמכים;
ב. עליהם לא להבדל מיתר התושבים הנוצרים בלבושם ובמראם החיצוני;
ג. ילדיהם חייבים ללמוד מגיל 7 בבתי־הספר הכלליים.

עם הסכמתם לתנאים אלה יורשו לגור ברחובות לא־יהודים (סעיף 8).

הבתים בפינות הרחובות שצויינו בסעיף 1 מותרים, ואילו בתוך הרחובות, מחוץ לרובע, אסורים על היהודים (סעיף 9). לשם מניעת צפיפות בבתים מותר לבעלי־הבתים להשכיר דירה בת 2—3 חדרים רק למשפחה אחת; 4—5 — לשתי משפחות. חדר־כביסה לא ייחשב כחדר־דיור. אסור להכניס לבית אחד יותר מ־5 משפחות (סעיף 10). כמשפחה אחת נחשבת: הבעל, אשתו, הילדים הבלתי־נשואים ומשרת אחד. מותר להחזיק בדירה את האֵם או האב מגיל 60, אם אינם עוסקים במסחר או מלאכה וזקוקים לעזרת ילדיהם (סעיף 11).

היות וברחובות זלוטה, גארבארסקה ועד שוק הסוסים צפופים היהודים בבתי־עץ, על השלטונות לאסור כל תיקון או שיפוץ בבתים אלה, לדאוג להריסתם ולחייב את היהודים לבנות רק בתי־חומה (סעיף 12).

היות שלפי הפריבילגיות הקודמות אסור ליהודי זר להשתקע בקאליש, ברצון השלטונות לקיים גם להבא איסור זה בכל תוקפו ועל השלטונות המקומיים לדאוג שלא יותר לשום יהודי זר, ביחוד לגברים, להשתקע בעיר (סעיף 13).

מאחר שלפי הפרבילגיה שהוענקה לעיר קאליש בשנת 1672 והפשרה שנחתמה ב־28 בפברואר 1788 בין העירייה והקהילה מותר להחזיק ברובע היהודי רק ארבעה בתי־מזיגה לבירה ויי״ש, שהכנסתם מהווה את הקרן לסילוק חובות הקהילה, ואילו כל מסחר ומזיגה של יין, ערק, תמד, יין־פורטר וכל משקאות אחרים אסורים, נקבע שלקהילה מותר גם להבא:

א. להחזיק 4 בתי־מזיגה לבירה ויי״ש על ידי אנשים בעלי קונסנס ממשלתי;

ב. אסור כל מסחר יין, ערק, תמד, הן קמעוני והן סיטוני ברובע היהודי ומחוצה לו החל ב־1.10.1830, אפילו יש רשיונות בידי הסוחרים, אחרי תאריך זה עליהם למכור את כל הסחורה הנמצאת בידיהם (סעיף 14);

אסור גם על היהודים להחזיק בתי־מזיגה שיוקמו על ידי נוצרים (סעיף 15);

ליהודים מותר למכור מחוץ לרובע סחורות מקומיות או מיובאות אך ורק בימי יריד;

יהודים בעלי בתי־חרושת או בעלי־מלאכה בעיר קאליש רשאים למכור את תוצרתם בירידים וכן בכל יום שוק במקומות שיוצעו להם על ידי המשטרה (סעיף 16).

ב־20 ביולי 1827 הצביעה הוועדה הממשלתית לענייני פנים ומשטרה, בתשובתה לדו״ח על תוכנית הוועדה בקאליש, על הצורך לשקול אם קביעת שוק חדש ברובע יהודי לא תזיק לשוק

דישן של הנוצרים. על ידי כך תוקם עיר יהודים מיוחדת, ולשם עלול לעבור במרוצת הזמן כל המסחר מעיר הנוצרים. על כן רצוי להאריך רק מספר רחובות, כדי שתהיה למעשה רק עיר אחת מורחבת, ולא עיר מיוחדת חדשה ליד העתיקה.

לאחר ימים מספר — ב־1 באוגוסט — השיבה הוועדה הקלישאית כי תתאים את תוכניתה לדרישת הוועדה הממשלתית, ותורה למהנדס העיר להאריך את רחוב זלוטה עד הרחוב מאָני־טובסקיי וכן גם אחדים מהרחובות האחרים.

אחרי חליפת מכתבים שנמשכה עד יולי 1828 תוקנה התוכנית לפי דרישת הוועדה הממשלתית, והוועדה המקומית ביקשה לאשר את התוכנית ולהרשות את רכישת המגרשים הפרטיים הדרושים לביצועה.

ואלה השינויים שנקבעו:

סעיף 1. א. רחוב זלוטה הוארך עד הרחוב זיאֶלונה; ב. רחוב גארבארסקה, — משוק הסוסים עד רחוב פיסקוז׳בסקי; ג. שוק פיסקוז׳בסקי בוטל; ד. רחוב וודנה — מרחוב יעקב הקדוש עד רחוב ריבארסקי.

סעיף 2 קבע, שהבתים בפינות הרחובות נחשבים כבתים שמחוץ לרובע היהודי, דבר שנקבע בסעיף 9 של התוכנית הראשונה.

לסעיף 3 צורף הסעיף 2 מהתוכנית הראשונה.

בסעיף 4 הושמט הפסוק המדבר על הענשת בעלי־בתים מחוץ לרובע היהודי, אם הדיירים לא יעברו לרובע עד 1.10.1830.

סעיף 5 נשאר ללא שינוי.

בסעיף 6 נכלל הסעיף 8 מהתוכנית הראשונה עם התוספת, שבין המותרים להתגורר בחלק הנוצרים יש להכליל גם בעלי הון של 30,000 זה׳ יודעי קרוא וכתוב פולנית, בעלי בתי־חרושת וסיטונאים.

הסעיף 7 נמחק ובמקומו נקבע, שכל ההוכחות והתעודות יש להגיש לעירייה.

בסעיף 10 הוכנס הסעיף 7.

בסעיף 11 הוכנס הסעיף 6.

בסעיף 12 הוכנס הסעיף 7.

סעיף 13 נשאר בניסוחו הקודם.

סעיף 14 נשאר בניסוחו הקודם, אולם קוצר ונוסף עליו סעיף 15 מהתוכנית הקודמת.

בסעיף 15 הוכנס סעיף 16.

בסעיף 16 נקבע שאין למסור את ביצוע התקנון המסוגנן לוועדה הממשלתית לענייני פנים ומשטרה.

ב־12.8.1828 אישרה הוועדה הווארשאית את התקנון עם התיקונים שלה והורתה להתחיל במשא ומתן על רכישת המגרשים הדרושים על ידי חליפין עם מגרשים השייכים לעירייה לפי החלטות וועדת הוויאבודות בקאליש.

רשיונות לרכישת מיגרש

עוד בשנת 1828 החלה פרשת הבקשות של היהודים שגרו ברחובות שלא נכללו ברובע היהודי או נמצאו בגבול הרובע.

בין המתלוננים הראשונים היה אברהם נלקן, הנזכר בפרק זה. ביתו הנמצא בקצה רחוב זלוטה—ורשבסקה, נחשב לפי הסעיף 9 של התקנון כאסור עליו.

במאי 1828 הגיעה תשובת הוועדה הווארשאית, שאינה מתנגדת למתן רשיון לאברהם נלקן לרכוש את המגרש בקצה זלוטה, בתנאי שיבנה שם בית־חומה. גם אליעזר מאמלוק, סיטונאי מכולת, ביקש רשיון למסחר סיטוני של משקאות יבוא. הוועדה הקאלישאית דחתה את בקשתו וציינה, שאמנם בשנת 1806 קיבל רשיון כזה, אולם לאחר שסוחרי קאליש הנוצרים הגישו תלונה על כך ב־1816, אין באפשרותה לענות בחיוב. מאמלוק פנה ב־15 בנובמבר 1828 אל שר־הפנים והמשטרה, ציין שמסחרו זה בידיו 15 שנה, והוא משלם מדי שנה 60,000 זה׳ מכס לאוצר. גם עכשיו הזמין מחוץ־לארץ סחורות, שבעדן ישלם מכס בסך 30,000 זה׳, וכי אין בדעתו למכרה בבית מזיגה אלא בסיטונות לפרברים. דחיית בקשתו תביא עליו ועל משפחתו בת 75 הנפשות הרס גמור. הפעם המליצה הוועדה הקאלישאית על בקשתו, בניגוד לחוות דעתה מ־25.4.1828, אולם בתנאי שלא ימשיך במסחרו ויחזיר את הרשיון. כן ביקשה את הוועדה הווארשאית להחליט בעניין זה.

אגב הסבר ארוך, שתלה את עליית מספר היהודים בקאליש במדיניות השלטונות הפרוסיים בתקופת כיבושם, החליטה הוועדה הווארשאית ב־29.11.1828 שבלי שים לב לפריבילגיות יש להעניק למאמלוק רשיון, כדי להצילו מנזק גדול ולהכניס לאוצר את דמי־המכס בסך 30,000 זה׳, אולם בתנאי שיחזיר את הרשיון לאחר מכירת המשקאות. הוועדה הודיעה עוד, שמשרד התעשייה והמלאכות הביע את דעתו שקשה לאסור על מבקש בעל חנות־מכולת להביא ערק ולמכרו בסיטונות. הגורם העיקרי למתן הרשיון היתה איפוא החרדה להפסד דמי־המכס הרבים. הרשיון ניתן לשנה אחת, בתנאי שנתינתו לא תשמש תקדים.

הסוחרים היהודים לא שמו לב לאזהרה זו והציפו את השלטונות בבקשותיהם. דווקא בשנים אלה (22) שגשג סחר המשקאות החריפים. באוקטובר 1829 ביקש הסיטונאי הירש לייב שפירא להתיר לו גם סחר סיטוני במשקאות חריפים, בנימוק, שמסחר סיטוני לא יוכל לפגוע בפרבילגיות העיר, אולם בקשתו נדחתה ב־10.8.1830. ואילו שמואל לייזר רדליך, ביקש ב־23.6.1829 מהמלך לאשר את כתב־הקיום שקיבל סבו שמואל יוסף בשנת 1793. שמואל יוסף, בעל הפריבילגיה, הניח אחריו שני בנים, יוסף ולייזר. המגיש את הבקשה היה בנו של לייזר, והוא — לפי דבריו — האחרון מבני המשפחה. הפריבילגיה לא אושרה על ידי השלטונות בנימוק שהיא סותרת את הפריבילגיות של העיר. דחייה זו אילצה אותו לפנות ישר אל המלך. בכתב־בקשתו הדגיש בין היתר, שדודו יוסף עסק על יסוד הפריבילגיה בייצור משקאות ובמזיגתם והיה אפילו משוחרר מתשלומי הרשיון. דודו יוסף קיבל ב־16.8.1826, בדקרט של המועצה המינהלית בווארשה, את הזכות לרכוש אחוזות ועל יסוד זה קָנה את הכפר חמיאֶלניק על ידי קאליש.

מועצת הממלכה החליטה ב־22.5.1830 שיש לתת לשמואל לייזר רדליך את הרשיון שניתן בזמנו ליוסף רדליך. אולם שמואל לייזר לא הסתפק בזה, ודרש שחרור מתשלומי הרשיונות. ב־22.7.1830 קיבל את ההודעה הבאה:

„אין הממשלה הנוכחית נוהגת לאשר פריבילגיות שהוענקו על ידי מלכי פולין הקודמים. פריבילגיות כאלה כוחן יפה גם בלי אישור, ככל שאינן סותרות את החוקים העכשוויים. מה שנוגע לזכויות הנכללות בפריבילגיה שלו, הרי המסחר בסחורות־אמות אינו אסור לשום אדם המקיים את כל התקנות המחייבות סוחרים וחנוונים. שמואל לייזר רדליך רשאי גם לסחור במשקאות חריפים ולמזגם, אולם הוא מבקש שחרור מתשלומי קונסנס לאוצר. דבר זה תלוי בהחלטת משרד האוצר. לשם כך פנה רדליך בבקשה מיוחדת.

הוא לא היה היחיד שהסתמך על הפריבילגיה של סבו. נכד אחד של שמואל יוסף, לודוויג רדליך, יליד קאליש, קיבל תעודת־אומן של תופר־כפפות והשתדל בקיץ 1826 לקבל רשות לגור ולהחזיק חנות כפפות ברחוב וארשבסקה, אחד הרחובות היפים בקאליש, באותן השנים.

ועדת הוויאבודות לא העזה להעניק לו את הרשות על דעת עצמה, וב־10.7.1826 פנתה אל הוועדה הממלכתית לענייני פנים ומשטרה בוארשה בתזכיר מיוחד, לשם קבלת הסבר מפורט. ברחוב וארשבסקה היו גרים אמנם יהודים אחדים על סמך רשיון של ועדת הוויאבודות, אלא שזכותם זו עמדה להם רק עד תיחום האזורים בעיר. לא כן רדליך. לפי הפריבילגיה רשאי הוא לגור ולנהל מסחר בכל מקום בעיר. ועל כן מציעה הוועדה להרשות לרדליך לגור ברחוב וארשסבקה ולהחזיק שם חנות כפפות, וכן רדליך לבוש כבר אירופית ואינו נבדל בלבושו משאר התושבים; כמובן שיש להעניק לו את הזכות בלי שום תנאי, כפי שקיבלו שאר היהודים הגרים ברחוב הנ״ל. תנאי כזה היה מחליש את תוקף הפריבילגיה שלו. מסיבות אלו החליטה ועדת הוויאבודות להעביר את העניין להחלטתה של הוועדה הממלכתית בווארשה לבקשה להודיע לה את התוצאות (23).

כעבור חודש, ב־8 באוגוסט 1826, השיבה הוועדה הממלכתית בווארשה על פנייתה של הוועדה בקאליש, שיש להרשות לרדליך — היות שטרם נקבע רובע יהודי בעיר — לגור בינתיים ברחוב וארשבסקה עד ההחלטה הבאה בעניין זה. רשיון מגורים

השתדלויות של סוחרים יהודים להרחיב את היקף מסחרם ביבוא יינות־חוץ, במכירת יי״ש ומשקאות אחרים הדריכו את מנוחתו של איגוד הסוחרים הנוצרים. האיגוד לא רצה כנראה לצאת למלחמה גלויה ובחר בהסוואה. מספר אזרחים פנו ב־1 ביוני 1830 בתזכיר לוועדה הממלכתית בווארשה בתלונה חריפה, שהיהודים השתלטו על כל טבור העיר, מלבד ארמון הארכיהגמון ובניין העירייה. בבתים היפים ביותר הקימו חנויות. לאט־לאט נעשה היהודי אדון הבית ואין סיכוי

להפטר ממנו. ברובע היהודי גדל מספר היהודים, ובבנין אחד גרות עשרות אחדות של משפחות. צפיפות זו גורמת מחלות המסכנות גם את תושבי העיר. על כן הם מבקשים שעוד השנה יעברו כל היהודים לרובע שלהם.

מווארשה העבירו את התזכיר לוועדת הוויאבודות והורו לדרוש הסבר מהעירייה. ב־30 ביוני 1830 דיווחה העירייה כי תזכיר זה נשלח על ידי מספר אנשים בלי יפוי־כח שלה. בפעם הראשונה ציינה העירייה בתשובתה שהתזכיר מגזים והוא מלא שנאה. על החתומים על התזכיר נמסרו פרטים מעניינים: יוזף מאקס, בעל רכוש גדול וכל תקוותו שהממשלה או העירייה יקנו את מגרשיו לשיכון היהודים; רז'בוסקי הוא סוחר, פולרט — תופר כפפות, שניהם מרבים להתלונן. העירייה משתדלת תמיד שיהודים לא יחדרו העירה. היא קובעת, שהיהודים המתגוררים בבתי־נוצרים הם בעלי רשיונות של ועדת הוויאבודות ורשאים לגור שם עד התקנת הרובע היהודי ביד היהודים משכנתאות על בתים מסויימים. הבתים עדיין רשומים על שם בעליהם הנוצרים, אולם היהודים יושבים בהם כדיירים ואין אפשרות חוקית לפנותם. זה זמן רב אין העירייה מרשה ליהודים לרכוש בתי־נוצרים או לגור בהם. תקנה זו נשמרת בקפדנות.

תוך כדי ויכוח זה פרץ המרד הפולני והביא שינויים, אמנם רק לזמן קצר.

בקשר עם בעיית המוזגים היהודים שהיו חייבים לעזוב את הכפרים, עלתה הצעה על העברתם לחקלאות.

בשני צווים של הנציב משנת 1818 ו־4.2.1823 הוקצו ליהודים המבקשים לעסוק בעבודת־האדמה קרקעות נבדלות מקרקעות הנוצרים והותר להם להתיישב באחוזות ממלכתיות. ליהודים אלה הובטחו הנחות שונות, כגון פטור ממסים במשך 3 עד 12 שנה, עצים חינם לבנייה, בתים ועוד כמה הקלות.

עוד בימי דוכסות וארשה ניסו אצילים למשוך את היהודים לחקלאות, נוכח התמעטות עובדי האדמה עקב המלחמות והמחלות הבאות בעקבותיהן. שטחים גדולים ורבים היו שוממים מאין עובד.

רק בלחץ האצילים ראתה צורך ממשלת פולין הקונגרסאית לקבוע תקנה בדבר עסקיהם של היהודים, להתיר להם מקצועות מסויימים ולעורר בלבם את החשק לעבודת האדמה. אולם אלה שבאו ליהנות מתקנה זו נתקלו בקשיים.

כך היה מעשה בארבעה־עשר יהודים בחבל הוויאבודות קאליש, שהגישו ב־18.10.1823 בקשה ליישבם על הקרקע לפי התקנה הנ"ל ונקנסו על שפגעו בדקדוקי הדינים של דמי הגושפנקא. הם שילמו 15 גרושים במקום 6 זהובים ו־15 גרושים ועל כך נקנסו בסך 84 זהובים. משראו יחס זה של השלטונות, חזרו בהם היהודים מבקשתם (24). לא מן הנמנע שבקבוצה זו היו גם יהודים מקאליש. במחוז קאליש היתה קיימת מושבה חקלאית יהודית עוד משנת 1814 — בולסלאבוב, ובה 18 גברים, 6 בתים, 18 בנייני משק, 70 מורגים אדמת־מיזרע ו־6 — אפרי־מירעה (25).

הערות לפרק שמיני

1. על המשא ומתן של היהודים ראה: Askenazy: Ze Spraw Żydowskich w dobie Kongresowej שם, עמ' 1—36.
2. על משלחת זו מספר נכדו של וולף כהן מפי אביו אליעזר בן וולף כהן בקונטרס „עץ אבות", שצירף לספר אביו „חידושי מהראך" ורשה תרע"ג.
3. Kwartalnik pośw. badaniu przeszł. 1920 zesz. 3 p. 22. ד"ר נ. מ. גלבר: שאלת היהודים בפולין בשנות 1815—1830 ב„ציון" ירושלים, ע' 106—108.
4. ד"ר נ. מ. גלבר: שאלת היהודים בפולין בשנות 1815—1830 „ציון", ק', י"ד—י"ד, 124—113.
5. Dziennik posiedzeń Jsby poselskiej w czasie Król. polskiego, p. 18—19 (18.10.1820).
6. לפי ההוראה מ־20.3.1821 הוטל על הקהילות לכלול בתקציביהן סעיף מיוחד „החזקת עניים בקהילה", ובשנת 1834 (הוראה מיום 29 ביולי) סעיף לכיסוי הוצאות הריפוי של חולי הקהילה בבתי־החולים הציבוריים.
7. לפי התקנה של הוועדה הממלכתית לענייני פנים, דתות והשכלה מ־24.4.1821 הוטל על היהודים לשלם מסים במקום מגוריהם או תעסוקתם (Składka przymusowa) להשלמת תקציב הקהילה.
8. עד 1795 היתה גם קהילת אוסטרובו, שצורפה בימי הכיבוש הפרוסי לפוזנא.
9. בלאשקי:

	בשנת 1808		1827	
מספר תושבים	519		1636	
מספר יהודים	259	(19,9%)	871	(53,2%)

10. סטאווישין:

מספר תושבים	1137		1467	
מספר יהודים	193	(17,4%)	258	(17,6%)

11. קוזמינק היתה כפופה לקאליש גם לאחר 1840. מספר תושבים 823, 1109, 1200, (ס' 1851)

מספר יהודים 135 (13,4%) 147(16,3%) 213 (17,8%)

12. ריכוואל: בשנת 1808 1827

מספר תושבים 82 (17,2%) 138 (21,1%)
מספר יהודים 477 655

13. לפני בחירתו לרב בקאליש לא היה רב בבור־שטין, כפי שכותב מר שמואל דוד בית הלוי ע' 164.

אביו היה רב בבורשטין במחצית השניה של המאה הי״ח, אחריו נבחר בבורשטין חתנו ר' יוסף תאומים (מורו של ר' יעקב מליסא), אחריו ר' יוסף שורץ, תלמידו של ר' יעקב מליסא, כיהן בבורשטין עד עלותו לא״י בשנת 1857. בשנים 1857—1907 כיהן הרב ר' מאיר לנדא (ראה מאמרי: תולדות יהודי בורשטין ב„ספר בור־שטין" ירושלים 1960 ע' 31—32).

14. תקנות אלו נדפסו מתוך פנקס הקהילה ב': ישראל דוד בית הלוי, תולדות יהודי קאליש ע' 122—125.

14א. מכתב של מאמרוט ב־ Allgem. Zeitung des Judentums; 1841 Nr. 22 p. 310.

14ב. H.M. 2137

14ג. Kempner: Dzieje gospoodarcze Polski Porozbiorowej, Warszawa 1920—1921, p. 76.

14ד. סחר צמר בסיטונות באירופה היה ברובו בידי יהודים גרמנים (ברסלוי, האמבורג, לייפציג, תמניץ וגם מאנצ׳סטר, אנגליה), בניגוד ליבוא החומר הגלמי שהיה בידי סיטונאים גרמניים בהאמבורג, ברמן. לכן מובן, שיהודי פולין מצאו קשרים עם הסיטונאים היהודים בחו״ל.

14ה. H.M. 2137

14ו. H.M. 2137

14ז. H.M. 2137

15. Wykaz imienny starozakonnych

15א. שני כובענים, 2 חייטים, 1 צבע, 1 כורך־ספרים, 1 פחח, 1 אמן־חותמות.

15ב. ואלה החתימות: Jan Gregowicz, Jan Hanke, Lazcelu Thomas, Lazcelu Kazimir Daniel Wody, Andreas Szatak, Benjamin Karge, Wagner Reke, Jakob Vogel, Jan Kanty Jerolaski, Jan Silber, Janik Scheiche, Sawinski, Konrad Emanuel, Samuel Schecke, Godfried Spi, Samuel Schoppe, Christof Holdorf

(ראה פוטוסטט).
לבקשה נוספו:

א. פריבילגיה של יאן III סוביאֶסקי.

ב. Willkühr der Kafmannschaft zu Kalisch im J. 1672.

ג. Exzerpt prawa politycznego; Cywilnego Korony Polskiej i X lit. z r. 1768.

ד. הוראת המלך הפרוסי בקאליש 2/2 1805.

16. Reskrypt względem nie tamowania Rynku Trunków Żydów w Kaliszu. H.M. 2137.

17. מראשי הקהילה חתם על מכתב ההזמנה שהקהי־לה שלחה לרבי אליהו רוגאלר ביום ט' ניסן ת״ר וגם על כתב־הרבנות לר' צבי חיות.

18. מכתב ועדת האוצר (בפקודת השר) אל ועדת הפנים מ־20.7.1824.

19. Oznaczenie oddzielnego Rewiru dla Żydów w m. Kaliszu ב־24.12.1824 נקבע רובע יהודי בזגיארז׳ וב־27.9.1825 בלודז׳.

20. Akta Komisji Rządowej spraw wewnętrznych i duchownych tyczące mieszkańców Żydów w m. Kaliszu Nr. 1125 od 2.1.1811 do 24.3.1831 XVI. נספח פוטוסטט

21. היה מראשי הקהילה, חתם על כתב הרבנות של ר' משה אפרים אשכנזי בו' שבט תקפ״א 1821 (ישראל דוד בית הלוי ע' 163).

22. Halina Rożenowa: Produkcja wódki i sprawa pijaństwa w Król. Polskim 1815—1863. Warszawa 1961.

23. Akta Komisji Rządowej spraw wewnentrznych i duchowych tyczące mieszkańców Żydów w m. Kaliszu (2.1.1811—2.5.1831) Nr. 1125, vol. I, II מיקרופילם H.M. 2137.

24. Przełożenie względem wyrobu i handlu trunków oraz względem osadzenia Żydów na roli. תזכיר בכתב־יד 5691 בספריה קראשינסקי, בווארשה.

25. ע.ג. פרענק: צו דער געשיכטע פון אידישע קאלאניעס אין קאנגרס פוילן, בלעטער פאר אידישע דעמאגראפיע, סטאטיסטיק און עקאנא־מיק. בערלין 1928, באנד 5, ע' 24.

Proiekt

do Postanowienia Królewskiego oznaczającego Obręb dla ludu wyznania Mojżeszowego w Mieście Woje-wódzkim Kaliszu. —

Uważywszy że zbyteczne skupienie się Ludu wyznania Mojżeszowego w Mieście Wojewódzkim Kaliszu, wystawia mieszkańców na wielorakie niebezpieczeństwa, z powodu pożaru Ognia i utraty zdrowia; uważywszy iż niechlujstwo i nieporządek są nieuniknionym skutkiem zbytecznego skupienia się, w małym obrębie, którym i [illegible] zapobiegać może

Zapatrzywszy się nakoniec na dane przywileje w roku 1540 przez Królów miastu Kaliszowi nadanych, odnośnie zamieszkania w nim ludu wyznania Mojżeszowego ograniczające, na przełożenie etc. etc. stanowiemy:

Art. 1.

Uzupełniając przepisów Postanowienia z dnia 25 Kwietnia / 7 Maja 1822 roku oznaczamy na odosobniony Obręb dla zamieszkania Ludu wyznania Mojżeszowego w Mieście Wojewódzkim Kaliszu następujące Ulice:

1. Ulica Złota, począwszy od narożnika Starego Rynku, według nowego przedłużenia tejże Ulicy aż do Rynku nowo założonego za niegdyś Piskorzewskim.
2. Ulica Garbarska, według nowego przedłużenia i kierunku aż do Ulicy Targowisko Końskie.
3. Ulica Białoskórnicza, począwszy od narożnika Ulicy Św. Jakóba aż do narożnika Ulicy Rybackiej
4. Nowo założony Rynek Piskorzewski.
5. Ulica Krótka,
6. Ulica Wodna
7. Ulica Długa,
8. Ulica Szeroka,
9. Ulica Zielona,
10. Ulica Nowa,
11. Ulica Kozia,

Przytym nie tylko dopiero wymienionych Ulicach i Rynku Piskorzewskim Lud wyznania Mojżeszowego odtąd mieszkać i Sklepy swe mieć może. —

Art. 2.

Zamieszkiwanym wszystkim bez wyłączenia osobom wyznania Mojżeszowego

תכנית הגיטו לפי תקנות משנת 1822

יהודי קאליש והמרד הפולני ב־1830–1831

ם יסוד האגודות החשאיות של הבונים החפשיים בראשותו של מיקולאי דובז׳יצקי בשנת 1819 והחברה הפאטריוטית (Towarzystwo Patriotyczne) בשנת 1821 התחילה בקרב האוכלוסייה הפולנית תסיסה לאומית.

אחרי פירוק אגודות אלה נוסדו אגודות נוער חשאיות, שפעלו במחתרת עד פרוץ המרד בנובמבר 1830, על אף הדיכויים והמאסרים. חברי האגודות הכינו את הקרקע להצטרפות המונית לשורות המרד. למאורעות 30/31 בנובמבר בווארשה היה הד חזק בקאליש. מיד נעצרו מפקדי הצבא והז׳אנדרמים, שעמדו בשרות המשטרה החשאית המודרכת על ידי סוכני רוסיה. חיל המצב — 700 קוזאקים וזקיפים רוסיים — הופתעו עד כדי כך שהניחו מיד את נשקם. כדוגמת קאליש אירע בכל הוויאבודות.

בקאליש הוקמו שלטונות חדשים ונפתח גיוס של כוח צבאי וחיל משמר בעיר. בראשית ינואר 1831 גויסו בשטח הוויאבודות 84,861 איש. המשמר האזרחי בעיר קאליש מנה 1321 אזרחים.

מה היתה עמדת היהודים? למרד הצטרפו מספר קטן של יהודים נאורים בווארשה, עם ראשית גיוסם של יהודים למשמר העירוני. בנו של ברק יוסלביץ׳ גייס יהודים לגדוד היהודי.

הממשלה הלאומית לא היתה להוטה לשתף יהודים. להיפך, היא מנעה מהיהודים את השתתפות במרד. אישים פולנים רבים, כגון אנתוני מוחנאצקי, ראו במעשה זה משגה חמור, העלול להתנקם ולגרום אפילו למפלת המרד.

גם הציבור הפולני עצמו לא נטה לשתף את היהודים בצבא. רובו קיבל בסיפוק את החלטת הממשלה, שעל היהודים לשלם מס־טירונים כפול במקום שרותם בצבא. גם היהודים לא היו להוטים לשרת בצבא, ומנהיגי מספר קהילות הצהירו בפני הממשלה שהם מעדיפים את מס־הטירונים על שרות אישי של היהודים בצבא.

במקומות אחדים הציעו שליחי הממשלה להעניק ליהודים זכויות זמניות בשטח הכלכלה, כדי למשוך אותם לצבא המרד. השליח בפלוצק הציע לשחרר את שורפי־יי״ש היהודים ואת עוזריהם מהמסים, היות ושורפי היי״ש הנוצרים גוייסו לצבא וקיימת סכנה שבערי השדה לא יוכלו להפעיל את משרפות היי״ש.

מיניסטריון האוצר דחה הצעות אלו בטענה שקשה להתגבר על התנגדותם של היהודים לשרות בצבא, ותמיד יעדיפו לשלם תשלומים מיוחדים מאשר להקריב את חייהם. מצד שני היתה הממשלה מעוניינת בהשגת כספים.

גיוס יהודים

כאשר ציוותה ועדת הוויאבודות בקאליש על כל היהודים להתגייס לגווארדיה הלאומית ולפלוגות המשמר האזרחי, פנו ראשי הקהילה שלמה זליג קארו, גרשון דרהאר והירש ווארצקי ב־23 בדצמבר 1830 אל הממשלה (1) בתזכיר מיוחד, בו הצביעו על ההסכם משנת 1817, לפיו שוחררו היהודים משרות בצבא תמורת תשלום מס־טירונים. נציגי הקהילה פנו גם אל הוועד האזרחי בבקשה לשחררם מכל שרות בצבא, הואיל שלא ייתכן כי היהודים ישלמו לפי התקנות משנת 1817 מס־טירונים ויגוייסו גם לצבא או לגווארדיה; לפיכך יש לשחררם מתשלום מס־טירונים או משרות בצבא. משסירב הוועד האזרחי להכנס למשא־ומתן נאלצו היהודים לפנות אל הממשלה בעצמה.

למרות עמדתה זו הרימה הקהילה תרומות לצורכי המרד (2). את הסכומים הגדולים ביותר תרמו הסוחרים היהודים יוסף רדליך, לודוויג מאמרוט, פיליפ שנער, אברהם נלקן, יצחק ברוקמן, שלמה זלמן קארו.

ב־27.12 השיבה המועצה העליונה ש„במצב הנוכחי של המדינה לא יוכל שום תושב להסתלק משרות אישי בבטליונים של משמר הבטחון; אדרבה, המועצה משוכנעת שיהודי קאליש יקחו מופת מיהודי ווארשה, שמלבד התגייסותם לשרות אישי התנדבו גם להקים על חשבונם „גדוד יהודי״.

לפי הוראת ועדת הוויאבודות, נאספו בציבור היהודי בקאליש תרומות למען גדוד הפרשים היהודי בפיקודו של יוסף ברקוביץ׳. אולם היהודים לא תרמו ביד פתוחה. ראש העיר סויקובסקי מסר בדו״ח, ש־25 יהודים תרמו מרצונם בס״ה 76 זה׳ 15 גרוש, ואילו בלחץ נאספו 20 זה׳ 30 גרוש; הפקיעו מידיהם חפצים שונים כגון 3 מקטרות, רדידים, פסי ברזל.

ב־30.10 הגיש האזרח מקאליש יוזף גולוחובסקי למועצה הלאומית בקשה בעניין גיוס היהודים לצבא. לדעתו צריכים היהודים לשרת בצבא ולא להשתחרר תמורת תשלום מס־טירונים. היהודים דרשו לבטל את מס־הטירונים, כי לא מן היושר הוא להחזיק בחבל בשני ראשיו. המועצה העליונה החליטה לפנות אל הוועד היהודי בוואַרשה ולשאול לחוות־דעתו (3).

הוועד היהודי ענה, שמתוך הכרה כי העם היהודי לא יוכל להיות „מאושר" קודם שיהיה מועיל למדינה, הוא בא לכלל מסקנה, שאחד האמצעים היעילים לכך הוא לשרת בצבא יחד עם הנוצרים, הצריכים להשתחרר מדעותיהם הקדומות, העומדות למכשול להתבוללות היהודים באוכלוסייה הנוצרית. הוועד מסכים לדעתו של גולוחובסקי ומציע, כאמצעים יעילים להמרצת היהודים להתגייס מרצונם לצבא הפולני, את הצעדים הבאים:

א. להבטיח למתנדבים היהודים את הזכויות לדרגות ולפריבילגיות הצבאיות המובטחות למתנדבים הנוצרים;

ב. להעניק לכל יהודי, שיקבל אות הצטיינות או ששרת 10 שנים, לו ולצאצאיו, את כל הזכויות האזרחיות;

ג. לשחרר כל מתנדב, משעת גיוסו, מכל המסים המוטלים רק על היהודים.

לו ניתן לשכנע את היהודים, כי איסור השרות בצבא ביום השבת, איסור מאכלי טרפה ותקנות דתיות דומות צריכות לסגת מפני טובת הכלל, היה זה האמצעי הבטוח ביותר להשפיע עליהם להתגייס. אולם אין זה מסמכותו של הוועד היהודי להשפיע על מצפון היהודים בענייני דת. דבר זה הוא בסמכותם של הרבנים, ואותם יש לשכנע, כי הגנת הארץ מטילה עליהם חובה קדושה לפרסם כרוז אל בני עמם ברוח זו.

גם נישקובסקי, בעל אחוזה במחוז ויילון, הגיש ב־12.2.1831 למועצה האזרחית תוכנית נגד החוק המשחרר את היהודים משרות בצבא (4). לדעתו חייב כל תושב הנהנה מההגנה עליו ועל רכושו להצטרף להגנת המולדת; אין לגייס לשרות הצבא רק נוצרים ולשחרר את היהודים תמורת פדיון כסף. התוצאה תהיה שהאוכלוסייה הלא־יהודית, המשרתת בצבא, תפחת, והיהודים הפטורים משרות בצבא ונישאים בגיל צעיר ירבו, לרעתה של המלוכה, ואחר כך יהיה קשה להפטר מהם. דווקא בימי המרד אסור לשחררם משרות בצבא. אילו גויסו מ־380,000 היהודים שבפולין רק חלק ששי מבני 18 עד 40, היו 63,000 יהודים משרתים בצבא; אם רק כל חמישי מהם מסוגל לשרת בחזית, יתווספו 12,000 לוחמים. הדעה כי מס־הטירונים מגן על היהודים מפני שרות בצבא אינה צריכה לשמש עיכוב. קשה יהיה לגייס את היהודים, כי העשירים ימצאו תמיד אמצעים להשתחרר, אך נחוץ לדרוש מאת הקהילות שימסרו לוועדת הצבא, דוגמת האוכלו־סייה הכללית, מספר מסויים של טירונים.

המועצה האזרחית העבירה ב־18.2 את תזכירו של נישקובסקי למיניסטריון לענייני פנים ומשטרה בוארשה. בהודעה שצורפה נאמר, כי לאחר שהמועצה האזרחית עיינה בתוכנית זו מצאה אותה ראויה לשיגור למיניסטריון. ב־27 בפברואר השיב על כך המיניסטר ללוול, שאף על פי שהסיבות והטעמים המובאים בתזכיר נכונים הם, אין לנהוג כן, מפני שאוצר המדינה זקוק לכסף. על כן נאלצה הממשלה להכפיל את מס־הטירונים ולוותר על שרותם בצבא, אולם להבא לא תמנע מלאחוז באמצעים מתאימים ואז תידון תוכניתו של נישקובסקי. מס טירונים

על יסוד הצעת המשרד לענייני פנים ומשטרה מיום 17.1.1831 ייפתה המועצה הלאומית העליונה ב־24.1 את כוחו של המשרד הנ״ל להורות:

1. בוויאבודויות, בהן התחייבו היהודים מרצונם לתשלום כפול של מס־הטירונים תמורת שחרורם משרות בגוואַרדיה, תגבה מהם מיד מחצית־התשלום ותשלח לאוצר המדינה;

2. במקומות בהם לא נהגו היהודים כן, יש לגייסם מיד לגוואַרדיה.

ב־12 בפברואר 1831 הודיעה הוועדה בקאליש, שהורתה לעירייה ולקומיסרים לגבות מס־טירונים כפול מיהודי העיר. ב־18 בפברואר העביר ללוול לוועדת הכנסות־האוצר את הצהרות היהודים

בקאליש ובמחוז על נכונותם לשלם מס־טירונים כפול (5). בישיבת הסיים מ־3.6.1831 (החלטת התקציב לשנת 1831) הוטל על יהודי קאליש מס־טירונים בסך 244,051 זה׳ (6).

העמדה הנוקשה של ממשלת־המרד ויחסה הבלתי־ליברלי לעניין היהודים פעלו כנראה כ„מקלחת של צוננים" והוכיחו להם, שהממשלה דואגת רק לריבוי ההכנסות, ומתעלמת מכך שהיהודים הם תושבי הארץ השואפים לשוויון־זכויות. מסיבה זו לא התנדבו יהודי קאליש לצבא או לגווארדיה. מהמתנדבים היהודים שהשתתפו במלחמה ידוע רק אלכסנדר מורגנשטרן, בנו של הרופא בקאליש ד"ר מיכאל מורגנשטרן. הוא למד רפואה בווילנה והשתתף בתנועה הלאומית הפולנית. בשנת 1833 גורש מהאוניברסיטה בגלל קשרים עם „הקונספירציה" של המהפכן הפולני שמעון קונארסקי. כעבור מספר שנים סיים את לימודיו בקראקא (1849). בשנת 1850 נתמנה רופא המחוז בקאליש ואחר כך עבר לווארשה. נפטר בשנת 1871 (7).

היחס העוין התמיה

המרד לא הביא את העירונים לגילוי מידה כלשהי של סובלנות לגבי התושבים היהודים ולוויתור על היחס העויין, שציין את נוהגם מאז המאה הט"ז.

מיד אחרי פרוץ המרד התכנסו ב־29.12.1830 ועד האזרחים ומועצת העיר והחליטו להגיש תזכיר על תביעותיהם. את התזכיר הגישו ב־8 בינואר 1831 ובו הסתמכו על ההסכם משנת 1788 וביקשו את ועדת הוויאבודות להשאיר את מעמד היהודים בעניין מזיגת משקאות כפי שהיה לפני 1815 על יסוד הקומפלנציה ולכן אסור לאדמיניסטרציה לקבוע את היקף המזיגה שבידי היהודים. ליהודים אין זכויות אזרח ואין הם רשאים ליהנות מחרויות התושבים הנוצרים. אין להם חלק בפיתוח העיר ובהקמת בתי־החרושת. ועדת האזרחים תובעת את קיום ההסכם משנת 1788 ואת הרחקתם של היהודים ממזיגת משקאות. גם להבא אין להרשות ברובע היהודי אלא 4 בתי־מזיגה יהודים, ולכן יש לדחות את כל הבקשות לרשיונות חדשים. כאן הוזכרו הבקשות של אליהו מאמלוק ושפירא שהוגשו עוד לפני המרד. מתוך דאגה לפריבילגיות ולאינטרסים של הנוצרים, ומאחר שמסחר הנוצרים יורד ועובר לידי יהודים, עומדת העירייה על משמר העירונים, מביאה את תביעותיהם ומבקשת שהשלטונות ישימו להן לב (8).

ב־15.1.1831 הגיבה ועדת הוויאבודות על בקשות האספה הנ"ל: כל עוד שלא תידון הקומפלנציה בפני בית־המשפט יש לאשר קונסנסים לבעלי בתי־המזיגה המבקשים רשיונות. בזמן האחרון הגישו בקשות אברהם נלקן, הירש ווארצקי, היימן שטארקמן, ולנטין לוי, והיות שבידיהם תעודות מתאימות החליטה הוועדה, שהם רשאים להביא משקאות כרצונם. מכל מקום אין העירייה רשאית לעכב בעדם. יש להורות למשרדים לקיים את תוקף הרשיונות.

ועדת האזרחים לא הסתפקה בתשובה זו והגישה ב־7.2 תזכיר שני באותו סגנון, והפעם — למשרד לענייני פנים ומשטרה בווארשה.

ב־15 במארס 1831 קיבלה הוועדה את תשובת הוועד בוארשה ובה נאמר, שעד כה לא הוגש ערעור העירייה על הקומפלנציה. אם יוגש הערעור, ידונו בקשות ועדת האזרחים.

ב־7 במאי הגישה העירייה כעין מחאה על התנהגות המשרד בענייני פריבילגיות של העיר ובייחוד בעניין איסור סחר המשקאות על היהודים. בתשובתה לוועדת הפנים והמשטרה ב־17.3 קבעה העירייה, שבהתחלת המרד הוקמה בקאליש ועדה עירונית חדשה שטיפלה בעניין, ובאוזניה התלוננו הסוחרים הנוצרים על מתן רשיונות ליהודים בניגוד להסכם משנת 1788. הסוחרים הנוצרים ביקשו ב־29.12.1830 מהוועדה לענייני פנים להקפיד על הפריבילגיות. הוועדה המחוזית דרשה להגיש א"ת המיסמכים הנכונים, ובייחוד העתק מהימן של ההסכם. אך סעיפי ההסכם לא קויימו, והיהודים ממשיכים לעשות את שלהם וגורמים נזק לסוחרים הנוצרים, שנבצר מהם לעמוד בפני ערמומיותם של היהודים ובפני תעלוליהם. על יסוד החלטת הוועדה האדמיניסטרטיבית מ־2.6.1821 שכל עוד לא יכריע בית־הדין בעניין ההסכם יש להעניק ליהודים שקיבלו קונצסיות רשיונות לנהל את מסחרם, השאירה הוועדה את היהודים במסחרם בניגוד ברור להסכם שלא בוטל על ידי בית־הדין; להיפך, אין כל יסוד לצפות ליישוב הסכסוך בדרך משפטית, אלא יש לבצע את סעיפי ההסכם ככתבם. אם היהודים סבורים כי עוול נעשה להם, יפנו לבית־הדין; כל עוד אינם עושים זאת, עליהם להיכנע לסעיפי ההסכם. העירייה דורשת להפסיק את ניצולו שלא כדין של חוק מימי המרד (nadurzycia prawa z powstania), ותובעת מהממשלה הוראה על ביצוע ההסכם לכל סעיפיו: תורשה העירייה לבטל את כל הקונצסיות של היהודים ולאסור עליהם מסחר משקאות חריפים, תמד, דגים מלוחים, חמורי־ים (stockfische), כפי שנקבע בהסכם ולהתיר החזקת בתי־מזיגה ברובע היהודי בלבד.

הממשלה בווארשה לא הגיבה על דרישותיה של העירייה, שכן היתה עמוסה דאגות קשות הכרוכות במרד.

על אף תלונות העירונים הצליחו יחידים לקבל קונסנס למסחר משקאות חריפים. ביניהם בלט ולנטין לוי, סוחר משנת 1813, ששלח ידו גם במסחר משקאות. בשנת 1823 הגדיל את מסחרו וקיבל רשיון, אמנם זמני, למסחרו ביינות ובמשקאות חריפים אחרים. בימי המרד השיג רשיון בלתי מוגבל בזמן. הוא השתייך לקבוצת היהודים הנאורים שלבשו בגדים אירופיים, שלט בצרפתית ובגרמנית וילדיו למדו בבית־ספר כללי ובבתי־חינוך פרטיים של נוצרים. על יסוד זה ביקש רשיון לגור בחלק הנוצרי של העיר, ברחוב מאריאנסקה, שם שכר גם חנות. בבקשתו טיפלה ועדת הוויאבודות כבר לאחר המרד והחליטה ב־20 במארס 1832 להעניק לו רשיון מגורים ומסחר בחלק הנוצרי של העיר.

בשנות השלושים נסתמן תהליך בקרב הסוחרים היהודים לצאת מהתחומים הצרים של הרובע היהודי. עסקיהם הלכו וגדלו, הם כבר ידעו פולנית ואחדים — גם גרמנית וצרפתית.

עקב נסיעותיהם הרבות לוארשה ולחוץ לארץ לבשו בגדים אירופיים, והחלו נותנים לילדיהם מלבד החינוך היהודי גם חינוך כללי. לא מעטים שלחו את ילדיהם לבית־הספר הכללי, היות שלא הצליחו להקים בית־ספר יהודי: עוד בשנת 1822 קיבלה הקהילה, בהשתדלותו של לודוויג מאמרוט, רשיון הממשלה לפתוח בית־ספר יהודי, אלא שבגלל התנגדותו של הרב אשכנזי נאלצה לא לנצלו. מתוך כתבה אחת ידוע לנו, שלא מעטים מעשירי הסוחרים שלחו את בניהם ובנותיהם ללמוד בברסלוי או בברלין.

הקלות

לאחר המרד הקלו השלטונות את ידם בענייני קונסנסים ורשות הדיור מחוץ לרובע היהודי ורוב הבקשות בשנת 1832 נענו בחיוב (9) על אף הערעורים של העירייה. היו גם מקרים שאיגוד הסוחרים (Zgromadzenie Starszych kupców) לא סירב לאשר שהמבקש כלול ברשימת הסוחרים (10).

לעומת הסתמכות העירייה על ההסכם משנת 1788 הצביעו היהודים על שינוי המצב והתנאים. היהודים נושאים בעול כל המסים וההיטלים כשאר התושבים, ולא ייתכן לראותם כגוף זר ולמנוע מהם פרנסות ועיסוקים בכל חלקי העיר. נימוק זה מצא לא אחת אוזן קשבת אצל הפקידות הבכירה בווארשה.

בבקשתו מיום 10.12.1832 טען הסוחר היהודי מוריץ רוזן, שהעובדה כי הוא קיבל כבר פעמים אחדות רשיון מוכיחה שאין שום הצדקה להסתמך על קומפלנציה הנוגדת את חוקי המדינה, המחייבים מידה אחת לגבי כל התושבים.

בשנים אלו אנו נתקלים גם בדאגה ליהודים התלוייה בדבר. אזרחים שבבתיהם התגוררו יהודים התחילו להציף את השלטונות בבקשות לא לגרש את הדיירים, כדי שלא ייגרם נזק לבעלי־בתים נוצרים. אחדים הוכיחו שהשקיעו סכומים גדולים בשיפוץ בתיהם ובשינויים לצורך חנויות או בתי־חרושת שהושכרו ליהודים. היו גם בעלי־בתים נוצרים שביקשו רשיונות בשביל דיירים יהודים, הרוצים כביכול להקים סדנאות או בתי־חרושת.

בשנים 1832—1860 התחילו סוחרים יהודים להקים גם סדנאות, שהורחבו במרוצת הזמן לבתי־חרושת. לדוגמה: יוסף צלנקייביץ', שהתחיל במסחרו בקאליש בשנת 1817 ובמרוצת השנים הקים בשני בתי נוצרים בפרבר הווארשאי בית־חרושת לאריגים — בלי תמיכת הממשלה — מצוייד בכלים ובמכונות. כשביקש בשנת 1832 רשיון לגור ברחוב של נוצרים ולהחזיק שם מחסן, לא נענו השלטונות המקומיים.

שמעון פרלה, אורג יהודי בודד (majster tkacki) וחבר איגוד האורגים, עבד בסדנאות של אחרים. במרוצת הזמן הקים סדנא משלו והעסיק גם מספר אורגים בחוץ. היקף עסקיו הלך וגדל והוא ניגש להקים בית־חרושת, וביקש רשיון להקימו ברחוב נוצרי. וינצנטי פשחצקי, בעל הבית מספר 441, השכיר לו חלק מביתו. פרלה הטעים שהוא לבוש אירופית, מדבר פולנית וחבר באומנית האורגים. בשנות השלושים—ארבעים הקים שמעון פרלה עוד 2 סדנאות, ונתן חומר גלמי לעיבוד לשני אורגים בכפר דוברה מאלו ליד קאליש. הוא התמחה בייצור בוצית (bascik Battiol) צבועה לקרוטונים (Krotony) לבנים. תוצרתו הלכה וגדלה. בשנת 1863 היה נותן עבודה ל־21 סדנאות אורגים והעסיק 40 עובדים (12).

כשביקשו לסלקו מהרובע הנוצרי הוכיח לשלטונות שהוא מבטיח פרנסה לאורגים בקאליש

ובסביבה. הוא היה מהיהודים הראשונים שהקים גם בית־חרושת לסרטים ושנצים. לאחר שנוסד בית־חרושת כזה על ידי הגרמני בוהלעגער. בשנת 1859 הקים גם מפעל לצביעת אריגים והחזיק מעמד בתחרות עם 3 בתי־חרושת לצביעת אריגים של גרמנים.

על ראשוני החרשתנים היהודים יש למנות את דוד שפיר. הוא הקים בית־חרושת לסרטים ושנצים, גם כן בביתו של פשחצקי. העירייה שלחה לבעל הבית צו־פינוי, בנימוק שברחוב זה אסור ליהודים לגור. התחיל משא ומתן ממושך, שכן באותו בית גרים יהודים זה שנים. שפיר הוכיח שאין בדעתו לגור שם, והוא שכר רק אולם גדול לבית־חרושת. ברובע היהודי לא נמצא מקום מתאים לבית־חרושת זה. העירייה טענה שבית־החרושת משמש הסוואה לצרכים אחרים. שפיר לא נרתע וערער בוואַרשה, עד שסוף־סוף קיבל את הרשיון.

עם החרשתנים הראשונים נמנה גם פביאן היימן, תופר־כפפות. הוא פתח חנות באזור הנוצרי, ולאחר זמן — גם בית־חרושת, ותוצרתו נתפרסמה גם מחוץ לקאליש.

כדי להקל על התעשיינים שהתחילו להקים בקאליש בתי־חרושת פתחה ועדת הוויאבודות בשנת 1824 מחסן־מטווה אצל הסוחר שנער, בו נמכר מטווה־כותנה מיובא. לחרשתנים הובטחו תנאי־קנייה מסויימים, הקשורים במועד השתקעותם ובצורת התשלום — במזומנים או באשראי — הכול לפי ההסכם (11).

סוחרים גדולים

בסוף שנות השלושים התבלט בחוגי הסוחרים היהודים דוד לנדא. הוא ואשתו ארנסטינה קנו בטבור העיר בית (מספר 26) בסכום 80,000 זה׳. מאחר שהיה לבוש אירופית, חינך את ילדיו בבית־הספר הכללי, ובביתו דיבר פולנית, קיבל רשיון לקנות את הבית ולגור בו. בקאליש עסק במסחר והתעניין בתעשיית האריגים בלודז, שהיתה בהתחלת התפתחותה. בשנת 1833 קיבל רשיון להקים בלודז מחסן מטווה־צמר. החרשתנים והאורגים הגרמנים הגישו ערעורים בטענה ש„יהודים באים ללודז כדי למצוא דרכים לכל מיני מעילות". אלא שלא הועילו. בשנת 1846 הקים לנדא, נגד רצונה של העיר לודז, בית־חרושת לאריגים והשקיע בו 50,000 רובל. את המפעל ניהל בנו שמואל ואילו הוא המשיך במסחרו בקאליש. בית־החרושת לא עלה יפה ובשנת 1848 הסתבך בענייני כספיים. לנדא הזמין מאנגליה מומחה ושני טכנאים. אלא שגם הם לא שיפרו את המצב, ובשנת 1862 נסגר בית־החרושת ונמכר בשנת 1878 לשייבלר (13). לעומת זאת גדלו עסקיו של לנדא בקאליש.

סוחר בעל יוזמה ומעוף היה שמואל יחזקאל זאלצמן, שהחזיק גם מחסן מטווה־צמר בלודז. אחר כך עסק בחכירת הכנסות דמי־תצרוכת בקאליש, החל בשנת 1841. על היקף היבוא של מטווה־הצמר מלמד הסך 18,000 דמי־מכס ששילם בשנת 1840. השלטונות העריכו את פעולתו, וציינו אותה כישרה ומועילה להתפתחות התעשייה בלודז. הוא סחר באריגים, חכר מזיגת משקאות חריפים, בנה בתים ועסק בחקלאות.

בתקופה זו הופיעה קבוצת יהודים נאורים (Żydzi cywilozowani), אשר בהשפעת ההשכלה — שחדרה מגרמניה לקאליש, עיר הגבול, מוקדם יותר מאשר לשאר חלקי פולין — התחילו להסתגל לאורח החיים של הגויים. הם דיברו וכתבו גרמנית ופולנית והשתדלו לא להבדל בחיצוניותם מהאוכלוסייה הנוצרית. על סמך זה ביקשו מהשלטונות זכות דיור והנהלת עסקים ברחובות של הנוצרים, וניהלו על כך מאבק עקשני עם העירייה והממשלה המרכזית בוואַרשה. לא אחד מהם פנה אף באמצעות הנציבות אל מלך פולין — הצאר בפטרסבורג (14).

בין המבקשים היו סיטונאים רבים שסחרו בעיקר במשקאות־יבוא חריפים, מכולת, משי, אריגים מגרמניה ומאנגליה, ספקים לשלטונות ולצבא, חוכרי לשכות הגרלה (15) וחוכרי הכנסות הממשלה (16). על פי רוב דחו השלטונות את הבקשות, אולם היו יהודים שתבעו מהשלטונות הסבר מפורש על יסוד מה נענו בשלילה.

בעייה קשה מבחינה תחוקתית היה עניין הרוכלים היהודים, שהעמידו ברחובות הנוצרים, ובייחוד בטבור העיר, קיוסקים של סדקית, ממתקים וכדומה. אנו קוראים בבקשות שלהם (17), שנשלחו ישר אל גנרל גולובין, מנהל הוועדה לענייני פנים בוואַרשה, כי המשטרה נהגה בהם בתקיפות אכזרית.

מספר הבקשות הלך וגדל, וועדת הוויאבודות הודיעה ב־2.6.1832 על ביטול כל הרשיונות שניתנו ליהודים „בני התרבות" לגור באזור הנוצרים. לפי הדקרט מ־7.8.1828 רשאים היהודים לגור בבתים וברחובות שם גרו קודם לכן, כל עוד שלא נקבע רובע ליהודים. הואיל ומספר ההמלצות להענקת רשיונות כאלה הולך וגדל, החליטה הוועדה לא להעניק רשיונות חדשים ואילו

היהודים הגרים מזמן ברחובות הנוצרים יוסיפו לגור שם עד שייקבע לחלוטין תחום הרובע היהודי אך היהודים הוסיפו להגיש בקשות לרשיונות־דיור בבתים וברחובות הנוצרים.

באפריל 1834 ציוותה העירייה על קרוב ל־20 יהודים, סוחרים וסתם דיירים, לעזוב תוך 3—8 ימים את דירותיהם בבתי הנוצרים; אם לא יצייתו, יגורשו על ידי המשטרה.

הנהלת הקהילה ראתה צורך להציל את התושבים מפני הרס כלכלי. ב־29 באפריל 1834 פנו ראשי הקהילה בעניין זה אל ועדת הוויאבודות וביקשו להתחשב במצב הקשה עקב הצפיפות ברובע היהודים, שניזוק גם על ידי דליקות.

ב־26 במאי השיבה הוועדה בחריפות* ואף נזפה בראשי הקהילה, שכן בקשתם „מוכיחה כי ראשי הקהילה שכחו לחלוטין את כתבי־הקיום בעניין הישוב היהודי בעיר או שהם מתעלמים מהם. „בוודאי ידוע להנהלת הקהילה, שהרובע היהודי בקאליש קיים זה מאות שנים, שאסור ליהודי זר לגור פה ובוודאי ידוע להם, שלפני זמן רב היו בעיר רק משפחות אחדות, והן גרו במקום שנקבע להן". חדירת היהודים לאזורים נוצרים היא, לפי דברי התשובה, שימוש שלא כדין, אף על פי שהשלטונות המקומיים והבכירים הכירו בעובדה שהרובע היהודי אינו מכיל את כל היהודים. השלטונות קבעו עוד מספר רחובות בהם יוכלו יהודים לדור על פי רשיונות. כדי שתהיה עין המשטרה פקוחה על כל יהודי הנכנס לדירה ברחובות אלה או עוקר ממנה, הוטל על הנהלת הקהילה להכריז ג' פעמים בבית־הכנסת, שכל יהודי שיעבור לדירה בלי רשיון יגורש על ידי המשטרה וייקנס בלי שום טענות ב־100 זה' (17).

„הוועדה לא תוכל לעבור בשתיקה על העניין. יש בידיה הוכחות מספיקות להאשים את הנהלת הקהילה באדישות, ביחוד לגבי השתקעות יהודים זרים בעיר, דבר שמביא להם רק נזק. הוועדה לא תוכל להסכים שהיהודים יתפשטו בכל רחובות העיר, ועל כן חייבת היא לסרב במתן רשיונות, ומעכשיו תדחה כל בקשה לדיור או לניהול מסחר בבית נוצרי, בו לא היה עד כה דייר יהודי. צעדים אלה ננקטו מפני שהנהלת הקהילה לא שמה לב לחדירת יהודים זרים העירה ובזה גרמה נזק לעצמה". בסוף הודיעה הוועדה, שהיא לא תאסור על העירייה להמליץ לפניה על יהודים הגונים שירצו לגור בבתים נוצרים, ברחובות המותרים ליהודים. לדעת הוועדה רצוי שיהודים ינצלו את קרן הבנייה ויבנו בתים, ובכך מובטחת להם עזרת השלטונות.

תשובת הוועדה הבהירה לקהילה את הקשיים הצפויים ליהודים (19).

מיד לאחר קבלת תשובה זו פנתה הנהלת הקהילה ב־31 במאי אל הנציב הגנרל פאשקיאֶביץ' בכתב־בקשה, וזה תוכנו: „הוועד המפקח של קהילת היהודים בקאליש מעז לפנות בשם חבריו אל הוד הנציב בהכנעה עמוקה. ארבעים שנה גרים יהודים על יסוד חוקים שהעניקה להם מועצת העיר על מגרש ששילמו את מחירו בשנות 1812, 1813; כדי שלא יגורו בצפיפות הוסיפה להם העירייה רחובות לצרכי דיור. הם מבקשים את הוד מעלתו להשאיר בידי היהודים את הדירות שהם יושבים בהן?

הוועד המפקח: גרשון דראֶהר, הרש ווארצקי".

אישור זכות מגורים

לשכתו של הנציב הודיעה להנהלת הקהילה ב־30.9.1834, שניתנה הוראה לוועדת הוויאבודות בקאליש, להשאיר בדירותיהם את היהודים שהיו גרים בשנת 1833 ברחובות האסורים ליהודים ולא להפריע להם לשכור חנויות בבתים באותם הרחובות.

עוד לפני קבלת תשובה זו נתנה הקהילה ב־20.7.1834 יפוי־כוח חתום על ידי גרשון דראֶהר והרש ווארצקי, לליפמן ווארצקי, תושב קאליש, כדי שייצא לווארשה ויגיש לשלטונות המרכזיים שתי בקשות.

ליפמן ווארצקי (20) שימש שנים רבות שתדלן הקהילה, ובווארשה היו לו קשרים במשרדי הממשלה. הוא הגיש ב־27.7.1834 בשם הקהילה 2 בקשות לוועדה לענייני פנים בצירוף מספר צווי־פינוי מטעם העירייה שנשלחו ליהודים שונים. נוכח החורף המתקרב ביקש ווארצקי לעכב את ביצוע הצווים. בקאליש אין רובע יהודי, וגם אם יקום, לא יוכל לקלוט 700 משפחות. הנוצרים אינם מתנגדים למגורי היהודים, ובפרט כשהם מתקשים להשכיר את הדירות והחנויות. לבקשת הקהילה צורפו בקשות של רב־סרן גיאֶדזיאֶלסקי, שבנה בית חדש ומעונין בדיירים, וכן של וינצנטי פשחצקי, בעל שני בתים, המבקש אף הוא להאריך את רשיון הדיור של היהודים המתגוררים בבתיו.

בבקשת הקהילה הובאו גם המקרים הבאים: ואלנטי לוי (21), ישראל דוד מאמלוק, ביקשו רשיון לגור בחלק הנוצרי, ישראל טנצר (22), הירש לייבל שפירא, פנחס מאמלוק (23), מאנס פישל (24), ביקשו רשיונות למסחר משקאות או להעברת חנויותיהם שברחוב נוצרי לבית אחר.

הוועדה לענייני פנים שאלה בקאליש האם היהודי ליפמן ווארצקי הוא מיופה־כוח של הקהילה, וכן דרשה גם את חוות־דעתה של ועדת הוויאבודות. ועדה זו הצהירה ביום 27.9.1834,* שמתפקידה לעמוד על משמר הפריבילגיות של העיר ולכן נתנה צווי־פינוי; בזמן המהומות האחרונות — הרמז למרד 1830 — עברו היהודים ללא רשות לבתים בהם לא גרו יהודים מעולם; כן ביקשה הוועדה לעורר על ידי כך את היהודים לבנות בתים באזור היהודי, על המגרשים שהועמדו לרשותם על ידי העירייה; מתוך אי־רצונם לבנות בתים וחדירתם לתוך עיר הנוצרים גורמים הם להעלאת שכר־הדירות ומכריחים על ידי כך את בעלי־המלאכה והחרושתנים לצאת את המקום; לא ניתנו רשיונות למסחר במשקאות הריפים מפני שההסכם משנת 1787 שריר וקיים; הרובע היהודי תוכנן, אולם לא נבנה.

המועצה האדמיניסטרטיבית של הוועדה לענייני פנים הציעה ב־27.9.1834:

1. להרשות ליהודי קאליש ילידי העיר לגור זמן מסויים באותם רחובות ובתים בהם גרו עד עכשיו, וכן לשכור דירות בבית נוצרי, אלא שיורשו לנהל מסחר רק בבית נוצרי אחד.
2. להרשות לעבור לבתי נוצרים רק ליהודים העוסקים בפרנסה מכובדת.
3. על ועדת הוויאבודות לקבוע בעיר רחובות מסויימים המותרים ליהודים.
4. בעלי רשיונות למסחר במשקאות חריפים של יבוא יישארו בבתים בהם מצויות הנויותיהם עד שייקבע האיזור היהודי, ואין לתת רשיונות חדשים, עד שלא יוכרע הסכסוך בעניין ההסכם משנת 1787 בדרך משפטית (25).

על הצעות אלו השיבה ועדת הוויאבודות ב־12.10.1834**: מעולם היא לא הפריעה ליהודים לעבור לרובע היהודי; היהודים השתלטו כמעט על מחצית העיר, תפסו את כל המסחר והדירות, ובגלל גידולם הרב קשה יהיה לקלטם ברובע היהודי; אף שקאליש היא עיר de non tolerandis Judaeis קיים בה מאות בשנים רובע יהודי; אך היהודים הצליחו לחדור לרחובות האסורים עליהם, ועל כן רצוי, בעזרת הוועדה הממשלתית, לשים סוף־סוף קץ להתפשטותם בעיר; היהודים הם אמידים, בעלי תחבולות שונות ומוכשרים להשיג הכול בכל הדרכים; אם המצב הקיים יימשך, לא יוכל בעל־מלאכה או פקיד להשיג לו דירה; מטרת הוועדה למנוע את חדירת היהודים מהרובע היהודי לרחובות הנוצרים האסורים עליהם, ואין בדעתה להעביר את היהודים המתגוררים כבר ברחובות שונים לרובע היהודי.

יש לעודד את היהודים לנצל את קרן הבנייה ולבנות בתים, אך האמידים שביניהם שוכרים בערמה דירות וחנויות או רוכשים בתים בשם זרים; הוועדה לא הסכימה להצעה המתירה ליהודים לעבור מדירה לדירה באותו רחוב; היא משתדלת לשמור על כך שהרחובות הראשיים לא יהיו מלאים יהודים; יש לקבוע שמעתה לא יהיה שום יהודי רשאי לשכור דירה או חנות בבית נוצרי שבו לא גר עד כה יהודי או לא החזיק חנות; הנכנס בלי רשות יוצא; הוועדה הממשלתית צריכה לאשר הצעות אלו.

בעקבות הדו"ח של ועדת הוויאבודות הודיעה הוועדה האדמיניסטרטיבית להנהלת הקהילה בקאליש:

1. יהודים הגרים עד עכשיו ברחובות האסורים עליהם, יכולים לעבור לבתים אחרים, אולם רק ברחוב בו הם גרים;
2. הקמת והחזקת חנויות אריגים ובדים בלי דירת־מגורים מותרת לאותם יהודים הנמצאים כבר באותם רחובות ובתים; לאחר שיצאו משם, יכולים יהודים אחרים לנהל מסחר באותו המקום, לפי רשיון מיוחד;
3. אין יהודי המתגורר ברחוב אסור רשאי לעבור לרחוב אסור אחר, ואינו רשאי לפתוח חנות חדשה, נוספת על מספר החנויות הנמצאות כבר באותו מקום.

לשימוש באמצעים משטרתיים נגד יהודים שיחדרו בלי רשות ובניגוד לנאמר לעיל, אין ועדת הוויאבודות זקוקה לרשות מיוחדת (26).

---

*) ניספח XVIII.
*) ניספח XIXא.
**) ניספח XIXב.

הקריאה* אל היהודים לבנות בתים מצאה אוזן קשבת. זמן קצר לאחר הודעת הממשלה ביקש מנדיל קובר רשיון להקמת 2 בתי־חומה ברחוב היהודים (מספר 30, 31). בשנת 1837 ביקש נומברג, סוחר סוכר ארצי בקאליש, רשיון לרכוש מגרש ברחוב גרוצקה לשם הקמת בית־חומה. העירייה המליצה עליו, אף שהמגרש לא היה בתחום הרובע היהודי, והרחוב לא היה מאוכלס; בעלי המגרש הם יורשי נוצרים עניים, שלעולם לא יוכלו לבנות שם. מוורשה דרשו הצהרה שנומברג מנהל מסחר ישר, יודע קרוא וכתוב, מלמד את ילדיו בבית־הספר הכללי ומתלבש אירופית.

משכנתאות

בעייה מיוחדת היוו בתי הנוצרים, שהיהודים נתנו עליהם משכנתאות ועל יסוד זה היו גרים בהם. למעשה שימשה המשכנתא הסוואה חוקית. עכשיו דרשו יהודים רשיונות לרכישת הבתים הללו. המקרה הראשון היה של סאלומאָטו היימאן מבית זאנדברג, אשת הסוחר הסיטונאי אברהם היימן, מראשוני המשכילים. היא ביקשה ב־15.10.1837 זכות בעלות על 4 בתים בפרבר העיר, שרכשה בסך 60,000 זה׳. היא קיבלה מהעירייה את הרשיון, היות שהבתים יהיו בתחום הרובע היהודי. אולם ועדת הוויאבודות דחתה את בקשתה. כשביקש היימן הסבר ענו לו, שאין להעניק לו רשיון כל עוד אין תוכנית ברורה של הרובע היהודי. לאחר ערעור שני קיבל ב־28.7.1839 הידעה, שהפרבר שלו נמצא ברובע היהודי ולכן יקבל את הרשיון, בתנאי שיבנה בית־חומה במקום בית־העצים.

השלטונות הכבידו את ידם במיוחד במתן בעלות על בית ליהודים שהלוו על פי משכנתא לבעל־בית נוצרי, גם כשהיהודי הצהיר שבדעתו לשפץ את הבית ולהקים קומה שנייה, כגון בקשתו של הסוחר הסיטונאי אליהו מאמלוק לקבלת בעלות על בית בטבור העיר. הוועדה דחתה את בקשתו אף שהעירייה המליצה עליו ואישרה שהוא יהודי בן־תרבות, מדבר פולנית ומלמד את ילדיו בבית־הספר הכללי.

הוועדה הסתמכה על החוק מימי נסיכות וארשה לפיו אסור ליהודים לרכוש בתים בערים, או לקבל בעלות על בתים בגלל משכנתאות שלא סולקו.

כאשר הנוטריון הקלישאי פראנצישק נובוסיאֶלסקי רשם בספרי האחוזה, שהנוצרי לוּבּוֹיבסקי, קיבל מהיהודי הרץ בקאליש משכנתא על ביתו בסך 16,000 זה׳ למשך 20 שנה והעביר לידיו לאותו הזמן את כל זכויות הבעלות, העניש בית־הדין את הנוטריון על רישום תעודה שלא כחוק. כשביקש הרץ רשיון לבנות והלוואה מקרן הבנייה נרשם תנאי ברשיון, שאחרי הרץ לא יוכל שום יהודי לגור בבית זה.

תוך תסבוכת של צווים, דקרטים וחוקים שמקורם בוורשה נתקלה העירייה בספטמבר 1839 בשאלה מגוחכת: יהודי קאליש נושאים נשים תושבות פולין ודורשים לרשום אותן בפנקס־התושבים הקבועים של קאליש. לפי חוקי העיר, כטענת העירייה, אסור ליהודים זרים להתיישב בקאליש ובתחום ג׳ פרסאות של הגבול (קאליש מצוייה בתחום ג׳ הפרסאות הללו). העירייה ביקשה מוורשה הוראה מפורשת בעניין זה.

ב־20.9.1839 הגיעה התשובה של המחלקה המשפטית בוועדת הפנים בוורשה: לפי הסעיף 181 של החוק האזרחי חייבת האשה ללכת אחרי בעלה, ולכן יכולות יהודיות נשואות ליהודים מקאליש לגור בעיר ולהירשם בפנקס האוכלוסייה הקבועה.

ביתר חומרה בוצעו ההוראות משנת 1834 בעניין זכות הדיור ליהודים ברחובות הנוצרים. צווי־פינוי בוצעו בקפדנות על ידי המשטרה (27).

בשנת 1844 בוטלה הגוברניה הקאלישאית וקאליש והמחוז צורפו לגוברניה וארשה. למרבה המזל — מבחינה כלכלית — נשארו בעיר בתי־המשפט שתחום שיפוטם מגיע עד צ׳נסטוחובה וירידי הצמר. בעניין אחד חל שינוי: ברובע הנוצרי נתפנו דירות רבות של פקידי המשרדים שעזבו את העיר. עובדה זו ניצלו יהודים שרצו לעבור לרחובות הנוצרים, ונעזרו גם על ידי הנוצרים שהיו בעלי דירות פנויות, שהשתדלו למענם אצל העירייה או השלטונות.

אלא שהשלטונות המקומיים לא הפסיקו לתבוע מהיהודים לפנות את הדירות בבתי הנוצרים. היהודים הציפו את המשרד הגוברניאלי בערעורים, ואלה דרשו מהעירייה הסברים מדוע אוסרים

*) ניספח XIX ג.

עליהם את הישיבה בדירותיהם. עשרות בקשות וערעורים נשלחו מקאליש לווארשה ובחזרה. נביא רק דוגמא אחת כדי לעמוד על מצבם של יהודים הגרים מחוץ לרובע היהודי.

יואכים קמפנר (28) גר בבית נוצרי בפרבר העיר וכן החזיק אכסניה על סמך רשיון שקיבל ב־11.6.1823 מוועדת הוויאבודות בקאליש. הוא גר בבית עד ה־1 ביולי 1839. בין הזמנים נתבקש על ידי בעל הבית לצאת את הדירה לחדשים אחדים, לשם שיפוצה. לאחר השיפוץ חזר ונכנס לדירתו. והנה קיבל מאת הממשלה הגוברניאלית צו־פינוי, על שלא קיים נקיון (29) ונכנס לדירה בלילה. במשרד הודיעו לו שברגע שיצא את דירתו פג תוקף רשיונו ועליו להשיג רשיון חדש. בן 70 היה איש. פעמיים פונה בחורף, הוא ונכדיו. אחרי השתדלויות רבות הוארכה זכות מגוריו, עד 1.4 על יסוד תעודת הרופא מ־24.1.1840 המאשרת, שבגלל ניתוח ברגלו הימנית אין הוא מסוגל לעבוד. במצבו הנואש פנה אל ועדת הפנים בווארשה: הריהו זקן בעל מום החי בבית בתו המחזיקה אכסניה ליהודים; אין אמת בדבר שהנקיון באכסניה אינו מספיק; סוחרים ידועים בווארשה יאשרו שדווקא בגלל הנקיון והסדר הם מתאכסנים בביתו; בימי המרד (1831) נגרמו לו נזקים רבים ולא ניתנו לו פיצויים; בשנת 1835, בימי התמרונים בקאליש, תפס הצבא את דירתו, וכן אורווה ומחסן עגלות, בלי לשלם את דמי־השכירות בסך 523 זה׳.

ועדת הפנים העבירה את בקשתו לממשל הגוברניאלי בקאליש וביקשה את חוות־דעתו. התחילה חליפת־כתבים בין שתי הרשויות. הממשלה הגוברניאלית אישרה את הצד העובדתי בבקשתו של קמפנר, אך קבעה שעליו היה לבקש רשיון חדש; אין קמפנר יכול לגור בקרבת בנייני השלטונות, מפני שאצלו מתאכסנים יהודים ממקומות שונים וזה גורם לאי־נקיון (30); על ידי השינויים בדירתו (שיפוץ) היא נהפכה לדירה חדשה, הזקוקה לרשיון חדש; קמפנר אינו „יהודי תרבותי" והעירייה דורשת על כן את העברתו לרובע היהודי.

ואילו המועצה המינהלית על ידי ועדת הפנים בווארשה קבעה בהחלטתה, שהוכנה על ידי המחלקה לתחוקה, שהשלטונות בקאליש לא היו מוסמכים לגרש את קמפנר מדירתו. הם הצביעו על החלטת הוועדה המינהלית מ־13 אוקטובר 1833, שהורתה לבטל את החלטות על הקמת רובעים יהודיים ואת כל הצעדים שננקטו להעברת יהודים לרובע יהודי. לפי הוראות הממשלה מ־20.5.1834 אסור לשלטונות לגרש (rugować), יהודים הגרים ברחובות האסורים עליהם. קמפנר גר בבית נוצרי על סמך רשיון משנת 1823. עזיבתו בזמן השיפוץ אין פירושה שיצא את דירתו לחלוטין ולכן אינה מבטלת את רשיונו, אינה מצדיקה צו פינוי, והוא רשאי להחזיק בדירתו; על יסוד חוות־דעת של המחלקה לתחוקה של הוועדה המינהלית נצטווה הממשל הגוברניאלי בקאליש להשאיר את קמפנר בדירתו.

מדוגמא זו אנו למדים על החרדה המתמדת של יהודי קאליש בגלל יחסה העוין של העירייה והגורמים השונים במקום, שהשפיעו על השלטונות להציק ליהודים בדרכים רבות.
קמפנר אינו המקרה היחיד בתיקי הארכיון: יש בו עשרות תעודות של מקרים דומים.

כשפורסם החוק האוסר על יהודים לגור בערים שבתחום הגבול, התחילו אגודות בעלי־המלאכה הנוצרים לדרוש את גרושם של בעלי־המלאכה היהודים, אף־על־פי שגרו בעיר עוד לפני האיסור.
לגבי כורך הספרים מרקוס גולדבלום, תושב קאליש משנת 1833, פסק הממשל הגוברניאלי שאין לו זכות לגור בעיר ועליו לעזבה. אומנית החייטים ביקשה לגרש את החייט היהודי מוריץ ז׳ליגובסקי, אולם הלה הוכיח בבקשתו מ־5.7.1841 שהוא רב־אומן (majster), בא בשנת 1839 ונרשם בספרי האוכלוסיה כתושב קבע. בערעורם קבעה המועצה המינהלית בווארשה, שהחוק בעניין ישיבת יהודים בתחום הגבול אינו חל על גולדבלום וז׳ליגובסקי היות שהם גרו בקאליש לפני פירסום החוק הנ"ל. גזירה אחת הצליחו האומניות להשיג: איסור להביא לקאליש שוליות יהודים ממקומות אחרים.

יהודים בני תרבות

השלטונות המקומיים ניסו גם להוציא „יהודים בני תרבות" מרחובות הנוצרים, אולם לא הצליחו וגרמו רק טיפול מיותר בבקשות ובערעורים. בתקופה הנדונה גרו שם בשנים 1846—1854, לפי הבקשות והערעורים, 35 יהודים (30א), שקיבלו על סמך אורח החיים האירופי רשיון ממינהל מחוז קאליש לגור ולנהל את עסקיהם באזור הנוצרי. ואלה הם: ישעיה לייבל זאקס, סוחר; יעקב מאמלוק; רפאל זאקס; מאיר שטייך, סוחר; הרש שמעון פרלה, חרושתן; מארקוס בעאטוס, סוחר; רפאל קראוזה, סוחר; אברהם קרוהל, סוחר, רשאי לגור בכל רחוב בלי הבדל; אליהו מאמלוק; דוד לנדא, סוחר ותעשיין, זכאי לבעלות בית; שלמה גרוסמן, סוחר, זכאי

לבעלות בית; שמעון דייטשער, סוחר, זכאי לבעלות בית; שלמה שנער, סוחר, זכאי לבעלות בית; יעקב ברוש, בעל בית של שתי קומות ברחוב ווארשאבסקה; פיליפ שנער, חרושתן, (31); קרול ברקמן, סוחר; שמואל גרוס, זכאי לבעלות־בית; זליג קארו, בעל רשיון לרכישת בית; לייזר מאמלוק, סוחר, בעל רשיון לרכישת בית; אברהם שבתאי ברוקמן, סוחר; יוליוס הורטיג (32); יצחק ברוקמן, רשיון לרכישת בית; מיכאל פרלה; יואחים לייזר (33), רשיון לרכישת בית; יהודה הרש בעאטוס, רשיון לרכישת בית; מארקוס פרץ; משה היימן קמפנר, רשיון לרכישת בית; משה פק, בעל־מלאכה, רשיון לרכישת בית; אדולף קמפנר, סוחר יינות, גרשון דראָהאר, רשיון לרכישת בית־חומה; משה מנדל גינגריך; גבריאל זאקס; חיים אופנהום; שמואל גומפריך (34); כתריאל הרץ (35).

23 בתי יהודים

בשנת 1854 היו ל־23 יהודים בתים ברחובות מחוץ לרובע היהודי ובידיהם רשיונות־בעלות מאושרים (36)*. עליית מספרם של בעלי־בתים יהודים באזור הנוצרי הסעיר את אגודת הסוחרים הנוצרים, שהגישה ב־9 במארס 1855 בקשה לממשל הגוברניאלי, בה הצביעה על הסכנה לנוצרים שברכישת בתים על ידי היהודים, שכבר הגיעו לשליש מתושבי העיר ותפסו את כל המסחר ורוב המלאכות.

תלונות דומות הוגשו על ידי אגודת הסוחרים, החל בשנת 1844, בכל מקרה שיהודי רכש בית והגיש בקשה לקבלת רשיון־בעלות. כמובן, שכל תלונה הסתמכה על ההסכם משנת 1788.

ברוב המקרים אישרה המועצה המינהלית בווארשה את הבעלות, על סמך החלטתה מיום 5.10.1831, אם הוכיח המבקש שהוא „יהודי בן־תרבות", והורתה לדחות את תלונות הסוחרים הנוצרים (37) „כחסרות סיכויים".

יש לציין, שהשלטונות המרכזיים בווארשה היו גמישים יותר בטיפול בעניינים אלה, ואף חידשו רשיונות מסחר במשקאות חריפים.

בקשותיהם של יהודים שבאו מערים או עיירות אחרות להשתקע בקאליש, נדחו על פי רוב בהסתמכות על האיסור להתגורר בתחום הגבול.

ב־18 בספטמבר שלח הממשל הגוברניאלי דו"ח סודי על מצב האוכלוסיה היהודית בקאליש, ובו צויין בהדגשה מיוחדת שבשנת 1540 הורשו 11 משפחות יהודיות לגור בקאליש; היהודים הצליחו לעלות בשנת 1853 ל־4012 נפשות לעומת 7120 נוצרים. באותה השנה היו בבעלות היהודים 280 בתים ברובע היהודי וברחובות הסמוכים לרובע; החל בשנת 1837, בה הפסיקו את גירושם, גדל מספר היהודים ברחובות העיר ובטבורה. בפרט גדל מספרם כדיירים יהודים בבתי נוצרים, כאשר מושב הגוברניה עבר מקאליש, שכן ביקשו הנוצרים להשכיר את דירותיהם שנתפנו; בשנת 1852 פרצה בקאליש דליקה גדולה ו־70 בתים ברובע היהודי עלו באש. בעלי־בתים אלה אין בידם להקים את הבתים השרופים ולכן אין סיכוי לחידוש הרובע היהודי, ואין מוצא אלא להרשות להם לגור מחוץ לרחובות היהודים; בייחוד, כשברחובות הנוצרים נמצאים בתים ריקים, מה שמעכב ממש את פיתוח העיר; הקשיים — מציין הדו"ח — פוגעים ביחוד ביהודים בעלי־ההשכלה הראויים לקבלת רשיונות ישיבה מחוץ לרחוב היהודים.

בשנת 1855 פרצה שוב דליקה ברובע היהודי והוועדה המינהלית הצביעה ב־16.12.1856 על האפשרות להרשות ליהודים לבנות בתים מחוץ לרובע היהודי.

סכסוך המוזגים

בשנת 1834 פירסמו שלטונות רוסיה, שהיו מעוניינים מסיבות פיסקליות במכירת משקאות חריפים, באמצעות ועדת הדתות הוראה לאסור את פעילות הכמורה נגד השכרות, לפי שפעולה זו נוגדת את האינטרסים של הממשלה. לכן נאמר במכתב אל נציב פולין: „יואיל כבוד הנציב לצוות, שעל הכמורה אסורה בהחלט כל פעולה מכוונת לחיסול השיכרות, היות והאמצעים שבידי הממשלה יספיקו לכך" (38).

בשנות השלושים של המאה הי"ט הפכו משרפות היי"ש לתעשייה; מספרן גדל, הון רב הושקע בהן ותוצרתן הלכה ורבה. מכירת יי"ש היתה חפשית ובלתי־מוגבלת, ורק המוכרים היו זקוקים לקונסנס ממשרד האוצר תמורת תשלום.

---

*) ראה נִספח XX.

הפובליציסטיקה בימים אלה לחמה בהגדלת הייצור של משקאות חריפים, אולם לשווא. ייצור הי״ש ומכירתו החלו נושאים רווחים גדולים. בקאליש ביקשו כעשרים יהודים רשיונות למכירת יי״ש, ביניהם לא רק מוזגים אלא גם סוחרי מכולת (1832—1837). אחדים קנו קונסנסים בני־תוקף מאלמנות, מיורשים או מניזוקי המרד שזכו ברשיון בתורת פיצוי (39). אחד מהם, שמואל קלוץ, איש וארשה, נימק את בקשתו — שהגישה לידי מנהל ועדת הפנים בווארשה, גנרל גולובין — בכך שבשנת 1830 הציל 3 קצינים מגדוד תותחנים מידיהם של אנשי המרד. הוא ציין, שארבעת המוזגים ברובע היהודי פעילים למעלה מ־40 שנה, ולכן ראוי להכניסו במקומו של אחד מהם, כדי שיוכל לפרנס את משפחתו. בגלל היותו זר ועקב התנהגותו — הוא הציף את השלטונות בהאשמות ואף בהלשנות — קבל סירוב.

בין המבקשים היה שלמה פנחס מאמלוק מפלוצק שעבר לקאליש ושכר חנות לג׳ שנים בביתו של ניאֶדזיאֶלסקי. שמואל פרנקל, לייזר בלוך ויעקב בריש הטעימו בבקשותיהם, שהיהודים רשאים לעסוק בקאליש במזיגה ובמסחר משקאות חריפים על יסוד הפריבילגיה משנת 1555, בה הובטח ליהודים חופש במסחר מיצרכי מזון ומשקאות מסוג מיצרכי המזון. ההסכם משנת 1788 סותר פריבילגיה זו. הנימוק לא הועיל. הוועדה לענייני פנים בווארשה טענה, שבפריבילגיה משנת 1555 לא הוזכר מסחר המשקאות, ואין הם כלולים במיצרכי המזון. ואילו יוסף רדליך, דרש רשיון על סמך הפריבילגיה של סבו משנת 1793.

תלונות הנוצרים בפני הצאר

השתדלויות אלו הסעירו את המוזגים הנוצרים שחששו מפני התחרות. ב־11 בספטמבר 1835 הגישו מאנינסקי, וארצינסקי, לאוי, ואלטלה ונאחולסקי לידי הצאר ניקולאי I תלונה על הצפת העיר במוזגים ובסוחרי־יין יהודים, על סמך הסכם 1788. היות ובתקנון האירגוני (statut organizacyjny) מ־14.2.1832 הבטיח הצאר לקיים את כל התקנות, החוקים והפריבילגיות בפולין, מבקשים סוחרי־היין הנוצרים בקאליש לצוות על הסוחרים יהודים את קיום כל סעיפי ההסכם משנת 1788, ולהשאיר את מסחר משקאות היבוא רק בידי סוחרים נוצרים, המכבדים את הפריבילגיות של קודמי הצאר ולא יגרמו אי־נעימויות למסחרם של יהודי קאליש (40).

ב־23 במאי 1836 קיבלו תשובה באמצעות הוועדה האדמיניסטרטיבית, כי לפי הרסקריפט מ־2 ביוני 1821, כל עוד לא יוכרע הסכסוך בעניין ההסכם משנת 1788 בדרך משפטית, אין לאסור על יהודים לסחור ביינות. בצו מ־27.9.1834 נקבע בפירוש, שרק יהודים בעלי רשיונות רשאים לעסוק במסחר יינות ואין להעניק רשיונות חדשים. בכך תמה פרשת הבקשה אל הצאר.

התשובה לא הניחה דעתה של אגודת המוזגים. ב־8 ביוני 1836 הגישו ראשי האגודה יוזף מאקס ושאֶך בקשה לוועדת הוויאבודות לאסור מתן רשיונות חדשים למוזגים יהודים, על סמך הפרי־בילגיות של העיר. כדי לשים קץ לסכסוך, הורתה הוועדה לעירייה לא להמציא למבקשים את התעודות הדרושות לשם אישור רשיונות העומדים לפוג. בייחוד הצביעו על הבקשות של בריש פרנקל ובלוך, שרשיונותיהם עמדו לפוג בסוף 1836 ובראשית 1837. בעניין יתר הבקשות נמסר ב־29.8.1836 דו״ח לוועדה הממשלתית בווארשה.

נציג אגודת המוזגים מאקס הגיש ב־5 בינואר 1837 תזכיר לגנרל גולובין, המנהל הראשי של הוועדה הממשלתית לענייני פנים. הוא ביקש לאסור על היהודים מזיגת משקאות בקאליש; בתחבולות שונות פגעו יהודים בחוק ומקיימים בטבור העיר מספר בתי־מזיגה; יש לבטל את הקונסנסים שהשיגו היהודים בתחבולות שונות. האגודה מסכימה רק לקיום הרשיון בידי בני רדליך (41), שהם בעלי אזרחות העיר ופריבילגיה מיוחדת של המלך סטניסלאב אוגוסט פוניאטובסקי משנת 1793; ועדת הוויאבודות הכירה בתביעות אלה והודיעה זאת לעירייה בהחלטתה מ־8.10.1835; אף־על־פי־כן ניתנו לאחדים רשיונות.

הוועדה המינהלית על־ידי הוועדה הממשלתית השיבה ביום 17.6.1837: הוועדה הקלישאית הידיעה על 10 יהודים סוחרים־משקאות שהחזיקו בתי־מזיגה מחוץ לרובע היהודי; הוועדה הממשלתית השתכנעה, שהללו מזיקים לפרנסתם של המוזגים הנוצרים; לגבי הסכם 1788 ידועה עמדת וארשה מכבר; היהודים שאינם שומרים על סעיפיו יובאו לדין; המוזגים היהודים בעלי־רשיונות, ימשיכו במסחרם, בתנאי שיפסיקו אותו כעבור שנה; ועדת הוויאבודות מוסמכת להכריע בערעורים; הרשיונות שהוענקו לנפגעי מרד 1831 נשארים בתוקפם.

ההחלטה לא נתקבלה על דעת אגודת המוזגים, ונציגם מאקס ערער עליה, והציע להתיר ליהודים לסחור רק ביין כשר ולהחזיק רק 4 בתי מזיגה ברובע שלהם; הסתמכות היהודים על

הפריבילגיה משנת 1555 מופרכת, כי לא דובר בה על עסקי מזיגה. כדי לשים קץ בעתיד לכל תלונות מבקשת אגודת המוזגים לאשר את הפריבילגיות האוסרות על היהודים כל מסחר במשקאות.

החיים הקהילתיים

בשנות השלושים עד החמישים עמדו בראש הקהילה (Dozór Bożniczy) גרשון דראָהאר, הירש ווארצקי, שמואל נלקן, אברהם קמפנר, שמואל פרנקל, יהודה לייב פייבל, שמעון מאמלוק, שמואל לייזר רדליך.

בשנת 1831 נפגעה העיר בחולירע, ויהודים רבים נספו. גם בשנת 1848 פרצה חולירע והפילה קרבנות רבים. שנה קשה היתה 1852: פרצה חולירע וב־18.7 — דליקה בכל הרובע היהודי; 78 בתים נשרפו וביניהם — בית־הכנסת העתיק שנבנה במאה הט"ז; רק הודות לעזרתם של פראנציסקנים וכמרים אחרים הצליחו היהודים להציל את ספרי־התורה.

בן־הדור מתאר את חיי הקהילה בשנות השלושים־החמישים של המאה הי"ט, כדלקמן:

„קהילתנו נוהלה על־ידי רבנים שהודרכו על־ידי תשוקות של חברי הקהילה שברובם היו עשירים אולם עניי־רוח ודאגו יותר לטובתם מאשר לטובת הקהילה הנמצאת בידיהם. הם לא דאגו להפצת השכלה ברוח הזמן; הנוער לא קיבל חינוך שיאפשר לו להסתדר בתנאי החיים. האפשרות היחידה היתה המסחר. מצב זה נמשך עד 1834. אז, לאחר הנהגתו של הרב הקלישאי ר' חיים צבי (42) יעקובוביץ, למדן, אדוק וטוב־לב, אולם חסר מרץ והשפעה על הקהילה ועל הקהל, נבחר הרב שלמה אייגר, בנו של ר' עקיבא אייגר, הרב בפוזנא. הוא עשה רבות לתיקון המצב. הוא דאג לחינוך והיה מפקח על החדרים. הוא היה בעד לימוד שפת המדינה, לא התנגד שהורים ישלחו את ילדיהם לבתי־ספר כלליים וללמוד על־ידי מורים פרטיים שהוזמנו מווארשה ומפוזנא. אלא לדאבון הקהילה עזב, אחרי פטירת אביו, את קאליש ועבר לפוזנא. יורשיו היו חניכי הדור הישן ולא עשו רבות למען הקהילה. בקהילה פרצו מריבות בין הקבוצות (43)".

בשנים אלו כבר נמצאה בעיר קבוצה גדולה למדי של נאורים, ובראשם לודוויג מאמרוט, ד"ר מיכאל מורגנשטרן, מנהל בית־החולים היהודי, אברהם שטרן, דוד לנדא.

המורים הפרטיים שהועסקו בבתי העשירים השפיעו על הנוער והפיצו השכלה. בייחוד נודעה השפעה מכרעת למורה י. לבנטאל (נולד ב־1807 בליסא) שהורה בשנת 1833 בבית משפחה אחת, אחר כך עבר לקראקא ומשם לטריאסט; שם ערך את הבטאון של חברת האניות „עסטרייכישער לויד" (44). פעיל בהוראה היה גם דוד לבנטאל, מחבר „אילת השחר" (שירים ומליצות מכתמים ומשלים, שירי תהלה ושירי קינה, וארשה תר"כ, ו„כבוד הלבנון משלים ושירים" וארשה תרכ"א). בקאליש בלבד היו לו 20 מנויים, ביניהם מאמרוט, רדליך, לנדא. קבוצת נאורים אלה יזמו, עם מאמרוט בראשם, בשנות השלושים הקמת בית־ספר יהודי, אולם נתקלו בהתנגדות נמרצת של הרב ר' אפרים משה אשכנזי וראשי הקהילה. 3 צעירים בני קאליש למדו בבית המדרש לרבנים בווארשה, אלא שנבצר מאתנו לפענח את שמותיהם.

כתב מקאליש התלונן על המצב בעירו ב„אלגעמיינע צייטונג", דעס יודענטומס (45) ואלה דבריו:

3000 נפש „קאליש קהילה בת יותר מ־3000 נפש, הגם שהיא על־ידי הגבול הפרוסי אינם מוצאים בה איזו התעוררות לטובה. אמנם חי פה אדם המכיר את צרכי בני עדתו והוא בעל לב מוכן במרץ לפעול לשיפורים — — — האדון לואי מאמרוט השיג במאמץ רב לייסד בית־חולים ורכש לו בקאליש זכות גדולה. בדעתו להקים בית־ספר, ניהל שיחות עם הקוראטור של בתי־ספר שלו והראה הבנה גדולה לזה. הוא הציע תכניות לקהילה. כאשר הציע את תכניתו לרבנים ולראשי הקהילה דחו אותה בטענה שהם חוששים שזה יביא לביתנו נזק או גם חורבן".

עם בחירתו של הרב ר' שלמה אייגר (1786—1852) נסתמנה בשנת 1835 התעוררות מתוך האדישות (46). חברי הקהילה, ודווקא הנאורים, קיוו שאייגר יכניס בקהילה שינויים ברוח הזמן, ובייחוד שיסכים לייסוד בית ספר, כדי למנוע את האמידים משליחת ילדיהם ללמוד בברסלוי, ברלין או פוזנא. בעזרתו חידשו החוגים המשכילים עם מאמרוט בראש את השתדלותם להקמת בית־ספר יהודי.

במכתבו אל כתב ה„אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס" (47) מודיע מאמרוט בינואר 1841:

„אני שמח להודיע, כי לאחר שיחה ארוכה עם הרב הראשי המכהן עכשיו אין הוא מתנגד עוד להקמת בית־הספר, ואפילו הבטיח שאם יוקם מוסד זה יעזור לשכנע את הנוער על התועלת שבבית־ספר כזה ולעודדו לבקר בו. לכל הפחות יש בהצהרה זו משום הרגעה ואיני צריך לחשוש שיקרה דבר דומה למה שאירע בשנת 1822, כשהממשלה כבר אישרה את פתיחת בית־הספר ואילו הרב הקודם (אשכנזי) סיכל את המפעל הטוב, בנמקו את התנגדותו במאות חשדות. אני תקווה להגשים עוד השנה את תכניתי בדבר ייסוד בית־ספר יסודי, לכל הפחות במתכונת קטנה. אפשר נצליח במרוצת הזמן לבצע את העניין במסגרת גדולה, אם נעשה עתה את ההתחלה. היות שקהילתנו עמוסה הוצאות מכל המינים, יהיה הקושי העיקרי לפתיחת בית־הספר טמון במציאת הכסף הדרוש. אולם לא מן הנמנע שהממשלה תעביר לרשות המוסד החדש את 2000 הרובל שהקהילה משלמת לבית־הספר הנוצרי. צעירים אחדים, העוסקים פה בהוראה פרטית, התנדבו כל אחד ללמד יום־יום שעה אחת בלי תשלום".

מאמרוט טעה. הוא לא הצליח להקים את בית־הספר בשנת 1841 ואף לא עשר שנים לאחר מכן. הוא ידע את הקשיים הצפויים, שכן התנגדו החסידים גם לבית־החולים וגרמו לו צרות (48), יחד עם „ברנשים נוכלים" (intrigante Subjekte). בנשף לטובת בית־החולים שנערך ב־19 בפברואר 1842 והכניס 180 רובל, (49) קרא מאמרוט לתרום גם להקמת בית־הספר, וכמה מאות רובל נאספו.

כותנה

בימי כהונתו של הרב אייגר בקאליש נתעוררה בחוג סוחרי הכותנה וקבלני האריגה יהודים, שמספרם כבר היה ניכר — ביחוד מאמרוט, רדליך, פרלה, לנדא, שהיו נותנים לאורגים כותנה לאריגה — הבעייה, האם מותרת מלאכת אריגה בשבת על־ידי אורגים נוצרים. בעניין זה פנה אייגר בשאלה אל הרב ר' שלמה ליפשיץ בווארשה. הרב אייגר תפס את חשיבותו הכלכלית של העניין, היות שביטול־מלאכה בשבת בסדנאות ובבתי־החרושת עלולה להביא נזק ואף הרס לסוחרים ולקבלנים יהודים.

בתשובתו קובע הרב ליפשיץ, שכדי לא לראות בעבודת האורגים למען יהודים חילול שבת „יש צורך להמציא איזה תיקון שלא יפסיד ישראל. להיות מושכר ל־5 ימים להישראל ויום עש"ק ש"ק יהיה להבעל מלאכה. הישראל יוכל להיות ע"ק בעד השכירות וישראל יעשה התקשרות הבע"מ (הבעל מלאכה), שבשני ימים הנ"ל אין לו רשות לעשות מלאכה אחרת רק מלאכת הפאבריק ומאטיריאלון צריך לקחת דווקא ממנו במקח הנאות לו (50)". וכך נמצא היתר לסוחרים ולחרשתנים היהודים.

הרב אייגר עזב את הרבנות בקאליש כשנבחר אחרי מות אביו, ר' עקיבא אייגר, בשנת 1840 לרב בפוזנא.

בקאליש נבחר לרב הגאון אליהו רוזאלר אלא שישב על כס הרבנות רק עשר שנים ונפטר אחרי מחלה בדצמבר 1850. עם מותו נתעוררה בחוגי המשכילים הנאורים המשאלה להזמין לרבנות את הרב אייגר. הם ידעו שבפוזנא לא הרגיש הרב טוב עקב המאבק שבין החרדים והמתקדמים. המשכילים קיוו שבבואו יקום בית־הספר. חלק מחברי הקהילה רצו להזמין את הרב מלבום (באותו הזמן בקמפן) (51).

במאי נסעה לפוזנא לשם משא־ומתן עם הרב אייגר בשם הקהילה משלחת בת 18 חברים עם וו. מ. ברוקמן בראשה, והיא הצליחה להניעו לקבל את הרבנות בקאליש (52). אחרי דרשתו הראשונה חזר הרב לפוזנא כדי להביא את משפחתו, חלה ונפטר בי"א טבת תרי"ב.

ליורשו נבחר הרב מז'ולקווא, ר' צבי הירש חיות, מצאצאי משפחת רבנים ונשואי־עם בברודי, בעל השכלה כללית, מאגיסטר של האוניברסיטה בלבוב, שכתב דיסרטציה ועמד בבחינות. בז'ולקווא התיידד עם ר' נחמן קרוכמל ועם חוג המשכילים. לא מן הנמנע, שמועמדותו לרבנות בקאליש היא פרי יוזמתם של המשכילים. הוא כיהן משנת 1852, שלוש שנים בלבד. הוא ואשתו חלו ונסעו למארינבאד לשם ריפוי ואח"כ ללבוב, שם נפטר בא' מרחשון 1856, והוא בן 49 במותו.

אחריו נבחר הרב ר' מאיר אוארבך, שכיהן עד עלייתו לארץ־ישראל בשנת 1860.

בתקופה זו עמדו בראש הקהילה גרשון דראָהאר, שמואל פרנקל, שמואל קארו, אברהם קמפנר, משה מאיר ווארניצר, ובימי כהונתם פרץ סכסוך קשה עם מספר „יהודים בני־תרבות" עם דוד לנדא בראש. בשנת 1841 הודיע ועד הקהילה לוועדה לענייני פנים בווארשה, כי דוד לנדא, בעל הבית מספר 26 ברחוב נוצרי, אינו רוצה לשלם מס הקהילה, בטענה שהוא משתייך לחוג היהודים

בני־התרבות ומשלם מסים כתושב באזור הנוצרים. הקהילה טענה, שגם יהודים „בני־תרבות" אחרים שרכשו בתי נוצרים, רואים את עצמם יהודים ומשלמים את מסי הקהילה.

הקהילה חילקה את המסים בין כל היהודים בלי הבדל מקום מגוריהם (53). היות ותושבי הרובע היהודי כיסו לכל היותר שליש מההוצאות. בעניין זה כבר נערך בזמנו דיון עם יוסף רדליך, לודוויג מאמרוט ושטיין, שגם הם סרבו לשלם את המסים. הוועדה לענייני פנים פסקה, שרוכש בית נוצרי ישלם מסים עירוניים; אמנם לא ייתכן, שוועד הקהילה ידרוש מהם גם מסי יהודים, אף־על־פי־כן הם חייבים לשלמם בתורת יהודים.

דוד לנדא ערער בפני הוועדה המינהלית והיא פסקה ב־8.10.1844 שעליו לשלם מסים עירוניים בלבד ויש לשחררו ממסי הקהילה. ב־4.5.1845 ערערה הקהילה בפני הממשלה בוורשה והסתמכה על פסק־הדין של ועדת הפנים משנת 1841, שקבע כי יהודים תושבי אזור נוצרי חייבים במסי הקהילה. הקהילה זכתה בערעור ולנדא נאלץ לשלם את מסי הקהילה. היה זה פסק־דין עקרוני לגבי הקהילה.

בשנים 1840—1859 היה המצב הכלכלי של היהודים בטוב. גדל מספר הסדנאות ובתי־החרושת הקטנים לאריגים, וסוחרי הכותנה הרחיבו את עסקיהם. בשנת 1843 דיווח הגוברנטור הקלישאי, שהיהודים מפיקים תועלת רבה מהתעשיה (54).

בשנת 1844 היתה חרדה כשנפוצו שמועות על פירסום „אוקאַז", המצווה לבטל את הלבוש היהודי, ולא להרשות נישואין לפני גיל 30, אם החתן לא ילבש לבוש אירופי. בחוגי המשכילים נתקבלה ידיעה זו בסיפוק רב, שכן ראו באוקאז זה מפיץ של „ציביליזציה" שיביא תועלת רבה מבחינה תרבותית (55).

סבל קשה ידעו יהודי קאליש בשנת 1852, כשפרצה חולירע, בה נדבקו לפי דו"חות השלטונות 480 יהודים, ומהם נפטרו 300. נוסף לאסון זה פרצה ב־18.7 דליקה גדולה.

צו־גיוס יהודים

אחרי שפורסם בשנת 1844 צו־גיוס היהודים לשרות בצבא, תפסו בקאליש ב־7.2.1854 בסך הכל 9 טירונים, על פי רוב ילדים: הקשיש ביניהם היה בן 14. בחורף בסופת שלג, הובלו הללו במשמר צבאי, שזעקות מזעזעות של הורים וקרובים מלוות אותם. היה זה עונש על שחייבי גיוס יהודים השתמטו מלהופיע לפני ועדת הגיוס (56).

אין בידינו לפרט את ההרכב המקצועי של יהודי קאליש, אלא רק של היהודים בגוברניה קאליש, וממנו אפשר ללמוד על הנתונים בעיר גופא.

לפי הפירוט משנת 1843 היו בגוברניה קאליש 51,902 תושבים יהודים, מהם בערים 45,654 (88%), בכפרים 6,248 (12%). לא־יהודים היו 662,907 תושבים, מהם בערים 95,500 (14,4%), בכפרים 567,389 (85,6%).

לפי תעסוקתם היו בקרב היהודים:

1. בעלי־הון, בנקאים, בעלי־תעשייה, חוכרים	59
2. חוכרי־אחוזות ומחלקי טבק (distributorzy)	211
3. מוזגים, בעלי־מסעדות, אכסניות, בתי־קפה ופנסיונים	766
4. חנוונים ותגרים	1680
5. סוכני סוחרים	10
6. ספקים	14
7. בעלי מיפעלים קטנים בעלי־מלאכה ופועלים	4287
8. משרתים ועוזרות	1237
9. בעלי־עגלות, סבלים	1605
10. חקלאים	110
11. בעלי מקצועות חפשיים	137
12. פקידים	14
13. כלי־קודש	117 (52 רבנים)
14. אסירים בבתי־כלא	98

15. זונות	13
16. שכירים יומיים	53
17. בעלי מקצועות שונים	68
18. ללא מקצוע	1575
	(57) 10,614

נסיונות של התיישבות חקלאית

ריבוי האוכלוסייה היהודית בפולין בשנים 1832—1843 היה כפול מריבוי האוכלוסייה הלא־יהודית. בשנת 1832 נמנו 3,531,563 לא־יהודים, 383,102 יהודים; בשנת 1843 — 4,170,107 לא־יהודים, 523,390 יהודים — ז"א 36% ריבוי של יהודים במשך 10 שנים לעומת 18% של לא־יהודים. תופעה זו דחפה את מנהיגי היהדות הפולנית לנקיטת צעדים מכריעים לפיזור היהודים מהעיירות והערים, בהן היו חיים בצפיפות נוראה.

בשנים אלו כבר היו קיימות 19 מושבות של יהודים, ביניהן המושבה בולסלאבוב במחוז קאליש, שנוסדה בשנת 1814 ומנתה 6 משפחות (18 גברים 6 בתים, 18 בנייני משק 70 מורגים אדמת־מיזרע, 6 מורגים אדמת־מרעה (58).

כאשר התחילו לגייס יהודים לצבא הצהיר הנציב, שעובדי אדמה יהיו פטורים משרות, כנהוג ברוסיה. ההצהרה שינתה את עמדת הציבור היהודי לחקלאות. אחרי התייעצות הרבנים ומנהיגי הקהילות בווארשה הוחלט להגיש לנציב הצעות ממשיות להקמת מושבות יהודיות, ולהעמיד לרשותם את הכספים הדרושים בעזרת ועד שיוקם לתכלית זו.

בראשית 1842 הגישו ראשי קהילת וארשה לנציב בקשה ובה נאמר: הם מבינים היטב את כוונותיו למשוך את היהודים אל עבודת האדמה, היות והמוני ישראל חיים בדלות נוראה ואין בידם להתיישב בעצמם; בדעת קהילת וארשה לייסד חברה, שתעורר את היהודים להתמסר לחקלאות ותעניק להם את התמיכה הכספית הדרושה; הם מבקשים לבטל את הסעיפים 1, 2, 3 בפקודת הנציב זאיונצ'ק מיום 16 בפברואר 1823, לפיהם אסור ליהודים להתיישב על קרקע בתולה ולהעסיק נוצרים כעוזרים; יש להתיר לקנות אדמות מבעלי־אחוזות; להעניק למתיישבים יהודים את ההנחות שניתנו לעובדי אדמה יהודים ברוסיה, ז"א פטור ממסים, משרות בצבא ומתן תמיכה לצרכי ההתיישבות; יש להתיר לעשירי היהודים, שירצו לעזור למתיישבים עניים, לקנות אדמות ולהעניק להם את כל הזכויות הקשורות באחוזות.

בינתיים נפוצה השמועה בערי־השדה, ויהודים עניים רבים התחילו להתכונן לעזיבת מקומות מגוריהם.

קהילת וארשה הגישה לנציב כמה וכמה בקשות ולא קיבלה תשובה, אולם ראשיה היו בטוחים שיורשו להקים ועד.

על יסוד שמועות אלו בחרו נציגי הקהילות שבפלך קאליש צירים שיסעו לקאליש, ושם יבחרו 3 אנשים שייצאו לווארשה „בכדי להשתתף שם בפעולות הוועד אשר נוסד לשם ישוב יהודים עניים על האדמה ולאסוף תרומות לקניית אדמות (59).

ברשיון נשיא העירייה, ועל סמך יפוי־כוח של נציגי הקהילות נתוועדו בקאליש ב־2 בפברואר 36 צירים מ־36 קהילות והחליטו לאסוף במשך ג' שנים מאת העשירים והאמידים 7500 רובל בכל שנה ושנה לצרכי התיישבות חקלאית (60). באסיפה נבחרו 3 צירים שיסעו לווארשה והם: זכריה וויינגוט, שמואל נלקן, וליב זוסמן מפרזירוב (61). אם וויינגוט לא יוכל לצאת את קאליש נקבע כממלא מקומו מנדל ליפמאנוביץ מזדונסקא וולה. אחרי הכנס הוגשו ההחלטות לנשיא העיר.

מעניין, שבאותו היום, 2.2, פירסם הנציב את פקודתו בדבר הקמת ועד לייסוד מושבות יהודיות.

נשיא העיר הודיע לשלטון המקומי על אסיפת צירי הקהילות וציין כי יהודים אלה נאספו רק כדי לעשות את רצונו של הנציב, השואף להפנות את היהודים אל עבודת האדמה למען לא יעסקו בשום עבודה אחרת. הוא מסר גם את שמות ג' הצירים שנבחרו. אך השלטון המקומי, שלח ב־18.2 דו"ח לוועדת הפנים שאל האם היהודים לא חטאו לתקנות המשטרה בעריכת האספה, ואם חטאו — הרי יש להענישם בכל חומר הדין.

ועדת הפנים שאלה ב־25 בספטמבר 1843 את הנציב האם קיים ועד כזה ומי יסד אותו, היות שהגיעו אליה ידיעות על עריכת אסיפות בלי רשיון הוועדה המינהלית. על כן שואלת היא מה דינם של אותם היהודים שנתכנסו והחליטו לאסוף נדבות.

בתשובה שלחה לשכת הנציב את הפקודה מ־2 בפברואר 1843 בדבר יסוד הוועד, ועברה בשתיקה על כנס היהודים בקאליש.

אולם ועדת הפנים ראתה צורך, כנראה, לשם שמירה על יוקרתה, לענות ב־6 ביוני 1843 לשלטון בקאליש: היא לא פקדה להעניש את היהודים אולם הורתה להודיע להם, שהיות שלא ניתנה פקודה מפורשת לאסוף כספים למען הוועד, חל גם על יהודי קאליש האיסור לאסוף כספים בלי רשיון של השלטונות הגבוהים.

מעשה קאליש נתן דחיפה ליהודים בשאר הגוברניות, וגם הם ערכו אסיפות והתחילו באיסוף כסף.

אף על פי שהשלטונות הכבידו ידם והיהודים העשירים קמצו ידם, התיישבו בכל זאת יהודים במספר ניכר. בשנת 1859 נמנו בפולין 27,971 יהודים עובדי אדמה (62).

במחוז קאליש היו בשנת 1854 15 חקלאים יהודים בתנאי שכירות, ולהם 79 בני משפחה ומשרתים; בשנת 1855 15 חקלאים עם 98 בני־משפחה ומשרתים; בשנת 1856 35 חקלאים עם 322 בני־משפחה ומשרתים; ב־1857 35 חקלאים עם 321 בני־משפחה ומשרתים; ב־1859 35 חקלאים עם 321 בני־משפחה ומשרתים; ב־1860 16 חקלאים עם 133 בני־משפחה ומשרתים; ב־1861 15 חקלאים עם 126 בני־משפחה ומשרתים. לפי דו"ח מנהל מחוז קאליש נמצאו 16 חקלאים יהודים באחוזות שאדוב פאנסקי, מאלאנוב, דוברזאה מאלו, טוניאץ, פוניאטוב, זלוטוניקי וויאלקיה. בני המשפחה — 124 נפשות. הם העסיקו בעיקר עובדים נוצרים, אולם הודות לזריזותם התפרנסו יפה. הם עסקו גם במלאכה ובמסחר (63). בשנת 1862 15 חקלאים עם 118 בני משפחה ומשרתים; ב־1864/1863 15 חקלאים עם 110 בני משפחה ומשרתים; בשנת 1865 15 חקלאים עם 138 בני־משפחה ומשרתים (64).

עם שחרור האיכרים בפולין קיבלו גם החקלאים היהודים אדמות לצמיתות.

הערות לפרק תשיעי

1. Archiwum Akt Dawnych, Warszawa: Akta Władz centralnych powstania .1830/31, vol. z81, Nr. 2

2. ד"ר נ. מ. גלבר: די יידן אין קאליש און דער אופשטאנד 1830—1831 ב־לאדזער וויסענשאפט־לעכע ביכער, לודז 1938, ע' 258—263. Anna Rynkowska Rozwój przemysłu w latach 1815—1831. 18 Wieków Kalisza t. 2, p. 282.

2א. Alina Barszczewska: Województwo Kaliskie w powstaniu listopadowem. 18 Wieków. t. 3, p. 212.

3. Arch. Akt Dawnych: Powstanie 1830/31, Vol. 484.

4. נדפס במאמרי שהובא בהערה 2, ע' 261—263. ראה נספח XVII.

5. Arch. Akt Dawnych: Powstanie 1830/31, Vol. 484.

6. Dyarjusz Sejma r. 1830/1831 t. IV 66-70.

7. Pamiętnik tow. lekarzy Warszawskich, vol. 100, p. 77 על התזכיר היו חתומים:

8. Więckowski, Mikloszewski, Skitniewicz Leon, Nieszkowski Leon, Wagner Jeremiasz, Rebsz Fryderyk.

9. הבקשות של: ישראל טראובנהיים 20.3.1832; דרזל טראָבר (מסחר־מלח בכל חלקי העיר 28.12.1831; פאביאן היימן (סוחר כפפות, 1832).

10. רק במקרה של מוריץ רוזן שקיבל אישור מ־11.9.1832 שהוא רשום ברשימת סוחרי מכולת.

11. Akta w sprawie rewira żyd. H.M. 2137.

12. Gryzela Mirsalowa: Żródła do historji klasy robotniczej okręgu Łódzkiego. Warszawa 1957, t. 2. Nr. 97, p. 122—123.

13. R. Kołodziejczyk: Kształtowanie się burżuazji w Król. Polskiem (1815—1950). Warszawa 1957, p. 147—148, H.M. 2137. וגם: Dr. F. Friedman: Dzieje Żydów w Łodzi, p. 245—256.

14. בשנת 1834 (2.9) ביקש ליפמאן גינס (Kollek-tor loterji klasowej) רשיון לעבור מבית אחד לשני ברחוב נוצרי. העירייה סרבה. על פנייתו לוועדת ענייני פנים בוואַרשה השיבו ב־2.12.1834, שהוא בעל רשיון זה 24 שנים ושום צו אינו סותר את בקשתו ויש לענות בחיוב. גינס היה גם מראשי הקהילה.

15. מהידועים: לייזר מאמלוק מראשי הקהילה חתם ב־ו' שבט תקפ"א על כתב הרבנות של הרב משה אפרים אשכנזי (בית הלוי, ע' 163). לפי כתב בקשתו נולד בקאליש בשנת 1765. שנים רבות חכר את הכנסות דמי־התצרוכת ולפי המשטרה והעירייה — sprawia się dobrze i porządnie, chwalebnie ucywilizowany (מתנהג טוב ובהגינות וראוי לשבת על תרבותו).

16. לא כל יהודי „בן־תרבות" זכה לקבל רשיון; ישראל דוד, ממשפחת מאמלוק הידועה והמכובדת בקאליש, משכיל לפי דבריו, שרצה לגור ברחוב ווארשאווסקה מספר 491. אף שיהודים רבים היו גרים בחלק הנוצרי, נמנע הרשיון ממנו שחי באורח אירופי (23.5.1834), והוא נצטווה לפנות מיד את הדירה ששכר בינתיים.

17. ב־15.9.1834 פנה אל גנרל גולובין החנווני אפרים יודקיביץ, שהיה לו קיוסק על המדרכה לפני הבית מספר 32, בטבור העיר; הוא גורש משם באכזריות. בכתב־בקשתו טען שהמדרכה רחבה למדי וצרף את תעודת הבנאי העירוני, שהקיוסק שלו אינו מפריע. מזלו האיר לו. ב־19.9.1834 החליט הגנרל גולובין להעניק לו רשיון לשנה אחת.

18. פקודה כזאת ניתנה גם ב־12.8.1834 H.M. 2095

29. H.M. 2095

20. מעניין, שליפמאן ווארצקי בעצמו נצטווה באפריל 1834 לפנות את דירתו, בה גר בלי רשיון, ואם לא יקבל קונסנס יגורש על ידי המשטרה.

21. ואלנטי לוי קיבל ב־31.10.1832 רשיון לגור בכל בית שברחוב הנוצרים. הוא רצה להקים משרד כרטיסי־הגרלה בבית שני. העירייה הסכימה, אולם ועדת הוויאֶבוֹדוּת התנגדה לכך, היות שביקש גם רשיון ל־3 בתי־מזיגה בכפרים.

22. ישראל שנעער והיוש לייב שפירא ביקשו רשיו־נות למסחר משקאות, והם תושבי קאליש זה עשרות בשנים ובעלי חנויות מכולת. העיריה דחתה את בקשתם.

23. רוצה לעבור לביתו של רב סרן ניאֶדזוילסקי ברחוב ווארשבסקה, בו היו גרים יהודים החל בשנת 1799. ועדת הוויאֶבוֹדוּת סירבה, שכן מעולם לא גרו יהודים ברחוב זה.

24. סוחר אריגים ביקש שירשו לו להעביר את חנותו מבית מספר 4 בטבור העיר למספר 67 ברחוב ווארשאבסקה.

25. Do Decyzyi H.M. 2095.

26. Do dozoru Bożniczego (27.X.1834 H.M. 2095

27. על אף ההודעות שאין אפשרות לגור ברובע היהודים בגלל חוסר בניינים, והתמוטטות רוב הבניינים הישנים, והבקשות להרשות לעבור לאזור נוצרי עד שהרובע היהודי יחודש כנדרש, לא ענו השלטונות. יהודיה בעלת מלון, לאורה לוין, שהתגוררה 30 שנים בבית נוצרי, והיתה חיה לדבריה zupełnie po chrześcijansku קיבלה ב־1840 צו־פינוי וכל ערעור לא הועיל. לאחר מאמצים נוספים הורשתה בשנת 1841 להישאר בדירתה.

28. Akta Komisji Rządzącej wewnętrznych: duchownych 1126 Mieszkania Żydów w m. Kaliszu (1841—1960).

29. בפרוטוקול כתוב: "przebiegły ten starozakonny utrzymuje dom zajezdny dla starozakonnych z różnych stron do Kalisza przytyłych nieporządek i nieczystość".

30. "że do domu zajezdnego przyjeżdzają starozakonni z różnych stron co urządza nieczystość i nieporządek"

א30. H.M 2096

31. בתעודות צויין, שבנה לו בית במחיר 39,000 זה״, הונו בסחורות 80,000 זה״, מחזיק 30 סדנ־אות אורגים, אשתו ארנסטינה מבית מאמלוק, בעל השכלה כללית. יקותיאל אברהם הרץ רכש לו גם בית שני, מספר 432.

32. בשנת 1847 עזב את קאליש, עבר לברסלוי, מכר את ביתו לגיסו קארל ברוקמן.

33. בעל חנות ספרים, רכש את הבית מספר 324 וגם אשתו רכשה בית מספר 313.

34. נפטר 19.2.1843. אחרי המשפט קנה את הבית יקותיאל אברהם הרץ.

35. אף שהיה יהודי „בן־תרבות" לא התירה לו העירייה לעבור מדירתו ברחוב הנוצרים לדירה אחרת בביתו. הוא ערער והשלטון הגוברניאלי פסק, שאין לעירייה הרשות לאסור עליו לגור בביתו. הרץ בנה 3 בתים של שתי קומות ברחו־בות הראשיים. כשביקש להרשות לו להשכיר דירה ליהודים, שכן אין דיירים נוצרים, פסקה הוועדה בורשה, שרשאי הוא להשכיר דירות רק ליהודים ״בני תרבות".

36. ראה נספח XX.

37. "Skargę kupców chrześcijanskich jako beznadziejną jest uchylić.

38. 11/13 באוקטובר 1834 7440/43502 נר., 2095 HM.

39. יעקב בלוך, בריש בלוך, מנס ווארצקי, בריש, פרנקל סבלו נזקים במרד. האחים בלוך טענו שאין שום בסיס חוקי לסירוב על סמך ההסכם משנת 1788.

40. נספח פוטוסטט.

41. יוסף רדליך, שמואל לייזר רדליך, לודוויג רדליך.

42. Jutrzenka 1862 p. 85 אחרי פטירתו של הרב משה אפרים אשכנזי בשנת 1831 מילא את מקומו בנו ר' חיים צבי, שהיה דיין. הוא שימש גם רבי של חסידים.

43. Jutrzenka 1862 Nr. 11, p. 83—85 המאמר — Gmina Żydowska m. Kalisza.

44. Dr. Louis Lewin: Lissa, p. 3,378.

45. 1840 Nr. 37 12/9 1840 p. 528.

46. Orient 1840, Nr. 24.

47. Allgem. Ztg. d. Jdtms 1841, Nr. 22, p. 310, הוא נבחר בזמן אחד לרב בפרנקפורט ד/מ ובקאליש, והעדיף את בחירתו בקאליש.

48. Allg. Ztg. d. Judt. 1841, Nr. 22, Nr. 37, p. 310

49. Allg. Ztg. d. Judt. — 1842, Nr. 12, p. 167—168.

50. ש. איגר, חמדת שלמה שו״ת, ורשה 1836, חלק אורח חיים, ע' 9, סימן סו.

51. כתבה מקאליש מ־16/2 גל' 7, 1850 — Orient.

52. כתבה מקאליש מ־15/6, Orient 1850, Nr. 24, p. 96.

53. התזכיר מ־1/11 1841, 2096 H.M.

54. Dr. D. Weinryb: Wirtschaftliche geschichte p. 40 בשנים אלה היו בקאליש מל־בד 2 מיפעלים תעשייתיים של אריגים 2 בתי־חרושת לסרטים, 3 מפעלי צביעה, 1 אשפרה, בית־חרושת לעורות, 2 בתי־בירוס, שני בתי־חרושת לעורות לבנים, מספר בתי־מיבשל לבירה, 2 בתי־חרושת לפסנתרים ומספר גדול של סדנאות אורגים.

55. כתבה מקאליש מ־10/2.1845 Orient 1844 p. 336.

56. כתבה מקאליש מיום 12/2 1854. Allgem. Ztg. v. Jud. 1954, Nr. 18 (12/2)

57. ע. נ. פרענק: די צאהל יידן און זייערע באַ־שעפטיגונג אין די שטעט און דערפ פון קאנגרעס פוילן אין 1843, צייטשריפט פאר סטאטיסטיק, בערלין, העפט III, ע' 184.

58. ע. נ. פרענק: צו דער געשיכטע פון אידישע קאלאניעס אין קאנגרעס פוילן. בלעטער פאר סטאטיסטיק 1925, כ' 5, ע' 24.

59. ע. נ. פרענק: היהודים ועבודת האדמה בפולין. סדרת מאמרים ב"הצפירה" 1926, גל' 110, פרק ח'.

60. ע. נ. פרענק: „הצפירה" גל' 110. ב־Allgemeine Zeitung des Judentums 1843, Nr. 13, בעמ' 104 פורסמה כתבה מקאליש: — "Am 2 Feber hatten sich 21 jüdische Hauptgemeinden bei Kalisch versammelt und sich bereit erklärt, zusammen jährlich 50,000 fl. zur Beföderung der Ackerbaukolonien beizutragen"

61. בנו של אברהם גלקן, שהתיישב אחר כך בברסלוי.

62. המושבה שאדו נוסדה בשנת 1845 ובה 9 משקים, שהיו קיימים עד 1850. מספר בני משפחות החקלאים היה קרוב ל־70 (Bartys 1.c.p. 33).

63. Władysław Grabski: Historja Towarzystwa Rolniczego, 1858—1860, t. 1, p. 357. Dr. B. Weinryb: Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Russland und Polen. Breslau 1934, Tabelle 6.

64. Julian Bartys: Stan ilościowy i struktura żydowskiego osadnictwa rolniczego w król. Polskiem w okresie przeduwłaszczeniowym. Biuletyn żyd. Instytutu histor., Warszawa 1962, Nr. 43—44, str. 23, 29.

Wciskanie się Starozakonnych do Domów Chrze-
ściańskich i Rynku miasta Kalisza jest nad-
użyciem i lubo władze miejscowe i wyższe
wchodząc w to, że ludności Starozakonnych
znacznie się powiększyła, iż do Rewiru Ży-
dowskiego przydały znaczną liczbę Domów
Chrześciańskich do których za uzyskaniem
nowym Konsensem wprowadzać się Staro-
zakonni mogą — ponieważ sam porządek Po-
licyjny wymaga, aby władza Miejscowa
wiedziała o każdem Starozakonnym wpro-
wadzającym się do Domu Chrześcian i w
tym celu udzielenie Koncesyi jest zaprowadzo-
nem. —
Najgorszego dopuszcza się zatem ten naduży-
cia, kto wprowadza się bez uzyskanego na

הוראות המגבילות השתכנות יהודים בבתי נוצרים

do Zezwolenia do Domu Chrześciańskiego, i z tego
względu Kommissya Wdziała poleca Dozorowi Bu-
żniczemu, aby po trzy razy każdy ogłosił w Bo-
żnicy: że wprowadzający się dotąd bez Koncessyi
nie tylko policyjnie rugowanym zostanie, lecz
nadto bez względu wszelakich tłomaczeń na karę
Złotych Sto wziętym zostanie. —

Nie może przytem przemilczeć Kommissya Wdziała
że bardzo wiele ma do wyrzucenia samemu Do-
zorowi Bożniczemu iż z powodu obojętności albo ze
…nej w dopuszczaniu obcych do miasta …
Żydów. — potrzeb ich własny wzgląd na tem, bo Kom-
missya Wojewódzka nie mogąc dozwolić mieszka-
nia się z Starozakonnych po wszystkich miasta
Ulicach, musi odmawiać ponieważ udzielania
Koncessyi, a zatem wyraźnie dotąd musi wszel-
kie wnioski o dozwolenie mieszkania lub
handlu w Domu Chrześciańskim, w którym dotąd
Starozakonny nie zasiadał. — Wypływa z tąd: że
gdyby Dozór Bożniczy więcej niż dotąd

[illegible]

Wydział Wyznany

Sekcya Policyi

Działo się w Kaliszu dnia 26. Mca Maja 1834 r.

KOMMISSYA
Woiewództwa Kaliskiego.

Na przedstawienie Dozoru Bożniczego miasta Kalisza z dnia 29. Kwietnia r. b. odpowiadając oświadcza że takowe iest dowodem: iż Starsi Gminy Żydow mniey albo zupełnie zapomnieli o przywileiach iakie służą tuteyszemu miastu w przedmiocie mieszkania się w nim Starozakonnych, lub też że wcale wiedzieć o nich nie chcą.—

Nie tayno zapewne Dozorowi Bożniczemu że Rewir Żydowski w Kaliszu oddzielnie od reszty ków, wiadomo im że obecnie Żydom wszędzie mieszkać nie wolno, i wiadomo im zapewne i to, że liczba Starozakonnych w mieście tuteyszem nie przed kilku dawnym czasem, składała się tylko z kilku familij, które mieściły się w miejscu dla nich oznaczonym.—

[illegible]

Do Dozoru Bożniczego Gminy Kalisz. w Kaliszu

הוראות בדבר פעולת הקהילה משנת 1834

בית־החולים - 1914/1835

ית־החולים, שהיה קיים עד סוף המאה הי״ח היה למעשה בית־מחסה לעניים, ולמחזרים על הפתחים, שבאו לקאליש ולא מצאו מקום לינה (1). אף שמוסד זה נתקיים בכספי „ביקור־חולים״, בחסותם ובפיקוחם היה „הקדש״ ורק חולים עניים אושפזו בו. רופא יהודי היה מטפל בהם.

„ועדת הסדר הטוב״ שבדקה בשנות 1787—1788 את המצב בעיר ואת כל מוסדותיה ובכללם את מוסדות הקהילה היהודית מזכירה בתקנותיה את בית־החולים היהודי בעקיפין, בפרק 21 המדבר על היהודים וביתר פרטים בתקנה על „יהודים מחזרים על הפתחים״, שאין להכניסם העירה ולהחזיקם בבית־החולים. „בבית־החולים היהודי בקאליש רשאית הקהילה להחזיק אך ורק את ילידי העיר, עניים ובעלי־מום, ואותם יסקור פעמים אחדות בשנה מנהל המשטרה״.

אם יימצא בבית־החולים קבצן זר, תיענש הקהילה ב־50 גרז׳יבני (2).

על הצורך להקים בית־חולים ממשי הצביע הרופא היהודי בקאליש, ד״ר מיכאל מורגנשטרן. הוא שימש רופא של ביקור־חולים, והכיר את המצב הקשה של המוסד במקרים של צורך באישפוז ובטיפול רפואי ממושך. לבית־החולים הקיים היה חדר קטן בלי ציוד רפואי, ואף הריהוט הדל לא הספיק לאשפוזו של חולה.

ד״ר מורגנשטרן נתקל בקשיים על־אנושיים. רק הודות להשתדלותו של רופא המחוז הקצתה הנהלת הקהילה אולם אחד בבניין בית־הכנסת לריפוי חולים, אבל סרבה להקציב לכלכלתם. רופא המחוז תבע, לפי בקשתו של ד״ר מורגנשטרן, להקים בית־חולים. הוא הסביר, ש„התושבים בני דת משה ייווכחו בתוצאות הטובות של בית־החולים ויגדילו את קרנו בתרומות ובתשלומים מתוך רצון טוב״.

מקום לבית־חולים

באולם זה ניתן לאשפז רק 5 חולים, והציוד הרפואי היה ל־4 חולים.

ד״ר מורגנשטרן פתח בתעמולה להקמת בית־חולים ממשי, אבל נתקל בהתנגדותם של אנשי ביקור־חולים, שסברו כי ראוי אמנם לרפא חולים עניים, אך די לכך בבית־החולים הקיים.

הוא התחיל לעניין ברעיונו את חוגי הנאורים. אחד מהם, לודוויג מאמרוט, בעל השפעה בעיר ובחוגי הממשלה, הצטרף אל ד״ר מורגנשטרן. ב־1830 פנו שניהם בתזכיר אל הוועדה לענייני פנים, דתות והשכלה והסבירו את הדחיפות שבייסוד בית־חולים יהודי בקאליש.

התזכיר מצא אוזן קשבת וביום 30.4.1830 העבירה הוועדה לעיריית קאליש הודעה (3) על הכוונה להקים בית־חולים יהודי ראשי בוויאבודות קאליש; לכן מתבקשת העירייה לפנות בעניין זה אל מספר יהודים משכילים נאורים, בעלי־השפעה על בני עדתם, ולבקשם למצוא מקורות הכנסה לקיום בית־החולים העומד להיווסד ולשאלם באיזה מקום מרכזי נוח להקימו. הוועדה רואה גם צורך להקים ועד בית־החולים, לפי דוגמת הוועד בווארשה (4). רצוי שתימסר לוועדה תוכנית מתאימה במשך 30 יום (5).

העירייה העבירה מיד את ההודעה לוועד הקהילה, וקיבלה ב־26 ביולי 1830 את תשובתו, חתומה בידי לודוויג מאמרוט. ועד הקהילה הביע את תודתו על דאגת העירייה ליהודים; אלא שאין אפשרות להקים בית־חולים כללי, היות וחסרים האמצעים הדרושים להקמתו ולהחזקתו; רצוי על כן להקים בית־חולים מחוזי, ואם ועדת הוויאבודות תפרסם פנייה כזאת, אפשר יהיה לגייס תרומות; ועד הקהילה עומד להקים ועד מיוחד להקמת בית־חולים יהודי מקומי, שחבריו יוסף רדליך, לודוויג מאמרוט, קארול ברוקמן, ואלנטין לוי; ועד זה יתקשר עם הוועד המפקח על בתי־חולים בוויאבודות (6).

לשם הקמת הקרן הדרושה מתבקשת הממשלה להסכים לגבות בקאליש ובערי המחוז: מכל ליטרת בשר כשר 2 גרוש; מאווז, בר־אווז, תרנגולת הודו 2 גרוש; מתרנגולות 2 גרוש; וכן להרשות לאסוף תרומות במסיבות ארוסין (7) וחתונות (8).

המאורעות הקשורים במרד נובמבר 1830/31 הפסיקו כל פעולה בעניין זה. אך בשנת 1833

חידש מאמרוט את ההצעה על הקמת בית־החולים. תוכניתו הוגשה ב־19.6.1833 לאישור הוועדה לענייני פנים, דתות והשכלה.

עיריית קאליש קיבלה הוראה להזמין אצל ועד הקהילה תוכנית והערכה תקציבית להקמת בית־החולים. ב־30.11.1834 פנתה העירייה בעניין זה אל ועד הקהילה וביקשה להענות תוך 8 ימים. בינתיים חל דיחוי בגלל חילוקי דעות בין הממשלה והקהילה. הממשלה רצתה להקים בית־חולים יהודי בשביל כל התושבים היהודים בוויאבודות בעיר המצוייה במרכז, ואילו קהילת קאליש היתה מעוניינת בבית־חולים מקומי.

הדיחוי בגלל חילוקי הדעות לא נתקבל על דעתו של ד״ר מורגנשטרן. מצפונו הדריך את מנוחתו. הוא ידע את גודל הסכנה הבריאותית הנשקפת לאוכלוסייה היהודית והחליט להזעיק את הגורמים האחראיים. הוא לא גילה לקהל הרחב את סיבת הצורך הדחוף בהקמת בית־חולים. מראשית פעולתו בקאליש גילה מספר רב של יהודים חולי־מין, ביחוד עגבת. את סיבת התפשטות המחלה ראה בצפיפות הדיור: די במקרה אחד כדי להדביק את שאר הדיירים. גם הלכלוך במקווה הוסיף לא מעט להתפשטות המחלה. הוא גילה שמיניקות נוצריות הדביקו תינוקות, ואלה את הוריהם. עד היה לסבלן של נשים שנדבקו בעגבת. ואילו ועד הקהילה לא היה מוכן לעשות דבר מתוך חשש להוצאות כספיות גדולות, אך לא ידע את גודל הסכנה.

ד״ר מורגנשטרן ראה הכרח לפנות אל הנאורים בקרב יהודי קאליש ואל השלטונות.

כרופא מחוז קאליש הגיש ב־2.4.1835 תזכיר מפורט על מצב הבריאות של האוכלוסייה היהודית, לא הסתיר את מגפת העגבת (9) וביקש לעזור לו להדברת המחלה שכבר נתפשטה במידה מדאיגה.

הוא הציע: להקים בית־חולים ל־6—8 איש, שאין ביכולתם להתרפא בביתם על חשבונם; התקציב יינתן במסגרת התקציב של בית־החולים העירוני בקאליש; על 150 יהודים, שהם זרים ועובדים בקאליש, יש להטיל תשלומים חדשיים לכיסוי תקציב בית־החולים.

כדי למנוע את התפשטות מחלת העגבת יש להכין רשימה של כל האוכלוסייה היהודית, של שוליות, חניכים, משרתים, מלמדים, של הילדים הלומדים, בציון גילם; לכפות על כל אלה בדיקה רפואית סדירה; להחזיק את המקווה בנקיון ולרכוש 15 אמבטיות חדשות ונקיות; לשם ביצוע ההצעות הנ״ל ולעקירת המחלה המסוכנת יש להקים ועד בית־החולים ולהעמיד בראשו רופא מנוסה; לוועד יצורף גם איש המשטרה; הוועד ידאג גם לכספים. הוא משוכנע שהתושבים היהודים יכירו בתועלת, שבית־החולים יביא להם, יתמכו תמיכה מלאה בוועד ויאפשרו בתרומותיהם להרחיב את בית־החולים ולהגיש עזרה רפואית גם לחולים עניים אחרים. מגיפה

הדו״ח של ד״ר מורגנשטרן הועבר גם לוועדת הוויאבודות קאליש. פנייתו גלויית־הלב השפיעה על השלטונות. השפיעה גם העובדה, שבינתיים נאספו תרומות ניכרות שרוכזו בידי לודוויג מאמרוט.

ב־23.3.1835 נדרש מאמרוט למסור דו״ח על הכסף הנמצא בידו. מאמרוט השיב, שהכסף שנאסף החל משנת 1829 נמסר ב־1.1.1835 ליוסף רדליך; עד 1.4.1835 נאספו במזומנים 9,745 זה׳ 17 גרוש, בניירות־ערך עם תלושים החל מ־23.12.1834 21,300 זה׳; סך הכול 31,045 זה׳ 17 גרוש. סכום זה ניתן רק לבניית בית־חולים מחוזי בקאליש.

לפי פניית העירייה הזמין מאמרוט ב־4 במאי 1835 לישיבה את חברי הקהילה הבאים (10): אייזיק ברוקמן, אברהם נלקן, אליהו מאמרוט, דוד לנדא, פאלק גיאֱדזינסקי, לייזר מאמלוק, ברנהרד וייס, מוריץ רוזן, קארול ברוקמן, שלמה יעקב ויינגארטן, יעקב בריש, ואלנטין לוי, שלמה כהן, שלמה משה קאופמן, אברהם גולדברג, נפתלי גרוס, שמואל נלקן, שמואל גבריאל קמפנר, שמואל יוסף רדליך, וולף טראובה, וולף מיכאל ברוקמן, זכריה וינגוט, שמעון מאמלוק, לייזר מאמלוק, ד״ר מורגנשטרן (11).

אחרי הדו״ח של מאמרוט הוחלט שבית־חולים יהיה מחוזי; עד הקמת הבניין יש למצוא דירה מתאימה לאישפוז חולים; להשיג מהשלטונות אישורים בשביל חברי הוועד, ואישור לתוכניתו של ד״ר מורגנשטרן בענין תשלומים לאנשי השרות; לקבוע הוראות לוועד לפי דוגמת בית־החולים היהודי בוורשה. בסוף נמסרו לידיעת הנאספים הקרנות המצויות לצרכי בית־החולים:

---

*) ראה נספח XX.

התרומות שנאספו בסך 32,000 זה׳; עזבון גוטהיימר עם רבית משנת 1811 בסך 12,000 זה׳; מנדרים ומתשלומי בשר כשר 3000 זה׳.

הוועד

לוועד בית־החולים נבחרו פה אחד: לודוויג מאמרוט, מפקח ויו״ר, קארול ברוקמן, ברנהרד וייס — סגנים.

ראשי הועד: שמעון מאמלוק, לייזר מאמלוק, וולף מיכאל ברוקמן, זכריה ויינגוט; חברי הוועד (Dozorcy): אברהם נלקן, דוד לנדא, פאלק גיאלדזינסקי, זיגמונט פישביין, ואלנטין לוי, מרקוס ברוקמן, ויינגוט שלמה, שלמה קויפמן, ד״ר מורגנשטרן, יעקב ברוקמן.

החלט לפנות אל השלטונות ולבקש לאשר את בחירת הוועד; בית־החולים יהיה אך ורק לצרכי המקום ולא לוויאבודות; ייעשה מאמץ לבצע את תוכניותיו של ד״ר מורגנשטרן; לבית־החולים יימסר תדריך הדומה לתדריך בית־החולים היהודי בווארשה; קרנות, עזבונות והכנסות הקהילה מבשר יועמדו לצורכי הקמת בית־החולים.

ב־8.5.1835 הגיש מאמרוט את דו״ח האספה לאישור העירייה. אישור השלטונות, 4.11.1835 (12), נתפרסם בעתון הרשמי: Dziennik Powszechny מיום 5.12.1835.

מאמרוט ניהל מלבד חליפת המכתבים עם השלטונות גם את ענייני בית־החולים; שמעון מאמלוק — את המשק, ב. וייס — את הגזברות.

באסיפה הכללית ב־8 בדצמבר 1835 נבחרה — נוסף להנהלה — מועצת בית־החולים בת 11 חברים: הרב שלמה אייגר, שמואל גרוס, מוריץ רוזן, שמואל פרנקל, לייזר פרנקל, פאלק גיאשנאטר, שלמה בלוך, זליג בעאטוס, שמואל רדליך, מארקוס בעאטוס, אברהם בלוך (13).

ב־6 בפברואר 1836 נתמנה ד״ר מיכאל מורגנשטרן לרופא בית־החולים. הכספים נשארו בידי יוסף רדליך, אולם ועדת הוויאבודות דרשה ב־27.2.1836 להכניסם לבנק פולסקי, בריבית. הוועד הסביר שהכסף מכניס ריבית והיא מצורפת כל חצי שנה לקרן, וביקש להשאיר אותו גם להבא בידי רדליך. השלטונות נענו.

לאחר זמן קצר הגיש לייזר מאמלוק ומספר חברי הקהילה לוועדת הוויאבודות תלונה, שהכסף שנאסף למען בית־החולים נוצל למטרות אחרות. חקירת השלטונות לא העלתה כל פגם בענייני הכספים. תוך כדי חקירה הגיש מאמרוט דו״ח כספי מפורט: מתוך ההכרה בצורך בבית־חולים החליטה הקהילה שהחל בשנת 1830 ישלם כל חבר הקהילה תשלום מסויים מבשר כשר, ובאופן זה נצטבר סכום של 30,000 זה׳; והנה, בימי המרד 1830/1831 ניתן לוועד הקהילה מכספים אלה סכום מסויים להחזקת טירונים, להרחבת בית־העלמין ולטיפול בנפגעי חולירע. לדעתו התלונה של מאמלוק וחבריו מופרכת, וסיבתה נעוצה אך ורק בעניינים אישיים. אין זאת, כי השלטונות קיבלו את נימוקיו של מאמרוט והפסיקו כל חקירה (14).

מיד לאחר אישור 37 חברי הוועד על־ידי השלטונות, סודר ב־1.1.1836 בדירה ארעית בית־החולים בהנהלתו של ד״ר מוגרנשטרן. הוועד טיפל גם בחולים בבתיהם.

בינתיים הוצע לוועד לקנות בית שלם של יורשי מיקולאי קוריטקובסקי, ברחוב ז׳ניצקה פיסקורזבסקה (מספר 388). ב־11.4.1836 קנה מאמרוט את הבית. לאחר סיום ההליכים המשפטיים ואישור הקנייה על־ידי השלטונות, נפתח הבית, ששופץ לצרכי מוסד רפואי, ב־10.2.1837, כבית־חולים של 20 מיטות. הבית עלה 36,750 זה׳. לרשות הוועד עמדו 33,185 זה׳ בלבד. את החסר — 3,565 זה׳ — תרם מאמרוט.

הבית היה בית־חומה של קומה אחת. בקומת־הקרקע היה אולם ישיבות, בית־מרקחת, דירה למנהל המשק, מטבח בית־החולים, אולם לחולים, מכבסה ו־4 מרתפים; בקומה הראשונה — 3 אולמים לחולים, אמבטיה ומחסן ללבנים. בעליית הגג היה אולם לגברים חולי מין ואולם לנשים חולות מין. לשרות בבית־החולים נתקבלו מאקס וסטיג, מאקס לנדא, כהן ומרקוס כהנא (15).

זמן קצר לאחר פתיחת בית־החולים נתבעה הקהילה לדין על ידי הכומר איגנאצי פשיבילסקי, שדרש להפקיע את קרן בית־החולים, בטענה שקהילת קאליש קיבלה הלוואה בשנת 1701 מהכמרים הלאטראנים* אחרי חיסול מיסדר הלאטרנים עבר החוב בסך 14,967 זה׳ לבעלותו של כומר הכנסיה ע״ש מיקולאי הקדוש בקאליש. מאחר שהוא הכומר של הכנסייה, הקהילה חייבת את הסכום לו.

מאמרוט פנה ב־1836 אל המועצה המפקחת העליונה וביקש להשיג מאת הממשלה החלטה, שאין לראות כספי־קהילה בכספי בית־החולים הבאים מתרומות, מנדבות ומתשלומים. ועדת

הוויאבודדות תמכה בבקשתו של מאמרוט, אך במשפט שנערך ב־19.7.1836 זכה הכומר פשיבי־לסקי. אולם הפרקליטות הודיעה, שאין לראות בבית־החולים בעל־חוב. על יסוד הודעה זו בוטל פסק־הדין. פשיבילסקי ערער בפני בית־הדין העליון בווארשה, ב־6.10.1840, שפסק כי אין בית־החולים חייב לו כסף (16).

ועד בית־החולים השתדל גם להשיג שחרור מכל מסים והיטלים על יסוד תקנת המועצה המינהלית של הממלכה מ־7.10.1834. העירייה סרבה תחילה, ונענתה רק על יסוד הוראת הגוברניה קאליש מ־1.4.1837. בית־החולים חוייב רק לסלק את התשלומים הקשורים בהעברת נכס לבעלות אחרת.

ההוצאות

בשנים הראשונות כוסו הוצאות בית־החולים בעיקר מתשלום הבשר הכשר, שהכניס בממוצע אלפים אחדים לשנה. תשלום זה בוטל בשנת 1840. בשנת 1841 הורתה הממשלה לקהילות לקבוע בתקציביהן מס מיוחד לצרכי בתי־החולים, אך ועד הקהילה בקאליש לא עשה כן. מאמרוט פנה בעניין זה אל ועד הקהילה, אולם לא הועיל, ואז ביקש את העירייה לחייב את ועד הקהילה לקיים את התקנה.

עד שנת 1853 הקציבה הקהילה 300 רובל. משנת 1853 הוגדל הסכום. בשנת 1863 קיבל בית־החולים 800 רובל, 1865—1000 ומשנת 1868 — 1200 רובל. כן הוסיפה הקהילה להוצאות הריפוי של תושבי קאליש 800 רובל.

מקור שני לתקציב בית־החולים שימשו תשלומי החולים. עד שנת 1849 שילם חולה זהוב 1 ליום, משנת 1849 — 20 קופיקות. סכום זה הוגדל בשנת 1856 ל־22.5 קופ׳; בשנת 1868 ל־25 קופ׳; ב־1871 ל־30 קופ׳, ב־1876 ל־35 קופ׳, ומשנת 1901 העמד התשלום על 50 קופ׳ ליום. בעד ריפוי העניים שילמה הקהילה.

את מס בית־החולים שנגבה מיהודים שאינם תושבים קבועים החכירה הקהילה בדרך מכרז פומבי בשנת 1839 תמורת 1,116 זה׳ לשנה, ששולמו בכל רבע שנה מראש; בשנת 1840—1440 זה׳; 1841—1200 זה׳. בשנת 1842 בוטל מס זה, היות שנאסר על יהודים זרים לגור בערים בתחום הגבול.

בשנת 1837 הפך בית־החולים למחוזי. ועד הקהילה פנה אל כל קהילות במחוז להעמיד לרשותו את קרנות החסכון, אולם הללו ענו שאין בידיהן כל חסכונות.

מקור אחר של תקציב בית־החולים היו העזבונות:

העזבון הוותיק ביותר היה של הבנקאי לבקו גוטהיימר (17). יורשיו העבירו לרשות הקהילה בשנת 1811 968 טאלר. אחר הצהירו היורשים את נכונותם להעניק סכום זה לבית־החולים. בשנת 1836 קיבל ועד בית־החולים את הסך 5808 זה׳ בניירות־ערך עם 14 תלושים. סכום זה נתן בית־החולים במשכנתא לאחוזה רודניקי בריבית 5%. בעל האחוזה קוסובסקי הוסיף 500 זה׳. כשהלוואה זו הוחזרה, ניתנה בסך 6000 זה׳ באישור הוועד המפקח ב־27.7.1852 לבעל האחוזה סארנוב ביאַלסקי (18), סטניסלב ראדולינסקי. עד 1869 ניתן עזבון זה במשכנתא לבעלי אחוזות בריבית 5% ותוספת תרומה לבית־החולים. בשנת 1869 הוכנס הכסף (900 רובל) לבנק פולסקי ואחר כך לבנק הממלכתי.

העזבון הוותיק ביותר היה

עזבון של מיכאל ברוקמן משנת 1865 לפיו קבל בית־החולים את ההכנסות משני בתיו בסך 1500 מטבע כסף, ששולמו בראש כל שנה (19).

עזבון של אהרן וחנה שטרן מברסלוי משנת 1838 — 135 רובל (20).

הוועד המפקח של מוסדות צדקה במחוז קאליש הודיע ב־29.7.1847 לוועד בית־החולים, שהוועד הממלכתי לענייני פנים, דתות והשכלה הקציב לבית־החולים בקאליש 700 רובל מקרן הרשיונות לתלבושת יהודית. מסכום זה קיבל בית־החולים 400 רובל לכיסוי הוצאות שוטפות ו־300 רובל נשארו כקרן בריבית שנתית 4%.

עזבון אפרים יאהנה משנת 1851 — 45 רובל.

נייר־ערך של האמבורג בסך 100 מארק, שניתן בשנת 1854 על־ידי לודוויג מאמרוט.

---

*) ראה בפרק החמישי.

נייר־ערך של האמבורג בסך 100 מארק, שניתן לבית־החולים בשנת 1860 על־ידי משפחת מאמרוט, למחצית היובל של נשיאותו בוועד בית־החולים.

בשנת 1861 תרם מאוריצי מאמרוט בניירות־ערך 1000 מארק (21).

עזבון של לודוויג מאמרוט ואשתו בסך 450 רובל מ־4.10.1860 (22).

עזבון אשתו של לודוויג מאמרוט לבית רדליך וילדיו בסך 2700 רובל מ־19.5.1864 להנצחת זכר בעלה ואביהם.

מאיר מרקוביץ, שנפטר ב־7.10.1909 הוריש את רכושו במשכנתאות. אחת מהן בסך 1000 רובל ניתנה לבית־החולים.

בימי המרד 1863 הצליחו המורדים, כשכבשו זמנית את העיר, להחרים את כל ניירות־ערך שהיו בבעלות הממשלה או של מוסדות. ב־30 ביוני 1864 הורתה וארשה למסור דו״ח באיזה אופן לקחו המורדים או ניתנו להם ניירות־ערך של הממשלה או המוסדות (23).

בשנת 1903 עלה הון בית־החולים ל־8290 רובל 79 קופ׳, והריבית השנתית הכניסה בממוצע 350—360 רובל. מלבד אלו היו עוד הכנסות משכר דירה בבית־החולים — מרתפים דירה קרקעית, גינה — בשנת 1841 — 239 זה׳, ב־1866 — 70 רובל.

בית־החולים קיבל גם תמיכה שנתית מהעירייה: בשנים 1854—1862 בסך 100 רובל, אחר כך 250 רובל, 1870 — 295 רובל, 1890/1880 — 800 רובל, 1902/1891 — 500 רובל לשנה.

לפי התקנה משנת 1832 והוראות המועצה הראשית מ־2.8.1833 היתה הנהלת המוסד בידי הוועד המנהל (Rada Szczegółowa). את חברי הוועד הראשון כבר מנינו לעיל (24).

לודוויג מאמרוט, שעשה רבות להתפתחות בית־החולים, עמד בראש הוועד 27 שנים עד מותו בשנת 1863. אחריו נתמנה ליו״ר על־ידי הוועדה הממשלתית לענייני פנים בנו מאוריצי מאמרוט. גם הוא הקדיש מרץ רב להרחבת בית־החולים. בשנת 1868 תרם לבית־החולים 28 מיטות ברזל ו־700 רובל. חברי ועד בית־החולים האחרון היו מאוריצי מאמרוט יו״ר (Opiekun prezydujący), אבלה שנער, שמעון גרינפלד, ישראל טיקוצינר, מיקולאי מוצ׳ינסקי, משה בלאך, רפאל זאקס.

העברה לידי השלטונות

ב־19.6.1870 ביטלה הממשלה את הוועד, ובית־החולים, כשאר בתי־החולים במדינה, עבר לניהול המועצה הגוברניאלית לענייני צדקה. בראש בית־החולים עמד קוראטור שהיה גם המקשר בינה לבין המוסד. לקוראטור ראשון נתמנה מוריץ מאמרוט, שמילא תפקיד זה עד 1876. בשנות 1882/1876 היה הקוראטור שמעון גרינפלד; 1891/1882 — פליקס פרנקל, שבנה גם את מושב הזקנים בתרומתו בסך 800 רובל; 1904/1891 — ישראל טיקוצינר.

לפי התקנות היה רופא בית־החולים חבר הוועד החייב להשתתף בהנהלתו. בעניין זה התעוררו לא פעם סכסוכים. לא תמיד הקפידו חברי הוועד על התקנות ולא שיתפו את הרופא בהנהלה ביחוד אירעו סכסוכים בין הרופאים מורגנשטרן ורדליך לבין הוועד. ד״ר מורגנשטרן ציין בדו״חותיו, שחברי הוועד אינם ממלאים את תפקידם, אינם מתכנסים לישיבות, אינם מקפידים בפיקוח על אנשי השרות.

הערותיו של ד״ר מורגנשטרן מצאו אוזן קשבת ומאמרוט ניגש במרץ לשיפור המצב. כשנבחר אבלה שנער לגזבר, פעל במרץ, קבע סדרים בניהול המשק והגדיל את ההכנסות.

המנגנון היה מורכב ממנהל המשק (אינטנדנט) שמשכורתו השנתית 172,50 (הועלתה בראשית המאה העשרים ל־325,5 רובל), מזכיר, משרת ושוער. את תפקידי האינטנדנטים מילאו: הרש איילנברג (1836—1851), משה קויפמן (1851—1866), יואחים קויפמן (1866—1881), מתתיהו שפירא (1881—1914).

הסגל הרפואי כלל: רופא ששכרו עד 1860 לשנה 45 רובל; 1870—1873 — 75 רובל; 1875—1898 — 250 רובל, ומשנת 1898 — 350 רובל; חובש (פלצ׳ר) ששכרו 30 רובל; מ־1870 — 70 רובל; 1887—1891 — 90 רובל; מ־1891 — 120 רובל; רוקח; אנשי שרות באולמי־החולים ששכרם 144 רובל; משרתים ומשרתות — 48 רובל והשוער — 144 רובל; טבחית — 84 רובל.

הכח המניע היה לודוויג מאמרוט, שדאג לכל דבר ובשעת מחסור היה תורם משלו. בייחוד היה נוהג לשלם את ההוצאות לתרופות, שעלו בשנים הראשונות בסכומים ניכרים. הוא הקים בכספו את בית־המרקחת. כשמלאו 25 שנים למילוי תפקידו נערכה ב־4.11.1860 מסיבה חגיגית בהשתתפות ראש העיר, ונציגי השלטונות, העירייה והקהילה.

גם ממלא מקומו, בנו מאוריצי, התמסר למילוי תפקידו. הוא דאג לשיפוץ הבניין ולריבוי הציוד הרפואי כשהעבירו השלטונות בשנת 1870 את בית־החולים לפיקוח המועצה הגוברניאלית הדגישו במיוחד את הסדר הטוב במוסד.

ביוזמתם של לודוויג ומאוריצי מאמרוט הגיש מטבח בית־החולים לעניים תה חם ולחם.

בשנת 1848 בימי חולירע העמידו ביוזמתם את בית־החולים כולו לריפוי נפגעי המגיפה (25). ביוזמתו של לודוויג מאמרוט נוסד בשנות החמישים ועד לכלכלת יהודים עניים בהנהלת ו. שפירא, י. אוארבאך, מ. רוזנפלד, זאך. ממאי עד ספטמבר 1855 נאסף סכום של 988 רובל, שהוצאו לקניית לחם לעניים.

רופאים

הרופא הראשון, ד״ר מיכאל מורגנשטרן, נולד בשנת 1780 בוולוצלאבק, שם למד בבית־הספר היסודי, ובגמנסיה. הוסמך לרפואה בברסלוי והתיישב בשאֶראדז, אולם לאחר זמן קצר עבר לקאליש ושימש רופא המחוז. מראשית פעולתו התעניין בענייני היהודים. ב־26 בפברואר 1836 נתמנה באישור השלטונות לרופא בית־החולים. בתפקידו הצטיין לא רק בידיעותיו ברפואה אלא במסירותו לחולים. כשפרצה מגיפת החולירע ביוני 1848 חלה ונפטר ב־9.6 (26).

אחריו נתמנה לרופא ראשי ד״ר ברנרד רדליך, שנולד בקאליש בשנת 1813 ופעל בבית־החולים משנת 1849 עד פטירתו בשנת 1860. בזמנו פעל כרופא שני ד״ר שטורם. ד״ר רימארקייביטש, שנולד בווסכוב והוסמך לרפואה בברסלוי נתמנה בשנת 1860 לרופא בבית־החולים בקאליש, אולם לא עבד זמן ממושך, היות ונעדר תכופות מעבודתו בבית־החולים ומהעיר. הוועד החליט למנות רופא אחר.

יורשו היה לא־יהודי, יליד קאליש, ד״ר וולאדיסלב סטוֹפיאֶז׳ינסקי, שנולד בשנת 1833, למד רפואה באוניברסיטאות וינה וברלין, ושם הוכתר לרפואה בשנת 1858. התיישב בקאליש בשנת 1860. בשנת 1862 נתמנה לרופא בית־החולים היהודי ומילא את תפקידו, לדברי הוועד המנהל, במסירות ובנאמנות, והיה אהוד על האוכלוסיה היהודית.

אחרי מותו (15.5.1873) נתקבל כרופא ד״ר יוסף רימארקייביץ, שהוסמך לרפואה בברסלוי בשנת 1855. בקאליש היתה לו פרקטיקה נרחבה. בבית־החולים עבד משנת 1873 עד מותו ב־16.2.1898.

יורשו היה ד״ר אדוארד באֶאַטוס, שנולד בקאליש בשנת 1858, למד בגמנסיה בעיר ורפואה — בווארשה. משנת 1887 עד 1898 שימש רופא שני, כעוזרו של ד״ר רימארקייביץ, ואחרי מותו נתמנה ב־13.6.1898 לרופא בית־החולים ופעל עד 1914. לעזרתו היה רופא שני יעקב באֶאַטוס.

כרופאים חובשים: בשנים 1836—1849 שימש קארול ביברשטיין, 1849—1854 — פעטער, 1854—1868 — הרמן גרינבאום, 1868—1870 — ליאופולד גרינבוים והלפרן, 1870—1887 — הרמן גרינבוים, 1887—1890 — ברנרד לוויצקי, 1890—1914 — ישראל קאראמזון.

בשנים הראשונות לא רכש בית־החולים את אהדתם ואמונם של האוכלוסים היהודים, ובייחוד — של החרדים הקיצוניים.

מספר החולים בשנים הראשונות היה: בשנת 1837 — 25 חולים; 1840 — 190; 1854 — 382; 1860 — 127 חולים.

בשנת 1860 נידונה בוועד המנהל השאלה מדוע מועט במוסד מספר החולים. לדעת הרופאים התייחסו היהודים העניים בחששות לטיפול בבית־החולים; הם ראו בו בית־מחסה למחוסרי בית ומשפחה.

אולם במרוצת הזמן נשתנה היחס ומספר הנהנים מבית־החולים בשנים 1869—1914 הלך וגדל כפי שנלמד מהמספרים הבאים: בשנת 1869 — 393 חולים; 1872 — 578; 1880 — 329; 1888 — 606; 1890 — 552; 1900 — 505; 1914 — 1554 (27).

בסוף המאה הי״ט נוסף לבית־החולים בניין חדש. בבניין הישן — 43 מיטות — אושפזו חולים במחלות פנימיות וזקנים — למעשה היה זה מושב־זקנים (28). בבנין החדש הותקנו מחלקה כירורגית ולנשים. לניתוחים הוזמן הרופא־המנתח היחיד בקאליש, ד״ר דרוזדייבסקי.

שינויים חלו אחרי מלחמת העולם הראשונה.

בבית־החולים עבדו שני רופאים מנתחים ד״ר קאלינייביץ עד 1928, וד״ר טראכטנברג.

הערות לפרק עשירי

1. לפרק זה חומר תעודתי מהארכיון הממלכתי בלודז' — Akta Rady Szczegółowej Opiekuńczej szpitala starozakonnych w Kaliszu tyczące (1830—1890). הנמצא במיקרופילמים בארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים. H.M. 8066, 8067, 8068, 8069, 8070, 8071, 8072, 8073, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 8080. E. Beatus i W. Meczkowski: Rys historyczny oraz stan obecny szpitala starozakonnych w Kaliszu. Pamiętnik towarzystwa lekarskiego warszawskiego. Rok 1904, Tom C. Bolesław Pelka: Działalność Rad Opiekuńczych w Kaliszu. Osiemnaście Wieków Kalisza, t. III, p. 321—356.

2. Adam Chodynicki: Dawne ustawy m. Kalisza, p. 97—98.

3. H.M. 8071

4. הוקם בשנת 1822, ראה נספח XXI.

5. H.M. 8070

6. H.M. 8070

7. מסוג I 8 ז"ה II 12 III 6, IV 3.

8. מסוג I 30 II 18 III 12 IV 6.

9. המכתב בארכיון הממלכתי בלודז', מיקרופילם 8070, בארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים,

10. בהזמנה כתוב בפירוש "na posiedzenie w Dozorze Bożniczym dla radość uczynienia woli Rządu w sprawie szpitala" הכול חתמו את שמותיהם בפולנית. ד"ר מורגנשטרן רשם: "czytałem i chętnie" (Akta tyczące urządzenia szpitala HM 8070).

11. HM, 8072.

12. ב־5 בדצמבר 1835 הודיעה העירייה במיוחד למועצת בית־החולים, שוועדת ענייני פנים ודת „מתוך ההכרה בהתמסרותו לטובת האנושות, מינתה את מר מאמרוט למפקח יו"ר של מועצת בית־החולים היהודי".

13. HM 8072 Akta tyczące się ustalenia Rady i ich członków.

14. HM, 8071

15. HM, 8072

16. בתיקי הארכיון עשרות תעודות על מהלך המשפט.

17. התיק ב־ HM, 8077.

18. HM, 8069.

19. HM, 8078.

20. HM, 8077.

21. HM, 8908.

22. HM. 8079.

23. HM, 8071.

24. בשנים הבאות עד 1869 היו חברי ועד בית־החולים: שמואל נלקן (1826—1845); קארול ברוקמן עד 1851; יוליוס הורטיג (1841—1855); הנריק הורטיג (1851); אבלה שנער (1843—1869); מאוריצי וייס (1844—1853); אדולף קמפנר (1850—1869); ד"ר מד. יוליוש גולדברג (1851—1859); אדולף געמביצקי (1853—1869); אברהם פוזנאנסקי (1856—1865); מאוריצי ברוקמן (1856—1869); משה בלאך (1859—1869); מאוריצי מאמרוט (1860—1869); ש. ס. לנדא, רפאל זאקס, שמעון וייל, זיגמונט זאקס נמנו עם הוועד זמן קצר. בהיותו רב בקאליש התעניין הרב שלמה אייגר במתרחש בבית־החולים, נבחר גם לחבר המועצה ומילא תפקיד זה עד שעזב את העיר (HM 8072).

25. Allg. Ztg. d. Judt. 1848, Nr. 44, p. 636.

26. בנו אלכסנדר למד בבתי־הספר התיכוניים בקאליש, ורפואה — בווילנה. בשנת 1833 הוגלה מסיבות פוליטיות לטובולסק. אחרי שובו גמר את לימודיו הרפואיים בקאזאן. בשנת 1850 נתמנה לרופא במחוז קאליש; אחר כך עבר לווארשה, שם נפטר בשנת 1871.

27. HM 8013

28. אחרי מלחמת העולם הראשונה נוסד בעיר בעזרת ה' פרץ ומייזנר מושב־זקנים מיוחד.

פרק אחד־עשר

בימי המרד בשנת 1863

בסימן האחווה היהודית־הפולנית

חל משנת 1861 שופר יחס הפולני אל היהודים בהשפעת התנועה הלאומית הפולנית, שדגלה בסיסמה של אחווה יהודית־פולנית. עוד בשנת 1859 הלכה וגברה המתיחות בין שני העמים, עקב יסוד בית־עמילות של איגוד בעלי האחוזות (Towarzystwo Rolnicze) לקניית התוצרת החקלאית בסביבה ומכירת ציוד חקלאי לבעלי־אחוזות ולאיכרים. מטרת המוסד היתה להוציא מידי היהודים את כל סחר התוצרת החקלאית ואף את סחר העצים, וכן מכירת מכשירים חקלאיים. בכל אלה עסקו רבים מיהודי קאליש. רק בהשתדלותו של הרב דוב מייזלש פגה במרוצת הזמן מתיחות זו לא רק בקאליש אלא גם בערים אחרות, שאף בהן הוקמו בתי־עמילות דומים.

בראשית מארס 1861 התחילה פועלת התנועה הלאומית בפיקודו של ואסילבסקי שנתמנה למארגן המינהל במחוז קאליש.

בקאליש כתב העתון „גאזטה צודזיננה" (1): „בימים היפים של מארס התמזגו כאילו כל הגופים והיו לאחד — האזרח החקלאי, האזרח העירוני, היהודים, בעלי־מלאכה, הכול הושיטו זה לזה יד־אחים באזכרות לחללי ורשה שנהרגו בהפגנה בפברואר 1861. בכנסיות ובבית־הכנסת השתתפו יהודים ונוצרים. בהפגנות הפטריוטיות בבתי הכנסת השתתפו גם הפולנים".

החרדים דחו פעולות אלו והפגינו בשערוריה כלפי סוחר הספרים היהודי הורטיג, מראשי המתבוללים. מעשה זה עורר זעם רב בקרב הנאורים והפולנים.

כשבחרו העירונים משלחת, לפי דוגמת ורשה, היו בין 20 חבריה גם יהודים. ב־13.4 ביטלו השלטונות את המשלחת ואת ה„רסורסה" של הסוחרים. מתיחות נשתררה בין הפולנים לבין הרוסים והגרמנים.

ביחוד גברו יחסי הידידות עם הפולנים באוקטובר 1861. „משמחת היא ההרמוניה השוררת בינינו ובין אחינו הנוצרים. בסוף אפריל ש.ז. נתקבלו בני דתנו כחברי המועדון (resursa) של הסוחרים, שנוסד על ידי נוצרים, ושני יהודים, האדונים שמעון גרינפלד ואדולף גמביצקי נבחרו לוועד" — הודיע בהתלהבות הכתב של „יוטשנקא" הווארשאית, מאוריצי פרץ (2). כשפרצה דליקה בבית יהודי ברחוב ורוצלבסקה (באזור הנוצרי), באו — לדברי פרץ — אלפי נוצרים והצילו את היהודים, רהיטיהם, חפציהם וכל רכושם.

עד כמה גברה הידידות היהודית־הפולנית מוכיחה העובדה, שב־11 באוקטובר נערכה בבית־הכנסת אזכרה לארכיהגמון פיאלקובסקי. החזן ישראל יפה והמקהלה שרו פרקי תהלים, והרב לאנדסברג, שבמקרה התארח בימים אלה בקאליש, נאם נאום־ההספד, שעשה רושם רב על הנאספים הרבים בבית־הכנסת (3).

הכרזת שווין הזכויות

בסיפוק רב קדמו היהודים את הכרזת שוויון־הזכויות, שהוענק להם לפי הצעת אלכסנדר ויאֶלופולסקי. הוא התנגד לדרישות הקיצוניות של הפולנים הלאומיים והיה מעונין לרכוש למען מדיניותו הריאליסטית את היהודים, בהם ראה את המעמד הבינוני (השלישי) שבפולין. על יסוד החוק שפירסם ב־28 במאי 1862 קיבלו היהודים זכות בחירה למועצות המחוזות ולמועצות הערים. למועצת המחוז קאליש נבחרו מבין 18 הנבחרים שלושה יהודים: לודוויג מאמרוט, משה שיפער, אליהו מאמרוט, ובין 10 ממלאי־מקום נבחר יהודי אחד: אדולף גמביצקי.

למועצת העיר קאליש — שמנתה בשנת 1862 12,855 תושבים ומהם 4423 יהודים — נבחרים מבין 12 חברי המועצה יהודי אחד: יוסף ברנרד רדליך, ומבין 12 ממלאי־מקום 5 יהודים: אדולף גמביצקי, רפאל זאקס, לודוויג מאמרוט, אדולף קמפנר ויעקב אליהו מאמלוק (4).

בשנים 1861—1862 ניסתה האינטליגנציה היהודית, שבינתיים הלכה ורבה בקרב יהודי קאליש, להשתתף בחיי הקהילה לשם שיפור המצב בשטחים שונים. בשנת 1862 נערכו התייעצויות רבות בקהילה על הצורך בשינויים ובתיקונים בחינוך הילדים, בשיפור מצבם החמרי של העניים ובתיקונים בפעולות הסיוע. כל הדיונים עלו בתוהו, כי מספר מתנגדים וועד הקהילה

פעלו נגד כל שינוי ותיקון. מתוך ("falanga nam przeciwna z Dozorem bożniczym na czele") הערה אחת בכתבה מקאליש יש ללמוד שהנאורים התארגנו לסיעה מתקדמת frakcya postępowa (5).

קודם כול לחצו לגמור את שיקום בית־הכנסת, שנשרף בשנת 1858, להקים בית־ספר יסודי יהודי על ידי הקהילה והעיקר — להעמיד בראש הקהילה אישיות בעלת שאיפות מתאימות לרוח הזמן ודרישותיו. לאור המצב הפוליטי החדש שנוצר עם מתן שוויון־הזכויות ליהודים ראו הנאורים הזדמנות נאותה לתיקונים בחיי הקהילה.

נאורים־חרדים

מאחורי הקלעים כבר נסתמן המאבק בין הנאורים והחוגים החרדים הקיצוניים, שסרבו לדון בשינוי כלשהו באורח החיים היהודי ובמוסדות החינוך (6). היתה קבוצת סוחרים ותעשיינים, שעמדו בקשרי מסחר עם גרמניה, דברו גרמנית, חינכו את ילדיהם על־פי רוב בברסלוי ובברלין, והיו רחוקים מהסתגלות לשפה ולתרבות הפולנית. הסוחרים שהיו „חיים תוך שפע ומנצלים באושר את פירות פולין; בהסתגלותם לשפה הגרמנית אף פעם לא חשבו, שהרי מגרמניה גורשו היהודים שהתישבו בקאליש" — התאונן כתב המשתייך לקבוצת הנאורים השנייה ש. בלוו. במקום אחד החריף דברים על „שבחברת המשכילים כל השיחה מוקדשת לספרות הגרמנית והכול בלשון הגרמנית (7), כי יש להם אנטיפטיה לשפה הפולנית ולספרותה".

הקבוצה השנייה בחוגי האינטליגנציה היתה אוהדת את הפולנים ושאיפותיהם, דרשה יותר אומץ־רוח, אחידות ההשקפות, שיתוף חברי במאבק נגד הקנאה ורוח המחלוקת השורר בקבוצות המתנגדות.

בכתבה מיוחדת מקאליש (8) מודגש, כי ראוי להבין שבמצב החדש אין למשוך עוד את העם אל תהומות ימי־הביניים. החרדים רואים בשוויון־הזכויות רק את הצד החומרי ומבקשים ליהנות אך ורק מיתרונות כלכליים, בלי להתחשב בצורכי הזמן מבחינת התרבות, החינוך, והחובות האזרחיות לגבי הציבור ומוסדותיו. חברי קבוצה זו נלחמו בקהילה, שעליה השתלטו החרדים מכל הסיעות — חסידים ומתנגדים שדעתם נתבלבלה בהשפעת רבנים לא־משכילים, שלא ידעו אף לשון זרה אחת (9). לדעת הקבוצה יש רק מוצא אחד: לחנך את הנוער ברוח אחרת, המותאמת לדרישות הזמן. הקבוצה התאוננה שלרב ואקס אין כל הבנה לצורכי הזמן. הוא הכוח המניע (10) את ראשי הקהילה להתנגדות ואינו יורש מתאים לרבנים המשכילים והסובלנים שקדמו לו בקאליש: ר' שלמה אייגר, ר' אליהו רוגאלר ור' צבי חיות, שלא הוערך בקאליש הערכה מלאה (11). בחריפות תקפו הנאורים את הנהלת הקהילה, שנבחרה הודות לרוב החרדים, את מדיניות המסים שלה ואת דרך גבייתם על ידי עיקול ללא כל פיקוח.

הרב ואקס הצהיר שאין לקהילה כל צורך לייסד בית־ספר, שכן תקים אותו בקרוב הממשלה. הוא אמר זאת שעה שהתוכנית כבר עובדה והוגשה לשלטונות.

לודוויג מאמרוט (1802—1863) לא שם לב לטענותיו של הרב ואקס, לא הניח מאמציו והקים ביולי 1862 בית־ספר בן ג' כיתות. עתה התחיל לחפש מורים בעלי ידיעות בשפה הפולנית, הגרמנית והעברית, בתולדות ישראל, בלימודים העבריים וכן מורה מיוחד ללימוד השפה הפולנית, תולדות פולין ולימודים כלליים (12).

אלא שלא הספיק לסיים את מפעלו. ב־2 ביוני 1863, בדרכו מברלין לקארלסבאד לשם ריפוי, נפטר. הוא היה אחד היהודים הדגולים בקאליש, שהקדיש את מרצו הרב גם למיפעלים ציבוריים. הוא, בנו וכל הקבוצה המלוכדת סביבו — רדליך, קמפנר, פרץ, שנער, גאַמביצקי, מאוריצי בלוך, קארול, מאוריצי ולודוויג ברוקמן, יוליוש הורטיג, ליאופולד לובלסקי, היו אוהדים נאמנים של התנועה הפולנית ותמכו בה, כמובן בחשאי, בכסף בכל אשר יכלו. הז'נדרמריה הרוסית עקבה אחריהם. לפי דו"ח של העירייה מיום 21.11.1861 (מספר 4728) אל המפקדה הצבאית הרוסית בקאליש נעצר לודוויג ברוקמן כחשוד בתמיכה בהכנות הפולנים, ונחקר חקירה ממושכת. פסק־דינו לא נודע (13). מאוריצי גולדשטיין נעצר ב־28.8.1862 ושבתי שיינגולד ב־5.4.1862 (14), ושניהם נחשדו בתמיכת הפולנים.

בהשפעת התנועה הלאומית הפולנית בתקופת ההכנה למרד עזרו יהודי קאליש לוועד הפולני, ומספר יהודים, גם לא מהנאורים, תרמו סכומים ניכרים. בהשפעת קבוצה זו גברה בקרב חוגים רחבים הנטייה לדבר פולנית. ביחוד הורגש הדבר בין הנשים (15) של הסיעה המתקדמת, שכבר למדו בבתי־ספר כלליים יחד עם תלמידות נוצריות.

בימי המרד

בפרוץ המרד בינואר 1863 נתמנה למפקד הכוחות המזויינים של הממשלה הלאומית בוויאבודות קאליש אדם גראָקוביץ, שאירגן במרחב פלוגות לוחמים.

הרוסים יחסו לעיר חשיבות אסטרטגית ונקטו אמצעי הגנה שונים. בשוק החדש הוצבו תותחים. המורדים הנוצרים השבויים הובאו לרובע היהודי ונכלאו בקסרקטין של הקורפוס הרוסי ברחוב וודנה. רובם הוגלו לסיביר, וביניהם היו גם יהודים. הרב ואקס שלח להם מדי שבת אוכל כשר. הוא בלבד הורשה לבוא אל האסירים.

במחוז קאליש פעל המפקד גנרל אדמונד טאצ׳אנובסקי מפוזנא, מהפכן ידוע משנות 1846, מהלוחמים בפלוגות גאריבלדי באיטליה. חייל ותיק היה, ששרת כקצין בצבא הפרוסי, דרש מחייליו משמעת וקפדנות, אולם כבעל השקפות דמוקרטיות תבע שוויון מלא לאיכרים וליהודים.

אחרי מפלתו של מיאֶרוסלובסקי על־ידי קשיוואסנדז הטיל טאצ׳אנובסקי ספק בערכן של פלוגות הלוחמים שגוייסו ואומנו בהתנדבות, ראה בכך אימפרוביזציה, דרש להכריז גיוס כללי על יסודות צבאיים מקובלים ולפתוח בהתקפה על הצבא הרוסי רק לאחר אימון מלא. אולם הממשלה הלאומית לא קיבלה את תוכניתו והוא נאלץ לפעול לפי הוראותיה.

הוא יצא מפלך פוזנא בראש פלוגה של נוער פולני מקומי ובה גם שני יהודים. ליאון מונאס השתתף בכל קרבות הפלוגה, שעברה אחר כך לפיקודו של נוביצקי ונפל בקרב ליד מאלקוב ב־15.11.1863. מגדל לייזר פרל נפל גם הוא ב־15.11.1863.

בפלוגות טאצ׳אנובסקי לחמו מספר יהודים מקאליש. ב־14.5.1863 נקראו להתגייס כל תושבי הוויאבודות, בלי הבדל דת ומעמד.

ועד נשים יהודיות

בקאליש גופא אירגנו נשי ישראל, בראשותה של גברת מאמרוט, ועד שסיפק למורדים תלבושת, מזון, תרופות ועזר לגייס מתנדבים יהודים. ב־6 באוגוסט 1863 שיגר הוועד אל הגנרל טאצ׳אנובסקי את המכתב (16) הבא:

„מעשיך הצבאיים הנודעים, מסירותך למולדתנו האומללה, הנאנחת תחת עול הברזל של הרודן והאחדות הקיימת עתה — מי יתן שתהיה בת־קימא בעזרת הבורא — עוררו אותנו להקדיש לך דגל זה. הרי דם נוצרים ודם יהודים נשפך למען חרותו של העם הפולני ועצמאותו.

אנא, מפקד אציל, קבל מידי בנות המולדת הישראליות, את השי הקטן כהוכחה להכרת טובה מצדן. ישמש הדגל סמל האחדות מול אויבנו, ולך ולחרבך יעניק אלוהינו ברכה ונצחון.

ואתם, אחינו, הנלחמים בגבורה כיאה לפולנים בשאתכם את הדגל זכרו, שפולניות־ישראליות נכונות תמיד לכל קרבן על מזבח מולדתנו האהובה.

בהערצה עמוקה
פולניות־ישראליות".

אנטוני אופאלן ברוניקובסקי, בעל אחוזה בסביבת קאליש, כותב בזכרונותיו, שיחס האוכלוסייה היהודית לענייני פולין בשנת 1863 היה ישר ולבבי ביותר. כמעט שלא היו מרגלים בין היהודים; בז׳אנדרמריה הלאומית הניידת הצטיין במיוחד היהודי מווארשה גרוסשטרן, שפרץ לקאליש, חטף שם רוסים, ושניים מהם תלה על ביתו של שומר הכביש לאופטובק. הרוסים הבטיחו פרס למסגירו, אולם הוא הצליח להמלט ולהתחבא בכפרו של אופאלן־ברוניקובסקי.

מפקד תחנת הז׳אנדרמריה הלאומית בקאליש היה היהודי רב־סמל פאביאן גולינסקי, בנו של אהרן גולינסקי, שהשתתף במלחמות נאפוליון. לאחר התמוטטות המרד ניצל מרדיפות הרוסים על ידי הגוברנטור באֶלאֶגאַרד, שהיה ממוצא צרפתי והתייחס יחס אנושי אל המורדים.

מיהודי קאליש וסביבותיה השתתפו בפלוגות המורדים (17):

באֶרנאַט, חייל בפלוגות טאצ׳אנובסקי, נתלה ב־12.2.1864 בבלאשקי.

משה קוויטאֶק (שם בדוי), פלוגות טאצ׳אנובסקי, נתלה בטבור העיר בבלאשקי.

מארקוס פרקאל, מחלקת הריגול הלאומי, נתלה בשאראדז.

שלמה סלומון, התחפש כקוזאק, תקף פלוגה קוזאקים, נתפס ונתלה בקונין.

בקרב ליד איגנאצב נפלו ב־8.5.1863:

פונקשטיין.

ישראל יעקב דינטע, נולד בקאליש בשנת 1837, פקיד פרטי, נקבר בקלצב ליד הגדר; אחר כך קנה אביו שטח והרחיב את בית־העלמין, כדי שיכלל בו גם קבר הבן, והציב מצבה, אולם הרוסים ציוו להסירה.

זלמן וולף וויטקובסקי מתורק. נתקל ברכיבה בקיר האורווה ונהרג.

מאיר גליצנשטיין.

בשטח הוויאבודות קאליש שרתו בפלוגות טאצ׳אנובסקי ומיאַלאנצקי־קאליאָ יהודים רבים.

לייזר גוטמן, נולד ב־1819, נשבה על־ידי קצין רוסי ליד איוואנוביץ׳. בחור יפה היה ואשת קצין עזרה להצילו ממות. בזקנתו נתמנה לראש מכבי־האש בקאליש נפטר בשנת 1894.

פתחיה באַטוס, נולד ב־1833, דגלן, אחר כך בנקאי. נפטר בקאליש בשנת 1904.

בנציון נאדל, נולד ב־1835, דגלן, היגר אחרי המרד ללונדון, שם גילה בית־חרושת של מזייפי־כסף. חזר לפולין, השתקע בלודז ונפטר שם בשנת 1916.

יצחק רוס, ייצר כובעים בשביל המורדים וריגל לטובת הפולנים. היגר ללונדון ונפטר שם בשנת 1922.

יעקב באַטוס, נפצע פעמים מספר. לאחר המרד הלשינו עליו. היגר לאמריקה ושם נפטר בשנת 1926.

יודקה שנאפר, חובש.

ראובן פיך, זדונסקה וולה.

שלמה ליפמאנוביץ, ויאַלון.

יענקל משה סקוברן, טולישקוב. בביתו היו בעלי האחוזה האחים לאקוצקי מחלקים כסף למורדים. כשנודע הדבר לרוסים נעצר סקוברון ובנו בן העשר. הם הובאו לקאליש והיו מיועדים לשילוח לסיביר. בהשתדלותו של הרב ואקס שוחררו יחד עם האחים לאקוצקי.

אברהם וואיוואדה, דוברומיל. כשהלשינו עליו, הסתתר 3 ימים בארובה, עד שעזבו הרוסים את המקום.

גרשון פנדזאל, אוניאַיוב.

אברהם מאיר ווילצ׳ינסקי, קולו.

שלמה יענקל וולקוביץ, קולו.

גצל שווארץ, קולו.

יחזקאל באביאצקי.

יחזקאל קוצולקובסקי, קולו.

יהושע פרידה.

משה מנחם פשידאַצקי, השתתף בפלוגות מורדים. התנצר, לאחר זמן קצר חזר לחיק היהדות. באחד הקרבות נשבה על ידי הרוסים, הצליח להימלט. מפחד הז׳אנדרמרים, ברח לפאריס, ופה נתמך על ידי הוועד הפולני בראשותו של חודז׳קו (18).

יצחק אֶקמן, נולד בשנת 1832, חבר בפלוגה לוחמת; פעם הביא למורדים עגלה מלאה רובים אל הגבול הרוסי ליד פייזר, ונתפס. הוא הציע לשני הז׳אנדרמים 300 רובל פדיון־נפש. כשלא נענו, היכו הוא וחבריו את הז׳אנדרמרים, לבשו את מדיהם והביאו את הרובים למורדים. מאוחר יותר הרג יחד עם חברו קוזאק ופצע את השני. הוא נפצע בעינו ונתעוור. לבסוף נתפס, ספג 100 מלקות והוגלה לסיביר, משם חזר לקאליש. ממשלת פולין העצמאית מינתה אותו קצין־וטראן. נפטר בשנת 1924 בקאליש.

זיסל הרשקוביץ, קולו, נולד בשנת 1824. ממשלת פולין העצמאית העניקה לו על גבורתו במרד את העיטור „צלב הגבורה" ומינתה אותו קצין־וטראן.

אביגדור יעקובוביץ׳, בעל אחוזה בדזיאַלושין.

ברנרד וואנדל, גראבינה. הוא ויעקובוביץ׳ תרמו כסף, עזרו למורדים והחביאו בבתיהם מורדים פצועים.

הרשליק קאשטאן, סגן מפקד בחילו של הגנרל טאצ׳אנובסקי, בעל משק חקלאי בברוניקוב, בעל טחנה ובית־חרושת לנייר. התנדב לפלוגתו של אורלובסקי, נלחם בפיקודו של טאצ׳אנובסקי בוויאבודויות קאליש ומאזובשה, בקרב ליד פשימיאֶכי; ב־13 באפריל 1863 נפצע, אולם המשיך בשרותו בפלוגה. הצטיין אחר כך בקרבות ביערות לואטוב ונתמנה קצין. השתתף בקרבות בפופוב,

דומברובה ובקרב ליד קשוביצה כבר היה מפקד פלוגת פרשים. אחרי המרד היגר וכעבור שנים אחדות חזר הביתה, מחופש כחסיד. האכרים הסתירוהו. בשנת 1932 הוזמן אל המרשאל פילסודסקי.

אהרון וולף קמפינסקי, נולד בשנת 1842 בבלאשקי, תושב קאליש. השתתף במרד ועסק בהברחת נשק בשביל המורדים בפלוגות טאצ׳אנובסקי.

מאקסימיליאן גולדסובל, נולד בשנת 1843, תלמיד בית המדרש לרבנים בווארשה, השתתף בקרבות מספר. בשנת 1924—1930 התגורר בקאליש אצל חתנו אברהם רוזנבאום. קיבל עיטור „צלב הגבורה" ונתמנה סגן. נפטר בקאליש בשנת 1931.

אהרן זינדל נלקן, תושב קאליש, אהד את המרד, בניגוד לאביו שנטה לרוסים. על רקע זה פרצו קטטות, ביחוד כשבנו ניהל תעמולה למען המרד. בפי ההמון כונה בשם „טאצ׳אנובסקי".

יעקב ניימארק, נולד בשנת 1839 בחוטש, פלך קאליש, הבריח מווירבאלן ומאייטקון נשק למורדים. כשהלשינו עליו נמלט בסוף 1863 לפאריס.

הערות לפרק אחד עשר

1. Gazeta Codzienna 25.3, 1861.
2. Jutrzenka 1851, Nr. 18, p. 147. כתבה מקאליש מיום 18.10.
3. כתבה מקאליש מיום 18.10. Jutrzenka: 1861, Nr. 18, p. -417
4. Jutrzenka 1861, p. 107. Jutrzenka 1862, Nr. 32, p. 252.
5. Jutrzenka 1863, Nr. 39, p. 391.
6. בשנת 1858 הונהג לפי הוראת הרב דוב מייזל שבכל תלמודי־תורה בווארשה לימוד השפה הפולנית וחשבון. הודות לסמכותו הרבנית הונהג לימוד זה גם בקהילות אחרות. בקאליש התנגדו החרדים לכך.
7. Jutrzenka 1863, Nr. 5, p. 49.
8. מדצמבר 1862 ב־ Jutrzenka 1863, Nr. 5, p. 50—52. הכתב הוא ליאופולד ל. (לובלסקי) מקבוצה זו, הנוטה להתבוללות.
9. Jutrzenka 1863, Nr. 5 p. 49—50
10. אחרי עלייתו של הרב ר׳ מאיר אאורבך לארץ ישראל, נבחר הרב ר׳ חיים אליעזר ואקס בשנת 1861 (1823—1889). היה רב בטרנוגרוד כעשרים שנה. בימי רבנותו היה גם חוכר בית־חרושת לנייר בכפר האמער, ובו עבדו פועלים נוצרים בשבת לפי היתר הרב מצאנז, דוד אשתו. לפני בואו לקאליש נפטרה אשתו והוא נשא את בתו של רבי יהושע מקוטנא. בקאליש היה הרב ואקס פעיל בחיי הציבור, ניהל ישיבה גדולה, פרסם שו"ת, ג׳ חלקים בלבד על סוגיות ש"ס, פרסם חידושים בספרו „נפש חיה" (תרל"ז). עסק בעניני הישוב בארץ ישראל, וקנה בה חלקות־אדמה נטועות עצי אתרוג. ההכנסות מהמכירה היו מוקדשות לתמיכה בישוב ארץ ישראל ומוסדותיה. היה מחובבי הישוב בארץ.
11. Jutrzenka 1863, Nr. 5, p. 51. כתבה זו מקאליש גרמה, שמערכת „יוטשנקה" פרסמה בגליון 7 (13.2) מאמר מקיף על מעמדו של הרב ביהדות.
12. הנקרולוג ב־ Jutrzenka 1863, Nr. 25 p. 251 (19.6). מאמרו של אדולף קמפנר Allgemeine Ztg. des Judentums 1863 p. 401.
13. Akta General-Policmajstra fasc. 3.
14. Akta General-Policmajstra fasc. 46.
15. Jutrzenka 1863, Nr. (25.9), p. 391 (הפצת הדיבור הפולני) "największą atoli zasługę w tem mają zacne niewiasty nasze frakcyi postępowej".
16. נדפס ב־ Janusz Starzewski: Generał Edmund Taczanowski. Poznań 1930, p. 94
17. לפי המקורות:
    - I. Archiwum Akt Dawnych Warszawa.
        1. Akta Audytoryatu Polowego, Fasc., 1268, 1175.
        2. Akta Komisji Śledczej, Fasc., 1088, 1207, 1373, 2569.
        3. Akta General-Policmajstra, Fasc., (1861—1864).
    - II. Muzeum Rapperswilskie, Rękopis 419/II.
    - III. Dr. N. M. Gelber: Die Juden und der polnische Aufstand 1963, Wien 1923.
    - IV. י. שאצקי: יידן אין פוילישן אויפשטאנד 1863 „ייוואָ", היסטארישע שריפטן, כרך I
    - V. Janusz Konrad Urbach: Udział Żydów w walce o niepodległość Polski. Warszawa 1938.
    - VI. Jerzy Maliszewski: Powstanie styczniowe. Notatki biograficzne uczęstników. Warszawa 1932.
    - VII. Stanisław Zielinski: Bitwy i potyczki 1863—1861. Rapperswil 1913.
    - VII שמואל צבי וואַלטסמאַן ׳קאַלישער יידן אים אויפשטאנד 1863 ב־„דאס נייע לעבן", קאליש 1937, גל׳ 42 מיום 24.12, עמ׳ 7—10. ברשימתו מזכיר וואַלטסמאַן את דניאל נייפֶלד, עורך ״יוטשנקה", כתושב קאליש. לנייפלד אין כל שייכות לקאליש. הוא נעצר בווארשה, נידון בעד אירגון האחוה היהודית־הפולנית 1861—1862 ואחרי שובו מבית הכלא השתקע בפיוטר־קוב.
18. כ"ו Muzeum Rapperswilskie. Rękopis 419 II.

חתימות נציגי הקהילה על מסמך רשמי

zwróciła baczność na Żydów obcych do miasta
wciskających się – dla gminy swey zrobiłby
dogodności i łatwieysze ulokowanie się. –
W końcu nadmienia Kommissya Woiewódzka
że bynaymniey nie zakazała Urzędowi Muni-
cypalnemu przedstawiać Starozakonnych pro-
szących do Koncessyów na mieszkanie się osobno
w ulicach Chrześciańskich w części miasta dla nich
przeznaczoney, lecz dozwolić odtąd nie może się
więcey iak tylko domów przez nich zostało się
tych; ważali że exystuie fundusz budowlany
w którym z niego korzystaią Starozakonni, niech
budują, – a wszelakiey ze strony tutayszey doznaią
pomocy. –

Prezes [illegible]

Sekretarz Generalny [illegible]

[illegible]

הוראות בדבר אכטון יהודים מחוץ לעיר

1939 – 1864

א. 1914—1864
המצב הכלכלי

חרי דיכוי המרד ידעו יהודי קאליש תקופה קשה וגדושת יסורים. השלטונות אסרו את תיקון הערוב, עמדו על ביצוע קפדני של חוק הלבוש היהודי. העוברים על החוק נרדפו באכזריות. ראשי הקהילה והרבנות נאלצו להתחייב בכתב על החלפת הלבוש כנדרש בחוק, ואף הוטל עליהם, באיום עונשין, למנוע את גילוח שער הנשים אחרי החופה.

קאליש סבלה כיתר חלקי פולין גם מהמשבר הכלכלי, שנגרם על ידי המרד ודיכויו. משבר זה הורגש במיוחד בחוגי המסחר והתעשייה.

לפי המיפקד בשנת 1862 היו בין 12,835 תושבי קאליש 4423 יהודים: גידול לעומת שנת 1857 ב־72 נפש (4352) בלבד.

עם החזרת מושב הגוברנטור לקאליש (31.12.1866) התחילה התקדמות בהתפתחותה הכלכלית של העיר, שגברה בשנת 1871 עם הנחת מסילת־הברזל. התפתחות זו בלטה גם בכלכלה היהודית. בשנה הראשונה לשובו של הגוברנטור עלה היצוא בגוברניה קאליש ל־3.5 מיליון רובל והיבוא ל־1.5 מיליון רובל. תופעה זו של הסתגלות מהירה למציאות הכלכלית החדשה, רב בה חלקם של היהודים.

התפתחות הכלכלה, התעשייה והמסחר בפולין עמדו על סף התהליך של השתלבות ההון הגדול במחזור המשק, ואילו הישוב היהודי בערי־השדה עוד שמר על צביון משלו מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית, והיה קשור קשר עמוק עם עברו ההיסטורי. רוב התושבים היהודים התפרנסו בדוחק, על פי רוב ממסחר קמעוני, סרסרות ותיווך, ואחוז לא קטן — ממלאכה. אולם גורמים חיצוניים חוללו תמורות גם בחיים הכלכליים של היהודים.

שנות הששים והשבעים הצעידו את המשק הפולני בכיוון ההתפתחות הקאפיטאליסטית. שחרור האיכרים, ביטול השיעבוד וחלוקת האדמות לאיכרים שילבו את האיכרים כגורם חשוב במשק רכספים.

בשנת 1870 התחילה תקופת השיא בכלכלה הפולנית: יסוד מפעלי תעשייה כבדה, חברות מניות, בנקים, שינוי מיפעלים כגון טחנות ובתי־מיבשל בירה למיפעלים גדולים.

במסגרת זו נסתמנו גם תהליכים חדשים בחיים הכלכליים של יהודי פולין. חילוף מקצועות ושינויים במערכת התעסוקה. התופעה הבולטת בתקופה זו היא מעבר מספר רב מהמוני ישראל למעמד הפועלים בתעשייה ובמיפעלים הקרובים לה. תהליך זה הוחש על ידי הדחת יהודים מסוגי־מלאכה ומענפי תעשייה שונים, שהיו מרוכזים ברובם בידי היהודים.

היהודים נתקלו בלי הרף בהגבלות, הדחות, ולמעשה נמנעה מהם האפשרות להסתגל למציאות הכלכלית. על ידי כך גבר תהליך הדלדול (פאופריזציה) של חלקים גדולים באוכלוסייה היהודית. המנהיגות היהודית בקהילות — וכמובן גם בקאליש לא טיפלה בשיפור המצב הכלכלי. המשכילים שאפו קודם־כול להפצת ההשכלה, ניהלו מלחמה בחסידות ובשליטים האדוקים, האוליגרכיים, של הקהל. לחרדים לא היתה כל תוכנית לתיקונים בחיים הכלכליים, והם לא ניסו מעולם לנקוט צעד כלשהו. הגבלות

כל מה שנעשה בתחום חילוף־המקצועות ומעבר לתעשייה לא היה תוצאה של מדיניות כלכלית מחושבת של גורמים יהודיים או של השלטונות, אלא פרי חושם הכלכלי הבריא של היהודים, שבמרצם גברו על הקשיים ותפסו עמדה בענפי מסחר ותעשייה חדשים, במוסדות־תיווך כספיים, באשראי ובבנקים, והניחו יסודות לכלכלה יהודית המותאמת לצורכי התקופה.

הם הצליחו להפוך את ערי־מגוריהם למרכזים תעשייתיים. כך עשו גם היהודים בגוברניה קאליש, ונעזרו על ידי הממשלה שהיתה מעוניינת להקים פה את אחד המרכזים של תעשיית האריג (1). גם בשנים אלה נמצא המסחר של חוטי־צמר ומטווה־צמר בידי היהודים שבעיר.

בשנות הששים והשבעים לא היה ליהודי קאליש (2) חלק במיפעלי תעשייה, ורק בוויאבודות היו מספר בתי־חרושת לאריג בידי יהודים.

במרוצת הימים נוצרה שכבה חדשה של חרשתנים וסוחרים יהודים, שריכזו בידיהם את רוב ענפי המסחר והחרושת בקאליש.

החופש בדיור בערים, שהוענק ליהודי פולין, הגדיל במפתיע את מספר היהודים בקאליש. בשנת 1875 נמנו בין 14,908 תושבים 6,706 יהודים (2,732 גברים, 3,974 נשים) (3), לעומת 4,423 בשנת 1862.

תעשייה

בשנת 1867 נמצאו בידי היהודים בגוברניה קאליש מבין 1869 מיפעלים 37 בתי־חרושת, שהעסיקו 1093 פועלים, בשכר 126,851 רובל. שווי התוצרת עלה ל־972,877 רובל (4). בענף הטקסטיל היו (5) מ־89 מיפעלים — 29 בידי יהודים (32,6%). בכל 89 המיפעלים עבדו 2931 פועלים, מהם 760 יהודים (25,9%). התוצרת הכללית עלתה ב־1,669,985 רובל, מזה תוצרת המיפעלים היהודים — 589,725 רובל (35,8%).

כן היו בידי היהודים בתי־חרושת של טריקוטאז׳ (6), עגלות ומרכבות, כלי־חרסינה, ליקר, בתי־בד (7), טבק (8), נייר, זכוכית (9), עצים, טחנות. בעיר קאליש גופא נמנו בשנת 1875 19 מיפעלי תעשייה שהעסיקו 285 פועלים ושווי תוצרתם הגיע ל־915,500 רובל. בין המיפעלים בלט במיוחד בית־החרושת לליקר של ישראל טיקוצינסקי (10), שהיה גם חוכר בתי־זיקוק ממשלתיים במספר מקומות מחוץ לקאליש. הוא העסיק 35 פועלים ו־12 מומחים זרים. שווי התוצרת שלו הגיע בממוצע ל־230,000 רובל (11). את שכר העבודה שילם לפי מספר החביות. פועל השתכר מ־105 עד 120 רובל לשנה.

לדברי העיתונאי הפולני יאן יאֶלנסקי, שחקר את המצב בקאליש בשנת 1875, עוד ניכר צביונה הגרמני של העיר, אולם בהשפעת הפולנים והאינטליגנציה היהודית התחילה העיר לקבל צביון פולני. מבחינה כלכלית נהנתה העיר ממשרדי הגוברניה, שהעסיקו 361 פקידים. בעיר פעלו 73 עורכי־דין ו־13 רופאים. משפחותיהם היוו גוף של לקוחות קבועים אצל הסוחרים היהודים. הוא מציין במיוחד את בית־החרושת לחבלים ולסרטים של שנער, בעל תוצרת בשווי 60,000 רובל, 2 בתי־חרושת של יהודים לסבון ולנרות, בעלי תוצרת בשווי 50,000 רובל. המסחר הסיטוני בפרוות, ברזל, תבואות, סדקית, יי״ש הופנה לגרמניה. עסקי העמילות היו בידי היהודים. גם 4 מחסני־המלח הוחכרו ליהודים.

אחוז ניכר מ־552 מיפעלי המסחר ו־165 החנויות היה בידי היהודים (12).

בקאליש היו בשנות השבעים 227 סדנאות של בעלי־מלאכה עם 305 אמנים, 632 שוליות, 319 חניכים, המאורגנים ב־30 אומניות. חלקם של בעלי־המלאכה היהודים בזה לא נמסר על ידי ילנסקי.

עד כמה גדל הישוב היהודי בגוברניה קאליש משנת 1875 עד 1884 (9 שנים) אנו למדים מהמיפקד שנערך מטעם הוועדה לחקר המצב של יהודי פולין מיסודו של יאן בלוך (13).

בגוברניה קאליש היו 13 ערים ובהן 94,954 תושבים, מהם 40,996 יהודים (43,2% ; 19,960 גברים, 21,036 נשים); 39 עיירות (ישובים) בהן 96,146 תושבים, מהם 26,938 יהודים (28,2%), וכפרים בעלי 97,580 תושבים, מהם 3,709 יהודים. כל הישוב היהודי מנה לפי זה 30,647 נפש (14,961 גברים, 15,686 נשים).

בידי היהודים בערים היו 68 בתי־חרושת וערכם 222,410 רובל ; תוצרתם השנתית 528,010 רובל ; הם העסיקו 424 פועלים (411 נוצרים, 13 יהודים).

בעיירות היו בידיהם 40 בתי־חרושת וערכם — 457,610 רובל ; תוצרתם השנתית 952,530 רובל ; הם העסיקו 370 פועלים (367 נוצרים, 3 יהודים).

בסך־הכול החזיקו היהודים ב־108 בתי־חרושת, שערכם נאמד ב־680,020 רובל, תוצרתם השנתית — 1,480,540, ומספר (14) הפועלים — 802 (786 נוצרים, 16 יהודים).

אנו רואים מה קשה היה לשלב את היהודים כפועלים אף בתעשייה שבעליה יהודים. דבר זה נבע אך ורק משאיפות הפועלים הנוצרים לדחות את היהודים ממקומות העבודה.

ההרכב המקצועי האישי כלל :	בערים	בעיירות ובכפרים
10 סוחרים מגילדה ראשונה	6	4
231 סוחרים מגילדה שנייה	161	70

3504 חנוונים ותגרים	1870	1634
160 בעלי בתי־חרושת ומיפעלים	116	44
2377 בעלי־מלאכה ופועלים	1181	1196
178 חקלאים ופועלים חקלאיים	3	175
126 בעלי אחוזה	32	94
4 חוכרי טחנות	1	3
77 בעלי מקצועות חופשיים	41	36
בס״ה 5617 (15)	3361	2256

בשנת 1884 רכשו היהודים רשיונות לסחר משקאות 424 — בערים, 257 — בעיירות, 167 — בכפרים.

בבעלות היהודים היו 2891 בניינים, שהיו מבוטחים בסכום 4,687,397 רובל, מהם בערים 1207 בניינים בסכום 2,710,230 רובל, בעיירות, בישובים ובכפרים — 1684 בניינים בסכום 1,977,167 רובל.

קרקע בידי יהודים

1,920,160 מורג קרקעות היו בבעלות יהודים.

בשנת 1884 שילמו היהודים מסים בסך 55,870 רובל.

המספרים הנ״ל מוכיחים שהיהודים היו כוח כלכלי יוצר, שהוסיף לא מעט להתפתחותה של קאליש, בירת הגוברניה והחבל.

פעילותם הכלכלית של יהודי קאליש בענפי התעשייה הלכה וגברה בשנות השמונים והתשעים, עם הקמת מיפעלים חדשים. במימון המיפעלים לקח חלק רב הבנק המקומי מאמרוט ולנדא (16), חברת האשראי בקאליש של י. ד. מייזנר, ומ. לנדא, ושל בעלי־הון יחידים.

תרומה מיוחדת הרימו היהודים להקמת תעשיית התחרים. בתי־החרושת הראשונים הוזכרו בדו״חות ממשלתיים משנת 1882, וצויין שהעסיקו 103 פועלים מקומיים ו־22 זרים.

בשנת 1883 נוסדו שני בתי־חרושת יהודיים של מייטה מייזנר ושל פראשקר. בשנת 1885 נוספו 3 בתי־חרושת, בשנת 1886 — 6, ובשנת 1889 כבר היו 12 בתי־חרושת. באותה השנה היו בכל הגוברניה מלבד העיר קאליש — 14 בתי־חרושת ובהם 359 פועלים (17). בתי החרושת הגדולים היו של פליקס פרנקל, עם 140 פועלים, ושל יוסף דוב מייזנר, עם 100 פועלים. משנה לשנה עלה מספר הפועלים גם בשאר בתי־החרושת. בשנת 1889 עבדו 340 פועלים. העבודה נמשכה 13 שעות ליום, בהפסקות. האומנים קיבלו מ־500 עד 700 רובל לשנה, הפועלים — מ־52 עד 156 רובל.

בבתי־חרושת קטנים כגון של וינטר ופרלה עבדו בשתי משמרות. הביקוש לסחורות קאליש, שהצטיינו ביופיין ובטיבן, היה גדול בפולין וגם בחוץ־לארץ, וגרם להקמת מיפעלים חדשים. בשנת 1890 היו 19 בתי־חרושת שהעסיקו 421 פועלים, 1894 — 22 עם 646 פועלים, 1898 — 29 עם 600 פועלים ושווי התוצרת הגיע ל־300,000 רובל.

בתי־החרושת שופרו במרוצת השנים בהתאם לחידושים הטכניים. במאה העשרים הוזמנו מחוץ־לארץ מכונות חדישות וגם טכנאים, שאימנו מומחים. בסוף שנות התשעים פעלו 432 מכונות; בשנת 1889 באו היצרנים הגדולים לידי הסכם סודי, לא לקבל פועלים שלא השלימו בבית־החרושת האחרון לכל הפחות שנת עבודה אחת. הדבר נודע לפועלים והם הודיעו זאת למפקח־הממשלתי על התעשייה. אחרי משא ומתן הבטיח מייזנר, שעמד בראש היצרנים, לוותר על כך (18). פועלי התחרים היו על פי רוב יהודים. המדריכים הראשונים הוזמנו מסקסן וגם מספר מומחים היו בני חו״ל. הודות לטיב התוצרת נעשו התחרים למיצרך עממי שמצא לו שווקים ברחבי פולין ואף מחוצה לה.

בשנת 1908 נמנו בקאליש העיר בין 39,518 תושבים 14,318 יהודים (28,5%) וחלקם בתעשייה היה כדלקמן: מ־67 מיפעלים היו 32 בידי יהודים. הון היסוד — 2,150,000 רובל; של המיפעלים היהודים — מיליון אחד.

מספר הפועלים המועסקים בכל המיפעלים עלה ל־3,886, מהם אצל היהודים 2,191; 2,068 מאלה היו עסוקים ב־22 בתי־חרושת; התוצרת נאמדה ב־5,350,000 רובל, וזו של המיפעלים היהודיים — ב־2,800,000 רובל.

לפני 1914 נמנו עם החרשתנים הגדולים בענף זה מנדל בריש טראוב, יוסף מאמלוק, שמואל פלאקוביץ, דאנציגר. פינגרהוט הקים בית־חרושת גדול לבובות (19).

בשנים 1890—1914 נוסדו מיפעלים לייצור מלמלה, קטיפה, גרביים, מצבעות, מיפעלי־עזר לתעשיית האריג, עשר טחנות קמח ומיפעלי עצים.

על אף חיזוקו של מעמד הסוחרים הפולנים, תפסו הסוחרים היהודים את עמדות־המפתח. בשנת 1897 היוו הפולנים 66,1% מכלל הסוחרים, ואף־על־פי־כן לא הצליחו לדחוק את רגלי הסוחרים היהודים מעמדותיהם הכלכליות.

החיים הפנימיים

לאחר המרד 1863/64 חלה תמורה ניכרת בצביון הישוב היהודי בקאליש.

בחוגי הסיטונאים והחרשתנים, שקיימו מגע עם גרמניה ורוסיה והיו קשורים בחינוכם במוסדות גרמניים ובשפה הגרמנית, התחילה להשתלט השפה הפולנית במידה ניכרת. העיתונאי ילנסקי, שסייר בעיר בשנת 1875, מציין בסיפוק רב:

„ברחוב, בגן הציבורי או בקונצרט, בכל מקום אתה שומע יהודים ויהודיות מדברים ביניהם פולנית. היהודים קוראים במידה רבה ספרים פולניים (20) ואף הילדים נוהגים לפי הדוגמה המפוארת של הוריהם".

מעבר זה הוא פרי פעילותם של ראשי הקהילה, שבשנים אלה נבחרו ברובם משכבת העשירים, הסיטונאים והחרשתנים. בשנות השבעים־תשעים עמדו בראש ועד הקהילה מאוריצי מאמרוט וא. פרץ.

בשנות השבעים נאבקו הנאורים בצביון המסורתי של הבישוב היהודי, ונטו לפולניזציה, ברוח הסיסמאות של השנים 1861—1863 (21).

במאמרים ב„איזראליטה" התאוננו הכתבים ממחנה הנאורים על הריאקציה החשוכה בהמוני ישראל והקנאות הקיצונית של האדוקים, המתנגדים לכל חידוש בארח החיים ובקהילה (22).

העירוב — בשנת 1871 צפה על סדר־היום של הקהילה בעיית העירוב. העיתון „קאלישנין", שרוב מנוייו יהודים, העתיק את המאמר מ„איזראליטה" על הריאקציה היהודית, והוסיף שהרב רוצה להקיף את העיר בחוטי עירוב ואוסף כסף לקניית השטח הדרוש להתקנת העירוב (23).

הכתב הקאלישאי של „איזראליטה" הודיע, שהנאורים מרוצים מפרסום המאמר ב„קאלישנין", ואת הידיעה בעניין העירוב אישר בהדגשה: הרי זו יוזמתו של הרב שנכנע ללחץ החסידים, ואסף כסף למטרה זו (24). ראוי לדחות את דרישתו של הרב. מאחר שאין דעת הנאורים נוחה מהטקסים בבית־הכנסת, הקימו ועד להקמת בית־כנסת מיוחד של הנאורים, כדי לנתק כל מגע עם הרב והאדוקים. מתוך כך יש לקוות שהחרדים ייעשו צנועים וסובלנים יותר (24א).

כל אלה טעו בניחושיהם דווקא בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים קיבלה קאליש צביון של עיר חסידית. הוועד להקמת בית־הכנסת לנאורים לא מצא את התמיכה המקווה מצד היהודים והחליט לדחות את פעולתו. בשנת 1911 הוקם בית־הכנסת ומייסדיו היו: רפאל פרנקל, מוריץ פרידמן, זיגמונט הולץ, אלכסנדר פרגר, אדם שרייאר, יצחק מייזנר, הרמן לנדא, זיגמונד גרוס, ד"ר צוקר, פיאקרסקי, בוסאק (25).

לדעת הנאורים „לא קאליש ולא הגוברניה מספקים לקהילה חסידים מחוסרי סמכות תורנית, קנאים קיצוניים החודרים כ,נטע מרעיל' לתוך קהילתנו; אלא הם תוצרת גור וציאחאנוב, הבאים לקאליש, נבחרים לוועד הקהילה ומעכבים את התפתחות קהילתנו בכיוון ההתקדמות" (26).

ברור שההתנגשות בין שני המחנות היתה בלתי־נמנעת.

החסידות חדרה לפולין הגדולה ולקאליש כבר בתקופה המאוחרת של התנועה הבעש"טית. יהודי חבל זה היו במאה השמונה־עשרה רחוקים מאוד מן החסידות. רק לאחר החלוקה השלישית של פולין הצליחה החסידות לרכוש לה יחידי סגולה בחבל, ובהשפעתם התחילה התנועה להתפשט גם בקרב המוני ישראל.

בראשית המאה התשע־עשרה ידועים בקאליש הדיין ר' אליעזר טראובה ור' מרדכי סלוצקי כחסידי קוצק; ר' יעקב חסיד מקאליש היה יוצא למזריץ' אל המגיד הגדול ר' דוב בער ואל החוזה בלובלין.

במרוצת השנים חדרה החסידות לקאליש, וביחוד בזמן כהונתו של הרב ר' משה אפרים אשכנזי, שמילא גם תפקיד של „רבי", קיבל פתקאות ונתן סגולות לחולים. בזמנו כבר נמצאו בקאליש

חסידי קוצק, פשיסחא, וארקי, ולכולם בתי־תפלה ושטיבלאך משלהם. מספר אוהדיהם הלך וגדל. הם הנחילו לעיר את מנהגיהם, שהיו עד כה זרים לבני קאליש.

הם, ובייחוד חסידי גור, התנגדו לכל שינוי בחינוך ואף בלימודים בתלמוד־תורה, והדבר לא נתקבל על דעתם של המתקדמים ואף של מתנגדים חרדים, שהכירו בצורך להתאים את החינוך לרוח הזמן.

אחרי 1918 התיישבו אדמורים אחדים בקאליש ובהשפעתם התרחבה החסידות.

הנאורים התרכזו בפעילותם למען החברה לתמיכה ביהודים עניים (Towarzystwo wspierania ubogich Żydow) שנוסדה בשנת 1898 ביוזמתם של מ. א. דנציגר, פיליפ זאקס, ד״ר באַאטוס, אדולף שרייער, ד״ר מאגנוס, ברוקמן. בראשה עמדו שנים רבות — עד 1914 — ד״ר מאגנוס ברוקמן וועד בן 12 חברים, ועשו למענה רבות (27).

בממוצע נהנו במשך השנה מתמיכות החברה בסכומים מ־1 עד 50 רובל קרוב ל־1,500 גברים ו־1,200 נשים; חולקו 5,000 רובל. מלבד זה ניתנו לעניים פחם ועצים. רופא מיוחד טיפל בחולים, ותרופות ניתנו חינם. הכנסות החברה היו 7709 עד 8000 רובל, וההוצאות בין 6 ל־7000 רובל (28).

בית־הספר היהודי

במסגרת פעילותם נכלל גם בית־הספר היהודי. כפי שנאמר בפרק הקודם הצליחו הנאורים לפתוח בית־ספר כללי לילדי ישראל. לפי החוק היתה שפת ההוראה רוסית. בשנת 1875 למדו בבית־הספר 150 תלמידים והועסקו 4 מורים. תקציבו — 1,736 רובל לשנה (29).

ברשת החינוך החרדי היו 7 חדרים עם 317 תלמידים.

אולם לאחר שנים אחדות הפסיד בית־הספר את אהדת היהודים, ובשנת 1903 למדו בו 50 ילדים ו־80 ילדות. מטעם ועד הספר פיקח עליו התעשיין ישראל טיקוצינסקי (30), שתרם גם להחזקתו.

בראשית המאה העשרים נוסד בית־ספר למלאכה לנשים, בהנהלתה של חנה צוקר והמורים ד. מ. פרץ, קליינמן, שפירא ושאץ (31).

באותה תקופה הוקם גם גן־ילדים בהנהלת זלמן רוטנברג וא. וילצ׳ינסקי (32), עסקנים פעילים של האינטליגנציה היהודית. בסוף המאה התשע־עשרה ובראשית המאה העשרים בלטו מלבד הנזכרים לעיל אלעזר גוטמן (השתתף במרד 1863), וולף לוין משכיל (מחברת מקיצי נרדמים), וולף פרנקל (נדבן), יחזקאל שטיינמן, אלכסנדר דאנציגר, הרמן לנדא, מאוריצי היימן, מקסימיליאן צוקר. עזרה הושיט אדולף פוזנאנסקי, מבוגרי בית־המדרש (32א) לרבנים בווארשה, ששימש שנים מספר עורך־דין בקאליש ועבר אחר כך לווארשה. הוא הרצה על נושאים יהודיים, והיה בעל השכלה כללית ויהודית. כן עזר הכלכלן הידוע סטניסלב אלכסנדר קמפנר, יליד קאליש (33).

בעיקר היו הללו פעילים בתמיכת תלמידים באמצעות אגודה מיוחדת, שנוסדה על־ידיהם בשנות השמונים. בתקופה זו הם השתלטו על הקהילה החזיקו בעמדותיהם עד מלחמת העולם הראשונה. מעשיריהם נתמנו הראשים והפרנסים: מאמרוט, זאקס, פרץ, א. קמפנר, ד״ר צוקר באַאטוס, מייזנר, טיקוצינסקי, וכן אנשי ועד בית־החולים ומוסדות הצדקה.

בימי שליטתם היה מספר נציגי החרדים בהנהלת הקהילה קטן מאד. בתיקי הארכיונים של שנות השמונים אנו מוצאים מכתבי תלונה של בעריש שימקיאביץ על הנאורים, ותלונות שלהם עליו (34).

בגלל התנגדותו להנהלת העניינים על ידי הנאורים עזב הרב ואקס בשנת 1881 את כס הרבנות בקאליש ונבחר לרב בפיוטרקוב, שם כיהן עד פטירתו בשנת 1889 (תרמ״ט).

את מקומו מילא הרב ר׳ שמשון ארנשטיין, ניהל את הישיבה הגדולה וכיהן עד פטירתו בכ״ג כסלו תרס״ג (1902). אחריו נבחר בשנת 1906 הרב יחזקאל ליבשיץ (1862—1932), מגדולי הרבנים בזמנו. היה בעל השפעה, הסתגל לחידושים שבאו עם הדימוקראטיזציה בחיי הקהילה (35) בפולין העצמאית. הוא לקח חלק בחיים הפוליטיים והשתתף גם באסיפת היסוד של הסוכנות היהודית בציריך, בשנת 1929.

גם בימי שליטתם של הנאורים התפתחה הקהילה ומוסדותיה ונוספו מוסדות צדקה וסיוע חדשים. ביחוד יש להזכיר את קופת־מלווה לסוחרים מחוסרי־הון ולבעלי־מלאכה שנוסדה בשנת 1871 בעזרתם של מספר עשירים.

בתקופה המתוארת הצטיינה הקהילה, בבית־החולים שלה ובמספר ניכר של מוסדות סיוע

וצדקה: חברות למתן הלוואות בלי ריבית, גמילות־חסדים לסוחרים בראשותו של יוסף מאמלוק והרב ואקס, בית־תמחוי, בו קיבלו חינם עניים ללא הבדל דת פעמים ביום לחם ותה.

מהחברות התורניות נזכיר את חברת ש״ס, חברת משניות, חברת עין־יעקב, חברה לאמירת תהלים, וחברות אחרות בעלות צביון דתי.

מלבד בית־הכנסת הגדול, שנשרף בשנת 1857 ונבנה מחדש בצורתו הקודמת, היו שני בתי־מדרש (הקטן של „המגן אברהם״ והחדש, שנוסד בשנת 1863 על ידי חנה פרנקל לבית נלקן בשביל בעלי־בתים למדנים). עם שגשוג החסידות נתרבו השטיבלאך. חברות בעלי־מלאכה קיימו מניינים של חבריהן.

כשגבר זרם המהגרים היהודים מרוסיה, שעברו בדרכם לגרמניה את קאליש, הוקם בשנת 1909, ביוזמת הקהילה ובעזרת החברה היהודית „עזרה״ בברלין ועד מיוחד בראשותו של ד״ר צוקר, שדאג לכלכלתם, לאיכסונם ולהמשך נסיעתם.

בשנת 1914 הגיע מספר משלמי מס־הקהילה בקאליש ל־1064, שהכניסו 14,019 רובל (36).

פרעות בשנת 1878 — גירושים — מאורעות 1905—1904

יוני 1878 צרות רבות באו על יהודי קאליש ביוני 1878: פרעות בסגנון הקלאסי של רוצחי היהודים. העילה אינה ידועה. שמועות נפוצו בעיר והן יצרו כביכול את הרקע. לאותו יום שחור, ה־26 ביוני. השמועה היתה, שיהודי הרס את המזבח בכנסיה. גירסה אחרת: בחג הנוצרי (Boże Ciało) הוקמו לשעת התהלוכה הדתית במות למשקיפים בקרנות הרחובות. לפי השמועה, נהרסה אחת הבמות על־ידי יהודי. לפי הגירסה השלישית פרץ ריב בין יהודי ובין אחד האיכרים בקרבת כנסיית ההגמון. האיכרים פרצו לכנסיה בצעקות: „היהודים הרסו את הבמות וידו אבנים בפסל ישו״.

ההמון תקף ברחובות את היהודים, הכם והפילם ארצה, פרץ לבתים, לבית־הכנסת ולבתי־מדרש, שבר ארונות, שולחנות וספסלים, עקר חלונות ודלתות, הרס את ארון הקודש, הוציא ספרי־תורה חללם וקרעם. העובדה שמעשים אלה נעשו בידי איכרים שבאו העירה מצויידים בקלשונים, במטילי־ברזל, בחרמשים ובנשק חם, דווקא בחג כה קדוש לקתולים, מוכיחה שלא היתה כאן התפרצות פתאומית אלא התנפלות מתוכננת לפי כל דקדוקי הפרעות.

בחקירה נתברר, שביום ראשון זה הטיף בכנסיה כומר פולני מפרבר דובץ, והסית את האיכרים למעשיהם אלה: הוא ציווה עליהם ללבוש חולצות עבודה ולהביא כלים כדי להתנפל על יהודים ולהכותם. עובדה היא, שהעירונים ידעו זאת ימים אחדים לפני המאורע, ומשרתות נוצריות הזהירו את בעליהן היהודים. האיכרים ניצלו את ההזדמנות שחיל המצב עסק בתמרונים, והשוטרים אין בכוחם להשתלט על הפורעים, והרסו בתים וחנויות. ליהודים היו גם קרבנות. לפי עתון בעל ידיעות מהימנות (37) נהרס ונשדד רכוש של 200,000 רובל. 13 יהודים נהרגו ורבים נפצעו. עיתון אחר (38) הודיע על מספר רב של פצועים ורק על יהודי הרוג אחד. בפרעות השתתפו כ־300 איכרים. בערב, כשנכנס הצבא העירה, נפסקו המהומות. השלטונות נקטו מיד פעולת־עונשין. על העיר הוטל קנס בסך 8,000 רובל ועל הכפר 40,000 (39).

בעיתונות הרוסית והפולנית נפוצה ידיעה כאילו פרצו הפרעות בגלל העירוב. בדותא זו נתפרסמה גם בעיתונות העברית, המליץ״ ו„הצפירה״, (39א) על סמך הידיעה בעיתונות הרוסית (39ב). נתברר, שאין שמץ אמת בידיעה זו.

הנאורים החליטו לבטל את העירוב. לפי הכתבה מקאליש ב„אלגמיינה צייטונג דס יודנטומס״ תפסו הנאורים את הגה השלטון בקהילה; ראשי היהודים התכנסו לישיבה בנוכחות ראש העיר וחיברו פטיציה אל השלטונות ברוסיה, שחתמו עליה נכבדי הקהילה:

„אזרחי העיר קאליש החתומים מטה מבקשים רשות להרוס את העירוב, וכן הם מבקשים שהרב דמתא חיים ואקס גערי־המטער, שאינו שולט בשום שפה אירופית, קנאי ואדם לא משכיל, יוסר ממשרתו ויורשה לנו לבחור ברב משכיל, נאור ונוטה להשקפתנו״.

לעומת זאת הכריז הרב ואקס ובית־הדין תענית ציבור ביום הפרעות כ״ב סיון, והיא קוימה בקאליש שנים רבות.

בינתיים הכריזו השלטונות על מצב חירום והתחילו בחקירת האיכרים הנאסרים. על המשפט נגד הפורעים חסרים פרטים. ידוע כי 21 פורעים שוחררו מכל עונש, 6 נענשו ל־8 ולחמש וחצי שנות מאסר (40).

המאורע העגום נרשם על ידי החזן ישראל יפה בפנקס של „חברת תיקון ספרים״ (41).

תיאור מפורט יותר הביא יליד קאליש באידיש, בקונטרס „איינע גראוזאמע געשיכטע וועלכע זיך אין קאליש אם 23 יוני 1878 צוגעטראגען האט, הערראוס־געגעבען פאם בדחן אין קאליש חורבן חדש אשר לנו בעיר קאליש כ״ב סיון שנת תרל״ח לפ״ק בדפוס ב״ל מאנאט בקראטאשין 40 עמ׳.״ מלבד ההקדמה בפרוזה מסופר בשיר בן 102 בתים על הפרעות ביהודי קאליש. לפי תיאורו הרגו הפורעים באבנים 2 ילדים בעריסותיהם, את התלמיד־חכם ר׳ יוסף כמעט שקרעו לגזרים, אסרו את היהודי האמיד ליפסקי, ורק בערב שחררוהו. מפחד נחלש האיש ונפטר כעבור שלושה ימים. העשירים הסתגרו בדירותיהם בקומות העליונות והפורעים תקפו את דלת העם. מלבד התיאור (עמ׳ 5—30) נדפס גם פזמון לכ״ב סיון, באידיש (ע׳ 31—34) ובסוף שיר: „מיינע נחמה פאר יודען (עמ׳ 34—40). המחבר חתם בכינוי „בדחן״ (42).

בשנת 1881 חלה על יהודי קאליש, שלא היו נתיני רוסיה־פולין, גזירת־גירוש בקשר עם ביצוע חמור של החוק האוסר המצאות יהודים באזורי הגבול. הגירוש פגע בסוחרים חרשתנים ועמילים, שייצגו פירמות מחוץ־לארץ או ניהלו מיפעלים בקאליש ובסביבתה. המגורשים היו על פי רוב נתיני גרמניה ורבים מהם כגון מוריץ פרץ, רפאל פישר, שמואל שרייבער, מארקוס סוקולובסקי, אליעזר נלקן (נתין אוסטרי), אוסלנדר, שמואל באום, יצחק רפפורט, שמואל ברונר (נתין אוסטרי), משה בלוך, דוד בלוך, יוליאן גולדרינג — היו תושבים ותיקים בעיר; ביניהם אף ילידי קאליש, שהוריהם לא דאגו לקבלת נתינות רוסית.

בשנת 1887 ניתנו צווי גירוש ל־10 יהודים נתיני פרוסיה. גם יהודים מגוברניות רוסיה גורשו מקאליש. גירושים אלה נמשכו בחומרה גם בשנים 1900—1902, בייחוד לגבי נתיני אוסטריה.

המגורשים הגישו בקשות להאריך את שהותם (43) למען סידור עסקיהם המסחריים והתעשייתיים, אולם כל ההשתדלויות היו לשווא.

פרק מיוחד בחיי יהודי קאליש מהווים האירועים בשנות המהפכה הראשונה ברוסיה, בשנים 1905—1907. בשנים 1904—1905 חל משבר כלכלי קשה בעיר. הגשמים והסערות ניתקו את הקשר עם העורף ועל תושבי העיר איים רעב בגלל חוסר הספקה חקלאית. נוסף לכך היתה בקיץ בצורת. כל זה גרם לתסיסה פוליטית. קרוב ל־70 אסירים פוליטיים הכלואים בבית־הסוהר בקאליש ערכו שביתה ודרשו הקמת מטבח מיוחד לאסירים פוליטיים. 1905—1907

בשנת 1904 התחיל להופיע עיתון סוציאלדמוקרטי מקומי Kaliski Kurierek Robotniczy שקרא לחוגי הפועלים לערוך שביתות כדי להיטיב את תנאי העבודה והשכר.

בינואר 1905 פרצה שביתה בבתי־הספר התיכוניים (44) ובה בלט היהודי זיגמונט רוטנברג, חבר אירגון הנוער הסוציאלדמוקרטי; הם דרשו את לימוד השפה הפולנית בבתי־הספר התיכוניים, ביטול השיטה המשטרתית, מתן אפשרויות לימוד לכל הנוער ללא הבדל, חופש בלימודים ופיקוח חברתי ולא ממשלתי על בתי־הספר. בתנועה זו השתתף גם הנוער היהודי שלמד בבתי־הספר התיכוניים. על הפטיציה אל השלטונות חתמו גם נציגיו בוועד השביתה ועובדה זו עוררה את זעמם של השלטונות הרוסיים.

התחילו רדיפות. תלמידים רבים הורחקו מבתי־הספר, ללא זכות ללמוד במוסדות החינוך ברוסיה.

באוקטובר 1905 התירה הממשלה, בלחץ הציבור, להקים בתי־ספר פולניים, אולם ללא זכויות מוכרות. בדרך זו ניתן גם לתלמידים היהודים להמשיך בלימודיהם.

ב־31.1.1905 פרצה שביתה בבית־חרושת לתחרים של דאנציגר. הפועלים צעדו אל בתי־החרושת של פרנקל ומייזנר, שרו „הדגל האדום״ וצרפו אליהם פועלים ממיפעלים אחרים ופועלי כאפיות.

שליחי פ.פ.ס. אירגנו הפגנות וביוזמתם נמשכו השביתות גם ב־1.2. ההמון יצא אל בניין הגוברנטור נובוסילצוב. הוא הציע לשגר אליו משלחת. מתוך חשש שהנציגים ייעצרו, בחרו הפועלים משלחת של 100 איש, מורכבת מנציגי כל בתי־החרושת, והם הגישו פטיציה עם דרישותיהם.

נובוסילצוב כינס ב־2.2 את בעלי בתי־החרושת, והוחלט להציע לפועלים לבחור מכל מפעל 2—3 נציגים לשם ניהול משא־ומתן. במשא ומתן זה זכו הפועלים להנחות ניכרות. רק בבית־

החרושת של מרקוס הולץ נמשכה השביתה, היות שסירב לפטר את רב־האומן בק, שלא היה מקובל על הפועלים. אחרי סילוקו חזרו הפועלים לעבודתם.

ב־1 במאי התנגשו הפועלים עם המשטרה, כאשר תקפו לאחר האסיפה בזאוואדזיה את הפוליצמייסטר. הפועלים הצליחו לפרוק מעל השוטרים את נשקם. הצבא שהוזעק נתקבל במטר אבנים. רבים נעצרו.

בעיר גופא נתקיימה הפגנה של פועלים יהודים. התהלוכה שצעדה לעבר חמיילניק הותקפה על־ידי המשטרה; 25 איש נעצרו. בין המארגנים היה רופא־השיניים גרראנס, חבר הבונד.

באוגוסט 1905 התחילו שוב מהומות, ובהן נהרג איש אחד. אחרי הלווייתו עבר המון פולנים ויהודים בכל העיר, ובפיהם שירים מהפכניים וקריאות גנאי כלפי הממשלה.

עם כל המדינה השתתפה קאליש באופנסיבה המהפכנית, שאילצה את הצאר ניקולאי II לפרסם את המניפסט הידוע מ־30—17 באוקטובר. ב־19.10.1905 יידו קבוצת פולנים ויהודים אבנים על בית־ספר של הגרמנים. בהתנגשות עם המשטרה נפצע קשה שוטר אחד.

באווירה מתוחה זו הפסיקו הפועלים את עבודתם בבתי־החרושת.

31—30 באוקטובר היו גדושי־אירועים: הפגנות, אסיפות ותהלוכות. באסיפה המרכזית נאמו סטניסלב פאסטקובסקי, מנהיג הסוציאלדמוקרטים בקאליש, והיהודי זיגמונט רוטנברג.

המטה הכללי של התנועה המהפכנית ישב בימים אלה בבית־החרושת של מייזנר.

הגוברנטור נהג במתינות, והרשה לערוך אסיפה בתיאטרון, בה נאמו פאסטקובסקי ביידיש, הבונדאי טונדובסקי ואיש הפ.פ.ס. אדולף היינמן, מלודז׳. בו ביום הוקם ועד אירגוני משותף עם הבונד.

הפגנות

ב־1.11 — שוב הפגנות. הפקידים עזבו את העבודה במוסדות הממלכתיים. בבית־המשפט קרעו את תמונות הצאר והורידו את סמלי הממלכה. הצבא והמשטרה התנגשו עם ההמון ונהגו באכזריות. בהפגנת הסוציאלדמוקראטים, פ.פ.ס. ובונד, בה בלטו אבגניה ברקס, אלה שצ׳ינסקה שגורשו מהגמנסיה, אסתר מרגוליס, שאירגנה הברחת נשק מחוץ־לארץ, צירלה מאטאלא, ישראל גלברט (סנדלר), אדוארד בראון (פקידה). כמארגני הקבוצה הלוחמת אדם צביק, חינקה גולומב, רפאל סטריקובסקי, דוד שלוס, אסתר מרגוליס ובילה וואלטר. התחילו להתארגן קבוצות אזרחיות — האנדקים. המפלגה הדמוקרטית המתקדמת המיוצגת על־ידי עורך־הדין היהודי הידוע גבריאל קמפנר; הוא זכה בתמיכתן של קבוצות האינטלגנציה היהודית, שהתנגדו בחריפות לפרוגרמה הלאומנית והאנטישמית של האנדקים בראשותו של עו״ד פאהצבסקי.

בתקופת החופש הקצר שהוענק על ידי התחוקה, נערכו אסיפות, שהופרעו גם על ידי קבוצות בריונים של האנדקים, שהטיפו לעריכת פרעות ביהודים.

בפרוס הממשל הריאקציוני נתמנה ב־25.11 הגנרל קוזלובסקי ואחריו ניקולאי קאזנאקוב, שהתחילו לדכא באכזריות כל תנועה מהפכנית.

כאשר הוכרז מצב החירום בשנת 1906, נמשך בקאליש מאבק הפועלים במסחר, בחרושת ובמלאכה, על שיפור מצבם ושכר־עבודתם, שהתחיל בשביתה גדולה בבית־החרושת של רפהאן.

באחת ההתנקשויות של הטרוריסטים בגוברנטור הרוסי, נהרג התעשיין היהודי מילגרום (44).

בשנת 1905—1911 רדפה המשטרה בקאליש את חברי מפלגות השמאל וביחוד את „הבונד״. נערכו משפטים ולאחריהם הוגלו הנדונים ברובם לסיביר, לוויאטקה ואורנברג. מקאליש הוגלו: משה זלבר (בן 27), שמואל מאיארוב, גוטפריד, שמואל שיליאק (בן 18), חיים וואקסמן (בן 19), רפאל זלקוביץ (בן 18), אברהם וואהלמן, אהרן רוזנטל, גרשוביץ (בן 48), רוהר שמואל יעקב (בן 23), בריש צילינק (בן 23), שמואל סולקובסקי (בן 23), שמואל שליבקה, מנדל סנדרוביץ (בן 18) (45).

ב. 1914—1939

בימי מלחמת העולם הראשונה

הפרעות בשנת 1919

עם הכרזת המלחמה על גרמניה עזב הצבא הרוסי את קאליש. ב־1 באוגוסט בצהריים נכנס לעיר חלוץ הצבא הגרמני. בערב הגיעו פלוגות ובלילה כבר זרם צבא גרמני רב. האוכלוסייה קיבלה יפה את פני הגרמנים, ואילו בערב, כשנשמע קול מקלעים הסתתרו הכול.

היריות נתחדשו פעמים מספר; לאחר זמן התחילו הגרמנים להפגיז בתים. רחובות נהפכו לחורבות. אנשים מבתיהם הוצאו ולא ידעו לאן מביאים אותם. רבים נמלטו מתוך פחד. קאליש נתרוקנה מאוכלוסייתה והצבא הרס את הרחובות שבמרכז העיר. לאחר זמן מה חזרו התושבים, אולם נאלצו לעזוב את העיר, כי לא היתה כל אפשרות לחיות בה ולהתפרנס.

בראשית המלחמה נהרגו על ידי חיילים גרמנים 33 יהודים (45א).

בשנת 1916 חזרו החיים בעיר למסלולם. תושביה חזרו ממקומות המקלט, לשם נמלטו בפרוץ המלחמה.

בשנת 1916 התחילו לפעול מוסדות הקהילה ובשנת 1917 נוסד על ידי חברי המזרחי בית־ספר תחכמוני בן 7 כיתות ללימודי יהדות ולימודי חול, בהנהלתו של ד״ר יעקב שלום אנגל; אגודת העסקנים „יבנה״ ייסדה גן־ילדים, בית־ספר למסחר, ובית־ספר דתי־לאומי לנערות „חבצלת״.

בימי המלחמה הוחמרו היחסים בין הפולנים והיהודים. הציבור הפולני מצא את השעה יפה להגברת החרם על היהודים; כדי לרופף את עמדותיהם הכלכליות לקראת תקומתה של פולין המחודשת. רק מעטים מבין החוגים המתקדמים התייצבו לימין היהודים. אנשי הלגיונות הפולנים של יוזף פילסודסקי לא התערבו בוויכוח, והוסיפו לראות את הדרך לפתרון שאלת היהודים בהתבוללות.

בינתיים נתחזקה בפולין המפלגה הדמוקרטית־הלאומית (האֶנדקים) והיא עשתה ככל יכולתה להרחקת היהודים מוועדי הסיוע לתושבי פולין.

המצב נשתנה במקצת, כשפולין כולה נכבשה על ידי הגרמנים והאוסטרים באוגוסט 1915. 1915

בימי הכיבוש הגרמני־האוסטרי התפתחו יפה חיי הציבור היהודי. ההסתדרות הציונית פתחה בפעולה ערנית, אף כי נתקלה בהתנגדות ניכרת מצד המתבוללים והאורתודוכסים. בעזרתם של היהודי הגרמני הליבראלי ד״ר לודוויג האס, המרצה לענייני היהודים ליד שלטונות הכיבוש, והרבנים ד״ר עמנואל קארלבאך מקלן וד״ר פנחס כהן מאנסבאך, נוסדה אגודת האורתודוכסים, שמטרתה להלחם בציונות ולעמוד לימין המתבוללים הפולנים.

בשנת 1917 התחילו פעולות התנועות הלאומיות וחודשה פעילות הקהילה במסגרת החוק החדש, שפורסם על־ידי שלטונות הכיבוש הגרמני.

בסוף מלחמת העולם הראשונה, אחרי השלום בברסט־ליטובסק, נפתחה בפולין, באוקטובר 1918, בתעמולה שיטתית מתוכננת נגד היהודים, שהביאה לידי התנגשויות והתנפלויות ואף לפרעות ממש.

בכל רחבי פולין הקונגרסאית נדרשו הפולנים לענוד סמלים לאומיים.

שבועות אחדים לפני הכרזת עצמאותה של פולין הפכו ליהודים לשבועות של אבל. כוחות נסתרים הכינו את הקרקע לעריכת פרעות.

ב־14 באוקטובר, בו חגגה וארשה את חג־השחרור, הוכו יהודים; וכן בערי־השדה. השתדלותם של מנהיגי היהודים בפני ראש הממשלה מוראצ׳בסקי למנוע את הפרעות לא הועילה.

גל־הפרעות הראשון עבר על יהודי פולין הקטנה, ושם נתקלו הפורעים, אזרחים, חיילים ולגיונרים, בפלוגות ההגנה היהודית. מפולין הקטנה עבר גל הפרעות לפולין הקונגרסאית.

ב־11 בנובמבר תקפו בריונים אספה יהודית בקיאֶלצה. המפקדה הפולנית אסרה על חיילים וקצינים יהודים לארגן הגנה עצמית.

הסתת האספסוף נמשכה ובזמן קצר פרצו פרעות בכל רחבי פולין.

הפוגרום בלבוב בנובמבר 1918 נתן את האות. בנובמבר־דצמבר 1918 נערכו התנפלויות ופרעות ב־102 ערים ועיירות; בשנת 1919 ב־56 ישובים (46) יהודים ובכללם במארס 1919 — בקאליש.

ב־13 במארס נערכה בעיר הפגנה של אלפי פועלים פולנים. כשעברו את הרובע היהודי הצטרפו אליהם חברי הבונד ופועלי־ציון. כאשר האירגונים עברו את רחובות היהודים, עוררו בריונים אנדקים מהומות והתחילו לשדוד חנויות יהודיות ולהכות עוברי אורח יהודים. היהודים התנגדו; על יד האטליזים התגוננו קצבים יהודים בגרזנים. בריון אחד נפצע. הבריונים הרגו קצב יהודי, אנדזל, והסוחר רוזנבלט שנפצע קשה, מת כעבור שעות אחדות. חנויות רבות נשדדו, ויהודים נפצעו, מהם 9 קשה. הפרעות נמשכו כל היום. השלטונות לא נקטו אמצעים חמורים וימים אחדים עוד שררה אווירת פרעות.

הסיים שהתכנס אז בוואראשה שיגר ועדת חקירה ועם חבריה נמנה גם הציר היהודי פארבשטיין.

אחדים מהבריונים הועמדו לדין כעבור כמה חדשים, אולם נענשו בעונשים קלים מאד.

בהפגנות 1 במאי 1920, בהשתתפות אלפי פועלים יהודים, ניסו האנדקים לעורר פרובוקציות והתקיפו את פלוגות הבונד, אולם ספגו מכות רצח והתהלוכה נסתיימה בשלום.

בפולין העצמאית

המצב הכללי

עם חידושה של פולין העצמאית חיו היהודים בתקווה לתקופה של שוויון־זכויות ואוטונומיה לאומית, המוגנת על ידי חוזה השלום בוורסאי. הם האמינו, כי גל הפרעות, שפתח את העצמאות המדינית יחלוף והחיים יתייצבו. אולם דרכה של ההיסטוריה אחרת היתה.

אמנם עד שנת 1930 יש לציין בחיי היהודים הישגים כלכליים, תרבותיים ואף פוליטיים; ביחוד גברו תקוותיהם לאחר הפיכת מאי של המרשל פילסודסקי, אותה קידמו בשמחה, כי ראו בה את חיסול הריאקציה ומעצור בפני השתלטות האנדציה ורדיפות יהודים.

התקוות שתלו באנשי פילסודסקי לא נתגשמו. משנת 1930 נפתחה ברחוב היהודים נסיגה: הם התחילו מפסידים את הישגיהם משכבר; שוב החלה הסתה אנטישמית, השלטונות החלו לסגור בתואנות־שווא בתי־ספר יהודיים ולהטיל על היהודים מסים כבדים.

לא הועילה מדיניותה של ה„אגודה" ו„אגודת הסוחרים היהודים", שהצטרפו לסאנאציה; היהודים לא השיגו דבר.

להיפך, מ־1930 ועד פרוץ המלחמה הושמו לאל כל הישגי היהודים. התחילה מדיניות אנטי־יהודית במטרה המפורשת להוציא מידיהם את כל העמדות הכלכליות והחברתיות. פוזרו מועצות הקהילות. הרחוב היהודי נתמלא חרדה ואימה, פה ושם פרצו התנפלויות ופרעות. כל היכול נמלט. גברו העלייה לארץ ישראל וההגירה לארצות שמעבר לים.

בשנות השלושים גבר בפולין גל האנטישמיות. משהגיעו הנאצים לשלטון בגרמניה הופיעו בשטחי הגבול הפולני־הגרמני תועמלנים נאציים והשתדלו ליצור בפולין אווירה נוחה להם, על יסוד הסתת המונים נגד היהודים — נושא שתמיד היה נוח לתעמולה פוליטית בפולין.

קאליש השכנה לגרמניה היתה בסיס מתאים לתעמולה אנטישמית. נציגי היהודים במוסדות ציבור וביחוד במועצת העיר החליטו ללחום בהסתה זו.

האנדקים — 1937 באחת ישיבות המליאה בדצמבר 1937 השמיע חבר המועצה ד"ר לובלסקי, בשם כל חברי המועצה היהודים (47) את ההצהרה הבאה: „חברי המועצה היהודים בקאליש מוחים על הפצת רעל השנאה ועל הסתה מתמדת של חלק מהאוכלוסיה נגד החלק השני — היהודים. האם אין זה רעיון איום, שבעיר בה ניתן בשנת 1264 התקנון הקאלישאי, השופע הומניזם וסובלנות, מופיעות — 700 שנה אחריו — הכרזות: ,היהודים לגיטו', ,קאליש בלי יהודים', ,מוות ליהודים!' הבוז לכל אדם שאינו חס על כבוד זולתו. האין פה פראות ושחיתות־מנהגים שיביאו בסופו של דבר לאנרכיה בחיי הציבור השתלטות של אלימות ואף פשעים לא תעבור בלי הדים.

יש מנצלים את מצב האבטלה ומגייסים מהמובטלים משמרות נגד המסחר עם יהודים.

היועצים היהודים מגנים את מעשי התעמולה הפלילית הזאת ופונים אל הנהלת העיר קאליש לנקוט אמצעים לחיסול ההסתה, שתוצאותיה מסוכנות לכל העיר".

האנדקים תקפו הצהרה זו בעיתונות בטענה שהיא פרובוקציה יהודית חצופה, שכן טוב להם מדי בפולין. הם ציינו בהשתוממות, שמלבד ליועץ פאבלאק לא הגיבו היועצים הפולנים.

בקאליש גופא התאוששה האוכלוסיה היהודית לאחר מלחמת העולם והחלה לחדש את עמדותיה הקודמות.

בשנים 1922—1924 השיגו הישגים ניכרים בכל שטחי החיים. הם השתתפו בחיי הציבור, הקימו אגודות ומוסדות שונים ומילאו תפקידים חשובים במועצת העיר.

בבחירות לעירייה בשנת 1927 התאגדו ה„אגודה", הציונים ואגודת הסוחרים הזעירים לרשימה אחת והשיגו 3758 קולות, שהקנו להם 5 מנדטים במועצת העיר. מיתר המפלגות היהודיות השיגו פועלי־ציון שמאל 1077 קולות — 2 מנדטים, „בונד" — 2, בעלי־מלאכה יהודים — 2; גוף

כלכלי יהודי בלתי־תלוי — 1; בסך־הכול זכו היהודים מ־34 מנדטים ב־11. הנציגות היהודית בעירייה הצליחה בפעילותה הפוליטית־הקומונאלית.

ב־20.5.1931 נבחרה הנהלת הקהילה החדשה, המורכבת מנציגי החרדים, ונכנסה ב־4.10.1931 לתפקידה.

למועצת הקהילה נבחרו: יוסף־משה העבער, חננאל רוזנבלום, מנדיל בעריש טראובה, שלמה כהן, דוד פרלה, יעקב כהן, פרושפר באקאלאר, פרץ גולדשטיין, לייזר אופנהיים, הרש נובומיאסט, נטע בלויצווירן, אקשטוק, חיים משה וייץ, פיניע וײנריב, יצחק איצקוביץ, אברהם הירש גולדברג, יחיאל סענדער.

לנשיא מועצת הקהילה נבחר מנדיל בעריש טראובה;

לנשיא הנהלת הקהילה: יוסף משה העבער.

לקהילה היו קשיי תקציב. אחרי מותו של הרב ליבשיץ פרצו סכסוכים מלווים בהלשנות, שגרמו לחקירות של התובע הממשלתי, שהחרים את מיסמכי המשרד. נוהלה תעמולה לא לשלם מסי־קהילה.

בקהילה משנת 1931 היה הרוב ל„אגודה". הציונים היו באופוזיציה. התחולל מאבק חמור בין דציונים לבין האגודה לא רק על רקע חילוקי דעות על תפקידה של הקהילה, אלא קודם כול בעניינים מינהליים וכן על החינוך העברי. הציונים והשמאל דרשו שהקהילה תדאג גם לבתי הספר יהודיים. ביחוד פרץ סכסוך קשה בקהילה בשנים 1931—1932, כאשר הקהילה רומתה באלפי זהובים של כספי השחיטה, והרוב השולט לא שמר על העניין בקפדנות הדרושה.

חברי מועצת הקהילה הציונים איימו להביא שוחטים משלהם. משלא סודר עניין כספי־השחיטה, הביאו שוחטים, והדבר גרם למשבר קשה.

עניין שני שהעסיק את דעת הקהל היהודי בשנים אלה היה בית־החולים היהודי. חוגים מסויימים הציעו לחסלו, אף שהיה פאר הקהילה, ולשלבו בבית־החולים הפולני. ראשי הקהילה, שלא הקציבו כסף לבית־החולים, לא נקטו עמדה שלילית.

האופוזיציה, רופאי בית־החולים, ביחוד ד"ר באַאטוס והעיתונות המקומית לחמו בחריפות נגד חיסול בית־החולים, ששימש כמעט מאה שנה את הציבור היהודי, ודרשו לקיימו במלואו.

בלחץ הציבור נשאר בית־החולים מוסד יהודי עצמאי, והישג זה צויין כנצחון גדול של החוגים הלאומיים על שליטי הקהילה.

בשנים 1931—1932 גבר המאבק בקהילה בין האגודה לבין האופוזיציה, שדרשו שינויים עקרוניים בהנהלת הקהילה.

לפי הדו"ח הרשמי של הנהלת הקהילה לשנים 1931—1936 היו לה קשיים בגביית המסים, היות שמספר ניכר של חברי הקהילה לא שלמו את המס אף במקרים של הפקעה. בדו"ח צויין, שאחרי מותו של הרב ליבשיץ גבר המאבק נגד הנהלת הקהילה, והשלום שהיה שורר בימי כהונתו הופר.

ההפקרות נגרמה על ידי „השחיטה השמאלית", שהפחיתה את המקור העיקרי בהכנסות הקהילה. בכל זאת, נאמר בדו"ח, הצליחה הקהילה לעזור למוסדות השונים בסובסידיות. הוקם ומוחזק על ידי הקהילה בניין מפואר חדש של תלמוד־תורה, בו לומדים 450 ילדים של הורים מחוסרי־אמצעים.

הקהילה מחזיקה את הרבנות, במידה שהיא יכולה למלא את תפקידיה ומוסדותיה (השגחת כשרות, קמחא דפסחא, אוכל כשר לחיילים ולאסירים).

בשנים 1931—1936 (48) הורכב תקציב הכנסות בסך 933,330 זה' 18 גר' מהסעיפים:

הכנסות:

מקומות בבתי־הכנסת ונדרים	3,955	זה' 44 גר'
שחיטה	595,345	" 09 "
בית קברות	31,987	"
הצבת מצבות	8,697	"
חכירת מכונת מצות	8,750	"
הכנסות בלתי צפויות	7,945	" 34 "
	933,330	זה' 18 גר'

הוצאות:

משכורת לפקידים ופנסיונרים	499,517 זה׳ 4 גר׳
המינהל	55,806 " 95 "
עזרה דחופה	124,245 " 72 "
סובסידיות	229,774 " 48 "
	912,344 זה׳ 19 גר׳

להלן סכומי הסובסידיות שניתנו בתקופה זו:

שיפוץ מקווה	7,000 זה׳
לבית־המדרש	2,700 "
מושב זקנים	1,000 "
תלמוד תורה	2,000 "
בית־כנסת של בעלי־מלאכה	8,000 "
בית־ילדים עליזה אוז׳שקובה	5,000 "
בית־יתומים לנערים	1,500 "
בית־יתומים לנערות	1,000 "
לבית־החולים יהודי	2,000 "
הכנסת אורחים	1,500 "
עניים	2,000 "
מכבי־אש	300 "
לצרכי הגירה	1,500 "
לינת צדק	3,000 "
גמילות חסדים	1,000 "
ועד הצלה	3,000 "
שיפוץ בית המדרש החדש	10,000 "
למורה העברי בבתי־הספר הכלליים	2,400 "
גמנסיה יהודית	4,000 "
ישיבת „מגן אברהם"	1,000 "
ישיבת „עץ חיים"	1,000 "
תמיכות ליולדות עניות	200 "
בית־לחם	500 "
סטיפנדיות	500 "
טאז	300 "
שעורי־ערב לבעלי־מלאכה	1,200 "
מחוסרי־עבודה (49)	3,000 "

ב־6.9 נבחרה מועצת קהילה חדשה. בבחירות השתתפו 4,000 בוחרים מ־5,000 בעלי־זכות בחירה. הופיעו 17 רשימות מהן זכו:

רשימה 1	אגודה	488 קולות	3 מנדטים
" 2	וואלער רב	200 "	1 "
" 4	בונד	333 "	1 "
" 5	ציונים	242 "	1 "
" 6	בעלי־מלאכה	322 "	1 "
" 7	פועלי־ציון	366 "	2 "
" 11	סוחרים זעירים	240 "	1 "
" 14	בלוק דתי	432 "	2 "
" 15	חסידי אלכסנדר	344 "	1 "
" 16	פועלי אג"י	205 "	1 "
" 17	בלוק דתי־לאומי (50)	666 "	3 "
" 11	סוחרים זעירים	240 "	1 "

המצב הכלכלי

למרות הקשיים והמאבק הממושך בראשיתה של פולין העצמאית התאוששו יהודי קאליש מבחינה כלכלית ותפסו את עמדותיהם הקודמות במסחר ובחרושת.

בשנת 1921 נמנו בקאליש 15,566 יהודים (34,9%). בידי היהודים היו 547 מיפעלי תעשייה פעילים (51) והם מסוגי הייצור הבאים:

משרפות לבינים — 2, מתכת — 24, מכונות — 10, עצים — 23, עורות — 18, אריגים — 65, הלבשה — 340, נייר — 11, מזונות — 17, חימיקלים — 7, חמרי־בניין — 16, גראפיקה — 6, ניקוי — 8.

מהמיפעלים הנ"ל העסיקו רק 285 מיפעלים פועלים שכירים; ב־262 עבדו רק בעלי המיפעלים ובני משפחותיהם.

בסך הכול היו מועסקים 1728 עובדים, מהם היו 489 בעלי המיפעלים (28,3%), 77 בני המשפחות (4,5%), 1162 פועלים שכירים (67,2%): מהם 775 יהודים (44,8%, 477 גברים, 228 נשים, 70 ילדים), 387 נוצרים (22,4%, 301 גברים, 86 נשים).

הפועלים היהודים היוו 44,8% מכל הפועלים השכירים (52).

החל בשנת 1919 שימשה קאליש מרכז לתעשיית התחרים, ופה נוסד בשנת 1921 האיגוד הארצי של תעשייני התחרים.

ענף התחרים סבל בשנים הראשונות אחרי המלחמה, עקב הפסד השוק הרוסי ומלחמת המכס בין פולין וגרמניה, אולם הצליח לבסס לו שוק יציב קבוע בפנים.

בשנת 1937 היו פעילים 24 בתי־חרושת של תחרים ווילונות ובהם 500 מכונות (53).

בתקופה זו כבר נעלמו בתי־המלאכה בהם ייצרו במכונות־יד. כל הייצור בוצע במכונות מונעות־חשמל. בשנת 1926 ייסד הסוחר יעקב קלמנוביץ מפעל תעשייתי חדש לתחרים (בראבאנציה) ובו 20 מכונות. מפעל זה התפתח מהר. בשנת 1932 עבדו בו 80 מכונות ובשנת 1937 — 113 מכונות. במיפעל היו מועסקים 86 פועלים ו־20 פקידים.

בשנות העשרים והשלושים נוספו מפעלי תעשייה חדשים — טריקוטאז', מברשות — 6 מפעלים עם 19 פועלים, 3 בתי־חרושת לסבון עם תוצרת חדשית של 86 טון, 5 טחנות שמן עם תוצרת חדשית של 1050 טון, בתי־חרושת לחוטי־ברזל, סוללות ונורות.

חשיבות מיוחדת היתה לטחנות ולתוצרת הקמח, שהצטיינו בטיבן ומצאו שוק בשלזיה, זאגלמביה וגם בחבל פוזנא. 12 טחנות היו פעילות בקאליש והעסיקו מספר ניכר של עובדים. בית חרושת לבובות, קטיפה לינולאום ותוצרת־לוואי (נוסד בשנת 1931 על ידי וולף באכלופסקי ויוסף לארך); כרכרות ואוטובוסים (אחים פישר),[17] מאפיות,[40] ממתקים ומעדנים (54).

במידה רבה הורחבה מסגרת המלאכות: 74 סוגים, במסחר לא חלו שינויים ניכרים לעומת התקופה הקודמת.

מקצועות חפשיים

במאה העשרים גדל מספר היהודים במקצועות החופשיים. היו פעילים 15 רופאים, 16 עורכי־דין, 15 מהנדסים, 11 טכנאי־שיניים, במקצועות הלוואי של הרפואה — 9 חובשים, 5 מילדות בתעשיית ההנדסה ובמסחר היה מספר ניכר עסוק במשרות מינהליות, כמשרטטים, עוזרים וכו'.

המסחר הסיטוני והזעיר בקאליש היה תלוי במידה רבה בעורף הכפרי, ולכן קשור בהצלחת היבול. עם ירידת היבול פחת כוח הקניה של הכפרים. ענף חשוב במסחר היוו הסוחרים הזעירים, שהובילו סחורות לירידים ברחבי המדינה ובמיוחד בחבל פוזנא (Targowi, ירידים־פאהרער), הם היו מפיצים את תוצרת התעשייה של קאליש.

בשנות השלושים (1932—1933) כשגברה התנועה האנטישמית, סבלו הנוסעים מהתנפלויות ואף מפרעות בחבל פוזנא, שאורגנו על ידי האנדקים בסיסמאות נאציות.

בקאליש היו קיימים 3 גופים אירגוניים כלכליים: אירגון הסוחרים; אירגון הסוחרים הזעירים (קליין הענדלער), שנוסד בשנת 1926; אירגון בעלי־מלאכה (55). הם שמרו על האינטרסים הכלכליים של חבריהם והיו מאורגנים לפי סוגי המקצועות (סעקציות). לא תמיד הצליחו בפעולותיהם בגלל סכסוכים פנימיים, מלחמות אישיות, המזכירות את הגבאות של "יחידי סגולה". במקרים מסויימים השתלטו באגודות תקיפים — בפרט באגודת בעלי־מלאכה — ונהגו ב"רודנות", דבר שהביא לסכסוכים ואף לפילוגים. לאחר זמן התפשרו ובחרו בהנהלה חדשה.

עזרה רבה הגיש לחרשתנים, לסוחרים ולבעלי־המלאכה בנק הסוחרים, הבנק הקואופרטיבי וקופת גמילות חסדים.

בימי המשבר הכלכלי (1929) שפקד את פולין, פשט רגל בנק הסוחרים וגרם למשבר קשה בחוגי הסוחרים.

בשנת 1931 סבל המשק היהודי מפשיטת הרגל של הבנק הקואופרטיבי, שהיה מוסד יציב ובגלל קשיים הקשורים במצב הכלכלי בפולין נאלץ להפסיק את תשלומיו. במקומו נוסדו 2 מוסדות חדשים: „קופה קואופרטיבית" ו„אשראי קואופרטיבי", שהוקם על ידי עסקנים ציונים. שני מוסדות אלה היו פעילים עד 1939.

כל המשק היהודי בפולין וכן בקאליש היה קשור במשק המדינה. בשנות השלושים הפך המשק הפולני להיות משק אינטרוונציונליסטי, שהתנגד התנגדות גמורה לכל משק העומד על התחרות חפשית. התחילה תקופה קשה לתעשייה, למסחר ואף למלאכה היהודית. המשברים הכלכליים ועומס בלתי פוסק של מסים מכל המינים הרסו את מעמדה של הכלכלה היהודית.

אירגונים

התנועה הציונית

מהראשונים שהצטרפו בשנת 1882 לתנועת חובבי־ציון היה צעיר בן 18 בשם שמואל צבי וולטסמן, משכיל ואוהד נלהב לתנועה הלאומית. לא קל היה לו לרכוש חברים (56).

„הראשונים — מספר וולטסמן — שהצטרפו לתנועה היו יהודים ליטאים. ליהודים הפולנים לא היתה לכתחילה שום הבנה. כך היה זה אצלנו בקאליש, לודז', וארשה ובכל מקום. רק מאוחר הצטרפו גם יהודי פולין. כאשר היו כבר בקאליש 20 חברים התקיימה בשנת 1884 האסיפה הכללית הראשונה בביתו של ישראל גלרנטר, ואז נוסדה החברה ,חובבי ציון'. כמעט כל חברי האגודה היו בעלי־בתים, כי נוער טרם היה בתנועה".

כל חבר שילם דמי־חבר 2—3 קופיקות לשבוע, ובמרוצת הזמן גדל מספר החברים עד 150. בראש החברה עמדו ר' ישראל גלרנטר, אליעזר משה כהן ושמואל צבי וולטסמן. המזכיר היה שאול ברנדשטאדט. הכסף שנאסף נשלח למרכז בווארשה, שבראשו עמדו שאול פנחס רבינוביץ, ישראל יאסינובסקי, יעקב משה מאירסון, ליבוש דוידזון ויעקב בראודא.

כאשר המרכז הווארשאי פירסם ליום הולדתו המאה של משה מונטיפיורי את תמונתו, נמכרו בקאליש 30 תצלומים (כל תצלום עלה רובל אחד).

לחברה היה פנקס, ולפי התקנות נרשם שמו של חבר שרכש 25 חברים חדשים באותיות זהב. לכבוד זה זכו רק 3 חברים. בפנקס נרשם גם מכתבו של הרב שמשון ארנשטיין, שהיה חובב ציון.

לחברה היה בית תפילה משלה, בחברה קדישא ברחוב היהודי, שם נאמו מגידים ודרשנים, שבאו מטעם חובבי ציון. הם אספו תרומות למען ישוב ארץ־ישראל בקערות ערב יום־כיפור בבתי התפילה.

אחרי ועידת קאטוביץ עמדה האגודה הקאלישאית בקשרים עם המרכז החדש באודיסה.

היות והתנועה היתה בלתי־ליגאלית נאסרו לא פעם חברים בקאליש, כשמצאו אצלם מיסמכים וספרות ציונית. רק בשנת 1890 אושרו תקנות חובבי ציון על ידי ממשלת רוסיה.

שנתיים לפני קום התנועה ההרצלאית, נחלשה מסיבות שונות החברה בקאליש. רק בשנת 1897 נוסדה בקאליש אגודת הציונים, ובתנועה הציונית בקאליש החלה תקופה חדשה רבת פעילות.

התנועה הציונית גדלה בשנות המלחמה הראשונה, ואחרי המלחמה נוסדו סניפים מכל סיעות ההסתדרות הציונית; מזרחי, פועלי־ציון, פועלי־ציון שמאל, השומר־הצעיר, רביזיוניסטים וגם אגודות החלוץ השונות. כל האירגונים הציוניים קיימו חוות־הכשרה לארץ־ישראל. נוסד גם סניף של הליגה למען ארץ־ישראל העובדת. בשטח הספורט היו פעילות שתי אגודות יהודיות, אגודה כללית ואגודת מכבי, שהתאגדו בשנת 1930. לתנועה הרביזיוניסטית היתה אגודת ספורט משלה — „נורדיה".

אירגוני חרדים

בקאליש נוסדו אחרי 1918 אירגוני חרדים של אגודת ישראל, פועלי אגודת ישראל, צעירי אגודת ישראל, והם הקימו גם אירגון בעלי־מלאכה דתיים „השומר הדתי".

בראש אירגון האגודה עמדו יוסף משה העבער, שנבחר לאחר שלאגודה היה רוב בקהילה, לנשיא הנהלתה, זליג רוזנבלום, פרנס הקהילה, נשיא אגודת הסוחרים הזעירים.

בונד

הבונד נוסד בקאליש בשנת 1900 ומצא שדה פעולה בקרב הפועלים בבתי־החרושת לתחרים.

המייסדים הראשונים באו מלודז׳: אשר שאֵראדזור, מאיר זלוצ׳ובר, פאנינקא, יענקל הנגר, גימפל ידידה בנו של שוחט, וולף קויאבסקי, גומפריכט, האחים חאשקס, ברוך פראשקר, האחים צביק, הרש אוקונובסקי, גלטשטיין, יאדזא הולץ.

בשנת 1902 ניהל את פעולות ההסברה של הבונד לייזר לוין.

הם התחילו לארגן גם חייטים, נגרים, סנדלרים, נחתומים, עוזרים ושוליות, וניסו גם לרכוש חברים מקרב האינטליגנציה ותלמידי בתי־הספר.

הפגישות נערכו ביער על יד הפארק, ומשנת 1904 בארבעה מקומות (בירזשעס).

פעילות רבה גילה הבונד בשנת 1905 באירגון ההפגנות ושביתות. כפי שסופר באחד הפרקים הקודמים נאסרו מספר חברי הבונד והוגלו לסיביר.

לאחר שמפקד העיר, גנרל קלר, נפצע קשה בהתנקשות שהוכנה על ידי פ.פ.ס., ושני שלישיו נהרגו, הצליח המתנקש להמלט. בחיפושים נעצר הבונדאי אליהו באך ונידון ל־12 שנות עבודת־כרך בסיביר. הוא שוחרר בשנת 1917 ונשאר ברוסיה.

בשנת 1916 התחיל הבונד לפעול בהיקף רחב בהנהלתו של אפרים לייזר זלמנוביץ, שבא מלודז׳.

בבחירות למועצת העיר בימי הכיבוש הגרמני נבחרו 2 בונדאים: המהנדס לבנהאפט וארתור גוטפריד.

בפולין המחודשת לקח הבונד חלק פעיל בחיים המדיניים של העיר. נציגיו במועצת העיר ובקהילה — בה השתתפו לאחר ששינו את עמדתם לגביה — דאגו רק לאינטרסים מפלגתיים והתנגדו בחריפות לכל דרישה לאומית־יהודית־עברית.

הם הקימו בתי־ספר ששפת ההוראה בהם אידיש: בית־ספר ע״ש מדם, שיעורי־ערב ואוני־ברסיטה עממית; הם לא שיתפו פעולה עם שאר המפלגות היהודיות בענייני כלל־ישראל. מראשיהם שהיו פעילים בקהילה יש להזכיר את מאיר וולף שעפס, מיכאל איזנברג, לשעבר ס.ס. ומשנת 1920 חבר הבונד.

איגודים מקצועיים

האיגודים המקצועיים בקאליש נוסדו ביוזמת פ.פ.ס. (1895), בונד (1897), פועלי ציון (1905).

בפולין המחודשת אורגנו כל פועלי ועובדי בתי־החרושת לתחרים וכן עובדי הסדנאות באיגוד מקצועי משותף ליהודים, פולנים וגרמנים, ובו היו פעילות כל המפלגות הפוליטיות: ס.ד., בונד, פועלי־ציון, האנדקים הפולנים והפועלים היהודים החרדים. האיגוד נתקיים עד 1930.

איגודים מקצועיים יהודיים בלבד היו:

פועלי הלבשה עם 150 חברים,

איגוד פועלי עורות, עם 100 חברים,

עוזרי־מסחר, יותר מ־150 חברים,

עוזרות משרתות, טבחות,

סבלים — 50 חברים.

ספרים — 30 חברים.

שאר הפועלים היהודים שמספרם מועט — סדרים, פועלי עץ, נחתומים וכו׳ — היו מאורגנים באיגודים הפולניים.

מוסדות חינוך ותרבות

קאליש הצטיינה במוסדות החינוך התורניים שלה. לתלמוד תורה הוקם בשנת השלושים בניין מפואר. התקציב כוסה ברובו על ידי הקהילה. היתה גם ישיבה בהנהלתו של הרב ארנשטיין. לפניו דאג ללימוד תורה ר׳ זאב־וולף מוזס (1863—1949), שהיה אב״ד. בימי מלחמת העולם הראשונה מילא תפקיד זה הרב דמתא, ר׳ יחזקאל ליבשיץ.

בעיר היתה רשת חדרים של מלמדים פרטיים. בראשית המאה העשרים הרגישו הורים מחוגי החרדים צורך לתת לילדיהם מלבד החינוך התורני גם השתלמות בלימודי חול. שני מורים, צביק וגולומב, ילידי ליטא ייסדו בית־ספר מתוקן (57), עם הרחבת לימודי תנ״ך, ידיעת השפה העברית ודקדוקה.

בשנת 1917 ייסדו עסקני המזרחי בית־ספר תחכמוני בן 7 כיתות, מותאם לצרכי החינוך המודרני, מלבד לימודי קודש נלמדו לימודי חול, לפי תוכנית בתי־הספר הכלליים. המנהל הראשון

היה ד״ר יעקב שלום אנגל (1881—1954), ממייסדי בית־הספר תחכמוני ביפו. לבית־הספר דאגה אגודת בתי־הספר, „יבנה״, שבמרוצת הזמן הקימה גם גן־ילדים, בית־ספר למסחר ובית־ספר דתי לאומי לנערות „חבצלת״. בתי־ספר אלה היו לפי דוגמת בתי־הספר של „יבנה״, רשת בתי־ספר של המזרחי בפולין, ושימשו טיפוס מעבר בין בית־הספר השמרני לבין בית הספר החילוני המודרני של „תרבות״.

משגברה התנועה הציונית הלאומית התחילו לדאוג בעיר גם לחינוך עברי, המותאם לרוח הזמן. בשנת 1913 ייסד ד״ר פלדשטיין מווארשה גימנסיה יהודית. עם פרוץ המלחמה בשנת 1914 הופסקו הלימודים וחודשו לאחר שיהודי קאליש חזרו העירה.

בשנת 1920—1924 ניהל את בית הספר ד״ר נוח בראון (1892—1960), שכלל בתוכנית הלימודים תנ״ך, עברית ותולדות ישראל. אחרי עלייתו ניהל את הגימנסיה ד״ר הלינג. ליד הגימנסיה נוסד גם בית־ספר עממי.

לשני מוסדות אלה דאגה חברת „ידידי בתי־ספר תיכוניים יהודים״ בקאליש, שהיתה מסונפת למרכז אגודת בתי־הספר התיכוניים בלודז׳, בראשותו של הרב ד״ר מרדכי בראודה.

כן נתקיימו בעיר ביוזמתו של המורה העברי גרינברג, החל בשנת 1910, קורסים עבריים לנוער. נוסד גן־ילדים עברי, בהנהלת הגננת יונה ברקובסקה.

בשנת 1916 נוסדו על ידי ישראל דוד בית־הלוי שיעורי־ערב לעברית וכן אגודת „עבריה״ להפצת הדיבור העברי בין הנוער (58).

אחרי מלחמת העולם הראשונה הקימו מפלגות פועלים בתי־ספר אידישאיים: ע״ש מדם, פרץ, ברטונוב. בתי־ספר אלה נוהלו ברוח מפלגתית.

על אף קיומה של רשת חינוך זו בעיר, עדיין למדו בשנות השלושים 1400 ילדים בבתי־הספר הכלליים. למרות דרישתן של המפלגות הלאומיות בקהילה לייסד בתי־ספר נוספים, לא נעשה כלום בשטח זה.

לפי העיתונות המקומית לא היה שיתוף פעיל בין המפלגות והאירגונים. כל פעולות התרבות נוהלו על פי רוב על ידי מפלגות, שהטילו עליהן את צביונן.

פרק מיוחד בתולדות יהודי קאליש בתקופה האחרונה: העיתונות המקומית.

בשנת 1919 נוסד ביזמת קבוצת סופרים ועיתונאים מקומיים השבועון הראשון בקאליש „די קאלישער וואך״, כבטאון של הציונים הכלליים, בעריכתם של מ. אברמוביץ ושלמה בריש. השבועון נתקבל באהדה והופץ בכמה אלפי עותקים.

בעריכתו של ד״ר פוגלזון התחיל להופיע ב־22.7.1927 שבועון בלתי מפלגתי „קאלישער לעבן״, בעריכתם של א. רובין, מ. פלינקער, א. מאמלוק. אחרי מותו של רובין נכנס כעורך ספרותי הרשל סולניק. העיתון הופיע ב־8—10 עמודים.

מסיבות אישיות עזב סולניק את המערכת ואחריו גם מאמלוק. לבסוף נסחפו סולניק והבאים אחריו למלחמות אישיות. אז החליט מאמלוק לקבל שוב לידיו את העתון ולהוציאו בשם: „דאס נייע לעבען״, כדי להדגיש שאינו קשור בשיטות ה„קאלישער לעבן״ בשנתו האחרונה.

העתון הופיע עד 1938. הוא פירסם ידיעות, מאמרים פוליטיים וספרותיים.

בשנים 1929—1937 הופיע גם שבועון שני, „קאלישער וואך״, בעריכתו של הרב ליטמן, ושימש בטאונה של „אגודת ישראל״. זמן קצר יצא לאור עתון יומי „קאלישער עקספרעס״ בעריכתו של י. קלינגר. בשנת 1934 הופיע זמן קצר דו־שבועון של החרדים „אונזער צייטונג״.

בשנים 1938—1939 כבר הורגשה בקרב היהדות הפולנית חרדה לעתידה. ההסכם הפולני־ההיטלראי לא הרגיעם. מי שביקר בימים ההם בפולין אפילו לשעה קלה הרגיש שאין כל אמון בגרמנים שלא יתקיפו את פולין.

בספטמבר 1939 חלו הימים הגורליים ליהודי פולין. התחיל המצור האיום של חילות היטלר, שהשתלטו במהירות על כל פולין ומעשיהם הראשונים: כליאת יהודים בגיטאות ואחר כך הרג, רצח, שוד באכזריות שלא נודעה כמותה בתולדות האנושות.

אחרי כניסתם לקאליש החרימו הכול, לא נתנו לצאת את העיר ובנובמבר 1939 השליכו את היהודים לעולם חשוך והתחילו במשלוחים ללובלין וערים אחרות על יד הגבול הרוסי.

את הנותרים המעטים ריכזו ברחוב נובה, ב־3 בתים.

בשנים 1940—1942 שילחו את היהודים האחרונים.

קהילת קאליש בת 700 השנים נמחקה ממפת תפוצות ישראל.

הערות לפרק שנים עשר

1. Dr. F. Friedmann: Wirtschaftliche Umschichtungsprozesse in der polnischen Judenschaft, 1800—1870, S.A. N.Y. 1935, p. 35.
2. Friedmann, l.c. p. 51.
3. Jan Jeleński: Kalisz i jego okolice. Warszawa 1885, p. 5.
4. Dr. S. B. Weinryb: Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Russland und Polen. Breslau 1934, p. 75, Tab.
5. Dr. S. B. Weinryb l.c., p. 78, Tab. II
6 מ־19—8 בידי יהודים עם 176 פועלים יהודים ושווי התוצרת 212,000 רובל.
7. 3 עם 29 פועלים יהודים ושווי־התוצרת 28,770 רובל.
9. ד״ר ב. וויינריב: צו דער געשיכטע פון יידישן אנטייל אין דער פוילישער אינדוסטריע: איווא— עקאנאמישע שריפטן, ווילנה 1932 כ׳ II, עמ׳ 46, טאב. די אינדוסטרי אין קאלישער גוב. 1867.
10. J. Jeleński: l.c. p. 44.
11. Anna Rynkowska: Sytuacya ekonomiczna i społeczna robotników Kaliskich. 18 wieków Kalisza t. 3, p. 302.
12. Jeleński l.c. p. 59.
13. Dr. A. Eisenbach: Ludność Żydowska w król. Polskiem w końcu 19. wieku Biuletyn Instytutu historycz- תדפיס מ־ nego. Żydowskiego. Warszawa Nr. 29, p. 78.
14. l.c.p.p 89
15. l.c.p. 94, 203, Tab. 10.
16. Dr. J. Schipper: Dzieje handla Żyd. na ziemiach polskich, p. 513.
17. Anna Rynkowska: Sytuacja ekonomiczna i społeczna robotników Kaliskich. 18 wieków, t. 3.
18. Anna Rynkowska, l.c.p. 310.
19. Kempner: Dzieje gospodarcze, vol. 1, p. 143.
20. Jeleński l.c.p. 16.
21. ביזמתם התקיימה בז׳ אדר (10/3 1870) בבית־הכנסת אזכרה לרב דב מייזלש והרב וואקס הספיד אותו והחזן ישראל יפה אמר את התפילות: Jzraelita 1870, Nr. 12, p. 94.
22. Jzraelita 1871, Nr. 37.
23. Kaliszanin 1871, Nr. 81.
24. Jzraelita 1871, Nr. 48, p. 383.
25. Jzraelita 1871, Nr. 43 (10/XI), p. 324—343, פוטופילם H.M. 706.
26. Jzraelita 1871, Nr. 39, p. 305.
27. עמנואל גרוס, אלפרד בלאו, רפאל פרנקל, פיליפ זאקס, הרמן לנדא, מיכאל מאמרוט, יעקב כהן, שמה ברנזוהן, לודויג אסר, אלפרד פרץ.
28. H.M. 7534 ב־21/10 1901 ביקש ד״ר צוקר רשיון להקים בקאליש אגודה שניה לפי דוגמת האגודה שהיתה קיימת בווילנה.
29. Jeleński l.c.p. 16.
30. Jzraelita 1903, Nr. 29, p. 340.
31. HM 76
32. HM 7538
32. נולד בשנת 1857, עורך כתב־עת כלכלי, מרצה למדעי כלכלה בבתי־ספר גבוהים; עורך ה־ Encyklopedja handlowa Gazeta handlowa, Encyklopedja powszechna. ספריו הידועים:
   1. Handel w przeszłości i w stanie dzisieszym świata (1903);
   2. Dzieje gospodarcze Polski w czasach porozbiorowych. 2 vol.
33. בבית־המדרש לרבנים בווארשה למדו בשנות השלושים של המאה הי״ט 3 תלמידים מקאליש, שמותיהם לא ידועים.
Sawicki Szkoła Rabinów w Warszawie, Miesięcznik Żydowski; 1933, zesz. 3, p. 253
34. ממנהיגי המתבוללים. דרש תיקונים בדת ישראל, פירסם בשנת 1903 חוברת נגד הציונות.
35. HM 7538
36. על הרבנים בתקופה זו ראה מאמרו של ולטסמן ב„קאלישער לעבן" דצמבר 1937, וישראל דוד בית הלוי „תולדות יהודי קאליש" ע׳ 187—199.
37. Allgm. Ztg. d. Jdtm. 1878, p. 441.
38. Jzraelit. 1878, Nr. 27, p. 71.
39. Allgm. Ztg. d. Jdtm. 1878, p. 441, כתבה מקאליש מ־26.6.
39א. המליץ 1878, גל׳ 1, הכחשה בגל׳ 16, הצפירה תרל״ח, גל׳ 25.
39ב. Allgm. Ztg. d. Jdtm. 1878, p. 458.
40. Jzraelit. 1879, Nr. 49.
41. מ. מנחמאי: תענית כ״ב סיון אין קאליש, ב: „דאס קאלישער לעבן" 1928, גל׳ 13 (8.6).
42. א. יערי: בדחן בקאליש, קרית־ספר, כ׳ לה, ע׳ 101. עותק אחד של הספר שהוא יקר המציאות נמצא בספרייה הלאומית בירושלים.
43. Akty Depart. Policji 1881/188 Jewrej. inostrancew HM 7529.
44. בהנהלתו של התלמיד הפולני סלבומיר צ׳רבינסקי שהיה בימי הסנציה (1930) שר החינוך.
44א. Pawel Korzec: Kalisz w latach rewolucji 1905—1907. 18 wieków Kalisza t.3.
45. HM 7544
45א. רשימת האנשים בספרו של ישראל דוד בית־הלוי, ע׳ 95—96.
46. S. Stanislawski: (Dr. N. M. Gelber) Polnische Judenpogrome. Martyrium Sammelschrift, Wien 1922, p. 21—58.
47. היועצים מסיעת הבונד לא חתמו על ההצהרה בנימוק, שיש להגיש הצעה דחופה ולא מחאה.
48. „דאס נייע לעבן" 1937, גל׳ 42 (24.12), ע׳ 4.
49. קאלישער לעבן, 1930, גל׳ 9 (28.2).
50. קאלישער לעבן 1936, גל׳ 31 (9.9).
51. בס״ה היו 692 מיפעלים, אולם 145 לא היו פעי־לים; מ־547 המפעילים היו 285 עם פועלים, 262 בלי פועלים.
52. אליעזר העלער: אידישע אינדוסטריעלע אונ־טערנעמונגען אין פוילן לויט דער אנקעטע פון 1921, ורשה 1923, כ׳ II, ע׳ 138 (לוח A), ע׳ 141—142 (לוח־ AI).
53. 18 wieków Kalisza vol. III, p. 198, 226, 254.
54. לפי הרשימה של יצחק קלצ׳בסקי.
55. נוסדה ב־27 ביולי 1919. באספת היסוד ב־13.9 נבחרה ההנהלה הראשונה; יו״ר דוד נייהאלץ, סגנו אברהם רובין, גזבר בערילג רוס, מזכיר — ישראל לוסטיג.
56. מאמרו: געשיכטע פון דער חיבת ציון באווע־גונג אין קאליש מיט 50 יאהר צוריק, קאלישער לעבן, 1932, גל׳ 6 (5.2).
57. ישראל דוד בית־הלוי: קאליש ע׳ 379.
58. ישראל בן דוד בית־הלוי: קאליש, ע׳ 379.

Numer Bieżący	Numer Domu	Imię i Nazwisko Starozakonnego	Czyli Rzemiosło lub Handel prowadzi	Uwagi
13.	42.	Wol Berleman	Rzemieślnik	Kapelusznik
14.	..	Jakób Kizer	do	Krawiec
15.	..	Josek Szlyft	do	Pieczętarz
16.	..	Abram Szrem	do	Introligator
17.	45.	Salomon Wajngot	do	Kramarz
18.	49.	Abram Goldberg	do	Rzeczpospolit w roku 1806. rzemieślnik pod No 68. wpisany od roku 1807 czyli za rzemieślnik pod No 49.
19.	53.	Mosiek Rozen	Rzemiosło i Handel prowadzi	Towarów rozmaitych
20.	60	Jakób Nudel	Rzemieślnik	Faktor
21.	..	Jakób Brysz	Rzemiosło i Handel	
22.	..	Salomon Rozental	Rzemieślnik	Blacharz
23.	..	Abram Kuliński	do	Faktor
24.	69.	Samel	do	Krawiec
25.	..	Kohn	Handel prowadzi	
26.	70.	Samuel Berliman	Rzemieślnik i Handel	od roku 1825 po Teściu Szwarzycha Domem i Handlem potym prowadzi. —

w Kaliszu dnia 14. Lipca 1834 r. —

Niedzielski
Kapitan

Numer Bieżący	Numer Domu	Imię i Nazwisko Starozakonnego	Czyli Rzemiosło lub Handel prowadzi	Uwagi
		A. Starozakonnych dawniej przy Ulicy [illegible] mieszkających		
1.	63.	[illegible] Salomon [illegible]	Rzemiosło i Handel prowadził	Od roku 1803 do 1820 [illegible] pod Numerem 178 zamieszkanie.
2.	64.	Eliasz [illegible]	Handel prowadził i zamieszkiwał	przez lat 4 aż do czasu pogorzeli roku 1822 [illegible] przeniósł się pod № 4-5 w Rynku
3.	41.	Lebel [illegible] Sax	Rzemiosło i Handel prowadził	przez lat 10 – [illegible] pod № 6 przez lat 2 – [illegible] pod № 3 do [illegible]
4.	70.	Filip [illegible]	"	"	Od roku 1799 zamieszkiwał [illegible] pod Numerami 42, 117, 209 № 94 i 45 aż do roku 1819, [illegible] pod № 70 zamieszkiwał do roku 1825 i Handel prowadził.
		B. Starozakonnych Obecnie przy tej Ulicy zamieszkałych		
1.	9.	Mortki	Rzemiosło i Handel prowadzą	
2.	"	Frenkel		
3.	"	Cember		
	"	Künberg		
	"	Gerson Cyze		
	"	Mosiek Witkowski		
	"	Beatus		
	"	Salomon Waingot		
	40.	Herz Kopf	Zamieszkanie	[illegible]
	42	Abram Krol	"	Od [illegible] № 6 Handel prowadzi
	"	Mojżesz [illegible]	Rzemiosło i Handel prowadzi	
	"	Abele [illegible]	Rzemiosło	[illegible] Domu [illegible] od roku 1804 [illegible] Rzemiosło i Handel prowadził, [illegible]

רשימת יהודים שגרו ברחוב ורשבסקה בבתים של נוצרים בשנת 1799

Wykaz Jmienny

Starozakonnych w Domach Chrześciań-skich przy Ulicy Warszawskiey Miasta Kalisza od roku 1799. do dziś dnia zamieszkałych i Handel prowadzących.

נספחים
לתולדות יהודי קאליש

נספח II

חוזה מארטין סווינקה עם יהודי קאליש

Feria tertia ipso die sancti Thomae a.d. 1445 (21 XII).

Venerabilis dominus Martinus Swenniae de Roszoszicza custos Vladislaviensis etc. de omnibus bonis suis ubicumque habeat ea inscripsit se obligatorie Cavian, Marko, Jacob, Palthowey et aliis omnibus Judaeis de Calis exbrigare et disponere ipsis libertaten a serenissimo domino Rege Poloniae a data praesentis in duabus annis se continue et immediate sequentibus in omnibus punctis suis infra descriptis pleno vigore et ommnimoda facultate continuare et durare debet modo libertatis serenissimi domini regis divae memoriae praedecessoris et genitoris Regis moderni Poloniae quae libertas in haec verba sequitur: Vladislaus dei gratia Hungariae, Poloniae etc. rex palatinis, castellanis, capitaneis Maioris Poloniae iudicibus, subiudicibus, burgraviis Calissiensibus pro tempore existentibus, magistris civium, consulibus civitatum ceterisque officialibus et subditis nostris in Maiori Polonia constitutis praesentes requirendis nostris dilectis gratiam regiam et omne bonum magnifici, strenui nobiles et providi fideles nostridilecti quia ad supportandum et relevandum pauperitatem et inopiam Judaeorum nostrorum omni et singulorum in civitate nostra Calissiensi commorantium fecimus et facimus gratiam specialem eisdem prout pro parte ipsorum Judaeorum paupertatem et inopiam ipsorum nobis est expositum quare ipsi per quosdam nobiles et subditos nostros anichilantur, dampnificantur et depaupertantur hanc videlicet gratiam nostram quod a die data praesentium eosdem Judaeos omnes et singulos ab omnibus exactionibus solutionibus et dationibus quibuslibet liberamus et absolvimos per praesentes et omnimodam libertatem ipsis damus a die data praesentium ad tres annos se continue sequentibus insuper volumus quod praedicti Judaei nostri nulli subditorum nostrorum pecuniam capitalem cuipiam per eosdem mutuata neque usuris litteris nostris regalibus seu quitantibus in contrarium datis vel dandis non obstantibus remittere nec expectare tenebunt neque sint astricti. Et si quis nostrorum subditorum ante datam praesentium nostras litteras regales habuerint vel habuerunt erga praefatos Judaeos nostros portaverint vel portaverunt aut quovismodo exigerint vel scriptae fuerint super exactiones, solutiones seu dationes, extunc ipsas per praesentes cassamus et anichlamus et in nichilum redigimus nullum vigorem habera similiter et si post datam praesentis nostrae erga eosdem Judaeos nostros exigerint vel scriptae fuerint extunc ipsas praesenti cassamus quotiam vobis et vestrum quemlibet seriose precipientes mandamus omnino habere volentes quantum praefatos Judaeos nostros circa huius gratiam libertatis per nos eis concessam inviolabiliter conservare debeatis neque eos quovismodo impedire cautionare neque aliquibus molestiis et violentiis inquietare praesumatis dempto domino palatino Calissiensi cui in omnibus factis tenentur oboedire et sint astricti sed ipsi satisfactionem et iurisdictionem cum ipsorum debitoribus et creditoribus dum et quotiens per ipsos praesenti sintis avixati pro pecuniis capitalibus et usuris secundum ipsorum litteras inscriptorias aut libri terrestris seu castrensis aut litterarum adiudicatoriarum ministrare debeatis totiens quotiens praefati Judaei praesentibus vos hortaverint quod ipsis ius ministraretis et ministrare non denegetis aliud vero facturi nostrae gratiae sub optantu ne camere nostra regia Regie Maiestatis per hoc anichilaretur et etiam conclusuri cum omnibus nostris praelatis, baronibus et mansimus praefatos Judaeos nostros circa iura ipsorum prout antecessores nostri ipsos tennerunt et sententiaverunt data etc. quae omnia praemissa praefatus dominus Martinus si ipsis Judaeis non compleverit extunt quodcumque dampnum ratione huius non expletionis habuerint non ipsorum sed domini Martini fore debet eosdem nullo iure spirituali vel saeculari evadendo non mandatis aut litteris regalibus neque quibusvis modis in hac ratione ipsos Judaeos sed omnia praemissa sub fide et honore ipsis se praefatus dominus Martinus obligavit dempto quod dominus Rex ad decursum annorum ut supra in regnis suis Hungariae aut Poloniae non constiteretur. Super quo Judaei indicatum solverunt.

4-2246 Liber inscriptionum costrenium Callissiensium. Fol. 14.

תודתי נתונה למגיסטר אליעזר פלדמן־התלמי על שהעמיד לרשותי את העתק התעודה.

* נספח I הושמט.

נספח III

לעמוד 41

המלך יאן היוו סוביאסקי מאשר בשנת 1676 את הפריבילגיות של יהודי קאליש

Jan III-ci, z Bożej Łaski Król Polski, Wielki Książe Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Żmudzki, Kijowski, Wołoski, Podolski, Podlaski, Inflandzki, Smoleński, Siewierski i Czernichowski.

Wiadomo czynimy niniejszem Listem Naszym wszystkim w ogólności i w szczególności, do kogo należy. — Złożony został pod Nami list na papierze pergaminowym ręką Naijaśniejszego niegdyś Jana Kazimierza podpisany i pieczącią Królestwa Polskiego w puszcze blaszanej roznaczony, zawierający w sobie zatwierdzenie specialne przywilejów Żydów Kaliskich, cały i zdrowy, nienaruszony, żadnemu podejrzeniu niepodległy i zaniesiona do Nas jest prośba imieniem tychże Żydów Kaliskich ażebyśmy takowy List utwierdzić i zatwierdzić raczyli. Którego to listu treść następuje w ten sposób:

Jan Kaziemierz, z Bożej Łaski Król Polski, Wielki Książe Litewski Ruski, Pruski, Mazowiecki, Żmudzki, Inflandzki, Smoleński, Czernichowski — niemniej Szwedów, Gotów i Wandałów dziedziczny Król.

Wiadomo czynimy listem Naszym niniejszym wszyskim i każdemu w szczególności, do których należy:

Podane Nam są imieniem, i ze strony Żydów Kaliskich cztery przywileje papieru pergaminowego ręką Najjasniejszego Władysława IV, Brata Naszego najmilszego, podpisane i pieczęcią Królestwa stwierdzone — całe, zdrowe i nienaruszone — żadnego śladu podejrzenia niemające jako to:

I. Pod datą w Krakowie VIII. marca roku Pańskiego 1631, potwierdzenie przywilejów Najjaśniejszego niegdyś Zygmunta Augusta na sprawowanie do potrzeby kupieckiej i nabywania domów po założeniu dwu tysięcy grzywien przez stronę przeciwną (Vadium) mającym być zapłaconym i powiększonym i tak w zupełności przez Najjaśniejszego Zygmunta III, Ojca Naszego, zatwierdzony.

II. Pod tymże samym wzwyż wspomnianym dniem i rokiem, wyrażający potwierdzenie pewnego kontraktu między Szlachetnym Albertem Kotyńskim i starszemi Żydami według góry na grzebanie zmarłych zawartego.

III. Zaś w Warszawie z daty 25. lutego 1637 r. zawierający zatwierdzenie układów z Magistratem i z cechem rękodzielników kaliskich majstrów.

IV. Także w Warszawie dnia 4. czerwca r. 1640, zawierający zatwierdzenie podobnież pewnego kontraktu między Żydami, rzeźnikami i mieszczanami kaliskimi uczynionego.

Jako też przywileje toż samo obszerniej wyłuszczają, zawarte zawierając do Nas prośbę, abyśmy oneż powagą Naszą Królewską potwierdzić, umocnić i stwierdzić raczyli. My do wspomnianej prośby jako sprawiedliwej, a chcąc, iżby wszystkich domów, stanowisko Synagogi, cmentarza, kupieckich, rękodzielników bez niczyjej przeszkody wolne zdawna do używania służące miewali, i porządek i spokojność między tymiż Żydami i mieszkańcami kaliskimi był zachowany i aby każdy z mieszczan kaliskich Żydom gwałtów czynić, pokój publiczny mieszać i zgiełków czynić się nie ważył pod karą układy przez niegdyś Naijaśniejszego Stephana, między mieszczanami i również Żydami uczynionego, i pod karami sądowemi odpowiedział. Wszystko w szczególności kaliskich Żydów nie inaczej jak było słowo w słowo opisane, i wprowadzone prawa, przywileje, zwyczaje, niezmienności, układy, kontrakty kupna, sprzedaży, kupowania, rękodzielnictwa we wszystkich ograniczeniach, zastrzeżeniach i punktach zaaprobować, zatwierdzić i umocnić przedsięwzięliśmy. Jakoż ile z prawa i zwyczaju być może zatwierdzane, odświeżane potwierdzamy i umacniamy niniejczym listem Naszym, chcąc ażeby ten list Nasz moc zupełną należytej wagi otrzymał — dla której to wiary niniejszy list ręką Naszą podpisany, pieczęcią Królewską stwierdzić rozkazaliśmy Dano w Krakowie dnia 18, lutego Roku Pańskiego 1649, Rządów Naszych Polskich i Szwedzkich roku pierwszego.

(podpisano) *Jan Kazimierz Król.*

Miejsce pieczęci niniejszej kacellaryi Koronnej mniejszej.

Remigi Piasecki, Rejent Kancellaryi Korony mp.

I tak My, Jan III Król do prośby wzwyż wspomnianej łaskawie przychylając się, wyżej wyciągnięty list we wszystkich jego punktach, objęciach i warunkach i szczegółach stwierdzić, wzmocnić i utwierdzić przedsięwzięliśmy, jakoż ile to zwyczajem ich potwierdzenia odświeżamy, umacniamy i zatwierdzamy nieniejszym listem naszym stanowiąc, że tenże moc wiecznej ważności mieć powinien. Dla której to wiary list niniejszy ręką Na-

szą podpisany, pieczęcią koronną stwierdzić nakazaliśmy.

Dano w Krakowie podczas szczęśliwej koronacyi Naszej, dnia 26. miesiąca kwietnia 1676, panowania zaś Naszego Roku drugiego.

Jan Król
Franciszek Baczyński
Gen. Rejent Kancel. Królewskiej.

Napis na wierzchu:

W grodzie Kaliskim feryi czyli dnia czwartego po niedzieli. Letare quadragesimalnej bliskiej Roku Pańskiego 1685. — Potwierdzenie praw i przywilejów JEGO Królewskiej Mości Żydom Kaliskim dane i dozwolone przez oblatę podane i jest inducta.

(העתק נוטריוני מתמונה זו שמקורה בלטינית [ראה פוטוסטט] ותורגמה לפולנית. ההעתק צורף לתלונת העירונים נגד התפשטות היהודים בעיר בשנת 1837.

מיקרופילם בארכיון הכללי לתולדות היהודים בירושלים וגם ב־ HM 2094 HM 2137).

נספח IV

לעמוד 56

ו. ההסכם בין העיריה והיהודים

Rezolucia w Kategorii Miasta JEGO Królewskiej Mości Kalisza z Synagogą tego Miasta.

Gdy powyżej w stawiennictwie umieszczeni tak Szlachetny Magistrat JEGO Królewskiej Mości miasta Kalisza stawia pozadania wszystkiemi Cechami i Obywatelami, jakoteż Miasta i jego mieszkańcami, przeto przywileje, Dekreta i wszystkie w ogólności dowody wolności nadane i ubezpieczające złożyli oraz te strony zadania i, pretensje swoje wzajemnie do siebie miane do Kommissji teraźniejszej wniosly i w nich obszerne tłumaczenia czynily.

Kommissja jednak końcem dojścia i stąd w tej mierze przewody potrzebne będą wywodzone świadectw na wszelkie te okoliczności przez Miasto na przeciw Synagodze, jakoteż Synagogi na przeciw Miastu, podług Reskryptu J. K. Mości uznała, nakazawszy, aby pomienione strony spisawszy do nich zapytania i oneż w sobie wzaiemnie okazawszy przez świadków w równej liczbie wprowadzić wiarygodnych zmiany z zachowaniem wszelkich innych uroczystości i obowiązków prawa Inkwizycja wywiodly oraz do tej świadków zadanych sobie wzajemnie stawily na niemęcic ich jak przysięgi wykonaly, ato nieodwłoczic.

Przysiągł Andzej Podbowicz, Prezydent. Wykonali też przrysięgę Starsi Synagogi Kaliskiej jako to Meirewic Michal Kiszel, Abraham Jelenkiewicz, Jakob Eliasiewicz — po których wypełnionych Kommissja wprowadzenie świadków nakazała. Wprowadziły strony tychże świadków, Inkwizycje wywiodły i oneż przed Kommissją złożyly. Atoli poprzedzając dalsze wtejże mierze tej to Kommissji Czynności ponieważ wspomnione strony ugodę będąc pomiędzy sobą sporządzily oneż rękami własnemi podpisana, Kommissji teraźniejszej do potwierdzenia i umocnienia podały, w tej Osnowie:

(hoc loco nazwa Komplanacja)

Między Szlachetnym Magistraten J. K. Mości miasta Kalisza, niektóremi cechami i całem tymże Miastem z jednej, a Starozakonnymi Starszymi Synagogi Kaliskiej i wszystkimi tejże Synagogi mieszkańcami z drugiej strony.

Sama teraźniejsza ugoda na przyszłe czasy niewzruszenie trwać mająca, względem różnych danin, handlu, propinacji i rzemiosł w następujący sposób: Iż lubo strony wytoczyły process do Komissji Dobrego Porządku względem formowanych wzajemnie do siebie pretencyi, atoli unikając prawnych dalszych kosztów, co się tyczy danin i różnych podatków od Synagogi przez Miasto żądanych, jako to: za Inkwaterunek żołnierzy, aby onych, ciż Żydzi w domach i mieszkaniach swoich ich nie znosili — więc za ten Inkwaterunek summe tysiąc sto Złotych polskich, a za Dukt Wody, tudzież od Góry, na Czaszkach gdzie się Żydzi chowają, od Bóżnicy i Szpitala, od jatek Rzeźniczych i inne daniny Komplanacji w roku 1760. między Magistratem i Synagogą zawarty, a do ksiąg grodzkich Kaliskich we środe nazajutrz po Swiętym Idzim roku 1761, sposobem oblaty wyciągnionej, wyrażone kwotę ośemdziesiąt Złotych polskich tąż komplanacją od Synagogi Kaliskiej na rzecz Magistratu corocznie opłacać umówioną do Sumy stu Złotych polskich. taż Synagoga podług umowy z Magistratem podnosi, które sumy obydwie wyżej wyrażone, sumę tysiąc dwieście Złotych polskich wynoszące do kasy Miasta rzetelnie miesiącami; to jest w każdym miesiącu

dawana będzie, drożej mieszczanom kaliskim płacić obowiązani.

A gdyby nad niniejszą ustawę mieszczenia kaliscy, zmówiwszy się drożej lub w podlejszem gatunku jak gdzieindziej wódke Żydom sprzedawać chcieli, ten któryby to czynił, za dostatecznem przekonaniem również karze stu grzywien w Sądach Vicestarościńskich ściągnąć mianej bez odwołania podpadać będzie.

Wódka zaś teraz w szynkach żydowskich znajdująca się, z dyspozycji Magistratu zrewidowana bydź powinna i jej wyszynkowanie do ośmiu dni od daty niniejszej Ugody, Magistrat Żydom dozwala, — po upłynionym zaś tym czasie u nikogo wódka znajdować się nie powinna, tylko w tych czterech od Władz dozwolonych szynkarzy, a nie wyszynkowanej wódki, przez Magistrat zrewidowanej, w przeciągu czasu wyżej opisanego wolność sprzedania oneyże Żydom beczkami zostawuje się ale tylko do tygodnia po tymże ośmio niedzielnym czasie. Gdyby zaś takowy Żyd szynkujący umarł, ten szynk nie może bydź między dzieci dzielony, ani pod żadnym pretetem nie może mieć więcej szynków Synagoga nad cztery wyżej pozwolone. Gdyby zaś który Żyd szynkarz podupadł lub broń Boże z ognia jego domostwo zgorzało, wolno Synagodze w innych domach mieć szynk, ale z zachowaniem najścislejszem, aby nie więcej jak cztery szynki żydowskie były utrzymywane. Gdyby zaś który z szynkarzy zdłużył się i komkurs na jego domostwo zapadł — więc w tym domostwie upadać żydowska propinacja będzie i żadnym pretetem do konkursu kredytorów Szynk podciągany bydź nie powinien, ale na miejsce podupadapacego przez konkurs wierzyciel w szynku, w innym domu Synagoga urządzi szynk. Magistrat zaś Kaliski będzie miał moc wglądania, aby więcej propinacyi nad cztery teraz dozwolone i wyżej opisane, Żydzi Kaliscy nie mieli—Czym jak najostrzejsze ostrzeżenie Magistrat, iż Żydom nie będzie wolno stawiać browarów i gorzelni sobie, garncy ani hałembików mieć w domach i w nich przepalać wódki a to pod karą wyżej przepisaną.

Domów wjezdnych ani stajen ciż Żydzi także pod tą samą karą stawiać nie będą mieć mocy; A że między Cechem krawieckim i krawcami Żydami dwie są uczynione ugody, pierwsza z dnia czternastego miesiąca maja roku 1753. spisana, do ksiąg grodzkich Kaliskich w roku tysiąc siedemset sieddziesiątym ósmym sposobem Obłaty podana, którą Żydom krawcom w Kaliszu mieszkającym dozwolona wolność używania ich rzemiosła z ostrzeżeniem kwoty czternastu Złp., corocznie do Cechu krawieckiego przez Żydów krawców opłacać mianej.

na początku Złotych sto za kwitami ręcznemi Kasjera miejskiego wydawać mianemi, Synagoga Kaliska wypłacać obowiązuje się. Waruje sobie taż Synagoga, iż gdyby garnizon wojskowy z Kalisza wyszedł i inne wojsko tego garnizonu nie zastąpiło — że natenczas wolna będzie od płacenia Inkwaterunku wyżej postanowionego. Gdyby zaś nie w całości garnizon Kaliski, lecz tylko w części wyszedł z Kalisza, więc w proporcji ubyłego wojska Inkwaterunek Synagodze zmniejszony bydź powinien. A gdyby miasto z przedmieściami z licznem wojskiem naciśnione było, iżby żołnierze w kamienicach i domach chrześciańskich proporcjonalnego pomieszczenia mieć nie mogli — w takowym jedynie trefunku Synagoga Inkwaterunek znosić obowiązana będzie. Handel jako przywilejami jest wąrowany dla Synagogi Żydów Kaliskich, tak tegoż używać powinni z tym teraz umówionym warunkiem, iżby Żydzi kupcy nie ważyli się *żadnych marynat ani likworów zagranicznych* lub krajowych oprócz wina koszernego na swoją tylko potrzebę, śledzi i miodu do wolnego szynku i sprzedawania sprowadzać, i tych towarów eksportowanych oraz moczonego stokfiszu sprzedawać nie ważyli się i w tych od ich handlu ekscypowanych towarach Chrześcianom czynić przeszkody, ale pod wolną konfiskatą w przypadku sprzeciwienia się niniejszej ugodzie, przez Magistrat na rzecz Kassy Miejskiej nastąpić miana. Względem zaś zakłócenia o propinacyą tak się zgadzają, iż wolno będzie Synagodze Kaliskiej w ulicach swoich żydowskich mieć czterech domach szynk piwa i wódki, ale w tych domach czterech synagodze do szynku pozwolonych tylko w jednej iżbie każdego domostwa i tylko przez jednego tylko szynkarza szynk ma być dozwolony. Wódkę zaś i piwa nie będą mogli żydzi od nikogo innego brać i kupować tylko od mieszczan kaliskich, a gdyby który Żyd ważył się gdzieindziej kupować, ten karze stu grzywien w Magistracie Kaliskim bez wszelkiego odwołania się za dostatecznem przekonaniem karanym bydź powinien. Czopowe od piwa i Szeleżne od wódki między sprzedającym mieszczaniem i kupującym Żydem przy kupnie umówionem i przez tego, który onegoż opłatę na siebie przyjmie, wypłacone bydź powinno. Gdyby zaś zabraknąć miało wódki u mieszczan kaliskich, w takowym przypadku Żydzi powinni się udać do Magistratu i żądać dania pozwolenia gdzieindziej kupienia Żydom wódki, czego Magistrat w tym przypadku odmówić nie może pod karą stu grzywien w sądach podstarościnskich nieodwłocznie ściągnąć mianą. Aby zaś w przedawaniu Żydom wódki nie działa się depaktacya, warują sobie Żydzi, iż beczkę wódki tylko sześciu Złp. jak gdzieindziej prze-

dziestu grzywien bez odwołania się przez Magistrat Kaliski ściągnąć mienej na rzecz Cechu prasolskiego podpadną, Nadto Synagoga Kaliska obowiązuje się w każdym kwartale wosku funtów dwa Cechowi Prasolskiemu bez najmiejszej sprzeczki oddawoć.

Waruje sobie Magistrat Kaliski, iż gdy przyjdzie do założenia garbarni w mieście Kaliszu, — że natenczas Żydzi nie będą mogli skór w Kaliszu wykupować i onychże wywozić — gdyby zaś majster garbarz chciał niską ceną do garbarni skóry kupować, do Magistratu należeć będzie, aby w kupnie skór sprawiedliwa cena zachowana była.

A jako rezolucją J. Komisji Dobrego Porządku mają zakaz Żydzi sprowadzania medykamentów, okrzemików i innych różnych trucizn, tak i niniejszą ugodą Synagoga Kaliska bierze na siebie obowiązek niesprowadzania i niesprzedawania tegoż, — a to pod karą w rezolucji Komisji Dobrego Porządku opisaną, bez odwołania sciągnąć się mianą.

Daniny wszelkie i wypłaty kwot powyżej opisane, od czasu i daty niżej wyrażonej zaczynać się powinny będą ... którą to ugodę z dobrowolnej chęci nastąpioną i podpisem rąk stron oboich stwierdzoną, dotrzymać i dopełniać też strony zaręczają i powinni będą.

Działo się w mieście J. Kr. Mości Kaliszu w czasie odprawującej się Kommisyi Dobrego Porządku miasta tegoż, dnia dwudziestego dziewiątego miesiąca lutego roku tysiąc siedemset ośemdziesiąt ósmego.

Podpisano: Kazimierz Gibasiewicz, Radca etc., etc. Imieniem całego Magistratu jako Delegowany.

Podpisano: Antoni Nieciecki z Rady imieniem całego szlachetnego Magistratu J. K. Mości miasta Kalisza jako Deputowany. m.p.

Wojciech Trawkowski, Ławnik, imieniem Ławicy miasta J. K. Mości Kalisza jako Deputowany m.p.

Jan Podbowicz, Ławnik imieniem Ławicy m. J. K. mości miasta Kalisza jako Deputowany.

Stanisław Krzystofowicz, Deputowany z siedmiu mężow.

W tym miejscu znajdują się podpisy żydowskie.

Złożona ta ugoda w Komisji Dobrego Porządku w Kaliszu, dnia dwudziestego dziewątego lutego Roku Pańskiego 1788. odbywającej się.

Podpisano: Xavery Nałęcz Kęszycki, Wojewoda Gnieznieński, Prezydujący Komisarz, m.p.

Druga ugoda dnia szesnastego marca roku 1774., między tymże Cechem krawieckim a Żydem Salomonem białogłowskiej roboty krawcem spisana, dozwalająca temuż Salomonowi robienia bialogłowskiej roboty z ostrzeżeniem, aby się więcej nie szerzyła taże robota, a oprócz pomienionego Salomona, i żeby corocznie Złp. trzy do Cechu opłacał, więc podług tych pomienionych ugod tak Cech krawiecki Chrześciański, jako i Żydzi krawcy na zawsze zachować się powinni. A lubo Cech Rzeźnicki zawarł konwencję w roku 1639. z Żydami rzeźnikami sporządzoną i w księgi grodzkie Kaliskie w r. 1640. sposobem Obłaty wciągniona, dwanaście jatek Żydom rzeźnikom dozwalająca, oraz opłatę coroczną w sumie Trzechset Złp. od Żydów rzeźników Cechowi rzeźnickiemu Chrześciańskiemu spłacać mają, oznaczającą, a wszakże odnieszonym czasie, Żydzi rzeźnicy sumę czterystu Złp. podług umówy Cechowi Rzeźniczemu Chrześcianskiemu opłacali. Gdy zaś Cech rzeźnicki Chrześciański przez przywileje i Dekret Kommisji Dobrego Porządku między JWnym Generałem Wielkopolskim i tymże Cechem zapadły w płaceniu daniny w Sumie Tysiąc dziewięćdziesiąt ośm Złp. JWnemu Generałowi Wielkopolskiemu corocznie oobwiązany został, więc przez wzgląd tejże daniny JWnemu Generałwi Wielkopolskiemu corocznie obowiązany został, więc przez wzgląd tejże daniny JWnemu Generałowi Wielkopolskiemu opłacać mianej Żydzi rzeźnicy połowę tej sumy, t.j. sumę pięćset czterdieści osiem Zlp. Cechem rzeźnickiemu Chrześciańskiemu corocznie wypłacać obowiązują się, a cech chrześcianski rzeźnicki, odbierając od Żydów rzeźników teraz ugodzoną sumę należytości Generałską wypćacić corocznie powinien.

A lubo między Kuśnierzami Żydami i Cechem Kuśnierskim Chrześciańskim niema sporządzonej ugody, gdy jednak, jak zaświadczają kwity Cechu Kuśnierskiego, kuśnierze Żydzi kwotę szesnaście Zlp. do Cechu Kuśnierskiego Chrześcianskiego corocznie opłacali — więc te kwote na zawsze corocznie powinni Żydzi kuśnierze Cechowi Chrześcianskiemu kuśnierskiemu opłacać i przy wolności używania swego rzemisła zostawać będą.

A że między Cechem prasolskim i Synagogą Kaliską zachodził spór o szynkowanie soli, więc w następującym sposobie ugodzili się, aby dwóch tylko Żydów w dwu domach w ulicach żydowskich by na zawsze szynkowali i oneż tak Żydom jak i Chrześcianom sprzedawali z tem warunkiem żeby cena soli taka zachowana była, jak będzie u Chrześcian i żeby sprawiedliwą miarę utrzymywali, a gdyby w tych punktach przestępstwo Żydów dostatecznie okazało się karze trzy-

Zgodność odpisu tego, po przedstawieniu mi do sprawdzenia oryginału w Księdze p.t. "Dzieło Ustaw Komisji Dobrego Porządku za panowania Najjaśniejszego Pana Stanisława Augusta, itp., tip." w Archiwum Urzędu Municypalnego miasta wojewódzkiego Kalisza złożonej, znajdującym się — zaświadczam.

Pod datą 11. Stycznia 1831 r.

Rejent Województwa Kaliskiego,
F. Bajer

נספח V

לעמוד 59

התיעצות נציגי פולין הגדולה בימי הסיים הגדול (1792-1788) בזמן הדיונים על שאלת היהודים

בהתאספנו אנחנו משולחי' מקהילו' הנמצאי' ב־פרווענציא' פולין גדול הבאי' לעי' וואַרשא לבחור אנשים יראי' ושלימי' ויכולים לעמוד בהיכל המלך ישרים אשר ילכו לפנינו לפני אדונ(ני) המלך האדיר החסיד יר"ה ישרים היושבים ראשונה במלכו' לטובת כלל אחינו ב"י החוסים בצ(לם) והנה עלה בהסכמה אצלינו לבחור עשרה אנשי' ובידם יהי' נתונה כח והרשאה מאת(נו) מכלל קהילו' והמה יתוועדו יחד עם אנשים הנבחרי' ממדינו' פולין קטן וליטא — ומי שיעלה בהסכמה אצל רובם ככולם לפי ראו' עיניהם לטובת כלל אחינו ביה"ק בדבר הנוגע לממון הן לתקן תקנו' ולגדור גדר, עלינו לאשר ולקיים בלי שום דפי וכמו כן על כל קהילו' הנמצא' בפרווענציא פולין גדול: והנה הסכמנו כולנו שהנבחר מוואייו(ודא) **פאזננסקי** יהי' כבוד הרב הנגיד המפו' מ' שמחה הכהן מפוזנן. **ומוואיוודא קאלישקא כבוד הרבני הנגיד המפו' מ' פישל מקאליש.** ומוואיוודא שערצקי כבוד הרב הגאון המפו' אב"ד מפיעטרקוב. ומוואיוודא לינטש־רצקי הרבני המופלג מ' יצחק ברוך מלונטשרצקי. ומוויודא פלאצקי הרבני הנגיד מ' הירש מפלאצק. ומוואיוודא מזוועצקי הרבני הנגיד מ' העניק כץ מווישיגראד. ומוואיוודא ראווסקי הרבני הנגיד הקצין המפו' מ' ברוך מסאכאטשוב. וכבוד הרב הגאון המפו' אב"ד מק' קראטשין. והרבני הנגיד מ' זעליג — (?) מסטאוויסק. ועדיין לא בחרנו נבחר מוואיוודא קניאפסקי עד שישלחו תושבי קהילו' הנמצאי' בוואיוודא שאפי' קניאפסקי. הנבחרי' הנקובי' בשמותם הנ"ל המה יצרפו עמהם שלושה הרבני' המפורסמי' הנמצאי' אתנו פה היו' ה"ה כבוד הרב הגאב"ד מקורימפני (מקעמפני) והרב הגאב"ד מלאסק והרבני' ה' אב"ד גראדירסק לעשו' כטוב בעיניה' לטובת כלל אחינו בנ"י ועלינו לאשר ולקיים בכל תוקף ועז וחלילה לשום א' מקהילו' הנמצאי' בפרווענציא פולין גדול להמרו' פיהם ולערער עליהם. ואם ירצה א' מהנבחרי' לסלק ידו מזה אזי אין לו רשו' למסור דעתו רק לשאר נבחרי' הנ"ל או למסור דעתו לאחד מהנבחרי' הנ"ל. ורשות נתונה ביד הנבחרי' אם יהי' לפי ראו' עיניהם להיו' תשועה ברוב יועץ משאר חכמי' ושלימי' הנמצאי' פה אזי רשות בידם לבחור מי שירצו ולצרף עמהם. ותוקף הענין כל אשר יהי' בהסכמו' הנבחרי' הנקובי' בשמותם ובצרוף שלושה הרבני' הנקובי' בה (בחתימות) בהנ"ל. עלינו ועל כלל קהילו' לאשר ולקיים בכל תוקף ועז. כל הנ"ל בצדק עליה בהסכמה אצל כל משולחי' הנמצאי' אתנו בפרווענ־ציא פולין גדול ולהיו' לראי' מהימנא באנו עה"ח יו' ח"י מרחשון ישבר לכל לפק.

חתימות

(ארכיון ממלכתי בורשה)

נספח VI

לעמוד 63

פריבילגיה שניתנה בשנת 1793 ליהודי קאלישאי שמואל יוסף

Stanisław August z Bożej Łaski, Król Polski, Wielki Xiąże Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Żmudzki, Kijowski, Wołyński, Podolski, Polaski, Smoleński i Czernichowski.

Oznajmiemy Niniejszym Listem Przywilejem Naszym wszem wolą i każdemu z osobna komu o tem wiedzieć należy:

Iż My maiąc sobie zalecono Starozakonnego Samuela Józefa, obywatela i Mieszkańca miasta Naszego Kalisza w rzeczach handlowych działność, a chcę onego, do usług Naszych zachęcić, a myśleliśmy go w Naszą protekcyę Królewską przyjąć, i pozwolenie Nasze onemu, żonie jego i Sukcessorom na wolne Towarów *jedwabnych płóciennych i wełnianych* przechowanie i wykładanie niemniej piwa warzenie, Gożałki kurzenie i przepakowanie dać i udzielić, jakoż niniejzym listem Przywileiem Naszym tegoż Starozakonnego Samuela Jakuba obywatela Kaliskiego wraz z żoną i sukcessorami Jego w protekcją przyimuiemy i od wszelkiej iakiejkolwiek Impulssyi zostawiamy. Pozwalaiąc temu Starozakonnemu Samuelowi Józefowi, żonie jego i Sukcessorom tylko w mieście Naszym Kaliszu i po innych Starostwa własnego Miastach to wczasie jarmarków i targów na każdym miejscu w sklepach i publicznych miejscach wszelkiego gatunku towary jedwabne, płócienne i wełniane wystawiać, sprzedawać, zamieniać, niemniej piwo warzyć, gorzałkę kurzyć przepalać te

Królewskiej i dla lepszej wiary przy podpisie Moim osobną pieczęć naszą przycisnąć rozkazaliśmy.

Dan w Warszawie dnia XVI Marca Roku Pańskiego MD CCXCIII Panowania Naszego XXIX Roku.

Stanisław August Król (LS)

Przywilej na wolne handlowanie, Trunków warzenie i propinowanie w mieście Kaliszu Starozakonnemu Samuelowi Józefowi obywatelowi tegoż Miasta, oraz żonie i sukcessorom Jego dany.

St. Winiarz Puzyna z Thozielska

obydwa trunki w mieście naszym Kaliszu nie tylko szyndować przedawać, ale też równej wolności jakiej z przepisów Praw i Przywileiów obywatele Miasta Kalisza używaią i zajmulą się, Onemu, żonie i successorom jego używać i zaszczycać się pozwalamy, Co do wiadomości wszystkich do kogo należeć będzie osobliwie Urzędów wszelkich a mianowicie Magistratu miasta Naszego Kalisza donosząc, mieć chcemy i rozkazuiemy, aby pomienionego Starozakonnego Samuela Józefa z żoną i Sukcessorami jego przy niniejszym Przywileiem i udzielaże w nim wolności zachowali, i od innych zachować starali się. Dla łaski Naszej

נספח VII

תשובת השלטון הפרוסי לתלונת העירונים בשנת 1805

Friedrich Wilhelm etc.

In Verfolg der die Representanten der hiesigen Bürgerschaft Kaufmänner Aeltersten unter 1 November v. J. in betreff ihrer Beschwerde über das Ausbreiten der Juden in hiesiger Stadt vorläufig ertheilten Resolution, wird denselben nunmehr zum Bescheide eröfnet, dass da nach den von den Krieges und Steuerrath Ruhrhart deshalb eingereichten Verhandlungen und den von der Judenschaft beygebrachten Privilgien, selbige nur aufgewiesen hat dass Ihr das Recht in Kalisch eigenthümlich Häuser zu besitzen, zwar zugestanden jedoch darin nicht enthalten ist, welcher die Zahl dieser Häuser bestimmt, letztere aber durch die im Jahre 1540 geschlossene und durch die Allerhöchste *Kabinetts-order vom* 31 *Juli* 1802 *bestätigten Vergleich auf* 11 *festgelegt* wurden es hierbey *um*als bereits feststehet, dass die Anzahl der Judischen Haus-Eigentümmer nicht grösser worden ist, als sie es vormahl gewesen ist.

Um nun dies zu bewirken die gedachte Zahl der Juden Häuser wieder herzustellen, ist festgesetz worden, dass nur bey Besitzveränderungen ob intestato* ein Haus wiederum auf einen Juden übergehen kaum und dass wen die nicht der Fall ist, das Haus durch Subhostatio an einen Christen verkauft, auch mit dieser Massregel solange fortgefahren werden, soll bis nur 11 Häuser in der Hände von Juden sind. Hiernach ist daher der Justiz-Magister instruirt auch der Ruhrhart angewiesen worden, sämtliche jetzt vorhandene Juden Häuser mit ihren Besitzern aufzeichnen zu lassen, und das Verzeichnis einzusenden Was übrigens das Gesuch der Suplicanten, wegen Zurückweisung der Juden in das sogenante Juden Viertel betrifft insoferm sie dort zur mithe wohnen, so ist solches bereits durch das Rescript des hahen Südpreussischen Provinc Department vom 21ten Juli v.J. als unzulassig erkannt indem dies mit der Absicht der Landes Regierung die Juden durch die nähere Verbindung mit Christen, diesen nach und nach in Geist, Lebens-Art, und Ordnung zu verähnlichen, nicht zu vereinigen ist. Überdies kann doch auch das Einmiethen der Juden in Christlichen Häusern, nur gegen besondere Concessionen der Kammer stattfanden, und die Bürgrschaft kann überzeugt sein, dass die Kammer Missbrauchen hierüber und den sichersten änderungen der Juden gewiss Gräntzen setzen wird.

Hierbey behält es daher auch sein unabänderliches Bewenden, und werden die Suplicanten unt ihrem erwähnten Gesuche hiermit ab und zur Ruhe verwiesen.

Kalisch den 2 Februar 1805.

Königl. Südpreussische Kriegs und Domänenkammer (unterzeichnet) Neuden An die Representanten der hiesigen Bürgerschaft und Kaufleute. Beber, Polackiewicz et Consortes.

נספח VIII

לעמוד 57, 58

תקנות ועדת הסדר־הטוב

a

VIII. O Przekupstwie Żywności

Czyniąc przyzwoity ku powszechnej wszystkich mieszkańców wygodzie, potrzebie i sprawiedliwości porządek, a zapobiegając nieprzyzwoitości i przekupstwa żywność drożącemu, oraz kłótnie między mieszkańcami czyniącemu, Kommissya stanowi ażeby żaden przekupień tak chrześcianin jako też i żyd od początku dnia aż do godziny porankowej dziewiątej, nie ważył się żywności wszelakiego rodzaju w mieście, a tym bardziej wychodząc na przedmieścia lub a drogi, przekupować, ażby wprzód w przeciągu wyżej wyrażonego czasu, każdy obywatel miasta na swoją własną nakupił i opatrzył się potrzebę, a to pod karą grzywien dziesięciu w Szlach: Magistracie bez odwoływania się na przestępującego niniejszą ustawę do Kassy miejskiej sciągnąć mianą i konfiskacya okupionej na bruku żywności, czego dozór Dyrektorowi Policy i Instygatorowi mieskiemu przez pachołków mieskich do wykonania Kommissya zaleca (str. 199)*.

b

XII. 8. Rezolucya względem Serwisgieltu zmniejszyć mienago.

Lubo tabellą Serwisgieltu na garnizon tutejszy czyli jego inkwaterunek Komissya powyżej wypisaną wystarczającą sporządziła, że jednak teraz później między Szlach: Magistratem, wszystkiemi cechami i pospólstwem chrześciańskiemi z jednej a Starszymi synagogi i wszystkiemi mieszkańcami Żydami miasta J.K.M. Kalisza z drugiej strony dopiero przy kończącej się Kommisyi sporządzoną i zawartą ugodę, taż synagoga kaliska przykładać się każdorocznie miastu za inkwarterunku czyli Serwisgielt kwotę zl. pol. 4,400 obowiązała, a zatem ten przybytek za zniesieniem się i chętnem Szlach: Magistratu zezwoleniem na ulżenie i umniejszenie ubogim tegoż miasta mieszkańcom, a mianowicie osieroconym wdowom i zgrzybiałym bez sposobu będącym mieszkańcom lub kalekom ledwie sposób życia mającym, Serwisgielt opłacającym czyli inkwaterunki podejmującym Kommissya raz na zawsze przeznacza i przeczoną kwotę (jako wyżej jest przepisano) proporcyonalnie na domy takowych zubożonych mieszkańców sprawiedliwie rozdzielić Urodz: Administratorowi w najrychlejszym czasie z mocą nadaną przeleca, a takowy dyspartyment powinien być przez niego ułożony podpisany i w księgi miejskie wniesiony a to dla powszechnej każdego mieszkańca wiadomości. (str. 291).

c

XVII. 3. Powinność czyszczenia ulic żydowskich

Gdy obywątele wszyscy miasta J.K. M. Kalisza tak rynek cały jako też i ulice wktórych mieszkają wyczyścić i w ochędostwie utrzymywać przez ustawy Kommissyi teraźniejszej obowiązanemi zostali, podobne też obowiązki Kommissya i na Żydów tutejszej synagogi rozsiąga i nakazuje surowo, aby w teraźniejszym 1788 r. ulice wszystkie nad któremi mieszkają, a błota i gruzów, aż do bruków gdzie się tylko znajdują, wywieźli, wychędożyli i w ochędostwie utrzymali a to pod winą 100 grzywien w jurisdykcyi staroścínskiej bez odwołania się sciągnąć mianą. Nadto, co do umiatania śmieci przed swojemi domami zrobienia i utrzymywania bruków aż do rynsztoków, niewylewania fecessów równo tak jak Chrześcianów mieszkańców w ustawach onymże przepisanych pod ostrością tamże na Chrześcian ściągnąć mianą, także i Żydów wszystkich Kommissya obowiązuje (str. 231).

d

XVIII. 1. Ustawy względem ognia i sadzy

A że i tutejsi Żydzi snaczną część drewnianych domów i kamienic większemu nieszczęściu ognia podlegających w kilku posiadają ulicach, dla czego onyże sikawkę jednę porządną z wężami dosadną, stągwi cztery przy studni w żydowskiej ulicy, haków 6, wszystkim węborki zaś z każdych dwóch domów po jednym skórzanym na dzień tenże sam I Lutego w r. 1781 sprawić i wygotować Kommissya rozkazuje, a to pod sztrafą 500 grzywien — w przypadku niedopełnienia do Kassy ogniowej pod exekucją zapłacić mianą i też sikawkę jako i inne wzwyż wspomnionych porządki ogniowe ciż Żydzi swym kosztem na zawsze utrzymywać mają, którzy w przypadku pożaru równie z Chrześciany do najsilniejszej ognia obrony gotowemi i obowiązanemi iżby byli, Kommissya zaleca.

* מארכיון העיריה בקאליש, נדפס בספר:
Dzieło Ustaw Komisyi Dobrego Porządku Adam...

rzanych i obcych Żydów examinować i do Szlach: Prezydenta lub Dyrektora Policyi dla sprawienia się przyprowadzać.

2. Rezolucya na studnią żydowską

Ponieważ miasto J.K.M. Kalisz wodę zródelna do studzien w mieście będących blisko ćwierć mili rurami nie małym kosztem utrzymywanemi prowadzić musi, które i do studni żydowskiej na ulicy od rynku ciągnącej się tymże Żydom od Szlach: Magistratu dnia 15 m-ca Lipca roku 1773 dla potrzeby ich życia i bezpieczeństwa od ognia wystawić pozwolonej cug najpierwszi wody mają, a dopiero dalej do studzien miejskich się ciągną; dla tego też Żydzi ciż do tejże studni przykładać sią do expensu na rury proporcyonalnego miastu (oprócz płacenia od duktu wody osobnym zwyczajem od nich powinnego) przykładać obowiązali się. Że jednak cug pierwszy wody, jako wyżej wyrażono jest, rury do tejże studni żydowskiej podają a z tej w przyzwoitym ochędostwie nieutrzymywanej, dopiero dalej woda do studzien miejskich idzie, i dla tego często nieczysta cuchnie i zdrowiu szkodliwą stąd być może; przeto Kommissya stanowi i Szlach: Magistratowi nakazuje, aby całą wodę rurami w pierwszeństwie do swoich studzien miejskich prowadzili, a dopiero z ostatniej studni miejskiej w ulicy S-go Mikołaja beędącej, od ulicy Żydowskiej, niedalekiej wyprowadzili, którą Żydzi swoim kosztem utrzymywać na zawsze dla własnej potrzeby i bezpieczeństwa od pożaru powinni, — a to pod karą 300 grzywien na niezachowujących terazniejszej ustawy w jurisdykcyi vice-starościnskiej bez odwołania się ściągnąć mianej (str. 232).

3. Rezolucya Żydom kupowania więcej kamienic i domów zakazująca

Od najdawniejszych czasów gdy nieustanne między Szlach: Magistratem miasta J.K.M. Kalisza i Żydami jego mieszkańcami o ich rozszerzanie się wynikały kłótnie i te obydwie strony do niemałych przyprowadziły kosztów; dla czego Kommissya i takowemu na zawsze odtąd zapobiegając uszkodzeniu, stanowi i surowo wszystkim Żydom synagogi kaliskiej zakazuje, iżby żadnych kamienic, domów, pustych placów, ani sklepów w całym rynku i wszystkich miasta ulicach, oraz przedmieściach, gdzie dotąd Chrześcianie mieszkają, Żydzi nie kupowali, nie wyderkaffowali, ani arendowali, ani żadnym bądź jakimkolwiek prawem nie nabywali i nie trzymali, wyjąwszy te które do tego czasu sądź jakimkolwiek prawem trzymają a to pod karą 1000 grzywien na niezachowujących tej ustawy, tak na Chrześcianina jako też i Żyda do Kassy miejskiej przy dowiedzeniu w jurisdykcyi

e

XIII. 5. Rezolują względem oznaczenia Baszty do składu prochu i siarki

Powszechnie wszystkich mieszkańców wyciąga bezpieczeństwo, iżby prochy i siarki w kramach korzennych i innych jakichkolwiek (gdzie z ogniem i światłem ludzie chodzić zwykli) chowanemi nie były; zaczem Kommissya gdy wszystkim kupcom chowania w takowych kramach w Ustawie onymże przepisanej prochu i siarki tylko każdego gatunku trzy funty mieć w kramie pozwoliła a wiącej pod pieniężnymi i osobistemi karami zakazała, do chowania zaś takowego towaru, aby jedne baszt Szlach: Magistrat tymże kupcom wyznaczył nakazała; przeto tenże Szlach: Magistrat takowej Ustawy koncem zabezpieczenia całego miasta wypadłej dopełniając, tymże kupcom wrzystkim tutejszym tak Chrześcianom jako i Żydom mieszkalnym i na przyszłość mieszkać mającym, którzyby prochem i siarką handlowali czyli handlować w przyszłości mieli, do składu takowego towaru basztę jedną na Złotej ulicy, w końcu ulicy Żydowskiej, w samym okręgu murów miejskich stojąca wiecznemi czasy nadaje, ktorą sobie ciż kupcy w tejże baszcie skład jako wyżej, towaru mieć mający, w teraźniejszym roku na dzień 1 Lipca wyreparować de proprio obowiązani będą, przez skladkę proporcyonalną, która w obecności Szlach: Magistratu ustanowić sobie natychmiast powinni będą; a przesto od dnia jako wyżej, któryby kupiec prochu lub siarki nad przepis wyżej wyrażony w swoim kramie, czyli innym miejscu mieć i chować ważył się, karom 100 grzywień do Kassy miejskiej za pierwszem dostrzezeniem, za powtórnem zaś w dwojnasob, i tak zawsze powiększając, zapłacić miana karany być powinien.

f

XXI. O Żydach

1. Żydzi nieosiedli

Żydzi zagraniczni w tutejszym mieście nieosiedli, nie będą mogli żadnego handlu prowadzić pod konfiskatą ich towarów przez Szlach: Magistrat przez licytacyę sprzedać i do Kassy miejskiej obrócić mianych i takowych Żydów zaświadczenia pewnego, ich poczciwości i skąd są niemających, żydzi tutejszego miasta gospodarze przyjmować nie mają bez wiedzy Szlach: Magistratu, a to pod karą 50-ciu grzywien na Żyda gospodarza teraźniejszą ustawę przestępującego do Kassy miejskiej przez Szlach: Magistrat praecisa appellatione, w Sądach radzieckich ściągnąc mianą — dla czego pachołcy miejscy i strażnicy przy bramach powinni będą takowych podej-

powinni, — a gdyby się ociągali, tedy za rozkazem Prezydenta czyli Dyrektora Policyi przez pachołków miejskich wygnanemi być mają. W szpitalu zaś żdowskim kaliskim samych tylko tutejszych rodaków, ubogich, kaleków synagodze wolno będzie trzymać, których każdego roku razy kilka Dyrektor Policyi w upatrzonym i wolnym czasie lustrować będzie obowiązany, a gdyby się przy lustracyi domów i szpitala żydowskich obcy żebracy Żydzi między kaliskiemi znaleźli, starsi synagogi winą 50 grzywien przez Szlach Magistrat do Kassy miejskiej praecisa appellatione strofowani, a Żydzi żebracy przez pachołków miejskich schwytani i do chędożenia bruków przez niedziel 4 zażyci a potem wypędzeni być mają, których synagoga furami odsyłać nie będzie pod ostrością wyżej wyrażoną (str. 204).

starościńskiej, bez odwołania się ściągnąć mianej (str. 134).

g

XXIII. 2. Żydzi żebracy

Ponieważ Żydzi żebracy po kraju, wsiach i miastach tułający się, częstokroć zaraźliwe choroby przynosić i różne kradzieże oraz występki popełniać zwykli, dla czego onymże tułanie się nawet przez uniwersał Prześwietnej Nieustającej Rady zakazane; przeto Kommissya i w tym powinną zachowując ostrożność, Szlach: Magistratowi i synagodze tutejszej kaliskiej zaleca, iżby takowych do miasta nie wpuszczali, ale przy bramach miasta zatrzymani, a od synagogi natychmiast jałmużną opatrzeni, odejść

נספח VIII א

לעמוד 79

הפרפקט מסרב לשחרר מחוב

czajne wojska przechodzącego, mieszkańcy tutejsi wszelkiego wyznania wolnymi także od składek przez Radę Municypalną rozpisanych będą — lecz pod ten czas nie może Prefekt Departamentu nikogo od nich uwolnić.

(podpisano) *Garczyński*
Kowalski,
S.G.

Do Starszych Synagogi Kaliskiej.
Nr. 220 z maja.

Kopia.

W Kaliszu, dnia 4. maja 1812 r.

Prefekt Departamentu Kaliskiego

Na przedstawienie Starszych Synagogi Kaliskiej z dnia 3.b.m. i r. względem uwolnienia Ludu Starozakonnego od zapłacenia Zlp. 9030 odpowiadając, oświadcza:

Iż skoro ustaną rekwizycje nadzwy-

נספח IX

לעמוד 78

הצו לחתום את בית־הכנסת

nie będzie — oprócz tego przestają się ze Starszymi Synagogi ośmiu Gwardystów na Exekucje, których dla krnąbrnych członków Synagogi potrzebować mogą — a należy się każdemu z tych Gwardystów po sześć ośmaków na dzień jeść i pić.

Karność wojskowa Gwardystom jest zalecona.

WKaliszu 7 maja 1812 r.

Horning (S.G.)

* egzekucyjnie.

Prezydent Municypalnego miasta Kalisza

Gdy Starsi Synagogi tutejszej wskazan JWnego Prefekta Departamentu Kaliskiego żadnych nie uczynili, a składki na Synagoge tutejszą, przez Szanowną Radę Municypalną wypisane w summie 9030 Złotych polskich nie zapłacili i tylko codziennie nowe zwłoki robią. Więc JWPanu Turnelowi Kommisarzowi cyrkułowemu zalecone zostało, aby Bożnicę zapieczętował, którą pierwej otworzona nie będzie, dopóki summa e.u.* zapłacona

נספח X

לעמוד 78

תזכיר הקהילה אל שר הפנים

Jaśnie Wielmożny Ministrze Spraw Wewnętrznych!

Starsi Synagogi Kaliskiej w imieniu całej gminy tejże Synagogi proszą o uwolnienie od nadzwyczajnych kontrybucji, które Rada Municypalna Kaliska na nich nakłada.

Nędzny stan gminy kaliskiej wyznania starozakonnego, w rzeczy samej nielicznej, a przecież po większej części, bo w pięciu szóstych częściach z najuboższych tylko familii, bo tylko z rzemieślników i wyrobników składająca się, więcej daleko jak gmina wyznania chrzesciańskiego, więcej jak sześć razy tyle gmina wyznania starozakonnego wynosząca — niewiadomo z jakiego powodu przez Radę Mynicypalną Kaliską uciśniona — przymuszona jest żebrać nie łaski, ale równego z innymi mieszkańcami Kalisza wymiaru sprawiedliwości. Niedosyć w tym, że w czasie teraźniejszych przechodów wojskowych tylko Starozakonni muszą dostarczać stoisk i przewodników dla wojska, gdzie Rada Municypalna za pomocą sług policyjnych i gwardystów najuboższym nawet rzemieślnikom czeladz ich od warsztatów, a wyrobników od zgłodnialych żon i dzieci które każe z domów wypędza — i przez kilkudniowe trzymanie ich choroby i głód pomiędzy nędznymi wzniecą! Niedosyć na tym, że Reskryptem JWnego Pana od dostarczania świec dla wojskowych uwolniona, dotąd dostawiać i od mięsa koszernego tak wielki podatek, bo od funta mięsa sześć groszy, od Jndyka 1 Zł., itd. opłacać musi. Niedosyć na tym, że różnych statków i naczyń kuchennych dla przechodzących wojsk przeszło za 2000 Złotych polskich, obrusów nowych i serwet z przeszło 1500 Złotych, a pościeli i muslinów za przeszło 1000 Złotych Radzie Municypalnej dostawić musiała. Już dosyć na tym, że już dwie summy, jedna 6000, a druga 900 Złotych tejże Radzie Municypalnej zapłaciła i na to kwity posiada, ale nadto też Rada Municypalna do tego już posunęła się stopnia, ze Porucznika Drozdowskiego od Gwardji Municypalnej z przydanymi mu ośmiu żołnierzami saskiemi wysłała do starozakonnych kupców kaliskich Abrahama Mamelok i Leyzera Bloch, tymże kufry i skrzynie rozbijać i pieniądze gotowe zabierać kazała. Rozbicie skrzyń i kufrów istotnie nastąpiło — ale choć u uważanem bogatych kupców, pieniędzy nie znaleziono, bo w złości wojny nikt towaru nie kupi, a zatym i kupiec gotowych pieniędzy mieć nie może.

Gdy takowy postępek i rozbicie gwałtowne schowań osób prywatnych nie skutkowało, Rada Municypalna na kupców i szynkarzy kaliskiej Synagogi nową kontrybucję w ilości 9030 Złotych oprócz dawnej danej już pod dniem 27. kwietnia r.b. nałożyła, jak dołączony tu oryginalny rozkaz, o którego zwrot dopraszamy się, pod literą A. wskazuje; a gdyby w czasie oznaczonym Synagoga Kaliska dla swoich członków nie była w stanie summy tej wyłożyć, w dniu siódmym miesiąca i roku idących, jak dołączony tu oryginalny rozkaz Prezydenta Municypalnego pod literą B. wykazuje, a o którego zwrot również dopraszamy się. Bóżnica nasza przez komisarza cyrkułowego Turnelli zapieczętowana została; i oprócz tego ośmiu Gwardystów z obowiązkiem dawania im jeść i po 1 i po 1½ pol. Złotego na dzień nastawiono nam na Exekucje które to opieczętowanie i Exekucja do dnia dziesiejszego trwają.

Jaśnie Wielmożny Panie! Jakimby sposobem to gwałtowne postępowanie z nami, a w szczególności zapieczętowanie Bóżnicy, Rada Municypalna usprawiedliwić zdoła, przy którym nawet jeden z prawowiernych Izraelitów, chce księgi nabożeństwa swego ratować złamaniem ręki był uciśniony — tego nie wiemy, albowiem Konstytucja Księstwa Warszawskiego bez wyjątku zaraz w Artykule drugim wszelka część religijan, a zatym i starozakonna wolna bydź ogłasza. Skąd zatym ta niesforna myśl Rady Municypalnej przez opieczętowanie naszej bóżnicy sprzeciwiać się woli nawet prawodawcy naszego wielkiego Napoleona! Do Jaśnie Wielmożnego Pana decyzji zachowując sobie dalsze krzywdy naszej poszukiwanie, przeciw komu należeć będzie — temczasowo poddajemy prośbę aby najprzód odpieczetowanie bóżnicy nakazanym zostało.

Co do reszty naszych uciążliwości, a mianowicie niemożności zapłacenia przez Synagogę Kaliską żądanej od niej kontrybucji w ilości 9030 Złotych — tu, Jaśnie Wielmożny Panie, przedstawialiśmy JWnemu Prefektowi Departamentu Kaliskiego potrójnie naszą nie możność i ubóstwo Synagogi Kaliskiej, która i tak przeszło od lat dwudziestu pod konkursem stoi; i rząd wszystkie jej proventa na zaspokojenie wierzycieli dotąd zabiera — taż na pierwsze i trzecie przedstawienie brevi manu tylko przez okazanie nam rezolucji na naszych prośbach umieszczonej — odpowiedziano nam, że żadnej nie możemy uzyskać ulgi; a co do zapieczętowania bóżnicy lubo w trzecim podaniu, i o to żaliśmy się, żadney nie dostaliśmy odpowiedzi, ja-

ko dołączona tu w kopii pod literą C. również brevi manu wydana rezolucja, która przy okazaniu nam przekopiowaliśmy sobie, pod datą 8. miesiąca i roku idącego wskazuje.

Na drugie tylko podanie z dnia 3 maja r.b. zyskaliśmy pod dniem 11. tego miesiąca dołączona tu pod D. oryginalną rezolucję, której znów dopraszamy też i ta pełna tylko obojętności i grożących większem ieszcze dla nas może nieszczęściem, najmniejszej nędznemu losowi naszemu nie czyni ulgi, — owszem, gwałtowny postęp Rady Municypalnej powaga swoja tym więcej zdaje się upoważniać. Okoliczność ta, Jaśnie Wielmożny Panie, jest drugim przedmiotem naszej prośby.

Racz, Jaśnie Wielmożny Panie, zastanowić się nad tym, że woyska sprzymieżone Narodu naszego — nie mogą i nie żądają od nas żadnych kontrybucyi — że tych i naród, chociażby pod płaszczykiem podatków, bez upoważnienia sejmu wymagać nie może, a tem mniej Rada Municypalna może bydź w stanie arbitralnego nakładania tak wielkiej kontrybucji na najnikczemniejszą cząstkę mieszkańców swojego okręgu.

Wojska najjaśniejszych naszych sprzymierzeńców pobierają w przechodach swoje racje, pobierają swoją gażę od swych monarchów — cóż więc za potrzeba nakładania kontrybucji? Wszakże wygoda domowa inkwaterunków przez gospodarzy wszelkiego wyznania, nie dała powodu do narzekań wojskowym na mieszkańców miasta Kalisza, ile nawet najbogatsi kupcy chrześciańscy, jakoto winiarze, cukiernicy i szynkarze, którzy własne posiadają domy, pod pozorem że mają Generałów i Pułkowników, którzy sami utrzymują się i nic od gospodarzy nie żądają, dawszy stancję, tylko w setnej części, nie doznawają tyle ciężaru, ile go doznawa biedny rzemieślnik, który dostając na kwaterę 10 lub 12 prostych żołnierzy, przyzwoity wikt dawać im albo z domu uciekać jest przymuszony. Taka jest niedola, która gnieci starozakonnych, gdyż naiwięcej prostych żołnierzy dostaie naiwięcej przy powszechnem ubostwie dokucza.

Jeżeli zas kancelarya Kaliska wydatki, jakie również z innemi obywatelami Kalisza czynic przymuszona, to nie upoważnia Rady Municypalneq do ściągania kontrybucji od Starozakonnych samych tylko, gdyż to ma znaczne dobra i znaczne na to dochody — a o repartycji sprawiedliwej, któraby i inne klassy dotyczyła, nie wiemy.

Racz zatym, Jaśnie Wielmożny Panie, wymierzyć nam sprawiedliwość i uwolnić nas od tej napaści. Bóg Abrahama, ten sam, co i Chrześcianom i wielki Napoleon, ktory każdemu stanowi równą wymierza sprawiedliwość i uwolnić nas od tych napaści, i Konstytucja Księstwa Warszawskiego, która w Artykule czwartym w obliczu prawa wszystkim stanom równość nadała — wszystko to wróży nam pomyślny skutek. Dla czego prosimy, aby Jaśnie Wielmożny Pan łaskawą swoją odpowiedz również przez sztagetę kosztem naszym zwróciwszy wszystkie, aneksa odesłać nam raczył.

Jesteśmy z najwyższym respektem

Jaśnie Wiemożnego Pana nainiżsi

Heyman Stern

Layzer Kopel

Z Kalisza dnia 10. maja 1812 r.

נספח XI

לעמוד 79

הטלת המס הנוסף

Rada Municypalna

Miasta Kalisza

Wzywa niniejszym Starszych Synagogi Kaliskiej, aby na potrzeby wypaść mogących wojsk przechodzących, oprócz tego, co już złożyli i uiszczą w dniu jutrzejszym w summie 1006 Zlp; złożyć ma jeszcze summę równą, jaką od Chrześcian wymagana jest, w ilości 9030 Zlp. a to z kupców i szynkarzy ściągnąć postarali się, i do kasy Rady w dniach czterech pod Exekucją złożyli.

W Kaliszu 7 maja 1812 r.

Kowalewski

P.R.

Jerzewski

Do Starszych Synagogi w Kaliszu.
Nr. 241.

נספח XII
לעמוד 79

תזכיר הקהילה אל הפרפקט

Synagoga Kaliska przez Starszych Zgromadzenia Starozakonnego prosi o uwolnienie siebe od exekucji zastawy względem zapłacenia kontrybucji 9030 Złp., przez Radę Municypalną Kaliską żądanej.

Jaśnie Wielmożny Prefekcie
Departamentu Kaliskiego!

Niechcąc trudzić JWnego Pana wyszczególnieniem okoliczności, dla których zadanej teraz od nas przez Radę Municypalną kontrybucji złożyć w stanie nie jesteśmy — odwołujemy się tylko na potrójne noty, które w tym przedmiocie do JWnego Pana w czasie teraźniejszych przechodów wojskowych podaliśmy z wyszczególnieniem, ile już gotowym groszem i innymi daninami przyczyniliśmy się do znoszenia powszechnego ciężaru. Lecz że to wszystko nie skutkowało — przymuszeni zostaliśmy przez sztafetę udać się w dniu 11. miesiąca i roku idącego o ulgę do JWnego Ministra Spraw Wewnętrznych z przedstawieniem, iż w mocy *Art.* 29. Konstytucji Księstwa Warszawskiego, Rada Municypalna ani jej Zwierzchnicy nie byli upoważnieni do opieczętowania naszej bożnicy, a tym mniej w skutku *Art.* 21*ego* nakładać na nas danin, któreby przez Sejm, a przynajmniej przez Sekret. Najjaśniejszego Pana upoważnione nie były.

Przy ogólnej niemożności płacenia Synagogi Kaliskiej z tych i innych przyczyn, uwolnienia nas od rzeczonej kontrybucji w przedstawieniu naszym do JWnego Ministra Spraw Wewnętrznych dopraszaliśmy się, o czem donosząc JWnemu Panu, ponieważ na exekucje został już zastawiony dom. Intendent i Komisarz Cyrkułowy, JWny Pan Handkiewicz i Janusiewicz, którzy zabieraniem i przedażą rzeczy Starszych Synagogi tudzież Kupców i innych prywatnych osób — zagrażają nam, że jeśli natychmiast gmina Synagogi Kaliskiej nie złoży żądanych od siebie 9030 Złp. i przymuszeni jesteśmy prosić JWPana o wstrzymanie przeciw nam wszelkich kroków exekucyjnych do dni czterech, z powodu nadchodzącego jutro Szabasu, a potym Zielonych Świątek, dlatego, abyśmy temczasem, albo pomyślną Rezolucię od JWnego Ministra Spraw Wewnętrznych — albo sposobność zebrania zadanych od nas gotowych pieniędzy uzyskać mogli.

Jaśnie Wielmożny Panie, Ojcze łaskawy i sprawiedliwy Departamentu Kaliskiego, racz łaskawie przyjąć prośbę ludu Starozakonnego, od wszystkich uciskanego, a twej pieczy zarówno z ludami Chrześciańskiego wyznanie powierzonego — który w oczekiwaniu łaskawej Rezolucyi ma honor bydź z najwyższym Respektem IWnego Pana najniższym

z Kalisza dnia 7/ego maja 1812.

נספח XIII
לעמוד 80

תזכיר שני אל שר הפנים

Synagoga Kaliska ponawia swa zażalenia na Władze miejscowe w Kaliszu o uciskanie jej składkami i różnemi ciężarami i prośi o spieszną rezolucję.

Warszawa, dnia 4. sierpnia 1812

Jaśnie Wielmożny Ministrze Spraw Wewnętrznych!

Niżej podpisani Delegowani od Synagogi miasta Departamentowego Kalisza odebraliśmy najłaskawszą na dniu 2. lipca r.b. od JWnego Ministra rezolucję, w której nam JWy Pan oświadczyć raczyłeś, iż wydane zostało Prefektowi Kaliskiemu zalecenie, ażeby pobór składki na potrzeby głównej kwatery Naj. Króla Westphalskiego wstrzymany i egzekucja wstawiona cofniona została; gdy atoli rzeczony Prefect w skutku takowego zalecenia nie myśląc bynajmniej o powróceniu nam w gotowiznie sum nad proporcje, już po przeniesieniu się z Kalisza Głównej Kwatery Króla JMości Westphalskiego wybranych, nałożył na mieszkańców wyznania mojżeszowego miasta Kalisza, przyciskając ich do tego ostrą exekucją, składkę wynoszcą 240 Talarów w celu zaspokojenia Staroz. Leyzera Mamelok, któremu takowa suma z upoważnienia Prefekta przez Radę Miejską gwałtem wzięta została.

Zostając w tak przykrem położeniu, upraszamy najpokorniej, JWnego Ministra, ażeby exekowanie takowej od nas składki cofnąć zalecić raczył; wszakże Prefekt, wybrawszy już po odjeździe Króla Westphalskiego dość

* נספח XIV הושמט

Spraw Wewnętrznych, jako czuwającego nad dobrem mieszkańców jakiegokolwiek wyznania — w imieniu całej synagogi jak najusilniej — o wymierzenie nam sprawiedliwości oraz o łaskawą i spieszną, tak na wspomniane, jako też i na teraźniejsze nasze podanie rezolucje — na którą z niecierpliwością przycisnieni exekucją, oczekujemy.

Jaśnie Wielmożnego Pana najniżsi słudzy,

Mozes Michal Flam
i Lebel Warter,
Delegowani od synagogi
miasta Kalisza

znaczne sumy które żadną miarą, po oddaleniu się Głównej Kwatery, nie mogły być na potrzeby onejże obrócone, jest teraz w stanie rzeczonemu Leyzerowi Mamelok sumę 240 Talarów w gotowiznie zwrócić rozkazać.

Niżej podpisani podali także na dniu 6.z.m. do JWego Ministra prośbę, na którą dotąd nie uzyskaliśmy odpowiedzi — o uwolnienie nas od dostawy Stoik i dostarczania światła na potrzeby przechodzącego wojska, oraz od dostawiania ludzi na odbywanie różnych straży i wart. Takowe bowiem ciężary znosić dłużej nie będziemy w stanie.

Upraszamy przeto JWego Ministra

נספח XV

צו לקביעת תחום־מושב

Urzędem Municypalnym przedstawił nam najdalej w przeciągu czterech miesięcy projekt do urządzenie Starozakonnych w mieście Kaliszu.

W projekcie tym należy wskazać niektóre place, ulice lub przedmieścia na którychby Starozakonnym dozwolona być mogła wolność wznoszenia i nabywania domów, pod warunkiem, iżby tamże się trudnili procederem, prawom i przywilejom Miasta nie szkodzącymi. Nawzajem w projekcie ma być zaznaczone, z których ulic i placów Starozakonni, mimo uzyskanych dotąd koncesji i przywilejów w pewnym przeciągu czasu ustąpic będą obowiązani; również co do procederów dalszych mają być bezwzględnie na dotąd uzyskane koncesje i przywileje oznaczone w tymże projekcie, stosunki między Chrześciany i Starozakonnym, ile możności do spraw Miasta służących zaregulowanemi. (patrz Akta Miasta Kalisza, Vol. VI).

Przy odezwie Radcy Sekretarza Stanu z dnia 29, *czerwca* 1821 *roku,* 16341, *przesłana została decyzya Xięcia JMosci Namiestnika Królewskiego w przedmiocie uporządkowania Miasta Kalisza, której Artykuł* 7. *mówi: O Żydach*:

No ostatek, gdy część Miasta Kalisza, przez Starozakonnych zamieszkała Obwodem Żydowskim zwaną, nie jest wystarczająca na wygodne pomieszczenie tego ludu, którego liczba coraz więcej się powiększa — gdy zabudowania w tym obwodzie i dziedzince wystawiają miasto na niebezpieczeństwo pożaru i zapowietrzenia; gdy nakoniec w miastach podobne zabudowania w sposobie wszelkim zasadom policyjnym wniesione, cierpiane być pod żadnym względem nie mogą; przeto polecamy Prezesowi Komisji Wojewodzkiej, ażeby za zniesienem się z

נספח XVI

גבולות הגיטו

przywileje, od roku 1540 przez Królów miastu Kaliszowi nadane, wolność zamieszkania w nim Ludu mojżeszowego wyznania ograniczające; na przełożenemi etc., etc., stanowimy:

Art. I. W dopełnieniu przepisów Postanowienia z daty 25. kwietnia / 7. maja 1822 r., oznaczamy na odosobniony Obręb dla zamieszkania Ludu wyznania moyżeszowego w mieście wojewódzkiem Kaliszu następujące ulice:

1. Ulice Złotą, poczynając od Narożnika Głównego Rynku, według no-

Proiekt Do Postanowienia Królewskiego, oznaczającego obręb dla Ludu wyznania moyżeszowego w mieście wojewódzkiem Kaliszu.

Zważywszy, że zbyteczne skupienie się Ludu wyznania moyżeszowego w mieście wojewódzkiem Kaliszu, wystawia mieszkońców na wielorakie niebezpieczeństwa, a mianowicie pożaru ognia i utraty zdrowia, zważywszy, im nieochędoztwo i nieporządek są naturalnym skutkiem skupienia się w małym okręgu, którym z trudnością Policja miejscowa zapobiegać może.

Zapatrzywszy się nakoniec na dawne

Art. 6. Osoby wyznania moyżeszowego, które kupiły na własność domy lub place w mieście Kaliszu w Rynku lub w ulicach nie należących do teraźniejszego, w *Art.* 1 oznaczonego obrębu — gdy takowe wbrew przywilejom miastu służącym, tudzież wbrew Komplanacji z lat 1540. i z dnia 29. lutego 1788. są nabytemi, obowiązane więce są takowe sprzedać w terminie najdalej do końca grudnia 1832. roku Od daty zaś niniejszego Postanowienia pod żadnym pozorem nabywanie na własność nieruchomości Starozakonnym poza ich obrębem, w *Art.* 1. wyrażonym jest zabronione.

Art. 7. Kontrakty teraźniejsze najmu na mieszkania i sklepy w głównym Rynku miasta Kalisza, jako też we wszystlich ulicach i częściach miasta Kalisza, nie wyliczonych w *Art.* 1. kiedykolwiek pomiędzy właścicielami i osobami wyznania moyżeszowego zawarte, a któreby zajmowały dłuższy czas niż termin 1. października 1830 r., — uważane bydź mają jako nieobowiązujące co do czasu ten termin przechodzącego.

Art. 8. Aby zaś Lud wyznania moyżeszowego przekonał się, iż Rząd, pragnąc mu zapewnić uczestnictwo korzyści z innymi mieszkańcami wspólnych, o ile sam do tego okaże się ochotnym i skłonnym, pozwalamy w ulicach nie należących do Obrębu Żydowskiego mieszkać (bez nabycia atoli nieruchomości na własność) osobom wyznania moyżeszowego ze swemi familiami, którzyby poświęcali się Naukom lub są biegłemi w jakiejś sztuce wyzwolonej, jako to Doktorom, Malarzom, i.t.d. zastrzegają się atoli te warunki:

a. Że osoby te powinny wprzód złożyć Patenta lub Świadectwa od władzy właściwej uzyskane.

b. Osoby te nie powinny się ani swym ubiorem, ani też powierzchownymi znakami różnić od mieszkańców Chrześcian.

c. Dzieci swe po ukończonym siódmym roku życia do szkół publicznych ciągle posyłać.

Po dopełnieniu tych warunków, konsens na mieszkanie udzielony być może.

Art. 9. Domy narożne, które znajdują się przy takich ulicach, z której jedna według *Art.* 1. jest dozwolona a druga zakazana do mieszkania dla Ludu wyznania moyżeszowego — mają bydź tak uważane, jak gdyby całkowicie przy ulicy zakazanej znajdowały się.

Art. 10. Zapobiegając zbytniemu w Obrębie skupieniu się familii Żydowskich i skutkom ztąd pod wielu względami szkodliwym, stanowimy: aby właściciele domów tylko w proporcji wego przedłużenia tejże Ulicy aż do Rynku nowozałożonego, zwanego Piskorzewski.

2. Ulicę Garbarską, według nowego przedłużenie i krierunku aż do ulicy Targowisko Końskie.

3. Ulice Bialoskórniczą, poczynając od narożnika Ulicy Św. Jakóba aż do narożnika Ulicy Rybackiej.

4. Nowozałożony Rynek Piskorzewski.

5. Ulicę Krótką.

6. Ulicę Wodną.

7. Ulicę Długą.

8. Ulicę Szeroką.

9. Ulicę Zieloną.

10. Ulicę Nową

11. Ulicę Kozią.

Przy tych więc tylko wyżej wymienionych Ulicach i Rynku Piskorzewskim Lud wyznania mojżeszowego odtąd mieszkać i sklepy swe mieć może.

Art. 2. Pozwalamy wszystkim bez wyjątku Osobom wyznania mojżeszowego w Obrębie poprzedzającym *Art.* 1 oznaczonym, nabywać place w celu wymurowania na takowych domów podług rysunków przez Rząd zatwierdzonych — to się atoli zastrzega, że każdy dom najmniej dwadzieścia cztery łokci nowopolskiej miary frontu od Ulicy i jedno piętro mieć powinien.

Art. 3. Pozwalamy również Starozakonnym w tym celu nabywać domy i budynki drewniane, znajdujące się w obrębie, oznaczonym *w Art.* 1. z zastrzeżeniem jednakoż, żeby objęcie w posesję takowych domów nie prędzej następiło, pod karą Złotych stu do Funduszu Szpitalnego, póki przez Miejscowy Urząd Municypalny termin nie zostanie oznaczonym, w którym stary budynek drewniany ma bydź zrzucony i dom nowy na jego miejsce wedle zatwierdzonego planu wymurowany.

Art. 4. Ogół Ludu wyznania moyżeszowego, zamieszkały na teraz tak w Głównym Rynku miasta Kalisza jako też we wszystkich ulicach i częściach tegoż miasta, w *Art.* 1. nie wyrażonych, wyprowadzić się ma niezawodnie do obrębu wskazanego, najdalej do dnia 1. października 1830, pod karą na właściciela domu takiej opłaty do Skarbu, jaki lokator pozostający w miejscach zakazanych rocznie za swoje mieszkanie opłaca. Termin powyższy 1. października 1830 r. jest prekluzyjny.

Art. 5. Oprócz tego po tym terminie Lud wyznania moyżeszowego wbrew niniejszego zabronienia mieszkający, przez Urzędy Policyjne z miejsc z ruchomościami swoimi, ich kosztem wyprowadzony bydź powinien.

rębie dla Żydów utrzymywać cztery szynki, piwa, wódki — i gdy szynki te stanowią niejako fundusz na spłacenie długów przez tylę razy wspomnianą gminę zaciągniętych; zaś handel i szynk wina, araku, porteru miodu i wszelkich innych trunków oprócz piwa i wódki, Starozakonnym w mieście Kaliszu są wzbronione. Z tych więc powodów stanowimy:

a.) Iż Gmina Starozakonnych w obrębie sobie w *Art.* 1. wskazanym ma wolność utrzymywać cztery szynki trunków krajowych, to jest piwa i wódki.

Szynkiem tym trudnić się mogą Starozakonni, o ile im tego oddzielne przepisy rządowe wzbraniać nie będą.

b.) Szynk i handel wina, araku, portu i miodu, czyli cząstkowy czyli kwartowy, zabrania się zupełnie Starozakonnym i nie wolno im go prowadzić ani w obrębie *Art.* 1. oznaczonym, ani poza obrębem, poczynając od 1. października 1830 r. — chociażby na to posiadali konsensa administracyjne. — Remanenta trunków do dnia 1. października 1830 r. wyprzedać powinni.

Art. 15. Gdy podług poprzedzającego *Art.* 14. odstępu pod a.), tylko cztery szynki trunków krajowych w obrębie dla Starozakonnych przeznaczonym exystować mogą — wynika więc stąd i dla zapobieżenia nadużyciom, stanowi się w artykule niniejszym: iż oprócz powyższych czterech szynków w całym Obrębie Żydowskim więcej szynków exystować, *a nawet przez Obywateli Chrześcian założone bydź nie może.*

Art. 16. Starozakonnym z towarami swemi, bądź to krajowemi, bądź to zagranicznemi — tylko w czasie jarmarku wolno wystawiać poza Obrębem *Art.* 1. wyznaczonym, w żadnym zaś innym czasie nie. — Co zaś Starozakonni, którzyby zatrudniali się jakąś fabryką lub rękodzielnią w mieście Kaliszu, mogą swoje wyroby krajowe tak w czasie jarmarku, jakteż w każdych dniach targowych wystawiać na sprzedaż poza Obrębem Żydowskim, w miejscach, jakie do tego Policja wskaże.

W Kaliszu, dnia 25. maja 1827 r.

Kommisya Województwa Kaliskiego

Radca Stanu Prezes

(Podpis nieczytelny)

Sekretarz Generalny

(Podpis nieczytelny)

ilości izb do najęcia w jednym domu będących, mieścili u siebe familie wyznania Moyżeszowego — to jest, dom, który ma izb mieszkalnych na najem dwie do trzech mieścić może jedną familją, izb cztery do pięciu dwie familje i.t.d. — przepierzenie nie rachuje się za izbę. Nad pięć jednak familii Starozakonnych żaden dom więcej obejmować nie może.

Art. 11. Przez jedną familię rozumieć się ma: mąż, żona i dzieci nieżonate i służący. — Może jednak przy takiej familii mieszkać pojedyńczo Ojciec lub Matka, lat 60 mający, jeżeli ten Ojciec lub Matka niema osobnego handlu lub rzemiosła i jeżeli dla swojego wieku pomocy swoich dzieci widocznie potrzebuje.

Art. 12. Ponieważ we wymienionych w *Art.* 1. ulicach *Złotej, Garbarskiej* aż do *Końskiego Targowiska* teraźniejsze zabudowania drewniane mieszkańców wyznania Moyżeszowego są zbyt skupione — i gdy te zabudowania stosownie do przepisów Policji Budowniczej wśród miasta i zabudowań murowanych, cierpianymi bydź nie mogą, władza więc miejscowa ma zakazać reperowanie takowych i w zastosowaniu się do Przepisów Postanowienia z daty 27. Maja 1817. w miarę spustoszenia znoszone bydź mają.

Na tych ulicach zaś stawiane bydź mogą nowe domy tylko murowane, podług brzmienia Artykulu 2. niniejszego Postanowienia; a stąd wynika, że właściciel jeden od drugiego przyległy plac nabyć musi, o co jednak sami pomiędzy sobą ułożyć się powinni.

Art. 13. Gdy podług dawnych przywilejów miastu Kaliszowi służacących, nie wolno w temże miećcie osiadać Żydom obcym, przeto mieć chcemy, aby przepis ten nadal pozostał w zupełnej swej mocy, nad zachowaniem czego władza miejscowa najpilniej czuwać ma, nie przyjmując pod żadnym pozorem obcych Starozakonnych na osiedlenie, szczególnie mężczyzn.

Art. 14. Zważając, że według dawnych przywilejów, miastu wojewódzkiemu Kaliszowi od r. 1672 nadanych, tudzież według Komplanacji z roku 1540 i z dnia 29, lutego 1788 r. między mieszkańcami Chrześcianami a Synagogą czyli Gminą Starozakonnych zawartych, tejże gminie wolno w ob-

נספח XVII
לעמוד 100

תעודות בענין גיוס היהודים במרד 1830/31

1. תזכיר של ניאשקובסקי

Prez. 21 lutego 1831 r. Nr. 45. p. 1997
1321 W Kaliszu dnia 18 lutego 1831 r.

Do Komisii Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji

Od Rady Obywatelskiej Województwa Kaliskiego.

Projekt wypracowany przez J. W. Pana Nieszkowskiego z daty 12 lutego r.b. obywatela dóbr z Powiatu Wieluńskiego, Radzie Obywatelskiej Województwa Kaliskiego nadesłany, a ktoren został studyowanym i zadowolnił Radę obywatelską — ma honor przesłać go w kopii wierzytelnej — do Władzy Rządu, polecając tenże projekt naymocniej, aby był użytym i w całej rozciągłości skutkiem uwienczonym został: Wszystko za tym projektem mówi, a szczególnie potrzeba powołania Izraelitów tak licznie w kraju naszym rozmnożonych osobiście do służby woyskowej — na obronę ukochanej Ojczyzny. Rada Obywatelska miasta Kalisza spodziewa się, iż jej w wniosek przyjętym zostanie i ten projekt osiągnie skutek, t.j. powołanie Izraelitów do służby woyskowej.

Z uszanowaniem (podpisy)

Do nr. 450 (kopia)

Szanowana Rada Obywatelska
Województwa Kaliskiego.

Tam, gdzie zaufaniem publicznym powołani Mężowie najwyższą Województwa tworzą władzę, każdy mieszkaniec z nieograniczoną ufnością na niej polega i tam bez wątpienia wszystko, co tylko dla dobra publicznego prawdziwie jest użytecznem, nie ujdzie nigdy baczności tak światłego i jedynie dla dobra publicznego działającego zgromadzenia, gdy jednak przy dzisiejszym, ważniejsznych prac nawale, Szanowna Rada Obywatelska nie może mieć tyle czasu, aby na wszystkie przedmioty ważności pomniejszej w tych tak stanowczych momentach uwagę swą zwracać mogła, nie będzie zapewnie i naymniejszym dla Szanownej Rady ubliżeniem, gdy uwagę Jej na Starozakonnych kraju naszego zwrócić się ośmielę.

Niezaprzeczoną jest Ekonomii Politycznej prawdą, że tylko ludność produkująca do wzrostu pomyślności ogólnej, narodowej przyczynić się jest w stanie, wszelka zaś ludność nieprodukcyjna istotnym jest tylko ciężarem. Na tej to niezaprzeczonej zasadzie opierając się, wszystkie prawie pisma publiczne, tak krajowe, jak i zagraniczne, przed kilku dopiero laty, ciągle były zajęte rozbiorem projektów, jakim sposobem lud Izraelski — dla dobra użyteczniejszym, lub przynajmniej mniej szkodliwym uczynićby można, jeżeli więc przedmiot ten w innych Europy krajach, gdzie ludność żydowska daleko jest mniejsza, zasłużył na uwagę Rządu, rozumiem więc, że w kraju naszym, gdzie ludność stosunkowa Izraelitów do Chrześcijan jest jak 1 do 10 na największą naszą uwagę zasługuje.

Daleki ja jestem od użycia przeciw nim któregokolwiek z w niektórych dawniejszych pismach proponowanych środków, któreby w czymkolwiek bez pieczeństwu osób lub własność ich narażać mogły, gdyż słuszność i sprawiedliwość przed użytecznością nawet pierwsze powinna trzymać miejsce, lecz tego jestem przekonania, że prawodawstwo przynajmniej krajowe nie powinno się przyczyniać do tego, aby to co jest uznanym za złotem bardziej szerzyć się mogło.

Jeżeli więc, że ludność żydowska w produkcji krajowej, mniej nam jest użyteczna jak chrzecijańska, a nawet poniekąd szkodliwą nam się staje prawo uwalniające ich od osobistej służby woyskowej, szkodliwym koniecznie być musi.

Kiedy mieszkaniec krajowy, zarówne osoby jak i majątku bezpieczeństwa używający, zarówno też do obrony Jego obowiązanym być powinien, lecz — nie masz u nas tej równości, gdzie użyteczny dla dobra Publicznego Obywatel Chrześcijański, czas swój i życie, a mniej użyteczny Izraelita złotych kilka opłaty exponuje.

Nieodzownym skutkiem woyny jest, że ludność do niej zobowiązana umniejszać się musi, wtedy więc, gdy nasza chrześcijańska ludność do służby woyennej obowiązana, ciągle się zmniejsza, liczba Izraelitów na żadną ciężką pracę i żadne osobiste niebezpieczeństwo nie wystawiona, a przez wczesne małżeństwa tak ciągle wzrastająca ze szkodą kraju koniecznie zbytnio powiększać się musi.

Pozbywać jej się jakimkolwiek gwałtownym sposobem prawo osobistej wolności naruszającym sposobem, byłoby poniżeć godność Narodu, lecz rozumiem, że jeżeli, kiedy, to szczególniej teraz nie powinniby być wolni od osobistej służby wojskowej.

Mamy w kraju naszym 380,000. Żydów przypuśćmy, że tylko 1/3 ogółu jest w wieku między 18 i 40, jak to się u ludności chreścijańskiej okazu-

ז. תשובתו של המיניסטר ללוול

Ad. 1997
27 lutego 1831.
K.R.S.W. i Pol.

Do Rady Obywatelskiej
W-twa Kaliskiego

Na przełożenie Rady Obywatelskiej z dnia 18 lutego b.m. Nr. 450, przy którem nadesłała projekt względem pociągnięcie Żydów do osobistej służby woyskowej oświadczam, iż jakkolwiek przytoczone w tym projekcie powody są uzasadnione jednakże w teraźniejszym czasie konieczna potrzeba zasilenia Skarbu Publicznego skłoniła Rząd do pociągięcia Żydów do podwójnej opłaty podatku rekrutowego zamiast służby osobistej, która w obecnych okolicznościach nie byłaby tak korzystna dla kraju.

Lecz na przyszłość Rząd nie omieszka przedsięwziąść stosownych środków i wtenczas otrzymany projekt J. W. Nieszkowskiego pod ścisłą rozwagę wzięty zostanie. Teraz nie pozostaje jak podziękewać Radzie Obywatelskiej która swojm światłem usiłowania Rząd chce wspierać.

(—) Lelewel

Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji.

Przepisała z orginału — Kleczewska.

je — mielibyśmy więc zdatnych Izraelitów pod broń w kraju naszym przeszłe 63,000. a gdyby z tych tylko co piąty człowiek był wzięty do woyska linjowego lub gwardyi ruchomej, moglibyśmy 12,000. przeszło nicnieprodukującej ludności zastąpić tyleż poświęcających się pracy.

Twierdzą niektórzy, że zasłania ich od tej służby postanowieniem uświęcona opłata, lecz czy i naszej chrześcijańskiej ludności nie zasłaniały prawa wyłączające ich od służby woyskowej? A dziś czy nie pośpiesył każdy, kto tylko mógł, nie zważając wyłączenia na obronę kraju? Jednaż więc ludność żydowska miałaby mieć prawo okupić się kilku złotemi dlatego że je i dawniej opłacała? Trudny jest wprawdzie pobór Izraelita do woyska, gdyż majętniesze w przekupstwie znaydują prawie sposób, uwolnić się od niego, nie jest jednak niemożnym, a nakazawszy, aby parafje żydowskie w stosunku do ludności pewną ilość spisowych koniecznie dostawiły, uniknęłoby się wszelkich zwykle bardzo dwuznacznych świadectw niezdatności.

Jeżeli myśl powyższa trafi do przekonania szanowych współbywateli Rady — już Rada Wojewódzka swym stanowczym popartą wnioskiem władzom wyższym przedstawić i dozwoli mi kończąc złożyć koło tego uszanowanie, z któdym mam honor zostawać.

Dnia 12 Lutego 1831 r.
Z podpisany (—) Nieszkowski

נספח XVIII

הוראת אזהרה של הוועדה הווייבודית להנהלת הקהילה

Wciskanie się Starozakonnych do ulic Chrześcianskich i Rynku miasta Kalisza, jest nadużyciem — i lubo władze miejscowe i wyższe, wchodząc w to, że ludność Starozakonna znacznie się powiększyła, już do Rewiru Żydowskiego przydały znaczną liczbę domów Chrześciańskich, do których za uzyskiwanemi konsensami Starozakonni wprowadzać się mogą; przecież sam porządek policyjny wymaga, aby władza Wojewódzka wiedziała o każdym Starozakonnym, wyprowadzającym się do domu Chrześciańskiego i w tym udzielanie koncesji jest wprowadzonem.

Najgorszego dopuszcza się ten zatym nadużycia, kto wyprowadza się bez uzyskanego na to zezwolenia do domu Chrześciańskiego. I z tego powodu Komisja Wojewódzka poleca Dozorowi Bożniczemu, iżby po trzy kroć kazał ogłosić w Bóźnicy: że wprowadzający się odtąd bez koncesji nietylko policyjnie wyrugowany zostanie. lecz nad-

Działo się w Kaliszu dnia 26. maja 1834 r. Wydział Wojskowy. Sekcja Policji.

KOMMISSYA
WOJEWÓDZTWA KALISKIEGO

Na przedstawienie Dozoru Bożniczego miasta Kalisza z d. 29. kwietnia r.b. odpowiadając, oświadcza że takowe jest dowodem: iż Starsi Gminy Żydowskiej albo zupełnie zapomnieli o przywilejach, jakie służą tutejszemu miastu w przedmiocie mieszczenia się w nim Starozakonnych, lub też, że wiedzieć o nich nie chcą.

Nie tajno zapewne Dozorowi Bożniczemu, ze Rewir Żydowski w Kaliszu exystuje od wieków, że obcemu Żydowi mieszkać tu nie wolno, i wiadomo im zapewne, że liczba Starozakonnych w mieście tutejszem nie przed zbyt dawnym czasem składała się tylko z kilku familii, które mieściły się w miejscu dla nich wyznaczonym.

to bez przyjęcia wszelakich tłumaczeń na karę Złp. sto wziętym zostanie.

Nie może przytym przemilczeć Kommissja Wojewódzka, że ma bardzo wiele do wyrzucenia samemu Dozorowi Bożniczemu z powodu obojętności w dopuszczaniu obcych Żydów do tutejszego miasta. Interes ich własny cierpi na tym, że Kommissja Wojewódzka nie mogąc dozwolić mieszczenia się Starozakonnych na wszystkich ulicach miasta, musi odmawiać poniekąd udzielania koncesji — a odrzucić wyraźnie odtąd musi wszelkie wnioski o mieszkanie lub prowadzenie handlu w domu Chrześciańskim, w którym dotąd Starozakonny nie exystował. Wypływa stąd, że gdyby Dozór Bożniczy większą niż dotąd zwracał baczność na Żydów obcych do miasta się wciskających — dla gminy swej zrobiłby dogodność i łatwiejsze ulokowanie się.

W końcu nadmienia Kommissja Wojewódzka, że bynajmniej nie zakazała Urzędowi Municypalenmu przedstawiać Starozakonnych porządnych do koncesji na mieszczenie się w domach Chrześciańskich w części miasta dla nich przeznaczonej — ale dozwolić odtąd nie może, aby jeszcze więcej domów zostało przez nich zajętych. Wszakże exystuje Fundusz Budowalny niechże z niego korzystają Starozakonni, niech budują — a wszelakiej z strony Władz doznają pomocy.

Prezes. — Sekretarz Generalny

Do Dozoru Bożniczego
Gminy Kalisz.
w Kaliszu.

נספח XIX א

איסור והיתר בעניין מגורים

Do Dozoru Bożniczego w Kaliszu
Warszawa, dnia 27. października 1834.
Wydział Administracji do Województwa Kaliskiego

Pilne

Na dwa rapporta Komisji Wkiej z dnia 12. i 15. b.m. i r., w przedmiocie mieszczenia się Starozakonnych miasta Kalisza w ulicach dla nich wzbronionych, oświadcza, iż: bliższe wyrozumienie decyzji Rady Admin. z dnia 13. Października r.z. naprowadza samo z siebie na ten wniosek, któren KRowa do wydania rozporządzenia z dnia 27. września r.b., był powodem. Uważając atoli wszelkie w tej mierze wątpliwości oraz dla położenia końca wszelkim w tej mierze reklamacyom, po szczegółowem rozważeniu przedstawień KWej — powyższy Reskrypt swój objaśnia w ten sposób:

1. Iż Starozakonni, mieszkający dotąd w ulicach dla nich wzbronionych skutkiem powołanej decyzji Rady Admin., mogą się przeprowadzać do innych domów, lecz tylko na tej samej ulicy położonych.

2. Że zakładanie i utrzymywanie sklepów z handlami sukiennymi i bławatnymi bez zamieszkania tym Starozakonnym, którzy już w ulicach zabronionych posiadają, w domach, w których już takowe exystują jest dozwolone — po ich zaś wyprowadzeniu się i inni Starozakonni za szczególnem pozwoleniem handel w tym samym miejscu założyć mogą.

3. Że tym samym żadnemu Starozakonnemu mieszkającemu w ulicy wzbronionej, ani przeprowadzić się do innej, równie wzbronionej nie wolno, ani też założyć nowego handlu ponad liczbę już tam sie znajdujących. Co się zaś tyczy użycia środków policyjnych przeciwko tym Starozakonnym, którzyby bez żadnej z powyżej wymienionych powodów wciskali się do ulic zakazanych — nato KWka nie potrzebuje oddzielnego upoważnienia. — W szczególności nakoniec, co do Starozakonnego Manesa Fisher, przekonywując się z raportu KWej z dnia 15. b.m. i r., iż tenże mieszkał przy ulicy Powroznickiej(?) dla Starozakonnych dozwolonej — w domu zaś pod Nr. 4 w rynku miasta Kalisza tylko handel sukna utrzymywał — w zastosowaniu przeto powyższej decyzji, do uzyskania pozwolenia na zamieszkanie w ulicy Warszawskiej pod Nr. 67, bynajmniej niekwalifikowany. Z tego powodu tylko przeniesienia handlu dozwolić mu można.

נספח XIX ב

איסור התפשטותם של היהודים

Do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych itd. od Komisji Wojedództwa Kaliskiego

W Kaliszu, dnia 12. października 1834
Wydział wojskowy.

Na Reskrypt: dnia 27. września r.b. z Wydziału Administracyjnego, względem wstrzymywania szerzenia sie Starozakonnych po całem mieście Kalisza.

Na Reskrypt wymieniony odpowiadając, ma zaszczyt oświadczyć Komisji Rządowej Komisja Wojewódzka, że nigdy nie było jej chęcią lub zamiarem, jak Reskrypt wymieniony opiewa, zniewalać lud starozakonny miasta Kalisza do przeniesienia się w Rewir im przeznaczony, o czem dostatecznie przekonywują referaty z dnia 29. lipca b.r., z dnia 16. sierpnia b.r., z dnia 18 sierpnia b.r. i z dnia 18

Najjaśniejszy Monarcha nadal miastu fundusz budowlany, nadal inne dobrodziejstwa, za pomocą których wzniosło się nadzwyczajnie i stanęło w rzędzie miast Królestwa. Od czasu obdarzeni Miasta funduszem rzeczonym, ledwie kilku Starozakonnych korzystało z tego dobrodziejstwa, wszyscy, a szczególnie część ich zamożna bierze się powiększej części i do wynajmowania mieszkań i sklepów w pryncypalnych ulicach i rynku, lub do nabywania pod obcem nazwiskiem kamienic — a naturalną jest rzeczą, że rzemieślnik, fabrykant, nareszcie biedny oficjalista, nie mogąc przepłacać komornego, musi ustępować Żydowi, tysiące spekulacji mającemu...

Miasto Kalisz jest pięknym, lecz jeżeli nie będzie Rząd względnym na nadzwyczajne szerzenie się Starozakonnych w tymże, niezawodnie za lat parę zagarną całe miasto, a natenczas wszelkie zabiegi Policji w utrzymywaniu należytego porządku będą nadaremne.

Już wprawdzie Komisja Spraw Wewnętrznych i.t.d. względna na cytowane na początku raporty Komisji Wojewódzkiej raczyła Reskryptem swym z dnia 27. września b.r. wyrzec łaskawie:

"ażeby tych tylko Starozakonnych, którzy w chwili zapadnięcia decyzji Rady Administracyjnej z dnia 19. października r.z. mieścili się we wzbronionych dla nich ulicach do dalszego czasu pozostawiła".

Przecież raz na zawsze zapobiegło się przeprowadzaniu się Żydów z jednej ulicy do drugiej, lub z Rynku do ulic im zakazanych. Lecz przebaczy Komisja Rządowa, jeżeli Komisja Wojewódzka poważa się jeszcze przedstawić, że dodatek:

"ażeby tym nie utrudniać wynajmowania lokali w domach tychże samych ulic".

Nadane tym Żydom prawo przenoszenia się, na przykład tym mieszkającym na ulicy pryncypalnej miasta Kalisza, Warszawskiej do wszystkich kamienic tej ulicy, w których do tego momentu żaden Żyd od wieków nie zamieszkiwał ani handlu nie prowadził, a właśnie głównym zamiarem Komisji Wojewódzkiej jest zwolna oczyścić przynajmniej pierwszą tą główną ulicę, przez którą główny idzie przejazd — no której w kilku tylko domach jak dotąd Żydzi mieszkają. Ponieważ zaś na tej ulicy od lat kilku w niektórych kamienicach mieszka po kilka familii żydowskich — te więc na zasadzie powyżej nadmienionego dodatku, jeżeli im wolno będzie rozprzestrzenić się, niezawodnie prawie całą ogarną ulice.

Komisja Wojewódzka zapatrzywszy się na prawa tutejszego miasta na przepisy policyjne i pragnąc mieć date zasady, jak postępować nadal w przedmiocie nadania Starozakonnym pozwoleń na zamieszkiwanie lub prosierpnia b.r. (dwa rozmaite numery), o to przy teraźniejszym stanie rzeczy, gdzie Starozakonni już prawie pół miasta zagarnęli na handel i zamieszkania, byłoby nawet przez wzgląd na ich liczbę niepodobieństwem. Lecz kiedy Starozakonnym, w mieście Kaliszu zamieszkałym pomimo że w mieście Kaliszu exystuje Rewir Żydowski, nie teraz, lecz od wieków ustanowiony — nadać musiano że względu na ich codziennie powiększającą się liczbę, ze względu na postanowienie Rządu aby ich nadzwyczajne skupienie się w jednym miejscu nie miało miejsca, ulice obszerna, jedna z pryncypalnych, ulice Wrocławska i część znaczna główniejszego Placu gdy część ich wdarła się już do niektórych kamienic pryncypalnej ulicy Warszawskiej, gdy za kilku szczególnemi zezwoleniami samek Komisji Rządowej kilku Starozakonnych ma handle na ulicach, w których im nigdy mieszkać nie było wolno — to wszystko z konieczności musiało uwagę szczególną Komisji Wojewódzkiej na to ażeby za wstawieniem się do Komisji Rządowej położyć raz na zawsze temu dalszemu szerzeniu się Starozakonnych w mieście Kaliszu.

Pomija Komisja Wojewódzka, że miasto Kalisz ma przywilej de non tolerandis Judaeis, pomija, że nie przed bardzo dawnymi czasami miasto Kalisz miało tylko jedynaście familii żydowskich, i to tylko w rewirze od kilkuset lat exystujacym — ale nie może pominąć przedstawienie Rządowi złych skutków, które z niezwyczajnego szerzenia się Żydów w mieście Kaliszu wynikają. Miasto Kalisz nie jest wolnem — składa się we większej części z fabrykantów, rzemieślników, a w znacznej też części z urzędników i oficjalistów rządowych. Prawie żaden z tych komkurencji z Żydami wytrzymać nie może. Starozakonni są zamożni, rozliczne mają przebiegi, każdy lokal dogodny tysiące sposobami dla siebie, i skoro Rząd roglądny na stan producentów i na stan rzemieślniczy nie raczy zwrócić uwagi. Możeby wolno było Starozakonnym i nadal lokować się po wszystkich ulicach i po całem mieście Kaliszu, niezaprzeczona jest rzeczą, że za lat parę rzemieślnik, fabrykant, urzędnik i oficjalista z największą tylko trudnością będzie mógł dla siebie znaleźć pomieszczenia.

Nie jest Komisji Wojewódzkiej zamierzać, jak wyżej powiedziane, przenieść Starozakonnych, którzy już po różnych ulicach zagnieździli się, do Rewiru żydowskiego, ale pragnie zapobiedz temu aby Żydom zamieszkałym w rewirze żydowskim lub w ulicach in dozwolonych przeciąć możność wdarcia się do ulic i miejsc do handlowania i mieszkania dla nich niedozwolonych — i do tych zaś od mieszkań i handlów takich wolnych,

do części miasta Żydom wyznaczonej — to jest do całego Rewiru Żydowskiego i do ulic, później Żydom dodanych, to jest do ulicy Wrocławskiej ulicy (?) i całego (!) za rzeką Prosną położonego. Innym zaś Żydom wprowadzić się do domów opuszczonych nie powinna już być wolno.

Wypadałoby zarazem ustanowić:

że żadnemu Żydowi odtąd nie będzie wolno wprowadzić się na mieszkanie lub wynająć sklep w domu Chrześciańskim, w którym dotąd Żyd nie mieszkał albo nie miał sklepu.

W końcu wypadałoby ustanowić:

że każdy Starozakonny, wprowadzający się gdziekolwiek bez uzyskanego zezwolenia Policji, natychmiast zostanie wyrugowanym. Bowiem już od niejakiego czasu Starozakonni, nie pytając się nikogo, przechodzą do domów podług własnego upodobania. To Komisja Wojewódzka poważa się przedstawić pod światła rozwagę Komisji Spraw Wewnętrznych i.t.d. błagając w każdym razie o najrychlejszą decyzję w jaki sposób ma sobie Komisja Wojewódzka postępować w wydawaniu koncesji — w inny bowiem razie skargi i reklamacje Żydów do władz zanoszone będą nieustanne.

Prezez. Komisarz Wojewódzki. Sekretarz. (Wszystkie podpisy nieczytelne).

wadzenie handlów po domach Chrześcieńskich, — pragnąć zarazem, aby całe miasto, a zwłaszcza główne jego ulice nie były napełnione Starozakonnymi, jest zdania, dzieląc rzecz aż do udzielenia podobnych zezwoleń na dwie kategorje:

1. Co do koncesji na wynajmywanie sklepów.

2. Co do koncesji na wynajmywanie mieszkań.

Ażeby nie rugując żadnego Żyda, który dotychczas na sklep albo na mieszkanie uzyskał zezwolenie, każdego takiego pozostawić w miejscu dotychczasowym.

Wypadałoby zaś ustanowić co do wynajęcia sklepów bez mieszkania:

ad 1. Że Starozakonnym miasta Kalisza w dotychczas przez nich zajętych sklepach — nietylko tym, którzy teraz w nich handle prowadzą, lecz i po wyprowadzeniu się tychże innym ma być wolno handle prowadzić za uzyskanem zezwoleniem Komisji Wojewódzkiej po przedstawieniu przez Urząd Municypalny.

ad 2. Co do zajęcia domów Chrześciańskich na mieszkanie — że ma być wolno pozostać tymże Starozakonnym teraz tam zamieszkałym Gdyby zaś ktoryś mial chęć sie wyprowadzić — winien się przenieść

נספח XIX ג

סרוב להרחיב את תחום המגורים

rozakonnych z domów chrześciańskich, pod zagrożeniem ich wyrzucenia — prosi, aby rozkazy takowe w exekucji swojej aż do dalszego czasu zostały przed nadchodzącą porą zimową wstrzymane, i wolność zamieszkiwania w domach przez nich wynajmywanych lub wynająć sie mogących w ulicach, gdzie dotąd mieszczą się Starozakonni pozostawiona była; przytaczając na obronę swoią, że w mieście Kaliszu nie był wprowadzony rewir — a gdyby nawet istniał, to rewirowanie Starozakonnych Reskryptem KRwej z d. 12. Listopada na decyzyi Rady Administracyjnej gruntującym się, w exekucji wstrzymane zostało — że znajdujące się obecnie w Kaliszu 700 familiy żydowskich nie mogą się pomieścić w tym obrębie miasta, dawniej dla nich przeznaczonym, gdzie tylko kilkanaście familii mieściło się, że mieszkańcy Chrześcianie w Kaliszu bynajmniej nie są im przeciwni i żadynch reklamacyi nie zanoszą — i że z tego uzyskiwanie od KWej osobnych konsensów na wynajmywanie lokalów w domach chrześciańskich jest zbytecznem i bardziej uciążliwem.

DO DECYZJI.

Starozakonni z M. Kalisza ciągle zanoszą prośby o dozwolenie im zamieszkania w ulicach, w których dotąd zamieszkują — i prowadzenia handlów w domach chrześciańskich — a nawet we wszystkich częściach miasta Kalisza.

Komisja Woj., stając w obronie praw miastu służących, odmawia ich zadaniu, i z domów dotąd przez nich zajmowanych wyrugować ich nakazała.

Podania ich do Komisji Rządowej wniesione, a poniżej wyszczególnione, ze względu na przedmiot w 2 sie mieszczą kategorych:

I. O wolne zamieszkanie w domach chrześciańskich.

II. O dozwolenie zakładania handlów w tychże domach.

Co do pierwszej:

a. *Lippmann Wartski* w imieniu Gminy żydowskiej zaniósł dwa podania, w których dołączaiąc kilkanaście nakazów Urzędu Municyp. miasta Kalisza, na mocy decyzyi Kwej do różnych Starozakonnych wydanych o natychmiastowe wyprowadzenie się sta-

mowską; co gdy jeszcze nie było dostatecznem, pozwolono porządnym i ucywilizowanym Starozakonnym właśnie się także w jednej z głównych ulic, to jest Wrocławskiej, obok rewiru żydokskiego położonej, za specjalnym zezwoleniami polocji osiedlić

Nie poprzestając na tym Starozakonni, w szczególności w czasie ostatnich zaburzeń, bez żadnego od właściwej władzy dozwolenia, poważyli się wcisnąć do domów, w których dotąd jeszcze nigdy Starozakonny nie mieszkał. Urząd Municypalny, trzymając się odwiecznych praw miasta, polecił tymże, iżby się wynieśli z mieszkań nieprawnie zajętych.

Polecić Komisji Wojewódzkiej, ażeby co do zamieszkania Żydów w Kaliszu, zastosowała się ściśle do postanowienia Rady Admin. o rewirach, a co do czynkowania — ci, którzy już mają konsensa, szynkować mogą, tylko nowych konsensów wydawac nie należy.

dnia 27.9.1834.

Wprawdzie KWka, gruntując się na rozporządzeniu KWej w r. 1828. wydanem, aby do czasu oznaczenia rewirów dla Żydów po miastach, dozwalać im mieszkania po domach dotąd przez nich zajmowanych, nieodmawiania im tego— lecz widząc nieustanne wciskanie się ich do ulic dotąd im wzbronionych — oraz chcąc ich pobudzic do budowania domów w rewirze żydowskim na pustych placach tam exystujących, przy pomocy, jaka im z kasy miejskiej z funduszu na ten cel posiadanego udzielona być może; — z powodu zupełnej ich niechęci do budowania się, wciskając się do środka miasta, powiększają cenę wynajmu mieszkań, przez co rzemieślnicy i fabrykanci ustępować im muszą. Z tych powodów KWka z udzieleniem pozwoleń wstrzymać się była zmuszona. Co się zaś tyczy dowolnego handlu trunkami zagranicznymi, komplanacja z r. 1787 pomiędzy Chrześcianami a Starozakonnymi, mieszkańcami miasta Kalisza zawarta, ostatnim handlu trunkami zagranicznymi bezwzględnie zabrania, dozwalając jedynie sprowadzanie wina koszernego każdemu z nich w szczególności na domową potrzebę, zaś wódkę krapową tylko w czterech szynkach utrzymywać.

Lubo KKa. Reskryptem w r. 1821. wydanym, zakazała wzbraniać Starozakonnym prowadzenia handlu trunkami zagranicznemi aż do rozstrzygnięcie sporu z powyżej wspomnianej komplanacji wynikłego — zaś Reskryptem z dn. 1. Lipca r.z. udzieliła w drodze łaski konsens na handel trunków zagranicznych Moritzowi Rozen, to się tylko ściąga do tych starozakonnych, którzy już takowe handle prowadzą — nie rozumie się zaś nigdy, żeby każdemu z nich wolno

b. Niedzielski kapitan, Członek Delegacyi Zaciągowej w m. Kaliszu, właściciel nowowystawionej kamienicy przy ulicy Warszawskiej pod Nr. 64, dołączając rezolucję KWej., wzbraniającą przeprowadzenia się do tegoż domu Staroz. Pinkusowi Mamelukowi i utrzymywania w nim handlu korzennego, prosi, aby z powodu że pod powyższym numerem przed zgorzeniem domu w r. 1832. mieszkał już Starozakonny — że w tejsamej ulicy wielu Starozakonnych mieszka, jak dołączony wykaz dowodzi — że na odrestaurowanie powyższego domu zaciągnął pożyczkę, a z powodu braku lokatorów pustkami stać będzie a przez to przypadającej od niego należytości opłacić nie mógł iżby przeczonemu Pinkusowi Mamelukowi zamieszkanie w jego domu dozwolić.

c. Wincenty Przechadzki, obywatel i właściciel dwóch kamienic w Kaliszu, jednej w Rynku, drugiej przy ulicy Warszawskiej, również dla uniknięcia strat z braku lokatorów prosi, aby Starozakonnych dotąd w jego domach zamieszkałym dozwolić dalszego wynajwomania lokalów.

d. Walenty Lewi, który dwukrotnie otrzymał zezwolenie, raz na założenie handlu trunkami zagranicznemi, drugi raz na rozdzielenie takowego i utrzymywanie w dwu oddzielnych domach chrześcianskich — teraz przychodzi z zadaniem dozwolenia mu zajęcia trzeciego już domu chrześciańskiego, dla założenia w nim loterji.

e. *Izrael Dawid Mamelok,* o pozwolenie mieszkania w każdej ulicy miasta Kalisza.

Co do drugich:

a. *Izrael Tentzer i Hersz Leybel Spira,* posiadając konsensa administracyjne na handel towarami korzennemi, proszą o wydanie konsensów na handel trunkami zagranicznemi.

b. *Pinkus Mamelok,* o dozwolenie założenia handlu winnego i korzennego w domu Niedzielskiego przy ulicy Warszawskiej.

c. *Manes Fiszel,* zamieszkujący dotąd pod Nr. 4. — prosi o dozwolenie przeniesienia handlu pod Nr. 67. przy ulicy Warszawskiej który dowodzi, że inni starozakonni, przy wskazanych ulicach zamieszkali, utrzymują tego rodzaju handlu.

Komisja Woj. Kaliskiego, mając sobie zakomunikowane niektóre prośby do wyjaśnienia w złożonych raportach, przedstawia:

że miasto Kalisz od wieków posiada przywileje, zabraniające Starozakonnym dowolnego zamieszkiwania — od wieków też w skutku tych przywilejów exystuje rewir oddzielny — który gdy się okazał za szczupłym, władza miejscowa przydała im ulice Pieko-

1. Wypadałoby Żydom w Kaliszu dozwolić do pewnego czasu zamieszkiwania w ulicach i domach tych, gdzie dotąd zamieszkują, jak również wynajmować lokale i przeprowadzać się do nich — tym Starozakonnym, którzy w mieście Kaliszu są urodzeni, zabronić zaś wszystkim innym, z obcych miejsc przybywającym — oraz zastrzedz, że Starozakonny więcej jak w jednym domu chrześciańskim żadnego procederu prowadzić nie może.

2. Z dotychczasowego obrębu żydowskiego dozwolić przeprowadzania się do domów chrześciańskich tym tylko Starozakonnym, którzy godziwym sposobem zarobkowania się trudnią.

3. Dla uniknięcia wszelkich na przyszłość reklamacji, polecić KWej, ażeby najstosowniejsze zaprojektowała ulice w mieście Kaliszu, na którychby Żydzi zamieszkiwać mogli stale, bez wdzierania się do ulic i domów chrześciańskich, przywilejami miasta wzbronionych.

4. Tych którzy uzyskali konsensa na handel trunkami zagranicznemi również pozostawić w dotychczasowych lokalach przez nich wynajmowanych — do czasu oznaczenia stałego obrębu dla Żydów w mieście Kaliszu. Wszystkim zaś innym odmówić wydawania nowych konsensów, dopóki spór z Komplanacji pomiędzy chrześcianami a Synagogą kaliską w r. 1787. zawartej, wynikający — w drodze oddzielnego procesu, który Żydzi popierać winni, rozstrzygniętym nie będzie. było nowe handle trunków zagranicznych zakładać. Wreszcie Komplanacja jest obowiązująca, nie podlega żadnej wątpliwości — a zatym i sporna być nie może — a jeżeli przez nadużycia wcisnęły się zboczenia do niej, takowe sprostować jest obowiązkiem Władzy miejscowej.

Podług akt KMej, mianowicie akt miasta Kalisza Vol. XIII i XIV, był projektowany rewir dla Starozakonnych tamże zamieszkałych, lecz takowy nie przyszedł do skutku, a ostatnia w tym przedmiocie korrespondencja skończyła się na Erskrypcie z dnia 12. kwietnia 1828, Nr. 308/119, którym przy zwrocie planu ogólnego miasta Kalisza, na planie obrębu żydowskiego i innych dowodów wyrzeczono, że gdy rewir dla Żydów projektowany jest w miejscu jeszcze do zabudowania nieprzysposobionem, należy przedewszystkiem wejść w propozycje układu o nabycie gruntów na uformowanie i uregulowanie ulic zająć się mających, czyto przez zamianę na grunta do Kasy Miejskiej należące, czy też za gotową opłatą, jak KWka korzystniej być uzna w miarę miejscowych okoliczności — poczym dopiero dogodne uregulowanie rewiru będzie mogło być przedsiewzięte. Nim więc Władza Wyższa przedsiewezmie odpowiednie środki w przedmiocie oznaczenia oddzielnych obrębów na mieszkania dla Żydów w miastach, gdzie osiadania we wszystkich ulicach przywileje zabraniają — ze względem na postanowienia Rady Administracyjnej wstrzymujące Starozakonnych.

נספח XX

רשימת היהודים התושבים ברחובות הנוצרים

WYKAZ

Imienny osób, które mają uregulowane Tytuły
własności domów extra Rewiru miasta
Kalisza.

Imie i nazwisko	*Nazwa ulicy*	*Numer domu*
Mamelok Frajde	Rynek	Nr. 45
Lande Dawid	Rynek	” 26
Dajczer Salomon	Warszawska	” 40
Szner Salomon	Warszawska	” 42
Brysz Jakub	Warszawska	” 64
S. Brokman Karol	Warszawska	” 170
Kon Selig	Wrocławska	” 175
Gross Samuel	Wrocławska	” 176
Mamelok Leyzer	Wrocławska	” 180
Brokman Abram	Piskorzewska	” 311
Hurtyk Aron	”	” 313
Brokman Izak Abram	”	” 316
Seide Michal	”	” 320
Bloch Joachim Leyzer	”	” 321
Beatus Hersz	”	” 322
Peretz Markus	”	” 323
Hurtyk Juliusz	”	” 324
Perle Michal	”	” 326
Kempner Mozes Hayman	Rzeznicza	” 381
Hajman Litman	Wodna	” 396—397
Krott Szmul	”	” 160
Hertz Kasryel	Babina	” 433
Puk Mosiek	Wrocławskie przedmieście	” 504

Kalisz, 1. września 1854. Naczelnik Powiatu Kaliskiego.

(HM 2096)

נספח XXI

לעמוד 120

תזכירו של ד"ר מורגנשטרן על מצב הבריאות

Kopiaż Urzędu Nr. 105.

Do Prześwietnej Kommisji Województwa Kaliskiego.

Lekarz Obwodu Kaliskiego

Kalisz, 10. Listopada 1835 r.

Raport, tyczący się policji lekarskiej a w szczególności spiesznego urzązrenia Szpitala Gminy Starozakonnych w Kaliszu.

Taki rapport zdałem Urzędowi Municypalnemu miasta Kalisza, tyczący się Policji Lekarskiej, w szczególnosci prześpieszenia urządzenia szpitala dla chorych Gminy tutejszej Starozakonnych, otrzymania funduszów dla tego szpitala, przedsięwzięcia spiesznych i skutecznych środków dla zapobieżenia zagęszczającym się chorobom tym że na zdrowie szkodliwy wpływ mające — taki mam zaszczyt w kopii załączyć Komissyi wojewódzkiej celem dzielniejszego poparcia i otrzymania skutków ulgi cierpiącej ludzkości sprawiających.

je przedstawienia i wystawienia mu złych i smutnych skutków wynikających z tej okropnej i rozgałęzionej choroby.

Prawda, że Dozór Bożniczy tutejszy na moje liczne nalegania wyprzątnął jedną izbę wielkości dostatecznej dla 5—7 chorych, i oddał do mojej dyspozycji — i w tejże znajdują się wszelkie rekwizyta tymczasowe dla czterech chorych, lecz o wykazaniu i wskazanie funduszów do utrzymywania onych, nikt z nich nie chce wiedzieć, zapewnie z powodów wyżej wymienionych — a zatym jeszcze chorych w niej niema.

Nie moja wina jest, że poprzednicy moi nie poczynili żadnego przestawienia do władz właściwych w tej mierze.

Podpisany donosząc o tym Szanownemu Urzędowi Municypalnemu miasta Kalisza, ma największe zaufanie do Jego wzorowej gorliwości, iż raczy przedsięwziąć wszelkie środki i wspierać mnie we wszystkim, co tylko ułatwić może te dobroczynne zamiary.

Wystawiwszy w powyższym cały stan i ważność przedmiotu, wypada mi teraz odpowiadać na następujące zapytania: Jakie środki policyjnolekarskie będą najskuteczniejszymi, tak:

1. Co do uleczenia tej tak dalece rozgałęzionej choroby — jakoteż:

2. Co do zapobieżenia dalszemu się jej szerzeniu?

Ad 1. Do osiągnięcia tego celu, widzę za konieczną potrzebę:

1) Założyć szpital przynajmniej na 6 do 8 osób, który ma bydź przeznaczony na użytek dla Individuów no żaden sposób nie mogących się własnym funduszem i we własnym domu z tej choroby wyleczyć.

2. Etat do utrzymywania i leczenia tych chorych przez Dozór Bożniczy dostarczanym będzie ten sam, jaki ustanowiony jest w szpitalu miejskim kaliskim, rachując na wszelkie potrzeby szpitalne dla każdego chorego:

Za pierwcze 10 dni po Zlp. 23. gr. 20.

Za drugie 10 dni po Zlp. 21. gr. 20.

Za trzecie 10 dni po Zlp. 20.

Rozumie się samo przez się, że Dozór dostarczy mięso lepsze dla chorych w tym szpitalu w cenie ustaniwionej dla mięsa niekoszernego.

3. Gdy w tutejszym mieście znajduje się może przeszło 150 osób obcych obojej płci Wyznania Mojżeszowego, służących i exystujących tu w Kaliszu — i którzy bezwątpienia niemało przyłożą się do rozkrzewiania tej choroby z tego powodu proponuję:

Aby ci obcy ludzie — bez różnicy, czy są bakałarzami, pisarzami, czeladnikami, uczniami jakowej profesyi lub służącemi — mają bydź obowiązani wspierać fundusz szpitalny i płacić miesięcznie do tej kasy szpitalnej w stosunku stanu i dochodów; pierwsza

Z wysokiem uszanowaniem podpisany:

Morgenstern.

Za zgodność:

Sekretarz Generalny Kommisyi Województwa Kaliskiego (Kwaśniewski).
Kopia z Urzędu.

Kalisz, dnia 7. kwietnia 1835 r.

Lekarz Obwodu Kaliskiego
do
Szanownego Urzędu Municypalnego
Miasta Kalisza

Od początku mojej praktyki lekarskiej w mieście Kaliszu zwracałem i dotąd zwracam uwagę na wielką liczbę ludzi wyznania mojżeszowego, różnego wieku i różnej płci zarażonych na chorobę weneryczną, po części pierwotna, (Lues venerae primitiva) a jeszcze bardziej więcej wenerja następna (Lues veneria secundaria).

Trudno do uwierzenia do jakiego stopnia się ta choroba zagęściła między żydostwem tutejszem pod różnemi postaciami i formami, jako to: liszajów, wyrzutów, wrzodów, parchów wenerycznych, które się tak zagwoździły w nich, iż śmiało można twierdzić e stanowią teraz między nimi choroby familijne.

Początek tej choroby zapewne była Weneria pierwotna (Lues venerae primitiva), która zakorzenia się po wielu Individuach, przez mięszczenie się po kilaka familii w ciasnych pomieszkaniach — przez użycie jednej nieczystej koszerni i jednych wanien bez różnicy stanu dla wszystkich niewiast w tejże; przez skupienie się znacznej liczby dzieci różnych familii w ciasnych szkołach bakalarskich, przez nieczystość i nieochedostwo domowe — przez tulanie się wielkiej liczby prózniaków i włóczęgów po Rewirze żydowskim bez stałego pobytu i sposobu do życia! Na koniec przez niedostateczne i niedobre leczenie tej choroby w samym paczątku i zarodku.

Widziałem bowiem, że mamki zarażały dzieci, karmiąc je piersią swoją — a te znowu zarażały rodziców swoich. Dzieci 4 do 5 letnie uczeszczające do szkół bakalarskich pozarażały swych rodziców i krewnych przez przeniesienie choroby tej do domów rodzicielskich. Widziałem i widuję wiele kobiet nieszczęśliwych, cierpiących wieczne kalectwo, którego początek niczym innym nie jest jak tylko choroba weneryczna.

To wszystko dzieje się pod okiem Dozoru Zożniczego i starszych Gminy, którzy bądź z obawy narażenia się całej Gminie, bądź też z oszczędzenia kosztów wyniknąć ze ścisłego dochodzenia i wykorzenienia tej choroby głuchy i nieczuły jest na wszelkie mo-

7. Niech będzie, z ludzi godnych i zaufanie całej Gminy posiadających, z charakterem i z postępowania moralnego znanych, złożony Komitet Szpitalny, na czele którego lekarz doświadczony, i członek policyjny ustanowiony — i ten Komitet doprowadzi do skutku wszystko, co tylko uważają teraz i uznają na przyszłość za potrzebe do czynienia, w celu zniszczenia tej jadowitej choroby, obmyślenia funduszu nie uciążliwego utrzymania i nadal tego szpitala i.t.d.

Skoro mieszkańcy wyznania mojżeszowego przekonani będą o dobroczynnych skutkach tego szpitala, zapewne nie omieszkają wspierać Komitet, w swym dalszym działaniu i niezawodnie powiększą fundusz szpitalny przez dobrowolne dary i skazki, przez co Komitet będzie w stanie powiększyć szpital i rozciągnąć opiekę swoją nad innymi ubogimi chorymi wyznania mojżeszowego, zwyczajnymi chorobami złożonymi — a które dotąd z braku lokalu i funduszów pozostawione są swojemu nieszczęsnemu losowi.

Oddając moje niniejsze uwagi pod rozwagę światłego Szanowanego Urzędu Municypalnego, czuwającego ojcowską opieką nad dobrem zdrowiem wszystkich mieszkańców miasta Kalisza, proszę Go w imieniu cierpiącej ludzkości, aby raczył ze zwykłą gorliwością wspierać tę sprawę i doprowadzić ją do skutku.

Łączę uszanowanie,

(podpis) *Morgenstern.*

Dr. Medic. et Chirurgiae.

po Zlp. 3, druga po Zlp. 2, trzecia po groszy 15.

Składka ta bynajmniej nie obciążająca ulży nietylko wydatkom właściwych mieszkańców i kasy Dozoru Bożniczego, ale zarazem służyć będzie za tamę przeciwko natłokowi tych Individuów i odstręczy ich od zbyniego wciśniania się do tutejszego miasta.

Projekt ten raz przyjęty (po zmoderowaniu, jeżeli moderacja potrzebna) może przy roztropnym rozkładzie i ścisłym dokonaniu, *stanowić stały dochód szpitalny,* bynajmniej mieszkańców nie obciążający.

Ad 2. To jest co du zopabieżenia dalszemu szerzeniu się tej choroby — uważam za najstosowniejsze środki:

4. a.) Spisać listę imienną wszystkich mieszkańców wyznania mojżeszowego. 1

b.) Spisać listę imienną wszystkich czeladników, uczniów i służących z wyrażeniem wieku i pobytu ich.

c.) Spisać listę imienną nauczycieli, bakalarskie szkółki utrzymujących.

d.) Tudzież listę imienną z wyrażeniem wieku, dzieci uczących się w tychże szkołkach.

5. Wszelkie Individua objęte literami b, c i d., muszą koniecznie uledz częstej rewizji lekarskiej dla dochodzenia ich stanu zdrowia, z powodu że najwięcej zarażają się dzieci w tych szkółkach.

6. Koszernia ma bydź najczyściej utrzymywana, często do dna brudu wyczyszczona i opatrzona przynajmniej w 15 wanien nowych i czystych do kąpieli.

השראה

אחרית העיר

לזכרם של הורי, רחל וברנרד, אחיותי
דבורה ומאדז'ה ובן־אחותי יעקב.

משה גרוס

בית־החולים — יודנלאגר — ארבייטסלאגר

וקטובר 1939. עם פלישתם לפולין החלו הגרמנים מגשימים את תכנית ההשמדה הגמורה של יהודי פולין, אותו קיבוץ גדול שהיה חוט־השדרה של יהדות אירופה. אך כדי לשדוד אותנו תחילה עד שרוך־נעל ולנצל כמיטב יכולתם את כוחנו, הערימו עלינו הגרמנים בצביעותם וביצעו את תכניתם השטנית עקב בצד אגודל.

ואכן לא ראו הכרח לרצוח את הכול בבת־אחת, שכן לא היה לאיש מפלט מידיהם ומגורלו החתום. עד כה ועד כה ניתן להם לנצל את עבודתנו למען מאמץ־המלחמה שלהם, תמורת לחם צר.

כאמור, נתגשמה התכנית המדוקדקת בהדרגה. התכלית הראשונה של הגזירות, שנתרגשו עלינו חדשות לבקרים, היתה לעמוד על היקף רכושם של היהודים ולהגביל את חרותם. בדרכי הונאה, על ידי ניצול יצריהם של הבריות, ולבסוף באיומים ובמעשים, עלה בידיהם של הגרמנים להשיג את כל הנדרש להם לפי־שעה.

היודנראט

כדי להקל על מלאכתם ולחסוך עמל הקימו הגרמנים יודנראט, שמושבו בבניין הקהילה. עם היודנראט נמנו: לוזר מיטץ, פרנקל, כאצינל, עורך־דין פּארקאָל, ד״ר זייד, ד״ר לובלסקי, מאגיסטר רוטצייג, חזן בית־הכנסת „הגרמני״. גוסטאב האן ואחרים. מיד גויס סגל־פקידים גדול, כדי לייעל את העבודה ולמנוע את התוצאות המעציבות עד מאוד של קטון אי־הדיוקים או המועט שבאיחורים. בקצב "גרמני" נערך פנקס מדוקדק של האוכלוסיה היהודית בקאליש, אגב ציון מפורט של הרכוש ומספר הזקנים, החולים, הילדים, בעלי המלאכה, האינטליגנציה, הרופאים ועורכי־הדין.

מעתה הופיעו תכופות צווים חדשים, מיפקדים, רשימות, תביעות של פיצויי מלחמה הנגבים בשטרי־כסף, בזהב ובתכשיטים. קשה היתה העבודה בתוהו ובוהו זה, תוך אימה ומתיחות עצבים. מפעם לפעם נקראו נציגי היודנראט אל רחוב יאַסנה, אל משרדי הגסטאפו. בחרדה גדולה היינו מצפים לשובם ולצווים החדשים שבידיהם.

הלכו ותכפו מקרי השוד־לאור־היום של חנויות ובתי־חרושת יהודיים. אף על פי כן אין מחסני־האיסוף בבניין־העירייה, במשטרה ובמקומות האחרים בעיר, מתמלאים כלל, שכן יום־יום יוצאות מכאן רכבות עמוסות רכוש יהודי שדוד לעבר גרמניה, הרעבה לאין־שיעור. לא ייפלא איפוא, כי במצב זה גוועו ותמו העבודה, המלאכה והמסחר. העשירים יותר היו מטמינים כדי יכולתם את רכושם באדמה, בקירות או מוכרים אותו, ונמלטים מן העיר על נפשם, בתקווה כי בריחוק של 100 או 200 קילומטרים ישתנה משהו לטובה. אף על פי כן, אין העיר מתרוקנת מיושביה, שכן רובם מדלת־העם, מה להם פה ומה להם שם. הללו ארזו את דלותם בשני שקים וציפו להמשך המאורעות, להמשך הנגישות והרדיפות, ואולי אפילו לקץ המלחמה, — כן הלא כבר ה־15 בחודש!

אין היהודי יודע ייאוש מהו. יודע הוא את המכאוב, הייסורים, נדודים של שנות אלף, אך יודע גם את האמונה ביום המחרת שיאיר לו, ובאלוהים אשר בחר בו ולא יעזבנו לעולם. אופטימיות זו, שקיימה את היהודים אלפי שנים, נתגלתה הפעם כקטלנית.

יום יום נקראו מספר צעירים לעבודה, אלא שהמתנדבים מעטים היו, וכל היכול התחמק מעבודה בעזרת הקהילה, או הסתתר במיטה ובמחבוא. על כן היו הז'אנדארמים משלימים את המיכסה על ידי מצודים תכופים.

ריקון החנויות של היהודים, פינוי ההריסות, איסוף האשפה ברחובות, שיקום הבתים ההרוסים, ניקוי הקסרקטינים, משרד המשטרה והגסטאפו, ועבודות אחרות, שקצב הוצאתן פועל נשמר

על ידי הפרגול, קת־הרובה ונעלו המסומרת של הקלגס, — כל אלו הוטלו על היהודים. לעתים קרובות הועסקו היהודים בקבורת הנידונים למוות, שנורו בבית־העלמין היהודי. אלא שלא תמיד הסתפקו בכך נותני העבודה. תכופות נגרמו לפועלים, לאחר גמר מלאכתם, בזיונות גדולים.

יום אחד נצטווינו בגסטאפו לקפץ על ארבע ולנבוח בקול רם. בפעם אחרת אילצונו להלום זה בזה באגרופים, בכל כוחנו. כל המפגר נעזר בנפש חפצה על ידי קת־הרובה. ודאי לא אשכח לעולם את פניהם המעוותות באימת־מוות של שני ישישים, שנצטוו להניח את ראשי־השיבה לפני גלגליה של משאית צבאית כבדה. לשמחתם של כנופיית אנשי הס״ס הותנע המנוע, אך המשאית לא הוסטה ממקומה. אחד הישישים, שהבין כי בא קצו, קרא בייאושו ״שמע ישראל״, התעלף. נשאר מוטל ללא־תנועה בביב המסריח, ואניצי זקנו המכסיפים צפו ונעו בזרם השופכין.

בנוסח דומה התעללו הגרמנים בחברי היודנראט, ועד מהרה פחת מספרם בהרבה. נותרו רק אלה שלא מצאו לפי שעה אפשרות לברוח, ואמיצי־הלב, שפעולה זו לא נראתה להם מבחינות רבות...

המצב בעיר הלך ורע, והמחנק גבר. רבים מבני הנוער אמרו לעבור את הגבול. לאט לאט התרגלנו אל המראות שבכל יום: גזיזת זקניהם של ישישים יהודים, מצודים לעבודות־כפייה וחטיפה אל המקלט. המקלט שבבניין העירייה הפך להיות אימת הכלל. הנחטפים שהובאו לשם הוכו במקלות, ללא כל סיבה, עד שהתעלפו. תכופות הובאו לשם יהודיות צעירות ונצטוו להתפשט, להנאתם של ז׳אנדארמים ואנשי־צבא שיכורים, בניצוחו של ראש־העיר הנודע גראבובסקי, סאדיסט ובהמה בצורת אדם. הוא מילא תפקיד ראשי בהשמדת יהודי קאליש והמחוז. במשך כמה שנים שימש מנוף עיקרי של אותה מכונת־מוות שטנית — הגסטאפו והגֶאזונדהייטס־אֶמט — ומבצע נאמן ויעיל של כל פקודות הפיהרר. ייאמר למען האמת, כי ביצען בדקדקנות פרוסית, בעידון, ושיתף במעשיו כנופיה גדולה של פקידים בני מוצא שונה.

כמעט כל יום הביא עמו משהו חדש: מאורעות, גזירות, מיפקדים, רשימות, ובעיקר בדותות שונות, לעתים נטולות־הגיון, אך נקלטות על נקלה ומעוררות מבוכה ובהלה. בבהלה זו היה לגרמנים עניין רב, וייתכן כי הפריחו את השמועות בכוונה תחילה.

למשל, בראשית נובמבר השתוללה ברחוב היהודי ידיעה, שנמסרה מפה לאוזן בסודיות גמורה ובחוגי מקורבים בלבד, כי גיטו עומד להקבע בתחום הרחובות ז׳ידובסקה, פ. או. וו. ציאֶסנה ונובה. מיד החלה נדידה ממרכז העיר ומהרחובות הגדולים אל הגיטו שלא היה היה ולא נברא. ״ככל שנקדים כן ניטיב לעשות״, אמרו הממולחים. חוש־הסֵדר נתעורר וגבר ב־15 בנובמבר, כשנערכה העקירה הראשונה מהרחובות פולאסקי ופילסודסקי: לדיירים ניתנה שהות של כמה דקות לאריזת חפציהם, ומיד הוליכום במשמר כבד אל המנזר.

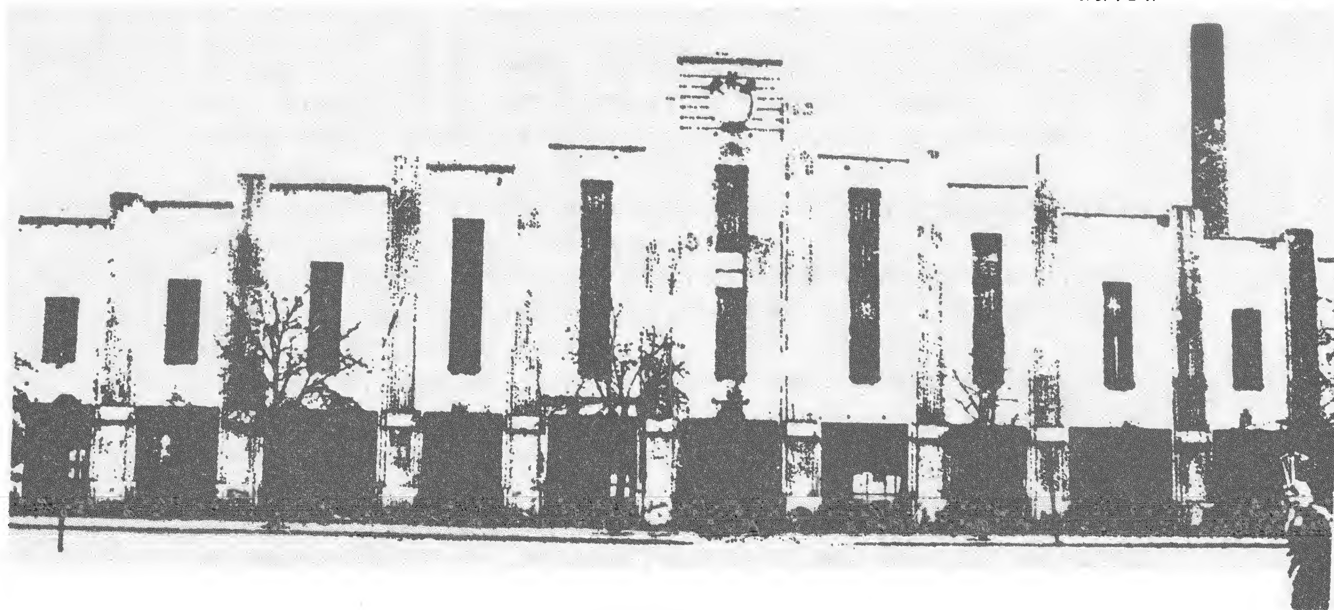
תוך ימים אחדים נעקרו באופן זה דיירי כמה עשרות בתים במקומות שונים בעיר. כשנתפרסם צו ענידת־הסרט־הצהוב, גבר גל הנדודים.

בניין השוק

ב־20 בנובמבר נפתחה הרעה בכל תוקפה. עתה נעקרו תושבי רחובות שלמים. לפעולה זו הובהלו מהסביבה כמה מאות ז׳אנדארמים. כמה דקות לאריזת החפצים, ובלי אומר — החוצה, אל הקבוצה הערוכה. ״ראאוּס! נועו! אוצו! כנופייה ארורה!״. כעבור רגע קל כבר צעדנו בשלשות על מרצפת הרחוב, בליווי כמה ז׳אנדארמים חמושים. הנה חרק מאחרינו הפשפש של גדר־תיל משולשת. נמצאנו ב״בניין השוק״ ההומה (האחים שרייאֶר), המלא עד אפס מקום המון של כמה אלפים. עוד כמה דקות, כמה בעיטות ומהלומות של אלות־הגומי, וההמון הדחוס הכה גלים ונסוג, כדי לקלוט ולבלוע אותנו, את ״החדשים״.

כספנו והתכשיטים שלא הוטמנו יפה כבר נשדדו קודם לכן, בשעת ״חיפוש הנשק״.

דחוסים כמליחים בחבית, לא ניתן לנו אפילו לשבת על הרצפה. דרכנו איש על רגלי רעהו ובעטנו זה בזה, לקול קללות וגידופים של הנפגעים. היה זה גיהנום שאין לתארו כלל. נדמה היה לי, כי לא נזכה לראות את השחר. בכי העוללים, צריחות הילדים, קריאות המבוגרים, קטטות

בנין השוק

על פיסת־ריצפה או צרור שאבד, אנקת החולים וגניחת הגוססים, נתערבו עם שאגת הז׳אנדארמים השיכורים כדי סימפוניה של תופת.

לפי שעה לא ידענו מה יהיה גורלנו. רווחו שמועות, כי מחר ישלחונו שיירות־שיירות לעבודה בגרמניה או אל הגנראלגוברנמאנט. העצבניים יותר ניבאו שחורות. הללו הקדימו אנחה למכה והשפיעו לרעה על הסביבה, הנוחה לפגיעה ולהתרשמות. ואכן, קשה היה לעמוד בתנאים אלה בפני הלכי־רוח עגומים.

למעשה, היתה זו האקציה הגדולה הראשונה. מכיוון שכך, סבורים היינו כי הרע מכל רע הצפוי לנו מהגרמנים, כבר הוא מאחורינו. כלום היה עשוי המובהק בין רואי־השחורות בימים ההם להאמין במציאותם של גיטו, מחנות, תאי־גאזים, משרפות והשמדת־עם, שהיו שמורים לנו לעתיד? הלא היו בינינו אנשי־אמונה תמים, שבטחו במידת אנושותם של הגרמנים ובסיומה המהיר של המלחמה, או יראי־שמים שבטחו באלוהים, שלא יניח לרשעים לעשות עוול לעם סגולה.

אך השמועה נתאמתה. למחרת נערכו הקבוצות הראשונות, שהובאו במשמר אל התחנה והוטענו כמליחים ברכבות היוצאות לעבר וארשה, ז׳אשוב וערים אחרות של הגנראלגוברנמאנט. אלא שבניין השוק לא נתרוקן, לפי שהובאו אליו חבורות חדשות של עקורים. לבסוף כבר לא האמין איש באפשרות להשאר בקאליש, ורבים ביקשו להמנע מייסורים מיותרים על ידי הליכה לתחנת־הרכבת ישר מביתם. ואכן הותרה הליכה זו לתושביהם של כמה רחובות.

כל המצליח התחמק מידי הגרמנים במהומה הגדולה, כך ניתן לו, לפחות, לאמץ לו "ארץ בחירה" חדשה, בתקווה שיזכה לסיומה של המלחמה. אין הגרמנים מבקשים אלא "לטהר" את קאליש מיהודים. ואילו שם, בווארשה או בז׳אשוב, יקבעו בוודאי גיטו, ובו יחיה היהודי איכשהו, אם ימעט הצער ואם ירבה.

בית־החולים היהודי

מידבקות, את הישישים והנכים, התירו השלטונות לשכנם לפי־שעה בבית־אחר שלא ניתן בית־החולים היהודי הוקם בראשית נובמבר, בבניינו הקודם שברחוב פיסקוז׳אבסקי, בפקודת ראש המשטרה הגרמנית והגאזונדהייטסאמט. את אירגון בית־החולים קיבל על עצמו ד״ר זייד. הבניין והמיתקנים הרוסים היו לחלוטין. את מלאכת השיפוץ עשו בעלי־מלאכה יהודים, מסגרים, נגרים, מכונאים, צבעים (בלוך, הבכור והצעיר, וארשאווסקי ורבים אחרים). העבודה התקדמה יפה, שכן רצו הכול בשיקומו המהיר של בית־החולים, שיצא בשעתו מידיהם של היהודים מתוך

קלות־דעת. הציבור לא חסך מאמצים ותרם לתכלית זו כסף, לבנים, מצעות, כלים. המכשירים הרפואיים נתרמו על ידי הרופאים היהודים. לא ידע לאות בעבודתו קלמנוביץ׳, העובד הוותיק של בית־החולים. הוא שמח לשוב לעבודתו הנושנה. מכל העיר אסף והביא מיטות, וכבר נפתח האולם הראשון.

אלא שתחילה לא נתמלא בית־החולים, והסיבות מובנות. בימים אלה העדיפה כל משפחה להחזיק את החולה בביתה, כדי להמצא בצוותא בשעה הרת־גורל.

אלא שלאחר השילוחים הראשונים נוכחו הבריות לדעת, כי על ידי אישפוז החולה בבית־החולים הם זוכים בהיתר־זמני לשהות בקאליש, ונצמדו בעווית לקרש־הצלה אחרון זה. חיש מהר נתמלאו עתה אולמות בית־החולים ואף המסדרונות.

מלבד ד״ר זייד טיפלו בחולים ד״ר פלוצקי, ד״ר לובלסקי, וד״ר דבורה גרוס־שינאגל. שאר הרופאים היהודים שנשארו בקאליש גילו עניין מועט יותר בבית־החולים היהודי, לפי שהיו טרודים בהכנות לבריחה או שחששו מפני אחריות כלשהי.

ב־20 בנובמבר, לאחר נסיעתו של ד״ר זייד, נטלה על עצמה את ההנהלה ד״ר גרוס־שינאגל. את עזרתם הציעו הרופאים ביאטוס, גת וגב׳ ואַלחוביץ׳, אלא שנעלמו כמה ימים לאחר מכן. את בית־החולים הוסיפה לנהל ביד נמרצת ד״ר גרוס, תוך שיתוף־פעולה נאמן ורצוף הקרבה עצמית של הסגל: לולה מרגוליס (לולה הקטנה), האלה אֱליאַסביץ׳, הלנה שטורך, מאדז׳ה גרוס, מוניק גרוס ואַלאֶק בלוך. במחלקה למחלות מידבקות עבדי ללא לאות גב׳ א. ז׳ולטי יטקה קופל, וכל אחד מבינינו, במידת היכולת. על משמר הבריאות עמדו יחד עמנו כמה מאנשי השרות, שפעלו מתוך התמכרות גמורה, ללא מנוחה: פייבל צ׳אפניק ואמו, שעבדה במטבח, אופוצ׳ינסקה ובתה, ורובלווסקי ואשתו, החייט צוקר ונלקוביץ׳.

ניתנה האמת להאמר, כי בית־החולים הותקן למופת ביחס לתנאי השעה. הודות להתקנה זו ניתן לעמוד במשימה הכבדה והחשובה, שהיתה שמורה לו בשנים הבאות. הסטאטיסטיקה, שניהלתיה כל ימי קיומו של בית־החולים, הוכיחה, כי עברו בו כאלף חולים, רובם חולים אנושים ונגועים במחלות מידבקות. הוצאו לפועל ניתוחים חמורים רבים ואלפי חבישות. אלפי חולים זכו לטיפול רפואי, וילדים רבים נולדו. בתקופה מאוחרת יותר היו מתכנסים לכאן חולים מהגיטאות והמחנות שבסביבה, לשם אישפוז ממושך יותר. חדר־הניתוחים המצויד יפה, המרפאה ובית־המרקחת הקלו בהרבה על המלאכה. בהסכמתם של השלטונות קיבלנו לעבודה רוקחת ארית, לפי שהרוקח שלנו, מ. גרין, הועבר למקום אחר. כעבור כמה חדשים נטלה על עצמה את הרוקחות הסטודנטית סטאֶפה לוברמן, שעזרה גם בפעולות המרפאה ובמחלקות.

ערך רב נודע לפעולתה של המעבדה בבית־החולים, שהותקנה ונוהלה על ידי המהנדס הכימאי א. שינאגל, שהשתתף תחילה אף בהנהלה.

את ענייני המשק והמינהל נטל על עצמו שמואל ארקוש, שנתמנה לאחר מכן כחבר האֶלטסטנראט. במאוחר יותר סייע על ידו סנדר זיידל, שעסק גם בקניות בעיר. את המטבח והמכבסה ניהלה גברת ארקוש, ועזרו על ידה אופוצ׳ינסקה ובתה והגברות פייבל וזיידל. בקבורה עסקו ברקה, פרוסאק וקובאלסקי. עבודתם לא היתה מועטת כלל, שכן תחילה היתה התמותה גדולה, מבניין־השוק היו מביאים לכאן חולים אנושים, שלא היו מסוגלים לנסוע לחלוטין. וכן רב היה מספר הישישים (בתלמוד־תורה ובמושב הזקנים), שלא היו עשויים לגלות כוח־עמידה כלשהו בתנאים שנתהוו. הקבורה נערכה ללא כל טקס, לעיני כמה אנשים בלבד.

בית־החולים, שהוקם באופן זה, הפך להיות יחידה חזקה בעלת מידה מסויימת של עצמאות וחסינות, לפי שהחולים עמדו לשהות בו עד החלמתם. כך גם הפך להיות מרכז, המכנס סביבו את החיים היהודיים הדועכים, או ניטיב לומר: הנכרתים ללא רחם. הוא היה המעוז האחרון, קרש־ההצלה שבזכותו שרדו בקאליש כמה מאות יהודים.

בלי הפוגה הבאנו מבניין־השוק את החולים האנושים ואת הילדים. עד מהרה נתמלא גם בית־הכנסת הקטן של בית־החולים וכל חדר שהיה ראוי לדיור. בסך הכול אישפזנו מעל 150 חולים. על כן אישפזנו את השאר, כ־350 נכים, חולים כרוניים וישישים בבניין תלמוד־תורה. בימים הראשונים לקיום המוסד נטלה על עצמה את הנהלתו ד״ר פייגין־דאנציגר, ועמדה על משמרתה עד חיסולו. עוזריה הנאמנים היו החובש נוימן, האח גרין ואחותו, האלה גומברג, אירקה רוזנפלד, גב׳ סומאטיצקה, הרפד פרידמן ואחרים. כן עזרו כיד יכולתם כל הזקנים המאוששים יותר. במינהל

עסקו סומאטיצקי, סקוברון ורוזנפלד (אריגים). מוסד זה נשא למעשה אופי של מושב־זקנים, בגלל ריבוי הישישים והחולים הכרוניים. אף על פי כן, הותקנו כמה אולמות ומרפאה, אך החולים במחלות קשות או מידבקות והזקוקים למנתחים נשלחו אל בית־החולים. שאר הישישים שוכנו בבניין מושב־הזקנים לשעבר, והנהלת המוסד ניתנה בידי התעשיין איזידור וישנייבסקי, לנדאו (ממשפחת גוטשטאט) והאן. כמה עשרות ישישים אושפזו במוסד.

גם בית־היתומים היהודי, שנתרוקן מיושביו, עבר לידינו. שוכנו בו כמה עשרות משפחות, בעיקרם — עובדי בית־החולים ותלמוד־תורה, נשים וילדיהן.

מראשית המלחמה ועד ה־18 בנובמבר 1941 נתקיים בית־היתומים על מכונו בכביש לודז', בהנהלתה של גב' אלה, רבת־הפעלים. כעשרים יתומים התחנכו בו. על אף המחסור הגדול חיו הילדים בנקיון מופתי. הגדולים שבהם אף למדו. במאוחר יותר הועסקו כמה בעבודות חפירה, ואחר כך בסדנת החייטים.

ובינתיים הלכו ונתרוקנו במהירות בניין־השוק והעיר כולה. הטראנספורט האחרון הפליג בראשית דצמבר (3.12.1939). אותה שעה נכנסתי לבניין־השוק, כדי להוציא לבית־החולים חולה אנושה. נתקפתי דכאון כבד למראה אותה שיירה עטופת־יגון של היהודים הנצחיים, הגולים אל ארץ עלומה. ושוב בכיים של הילדים הקופאים בכפור החרקני, קריאות המבוגרים, צווחות הז'אנדארמים. הנשים בוכות ומאמצות תינוקותיהן אל לבן, הגברים כורעים תחת משא תרמיל־הנודדים. ביגון הם גולים מארץ מכורתם, בה ראו אור עולם, בה נתחנכו, נתייסרו וגדלו. על אף הכול, על אף הייסורים, ההתקלסות, ההתעללות, החרם, יקרים כה ללבם, כאן, בסימטה מזוהמת זו; כל חומה קלופה ומרופשת, כל עץ.

בשיירה זו נשלחו גם ישישים רבים, ואף בריאים יותר, הקרויים "כשרים להובלה", כשוכני תלמוד־תורה, על פי הכרעתם של כמה ז'אנדארמים שבדקו את יושבי המוסד. כן חוסל בית־הזקנים, וכל אלה יחדיו, כ־120 איש, נשלחו ללוּחוֹב (ליד וארשה). זמן רב היו מגיעים לכאן מכתביהם, עד שפסקו מלהגיע. גורל יהודים אלה לא נודע מאז.

בימים ההם לא נתקיים כלל היודנראט, במובנו המדויק של המושג, וממילא לא יוחד לו כל תפקיד בימי העקירה. כמה אנשים קיימו אמנם קשר עם הגרמנים, אלא שלא חרגו מתפקיד של מקשרים או שליחים. למעשה נתפורר היודנראט לפני העקירה, מאחר שמרבית חבריו נמלטו. נשאר רק האן, ה"אֶלטסטה יודה", שקיים קשרים רבים עם אנשי השלטון הגרמני וזכה באמונם. משעה שברחו כל הנציגים הנכבדים של החברה היהודית, מילא האן את תפקיד המקשר וזקן־היהודים. גס היה, זריז וממולח, ובכך קנה את לב הגרמנים וזכה לחסדיהם. בשל בורותו, טפשותו ושחצנותו בטח בגרמנים הרבה.

עם ראשית העקירה הופיע לנדאו וגילה פעילות רבה. מכרים רבים היו לו בין הז'אנדארמים, לפי שבראשית ספטמבר נאסר והוסע על פני הרייך בתורת "שבוי אזרחי". בתקופת העקירה הורשה להתהלך בעיר ולהסדיר ענייני־רשות רבים, הקשורים באקציה זו. בקי היה בחיי היהודים בקאליש. מאחר שהיה ערום וממולח, קנה חיש מהר את אמונם של הגרמנים, וממילא הטיל פחדו על בני עמו. בתיווכו פנו תכופות יהודים עשירים אל ז'אנדארמים מסוימים, כדי שיסייעו להם בגילוי רכושם הטמון באדמה. בדרך כלל נתחלק השלל ביושר.

לאחר חיסול בית־הזקנים, היינו לאחר העקירה האחרונה, פנו אל השלטונות האדונים הללו בצרוף איזידור וישנייבסקי (משפחת בן ציון וארטסקי), וביקשו לאשרם בתורת אֶלטסטנראט. את התפקידים חילקו ביניהם באופן זה: וישנייבסקי נטל את האספקה, לנדא — את ענייני המשטרה, והאן, כזקן־היהודים, את ענייני הגסטאפו. שמואל ארקוש, מנהל המשק של בית־החולים, נתמנה מזכיר.

לא ידענו את הצפוי לנו עתה. שיערנו, כי לאחר חיסול בית־החולים והמוסד שבתלמוד־תורה, נישלח גם אנחנו, הסגל וקומץ בני־המשפחה הבריאים שלנו, אל הגנראלגוברנמאנט. אך לא כן אירע. פעולות החיסול וטיהור קאליש מיהודים בוטלו לפי שעה, כי למעשה כבר לא היו יהודים בקאליש. מלבד זאת נתאכלסו יתר על המידה הרבעים היהודיים בוורשה, בז'אֶשוב ובערים אחרות של הגנראלגוברנמאנט, וכנראה לא יכלו להוסיף ולקלוט, בגלל פיגור באירגון. ועל שום כך, ודאי, נתגלה הכרח ליצור בוואַרטאָגאו כמה מחנות־עבודה למען שרידי היהודים, העשויים לעבוד לפי שעה למען נצחון הרייך.

בדצמבר 1939 ובחדשים הראשונים של 1940 נוסדו מחנות־היהודים בווארטה, תוראֶק, זדונסקה־וולה, ובכל אחד מהם נתרכזו כמה אלפי אנשים מהישובים הקטנים. יודנלאגר גדול יותר קם בקוזמינאֶק — בורנהאגן, בו רוכזו יהודים מסטאַווישין, דוברה ועוד. בראשו עמדו האפטקה, דואֶק, קנופף (יושב־ראש), וילצ׳ינסקי ורוט. בבריאות טיפל החובש גז׳מילאָס ואחר כך ד״ר שילינ, פליט מגרמניה משנת 38; ימים רבים לא השלים עמו היודנראט המקומי, בגלל ניגודים אישיים.

אף שמחנה זה נהנה מעצמאות מסויימת, היה כפוף לנו מכל הבחינות. אמנם נפלנו מהם במספר, אך שמרנו עד הסוף על מעמד של מרכז מינהלי ומשקי, ובזכות בית־החולים אף הפכנו להיות מרכז־הבריאות החשוב ביותר בכל מחוז קאליש. מעובדה זו נבעו התעניינותם הרבה של השלטונות והרופא המחוזי קאַרש בבית־החולים, וכן ביקוריהם הרבים. הודות לשתדלנותו הנמרצת של מנהל בית־החולים קיבלנו תחילה בשביל החולים הקצבות נכבדות של מזונות ותכשירים, וכן הורשינו לשלוח את חולינו לבית־החולים העירוני, לשם טיפול מיוחד, שיקוף, פנאומוטוראַקס וכיוצא בזה.

בראשית האביב פרצה בקוזמינאֶק מגיפת טיפוס הבטן. לשם מניעתה אירגנה ד״ר שינאגל־גרוס פעולת־חיסון נמרצת. חיסנו כמה אלפי אנשים מהמחנות הקרובים, ובלמנו על ידי כך את קצב התפשטותה של המגיפה, שנסתייעה בתנאים נוחים כל כך. נאלצנו לבודד מהסביבה את כל החולים והחשודים. לשם כך הגדלנו במידה ניכרת את המחלקה למחלות מידבקות.

בית־החולים הוסיף להיות מעוז ומשען לכל בקשותינו בענייני הקלות, דחיות והישגים כלשהם. הלא הלך שמה של קאליש לפניה כי היא ״יודנריין״, ואין בה אלא בית־חולים, החיוני למחנות שבסביבה כולה.

ראוי לציין, כי אותה שנה עוד ניתן לנו לעשות את הפסח כהלכתו. הורשינו להפעיל לשבוע את מאפיית הלפגוט, לשם אפיית מצות. היה בכך משום הישג נכבד.

באביב ובקיץ, עם שובם של שבויים יהודים, עלה במידה ניכרת מספר היהודים בקאליש, והגיע ל־750 נפש. חזרו יולק וולקוביץ׳, שמואליק ראקובסקי, פרגר, משה דזיאַלושינסקי, מ. מושקוביץ׳, הנייק ברנר, אדולף בלוך, לייב בייראך, יוסף דיאמנט, סנדלר; אברהם הירשביין; אפשטיין ושמואליק אליאסביץ׳, אח לשעבר בבית־החולים היהודי, שעזר לנו עתה במידה מרובה, משנוספו חולים רבים. כן שבו והצטרפו אל בני משפחתם קלישאים רבים מקוזמינאֶק, וארטה וזדונסקה־וולה.

משגדלה האוכלוסיה שלנו פנה האלטסטנראט אל האַרבייטסאַמט המקומי והציע לו כוח־עבודה. במידה מסוימת חיזקה פנייה זו את מעמדנו בקאליש, שכן הפכנו להיות פרודוקטיביים. ״לא נאכל לחם חסד, כל עוד בקרבנו צעירים כה רבים ששים לעבוד!״.

בעקבותינו יצא המחנה בבורנהאגן (קוזמינאֶק), ונוסף על כך שלח מאה גברים לאופאטובק (שפאַטנפאֶלדה), לשם הקמת מחנה־עבודה. כעבור כמה שבועות נוצר מחנה־עבודה קטן יותר — 30 איש — בסטאַווי (טייחה).

מיד לאחר הפסח גזרו הגרמנים על היהודים מבני 10 ומעלה לענוד כוכב משושה צהוב, שקוטרו 10 ס״מ והכתוב Jude במרכזו. כוכבים אלה ייתפרו יפה במקום בולט על הבגד העליון: האחד בימינו של החזה, והשני על הגב, על עצם־השכם הימנית.

יודנלאגר

ביוני 1940 נצטוותה הנהלת ״תלמוד־תורה״ לעקור מיד לבית מספר 13 ברחוב פ.או.וו.. בו פעל זה מקרוב בית־חרושת לתחרים. מצבם נואש היה: הבית לא היה מותקן כלל וכלל למגורים, מרבית הדירות הרוסות היו, וכמה אולמות עדיין גדושים מכונות. אלא שבאמצעים גדולים ובכוחות משותפים עלה בידי ההנהלה לסיים תוך שלושה ימים את העקירה. לאחר שיפוץ כללי, השתכנו בבניין תלמוד־תורה משרדי הווירטשאַפטסאַמט.

כמה ימים לאחר שעקרו אנשי תלמוד־תורה, נצטוו בית־החולים וכן בית־היתומים לעקור לבית מספר 4 ברחוב שופן (בעליו: יאז׳ונבאֶק). צר היה לנו לזנוח בית־חולים שהותקן יפה למדי, ואילו עתה יהרסוהו. יום או יומיים ניתנו לנו לעקירה. עוד החולים שוכבים באולמות וכבר הפועלים החרוצים של הארבייטסאַמט מפרקים את הגג, כביכול חששו הגרמנים, שעד סיומה

Rozporządzenie

z dnia 14 listopada 1939 r.

Znaczne niedomagania w życiu publicznym obszaru administracyjnego Prezydenta Regencji w Kalisch (w Kaliszu) skłaniają mnie do wydania dla obszaru administracyjnego Prezydenta Regencji w Kalisch (w Kaliszu) następującego rozporządzenia

§ 1

Jako oznakę szczególną noszą żydzi bez względu na wiek i płeć na prawem ramieniu bezpośrednio pod pachą opaskę szerokości 10 cm koloru żydowsko-żółtego

§ 2

Na obszarze administracyjnym Prezydenta Regencji w Kalisch (w Kaliszu) żydom nie wolno bez mojego szczególnego zezwolenia opuszczać swego mieszkania w czasie od godziny 17-ej do 8-ej.

§ 3

Kto wykracza przeciwko niniejszemu rozporządzeniu, podlega karze śmierci. Jeśli zachodzą okoliczności łagodzące, to może być orzeczona kara pieniężna w nieograniczonej wysokości lub kara więzienia, każda z nich oddzielnie lub obie łącznie.

§ 4

Rozporządzenie niniejsze, prócz postanowienia paragrafu pierwszego, wchodzi natychmiast w życie, a paragraf pierwszy z dniem 18 listopada 1939 r.

Łódź, dnia 14 listopada 1939 r.

Prezydent Regencji w Kalisch (w Kaliszu)
Uebelhoer

פקודת השלטונות הגרמנים בקאליש
לענידת הטלאי הצהוב

של המלחמה לא תספיק להם שעתם להשמדת הרכוש היהודי. לאחר שבועות אחדים הוחל בהריסת בית־הכנסת "הגרמני" הגדול ובית־העלמין הישן. המצבות נוצלו כחומר־בניין יקר־ערך לבניית מקלטים ולריצוף רחובות. יחד עם הריסת בית־החולים התחילו גם להרוס את בית־המרחץ ואת בנייני הקהילה.

בדי עמל התקנו מחדש את בית־החולים, שהיה עתה קטן יותר, ללא חדר־ניתוחים. אמנם הביקוש לאישפוז פחת עתה, לפי שרבים החלימו, ומקצתם של ישישים וחולים כרוניים חזרו לדירותיהם של בני־משפחתם. בית־החולים הוסיף אמנם לשמור על ערכו, אלא ששימש עתה מרכז־בריאות בלבד. חולים ממחנות הסביבה היו באים לשם ריפוי ממושך יותר. בעיקר היו אלה מקרים כירורגיים ומחלות מידבקות: טיפוס הבטן וגרדת. למרבה המזל, עלה בידינו לבלום את מגיפת טיפוס־הבטן על ידי זריקות־החיסון, שחידשנו כל חצי שנה.

יום יום התחילו עתה צועדים כמה עשרות פועלים לעבודות הארבייטסאמט: הריסת בתים ישנים, סלילת דרכים בעיבורה של העיר, סתימת יובלה של הפרוסנה: מהתיאטרון, דרך הפארק ורחוב באבינה עד רחוב וודה. כמה נהגים, מכונאים ומסגרים נתקבלו לעבודה במשטרה ובגסטאפו: מונייק ליפינסקי, שמואליק ראקובסקי, הנייק ברנר, בובי האן, לאו פייגין, אהרן וינטר. יום־יום היו יוצאים לעבוד אל סדנותיהם של המשטרה החייטים והסנדלרים שלנו: ברק גרוס, זליג גרוס, אופאס, צוקר, שילר. זלוטניצקי והשען פויארה עבדו אצל אוקראיני אחד, שקיבל היתר משלטונות פוזנאן להעסיקם. הצבעים בלוך הבכור, מנדל בלוך ואדולף בלוך עבדו בקסרקטינים ובמשטרה.

במשך הקיץ ניטשטש לאט אופיו של המחנה שלנו, עד שנשתנתה צורתו: מבית־חולים ובית־זקנים הלך והתגבש כיודנלאגר לכל דבר, ששלטון האלטסטנראט אף הוא הולך וגובר בו. שלט בית־החולים נעלם בירכתיים, ואילו שלט חדש שימשה לנו עתה עבודתנו: הארבייטאַר קולונה. ואכן דומה היה, כי דעתו של הארבייטסאמט נוחה עתה מהמחנה שלנו: יום־יום הם מקבלים כמה עשרות פועלים ומומחים רבים, תמורת מזונות דלים והולכים ו־50 רייכספפניג ל־8—10 שעות עבודה.

כדי להגדיל את מספר הפועלים הפחית האלטסטנראט כדי מיגימום את סגל בית־החולים, בלי לתת את הדעת כלל על צרכיו. במידת היכולת סייעה הנהלת בית־החולים לאלטסטנראט בתחום זה, מתוך דאגה לטובת הכלל, והיתה מגבילה מרצונה את תביעותיה לאספקה ולכוח־אדם. אלא שבתקופות מסויימות, למשל באביב ובסתיו, כשאחוז החולים עולה, קצרה ידם של שלושת אנשי הסגל ושלושת אנשי השרות להוציא לפועל את המלאכה כולה. אף על פי כן, נהגו מזכירנו ופרנס היהודים לענייני הארבייטסמאט (יודנבאַטרויאַר), וכן האַן, השליט הכול־יכול, להשאיר בשרות כל החולים והמרפאה אחות אחת בלבד, דווקא בשעה שלא היה כל הכרח בכך, וטענו שאפילו הרופאה יכולה לצאת להטענת פחם או לעבודת חפירה. ואמנם, כעבור שנה, כשמצבנו הורע בתכלית וכל יד עובדת היתה עשויה להכריע בדיננו להשאר בקאליש או לגלות ממנה, התייצבה ד״ר גרוס־שינאַגל לעבודה בסדנת החייטים, וערכה ביקור־חולים בערבים.

כל אלו עובדות שמשקלן מועט וערכן טפל נוכח הטראגיות שבחיינו. אין אני מזכירן אלא לשם הארת היחסים ששררו בחוגנו הצר, ובעיקר — הניגוד החריף שנתגלע בין האלטסטנראט ובית־החולים מראשית קיומו.

תחילה פתח האלטסטנראט במאבק על עליונות, ריכוז "כל השלטון" בידיו והטלת מרות על הכול. אחר כך נלחמו בגלוי ברופאה ובעובדי בית־החולים, והאכילום צרות ומרורות. מאחר שהוחזקו "הולכי־בטל", הפחית האלטסטנראט את מנות־המזון שלהם והפסיק לשלם את "שכרם", שהועמד לכתחילה על 50 רייכספפניג ליום. מעולם לא גילו הללו הבנה לעבודה הרפואית, ראו בה משהו מיותר לחלוטין, ובחולים — מעמסה לעייפה. על כן נאלצו חברי הנהלת בית־החולים להאבק על כל עניין פחות־ערך, על החזקת כל חולה, על כל שחרור מחובת העבודה בחוץ.

לא שפר חלקם של בית־הזקנים, מנהלתו ד״ר פייגין־דאנציגר וכל הסגל, שעבדו אף הם למעלה מיכולתם. ייתכן, כי זכו ליחס רע יותר. חייב אני להזכיר את עבודתו של החובש נוימאן, אשר על אף גילו הקשיש הוסיף לחבוש, ואף לעקור, בזריזות שאין דומה לה, את שיני אנשינו ושיני לקוחותיו בעיר. זקן חרוץ וערן זה הוסיף גם לנהל מספרה, שהיתה יחידה עכשיו, לאחר צרופו של הספר לייב לובלסקי לבאטאליון־העבודה.

דומה היה, כי חיינו נרגעים ומתייצבים. סבורים היינו, כי כך נוסיף לחיות עד סוף המלחמה. היודנלאגר שלנו הקיף עתה את הבתים 13 (בית־הזקנים), 16, 18 ברחוב פ.או.ו. שניתנו לנו לשיכון הפועלים, לאחר העקירה מתלמוד־תורה, מבית־החולים ומבית־היתומים.

בבית שברחוב שופן 4 שכן בית־החולים, ובית־היתומים נשאר במקומו, ברחוב לודזקה.

בבית מספר 16 הוקמה קאנטינה בה ניתן לקנות מיני סדקית, מיצרכים שמחוץ למנות, ואף מנות. היתה בכך הקלה גדולה, לפי שאסורים היינו ביציאה העירה ללא רשיון מיוחד. את כל העניינים הרשמיים ועניני־האספקה סידרו בעיר חברי האלטסנראט בלבד והשליחים זיידל והאחים שפרינגר. אך על אף האיסור והענשים החמורים היו רבים יוצאים העירה (כמובן, לאחר הסרת הכוכבים מבגדיהם), כדי להשתכר משהו למחייתם. תכופות היו באים אלינו פולנים, לשם ביקור או לשם מסחר. אף זה אסור היה, אלא שהשער לא נשמר, ועולם ומלואו ניתנו לאמיצי־הלב.

יום רדף יום במהירות, שכן עבדנו. בידור תרבותי לא יכולנו כלל להעלות על הדעת. לא זו בלבד שחסרים היינו תנאים לכך, אלא שחיינו במתיחות, באימה מתמדת ובחרדה קבועה, לא ליום המחרת אלא לרגע הקרוב. הגזירות החדשות לבקרים, הצווים, ההגבלות, הבדיקות, הוועדות והרישום הרעילו את חיינו ומעולם לא בישרו טובות.

ביוני 1940 נחרדנו יום אחד על ידי ביקורם של אורחים נדירים. לפני שער בית־החולים נעצרו שתי מכוניות הדורות, ומהן יצאו גראבובסקי, ראש־העיר לשעבר ועתה ראש הגאַזונד־הייטסאַמט, ועמו כמה אנשי גסטאפו במדים. הם עברו בכל האולמות וסקרו את החולים. על כרטיסו של כל חולה רשמו הערה. עם סיום הסקר הודיעו באדיבות מופרזת לרופאה ולאלטנסראט, כי בגלל ריכוזם הגדוש מדי של החולים, יהיה צורך לשלוח מקצתם לערים אחרות, בהן מתקינים עכשיו בתי־חולים מיוחדים ובתי־החלמה. היות ולפי שעה מוגבל מספר המיטות הפנויות וההוצאות הכרוכות בכך גבוהות, יסעו רק הישישים והחולים הכרוניים. הללו הם הזכאים ביותר לנופש. ביקור מעין זה גמלו גם לבית־הזקנים ונסעו להם.

משנסעו, שמחו רבים, לפי שלא ידעו את הטמון בעניין מסתורי זה. אך נבואות־לבם של הרוב רעות היו. נשתרר על כן דכאון כללי, שהוא אורח קבע לאחר כל ביקור של אנשי הגסטאפו.

כעבור כמה ימים נשכח העניין והחיים הוסיפו לזרום באפיקם הישן. במשך קיץ זה הוגדל מספר העובדים, וכל יום צעדו לעבודה למעלה מ־120 איש. חובת־העבודה חלה על כל יהודי מבן 13 — 15 ומעלה. מרביתם הוסיפו לעבוד בחפירה. החייטים, הסנדלרים, המכונאים והנהגים — במשטרה ובכל מקום שעבודה נמצאת שם. מאחר שרבים היו בינינו בעלי־מלאכה מעולים, נשלחו תכופות לעבוד בעיר בבתי פקידים, ז׳אנדארמים ואנשי גסטאפו. על ידי עבודות אלו ניתנה לאלטסנראט הזדמנות מצוינת לקשירת מגע עם אנשי־שׂרה שונים, ואף לזכות בחסדיהם. לא אחת הצליחו היהודים להערים על אחד הגרמנים המשוחדים הללו ולהוציא מפיו ידיעות שונות, ובעיקר ידיעות הנוגעות למחנה שלנו. באופן זה ידענו במקרים רבים מראש על חיפושים, צווים ונגישות אחרות שהמשטרה זוממת, ולעתים אף הצלחנו לבטלם בטרם נולדו, על ידי הונאת המשטרה ואנשי־השׂרה הבכירים.

בתחום זה עשה גדולות חבר האלטסנראט וישנייבסקי, שמצא לו מהלכים בבית ראש־העיר פאַטצאַל, וזכה לחסדיהם של ראש המשטרה, מאיור קראוזה וראש הווירטשאפטסאַמט. עלי להודות גם בזכות השמורה להאן בפעולות אלו. הוא קנה את אמונו של ראש הגסטאפו שאַנזאגן וריכך מעט את יחסו העוין ליהודים, עד שבמאוחר יותר התחיל הלה להתעניין מעט בצרותינו. ואכן ריכך אותו כדי כך, שהתחלנו למנותו עם הגרמנים ״הטובים״.

כל זה עלה לנו בהון תועפות בכסף ובמתנות, שכן לא ידע לועם של הגרמנים שׂבעה. משהתרגלו למלקוח, ראו בעין רעה את הבא לבקש וידיו ריקות.

באותו קיץ התקנו בבית־החולים מרפאת־שיניים, שאין ערוך לשרותה. בגלל המחסור בוויטאמינים ומרכיבים חשובים אחרים של המזון, הושחתו שיניהם של הבריות. פעמיים בשבוע באה למרפאה רופאת־שיניים ארית, באישורם של השלטונות. כאסיסטנטית עבדה עמה זמן ממושך זושה פרוינד.

בתקופה זו פותחה גם והורחבה המעבדה הכימית של בית־החולים, בהנהלתו של המהנדס־

הכימאי ארתור שינאגל. מפעם לפעם הופחתה מנת־התכשירים שלנו ואילו הביקוש להם גדל עם בואם של החולים מהסביבה, ואפילו מזדונסקה־וולה, וארטה, תוראָק ווילון. המעבדה החלה מייצרת תכשירים שונים, ובעיקר זריקות שהגשתן היתה כרוכה בקשיים: קאמפור, קופאין, סטריחנין, תמצית כבד, מלח לזריקות תת־עוריות וכיוצא בזה.

בסתיו 1940 הוקמה סדנה גדולה לייצור סוליות־עץ, שהוציאה לפועל הזמנות רבות של בתי־מסחר בקאליש ומחוצה לה. מייסדי סדנה זו היו האחים אברהם, בנק ונתק הירשביין.

את החגים השתדלנו לחוג כהלכתם, במידת היכולת. בראש השנה וביום הכיפורים נערכה התפילה כדת. יצוין, כי החזן האן סירב לעבור לפני התיבה, אף שנתבקש על ידי הקהל. כרגיל, היו החזנים גאים על זמרתם, לעתים עד שחצנות, ומעולם לא אילצו את הקהל להפציר בהם הרבה. ייתכן, כי "זקן היהודים" חשש להשתתף בתפילה, שמא יוודע הדבר לגרמנים, הרואים בו את "היהודי ההגון ביותר". על כן עברו לפני התיבה השופט פולאקובסקי ודאום, סגן־החזן לשעבר בבית הכנסת "הגרמני".

ארבייטסלאגר

כורי נצחון במערב ובצפון החליטו הגרמנים בסתיו זה להתחיל בהגשמת תכניתם השטנית. כדי לא להאכיל לחם חסד את החולים והישישים הבטלים מעבודה, גמרו אומר הגרמנים להשמידם. אך מאחר ששרב הקיץ עלול לסייע לפריצת מגיפה, העדיפו לדחות את ביצוע תכנית־הרצח עד הסתיו. אגב, נהגו הגרמנים לבצע את כל העקירות והשחיטות ההמוניות בסתיו או בחורף.

זה כבר נמחו מזכרוננו ביקורו האחרון של גראבובסקי וההבטחות הנלבבות של אנשי הגסטאפו. העבודה המאומצת, המזון הדל ומכלול הצער והדאגות לא הניחו לנו להרבות מחשבה על כך. זה תקופה ממושכת למדי לא פקדה אותנו מגפת הפיקוח, הבדיקות והרשימות למיניהן. דממה עוינת ותמוהה נשתררה, וכמו בישרה את בוא הסער.

והנה, ב־26 באוקטובר 1940 הממה אותנו הידיעה, כי שוב הגיע גראבובסקי אל המחנה שלנו, ועורך שיחות של כובד־ראש עם נציגינו. מחצית השעה שרויים היינו בדריכות שאין דוגמתה, עד שיצאו סוף־סוף המכוניות השחורות, המבריקות, את שערי המחנה.

גראבובסקי ושני אנשי הגסטאפו, חבריו, הודיעו לאלטסטנראט, כי מחר בשעה 10 בבוקר יבואו כדי להוציא מהמחנה את החולים שנבחרו על ידיהם לשילוח אל בתי־ההחלמה, ששופצו בינתיים וכבר הם מותקנים לאישפוז. את החולים צריך לרחוץ ולהלבישם לבנים נקיים. לשאר אין עלינו לדאוג וגם מצעות אינם נדרשים, לפי שהכול מצוי שם...

עוד אותו יום סיפרו המכונאים שלנו, בשובם מעבודתם בגסטאפו, כי הגיעו לשם מספר רב של אנשי־גסטאפו זרים ומשאית מסתורית גדולה, שחורה, סגורה מכל עבריה ואין בה אשנב כלשהו. ללא מאמץ קשרנו עובדות אלו עם ביקור־הבוקר במחנה.

הכול נתקפו נבואת־לב קשה. מה פירושן של אותה אדיבות פתאומית ומופרזת של אנשי הגסטאפו ודאגה לחולים שלנו? מדוע באו אנשי גסטאפו להסיע את החולים ולא סאניטארים, כרגיל? מה חלקו של גראבובסקי בזה, ומה תפקידה של המשאית השחורה, הגדולה?

כל היום עבר עלינו בהכנות קדחתניות, בשיחות, בעצות, בפרידות. רבים היו גם האופטי־מיסטים, המוצאים בכל עת תשובות לכל השאלות, הספקות החשדות. הללו ציפו תמיד בשלווה לעתיד, שאין ספק כי יבוא עלינו לטובה.

אלא ששלוותם של הרוב נטרפה על ידי איזו חרדה סמויה, שלא הניחה להם לתת אמון בגרמנים. אף על פי כן, לא עלה גם על דעתו של המובהק ברואי־השחורות, כי כל 290 היהודים הכלולים ברשימת הנוסעים לבתי־ההחלמה ישיבו את נפשם בעוד שעות אחדות. מעולם לא שמע איש על רציחות נפשעות מסוג זה. הן לא ייתכן, כי משהו איום כל כך יקרה לאנשים תמים וחפים מפשע אלה!

לאטן נשתרכו השעות של אותו ליל נובמבר ארוך לאין קץ. מעטים עצמו עין. לא היה אדם, שאחד מקרוביו לא נכלל ברשימה. בעוד שעה קלה ייאלצו הכול להיפרד מעל הנוסעים, ובתנאים אלה כה קשה הפרידה בין קרובים.

למחרת, 27 באוקטובר, בדיוק בשעה 10, נעצרה לפני שער בית־הזקנים שברחוב פ.או.וו. 13 משאית שחורה, ענקית, שגגה מגיע לקומת־הבית הראשונה. דומה היתה, עד כדי השלייה, לארון

מתים שחור, גדול. שתי המכוניות השחורות המבריקות, הביאו את גראבובסקי, בראש כנופיית אנשי־גסטאפו זרים, לובשי־מדים. הבכיר שבהם, בעל דרגת אוֹבֶּארשאַרפיהרר של ס.״ס., היה בעל פרצוף אכזר ומטיל־אימה, שבוודאי לא אשכחנו לעולם. על לחיו הימנית צלקת עמוקה, עיניו קטנות, שחורות, מפיקות אכזריות, ופיו מעוות בחיוך. ציני, שטני. את הנקראים בשמותיהם נאלצנו להוציא בידינו, לפי שהיו אלה בעיקר חולים כרוניים ונכים. אין מלים בפי לתאר את צביעותם של הגרמנים, כפי שנתגלתה כאן. באיזו מידת־רחמים ציוו עלינו לשאת, להושיב או להשכיב את החולים על הספסלים שבפנים המשאית: ״הלא תשגיחו בלכתכם במדרגות, שלא יקרה לחולה מאומה!״, ״הלא תלך לאט, אין אנו ממהרים״, ״הניחו, בבקשה, את האיש כאן בפינה, כדי שייטב לו!״.

דיבורים מעין אלה השמיעו באוזנינו הגרמנים, והקפידו שנמלא עד אפס מקום את פנימה של המשאית, הצונן כקבר. ״למה תבכי, סבתא? הבנים יבואו גם הם מיד!״ ניחמו את הישישות הבוכות. אף על פי כן, לא הרשו לאנשים צעירים להצטרף אל קרוביהם הנוסעים. למה? לא כדאי. הלא ישובו אלינו בעוד כמה שבועות, או שאנו ניסע לשם. לפי שעה אין שם מקום לכול.

בדפיקה קשה נסגרו דלתות־הפח של הקרון, התריקו בריחי־הברזל הכבדים, חרש אך במהירות הפליגה המשאית הגדולה, ואחריה שתי המכוניות המבהיקות.

במהירות עליתי אל עליית־הגג והצצתי החוצה. אי־שם במרחק הבהבו מעבר לקרון שלושה צללים, גדול ושני קטנים. רוח סתיו צוננת השיבה בנחירי את ריח הבנזין השרוף, זו ברכת־הפרידה של 60 הנידונים למוות, והידיעה האחרונה עליהם.

למחרת, ב־28 באוקטובר ערכו הנהגים ״החרוצים, בני החיל״ שני מסעות עד הצהריים, והוציאו מהבית מספר 13 כ־110 איש. בחפזון עשו הכול, שלא להשחית לעצמם את סוף־השבוע. אותו יום כבר נמאסה, כנראה, ההצגה על אנשי הגסטאפו, ומישחק־הנימוסים נפסק. בפרגולים הרגיעו את הבוכים. כדי להפיג את הדכאון החלו יורים בכל אדם שהציץ מאחד החלונות.

דכדוך עמוק ירד על המחנה. עמדה דממה עוינת, המתישה את הכוחות. הלך־נפש זה לא דבק אך בכמה מן הבלתי־שפויים, שעמדו לנסוע ביום השני. הללו, שפר חלקם. הדאגות, הצער, החרדה לקרובים, הפחד, אימת המוות לא חדרו לתודעתם (יארצקה, שאול גרינוואלד מסטאווישין, לאה לסמן מקוזמינאֶק, אהרן קופל מקאליש ואחרים). הדקות זחלו, נתארכו ללא רחמים, כאילו לעגו לאסוננו. סוף סוף חלף היום הראשון.

בשתי הקבוצות האחרונות, שיצאו ביום השני, 30 באוקטובר, נסעו כמה חולים מבית־החולים, ואילו השאר היו האחרונים מבית־הזקנים. ולאחת הנסיעות הובא לנו בחזרה כסאה של אחת הישישות: ״אין היא זקוקה לו עוד, לפי שקיבלה חדש״, הסביר לנו הרוצח במדים הירוקים־אפורים.

בו ביום נדרש האלטסטנראט לשלם את הוצאות־הדרך, לפי 4 רייכסמארק לנפש, ולסדר בווירטשאפטסאמט את כל העניינים הכרוכים ביציאתם של 290 אנשים.

על שאלותיו התכופות של האלטסטנראט, לאילו מקומות הוסעו האנשים, השיבו הגרמנים תשובות מתחמקות: ״לפי שעה אין הדבר ידוע, כרגע הם נמצאים במחנות־מעבר, ומשם יישלחו אל בתי־ההחלמה המתאימים לישיבה של קבע, מאחר שאין לדעת מראש מי נשלח לכאן ומי לכאן, עליכם להתאזר בסבלנות ולחכות כמה ימים, עד שתתיישב המהומה כולה״.

חלף שבוע, שני ורבים אחריו. עקבותיהם של ישישינו נעלמו. הרבינו לפנות אל המוסד קראנקנפאֶרלאֶגונג, שהיה עשוי כביכול לטפל בעניינים אלה, אלא שלא שמענו כל תשובה ברורה. בעבור שבועות רבים, לאחר ששאלנו בלי הרף, נעינו כי זה עתה הגיעה ידיעה על מותם של כמה ישישים כתוצאה משבץ־הלב, דלקת המוח או דלקת ראות. השאר נמצאים בפאַדאֶרניצה ובריאותם טובה. אלא שבשום מפה לא מצאנו מקום בשם זה, שכן לא היה ולא נברא. לאט לאט הבינונו, כי את הישישים לא נשוב לראות לעולם, אלא אם כן ישלחונו בעקבותיהם.

מעתה חיינו תוך אימה מתמדת, לפי שראינו מעל ראשינו את החרב המתהפכת, וכבר ידענו כי במוקדם או במאוחר יהיה קצנו כקצם. דיננו נגזר. ברור היה, כי הגרמנים לא יניחו לנו לבלות את מפלתם. לפי שעה הם מנצלים את כוח־העבודה שלנו, אך ישמידונו לאחר מכן.

אופטומיסטים מעטים, משלומי האמונה, דחו כל חשש לרעה העלולה להתרגש. כלום יניח הבורא לעשותו? אף על פי כן, הניח.

קרונות־הגאז ההרמטיים, שנוסו לראשונה אצלנו לשם מיבחן, עמדו לפתוח את האקציה הגדולה של "טיהור" אירופה מיהודים. מאחר שמערכת מחנות־הריכוז עוד לא פותחה כל צרכה לפעולה בקנה־מידה גדול, ואילו שיטות ההמתה והשמדת־העמים טרם שוכללו, הפעילו הגרמנים את "ארונות המוות" הנוסעים, בבחינת ניסוי.

האנשים, שנחנקו בקרון בעודם בדרכם, הובאו ליער הקרוב, נקברו או נשרפו. השמועה רווחה, כי ליד זביאֶרסק או ליד קוֹלוֹ נקברו. איש לא ידע דבר לאשורו, מאחר שאותו יום נחסמו הדרכים בקפדנות. אלא שברור, כי מקום־הפעולה היה סמוך לקאליש, שכן היו הקרונות חוזרים כעבור שלוש שעות.

אין זאת, כי מבחינת ההשמדה הקיבוצית לא עלה הניסוי יפה. טקס זה גזל זמן רב מדי, ועלה לרוצחים בטרחה ובהעמדת־פנים. באופן זה לא היו מצליחים לכלות 8 מיליון יהודים, "שאכלו לחם חסד".

רחוב צ'יאסנה

על כן החלו לבנות בתנופה רבתי מחנות־ריכוז באושוויץ, בטרֶאבלינקה ובמקומות אחרים, והתקינו בהם תאי־גאזים ומשרפות מודרניות. את השאר עמדו להשמיד ברציחות המוניות, קברות המונים ומדורות לשריפת הגופות.

לתכלית זו ריכזו את יהודי פולין, ואחר כך את יהודיהן של ארצות אחרות, בכמה גיטאות גדולים, כדי שיהיו מצויים בהישג ידם ולא יוכלו להמלט, כדי לשדדם כליל, לנצל ככל הניתן את כוחם, ואחר כך להכריתם ברעב ולהשמידם בלי להשאיר להם זכר, כדי לענות אותם במחנות הריכוז לשם סיפוק היצרים הסאדיסטיים, לחנקם בתאי־הגאזים, לשרפם במשרפות ולזרות את אפרם בשדות ובדרכי־העפר המשובשות.

ועל כן הוטלו על קרונות־הגאז תפקידי־עזר בלבד בעיירות הקטנות, שלא היה כדאי להעביר את יהודיהן אל הגיטאות הגדולים. למשק הרכבת נועדו תפקידים נכבדים יותר מהסעת יהודים על פני אירופה. "הגלגלים חייבים להתגלגל למען הנצחון" אמר הפיהרר.

עתה לא נותרו בלבנו כל השליות לגבי עתידנו. כדי להאריך ככל הניתן את ההגנה על עמדותינו, חייבים היינו לשכנע את הגרמנים, כי לפי שעה הם זקוקים לנו. הלוא בכוחנו לעבוד למענם, ולא לאכול לחם חסד. לאחר שתדלנות מאומצת בווירטשאפטסאַמט, בארבייטסאַמט ובגסטאפו הורשה האלטסטנראט להפעיל סדנות גדולות לחייטות ולסנדלרות. ההכנסה כולה נועדה לווירטשאפטסאַמט. הגרמנים לא ראו כל תקלה בגילוי מקור נוסף של הכנסה, ושל "מתנות" — אותו שוחד חוקי. והלא אמר גם הפיהרר: "כל יד עובדת מסייעת לנצחון, ובכן — עבדו!".

הקמת הסדנות לא העלתה כל קשיים מיוחדים. במקום לא היה מחסור. הבית שברחוב פ.או.וו. 13 נתרוקן לחלוטין. לאחר שיפוץ בן כמה ימים הוחל בהבאת מכונות מכל העיר, מכונות־תפירה של חייטים, תפרים ופרוונים וכלי־עבודה אחרים, בעיקר נאספו אלו מדירותיהם של היהודים שעדיין לא נתפסו, וניצלו בדרך נס מהשוד.

החייטים רבים היו: צוקר, ברל גרוס, זליג גרוס, שילר, אופאס, משפחת ניימאן, ברק פילץ, ועוד כמה עשרות, הם ועוזריהם. כעברו זמן קצר טרטרו מכונות־התפירה הראשונות "למען הנצחון". סדנת החייטים הגדולה העסיקה כמה עשרות אנשים. מנהליה היו ברל גרוס ושילר. לאחר מכן הורחבה המחלקה לבגדי־נשים וללבנים. מחלקה זו ניהלה גב' ארקוש.

הציבור הבין את חומרת השעה, ונתפס במלוא מרצו לעבודה. כל האוכלוסיה גויסה עתה לעבודה, ואף הזקנים עבדו, מחשש עקירה חדשה. מספר עובדי החפירה פחת עתה, שכן הועסקו הכול בסדנות. ההזמנות הגיעו בשפע, מבתי־עסק גרמניים בקאליש ומחוצה לה, עד שלא ניתן כלל לבצען במלואן. נוסף על כך, הוצאו לפועל הזמנות פרטיות במספר רב. המעולים שבחייטים תפרו למען אנשי־השׂררה הגדולים, שהיו טובעים בשפע של מתנות־בגדים ושאר "מזכרות" פרטיות. חשיבות רבה נודעה למתנות אלו, שכן בזכותן סייעו לנו תכופות הצבועים תאבי־הבצע.

הרבו לבקר בסדנות משלחות־ביקורת שונות, שבאו להווכח בטיבה של עבודת היהודים, ותמיד יצאו כשידיהם מלאות ונפשם שמחה. אורח תכוף היה אצלנו מנהל הווירטשאפטסאַמט, הפולקס־דויטש וויצייחובסקי. דעתו של הלה היתה נוחה מעבודתנו במידה כפולה ומכופלת, לפי שהגדלנו את הכנסותיו והכנסות משרדו כאחד.

סדנת הסנדלרים

בראשית שנת 1941 הופעלה סדנת הסנדלרים, שהעסיקה למעלה ממניין סנדלרים, תפרים ועוזרים. ביניהם: כץ ובנו — תפרים, רוזהר — סנדלר, אַבּאַצאַדלו — תפר, וכן ויגודזקי ודיאמנט. את הסדנה ניהל מר פרוינד (משפחת פרנקל, רחוב פילסודסקי). בסדנה נתפרו נעליים חדשות, הוצאו לפועל תיקונים, ובעיקר יוצרו מפסולת הגלם, שהובאה מבית־הבורסקות של סובאדזקו, כל מיני נעלי־בית נעלי־ילדים, חגורות, ארנקים וכיוצא בזה. מוצרים אלה, שהצטיינו בצורתם ובכוח־ההמצאה שהושקע בהם, התמיהו את הגרמנים. מן האין נוצר משהו הנושא חן לפניהם. בשלהי השנה התחיל גם ייצור המוני של נעליים על גבי סוליות־עץ, שאף הן נתפרו מפסולת. את סוליות־העץ ייצרו בו במקום האחים הירשביין. הכנסתו של ענף זה מרובה היתה, בשל ריבוי ההזמנות הגדולות מפוזנאן ומאוסטרוב. כן נוסדה סדנת כובענים, בהנהלת הרב־אומן בולקה ושילר הצעיר.

סדנת הפרוונים

פלאי זריזות והמצאה אף גדולים מאלה שנמנו, הוכיחו הפרוונים: יוסי באום, אולק וולקוביץ', ס. קולסקי. מחוץ להזמנות ול"מתנות" השונות של הפקידים למיניהם ופילגשיהם, נוצרו כאן פרוות יש מאין, משיירי־פרווה של סנטימטרים אחדים, בעיקר של קאראקול, שעד עתה נהגו הגרמנים לשרפם, נתפרו פרוות יקרות־ערך. השיירים הובאו מברלין, מוינה, נוקו ואוחו בעמל רב. מכונות לא חסרו בסדנה, והחשק לעבוד רב היה — הכול רצו לחיות!

רטנו ערנית המכונות, הקישו קולנית הפטישים, כל החי נגרף בעבודתה של המכונה הגדולה. הפכנו להיות ארבייטסלאגר במלוא מובן המלה.

עד האביב הוכפל הייצור בכל מחלקה. מכל צד האיצו בנו, אף שלא היה כל צורך בכך. עוד חליפת בגדים, זוג נעליים, סנדלי־עץ, לבנים או פרווה, ובלבד שנזדרז, שנאוץ, למען הנצחון! אכן עבדנו למען הנצחון, אך השוטים הללו לא ידעו, כי לנצחוננו שלנו עמלנו. כמה קללות וגידופים נתכו על ראשם של מעבידינו עם כל יחידה שהושלמה, עם כל תנועה, עם כל מחשבה! הה, מה השתוקקנו אז לראות בהתגשמותה של אחת הקללות הללו, לפחות.

מחננו הפך להיות בית־חרושת גדול, שנתלהט בקצב העבודה — המאבק על הזכות לחיות.

ושוב חולפים ימים ארוכים, עצובים, מלאי חרדה ואימה מפני המחר, מפני הרגע הקרוב, רצופי חלומות אבודים ונבואות על קצה הקרוב של המלחמה. המציאות העגומה ונצחונותיו של אויבנו המושבע השרו עלינו אדישות והשלמה. האם לא תסתיים זוועה זו לעולם, וכבר נגזר עלינו להיות מופקרים ללא־חוק, עם שהכול רשאים לפגוע בו, לשדדו, לנצלו ולרצחו?

היודנלאגר בבורנהאגן

בימים ההם הוקמו גם בקוזמינאָק סדנות גדולות, כדוגמת שלנו. אלא שבגלל חוסר מומחים לא נתפתחו סדנות אלו בתנופה רבתי כשלנו, וכך לא הצליחו לשוות לגיטו במקום אופי של ארבייטסלאגר טיפוסי. מלבד זאת היו שם "מרובים מדי" הישישים, הנשים והטף, וממילא נשאר מחנה קוזמינאָק עד הסוף בבחינת יודנלאגר.

התנאים הסאניטאריים במחנות שהוקמו אשתקד, בקוזמינאָק, באופאטובק, בסטאווי, גרועים היו עד מאוד. הרופא היחיד, ד"ר שיליט, והחובש גז'מילאס לא היו עשויים להשתלט על שפע העבודה, ועל כן שלחו חולים רבים אלינו. תכופות נסעה לשם ד"ר גרוס־שינגאל לסייע במקרים קשים, ברשות מיוחדת מטעם השלטון. מלבד זאת יצאנו לשם פעמיים בשנה לשם ביצוע חיסון־חובה מפני טיפוס־הבטן, שהיה מתפשט במחנות.

ניתן לומר, כי הקשר בין המחנות שלנו מהודק היה למדי. על אף מידה מסוימת של עצמאות שניתנה להם, היו שאר המחנות תלויים במחננו, אך בעיקר קבעו את הקשר האינטרסים המשותפים. היו ברשותם סוסים ועגלה, וברכב זה היו מבקרים במחננו פעמיים בשבוע לשם נטילת הספקה שהוקצבה להם על ידי הווירטשאפטסאַמט, סחורות שונות, תרופות מבית־המרקחת שלנו, ששרת גם אותם, ודואר. נציין במקום זה, כי במשך כל הזמן הזה ניתן לנו לשלוח בדואר לערים אחרות מכתבים וחבילות. כך קיימנו קשר עם שאר הגיטאות, וידענו בדרך כלל את המתרחש בהם, במידה שהצנזורה הגרמנית לא מחקה את הכתוב.

להלכה ניתן לנסוע רק לרופאים ולחברי האלטסטנראט, לפי רשיונות מיוחדים, וכן לחולים. אך למעשה נסעו גם הבריאים, מפני שהמשטרה שוחדה על פי רוב והמסחר השחור התנהל בתנופה. הבריות רצו הלא לחיות. הרוכלים הללו היו מביאים חמאה, ביצים ובשר, שנקנו שם ביתר־קלות ובמחירים זולים, בהסתר מעיני השלטונות. העונש הצפוי על כך חמור היה, אך מי נתן דעתו עליו?

בדרך כלל, היתה הרגשתם של בני קוזמינאָק בגיטו שלהם טובה יותר. הם היו רבים יותר ולא הוכו כמונו בעקירה כללית, בשילוח הזקנים ובנגישות שאין להן קץ. מלבד זאת לא ראו בעיניהם גרמני, להוציא שלושה ז'אנדארמים אנשי קוזמינאָק. בתחילה לא נפגעו אפילו בקדושתם חגי ישראל והשבת. בפסח 1941 נערכו על שולחן הסדר תפוחי־אדמה יבשים ומצה גסה, אך קדושת החג נשמרה. הלא זה הסדר האחרון שבימי המלחמה, ולשנה הבאה בירושלים!

אימתו היחידה של מחנה קוזמינאָק היה הלאגרפיהרר, הפולקסדויטש ביחלר. לא אחת פרץ לגיטו בשיכרותו והיכה במקל את כל הבא לקראתו. אוי למי שנמצאו בידיו קליפת ביצה או נתח חמאה. העונש היה מלקות וקנס. משנפלה הברה כי "הירוק" הולך, התחבאו הכול ממש כעכברים בחוריהם. הכפוף לו במישרין היה לנדאו, חבר האלטסטנראט שלנו. הוא מילא גם את תפקיד המפקח על היודנראט של קוזמינאָק, שהשתתפו בו: קנופף, יושב־ראש, רוט, דודאָק, וילצ'ינסקי. בעמדתו זו זכה לנדאו הודות לקשריו עם הלאנדראט, שהיה ממונה על המחוז כולו, וממילא גם על הגיטו בקוזמינאָק.

שלא כן, היה המחנה שלנו כפוף במישרין לשלטונות העיר והגליל בפוזנאן. בדרך כלל, היה היודנראט בקוזמינאַק שנוא על היהודים, כפי שהיה שנוא היודנראט שלנו וכל האחרים, וכולם — מאותם טעמים עצמם. את תמונת הגיטו בקוזמינאַק השלימו כמה שוטרים יהודים, שהיו חסרים אמנם כובעים ואלות, אך נהנו משלטונם על תא־מעצר זעיר ומעזרתם של הז'אנדארמים הגרמנים. ראוי לומר, כי שוטרים אלה לא זכו ל"תהילה" במעשיהם "הטובים", כחבריהם בגיטאות אחרים שבגנראלגוברנמאנט, ועל כן ייזכרו לטובה.

אצלנו בקאליש לא היו שוטרים יהודים, עד הסוף. יושב־הראש שלנו האן חלם אמנם על מוסד כזה, קרא למתנדבים, ניסה לגייס. אלא שמתנדבים לא נמצאו. איני יודע לקבוע את הגורם לכך. האם לא נמצאו מתנדבים מפני שמספר תושבי הגיטו מועט היה, או הודות לליכוד היפה יותר של קומץ השרידים? ההצעות והתנאים עשויים היו לקסום לרבים, ואף על פי כן לא התייצב איש.

רחוב בקוזמינק

אותה שנה — 1941 — עבר עלינו חג הפסח בשלום, אך בעצבות. לא היתה בתוכנו משפחה שלא שכלה אדם קשיש כלשהו. קשה היה להשיג מצה. לא ניתן לנו רשיון־אפייה, ואילו מצות קוזמינאֶק, האפויות מעשי־יד, יקרות היו עד מאוד. גם תפוחי־אדמה היו לנו בצמצום. אף על פי כן לא נמנעו שלומי האמונה מלעשות את החג כהלכתו, וזאת לאחר יום עבודה קשה, שכן לא ניתן כלל לחלום על שחרור מהעבודה.

האביב חלף תוך כדי עבודה קשה ומאומצת בכל מקום ומקום. תענוג יחיד מצאנו לאחר העבודה בטיול בחצר הגדולה שבבית מספר 16. חלק ממגרש זה נעדר ונזרע ירקות, בשביל המטבח והקאנטינה. לאחר פירוק הגדרות הוגדל מגרש זה, עד טחנת־הקמח השרופה של קופפר. על ידי כך נתאחדו גם החצרות של הבתים 16 ו־18. ערכו של צריף זה רב היה, שכן ניתן על ידי כך לילדים לעבור באין מפריע מבית לבית בלי לצאת לרחוב ולהעלות את חמתם של הגרמנים, שהיתה נטרפת והולכת. מלבד זאת, יכולנו לעבור בלילה מבית לבית, ללא חשש. גם לדיירי הבית מספר 13 היה מגרש משלהם, שהצמיח אפילו עשב, אמנם דל וחיוור כפניהם של ילדינו. חצר זו היתה חביבה מהחצר של הבית מספר 16, שכן לא זרמו כאן מי־שופכין מסריחים, והשטח מרוחק מהרחוב וקרוב יותר לשדה. תכופות מתחנו כאן רשת, כדי ליהנות בשעת הצהריים — הפסקתנו היחידה — מהשמש ומתנועה בשטח פתוח.

איתרע מזלם של דיירי הבית ברחוב שופן 4, שחצרם קטנה היתה. קשה היה לעבור ברחוב כמה מאות מטרים, כדי להגיע לבתים 16 ו־18 שברחוב פ.או.וו. אף על פי כן, לא היינו מנותקים כליל מהבתים 13, 16 ו־18. שלוש פעמים ביום הורשינו להגיע לשם, ומלבד זאת לא היו שערי בתים אלה נעולים, והבריות לא שמרו על התקנות והתהלכו הלוך ושוב. לאמיתו של דבר, לא יכלו הגרמנים להגביל את תנועתינו, שכן נמצא בית החולים ברחוב שופן 4, הקאנטינה בבית מספר 16, והמטבח היחיד וכן הסדנות — בבית מספר 13. ממילא היה אותו חופש־תנועה יחסי מעין הכרח־חיוני. תחילה שמרו על השערים שני שוערים, האחים אשר ושמחה שפינגר. אחר כך הועברו שניהם לסדנות והועסקו כשמשים וכשליחים העירה.

על אף האיסור החמור היו רבים יוצאים העירה, כדי למכור חפץ כלשהו ולקנות בחשאי קצת מיצרכי־מזון. אחדים היו יוצאים לבקר אצל נוצרים־מכרים, לבקש מתת־מזון. בהרפתקאות אלו יכלו להסתכן רק בעלי "מראה טוב". מי שנתפס בעיר, ונוסף על כך ללא ה"כוכבים", היה צפוי לתוצאות חמורות.

הגיעו ימי השרב של יוני. זה כמה חדשים נעו מזרחה שיירות לאין־קץ של צבא, תותחים, תחמושת ומטוסים. פירושים שונים פירשנו עובדה זו. דומה היה, כי מסתמנת כאן התנגשות עם רוסיה, אף שלמראית עין נמשכו יחסי הידידות בין שתי המעצמות, והעתונות הגרמנית הקטירה קטורת לסטאלין. עתה נרגע הכול מחדש, אלא שנשתררה אווירה דחוסה, מטרידה. גורל המלחמה היה תלוי בחוט השערה. בקוצר־רוח ציפינו לפריצתה. הלא זו תקוותנו היחידה. אם לא תפרוץ, אבדנו.

היה זה ביום הראשון, 22 ביוני, 1941. באפס מעשה נזדחלתי ויצאתי אל גג ביתנו בן ארבע־הקומות, כפי שנהגתי לעשות בכל שעה פנויה, כדי ליהנות מקרני השמש הלוהטת. הרי זה תענוגי היחיד לאחר חדשים ארוכים, אפורים ונוגים כל כך. איש, מלבד שני ידידי, לא ראני כאן, ועל כן ידעתי חרות ואושר לפחות במשך שעה. לפתע הגיע לאוזנינו קול שיחה מהוסה באחת הדירות שבקומה השלישית: "ובכן תקפו הראשונים והם מתקדמים במהירות"... לא, לא ייתכן, האמנם מלחמה? סוף סוף! עתה יסתיים שבינו חיש מהר!

התחבקנו כשהדמעות עולות בעינינו. רצנו למטה, כדי להוודע פרטים. כאן כבר התווכחו ופירשו את החדשות האחרונות, שהובאו על ידי מישהו מהעיר ונתפשטו במחנה במהירות הבזק. הפעם אין זה ברווז־עתונאים שהופרח, אלא ידיעה אמיתית. אין הלב רוצה להאמין למשמע האוזניים. האם באמת? אלא שעד מהרה חלפה ההתלהבות ופינתה מקומה להשערות והרהורי־ספק: מה יהא עתה עלינו? היניחו לנו לזכות לסיום המלחמה? ודאי ישלחונו לירכתי גרמניה, או שירצחונו כאן, מחשש נקם.

מדוכאים חזרו היום נציגינו מהעיר. ראש־המשטרה פראנק, שהיה מוחזק בעינינו "גרמני טוב", הודיע להם היום בחמת־זעם: "הפיהרר אמר, כי אתם אויבינו בנפש!"

תאריך זה ציין מיפנה בחיינו. כל יחסי־החוץ שלנו נתקלקלו והלכו. על כל צעד ושעל חשנו

חצר הגיטו ברחוב נובה 16

עתה תרעומת ויחס עוין. הבינונו, כי כל יום יהיה רע מקודמו. ואכן, עד מהרה נקבעו הגבלות מרובות ומנת־המזון הופחתה.

נשק אחד נותר לנו במאבקנו: העבודה. הכרח לקדש מאמצים, לגייס את שיור הכוח, כדי להרחיב את הייצור ולהוכיח לגרמנים, כי דווקא עתה עשויים אנו להועיל להם בחזית העבודה וההספקה. כיום, כשנקראו כמעט כל הגרמנים לחזית, עשויות סדנותינו למלא תפקיד נכבד.

וכך היה. הם הודו בערך עבודתנו, הכירו בנו כביסוד יצרני, וויתרו לפי שעה על התכנית לחיסול הגיטו שלנו, שכבר נערכה והושלמה. כפי שנודע לנו לאחר מכן, עמדנו להשלח באותה תקופה, יחד עם אנשי קוזמינאָק.

משחלפה תקופת ההסתערות הראשונה והגרמנים זכו בנצחונות מזהירים, דומה היה כי מצבנו נשתפר במידת־מה. אלא ששמחתנו לא האריכה ימים. בספטמבר הודאגנו מאוד על ידי תביעתו של הארבייטסאמט בקוזמינאָק. הם תבעו 200 צעירים, לשם שליחתם לעבודה חקלאית בגליל פוזנאן. ללא בדיקה רפואית בחרו בעזרת הארבייטסאמט והאלטסטנראט שבמקום את מספר הצעירים הנדרש. בהזדמנות זו עשו נציגי קוזמינאָק מעשה, ונפטרו מיסודות בלתי־יצרניים, היינו צעקנים ובלתי־מרוצים.

כדי שלא לעורר בהלה, הודיעו אנשי הארבייטסאמט, בצביעות ובנימוס־היתר האופייניים להם, כי כעבור 4 שבועות יחזרו הכול, אם אך יספיקו לאסוף את תפוחי־האדמה במועד הנכון. הם התירו ליוצאים לקחת עמם צרורות קטנים, ולמחרת הוליכום ברגל, ואת מקצתם־בעגלות, לקאליש. בדרך אספו הגרמנים מספר עובדים מסוים מאופאטובק ומסטאווי. הכול שוכנו לפי שעה בבית־החרושת לחומץ לשעבר של לוסטיג, שהיה שם־דבר גם בפי הפולנים, שכן שימש תחנת־ריכוז למוגלים לגרמניה.

כמה אנשים נמלטו. למחרת נשלחו הכול ברכבת־משא לעבר פוזנאן, אל גילדנהוף ובריגנסדורף,— אכן אל אחוזות.

כעבור כמה ימים נתבענו לשלוח 100 איש. גם כאן יצאו ראשונים לא הבריאים והחזקים ביותר, אלא המשתמטים מעבודה, הצעקנים והבלתי־מרוצים. לאחר איסוף תפוחי־האדמה עמדו הכול לחזור. הם הורשו לקחת עמם מטען מועט, והובלו כצאן אל בית־החרושת לחומץ. שוב נמלטו אחדים מהאמיצים ביותר. השאר הוסעו למחרת בעקבות השיירה הראשונה. בין אלה יצאה גם דודנית שלי, מאדז'ה בוריסלאווסקה, שלפני חצי שנה הביא אותה אלינו מגיטו וארשה מר פאוולסקי.

מאחר שכבר הכרנו את הגרמנים וידענו שאין לתת בהם אמון, חששנו לגורל הנשלחים, שלא יהיה כגורל הזקנים. דכאון כבר ירד עלינו. נתרוקנו סדנות ובתי־מגורים. דממה נשתררה בריקנות, שכן הפסדנו הפעם את כל הנוער. נשארו כאן כ־370 נפש בלבד.

במתיחות עצומה ציפינו יום־יום לידיעות. כעבור שבוע הגיעו סוף־סוף המכתבים הראשונים. הכול הגיעו לגילדנהוף ובריגנסדורף שבגליל פוזנאן, ופוזרו בין משקים בכפר. תנאי הדיור והמזון אינם מהגרועים ביותר. הם עובדים באיסוף תפוחי־אדמה ובעבודה חקלאית אחרת. נשמנו לרווחה. הפעם לא רימונו הגרמנים, ועדיין אפשר לתת אמון בהם! משתמה חרדתנו לגורלם, יכולנו לשוב לעבודתנו. אך גם הפוגה זו לא האריכה ימים.

ביום השבת, 15 בנובמבר 1941, שוב הופיעו בקאליש במפתיע משאיות־הגאז השחורות. נהגינו, הם שהביאו את הידיעה מהגסטאפו. כברק הלמה הידיעה המעציבה במחנה. אף שלא ידענו דבר לאשורו, ניבא הלב את הרע מכל רע. אם כן, נתאמתה ההשערה, כי עתה עומדים להשמיד את כולנו. לשם כך בחרו מתוכנו לפני כמה שבועות את הצעירים ביותר ושלחום לעבודה חקלאית, ולנו, שתועלתנו פחותה, צפוי עתה גורלם של הישישים, שניספו אשתקד. הלוא הבטיח הגאווליטר גרזר, בנאום שהשמיע זה לא כבר, לטהר את גלילו מכל "היסודות המזיקים". ולפני שבוע העלה הפיהרר קצף באמרו, שהגיעה השעה האחרונה להשמדת היהדות: אל יעלו היהודים בדעתם, כי יזכו ביום מן הימים להנקם בגרמנים. אף עם עלולה לבוא שעה מעין זו, כבר יכלה אז זכרם של יהודי אירופה.

חברי האלטסטנראט יצאו מיד העירה, כדי לעמוד על חומרת המצב ולהקיש על כל הדלתות. העבודה בסדנות נפסקה. איש לא עצר כוח לשבת במקומו במנוחה, ועל אף תביעותיו של היושב־ראש התפזרו הכול לבתיהם.

הציפייה המעצבנת, החרדה, הניחושים ובעיקר — נבואות־הלב הרעות, השרו אווירה כה עצבנית במחנה, עד שלפנות ערב כבר לא ניתן לנשום בה לרווחה. דומה היה המחנה לכוורת גדולה. רבים מהזריזים יותר ברחו לקוזמינאֶק ולווארטה.

בשעה מאוחרת חזרו חברי האלטסטנראט וידיעות מעציבות בפיהם. הגרמנים עומדים לשלחנו לקוזמינאֶק או ללודז', שכן חייבת קאליש, כעיר מחוז, להיות "יודנריין". אף על פי כן, היה העניין עטוף מסתורין.

ללא מאורעות ראויים לציון חלף אותו לילה של נובמבר, לילה ארוך, רצוף הרהורים נוגים וחלומות־חרדה. שעותיו של היום הראשון נגררו באטיות נטולת־רחמים, כביכול לעגו לאסוננו. כמה אנשים שוב ברחו לקוזמינאֶק, כאילו לא נמצאו שם גרמנים כלל. אחרים היו אורזים את רכושם, תוך תכונה קדחתנית.

האלטסטנראט הפעיל את כל המנופים שברשותו, ניצל כל היכרות. "הלא אנו יכולים להוסיף לשבת כאן סגורים ומסוגרים, ולעבוד למען הנצחון", ניסו להסביר לגרמנים, המתגדרים בשתיקתם העוינת.

לאחר הצהריים כבר היתה האווירה לבלתי־נשוא. משהחשיך נשמעה נהימת מכוניות, ועד

שהבחנו במתרחש, כבר היינו מוקפים מכל העברים משמר חזק של ז׳אנדארמים חמושים. בו ברגע הוקפו הבתים 13, 16 ו־18. פעם אחת ראיתי עכבר שנתפס במלכודת. תחילה התרוצץ בטרוף־פחדו סביב־סביב, בחיפוש פתח הצלה, ובייאושו חסר־האונים החל מכרסם את הסורגים החזקים של כלאו. משנתעייף, עקב במבט בוהה אחר תנועותי, עד שלבסוף, משנוכח באזלת־ידו וכוחו תש במאבק העצבני, צנח בפינת הכלוב וגילה אדישות כלפי הכול. מה איומה היתה אז הרגשתנו מהרגשתו של העכבר. הוא ידע את הסכנה בחושיו בלבד, ואילו אנו הבינונו יפה את מצבנו והכרנו את צביעותם של הגרמנים ואת אכזריותם שאין לה שיעור.

המחנה היה כמרקחה. כאחוזי־טירוף התרוצצו אנשים ממקום למקום. במבטיהם המבוהלים עד טירוף נשתקפה אימת־המוות. הכול רצו לחיות. כה רבים היו בינינו הצעירים, הבריאים, אנשים במיטב כוחם ומרצם, שזה עתה התחילו לחיות. ידענו, כולנו כאחד, כי גורלנו נחתם. ״בעוד דקה או שתיים נחדל לחיות, להרגיש, לחשוב, לנשום, להתייסר״, התנחמו המיואשים, המשלימים, הנכונים לכול. הצעירים יותר התווכחו בלהט, האם לא כדאי להתנגד לגרמנים בכוח, אם בין כך יקיץ הקץ עלינו. להתגונן? במה? באלות, בגרזנים, בידיים, בשיניים, בכל הבא ליד, אך לא להניח להם להוליכנו כצאן לטבח, ולהוכיח כי גם היהודי יודע להילחם ולמות.

המפוכחים שבינינו סקרו את השטח, בחיפוש אחר מקומות ששמירתם לקויה מעט. בבית אין טעם להתחבא, כי בכל מקום יגלונו. כמה מן הנועזים הצליחו להגיע מהגג אל הבתים הסמוכים, ולברוח בלילה לקוזמינֶאֶק. משנודע הדבר לאנשי הגסטאפו, צחקו בקולי קולות, ולא טרחו כלל לרדוף אחריהם. ״גם לשם נגיע״.

מורגש היה מראיהם של החסידים יראי־השמים, שהכינו עצמם בשלווה לקראת מותם. לאחר רחיצה קפדנית של הגוף, לבשו תכריכים, עטו טליתות ופתחו בתפילה נרגשת. שוב לא ביקשו הצלה אלא מחילת עוונות. אכן, שפר חלקם של מאמינים מעטים אלה. אושר וגאווה ידעו על שנפל בחלקם למות על קידוש־השם, כפי שזכו למות אבותיהם בספרד ובארצות אחרות של אירופה, דורות על דורות. לעומתם נראו שתויים רבים, שביקשו להנצל מהסיוט, מהייסורים של צפייה למוות והתבסמו עד טשטוש הדעת.

הנשים בכו חרש ואמצו את תינוקותיהן אל לבן. משעלה היום נתעודדו מעט הכול, כרגיל, וכאילו רווח להם. ואילו החשיכה הביאה עמה הרהורים, הלכי־רוח וחלומות־חרדה. תמוהה היא נפש האדם, אך תמוהה ממנה האופטימיות היהודית. הן לא היינו עשויים כלל וכלל להשלות את עצמנו לגבי הגורל הצפוי לנו, ואף על פי כן סירב הלב להאמין כי הרע מכל רע יבוא וכולנו נושמד. לא ייתכן, כי יושמדו בבת־אחת אנשים כה רבים על לא עוול בכפם.

על כל צרה שלא תבוא הטמינו הכול את שאריות רכושם, וציפו מתוך השלמה גמורה להמשכם של המאורעות. אמנם, מה הוא ההבדל, אם לאחר שנסולק מכאן ישדדו שכנינו את כל רכושנו, או אם יפול הכול בידי רוצחינו? מה תמוהים הם קשרי האדם אל רכושו אפילו בשעה חמורה זו. דומה הדבר, כי רכושו כפלג גופו, והוא עומד לקחתו עמו לעולם האמת.

אחרי הצהריים, 17 בנובמבר, שוב נעצרו לפני שער ביתנו שתי המכוניות השחורות. יושב־הראש האן, כה קולני בעבר ומעז־פנים אף כלפי גרמנים, קטן עתה, שחוח, חיוור וכנוע כמונו. הוא קרא לכולנו להתייצב בחצר למיפקד. כשנערכנו בטור, עמדו לפנינו אנשי הגסטאפו שהגיעו וקראו לכל איש בשמו, לפי הרשימה שבידיהם. כל הנקרא בשמו היה חייב לצעוד שלושה צעדים קדימה, לסוב על עקבו ולשוב אל מקומו, ואותה שעה היה התליין הבכיר שבהם מסמן ליד השם סימן מסתורי כלשהו.

משנקראתי, קפצתי ויצאתי בזריזות מהטור המיושר, ולא גרעתי עין מפני תלייני, שהיו מוכרות לי. כן, זה האיש, אותה הצלקת בפרצוף, אותן פנים מעוותים בחיוך ציני, אותן העיניים השחורות, היוקדות כגחלים עוממות. ליד שמותיהם של הורי וקשישים אחרים רשם ציון ארוך יותר, הבינותי. לאחר המיפקד אמר לנו האן, כי עמדו לשלוח את כולנו, אלא שברגע האחרון החליט ״המפלצת בעלת הצלקת״ לקחת עמו רק את הקשישים ואת שאר החולים.

במאוחר יותר נודע לנו, כי שינוי ההחלטה נגרם על ידי מיברק מברלין. שלטונות העיר עשו אם כן למעננו כיד יכולתם.

עתה נשתררה מעין הרפיית־מתח, שאינה תמוהה כשלעצמה, אך אנוכיית ומכוערת על אף הכול.

מסתבר, כי נוכח פני המוות גוברים באדם חפץ־הקיום הקדום, האנוכיות, הרצון להנצל ראשון. לשמוח בחלקם יכלו רק אלה שלא היו להם קרובים קשישים, ועל כן לא נתקפו עתה חרדה לגורלם המוטל על כף המאזניים.

נתגלה, כי הפעם דיבר האן אמת. בערב חזרו האורחים הזועפים והזמינו אל חדר הרופא מספר מסויים של אנשים, בעיקרם — קשישים וחולים. שוב רשמו משהו ליד כל שם, כשהם סוקרים מרחוק את הפנים המבוהלות. עתה כבר ידענו מי ומי הנוסעים.

כשנקראו לשם גם הורי, פרצתי בבכי, זו לי הפעם הראשונה לאחר שנים רבות. אין זאת, כי לעולם לא אשכח לילה זה. איני יודע מה התרחש בדירות אחרות. הדעת נותנת, שלא היה הבדל כלל. לא הנחנו את הורינו לבדם אפילו לשעה קלה, אחיותי, גיסי ואני. הלא אלה הרגעים האחרונים. בעוד שעה או שעתיים יפליגו לנצח. מדוע? עדיין הם צעירים ובריאים. עדיין בכוחם לחיות, לשמוח בנו ובעולמם. מדוע משלחים אותם? מה חטאם? אין דעתנו סובלת את המחשבה, כי יאבדו לנו לעולם, כי בקרוב ימותו, יפסיקו לנשום, לחשוב, להרגיש. הם ישבו בינינו, הרעיפו על פנינו נשיקות הורים לוהטות, כשדמעתם נמהלת בדמעתנו.

לפתע זינקתי ורצתי כאחוז דיבוק אל העלייה. על פני הגגות ניתן עוד לעבור ולהנצל. היה זה הסיכוי האחרון. אך ההורים העדיפו למות לבדם, מאשר לסכן את בטחוננו. אמרתי להוליכם בכוח הזרוע, אלא שאבי איים שיצעק או יקפוץ מהגג...

אדם הכובש עד כדי כך את סערת־רוחו לא ראיתי מימי. נוכח פני המוות ניחם אותנו אבי, אף הרגיע. אמי התעלפה, אך התאוששה לאחר הזריקה, וכעסה על חברי שעשה את המלאכה. מה רב היה רצונה למות בין קרוביה, לגווע בזרועותינו.

החווייה האיומה ביותר היתה הפרידה למחרת, 18 בנובמבר, בתשע בבוקר, כשהגיעו שליחי האלטסטנראט ובידיהם רשימת הנידונים למוות. בעוד שעה עמד להגיע קרון־המוות, משאית־הרפאים המוכרת לנו יפה. אל תחום תודעתי חדרו קולות חלושים, רחוקים כביכול, של קינה, והטילו אימה יתירה, לפי שדמו לצלילים שלא מעולם זה. מוחי המה, הדופק הלם ברקותי כפטיש. קרוב הייתי לטירוף.

מחשבה אחרונה: לחטוף גרזן ולהלום ולשסוע, לשסוע ולהלום בעורפיהם השמנים ובגולגלותיהם המגולחות, הארורות. להלום עד שיותז מוחם, להתלעלע בנחל דמם, לטבוע בו... העולם נסתחרר לעיני. לא נפלתי. מישהו תמך בי. חיש מהר התאוששתי לקול המשאית המנהמת. הצל העוין, הגדול, השחור — משאית־הרפאים הידועה לנו — נעצרה לפני שער ביתנו. חיבוק ונשיקה אחרונים, מלה אחרונה, מבט. הלכו.

יתום הייתי מאבי ומאמי. לא חשתי במתרחש סביבי. עמדתי בשער אובד־עצות, כפעוט ברחוב סואן, שאמו עזבתו פתאום. שמעתי את הטריקה היבשה של דלתות־הקרון הכבדות, את חריקת הבריחים. ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. המנוע נתנהם. בעד ערפלית דמעותי ראיתי ענן עשן בהיר, שאפף את גופה השחור של המשאית בתכריך שקוף. ושוב דממה. כאז כן עתה יצאה בעקבות המשאית שיירת המלווים: שתי מכוניות־הפאר השחורות, המבהיקות.

לא אדע כמה זמן עמדתי שם. לא היה בכוחי למוש ממקומי. דומה היה עלי, כי כאבי הופכני לאבן. אחותי הוליכה אותי הביתה. עברנו את חדרו שנתרוקן של החסיד נויהאוז. על השולחן דלק נר. לפני צאתו הדליק לו נר־נשמה וכיסה את המראה בסדין לבן, כבבית אבלים. בראותי זאת קשח עורי על כל גופי. מתייפח צנחתי בזרועותיה של אחותי.

נדמה לי, כי זה היה בכיי האחרון. מסיפורי החברים ידעתי, כי בלילה ההוא נתרחשו במחנה כולו מעמדות מן התופת לדאנטה. דעתם של הבריות נטרפה בייאושם, כפי שיארע באניה טובעת. המאמינים אמרו וידוי, נכונים למות. רבים רחצו, עטו תכריכים וטלית וציפו לשעתם. אחרים התהלכו ללא מטרה, אדישים מכול וכול. נשים התעלפו, נתקפו היסטריה, שברו כלים והכו את ילדיהן, הצווחים.

מזעזע היה מראיהם של החולים. לנערה צעירה, מאלצ'ה יעקובוביץ', בעלת רגליים משותקות, שבה השליטה ברגליה מעוצמת הזעזוע. היא קמה בכוח עצמה ממיטתה.

לשיאו הגיע הייאוש כשהתחילו קוראים לנידונים להכנס למשאית המוות. כמה אנשים נמלטו דרך הגגות, כמה הסתתרו בבאר שבחצר (קלמנוביץ' ואשתו). אנשי גסטאפו משתוללים בזעמם וחברי האלטסטנראט התרוצצו בבית כמטורפים. הם ירו יריות־הפחדה והלקו בפרגולים את כל

הנקרה בדרכם. אותו יום שלישי עקוב מדם — 18 בנובמבר 1941 — עלה לנו ב־127 קרבנות, ביניהם 15 ילדים מבית־היתומים. חמש בנות מהבכירות ומנהלתם הצליחו להמלט ברגע האחרון, לפני בוא "המשאית השחורה".

עוד אותו יום נצטווינו לעקור מהבית ברחוב שופן 4. את המפתחות קיבל מידינו איש המשטרה הפלילית הגרמנית פופה, הידוע בציבור, אם איני טועה, מימי מלחמת העולם הראשונה. שיכנו אותנו בדירות שנתרוקנו בבתים 13, 16 ו־18. עדיין שמרו עלינו ביום ובלילה, ולא ידענו את הצפוי לנו. אף על פי שחברי האלטסטנראט הורשו לצאת העירה, לא נודע להם דבר.

ב־22 בנובמבר, במוצאי השבת, עזב את המקום המשמר האחרון, ולא שב עוד. יצאנו ל"חרות". ביום הראשון ערכנו סדרים בסדנות, כדי לשוב ביום השני בבוקר לעבודתנו.

אלא שאור ל־1 בדצמבר הובהלנו לעמוד הכן על ידי צעקותיהם הקולניות של הז'אנדארמים. שוב היינו מכותרים. עד שעמדנו על המתרחש כבר פרצו הרוצחים החמושים לדירות ואספו, לפי הרשימה בידיהם, את המשפחות בעלות ילדים עד גיל 12. את הז'אנדארמים ליוו חברי האלטסטנראט. תוך חצי שעה הוטענו כ־100 איש על שתי משאיות והוסעו לעבר קוֹזמינֶאק. הז'אנדארמים חזרו למקומם. הפעם עשו את מלאכתם להפליא, בקפדנות פרוסית ממש. איש לא נמלט. מראה המשאיות הרגילות הרגיע את הכול והסיח את דעתם מן הסכנה.

כפי שנתברר לאחר מכן, ידע האלטסטנראט על עריכתה של אקציה זו כמה ימים קודם לכן. אך הם לא הזהירו איש, מחשש לגורלם ולגורל קרוביהם. צעירים רבים היו עשויים להנצל ללא חשש, לפי שהגרמנים לא נהגו לחפש איש, מתוך בטחון כי בין כך ובין כך יפול בידיהם. טראנספורט זה היה מן המכאיבים ביותר. הלכו למות צעירים רבים, בריאים וחזקים, מלאי מרץ וחיוניות, וילדים נפלאים, תמים. כל הנוער הושמד.

עצבינו נהרסו עתה כליל על ידי שפע האסונות שנתרגשו עלינו. כל אחד בינינו היה שריד של שרידים, נצר ערירי של משפחה ענפה, ניצול בודד של ספינה שנטרפה. כל אחד שכל אב או אֵם, הורים, אחים ואחיות, קרובים. נותרתי עם אחותי הצעירה, ופצעיו של השכול פעורים בלבנו.

המחנה שלנו הניח עתה רושם של עיירת מתים שכוחת־אל, שעל חרבותיה נעים־תועים צלליהם הערירים של המקוננים. אנשי הגסטאפו החסכנים החליטו שלא כדאי להם לבוא במיוחד ב"משאית השחורה" למען 100 איש, ועל כן ציוו להביאם לקוֹזמינֶאק, שם עמדה להערך אקציה רבתי. יחד עם קרבנות קוֹזמינֶאק נדחסו בצריף הכבאים, ומשם אמרו להוציאם כעבור כמה ימים במשאית השחורה, בקבוצות של 70.

שם נהגו הרוצחים לובשי־המדים ללא כל גינוני־נימוס. את התינוקות הבוכים שהניחו אהריהן האמהות ניפצו אל דפנות הקרון, כדי ליהנות ממראה הדם הניתז והמוח הנשפך.

בקוֹזמינֶאק ניתנה אפשרות להינצל על ידי שוחד כבד. כאן גילו חברי האלטסטנראט יוזמה בשיחוד הז'אנדארמים ובהצלת המבוגרים, לפחות. באקציה זו נספו כמה מאות יהודים, ביניהם מספר רב של נשים, ישישים וטף. מאנשי קאליש ניצלו ממש בנס אחותי ד"ר דבורה גרוס־טינגאל, בעלה וילדם. משאמרה לאיש־המשמר שרופאה היא, הניח לה לצאת, כשהוא כולו תמיהה על שנמצאה בין אלה.

מאחר שנשארנו כ־50 איש בלבד, דחסונו עוד אותו יום בבתים 13 ו־16, ואילו את 18 נטלו מידינו. למחרת התחלנו בעבודתנו הרגילה, כאילו לא נתרחש דבר בהפוגה. שוּם נתנהמו המכונות ודפקו הפטישים במאבק על חיינו.

עד עכשיו הוצאנו לפועל בעיקר הזמנות של בתי־עסק פרטיים לחייטות ולסנדלרות, אף על פי כן משך מכאן הווירטשאפטסאמט הכנסות גדולות. בשנת 1941 בלבד הגיעה הכנסה זו לכמה מיליון רייכסמארק.

כדי לשוות לעבודתנו חשיבות יתירה, קידש עתה האלטסטנראט מאמצים נואשים להשגת הזמנות מהצבא. הזמנות אלו עשויות להבטיח את ישיבתנו בקאליש. ואכן, עלה בידיהם להשיג הזמנה גדולה של סדינים, כפפות, ירכיות של פרוות־אילים סינתטיות ומגפי־קש לצבא. היה זה הישג כביר. עבדנו עתה למען הצבא. אלא שלצערנו היו ההזמנות מקריות, לא־קבועות.

לאחר השתדלות מרובה עלה בידי האלטסטנראט לקשור מגע עם תעשיין גרמני גדול בברלין, זאונוואלד, שנאלץ לצמצם בגלל המחסור בידיים עובדות את ייצור המדים לצבא. הוא נתמלא

שמחה כשהצענו לו את שרותנו, בהסכמת הווירטשאפטסאמט ושאר שלטונות העיר. לאחר שהזמנת הנסיון הראשונה של כמה עשרות חליפות־מדים עלתה יפה, החל פאוונואלד לבקש בגסטאפו של הגליל רשיון לניצול כוח־העבודה שלנו. אדיר חפצנו היה כי יסנף את הסדנות שלנו לבית־החרושת שלי, יטול את הנהלתן בידיו, ויקנה להן על ידי כך מעמד של בית־חרושת לאספקה צבאית. על כן לא חסכנו מאמצים כדי שמלאכתנו תשא חן לפניו. נקל לשער את השמחה שירדה על המחנה, כשנודע לנו על אישור חוזהו של זאוונואלד. דומה היה, כי עמידתנו איתנה עתה יותר.

חלפו שבועות. זה כבר חלף ועבר מועד שובם של הצעירים, שנשלחו לעבוד בפוזנאן. חלף חודש, שני, ועוד כמה ועדיין לא חזרו. נוסף על כך הלכו הידיעות שבמכתביהם הלוך ורע. מאז ינואר 1942 נשלחו למחנות, בהם הם סובלים חרפת רעב, דלות וזוהמה. הם עובדים קשה בטיוב קרקעות ובתיקון דרכים, ובתנאים האיומים האלה, כשהמזון מידלדל והולך, אין בכוחם לעבוד. כבר אבדה תקוותנו שנזכה לרואתם.

יום אחד הבהילה אותנו הידיעה, כי "האיש בעל הצלקת" נראה בעיר. די היה בידיעה זו כדי לרוקן את המחנה ממחצית יושביו. רבים יצאו ללון בבית פולנים מכרים. ביום הצבנו משמרות־תצפית רבים, כדי שיודיעונו בעוד מועד על הסכנה הקרבה. לאחר מתיחות של שלושה ימים חלף הפחד, כשנודע כי המפלצת יצאה את העיר. אף על פי כן, עזבו כמה משפחות את המחנה, כדי למצוא מקלט במחנות "בטוחים" יותר, בזדונסקה־ווֹלה ובלאסק (משפחות בלוך, בולקה, ליפשיץ, גב' ארקוש, גב' וישנייבסקה וילדיה ועוד).

ובינתיים נתפתחה העבודה בסדנות בתנופה רבה. מדי צבא שיצאו מכלל שימוש הובאו ערמות־ערמות. היה עלינו לפרמם זהיר־זהיר, לנקותם, להטליאם, ולשוב לאחותם לפי הדגם, כשאנו משווים להם מראה של חדשים. כל תך, כל תפר ומקומו של כל כפתור נמדדו בקפדנות. הכל חייב להעשות בדקדקנות.

באולמות שנתרוקנו הוקמה מחלקה מיוחדת לפרימה ולניקוי, בה הועסקו כל הנשים ללא יוצאת מהכלל, הילדים שמעל לגיל 12 וכל הגברים שלא ידעו לתפור. כן בוטלה סדנת הסנדלרים, לפי שחשיבותה מועטת. כל הידיים גויסו לסדנות החייטות, כדי להעלות את הייצור ככל האפשר. הכול טרחו כמיטב יכולתם וביקשו להניח דעתו של הברלינאי הקאפריזי. הלא גורלנו בידיו. הפרוּסי הערמומי ידע זאת יפה והאיץ בנו בלי רחמים. אוי ואבוי לראשונו אם לא יוכן משלוח־המדים במועדו, או כשיתגלה אי־דיוק מן הפחותים ביותר. הרי זו הזמנת החיִל הגרמני הגדול, הבלתי־מנוצח!

עתה חיינו למען החיִל הגרמני, למענו טרחנו יום ולילה, ולפעמים אף בראשון בשבת. נתנו את כל כוחנו, את שיירי כוחנו, "הכול בשביל הווארמאכט!". בזכות סיסמה זו חיינו כמה חדשים נוספים. גם אנשי קוֹזמינֶאק עשו כמונו.

ידיעות רעות והולכות הגיעו מפועלינו במחנות. תנאיהם כה הורעו באביב, עד שרבים חלו ,נפטרו ואחדים אף יצאו מדעתם (אשת הספר יעקובוביץ'). הכול עבדו בשארית כוחם. מוכים ומעונים על ידי שומריהם, רעבים קרועים ובלויים, ביקשו את נפשם למות, ואף על פי כן רצו חיים! כמה מן הנועזים הצליחו להמלט ולשוב אל מחננו. הם הלכו בלילות וביום הסתתרו ביערות. איום היה מראיהם: צללי אדם לובשי קרעים. סיפורים איומים על חייהם בגיהנום היו בפיהם. מאחר שהיו חייטים, עלה בידינו לרשמם כבאים מגיטו אחר. איש לא נתנם בידי הגסטאפו, לפי שהיו צייתנים ולא נהגו כאותם מרדנים קריזה, האלה מושקוביץ' ולולה יאַדייאַב, ואכן נספו שני הראשונים בעוונם זה.

נספתה גם אחותי הצעירה, מאדז'ה גרוס (26 במארס 1942), שנמסרה לגסטאפו על ידי מלשין והואשמה בשיתוף פעולה עם המחתרת הפולנית.

מאסרה לא היה מקרי. שני ז'אנדארמים חמושים באו לאסור רק אותה, התשושה והחולה. הם אמרו לה שהיא נקראת לחקירה קצרה בלבד, אך אנו ידענו כי לא נשוב לראותה לעולם. במה הרהרה בלכתה אל הגסטאפו? פולנים מכרים סיפרו כי צעדה כחייל, כאילו היא שאסרה את תלייניה. הלכה בראש מורם, הראש שלא ידע לכוף עצמו מעולם, ועל פניה חיוך־בוז של חייל הנופל לא־נכנע. אנשים רבים סיפרו לאחר השחרור, כי מצאו את חתימתה על אחד הקירות בבית־הסוהר בלודז. לאחר מאסרה הוסעה ללודז', כקודמיה. שם הוציאו את דינה דייניו ושוטריו

של רומקובסקי, ששילחו כמעט יום־יום לעבר חלמנו (ליד קולו) כמה מאות "מחבלים" מסוג זה.

אף על פי שעבדנו למען הווארמאכט ידענו, כי ישיבתנו בקאליש לא תאריך ימים. במוקדם או במאוחר נישלח למחנות או נושמד. על כל צעד ושעל הרגשנו בסכנה הקרבה, שכן השתנה לרעה יחסם של הגרמנים אלינו. בעיקר הורגש שינוי זה לאחר כשלונותיהם הראשונים בחזית הדרומית־מזרחית.

עלינו הוטל כאן לכפר על עוונם של גיבורי סטלינגראד, שנלחמו בעוז־רוח רב כל כך, של הצבא האדום שבלם את מסע־הנצחון של הגרמנים ונערך להתקפה רבתי לאורך כל החזית. מה נוחה היתה דעתם של הגרמנים, שעה ששלחו כפיהם אל לנינגראד, מוסקבה, אוראל וקאווקאז. אך לא כן עתה. לעתים תכופות והולכות התחילו מגיעות שמועות על עקירה חדשה.

ושוב אותן מחשבות ארורות, שוב נבואות הלב. בלי הרף מאיימת עלינו החזות הנפלצת של המשאיות השחורות, ולעינינו עוברות תמונות ימי נובמבר, שאין לשכחם, המַראות והחוויות. קשה לעבוד כשבמוחך מערבולת אלפי מחשבות, כשאימת המוות משתקת את האברים, כשכל צליל העולה מהרחוב מגרה את עצביך הרגישים לאין שיעור. קשה לשבת במקומך, כשלשמע דיבור גרמני או נהמת מנוע מפסיק הלב את הלמותו והדם אוזל מהראש. יבואו וישלחו אותנו אל אשר ירצו, ובלבד שיזדרזו! כלום אפשר לחיות כך...

ואף על פי כן מאושרים אנו ערב־ערב, שכן זכינו ביום נוסף, בשעה, בדקה. הלוא פחתו הייסורים הצפויים לנו עד הסוף. עתה רצוננו לישון את שנתנו במנוחה ולזכות בלי פגע לאור הבוקר. כבר חדלנו לחשב את דרכי העתיד, דיינו ברגע החולף.

בשלהי מאי שוב כותר מחננו על ידי כנופיית ז'אנדארמים. האם זה הקץ? כן, אך לא לכול, לפי שעה. הם באו להוציא מכאן כמה מניינים גברים, הכשרים לעבודה. המחנות בפוזנאן מתרוקנים והולכים בגלל התמותה הגבוהה, ועל כן נתפנו מקומות לפלוגות הבאות.

סרבתי להשלים עם גורלי וגמרתי אומר להמלט מהמחנה בכל מחיר. עלה בידי להגיע לחצר הבית מספר 16, שהיתה יעילה יותר מבחינה "איסטראטגית". כאחוז דיבוק ניתרתי ועברתי גדר גבוהה, ומצאתי לי מחבוא בחדר־המדרגות של מרתף הרוס בבית הסמוך. צמוד לקיר עמד כאן, רועד כעלה נידף, הסנדלר שלנו בנדט רוהר. כיסינו את הפתח בענף, להסוות את מחבואנו. אין זאת כי הבחינו בנו, שכן שמענו בסמוך רשרוש עליהם ורחישת ענפים נרמסים. לא נותר לנו פנאי להרהור. זינקנו מהמחבוא והסתערנו על הגדר השנייה.

נדמה לי, כי ירו בעקבותינו, אך אנו כבר הגענו לגן השלישי, של דוברובולסקי. עוד פשפש אחד בינינו לבין הרחוב. כאן נפרדנו זה מעל זה. בצעד שליו, שלא לעורר חלילה תשומת־לב, ניגשתי עד קרן־הרחוב ופניתי אל רחוב שופן. במעבר המפולש בביתו של קצ'קר, המוכר לי משכבר הימים, נכנסתי לגן הבית שברחוב צ'יאסנה 15. כאן הכרתי כל קרן־זווית, כל עץ, כל לוח בגדר, לפי שנולדתי בבית זה וגרתי בו 17 שנה. שכנים לשעבר (גב' לוואנדובסקי) החביאוני במרתף, ושם ישבתי כמה שעות. בערב חזרתי למחנה.

למחרת חזר הכול לקדמותו. דבר לא העיד על הצרה שנתרגשה כאן אתמול. אלא שכמה עשרות מכונות שבתו, כמה עשרות פינות נתרוקנו, כמה לבבות התאבלו על השכול החדש. אך העבודה לא שבתה. המכונות הפעילות הגבירו את קצבן, כדי להשלים את המכסה לאחר אבדן 40 עובדים.

נשארנו 120 איש בלבד.

ימי שרב של יוני 1942. השמש קופחת בלי רחמים. זבובים צמאי־דם עוקצים אותנו היום יותר, והם טרדנים יותר. כלום מרגישים הם, כי בקרוב יפסידו את טרפם, ועל כן יזדרזו למוץ את שיורי זיעתנו ודמנו? נודע לנו מפי כמה פקידים גרמנים ששוחדו על ידינו, כי עמדנו להשלח לקוֹמינאָק ואחר כך לגיטו לודז'. נתנמכה קומתו של האן, הנמיכו קולם שאר חברי האלטסטנראט, שהרי בלודז' מולך רומקובסקי הכול־יכול, המסוגל לעוללם בעפר, כפי שעשה לדומיהם.

הוספנו לעבוד, אך העבודה לא צלחה בידינו. זאוּוואלד התרוצץ כמטורף ושפך את זעמו על רבי־האומנים המבוהלים. מעולם לא היה הכרח במספר רב כל כך של תיקונים. נאלצנו לתקן את

הפגום בשעות שלאחר העבודה וביום הראשון. זאונוואלד זעם והשתולל, ובעת ובעונה אחת השתדל למען השארתנו בקאליש. ואכן טרח כיד יכולתו, למענו ולמעננו.

יום השמונה ביולי 1942 שרבי היה מבעוד בוקר. לקחתי את חליפת־המדים שהיה עלי לפורמה עד הצהריים ויצאתי לעבוד על גגו של צריף־העצים הנמוך, כדי שלא לנשום את תמרות האבק הלוהט, העולה מהמדים הנפרמים. היה זה אבק כל שדות הקטל באירופה ובאפריקה הצפונית, עד ראייה לשחיטות ולפשעים כה רבים, לנהרי דם ולייסורי הנרצחים, לקרבנות חפים מפשע. לאחר שבוסס בדמם השפוך של התמימים, התאבך עתה האבק באולם הסדנה, המליח את העיניים ועורר שיעול, כביכול הזהירנו מפני סכנה אורבת.

תנועה בלתי־רגילה בחצר העירה את תשומת־לבי. לא שאלתי מה קרה. הכול ברור היה...

העפתי מבט לעבר השדה. לכאן עוד לא הגיעו הז׳אנדארמים. קפיצה אחת ואני חפשי. אלא שנזכרתי כי למעלה, בסדנה, נמצאת אחותי האחרונה. אין לי בעולמי איש מלבדה. ללא הרהור גלשתי חיש לתוך החצר. לא ראיתי את הנעשה בה. לא ראיתי איש לעיני. כעבור שניות אחדות הייתי למעלה. הסתערתי אל חדרנו, כשאני הודף את כל הנקרים בדרכי. אחותי כבר לא היתה בחדר.

אמרה לי שכנה, כי ברגע האחרון ממש עלה בידי אחותי, בעלה וילדה בן השנתיים — הילד האחרון והיחיד במחנה, שהצלחנו להסתירו עד עתה מעין הז׳אנדארמים — להמלט ולמצוא מקלט אצל משפחה נוצרית, כאן, ממול. הצצתי בעד החלון. ממולי, בבית מספר 18 שברחוב פ.או.וו. נע הווילון. הכרתי את פניה שטופות־הדמע של אחותי, שהחוותה לעומתי סימני ייאוש. כעבור כמה שניות הייתי למטה. בשער עצרני אחד החברים: ״לאן אתה טס, מטורף? הורד חפציך למטה. בעוד חצי שעה יוצאים ללודז׳, אל הסדנות. אל תפחד, הכול יהיה כשורה״. בכוח נחלצתי מידיו. מאחר שלא היו עמי חפצים ואפילו לבושי לא הושלם, סבר הז׳אנדארם כי אני מדיירי הבית מספר 16 והניח לי לעבור.

כאן כבר עמדו הכול ערוכים ליד מטענם וחיכו לפקודת היציאה. הה, עבדי סמרטוטיכם, אמרתי בלבי, מדוע אינכם בורחים?!

נכנסתי בריצה לפרוזדור. בתנופה עליתי אל עליית־הגג, והסטתי ארון ממקומו, כדי להגיע אל פתח מוסווה יפה שבקיר. פתח זה, המוליך אל עליית הגג של הבית מספר 18, שגרנו בו זה לא כבר, היה מוכר לכולנו. הבחורים שלנו חצבוהו בנובמבר, אשתקד.

בעמל נדחקתי ועברתי בפתח הצר, ורגלי עמדו בבית הארי. כדי להגיע אל הדירה בה מצאה מקלט אחותי, היה עלי לעבור חצר גדולה. למזלי לא היה בה איש. עברתי אותה בריצה, אך בפרוזדור חסם את דרכי הסנדלר שולץ, פולקסדויטש, שהכרתיו יפה. תחנוני לא הועילו. כעבור רגע הופיע ז׳אנדארם. מה קשות וכבדות הן קתות הרובים הגרמניים רשמה דעתי רק כעבור רגע, לקול פתיחת הבריח, כשניתרתי ממקומי ונמלטתי. נדמה לי, כי ירה בעקבותי. כעבור רגע קל חזרתי למחנה שבבית מספר 16.

עד היום אין דעתי משיגה מניין נמצאים לו לאדם חלוש כוחות רבים כל כך. האם כוח־הרצון הוא שסייע או חפץ־הקיום? עם שובי למחנה הבינותי, כי אין לפני כל מוצא. אל אחותי לא אוכל להגיע. צעד אחד בלתי־זהיר, והז׳אנדארמים עלולים לגלות את עקבותיה. גם אם אצליח לחמוק ולהגיע לשם, ספק אם יימצא שם מקום למעני. הלא מראה יהודי מובהק לי. ואם כן, חייב אני להשאר כאן, למצוא מחבוא כלשהו ולחכות עד יעבור זעם. מדאגה לאחותי אני פטור לפי שעה, שכן היא שרויה במקום טוב.

חייב אני להחליף את הטקטיקה. בדי עמל צירפתי את קטעי מחשבותי. מקפאון רגעי זה העירוני צעקותיהם הקולניות של הז׳אנדארמים: Alle austreten. לא נותר לי פנאי לשיקול־דעת. רצתי לפרוזדור, בו עמדו חברים והתווכחו בלהט. ״מדוע אתם עומדים. אין להפסיד דקה. אחרי!״. הם היססו, אך כמה מהם התנערו והצטרפו אלי. הנותרים ליוונו בשתיקה.

כעבור רגע קל היינו בעליית הגג. לאחר התייעצות קצרה החלטנו לעלות על הגג, לעבור על פני שלושה גגות רצופים ולהסתתר בעליית הגג של הבית הארי, מספר 18. ואחר כך... נחייה ונראה. חמישה היינו: הנייק בלאשקובסקי ואשתו אסתר שווארצבארד, יולק וולקוביץ׳ ואשתו מארישה לבית זיידל ואני. העלינו תחילה את הנשים על הגג, מחינו את העקבות ועלינו גם אנו.

כדי שלא יראונו מלמטה זחלנו על פני הגג הלוהט. סוף־סוף הגענו אל פתח העלייה האחרונה. בכוח פתחנו את המיכסה. לאט, בתנועות חרישיות גלשנו אל עליית־הגג ונדחקנו אל הפינה האפלה ביותר, שם נשען הגג בקיר.

חייבים היינו בזהירות יתירה, שלא תישמע חלילה תנועתנו על ידי הדיירים שבקומה השלישית. הקורות וקרשי התקרה מיובשים היו, וכל תנועה לא זהירה עלולה היתה להשמיע חריקה. שכבנו על כן חרש, צמודים זה אל זה, מקשיבים להלמות לבנו. לא פרעו את הדממה אלא זמזומם של הזבובים הטרדניים וצעקות הז׳אנדארמים המגיעות לכאן עמומות.

אטיים ללא־רחם זחלו הרגעים. השעון שעל מגדל העירייה צלצל אחת־עשרה. למטה המה הכול כבכוורת. בזעם נתנהם מנוע. שוב? חושש אני מפני המחשבה. הדופק הולם ברקות. הלב אומר לפרוץ. לא עצרתי כוח. בזהירות הזדחלתי אל הצוהר הנמוך. סנוניות מבוהלות ניתרו ופרחו מקנן. זריתי אבק על הזגוגיות. עתה ניתן לי לקרב ללא חשש.

לא היו שם קרונות־המוות אלא משאיות רגילות. ברגע זה העלו את אנשי הקבוצה האחרונה. הכרתי פני מכרים. הם לא היו מבוהלים, לפי שהובטח להם כי יוסעו ללודז׳. כשהפליגה המשאית נתפעם בי לבי בצער ובכאב. לעולם לא אשוב לראות אנשים אלה.

שבתי למקומי. הנשים בכו חרש. מה תהא עתה עלינו? אנה נלך? איפה נמצא מחבוא? אלפי מחשבות היו הומות בדעתנו. כאן לא נוכל להשאר. הלא אנו מוקפים אויבים. האם יושיט לנו מישהו יד אחים, לנו לנרדפים, ל״פושעים״, לבני־בלי־בית? האם יסכים מישהו לסכן את בטחונו למען הצלתנו? בשם איזה רעיון? אין עמנו פרוטה אחת, רק חולצה לעורנו ונעליים קרועות לרגלינו. אולי מוטב היה לנסוע יחד עם הכול ללודז׳, ויהי חלקנו עמם. הנשים מתחרטות, הן מבקשות לשוב אל קרוביהן.

הרדה מיוחדת נטעה בלבנו אסתר, שהיתה חולה ואף ציפתה בימים אלה ללידת תינוקה. אף על פי כן גילתה אומץ־לב ושלווה מופלאה. השרב גבר והלך, וכבר היה לבלתי נשוא. הנשימה באוויר המלוהט היתה קשה עלינו יותר ויותר. לא חשנו ברעב, אף על פי שמאמש לא בא אוכל אל פינו. אלא שצמאים היינו עד מאוד, ולא ידענו כלל כמה זמן ניאלץ לרבוץ כאן בעליית הגג.

לפתע עמדו לבותינו מהלמותם. מַפתח קרקש במנעול חלוד ודלת העץ של עליית־הגג נפתחה. עצרנו נשימתנו. אשה צעירה נכנסה וסל בידיה. דחוקים בפינתנו עקבנו באימה אחר כל תנועותיה. אולי שמעה רשרוש ובאה לבדוק אם אין אוזניה משלות אותה? מה יתרחש עתה? אם תבחין בנו, אבדנו. העפתי מבט בחברי. ניחשתי את מחשבתם. ידעתי מה ביקשו לומר.

הייתי הסמוך ביותר אל הנכנסת. אם תבחין בנו, נאלץ לכפות אותה, לסתום פיה ולהחזיקה כאן עד שנצליח להמלט. אך הפולקסדויטשית טענה בשלווה את הסל, התירה את החבל ויצאה. משחרקה הדלת והמפתח שב וקרקש במנעול הישן, נשמנו לרווחה. ראיתי זיעה קולחת על מצחם של חברי.

לאטן נשתרכו השעות, כביכול ביקשו להכעיסנו. סוף־סוף ירדה חשיכה, והאוויר הוצן מעט. צינה זו הצילתנו, שכן היינו על סף ההתמוטטות. אמרנו, יולק ואני, לצאת אל הבית שנתרוקן ולהביא מים, מזון, ומקטורן למעני, לפי שיצאתי רק בחולצתי לעורי ואילו הצינה התחילה מציקה. אך נאלצנו לוותר על התכנית, מפחד להעיר את דיירי הבית על ידי זחילתנו על הגג. מלבד זאת היו השומרים של ״מכבי־אש מתנדבים״, שקיימו תורנות בבית עלולים להבחין בנו, שכן התהלכו בדירות הזנוחות וגנבו כיד יכולתם.

התייעצנו שעה ארוכה. בשש בבוקר, כשפועלי בית־החרושת הסמוך חוזרים לביתם ממשמרת־הלילה, נצא ממחבואנו. מנימוקי בטחון לא נוכל ללכת יחדיו, וכל איש יילך לעברו. אולי יאיר המזל פנים לאהדים. שעון הכנסייה השמיע את השעה, ולאט, אך בצליל רם יותר, חזר והשמיעה שעון העירייה. הסתכלנו זה בזה בפעם האחרונה. במאמץ משותף שברנו את הדלת. הלוחות אכולי הרקב והעש נשברו בשאון. כעבור רגע כבר עמדתי לפני השער. לאט צעדתי כמה עשרות צעדים. כשעברו על פני קבוצת־פועלים פתחתי במרוצה לעבר השדה, אל החרות.

נודע לי, כי הפעם דיברו הגרמנים אמת. זו להם הפעם הראשונה שלא רימונו בצביעותם. את כל אנשי המחנה שלנו ריכזו לפי שעה בעיבורה של העיר, ליד התחנה, בטחנת רייך וחמיילניצקי. למחרת הוטענו הכול ברכבת והוסעו לגיטו לודז׳. יצאו למסע 136 או 146 יהודים.

היה זה הטראנספורט האחרון בתולדות יהודי קאליש: ה־8 ביולי 1942.

ממש לפני הפלגתה של הרכבת הופיעו בתחנה שתי ילדות, האחיות קליין, חניכות בית־היתומים, שנמלטו ממחנות פוזנאן והגיעו לקאליש בשעתה הטראגית. מתוך חוסר מוצא אחר, הצטרפו מרצונן לנשלחים. כן עשו גם שניים מהחמשיה שלנו: הנייק בלאשקובסקי ואשתו. לא היתה להם ברירה, אסתר עמדה ללדת וכבר התהלכה בקושי. מי יתן לה מקלט, מי יסייע לה בלדתה? צפוייה היתה לקץ מר.

הזוג השני, יוראק וולקוביץ' ומארישה, הגיעו ברגל לווארטה, ולאחר מנוחה של כמה ימים, יצאו לגיטו שבזדונסקה וולה, אלא שגם שם לא האריכו ימים. עד מהרה הועבר גיטו זה כולו, שהוחזק בעיניהם כמקום מבטחים, ללודז'. "כולו" — פירוש קומץ השרידים לאחר השחיטה האיומה שנתרגשה בסמוך לשילוח. ללא כל גינוני־טקס הושמדו רובם של יהודי המחנה באש מכונות־ירייה.

בשעת העקירה בקאליש, ניצל גם איזידור וישנייבסקי את המהומה הגדולה ונמלט. אך ההצלחה לא האירה לו פנים. כעבור כמה ימים נמסר לידי הגסטאפו, והיה צפוי לעונש מוות. מאחר שהיו לו מכרים רבים בין הז'אנדארמים, ניצל ונשלח ללודז'.

נשארתי כאן אחרון מהחמשיה שלנו, ודומני כי הייתי היהודי האחרון בקאליש. שבועיים שהיתי בביתם של פולנים מכרים, תחילה אצל מר יאוורוביץ ואחר כך אצל אנתוני פאוולסקי, שסיכנו את חייהם, אך לא היססו להושיט לי לעת צרה יד־אחים.

משנודע לי מפי מר פאוולסקי, יומיים לאחר העקירה האחרונה, כי אחותי אינה עוד בדירה בה מצאה מקלט, וכי כל היהודים נמצאים עדיין בקרבת קאליש, יצאתי ברגל לקוזמינאק כדי לעמוד על המצב. לאחר הליכה של כמה שעות הגעתי בשלום אל מחוז חפצי, בלי שהכירני איש בדרכי. כאן נודע לי, כי הגיטו כבר נעקר כולו.

נכנסתי לרגע לבית פולניה מכרה, מתוך תקווה שאחותי חבויה שם. בעודי אוכל את המזון שהוקרב לי, נכנס לבית דוור, פולקסדויטש, שנשלח לכאן על ידי מישהו. כפי הנראה הכירני הלה ברחוב, שעה ששאלתי לדרך אל מכרתי. רציתי לברוח, אך כוחותי הכזיבו.

בלב כבד עברתי את סף תחנת־הז'אנדארמים. העמדתי פני שוטה ואמרתי לוואכמן, כי באתי מקאליש לחפש את בני משפחתי. אתמול עקרו את הגיטו שלנו, ועל כן באתי לכאן כדי להצטרף אל קרובי. הפרוסי בעל־הבשר הניד ראשו. הבאתיו במבוכה, שכן לא ידע מה יעשה בי. יכול היה להרגני, אך כלום כדאי לו לזהם ידיו בגלל יהודי אחד? כלום עשוי הוא להשתעשע כל־צורכו בגסיסתו של יהודי אחד בלבד? עניין אחר היה הטראנספורט של אשתקד ושחיטתם של כמה מאות ילדים, כשניתן לו לנפץ עוללים אל דפנותיו הקשים של קרון־המוות. מה טוב היה לראות את ייאושן של האמהות ואת אימת־המוות בפני הישישים. במבט חולם הסתכל בי, אך לפתע נתפכח. "מה רוצה מנפשי אותו יהודי חיוור ורזה, מדוע הוא מגרני ללא צורך?" הניף ידו בזעם וציווה עלי ללכת אל גיטו וארטה.

אך אני העדפתי לשוב לקאליש, מתוך תקווה למצוא את אחותי. בשובי נודע לי, כי אחותי נמסרה לידי הז'אנדארמים עוד במחבואה הקודם, וכפי הנראה הוסעה בשיירה הגדולה ללודז'.

רק עתה ידעתי את בדידותי הגמורה. קודם לכן הגיתי תקווה להפגש עם אחותי, לצאת יחד לגנראלגוברנמאנט, ואחר כך — אחר כך דרך החזית... זו היתה מטרת בריחתי. תכניותי פקעו כבועה של סבון. נשארתי ערירי, לבדי עם אסוני, ללא כל סיכוי למחר יפה יותר. וכלום יכולתי להשתעשע בתקווה, כשכל חיי לא היו שווים אסימון שחוק, אם אך יעמוד מישהו על יהדותי?

עמדתי על פרשת דרכים. להתייצב בגסטאפו פירושו מוות. הם לא ישלחו יהודי אחד בליווי מיוחד ללודז', כדור אחד וחסל. מלבד זאת, עדיין לא האמנתי כי הכול נשלחו, אמנם, ללודז'. מכרי אנתוני פאוולסקי יעץ לי לנסוע לגנראלגוברנמאנט, ולנסות לפרוץ את אחת החזיתות, או לחכות לפי שעה באחד הגיטאות, עד שתקרב החזית. גם תכנית זו נראתה לי נטולת־ממשות, שכן לא היה בידי כסף. רכושי הסתכם ב־30 רייכסמארק, חולצה ומכנסיים קרועים ונעליים בלות. מקטורן וכובע נתנו לי מכרי.

ישרה בעיני יותר תכניתי שלי: לנסוע לגרמניה לעבודה בתורת פולני. מאחר שלא היו בידי שום תעודות, מצא לי מר פאוולסקי מקלט זמני אצל מכריו בפיוניצה. שם עמדתי לחכות כמה

ימים לתעודות ולשיירת הפולנים המשולחים לעבודה בגרמניה. שתי יממות רבצתי במתבן, עד שתש כוחי וקצרה רוחי, יצאתי לקאלש, לתהות על המתרחש. לרוע מזלי נפסקו אז השילוחים. מיואש הייתי. יום־יום נדדתי מפיוּוניצה לקאליש וחוזר חלילה. השעות הרבות של צפייה דרוכת־עצבים, של הרהור ותכנון, התישו את כוחי כליל. גם הפחד, שמא יעמדו על יהדותי, וסיכויי־העתיד הדלים שיתקו לא אחת את מחשבתי.

הזוג פאוולסקי עודדני כיד יכולתם וטרחו ללא לאות להשיג למעני תעודות. איני סבור, כי ללא עזרתם היתה נפשי ניצלת עוד מהתמוטטות. כבר חלף שבוע לייסורי החדשים. לשבת קבע בפיוּוניצה לא יכולתי, שמא ישגיחו בי סוף־סוף הפועלים ויכירוני. בעיקר היתה הסכנה רבה ביום. אמנם קבור הייתי במתבן, בערמת השחת, אלא שבלי הרף היה מישהו מהפועלים נכנס ליטול מספוא לבהמות, ועלול היה להבחין בי. על כן העדפתי לשוב לפנות בוקר לקאליש.

לא אחת בהיותי בדרך קם בי לבי, משהעיף בי מבט אחד העוברים ושבים. מיד הייתי מעמיד פנים כמשתעל, מליט פני בכפי, או רוכן להיטיב את גרבי. תמיד הייתי מהלך בשעות העבודה, בקבוק קפה ופת־שחרית בידי, כאילו פני למשמרת ב״ואַרק״.

יום אחד ניצלתי על ידי הסוואה זו. לפתע יצא מאחרי קרן־רחוב ז׳אנדארם. כה פתאומית היתה הופעתו, שלא ניתן לי לעקפו או להסוות את עצמי באופן כלשהו. בכל כוח רצוני טרחתי לגבור על עצבנותי. לאט ובשלווה עברתי על פניו, לא הפניתי ראשי לעברו, והוספתי ללכת בלי לשנות את הכיוון. ליד המחסום נעצרתי, הצצתי באדישות משועממת בשעוני ופניתי אל הרחוב הסמוך. גברת פאוולסקה, שעקבה אחר מעמד זה מחלונה, סיפרה לי אחר כך, שהגרמני הפך פניו להסתכל בי והאריך בעמידתו זו, כמהסס. לבוש הייתי בגדי־עבודה מזוהמים ובידי בקבוק הקפה ופת־השחרית, כמימים ימימה. הפועלים הלכו אותה שעה למשמרת היום, הגרמני הוכה תדהמה כהרף עין. שלוותי היא שהכריעה את הכף. הוא הניף ידו והסתלק. כלום מעטים הגרמנים ששׂערם שחור?

בלילה היה הבטחון רב יותר בכפר, לפי שבעיר נערכו מצודים בלי הרף. לילה אחד הודיעה לי האיכרה, מבוהלת כל כולה, כי לא אוכל ללון בביתה הלילה, מאחר שהיא חוששת לביקור הז׳אנדארמים, בקשר למאסר בעלה. מה יכולתי לעשות? יצאתי לשדה. נזכרתי, כי במרחק חמישה קילומטרים מכאן גר איכר מכר בכפר ליס. מה רבה היתה אכזבתי כשסרב הלה להושיט לי עזרה. לנתי בשדה.

כבר חלף שבוע שני לנדודי חסרי־התקווה. בעלת־הבית שאספה אותי לביתה אינה יודעת כי יהודי אני. אילו ידעה, לא היתה מניחה לי להשאר אפילו דקה אחת. על כן סיפרתי לה מעשיות, שנבדו בעזרת מר פאוולסקי. לפי מיטב ידיעתה, הייתי בנו של אחד המורדים, שנספה יחד עם בעלה באושוויץ.

כוחי עמד לכלות. אבדה ממני כל תקווה להנצל מהמלכודת. לעתים, קרוב הייתי להתמוטטות. אף על פי כן רציתי לחיות, ורצון זה היה חזק עתה כפי לא היה מעולם, אך גם המאבק נתעצם לאין ערוך. כלום יכולתי עתה להכנע ולפול בידיהם? החלטתי לעמוד עד הסוף ולא להכנע בשום פנים. העולם ניתן לאמיצי־הלב.

שלושה ימים כבר ישבתי טמון בערמת השחת הגבוהה. לא יכולתי לנוע, כי בכל מקום נערכו מצודים. תקווה חדשה נעורה בי. נצמדתי לסיכוי האחרון. עתה יבוא האות או שלא יבוא כלל. לפי הידיעות האחרונות שכך ביום הששי גל המצודים. קיוויתי לביקורו של מר פאוולסקי, שכן מחר תפליג בוודאי השיירה. ואכן נתאמתו השערותי. למחרת, ב־18 ביולי 1942, בשעות הצהריים העירה אותי נביחה קולנית של הכלב. סוף סוף בא! נודע לי, כי אותו יום יוצאת שיירה של עקורים פולנים לגרמניה. חלילה לנו להפסיד דקה. עלי לחזור מיד. בדרך שוחחנו על תכנית פעולה.

לא היו בידי כל תעודות. על כן היה עלי להסתכן ולנסות לחדור לשיירה, אולי יעלה הדבר בידי. חלילה לי להחמיץ את הסיכוי האחרון. בדרכי שדה חזרנו לקאליש. סוף סוף הגענו דרך רחובות צדדיים לתחנת הרכבת.

התחנה המתה מרוב שוטרי־חרש. ניצבתי לי לפני רשימת־הרכבות והעמדתי פני אדם השקוע בקריאה. בינתיים הביא לי מר פאוולסקי כרטיס יציאה לרציף, ולחץ בפעם האחרונה את ידי. לא ידעתי כיצד להודות לו על גודל לבו ועל יד־האחים הכנה שהושיט לי. נסיתי לומר משהו,

אך הוא לא הניח לי. זהירות! שוטר־חרש קרב. שוב קשרתי את שרוך־נעלי, וכשעבר השוטר יצאתי לרציף.

אכן יצאתי ברגע האחרון. הנה קרבה והולכת קבוצת עקורים, גברים, נשים וטף. מטען רב הם מביאים עמם. הערכתי כהרף־עין את המצב. קרבתי בריצה אל אשה אחת, כדי להציע לה את עזרתי. הטלתי בתנופה על שכמי שק שכבד ממטענה, וצעדתי יחד עם כל השאר לעבר הקרון.

גרמני שופע־בשר, מפקידי הארבייטסאמט, מנה בקול: שלושים וחמישה, שלושים וששה... כל עצמותי תאמרנה... שלושים ושבעה... בפנים הקרון אני.

צפירת־הקטר פלחה את האוויר והרכבת הפליגה לאטה. האיכרות בוכות. האיכרים שמטו בעצבנות את ראשם המגולה. מה קשה הפרידה ממולדת אהובה, מכפר המכורה, מהבקתה ומהאדמה, בה גדלת ונשתרשת. מרגיש אני בצערם, ומי ייטיב להבינו ממני.

קרבתי לחלון. בפתח אולם־ההמתנה עמד מר פאוולסקי. פניו אמרו אושר. המעשה עלה בידינו. הוא הניף ידו לשלום, אך ודאי לא האמין כי יראני ביום מן הימים. הנה נעלם מעיני, אך בזכרוני אסיר־התודה הוא שרר וקיים.

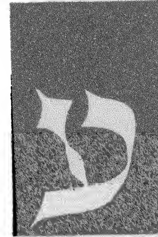
התחילה השיכה יורדת. גלגלי־הקרון האיצו סיבובם, הגבירו נקישתם. הרכבת מאיצה והולכת, הולכת ושוקעת ברוחק המאפיר. נסעתי לגרמניה להתמודדות חדשה עם גורלי, למאבק קשה על חיי.

הגיטו, רח' שופן 4

קאליש - קוזמינק - מחנות

וולף לאסמן

ם פרוץ המלחמה, ב־1 בספטמבר 1939, יצאו את קאליש כשלושה־רבעים של האוכלוסיה היהודית, שמנתה בימים ההם כ־30 אלף נפש. הכול נמלטו תוך בהלה איומה אל אשר ישאום רגליהם.

גם אני ושני אחי יצאנו עם היוצאים והגענו ללאֶשנוֹ. אך בגלל התקדמותם המהירה של הגרמנים כותרו מקצתם של היהודים ונאלצו לשוב. אחרים, שהספיקה להם השעה להתרחק מקאליש, חזרו אליה לאחר כניעתה של וארשה, ואילו אחוז מועט של היהודים יצאו לרוסיה.

לפי השמועה, נכנסו הגרמנים לקאליש ב־6 בספטמבר. ב־21 בו חזרתי אני. קאליש היתה מרוקנת, וכעיר מתים דמתה. מרבית החנויות נשדדו. הכול היה סגור ומסוגר. יהודים פחדו לצאת לרחוב. רבים כבר נורו.

שמעתי, כי עם כניסתם לקאליש כיתרו הגרמנים כמה רחובות המאוכלסים יהודים, גרשום ממיטותיהם בכתונתם לעורם, פקדו עליהם לרוץ במעגל והתאמנו בירייה ברצים. התעללות זו נמשכה כמה שעות. אחר כך נשלחו החיים לבתיהם, אך גוויותיהם של רבים נשארו מוטלות ברחוב.

היהודים הורשו להתהלך ברחוב עד שש לפנות ערב. משהופיע ברחוב יהודי בעל זקן, מיד גזזוהו או חתכוהו עם רצועות עור.

בתקופה זו החלו הגרמנים לשלוח את היהודים לעבודות המזוהמות ביותר, וליוו אותם במכות־רצח.

במרוצת הימים פתחו היהודים את חנויות המכולת. עדיין לא ידעו רעב. אך מכל מקום חיו היהודים באימה גדולה, וראו את עצמם שבויים בידי חיות־טרף. רק עתה הבינו, כי חייהם ורכושם הפקר וייאוש כבד אפף את הכול.

בראשית נובמבר 1939 כיתרו הגרמנים פתאום את רחוב גורנוֹשלוֹנסקה, פרצו לבתי היהודים, ציוו ליטול ליד משהו מהחפצים — כר, לבנים, מזון וכדומה — ולצאת את הבית. המגורשים מבתיהם נערכו בטורים והובאו אל כיכר־השוק, אחר כך כונסו כל היהודים הללו בבניין־השוק הגדול, שמקומו בכיכר־השוק.

ביום הראשון גררו והביאו לשם כאלפיים יהודים, מהם הבדילו מאה יהודים והוליכום אל המקלט של העירייה, ברחוב ה־11 לליסטופאד. ביניהם היו עורך־דין צישנר, עורך־דין נוימן, התעשיין נ. פאקוא, הסוחר פרל וכן עורכי־דין, רופאים וסוחרים רבים.

הם נחקרו למקום המחבוא של הזהב, הכסף והעדיים. כן תבעו מהם הגרמנים להתפרק מכל חפצי הערך שברשותם. רק עתה התחילו לענותם. כל יהודי הובא לחדר אפל, ומשהוטלה עליו שמיכה, הוכה עד אבדן הכרתו. מזון ומים לא ניתנו להם. כעבור יומיים הוצאו הכול ממקלט העירייה והוחזרו לבניין־השוק.

הטיפת היהודים ושילוחם לבניין־השוק נמשכו והלכו, עד שנדחסו שם כעשרת אלפים איש. כעבור זמן־מה החלו להאכילם. הבניין הוקף גדר־תייל ונשמר על ידי אנשי ס״ס. הצפיפות בבניין איומה היתה, ממש עד כדי חנק.

יום אחד שמענו זעקות איומות העולות מכיכר־השוק. כפי שנודע לנו אחר כך, הוציאו הגרמנים לכיכר את הסופר פלינקר ועשו בשרו רצועות־רצועות. עובדת ביתו של פלינקר הלשינה באוזני הגרמנים, כי שמעה אותו מגדף את היטלר. פלינקר מת בייסוריו האיומים, והעובדת נטלה לעצמה את דירתו ואת חפציו.

עינויים אלה כבר נמשכו שבועיים. כמה יהודים נמלטו מבניין־השוק, ביניהם מכרי, משפחות פרידה ולוסטיק, שיצאו לקוטנוֹ.

גם ליהודים אחרים ניתן להחלץ ולברוח, השאלה היתה: לאן? בכל מקום היו היהודים נחטפים ומכל מקום גורשו. לא ניתן כלל למצוא מחבוא ומקלט.

וכבר אפסה כל תקווה. מרבית היהודים אמרו: יהיה אשר יהיה, לא ימלטו מכאן למקום אחר, שכן בכול צפויים אנו לגורלנו.

בבניין־השוק פרצה מגיפת טיפוס איומה, ומאות אנשים מתו בה. רק לאחר שעמדנו בכל הייסורים האלה החלו הגרמנים להוציא יהודים מבניין־השוק. טראנספורט אחד נשלח ללאָחוב והשני לראָמבאָרטוב, שליד וארשה.

משהוצאו כל שוכני בניין־השוק, הוסיפו הגרמנים לחטוף יהודים ולהביאם במקום המפונים. שוב בכי וזעקות, שוב הופקר הרכוש ונתחדשה האימה מפני יום המחרת. לא היה ידוע לאן נשלחה הרבבה הראשונה.

הנותרים קיוו, כי עתה יניחו להם, אלא שטעו. הגרמנים החליטו "לטהר" את קאליש מיהודים, ושילחו מיד גם את הרבבה השנייה.

ושוב החלו חוטפים את היהודים ומכנסים אותם בבניין־השוק. בשלהי 1939 כבר נעקרו וגורשו כמעט כל יהודי קאליש. כל עקור היה רשאי להחזיק בידיו 10 רייכסמארק. הגרמנים הודיעו, שכל אדם המחזיק בידיו יותר מ־10 מארק, יומת.

היהודים התפרקו מכל רכושם, מהזהב, מהעגילים, מכל דבר ערך. מעטים העיזו להסתכן ולשמור לעצמם משהו.

יהודים מעטים נותרו בקאליש. היו אלה החולים, סגל בית־החולים וקומץ פועלים לא־מקצועיים.

בית־החולים נמצא ברחוב שופן 4. במאוחר יותר נבחרו מבין היהודים בעלי־המקצוע לשם הקמת סדנת־חייטים.

כעבור כמה שבועות הוציאו הגרמנים מבית־החולים את כל החולים ושלחום לעבר גרוחוב. בדרך חנקו אותם בגאזים והטילום אל הקברות המשותפים.

פרט אופייני: לאחר השילוח לגרוחוב, אספו הגרמנים בין יהודי קאליש חבילות למען החולים הללו, שכבר לא היו בחיים. לאחר מכן הכיר אחד החייטים את פרוות אביו, שהובאה אליו לתפירה־מחדש על ידי איש ס"ס. עובדה זו הוכיחה ליהודי קאליש שאחיהם נרצחו.

את כל חפציהם של 30 אלף היהודים שנעקרו מקאליש ריכזו הגרמנים במחסנים גדולים. את החפצים הפחותים בערכם מכרו לאוכלוסיה הפולנית בחצי־חנם, את הטובים נטלו לעצמם, ואילו את השארית שלחו לגרמניה.

בשעת ריכוזם של היהודים בכיכר־השוק, לפני השילוח מקאליש, עמדו מסביב הפולנים והסתכלו. מקצתם היו ניגשים אל אנשי הס"ס ומבקשים ליטול מידי היהודים צרורות ולתתם להם. נערות פולניות היו מבקשות מגרמנים לחלוץ למענן טבעות מידיהן של נשים יהודיות, והללו עשו את רצונן.

כך ליוו הפולנים את שכניהם. הצרור הדל שהוכן לדרך, נשדד אף הוא ברגע האחרון. הכול שדדו את רכוש היהודים, הכול ביקשו להפטר מהם בהקדם, כדי לשדוד את שאריות הרכוש.

כמה משפחות הצליחו לברוח. ברחתי יחד עם אבי ושני אחי לבז'אֶזיני, כפר הסמוך לקאליש. שם נפגשנו עם משפחת גרינבוים, בת שש הנפשות. כולנו התחלנו לעבוד אצל הפולקסדויטש מאר. כך חלפו שבועיים. יום אחד כונסו היהודים מכל הסביבה ונשלחו לקוֹזמינאֶק, עיירה המרוחקת 20 ק"מ מקאליש.

קוזמינק

בימים ההם שימשה קוזמינאֶק גיטו פתוח. צפיפות איומה שררה שם, והבריות היו דחוקים כמליחים. רעב לא סבלנו, שכן קיימנו מגע עם האוכלוסיה הכפרית וקנינו מהם מיצרכי־מזון.

בראש הגיטו בקוֹזמינאֶק עמד יודנראט. משטר וסדר קיימו אנשי האוֹרדנוּנגסדינסט היהודים (א. ד.). כראש הארבייטסאמט היהודי נקבע היהודי האַפטקה, שנתפרסם אחר כך לשמצה ביחסו האכזרי לאוכלוסייה היהודית.

היהודים חיו אותם ימים תוך חרדה וצפייה עצבנית. כל היהודים שבמחוז קאליש כבר חוסלו. חלק האחד הושמד והשאר שולחו למקומות אחרים.

מתוך נבואת־לב קשה החלטנו, אני וכל משפחתנו להרשם לעבודה במחנה־העבודה האזרחי הסמוך, אופאַטובק, המרוחק 11 ק"מ מקוֹזמינאֶק.

באותה תקופה נמצאו במחנה קוזמיניאָק כ־100 גברים יהודים. לאַגראַלטסטר — ראש המחנה — שימש יאכימוביץ׳, איש אופאטובק. הגרמני דורקה נתמנה קומיסאר של כל המחוז, כולל אופאטובק. במחנה היו שלושה מנהלי־עבודה גרמנים. את האחד אני זוכר. גאן היה שמו.

העסיקו אותנו בעבודת־כפיים שונה כפריקת פחם, ניקוי תעלות, סלילת כבישים וכיוצא בזה. קבוצות־קבוצות היינו נשלחים לעבודה, על פי הזמנתם של מפעלים גרמניים שונים. יום־יום היינו מתאספים בבית הקהילה, ושם נערכה חלוקת העובדים לפי ההזמנות.

שיכנו אותנו בבית־הספר העממי, לשעבר. מנת־המזון היומית שלנו כללה 330 גראם לחם ושתי צלחות מרק. מזמן לזמן היינו זוכים בנתח בשר־סוסים.

בדרך כלל נצטווינו לעבוד 12 שעות ביום. אך לעתים קרובות נאלצנו לעבוד עד שעה מאוחרת בלילה, ואילו בבוקר חייבים היינו להתחיל בעבודה בשעה המקובלת, היינו בשבע.

במרוצת הימים הורעו התנאים בהרבה. מנהלי־העבודה החלו מכים אותנו. כן התחיל להציק לנו הרעב. כדי להציל את חיינו גנבנו פחם ושלחנוהו לגיטו קוזמיניאָק. הם חשו מחסור גדול בחמרי־הסקה, ונתנו לנו תמורת הפחם לחם.

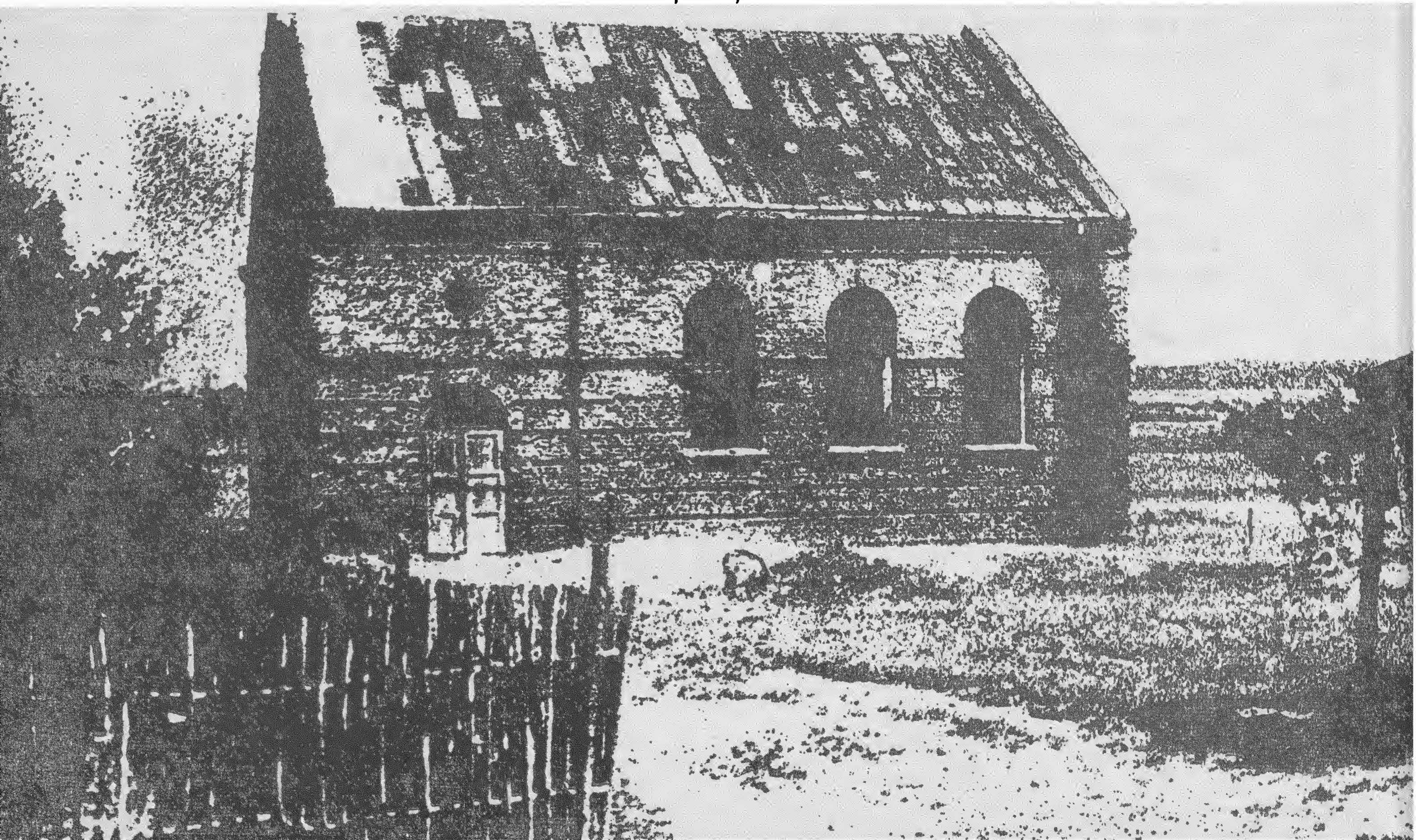
גם תפוחי־אדמה גנבנו. בשעה הובלת פחם לצרכי האוכלוסייה הארית בקוזמיניאָק, היינו גונבים מהעגלות, מסתירים את הפחם ומבריחים אותו אחר כך לגיטו. במקרים רבים נתפסו המובילים בקלקלתם והוכו מכות רצח.

אלא שלא היה בכוחם של ייסורים ואיומים להניאנו מהגניבה, לפי שהיתה המקור היחיד להשגת פרוסת לחם. לולא גנבנו, היינו כלים ברעב.

בראשית שנת 1940 התחילו הגרמנים מעבירים יהודים מקוזמיניאָק למחנות אחרים. המצב בגיטו הלך ורע. במיוחד הורע המצב כשנתמנה מפקח המחוז כולו גאָט, הנודע לשמצה. חיינו היו לבלתי־נשוא, שכן הופקרו כליל. התחילו יהודים לחשוש, כי בקרוב עומדים הגרמנים לחסל את הגיטו.

ראינו בחוש שימינו ספורים. אך מה יכולנו לעשות? מכל צד הגיעו אלינו ידיעות על רדיפה המונית של היהודים. רדפו הימים זה את זה, עד שהגיע היום המר והנמהר במארס 1941.

בית הכנסת בקוזמינק

אותו יום נוכחנו פתאום, כי הגיטו מוקף גרמנים. החלו יהודים לחפש מחבוא, אך אנה יבואו עם ילדיהם הקטנים, שבכו בלי הפוגה וסיכנו את משפחתם ואת שכניהם? לא ארכה השעה, ויחידות גסטאפו וס"ס פרצו לתוך הגיטו, החלו חוטפים יהודים ומכניסים אותם בחצר בית־הכנסת. את התשושים, החולים, הזקנים והילדים, וכל אדם שלא מצא חן בעיניהם מסיבה כלשהי, כינסו בתוך בית־הכנסת. בכסף אפשר היה להשתחרר. בכך הצטיין האפטקה, ששחרר לפי ראות עיניו.

אותו האפטקה עבר בכל בתי היהודים, הוציא משם את המתחבאים והוליכם אל בית־הכנסת. מיד לאחר מכן הופיעו משאיות שחורות, ולתוכן הוטענו החולים, התשושים והילדים. כמאה וחמשים נפש הוטלו לקרון האחד, על כן נחנקו רבים מהם בשעת ההטענה. הזעקות עלו עד לב השמים. אמהות טיפסו מרצונן אל הקרון, לפי שסרבו להפרד מעל ילדיהן. כשהיו המשאיות עוברות את אופאטובק, כבר לא עלו מתוכן אלא גניחות בודדות, שכן היו הכול חנוקים.

במשאיות השחורות חנקו את הנוסעים בגאז, הביאו את הגוויות למקום מסויים ושם שרפון. כשהיו היהודים העובדים באופאטובק רואים את המשאיות עוברות, רצו אחריהן וזעקו מר. אנשי הס"ס היו יורים ברגליהם של הרצים, ואילו מנהלי־העבודה היכום ללא רחם.

היהודים ידעו, כי מסיעים כאן את אחהם שנדונו למיתה, ועל כן נבצר מהם למשול ברוחם, ובדרך זו הביעו את מחאתם.

אקציה זו נמשכה שלושה ימים. משאיות־הגאז הוציאו אז כ־1500 איש. הייתי בימים ההם בקוזמינאֶק ועיני ראו את הכול. בי לא נגעו לרעה, שכן הייתי מעובדי ארבייטסלאגר אופאטובק, ובאתי לקוזמינאֶק בשליחות המחנה.

ראו היהודים כי קצם קרב. לאחר האקציה ברחו רבים מהם לווארשה וללודז'. הדעה הרווחת היתה, שבמקום קיומם של ריכוזי־יהודים גדולים, סיכויי־החיים רבים יותר.

חשך עולמם של יהודי אופאטובק, ששכלו רבים מקרוביהם בגיטו קוזמינאֶק, באקציה הגדולה של שלושת הימים. הדכאון שירד על הכול, נטל כל רצון לחיות וכוח לעבוד.

היהודים שהיו באים מאופאטובק לקוזמינאֶק הביאו ידיעות מזעזעות. קומיסאר־המחוז גאַט היה בא לגיטו מדי יום ביומו בלווית כנופיה של אנשי גסטאפו שיכורים. בלילה היו מגרשים מבתיהם יהודים עירומים, מריצים אותם ברחובות ומכים מכות־רצח בפרגולים.

לעתים קרובות חזרו הגרמנים על שעשוע מיוחד: הם הזמינו אל תחנת־הז'אנדארמים את הנערות היהודיות היפהפיות, ולאחר שהתעללו בהן כל הלילה, היכו אותן לפנות בוקר וגרשון עירומות לרחוב.

גם המצב במחנה אופטובק הלך ורע מיום ליום. הרעב היה לבלתי נושא. יהודים נספו כזבובים. במקומם של הנפטרים הובאו חדשים. המצב המחריד במחנה קוזמינאֶק השפיע לרעה גם על מחנה אופאטובק. קודם לכן היו מגיעים לכאן מיצרכי־מזון מעטים מקוזמינאֶק. אך לאחר האקציה והרדיפות האיומות הורע מצבם מאוד, ואף הם רעבו.

הכול הרגישו, כי ימיהם של מחנות אופאטובק וקוזמינאֶק ספורים. מה טוב היה לשהות לפחות בחברתם של הקרובים שנשארו בחיים. אלא שהעבודה הקשה והמכות שהוכינו בלי הרף דיכאו לחלוטין את יהודי המחנות, שברו את גופם ורוחם.

כך חיינו עד מאי 1941. בוקר אחד נתפרסמה הודעה, שכל יושבי אופאטובק חייבים להתכונן ליציאה לדרך. עצבנות איומה נשתררה במחנה, והנה הובאו אלינו יהודים ממחנה־העבודה. יחדיו היינו עתה כ־300 יהודים. עוד אותו יום הגיעו למחנה 30 עגלות־איכרים, ובהן הוסענו כולנו לקאליש. בתחנת־הרכבת דחקו אותנו לששה קרונות והסיעונו לפוזנאן.

נסעתי בחברת אבי ושני אחי.

בבואנו למקום קידמו את פנינו באי־כוח מפעלים פרטיים. הטראנספורט שלנו חולק לשתי קבוצות. איש לא ידע לאן הוסעה הקבוצה הראשונה. הקבוצה השנייה, כ־150 יהודים, נשלחו לשוואֶנינגאֶן, שהיתה שייכת לחזית־העבודה הגרמנית.

הובאנו למחנה, ושוב האירה לנו פנים התקווה, שיינתן לנו לעבוד ולהינצל מהגיהנום הצפוי לכל יהודי בגיטאות השונים.

בבואנו למחנה מצאנו בו שני צריפים. המגרש היה גדור תיל ונשמר על ידי משמר מיוחד. לאגרפיהרר היה הגרמני גרוס. לפני שניתן לנו לאכול, נשלחנו להביא קש. נצטווינו ללכת בקצב

מהיר. בשובנו, הוטל על כל שניים לשאת קש כבוש שמשקלו 150 ק״ג. הכריחונו לרוץ עם המשא בידינו והמטירו עלינו תוך כדי כך מהלומות רצח. התקווה, שהאירה לנו ברגע כניסתנו למחנה, נמוגה כלא היתה, וכבר ניחשנו את הגורל הצפוי לנו.

עתה נקראנו למיסדר הראשון, והלאגרפיהרר דרש באוזנינו: ״להווי ידוע לכם, כי באתם לכאן לעבוד. עליכם לציית לכל פקודה. מי שלא יציית, ייתלה. כן ייעשה גם לכל מחבל. על כל חריגה מהמשמעת תקבלו מלקות״. הבינונו פירושה של הדרשה: ״מלקות ומוות״. קבוצתנו חולקה לעשר יחידות.

בעבודה נפגשנו עם פועלים פולנים. אף כי הדיבור עמם נאסר עלינו, היינו מוצאים הזדמנויות לשיחה חטופה. עד מהרה נודע לנו מפיהם, כי במחנה שוואנינגאן כבר היו יהודים לפנינו. הגרמנים הרעיבו אותם לחלוטין, ושלחום כל עוד נפשם בהם לקונין. שם הושמדו וגוויותיהם ניתנו לבית־החרושת לסבון ״ריף״.

סיפורם של הפועלים הפולנים שבר את רוחנו. הבינונו, שהובאנו לכאן על ידי הגרמנים כדי שיוכלו לענותנו תחילה, ואחר כך להשמידנו ולהכין מגופותינו סבון. הווי אומר, גורל אחד לנו וליהודים שהיו כאן לפנינו.

עבדנו עבודת־פרך 10 עד 12 שעות ביום. מנת־המזון שלנו כללה 300 גראם לחם ושתי לגימות מים. לא היתה כאן כל אפשרות להשיג מזון ממקום אחר. שבועיים לאחר בואנו לשוואנינגאן ברח מהמחנה יהודי אחד, וכעבור כמה ימים נוספים ברחו עוד חמישה. כתוצאה מכך החריף המשטר במחנה, ובכל הזדמנות הוכינו.

השמירה עלינו בשעת העבודה הוגברה, ולנוח לא ניתן לנו כלל. חייבים היינו לעבוד ברכינה ואפילו לא להרים ראש. מהפועלים הפולנים הופרדנו.

הגרמנים לא נחו ולא רגעו במאמציהם לתפוס את ששת היהודים שברחו. סוף־סוף עלה הדבר בידיהם.

את הבורח הראשון הושיבו הגרמנים בתנור־חיטוי לוהט. ״כדי שיטוגן שם״, אמרו הגרמנים. בבוקר, כשנפתחו הדלתות ההרמטיות של תנור־החיטוי, הוצא מתוכו גוף מפוחם שבשרו נעלם כליל. שלד שחור הוצג לעינינו.

לשאר החמישה ברור הגרמנים מיתה קלה: כולם נתלו. אחד מהם אמר לפני היתלותו, באוזני כל הנאספים: ״אנו חפים מפשע, ועל כל אלה ישולם לרוצחים הגרמנים!״. איש גסטאפו ירה בו והוא נתלה לאחר יציאת נשמה.

עינויינו לא פחתו כלל, ומיום ליום היו קטלניים יותר. בשעת העבודה הרבו המנהלים לחמוד להם ״לצון״ עם היהודים. הם היו מושיבים יהודי על גבי קרונית, מכסים גופו בחול, מסיעים אותה אל קרבת תהום והופכים אותה על פיה. האומלל היה מתגלגל במדרון תהומה, שובר ידיו ורגליו ונפטר בייסורים גדולים. בני־מזל היו מוציאים נפשם בשעת נפילה. אותנו אילצו להסתכל בזה. תכופות הושיבו יהודי, כיסו גופו בחול עד צוואר והניחו לו לגווע. במיוחד הצטיין ברצחנותו מנהל־העבודה הגרמני קראמר. הוא היה המארגן של ״מישחקי היהודים״, כלשונו.

לאחר שלושה חדשי עבודה במחנה תש כוחנו כליל. הגרמנים ברור 60 יהודים־״מוזלמאנים״ — תשושים שלא צלחו לכל מלאכה — ושלחו אותם לקונין, אל בית־החרושת לסבון. יהודים רבים מתו ברעב, במכות, בדיזנטריה.

מתי־מספר נותרנו. סמוכים ובטוחים היינו, כי המחנה עומד להתחסל, ובאימה צפינו יום־יום לקץ. ברור היה לנו, שדרכנו מוליכה לקונין, אל בית־החרושת לסבון. אלא שלא כן היה. במקום המושמדים הובאו למחנה 200 יהודים אחרים.

יהודי אחד הצליח לברוח מקונין. הוא נתפס והובא למחנה שלנו, לשם המתתו. כמה ימים ישב האיש במעצר, ומשרתי־המחנה היהודים שהביאו לו את מזונו, נכנסו עמו בשיחה. מפיו נודע לנו, כי לקונין מובאים יהודים מכל הסביבה, לאחר המתתם בגאז, גופותיהם נמסרות לבית־החרושת לסבון. היהודי נתלה.

בליל חורף אחד ערכו כל ראשי המחנות נשף, לכבוד נצחון הגרמנים בחזית. שכבנו בצריפים ומרחוק הגיעו אלינו צריחותיהם של הגרמנים השתויים, המשתוללים. איש לא עצם עין. לבנו ניבא לנו, כי הגרמנים השתויים יבקשו להשתעשע בנו. באישון לילה פרצו לצריפים ראשי המחנות ואנשי גסטאפו (הם היו לבושים מדי ד.א.פ. אך ענדו אותות גסטאפו), החלו מבהילים

את כל היהודים ממשכבם ומגרשים אותם בעירומם החוצה. שם הריצו אותנו על פני השלג והיכונו בלי הרף. אחר כך פקד הלאגרפיהרר שלנו כי נוכנס חזרה לצריפים. דלת הצריף צרה היתה, ובה היה עלינו להכנס. משני עברי הפתח התייצבו גרמנים והיכו במקלות את הנכנסים. לאיש לא ניתן להימלט מהמהלומות. בשעת כניסתנו זו לצריפים נהרגו שמונה יהודים. יהודי אחד הושלך לבאר. אחר כך משו אותו הגרמנים וכפתוהו אל עמוד־טלפון. וכך קפא האומלל בצינה של 30 מעלות.

ברציחות אלו הצטיין ראש־המשמר צ׳אֶקאלה, סאדיסט מובהק. היינו חייבים לעמוד דום כל אימת שעבר על פנינו. בגלל כל עניין של מה בכך נאלצנו להתייצב לפניו, ותכופות הוכינו מכות־רצח.

פרק מיוחד בסיפור־הזוועה קבעו לעצמם החיפושים בשעת הכניסה למחנה. אם נמצא משהו בכליו של יהודי, אפילו כמה תפוחי־אדמה, נרשם מספרו האישי ובשעת המיסדר נערך לו משפט. גזר־הדין היה כרגיל: 50 מלקות על העירום. הגרמנים הלקו בפרגולי־גומי לחים, שהיו פורמים את בשרו של הקרבן. לאחר שלקה הושב הקרבן בתנור־חיטוי שלא הוסק, אך נסגר הרמטית. שם נחנק האיש.

וכך היו מענינו ממציאים יום־יום התעללויות חדשות, ומספר קרבנותינו גדל והלך. מי שלא נספה ברעב ובמכות, היה מועמד להישלח לקונין.

ערב אחד של יולי 1942 נצטווינו להכין את הצרורות ולהתכונן לדרך. יצאנו למיסדר בשעה 11 בלילה, וכך עמדנו עד הבוקר. משהפציע השחר, ראינו כי המחנה מוקף אנשי ס״ס וגסטאפו.

כ־500 יהודים היינו אז במחנה. סבורים היינו, כי כולנו נישלח לקונין. אלא שנהגנו בשלווה גמורה, שכן התייאשנו מחיינו כליל. יהיה אשר יהיה, ובלבד שיבוא מיד וישים קץ לייסורינו האיומים.

כ־60 גרמנים חמושים הוליכונו אל תחנת־הרכבת, בה מצאנו קרוב לששים קרונות חונים על המסילה. שמענו גניחות וצללי־רפאים הציצו מזמן לזמן באשנבים המסורגים של הקרונות. ארבעה קרונות צורפו לרכבת־רפאים זו, ואותנו הטעינו בהם. בטוחים היינו, כי הרכבת כולה נוסעת לקונין, לתעשיית הסבון. אך הקטר פנה לכיוון אחר, מכל מקום, לא לקונין.

שוב החלו מחשבותינו הומות ומנחשות לאן מסיעים אותנו, ומה יהיה בסופנו. כך נסענו ששה ימים וששה לילות, ללא מים ומזון. ידענו, כי הגיע הקץ. רבים נפטרו בדרך. כשלושת אלפים יהודים היו ברכבת.

באחת התחנות נעצרה הרכבת. נצטווינו לצאת את הקרונות תוך עשר דקות. החפצים יישארו בקרונות. נערכנו בחמישיות. מאות מתים נשארו מוטלים בקרונות.

ועדה של שלושה קציני ס״ס ערכה את הסלקציה. הבריאים — לכאן, התשושים — לכאן. כ־600 איש נבחרו מנוסעי הרכבת, הוטענו על משאיות והוסעו למחנה כלשהו.

מהו אותו מחנה לא ידענו תחילה. כפי שנסתבר אחר כך, היינו באושוויץ. את השאר הסיעו לבירקנאו.

ראינו לפנינו אנשים לבושים בגדים מפוספסים, ולא הבינונו את פירוש הדבר. תחילה סברנו, כי פיז׳אמות הם לבושים. אך כלום יהיו יהודים מתהלכים בחוץ בפיז׳אמה? ידענו, כי נערכת השמדה המונית של היהודים, וכאן פתאום — מותרות: יהודים מתהלכים לבושי פיז׳אמות.

הוכנסנו לצריף־מעבר. התפשטנו בו ויצאנו בפתח השני, עירומים. וכך עמדנו כל הלילה, עד שמונה בבוקר. קר היה בחוץ וגשם ירד. עמדנו בסמוך לצריפיהם של הקאפו. הקאפו שמחו לאידנו, לעגו לנו, יידו בנו אבנים, התיזו עלינו מים וכיוצא בזה.

בבוקר גזזו את שׂערינו והוליכונו אל מיתקני־החיטוי. לאחר החיטוי ניתנו לנו בגדים מפוספסים ונעלי־עץ. עתה הבינונו את פירוש הפסים. ידענו, כי אלה בגדי הקאצֶט — מחנה־הריכוז.

עתה הובאנו אל בלוק־הקראנטין נ. 30, כשלושת אלפים איש כבר היו בו אותה שעה. עלינו אל עליית־הגג, ושם ניתנה לכל איש פרוסת־לחם.

פתחנו בחיים חדשים של מחנה־ריכוז אמיתי. אמנם, לא נשלחנו לעבוד, אך לעומת זאת עינו אותנו במיסדרים. שלוש שעות לפני המיסדר נאלצנו לכרוע למחצה. כל הנופל הוכה עד אבדן החושים.

פרשה מיוחדת במינה היתה חלוקת הלחם. הלחם הובא בסלים גדולים, כל אחד היה חייב לגשת

אל הסל ולקחת לעצמו פרוסת־לחם, בלי להציץ פנימה. התירוץ הרשמי לפקודה היה: כדי שלא יבחר לו את הפרוסה. משלשלח אדם ידו אל הלחם, ספג מהלומת־אלה בראשו. תכופות היה אדם סופג את המהלומות, אך נשאר בלי לחם. במקרה זה רעב האיש כל היממה.

הם הרבו לאמננו בתרגילי־גוף, שהיו מלווים ברד־מהלומות. עשרות אנשים היו מתים יום־יום. ואכן הלכה ונמוגה התקווה, כי מישהו ייצא מכאן חי.

יום אחד התחילו השלטונות בוררים אנשים לפלוגת־חוץ. שוב זרחה לנו התקווה, כי נצליח להשאר בחיים. אך כיצד אדם יוצא מכאן? איך להימנות עם אותה פלוגת־חוץ? זו היתה השאלה שהטרידה כעינוי כל יהודי שבמחנה.

הבריות נדחקו. כל אחד בדה מלבו מקצוע מתאים, וטרח להעמיד פני צעיר יותר ובריא יותר, ובלבד שיצרפוהו אל העובדים מחוץ למחנה.

כבר ידענו, כי כאן יקיץ עלינו הקץ, ועל כן ראינו ביציאה מהמחנה את סיכוי־החיים היחיד. על כל פנים, כך חשבנו ברגע זה. איש לא רצה להחמיץ את הישועה היחידה.

נבררו כ־300 איש, וביניהם אבי, שני אחי ואני. אותה שעה לא נודעה מתת־מזל גדולה מזו: כל המשפחה יוצאת את אושוויץ.

נתרגשו מחזות טראגיים: אבות הופרדו מילדיהם, משפחות הופרדו לנצח. 300 יהודים הוצאו בשער המחנה, לצלילי תזמורת־אושוויץ. מאושרים היינו, שכן אמרו כל הסימנים החיצוניים, כי לחיים אנו מובלים ולא למוות. הטעינו אותנו על משאיות, ובמשמר כבד יצאנו ללאגישה, הרחוקה 80 ק״מ מאושוויץ.

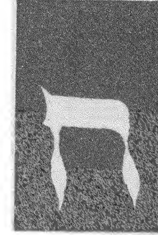
רחוב זלוטה (רחוב היהודים)

קאליש באוגוסט 1939

חומר ממכון רינגלבלום

ודש אוגוסט 1939 עשיר היה בחוויות. בדעתו של הציבור הלכה ובשלה ההכרה כי המלחמה היא בלתי־נמנעת. עם הכרה זו גברה ההתרגשות והחלו הכנות שונות. ניתן לומר, כי הציבור הפולני היה חדור רוח פאטריוטית וגילה נכונות להגן על מולדתו בפני הכובש. באווירה זו נערך הגיוס הכללי והתחילו ההכנות.

אף קאליש החלה בהכנות, ויהודיה היו חדורים הכרה בצדקת המתגוננים. נוכח קרבת המלחמה נשתנה לטובה יחסם של הפולנים ליהודים, שכן הבינו כי האויב משותף הוא וראוי לערוך לעומתו חזית עממית מאוחדת. התעמולה האנטישמית בתוך החברה הפולנית, שהיתה אַנדקית ואנטישמית, נשתתקה מעט. הפולנים ידעו את עוצמתו של האויב הגרמני, אך בטחו ברוחו של החייל הפולני.

גורל היהודים היה אף הוא קשור במלחמה. יחסם של הגרמנים ליהדות היה ידוע יפה. הם ידעו גם, כי הגרמנים משמשים לאַנדקים מקור־השראה בפעולתם האנטישמית. השכבות בעלות־ההכרה בציבור היהודי שללו גם את המשטר הפאשיסטי של הרייך השלישי. מפלתה של גרמניה היתה עשויה לשפר את מצבם של היהודים בפולין.

הכול האמינו בנצחון, וכך נתלכדה החברה הפאטריוטית בארץ. אך המאורעות אצו במהירות. פרובוקאציות בגבול, דאנציג, הגיוס. גילאי כמה וכמה שנתונים נקראו לדגל, וגדודי קאליש גדלו. הקסרקטינים היו קטנים מהכיל את המגויסים הרבים, והם שוכנו בבתי־הספר, בבתי־הקולנוע, בבניינים של הממשלה וכיוצא בזה. ריכוז החיל שיווה לעיר מראה של מחנה־צבא.

המתיחות גברה והלכה, ונתעצמה עם פרסום הידיעה על ההסכם הגרמני־סובייטי והכרזת הגיוס הכללי. שלטונות הצבא החליטו על כריית חפירות מגן ומתיחת גדרות־תיל. האזרחים גויסו לפעולות אלו, ונענו בהתלהבות. היחידות של האזרחים היו יוצאות את העיר לצלילי תזמורת, על דגליהן. הציבור היהודי לקח חלק פעיל מאוד בעבודת־המגן. אגודות שונות כמו בונד, ביתר, מכבי גייסו את חבריהן וצעדו כשהם נושאים כתובות בנוסח: "הפועל היהודי כורה קבר להיטלריזם". היהודים כרו גם חפירות־מגן מפני התקפה מהאוויר בתוך העיר. לא היה כל ספק, כי העיר תופצץ עם התחלת פעולות האיבה. הוועד להגנה מפני התקפות מהאוויר הורה לשלוח את הנשים והילדים אל העיירות והכפרים שבסביבה. בעירייה נפתח משרד מיוחד להכוונת האוכלוסייה אל מקומות שונים.

הוראה זו עוררה התרגשות בעיר. הכול הבינו שיש להזדרז ולצאת. השמועה, כי ארכיוני הממשלה פונו מהעיר, הגבירה את המתיחות. נוצרו תורים במשרדי פ.ק.או. של בעלי החסכונות, המבקשים להחזיק את כספם במזומנים. בעלי החופשות חזרו בבהלה ממקומות הנופש והמרפא. האמירו מחירי המזוודות, הסלים, הארגזים. תחנת הרכבת המתה מרוב אדם. משאיות ומוניות יכלו לשכור רק בעלי אמצעים נכבדים. בכל דירה ארזו הבריות ויצאו לנדודיהם, לחפש מקום מבטחים.

בשלהי אוגוסט גבר זרם הנמלטים מהעיר, משהגיעו שיירות ארוכות של עגלות איכרים, ממפוני הכפרים שבגבול. האיכרים העמיסו על העגלה מה שניתן, הוציאו את הבקר ונדדו מזרחה. עתה יצאו את העיר גם הדלים ביותר. תרמילם על שכמם יצאו בכבישים לעבר לודז׳, ורשה וערים מזרחיות אחרות. איש לא שקל בדעתו אם נכון המעשה שהוא עושה. פסיכוזה של בריחה נשתררה ברחוב.

בימים אלה שקדמו למלחמה עזבו את העיר שלושה רבעים מאוכלוסיה.

12.7.1941.

מקאליש לווארשה

מאורעות ספטמבר עוררו בריחה כללית מהעיר. היתה זו בריחה מבוהלת, ללא שיקול־דעת והכנות. אנשים יצאו ללא חפצים, במעילי־בוקר, ללא אדרות. הכול חשו, כי שהייה של שעה נוספת בקאליש, כמוה ככליון.

על מידת העצבנות והאימה של הבריות תעיד העובדה הבאה. יצאנו, אמי, אחי הצעיר ואני בבוקר אל מכרים, ליטול עצה. שקט שרר ברחובות, החנויות רובן סגורות היו, וחלק רב של היהודים כבר היו עצורים בבניין־השוק. מכרינו כבר סיימו את האריזה ועמדו לצאת לרכבת היוצאת בעוד עשרים דקות. ללא שיקול־דעת נוסף החלטנו להצטרף אליהם, אף שלא היו עמנו כל חפצים. את הדירה וכל אשר בה הפקדנו בידי שכנה נוצריה, אשת נפח, שקיימנו עמה יחסי־שכנות טובים. היא הבטיחה לנו, שאם נאלץ לנסוע, תעביר אלינו את רכושנו לכל אשר יידרש. לימים נטלה את הכול לעצמה, וטענה שהגרמנים החרימו את הרכוש.

תחנת הרכבת היתה גדושה עד אפס מקום, והרכבות לא יכלו להכיל את כל הנוסעים. יהודים חיכו, התעצבנו, חששו מפני גזירות העלולות להתרגש כל רגע, טיפסו ועלו על המדרגות, על מַקשי־הקרונות.

בקרונות עמדו צפיפות ומחנק. הכול עמדו ואף על פי כן נגולה אבן מלבם: סוף־סוף הם מחוץ לעיר. משזזה הרכבת נשמו לרווחה.

בתחנות שבדרך, בהן נעצרה הרכבת (שיראדז, זדונסקה־וולה) עמדו יהודים קבוצות־קבוצות וביקשו אף הם לנסוע. על פניהם נצטיירו האימה, העצבנות והצער על שאין ביכולתם להצטרף לנוסעי הרכבת.

בלודז' נאלצו לחכות כמה שעות לרכבת היוצאת לווארשה. גם פה הצטופפו המוני יהודים, בני לודז' ובני ערים ועיירות אחרות. השעה ארכה להם, שכן ביקשו להמלט ולנוח מכל מה שנתרגש עליהם. הסרטים הצהובים שענדו עוררו את לעגם של הגרמנים ואף עוררום למעשי־התעללות. הם גרשו בלילה מאולם־ההמתנה את כל היהודים, וציוו עליהם להצטופף ברציף. שם ערכו את כולם בטור ארוך, ופקדו לפתוח את הצרורות והמזוודות, לשם בדיקה כביכול. משציתו היהודים, עברו הגרמנים מצרור אל צרור ונטלו לעצמם כל מה שנראה בעיניהם. כל המנסה להתנגד הוכה בלי רחמים, אף נשים בכלל זה.

משהגיעה סוף־סוף הרכבת, כינסו הגרמנים את היהודים במקום אחד והחזיקום בו עד שעלו תחילה כל הפולנים. כדקה לפני ההפלגה הריצו את היהודים אל שני קרונות־משא שצורפו לרכבת. אין לתאר את הדוחק והמהומה שקמו. אנשים דרסו זה אתזה, פרצו צווחות איומות, משפחות נפרדו, ילדים נשארו ללא הורים, ולרבים אבד כל מטענם. משהפליגה סוף־סוף הרכבת, נשארו מחציתם של היהודים בתחנה, אובדי־עצה ומקללים את יומם. הגרמנים נהנו ולעגו ליהודים הבארבארים, שאינם יודעים לנהוג בשקט, כבני־תרבות.

מדוכאים הגיעו נוסעי הרכבת לקולושקי, שם נאלצו לרדת ולחכות לרכבת וארשה. קולושקי שימשה תחנת־גבול בין השטחים שסופחו לרייך לבין הגנראלגוברנמאנט. אלפי יהודים התהלכו עצבנית ברציף ועיניהם צופות לרכבת. בדרך מלודז' לקולושקי הסירו היהודים את הסרט הצהוב, בתקווה ששוב לא יחייבם, אלא שטעו. הגרמנים עמדו מיד על מספרם הרב של היהודים בתחנה וחזרו על ההתעללות הקודמת.

פועלי הרכבת הגרמנים כינסו את היהודים למקום אחד, היכו וגידפו אותם על הסרת הסרט. היהודים נחפזו לענוד אותו, אך לא הועילו בכך. הגרמנים החליטו לענותם. הצטיין גרמני צעיר, שהתהלך לפני היהודים הרועדים מפחד, דחפם, ופלט בלי הרף: "היהודים הארורים". לפתע נעצר, ויצווה על הכול לחזור בצוותא, בקול רם: "אנו רצינו במלחמה". היהודים צייתו. מסביב התכנסו פולנים מהנוסעים, צחקו והשתדלו להפגין לעיני הגרמנים את הוקרתם להמצאותיהם הנעלות. אחד הפולנים התנדב לתרגם לפולנית את פקודות הגרמני המתעלל. הלה נתעודד מהצלחתו והוסיף להמציא התעללויות. הוא ציווה על כל היהודים ששרתו בצבא הפולני לצעוד צעד קדימה. יצאו כמניין וחצי גברים. הגרמני ערך אותם בשני טורים וגידפם על שירו בחיילים גרמנים. אחר כך התחיל לתרגלם, ציווה לפול ולקום, וסייע להם לציית על ידי בעיטות רגליו. אחר כך ציווה עליהם לאסוף את הצרורות, המזוודות, התרמילים והריצם מאה מטרים על פני

המסילה והסוללות. רבים מעדו ונפלו. לפני צאת הרכבת שוב ערכו הגרמנים "ביקורת" המטען, ושדדו כאוות נפשם.

אנחת רווחה פרצה מפי היהודים, כשהצליחו סוף־סוף להדחק לרכבת היוצאת לווארשה. אנשים נכנסו בעד החלונות, טיפסו ועלו על הגגות. עייפים ויגעים הגיעו בשעות הלילה לתחנה הראשית בווארשה. מלבד היהודים הרבים נמצאו בתחנה איכרים רבים, רוכלי־מזונות שהביאו אספקה מקרוב ומרחוק.

הכול ציפו לאור הבוקר ויצאו העירה להפש מקלט ומקור פרנסה.

23.8.1941.

היהודים בקליש מספטמבר עד נובמבר 1939

בראשית אוקטובר הלכו וגברו בקאליש הפעולות נגד היהודים. עד עתה היה מצב היהודים בקאליש לא חמור כלל. בשובם מנדודיהם שבו גם לעיסוקיהם הנושנים, הפעילו את הסדנות, פתחו את החנויות, והתנועה כולה כמעט ששבה לקדמותה.

עם מעברם של המוני צבא גרמני בקאליש, נתרבה מאוד הפדיון בכל החנויות, ובמיוחד בבתי־הקפה ובמסעדות. הנחתומים והקונדיטאים היהודים היו עמוסים עבודה, ורווחיהם ניתנו בשפע.

אופיה הגרמני של העיר הלך ונתבלט. כל השלטים שלשונם פולנית הוסרו, ובמקומם נתלו שלטים שלשונם גרמנית. הרחובות כונו בשמות גרמניים: פרידריך שטראסה (שדרות פילסודסקי), ראטהאוז פלאץ (כיכר ה־11 בליסטופאד), פויירשטראסה (קאנוניצקה), פוסטשראסה (6 לשיירפיין). בחלונות הראווה הופיעו דיוקנאותיו של היטלר, וצלבי־הקרס התנופפו בכל מקום. האוכלוסיה הפולנית הסתגלה חיש מהר לתנאים החדשים, ורבים מקרבה טרחו להוכיח לגרמנים, כי מבחינות מסוימות אף יידעו לרוץ לפני המרכבה. וכך הופיעו בחלונות הראווה של חנויות רבות מלבד צלבי־הקרס ודיוקנאות היטלר וגרינג, גם הכתובות: "בית העסק ארי", או "ליהודים הכניסה אסורה", אף שקודם לכן הסתפקו בכתובת: "בית־עסק של נוצרים".

בדרך עלומה נתלתה כבר ב־10 בספטמבר, לרוחב הרחוב בהצטלבות קאנוניצקה וה־6 לשיירפיין, סיסמה אֶנדקית נושנה של ימי ערב־בחירות, שלשונה: "קאליש ללא יהודים". באופן זה הפגינו האֶנדקים לעיני הגרמנים, מה יחסם לאוכלוסייה היהודית.

„קאליש ללא יהודים" (כרזת החרם על בעלי המלאכה היהודים)

מיד עם כניסתם לקאליש אסרו הגרמנים יהודים ופולנים רבים שנשארו בעיר. כעבור 5—6 שבועות חזרו היהודים הללו לעיר וסיפרו (וויינגארט, בעל בית־בד, מרחוב גורנושלונסקה 28, היה ביניהם), כי הסיעום על פני ערים שונות בגרמניה והציגום בפני האוכלוסייה בלוויית ההסבר: ״הרי אלה חזירים יהודים, שיירו בחיילים גרמנים״.

עם כיבוש העיר עברו חיילים גרמנים בחנויות של יהודים ופולנים והחרימו כל מיני סחורות, בעיקר מוצרי כותנה. החרמות ראשונות אלו פגעו במחסנים של סמיאטיצקי, סנדר, בראון ופרידלנדר, גאֶרשט, היישרק ונאפארסטק.

בהדרגה החלו מתפרסמים צווים, הנוגעים ליהודים בלבד. נתפרסם צו, לסלק מכל בתי היהודים את דגלי היטלר. הקצינים הגרמנים כבר ביקרו במתכוון בחנויות היהודים, והחרימו את הסחורה כולה. רהיטים נלקחו בדירות. יהודים רבים בעלי חנויות ובעלי דירות נצטוו לפנותן תוך כמה שעות ואפילו תוך כמה דקות, והן ניתנו למגורים למשפחות גרמניות או פולניות. תוך ימים אחדים המירה העיר את פרצופה. חנויות רבות של יהודים נסגרו, רבות נתרוקנו מכל סחורתן, או עברו לידי בעלים אחרים, בעיקר גרמנים. כך נטלה מאריה הופמן את חנות המכולת של הרשקוביץ׳ ״זלוטי רוג״, קורץ — את חנות האריגים של סמיאטיצקי, האחים מילר — את מחסן סנדר, רימאנוביץ׳ — את בית־המסחר הסיטונאי של פרלה.

גם המראה החיצוני של יהודי קאליש נשתנה. לפני המלחמה כללה החברה היהודית בקאליש חטיבה גדולה של שומרי־מסורת. רבים היו בקאליש יהודים בעלי זקן ופיאות, שלבושם קאפוטה יהודית וכובע־יהודים. לבוש זה נעלם עתה כמעט כליל. ברחוב לא נראה יהודי שכובע־יהודים לראשו. הכול חבשו עתה מגבעות או כובעי־מצחון רגילים. לאחר המקרים הרבים של גזיזת זקנים ופיאות של יהודים על ידי החיילים הגרמנים, פחתו גם בעלי־הזקן. מכל מקום, השתדלו יהודים לקצץ בזקנם ככל האפשר, ולהצניעו כמיטב יכולתם.

יום אחד ביקרו הגרמנים בכל חנויות היהודים ופקדו לקבוע בהן, במקום בולט, טבלה שלשונה: Jude, בגודל שאינו פחות מ־20 ס״מ.

ב־10 באוקטובר נוצרה בקאליש בפקודת השלטונות הגרמניים ״מועצת זקני העדה היהודית. איש מנציגי הקהילה לשעבר לא היה בקאליש. רבה של קאליש, מנדל אלתר, יצא בשבת, ב־2 בספטמבר, בשעה שתיים אחר הצהריים את העיר, ונסע במכונית ללודז׳. לאחר מכן כבר לא חזר לקאליש. אנשי הקהילה לשעבר הבר ורוזנבלום אף הם יצאו ללודז׳.

בהעדר אישים מתאימים יותר, קרא הסטארוסטה של קאליש לחזן בית־הכנסת החדש האן, שבו ראה את האיש היחיד שתפס עמדה ציבורית מסוימת לפני המלחמה, מינהו ״זקן היהודים״ — אלטסטה דר יודן — והטיל עליו להקים אֶלטסנראט בן 25 חברים. האלטסטנראט ייצג את החברה היהודית בקאליש בפני השלטונות, ויקפיד שהיהודים ינהגו לפי התקנות והצווים של הגרמנים. חברי המועצה יערבו לכך בחייהם וברכושם.

ביומיים הבאים נקבע הרכב האלטסטנראט, שעם חבריו נמנו בין השאר: האן — חזן, אינז׳ צוקר — תעשיין, לאון רינאֶק — תעשיין, זיידל — סוחר, לבקוביץ — יושב־ראש הבנק היהודי ויושב־ראש הגימנסיה היהודית, עורך־דין קאצינל, עורך־דין פרקאֶל — יושב־ראש אורט וטאז, ד״ר פלוצקי, ד״ר משה שלומפר — חבר העירייה לשעבר ועסקן הבונד, דוד הרמן, לוזר מיץ — עסקן הבונד, יושב־ראש אגודת החייטים, לאון סמיאטיצקי — יושב־ראש הבנק היהודי, ז׳אֶפקוביץ׳ — חבר מועצת הבנק, וישנייבסקי — תעשיין, ארקוש — מזכיר אגודת בעלי־המלאכה היהודים, ד״ר לובלסקי, ד״ר זייד.

משרדי האלטסטנראט נמצאו בבניין הקהילה, ברחוב קאנוניצקה. האן שימש יושב־ראש, ומזכיר — הרמאן, אחר כך ארקוש.

כמשימה ראשונה הוטל על המועצה, בסמוך ל־15 באוקטובר, לערוך תוך שלושה ימים מיפקד מדויק של האוכלוסייה היהודית, הרכוש, כסף מעל לאלפיים זהובים וכל התכשיטים. את עריכת המיפקד קיבל עליו העורך־דין קאצינל. כ־15—20 איש עבדו במחיצתו עשרה ימים ולילות. ראוי לציין, כי בימי המיפקד היו הגרמנים מביאים בלילה אל משרדי הקהילה מכונות־כתיבה. במיפקד נמנו 20 אלף יהודים.

הגרמנים היו פונים אל האלטסטנראט בתביעות שונות. למשל, יום אחד תבעו לספק להם תוך ארבע שעות 50 מערכות מצעות. מאחר שסחורה מסוג זה כבר הוחרמה קודם לכן בחנויותיהם

של היהודים, אספו את המצעות בבתי יהודים. האוספים היו יהודים, מעובדי האלטסטנראט. אירע גם שיהודים סרבו למסור את כלי־השינה, והאוסף (למשל: גורני) נאלץ לקחתם בכוח הזרוע. תכופות תבעו הגרמנים סכומי כסף, ולשם איסופם הטיל האלטסטנראט על היהודים העשירים מס, לפי היקף הסכום הנדרש. במחלקת־כספים זו טיפלו חברי־המועצה צוקר, קאצינל ושלומפר.

תחום־הפעולה הגדול של האלטסטנראט היתה העבודה. הגרמנים הודיעו, כי לא יחטפו יהודים וישלחום לעבוד, אלא יעבירו יום־יום למועצה את רשימת הפועלים הנדרשים, והמועצה תהיה אחראית לשליחתם. על המועצה הוטל לציית רק לתביעותיהם של שלטונות הצבא הבכירים ושל הגסטאפו.

מחלקת העבודה סיפקה לגרמנים יום־יום 150—200 פועלים בממוצע, ובמקרים מיוחדים (למשל, בשעת מעבר צבא בעיר) 400 פועלים. היהודים היו נקראים על ידי צווים ל־2—3 ימי־עבודה בשבוע. המבקשים להשתמט מהעבודה שילמו 2—3 זהובים תמורת יום עבודה, או 36 זהובים בחודש. מלבד זאת גבו חצי זהוב בעד דחיית העבודה ליום אחד, ובעד שחרור רפואי, שניתן על ידי רופאי המועצה — זהוב ליום. יהודים רבים פדו את עצמם בכסף, ומחלקת העבודה שלחה יום־יום לעבודה 60—70 אחוזים של פועלים שכירים — ממלאי־מקום, ושילמה להם 2 זהובים תמורת יום־עבודה. שכר זה שילמה מחלקת העבודה מהכנסות השחרור והדחייה, ואף הביאה למועצה עודף יומי של 50 — 100 זהובים.

הגרמנים הטילו על הפועלים היהודים מלאכות שונות. היהודים עבדו בקבורת פולנים שהיו נורים בבית־העלמין היהודי החדש, בקסרקטינים בפיסקוז׳אוויה, בבית החולים של השילוש הקדוש, בעירייה, בפארקארספוליציי בבניין הסטארוסטוו, בבית הביטוח הציבורי, בהילפס־פוליציי, באלייה 23, ובגסטאפו, ברחוב יאסנה 3.

ארבעה פועלים יהודים עסקו בקביעות בתלישת שלטים שלשונם פולנית או במחיקת הכתוב בהם או בכל כתובת אחרת. עתודה של 10 פועלים נמצאו בקביעות במעון הקהילה, לשם סיפוק הזמנות דחופות של השלטונות הגרמניים, שהיו גם תכופות. כרגיל, הגיעו ההזמנות יום אחד לפני תאריך הביצוע.

הגרמנים לא שילמו ליהודים כל שכר־עבודה, אך במקומות־עבודה בודדים ניתנו להם לחם וארוחת־צהרים. היחס כלפיהם במקומות אלה שונה היה. בכמה מקומות נקשרו יחסים כמעט חבריים בין החיילים הגרמניים לבין היהודים. במקומות אלה כיבדו הגרמנים את היהודים בסיגריות, בבירה ושוחחו אתם דרך חירות, ואילו במקומות אחרים היכו את היהודים, דחפום והאיצו בהם. באחד הימים טבע גרמני במצחם של כל היהודים העובדים בהשגחתו חותמת שלשונה "חזירים", אסר עליהם למחותה במשך כל השבוע, ובדק יום־יום אם עדיין הכתובת ברורה.

שלושה שבועות עבדו קבוצה של 25 יהודים במשק חקלאי בסמוך לקאליש. יחסם ליהודים של החיילים הגרמנים הנמצאים שם היה יפה מיחסה של בעלת־המשק, מהפולקסדויטשים.

ראש מחלקת־העבודה באלטסטנראט היה מיכאל אייזנברג, מנהל טכני — מאכס גורני, וחבר העובדים — בורדוביץ׳, קארו, וינטר ואנדלשטיין.

את יחסם של השלטונות הגרמניים לאלטסטנראט לא ניתן להגדיר בנוסחה אחידה, שכן שונה היה. הגרמנים הכירו במועצה כבנציגות הרשמית של היהודים, ופנו אליה בתביעות למיניהן שנענו במלואן, ולעומת זאת קרו מקרים שהעידו על יחס שונה לחלוטין. יום אחד נקראו שני חברי האלטסנראט לגסטאפו (הרמאן ועוד חבר). משהגיעו לשם בשעה 11 בבוקר, הוחזקו בחדר נעול עד הערב, אך כל רע לא נעשה להם.

יום אחר באו הגרמנים לבית הקהילה והוליכו משם לגסטאפו עשרה חברים של האלטסנראט. בקבוצה היה גם ד״ר ביאטוס בן השמונים, שנזדמן במקרה לבית הקהילה. כל אנשי הקבוצה הוכו נמרצות ושיעור התעמלות נערך להם: הם נצטוו לתרגל ולקפוץ. אחר כך הועסקו בקירצוף רצפות. כל אותה שעה עסקו כמה גרמנים בצילום הפעולות הללו.

פעם אחת נכנסו הגרמנים לבית הקהילה ופרעו ברהיטיה, שברו מחיצות וכסאות.

את מעון הגימנסיה היהודית ואת בניין בית־הספר העממי היהודי הפכו הגרמנים לבית־חולים

לשבויים הפולנים. בית־הכנסת החדש היה נעול ועדיין לא נפגע. בבית־הכנסת הגדול ובבית תלמוד־תורה שיכנו הגרמנים באופן ארעי שבויים פולנים.

רבים היו המקרים של חילול־הקודש על ידי הגרמנים. למשל: מבתי־הכנסת שברחוב ציאסנה 29 ו־21 הוצאו ספרי־התורה והועלו באש בחצר. נערות יהודיות נצטוו לרקוד סביב המדורה. כן הרסו החיילים הגרמנים בית־כנסת שברחוב פ.או.וו., והטילו לנהר את ספרי־התורה וספרי־הקודש. הפעולה לוותה כמובן מכות ויריות.

באמתלה של בדיקה סאניטארית בדירות היהודים נכנסו חיילים גרמנים לבית משפחה ענייה, וציוו על האם להפשיט לעיניהם את בתה בת השבע־עשרה ולרחצה

היהודי פלינקר, מבעלי טחנת־הקמח, עורכו לשעבר של העתון היהודי בקאליש, נרצח לאחר הלשנת עובדת־ביתו הפולניה, כי הוא מחביא נשק בביתו. הוא נאסר, לקה בדרך לבית־הסוהר בהתקף־לב ונורה על ידי החיילים הגרמנים. בטענה של החזקת נשק רצחו הגרמנים בראשית נובמבר גם כומר פולני, והיהודים נצטוו לקבור את גופתו ליד שער בית־העלמין היהודי.

עם יישובם של הגרמנים מהארצות הבאלטיות ברייך, הוחרמו בראשית נובמבר מיטב הדירות של יהודים ופולנים, במספר רב. המגורשים מדירתם הורשו לקחת אך מעט מזעיר מרכושם ושוכנו כולם במנזר שברחוב סטאווישינסקה. בדירות שנתרוקנו השתכנו מיד הגרמנים הבאלטיים שהגיעו לקאליש.

הפולנים שוחררו בהדרגה מהמנזר וכמה יהודים הורשו לצאת העיר. כל השאר הובאו לבניין־השוק, בו שוכנו כבר קודם לכן לסרוגין שבויי־מלחמה וסוסי־הצבא.

בסמוך ל־10 בנובמבר נשתנתה שיטת־ההחרמה של הדירות: עתה החרימו הגרמנים דירות של יהודים בלבד, ואת המגורשים מביתם כינסו בבניין־השוק. הז'אנדארמים הגרמנים היו חוסמים רחוב, מציבים שמירה בכל מבואותיו ובכל בתי היהודים ובדירותיהם, מצווים על הדיירים להסתלק מביתם תוך כמה דקות, ומוליכים אותם קבוצות־קבוצות אל בניין השוק.

כל כמה דקות נראו קבוצות יהודים, העוברים בעיר משפחות־משפחות בלוויית משמר, והם נושאים צרורות קטנים, תרמילי־גב או כרים. בשעת גירושים אלה היו הבהלה והמבוכה בין היהודים עצומות כל כך, ואילו הז'אנדארמים הניחו להם שהות כה מועטת, שכל אחד חטף מן הבא ליד, ללא הבחנה.

תוספת לפרק זה

על פי שיחה עם עורך־דין פרקאל, חבר לשעבר של האלנטסטנראַט.

בחודש הראשון לשלטון הגרמנים בקאליש, עד ה־8 באוקטובר, ניתן לכנות את יחסם ליהודים כקורקטי. בתקופה זו עדיין לא הוטלו כל הגבלות על האוכלוסיה היהודית, ואילו מבחינת המשק, ניתן להגדיר את החודש בין ה־15 בספטמבר ל־15 באוקטובר כתקופת פרוספריטי ליהודי קאליש. בחנויותיהם של היהודים הורגשה אז תנועה ערה מאוד, שנגרמה על ידי מעבר הצבא הגרמני בקאליש. בעיקר עלה הפדיון בקונדיטוריות, במאפיות ובחנויות המטעמים.

היו גם יהודים שמצאו מקור פרנסה בהובלת סחורה, ובעיקר מכולת, לעבר וארשה ולודז' ומכירתה שם. קאליש לא נפגעה בפעולות המלחמה, ומיצרכי המזון היו מצויים בה יותר משבווארשה ובלודז', ומאחר שמחירי המיצרכים בקאליש נמוכים היו (כמעט מחירים שלפני־המלחמה), היו רווחיהם של הרוכלים־הנוסעים ניכרים למדי. יצוין, כי באותה תקופה היו באים לקאליש לקנות אצל היהודים קונים רבים מגליל פוזנאן.

מצב זה נשתנה לחלוטין בסמוך ל־10 בנובמבר, היינו ביום בו נטפלו הגרמנים ליהודים והטילו עליהם הגבלות ראשונות. הגזירות הראשונות היו: החובה לתלות במקום בולט את הכתובת "יהודי", והחובה למסור לעירייה את כל הסחורה שברשותם.

יהודים רבים שראו את הנולד החלו בורחים. כ־20 אחוזים של האוכלוסייה היהודית, העשירים שבה, יצאו את קאליש עוד באוגוסט 1939 ולא שבו. האמידים שנותרו בעיר החלו לעזבה באוקטובר, יצאו ברכבת בעיקר ללודז' ולקחו עמם את כל מטענם. תנועה זו לא נעלמה מעיני הז'אנדארמים הגרמנים. הם הרבו לבקר בתחנת־הרכבת, שאלו את הנוסעים ללאומיותם, ואת היהודים גרשו על פי רוב מהרכבות, הכו

אותם והחרימו את מטענם ואת הסחורה שברשותם. מסיבה זו הפסיקו היהודים לעסוק בהובלת מיצרכי־המזון, והפסידו מקור פרנסה חשוב.

בשלהי אוקטובר נתפרסם צו, האוסר על היהודים להשתמש ברכבת. מכיוון שיהודים רבים אמרו לצאת ללודז׳ עורר הצו ביניהם בהלה גדולה. יהודים מעטים אלה השיגו על ידי שוחד רשיונות־מסע ברכבת, אך בדרך כלל החלו היהודים יוצאים ללודז׳ ברכב־סוסים.

בסמוך ל־15 באוקטובר הוקם בקאליש, על פי צו השלטונות הגרמניים, האלטסטנראט, מועצת זקני היהודים. הגרמנים הטילו על חזן בית־הכנסת האן להרכיב מועצה בת 26 חברים. תוך ימים הורכבה המועצה, ועם חבריה נמנו בין השאר: האן, אינז׳ צוקר, לאון רינאָק, זיידל, לבקוביץ׳, עורך־דין כאצינל, עורך־דין פרקאל, ד״ר פלוצקי, משה שלומפר, דוד הרמאן, לוזר מיץ, ד״ר לובלסקי, ד״ר זייד, אלכסנדר פוזנאנסקי, מאגיסטר רוטצייג, אינז׳ פישר, לאון סמיאטיצקי, ז׳אָפקוביץ׳ בנציון ארקוש.

כיושב־ראש נקבע האן, אך למעשה ישב־ראש עורך־דין פרקאל. האן היה אדם בינוני ביותר, ולא היה ראוי כלל לכהונת יושב־הראש, שכן מלבד ידיעת הלשון הגרמנית היה חסר מעלות טובות כלשהן.

משרדי המועצה נמצאו בבניין הקהילה היהודית. מזמן לזמן היו הגרמנים באים לבקר בהם. כמה ימים לאחר כינון המועצה הגיע לשם ראש הגסטאפו וציווה לכנס את כל החברים. כשהתכנסו כל חברי המועצה, התהלך בחדר אנה ואנה, וכשהוא מנופף פרגולו הודיע, כי על המועצה יוטל להוציא לפועל את כל צווי הגרמנים לגבי האוכלוסייה היהודית. והצווים שונים היו.

בימים הראשונים לקיומה נצטוותה המועצה לספק לצבא, תוך שעות אחדות, 50 מערכות מצעות. המצעות נאספו בבתי יהודים.

אחד הצווים הראשונים הורה לערוך תוך 24 שעות מיפקד של האוכלוסין היהודים ורכושם. המועד הוארך והועמד על 4 ימים. לשם עריכת המיפקד גייסה המועצה את בני הנוער, שעבדו במשמרות כל היממה, שלא על מנת לקבל פרס. בלילות הביאו הגרמנים למועצה מכונות כתיבה. היום הוקדש לאיסוף הנתונים, ובלילה קרא המנהל את הרשימה באוזני שתי כתבניות.

במיפקד נמנו 18 אלף נפש. הפוקדים רשמו גם את הגיל, מספר הילדים, נכסי דלא ניידי, בתי־עסק, מלאי סחורה, רהיטים, בגדים, לבנים, חפצי בית, תכשיטים וסכומי כסף ניכרים יותר.

ביוזמת המועצה נוסד בקאליש מטבח עממי. במגבית לתכלית זו טיפלה ועדה מיוחדת ובראשה עורך־דין פרקאל. התרומות נאספו בין היהודים העשירים. הוועדה העמידה את התרומה הפחותה ביותר על 100 זהובים, אך היו גם תרומות של כמה מאות זהובים והקרן שנאספה נסתכמה ב־20 אלף. גם הנציגים הפולנים בעירייה גילו אהדה להקמת המטבח והבטיחו סיוע ניכר (אולריך). אך למרבה הצער לא יצאו ההבטחות מהכוח אל הפועל. המטבח פעל עד הרגע האחרון, והגיש בעיקר ארוחות־צהריים ולחם חינם.

הקהילה העניקה גם סיוע כספי ליהודים נצרכים. סיוע מעין זה קיבל גם, בידיעתה ובהסכמתה של המועצה, יושב־הראש האן, שלא היו לו כל מקורות פרנסה אחרים.

בשלהי אוקטובר עלה בידי המועצה להציל מידי הגרמנים את בית־החולים היהודי, שהוחרם קודם לכן. הצלת בית־החולים היתה גדול ההישגים של הקהילה, לאחר מאבק רב־שנים לפני המלחמה עם עיריית קאליש. בניין בית־החולים שופץ, ממש נבנה מחדש, ומעל לפתחו נתלה השלט: ״בית־חולים יהודי״. מיטות, מצעות ורהיטים, מקצתם קנתה הקהי־לה ורובם נאספו מידי תושבי העיר. ליד בית־החולים פעלו מרפאה ובית־מרקחת.

פעילות רבה גילה באטאליון העבודה, אחד המוסדות של האלטסטנראט. ניהלוהו מיץ וגורני. פעיל מאוד היה חבר המועצה אלכסנדר פוזנאנסקי. מזכיר שימש ארקוש, ואחר־כך הרמאן. תפקיד המזכיר היה יישוב עניינים שונים עם השלטונות הגרמניים. יחסו של ארקוש לעניינים אלה נאה היה, והקהילה רכשה לו אמון מלא. ואילו נוהגם של הרמאן ולאחר מכן גם של וישנייבסקי (שצורף למועצה כממלא־מקום) עורר הסתייגויות רבות, לפי שמגעם עם הגרמנים הביאם לידי התקרבות ממש, ודומה היה כי את הגרמנים הם משרתים ולא את היהודים.

בראשית נובמבר החלה גם עקירתם של היהודים ממחוזות שונים של פוזנאן, כמו אוסטרוב, קוזמינאֶק, פלאֶשאֶו ואחרים. העקו־רים היו מגיעים לקאליש קבוצות־קבוצות

בעגלות, ורבים היו ביניהם הישישים, הילדים והחולים. בראש כל קבוצה עמד גרופנפיהרר, ובידיו רשיון לשהות בקאליש לא יותר מיממה אחת. לאחר מכן היה על העקורים לנדוד מזרחה מקאליש. יום־יום הגיעו העירה שיירות מ־15—20 מקומות שונים, ומספר הבאים הסתכם באלף נפש ומעלה. המועצה פרשה את חסותה גם על יהודים אלה, סיפקה להם מזונות, הלינה אותם בבניין תלמוד־תורה ובדירות פרטיות, דאגה להסעתם לעבר לודז' ואף שילמה את הוצאת הנסיעה, וציידה אותם בלחם. בכמה מקרים עלה בידי המועצה להשיג מהשלטונות רשיון להארכת השהייה בקאליש לכמה ימים בשביל עקורים חולים, שלא היו מסוגלים למסע בו ביום.

ב־10 בנובמבר, בקירוב, התחילה העקירה השיטתית של יהודי קאליש. בדרך כלל הוצאה העקירה לפועל ללא שיתוף המועצה.

ימים אחדים קודם לכן הודיעו הגרמנים למועצה, כי יקבעו בקאליש גיטו ליהודים, ולשם דיון על נושא זה הזמינו לישיבה חמישה נציגים של המועצה, ביניהם את ד"ר זייד, עורך־דין פרקאל, האן ואינג' צוקר. הישיבה נערכה בתנאי מותרות, בדירתו של התעשיין היהודי העשיר חמיילניצקי, ברחוב יאסנה 3, בה נמצא גם חדר־עבודה של ראש הגסטאפו. השיחות התנהלו בנימוס רב, וכשנודע לראש הגסטאפו כי אחד הנציגים היהודים הוא עורך־דין, קרא מתוך ניחת־הדעת: "ובכן, הרי אנו קולגים".

בסיום הישיבה הודיעו הגרמנים, כי למחרת יעברו בעיר לשם קביעת גבולותיו של הגיטו. הם הציעו להקים את הרובע היהודי ממערב לרחוב באַבינה, אלא שלמחרת לא נערך כלל סקר הגבולות, ובמקומו הזמינו הגרמנים למשרד הגסטאפו את כל חברי המועצה, היכו אותם מכות נאמנות והתעללו בהם.

במקום הגיטו באה עקירת היהודים מקאליש. בימים הראשונים לביצוע הגזירה לא ידעו היהודים מדוע גורשו מדירותיהם וכונסו בבניין השוק, שכן לא נתפרסמה כל הודעה רשמית על העקירה. אלא שמזכיר הגסטאפו גילה את אוזנו של ארקוש עוד ב־10 בנובמבר, כי קיימת תכנית לעקור בהדרגה את יהודי קאליש.

על כן השתדלו הכול לצאת את קאליש, איש איש כיד יכולתו. גם חברי המועצה, עורך־דין פרקאל וד"ר לובלסקי, נמלטו מהעיר ב־11 בנובמבר במשאית ויצאו ללודז', הם ועוד 70 איש עמם. משפחת הגרמנים בני קאליש, מילר, סייעו ליהודים בעזיבת העיר. הם השאילו ליהודים משאיות לשם הבריחה, ובידיהם הפקידו היהודים את רכושם. אלא שעל פי רוב לא ניתן ליהודים לקבל את הרכוש בחזרה.

19.10.1941.

רישומים מימי המלחמה בקאליש

הפתיחה

שלהי אוגוסט 1939. בעיר מורגשים כבר יפה־יפה הלכי־רוח של ימי מלחמה. ההכנות נערכות במלוא הקצב. ברחובות ובכיכרות הריקות כבר כורים חפירות־מגן מפני התקפה מהאוויר. בחגיגיות ובלהט עוסקת בכך האוכלוסייה כולה, יהודים ונוצרים. יום־יום יוצאים לעבודת הקודש אנשי כל האירגונים, אתים על שכמם ודגלים בראש המסע.

חולפים ימים. מן העיירות הסמוכות הקרובות לגבול, כבר מגיעים ריטוני־מלחמה עזים. ל.ו.פ.פ. עושה הכול להגנת העיר. תפקידי הגנה רבים הוטלו על הנשים. הגברים גויסו לצבא

בפקודת השלטונות והצבא פונו מהעיר בשלהי החודש הנשים והילדים גם אשתי נסעה אל אחותה בכפר באַלדזאַן, מהלך 59 ק"מ מקאליש.

על אף כל ההכנות, עדיין אנו מאמינים כי הסכנה תחלוף.

ב־28 באוגוסט 1939 השגתי בדי־עמל עגלה ובה יצאנו אני, בן־דודי, אשתו ותינוקו בן עשרת הימים, אל הכפר בו נמצאה אשתי.

בבוקרו של שבת הגענו לכפר. שם נפגשנו עם בני קאליש רבים, שנסעו לעיירות הסמוכות תוראֶק וקולו. אלא שנגזר עלינו לעקור משם. ביום הראשון לפנות ערב נכנס צבא פולני לכפר, והמאיור, מפקדם, ציווה לפנות את הכפר: "הפרוסנה סמוכה לכאן. כאן נייצב חזית ונשמיד את האויב!", נאמר בפקודה. השארנו בכפר את כל רכושנו ויצאנו ברכבו של גיסי, 25 נפשות בעגלה האחת, ביניהם ילדים חולים, אל קלודובה, בה גר אחיו של גיסי, טוחן עשיר. בדרך הופצצנו מהאוויר פעמיים על ידי מטוסים שהנמיכו טוס. בקלודובה שהינו עד שלושה ימים לפני ראש השנה. משנודע לנו, כי מעבר לקולו נפתחה התנועה, נסענו בחזרה.

בשני לחג נכנסו הגרמנים באין מפריע לעיר. למחרת חזרנו כולנו הכפרה.

שלוש שעות של אימת מוות

הגענו לכפר ב־11 בבוקר. בשתיים אחר הצהריים הגיעה המשפחה הראשונה, כמנהגם של ימים אלה מצאנו כי הרכוש נשדד ונהרס. אף על פי כן נותרה הדירה הפרטית. מיד התחילו הגרמנים לחפש נשק, בינתיים הלשינו כמה פולקסדויטשים, כי היהודים שלחו ידם ברכוש שכניהם. השלטונות החלו מחפשים את גיסי, את מר ניידאט ועוד יהודים בעלי נכסים.

אותי ואת גיסי האחר, איש קאליש, אדם חולה כבן חמשים, הוציאו החיילים לדרך, והאשימו אותנו במיטב הלשון — בני שלזיה היו — כי גנבנו בבתי פולנים. אחר כך צרפו אלינו נוצרי מכפר סמוך ואת מר ניידאט. כך עמדנו על אם הדרך משתיים עד חמש לאחר הצהריים, עד שהגיע למקום קצין רכוב על גבי אופנוע, והוא שערך את דיננו. כעבור עשר דקות הודיע הקצין באדיבות לי, לגיסי איש קאליש ולנוצרי, כי חפשים אנו, אלא שעלינו לצאת את הכפר תוך מחצית השעה. את מר ניידאט הוליכו אל חומת המנזר, ובטרם נכנסנו הביתה שמענו את קול היריה, ששמה קץ לחייו.

בלי להרהר הרבה חיפשתי את גיסי. השעה מאוחרת, שכן התנועה מותרת עד חמש בלבד. ארבעה גברים יצאנו את הכפר: גיסי בן הכפר, ואקשטארק, גיסי איש קאליש, סדורקביץ' מר לווינסקי ואני. ללינת לילה נטינו בטחנת־קמח, אצל נוצרי מכר. בבוקר השכם ליווני גיסי ואקשטארק אל הכביש המוליך לתוראק, מהלך שלושה ק"מ מהעיר.

שרב גדול עמד, והדרך היתה קשה עד מאוד, בפרט שנאלצתי ממש לגרור את גיסי. כשקרבנו לעיר ראינו יהודים מתעמלים, מקפצים בשלוליות וסופגים מהלומות. לחזור כבר לא יכולנו, כי בוודאי הבחין בנו המשמר. אילו אני לבדי, הייתי חומק ועובר בין הנוצרים, אך נבצר ממני להפקיר אדם חולה. אזרנו עוז וקרבנו אל המשמר. שאלתם הראשונה היתה: "יהודי?", ומיד החלו לחפש בכלינו "נשק". מרוב פחד פשט גיסי לא רק את אדרתו, אלא גם את מקטורנו ואת כותונתו. אני חכיתי לפקודה מפורשת וזכיתי על ידי כך, שכן פשטתי את האדרת בלבד. החייל חיפש בכלינו ואחר כך ציווה עלינו לרוץ מהר. גיסי, שגרר בדי־עמל את רגליו, חטף בינתיים כמה מהלומות.

בבואנו לתוראק מצאנוה שרויה בצרות. הגרמנים חטפו יהודים לעבודה, היכו ועינו. אסור היה להשאר שם, אלא שחברי לדרך היה עייף מאוד. נחנו בביתו של מכר ויצאנו לדרך. בקצה כיכר השוק עצר אותנו "לאטניק" וציווה לחכות לו, עד שייצא מהחנות שנכנס בה. בלי להרהר הרבה משכתי בידו של גיסי, ויחדיו רצנו לעבר הדרך לקאליש. מרחוק ראינו את החייל המחפש אותנו, אך אנו כבר נמלטנו מידיו.

בדרך השגתי במחיר עשרה זהובים מקום בעגלה בשביל גיסי, ואילו אני, בחברת עוד שני צעירים אנשי קאליש, יצאנו ברגל. 42 ק"מ דרך היו לפנינו. שלושה ימים הלכנו בשדות ובביצות, בגשם. יגע ומזוהם הגעתי לקאליש. גיסי כבר היה בבית. גם גיסי השני, שיצא מבאלדזאו יומיים לאחר צאתי, כבר היה כאן.

למחרת, בבוקר השכם יצאתי החוצה והלכתי אל דירתי. היא לא נפגעה כלל. זהוב אחד היה כל כספי. פניתי אל דודי, בעל חנות אריגים. לאחר ה־4 בספטמבר מסר דודי לגרמנים את כל כלי־הלבן ואת כל השמיכות, וקיבל רשיון לניהול העסק. עובדים לא היו בחנותו, והוא ביקשני לעזור לו, מאחר שהמקצוע מוכר לי. עבדתי אצלו ימים אחדים, עד שנוצר היודנ־ראט. אז התחלתי לעבוד בהנהלת ה"ארבייטר־באטאליון". הסגל מנה 6 אנשים. שכרנו היה 4—6 זהובים ליום, שדי היה בהם לקיום הוגן.

קאליש

ב־4 בספטמבר 1939 כבשו יחידות הצבא הגרמני את קאליש ללא ירייה אחת. בשעת מטחי־ההידד נפגעה דירה אחת, למעשה חדר אחד בדירתו של מר ויינגארט, ברחוב גור־נושלונסקה 26.

בין ה־4 וה־11 בספטמבר נחטפו יהודים בהמוניהם ונשלחו לגרמניה. בשובם סיפרו, כי לא נהגו בהם ביד קשה. הסיעום במשאיות פתוחות שנשאו כתובת: "אלה החזירים היהו־דים שירו בחיילים גרמנים". בין ה־11 וה־20 בספטמבר נקבע היודנראט, בן 25 החברים. למעשה נקבעו חברי המועצה על ידי האן. לפי פקודת השלטונות נערך בראשית אוקטובר מיפקד האוכלוסייה היהודית.

בשלהי נובמבר הוקם בפקודת השלטונות ה״ארבייטסבאטאליון״, שנתחייב לספק יום־יום 150—200 פועלים. בהנהלת הארבייטסבאטאליון עבדו גורני, הארבוביץ, שיינפלד, קארו, וינטר, אידלשטיין, קלוץ.

ראוי לציין כי הארבייטסבאטאליון העסיק את מחצית הפועלים בשכר 2—3 זהובים ליום. סגל ההנהלה קיבלו 3—4 זהובים ליום. ביחס למחיר הלחם בקאליש היה זה שכר הוגן למדי.

לימים נודע ממקור מהימן, כי בראשית נובמבר כבר היה ידוע שכל היהודים ישולחו מקאליש, ורבים יצאו את העיר לפני ה־20 בחודש, היום בו נאסרו כל חברי היודנראט, כספם ועדייהם הוחרמו. בין העצורים בבניין השוק הייתי גם אני.

בראשית נובמבר התחילה גם החרמת דירו־תיהם של היהודים, לשם שיכונם של השבים הגרמנים מליטא, לאטביה ואסטוניה, והמגורשים מהשטחים שנכבשו על ידי ברית המועצות.

יצוין, כי הפולנים גילו דאגה לגורל היהודים העצורים בבניין־השוק, ולמחרת שלחו לשם כשלושת אלפים ק״ג לחם. רוקח אחד הגיע לבניין וחילק תרופות חינם.

תשעים אחוזים מחברי המועצה ניצלו את התוהו ובוהו ויצאו את העיר. אני שהיתי בבניין־השוק יממה אחת, ואחר כך התחמקתי ונמלטתי.

מחברי המועצה נשארו כאן עתה שניים בלבד: האן ווישנייבסקי, שעמדו אחר כך בראש בית־החולים, בו נמצאים כיום 200—300 איש. לפני חודשיים שולחו מבית־החולים 120 ישישים, ועקבותיהם לא נודעו עד היום.

בקופת הקהילה נותרו 3500 זהובים.

הפולנים גילו דרך כלל אדישות לגורל היהודים, ואילו הפולקסדויטשים מקרוב־באו, שמילאו את העיר, התעללו ביהודים באכזריות. יחסם של השלטונות והצבא ליהודים היה הוגן למדי, בהשוואה ליחסם במקומות הסמוכים. בכל התקופה הזאת לא נורו אלא 2—3 יהודים. לעומת זאת נערכה שחיטה המונית בפולנים. הם נורו בבית־העלמין היהודי, והיהודים נאלצו לקברם שם.

בנובמבר נורה במרכז העיר כומר, ועל הפולנים נאסר לקברו. היהודים נטצוו להסיע בעגלת־אשפה את הגופה החמה, ולקברה ליד חומת בית־העלמין היהודי.

באפריל 1940 הוכו עשרה חברי המועצה. ביניהם היה הישיש בן השמונים, ד״ר ביאטוס, שמת בווארשה.

וארשה 9.2.1940.

מקאליש לצ׳נסטוחובה

ביום שהתחילו צרותיהם של היהודים, ברחתי מקאליש. יום ששי היה זה. השכמתי לקום, יצאתי הרחובה ומיד הרגשתי, כי קאליש כולה כמרקחה. לפני כל בית עומדים אנשים בקבוצות. ברובע היהודי עומדים מאות. מכיר אני שלושה רבעים מיהודי קאליש. שאלתי, מה מתרחש כאן. השיבו לי זעקות־שבר: לקחו את אחי, לקחו את בעלי, את גיסי. נודע לי, כי נעצרו רבים מבני משפחתי.

עד השעה 11 התהלכתי והשמועות חזרו חלילה. הרהרתי, מה עלי לעשות. בעיר כבר פורסמו כרזות המודיעות, כי זקנים, נשים וטף חייבים לעזוב את העיר ולא להמצא בתחום 20 ק״מ ממנה. לא רציתי להניח את אשתי וילדי לבדם, והחלטתי שנצא מכאן יחדיו. מאחר שאני סוחר־סוסים היו בידי סוס ועגלה. בלי שהיות יתירות רתמתי את הסוס. היתה שעת צהריים. אמרתי לאשתי, כי נוסעים אנו.

בדרך פגשנו מאות הולכי־רגל. החלטתי לנסוע לקוזמינאָק, עיירה קטנה מהלך 20 ק״מ מקאליש, בה גרה דודתי. כשהגעתי ערב־שבת לקוזמינאָק, ראיתי כי מהומה הוטלה בעיירה. מכיר אני את כל יושביה, לפי שמדי ארבעה שבועות הייתי מבקר ביריד שבה. הכול אצו לשאול מפי מה נשמע. נכנסתי לחצרה של דודתי.

בשבת עם השכמה ראיתי אלפי אנשים עוברים על פני קוזמינאָק. כל בני משפחתי אף הם הגיעו לאן, וכבר היינו 40 נפשות בבית. החלטתי להמשיך בנסיעה. בעניין זה נתגלע ויכוח ביני לבין המשפחה. הוויכוח נמשך עד שנשמעו היריות הראשונות. השעה היתה מחצית לאחר חצות. סוסי נחלה. החלטתי ללכת ברגל. יחד עמי, אשתי וילדי יצאו עוד איש ושלושת בניו. כל אחד נטל צרור על שכמו, וכצועניםם יצאנו אל הכפר שטשאלקאו. איכרי הסביבה מכירים אותי.

הדרך קשה היתה, כולה חולות, חורשות קטנות. מזון לא היה לנו. הילדים נתעייפו מאוד. נכנסו אל איכר ממכרי, שקיבל פנינו כפני אחים. הבינותי, כי יחד עם אשתי וילדי לא נרחיק לכת והחלטתי ללון כאן. הייתי היחיד בחבורה, שטען כי לא יישאר כאן בשום אופן.

בשבת בחצות ראיתי אש במרחק. האיכרים אמרו כי בטורון האש. הפשלתי את שקי על שכמי ויצאתי, ללא הסכמת השאר. אשתי וילדי רצו אחרי ואמרו כי יילכו אתי. נפרדתי מהם פעם שנייה, ובלב שבור יצאתי לבדי לדרך, בין שדות ויער.

החלטתי ללכת אל אזור הספר, סמוך לגבול. סבור הייתי, כי שם רב הבטחון יותר. לאחר שעה של הליכה שמעתי קולות קוראים לי: שלושת בני דודי. לא הרהיבו עוז להניחני לבדי בדרך. כל הלילה האירה לנו האש מן המרחק. הדרך עברה בחולות.

הגענו לדוברה, מהלך 30 ק"מ מקוזמינאֶק. שם מצאנו מהומה, שעלתה על המהומה בקאליש. הכול ארזו את חפציהם ויצאו לדרך. שאלתי את מכרי, לאן? השיבו: לפודאֶמביץ, אוניאֶיוב. הלכנו בדרך העולה ללודז'. הדרך מדוברה לאוניאֶיוב עוברת ביער. כצפרים ניתרנו, והאחד מחזיק בשני, שלא יאבד. קשה לתאר מה נמרצת היתה מנוסתנו. אני, ראש השיירה, הייתי כבן 40, ואילו השאר בני 23, 25, 30. הם צעקו: "רוצח, תקטול אותנו, אנו נופלים". עניתי להם: "עוד מעט, עוד מעט", ומשכתים אחרי.

יצאנו את היער ועלינו על הכביש, והנה חשכו עינינו. מוטלות היו בו גופות אדם ופגרי סוסים ופרות. אלפים של אנשי צבא צעדו. פתאום קרא מישהו בשמי. עם החיילים צעד בן אחי. שאלתיו: לאן? השיב: "רע ומר, אבודים אנו". הקאפיטאן, שרכב על סוס, קרא לבחור בשמו וציווה עליו לשוב לשורה. הבחור השיב בזעף: "מיד אשוב". הבינותי, כי המשמעת חלפה ועברה. החיילים צעדו שמוטי־ראש, עייפים, רצוצים, אובדי־תקווה. התנשקנו ואני הוספתי ללכת. בעצם לא הלכתי אלא רצתי. מאחרי אוניאֶיוב ראינו כי הגשרים ממוקשים. על כן האיצו בנו לעבור בהם מהר, כאילו עמדו לפוצצם מיד.

נכנסנו לעיירה. בתים רבים היו הרוסים בהפגזה, ואנשים לא נראו כלל. לא יכולנו להשיג מי־שתייה. החלטתי להמשיך. חברי לדרך בכו מייסוריהם, בשל האבעבועות והמורסות שפרחו ברגליהם. בקרבת פודאֶמביץ נכנסנו לבית איכר וביקשנו ביצים וקפה. ברבע השעה בלענו את המזון, אך רגלינו כאבו ולא היה בכוחנו לקום. בחרוק שיניים קמנו ויצאנו לדרך. המראה בכביש לא נשתנה: אלפים, אלפים מהלכים בו.

ביום הראשון בצהריים נכנסנו לפודאֶמביץ. רחצנו את גופנו, סעדנו והוספנו ללכת. המטוסים ליוונו, וההליכה היתה קשה עד מאוד. שני אחים הלכו עמנו, והאחד מהם נפל במרחק כמה צעדים מאתנו. האח השני פרץ בבכי מר והוסיף ללכת.

בחצות הגענו לאלכסנדר, הסמוכה ללודז'. שם הקשתי על דלתו של קרוב, שלא הייתי בביתו מימי. הוא, אשתו וילדיו פינו את מיטותיהם, הניחו לנו להתרחץ והשכיבונו במקומם. מיוגעים עד כלות־כוח נרדמנו מיד. פתאום שמענו רחש. באחת וחצי נכנס קרובי והודיע: חבריא, התלבשו, הכול אורזים ויוצאים לדרך. החלטנו לא להמשיך. רגלינו היו פצועות והתנועה היתה קשה עלינו, אלא שכבר לא עצמנו עין.

בארבע וחצי לפנות בוקר קמנו. יצאתי העירה, קניתי סוס ועגלה ב־1200 זהובים, וכך יצאנו לזגאֶז'. דפקתי בסוס, שכן נפלו פצצות בלי הרף, והדרך כולה זרועה גופות. בדרך פגשנו במכרים, והעלינו אותם על העגלה.

ב־11 בבוקר הגענו לפרושקאו, הסמוכה לווארשה. הסוס היה יגע, עד כדי שביקה. ב־12 החלטנו לנסוע הלאה. לפתע ראיתי פאטרול גרמני. כה נחפזנו, לא נחנו רגע והנה כאן נפגשנו בפאטרול. הכול טענו שאין כל טעם להמשיך, ועד שנגיע לווארשה נפגוש בפאטרולים נוספים. הרוב ברחו, נשארתי בחברת בן־דוד אחד.

ראיתי כי חברי השאירו כאן את אדרותיהם, כובעיהם, נעליהם. נסעתי אל חצר בית־הכנסת ושכבתי לישון בחפירות־המגן. הצבא כבר הפגיז את וארשה. את יום השבת כולו עשינו בפרושקאו. שקט שרר במקום, אך צבא רב נסע לעבר וארשה. ניגשתי אל האופטמן ושאלתי, אם יותר לי לחזור לביתי. הוא השיב לי בשלווה, כי רשאי אני לנסוע.

נסעתי עד ראווה. עצרני פאטרול גרמני. שם העלוני על משאיות, שפנו אל מחנה המעבר הראשון בצ'נסטוחובה.

רשמה אנה רינגלבלום

מספרים אחרים

מילואים לחומר ממכון רינגלבלום

ס. גליקסמן

לא רבים המספרים שניתן למצוא בארכיון רינגלבלום ובתעודות הג׳וינט, אף על פי כן יש בהם כדי להבהיר את תמונת החורבן.

עד ספטמבר 1939 מנתה קאליש 24 — 28 אלף יהודים. עם פרוץ המלחמה ובראשית ספטמבר 1939 עזבו מאות משפחות יהודיות את העיר, מפחד הרדיפות של הנאצים. מקצתן חזרו לאחר סיום פעולות־המלחמה.

פליטי קאליש נמצאו במקומות שונים. בדצמבר 1940 היו בוואַרשה 6830 מיהודי קאליש. מלבדם, בקראקוב, גלוגוב — 75, טיצ׳ין — 30, לאנצוט — 84, לז׳איסק — 50, ז׳אֶשוב — 1224, ואדוב, ראָמבאָרטוב — 150.

הטראנספורט האחרון של יהודי קאליש יצא ביום השני, 12.12.1939. בסך הכול יצאו ארבעה טראנספורטים גדולים: רכבת אחת ללובלין, 2 — לסאדומיאֶז׳, 3 — לקאלושין, 4 — ללוקוב. יצאו עוד 4 — 5 רכבות נוספות.

ב־15 בדצמבר נשלחו לבאצ׳קי שליד לוחוב חולים ממושב־הזקנים. מקור מסוים קובע, כי בינואר 1941 נמצאו בבאצ׳קי 248 מיהודי קאליש, וביניהם 100 זקנים ו־53 ילדים.

לאחר הגירוש הגדול נשארו בקאליש 460 חולים אנושים, ששהו בבית־החולים היהודי, ביניהם 280 חולים־כרוניים שלא ניתן לטלטלם. לשם טיפול בחולים השאירו השלטונות שלושה חברים של מועצת בית־החולים, רופא ושני קברנים. החולים הורשו להשאר שם עד האביב, אם יזכו ויגיעו. מטפליהם הורשו להזינם במזונות שנשארו בדירות־היהודים הנעולות. לשם פתיחת דירה כזאת נדרש רשיון מיוחד. אלא שבקאליש נשארו יהודים רבים יותר: סגל בית־החולים בלבד היה גדול למדי.

עטוף־סוד הוא עניינם של 1312 יהודים שנמצאו בבניין־השוק בין 1.2 — 22.2 1940, ונהנו ממזון־נוסף משל בית־החולים. האם היה זה "מחנה־המעבר לעקורים", שידוע לנו כי נתקיים זמן מה בקאליש? מכל מקום ידוע, כי ב־23 בפברואר 1940 הועברו האנשים לקוֹזמינאֶק, שם נוצר מחנה, אשר בית־החולים של קאליש ואחר כך גם היודנראט דאגו לו כל העת.

מנת־המזון לנפש שחילק היודנראט ב־1940 כללה: מחצית הק״ג לחם, 50 גראם חמאה, ו־100 גראם ריבה לשבוע. מלבד זאת אכלו כל אוכלוסי היודנלאגר במטבח־הקהילה.

במחנה קאליש נמצאו גם 10 ילדים עד גיל 14. למענם נוצר בית־ספר עממי בן שתי כיתות (ל־20 ילדים עד גיל 10), בו לימדו כמקצועות ראשיים גרמנית, פולנית, מתמטיקה ותורה. למען הילדים עד גיל 7 (25 ילד) נוצר גן־ילדים.

האקציה הראשונה בקאליש נערכה בימים 27, 28, 29 ו־30 באוקטובר 1940, ומספר קרבנותיה כ־250 נפש בלתי־מסוגלים לעבודה, כולל 125 חולים כרוניים מבית־החולים. הם הוסעו בכיוון בלתי־ידוע, כנראה להשמדה. הגרמנים העמידו פנים שהם משלחים את האנשים להחלמה. לאחר אקציה זו נשארו בקאליש, יחד עם החולים שבבית־החולים, 437 נפש. ב־1 בינואר 1941 נפקדו 430 נפש.

לאחר האקציה של המכוניות השחורות נשארו בקאליש כ־50 צעירים בריאים. בגלל חוסר ידיים עובדות חוסלו כל הסדנות. נוצרה סדנת־חייטים אחת, ובה עבדו כל היהודים שנותרו בקאליש. ביולי 1942 הועברו השרידים לגיטו לודז׳, והקיבוץ היהודי בקאליש חדל להתקיים.

קטע של עדות

סטפאן פרנקל

ימי הכיבוש הגרמני שהיתי בפולין שבועות מעטים, וכל חוויותי כאין וכאפס הן לעומת סבלותיהם של שאר היהודים. אני רושם את הדברים, כדי להוסיף עדות על תכנית ההשמדה המאורגנת של העם היהודי.

בימי פעולות־המלחמה שבספטמבר שהיתי עם אשתי וילדי בווארשה. ב־28 בו בבוקר העירוני משנתי הפצצות הראשונות שהטילו הגרמנים על וארשה. תקופת המצור על וארשה הביאה עמה שעות קשות, שהרעב והסכנה נסתרגו בהן. אלא שהאחווה־לצרה ליכדה אז את הבריות, ואיש עזר לרעהו.

האימה התחילה עם כניסת הגרמנים לעיר. הם גילו יחס ברוטאלי לאוכלוסיה ובעיקר ליהודים, מיד עם כניסתם. למחרת הכיבוש, בעברי ברחוב נאלווקי חטפוני כמה קלגסים גרמנים בגסות מרובה ואילצוני לפנות הריסות של בית שהופצץ. יהודי טיפוסי, "בעל מראה רע" היה נמנע מלצאת לרחוב, כדי לחסוך לעצמו בזיונות ופגיעות של ממש.

לא היה כל טעם להשאר בווארשה. החלטתי לשוב לקאליש, והצלחתי בכך ב־13 באוקטובר. המסע, שארך שעות מרובות בגלל נסיעתה האטית של הרכבת והחניות הממושכות, הפך לסיוט. הגרמנים התעללו ביהודים, כיד יכולתם. עדיין לא הבחנתי בין חיילי היחידות השונות, אך כל חליפת־מדים נטעה בי אימה. היינו חסר־מגן. בכל תחנה נשמעה הצריחה "יהודים החוצה". נאלצנו להסתתר בבתי־הכיסא.

בבואנו לקאליש רווח לנו. נדמה היה, כי בעיר המכורה יהיו חיינו קלים יותר, ובה נבלה את המלחמה. בגלל העוצר שהינו בתחנה עד הבוקר, אך בבואנו לדירתנו, מצאנו הכול על מכונו. עקרת־הבית שלנו, ידידה נאמנה, שלא יצאה עמנו לווארשה, שמרה על הרכוש. מחשש לקשיים באספקה אגרתי מזון. אך ימי השלווה לא ארכו. כעבור ימים אחדים נקראתי להשתתף ביודנראט.

למעשה, נקרא היודנראט להוציא לפועל את פקודות הגרמנים, שביקשו להקל על עצמם בדרך זו את שוד הרכוש היהודי ואת השמדת בעליו. איש הגסטאפו, שהשתתף בישיבת היודנראט הראשונה, תבע ביצוע ללא־תנאי של פקודותיו, ואיים בעונשים חמורים על אי־ציות. הצו הראשון היה מיפקד הנפש והרכוש. "בידי היהודים זהב במשקל טונים". כשמחו חברי המועצה על הזמן המועט שניתן להם לעריכת המיפקד, שמעו את התשובה: "אצלנו אין דברים בלתי־ניתנים לביצוע קיימים כלל".

ואכן הוצא המיפקד לפועל באיחור של יום אחד בלבד.

חובות לעשרות הוטלו על היהודים: הספקת לבוש, כלי־מיטה, פרוות, רהיטים וגם כסף. המועצה נאלצה להטיל מסים על היהודים בעלי־הרכוש. מלבד זאת נדרשו יום־יום פועלים רבים.

יום אחד לא הגיעו למקום העבודה הפועלים שנשלחו על ידי המועצה, מיד הוזמנו כל 25 חברי המועצה לגסטאפו, שבדירת חמיילניצקי ברחוב יאסנה. שם הוטלו עליהם עבודות השרות, ובהזדמנות זו נערך נקיון־כללי בבית: רחיצת שמשות וחלונות, קרצוף הרצפות, מריחתן ומרוקן. היה זה עונש על אי־ביצוע הפקודה, ולקח על ידי ביזוי לאנשים שנקראו לשמש בעלי סמכות והשפעה בציבור היהודי. לאחר עבודה זו אירגנו לנו אנשי הגסטאפו תרגילי התעמלות, שהיו בבחינת התעללות גמורה לגבי אנשים שבריאותם רופפת או לקויה. קצב־התרגילים מהיר היה, והפרגול שמר על טיב הביצוע. זוכר אני, כי שניים ניצלו ממכות הפרגול: אינז' צוקר ואני. כפי הנראה, עמדנו במיבחן ההתעמלות.

החברות במועצה גאלה אותי לזמן מה מעבודת־הכפייה, שלשם ביצועה נחטפו היהודים ברחוב. על החטיפה הקלו הסרטים הצהובים שענדו היהודים על שרוולם (ימים רבים שמרנו את הסרטים למזכרת). יום אחד, כשנחטפתי יחד עם בני משפחתי והובאתי למעין מחנה שהותקן במנזר

הסיום

דב זילונקה

אפריל 1945. לאחר התקפות רבות מהאוויר נצטווינו לעזוב את המחנה. עבדתי במשמרת היומית. חיש מהר הופסקה העבודה. אנשי הס״ס גרשו אותנו החוצה. בינתיים רצו אנשים למטבח, למצוא דבר מאכל. ניסיתי גם אני את מזלי. המטבח היה מלא, ואנשים הכו זה את זה, כדי לחטוף משהו.

המפקד הנאצי שלף את אקדחו וציווה לצאת. אך הוא ירה בתקרה ובחלון ואיש לא זז. הנה כבר נפצעו אחדים. פרצה קבוצת ס״ס והחלו מכים. סוף סוף יצאנו. אנו צועדים. לא הצלחתי לחטוף במטבח מאומה.

רחובות העיר ריקים ויריות נשמעות מכל צד. מטוסים צוללים ויורים. שומרינו מהלכים צמודים לחומות, ואילו אנו — באמצע הרחוב. לאן אנו הולכים? אין איש יודע.

בערב הגענו לאיזה מחנה, מעבר לגדר התיל — ילדים בני 10 — 13 גוררים בשניים קורות־עץ כבדות, וגרמני מהלך מאחריהם ואלת־גומי בידו. מי הם הילדים לא נודע לנו.

לפתע אני רואה בינינו נער בן 12. ברור שאינו משלנו. הילדים הושמדו זה כבר באושוויץ. פנינו אליו בלשונות רבות. אינו עונה. ניגש גרמני כבן 60. גם לו אין הנער עונה. הגרמני שולף מתרמילו פרוסת לחם. הנער מסתער לקחת את הלחם, אך הגרמני רומז לו ללכת אחריו, עד חומת הבית הקרובה. הוא נתן לו את הלחם, העמידו כשפניו לקיר וירה בו.

זה שבועיים אנו צועדים, לפעמים ביום, לפעמים בלילה. כבר אבד לנו צלם אנוש. בלי הרף נופלים בינינו אנשים מזי־רעב. הגענו לעיר מופצצת בלי הרף. קיווינו כי פה ניגאל. אך הגרמנים העבירונו בדרכי עקיפין אל ענף של רכבת צרת־מסלה. כאן דחסו אותנו כמאה איש לקרון משא ונעלו את הדלתות. שומרינו נעלמו. חשנו מחנק, צעקנו, איש לא שמע את קולנו. הזמן נמשך כנצח.

בבוקר פתחו את הקרונות. הבל דחוס פרץ מהקרון כמו מדוד. אנשי הס״ס מריצים אותנו הלאה. שלהי אפריל. יום נאה. אנו מהלכים בהרים בין מאריאַנבאד לקארלסבאד. לאזנובסקי קרוב לאפיסת כוחות. מטוסים מופיעים בגובה רב. עדיין סענדער מלא בטחון. פתאום צעק אוברשארפירר: ״צוללים!״ כל אנשי ס״ס רצו למצוא מחסה בחורש הסמוך ולנו ציוו לשכב. כעבור דקה צלל המטוס והחל מקיף הקפות סביבנו, ראיתי את קני המקלעים, במרחק 10 מטרים ממני. עוד אחד הגיע. אינם יורים. כעבור עשר דקות של הקפות, הסתלקו. כנראה, הבחינו כי אסירים אנו. האוברשארפירר מתלוצץ: ״לכם כבר לא יקרה דבר״.

אנו ממשיכים. ליל שבת. גשם בלתי פוסק. אנו רטובים ונפשנו בוכיה. יוסף מאיר זיידעל, מורנו הרוחני המעודד אותנו תמיד, הפסיד את בטחונו. בעוד 5 קילומטר ישוב. אולי ננוח שם. מצווים לעמוד. גשם שוטף יורד. 2 אנשי ס״ס רוכבים העירה, כדי להווכח אם נוכל לעבור בה. כעבור שעה פקודה: לחזור. לאן? כבר חשיכה. חזרנו מהלך שני קילומטרים. אורווה. גג פרוץ. הכניסונו פנימה. גללי בהמות רטובים. הרגליים שוקעות בזבל. פרצנו בבכי. שמעון צוקר בוכה, זועק: ״רבונו של עולם, שים קץ לצרותינו״.

החלטנו לא לצעוד הלאה. נפלתי ונרדמתי. בחלומי — פסח בבית. שולחן ערוך כל טוב. המשפחה מסבה לשולחן. אני שואל את הקושיות. לפתע חשתי כאב חריף. פקחתי עיני: גרמני חבט בראשי במקל. הכול בחוץ מלבד שמונה, שגם המקל הגרמני לא הצליח להעירם. הסתכלתי בקנאה על האנשים שכבר ״נגאלו״.

6 במאי. אנשים מתמוטטים בדרך. מי שאינו מסוגל לרוץ, נורה על ידי הגרמני רוצח הנער הרעב. כבר אין בכוחי ללכת, וגם סנדלי קרועים וסולייתם קשורה בחבל. כוחי אוזל והולך. שני חברים תומכים בי ומביאים אותי לשורה הראשונה, כדי שלא יירה בי הרוצח המועד. כבר החשיך ועדיין אנו רצים. כבר לאחר חצות. סוף סוף הכניסונו לאורווה, והפעם — יבשה, צנחתי. דומני, היום החמישי בלי לטעום מזון. לשכב ולא לקום.

ה"פונקט"

מיכאל מיץ

יד לאחר הגיען לווארשה שוכנו מספר רב של משפחות פליטים מקאליש בבית־הכנסת "מוריה", שברחוב דזיֶלנה. היתה זו אחת מתחנות־הפליטים הרבות, שנקראו "פונקטים". באולם הגדול גדרה לה כל משפחה ד' אמות בעזרת סמרטוטים ונייר, ויצרה לעצמה אשליית בית. על ידי כך נתדמה האולם למחנה צוענים. נתונים היינו לפיקוחו של הג'וינט, שדאג לנו.

כך חיינו זמן מה, תוך תקווה לסיום מהיר של המלחמה ולשיבה הביתה. כשנפסקה עֶזרת הג'וינט והגיטו נסגר, היינו אובדי־עצה. התחלנו לחפש מקורות פרנסה. כל הגברים שב"פונקט" שלנו החלו עובדים כ"ממלאי־מקום": תושבי וארשה, שהיו חייבים בעבודת־כפייה, שכרו אותנו לעבוד במקומם. בוקר־בוקר התייצבנו באימה בתחנת־האיסוף שבחצר הקהילה, ברחוב גז'יבובסקה, ושם חיכו לנו החיילים הגרמנים שהוליכונו אל מקומות־העבודה השונים. לפנות ערב חיכו בני משפחתנו בלב חרד לשובנו. כל אחד היה מביא עמו סיפורי נסים שאירעו, ותיאורים של עבודת־הפרך, העינויים והמהלומות.

מצבנו הלך והחמיר. הרעב והטיפוס הפחיתו את מספרנו במהירות מבהילה. האנשים ב"פונקט" שלנו הפכו לשלדים חיים, שמיעטו לצאת מ"המאורה". גז החלום היפה לזכות לסיומה של המלחמה, ובמקומו השתררו אדישות והשלמה, אפילו כלפי המוות.

בשעות הצהריים בלבד הורגשה אצלנו מעין התעוררות, שעה שהסתערנו כלהקת זאבים מורעבים אל רחוב זאמנהוף 10, כדי ליהנות במחיר עשר פרוטות מ"ארוחת־הצהריים" המוגשת על ידי העזרה העצמית בוואַרשה.

הגיע חג הפסח, 1942. מהפינות המזוהמות החלו מזדחלים ויוצאים שלדים, אנשים תפוחי פנים ורגליים, ועמדו לנקות בתיהם לקראת החג. השמש שהאירה בחלון, הבליטה את מראה־האימים של המתים למחצה. משנכנס הפסח, ישבו הצללים החשוכים ליד השולחנות הריקים וערכו את הסדר. נחלי דמעות פרצו מהעיניים והפכו להתייפחות רמה. שעה ארוכה לא יכלו הבריות להירגע. מתוך שיור אחרון של תקווה אמרו הכול: לשנה הבאה בני חורין.

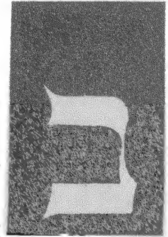
כעבור כמה ימים ברחתי מהגיטו. איני יודע אם שרד מישהו מאותם אומללים. ידוע לי על כמה מקרים של בריחה, אלא שהבורחים נפלו בדרכים.

אני חי כיום בישראל, ובליל הסדר נושאות אותי מחשבותי אל ה"פונקט" החשוך בגיטו וארשה.

בבנין השוק

סלה סוחאצ׳בסקה־סאקס

ניין־השוק שימש לגרמנים אורווה. עתה ריכזו בו את כל האוכלוסייה היהודית. במקום, שהיה עשוי לקלוט אלפיים נפש, נדחסו 15 אלף. כלום יוכל אדם לשער את הזוועה שעמדה שם? לא, רק מי שהוטל לשם יבין זאת. היום היה רצוף ייסורים ואימה, והלילה — כשנה תמימה.

מדי כמה שעות היו הגרמנים מפרסמים בכרזות גזירות חדשות. זוכרת אני: יום אחד הודיעו לנו, כי אנשי הגסטאפו יבואו לבדוק אם אין אנו מתענים חלילה, ואם יתגלה כי הבניין אוכלס בצפיפות יתירה, יקלו עלינו קצת. אך לאחר ביקורה של הוועדה שעמדה להקל את הצפיפות הטילו פנימה עוד כמה אלפי יהודים. האנשים רבצו איש על רעהו. רבים עלו על גגות הסוכות שבשוק.

באחד הלילות האיומים, שדומה היה עלי כי לעולם לא יעלה עליו השחר, תוך הרעב, הצמא, הזוהמה ונדודי־השינה, שמענו פתאום צווחות רמות של גרמני: „מי כאן מטיל מים על ראשי. מיד אהרוג אותו״. האשמה היתה מיכל המשוגעת, מרחוב שופן. סבורני, שכל בן־קאליש מכיר אותה. אותה מיכל לקחה עמה קערה בעלת קרקעית־פח, ששימשה אותה בלילה. עלינו נאסרה התנועה בלילה, וכל אדם התייסר עד הבוקר וציפה לאושר לעשות את צרכיו. עם שחר נערכו התורים לבית־הכיסא... ולקבלת הלחם.

הבינותי שאנו צפויים לכליון, והחלטתי להמלט, יחד עם בעלי וילדי. נשארו שם אמי, חיה ליברמן, אחותי ואחי. אמי היקרה עזרה לנו לקרוע את התיל הדוקרני, שהקיף את הבניין. וכך יצאתי משם, בלי להפרד מאיש. קיוויתי, כי אשוב לראות את יקירי לאחר המלחמה.

לאחר חמש שנים של נדודים ותלאות וצער, חזרתי לחפש את אמי ואת אחותי. בכל פולין חיפשתי אחריהם, אך לשווא. החלטתי לנסוע לקאליש, כדי לראות הכול בעיני. עשיתי בה לילה אחד, בדצמבר 1945. עברתי ברחובות ואימה נפלה עלי בשל הריקנות, כל צעד הדהד כאילו בא מרחוק, צמרמורת חלפה בגופי.

למחרת אמרתי לראות את העיר בחורבנה לאור היום. סרבתי להאמין במראה עיני: הרחובות מרוצפים באבני מצבות יהודיות. החלטתי לברוח הרחק ככל האפשר, כדי שלא תשובנה עיני לראות את האדמה הארורה.

בניין מכבי־האש

הורבן קאליש

שמעון באום

שני בספטמבר 1939 פרצה המלחמה. היה יום ששי. בצהריים הפציצו הגרמנים את קאליש. האוכלוסיה החלה בורחת. נשארתי בעיר עם משפחתי עד היום הראשון ב־11 בלילה החלטתי, כי גם עלינו לברוח.

יצאנו לסטאווישין, מהלך 18 ק״מ מקאליש. כל הלילה הלכנו, כשהכביש הומה צבא ואזרחים. בשש לפנות בוקר הגענו לעיירה. הבאתי את משפחתי לבית דודי, ויצאתי לשוק לקנות מאפה. בשובי שמעתי קריאות ברחוב, כי כל הגברים צריכים להמלט, מאחר שהגרמנים הורגים בהם. אשתי ושני ילדי בכו והתחננו לפני שאברח גם אני. באין ברירה הפקרתי אותם ורצתי. כשהגעתי לעיבורה של העיר, זרז אותנו חייל פולני למהר ולעבור את הגשר, שכן עומדים הם לפוצצו מיד. על כורחנו עברנו את הגשר.

הדרך המתה מרוב אדם. אצנו לעבר תורֶאק. סמוך לעיירה, הנמיכו מטוסי הגרמנים טוס והמטירו אש מקלעים על ההולכים בכביש. כעבור כמה דקות היה הכביש זרוע גוויות. הזריזים קפצו לתעלות־הכביש וניצלו. בערב הגענו לתוראֶק. אנה יפנה יהודי? לבית־הכנסת. כשהגעתי לשם, כבר לא ניתן להכנס לבית־הכנסת: לפני ספו של הפלוש שכבו גברים, נשים וטף. רב היה הבכי. באין ברירה, שכבתי על המרצפת בחצר. בעוד חשיכה קמנו, כמה בני קאליש, ויצאנו לדרך.

ביום הששי, 8 בספטמבר, הגענו לקוטנו. ביום הראשון אמרנו להמשיך בדרכנו, אך הגרמנים הפציצו חזק את הגשר וגם רגלינו נפוחות היו. החלטתי להשאר, ובינתיים נכנס ראש־השנה. בשני לראש־השנה נכנסו הגרמנים לקוטנו, תוך הפגזה כבדה. מיד הראו את נחת זרועם. כל הגברים היהודים נצטוו להתכנס בכיכר השוק. לא רחשתי אמון לרוצחים ולא התייצבתי. הם עיכבו שם את היהודים עד הצהריים, עצרו מקצתם ואת השאר שחררו.

למחרת החלטתי לשוב אל אשתי וילדי שבסטאווישין. נדברנו כמה מכרים ויצאנו לדרך. שכרנו עגלה והשתרכנו לאט, עד שהגענו לפנות בוקר אל תוראֶק. בכביש שרצו אנשי ס״ס, שעצרו את העגלה וצרחו: כל היהודים יירדו! הם ערכו אותנו ליד תעלת־הכביש, פנינו לשדה, ויצוונו להרים ידיים. עתה פקד הגרמני לפנות אליו: במרחק עשרים מטרים ישב גרמני לידי מכונת־ירייה. ״כשאצווה לפנות לשדה, יעשה האיש פוף־פוף וחסל!!״. אין אדם יכול להבין או לנחש מה הרגשנו, בעמידתנו חסרת־האונים. הגרמני ירד לתעלה ונאם באוזנינו: ״האיש בעל מכונת־הירייה לא יעשה את המעשה, אלא שהוא מבקש להתענג מעט״. בדברו שלף מאשפתו מלאי של 5 כדורים והוסיף: ״כל אחד יבחר לו איזה כדור הוא רוצה כראשון, כשני וכך הלאה. יש לנו כדורים רבים, לא כפולנים הארורים״. עכשיו החביא את הכדורים ואמר: ״חבל לבזבז עליכם כדורים; אתם תתפגרו בין כך ובין כך״. הוא יניח לנו ללכת לתוראֶק, אך שם כבר מחכה לנו הגסטאפו, והם יסיעונו אל מחנות־הריכוז. שם נקבל בגדים מיוחדים בפסים לבנים־תכולים ומגן־דוד על החזה, ושם נעבוד כל חיינו עד שנתפגר (אציין, שכבר אז ידע הרוצח הצעיר מה נלמד מנסיוננו. כעבור חמש שנים, בשנת 1944 קיבלנו בגדים אלה במחנה־הריכוז).

לאחר הנאום פקד עלינו לרוץ, והזהיר שכל המסב ראשו ״יחטוף כדור״. רצנו לעבר העיירה כמה מאות מטרים. כשנכנסנו לתוכה, ראינו בכיכר השוק כמה אלפי יהודים ערוכים בטורים. פניתי לדרך צדדית ויצאתי אל סטאווישין. לימים הוגד, כי את האנשים שנבחרו מבין העומדים בכיכר, שלחו הגסטאפו לפוזנאן ולפאס, וכולם ניספו.

מצאתי את משפחתי, וכעבור ימים אחדים חזרנו לקאליש. שם נרדפנו הרבה. כשנתפס יהודי ברחוב ללא הטלאי הצהוב, הוכה מכות רצח. הם גזזו זקנים, והפכו זאת למהתלה. כך חיינו עד נובמבר 1939. אחר כך גורשו היהודים מדירותיהם, כונסו בבניין־השוק ומשם נשלחו טראנס־פורטים לז׳אשוב, קראקוב, לובלין ועוד.

שוב נמלטתי עם משפחתי אל סטאווישין ושם שהינו עד ה־18 בינואר 1940. אותו יום כינסו הרוצחים הגרמנים את כל יהודי העיירה ושלחום לקאליש, אל בניין־השוק הנודע. צינה של 35 מעלות עמדה בחוץ. נשלחנו במשמר כבד לפנות את השלג, ומכות לא חסכו מאתנו. הצפיפות איומה היתה. כששה אנשים שכבנו בסוכה שאין בה למעלה משני מטרים. כשישנו שלושה, חיכו השאר בחוץ. בתנאים איומים חיינו ששה שבועות.

אחר כך הרכיבו הגרמנים שיירה ושלחונו ללודז'. לאחר נסיעה של יום שלם הגענו לפנות ערב לתחנת־הרכבת בלודז'. כאן ניתנה הפקודה לפרוק הכול תוך חמש דקות. כלום יוכל אדם לשער מה התרחש שם? הצרורות עפו, ואנשים קפצו מהחלונות. כשהכול היו בחוץ, על מטענם, צרחו הרוצחים: "בחמש דקות להעמיס הכול", וסייעו לביצוע המהיר באלות גומי. ככלות הכול נשארנו בתחנה עד חצות. הצינה היתה קרובה לארבעים מעלות.

היודנראט בלודז' סירב לקבלנו. שוב טענו אותנו בקרונות־משא והסיעונו חזרה. לפנות בוקר הגענו לקאליש והוכנסנו בחזרה לבניין־השוק הנודע. כאן ראיתי, שאנשי־הוועד (קאָמיטעט — במקור), ימח שמם (לא אקרא בשמם, שכן אין הם ראויים להיפקד), מנהלים עסקים. פניתי אל אחד מהם, נתתי בידיו ממון רב, והוא שיכן אותנו בבית לוסטיג, ליד בית־החולים היהודי. שם דחק אותנו, שלוש משפחות מטופלות בילדים, לתוך חדר אחד, ומשם היו מוציאים אותנו לעבודה. זה היה לאחר שנשרף בית־הכנסת הגדול ברחוב היהודים, ואנו עסקנו בהוצאת חמרי־העץ שנשארו מהשריפה. בתלמוד תורה שליד בית־הכנסת הוקם בית־חולים לגברים ונשים זקנים וחולים, מנכבדי העדה היהודית בקאליש, שמות אינני זוכר.

כעבור זמן מה הוטל עלינו להעביר את הזקנים והחולים אל רחוב נוֹבה 9, בית וארצקי. כאן קבעו הגרמנים את גיטו קאליש: נוֹבה 9, 10, 12. בשלושת הבתים הללו דחקו כ־600 יהודים. שעה שהעברנו את הזקנים והחולים במיטותיהם, מתו רחימאים רבים בדרך. כבר כלה כוחם, ולא עמדו בתלאות ההעברה.

עד מארס 1940 החזיקו בנו, ואז אספו אנשי־הוועד את כל היהודים בבניין־השוק — אנשי סטאווישין, אופאטובק, קוזמינאָק ובני קאליש שגרו בבית לוסטיג — ושלחו אותם לקוזמינאָק. שם נוצר גיטו. הנשים והילדים נסעו, ואילו הגברים נאלצו ללכת ברגל כל הדרך כולה. התייסרנו הרבה, לפי שרדפו בנו והכונו.

כשהגענו לקוזמינאָק נשמעו צעקות: "כל גרי קאליש חוזרים". באמצע הדרך הופיע שוב רוצח ורדף אותנו בחזרה לקוזמינאָק. כל אלה מעשי הוועד היהודי, שלא כדאי היה לו להחזיק את כל היהודים בקאליש.

כעבור כמה חדשים שמענו, כי הרוצחים כבר שילחו את הזקנים והחולים שברחוב נוֹבה 9. השילוח קורע־לב היה, והדברים ידועים. במשאית השחורה הוסעו גם משפחת ארונוביץ' הורי ארנולד. בתם, מיניה מאטושיאק, היא שסיפרה לי על כך. היא ברחה אז לקוזמינאָק.

ה"אקציה של קאליש" הניחה בנו רושם מחריד, והאימה גדולה היתה. ראינו את עצמנו כעופות בלול, הנשחטים אחד אחד.

בימי חנוכה, 1941, כינסו החיות בצורת אדם את כל יהודי קוזמינאָק בכיכר בית־הכנסת והכניסו פנימה זקנים וילדים. מחזה אימים נגלה לעינינו. רוצחי הס"ס הלמו בקתות הרובים על ראשי היהודים. הזעקות עלו עד לב השמים.

למחרת בבוקר הגיעו המכוניות השחורות, הידועות לשמצה. היהודים גורשו מבית־הכנסת והוטענו בצפיפות במשאיות, עד שנתרוקן בית־הכנסת. על גורלם שמענו אחר כך. כעבור ימים אחדים הביאו הרוצחים שיירה של ילדים מקאליש, ושילחו אותם יחד עם הוריהם. אין לתאר את הפחד והבהלה, את ייסורי־הלב. הלא כבר ידענו ברור מה פרושו של אותו שילוח.

עוד עיני רואות את התמונה. מפקד הגיטו, הגרמני גלר, נכנס לבית־הכנסת, ובפרגול השזור שבכפו הצליף על ראשי הנשים והילדים. כל היוצא החוצה, נתפס על ידי אנשי הס"ס והושלך אל המכונית השחורה. אמהות, אבות וילדים הלכו אל המכונית בצעדים קשוחים ובעיניים קופאות, כמהופנטים, אדישים מכול וכול. כבר קצו בחייהם מרוב ייסורים. עמדתי שם מן הצד, לפי שהכנסתי את המזונות שהביאו יהודים.

נשארנו בקוזמינאָק ועבדנו בה עד אפריל 1942. אחר כך אספו אותנו הרוצחים ושלחונו לקאליש. שם ערבבו אותנו בין בני קאליש. חלק נשלחו לפוזנאן ולמחנה, ולא שרד מהם איש.

מקאליש למאידאנק

פולה סקורניק־טומאשווסקה

ם כל משפחתי יצאתי מקאליש לווארשה בנובמבר 1939. השמועות על האקציה הגדולה גברו מיום ליום. בקדחתנות התחלנו להכין בונקר. לא די היה בכסף. נדרשו לנו קשרים, כדי להשיג בעלי־מקצוע. עבדנו בלילות בלבד, חפרנו בחשיכה כחפרפרות, ללא רחש. סוף־סוף סיימנו את בניין הארמון התת־קרקעי שלנו.

גרנו ברחוב נאלווקי 34, בבלוק של בראַואר. אחי וגיסתי חיים כחוק, בעלי "אויסוויזים" הם. מאיר וויינשטיין, איש קאליש, אף הוא עמנו. כ"פלאַצובקאז" — עובד אצל הגרמנים בצד הארי — הוא מסייע לנו הרבה בענייני חומר. אמי, אני וילדי אחי שמעון ואנולקה הננו "פראים" — עלינו להתחבא. יש לנו חדר מסווה. על הדלת תלינו אצטבאות של כלי־בית. למטה מצוי אשנב־הזזה. פעמים רבות ביום מזדחלת אמי בעד אשנב זה, אך עם כל רחש עליה לשוב.

הילדים מסכנים, ללא שמש, ללא ירק, ללא שמחה. בהכרח הם פקחים, וחזק עליהם לקח המלחמה: הם יודעים לשתוק. צליל רם עלול להביא את הקץ. כדי להעסיקם לימדתי אותם. להמחשת דברי, ציירתי להם.

ערב החג נורתה היריה הראשונה, מהבית שמולנו, נאלווקי 33. המרד התחיל. כל תאור לא יצלח בידי. אלה הם זכרונותי הקשים ביותר. היה זה מוות שאין לו קץ, סיוט ללא הפוגה. טאנקים, מטוסים, פגזים, רימונים, אש ולבסוף — גאז. כל התנגדות נדונה מראש לכשלון. האנשים לחמו על כבוד האדם. הם סרבו ללכת כצאן לטבח.

את הסדר ערכנו בבונקר. היה בידינו מלאי יפה של מזון, מים, מאור. אך השטח היה קטן לעשרים מסובים. כדי להרגיע את הילדים בפחדם, סיפרתי להם בלחישה אגדות. הפתח היחיד בתקרת הבונקר הוליך אל מחסן נייר ריק. בלילה יצאו אחי ומאיירק לעמוד על המשמר. שניהם חיפשו גם קשר אל איזו קבוצה לוחמת. עד שהשיגו ידיעות ראשונות, כבר אירע האסון.

בבוקר נדם קול הקרב מעלינו. שמענו רחש משונה, שהלך וגבר, כביכול סחפה הרוח גליונות נייר. פחדנו. המחנק בבונקר הלך וגבר. פתאום שמעתי את קול אחי: "שקט, שקט, ללא בהלה, הבית שמעלינו בוער". בעד הפתח שבתיקרת הבונקר החל מסתנן עשן. אחי התכוון לפרוץ הראשון מתוך הבונקר, אך להוותנו נשתוללה השרפה בכל עוזה ולא ניתן כלל לעבור. החמצן הלך וכלה, המחנק גבר. עתה החליטו אחי ומאיירק לפרוץ בעזרת מוט הברזל הכבד, שהוכן לצרכי התגוננות, פתח בקיר, כדי להמלט. הלא טוב למות מפגיעת כדור מאשר להשרף חיים.

בחילופים הלמנו במוט. אחדים התעלפו במחנק. סוף־סוף נפרץ פתח בקיר. בעד הפתח בתקרה כבר התחילה פורצת אש. האוויר בפנים כלה. האדוקים אמרו וידוי. אחי השליט משמעת ברזל: הראשונים ייצאו הילדים והנשים, אחריהם הגברים, ואחרונים — הוא ומאיירק. יצאנו וראינו את עצמנו כניצולים. גרמנים לא היו במקום. הבית כבר עלה באש כולו. על גוויות מפוחמות, ליד גושים מתמוטטים, ללא צנים, ללא לבנים נמלטנו לבקש לנו מקלט ארעי.

נעצרנו באיזה מרתף. כאן נגלתה לעיני תמונה, שלא אשכחנה לעולם. על הרצפה שכבה נערה צעירה בעלת פרצוף מעורר זוועה: פניה שרופות, ללא עיניים ופה, וכולה פצעי כוויה. לידה כרע ארוסה ולחש לה דברי חיבה. הוא ביקש את עזרתנו, להקל את ייסורי גסיסתה. נתתי לו קופסת־קרם שנמצאה בכיסי. ידעתי שאין המשחה עשויה להועיל.

לאחר כמה ימי נדודים עלה בידי אחי לקשור מגע עם קבוצת הלוחמים של לאון ראובן, ששכנה באגף ששרד מהבית שברחוב פראנציסקאנסקה 22. היתה זו קבוצה חמושה, שקיימה כרע ארוסה ולחש לה דברי חיבה. הוא ביקש את עזרתנו, להקל על ייסורי גסיסתה. נתתי לו בלילה, טיפלנו בחולים ובפצועים. הטרידו אותנו הרבה קבוצות הס"ס, שחיפשו יהודים חבויים. את התרמיל המכיל את כל רכושנו שמרנו לידנו. לצווארי הילדים ענדנו תעודות־לידה מעציבות — השם, שם המשפחה, תאריך הלידה — בתקווה שיימצא להם מציל וגואל.

האימה התישה את כוחי. חגרתי את התרמיל ונרדמתי בישיבה. כעבור רגע קל הגיעו הסיירים והודיעו שאנו מכותרים על ידי הגרמנים. למאבק אין כל תכלית, עלינו להכנע. אחדים אמרו להלחם ולנפול על נשקם, אך הרוב השלו את נפשם כי יהדות העולם תצליח להשפיע על הרוצחים, ועדיין לא אבדנו. נכנענו ללא ירייה אחת.

הם הביאונו אל חצר הבית שבפראנצישקאנסקה 20, ופקדו עלינו לפנות אל הקיר. ציפינו לירייה האחרונה. לפתע הגיע במרוצה שליח גרמני והגיש למפקד כיתת־היורים פתק, שהיה כנראה מיברק המצווה לעכב את ההוצאה לפועל. הגרמנים חיפשו בכלינו. החבאתי יהלום, ובעון זה קיבלתי מהלומת קת במתני (עד היום אני חשה בהם). עתה הוליכו אותנו אל האומ־שלאגפלאץ. כפי הנראה, היינו קבוצת המורדים הראשונה שלא נורתה מיד.

המסע בקרונות הריהו סיוט בפני עצמו. כשהאיטה הרכבת אמרנו להשליך מתוכה את ילדינו, אך אחי לא עצר כוח לעשות כן. עדיין האמין כי יצילם. דחוקים, רעבים, מיוגעים, חדורים אימת־מוות נסענו אל הבלתי־ידוע. אחי ומאיירק עקרו שני לוחות, ובפתח שנוצר ניתן לקפוץ מהקרון (אך על הגג ישבו גרמנים חמושים). הם דיברו על לבי כי נקפוץ יחדיו, שכן אנו הצעירים בחבורה. אלא שלא עמד לי כוחי להפרד מעל אמי.

רבים מנוסעי הקרון שלנו לא הגיעו לסוף המסע. כשנעצרה הרכבת במחוז חפצה, הוצאו החיים והובלו למאידאנק. את התשושים שלא יכלו ללכת רצחו מיד. גם לגן־עדן ששמו מאידאנק לא הכניסונו מיד. גשם ירד. כל הלילה עמדנו מחוץ לגדר־התיל, בשמירה חזקה. בבוקר התחיל שרב, והצמא הציק לנו. איש הס״ס קרא לנו לגשת אל הברז. מי שהתפתה להאמין לו וקרב לשתות, נורה או הולקה בפרגול.

עכשיו ציוו הגרמנים להתייצב לנשים ולילדיהן. נקל לשער את ייסורי הפרידה שלנו. הוליכו אותם לעבר המשרפות, ובתקופה זו כבר ידענו יפה את שימושן. לאחר כמה שעות־כנצח ראינו מרחוק אמהות חוזרות וילדיהן עמן. כבזק נדלקה התקוות הכוזבת כי נחייה.

אלא שגם הפעם רומינו. נקראו להתייצב הנשים הבודדות. הלכתי בשורה אחת עם אמי ודודתי מסינג. האמנו, שאם לא חנקו את הילדים, אולי נזכה גם אנו להשאר בחיים. עמדנו במרחק רב למדי מתא המרחץ. לפתע עמדתי על תנועה חשודה בטורים הראשונים, שהגבירה את ערנותי.

כשהגיע תורנו להכנס למרחץ, הפריד איש הס״ס בינינו: אותי כיוון ימינה, ואילו את אמי ואת הדודה — שמאלה. הבינותי, כי הן נשלחות למוות, ואילו אני — לעבודה. משהו נשבר בקרבי. אבד ממני כל רצון לחיות בלי אמי. רציתי להיות עמה בשעת גסיסתה, באותן שבע דקות איומות של חניקה. בתנועה מהירה הצטרפתי לשלישייה הבאה ונדחקתי לקרב אל אמי. אך התליין הבחין במעשה, ושלל ממני את הזכות לברור לעצמי מיתה. הוא רץ אחרי, תפס אותי והשליכני אל חיי העינויים והייסורים.

לאחר מאידאנק שהיתי במחנות אחרים, בסקארז׳יסקי, בפלצרי שליד צ׳נסטוחובה, בהאסאג, שם עבדתי בתעשיית תחמושת.

יצאתי לחרות ב־17 בינואר 1945. משהופעלה התחבורה בארץ, חזרתי לקאליש.

גיטו קוזמינק

פאבק שווארץ

יש סטאווישין אני. ביום ינואר נאה, ב־18 בו 1940, בשמונה בבוקר נפוצה במהירות הבזק הידיעה, שכל היהודים חייבים להתאסף בבית־הספר העממי, ומשם יוסעו בכיוון בלתי־ידוע. בבואנו, נערך חיפוש מחמיר בכלינו, שנמשך כל הלילה. למחרת הוסענו במשאיות של הגרמנים בדרך לקאליש, וז׳אנדארמים שמרו עלינו. בקאליש הביאונו אל בניין־השוק. עד 1939 היה בניין זה שייך ליהודי, ועתה עשאוהו גיטו ליהודי אוסטרוב, קוזמינאֶק, סטאווישין וסביבתם.

בבניין־השוק שהינו שמונה ימים ומשם נשלחנו ללודז׳. משהגענו לתחנת הרכבת קאליסקי בלודז׳, נצטווינו לרדת לרציף, זה היה ב־28 בינואר, יום צינה עזה. עד שמונה בערב נאלצנו לעמוד שם, ישישים, נשים וטף, ואז נודע לנו כי הכול נוסעים חזרה לקאליש. דומה היה עלינו, כי אנו נוסעים איש איש לביתו, אלא שהאכזבה מרה היתה.

הוחזרנו לבניין־השוק ושהינו בו עד ה־15 בפברואר 1940. אותו יום הטעינו אותנו כבהמות המובלות לטבח והסיעונו לקוזמינאֶק, מהלך 22 ק״מ מקאליש.

דרך בקוזמינאק

בקוזמינאָק רוכזו כל יהודי הסביבה, ופוזרו בעיירה, אך ימי אושרם לא ארכו. בחודש העשירי 1940 פקד גאולייטר גרייזר לסגור את כל היהודים בגיטו. הפקודה הוצאה לפועל. הגרמנים הקצו לגיטו את הרחוב הקטן והמזוהם ביותר, בו נמצא גם בית־הכנסת. בשלהי השנה כבר שכנו כל היהודים מאחורי גדר התיל.

בגיטו קם ועד, שהשתתפו בו אנשים ברוטליים, חסרי־תרבות, דמויות אפלות של חיים על חשבון זולתם. במעשיהם הביאו עדי אובד מאות משפחות. ארשה לעצמי לקרוא בשמם של שניים מהם: שמואל דודאָק, יליד סטאווישין, סגן יושב־הראש הנודע, ויצחק האַפטקה, יליד קוזמינאָק, שנתפרסם בשעת הסלקציות.

בגיטו נכלאו כ־1500 נפש. מאלה נשלחו 100 צעירים לאופאטובק, מהלך 12 ק״מ מהגיטו, ושם הוקם מחנה־עבודה בהנהלת קומיסאר גרמני מהרייך. 10 איש נשלחו לקראוויצה, מהלך 6 ק״מ מאופאטובק. באמצע שנת 1940 הגיעה לגיטו שיירה חדשה של קרבנות מחוץ׳ וכפרים שמסביבה.

בגיטו קמו סדנות לחייטות, לסנדלרות, לסנדלי־עץ וכיוצא בזה. אנשים רבים יצאו יום־יום לעבודה. כמפקח בגיטו נקבע פולקסדויטשה בן חוץ׳, ביחלר, איש אפל ומרושע, שייצר מטאטאים עד המלחמה. עתה נמצאה לו הזדמנות להכות יהודים.

כך חלפו 11 חדשים "בשלום".

אך את ה־28 בנובמבר 1941 לא אשכח לעולם. היתה השעה שש בבוקר. בעז החלון שמעתי צעדי שוטר יהודי. הוא הכריז: בעוד רבע השעה יעמדו הכול מוכנים ליד בית־הכנסת. הבינותי מה מכין לנו הגורל. סקרתי את גדר הגיטו: היא הוקפה ז׳אנדארמים, וכל עשרה מטרים עמד שוטר חמוש. הווי אומר, אפסה תקווה להינצל.

וכך התחיל הורבנו של גיטו קוזמינאָק. נציגי היהודים ערכו רשימות, בהן נכללו לפי התור ישישים, תשושים, חולים וילדים עד גיל 15. המראה המחריד ביותר נתגלה עם שילוחם של הילדים, כשהפגין את נטיותיו הסאדיסטיות רוצח־ההמונים הנאצי, גלר, ששימש גיטואינספקטור. בהזדמנות זו עקר 600 איש מתוך הקומץ של 1500. נותרו הכשרים לעבודה בלבד.

אשמה כבדה בקרבנותיה של סלקציה זו מוטלת על הנציגים היהודים, שהעלימו את הגזירה מהציבור. ב־2 בדצמבר 1941 הובאו לגיטו קוזמינאָק היהודים האחרונים מבית־החולים. הובטחו להם תנאי־דיור טובים יותר, אך המרמה נתגלתה מיד. הם נשלחו יחד עם ה־600 שנעקרו מקוזמינאָק. כך השמידו משנאינו 750 נפש. הטראנספורט נשלח לעבר גולוחוב, והמשאיות השחורות, החתומות, עברו על פני פלאָשאָו, חאָלמנו, קולו.

ב־18 במאי 1942 שוב נגזר על היהודים להתכנס ליד בית־הכנסת. את כל האקציות והסלקציות ריכזו הגרמנים ליד בית־הכנסת. ושוב נשלחו לעבר פוזנאן 100 איש מתוך הגיטו הקטן, ביניהם נשים ונערות רבות. שוב נפרדו בנים מעל אבותיהם. עתה האמינו שאר היהודים בגיטו, כי הם יישארו במקום. אלא שגם הפעם נכזבה תקוותם.

ששה שבועות לאחר השילוח האחרון למחנות פוזנאן, הגיעה לקוזמינאָק ההוראה לחסל את הגיטו. כל היהודים יוסעו לליצמאַנשטאדט (לודז׳). ואכן זה היה קצו של גיטו קוזמינאָק.

מוסבורג 13.9.1946.

לאושוויץ ובחזרה

משה בלאשקובסקי

בספטמבר 1939 גויסתי גם אני לצבא הפולני ונשלחתי לעיר קונין. שם נפגשתי עם עוד שני בני קאליש, שלמה בלאנקראט ומאיר ואקרמן. עד מהרה נמצאתי בחזית הקדמית, ולאחר קרב גדול נעלמו מעיני שני עמיתי, ואילו אני נפלתי בשבי בסמוך לז׳יראדוב. משם נשלחתי ממחנה למחנה וכך עברתי את בלוינה, ראווה, מאזובייצק וסקרנייביץ. כאן מצאתי קבוצת בני קאליש, שהיו בצוותא: בנק דזיאלושינסקי, אברהם גולד־שטיין, יוזֶק אוקונובסקי, יוסף קאהן. הצטרפתי לחבורה. מסקרנייביץ נשלחנו לעבוד בגרמניה, ובכל המקומות ששהינו בהם לא נתפרדה החבילה.

במארס 1940 שוחררנו ואיש איש הלך לדרכו, אל קרוביו. בקאליש כבר נעקרו כמעט כל היהודים, ולא היה טעם לנסוע לשם. התחלתי לחפש את קרובי. יצאתי לווארשה ושם נפגשתי עם יהודים רבים בני קאליש, שכבר הספיקו לטעום את נחת־זרועו של ההיטלריזם. מצאתי גם חלק מבני משפחתי, ומפיהם נודע לי, כי אשתי נמצאת בז׳אֶשוב. יצאתי לשם דרך צ׳אֶנסטוחוֹב, בה נפגשתי עם בני קאליש מעטים. עברתי גם את קראקוב, ושם פגשתי אנשי קאליש רבים, כשהם ערוכים בתור ליד בניין הקהילה, לשם קבלת תבשיל. בז׳אֶשוב מצאתי את אשתי וכן מספר רב למדי של בני קאליש, שנעקרו בטראנספורט האחרון ונשלחו לכאן.

זכורים לי כמה מאנשי היודנראט, שפעלו רבות לטובת אחיהם, הרי אלה לייביש יעקובוביץ וארשאווסקי. לעומת זאת היו רעים מעשיהם של השוטרים הבכירים לאון קאהן וניטקה.

עבדתי בטחנת־קמח והשתכרתי די מחייתי. יום אחד, בשעת העבודה, נחטפתי על ידי אנשי הגסטאפו והס״ס ונשלחתי למחנה פוסטקוב. למחרת ברחתי משם, חזרתי אל אשתי, ויחדיו יצאנו לכפר וישבנו בו. גם בכפר נחטפתי ונשלחתי למחנה נובי־סונץ׳. אלא שכעבור שבועיים ברחתי גם משם. לאחר שבעה חדשים הוצאתי מביתי על ידי שוטרים פולנים ונשלחתי למחנה פוסטקוב.

במחנה זה שוב נפגשתי עם בני קאליש: אברהם ארונוביץ׳ משה ארונוביץ׳, לייביש יעקובוביץ׳, אחיו ובנו, עקיבא לאנדובסקי, קליינמן ואחרים. ימים קשים עברו עלינו שם, עד 1944. אופייני הדבר לבני קאליש: בכל מקום שנמצאו בו, נסכו חיים, ועוררו עניין.

כבד היה הרעב, ואף על פי כן הגענו לכלל שיחה על התיאטרון, והנה עלה הרעיון לכתוב מחזה ולהציגו. בתחבולה מסוימת הצלחנו להגיע לבית־החולים, ושם ניתן לנו לכתוב את המחזה, בהדרכתו של לייביש יעקובוביץ׳. המחזה ״דער גרויסער מאָמענט״ הוצג, ולגבי התנאים במחנה היתה הצלחתו למעלה מן המשוער. כפרס על המלאכה קיבלנו קצת מזון. ואף על פי שהמזון היה עיקר בימים ההם, נהנינו לא פחות מההישג המוסרי שבדבר.

ביוני 1944 הסיעונו לאושוויץ, ושם האכילונו מרורים. ראינו בחוש כי אבדנו, על כן הצהרנו שחשמלאים אנו, ונשלחנו לגרמניה, לעבוד בגלייוויץ. שם עבדנו שבעה חדשים בבית־חרושת לתחמושת, ותנאינו נשתפרו מעט. במקום זה ניהלנו פעולת מחתרת ואף עשינו מעשי־חבלה.

משקרב הצבא האדום, העבירונו לארץ פנימה, אל בלֶאכהאַמר. כעדר צאן רדפונו, בימי הצינה העזים ובסופות השלג המשתוללות. בדרך כשלו ונפלו יהודים רבים, ביניהם מרביתם של בני־קאליש. הבינונו כי בא הקץ. נדברנו להמלט בשעה אחת לאחר חצות ונתפזרנו ביער.

מקצתם של הבורחים נורו, מקצתם חזרו בהם, אך הנכנסים ליער ניצלו. רק כשהאיר היום נודעו לנו אבידותינו. מכל בני קאליש נשארנו שלושה: אברהם ארונוביץ׳, הנמצא היום בקפריסין, עקיבא לאנדובסקי ואני, שנינו בקאליש. ביער הצטרפנו לקבוצת פארטיזאנים, וכעבור כמה ימים שוחררנו במקרה על ידי הצבא הסובייטי.

לאחר כל התלאות הגענו ברגל לעירנו קאליש, ולא מצאנו בה לא קרוב ולא גואל. על אף הייאוש והאכזבה גילינו מעט מרץ ואומץ־רוח וניגשנו לעבודה. עקיבא לאנדובסקי הוא כיום איכר בעל משק, ואילו אני עובד כמזכיר בוועד היהודי.

חלום אחד חלמנו במחנות: לזכות למפלתו של הפאשיזם ההיטלרי. זכינו.

בעיר ובסביבה

משה יעקבוביץ

ערי גליל פוזנאן, שצורף לרייך, היו הראשונות שנגזר עליהן להיות "יודנריין"; ואילו קאליש ובלאשקי היו הראשונות בהן נעקרו היהודים בדרך כפייה, על פי תכנית ערוכה מראש.

בימי פרוץ המלחמה גרו בקאליש כ־33 אלף יהודים. העיר יפה מאוד, והיא בנוייה על נהר פרוסנה, המקיפה ואף חוצה אותה פעמים אחדות. בשל כך היו מכנים אותה "ונציה הקטנה". האוכלוסייה היהודית היתה ערנית מאוד, ובעיקר הנוער, שהיה משכיל ברובו. היו בעיר הסתדרויות רבות, ציוניות ואחרות, מועדוני ספורט ואיגודים אחרים.

בית־כנסת יפה היה בעיר, אלא שחדשים אחדים לאחר הכיבוש הרסוהו, כדי להשתמש בחומר־הבניין. שני בתי־העלמין, הישן מהמאה ה־16 והחדש, נהרסו ונחרשו בקיץ הבא. היו בה גימנסיה ובתי־ספר יהודיים, בית־חולים, בתי יתומים וזקנים, ותיאטרון יהודי.

עיקר פרנסתם של היהודים היתה על תעשיית התחרים. יחידה היתה קאליש בבחינת עיר־תחרים. מקום שני תפסו המסחר והמלאכה. האוכלוסייה היתה אמידה למדי.

עם פרוץ המלחמה נמלטו מרביתם של היהודים מזרחה, מאימת קלגסיו של היטלר. בהלת הבריחה כמעט ששיתקה את התחבורה, והצבא הגרמני הדוהר עבר כמובן את כל הבורחים. אחר כך נאלצו הרוב לחזור, אך רבים הצליחו לברוח לרוסיה.

מיד החלו מצודים על הגברים, שהועסקו בקבורת מתים, בניקוי מכוניות וכדומה. לאחר סיום העבודה היו מסיעים את רוב הפועלים "האשמים במלחמה" אל החורשה בוויניארי, ושם הרגו אותם בירייה וקברו בקברים שנכרו על ידי הקרבנות עצמם.

היהודים לא היו יוצאים לרחוב ומתחבאים, מחמת המציק. אך הגרמנים מצאו תחבולה לגילוי היהודים: במחיר פניגגים אחדים היו נערים פולנים מצביעים על דירותיהם של היהודים. אגב חיפוש הפועלים עצרו הגרמנים בנות ישראל יפות, נעלו אותן לכמה ימים בדירות ריקות בלי להאכילן, ואחר כך שלחו את הקלגסים להתעלל בהן. על פי רוב נסתיימו חייהן של הבנות הללו בקפיצה מהקומה השלישית או במיתת־ירייה מידי חיית־טרף גרמנית מיוחמת.

כעבור כמה ימים נוצר הוועד היהודי, ולאחר תשלום קונטריבוציה גדולה ומתן אלפיים פועלים יום־יום, נפסקו המצודים. אלא שהאוכלוסייה היהודית הוסיפה לחיות באימתה, וכבר לא בטחה ביום המחרת.

דגלו של היטלר התבדר מעל העיר. כל עליצות שבקה חיים. מפניהם של הבריות נעלם כל חיוך. נותרו החיוורון והאימה בעיניים. שחוקים, כצללים, עברו יהודים ברחוב. לאחר שבועות אחדים אילצונו לענוד את הסרט הצהוב. בדצמבר החלה העקירה. ביצעו אותה אנשי גסטאפו וס"א.

מבניין השוק, בו רוכזו היהודים, הוליכו אותם בצינה ובשלג אל תחנת הרכבת, והטעינו בקרונות־בקר פתוחים. את המסע האריכו הגרמנים במתכוון, על ידי שהייה בתחנות צדדיות. הכול היו תשושים ברעב ובצינה, שהיתה עזה במיוחד אותו חורף.

אחותי, שהוסעה בטרנספורט זה, תיארה במכתב אלי את המסע. כשעברה הרכבת ביער, הושלכו הגוויות מתוך הקרונות. כעבור ימים אחדים הגיעו המגורשים אל הערים סוקולוב פודלסקי, וונגרובו, לושיצה ויארניאקי. שם שוכנו בדירות הגרועות ביותר, חמש עשרה נפשות בדירה. כמנת־מזון קיבלו 100 גראם לחם, כמה נתחי תפוחי־אדמה ומרק. נשארו בחיים רק היהודים שעבדו למען הז'אנדארמים או בעבודות צבאיות כלשהן, אך גם אלה מעטים היו.

מהלך 30 ק"מ מקאליש נמצא כפר בשם אוסטרוב קאליסקי. 53 יהודים גרו בו. בכפר זה נולדתי ושם מתו עלי הורי. אותו חורף גרתי שם עם דודתי. כל החורף עבר עלינו בשלום, להוציא את החיפושים שערכו הז'אנדארמים כל יומיים־שלושה, כשהם "מחרימים" משהו מדי פעם.

בשכנותנו נמצא מפקד הז׳אנדארמים, ס״ס אוּבּאַרשאַרפיהרר פאָך. גבה־קומה היה, מנומש, בעל פני רוצח, דמות טיפוסית של ״הגזע העליון״. בראש כנופיית שוטרים גדולה היה מסייר בסביבה, מכה כל יהודי שנקרה בדרכו על שלא רכן כל צרכו כשהחווה לו קידה, ובפעם אחרת כשהחוו לו קידה, היה צורת שאין אנו שווים לו כל עיקר. כן נוהג היה להכות בקת הרובה, עד שיתעלף קרבנו. אם מצא בידי יהודי חפץ כלשהו, שהיה מיועד לחליפין עם האיכרים, לשם השגת מזון, הרג את קרבנו בירייה, או שהתעלל בו תחילה על ידי דקירות כידון ובעיטות, ורק אחר כך ירה בו.

הוא לא הניח את הרובה מידיו. פעם אחת ירה בנער בן 17, לאחר שמצא בכליו שני תפוחי־אדמה. תוך הדשיים רצח 36 איש, ביניהם כמה פולנים. הכול פחדו מפניו ובבואו לכפר היו נמלטים ליער. כדי לספק את רצחנותו היה הורג לפחות כלב, לפני צאתו משם.

בפברואר נצטווינו לענוד כוכבים צהובים על החזה ועל הגב. במארס התחלנו לעבוד אצל הז׳אנדארמים, מהלך 8 ק״מ מכאן. עבדנו 12 שעות ביום בגן־הירק ובעבודות אחרות. עדיין האמנו בסיומה של המלחמה. עם נפילת צרפת נמוגה גם תקווה זו.

ב־23 ביוני 1940 הגיע תורנו. בחמש בבוקר הופיעו הז׳אנדארמים והקצו לנו עשר דקות להכנות לדרך. נסוכי־שינה היינו ולא ידענו מה ניקח עמנו. ואכן לקחנו מעט מן המעט. תחנת־האיסוף נקבעה במשרד הז׳אנדארמים בבז׳אֶזיני, מהלך 8 ק״מ. החפצים הוטענו על עגלות, ואילו אנו הלכנו ברגל. על אף השעה המוקדמת נודע לכל הפולנים כי מגרשים את היהודים, ועל כן התייצבו בדרך כדי להפרד מעלינו. אחדים עמדו עצובים והרכינו ראש, אחדים בכו, לא מתוך צער על עקירתנו אלא מתוך חשש שמא יפקוד גורל זה גם אותם. אך רובם נפרדו מעלינו מתוך שמחה לאידנו, כשהם מתברכים בלבם על שסוף־סוף נפטרו מהיהודים לעולם.

בבז׳אֶזיני הטעינו אותנו על גבי משאיות, ולאחר מסע של שעתיים הגענו לקוּזמינאֶק, היה זה בבתי פולנים, בקתות־חומר או בתי־כפר ושילמו להם שכר־דירה. הגרמנים קראו למקום בּוֹרנהאגן, ואנחנו כנינו אותו קופנהאגן.

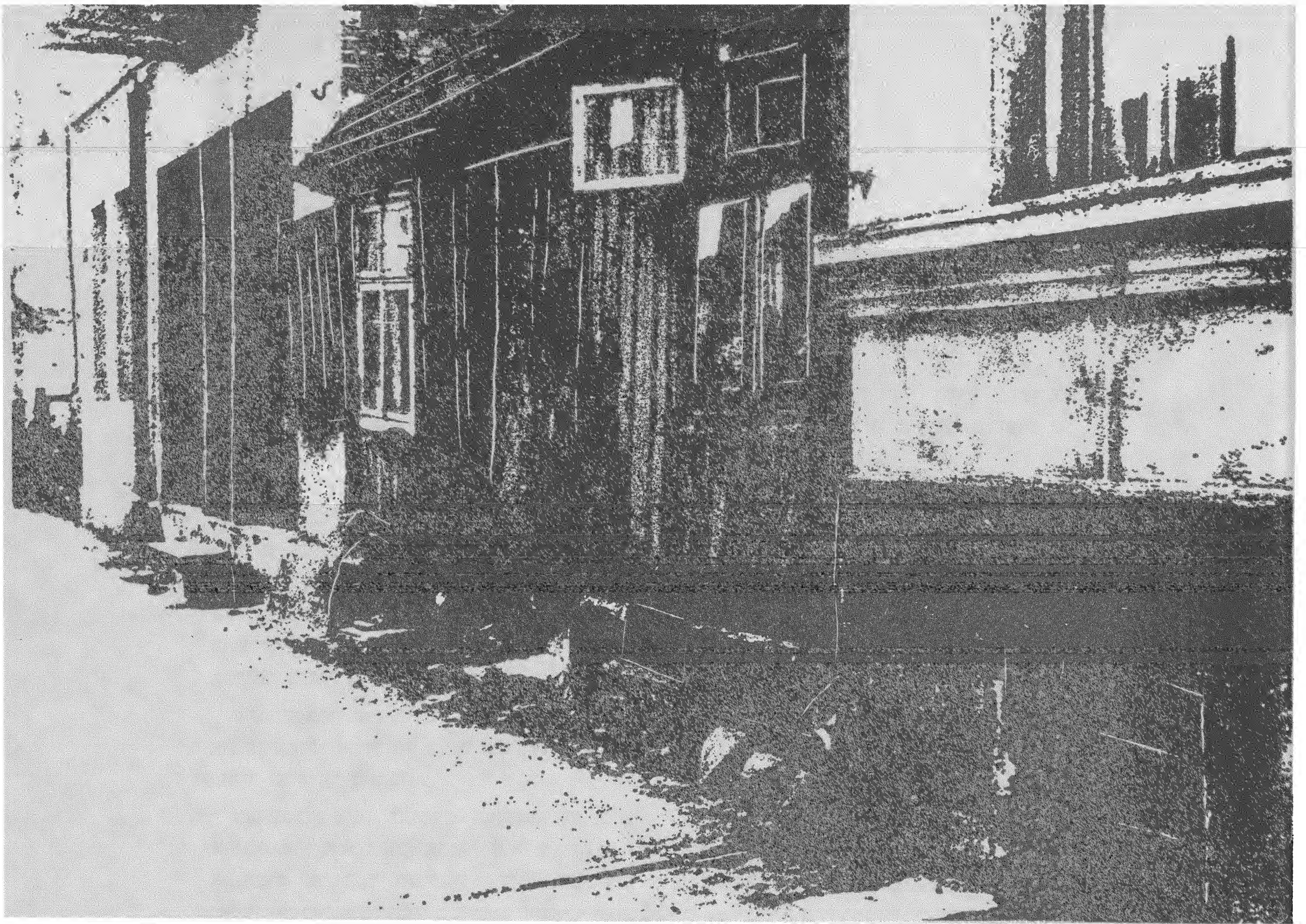
בבואנו כבר פעל שם ועד יהודי, בן שבעה חברים. יושב־הראש היה רוט, איש קאליש. חמישה ״אוֹרדנאָרים״, היינו שוטרים, שענדו סרט צהוב ועליו כתובת ״אורדנאֶר״, שמרו על הסדר. מיד הכניסונו לבית־הכנסת, בו כבר שכנו יותר ממאה יהודים, זקנים ועניים, שלא השיגה ידם לשלם שכר־דירה. בית־הכנסת היה גדול, והתנוסס על כיכר גדולה, ריקה. מאחריה זרם פלג, מעברי הכיכר עמדו בקתות. הרחוב הנסמך לבית־הכנסת נקרא רחוב קילינסקי. בלתי־מרוצף היה, ובו גרו בעיקר היהודים, רובם בבתים רעועים ובתנאים קשים.

הוגש לנו מרק כוסמת. הוותיקים כבר הכינו להם מדפי־שינה, ואילו אנו שכבנו על הרצפה והצרורות שימשו לנו כרים. בהרהורים חלף עלי הלילה. בבוקר מצאתי את בן־דודי, שגר בביתו של פולני מסויים זה שבועות אחדים. אצל פולני זה שכרתי דירה לדודתי ולי. בשבוע הראשון לא יצאנו לעבודה. קיבלנו 50 גראם לחם ומרק. הורשינו להתהלך ברחובות ובכפרים הסמוכים, ורבים השיגו מזונות. בשבע בערב היה כל אדם חייב להמצא בביתו.

כל הגברים והנערות עבדו למען הגרמנים, אך הנשים הנשואות היו פטורות מעבודה. העבודה לא היתה רצופה: כל אדם עבד 4 ימים בשבוע האחד ויומיים בשבוע שלאחריו, כל יום מ־7 — 1 בצהריים. עבדנו בעיקר באחוזות שבסביבה, שנפלו בידי הגרמנים עם הכיבוש, וכן בכבישים ובעבודות שונות. הקשישים ריצפו את רחוב קילינסקי, ואחר כך רחוב אחד בגיטו.

בשבוע השני לבואי נאלצתי לצאת לעבודה, וכטירון נפלה בחלקי הגרועה בעבודות. נשלחתי אל אחוזת ״הגרף״, לניקוי בריכה מהטין שנצטבר בה. כוחנו עוד היה עמנו, אך העבודה קשה היתה במיוחד. לפני הוצאת הטין שאבנו את המים במשאבה, ואחר כך עמדנו עד הברך בטין, גם בימי גשם עז.

בנו של הגראף הגיע אותם ימים לחופשה. היה זה שרץ בן 19 ששירת בגסטאפו. הוא היה מצליף בנו בפרגול. שואבים היינו ללא מנוחה בקצב מהיר, אך משהאָט מישהו כדי להינפש כהרף־עין, מיד הצליף בו. שבועות אחדים עבדתי באחוזה, ואחר כך נשלחתי לעבוד בכביש. עבודה זו היתה קלה יותר.

רחוב בגיטו קוזמינאק

כך עבר עלינו הקיץ של שנת 1940. בבית לא ידענו מנוחה, שכן חיינו באימה מתמדת מפני חיפושיהם התכופים של הז׳אנדארמים. נאלצנו להחביא יפה את החמאה, הבשר וכל סחורה מסוג המוחרמות, שהיו אסורות על היהודים. בשעת החיפושים האלה שדדו הגרמנים שעונים וכל דבר־ערך.

באוגוסט נתמנה עלינו יודנקומיסאר מיוחד. כינינו אותו "גרינאֶר", על שם כובעו הירוק, אך על פי רוב "באֶזנמאכר", לפי שעד המלחמה ייצר מטאטאים ומכרם ליהודים. פולקדויטשה היה ושמו ביחלר. עם בואו נשלחנו לעבודה יום־יום. כן נשלחו 100 עובדים לאופאטובק, מהלך 12 ק״מ מקוזמינאֶק.

בין אלה הייתי גם אני. למחנה ניתן לנו בית־הספר שבכיכר השוק. בנינו בו אולמות, ובזה עבדו מקצתם של היהודים, והשאר עבדו בתחנת־הרכבת בפריקת מלט וסלק. העבודה קשה היתה. בארבעה נשאנו גגות וקירות של צריפים, ימים על ימים. משקל כל חלק כזה כ־300 ק״ג, ועד הערב היתה כתפי תפוחה. למחרת נשאתי על הכתף האחרת, ובינתיים פחתה התפיחות של הראשונה.

המזון לא היה רע כלל. קיבלנו 500 גראם לחם, ארוחת־צהריים ו־50 גראם חמאה. כל שבוע שילמו לנו 3 מארק. בשניים וחצי מארק עוד ניתן לקנות מידי הפולנים קילוגראם של נקניק. בכל יום ראשון הלכנו הביתה, לקוזמינאֶק. גם אני הייתי מבקר אצל הדודה. אחר כך נאסרה עלינו הליכה זו, אך אנו הוספנו ללכת, אף על פי שהנתפס נאסר ל־7 ימים ומחצית מנת־האוכל ניטלה ממנו.

עבדנו בקו פוזנאן־לודז׳. חדשים אחדים הובלו ברכבת משלוחים של רכב וציוד צבאי, ובכביש נע חיל־רגלים בלי הרף. צבא גרמני ואיטלקי נע במלוא החגור ממערב למזרח.

פרק גהינום

ר. פרשקר

לאנסברג, בלוק 18/193.

כבר ביומה הראשון של המלחמה נמצאנו אני ובני משפחתי בדרך לוואַרשה, וטעמנו טעמה של הפצצה גרמנית. בוואַרשה עברו עלינו שלושה שבועות של מצור וההפגזה האכזרית של הרובע היהודי.

לאחר מכן חזרנו לקאליש, אל בתינו. אך אבי, אחותי ובנה לא הורשו לחזור לדירתם, שנתפסה על ידי גרמנים, ועל כן באו לגור עמי ועם בעלי. כעבור כמה ימים הופיעו אצלנו ז'אנדארמים גרמנים בלוויית פולקסדויטשה מאנשי המקום, ערכו חיפוש, וציוו לנשים להתפשט ערומות, לשם חיפוש תכשיטים מוסתרים. משלא מצאו את הסכום הרצוי להם, הביאו את כולנו אל המקלט של העירייה. את הגברים השליכו אל בור אפל. בבן־אחותי, שהיה בעל דרכון־חוץ שלמד בבלגיה, התעללו במיוחד. בבוקר ובערב ציוו עליו לשכב והכוהו בפרגולים. ימים רבים נשמרו סימני הצליפה בגופו. סיוט זה נמשך ימים אחדים.

עתה העבירו את כולנו אל מנזר הברנארדינים, שברחוב סטאווישינסקה. בדרך אילצו במכות את בן־אחותי לזחול על בטנו. במנזר הושלכנו אל תאים, בהם שהו קודם לכן שבויי־מלחמה, ומובן שמיד שרץ עלינו הכינם.

כאן גמרנו אומר להימלט. אחד־אחד חמקנו משם, שכן היה המיבצע בגדר אפשרי בימים ההם. אחותי, אחי הבכור ובן־אחותי יצאו ראשונים לוואַרשה, שם חיכה להם גיסי. הם החליטו לעבור את הבוג. אבי, בעלי ואני נסענו ללודז', וכשהתחילו סוגרים שם את הגיטו, יצאנו בעגלה לוואַרשה. נאלצנו לעבור את הגבול בין הרייך והגנראלגוברנמאנט, ומעבר זה היה כרוך בחיפוש אישי קפדני. בקרבת מקום נמצאו פולנים־אנשי־חסד, שהסכימו להציל את היהודים מחיפוש זה תמורת תשלום דשן, והעבירו אותם דרכי עקיפין, אגב שדידת כספם ותכשיטיהם.

סוף־סוף הגענו לוואַרשה, אך ימי חירותנו לא ארכו גם כאן. הוקם הגיטו וכונסו בו מלבד יהודי וואַרשה גם יהודי הסביבה כולה. התחילו ימי העוני והרעב ונתרגשו הצרות שאין אנו מרבים לספר בהן, אף על פי שאין למצות את אימת הימים ההם כלל וכלל.

בריאותו של אבי רופפת היתה ולאחר שלושת חדשי ייסורים הוציא נפשו. התנחמנו בכך שזכה למות ככל האדם, נחמה זו מעידה יפה על הזמן. עתה תבעו ידידי־נפש שלנו ואחי עורך־הדין לאון סיטנר, שנמצאו בגיטו ראדום, כי נעבור לשם, שכן תנאי־חייהם קלים יותר, יחסית. התחלנו לטפל בבריחה ואכן עלה בידינו לצאת לצד הארי ולהגיע משם לראדום. שוב נאלצנו להיכנס לגיטו בגניבה.

אלא שאף כאן התחילו האקציות. טראנספורטים של אלפי יהודים נשלחו אל תאי־הגאזים ומאות יהודים נרצחו במקום. אותנו, את השרידים, העבירו על פני גופות — פשוטו כמשמעו — שהתגוללו ברחובות אל מחנה־עבודה, בו נאלצנו לעבוד בהשגחת אנשי ס"ס ואוקראינים, תמורת מנת־רעב. מחמת רעב החל בעלי בעלי תופח, ומשהגיעה תפיחות זו אל אזור הלב, נפטר.

נשארתי בחברת ידידים, אלא שכעבור חדשים אחדים נרצחו אף הם, בשעת אקציה להשמדת האינטליגנציה המקצועית. כך נרצחו בבית העלמין בשידלוֹבייץ משפחות רבות של רופאים רוקחים, מהנדסים ועורכי־דין. נשארתי ערירית, ואף שהופקרתי לא אחת לכדורים, ניצלתי בנס.

מחנה ראדום הלך והצטמק, עד שחוסל. את שרידיו שלחו לעבוד בתעשיית חומרי־הנפץ שבפיוֹנקי ליד ראדום. שם הפרידו בין הגברים והנשים ושיכנו אותנו בצריפים נפרדים, מאחרי גדר־תיל מחושמלת. שמרו עלנו אוקראינים. נעשו כמה נסיונות בריחה. האומללים שנתפסו בבריחתם נתלו לעינינו.

הגיע הקיץ של 1944. הצבא הרוסי הלך וקרב לוואַרשה. עתה חוסל המחנה שלנו. הגרמנים הטעינו אותנו בקרונות־בקר שנחתמו מבחוץ, ולאחר מסע של ימים אחדים הובאנו למחנה־הריכוז אושוויץ. כבעלי־מקצוע בתעשיית־החימוש עברנו למחנה ללא סלקציה. באושוויץ דוכאנו עד

עפר, צלם האדם נמחה מעל פנינו, הפכנו להיות מספרים, חוויותיו של אדם שם הן נושא לספר גדול.

כעבור זמן קצר נשלחתי, בקבוצת נשים, לגרמניה, לעבודה בתעשיית חומרי־הנפץ שבאזור האנובר. לאחר שבועות אחדים, כשהחלו צבאות בעלות־הברית תוקפים במקומות אלה את הגרמנים, שוב הטעינו אותנו בקרנות, כדי להעבירנו למחנה־הריכוז ברגן־בלזן. כמה מאות נשים היינו שם, באהלי־ענק. הרחצה נערכה תחת כיפת־השמים, לעיני השומרים היושבים בשומירות.

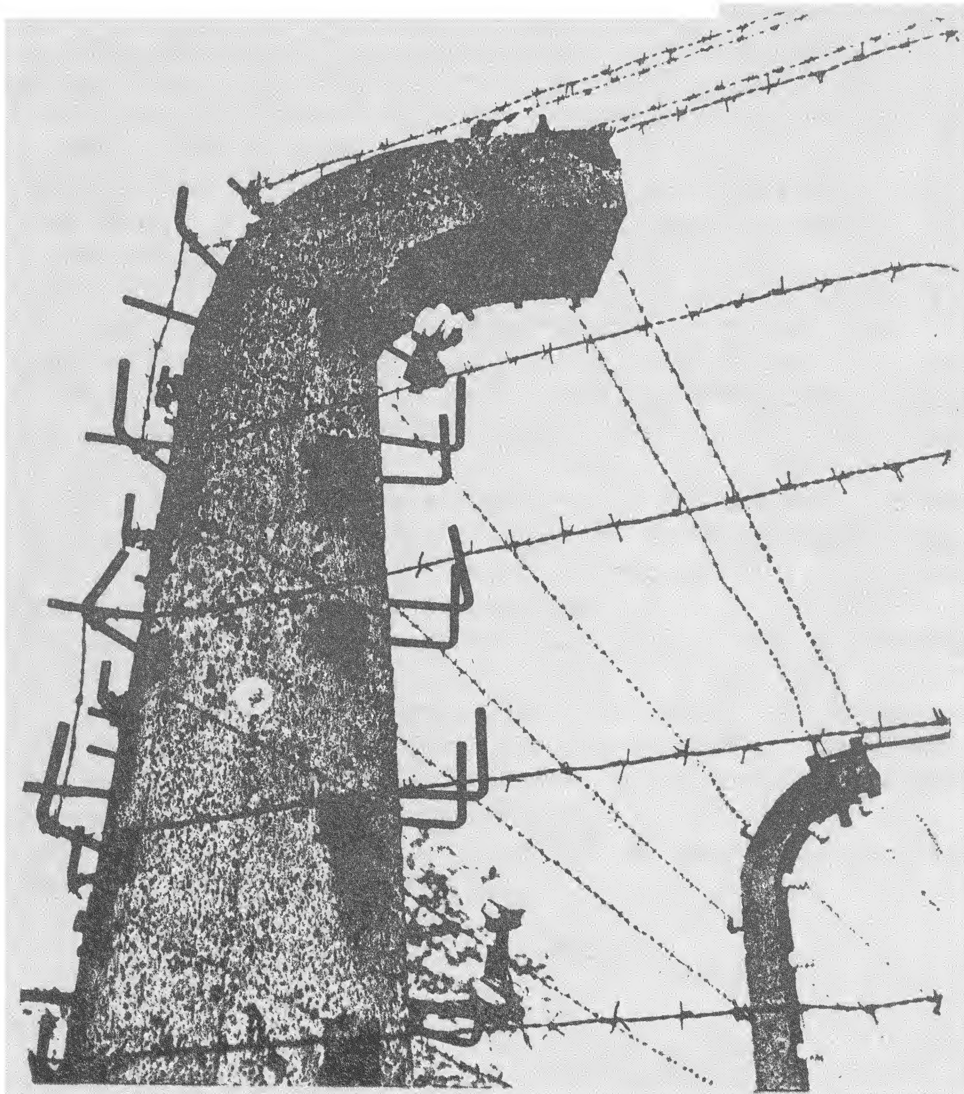
עברו כמה שבועות ושוב נמכרנו כעבדים לתעשיית התחמושת ואבק־השריפה שבסביבות לייפציג. כאן שהינו כמעט עד הסוף.

באפריל 1945, כשהתחיל הצבא הסובייטי תוקף את ברלין, שוב הטעינו אותנו הגרמנים בקרונות, ועמדו לשלחנו לאוראניינבורג, להשמדה. אך בעודנו בדרך נודע, שמחוז חפצנו מנותק ואנו מכותרים. הגרמנים עצרו את הרכבת בתחנה זעירה, ליד יער. שלושה ימים היינו עצורים בקרונות, תוך הפצצות שאינן פוסקות. שומרינו, אנשי ס"ס, גברים ונשים, חיפשו מחסה ביער, לבסוף הורעשה הרכבת שלנו בפגזים ובבוקעי־שריון, מהסוג שייצרנו גם אנו. היה זה ב־20 באפריל. 750 נשים היינו שם. 350 ניספו בהפגזה, ורבות נפצעו. יצאתי מרכבת זו ללא שריטה בגופי.

סוף־סוף הבינו שומרינו, כי בא קצם. הם פשטו את מדיהם, ולבשו בגדי אזרחים שהוכנו מראש. לנו, לשרידים, אמרו: "הצילו את נפשכם, לכו באשר תלכו".

מאותה שעה עד יום סיומה של המלחמה נדדנו קבוצות־קבוצות מכפר לכפר. הגרמנים האזרחים הלינו אותנו במתבנים, והקריבו לנו תפוחי־אדמה בקליפות וקפה שחור.

הנה, בליתי את הגיהנום.

מן המתים

ו. אדלר

מארס 1940 חזרתי משביי בגרמניה לווארשה ונכנסתי לגיטו. משנודע לי, שכל משפחתי נמצאת בז'אֶשוב חמקתי מהגיטו ונסעתי אליהם. בז'אֶשוב חייתי עם בני משפחתי ועבדתי במקצועי, כחשמלאי.

ביולי 1942 שולחו היהודים למחנה ההשמדה בראַווה־רוסקה. נשלחנו בקרונות בקר, בתנאים איומים. בדרך שבר אבי את הסורג ואילצני לקפוץ מהרכבת במהלכה. הקפיצה עלתה יפה. לאחר טלטולים ממושכים חזרתי ברכבת לווארשה. בקרון הרכבת הכרתי פולניה, שהצגתי עצמי בפניה כארי, שעניין רב לו בהצלת ידידו היהודי.

בעת הנסיעה הממושכת למדי זכיתי באהדתה ובאמונה, ובסופו של דבר הסכימה האשה להשיג למען אותו יהודי תעודות אריות ואת הקֶאנקארטה הנכספת, המקנה זכות ישיבה בצד הארי. משבאתי למקום שהועידה לי בווארשה, לשם קבלת התעודה, נאלצתי להודות כי אני הנני אותו היהודי. היא הופתעה וסירבה להאמין, והיה עלי לטרוח הרבה בשכנועה. לבסוף עמדה בדיבורה והשיגה את התעודות הנדרשות: הפכתי להיות אֶדוואַרד אוסינסקי.

גרתי בווארשה ועבדתי כחשמלאי בחנות לצרכי חשמל. בספטמבר 1943 הכירני פולני ממכרי ברחוב ומסרני בידי הגסטאפו. ימים אחדים עינוני באכזריות, אך אני לא גיליתי את שמה של אשת־חסדי. לבסוף נשלחתי בין 30 יהודים ופולנים להריגה בירייה. בחורשה הסמוכה לעיר נצטווינו להתפשט ערומים ולהערך בטור. מולנו נערכה כיתת־היורים. נשמע מטח היריות.

רצה הגורל שלא אפגע. העמדתי פני מת, נפלתי, ועלי נפלו גוויות המתים ממש. כך שכבתי מתחת לגוויות אחדות ודמם על גופי.

כשעמדו הקברנים — יהודים מהונגריה — להטילני לקבר, אמרתי להם שיהודי אני וביקשתי עזרה. הם נדהמו, אך לאחר התייעצות קצרה החליטו על מעשה נועז: ברגע שהיו אנשי הגסטאפו שטופים בלגימה הטילוני לבין השיחים הסמוכים.

עירום, מגואל בדם, שכבתי שם עד הערב. בלילה הלכתי לכפר הסמוך, והצגתי עצמי כאיש א.ק. שניצל מההרג. האיכרים נתנו לי לחם ומלבוש, וברגל חזרתי לווארשה. חזרתי גם לעבודתי באותה החנות ותרצתי את העדרי במחלה. בעל העסק לא ידע שאני יהודי.

בדצמבר 1942 שוב נפלתי בידיהם של הסחטנים. בגסטאפו עוניתי, נחקרתי והוכיתי. לבסוף דחקו אותי לתוך מכונית סגורה, בה נמצאו עוד שלושה גברים. כולנו הופשטנו תחילה עד עירום, וכך הובילונו להריגה.

ברחוב גרויאֶצקה תקפה פלוגת א.ק. את המכונית. בחילוף יריות קצר ויעיל נהרגו כמה מקלגסי הגסטאפו ואילו השאר נמלטו בבהלה. התוקפים פרצו את דלת המכונית ושחררו אותנו. עירומים כביום הוולדנו ברחנו אל השדה הסמוך. עד הלילה רבצתי תחת גדיש של שחת, ובחשיכה פניתי אל התושבים שבסביבה וקיבלתי מידיהם לבוש.

רק לימים נודע לי, כי למרבה המזל הושלכתי למכונית, בה הוסעו להריגה מפקדים בכירים של א. ק.

ב־1 באוקטובר 1944 פרץ המרד בווארשה. תקופה ממושכת מצאתי לי מקלט בעיי ההריסות. לבסוף הצטרפתי אל קבוצת פולנים, שעסקו בהצתת בונקרים, במשמר אנשי גסטאפו. כעבור ימים אחדים נשלחתי למחנה גוזן־מאטהאוזן. כאן צורפתי לקבוצת חשמלאים־מומחים, שמנתה 300 איש. עם כניסת הצבא האמריקני למחנה שרדו מהם — 13.

המחנה שוחרר על ידי הצבא האמריקני ב־5 במאי 1945. לא יצאו ימים אחדים וכבר נסעתי לפולין, לחפש את שרידי המשפחה.

רשם י. הולץ

בלועו של הארי

אירנה חמיילניצקה-פיקילניק

עד נובמבר 1942 עשיתי באחוזות סבי, בסביבת קראקוב, בתנאים המתקבלים על הדעת, בהשוואה למתרחש במקומות אחרים, חייתי שם יחד עם הורי. בראשית דצמבר הוזהרתי, כי הגרמנים עומדים להשמיד את יהודי פולין. השגתי תעודה ארית מזוייפת ויצאתי לקראקוב. במקרה שכרתי חדר בבית עורך־הדין נובאצ׳ינסקי, אחיו של האנטישמי הנודע אדולף נובאצ׳ינסקי.

כעבור ימים אחדים הגיעה לקראקוב גם אמי ובידה תעודות אחרות לחלוטין. היא באה לגור עמי, בתור שארת־בשר רחוקה. המהנדס סטמפל, שכבר גר באותם הימים בקראקוב כארי, השיג למעננו במשטרה רשיון־מגורים בעיר. בשנת 1944 נהרג איש־חסדנו זה ברחוב, בשעת מצוד על אריים, העומדים להשלח לרייך, לעבודה. אשתו (לבית אופנהיים) ובנו בן העשר נרצחו כעבור כמה שבועות, לאחר הלשנה של שכניהם.

הודות ל״מראה הארי הטוב״ הצלחתי לקבל עבודה במשרד הדואר. הצטרפתי למחתרת הלוחמת א.ק. ופעלתי כמקשרת בין היהודים בעלי תעודות אריות מזוייפות. סיפקתי להם כסף, תרופות ומלבושי־חורף. כן טיפלתי במשפחות פולניות שאספו ילדי יהודים. פעולה זו היתה כרוכה בסכנה.

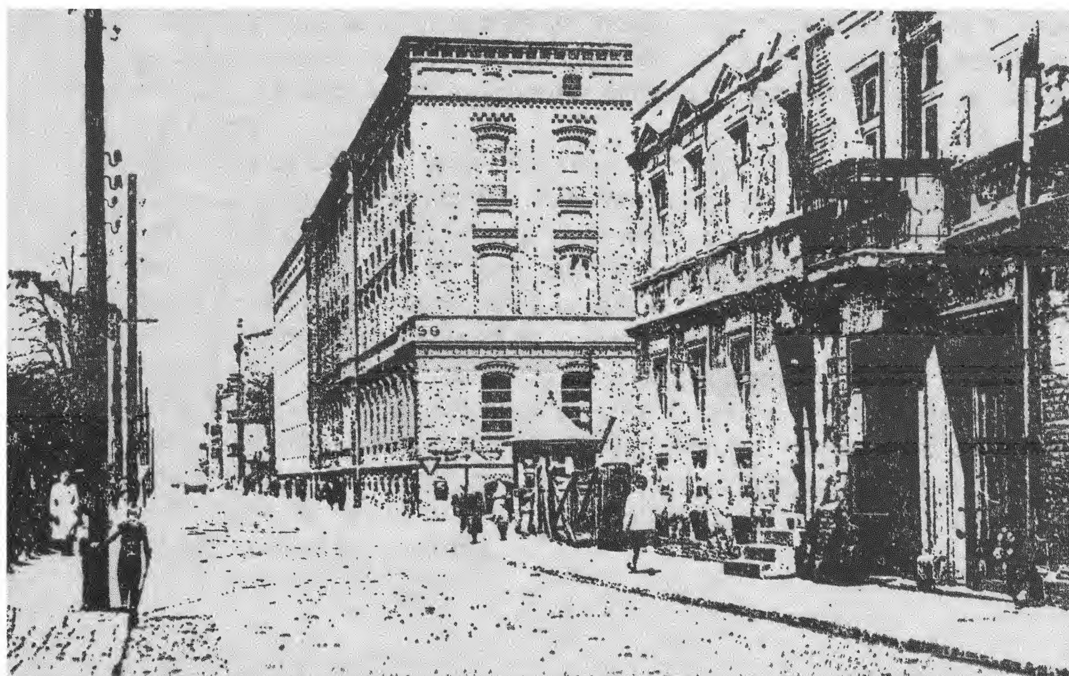
כפקידת־דואר הייתי סוקרת את המכתבים הבאים ומודיעה למיפקדת א.ק. על הגזירות המתרגשות לבוא. באופן זה הוזהרו החקלאים על האקציות העומדות להיערך, ויכלו להחביא בעוד מועד את יבולם מעיני הגרמנים.

פעמים אחדות נטפלו אלי הסחטנים, אלא שניצלתי מידיהם. עזרה רבה הושיט לי עורך־הדין נובאצ׳ינסקי, שלא העלה על דעתו כי יהודיה אסף אל ביתו. הוא הצהיר באוזני הגסטאפו בהן־צדק, כי שתינו קאתוליות שומרות־מצוות. נימוק נוסף השמיע, והוא שהכריע: הריהו אחיו של שונא־ישראל נודע, וכלום ייתכן שתסתתרנה יהודיות בביתו?

כפקידת הגאולייטר פראנק הוספתי לעבוד עד ה־17 בינואר 1945, היינו עד יום השחרור. ניצלתי בלועו של הארי.

תל־אביב, יוני 1961. רשם י. הולץ

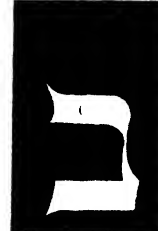
רח׳ נובה קרן שופנה (בית החרושת פ. ביגר)

מקאליש ליער

מיניה מילר

ת שתים־עשרה הייתי בראשית המלחמה. גרנו בקאליש, ברחוב פילסודסקי 18. אבי, גרשון קלעטשעווסקי, היה בעל בית־קפה.

כשנכנסו הגרמנים לעיר, השתררה חרדה, והדכאון הורגש גם בביתנו. כשריכזו הגרמנים את היהודים בבניין־השוק, נמלטנו מקאליש ללודז׳, ומשם לווארשה. אחי מישקה יצא יחד עם דודי לייזר קלעטשעווסקי לרוסיה, ושם נספו שניהם.

בווארשה שהיתי מאוקטובר 1939 עד ה־31 באפריל 1943. אבי עבד במטבח־הילדים של "טאז", ברחוב גאֶנשה. בשעת בלוקאדה, שנערכה ביולי 1942, נעצר אבי ושולח מווארשה. אני ואמי ברטה עבדנו אחר כך בשופ של המברשנים.

מדי שבועות אחדים נערכו סלקציות. בשעת סלקציה שאירעה ב־18 באוגוסט נעצרה אמי ושולחה. אותי השאירו הגרמנים בעיר.

במקרה נפגשתי עם הזוג גולדברג (גאֶנשה 29) שלקחוני עמם אל הבונקר שברחוב מוראנובסקה 7. חדשיים עשיתי בבונקר זה. אלא שיחד עמנו שהה שם אדם ששיתף־פעולה עם הגרמנים, והוא שעזר להם לגלות את הבונקר.

ב־31 באפריל 1943, בימי מרד הגיטו, פרצו הגרמנים לבונקר, חיפשו בכלינו, שדדו הכול, הכו אותנו והוליכונו אל האומשלאגפלאץ. כאן שהינו כל היום, ואוכל לא בא אל פינו. גם שתי חברות בנות קאליש פגשתי, כשהן חולות ותשושות, מפני שהגרמנים הזרימו גאז לבונקר שלהן לפני כיבושו.

בלילה דחקונו לתוך קרונות־משא סגורים, עד שאזל האוויר לנשימה. הרכבת הפליגה בכיוון אוטווצק, לובלין, מיידאנק. בידי אחד הצעירים היה משור־ברזל, ובדרך הוא ניסר את הסורג. בין אחת לשתיים אחר חצות, כשהרכבת דהרה במלוא מהירותה קפצנו, כמה צעירים, מהקרון. הגרמנים ירו בנו. לעברי ירו פעמים אחדות. נערה אחת נפגעה בששה כדורים ונפטרה מיד. כשנתרחקה הרכבת הרבה, קמנו, שתי נערות ונער, ויצאנו לעבר לובלין, דרך יערות סטוזאֶפיה, סטוצק, פולסייה.

ביער נפגשנו עם שומר־יערות, יאן שצ׳אֶנסני, בן הכפר דיז׳ין. הוא אסף אותנו וחודש ימים שהינו אצלו. יפה נהג בנו: הביא לנו קש, שמיכות, עיתונים. חייבים היינו להעלים את זהותנו מאשתו, שהיתה שונאת ישראל.

כעבור חודש המשכנו בנדודינו ביער, עד שנפגשנו בקבוצת פארטיזאנים, יהודים, רוסים ופולנים, כ־75 במספר, ביניהם כ־20 נשים. הצטרפנו לקבוצה. ביער נפגשנו גם בקבוצות של א.ק., נ.ס.ז., א.ל. אנשי א.ק ונ.ס.ז גילו כלפינו יחס רע מאוד, הם אמרו להרגנו, אך גם אנו היינו חמושים.

מפקד הקבוצה שלנו היה טוביה מילר, כיום בעלי. קבוצתנו עשתה מעשי־חבלה רבים: קיצצנו את חוטי־הטלפון של הגרמנים, תקפנו יחידת ז׳אנדארמים ונטלנו את נשקם ועוד.

התנגשויות רבות היו לנו עם הגרמנים שתקפו אותנו. רבים מהם נהרגו, אך גם מחברינו נפלו רבים. לאחר כל התנגשות נהגנו לעבור למקום חדש. מזמן לזמן הצטרפו אלינו שבויים רוסים שנמלטו ממחנות הגרמנים, צנחנים רוסים ואף פולנים בודדים, שהחליטו להילחם בגרמנים יחד עמנו. הפולנים הללו היו סוציאליסטים וקומוניסטים.

חיסלנו פולנים רבים מאנשי הסביבה, ששיתפו פעולה עם הגרמנים.

מזונות נטלנו בכוח־הזרוע אצל הפריצים והאיכרים העשירים. היו גם פולנים שסייעו לנו בהשגת מזונות, ואף הביאו לנו מיצרכים. רק בשעות הלילה היינו יוצאים לפעולה. בלילה מצאנו מקלט ביער, בסבך עציו. טעמנו טעמם של גשמים עזים וצינה שלמעלה משלושים מעלות, אך מלבד כמה שמיכות לא היה לנו במה להגן על גופנו, לא בגדים חמים, ולא נעליים וכלי־מיטה. חברים רבים משלנו לקו בהצטננויות.

צרות רבות נתרגשו עלינו. אספר על מקרה אחד. היה עמנו פולני בשם באגוס, מכפר פיאַנק, שברח מפני הגרמנים שחיפשו אחריו. כשבאו הגרמנים לביתו ולא מצאוהו, ביקשו לאסור את אשתו. נבהלה האשה והתחננה על נפשה, והבטיחה תמורת שחרורה לגלות את מקומה של קבוצת הפארטיזאנים היהודים, בה נמצא גם בעלה וכך הפתיעונו הגרמנים ביער ופתחו עלינו באש. טוביה מילר נפצע בראשו. נסוגונו ליער פנימה בחסות האש שפתחנו. כך ניצלנו. למזלנו, לא היו הגרמנים מעיזים להעמיק ולחדור ליער.

כמה חדשים לפני השחרור, בנובמבר 1943, ידענו ימים קשים. לפתע קיבלנו ידיעה מהפולנים, כי 200 גרמנים באו ליער כדי לחסלנו. בשעה חמש בבוקר נתקלנו בכוח הגרמני. ברחנו איש איש לעברו. הגרמנים ירו לעברי, ואף רדפו אחרי. קרבתי אל נחל וחציתי אותו בשחיה. הגרמנים ירו בי במקלע מהחוף, אך לא פגעו. רצתי מהלך 12 ק"מ, ונעל אחת נשמטה מרגלי. עד הלילה התחבאתי ביער, וחזרתי בחשיכה. נכנסתי לבית הפולני יוזף צאלקי, אגרונום בכפר סטוֹזאֶפיה. הוא קיבל פני בלבביות, האכילני, נתן לי נעליים ואף פרץ בבכי. אחר כך עלה בידי לשוב אל קבוצתי.

חודש לפני השחרור עצרו אותי אנשי א.ק. לאחר החקירה גזרו את דיני למוות, ודחו את ההוצאה לפועל עד בוא מפקדם. אך המפקד שחררני ואמר: המלחמה עומדת להסתיים, לכי לכפר ונהלי תעמולה בין הפולנים אשר אלוהים בלבם, שיעזרו לצבא פולין. אך אל תתערבי עם היהודים והפארטיזאנים, כי תמותי בעוונם.

מסכנות רבות הצילני טוביה מילר, שנולד בסביבה זו והיה מיודד יפה עם פולנים רבים. בקבוצת הפארטיזנים שהיתי ממאי 1943 ועד יוני 1944.

ביוני 1944 ברחו הגרמנים על נפשם, עם התקרבותו של הצבא הסובייטי, יצאנו לחירות. משהגיע לסביבה בית־חולים של הצבא הסובייטי, נכנסתי לעבוד בו כאחות. כעבור כמה חדשים נודע לי, כי בלובלין כבר נמצאים יהודים, ששוחררו ממחנות הגרמנים, ועלו מהיערות ומהבונקרים. בשלהי 1944 באתי יחד עם טוביה מילר ללובלין. מלובלין נסענו ללודז', לחוג את נישואינו. משם נסענו לגרמניה וב־1949 עלינו לישראל ויושבים בה עד היום הזה.

מבין 75 הפארטיזאנים (52 יהודים, 20 נשים) נשארו בחיים 17, והם פזורים בעולם. בקבוצה הכרתי חברים אנשי קאליש, יוסף אליאשביץ' — ציגאן קראנו לו — מרחוב נאדוורנה, ויוסף טשארנה. יוסף ציגאן־אליאשביץ נפל בידי הגרמנים בשעת אחת ההתנגשויות ומת מות גיבורים. הם עינוהו כדי להציל מפיו פרטים עלינו, אך הוא שתק עד שהרגוהו. יוסף טשארנה חי עמנו כיום.

אספר אל פעולת־עונשין נגד בוגד פולני, שהשתתפתי בה. לקבוצת הפארטיזאנים שלנו הצטרף הפולני קאזימייז' שטאך, איכר מכפר פיאַנקי. הוא ברח מהכפר מאימת הגרמנים שחיפשו אחריו. שכנו בכפר (את השם איני יודעת) הלשין עליו שקומוניסט הוא. כשבאו הגרמנים לאסור את שטאך ולא מצאוהו, ירו באשתו ובילדיו והעלו את הבית באש.

קאזימייז' שטאך לא נתן לנו דמי, ותבע נקמה בבוגד. אם לא ניענה לו, איים לנקום על דעת עצמו, ואז יהרוג לא רק את הבוגד אלא גם את אשתו ואת ילדיו. לא הסכמנו למעשה זה, וערכנו משפט כדין. לאחר ששמענו את קאזימייז' שטאך, נגזר דין־מוות על הבוגד. להוצאת גזר־הדין לפועל נקבעו ששה חברים, וביניהם גם אני. עלי הוטל לשמור על הדרך, כדי שלא תיפול בפח הקבוצה כולה.

הגענו לכפר באישון לילה. כל חבר התייצב במקומו. שני פארטיזאנים, אחד מהם רוסי ושמו גרישה, נכנסו לביתו של הבוגד, הוציאוהו החוצה, קראו באוזניו את גזר־הדין והרגוהו ביריה. חזרנו בשלום ליער.

ועוד מקרה. בשלהי הסתיו 1943 רדפו הגרמנים נמרצות את קבוצת הפארטיזאנים. נודע לנו, שהגרמנים הולכים וקרבים אלינו, ומתכוונים לכתר אותנו. נאלצנו לעבור למקום אחר. אני לקיתי אז בשפעת קשה, וחומי גבוה היה. החברים לא ידעו מה לעשות בי. טוביה מילר נשא אותי בשק על שכמו מהלך קילומטרים אחדים, מיער סטוֹזאֶפיה לרויז'ין. שם הותקן בונקר זמני, בו שכבתי כמה ימים בקדחת עזה, עד שהתאוששתי קמעה קמעה והחלמתי.

רמת־גן.

ילדה בת קאליש

מירקה ברום

פרט הראשון הזכור לי — בת שלוש הייתי אז — הוא הנסיעה אל סבתי וסבי, מקאליש לקונין. איני יודעת אם כבר פרצה המלחמה, אך מסכות־גאז היו לנו, וכן רצינו להסתתר במקלטים. אחר כך נסענו חזרה לקאליש, וכבר התחיל שילוח היהודים. אמא חשבה לה, כי בשכונה שגרו בה קודם יהודים רבים ועכשיו הם מעטים, לא תהיה עקירה. על כן הביאה לשם בעגלה הקטנה שלי קצת חפצים ואותי. אלא ששם הקדים השילוח לבוא. חפצינו הלכו לאיבוד, אך אותי הוציאה אמא משם. את כל היהודים הביאו לבניין השוק.

משם הסיעו אותנו בקרונות־בקר אל ולודאווה. נסענו לשם יממה שלמה. בוולודאווה שכרה אמי חדר קטן, ואבי עבד אצל גרמני, שהיו לו שדות רבים ויערות רבים ובית. אמא התחילה למכור סחורה מחנותו של סבא בקאליש. משקפיים היו אלה.

אחר כך סידרו הגרמנים גיטו. הם לקחו מידי אמא את כל המשקפיים. הם התחילו לחטוף נשים, זקנים וילדים. בלי הרף נאלצנו להתחבא. אבא ביקש מהגרמני רשות להחביא אותי ואת אמא ביער. שם היינו מבלות בימי המצודים הגדולים.

לאחר מכן בנו הגרמנים מחנה והקיפו אותו גדר־תיל. הכול אמרו, כי מוטב לעבוד במחנה, מפני ששם לא ייהרג שום איש. אלא שהם לא היו מרשים לילדים להכנס למחנה. אמא התחננה לפני הגרמני שירשה להכניסני. פעם אחת, כשהיה מצוד גדול בקרבת מקום העבירה אותי אמא דרך גדר־תיל, כדי להגיע למחנה. ליד שער המחנה שמר בן־דוד שלי, והוא הרשה לנו להכנס.

זוכרת אני, שפעם אחת התחבאנו ביער, כשאבא היה בעבודה. היינו מתחבאות במין בור כזה. שם ישבו אנשים רבים וחיכו עד שתיפסק היריה.

גם במחנה נאלצתי להתחבא, כדי שלא יראו אותי הגרמנים. משמשעתי קול צעדים, הייתי מתחבאת תחת המכסה, בחור שבתנור. ימים רצופים ישבתי שם לבדי. כשהיו אבא ואמא יוצאים לעבודה, נאסר עלי לצאת את הצריף. אך הדלת היתה פתוחה כל היום, כי כך ציוו.

יום אחד היה מצוד. אנשים אמרו כי זו אקציה. אבי לא רצה להתחבא. הוא אמר, שאין כל סכנה נשקפת לו וסגר את הדלת שלנו. היינו חבויות, אנו ועוד נשים, בקיר. שמענו יריות במחנה. אחר כך בא פולני מכר שלנו, ורנר, ואמר כי השקט הוחזר במחנה. אך אבא לא חזר. לא ידענו אם אבא נהרג, או שחטפו אותו והסיעו מכאן. הבריות אמרו, כי חטפו את היהודים, הסיעו אותם מכאן ושרפו.

הגרמני בעל היערות היה בונה צריפים. נשים רבות וגם אמי היו הולכות לעבוד אצלו. הן התקינו לי מחבוא, במרתף חפרו בחול הלח, ושם החביאו אותי. הגרמני, שאבא עבד אצלו, ידע שאני מתחבאת במרתף והסכים לזה, אך אמר שאסור לו להחזיק ילדים בביתו, ואם ימצאו אותי השוטרים, יירו בי בין כך וכך. אמא הסכימה.

ושוב התחילה אקציה לשילוח נשים וילדים וחולים. אמא שלי מסרה אותי לידי איכרה, בכפר הקרוב מאוד למחנה. אמא היתה באה אלי, ואף אני אליה. הכול ניחשו שיהודייה אני. פעם אחת הייתי אצל אמא, ובדרך בחזרה לכפר פגשתי בעגלה מלאה גרמנים. לבי לא ניבא לי כל רע. אך אנשי הכפר סיפרו, שהגרמנים כיתרו את הכפר וירו ביהודים. אותו יום בכיתי הרבה, ופחדתי מאוד שלא יעשו רעה לאמי. איכר אחד ניחם אותי ואמר, שבוודאי זו בדותא. למחרת הלך לשם, ובשובו אמר לי, שאם רוצה אני לראות את אמי בפעם האחרונה, יוכל ללוותני, כי אמי מוטלת ירויה בנחל.

כעבור שלושה ימים באו הגרמנים, הרגו ביריה את כל היהודים בזאוואדה והטילו אותם לנחל. הם חיפשו בכל מקום, ברפתות ובמתבנים. האיכרה שלי החביאה אותי על גבי התנור, מאחורי העצים להסקה. לאחר שהלכו להם הגרמנים, סירבה להחזיקני בביתה, מפחד שמישהו ילשין עליה. היא הוליכה אותי לכפר ויבריך, נכנסה עמי אל הוויט וסיפרה כי פגשה בי בדרך, ובוודאי אוכל לרעות את העדר. הוא שאל מי אני. השיבותי, כפי שלימדה אותי שוסטאקובה, שאין לי אב ואין

לי אם, וכי מווארשה אני הולכת. אך הוויט לא רצה לטפל בי ושלח אותי לוולודאווה, אל הסטארוסטה.

כשהגענו כבר ירדה חשיכה ומשרד הסטארוסטה סגור היה. השאיר אותי האיכר ברחוב והלך לו. לא יכולתי לפנות אל שום איש, כי בוולודאווה הכירו אותי יפה. התחלתי לברוח ורציתי לשוב לכפר או ליער. בדרך עמדו שני נערים. הם שאלוני לאן אני הולכת. עניתי: לוויבריך. עתה אמרו כי יהודייה אני, וציוו עלי להתפלל. כרעת ואמרתי את התפילה שידעתיה בעל־פה, אך שכחתי להצטלב בסיום. עכשיו קראו הנערים בקול: "אַת יהודייה, יהודיה" ולקחו ממני את אדרתי. בכיס האדרת היה ספר־התפילה, שנתנה לי שוסטאקובה, נחלצתי מידיהם, וברחתי לחצר אחרת. שם לנתי ולמחרת הלכתי לאדאמפולה.

עכשיו אמרה שוסטאקובה, שעלי ללכת אל הכומר בוולודאווה, והוא יעזור לי. היא ליוותה אותי לוולודאווה דרך שדות וגנים, כדי שלא יראה אותנו איש. כשקרבנו לכנסיה אמרה שלא אבוא עוד אליה, כי אמיט אסון על שתינו, והלכה לה. ניגשתי לכנסייה לחפש את הכומר, אך לא ראיתי אותו. בלכתי פגשתי בנער ושאלתיו איפה נמצא הכומר. קרא הנער: יהודייה את, יהודייה, וברח. ברגע זה הופיע הכומר. אמרתי לו שיתומה אני וביקשתי עזרה. הכומר הצטחק ואמר: לכי אל הרופאה אוז'אָחובסקה והגידי, כי שלחתי אותך אליה. הוא נתן לי את כתובתה.

ידעתי יפה את מגוריה של הרופאה, אך העמדתי פנים שאיני בת ולודאווה. הרופאה הכירה אותי מיד, וכן הרופא. הם אמרו לי שלא אפחד ואודה בכול. פרצתי בבכי וסיפרתי להם את האמת. הרופאה שלחה אותי אל כומר בכפר. הוא ידע שיהודייה אני, אך לימד אותי לדבר כך, שאיש לא יוכל להכירני, ועוד דברים לימדני.

ימים אחדים שהיתי שם. באחד הלילות הגיעו הרופאה אוז'אָחובסקה ובעלה, לקחוני משם והביאוני לחאָלם, אל הצלב האדום. היא שינתה לי, ששמי מארושה מאלינובסקה ובת שמונה אני. מוצאי ממודלין, נולדתי בפרוז'אנא. אמי מתה עלי ואבי מאיור שנפל בשבי הגרמנים. הרופאה אוז'אָחובסקה העידה שהיא מכירה אותי וביקשה מהם לטפל בי.

אשה אחת רצתה לאמץ אותי, אלא שבאה אשה אחרת, עשירה יותר ובעלת זכות־יתר, והיא שאספה אותי. אשה זו היתה נשואה בשנייה לבנו של גרמני, שביקש להיות פולקסדויטשה. היה הכרח להציגני בפני ועדה. גברת קראָדלובה שאלה אותי אם איני במקרה יהודייה. אם כן, לא תוכל להביאני לפני הוועדה, מפני שהם לוקחים דם מהאוזן ומכירים מיד. אך אני לא הודיתי, אף על פי שלא היה לי כל חשק להתייצב לפני הוועדה. העזתי והתייצבתי.

כמה גרמנים היו שם. הם שאלו אותי שאלות שונות, איפה גרתי לפני המלחמה, באיזו מחלה מתה אמי, מה אכלתי. הם היישירו מבטים בעיני, וציוו גם עלי להביט ישר בעיניהם. עשיתי כפי שציוו ואמרתי כי איני מפחדת בכלל. אחר כך ציוו עלי להתהלך בחדר אנה ואנה, ורצו להכיר על פי הילוכי אם יהודייה אני. אך הם לא הכירו. שמעתי אותם אומרים, שייתכן כי גרמניה אני.

אחר כך ניתנה לי קאֶנקאַרטה גרמנית, אלא שאיש לא ידע על כך, אפילו בתה של האשה, שבאה אליה מקראַסינסטאו. לאחר קבלת הקאֶנקאַרטה, שכרה גברת קראָדלובה קרון לאריזת כל החפצים, וכך נסענו למאֶרוב ואחר כך לקראקוב, ושם גרנו ברחוב דלוגה 11.

כשקרבה החזית לעיר אמרה לי האשה, שהיא נאלצת לנסוע לראדום ואותי לא תוכל לקחת עמה לדרך, ועל כן תביאני לבית־יתומים. למחרת עקר בית־היתומים לפז'אָמיק שלחוף הוויסלה, ואף אני נסעתי עם הילדים. בבריסק החדשה אירעה תקלה במכונית, ואנו נשארנו עומדים לפני המסעדה של גברת פיראלסקה. מצאתי חן בעיניה והיא אספה אותי לביתה. שהיתי אצלה עד בואו של הצבא הסובייטי. גברת פיראלסקה חשדה שיהודייה אני, אך אני לא הודיתי. משבאו הרוסים דיברה גברת פיראלסקה על לבי שאודה על האמת, ואילו היא תשתדל למצוא לי קרוב או גואל. כבר ידעתי שאין סכנה בדבר, כי הגרמנים אינם ויש יהודים סביבי. הודיתי. הגברת ביקשה ממר שטרויסברג להביא אותי לקראקוב, אך לא לגלות לאיש שיהודייה אני, כדי שהבריות לא יאשימו אותה בשדידת רכוש יהודי. עברתי בערב לביתו של מר שטרויסברג, ויחד עמו ועם אשתו נסעתי לקראקוב.

רשם י. קלעטשעווסקי.

נשארתי בחיים

הלה טענצער־לוי

אחד בספטמבר 1939 החלו הפולנים לפוצץ את הגשרים, לפני נסיגתם. מעשה זה שימש ליהודים אות ליציאת העיר. נדמה היה לי, כי כל היהודים יצאו. אמי שכבה על ערש דווי. השגתי עגלה בשביל הורי, והלכתי ברגל לתורק. משם המשכנו לקולו. בדרך ירו מטוסי הגרמנים על ההולכים. מכיוון שהגרמנים דרכו בעקבותינו, חזרנו ביום הכיפורים לקאליש. אמי זכתה ומתה מיתה טבעית.

פגישתי הראשונה עם הגרמנים: הם נכנסו הביתה והיכו את אבי לעיני. הגזירה הראשונה: היהודים יגורו אך ברחובות נובה וצ׳אסנה. המגורשים, דרי הרחובות האחרים, שוכנו בבית הכנסת ובתלמוד תורה. כשנגזר על היהודים בינואר 1940 לעזוב את העיר, ביקש אבי להשאר בתלמוד תורה. אותנו הוציאו בארבע לפנות בוקר, ויחפים וערומים הובילונו, כדי להעמיסנו בקרונות סגורים. כעבור ימים אחדים הגענו לסוקולוב. קבוצת יהודים נסעה לקוסוב, ואני ביניהם. תנאי החיים היו ללא נשוא, ועל כן החלטתי לצאת ללובלין. הסרתי את המגן־דוד ונכנסתי לעיר.

בבית הקהילה פגשתי מכּרים, בני קאליש. סודרתי בבית יהודי ושהיתי בו פרק זמן. אך כשגורשו היהודים מאותו רחוב, נדדתי לרחוב אחר. עבדתי אצל נוצרים בתפירת פרוות. בלילה הייתי חוזרת לגיטו. פרצה מגיפת טיפוס, ועל כן החלטתי לנדוד הלאה. התחפשתי כאיכרה ונסעתי לפארצ׳וו. גם כאן פגשתי בקהילה בני קאליש אחדים, ומצאתי לי מקלט בגיטו. אך הגרמנים הגבירו את הרדיפות. התחילו היהודים לבנות בונקרים.

פרצתי חור בקיר של חדר מגורי. בעלת הדירה ברחה והשאירה לי ילד בן 7, אלתר שרמן שמו. יחד עם הילד ביליתי בכוך שלי יומיים, ללא מזון ומים. ביום השלישי יצאתי לחפש מזון. יעצה לי שכנה נוצרייה לברוח מהעיר, שכן הגרמנים רוצחים את היהודים. ברחתי. על הגשר בוססתי בדם יהודים, שנורו שם קודם לכן.

התחבאתי במתבן, בערמת שחת. שמעתי את שיחת האיכרים על שחיטת היהודים הגדולה, שמעתי את זעקת האומללים. בשעת הכושר יצאתי ממחבואי והחלטתי לשוב לעיירה, שכן כבר נערכה שם השחיטה והשתרר שקט. אלא שלא מצאתי בה אפילו יהודי אחד. התגנבתי ברחובות, אך נתפסתי ע״י שוטר פולני. בתחינות ובבכי, ותמורת טבעת־יהלום ו־300 זהובים ניצלתי מידיו.

רצתי לעבר תחנת הרכבת. בסמוך גר ד״ר פיאֶקארסקי, מחסידי אומות העולם, איש פוזנאן. הוא עזר ליהודים. ד״ר פאטאלובסקי מקאליש היה מידידיו. הד״ר החביאני בביתו שלושה ימים. אחר כך נתן לי חמשים זהובים, והציע לי לנסוע עם קבוצת פולנים — מראה נוצרי היה לי — לעבודה בגרמניה. בלילה יצאתי ברכבת ללובלין, אל נקודת־ריכוז של פולנים הנוסעים לגרמניה.

המחנה של הפולנים היה מוקף גדר־תיל. בדי־עמל חדרתי פנימה. מצאתי את הפולנים רוקדים ושרים. במיפקד הצגתי את עצמי כהלנה קורנאצקה. תעודותי אבדו. בבית המרחץ גיליתי עוד "פולניות" אחדות מסוגי. שוחחנו בלשון־המבטים בלבד. אחר כך נשלחה הקבוצה — 1500 נשים — לסאקסוניה. אך בבואנו לשם התברר שאין עבודתנו נחוצה. הוחזרנו לפולין. הרכבת הגיעה לפנות בוקר לתחנתה הסופית. ראיתי שאני באושוויץ.

בדרכי לצריף 25 בכיתי. עצרני איש ס.ס. ושאל לסיבת הבכי. אמרתי בגרמנית רצוצה שאני תופרת, ולא אשא את צינת החורף. הוא רשם את שמי. למחרת בבוקר, במיפקד נשאלנו מי יודע קצת גרמנית. יצאו מהשורה 11 נשים, ואני ביניהן. אחר כך נודע לי, שעשר מהן היו יהודיות. העסיקו אותנו בפקידות. אני ונערה בת 16 מלוקוב נשלחנו לעבוד בביתו של איש הס״ס, ששאל לסיבת בכיי. שמו היה שמיץ. אלא שאיש ס״ס אחר, בשם שניידר, לקחני לביתו. אשתו ציוותה עלי לכבס. אמרתי שאיני יודעת לכבס יפה, ובוודאי אשחית את הלבנים. כשבא שניידר לאכול צהריים קירב אקדח לראשי ויצווה לציית. כיבסתי כל הלילה. שמונה ימים התעניתי בביתם והוכיתי הרבה.

אחר כך עבדתי כמגישה בקאנטינה. אותה שעה הלשינה אחת הפולניות על נערה יהודית המתראה כפולניה, והנערה נלקחה לשריפה. מרוב אימה דיברתי אידיש בשנתי. מפקדת המחנה, נערה יהודייה, הציעה ליל לברוח. בינתיים נלקחתי לעבוד לביתו של גרמני אחר, שילר, שגר בבאדיס, 6 קילומטר ממשרפות בירקנאו. בבית זה שהיתי עד חג המולד 1943. בלילה ראיתי את עשן הארובות ושמים מוארים בלהבות. ידעתי מה עושה אש זו.

בלי הרף הובאו רכבות מלאות יהודים. הקרונות נעצרו ליד הבית בו עבדתי, ומשם נרדפו היהודים ברגל ישר לתנורים. למחרת היו באים הפולנים לשדוד את חפצי היהודים שנשארו בקרונות.

בינתיים התחילו ימים קשים גם למשפחת שילר, ולאט לאט נודע לי, שאין הם נאצים אדוקים. בוקר אחד הודיע הראדיו על כניעת פון פאולוס. גברת שילר אמרה לי, שפאולוס הוא בן דודה. שילר החליט לברוח לברסלאו. בבואנו לברסלאו היה הכרח להרשם במשטרה, כדי לקבל לחם. שילר העיד עלי שאני קאתולית אדוקה. כעבור ימים אחדים נצטוו כל הפולנים לצאת לעבודת כפייה. שילר השתדל לפני השלטונות, וכך נשארתי בבית. עברו כמה ימים והמשפחה החליטה לצאת לסאכסוניה. הלכנו ברגל. ראינו את החורבן הגרמני. לבי עלץ בי, אך שמרתי את השמחה מעיני בעלי.

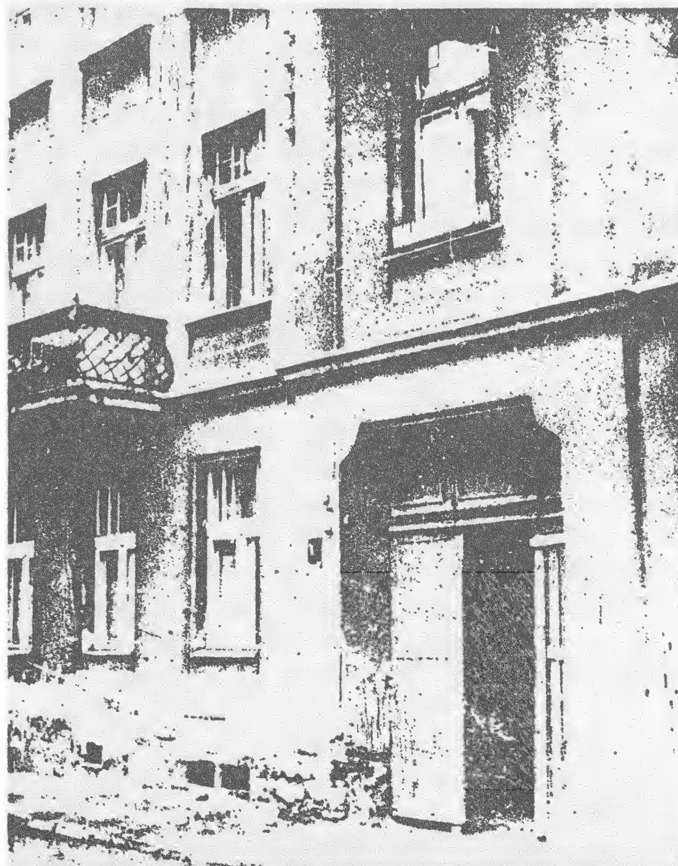
במרזנבורג קיבל שילר עבודת מהנדס. העיר הופצצה הרבה. הגרמנים לא הניחו לי להכנס למקלט, שכן פולניה אני. הגברת שילר פעלה שיכניסוני למקלט. גרתי בבית שילר עד בואם של הרוסים. הרוסים ציוו על הפולנים לשוב לארצם.

בערב שבת האזנתי לתוכנית מברלין, ולפתע שמעתי "אל מלא רחמים". התעלפתי. לאחר מכן גיליתי למשפחת שילר שיהודייה אני. הם ביקשו ממני להשאר עמם, אלא שטענתי כי אחות לי בפולין, וכן רוצה אני לזכות בחזרה בשמי היהודי. הגברת שילר נסעה עמי ללייפציג, כדי להשיג לי בקהילה היהודית תעודות של יהודייה. אנשי הקהילה סרבו להאמין לי ובחנו אותי בדינים ובמנהגים. משעמדתי בבחינה זכיתי מחדש בשמי היהודי.

גיליתי כי אחותי נמצאת בפאריס ויצאתי לצרפת. נפרדתי ממשפחת שילר, שהצילו את חיי, ועד היום אנו עומדים בקשר מכתבים.

נרשם על ידי הוועד ההיסטורי היהודי.

שער הגיטו ברחוב שופנה 4

עם הפרטיזנים

יהושע גולדברג

בפרוץ המלחמה לא הייתי בקאליש אלא בפוזנאן. הייתי פרוון. גרמנים ממכרי יעצו לי לעזוב את העיר. בו בערב יצאתי לווארשה עם בני משפחתי, אשתי ושני בני הקטנים. בווארשה נודע לי במעון של פועלי ציון, כי לחמשים חברי המפלגה ניתנה האפשרות לצאת את פולין, ועלי לצאת לשם כך לווילנה. סמוך לגבול וילנה נעצרנו ונשלחנו ללידה, ומשם לנייסוויז', בה שהינו שנה.

בוקר אחד נערכה סלקציה, ומתוך 6 אלפים איש נבחרו כחמש־מאות לעבודה. הייתי בין המאושרים. כ־562 איש ניצלו (יחד עם אלה שהתחבאו) והוכנסו אחר כך לגיטו, והשאר נורו ביערות הסמוכים. התנאים בגיטו היו קשים. יצרנו קבוצה לוחמת של 10 בחורים, שבראשה עמדו קצינים משוחררים. חיפשנו נשק, אך לא יכולנו לקנותו. החלטנו לייצר קשתות וחצים. מסגר בשם לאחוביצקי (כעת בארץ) הכין לי קשת עץ וחיצי ברזל. הבדיקה הוכיחה שזהו נשק יעיל. הזמנו כמות מסויימת של קשתות, אך הדבר נודע ליודנראט, ויושב־הראש, עורך־הדין מאגאליף, איש וארשה, קרא לנו ואסר עלינו את הפעולה. אך אנו הוספנו לקיים את הקבוצות ובמרוצת הזמן רכשנו גם נשק: שני רובים, ארבעה אקדחים, כמה רימונים, ומקלע שלא פעל. הנשק הובא אלינו על ידי בחורות שעבדו במיפקדה הגרמנית.

באחד הלילות הוקף הגיטו. יצאתי בצעדים בטוחים אל בית המשמר. השוטרים הביילורוסים חשבוני לאחד משוטרי־הגיטו ולא ירו בי. מצאתי במשמר את מאגאליף ואחרים. הם אמרו, שעדיין לא ברור לשם מה הוקף הגיטו, ואין ברצונם ליטול אחריות על השמדתו. חזרתי באותו אופן אל עמדתי, והתקשרתי עם קבוצתנו. החלטנו לברוח.

ששה חדשים קודם לכן חפרנו מחבוא, בעל מוצא־סתר החוצה. אף על פי כן אמרנו לחכות עד עלות השחר: אולי תוצת ערימת השחת. כשהאפיר היום שמענו רעש: השוטרים ציוו על היהודים להתאסף בבית־הכנסת. הבינונו את בגידת היודנראט. ואז החלטנו לרדת לבונקר שלנו. שבעה אנשים היינו בו. בלילה יצאנו אחד אחד. קבענו מקום פגישה ביער. יצאתי עם בני הבכור, בן ה־13, וכעבור רגע ניתקנו מהקבוצה, ואשתי ובני הקטן נעלמו. חיכיתי עד שהאפירו השמים, אך יותר אסור היה לחכות. יצאנו אל היער. את שעות היום בילינו בישיבה על עץ, ובלילה הגענו אל מקום הפגישה. לא היה שם איש, ומהעיירה הגיע קול יריות. אכלנו גרגרי יער ושכבנו על אדמת היער החשופה. בבוקר נפגשנו עם קבוצת יהודים מהגיטו (אחר המלחמה נודע לי, כי ערמת השחת הוצתה, אלא שמאוחר יותר).

מפיהם נודע לנו על השמדת הגיטו. היהודים בעלי הנשק ירו. יהודי אחד חטף רובה מידי גרמני והרגו, אך נורה מיד על ידי גרמני אחר. הגרמנים הרגו מיד את מאגאליף וחברים אחרים של היודנראט. הנוער היהודי גילה התנגדות, והצית בתים. בתוך הבהלה הצליחו להמלט 12 אנשים. אחד הבורחים, לאנגמאן מווארשה, הגיע כשידיו חרוכות, ואף שתי נערות הגיעו. אחת מהן התאבדה בתלייה.

בלי נשק לא יכולנו לקיים קבוצה, והחלטנו להתפזר. אני, בני גבריאל וכישין מסטולפץ הלכנו יחד. לאחר מכן נודע לנו, כי כל השאר הושמדו על ידי הביילורוסים. לכישין היו מטבעות זהב, אך נסיונותינו לקנות לחם נכשלו. צעדנו לעבר סטולפץ, שם היו לכישין קרובים.

לאחר חמשה ימי הליכה הגענו לסטולפץ. נכנסנו לביתו של איכר. למזלנו היה מהסובוטניקים (נוצרים שומרי שבת), האכילנו, לא לקח פרוטה והראה לנו דרך בטוחה להגיע העירה. היודנראט אסר עלינו להשאר בעיר, אך נתן לנו מקלט יומיים. כישין נשאר אצל קרוביו, ואילו אנו עבדנו במנסרייה, ובלילה היינו חוזרים ליער הסמוך. לבסוף יצאנו למיר.

הגיטו של מיר שכן בטירה שרופה של הרוזן מירסקי. חומת־ענק הקיפה אותו, ועל שער הברזל שמרו שוטרים יהודים. בלילה העירני צעיר בשם אילקאך והביאני אל מרתף חבוי. שם

מצאתי קבוצת יהודים, שמנהיגם משה נאכאס. הם רחשו לי אמון, על שום שהצלחתי להגיע מנייסוויז' למיר. נאמר לי, כי בלילה הבא יעזבו כארבעים צעירים את הגיטו. נשק ניתן להם על ידי צעיר יהודי המתראה כפולקס־דויטש, משמש סגן־מפקד המשטרה ואהוב על הגרמנים. צעיר זה שלח את כל השוטרים בכיוון אחר, כדי שנוכל לצאת.

ואכן יצאנו בלילה הבא בעד חורים שבחומה, אך בינתיים נודע הסוד, ובמקום ארבעים יצאו מאה וחמשים איש. אלא שנשק היה לאותם ארבעים בלבד. חילקנו את המחנה: החמושים — ארבעים ועוד עשרה שהצטרפו — העמיקו להכנס ליער, והלא־חמושים שקראו לעצמם "אוס־וואלד" (על שם אוסוואלד רופאייזן, שהמיר דתו ונמצא עתה בישראל).

נדדנו ביער וחיפשנו קבוצות פארטיזאנים. שרקנו. פתאום הופיעו שלושה פארטיזאנים רוסים מקבוצת "יוז'ק" — פולני איש וארשה, קומוניסט. הם שאלו עלי והודיעו שאשתי ובני הקטן נמצאים אצלם. הבאנו אותם אלינו.

אותו ערב הדלקנו מדורה משותפת, אנו, קבוצת יוז'ק וקבוצת צנחנים רוסים ממוסקבה, בפיקודו של סאשקה. לפתע ניתכו עלינו יריות. הותקפנו. התפזרנו וחזרנו ונפגשנו. החלטנו להקים בסיס בחורש קטן. היה לנו נשק, והודות לו היה גם מזון. בנינו מחפורת לארבעים איש, וכן מאפייה ובית־מרחץ. הם הציעו לי את הפיקוד, אלא שסרבתי מפני שבקבוצה היו בחורים צעירים וברור היה לי שלא יקבלו את דרכי.

אחר כך עזבתי אותם והקמתי קבוצה נפרדת של 14 לוחמים, מקצתם מאנשי יוז'ק, היינו מבוגרים יותר. נשקנו כלל ארבעה רובים, שני אקדחים. מזון החרמנו אצל האיכרים העשירים, אך לפעול נגד האויב לא יכולנו בגלל מיעוט הנשק שבידינו, אך ביצענו פעולות־עונשין נגד משתפי־פעולה שרימו יהודים ומסרום לידי הנאצים.

קבענו לנו בסיס במרחק 2 קילומטר מבסיסו של יוז'ק. בקבוצה היו עתה מלבדנו לחוביצקי ובתו, ושבעה אחרים. בניתי בונקר. שלחנו שניים מטובי הלוחמים, גולדשטיין מווארשה ורזניק ממיר, להשיג מזון, אך הם לא שבו. יום אחד הביא אלינו יהודי מכפר באראַזו'נו זוג יהודים שרצו להגיע אל הפארטיזאנים. את שמו איני זוכר. הזוג שילמו לו בזהב בעד שירותו. היהודי טען שיש לו מזון, ואם מישהו מבנינו ילך עמו, יתן לנו אותו. איש לא רצה ללכת. אך בני גבריאל היה רעב מאוד והתנדב. הזוג יחד עמו יצאו לכפר, אך לא שבו...

בבוקר חזרה האשה וסיפרה, שהגיעה לכפר קבוצת פארטיזאנים רוסים, שדדו את הזהב מידי בעלה והרגוהו יחד עם בני. בן 16 היה בני בנפלו, ב־10 בינואר 1942. בו ביום תקפו אותנו פארטיזאנים רוסיים, ערכו אותנו בטור, היכו והתעללו, צרחו שאנו מחביאים זהב. הודות לבריחתם של כמה מחברינו, ניצלנו. השודדים חששו שמא ייוודע המעשה לחבריהם.

היה הכרח לעבור ליער אחר, ולעבוד שבוע שלם בהכנת בונקר חדש. כשסיימנו את המלאכה הגיעה קבוצת יהודים גדולה מהגיטו, ואיימו עלינו בגרזנים אם לא נמסור להם את הבונקר. באין ברירה הצטרפנו אל קבוצה חמושה אחרת. בו בלילה תקפו ביילורוסים את הבונקר שלנו והשמידו את כל היהודים שבו.

במרוצת הימים נפלו מחציתם של חברינו. הצטרפנו אל קבוצת קשישים, כשמונים איש. אחד הצעירים, לוין מבאראנוביץ', יצא ליער וגילה קבוצת פארטיזאנים יהודים, ה"אוטריאַד של זורין". הוא סיפר להם על ידיעתי בבניין בונקרים. הם באו אלינו בעגלות, ולקחוני עם משפחתי אליהם. היחידה מנתה 800 לוחמים. אותה שעה ערכו הגרמנים התקפה עליהם. הפקודה ניתנה לא להלחם עמם, אלא לעייפם. בסופו של דבר נסוגו הגרמנים.

במרחק לא רב התבסס "הלגיון הפולני", שגילה תחילה ידידות אלינו ואל הרוסים. 250 איש מנתה היחידה, כולם חמושים. אך לפתע שינו דרכם. 11 מחברינו ביקרו אצלם. הם הוזמנו לבונקר, אך אחר כך נלקחו מהם הרובים והם נורו. רק אחד נמלט והביא את הבשורה הרעה. החלטנו לנקום בהם. התקשרנו עם הרוסים ותקפנו אותם: חלקם נהרגו וחלקם נשלחו לרוסיה. אך הנותרים תכננו להשיב לנו כגמולנו.

היחידה שלנו היתה חלשה יותר, שכן היו בה משפחות רבות, ולא כל הלוחמים נשאו נשק. בינתיים חלתה אשתי בדלקת ריאות. היחידה שלנו החליטה לסגת. אך אני נשארתי ליד אשתי בבונקר, וקיבלתי נשק. ברגע האחרון הגיעה יחידה רוסית, ובהתקפה משולבת חוסל הלגיון.

לאחר השחרור יצאתי את היערות בתקווה למצוא קרוב או גואל, אך לא מצאתי. עברתי למחנות באוסטריה ומשם היגרתי לארצות־הברית.

הסיום

דב זילונקה

באפריל 1945. לאחר התקפות רבות מהאוויר נצטווינו לעזוב את המחנה. עבדתי במשמרת היומית. חיש מהר הופסקה העבודה. אנשי הס״ס גרשו אותנו החוצה. בינתיים רצו אנשים למטבח, למצוא דבר מאכל. ניסיתי גם אני את מזלי. המטבח היה מלא, ואנשים הכו זה את זה, כדי לחטוף משהו.

המפקד הנאצי שלף את אקדחו וציווה לצאת. אך הוא ירה בתקרה ובחלון ואיש לא זז. הנה כבר נפצעו אחדים. פרצה קבוצת ס״ס והחלו מכים. סוף סוף יצאנו. אנו צועדים. לא הצלחתי לחטוף במטבח מאומה.

רחובות העיר ריקים ויריות נשמעות מכל צד. מטוסים צוללים ויורים. שומרינו מהלכים צמודים לחומות, ואילו אנו — באמצע הרחוב. לאן אנו הולכים? אין איש יודע.

בערב הגענו לאיזה מחנה. מעבר לגדר התיל — ילדים בני 10—13 גוררים בשניים קורות־עץ כבדות, וגרמני מהלך מאחריהם ואלת־גומי בידו. מי הם הילדים לא נודע לנו.

לפתע אני רואה בינינו נער בן 12. ברור שאינו משלנו. הילדים הושמדו זה כבר באושוויץ. פנינו אליו בלשונות רבות. אינו עונה. ניגש גרמני כבן 60. גם לו אין הנער עונה. הגרמני שולף מתרמילו פרוסת לחם. הנער מסתער לקחת את הלחם, אך הגרמני רומז לו ללכת אחריו, עד חומת הבית הקרובה. הוא נתן לו את הלחם, העמידו כשפניו לקיר וירה בו.

זה שבועיים אנו צועדים, לפעמים ביום, לפעמים בלילה. כבר אבד לנו צלם אנוש. בלי הרף נופלים בינינו אנשים מזי־רעב. הגענו לעיר מופצצת בלי הרף. קיווינו כי פה ניגאל. אך הגרמנים העבירונו בדרכי עקיפין אל ענף של רכבת צרת־מסלה. כאן דחסו אותנו כמאה איש לקרון משא ונעלו את הדלתות. שומרינו נעלמו. חשנו מחנק, צעקנו, איש לא שמע את קולנו. הזמן נמשך כנצח.

בבוקר פתחו את הקרונות. הבל דחוס פרץ מהקרון כמו מדוד, אנשי הס״ס מריצים אותנו הלאה. שלהי אפריל. יום נאה. אנו מהלכים בהרים בין מאריאֶנבאד לקארלסבאד. לאזנובסקי קרוב לאפיסת כוחות. מטוסים מופיעים בגובה רב. עדיין סענדער מלא בטחון. פתאום צעק אוברשארפירר: ״צוללים!״ כל אנשי ס״ס רצו למצוא מחסה בחורש הסמוך ולנו ציוו לשכב. כעבור דקה צלל המטוס והחל מקיף הקפות סביבנו, ראיתי את קני המקלעים, במרחק 10 מטרים ממני. עוד אחד הגיע. אינם יורים. כעבור עשר דקות של הקפות, הסתלקו. כנראה, הבחינו כי אסירים אנו. האוברשארפירר מתלוצץ: ״לכם כבר לא יקרה דבר״.

אנו ממשיכים. ליל שבת. גשם בלתי פוסק. אנו רטובים ונפשנו בוכיה. יוסף מאיר זיידעל, מורנו הרוחני המעודד אותנו תמיד, הפסיד את בטחונו. בעוד 5 קילומטר ישוב. אולי ננוח שם. מצווים לעמוד. גשם שוטף יורד. 2 אנשי ס״ס רוכבים העירה, כדי להווכח אם נוכל לעבור בה. כעבור שעה פקודה: לחזור. לאן? כבר חשיכה. חזרנו מהלך שני קילומטרים. אורווה. גג פרוץ. הכניסונו פנימה. גללי בהמות רטובים. הרגליים שוקעות בזבל. פרצנו בבכי. שמעון צוקר בוכה, זועק: ״רבונו של עולם, שים קץ לצרותינו״.

החלטנו לא לצעוד הלאה. נפלתי ונרדמתי. בחלומי — פסח בבית. שולחן ערוך כל טוב. המשפחה מסבה לשולחן. אני שואל את הקושיות. לפתע חשתי כאב חריף. פקחתי עיני: גרמני חבט בראשי במקל. הכול בחוץ מלבד שמונה, שגם המקל הגרמני לא הצליח להעירם. הסתכלתי בקנאה על האנשים שכבר ״נגאלו״.

6 במאי. אנשים מתמוטטים בדרך. מי שאינו מסוגל לרוץ, נורה על ידי הגרמני רוצח הנער הרעב. כבר אין בכוחי ללכת, וגם סנדלי קרועים וסולייתם קשורה בחבל. כוחי אוזל והולך. שני חברים תומכים בי ומביאים אותי לשורה הראשונה, כדי שלא יירה בי הרוצח המועד. כבר החשיך ועדיין אנו רצים. כבר לאחר חצות. סוף סוף הכניסונו לאורווה, והפעם — יבשה, צנחתי. דומני, היום החמישי בלי לטעום מזון. לשכב ולא לקום.

עדיין חשיכה וכבר הם מכים וצורחים. שוב הולכים. אין הס״ס מונים אותנו עוד. האוברשאר־פירר נושא תרמיל־גב. כבר עברנו 15 קילומטר. שמענו, שהכפר, בו עברנו הבוקר, כבר שוחרר. הייתכן?

בעוברנו בכפר אחד ניסו שניים להתחבא. אנשי הס״ס היכו אותם מכות רצח. לפתע נפלה לידי לחמנייה. לא האמנתי למראה עיני. מישהו זרק אותה מהחלון. חילקתיה בין חמשת חברי. אין רצון להמשיך. אנו מרוחקים רק 15 קילומטרים מחרותנו.

שוב החלטנו: לא נלך הלאה. בלי אומר ישבנו כולנו בשדה. המפקד עצבני. בתרמיל הגב שלו — חליפת־בגדים אזרחיים. הניח לנו לשבת, ואילו הוא התרוצץ אנה ואנה, והציץ מדי רגע בשעונו. כעבור עשר דקות פקד: ״לקום. להמשיך״. נשארנו יושבים. חזר וצעק. לא זזנו. הוא קרא לאנשי הס״ס, שלף את אקדחו וירה באוויר. קם חברנו משה, גילה את גופו המכוסה חבורות ואמר: ״הנח לנו. השארתי אשה וילד, ואני רוצה לזכות לראותם. המלחמה מסתיימת, למה נמות ברגע האחרון״.

דבריו עשו רושם. הגרמני השפיל את האקדח. ברגע זה קמנו והתפזרנו לכל העברים. רצתי בשדה זרוע, ובכוח שהופיע בי לפתע, אף על פי שלפני כמה דקות תמכו בי חברי, שמעתי יריות והוספתי לרוץ.

*

קצרה רוחי להיות מוטל בבית־חולים זה בזאאץ (ארץ הסודטים). לפני חודש נסתיימה המלחמה ומשהו מריצני חזרה אל קאליש. ראיתי את שתי אחיותי הצעירות יוצאות ב־1944 לאושוויץ, כפר ב״צד הטוב״... בוודאי הן בקאליש ומחכות נואשות לבואי. הלא אחריותן עלי. מנסה אני להלך, אך רגלי מסרבות לשאתני. הרופא אסר עלי לעזוב את בית־החולים.

אף על פי כן החלטתי לצאת. למדתי ללכת, וכעבור ימים אחדים כבר התהלכתי ברחוב ושאלתי כיצד אוכל לחזור לפולין. נפגשתי בקבוצת פולנים שעבדו כאן עבודת כפייה, בעוד כמה ימים ייצאו ברכבת מיוחדת לפולין. מיד הצטרפתי למסע.

כבר אני בדרך. הרכבת זוחלת. אני מרגיש כחולה ממש. לאחר שבועיים הגענו לקאטוביץ. עזבתי את המסע ופניתי לקאליש. בשש בבוקר ירדתי בתחנת הרכבת, בתוך המון רב. עיני חיפשו יהודי. אנה באו כל יהודי קאליש? האוטובוס העירוני הביאני העירה. ירדתי ליד העירייה.

יום קיץ יפה היה. שוב אני בעיר בה נולדתי וגדלתי. אך מה נכרי המקום הזה. אני מחפש יהודי בשוק הישן. אין.

בלב הולם רצתי לרחוב באבינה 5, שם גרנו. נכנסתי אל השוער, תחילה לא הכירני. ״יוזף, האינך מכיר אותי?״. הוא הכירני, והצטלב, ושאל אם בא עוד מישהו מבני משפחתי. אמרתי לו, כי אחיותי צריכות להיות כאן. הוא משך בכתפו. הוא לא ראה אותן. ישבתי, ביקשתי מים. הגוי אינו מבין את המתרחש בנפשי. הוא אומר שעוד מעט יגיש קפה, ואנו נאכל פת־שחרית.

שעה ישבתי בביתו. קמתי ונפרדתי. יצאתי ומיד חזרתי לשאול: ״אולי אתה יודע איפה גר כאן יהודי?״ הוא משיב כי ברחוב באבינה גר אחד, אלא שכבר עקר.

הרגעים הבאים היו אולי הקשים בחיי. מה אעשה? הלא הגעתי למטרת נסיעתי. הנה קאליש. זכיתי לסיומה של המלחמה. אלה החיים שלאחריה? הריני אדם מיותר בעולם, ללא פרוטה בכיסי, חולה, קרוע ובלוא, ואין קורת־גג לראשי.

שעון העירייה משמיע עשר. זה ארבע שעות אני מהלך ברחובות, וכבר הקפתי את הפרק חמש פעמים. לאן? דמעות פרצו מעיני. ושוב הנני ליד העירייה. רגלי כושלות. ישבתי על אבן, מול תחנת אוטובוס, הרכנתי ראשי ונרדמתי. אשה העירתני, ושאלה אם יהודי אני. עניתי: כן, יהודי אני. היא הצביעה על ביתו של אפט שממולי ואמרה: שם תמצא יהודים. עליתי ונפגשתי עם אנשי הוועד היהודי בקאליש.

האלינה ליבסקינד

חלומי

חוֹלמת אני על מסע רחוק,
שקט, בלי מכשול, בלי סער,
חולמת אני על פנה צנועה,
שלוה ונדחת ביער.

הצמחים יהיו מזוני,
והעץ את פריו ישיר,
אלמוגים לי יהיו גרגרים,
ושיר־ערש יטעים הזמיר.

על אי שומם, שאין בו אדם,
ובו צל, והד ישא קולו,
ושם לא אשתעמם לעולם,
כי זה חלומי כלו.

ובהגיע יומי לצאת,
לעזוב את זו התבל,
לי שיר־מות היער ישיר
ויבוא המלאך הגואל.

את יפיו של הטבע אשתה,
בדידות ואויר אגמע,
מה מתוקים יהיו החיים
ושמחת הימים שלמה.

איש לא יבכה על מותי,
בעולם הרחוק זכרי ינוח.
איש לא יחכה לשובי
ואת בשורת מותי ישא הרוח.

בת שלוש־עשרה היתה המחברת בהגיעה עם הוריה לגיטו בווארשה. בימי המרד ישבה בבונקר, שנתגלה. מהאומשלאגפלאץ ללובלין. בדרך נס לא נשלחה למאידאנק והגיעה עם דודתה למחנה בירקנאו, ואחר כך לראוונסבריק, שם שהתה עד השחרור. השיר נכתב פולנית.

היער

זכרונותי אלה הריני מקדיש לבתי שרנקה, לקרובים, לידידים ולמכרים בני קאליש, שנהרגו בידי מרצחים בסביבות סלונים, בכפר פטראלוויצ׳ה.

י. הולץ

קטע

יינו נכרים בשטח. יוזיק תיאר לנו את הדרך, כיצד נגיע אל הכביש הראשי, ומשם אל היער. ביער מצויים בונקרים, ששימשו בשעתו את הצבא האדום. מן היער מוציאים עתה את החומר הגדוע, ואיש לא יחשוד כי יהודים מתחבאים שם. נדברנו, כי נבקר אצלו בעוד ימים אחדים.

אשתי היתה מיואשת. העמדתי פנים, ניחמתי אבל לא האמנתי כי נחייה. הנימוק היחיד שהתקבל על דעת אשתי בדבר הצורך להציל את נפשנו היה כי בתנו נצלה ועזרתנו תידרש לה.

קיבלתי לדרך מקל כבד שנשמר עמנו כל ימי שהותנו ביער ושימש לנו מעין קמיע. שמרנו עליו, ומשאבד חיפשנוהו, מתוך אמונה טפלה בערכו.

הדרך היתה זרועה מהמורות. הלכנו על פני רגבים קפואים. הרוח הוגתה אותנו מן המסילה ושלג ירד. על אף החולשה התקדמנו. לפי ההוראות היה עלינו להתקדם בדרך השדה עד שנתקל מימינה בבקתה בודדת. מול בית זה, בעבי היער נמצא בונקרים אחדים הפזורים בראדיוס של 200—250 מטרים. ואכן נתקלנו בבקתה האמורה, אך ליער לא יכולנו להכנס בגלל החשיכה שנתעצמה במיוחד.

בשפת היער גדלו בצפיפות ארנים קטנים. על ארנים אלה הקבורים בשלג שכבנו עד השחר. בלילה ההוא השגתי מהי מנגינת־היער. מעתה ולהלן הייתי מאזין למנגינתו, לאוצר הטונים שאין לו שיעור, לשפע הזה העלול להביאך לפעמים לידי טירוף.

עם שחר חדרנו ליער ובילינו שעה ארוכה בגילוי הבונקרים, שכן היינו עייפים ללא־שינה, קופאים, וכל תנועותינו אטיות. בחרנו בבונקר אחד בעל מסדרון ושני פתחים. חדרים אחדים היו פתוחים אל המסדרון. בחרנו בראשון, לפי שאור קלוש מן הפתח היה מגיע אליו. השאר היו אפלים לחלוטין.

בעזרת סכין וכף חפרנו מעין מושב בקיר, למנוחה בישיבה. וכך ישבנו ועמדנו חבוקים, רוקעים ברגלינו, כל היום. שלוש פעמים ביום אכלנו פרוסת לחם לאיש, ובמקום מים השתמשנו בגדילי הקרח הרבים התלויים מהתקרה. שמענו קולות גרזן ומסור ושיחות של העובדים. כך עברו עלינו. שלושת הימים הראשונים. פתאום הופיעו בפתח הבונקר שני חוטבי־עצים. הם ירדו לעשן ולשוחח קצת. בנשימה עצורה עקבנו אחר תנועותיהם. לאחר שעה דלו את נושאי־השיחה ושבו לעבודתם.

כעבור ימים אחדים התחלנו לצאת בלילות, כדי להתמצא בסביבה. בסמוך לנו מצאנו בקתה אחת בלבד. החוטורים נמצאו במרחק 3—4 קילומטרים. חשבנו, כי ריחוק זה הוא לטובה, שכן אנו מסכנים את חייהם בעצם קרבתנו.

המיטרד הקשה ביותר בסיורים שלנו היו הכלבים, שהתחילו לנבוח בעוד אנו במרחק רב מהם. האוכלוסים ידעו מיד כי מישהו מתקרב, אך בוודאי לא שיערו כי יהודי הוא.

אף שמיעטנו לאכול אזל לחמנו כעבור ימים אחדים. בליל אפלה הלכנו אל יוזיק. קיבל אותנו בסבר פנים יפות. העובדה כי שמואליק נהג בגבורה, מת בעינויו ולא גילה את מקום מחבואו, פתחה את לבו לנהוג בנו בעין יפה. האכיל אותנו, נתן לנו לחם, אבל הזהיר מפני ביקורים תכופים, המסכנים את חיי משפחתו. אמר לנו, כי כל איכר יתן לנו לחם, אם נקיש על החלון בלילה. נפרדנו והבטחנו לעשות את רצונו.

בערב הבא יצאנו לנסות את מזלנו בחוטורים הסמוכים. אשתי היתה לובשת את אדרתי ואת כובעי, מעמידה פני גבר, כביכול, ונשארת במאסף. אני קרבתי אל החלון, הקשתי, ומשהציץ מי מבני הבית, ביקשתי לחם. האיכרים היו רגילים לביקורי הפארטיזנים. סגנון בקשתי היה אחר, ועל כן קיבלתי מנות זעומות. שתי דמויות שנשקן מקל אינן משפיעות כקבוצת פארטיזאנים. ביקשתי גם חלב, אבל קיבלתי לחם בלבד. התחלנו לבקר בחוטורים הרחוקים יותר, כדי לא לגלות את מקום המצאנו. איש מהם לא השיב את פנינו ריקם.

מאחר שמספר הבקתות בראדיוס של 5—6 קילומטרים מוגבל היה, נאלצנו כעבור שבועיים־שלושה לחזור על פתחו של מיטיבנו הראשון. זכינו לפופולאריות בחוטורים. התחילו מתלחשים. אחד מהם פתח עמנו בשיחה, מתוך סקרנות, שכן רובם היו נמנעים ממגע. אמרנו, כי הננו יהודים שניצלו מטבח בגיטו סלונים והננו מתחבאים ביער. לעזור ליהודים היא פעולה עוינת כלפי הגרמנים. אם נתפס, עלולים אנו לגלות תוך כדי עינויים את שם מיטיבינו. התחיל ויכוח, ואנו הבטחנו כי לא נבגוד בהם. השיחות הידקו את יחסינו. לפעמים הכניסו אותנו האיכרים לביקתה, הרשו להתחמם, כיבדו בחלב או במים חמים.

ביום עמדה צינה. חיכינו ללילה כדי להעלות מדורה ולהתחמם מעט. בטיולינו בלילות נתקלנו פה ושם בסיר, בדלי, בשטיח מרופט, והתחלנו לארגן משק־בית. את המחסור בגפרורים פתר במידת־מה יוזיק, שנתן לנו מצית פרימיטיבי.

בסוף מארס פרצו יום אחד לבונקר שלנו חבורה גדולה של נערים ונערות. התרוצצו במסדרון, רדפו זה את זה, התנשקו, רעשו וצחקו. כל זה התרחש במרחק מטרים אחדים מאתנו. הם עסקו בשריפת זרדים בחלקה שבוראה כליל. בטוחים היינו כי יגלו אותנו. לא גילו. חזרו לעבודתם.

החלטנו להכין מחבוא פנימי עוד באותו לילה, כדי שלא נפול בפח. אמנם חלפו שבועות אחדים בשלום, אלא שאין להסתכן.

קירות הבונקר שלנו היו עשויים בולים עגולים, שתמכו את העפר. הם נערכו במאוזן, שלושים בכל קיר. החלטתי להכין מחבוא מאחורי אחד הקירות הללו. שני סכינים ושתי כפות היו ברשותנו. עם דמדומים העלינו אש קטנה, ואשתי האירה לי בקסמים דולקים. פרקתי את הקיר, פיזרתי את העפר החפור במסדרון ובחדרים (לא היה בידי כלי להוצאתו החוצה), ותמכתי את קירות־העפר במחבוא בבולים של מטר אורך, שנמצאו ביער בשפע. עד השחר נגמרה המלאכה במחציתה, וכבר ישבנו בפנים, אלא שאת הקיר הרגיל הספקתי להחזיר עד חציו בלבד.

ממש כמה דקות לאחר שנכנסנו למחבוא שוב פרצו לבונקר אותם נערים ונערות. לא היטבתי לפזר את העפר, ועל כן נגע ראשם בתקרת הבונקר. הם הבינו, כי מאתמול חל כאן שינוי. משיחותיהם הבינונו, כי שוכנעו שיהודים מתחבאים כאן. ואם כן צריך לחפש אותם. מצאו קסמים וגפרורים והתחילו לחפש בחדרים. הם גילו את השטיחון, ששכחנו להחביאו בפנים, ועתה פתחו בציד ממש. עדים היינו לחזיון מאקאברי למדי, וברור היה כי עוד רגע יגלונו. בנשימה עצורה ראינו את אחד הנערים מתקרב אל קיר המחבוא שלנו. קפאנו באימה ובמתיחות. אבל ברגע זה אירע הנס: הקיסם כבה. הנער חזר על עקבותיו. לא ידענו אם ישוב. למזלנו הוא עבר לחפש בבונקרים האחרים, בחברת השאר. נשמנו לרווחה, אך לא סברנו כי תם העניין. ואכן, הם חזרו לקחת את השטיחון והלכו להם.

בלילה ניגשנו במרץ לגמר המחבוא. הקושי העיקרי היה בהכנת הפתח ובהסוואתו. חיברתי את כל בולי־העץ חזק למקומם ורק את הבולים התחתונים התקנתי להזזה. לפנות בוקר היה המחבוא מוכן. נכנסנו, נעלנו את „הדלת" וחשנו בטחון כלשהו.

תוך ימים אחדים נגמר ניקוי היער מזרדים, והגדיעה התרחקה מהבונקר שלנו.

קרב האביב והקור הפשיר. בלילות חדרנו למרתפים וגנבנו תפוחי־אדמה. באחת החצרות לקחנו סיר, ששימש לנו לבישול תפוחי־האדמה. בישלנו בערבים. כמובן שאכלנו תפל: מלח לא היה לנו. מיעטנו לאכול, כדי למעט לצאת ולהסתכן. מאותו נימוק הסכמתי לתת ליוזיק זוג מגפי־עור תמורת היטנים של לכש ושני פוד לחם, שנקבלו במנות, שתי כיכרות לשבוע. שלושה שבועות קיים יוזיק את ההסכם, ואחר־כך איים שישסה בנו את הכלבים אם לא נפסיק את ביקורינו, המסכנים את חייו.

עוד גורם היה כאן — השעון. שעון יפה היה לי ויוזיק ידע על קיומו. קשור הייתי לשעון. תקתוקו גרם לנו הרבה קורת־רוח. שעות שכבנו בחשיכה והאזנו לתקתוקו המתגבר בדממה. חשנו את תנועת הזמן, חשנו כי משהו חי על ידינו ומחייה את הריקות. הוא היה משמש אותנו גם מבחינה מעשית: בלילות חייבים היינו לחשב מתי עלינו לשוב אל הבונקר.

יוזיק חמד את השעון וניסה להוציאו מידי. התגוננתי. במחצית הקיץ, באחד מימי ראשון בשבת, שמענו צעדים במסדרון הבונקר שלנו. מישהו צעד וקרא לי בשמי. רק יוזיק ידע את שמי ואת מקום הבונקר שלנו. כעבור רגע הופיעו בחצרנו יוזיק בחברת גברתן. התברר, כי הוא מחפש אותי זמן רב בין הבונקרים וקורא בשמי. הוא פנה לעבר קולי אך לא הבין מאין אני מדבר. פנס־כיס חשמלי עזר לפתור את התעלומה.

שניהם החזיקו באקדחים. ישבו ליד קיר המחבוא ופתחו בשיחה על מצבנו, ולבסוף הציעו כי נצא מהבונקר, שכן הביאו הצעה מעשית שנצטרף אל יחידת פארטיזאנים.

ההצעה קסמה לנו, על כן יצאנו. יוזיק הציג את חברו מתיאוש כמקשר אזורי של יחידת הפארטיזאנים, אשר יביאנו עוד הערב אל תחנת־האיסוף. תמורת השרות הזה עלי לתת לו את השעון. הבינותי כי אין טעם להתנגד, כי אין לי מוצא ונתתי לו את השעון. בשעת השיחה לא הפסיקו השניים לשחק באקדחים. קשה היתה עלי הפרידה מהשעון. חשתי שאני מפסיד משהו קרוב. אלא שלא היתה ברירה: השעון היה עלול להיות סיבת רצח.

עתה הציעו לנו כי נצא עמם ליער. לדבריהם אין איש עתה ביער, שכן ראשון בשבת היום, והשמש מאירה. לא רציתי להפגין חוסר אמון בו, ועל כן יצאנו. תחילה עצמנו עינינו, כי לא יכולנו לשאת את אור היום. זוהר השמש והירק סנוורו אותנו. ישבנו עם אורחינו בצל השיחים ושוחחנו שעה ארוכה על מצבנו וסיכויי ההצלה. נפרדנו בהלך־רוח אופטימי ביותר ונדברנו כי מתיאוש יבוא אלינו בערב ויוליכנו אל יחידת הפארטיזאנים.

מתיאוש לא בא בערב, לעומת זאת הופיעה למחרת כנופיית הנערים הידועה לנו והתחילו בחיפוש מדוקדק אחרינו. הם קראו לנו לצאת. ישבנו במתיחות איומה במחבוא שלנו והסתכלנו בעד הסדקים בין בולי העץ על המתרחש. הם הדליקו קסמים והמשיכו בחיפוש, אולם המחבוא שלנו עמד במיבחן. ההוראות שקיבלו מאורחינו לא הספיקו, כפי הנראה, ועל כן הלכו להם הנערים, עייפים ומשועממים, לבונקרים אחרים.

נשמנו לרווחה אך הבינונו כי ישובו. אין יוזיק רוצה בשכנותנו. ביקורינו אצלו לא היו לו לרצון. הוא החליט, כנראה, לגרש אותנו מהיער ואולי גם למסור אותנו לידי הגסטאפו, ולעשות את כל המלאכה בידי הנערים. ברור, אם כן, כי לאחר קבלת הוראות נוספות ישובו המחפשים מחר. החלטנו לעזוב את המחבוא ולבנות לנו אחר. בחרנו בחדר ליד הפתח השני של הבונקר.

במרץ עבדנו כל הלילה, ולפנות בוקר כבר ישבנו במחבוא החדש, ואילו את הישן הרסנו מעט, כדי ליצור רושם כי ברחנו. ואכן הופיעו הנערים למחרת בבוקר ופנו ישר למחבוא הישן שלנו. הם הביעו בקול רם את אכזבתם והרסו אותו לגמרי. מכיוון שנכנסו בפתח שליד מחבואנו החדש, לא הבחינו בעפר הרענן שנשפך על הרצפה ובהפרשי הגובה. אולם אחדים מהם הבחינו בשינוי, ולאחר שיחה קצרה ביניהם הגיעו לכלל מסקנה כי המחבוא שלנו נמצא כאן. לאחר שהזעיקו את חבריהם התחיל אחד מהם מתקרב ישר אל המחבוא שלנו. החלטנו, כי כלתה כל תקווה, וברגע שיגלה אותנו הנער, נפרוץ החוצה, ואני אאיים עליו בכפיס־עץ, אקדח כביכול, ואצרח כי אהרגנו כמו כלב, וכך נמלט מידיהם אל עבי היער.

אין זאת כי הפחד והיאוש שיוו לצורתי ולקולי אימה מספקת, שכן ברחו מפנינו הנערים כולם, ואילו אנו נמלטנו אל מעבה השיחים. לפי שעה ניצלנו. לא יכולנו להרחיק לכת כי ביער עבדו פועלים, והלא בעוד שעה קלה יבואו האיכרים ויתחיל המצוד על היהודים. אך הם לא באו. ישבנו עד הערב במקומנו בשיחים, ובלילה הלכנו אל יוזיק.

הוא קיבל את פנינו בצינה. סיפרנו לו את המאורעות וטפלנו את האשמה על מתיאוש, וכן ביקשנו את מענו המדוייק. עוד אותו לילה יצאנו לחפשו ועשינו דרך של למעלה מעשרה קילו־מטרים, שכן גר רחוק. לא מצאנוהו בבית. סיפרנו לאשתו, איכרה פקחית והגונה, מי אנו ואיפה התחבאנו, וכן מה הבטיח לנו בעלה. לאחר ששמעה את סיפורנו האכילה אותנו והציעה כי נחכה ביער עד חצות, ושוב נכנס. בעלה התכוון לחזור אותו לילה במאוחר.

חזרנו בחצות ומצאנו את מתיאוש בבית. קיבל אותנו בסבר פנים יפות למדי. הבטיח להבאנו אל הפארטיזאנים, אלא שהעניין יימשך שבועות אחדים. מכיוון שמחבואנו נתגלה, ייצא עמנו לפנות בוקר ליער ויראה לנו חלקה עבותה במיוחד, בה אפשר לחיות עד קץ המלחמה בלי שמישהו ירגיש בנו. לדעתו, נוכל להתקין שם מחבוא מוסווה יפה ולגור בו עד שיקשר בינינו לבין הפארטיזאנים. הוא נתן לנו את חפירה, מסור, פטיש, דלי וסיר (כל רכושנו נשאר במקלט הקודם), קצת מיצרכי־מזון, והורה לחכות לו בשפת היער. כשיבוא להוליכנו, עלינו ללכת במרחק רב ממנו.

הכול התרחש לפי התוכנית. עמדנו ושכבנו על האדמה עד עלות השחר. כשהופיע מתיאוש הלכנו בעקבותיו אל עבי היער. שם קרבנו אליו. הוא טען שאין לו חלק בשליחת הנערים אל מחבואנו. כשהגענו למחוז חפצנו הודיע מתיאוש כי יחזור, לפי שאינו רוצה לדעת את מקום

מחבואנו. אם ניפול בידי הגסטאפו או בידי איכרים אין רצונו שנחשוד בו כי יד לו בדבר. נפרד מעלינו והזמין לבוא אליו בעוד כמה ימים לשם קבלת לחם וידיעות.

התחבאנו בסבך שיחים כדי לנוח ולשקול את מעשינו. התחלנו לחפור בור. חפרתי ואשתי נשאה את העפר בדלי אל בור גדול, במרחק 150 מטרים ממחבואנו. עד הצהריים חפרנו בור של שני מטרים על 120 ס"מ, ועומקו 80 ס"מ. אלא שאז שמענו חריקת עגלה עמוסה, את קולו של העגלון ואת צליפות שוטו. נתברר, כי בנינו את הבונקר ליד דרך, ורק שיחים עבותים מפרידים בינינו לבינה. החלטנו להשאר כאן.

יצאנו ליער לכרות עצים לדיפון הקירות, שכן היה העפר חולי ונוטה למפולת. לבניין התקרה נדרשו לנו לוחות, כדי שנוכל לכסותה ברגבי־דשא. במקלטנו הקודם היו לוחות, ועל כן החלטנו כי נעשה את 5—6 הקילומטרים המפרידים בינינו, כדי להביאם, לפי שעה ריפדנו את הבור בטחב ובעלים, וכך לנו לילות אחדים. ביום חיזקנו את הקירות, ובלילה הבאנו את הלוחות לתקרה וכן קש למשכב.

כעבור ימים אחדים היה הבונקר מוכן. דלתו של 40×60 ס"מ שימשה לו פתח וניתנה לנעילה מבפנים ומבחוץ. „מטבח" חפרנו בקיר, והארובה נקדחה בעפר. גם בית־כיסא סידרנו, כדי שלא ניאלץ לצאת ביום. גובה המקלט איפשר לנו לשבת או לשכב. ביום פתחנו מעט את הדלתות ועסקנו בפליית כינים. שרצנו כנים ומה פלא בדבר: ששה־שבעה חודשים לא החלפנו לבנים ולא התרחצנו. זקני גדל ואף הוא רחש כנים. המאבק קשה היה, והכוחות בלתי שווים. בטרם חיסלנו את אלה כבר נתרבו אחרים. ליד המדורה, בלילה, חיסלנו בעזרת אודים בוערים את מושבותיהם העיקריות בתפרים של הלבנים והמלבושים.

הסווינו יפה את המקלט על ידי נטיעה צפופה של עצים קטנים. רק עינו המנוסה של שומר־היער היתה עשויה להבחין בין עץ חי לבין עצי־התפאורה שלנו. לעתים תכופות החלפנו את הארנים הצעירים שלנו, כדי שיהיו דומים לכל עצי הסביבה.

יום אחד, בעוד אנו יושבים ליד הדלתות הפתוחה, שמענו נביחת כלבים ושיחות רמות למדי בלשון הגרמנית. הספקתי לסגור את הדלתות, ואחוזי אימה ישבנו כך עד חשיכה. בטוחים היינו כי מישהו גילה את מחבואנו. בחושך ביקרנו אצל איכר ממכרינו ונודע לנו כי בחלקה זו של היער נערך מצוד על פארטיזאנים. הגרמנים פחדו להכנס לתוך היער מחשש מארבים ונהגו להלך בדרכים בלבד, ועל כן לא עלו על המקלט שלנו.

מוכרים היינו לאיכרים בראדיוס 5—6 קילומטרים, שלא היו עוינים אותנו, בדרך כלל, נתנו לנו לחם, מעט חלב או מרק, והיו ביניהם אחדים שהרשו לי להתגלח.

אחד הטובים באנשי חסדנו היה איכר שכינוהו "האמריקני", על שום שהיה של שנים אחדות באמריקה, לפני המלחמה. היה זה איכר נבון, אינטליגנטי, שקבל אותנו יפה, האכילנו וניהל עמנו שיחות פוליטיות ואישיות. אכן, רחש לנו ידידות. החוטור שלו היה סמוך לפסי־הרכבת שנשמרו בקביעות על ידי פאטרולים צבאיים. לילה אחד, בעוד אנו יושבים בשלווה בבקתתו ושותים חלב התחיל מצוד על הפארטיזאנים, שהניחו מוקש פלאסטי על פסי המסילה. הגרמנים גילו את המוקש בעוד מועד, השמיעו אזעקה ופתחו ביריות. השמים הוארו בזרקורים. אור עלה ממש כמו ביום.

רצנו החוצה. המרחק ליער רב. קפצנו אל שדה שיפון, ובקמה חצינו לעבר היער, ובלבד שנתרחק מבית האמריקני ולא נסכן את חייו. כשהתרחקנו במידה מספקת, שכבנו לנוח בקמה וחכינו לרדת החשיכה. כעבור שעות אחדות חזרנו אל המקלט שלנו ולא ידענו מנוח, שמא גרמנו רעה לאיש חסדנו.

בלילה הבא יצאנו בחרדה אל ביתו, ורק לאחר שנוכחנו כי הכול בריאים ושלמים הקשנו על הדלת. הוא קיבל אותנו בסבר פנים יפות, כדרכו. הוא חשש, שאם נתפס, נגלה תוך־עינויים את שמו. תוך כדי שיחה שאל אותי, האם במצב הפוך, אילו נרדף הוא כרוסי לבן על ידי הגסטאפו, הייתי מושיט לו עזרה כעזרתו לי. השאלה הפתיעה אותי, ועל כן הרהרתי בה רגע, ואילו הוא הסתכל בי בעין בוחנת. לאחר שיקול־דעת אמרתי, כי איני בטוח אם הייתי נוהג כמוהו, ומכל מקום יש ספק בלבי. התשובה נראתה לו. מאחר שלא ביקשתי להונותו בתשובת־כזב הוסיף לנו באותו לילה מנת־חלב, וברוח טובה נפרדנו זה מעל זה.

קיימנו מגע עם מתיאוש, ביקרנו אצלו, אלא שלא היינו נכנסים לביתו לפני סקירה מדוקדקת של השטח. כאמור, היה איש־קשר של הפארטיזאנים ותמיד ישב בביתו מישהו מהם. היה דוחה אותנו בהבטחות, עד שלבסוף, כעבור חודשים אחדים הודיע לנו, כי הפארטיזאנים מוכנים לקבלנו

אם נבוא חמושים. הם מציעים לנו לקרב למסילת הרכבת השמורה על־ידי הצבא, להרוג גרמני, ולקחת את רובהו. עם הרובה — יקבלונו.

ההצעה היתה בלתי־מציאותית, על כן הוספנו להתענות במאורה שלנו. בלילות נמנענו מלהפגש עם הפארטיזאנים, שכן ידענו כי אנטישמיים הם. באחד הלילות, כשקרבנו לחוטור, הקיפו אותנו עשרה מהם ויותר. פסענו בשפת היער והנה נשמעה פקודה ברוסית „עמוד! מי ההולך?" ענינו: „היהודים, מיער שולאצקי" — כך כינו אותנו בסביבה. מפקד היחידה הודיע לנו, כי שמע את שמענו ומבקש זה כבר „לצוד" אותנו, שכן אנו מהלכים „בעקבותיהם", אוכלים את לחמם, חיים על חשבונם ומשרתים את הגסטאפו, ועל כן ראוי לחסל מצב זה המסכן את שלום הפארטיזאנים. הוא פקד להביא אותנו אל שפת היער ולירות בנו.

ניסיתי להסביר לו שאין שחר לדבריו, ומשלא הועלתי התחלנו שנינו, אני ואשתי, צועקים כי הוא מבקש לרצוח אנשים חפים מפשע. לשמע צעקותינו הגיעו איכרות מהחוטורים והתערבו בוויכוח. רוב הפארטיזאנים היו בני־נוער מקומיים, המוכרים יפה לנשים, ועל כן נפתח ביניהם ריב־דברים חריף אודותינו ואודות הרצח. האיכרות טענו, שאף על פי שיהודים אנו, הרינו יצורי־אנוש שנבראו בצלם, וזכותנו לחיות ולהאבק על חיינו. אשר ללחם, הרי לא את לחמם של הפארטיזאנים אנו אוכלים, כי אם את שלהן, ואין הם ניזוקים מזה כלל. הן שמו לצחוק את ההאשמה שאנו משרתים את הגסטאפו. עמדת הנשים ניצחה, והפארטיזאנים הניחו לנו. הכפר פירנס אותם וסיפק להם אינפורמאציה, על כן חששו להמרות את פיו.

עמד סתיו 1943. הלך וקרב החורף. הוספנו לשוטט בלילות ולבקש לחם, וכדי שלא נטריד את מיטיבינו, הרחקנו לנדוד יותר ויותר. בלילה ערכנו מסעות של כמה עשרות קילומטרים. למרבה הרעה נוספו לנו אויבים: להקות זאבים רעבים ומזמן לזמן — חזירי־בר. בלילה הדלקנו מדורה ליד המקלט, ובדרכנו נשאנו עמנו קסמים וגפרורים, כדי להפחיד את החיות בשעת הצורך.

עם רדת השלג הראשון היתה החזרה אל המקלט קשה ומסובכת. במרחק 200—300 מטרים מהמקלט היינו מתחילים לצעוד אחורנית ולטשטש את עקבותינו. הכינונו לשם כך מטאטא מיוחד, שפעל להפליא. העבודה היתה קשה, אך הכרחית.

בעיית המים לא היתה קלה מבעיית הלחם. ביער ובסביבתו לא נמצאה כל באר. בחורף המסנו שלג בסיר שלנו. המים היו מזוהמים, אך לא נאלצנו לשאתם מהחוטר המרוחק קילומטרים אחדים. בשאר עונות השנה שאבנו מים משלוליות שנותרו אחר הגשמים. בספל היינו שואבים את המים משטחם העליון, כדי שלא להעכיר אותם. רק בעונות השחונות נאלצנו ללכת אל הבארות בחוטורים. הפעולה לא היתה פשוטה. נתלוותה לה נביחת הכלבים של הישוב כולו, וכן חריקת הקילון שעל פי הבאר. היתה זו אזעקת החוטור כולו, שלא היתה רצוייה לנו כלל. עצם דליית המים מהבאר לא היתה פעולה פשוטה לפי שנעשתה בחשיכה, וגם מזיגת המים מדלי־הבאר אל הכד שלנו לא היתה מלאכה קלה. הכד היה בעל צוואר דק ואת המים יצקנו לתוכו בעזרת ספל. כל הפעולה האריכה את שעת „מיבצע המים" ואת ליווי הנביחות, שהלכו וגברו. היינו נרגשים ומעוצבנים, ועל כן היינו חוזרים לפעמים כשמלאי המים שלנו דל למדי. חשוב היה, כי תושבי החוטור לא יידעו מי שואב מים מבארם בלילות.

גם התושבים רגזו, כי ביום ביקרו אצלם הגרמנים, בלילה הפארטיזאנים, גנבים המעמידים פני פארטיזאנים ואנשים מסוגנו. הם לא היו יוצאים מהבית, אלא מחכים עד שאותו אורח יגש לחלון, עומדים בפנים ומנסים לחדור במבטם את החשיכה כדי לעמוד על טיבו של הבא אל בארם.

לאחר מילוי הכד עזבנו חיש מהר את המקום. הכד העשוי פח היה כבד, וכוחנו דל היה. על הגב נשאנו תפוחי־אדמה, ותמיד היה עלינו לעשות דרך של קילומטרים אחדים. לא הלכנו בדרכים אלא חצינו שדות חרושים ואפרים. הסביבה הזרה נעשתה מוכרת וקרובה. התושבים, שהסתייגו תחילה מפנינו, התרגלו אלינו, חדלו לחשוש כי נלשין עליהם אם ניתפס על ידי הגרמנים. למזלנו היו אדוקים בדתם והדגישו בכל הזדמנות את זכות־החיים של כל יצור שנברא בצלם. דתם ציוותה עליהם לעזור לנו. כל הסביבה ידעה על קיומנו, ידעה כי אנו מסכנים את בטחונם, אך איש לא הלשין עלינו בגסטאפו.

חוש ההתמצאות בשטח והנסיון הצבאי סייעו לי שלא לתעות ביער, ואכן לא תעיתי. רגלי חשו את השביל גם בלילות האפלים ביותר.

אחת האיכרות התעניינה במיוחד בגורלנו, והודיעה לנו יום אחד כי לא תוכל לשאת באדישות

את ייסורינו והיא נכונה לעזור לנו בקשירת קשר עם יחידת הפארטיזאנים המקומית, אשר אחיה משרת בה. נדברנו, כי למחרת עם שחר נחכה עד שתצא את הבקתה ונלך בעקבותיה, במרחק רב אחריה. כדי שלא תאבד מעינינו תקשור לראשה מטפחת אדומה. ביתה עמד במערה־יער. בשעה שנקבעה התייצבנו במקום. לא היינו רגילים לשהייה בחוץ באור השמש. חכינו בעצבנות להופעת המטפחת האדומה. השמש כבר הגביהה לעלות, בחוטור התחילה תנועה והאשה לא הופיעה. החלטנו לחזור למקלט, והגענו ללא תקלות.

עוד אותו לילה ביקרנו אצל מריה (זה שמה) לשאול לפשר הדבר. נודע לנו, כי בואם של ז׳אנדארמים סיכל את התוכנית. נדברנו לצאת למחרת. לא ידענו האם כוונותיה טהורות, אך החלטנו להסתכן. למחרת עם שחר הופענו בשפת היער, והפעם יצאה מריה והמטפחת האדומה לראשה. הלכנו בעקבותיה עד עבי היער. שם חיכתה לנו והצטרפה אלינו.

הדרך רחוקה היתה ונפתלת למדי. ברגע מסויים נתקפתי ספק האם באמת האשה מוליכה אותנו אל הפארטיזאנים. כשאמרתי לה בנימה של בדיחה־למחצה, כי לכל אשר תוליך אותנו נלך, מפני שקצה נפשנו במצב הקיים, ואפילו תוליך אותנו לגסטאפו, התרגזה המצילה שלנו והצהירה על מיטב כוונותיה כלפינו. היא הבינה את החששות שלנו, שכן קרו מקרים של מסירת יהודים בידי הגסטאפו. לאחר שיחה זו רחשנו זה לזה אמון.

לאחר הליכה של שעות אחדות הגענו ללא הרפתקאות אל מחנה הפארטיזאנים. שמחתנו גדולה היתה ומלאה. כאן חיים אנשים משוסים ונרדפים על פני השטח, נהנים מן השמש והירק, נושמים דרך חרות ונלחמים על חייהם עם האויב. שמחנו גם כי מריה לא רימתה אותנו, וכך נשמרה אמונתנו באדם, בידידות האנושית הנדירה כל כך בימים אלה.

קיבלונו בסבר פנים יפות. במחנה זה נמצאו משפחות יהודים אחדות, בעיקר מבין חקלאים יהודים שעיבדו כאן אדמה עד בוא הנאצים. הם התחבאו תחילה ביער ואחר־כך הצטרפו אל הפארטיזאנים והקימו את „מחנה המשפחות" לבני ביתם. הביילורוסים השכנים סיפקו להם מיצרכים תמורת חפצים. הם היו קבוצה מלוכדת ביחידה ששהתה תמיד במקום, עסקה בסיור ובעבודות הכינה לפעולה כמו הנחת מוקשים במסילת הרכבת, התנפלויות על שיירות אספקה, חבלה בקווי הטלפון ועוד.

היחידות היו מתחלפות. מהבסיס המרכזי היו מגיעות יחידות חמושות באופן מתאים, מבצעים את משימתם וחוזרים. היחידה המקומית שימשה מעין ראש־גשר וכרגיל היתה צטרפת לביצוע המשימה.

החיים במחנה היו תקינים למדי. ביום נחנו ובערב יצאנו לפעולה. לפנות בוקר היינו חוזרים ועמנו איל או שניים, או עגל, לחם ושאר מיצרכים, שקיבלנו מידי האיכרים או החרמנו. בתחום זה נקבע חוק שבעל־פה. ראש הכפר ומפקד היחידה קבעו את המיכסות. ראשית כול נלקח המזון אצל איכרים שאהדו את הגרמנים. בעניים לא נגעו לרעה. ביחידתנו נמצאו צעירים מקומיים רבים שידעו אצל מי ראוי לקחת. התושבים הוטרדו ביום על־ידי הגרמנים ובלילה חיכו לפארטי־זאנים. שהיו זוכים לקבלת־פנים אוהדת פחות או יותר, שכן היו מגיניהם של האיכרים.

הרכב היחידה שונה היה מבחינת הרמה, ההשכלה. מלבד המפקד, שהיה קצין בכיר אשר הוצנח לשטח שלנו, היו השאר בני־כפר מקומיים. על כן מובן מאליו כי יחסי־אנוש שונים שררו במחנה. בקבוצה זו היינו אנשי אינטליגנציה יחידים, וכרגיל לא היינו חביבים על הבורים ועל הבורים־למחצה, יהודים וביילורוסים כאחד. ההבנה היתה קלה יותר עם הביילורוסים מאשר עם היהודים, ועמהם קרו לפעמים התנגשויות שיש בהן גם מן המצחיק. למשל, על אשתי הטילו לשאת שני דליי מים מהבאר המרוחקת קילומטרים אחדים מהמחנה, אף על פי שלא היו לה נעליים אלא היטנים שאינם מתאימים להליכה של יום תמים ביער. כן לא הורשתה לעבוד במטבח מפני שבלשו ומצאו כי היא מבקשת לה תחליף לנייר היגייני בעלים רחבים. אותי העסיקו לעתים קרובות בגדיעת עצים גדולים ובנשיאתם, אף שידעו כי מזה־רעב אני לאחר שנה של מחסור. הם היו נושאים על גבם שקים של תפוחי־אדמה שמשקלם 80—100 ק״ג, בה בשעה שאני נשאתי בקושי את המחצית. נשאנו את הדברים בשלווה מעושה, ולפעמים פרצנו בכעס. אוהל לא ניתן לנו, כדרך שניתן לאנשי המחנה המשפחתי וכן לא הורשינו ללון במחפורת (בה היו משכבי־עץ), מפני שבבואנו למחנה הודענו כי לא נלון במשותף עד שלא ננקה את עצמנו מהכנים. אבל דאגתנו לכלל הזיקה לנו ולא הורשינו לגור עמם. למרבה הצחוק היו דיירי המחפורת יושבים באור השמש ופולים את כיניהם במלבושיהם ובשער ילדיהם.

על כן נטינו אוהל משני שלחי פרות, למגן מגשם ומצינה, אך הוא לא עמד בתפקידים אלה. ביום ביליתי את השעות הפנויות מעבודה עם אשתי, ובערב הייתי יוצא עם היחידה ומשאירה לבדה. לילות אלה היו קשים עליה במיוחד, שכן חרדה לשלומי וכן נוספו תמיד הטרדות של הסביבה. לתאור האווירה אספר על שיחה בענייני מזון. המזון היה משותף רק בהיות הפארטי־זאנים במחנה. משיצאו, בישלה כל משפחה לעצמה. כשהצעתי מטבח משותף, השיבו לי כי הצעתי נובעת ממחסור במיצרכים, ואילו הם שומרים לעצמם מלאי ביער, בבורות (גריבלעך). יום אחד אירעה תקרית בשל אחד הבורות הללו.

מאחד המחבואים של המזון הפרטי נעלם בקבוק דבש. הניזוק פתח בדיבורים על כך בערב, ליד המדורה. התחיל ויכוח סוער שהיה נגמר במכות לולא אמרה אחת הנשים, כי לגנוב יכול רק אדם שאין לו כלום. הרמז היה ברור. איבדתי עשתונותי. קמתי וסטרתי על פניה של האשה, עד שנפלה. זו לי פעם ראשונה בחיי לסטור אדם, לא כל שכן לאשה. קמה מהומה גדולה וחששתי לחיי, אך העניין נסתיים בצעקות ובאיומים.

כך ישבנו ביער עד שקרבה החזית אל סלונים וצבאות גרמניה התחילו בנסיגתם המבוהלת. מבשר ראשון של הצבא הסבוייטי היה טייס רוסי, שמטוסו הופל מעל ליער שלנו. הוא צנח מהמטוס הבוער בקרבת המחנה שלנו. אחד הנערים הביאו אל המחנה והוא שסיפר לנו על ההתקפה הגדולה המשחררת במהירות את המרחבים הכבושים.

לבסוף פצחו התותחים את קולם מעל לשצ׳ארה. הקרבות נמשכו ימים אחדים והגרמנים פתחו בנסיגה מבוהלת. עמדנו ברוכסו של הר גבוה במעבה היער והסתכלנו בנסיגה. לב נוצהל למראה תבוסתם. כעבור ימים אחדים נצטווינו לשוב לסלונים ולקבל עלינו תפקידים שונים.

לפני צאתנו ביקרנו אצל כל האיכרים המכרים שעזרו לנו בשעת מצוקתנו, תוך סיכון חייהם וחיי משפחותיהם. הם קיבלו את פנינו בלבביות, וציידו אותנו לדרך במזונות.

העמסנו את רכושנו הדל על עגלה ויצאנו ברגל לסלונים.

אחרית דבר

בני קאליש רבים שהו בסלונים ומספרם נע בין 80 ל־100. ביניהם רבים שנעוריהם חלפו עליהם במשותף וקשרו אותם זה לזה. היתה שם גם קבוצת חניכים של „השומר הצעיר". קשרים אלה סייעו בהרבה לבלות את שנות המצוקה. לא אזכור את כל השמות.

לא את כל שמותיהם של בני קאליש שהיו שם אני זוכר. אמנה את הזכורים לי: צסיה ובנק ארקוש, בראון ורעייתו, אסיא וברק גולדשטיין, לייב כץ ואחותו זוסיה, מינדק קאהן, קובלסקי ורעייתו, פליציה ורפאל לובלסקי ובתם עדה, ארבעת האחיות ליברמן, פייבל קפלן ורעייתו, הנקה ויוטק מרגליס, שני האחים מרגוליס (תלמידים), מיכאלוביץ, רעייתו ובניו, מיכלוביץ (בודד) סבה (סיטנר) ופאבק ניימן, ברציה ואיגנאש נאגורסקי, שני האחים נלקן (תלמידים), מאריסיה (טייקיש) ומוטק אופנהיים, פיוטרקובסקי ורעייתו, מיכאל וארטל ורעייתו, סוכאצ׳בסקי ורעייתו, אברהם שטרן ורעייתו, שני האחים בלומנפלד.

מהסידי אומות העולם

ג. רוקמן

קאליש לווארשה הגעתי בספטמבר 1939, ועמי אשתי ושני ילדי. המצב בעיר לא עורר אמון, על כן יצאתי בזרם הפליטים ללבוב, שכבר היתה בידי ברית־המועצות. לאחר שבועות אחדים נאסרתי על ידי נ.ק.ו.ד. ושוחררתי על ידי צבא היטלר. בינתיים פונו בני ביתי אל ירכתי רוסיה. לאחר זמן מה חזרתי לווארשה, ובימי מרד הגיטו ישבתי בבונקר שברחוב שוויאֶנטוקז׳יסקה 34.

משנכשל הבונקר הביאוני לאומשלאגפלאץ, כדי לשלחני בקרונות־הבקר ללובלין. בדרך קפצתי מהרכבת במהלכה ולא נפגעתי. מקלט זמני מצאתי אצל איכר, שסיכן בכך את חייו וחיי משפחתו. איכר זה נסע גם לווארשה, כדי להביא לי חפצים ולהתקשר בענייני עם אנשים שונים. בשובו העבירני לווארשה.

בווארשה אספוני, אף הושיטו לי עזרה, משפחת פולנים בפראגה־טארגובאֶק, ושם עשיתי את תקופת הכיבוש בחברת עוד 12 יהודים. גברת הלנה יאַנז ובני משפחתה כולם טיפלו במסירות ב־13 היהודים.

כל ימי הכיבוש נתמכתי — מדי חודש בחודשו — על ידי מר לאופולד ריכטר, פולקסדויטשה מלקוחותי לשעבר, תושב טורון. שוחררנו על ידי הצבא הסובייטי.

תל־אביב, יולי 1961.

בקאליש, מאי 1962

אברהם מילגראם

תחנת הרכבת ובדרך ממנה לא פגשתי נפש יהודית. בכלל מועטת התנועה. סבל לא מצאתי ומונית לא השגתי. שתיים היו בתחנה, בסך הכול. את גורלם של היהודים המעטים שנשארו בחיים סימלה שיחתי עם אשה כבת 45, בעלת מראה פולני. היא שאלה אותי אם יהודי אני, וכשעניתי בחיוב הודתה שגם היא יהודיה והיום היא נשואה לפולני. כשהצליחה לצאת את הגיטו עזר לה פולני זה לבלות את ימי המלחמה.

כשראיתי שקשה למצוא יהודים חיים, הלכתי אל המתים. בבית־העלמין חורבן גמור. המצבות מפוזרות בשדה, מנותצות, ושברים מתגוללים. הקבר האחרון הוא של רופא־השיניים סולניק, שמת בדאנציג וציוָה לקברו ליד קבר אמו. על מצבתו צוין שהוא פולקובניק של צבא פולין. נתתי לשוער זהובים אחדים וביקשתי שיטפל קצת בקברים, אך ספק אם יעשה משהו. בית העלמין מצפה לטיפול.

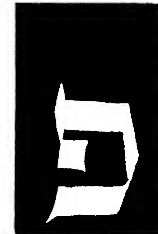
התעשייה והמסחר הם כמובן מפעלים ממשלתיים. בעלי המקצועות החופשיים עובדים בשותפויות: שותפות של עורכי־דין, של סַפרים, וכדומה. שמעתי תלונות על העדר המסחר הפרטי. אמרתי להם: ״תמיד הטפתם שלא יקנו פולנים אצל יהודים. עכשיו אין יהודים, קנו אצל עצמכם!״. גם הפועלים אינם מרוצים משכרם. שביעות־רצון מצאתי רק אצל הפנסיונרים: בחלום־לילה לא חלמו לקבל גימלה מהממשלה. אך כל זה לא היה, למעשה, מענייני. את היהודים לא מצאתי.

הסגרתי רוצח גרמני

אברהם קראטאווסקי

לזכר אמי חייה־מירל, ואחיותי נורה,
לאה, אסתר ומרים שנתתי יד לנקמת דמם.

פרדינאנד גלר הוא שם מפקד הגסטאפו שהשמיד את אחרוני היהודים בקאליש ובסביבה. בשנת 1947 סייעתי למאסרו בגרמניה, והוא נדון למאסר עולם. וזהו בקצרה סיפור המעשה:

במאי 1940 נחרדו יהודי קאליש וקוזמינאָק כשנודע להם על בואו של אינספקטור הגסטאפו פרדינאנד גלר, הידוע לשמצה. באוגוסט 1940 פעל גלר אישית בחנק היהודים במכוניות־הגאז השחורות. הוא התחיל בזקנים. רבים מהם הבינו את הצפוי להם, יצאו עטופי טליתות ואמרו וידוי. יהודים אלה נקברו ביער ביאֶרנאָטקי, בין קאליש ואופאטובק.

ז' בכסלו 1941 היה יום הרג ליהודי קוזמינק. גלר הביא עמו רשימה שהורכבה על ידי היודנראט. כל משפחה שיש בה אדם שהוא בן חמשים ומעלה, שולח. גם גורל משפחתי נחתם. בלילה הקודם ראיתי את אנשי היודנראט של קאליש, שהגיעו לכאן בקשר לאקציה זו. מיד שלחתי את אמי אל נוצרים מכרים, ואני ואחותי נשארנו בבית. ביום הרביעי בבוקר שמענו בכי ויללות. אל חלוננו קרב שוטר יהודי ודרש שאמי ואחות תתייצבנה לשילוח. רצתי אל גלר, נפלתי לרגליו והתחננתי שיקח אותי במקום אחותי. הוא הדפני, ואני נפלתי מתעלף. כשהתאוששתי כבר נמצאה אחותי במכונית הגדושה קרבנות. רצתי אחרי המכונית, לשווא. שמעתי את קולה של אחותי המצווה עלי לנקום.

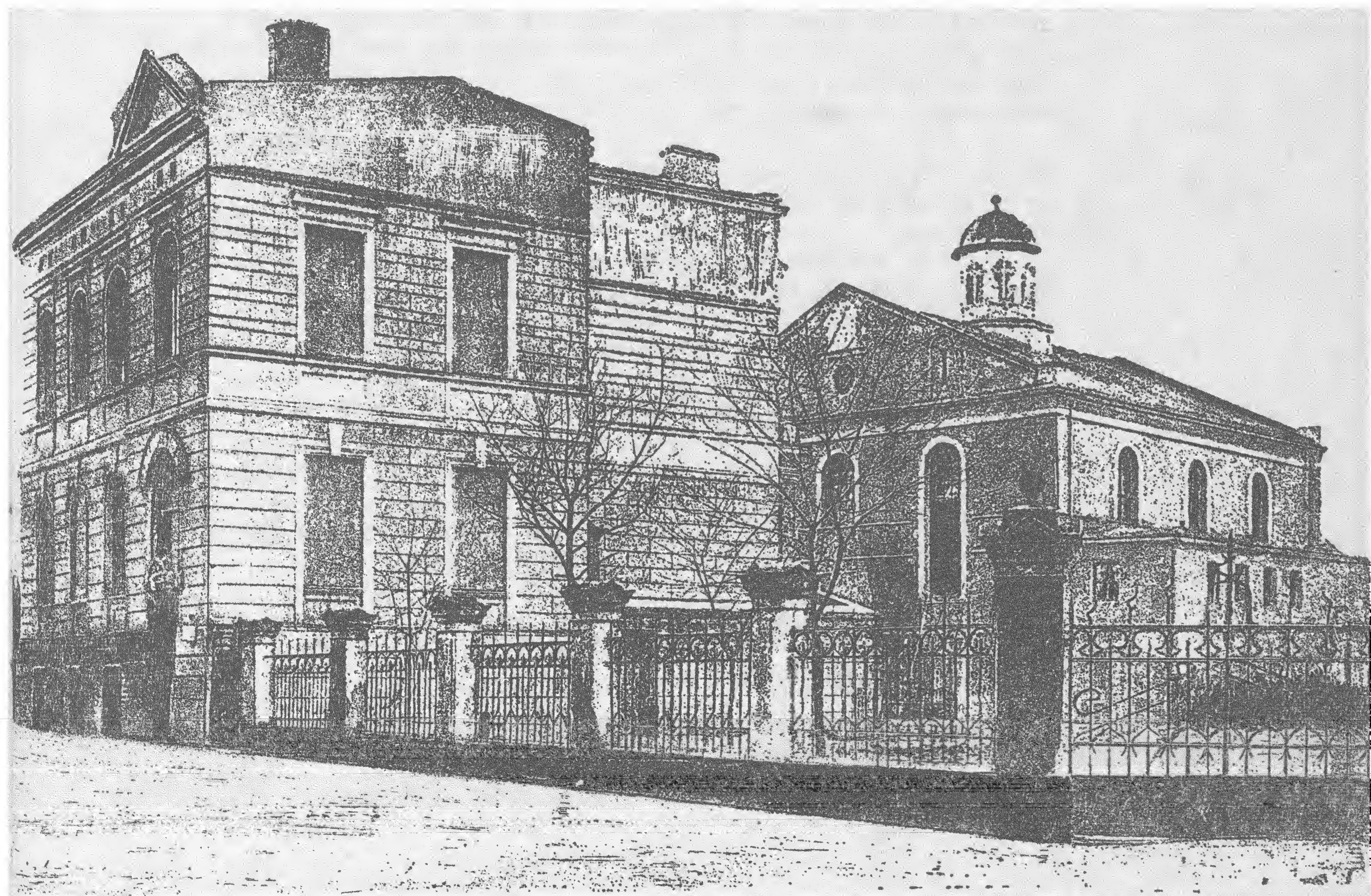
בשעות הקשות ביותר במחנות היטלר לא נשכח ממני השם גלר. נדרתי להשיגו ויהי מה. שיערתי שהוא בפולין או בגרמניה. עם השחרור נדברתי עם קבוצת חברים לחפש אחריו. יום אחד נכנסתי למשרד ממשלתי גרמני והבחנתי בפנים מוכרות. ניגשתי אל האיש, אך נתברר שטעיתי, אך גרמני זה הכיר אישית את גלר, ומפיו נודע לי על מקום המצאו המשוער.

סוף סוף גיליתי את עקבותיו. הזמנתי קבוצת חברים ויחד נפגשנו עם הרוצח. לא שלטתי ברוחי והסתערתי עליו להכותו נפש, אך המשטרה שהגיעה הצילה אותו מידי. הוא נאסר. תחילה העמיד פני תם. אך משהתייצבו נגדו עדים רבים שסיפרו כיצד רוצץ גולגלות של ילדיהם, חנק בגאזים את הוריהם, עינה את אחיהם ואחיותיהם, וגם את העדים עצמם, נאלץ הרוצח להודות באשמתו.

בית הדין דן אותו למאסר עולם, שכן בוטל עונש המוות בגרמניה. פעמיים ערער גלר על גזר־הדין, בטענה שלא עשה כל דבר "לא נעים" לעם הגרמני. נמצאו גם עדים גרמנים רבים שהגנו עליו.

אותה שעה כבר הייתי בדרכי לאמריקה וחששתי שהרוצח ישתמט מעונשו. בבואי, לארצות הברית פניתי אל הראָליף של אנשי קאליש וביקשתי מהם להתערב בעניין, כדי שהרוצח לא יתחמק מידי הצדק. העניין נמסר להנהלת הקונגרס היהודי העולמי, וב־11 בינואר 1951 הודיעו לי כי פסק הדין בעינו עומד.

ואלה החברים שעזרו לי בתפיסת הרוצח: פינכוס שיללער, שוודיה; יצחק זלינסקי, ישראל; גרשון ליטמן, ישראל; יעקב וועלטסמאן, אוסטרליה; הערש יעקב בראון, אוסטרליה; יצחק הירשביין, ונצואלה; שמואל ראקובסקי, אמריקה; פייביש שווארץ, אמריקה.

בית הכנסת ובית המדרש

גבורתם

ברזל, לא כביש, מסעות בעגלה, ברגל, "העגלה לא הגיעה היום" וכדומה. אך בעיירות אלו הלמו לבבות יהודיים חמים וגדלו חלוצים־מגשימים.

המאמץ שנדרש ממנו לא היה גופני בלבד. גליל וולין מנה אלפי חברים. כל חבר וצרכיו, ותגובותיו. צריך לייעץ, לגעור, לעודד, לעצור את המתפרצים לעלות ארצה לפני שהשלימו את עבודת ההדרכה. יוסף היה לבדו.

כעבור חודשיים חזר, עייף, מרופט יותר, אך מלא חיים. "פיצחתי את האגוז", אמר. הוא הכיר את הגליל ורכש בכל מקום עוזרים נאמנים. לא יצאו ימים אחדים וכבר נתפרסם הדין וחשבון על מסעו בגליל, בו צויין כל מקום לפי כוחו ולפי סגולותיו. לאחר הדין וחשבון חזר ונעלם, והופיע ברובנה רק מזמן לזמן. זו דרכו בפעולה.

באחת המושבות פתח סגור לבו, סיפר על דרכו הקשה בחיים, על הילדות ללא שמחה, על הרעב שהיה פוקדו לעתים.

כשאמר לעלות, נקרא לעבוד בהנהגה הראשית, בווארשה. הקשר עם וולין נמשך. — —

מכתביו של יוסף לווארשה מוולין, אף בהם יש עניין. האחד: "אין לי כסף לבולים". השני: "יש לי חדר, מכונת־כתיבה וגם ספה לישון עליה".

השנה 1938. יוסף עובד בווארשה ונושא עיניו לעלייה. בראשית שנת 39 יש לו דרכון מוכן והוא "מועמד" לעלייה. פורצת המלחמה. החלוצים יוצאים בגל מזרחה. בלידה נשקפה לו תקופת־ביניים ארוכה. הוא מנצל את הזמן ועוסק בהעברת חלוצים לווילנה, שבה היה סיכוי כלשהו לעלייה. חלוצים מכל רחבי פולין חיכו כאן לעלייתם. כל הבוגרים בפולין השאירו את עבודת־התנועה בידי נערים ונדדו מזרחה, מתוך תקווה לעלות או לפחות להתגייס לצבא. בינואר 1940 הגיע יוסף לווילנה.

אך התנועה הופקרה, ונשארה למעשה ללא שכבה מדריכה. רק חודש שהה יוסף בווילנה. בפברואר יצא במשלחת לווארשה, לרכז את עבודת התנועה בכיבוש הנאצי. מלבדו השתתפו במשלחת מרדכי אנילביץ׳, טוסיה אלטמן, שמואל ברסלב. יוסף ריכז את הפעולה, ובדין נחשב אבי־התנועה. במכתביו במחתרת היה מכנה את התנועה "ילדי", ובכך מיצה את יחסו אליה.

המשלחת פעלה הרבה. התנועה שהחלה להתפורר שוקמה ואף חלה התרחבות. הוקמו שני קיבוצים, ואורגנה הכשרה במחתרת — בעבודות עירוניות. הם כינסו במחתרת שתי מועצות ארציות ושני סמינרים. בווארשה מנה הקן אלף חברים. הם הוציאו 10 עיתונים שונים במאות עותקים וקיימו קשר עם כל הקנים בערי־השדה.

תפקידו המיוחד של יוסף היה: קשר עם המוסדות השונים. הוא קיים יחסים אישיים עם ד"ר רינגלבלום, עם ראשי הג׳וינט, עם נציגי מוסדות־הציבור במחתרת. הוא היה איש־הקשר המקובל ביותר בקנים הפזורים. עיסוקו בתפקיד זה מוזר ביותר: לא היה מראה יהודי ממראהו, ואנשים מסוגו, "בעלי מראה רע", לא היו נוסעים כלל. אך הוא לא ויתר והיה אחד הנודדים המובהקים.

הוא חיפש דרך לחינוך בגיטו, ובשתי המועצות שנזכרו לעיל הרצה את ההרצאה החינוכית. השאלה לא היתה פשוטה: הבוגרים חיו ללא מוצא: הם לא ראו כל המשך לפעולתם. נשתלט הלך־רוח לעזוב את התנועה. יוסף אירגן הכשרה, כדי להתגבר על מגמת ההתפוררות. בנאלבקי 23 הוקם קן, ובו רוכזה ההכשרה של הבוגרים. את המחיצות בקן זה עשה במו ידיו, בהנאה רבה: הוא אהב את הנגרות.

בשנה הראשונה לשהותו בווארשה הקים את ההכשרה באחוזה פניאבי. אך להוותו נתברר שבעל־האחוזה הוא אנטישמי, שהתכוון לנצל באופן מחפיר את פועליו הזולים. התנאים היו קשים במיוחד. הבחורים עבדו מבוקר עד ערב וניזונו משאריות. לא היתה ברירה אלא לחסל מקום הכשרה זה.

יוסף לא ויתר. חוות ההכשרה הנודעת בצ׳נסטוכוב עברה לידי הוורמאכט. הוא החליט לקבל מידיהם את החווה. היה זה חלום תמים, אף על פי שהמפקד המקומי אהב שוחד. והנה נעשה הדבר. נוסף על כך השיג, בעזרת היודנראט של ז׳ארקי, אדמה עזובה של בעל־אחוזה יהודי בסביבה, והקים שם הכשרה חלוצית. לו ולצבי ברנדיס היו רשיונות־נסיעה של חולים, ותוך כמה שבועות העבירו השניים את החברים למקומות ההכשרה, שניים־שלושה בבת אחת.

מיפעל שיוסף השקיע בו את כל כוחו ואישיותו היתה העיתונות. בתחילה שימשה כעיתונות פנימית ואחר כך הפכה להיות עיתונות המחתרת. רק בעיתונות זו אפשר היה למצוא דו"חות

צבאיים, פרשנות על ההתרחשויות בחזית ובשדה המדיניות. הקושי העיקרי היה הוצאת העיתון מוורשה. על כן הגה יוסף רעיון, להוציא כתב־עת מיוחד לערי־השדה. יצאו לאור שלושה ספרים כאלה, בכל אחד 160 — 180 עמודים, ושמם: "לוח חקלאי (קאלֶנדאז' רולניצ'י) לשנת 1932". הודפסה עטיפה מיוחדת, להסוואת תוכנו של כתב־העת. פורסמו בו לקט מעיתוני ווארשה, ידיעות מהארץ, מהנעשה בקנים הקטנים. כתב־העת הופץ בשיטות־מחתרת מיוחדות.

הוא היה הבוגר בחבורה, מארגן מזהיר, בעל בטחון־עצמי רב. על אף מיחושי־ראש קבועים לא האט את קצב פעילותו. היתה בו רגישות מיוחדת לסבל ההמונים, רגישות שמקורה אישי. אין תימה שהצטיין בין כל אנשי התנועה בדאגה לפרט ובהגשת עזרה לו. תמיד היה נושא בתרמילו קצת מזון לכל מקום, או מכתת רגליו להשיג זוג נעליים. צמידותו זו אל ענייני הכלל אף היתה מקור של מתיחות בינו לבין חברתו מרים היינסדורף, שבביתה, ברחוב נובוליפיה 45, גר תקופה ממושכת. הוא הפריש חלק דל מדי מזמנו לחיי־שעה של המשפחה, ואף החמיר בענייני צנע.

בראשית 1942 הוקם בווארשה אירגון ההתנגדות המזויינת: החזית האנטיפאשיסטית. היוזמים היו הקומוניסטים היהודים. האירגון הקיף את פועלי־ציון שמאל, השומר הצעיר, דרור, צ"ס. יוסף היה חבר המיפקדה. האירגון לא האריך ימים. חשיבותו בכך שקירב את הפלגים השונים בציבור היהודי, והעלה את רעיון הפעולה המאוחדת. אך הישגים לא היו לו.

באביב 1942 נכנסו הגרמנים לגיטו בלילה, הוציאו ממיטותיהם חמשים יהודים וירו בהם ברחוב. בין ההרוגים היו גם מעסקני המחתרת הבכירים. נפוצה שמועה שגם יוסף ביניהם, אלא שנתבדתה: הוא נמלט והסתתר בז'ארקי. הגרמנים ביקשו לחסל את המנהיגות הפוטנציאלית של הגיטו. ב־22 ביולי 1942 החלה העקירה הגדולה. מרדכי אנילביץ' היה מאנשי ההנהגה הבולטים, אך אותה שעה היה בזאגלמביה. יוסף חזר לווארשה. ב־55 יום הוצאו מהעיר למעלה מ־300 אלף יהודים. הוא התחיל לתכנן דרכי הצלה. מרגלית לנדאו, חברת התנועה, היתה בתו של תעשיין יהודי למוצרי עץ OBW בווארשה, גאנשה 30. אלכסנדר לנדאו היה איש השמאל, כנראה — פועלי ציון שמאל. מיפעלו היה בבעלות גרמנים, אך עדיין היתה לו השפעה על הנהלתו. הוא הסכים לסדר בעבודה את אנשי התנועה. יוסף נעשה פקיד במיפעל, והתמחה בזיוף חותמות ותעודות.

נתכנסו אנשי ציבור יהודים לדון בשאלה: מה לעשות? יוסף שימש אחד הדוברים הראשיים בהתייעצות זו. הצעירים, יוסף, טוסיה אלטמן ואנשי דרור תבעו: להתגונן. אך נשק לא היה. הדיון נכשל. עתה הקימו אירגוני הנוער השומר־הצעיר, דרור וחברים של עקיבא וגורדוניה את האירגון היהודי הלוחם. יוסף היה חבר המיפקדה הראשונה. נשק וכסף לא היו.

פועלי או.ב.ו. גרו במילא, ושם נמשך הוויכוח: להפגין ולמות או להתכונן לשעת כושר. הצעירים רצו להפגין ולמות. סבורים היו שאין כל סיכוי של הצלה. ההשמדה היא סופית. אריה וילנר ידע את המתרחש בווילנה, ודוד נובודבורסקי חזר מטרבלינקה וסיפר את האמת כולה. הגיעו גם מכתבים אחדים משם. אריה וילנר הצליח להבריח לגיטו 10 אקדחים ו־5 רימונים. בתוך הגיטו הושגה כמות מסויימת של בנזין, שממנו אמרו להכין בקבוקי מולוטוב.

יוסף סיפר, שעל פי ידיעות שבידיו ישאירו בחיים חלק מהיהודים, ואז יהיה צורך לחיות בכוננות. אין להתגונן תוך כדי עקירה, ללא כל אמצעים. היה זה אחד הוויכוחים הנוקבים בגיטו. הוא טען: להתכונן באופן רציני יותר לפעולה.

ב־3 בספטמבר 1942 הופיע במשרד או.ב.ו. הקומיסאר האַנזל ושאל ליוסף. ידוע היה, כי יוסף מקיים קשרים עם אותו האַנזל, המקבל שוחד ומסדר עניינים חשובים הקשורים בהצלה ובנסיעות. יוסף לא היה במשרד, ויצאו לקרוא לו. משנכנס כבלוהו והוציאוהו אל המכונית הסגורה. בעברו רמז יוסף לוואַרקשוֹק (איש משלנו) שליד השער, לא לעורר בהלה.

אותו יום ירד על החבורה עוד אסון. האיש השני במיפקדה, שמואל בראַסלב, יצא לחפש דרך לשחרורו של יוסף. ברחוב נעצרו לידו אנשי גסטאפו ורצו לחפש אצלו. הוא שלף סכין והם הרגוהו במקום.

משנודע האסון, קיבלו הכול הוראה לעבור לכתובות חדשות, ונאסר עליהם להתהלך ברחוב אלא לאחר העבודה. כל החברים הגיעו למקומות החדשים, מלבד רגינקה יוסטמן, שנתפסה כשבידיה השק עם הנשק.

אריה גז׳יבובסקי, ששירת מטעם התנועה במשטרה, טרח להודע מה גורל יוסף, ידידו האישי. מדי ימים אחדים היו מוציאים אסירים מהפאוויאק ושולחים אותם לאומשלאגפלאץ. אריה חיכה לרגע, בו תיקרא חוליית שוטרים יהודים לפאוויאק. יום אחד נזדמן לבית־הסוהר ונודע לו שמוציאים גם את יוסף. אלא שהפעם נצטרפו לליווי גם שני גרמנים. אריה ערך תוכנית להוציא את יוסף מהאומשלאג. אך קרה דבר, שאין לו הסבר עד היום: יוסף ועוד יהודי הוכנסו, תוך כדי הליכה, אל אחד השערים ונורו.

שבועיים לפני כן הופיע בקיבוץ דרור איש מרכזי של גורדוניה, ישראל זלצר, סיפר שאשתו שולחה ואין לו נפש קרובה, כי גם חברי תנועתו עברו למקום אחר, והוא מוכן לקבל עליו כל משימה. באותו זמן הכינו אנשי דרור — בתיאום עם השומר הצעיר — קבוצת פארטיזאנים, והם צרפו את ישראל זלצר לקבוצה זו. כל הקבוצה נתפסה בדרך. בידיהם היו תעודות מעשי־ידי יוסף. כל החברים נורו, חוץ מישראל זלצר, שנשלח חזרה לוורשה. לאחר האסון נזכרו חברים, שבמכונית שחיכתה בחצר ליוסף ישבה דמות מכורבלת במעיל. הם הניחו כי זה היה זלצר.

זלצר ישב עם יוסף בתא אחד ושיחק עמו ב״אינטליגנציה״. האיש השני, שנורה יחד עם יוסף בשער, היה זלצר. במעילו נמצא לוח קטן בו תוארה כל הדרך מוורשה לוואַרקוביץ (מסלול הליכתם של הפארטיזאנים). הפרשה עדיין לא הובהרה עד היום.

בבית הקברות שבגאנשה פעלה קבוצת מגדלי ירקות מטעם בית־החרושת או.ב.ו. הודות לכך עלה בידי החברים לקבור את יוסף קפלן בקבר יחיד. עם סתימת הגולל הושר המנון.

במכתבו האחרון של יוסף לקיבוץ ״מעפילים״ נאמר בין השאר: ״אל תאמינו עוד לגרמנים. כל הבטחותיהם אינן אלא תחבולות־שטן, שכוונתן להכניס פירוד בציבור. אם נגזר עלינו למות, נמות בכבוד. התנגדו לגרמנים בכל מקום ובכוח. ארגנו את הנוער, התגוננו, אל תלכו לקרונות!״

*

בין חסידי אומות העולם, שפתחו לבם לייסורי ישראל ועזרו ליהודים תוך סכנת נפשות, נודעת אירנה אדאמוביץ׳, קאתולית אדוקה שקשרה את גורלה עם גורל חברי השומר הצעיר, וסייעה בכל כוחה למחתרת החלוצית בגיטו. עניין רב לנו בקטע מסיפורה על יוסף שהושמע על ידה בארץ, בשעת ביקורה ביוני 1958. הפכים הקטנים, הפרטים האישיים שופכים אור נוסף על דמותו רבת העניין של יוסף קפלן, ומקרבים אותה אלינו, כשהיא בולטת יותר וממילא אמיתית יותר.

״ — — יוסף הלך מווילנה לוורשה לפי תביעתו. הוא ראה את עצמו כאבא של התנועה, וסבור היה שאין איש שיעשה את העבודה. ב־14 בינואר 1940 ראיתי אותו לאחרונה בווילנה. הוא יצא דרומה ודרך בריסק הגיע לוורשה. נוסע היה כפליט יהודי חוזר, שכן היה מראהו יהודי טיפוסי. על רקע זה נגרמו לו צרות הרבה. מרבה היה לנסוע לערי־השדה על פי רשיון היודנראט, שלא הקנה זכות־נסיעה ברכבת. אך עיקר הקושי היה להעבירו ברחובות עד תחנת הרכבת, וליווי זה גרם לו תמיד דאגה רבה.

סגולתו הבולטות — כושר אירגוני והצלחה בכל משא ומתן. בראדום עשה היודנראט צרות לתנועה. יוסף בא לשם ויישב את העניין. תוקף היה כל עניין במרץ ובעקשנות. כל כך היה שוקע אישית בעניינים, עד שחשש כי ייצא מדעתו. היה אומר שעליו להספיק הרבה בטרם ייצא מדעתו.

סגולות אחרות — שכל ישר, כוח הבחנה בין עיקר לטפל, ומהירות של החלטה. מרבה היה לעסוק בפרטים, אך תמיד זכר את העיקר, את המערכה הקובעת את הפרטים. כששגה — ידע להודות בכך, אך בדרך כלל הפגין בטחון עצמי רב. החקלאות היתה לו משאת־נפש וכשנפגש עם חקלאים פולנים, הבריק בידיעותיו ועשה עליהם רושם של מומחה גדול.

לעיתים נהג כילד. יום אחד נפגשתי עמו בנאלבקי. התחיל למשוך אותי בשרוול ולרקוד. עוברים ושבים החלו מסתכלים בנו. נתברר, כי יוסף קיבל ידיעה שהקיבוץ שלו, ׳מענית׳, עלה על הקרקע. היתה לו גם חולשה לחפצים קטנים מבריקים, לפנקסים מהודרים ולעטים נובעים. כשהיה מקבל חפץ כזה, שמח כילד. אך עבודת־כפיים אהב ממש, ונרתם לעשותה ברצון.

בעל מיבנה בינוני היה, רזה. בלוריתו שחורה, עיניו גדולות, שחורות, מחייכות. חיוכו עקום מעט. לא היה גבר יפה, אך בעל חיצוניות מושכת. בגדיו כהים, אפורים בדרך כלל.

יוסף קפלן

יחודה של קאליש — היותה עיר של יהודים־פועלים בעלת מסורת־עבודה רבת־דורות. עיר של יהודים המקבלים את המלאכה בפשטות וגאים עליה כדרך הטבע — מצא את נושאו ביוסף קפלן. הוא ניצל מהחולשות הטבעיות של האינטליגנציה, העריץ את המעשה, הוקיר את האירגון, לא ידע לאות בפעולתו, וכדרך צעירים שנאלצו להפסיק לימודיהם במוקדם, שמר טינה קלה לאינטלקטואלים המדגישים את יתרונם.

הוא נולד בנובמבר 1913, למד בחדר, בישיבה, ומעט — בגמנסיה העברית. בגלל מצבה החומרי של המשפחה נאלץ להפסיק את לימודיו, ולהשתלם בערבים. בעודו נער הצטרף לתנועת „השומר הצעיר", ועמה קשר גורלו עד יומו. מעתה היה הקן השומרי ביתו. הוא למד עברית וכמקצוע בחר את הנגרות.

אינך עומד על אישיותו ואינך מבין את הכוח שהציבהו בקיר המזרח של תנועת ההתנגדות היהודית בפולין, אלא אם כן אתה עוקב אחר פעולתו בתנועה, שלב אחר שלב. מהמדריך, ראש הגדוד, ראש הקן עבר להנהגת גלל לודז־קאליש ומשם לוולין.

על פרשת פעולתו בוולין מספר ח. גלר פרטים מאלפים. המחוז נתרוקן ממדריכים — הם עלו ארצה, ומקצתם נלקחו להנהגה הראשית בווארשה. השנה 1937. בוולין מחכים לשליח. בבוקר סגריר אחד הוא מופיע בקן של רובנה: צעיר במעיל מרופט, בעל בלורית שחורה, שופעת, פנים שזופות וחיוך שובב מעט. שמו יוסף קפלן. כעבור דקות אחדות פתח מזוודה, שלף, מאחרי לבנים מעטים, אי־אלה חוברות הקטוגראפיות, ואמר: „חוזרים אלה פרסמתי בקאליש. בעצמי שכפלתי". למחרת הופיע החוזר הראשון שלנו: „ההנהגה בוולין ניגשה לפעולה". „ההנהגה" — אמור מכונת כתיבה, הקטוגרף ויוסף קפלן.

יוסף נעלם למחרת הופעתו של החוזר, ולא ראינוהו חדשים. הוא עבר בקנים הקטנים בערי השדה. רק המכיר את העיירה הוולינית ודרכיה בתקופת פסח, יבין את המאמץ: לא מסילת־

עד שנודעה האמת על הטבח בפונאר — אביב 1942 — האמין כי אפשר יהיה לבלות את שנות הזעם. מאז חדל להאמין ופקח את עיני השאר. התחיל לפעול, לנסוע. באחת הנסיעות נתפס. נדמה לי כי בסקארז׳יסקו היה הדבר. הציבוהו אל הקיר ואמרו לו שזכותו לכתוב מכתב. אמר בלבו: ׳אם אכתוב יראו צורך להרגני. לא אכתוב׳. ואמנם הופיע איזה נאצי והרשה לו להסתלק. יוסף הספיק לרכון ולאסוף את כספו שנתפזר.

יחד עם חוש המעשה והתבונה נטה למעשי הרפתקה. כשדובר על אפשרות יציאה, אמר לי שהוא מוכן לצאת ולחזור. הסתכלתי בו כבמטורף. פעם אמר לי, שלדעתו צריכים היהודים להוסיף לענוד את הסרט שלהם גם לאחר המלחמה.

תמיד דיבר על התפקיד העיקרי של כל חלוץ: לעלות. גם הוא האמין ברפובליקה סובייטית עולמית, שתביא גאולה לכול; אולם כל עוד קיימים הגבולות, צריך להקים את חיי היהודים.

ביוני 1942 יצאתי בפעם האחרונה לווילנה, ולפני היציאה הלכתי להפגש עם יוסף. ימים אחדים קודם לכן רבנו כרגיל על עניינים שונים. באתי להתפייס ולהפרד. ידענו שהסיכוי לחיות מועט.

בפעם האחרונה ראיתי אותו בימי העקירה הגדולה בווארשה, שבועות ואולי ימים אחדים לפני מותו. נפגשנו בבית הקברות היהודי. הבאתי לו מכתבים מווילנה. שלף מכיסו לחם וביצים. סעדנו. דיבר אתי על נשק, על הצורך לסדר אנשים בצד הארי. דיבר בטון עסקי, בלי הכללות.

זה היה בימים כשכל הגיטו ציפה למוות״.

יד ליוסף קפלן בקיבוץ מענית

ארק בוראקס

פנים יהודיות היו לו — תעודת־זהות קשה מאוד לפעיל במחתרת. לעומת זאת היתה הפולנית שבפיו חברהמנית, עממית־עסיסית, כביכול נולד על גדות הוויסלה. את שאר הסגולות הנדרשות לפעולתו סיגל לעצמו בכוח רצונו: התנהגות חופשית, שחרור גמור מ״פחד הנרדפים״, שבגד תמיד ביהודים המתחבאים. העצבות היהודית לא נשתקפה בעיניו. חופשי היה בפנים.

״אדק שוטט בחוצות לאסוף ידיעות. ׳אותי לא יתפסו׳, היה אומר לכולנו. ׳אני תמיד אספיק לברוח׳. היה מתיז מבין שיניו הבולטות ומסתלק בחיוך. אדק נעשה הרוח החיה בקרבנו. תמיד זמם דבר, תמיד תכנן דבר. ׳אין מצב ללא מוצא׳ — כך קיבל את הגזירות״.

כיצד הגיע לווילנה? בימי הנדידה הגדולה משטח הכיבוש הסובייטי עבד אדק על הגבול, בסביבות לידה, בהעברת אנשי החלוץ. באותה עבודה עסק גם יוסף קפלן. כשרונו המיוחד של אדק לשוחח עם גוי, עם מבריח, נוסף על אומץ־לבו עשאוהו עובד מצויין בשטח ההתגברות על הכפייה והמשטר. כשהרכיבה תנועת השומר־הצעיר הנהגה ראשית ב׳ (עתודה) נמנה אדק בין המעטים שנקבעו להמשיך: אבא קובנר, חייקה גרוסמן, מרדכי רוזמן, פנחס שטרן, משה בלוש ז״ל. השנים 39 — 41 היו נטולות כל יציבות. אפילו התפקידים לא היו ברורים. ברור היה רק חוק אחד: ״יהודים הולכים — צריך ללכת עמם״. כשהגיעה ידיעה על כניסת הגרמנים חזרו כמעט הכול לווילנה ואדק ביניהם. באותו זמן נדד זרח זילברברג דרך ביילורוסיה והגיע לביאליסטוק. בו עוד ידובר.

אדק היה יוצא מהגיטו ומסיר את הטלאי, הוא ניסה למצוא בעלי ברית שיתנו לנו נשק. יוצא היה בלילות.

״בתקופה הראשונה נהגנו יתר זהירות, ועל פי רוב היה אדק חומק בשעת הכניסה מתוך הגיטו ומקביל את פנינו ליד השער. אותו הכירו השוטרים היהודים. — — אותו יום לפנות ערב עתיד

היה אֶדק להמתין לשנינו בשער — — הוא לא יצא מפני שאין מרשים אפילו לשוטרים לפסוע פסיעה אחת מן השער ולחוץ. החלטנו להשאר בפנים — הגרמנים דורשים 900 איש״.

״תעשיית התעודות המזוייפות נתפתחה היטב. — — מכל בעלי התעודות הצטיין ביותר אֶדק. הוא הרבה לצאת מן הגיטו, ולפגישות עם הפולנים, המחייבות יתר שיקול־דעת ובדיקה מוקפדת יותר של העניין, היה מצטרף אלי״.

כשבא לעזור לווילנאים האנק, שייגץ מווארשה והביא מכתב מיוסף קפלן, אמר: ״אצלנו הכול בסדר״ — אצלנו, פירושו: בגיטו. הודעתי שבדעתי לשתף חבר נוסף בפגישה — משהודעתי לו שאותו חבר הוא אֶדק, נשתנתה ארשת פניו: אותו אני מכיר מסיפוריו של יוסף: הבי אותו! אֶדק והאנק מצאו מיד פתח איש ללב רעהו. מה דומים היו בהתנהגותם, בשטף דיבורם הפולני, במבטא הפרברי של וארשה ובעליצות העממית הטבועה בהם, בגישה הבלתי־אמצעית, הנועזת, לאנשים ולמעשים״.

״אותו ערב יצא אֶדק מן הגיטו בשנייה. הפעם הצליח. עבר ביעף את השער הסגור תמיד, האסור בשימוש ליהודים, והצליח להגיע אלי כמה דקות לאחר תשע. אֶדק לא הספיק לסיים סיפור והנה צלצול רם — שניהם לבושים בגדי־אזרחים ומדברים פולנית במבטא ליטאי. ״מי גר פה?״ — אני. ומי זה? — אני משתדלת להרגיע ומחייכת חיוך דו־משמעי: -- זה, זה חתני. — אבקש תעודותיך. אֶדק אינו ממהר, מוציא במתינות את ארנקו, מפשפש רגע ואומר: ׳את הדוקומנט? בבקשה׳. אך אולי אוכל לדעת למי אני מראה את ניירותי? אני מרגישה ששאלתו מעוררת בהם אמון. אחד מושיט אליו תעודת בלש של הגסטאפו. ״בבקשה!״ אֶדק מוסר להם את תעודותיו המזוייפות. התנהגותו של אֶדק מחלצת אותנו מצרה. הם בודקים את התעודות כלאחר־יד. מסתלקים ומבקשים סליחה. אֶדק, אֶדק!״.

להעזה לא היה גבול: ״מכתב מאֶדק? ובמכתב הודעה, שאֶדק ועוד שני בחורים הלכו אל יוזף, כלומר נסעו אל יוסף קפלן לווארשה. — את הגלויה שלשל לתיבת דואר. בווילנה גופה. תוך כדי יציאה מהעיר. איזה העזה. לא העזה אלא שגעון. אֶדק, בפרצופו היהודי? — בגבולות בודקים כל פולני״.

מספרת טוסיה אלטמן על אֶדק: ״הוא הגיע לווארשה, וטוב שהגיע. הפגשנו אותו עם נציגי הציבור היהודי בגיטו, אנשי הג׳וינט, עם נציגי המפלגות. דבריו עשו רושם עצום. ואכן, הוא היה השליח הראשון שהביא עמו את כל האמת האיומה. הוא תיאר בשפתו הפשוטה והציורית את כל הזוועה. מובן, שהרוב לא האמינו לדבריו, או שהאמינו ופסקו שבווארשה לא יקרה כזאת. — — הוא מחכה בווארשה לשני דברים: לכסף שהובטח לו בג׳וינט ולרשיון נסיעה כלשהו״.

— — דרכו היתה ארוכה ומוגיעה, דרך הרפתקאות, מכשולים וכשלונות. אולם אספר עליה בקיצור. עד גרודנו הגיע בשלום. בגרודנו תפסו אותו ז׳אנדארמים: חשדו בהם שהם יהודים. אך כשהובלו ברחוב שהופצץ, בין עיי מפולת, חמקו בחשיכה וברחו. — — הם מצאו את המכונית שבה באו והגיעו בשלום לווארשה. אולם שם, בחפשם דרך־כניסה לגיטו, נתפסו שנית. — — השוטר הפולני עזבם לנפשם, אולם אחרי כן נפלו בידי ז׳אנדארמים גרמנים. אלה טענו שהם יהודים ואֶדק הכחיש, כמובן, בדרך ניסו לברוח, תפשום וכבלו ידיהם בשרשראות. כאן לא אדע את השתלשלות הדברים. באמת, קשה להבין איך הגיע לגיטו. על כל פנים, הם הגיעו לגיטו בשלשלאותיהם, בלי מעילים ובלי כובעים. בלילה, בצינה העזה. ועכשיו אֶדק אצלנו. הוא זריז וממולח, כידוע לכם. קשה להאמין שעבר כברת־דרך כגון זו בפרצופו היהודי״.

ושוב פגישה בווארשה: ״אחרי הישיבה חזרו הכול לקיבוץ ולא נשארנו אלא שלושתנו: טוסיה, אֶדק ואני. נתגלגלה בינינו שיחה יגיעה כמונו. רק אֶדק היה ער. התלוצץ בלי הרף ותוך כדי כך תכנן תוכניות. — — במעוף של דמיון הסביר כיצד ייצא את הגיטו ולהיכן יילך, אימתי יגיע לרכבת וכיצד יגיע לביאליסטוק ולווילנה. מטורף, אמרתי בלבי — הרי הוא יהודי טיפוסי?

— — בדרך נטפלו אליו סחטנים. אֶדק לא ענה להם והם קראו לשוטר כחול. ׳מנין לך תעודת מעבר זו? הקיבלת אותה מהיודנראט?׳ שאל השוטר באירוניה. אֶדק לא נתבלבל, נתקצף עליהם ובשפתו הפולנית הפרברית השיב: ׳פאניה, מאיזה ראט, היכן ראט זו, כלום יש עיר כזאת בפולין?

קיבלתיה בגרודנו ולא בשום ראט שלכם!' הם הסתלקו. אמרו על אֶדק לאחר מכן, שגם מידי השטן ייצא בשלום".

אֶדק חוזר לביאליסטוק. "את אֶדק מצאתי בגיטו ביאליסטוק — — הוא נפגש עם זרח, גדליהו, פרנק ועם יושקה מוולקוביסק, כולם חבריו לקיבוץ. קרוב לו ביותר זרח. יחד התחנכו בקן קאליש, יחד השתובבו, קראו ספרים — — אֶדק נמשך בזרם זה וראה פתאום, שאסור לו לעזוב את המקום. חסר היה כאן מפקד צבאי. אֶדק היה היחיד שקנה בשעתו הכשרה צבאית של ממש".

חובת המשמעת תבעה ממנו לצאת לווילנה בשליחות כלשהי, וההגיון אמר שבביאליסטוק העבודה דחופה יותר. על ההצעה להשאר, הגיב: "המשמעת והאחריות מחייבות אותי קודם־כול לחזור לווילנה ואחרי כן לערער". הטענות, שהוא מסכן את עצמו בנסיעות הלוך ושוב, לא הועילו. אֶדק התעקש: אין בכך משום דוגמה נאה כשחבר ההנהגה הראשית פורץ גדר משמעת בתירוצי הגיון. החליט לא לנסוע בידיים ריקות. החליט להבריח מטבעות זהב, כדי לקנות ברווח נשק. המטבעות נתפרו בכריות שבכתפי המקטורן. כעבור שבוע שיגר מברק: קיבלתי משרה. רציתי להוועץ עמך. אדוארד". ובכן, הגיע בשלום ויש כסף לנשק.

עתה הוחלט שאֶדק יחזור לביאליסטוק, לרכז את הפיקוד הצבאי. לצורך התקשורת הוא מרכיב צופן, כדי שאפשר יהיה להשתמש בגלויות־דואר. נשק — ייקרא רהיטים, רובים — ארונות, דולארים — סטפאן וכדומה. הפתק הקטן של מפתח־הצופן היה בידי אֶדק, יוסף קפלן ורוז'קה. אֶדק היטיב למסור בגלויה אחת שפע של ידיעות והיה חוסך לעתים נסיעה מסוכנת.

אֶדק פעל באורך־רוח. השותפים לא הזדרזו להגיד "כן". הנשק לא זרם. הבטחות הופרו. האכזבות רדפו זו את זו. אֶדק, זרח ויושקה הכינו תוכנית של אירגון "התאים" — החמישיות. לתא נתקבלו החברים אחד אחד, אחר שתיים־שלוש שיחות פנים אל פנים ולפעמים יותר מזה. כל חבר הכיר רק את ארבעת חבריו לתא. אין מדברים בגדוד על עבודת־ התא, כאילו אין הוא קיים.

בוויכוח על הנושא: יער — פארטיזאנים — מלחמה בגיטו, אמר אֶדק:

"חברים, שוב ברצוני להבהיר את עמדתנו לגיטו. ייתכן שביער מרובים סיכוייה של מלחמה יעילה. אך כלום נסתפק בכך ונעזוב את ההמונים לנפשם, שיובלו אף כאן, כמו בווילנה, כצאן לטבח, ונבקש אֶפקטים מלחמתיים ביער? אינני מזלזל בפעולות־חבלה: כך וכך גשרים נהרוס, כך וכך רכבות תחמושת נפוצץ, כך וכך חוטי טלגרף ננתק. חשיבות יתירה נודעת לכל אלה. אך כלום יש בזה משום תשובה על השאלה העיקרית: כיצד מארגנים תגובת המונים, כיצד מביאים לידי ביטוי התנגדות של עם, כיצד ממרידים המוני יהודים, הסגורים בגיטו לגורלם, גורל צאן טבחה? הנה נלחם ביער ונרחץ בנקיון כפינו. את חובתנו עשינו. פתרון הוא ליחידים, המבקשים לתת יד למלחמה בפאשיזם. אך היכן הוא הפתרון הציבורי, הלאומי? כלום ניטוש את הגיטו הבלתי־מאורגן על זקניו, נשיו וטפיו ונאמר: אנו את נפשנו הצלנו? והיכן האחריות לדברי ימיו של עם? היכן האוונגארד של תנועתנו? אני רואה את תנועתנו בראש ההמונים המתמרדים, לא ככת נבחרים היוצאת ידי חובת מצפונם, אלא כחלוצי עם — הלא לשם כך חינכנו את חברינו! מלחמת ההמונים, מן הדין שתיערך בגיטו ומן הדין שאנו נעמוד בראשה, בשיתוף אחרים שדעתם כדעתנו. בראש וראשונה — הגיטו. בראש וראשונה — המלחמה הלאומית. מלחמת היהודים. כיהודים הורגים אותנו, כיהודים נשיב מלחמה. ולא נשיב תשובה של יחידים, אלא תשובה של ציבור מאורגן. לכגון זה יהיה נודע ערך בהיסטוריה".

אותו זמן הביא אחד הבחורים רובה ראשון לגיטו, ששימש לאימונים. הפרידו ממנו את הקת ואֶדק היה מעביר אותו ממקום למקום. לפעולת־מחתרת זו נבחר הוא. הוא גם ריכז את התאים.

אֶדק הפנה את תשומת־הלב להקמת חזית לוחמת של כל התנועות הנוטות לעיקרון הלחימה. הדרך הקלה ביותר הובילה אל הקומוניסטים. נערכו פגישות ראשונות בין אֶדק לבין נציגם. לאחר זמן נערכה פגישה גם עם נציגו של הבונד. שלמה פופוץ ייצג פלג אחד של הבונדאים, הלאומי והמהפכני ביותר. כך הוקמה מפקדה עליונה של האיחוד השומרי — קומוניסטי — בונדאי: אֶדק, יושקה קאווה, פופורץ. היה זה היסוד לחזית הרחבה שקמה בהמשך הזמן. למרכז הצבאי של המפקדה נשלח אֶדק.

כשקם הבלוק השני — השומר הצעיר, דרור, הנוער הציוני, הרביזיוניסטים וחלק של הבונד, היתה סיסמתו של אֶדק: איחוד שני הבלוקים לחזית לוחמת אחת.

פברואר 1943. אֶדק מתחיל לגלות עצבנות בפגישות. הוא חושש מפני אקציה בגיטו. יום אחד הוא מודיע בבטחון שהאקציה תבוצע, ואינו מרשה לנמצאים בצד ה"ארי" להיכנס לגיטו.

יום אחד שלח זרח פתקה אל הפועלים מחוץ לחומה: "חייקה, האקציה נגמרה, חברינו ניסו להתגונן. הנה רשימת קרבנותינו: פראנק, יושקה, ישראליק, צביה, רוז'קה, ינטל, סנדר. 19 איש, והאחרון ברשימה — אֶדק".

והנה תאור קצו:

"נתגלתה עמדתו של אֶדק. הוא ירה באקדח, והחברה התנפלו על הס"ס בצפרניים. היתה כאן ידם של בוגדים — ומכיוון שניטל מאֶדק העיקר, יסוד ההגנה וההפתעה מהמארב, ניטל ממנו גם כושר התמרון. — גדליה הספיק לקלוט את דבריו של אֶדק: 'עוד נשיב להם כגמולם! המשיכו!' ידיהם היו מורמות. הגרמנים חיפשו בכיסיהם. אֶדק עמד בראש הפלוגה, פניו משולהבות ועיניו מזורות אש. מאז לא ראינו את אֶדק — הטראנספורט יצא את הגיטו, ומרחוק ראינו כיצד ניתכות המכות על ראשיהם וכיצד נוהגים הלוחמים ב'חוצפה' עם הגרמנים. — בארא‌ש סירב להתערב.

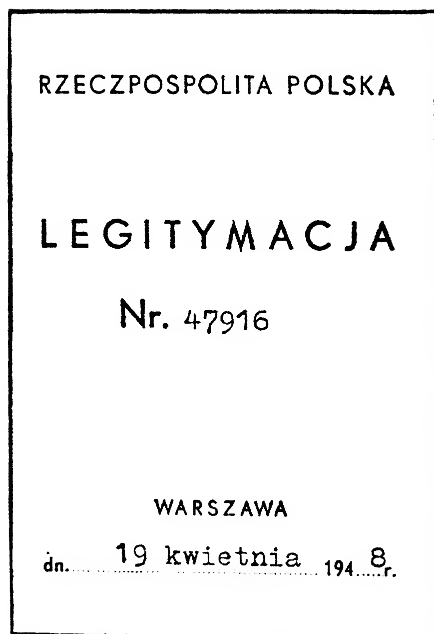
— — ממרחקים הגיעו הדים. יהודים שנסעו באותו קרון וניצלו מהמשרפות סיפרו על המפקד המופלא והחבר היקר שהחליט יחד עם חבריו שלא לקפוץ מהקרון. הם רק סייעו לאחרים לקפוץ. — על סף המשרפות אירגנו אֶדק וחבריו מרד, לבל ייכנסו היהודים מרצון. הם נהרגו על סף המשרפות.

נפלו, גאים ונועזים.

*

אֶדאֶק (אליהו) בוראקס נולד בקאליש בספטמבר 1918. אביו בעל בית־חרושת לטריקוטאז', ציוני מתקדם. א. למד בגמנסיה היהודית. הצטרף לתנועת השומר הצעיר. ב־1933 יצא להכשרה לווהלין. בצבא — קורפוראל.

בקרבות ביאליסטוק, 5 בפברואר 1943, עמד בראש פלוגה ברחוב סמולנה.

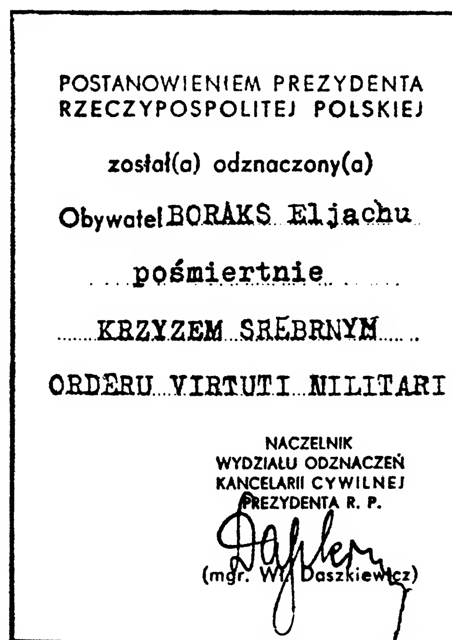
RZECZPOSPOLITA POLSKA

LEGITYMACJA

Nr. 47916

WARSZAWA

dn. 19 kwietnia 1948 r.

POSTANOWIENIEM PREZYDENTA
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

został(a) odznaczony(a)

Obywatel BORAKS Eljachu

pośmiertnie

KRZYŻEM SREBRNYM

ORDERU VIRTUTI MILITARI

NACZELNIK
WYDZIAŁU ODZNACZEŃ
KANCELARII CYWILNEJ
PREZYDENTA R. P.

(mgr. Wł. Daszkiewicz)

תעודת העיטור "וירטוטי מיליטארי"

סיטנר יעקב דוד

נולד בקאליש ב־1897, למשפחת אדוקים אמידה. אביו עסקן ידוע בעיר ופרנס הקהילה. גם אמו עסקנית ציבורית שלבה היה פתוח תמיד לצרות הרבים. נתחנך ברוח המסורת. מבוני תנועת "צעירי־ציון" בעירו, עמד בראשה בשנות מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, וכאן הקים אחת מהליגות הראשונות למען ארץ־ישראל העובדת, שהיו בה מאות חברים. מבקר בערי־השדה בגלילו, נואם, מארגן ופועל בשליחות המרכז. ב־1925 עבר לוארשה. עמד בראש בית־אכספדיציה גדול, אולם חלק רב מזמנו ומרצו הקדיש גם פה לעניני מפלגת פועלי־ציון (צ. ס.) והיה במשך הרבה שנים חבר בוועד הוורשאי שלה. בתקופה מסויימת חבר מועצת המפלגה וזמן ידוע חבר המרכז. ביתו היה בית ועד לעסקני המפלגה, שבו התקיימו ישיבות רבות של מרכז המפלגה וכן התיעצויות שונות בימים הקשים ביותר לתנועה. הוא ואשתו, החברה לאה — מן החברות הוותיקות והמסורות של המפלגה — דאגו לכך, שכל חבר ירגיש עצמו בביתם כבביתו והרבה חברים מצאו בו עידוד בשעת צרה ומשבר. שניהם טובי־לב, עדינים וחביבים על כולם. ביזמתו ובעזרתו הרבה נוסד הירחון העיוני של מפלגת פועלי־ציון (צ. ס.) "די נייע געזעלשאפט". בין הראשונים שנענו תמיד לתביעות מפלגתו, השתתף בהקמת רוב מפעליה ומוסדותיה. היה ציר לקונגרס למען ארץ־ישראל העובדת בברלין ב־1930. ב־1935 ביקר בארץ־ישראל, והציע תכנית להקמת מפעל הסתדרותי לאכספדיציה לשם העברת מטען מפולין לארץ־ישראל. תכניתו נתקבלה, אולם הגשמתה נתעכבה.

בימי המחתרת היה מפעילי המסורים של התנועה ומעסקניה במפעלים לעזרה סוציאלית בגיטו וארשה. מנאמני התנועה בימים קשים ואיומים אלה. יו"ר הוועד המקומי של מפלגת פועלי־ציון (צ. ס.) בוארשה בימי המחתרת. בתקופה הראשונה של הגיטו ניהל בית־מלאכה לייצור מברשות, בו עבדו חברי הקיבוץ מרח' דז'אלנא. זמן מה התפרנס בגיטו מייצור ריבה ביתית. אחרי כן עבר ל"שופ" המברשתנים. נרצח באוקטובר 1942. אשתו לאה, גם היא מהפעילות במחתרת, נתנה נפשה באפריל 1943 עם בנם יואל (יולאק, כתב שירים שנתפרסמו בעתונות המחתרת הפולנית). במכתב המפלגה בפולין לאיחוד העולמי פועלי ציון (צ.ס.) — התאחדות, מ־15 בנובמבר 1943, נכלל שמו בין העסקנים הפעילים של המפלגה שנתנו את נפשם על משמרתם.

אברהם דיאמנט

מעטות הידיעות על אברהם דיאַמנט. ידוע שהיה עסקן של פועלי ציון בקאליש, שירת כקורפוראל בצבא הפולני ונפל ב־1 או ב־2 במאי 1943 כשהוא בן 42. ברשימה שנשלחה מווארשה במאי 1944 כותב על אברהם דיאמנט הרש ואסר רשימה בשם "הקאפראל":

"אחד החיילים המועטים של הגיטו שקיבל לרשותו, כאות הצטיינות, את האוצר הנדיר בין הלוחמים — רובה, הוא הלוחם אברהם דיאמנט, פועל בן 42, גבה קומה ורחב־כתפיים, שארשת פניו רכה ומביעה עוז כאחד. אדם רציני, מרוכז, חבר אידיאלי, המוכן לחלק עם חברו את פת־לחמו וכף־תבשילו האחרונים. היה מחושל באופיו, עז־רוח ובז למוות — תכונות שלא רבים נתברכו בהן.

מימי ילדותו היה קשור ודבוק בתנועת הפועלים היהודית, הוא היה עסקן פועלי־ציון בקאליש. בדרכו מעבודה ציבורית־פוליטית עד להשתתפות בקרבות בשורות הארגון היהודי הלוחם עבר את כל מדורי הגיהנום הנאצי. כשהוגלה באוקטובר 1939 על ידי הגרמנים מקאליש לווארשה, יחד עם אשתו וילדו, בכיסו עשרים זהובים וצרור קטן בידיו, התגורר בקן המוות של אחד המחנות לפליטים. הוא טעם את טעם השוט הגרמני, חרפת רעב, מצוקה וטיפוס. בתקופת הגירוש לטרֶאבלינקה נלקחו ממנו ביום הראשון, ב־22 ביולי 1942, אשתו ובתו ונשלחו למחנה המוות. למרות כל המהלומות הקשות האלה מידי הגורל, שדיכאו אלפי אנשים אחרים עד עפר, לא נפלה רוחו של אברהם דיאמנט. הוא נתכנס עוד יותר בתוך־תוכו. קמטי מצחו עמקו שבעתיים, מבטו נעשה נזעם יותר, וכפות ידיו נקמצו לאגרופים.

רעיון ההתנגדות והמלחמה הפעילה בחיה הטורפת הפאשיסטית מצא בו חסיד נלהב. מהרגע הראשון לאירגון הקבוצות הלוחמות היה אברהם דיאַמנט קשור אתן בלב ונפש. הקורפוראל של הצבא הפולני, החייל האמיץ, לפת שוב בידו את הרובה.

הוא לא ביקש תהילה וכבוד. לידידיו היה רגיל לומר, שמלחמת הלוחמים היהודים ואפילו מותם לא יהיו קרבן־שווא, מעשה לבטלה. היאבקות לוחמי הגיטו תהיה חלק ממלחמת כוחות החופש בפאשיזם, היא תהיה בסיס לעתיד יותר טוב להמוני היהודים בעולם כולו; לוחמי הגיטו יהיו בוני המחר.

כשהגיע יום המעשה תפס הלוחם דיאַמנט את העמדה שנקבעה לו בעליית הגג ברחוב שווינטו־יאַרסקה 32. היה זה ב־20 באפריל 1943. אותו יום הרג ברובהו שבעה גרמנים ושיתק קן מכונת־ירייה גרמנית. עמד על המשמר יומם ולילה ולא נפרד מרובהו אפילו לרגע. בחמת־זעם הדף התקפות גרמנים, ובשעה שהקיפו אנשי הס"ס את הבית ופרצו אל הקומות העליונות, לא עזב דיאמנט את משמרתו והשיב אש. רק לאחר שהגרמנים כבר חדרו אל הגג, הבקיע לו דרך לשטח אחר, ביחד עם לוחמים אחרים.

מאז היה תמיד בתנועה, בסיור, במשמרות, בגיחות, לבדו או עם לוחמים אחרים. לא חס על עצמו, לא היסס אף רגע והביט ללא חת בעיני המוות.

באחד במאי נלחם מתוך חורבות ועיים בוערים של הבית בפראנציששקאנסקה 30. באותו בית היה מקלט גדול לאוכלוסייה האזרחית. פלוגת האירגון הלוחם הגנה על הכניסה למקלט. פתאום הגיעה ידיעה, שהגרמנים גילו מבוא אל המקלט והם מסתערים ונכנסים לתוכו. הלוחמים פתחו באש. הגרמנים השיבו ברימוני־יד. שלושה לוחמים ודיאמנט בראשם יצאו מצד אחר מהמקלט ותקפו את הגרמנים בעורף. שני גרמנים נהרגו והשאר נתפזרו. המטרה הושגה לפי שעה. הלוחמים תפסו עמדות בחורבות הבית הסמוך. מתקרבת פלוגה שנייה של אנשי הס"ס. נתלקח קרב לחיים ולמוות. אין יריותיו של אברהם דיאמנט מחטיאות את המטרה. הגרמנים אינם מעיזים להתקרב אל משמרות הלוחמים. הם יורים מרחוק ממכונות־ירייה. פתאום התחיל דיאמנט מתנודד על רגליו. כדור פגע בלבו. הוא רצה למסור את רובהו למפקד קבוצתו הרש ברלינסקי, אולם לא הספיק. מעל לחורבות נפל לתוך מרתף בוער. גופתו לא נמצאה. היא נשרפה כליל.

זרח זילברברג

חברים מספרים על זרח כי שתקן היה, סגור, מוצק, מעמיק ונוהג לבסס את דבריו. כבד אך עדין, בעל חוש-מידה. איש לא העלה על הדעת כי ישקר, יעשה מעשה לא אציל או שיפקיר אדם. חיקה גרוסמן כותבת:

"אדק וזרח ידידי נפש היו, הברים שאין האחד מסתיר סוד מפני רעהו. מעולם לא ראיתים בשיחה אינטימית ותמיהה הייתי כיצד מקיימים הם חברות זו ? על כך היה אדק משיב: במבט של צנעה. החברות הגברית, הבשלה, הדואגת והעצורה כאחת — 'זרח,' מה יהיה אם אמות מיתה טבעית ? שואל אדק. 'תמות פעמיים,' עונה זרח,' פעם מהמחלה ופעם שנייה — מצער על מיתה רגילה כעין זו'. לעתים רחוקות היה מסתתם מקור הבדיחות".

ערב אחד שאל אדק האם יבוא יום בו יגיעו ארצה ? השיב זרח: מפני מה אינך שואל אם תשאר בחיים ? וכך נתפתחה שיחה על השארת הנפש. אמר זרח שלא איכפת לו אם יספידוהו ומה יאמרו עליו, אם יחתכו גופו לחתיכות. "העיקר להיות פה, להלחם פה עד כלות נשמתך".

כשלקה חבר בריאותיו ולא רצה ללכת אל הרופא, הערים עליו זרח: הוא קבע ביקור אצל הרופא ושלח לשם את החבר, כאילו לפגישה חשובה. החבר נעלב אך התחיל להתרפא, אף החלים.

זרח השתתף בוויכוח "יער — מלחמה בגיטו", וכך מתארת חייקה גרוסמן את השיחה:

"הופעתו המתונה של זרח היתה תמיד מטילה דומיה בחדר. כיצד נתכבד זרח כל כך על החברים, שהיו מטים לו אוזן כה קשבת, איני יודעת. היו נוהגים לקרוא: 'שקט, זרח ביקש את רשות הדיבור'. זרח מדבר היה כמהרהר בקול. בהטעמת הל' המיוחדת לו היה מסנן את דבריו במתינות יתירה, ללא כל התרגשות כלפי חוץ. אך הכול ידעו זרח רותח, זרח חי במתיחות את הבעייה. פתח ואמר: צדק פראנק. אם עלינו לשקול את הבעייה, הזכות בידנו לשוקלה מבחינת המלחמה בפאשיזם. כל גישה אחרת, ותהיה מפורכסת באידיאולוגיה של הצלת היהדות או הצלת נפשך שלך כאשר תהיה, משמעותה: בגידה. כל האומר: הצלת המונים ביער, או שהוא עצמו טועה, או שהוא מטעה במזיד אחרים. כיצד תציל המונים ביער ? כלום כך תציל את הגיטו, את הזקנים, הנשים והטף ? ואת המלחמה בפאשיסטים תניח לגויים ? מה ? אני רואה שיש כאן המבקשים

להחזירנו לדיון, שמכבר נפטרנו ממנו. האין זו משיכה לאחור במקום לפנים ? קודם כול אין אפשרות להציל המונים. זוהי אוטופיה. אשליה מסוכנת הגוררת צידוק הגורל. אפשר להציל רק יחידים, וכל האומר הצלת המונים אף הוא אינו מתכוון כנראה אלא להצלת יחידים, מדעת או שלא מדעת. ואולי הוא מונה בכלל היחידים גם את עצמו ?

— — לא חשוב אם מישהו נפגע מדברי. אפשר פגעתי שלא בצדק. אך העניין אינו פרטי, לא שלי ושלך. בינינו לבין עצמנו אולי היינו מסתדרים. אך עלינו לקבוע כיצד מחנכים המונים, תנועה, וכיצד תובעים ומה תובעים מאחרים. — — נבדוק, קודם כול, אם בנו הכול כשורה. ואשר לגיטו ולפארטיזנקה מזדהה אני עם דעתם של חברינו בווילנה, עם דעת אדק וחייקה".

והנה נשלח זרח לגרודנו, לעזור לחברים הצעירים לבצע את ההתמרדות המזוינת.

"עוד אזכור שעת קבלת ההחלטה. עצבות היתה נסוכה בחדרנו. זהרו רק פני זרח. הוא בער, להט, זירז לבצע את ההחלטה מיד. רצינו שישהה עוד יום אחד עמנו, ייוועץ, יערוך תוכנית. בפעם הראשונה ראינו את זרח השקול והמתון מתוח כל כך. מיד! מיד! — דרש. שם בוערת מכבר הקרקע מתחת לרגליים. יהודים רבים כבר נעקרו ממקומם. הנה עוברים טראנספורטים, קרונות־משא גדושים, עוברים את התחנה בלי להתעכב, ורק מן החלונות הקטנטנים, המסורגים יטילו לחלל העולם את קריאתם האחרונה, הנואשת, יודיעו לעוברי־אורח ולעובדי־רכבת שהם יהודים מגרודנו. הטראנספורטים היו נעלמים מערבה. ידענו: לטרבלינקה. האם נספיק עוד? למחרת בבוקר מיהר זרח לארוז את תיקו, לקח את 'המגבעת הארית' היחידה, שהיתה כמין נכס תנועתי ממש, ושאָדק היה משתמש בה לנסיעות ה'אריות' לשעבר (עליה נאמר אצלנו: המגבעת עושה את האדם!). ינדז'ה הכין לו על רגל אחת רשיון מזויף — — עוד לפני הצהריים ליווינו את זרח ליציאה. הפצרנו בו שיחכה עד למחר — — הן בשעה זו חייבים יהודים לעבוד, ואין יוצא ואין נכנס. 'אני יוצא דרך הגדר, ליד אולה', התעקש זרח.

— — ליווינו את זרח עד לגדר. הלכנו, אדק, זרח ואני בחוצות הגיטו, כדי שנוסיף לחיות יחד, כל עוד אפשר. זרח ואדק נכנסו לחצר. טרם עלה זרח על גג בית־הכסא שבחצר, פרץ החוצה אחד מדיירי החצר היהודים, תפס את זרח ברגליו ומשכו למטה. 'לא אתן לעבור. בגללכם יענשו את כולנו. פאשול מכאן!' קללות של בעל־עגלה. היה זה גבר ענק, רחב־גרם. בידיו החזקות תפש את התיק והתחיל להכות על ימין ועל שמאל. בזריזות החזיק בו אדק.

— — הקרב נמשך כמה דקות. זרח עלה על הגג, אדק חטף את התיק, הכריע את הענק בתנועת־רגל זריזה, העיף את התיק לגג, קפץ מעל לגדר הנמוכה ונעלם. כך יצא זרח.

— — זרח ישב שבועיים בגיטו הסגור, הדריך את מפקדי 'החמישיות', תכנן נקודות התקפה, אירגן את הכנסת החומרים וכלי הנשק. כלי הנשק לא היו מעולים וגם לא רבים ביותר: שוב נורות־חשמל מלאות ויטריול, אגרופני־ברזל, מקלות ועוד כלים פרימיטיביים שונים. — — זרח ויוכבד ביקשו דרך להקמת חזית משותפת עם תנועות אחרות. — הוא חיפש קשר עם הקומוניסטים, עם הבונדאים המעטים שנותרו, עם הרביזיוניסטים, אך מצא את כולם בקוצר־ידם. — — ביקש דרך אל ה'יהודים ההגונים' של היודנראט, כדי להוציא מהם כסף. — — הללו הזהירו את זרח שלא יעשו מעשי־פרחחים וחמומי־מוח.

— — זרח חזה את קץ הגיטו וביקש קודם להקים את הקשר האירגוני בין המחתרת הגרודנאית לביאליסטוקאית. — הרוב החליט להשאר במקום ולארגן התגוננות במידת האפשר. ושוב שקד זרח על קביעת הנקודות וחלוקת התפקידים, בדק את ה'נשק' וחילקו, קבע הוראות שימוש ותכנית כללית".

כשתבע האקטיב להחזירו לביאליסטוק, לא קיבל מרות. ולא חזר עד שלא נסתיימה פרשת הדמים.

כשנשמעו בגיטו ביאליסטוק קולות התובעים רביזיה של מדיניות המאבק עמד זרח בפרץ:

"עוד אזכור את פניו של זרח, את שפתיו הקפוצות, את קולו הרוטט ואת הופעתו העזה אך עצורה במקצת. הוא לא הטיח אשמות, לא תקף איש התקפה אישית, רק הסביר, שיכנע, נימק, שאין דרך אחרת, שעוד מזומנים לנו כשלונות נוספים על כשלונותינו עד כה; שאין דרך אחרת אלא דרך של מסירות־נפש, שצדק אָדק, אשר לא נטש את העמדות, לולא כן היינו יוצאים מן האקציה ואות־קלון בוער על מצחנו, היינו גורמים דמוראליזציה בשורות הלוחמים וערעור האמון בנו, כמנהיגות וכתנועה לוחמת. כמה וכמה פעמים ביקש זרח את רשות־הדיבור. לא עייף ולא נלאה. — — התאוששי, אל תסורי מהדרך היאה לך, אל תתפסי לוויכוח חסר־מעוף חברתי ומוסרי, תבעו מבטיו הנוקבים של זרח".

עם חיסול גיטו ביאליסטוק ערכה המחתרת נסיון אחרון ללכת עם ההמונים ולעורר אותם למרד במקום הריכוז. זרח ויושקה קיבלו עליהם את הביצוע. על אחת הגזרות פקד זרח. בקרב זה נפל. נולד בקאליש ב־1916. מילדותו חבר השומר־הצעיר. יצא להכשרה לסלונים ושם מצאתו המלחמה.

טמקין

אני מטלפן. מר טאנסקי מחכה לי ליד המכשיר. הוא שמח עד מאוד, כי עודנו מחזיקים מעמד, אך בשורה לא היתה בפיו. כבר היו בידו כל הרשיונות הנדרשים, אלא שיצא לאשרם בגסטאפו. הקצין בחן אותם בקפידה, קרעם עד דק וגער בטאנסקי על שעודנו משתדל לטובת היהודים. לדבריו, עלינו לעשות מעשה בכוחנו אנו. איחל לנו הצלחה ובזה נסתיימה השיחה. תקוות הצלה אחרונה פקעה כבועה של סבון.

לימים נתגלה סודו של טאנסקי. הוא שימש מנהל אצל קוזניקובסקי ובזכותו הקצו למקום עבודה זה פועלים יהודים, כמעט וניתן לומר, שבזכותו נשארנו בחיים, אנו ובני ביתנו. בימי הגירוש הראשון שיכן את כל העובדים עם משפחותיהם במרתפים שלו. הוא השיג לנו דירות בגיטו, היה מעבירנו במכוניות דרך מחסומי־המשמר וצייד אותנו בכל מיני רשיונות שעניינם עבודה. השפעתו רבה היתה וקשריו ענפים. בשעת האקציה של ינואר בא אלינו במכונית להסיענו מן המחבוא לעבודה. לכל דורש עזר להקלט בצד הארי. דמות מסתורית היה, נחלקו הדעות אם גרמני הוא, או פולני, או פולקסדויטשה. הועלתה גם סברה, כי יהודי הוא. סברה זו לא נתקבלה על דעתנו. הוא נפל באוגוסט 1943, לאחר שנאסר בסדנותיו בעוון תעודות מזוייפות. הקאפוטים המלשינים הם שמסרוהו בידי הגרמנים. בשעת מאסרו פרק את נשקם של שני בלשים מן המשטרה הפלילית וברח במכוניתו. אך למחרת נתפס לפי הלשנת גרמני מידידיו הטובים והוצא להורג. רק אז נודע הכול. טאנסקי לא היה אלא טמקין מקאליש. אחותו גב׳ כץ, בעלה ובתה עבדו אצלו. אביו, הישיש בן השבעים וחמש אמר פרקי תהלים במרתף שלנו. הבן ביקש לקחתו אל הצד הארי, אך הישיש ביכר להקבר בקבר ישראל).

מתוך "300 שעות בגיטו הבוער", יד ושם, ירושלים תשי"ט. למ. ברלנד.

ישראל שארי

הוא נפל ב־13 באפריל 1943. אך לפני כן השתתף החייט בן קאליש, ישראל שארי, בקרבות רבים והצטיין כלוחם וכסייר. הוא שימש מפקד של כיתת־סיור, וביצע משימות אחראיות ביותר. הוא עסק בקביעת מטרתם של האשלונים הגרמנים, מספר החיילים בישוב זה או אחר וחימושם ובתפקידים דומים.

ב־23 בינואר 1943 עמדנו בקרב קשה עם הכובש, שתקף אותנו לפתע. נסוגונו ללא קרבנות. הגרמנים נקמו את מפלתם בכפר סווטניצה, שהיה מסייע לפארטיזאנים. לאחר שבעה ימי השתוללות העמידו הגרמנים פנים שהם עוזבים את הכפר, כדי לפתות אותנו לשוב.

מפקדינו שלחו לשם לסיור את שארי ועוד שני יהודים. ליד רפת הבחין שארי בגרמני, אך ההוא הבחין גם בו. כל הסביבה הוארה ושארי טמן ראשו בשלג. הגרמני פרק סרט שלם של תת־המקלע, אך שארי הרגו בכדור אחד. מיד פצחה ביריות כל התזמורת הגרמנית. שארי ניצל את המהומה וזחל בחזרה. כדור פגע בידו, והוא היה צמוד למשכב חדשיים.

סוף סוף נודע לגסטאפו מקום המחנה שלנו, והם ערכו מסע־עונשין נגדנו. הם לא הפתיעונו. ישראל שארי, שעוד לא נרפא פצעו, לקח רובה לידיו.

"לסגת !" קרא, "אני אעצור אותם כאן !".

ברור היה לנו, כי שארי החליט להקריב את עצמו ולהציל את היחידה. לאחר הנסיגה, נשאר לבדו. בשני כדורים הרג את מפקד היחידה הגרמנית. מות המפקד הטיל מבוכה בשורות התוקפים לרגע קל. אותו רגע הציל אותנו. אך מיד הסתערו הגרמנים על שארי. הוא נפל כגבור. כבוד לזכרו.

אייניקייט, מוסקבה מס׳ 11050.

מישה אדלשטיין

נולד בקאליש בשנת 1923. ב־1939 התיישב בכפר בורסק. אירגן קבוצת יהודים לשם רכישת נשק ויציאה ליער. וב־16 באוגוסט 1942 יצא ליערות לוברק והצטרף לקבוצת פארטיזאנים רוסים.

הוא נתמנה למפקד מחלקה באוטריאד קארטוכין.

נפל לאחר השחרור מכדור של אנשי באנדרה.

יוסלי גולדשמיט

ב־1942 בא מהגיטו בנובוגרודק לפושצ׳ה ליפיציסונסקה. תחילה היה במחנות משפחתיים, בורבה", בריגאדה "לנין". אחר כך הצטרף לאוטריאד "אורליאנסק בספטמבר 1943 נפצע בראשו, ונטול הכרה נפל בידי הגרמנים. נורה בז׳אטל. בן 25 היה בנפלו.

יחיאל טנצר

בן להורים עניים, שעמל קשה מנעוריו. עוד בצעירותו הצטרף לתנועת הנוער של פועלי ציון שמאל. זמן מה עבד כפועל־אריג, ולא אחת פוטר מעבודתו בגלל התעסקותו היתרה בענייני התנועה. במשך שנים רבות היה יושב־ראש האגודה המקצועית של פועלי הטכסטיל בעיר, שהיא מן האגודות המקצועיות המעטות בפולין שאליהן השתייכו פועלים יהודים ופולנים גם יחד. הוא מייצג את אגודתו במוסדות התנועה המקצועית הכללית. הרוח החיה במפלגת פועלי ציון שמאל והנוער שלה בקאליש. גבה קומה, חזק, בריא, בעל הבעה ידידותית ומסביר פנים לכל הפונה אליו. פעל הרבה בקרב הנוער, הדריך ולימד. באחרונה פתח חנות פחמים, אבל התלבט קשה בפרנסת משפחתו, כי כל זמנו היה קודש לפעולתו הציבורית. לא אחת, כשבני דלת העם היו באים לחנותו, לא היה דורש תשלום.

פרנס הקהילה וחבר העירייה מטעם מפלגתו. לא בלבד אנשי המפלגה היו פונים אליו בבקשת עצה ועזרה. זמנו ולבו היו נתונים לכל דורש ונצרך. יושב־ראש הקורטוריון של בית־הספר ע"ש בורוכוב ופעיל במוסדות שונים בעיר.

עם המלחמה, כשהמחוז סופח לרייך והיהודים גורשו מתוכו, עבר טנצר לזמן־מה לריישא בגליציה המערבית, ומשם לווארשה, והיה פעיל בעבודת המחתרת של התנועה. זמן מסויים עבד במפעל־מתכת בבתי־המלאכה של טאֶבֶּאֶנס. גם במחנה הריכוז בפוניאטובו, שנכלא בו, לא הפסיק את עבודתו הציבורית והשתתף בקבוצת האירגון היהודי הלוחם במחנה, שבו נרצח. שמו נכלל ברשימת 320 עסקני ציבור, אנשי מדע ואמנות יהודים שנרצחו.

חווה שורעק

בנות קאליש במאבק

ויטקה קמפנר

מקום נכבד קבעה לעצמה בין הנשים הלוחמות בווילנה ויטקה קמפנר, בת קאליש. היא למדה בעיר ופעלה בתנועת השומר הצעיר. כשלמדה באוניברסיטת וארשה היתה פעילה באגודת הסטודנטים "אבוקה". בשנת 1939 עברה גבולות והגיעה אל הריכוז החלוצי בווילנה. בגיטו היתה חברה במזכירות השומר הצעיר, פעילה באירגון היהודי הלוחם, ואחר כך — בקבוצת הפארטיזאנים "נקמה", בה פקדה על כיתה ועמדה בראש כיתת־סיור. זכתה באות ההצטיינות "אורדן הדגל האדום". אחר כך היתה ממארגני ההעפלה ממזרח אירופה.

ביוני 1942 החליטה המיפקדה של האירגון הלוחם פ.פ.א. על מעשה חבלה ראשון ברכבת. מבונקרים גרמניים גנבו החברים דינאמיט. במרתף אפל ברחוב הקארמליטים 3 עבדו אנשים לאור הנר בהכנת המוקש, בתוך חתיכת צינור. הסכנה היתה רבה בגלל חוסר הידיעה המקצועית. הידיעות הפירוטכניות נשאבו מחוברות סובייטיות שנגנבו מיי.וו.א. ויטקה יצאה לחפש מקום להנחת המוקש במסילת־הברזל.

שערותיה הכהות נעשו בהירות, אריות. בבוקר יצאה לעבודה, בתוך קבוצת יהודים. ברחוב פרשה מהם, הסירה את הטלאי מהחזה ומהגב ועלתה על המדרכה. עכשיו היא ארית והולכת לה אל מחוץ לעיר, אל המסילה הפונה לווילייקה. על המסילה שומרים גרמנים. לציבילים אסור להתהלך כאן. הם עוצרים את ויטקה.

היא מעמידה פנים תמות, מספרת שהלכה אל הכפר הקרוב, ואינה יודעת שאסור לעבור פה. הם מזהירים אותה, שאם תיתפס שנית תאסר. ויטקה הולכת לה ומופיעה כעבור שעה קלה במקום אחר, שאינו שמור כרגע. אך מתברר לה שבסמוך עובדים יהודים. מלבד זאת נחוץ מדרון תלול לשם הצלחת הפעולה.

שלושה ימים היתה יוצאת ויטקה בוקר־בוקר מן הגיטו, נודדת יום שלם ליד המסילה ומחפשת מקום מוצלח לפעולת המיקוש. נעלמה מפניה חדוות החיים. היא שותקת ומבטיה מכוונים כלפי פנים. היא חושבת על המיבצע ועל האחריות.

ב־8 ביולי, עם הנץ החמה, יצאו את שער הגיטו ויטקה, איז'ה מצקביץ ומשה בראוזה, ובידיהם המוקש. מטרתם: לפוצץ רכבת גרמנית, 7 ק"מ דרומית מזרחית לווילנה. הפעולה — בלילה. עם שחר למחרת עליהם לחזור לגיטו, כדי שיוכלו לצאת לעבודה, כרגיל.

עם שחר הגיעה ויטקה לגיטו כשרגליה פצועות וזבות דם, אך פניה קורנות. המוקש הונח ואיש לא השגיח בהם. עוז נמסך בעיניה שיווה להן ברק נדיר ולפניה — ארשת חדשה. כשנשאלה, מה הרהרה בלילה הארוך, השיבה: „לבצע ולא לפול בידיהם, הצטערתי שאין בידי ציאנקאלי".

בשלוש אחר הצהריים הגיעה הידיעה על ההתפוצצות. הרכבת הושמדה: הקטר וקרונות תחמושת. הגרמנים במבוכה, שכן זהו מיבצע ראשון מסוג זה בסביבות ווילנה, שרבים בה חילות המצב. אין הגרמנים חושדים ביהודים, הם סבורים שהיהודים כבר נוצחו ולא ירימו ראש. "מעשה כזה יכול לבצע רק אדם בן־חורין".

ללוחמים היהודים היה זה היום המאושר בגיטו. הם צחקו ברחובות. עוברים ושבים משכו כתפיים במתמיהה: "נטרפה דעתם של הללו".

קרונות רבים, ובהם חיילים גרמנים ותחמושת של הרכבת, שאצה לפולוצק נתרסקו. בבוקר מנו האיכרים כמאתיים גוויות של חיילים, מלבד המרוסקים כליל, שלא ניתן למנותם. לאחר המנייה אספו האיכרים אקדחים, רובים וכדורים רבים.

את מלוא כוחה גילתה ויטקה קמפנר ביער. באוקטובר 1943 עשתה בלילה אחד ברגל ארבעים קילומטרים, כשבידיה מזוודה מלאה מוקשים, ונכנסה לווילנה. כאן פוצצה תחנת־טראנספורמטורים. למחרת נכנסה למחנה הריכוז קייליס והוציאה משם 60 איש אל בסיסי הפארטיזאנים. במחנה של "נקמה" אירגנה את הסיירת ועמדה בראשה. השתתפה בפיצוץ הרכבת ליד אוראן, שם נהרגו מאתיים גרמנים. בעזרת חמישה חברים־פארטיזנים הציתה את בית־החרושת לטרפנטין באולקיניקי. הצטיינה בקרבות של דיינובה בינואר 1944 ושבתה שני סוכני־גסטאפו. לקחה חלק בפיצוץ שני קטרים ושני גשרים.

בנובמבר 1943 הוטל עליה להביא לווילנה מיסמכים חשובים. בדרך נתפסה על ידי פאטרול גרמני, שהוליך אותה לגסטאפו. היא חמקה מידיהם ונעלמה. למחרת הביאה אל הבסיס פעיל חשוב של המחתרת בקובנה.

בברזיל קיימת אגודת נשים יהודיות על שם ויטקה קמפנר. היא ניצלה וחיה בישראל כחברה בקיבוץ עין־החורש.

חנה אראנאויטש-דאקמאן

בשנת 1940 החלו הנאצים להשמיד את ילדי היהודים. הם גרשו את האמהות היהודיות מבתיהן, אספו אותן בכיכר אחת והקיפו שרשרת חיילי ס"ס. קצין נאצי נאם בפני האמהות ותבע מהן למסור לידיהם את הילדים, שיישלחו למוסדות־ילדים מיוחדים, שם ייובטח להם טיפול משובח יותר.

למרבה הצער, לא כל האמהות הבינו מיד כי שקר ומרמה בפיו, ורבות מסרו לגרמנים את ילדיהן. כשניסה הקצין המצוחצח לקחת בכוח מזרועותיה של חנה ראקמאן את ילדה, סטרה לו פעמיים. הוא הושיט יד אל האקדח, אך היא — לפי דברי עד — נעצה ציפורניה בפניו וניסתה לעקור עיניו. תוך כדי התגוננותה זו נפלה.

רבקה ובירה שורעק

רבקה ובירה שורעק הן אשתו ובתו הצעירה של אברהם שורעק, איש קאליש. לפי תיאורי א. סוצקבר וב. מארק היו שתיהן פעילות בגיטו ביאליסטוק. הן התפרסמו במאבק עם הגרמנים, והללו טרחו במיוחד לשבות אותן חיים. שתיהן נפלו בשעת התנגשות עם פאטרול גרמני.

ספר קאליש

ערשטער באנד

די מיטגלידער פון בוך־קאמיטעט אין ישראל און אין אמעריקע

ישראל:

צבי ארד
אליעזר בירנבוים
יוסף הולץ
גרשון ווראצלאווסקי
אברהם זהר, סעקרעטאר
ד״ר שאול זאלוד, קאסירער
ברוך טל, פארזיצער
מנדל שיראצקי
מנחם שקלאנאווסקי

אמעריקע:

יוסף ארנאלד, פרעזידענט
סעם אקלאדעק, פינאנס סעקרעטאר
סעם בערקע, וויצע פרעזידענט
ישראל דיאמאנט, קאסירער
פרץ וואלטער, סעקרעטאר
קלמן אראנאוויטש געוו. סעקרעטאר
חוה שורעק " "

וואלף ציוויש

גראפישע רעדאקציע: שמואל בראנד

דאס בוך איז געבראכט געווארן צום דרוק אין יאר 1964 -
700 יאר זינט דעם קאלישער סטאטוט.

דער ספר איז געזעצט און געדרוקט געוואָרן אין דער דרוקעריי „אילון“, תל־אביב, רחוב השרון 11
די בילדער פון א. שיק זיינען געדרוקט געוואָרן אין דער אופסעט דרוקעריי פון מ. ענבי, תל־אביב

הקדמה

צוויי יארצענדליקער נאך דעם, ווי די נאצישע מערדער האבן פארטריבן די קאלישער אידן אין די געטאס און אויסראטונגס לאגערס.

פופצן יאר נאך דעם סוף פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, נאך דעם ווי עס האבן זיך באוויזן די ערשטע אפגעראטעוועטע מיט דער שרעקלעכער בשורה וועגן חורבן פון דער קאלישער קהילה און דעם אומקום פון דער אידישער באפעלקערונג, האבן די איבערגעבליבענע פון דער קהילה אין מדינת ישראל, אין די פאראייניקטע שטאטן פון אמעריקע און אנדערע לענדער פון דער תפוצה באשלאסן צו שטעלן א דענקמאל פאר די דרייסיק טויזנט פאטערס, מוטערס, ברידער, שוועסטער, זין און טעכטער, וואס זיינען געפאלן אין שלאכט קעגן שונא און אומגעקומען על קידוש השם.

די קאמיטעטן פון „ספר קאליש" אין ישראל און אין אמעריקע האבן צונויפגעקליבן בלאט צו בלאט, עדות צו עדות, ארטיקל צו ארטיקל, ידיעה צו ידיעה, און נאך לאנגיאריקע אנשטרענגונגען — צונויפגעזאמלט דאס מאטעריאל צום „ספר קאליש".

דאס איז די געשיכטע פון א זייער אלטער קהילה, וואס האט עקזיסטירט קרוב 1000 יאר. נישט איין מאל איז די קהילה צעשטערט געווארן און ווידער אופגעשטאנען — ביז זי איז אומגעקומען אן א זכר.

זאל דאס דאזיקע בוך זיין אן אייביקער עדות פאר א גוטן אידישן ציבור, וואס איז געפאלן. זאל זיין געשיכטע זיין א זכר פאר די קומענדיקע דורות און א קוואל פון שטאלץ פאר די אפשטאמיקע פון אונזער שטאט, א המשך צו דער טראדיציע פון דער קאלישער קהילה.

זאָל דאָס פאָלק געדענקען

די עיר ואם בישראל, וועמענס קינדער עס זענען פארשניטן געווארן. די שטאט איז געבליבן גאנץ אין איר פראכט, זי איז נישט געווארן צעשטערט. די הייזער שטייען אויפן ארט און די גערטנער בליען. דער טייך פראסנע שלענגלט זיך, ווי אין די אמאליקע יארן. און זיינע ברעגן זיינען אויסגעפלאסטערט מיט די מצבה־שטיינער פון אידישן בית־עולם.

אבער די דריי צענדליק טויזנט אידן פון קאליש זיינען פארשניטן געווארן. זיי זיינען נישט געבראַכט געווארן צו קבר ישראל. זייער אַש איז אויסגעמישט מיטן אַש פון די פארברענטע מיליאנען, און זייערע ביינער זיינען צעשפרייט אויף פרעמדע פעלדער. זייער האב און גוטס האבן זיי איבערגעלאזט אין שטאט און פרעמדע מענטשן געניסן פון דעם.

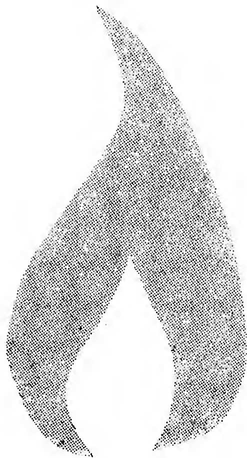
מיט איבער זיבן הונדערט יאר צוריק זיינען זיי געקומען אין דער שטאט, און תיכף זיינען זיי דא געווארן א שאפערישער כוח. זיי האבן געגאסן די מטבעות פארן קעניג און זיי האבן זיך פארנומען מיט מלאכה און מסחר. זייער פרי זיינען זיי אריבער דעם ענגן תחום פון דעמאלסטיקע אידישע באשעפטיקונגען און אנגעהויבן פארנעמען זיך מיט האנטווערק און אינדוסטרי. מיט שכל און מיט וויסן האבן זיי זיך אנגעהויבן באשעפטיקן מיט מלאכה און פארוואנדלט די שטאט אַלס הויפט־צענטער פון דער שפיצן־ און האפט־אינדוסטרי.

דאס איז געווען א שטאט פון אידן און א שטאט פון אידישקייט, די שטאט פון סוחרים און פאכלייט און די שטאט פון מגן אברהם און נפש חיה. די שטאט פון די רעוואלוציאנערן אין 1905 און די שטאט פון די געטא־קעמפער, וואס זיינען געקומען פון די יוגנט־באוועגונגען צו זייערע ברידער אין אלע עקן לאנד און פארשריבן מיט זייער בלוט א ריי העלדישקייטן פון פוילישן אידנטום. די שטאט פון חלוצים, וואס האבן דעם פאלק געוויזן א וועג צום היימלאנד. די שטאט פון אידן פון א גאנץ יאר, אידן וואס פילן אן די שולן און שטיבלעך מיט קול תפילה און קול תורה. די שטאט פון שטאלצע און הארעפאשנע אידישע ארבעטער, וואס האבן ארויסגערופן צו זיך אכטונג סיי אויף דער אידישער גאס, סיי אין די אויגן פון זייערע נישט אידישע חברים.

איז געקומען דער מערדער אין מיטן העלן טאג, ארומגענומען זיי מיט שקרים און פאלשקייט און געווארפן זיי אין אומקום, אַז זיי זאלן נישט באוויזן צו זאגן „שמע ישראל", אז זיי זאלן נישט באווייזן אים אנטקעגנצושטעלן זיך אין זייער צארן.

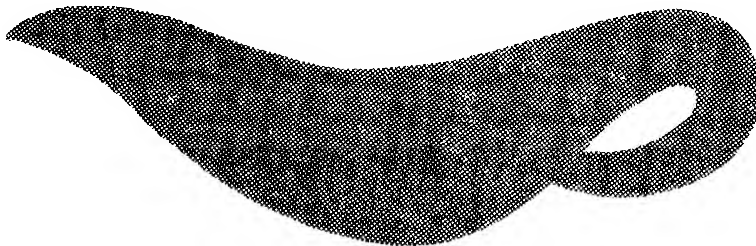
אט גייען זיי צום מארק־בנין, צו די וואגאנען: זייער געפעק איז קליין און זייערע אויגן גרויס, טרויעריקע אידישע אויגן. זיבן הונדערט יאר האבן זיי זיך דא געראנגלט מיטן פיינטלעכן, קנאהדיקן, צודרינגלעכן און טעראריזירנדיקן שכן. אדורכגעגאנגען כסדרדיקע דורכפאלן און אויפשטייגן. זייערע רעכט אויף ברויט און אויף אידישקייט האבן זיי זיך דערשלאגן מיט יסורים, תחנונים, שתדלנות און געלט. דא און דארט האט א אידישע האַנט זיך אויפגעהויבן, כדי זיך נוקם צו זיין אין די רוצחים. און אזוי א דור נאך א דור, א יארהונדערט נאך א יארהונדערט. לייען די געשיכטע פון זייער לעבן אין שטאט, וועסטו דאן פארשטיין דעם אויסדרוק פון טרויער אין זייערע אויגן.

אט גייען פרויען און קלאמערן די פיצלעך צו דער ברוסט, זיי לויפן נאַקעטערהייט צו די גאז־קאמערן, טייל ווערן צעמישט, אנדערע פאַלן און גייען אויס. אט גייען קינדער, זייערע קלוגע אויגן ווייסן דעם שרעקלעכן אמת. אט גייען די אלטע לייט, זייערע הענט זיינען צוגעשמידט צום סידור. אט גייען די מענער, זייערע רוקנס זיינען געבויגן אונטער דער לאסט פון זיבן הונדערט יאר. יונגע לייט שפרינגען פון די וואַגאנען און זיי ווערן צעשמעטערט אויף די באַן־רעלסן. די האפענונג פון פאלק ווערט צעטראטן דורך די באטשוועקטע שיך פון שונא.

אייביק זאלסטו געדענקען:

זאל דאס פאלק געדענקען זיינע קינדער, רימען זייער נאמען און הייליקן זייער אנדענק. דו וואס ביסט געבוירן אין אט דער שטאט, דערצייל דיינע קינדער, אז דיינע עלטערן זיינען געווען אומשולדיק ביי זייער לעבן און קדושים ביי זייער טויט. און זייערע נשמות וועלן בלייבן פארבונדן מיטן אייביקן לעבן.

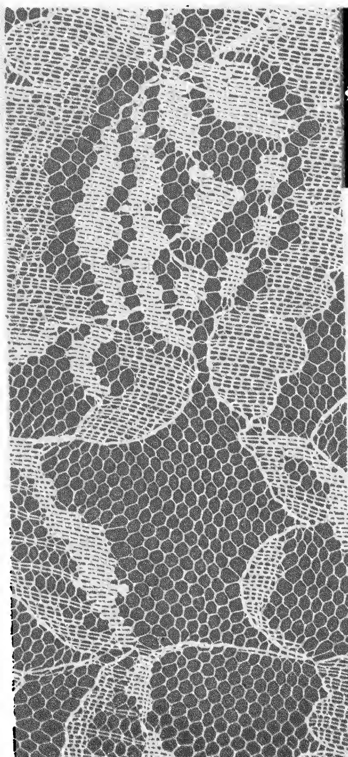

געשיכטע פון קאלישער אידן

ד"ר נ. מ. געלבער

די אנטשטייאונג פון דער שטאָט

ויט די שפורן, וואָס זיינען געפונען געוואָרן פון פוילישע ארכעאָלאָגן אין די לעצטע יאָרן, איז פעסטגעשטעלט געוואָרן, אז דער מענטשלעכער ישוב אויפן געביט פון קאליש, האָט זיך אָנגעהויבן אין דער שטיינצייט, בערך מיט זעקס טויזנט יאָר צוריק. אין די ראמען פון אונזער ארבעט וועלן מיר נישט קענען אָפּגעבן א סך אָרט פאר יענע תקופות. מען דארף באמערקן, אז דער פוילישער היסטאָריקער יאן דלוגאָש פרובירט אידענטיפיצירן קאליש, אויפן סמך פון אָרטיקע ענלעכע געגעבענע, מיט דער שטאָט קאליסיא, וואָס ווערט דערמאָנט דורך קלאוליוס (פטאָלאָמעאוס 142—147). די דאָזיקע השערה שטיצט זיך, לויט היינטצייטיקע פוילישע פאָרשער, אויפן פאקט, וואָס אין קאלישער געביט זיינען געפונען געוואָרן רעשטלעך פון געביידעס, אויוונס, עמערס, פארשידענע חפצים און אפילו רעשטלעך פון שמידערײ־קאָוואדלעס, מעטאל ווארשטאטן און קברים, וואָס ווייזן אָן אויף איבער צוויי הונדערט ישוב־פונקטן בעת דער הערשאפט פון די רוימער.

פארשטייט זיך, אז די דאָזיקע מיינונג איז נישט קיין אבסאָלוט זיכערע, כל זמן עס פירט זיך נאָך די דיסקוסיע אויף דער געביט אין דער פוילישער וויסנשאפט, מיט דער באטייליקונג פון ארכעאָלאָגן, שפראך־פאָרשער, היסטאָריקער און עטנאָלאָגן.

פון די אויבנדערמאָנטע געגעבענע מאכן די פוילישע וויסנשאפטלער דעם אויספיר, אז קאליש איז געווען באזעצט מיט א סטאבילער באפעלקערונג, וואָס האָט נישט פארלאָזט דאָס וואוינאָרט. מען האָט נישט אויסגעפאָרשט די תקופה פון נאָכן פאלן פון דער רוימישער אימפעריע, און עס איז שווער פעסטצושטעלן דעם אָפּשטאם און כאראקטער פונעם ישוב אין יענער צייט.

דאָס פראָבלעם פונעם פרעהיסטאָרישן קאליש איז נאָך נישט געלייזט געוואָרן און וועט נאָך פארנעמען יאָרן ביי די פאָרשער־היסטאָריקער.

פון היסטאָרישן שטאנדפונקט איז באוואוסט, אז די שטאָט קאליש ביים טייך פרוסנא האָט אויסגעפירט א וויכטיקע אויפגאבע אויף די אורא̈לטע וועגן, וואָס האָבן דורכגעשניטן פוילן. עס איז אומבאקאנט וואָס פאר א ראָל די שטאָט האָט געשפילט אינעם דורכגאנגס־מסחר אין אָנהויב פון מיטל־עלטער — באזונדערס אין 9—12 י"ה. דאקעגן איז שוין אויסגעפאָרשט געוואָרן איר באדייטונג אין אויסערלעכן האנדל בעת דעם שפעטערן מיטל־עלטער.

עס איז באוואוסט, אז נאָך בעת דער הערשאפט פונעם אלטן מיעשקאָ איז קאליש געווען איינער פון די צענטראַלע ישובים פון פירשטנטום. מיעשקאָ האָט געגרן געהאט צו וואוינען אין שטאָט, אויסגעברייטערט זי, געבויט קלויסטערס, געבראכט אהין אָרדנס. נאָך זיין טויט אין יאָר 1202 האָט זיך אָנגעהויבן א תקופה פון רייסערייען און מלחמות צווישן זיינע יורשים, די שטאָט גייט איבער פון האנט צו האנט. נאָכדעם ווי די שטאָט איז געוואָרן פארנומען דורך הענריק דעם בערדיקן (בראָדאטי) אין 1233, איז איר גורל געוואָרן א בעסערער. ער האָט אויף ס'ניי אויפגעבויט די שטאָט, וואָס איז כמעט אינגאנצן חרוב געוואָרן אין די מלחמות. הענריק האָט געשטרעבט צו פארוואנדלען קאליש אין א צענטער, וואָס זאָל פאראייניקן אלע פראָווינצן פון די פיאסטן. דערפאר האָט ער זיך באמיט אוועקצושטעלן קאליש אויך אלס א שטאָטישן צענטער. ער האָט געשאפן דעם מארק־פלאץ, אויסגעברייטערט דעם שטאָט־שטח, און אויפגעבויט א פעסטונג און פארשידענע בנינים. פאקטיש איז נעבן דעם אלטן קאליש געשאפן געוואָרן א צווייטער שטאָטישער צענטער: די נייע שטאָט. אין דעם דאָזיקן פראָצעס זיינען די אידן געווען אקטיווע מיטהעלפער, ווי דאָס וועט ווייטער דערציילט ווערן.

אָנהייבנדיק פון 13־טן יאָרהונדערט דערשיינט דאָס נייע קאליש אלס שטאָטישער ישוב, ארגאניזירט אויף סטאבילע געזעצלעכע יסודות, אלס Antiqua civitas.

יסוד־עקזיסטענץ־שריפט

ווי באוואוסט האָט אלס ערשטער יסוד ביים אנטשטיין פון א שטאָט אין פוילן געדינט א שריפט פון יסוד־עקזיסטענץ (dokument lokacyjny). אָט דער דאָקומענט פון קאליש האָט זיך

נישט פאַרהיטן, אָבער אין אַ צווייטן דאָקומענט פון פירשט פּשעמיסל פון יאָר 1282, געפינט זיך די באַשטעטיקונג פון אַזאַ שריפט, וואָס איז ארויסגעגעבן געוואָרן דורך באָלעסלאַוו דעם פרומען (Bolesław Pobożny) אויפן יסוד פון מאַגדעבורגער געזעץ און מען דאַרף זיך משער זיין, אַז ער האָט געגעבן די שריפט פון יסוד־עקזיסטענץ אין די יאָרן 1253—1260. ער האָט געגעבן דער שטאָט אַ ריי הנחות און אויך פּריווילעגיעס, ווי למשל: אין יאָר 1264 — די פּריווילעגיע צו נעמען אַ פערט־חלק פון יעדן וואָגן, וואָס פירט אַריין זאַלץ.

אויך פּשעמיסל, דער פירשט פון פּויזן אין קאַליש, האָט געזאָרגט פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט. אין דער פּריווילעגיע פון 2.10.1283 צייכנט ער אָן די שטעט און דערפער אין קאַלישער ראַיאָן, וואָס אונטערליגן דער קאַלישער יוריסדיקציע. ער האָט אָפּגעגעבן דער שטאָט אַלע געוועלבער, וואָס וועלן דאָרט אַנטשטיין, מיטן באַדינג, אַז איינס פון זיי זאָל מען איבערגעבן דעם סטאַראָסטע הענריק. אין 1291 האָט ער איבערגעגעבן די שטאָטלייט דאָס דירה־געלט פון די געוועלבער, וואָס זיינען אויסגעבויט געוואָרן אין מיטן שטאָט.

אין יאָר 1297 האָט פירשט וולאַדיסלאַוו איבערגעגעבן דער שטאָט די הכנסות פונעם דירה־געלט פון די געוועלבער און פון די פעלדער־אַרענדע. אין יאָר 1299 האָט דער שטאָטראַט באַקומען ביי אים דאָס רעכט צו באַשטראָפן פאַרברעכער, אַ רעכט, וואָס איז אויך צוגעטיילט געוואָרן דער שטאָט גניעזנאָ.

די פאַרפלייצונגען פונעם פּרוסנאַ־טייך, וואָס האָבן אין 13־טן י.ה. חרוב געמאַכט די שטאָט, האָבן געצוואונגען איבערצופירן קאַליש און בויען אַ נייע שטאָט, כדי צו שאַפן אַ נייעם ישוב־פּונקט. אַ דאָקומענט פון יאָר 1303 באַשטעטיקט בפירוש דאָס איבערפירן די שטאָט אויף דער אַנדערער זייט פּרוסנאַ.

אינעם נייעם צענטער האָבן, ביי דער אונטערשטיצונג פונעם פירשט, זיך באַזעצט מענטשן מיט ענערגיע און סוחרישער איניציאַטיוו, און זיי האָבן געגעבן דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט איר ספּעציפישן כאַראַקטער.

דייטשן, פּאָליאַקן, יידן

אין 13־טן און 14־טן י.ה. האָבן אין דער נייער שטאָט על פי רוב זיך באַזעצט דייטשן פון שלעזיע, אחוץ זיי זיינען אויך אַריינגעקומען פּאָליאַקן און יידן. די ערשטע וואָיטן, ווי ריטווין און הענריק, און אויך די מערהייט פון שטאָטראַט אין די אַכציקער יאָרן פונעם 13־טן י.ה., שטאַמען אויך אָפּ פון שלעזיע. ערשט אין שפּעטערדיקע צייטן זיינען געקומען זיך באַזעצן אויך פּאָליאַקן פון דער אָרעמער שליאַכטע.

פון אַ דאָקומענט אין יאָר 1303, וואָס באַשטימט די גרענעצן פון די צוויי קלויסטערס, ווערט קלאָר, אַז דער טייך צעטיילט די שטאָט אין צווייען. דער ערשטער קאַלישער לאָקאַטאָר (אויספירער פון דער יסוד־עקזיסטענץ־שריפט), וואָס איז אונדז באַקאַנט איז געווען דער וואָיט ריטווין פון דער דייטשער אָפּשטאַמונג, וואָס איז, ווייזט אויס, געקומען מיט אַנדערע דייטשן פון שלעזיע. אַלס הכנסות האָט ער באַקומען: 1/6 פון דער פעלדער־אַרענדע; 1/6 פון דירה־געלט פון געוועלבער, יאַטקעס, שוסטער־וואַרשטאַטן, בעקערייען; 1/3 פון די געריכטס־הכנסות. ער איז אויך געווען ממונה אויף דער יוריסדיקציע אין שכנותדיקע 8 דערפער. ער איז אויך געווען דער אייגנטימער פון מילן, בעדער, שעכטהויז, סאַזשלקעס און פּרוכטן־סאַד. דער וואָיט האָט רעפּרעזענטירט די שטאָט־מאַכט. אונטער זיך האָט ער געהאַט אַ ראַט פון 13 מיטגלידער מיט אַ פאָרזיצער (magister consulum). מיטן אויסנאַם פון איין מיטגליד — טעאָדאָר פון קראָקע — האָבן די מיטגלידער פון ראַט געשטאַמט פון שלעזיע.

אין יאָר 1283 איז געשאַפן געוואָרן אַ געריכט פאַרן קרייז, וואָס אונטערליגט קאַליש און ער האָט באַקומען ברייטע רעכטן און אויך די פולמאַכט ארויסצוגעבן טויטאורטיילן און אויספירן זיי (prawo miecza).

פון די דאָזיקע פאַקטן קענען מיר ארויסדרינגען, אַז שוין אינעם 13־טן יאָרהונדערט האָט אין שטאָט עקזיסטירט אַן אויטאָנאָמע מאַכט.

אין די יאָרן 1289—1291 איז באַשטימט געוואָרן אַ ספּעציעלער שטח פאַר אַ פּלאַץ אין מיטן שטאָט (Rynek), און די סוחרים האָבן באַקומען רעכט איינצואָרדענען דאָרט געוועלבער. אינעם צענטער פונעם שטח האָט מען אין אַ צייט אַרום אויפגעבויט אַ בנין אין דער פאָרם פון געוועלבונגען (Sukiennice), אין וועלכן ס'האָבן זיך געפונען געוועלבער, יאַטקעס, שוסטער־

וואַרשטאַטן, ביידלעך פאַר הענדלער און בעקעריי־געשטעלן. יעדע וואָך איז דאָרט פאָרגעקומען א מאַרק־טאָג, וואָס האָט צונויפגעזאַמלט די איינוואוינער פון דער אומגעגנט. עס פלעגן דאָרט אויך פאָרקומען יאַרמערק, וועלכע זיינען געוואָרן באזוכט דורך פרעמדע סוחרים. אין יענער צייט איז מיט דער הילף פון פזשעמיסלאַוו אויפגעבויט געוואָרן דאָס שפּיטאָל, אויסערן טויער פון שטאָט, כדי צו פאַרמיידן דאָס פאַרשפּרייטן זיך פון קראַנקייטן און מגפות צווישן דער שטאָטישער באַפעלקערונג.

ביסלעכוויז זיינען געקומען מענטשן מיט קאַפּיטאָל, וואָס האָבן מיט דער צייט באַשטימט דעם כאַראַקטער פון דער שטאָט. זיי האָבן איבערגענומען די מאַכט און באַפרייט די שטאָט פון איר אונטערטעניקייט דעם פירשט. מורא האָבנדיק פאַר זיינע פּריווילעגיעס, האָט דער פירשט פון צייט צו צייט באַנייט די עקזיסטענץ־שריפטן, אויסגעבריייטערט זיי, ער האָט אָבער אויך פאַרשטאַנען צו פאַרזיכערן דאָרט זיינע רעכט.

פּאַטריציאַט

אין 14־טן יאָרהונדערט האָט אין שטאָט נאָך געוועלטיקט א סטאַראָסטע און וואָיעוואָדע. ביזן אָנהויב פונעם 15־טן י.ה. באַטייליקט זיך קאַליש, פונקט ווי קראַקע, פּויזן און סאַנדאָמיר, אין די סיים־פאַרהאַנדלונגען און נעמט אַנטייל אין אויסוויילן דעם קעניג: נאָך אין די צייטן פון גרויסן קאַזימיר האָבן די פאַרשטייער פון קאַליש אונטערגעשריבן וויכטיקע מלוכישע דאָקומענטן.

אין יענער צייט הויבט זיך אָן שאַפן דער פאַטריציאַט — א שיכט שטאָטישע גבירים — וועמען ס׳האָט זיך איינגעגעבן צו באַפרייען זיך פון זייער אָפּהענגיקייט פונעם וואָיט און פונעם פירשט ביז זיי האָבן פאַרכאַפּט די גאַנצע מאַכט. דערפאַר איז קיין וואונדער נישט, וואָס אין די דאָקומענטן ווערן די בעלי־מלאכה־מייסטערס אָנגערופן גוטבאַזיצער, ווי קאָנראַד, דער עלטסטער פון די בעקערס, וואָס איז געווען דער אייגנטימער פונעם דאָרף שלאַקין און פון די פעלדער אין דאָרף באָרקאָוו.

א גרויסע טייל פון שטאָטישע האָט פאַרמאָגט פעלדער און באָדנס מחוץ דער שטאָט, און אויך דאָרפישע ווירטשאַפטן. דער עקאָנאָמישער מצב אין 13־טן — 14־טן י.ה. איז געוואָרן אַלץ בעסער און געשאַפן מעגלעכקייטן פון רייך ווערן. די פּראָדוקציע פון די בעלי־מלאכות, וואָס זיינען געוואָרן אָרגאַניזירט אין צעכן אויף סטאַבילע יסודות — בעקערס, קצבים, שוסטער, געטראַנקען־פּראָדוצירער, גאַרבערס, רימערס, שמידערס, שלאָסערס, גאָלדשמידן — איז געווען באַשטימט אויף עקספּאָרט. דורך קאַליש איז געגאַנגען די באַוועגונג אויף דער ליניע וורעצלאַוו־טאָרן, און דערפאַר איז זי פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א האַנדלס־צענטער. צו דער שטאָט האָט געהערט דער צאָל־אָפּנעם, וואָס האָט אריינגעבראַכט באַדייטנדיקע רווחים. פון יאָר 1289 באַטייליקט זיך קאַליש אין דער שטאָט־קאָנפעדעראַציע פון גרויספּוילן, כדי צו פאַרטיידיקן זיך פאַר רויבער און מערדער. זי האָט זיך אויך באַטייליקט אין האַנזער פאַרבאַנד. אין יאָר 1298 האָט דער קעניג וולאַדיסלאַוו לאָקיעטעק, אויסער דער עקזיסטענץ־שריפט, געגעבן דער שטאָט נייע פרייהייטן, מבטל געמאַכט דעם יריד־אָפּצאָל אין אַלטשטאָט און אין ניישטאָט און דערלויבט דער שטאָט־פאַרוואַלטונג צו נעמען א העלפט הכנסות פון די מילן אין שטאָט.

אין יאָר 1306 האָבן די ליטווינער זיך אריינגעריסן אין שטאָט און זי צעשטערט. אין יאָר 1331 האָבן די קרייצצוגלער פאַרנומען די שטאָט, אָבער זיי זיינען געווען געצוואונגען אָפּצוטרעטן צוליב דער פאַרפּלייצונג פון דער פּרוסנא. דעם 4.5.1338 האָט קאַזימיר דער גרויסער געגעבן דאָס רעכט אָפּצוהאַלטן א מאַרק פון 8 טעג. א גרויסע דערגרייכונג איז אויך געווען דאָס געזעץ פון קעניג קאַזימיר (7.9.1365), לויט וועלכן די קאַלישער תושבים אונטערליגן נאָר דאָס געזעץ פון שטאָטישן געריכט, אָדער דעם געריכט פונעם דייטשן געזעץ אין פּאַלאַץ.

אין איר אַדמיניסטראַטיוו־פּאָליטישער אַנטוויקלונג האָט די שטאָט באַקומען די מעגלעכקייט אין יאָר 1360 אָפּצוקויפן ביי די וואָיטן מיקאָליי באַראַן און יאַן מלאָדשני דאָס וואָיטנטום און אַזוי אַרום צו באַקומען אומאָפּהענגיקייט און זעלבסשטענדיקייט. אָט דער מסחר איז באַשטעטיקט געוואָרן דעם 2.2.1360 דורך דעם קעניג קאַזימיר.

מלאכה און מסחר

די באַפעלקערונג האָט בעיקר זיך פאַרנומען מיט מלאכה און מסחר. — די פּראָדוקציע פון די בעלי־מלאכות האָט אַרומגענומען אַלע באַדערפענישן פון דער באַפעלקערונג: געבעקס אין ספּעציעלע געוועלבער, פליייש, זיסקייט, ביר. עס זיינען אויך געווען וואַרשטאַטן פאַר וועבעריי,

טעפעריי, גארבעריי, שוסטעריי, רימעריי, זאָטלמאכעריי, סטאָלעריי, בויאונג, בעדנעריי, פון אייזערנע חפצים. דער טאָפּאָגראַפּישער מצב פון דער שטאָט אין טאָל, וואָס איז באוואסערט געוואָרן פון דער פּרוסנאַ, האָט דערמעגלעכט דאָס אנטשטיין פון מילן. אין יאָר 1362 האָט קאזימיר דער גרויסער דערלויבט דעם מילנער מאטשעי, אויפצושטעלן אין שטאָט מילן מיט 5, 6 און מער רעדער.

די פּראָדוקציע איז געוואָרן פארקויפט דורך די בעלי־מלאכות גופא. דער האנדל האָט אין גרעסטן טייל זיך רעדוצירט צום האנדל אויסער דער שטאָט א דאנק דעם געאָגראַפישן מצב פון דער שטאָט. זי איז געלעגן אויפן טראקט „נאָווא דראָגא טאָרונסקאָ״, וואָס פירט פון שלעזיע קיין פּאָמאָזשע דורך קאליש. דער דורכפיר פון די סחורות האָט אריינגעבראכט דער שטאָט רווחים פון צאָל. צו דער אנטוויקלונג פון דער שטאָט האָט אויך באדייטנדיק בייגעשטייערט דער יריד, וואָס האָט זיך געצויגן פון 9.5 ביזן 17.6. די רווחים פונעם מסחר האָבן די שטאָטלייט אינוועס־טירט אין קויפן דערפער און פלעצער.

אלע מינים פּריווילעגיעס און הנחות האָבן סטאַביליזירט די אָרגאַניזאַציאָנעלע און אדמיניס־טראַטיווע יסודות פון דער שטאָט און געשטארקט איר פּאָליטישע השפעה. נישט געקוקט אויף די דאָזיקע באדינגונגען האָט די שטאָט נישט אויסגעמיטן קיין קריגעריי און מלחמות פון די מושלים, מיט די קרייצצוגלער און צווישן זיך גופא, וועלכע האָבן זיך געצויגן ביזן טויט פון לאָקיעטעקן אין יאָר 1343.

זיין יורש, קאזימיר דער גרויסער, האָט פארפעסטיקט די שטאָט, די צווייטע הויפּטשטאָט פון דער מלוכה, און געבויט מויער־געביידעס, קאַשטשאָלן און קלייסטערס.

בעת דער הערשאפט פון קעניג לודוויק דעם אונגאַר, זיינען באשטימט געוואָרן אלע רעכטן, וואָס זיינען געגעבן געוואָרן דורך קאזימיר און זיינע פאָרגייער. מ׳האָט אפילו דער שטאָט אומגעקערט דאָס דאָרף דאָבזשעץ, וואָס דער קעניג קאזימיר האָט, קעגן דעם געזעץ, צוגענומען פון איר. די דאָרפישע ווירטשאפטן, אָנגעהעריקע צו דער שטאָט, זיינען געפירט געוואָרן דורך דער שטאָט־מאכט, אָדער געוואָרן ארענדירט צו די שטאָט־באאמטע. ד׳ באציאונג פון די לעצטע צו די פויערים איז נישט געווען קיין אנדערע, ווי די באציאונג פון דער שליאכטע, און ס׳איז נישט קיין וואונדער, וואָס עס זיינען אויסגעבראָכן מרידות, ווי אין די יאָרן 1589—1598, אין דאָרף דאָבזשעץ. די קאלישער שטאָט־לייט זיינען אויך באפרייט געוואָרן פון צאָל אין קאָנין און אסטשעשוווו. ער האָט געגעבן דער שטאָט דאָס רעכט אָפּצוהאלטן פון 9־טן ביזן 17־טן יוני א מארק פון 8 טעג, וואָס האָט פיל מיטגעווירקט פאר דער אנטוויקלונג פון אויסערלעכן האנדל.

פאר די באדערפענישן פון דער שטאָט און פּאלאץ האָט דער קעניג וולאדיסלאוו יאגעלאָ אין יאָר 1402 באשלאָסן אויפצובויען אין קאליש ביים טייך פּרוסנא א מיל און א טאַרטאַק און אָפּגעבן דער שטאָט אייגנטום־רעכט אויף א דריטל פון דער מיל און רעכט איינצומאָנען די הכנסות, מיטן באדינג, אז זי וועט באצאָלן א דריטל פון די הוצאות. אין משך פון די שפּעטערדיקע יאָרן האָט די שטאָט אויסגעבויט נאָך מילן, און די הכנסות האָבן געהערט צו איר.

כדי אויסצוברייטערן דעם מסחר, האָט דער קעניג געגעבן דער שטאָט, דעם 29.4.1404, דאָס רעכט צו פארקויפן די סחורות, וואָס ווערן אריינגעבראכט אין שטאָט אין משך פון דריי טעג. אין יאָר 1552 האָט זיגמונט אויגוסט אויסגעברייטערט די פּריווילעגיע, אין וועלכער ס׳איז באשטימט געוואָרן, אז יעדער סוחר, וואָס פאָרט אדורך דורך דער שטאָט, איז מחויב ארויס־צולייגן זיין סחורה צום פארקויף אין משך פון 7 טעג. אויף די וועכנטלעכע מערק איז דערלויבט געוואָרן א פרייער פלייש־האנדל און מ׳האָט פארווערט ארויסצופירן פון שטאָט נישט קיין געקויפטע בהמות. די הכנסות פון מארק־אָפּצאָל זיינען די שטאָט־לייט געווען מחויב אויסצוגעבן אויף פארריכטן די שטאָט־מויערן און יאָר־יערלעך דערלאנגען דעם קעניג די חשבונות. אין יאָר 1425 זיינען די שטאָט־לייט, די סוחרים און זאלץ־פירער באפרייט געוואָרן פון צאָל און פון מארק־אָפּצאָל אין גאנץ פּוילן. אלע מלוכה־באאמטע זיינען אויפגעפאָדערט געוואָרן אכטונג צו געבן, אז די דאָזיקע פּריווילעגיע זאָל ווערן אויסגעפירט. אין דעם זעלבן יאָר האָט מען די קאלישער שטאָטלייט דערלויבט אָפּצוהאלטן צוויי מארק־טעג.

וויזט אויס, אז די באאמטע האָבן נישט אכטונג געגעבן אויפן אויספירן די פּריווילעגיע וועגן באפרייען פון צאָל, ווארעם דעם 13.6.1443 האָט דער קעניג וולאדיסלאוו באפוילן אלע באאמטע נישט איינצומאָנען קיין צאָל פון די קאלישער שטאָטלייט. ער האָט אויך באפוילן, אז די שטאָט־

מאכט זאָל נישט דערלויבן קיין שום אדלמאַן צו קויפן אין שטאָט הייזער און פלעצער, ביז ער וועט זיך נישט מתחייב זיין צו באַצאָלן אלע שטייערן לטובת דער שטאָט.

דער קעניג קאַזימיר האָט פאַרזיכערט דער שטאָט, אז דאָס איינמאָנען דעם שטייער לטובת דער לאַנד־זיכערקייט וועט נישט שעדיקן אירע רעכטן און וועט נישט ווערן קיין פּרעצעדענס אויף דער צוקונפט.

אין יאָר 1512 האָט דער קעניג זיגמונט באַשטימט א נייע וואַל־געזעץ צו די שטאָטישע אָרגאַנען, לויט וועלכן די ראַט־מיטגלידער זיינען געוואָרן אויסגעוויילט דורך די צעך־אָנפירער. כדי צו צוציען אויף די ירידים באַזוכער פון דרויסן, זיינען די געקומענע, לויט א געזעץ פונעם קעניג דעם 12.6.1512, באַפרייט געוואָרן פון מאַרק־אָפּצאָל. ער האָט אויך באַשטעטיקט דאָס באַפרייען די קאַלישער שטאָטלייט פון צאָל און מאַרק־אָפּצאָל אין גאַנץ פוילן, און געגעבן דער שטאָט דאָס רעכט איינצומאָנען פון יעדן סחורה־וואָגן א בריקאָפּצאָל אין דער סומע פון אכט דינאַרס. דאָס געלט איז געווען באַשימט אויף פאַרריכטן די בריקן. אין יאָר 1518 איז דער שטייער פאַרקלענערט געוואָרן פון 80 אויף 40 גשזיוונעס און די שטאָט האָט געדאַרפט שטעלן אין רשות פון מיליטער אנשטאָט 2 וואָגנס בלויז 1 וואָגן (1523).

אין יענעם יאָר האָבן, ווייזט אויס, די שטאָט־לייט זיך באַקלאָגט, אז די שטייער אַרענדאַטאָרן רעספּעקטירן נישט די פּריווילעגיעס פון די שטאָטישע צו באַפרייען זיי פון צאָל. דעם 23־טן אַפּריל 1523 האָט דער קעניג אין א ספּעציעלן דעקרעט אויפגעפאָדערט די צאָל־אַרענדאַטאָרן אָפּצוהיטן די צאָל־פרייהייט פון די קאַלישער שטאָט־לייט, וואָס זיי האָבן באַקומען פון זיינע פאָרגייער. אין יענער תקופה איז דורך קאַליש געגאַנגען א ברייטער מסחר מיט זאַלץ און שטאָל. אין יאָר 1537 איז אויסגעבראָכן א שריפה, וואָס האָט פאַרניכטעט א גרויסע צאָל בנינים. צוליב דער פאַראָרעמקייט פון די שטאָט־לייט איז דער קעניג געווען געצוואונגען צו באַפרייען זיי פון צאָל און פון שטייערן אויף א צייט פון 20 יאָר.

דער קעניג זיגמונט אויגוסט האָט באַשטעטיקט אלע עקזיסטענץ־שריפטן פון זיינע פאָרגייער, די תקנות פון די צעכן, פון די רימער, זאָטלמאַכער שטריקדרייער, סטאָלאַרעס און קירזשנערס, וואָס האָבן געליטן פון די שרפות, און אַרויסגעגעבן דעם 12.3.1552 נייע תקנות. ער האָט מבטל געמאַכט די תקנות פון קעניג זיגמונט אין דער פראַגע פון וויילן די ראַט־מיטגלידער און באַשטימט, אז דער שטאָט־ראַט זאָל ווערן געוויילט דורך אלע שטאָט־בירגער. פון 12 קאַנדידאַטן זיינען נעבן הויפּט־סטאַראָסטע אויסגעוויילט געוואָרן 6 ראַטגעבער. אין יאָר 1579 האָבן די שטאָט־לייט באַצאָלט שטאָט־שטייער אין דער סומע פון 230 פלאָרינס מיט 22 גראָשן. צווישן די שטייער־צאָלער האָבן זיך געפונען: 264 בעלי־מלאכות און 52 סובלאָקאַטאָרן. צווישן די בעלי־מלאכות דאַרף מען באַזונדער דערמאָנען: 23 קצבים, 2 שוסטער פון איידעלע לעדערס, 3 שערערס, 2 גאָלדשמידן, 3 אַפּטייקער, 19 פּראָסטע שוסטער, 17 שניידערס, 13 קירזשנערס, 45 בראַנפן־מאַכער, 19 שענקערס.

אין יאָר 1564 האָבן לויט אַן אנקעטע אָנגעהערט צו דער קאַלישער סטאַראָסטווע: קאַליש, קאָלאָ און די דערפער נענדזעזשאָוואָ, וויניאַראָ, קזשיוואָסאָטשאַ, קאָשטשול גלאָגווו, יאַנקאָוואָ, קראָסאָווינאָ, סטאַרע־מיאַסטאָ, פּיאָטראָווו, פּאָוולווקאָ, גראָדזשיסקאָ.

אין יאָר 1616 האָט מען באַצאָלט שטייער אויף א סומע פון 373 פלאָרינס. די שטאָט האָט באַקומען דאָס רעכט פון פּראָפּינאַציע פאַר גדאַנסקער און וורראָצלאַווער ביר מיטן תנאי, אז די הכנסות זאָלן גיין פאַר די שטאָט־באַדערפעניש. אין יאָר 1616 האָט מען איבערגעגעבן דער שטאָט די מילן ביים וורראָצלאַווער טויער און הינטער דעם טאָרונסקער טויער.

אין יאָר 1616 האָט די שטאָט באַקומען 3 מילן, דעם גאַנצן מאַרק־צאָל און אויך דעם טייל פון די קצבים, מיט דער הסכמה פון גענעראַל שליאַכטיץ יענדזשי צאַבינקאָווסקי, כל זמן ער וועט לעבן. דערפאַר האָט די שטאָט זיך מתחייב געווען צו צאָלן פון די הכנסות פאַרן פּאַלאַץ אין קאַליש 1700 גילדן. נאָכן טויט פון דעם מילן־אייגנטימער דאַרף מען זיי אָפּגעבן דעם סטאַראָסטע אין קאַליש אויף אייביק, אָן שום אָפּצאָל.

פון יורידישן שטאַנדפּונקט איז כדאי צו דערמאָנען, אז אין יאָר 1633 האָט דער קעניג וולאַדיסלאַוו געגעבן דער שטאָט דאָס רעכט צו באַקומען נאָכן טויט פון תושבים־איינגעבוירענע א העלפט פון זייער פאַרמעגן.

2050 נפשות אין אָנהייב 17־טן י.ה. האָבן געוואוינט אין שטאָט (אין יאָר 1629) 200 פון די אדל.
אין יאָר 1629 האָבן זיך געציילט אין שטאָט 2050 נפשות און צווישן זיי 148 פאַמיליעס פון בעלי־מלאכות. דער פּראָפעסיאָנעלער באשטאנד פון די בעלי־מלאכות אין געווען פאָלגנדיקער: 12 קצבים, 4 אפּטייקערס, 8 בעקערס, 3 פעלדשערס, 2 גאָלדשמידן, 4 גארבערס פון איידעלע פעלן, 1 אָרעמער בעקער, 12 שוסטערס, 6 קירזשנערס, 3 אויוון־שמעלצערס, 3 רימערס, 3 טאָץ־מאכערס, 1 שניצער, 1 בלאָז־זאַק־מאכער, 1 שטריק־מאכער, 2 געווער־ארבעטער, 5 סטאָליארעס, 1 בלעכער, 2 נאָדלמאכער, 1 קאם־מאכער, 4 בעדנערס, 5 געווער־מייסטער, 7 פלאַקסוועבערס, 13 טעפּערס, 1 שניידער פון וועב, 2 בלייגיסער, 1 מאלער, 6 שמידן, 6 היטלמאכערס, 1 בוי־מייסטער, 2 פורמאַגעס, 2 קופּערשמידן, 1 איינבינדער, 2 קאלכער, 11 שניידערס, 1 פלויטן־מאכער, 2 זאָלץ־מאכערינס, 1 אָרעמער קירזשנער, 1 אָרעמער גלעזער, 2 אָרעמע שניידער.
די בעלי־מלאכות האָבן באשעפטיקט 43 לערנאינגלעך און גזעלן און געצאָלט שטייערן לויט זייער ארבעט און מאטעריעלן מצב פון 4 ביז 8 גילדן, די אָרעמע 2 גילדן, די לערנאינגלעך 12, 18, 24, 48 גראָשן.
צום סוף 17־טן י.ה. אין יאָר 1689, זיינען אין קאליש געווען 45 געמויערטע הייזער און 121 הילצערנע הייזער.
אין 17־טן י.ה. איז קאליש געווען די הויפּטשטאָט פון דער וואָיעוואָדשאַפט, וואָס האָט אין זיך איינגעשלאָסן 6 ראַיאָנען — קאליש, פּיזדרי, קאָנין, גניעזנא, קאָציאַנס און נאקיעל. אָנהויבנדיק פון 15־טן י.ה. האָבן די סיימיקעס סיסטעמאטיש אָפּגעהאלטן זייערע פארזאמלונגען אין קאליש.
א פּאָליטיש־עקאָנאָמישע דערגרייכונג האָט די שטאָט געהאט אין יאָר 1676, ווען דער סיים האָט באשטעטיקט די פּארלייכטערונגען, וואָס קאליש האָט באקומען אין אירע עקזיסטענץ־שריפטן. לויטן באשלוס פון סיים איז די שטאָט באפרייט געוואָרן אויף שטענדיק פון די מיליטערישע לאַסטן, ד.ה. פון דורכמארש און פון סטאַנציאָנירן אין שטאָט און אין דער אומגעגנט אויף אַן ארומקרייז פון דריי מייל, אויסער די שכנות׳דיקע דערפער, וואָס יעדער פון זיי דאַרף באצאָלן שטייער (hiberna).
דער עקאָנאָמישער מצב פון שטאָט אין דאַן געווען א גוטער צוליב איר געאָגראַפישער לאַגע. דאָס מסחר האָט זיך שטארק אויסגעברייטערט, די בעלי־מלאכות האָבן געארבעט מיטן גאנצן טעמפּאָ אויף פאַר קליענטן מחוץ דער שטאָט. פון נאָטיצן און צוואות אין די שטאָטראַט־ביכער דערוויסן מיר זיך, אַז א גרויסער טייל פון די שטאָט־לייט איז נתעשר געוואָרן, געבויט נייע הייזער, געקויפט ערד און אפילו גאנצע דערפער.
אָבער די שטאָט איז געטראָפן געוואָרן אין די יאָרן 1609, 1612/13 פון גרויסע שריפות. אין יאָר 1612 איז די שטאָט געשעדיקט געוואָרן פון א ריזיקער שריפה ביז אזא מדרגה, אַז דער סיימיק פון דער וואָיעוואָדשאַפט פון פּויזן און קאליש, וואָס איז זיך צונויפגעקומען אין שראָדא דעם 29—31 יאנואר 1613, האָט באפוילן זיינע דעפּוטאַטן אין סיים צו פּאָדערן דאָרט, אַז מען זאָל באפרייען די נשרפים פון שטייערן אויף א צייט פון 3 יאָר, כדי די שטאָט זאָל זיך קענען אָפּבויען אין משך פון א קורצער צייט. אין לויף פון דער צייט האָט די שטאָט באוויזן צו קומען צו זיך און די צעשטערטע קווארטאלן זיינען רעסטאווּרירט געוואָרן.
די שטאָט־אדמיניסטראַציע איז געווען א זעלבשטענדיקע ביז צום בירגערמייסטער (burmistrz), וואָס איז געשטאַנען בראש פון 25 ראַטמענער, נאָמינירטע דורכן סטאַראָסטאַ־געהילף פון 12 אים פאָרגעשטעלטע קאַנדידאַטן. וואלן צו די ראַטן און צו די צעכן־אָנפירער פון די בעלי־מלאכות זיינען פאָרגעקומען יעדעס יאָר אין דעם דינסטיק וואָס נאָך פסחא.
די שטאָט איז געווען א פעסטונג־שטאָט, ארומגערינגלט מיט וואלן און מויערן, אין וועלכע ס׳זיינען געווען פיר טויערן.
בעת די קאמפן פון די קאטאָליקן קעגן די פּראָטעסטאנטן אין צענטראל־אייראָפּע זיינען קיין קאליש אנטלאָפן פּראָטעסטאנטישע פּליטים און ס׳האָבן זיך דאָרט באזעצט די אריאַנער מיט אלבערטוס קאליזיוס בראש. אויך די ברידער־טשעכן האָבן דאָרט געפונען א מקום־מקלט פון זייערע פאַרפאָלגער.
די „רעפאָרמאציע״־באוועגונג האָט זיך פארשפּרייט אויך צווישן די קאלישער תושבים אין אזא מאָס, אַז דער ארכיהעגמאָן קאַרנאָווסקי האָט געבראכט אהין דעם יעזויטן־אָרדן, כדי צו פארשטאַרקן די לערע פון דער קאַטוילישער קירכע.

לערן־שולן

דער יעזויטן־אָרדן, וואָס איז געקומען קיין קאליש אין סוף פון 15־טן י.ה., האָט געשאַפן א ריי עלעמענטאַרע און מיטל־שולן, אין וועלכע ס׳האָבן געלערנט 600 שילער פון אדל און פון די שטאָט־לייט. אין יאָר 1613 האָט מען דאָרט אויפגעשטעלט דעם ערשטן אסטראָנאָמישן אָבסער־וואַציע־פונקט אין אייראָפּע.

מיטן אויסבראָך פונעם אויפשטאַנד אין אוקראַינע אין די יאָרן 1648—1654 הייבט זיך אָן א נייע תקופה אינעם לעבן פון דער שטאָט און פון אירע בירגער. די פוילישע ארמייען, וועלכע זיינען דורכגעגאַנגען קאליש און איר געגנט, האָבן געבראַכט שאָדן דער שטאָט און אירע דערפער.

דער 17־טער י.ה. איז — לויט די רייד פון דעמאָלטיקן שטאָט־סעקרעטאַר אדאם בראזיצקי — געשטאַנען אונטערן צייכן פון פיינט, עפּידעמיעס, שריפות און מאָרדן פון קאלישער בירגער. דאָס איז געווען בעת די אינוואזיעס און מלחמות פון די שוועדן.

אין די באַלאַגערונג־חדשים איז פאַרברענט געוואָרן א גרויסער טייל פון דער שטאָט. די באַפעלקערונג האָט געהונגערט און א גרויסער טייל איז אומגעקומען פון עפּידעמיעס. אויסער די דאָזיקע צרות האָט מען נאָך ארויפגעלייגט אויף דער שטאָט אַלע מינים שטייערן און געלט־שטראָפן.

דעם 27.7.1655 האָבן די שוועדן זיך אריינגעריסן אין גרויס־פוילן און דעם 3/8 האָבן אין די טויערן פון קאליש זיך באַוויזן זייערע ערשטע אָפּטיילונגען. פאַרן פּריז פון 1000 גילדן האָט דער שטאָט זיך איינגעגעבן צו באַפרייען זיך פון זיי, און נאָכדעם ווי זיי האָבן פאַרלאָזט די שטאָט־טויערן, דעם 7/8, האָט זיך באַוויזן דער פוילישער געהילף־קאַנצלער היעראָנים ראַדזשעיאָווסקי, וועלכער האָט זיך אָנגעשלאָסן צו די שוועדן. ער איז געקומען בראש פון אַן אָפּטיילונג, אויפגענומען געוואָרן דורכן שטאָטראַט און ער האָט באַשטעטיקט אַלע שריפטן פון עקזיסטענץ און פרייהייט, בתנאי, אַז די שטאָט זאָל אָננעמען די הערשאַפט פון שוועדישן קעניג. פאַר די דאָזיקע „טובות" האָט ער באַקומען א סומע פון 3000 גילדן אַנשטאָט די 6000 וואָס ער האָט פאַרלאַנגט. אין שטאָט איז געבליבן א מיליטערישע אָפּטיילונג, וועלכע האָט זיך איינ־געאָרדנט אויפן חשבון פון דער שטאָט.

די שוועדישע מאַכט האָט ארויפגעלייגט אויף דער שטאָט שטייערן און געלט־שטראָפן און פאַרלאַנגט אפילו, אַז מ׳זאָל זיי באַצאָלן די פאַרלעגענע שטייערן און אָפּצאָלן, וואָס די באַפעל־קערונג איז שולדיק געבליבן דעם פוילישן אוצר. מ׳האָט אויך פאַרווערט די סוחרים ארויסצופירן פון שטאָט סחורות איידער מען דערליידיקט דעם צאָל. די שוועדישע זעלנער זיינען אריינ־געדרונגען אומעטום, אין די געוועלבער און אין די וואוינונגען, קאָנפיסקירט געטראַנקען, שפּייז און געלט. רויב און גזילה איז געווען א טאָג־טעגלעכע זאַך און דערמיט האָבן זיך פאַרנומען נישט בלויז די זעלנער, נאָר אויך די אָפיצירן. א טייל פון די שטאָט־לייט האָבן צוליב פּחד פאַרלאָזט די שטאָט. די אָקופּאַציע האָט צעשטערט דעם מסחר און דעם האַנטווערק.

דערווייל האָבן אין א ריי וואָיעוואָדשאַפטן, און אויך אין קאַלישער, זיך אָרגאַניזירט מיליטערישע אַקציעס קעגן די רויבער. די באַוועגונג איז געוואָרן נאָך שטאַרקער נאָך דער קאַפּיטולאַציע פון די שוועדן דעם 1.7.1656 אין וואַרשע, וואָס איז געווען דורך זיי פאַרנומען.

נאָך א קורצער צייט איז די פוילישע ארמיי געווען געצוואונגען צו פאַרלאָזן וואַרשע. דעם שוועדישן קעניג איז דאַן געלונגען צו באַקומען די הילף פון בראַנדענבורגער פירשט פאַר דער הבטחה, אַז ער וועט קריגן די וואָיעוואָדשאַפטן פּויזן, קאַליש, שעראַדז און לענטשיץ.

טראָץ דער נייער געפאַר זיינען די פוילישע ארמייען געגאַנגען פאָראויס אין גרויספוילן. דעם 5.8.1656 האָבן זיך אין די טויערן פון קאליש באַוויזן די ערשטע באַפרייאונגס־אָפּטיילונגען. די באַלאַגערונג האָט געדויערט וואָכן. ערשט דעם 22.10.1656 איז דער ווידערשטאַנד פון די שוועדן געבראָכן געוואָרן. זיי האָבן קאַפּיטולירט ביי געוויסע גוטע באַדינגונגען: דעם שוועדישן פּאָזיציע־מיליטער איז דערלויבט געוואָרן צו פאַרלאָזן די שטאָט צוזאַמען מיטן געווער, מיט די האַרמאַטן און מיט דער לאַדונג. דעם 8/11 האָבן די שוועדן פאַרלאָזט די שטאָט, וועלכע איז בעת דער באַלאַגערונג, דעם 8/10, חרוב געוואָרן אויך פון א שרעקלעכער שריפה, וואָס האָט פאַרברענט כמעט אַלע הייזער פון שטאָט און פון די פאָרשטעט. אָט די צעשטערטע שטאָט איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א צענטראַלן פונקט פון די מיליטערישע אָפּעראַציעס קעגן די שוועדישע און בראַנדענבורגער ארמייען, פאַר דער באַפרייאונג פון פּויזן.

קיין קאליש האָט מען געבראַכט מיליטערישע אָפּטיילונגען אויף צו פאַרשטאַרקן די פאַר־טיידיקונג. דאַן האָט א קורצע צייט געווילט אין שטאָט יאַן קאַזימיעזש. ער האָט פאַרעפנטלעכט, אַ באַפעל אין וועלכן ער האָט אָפּגעמערקט די ליידן פון דער באַפעלקערונג אין „אונזער שטאָט קאַליש״, וואָס איז פאַרכאַפּט געוואָרן דורך די שוועדן און איצט איז זי צעשטערט און פאַרניכטעט, פאַרוואַנדלט אין א קופּע אַש. ער האָט באַפרייט קאַליש און אירע דערפער פון אַלע שטייערן, אָפּצאָלן און פון אויסהאַלטן דאָס מיליטער. אָבער נישט געקוקט אויף דער דאָזיקער באַפרייאונג, איז די שטאָט געווען געצוואונגען צו טראָגן די לאַסט פון שטייערן און אָפּצאָלן, וואָס די סיימיקעס האָבן אויף איר אַרויפגעלייגט אין שייכות מיט דער מלחמה.

די מגפה אין די יאָרן 1659—1660 איז אויסגעבראָכן א שווערע עפּידעמיע (lues hungarica), וואָס האָט אומגעבראַכט א גרויסן טייל פון דער באַפעלקערונג. אין אַזעלכע באַדינגונגען איז שווער געווען דער שטאָט צוריק אויפצובויען זיך אויך נאָכן ענדיקן די מלחמה. רעסטאַווראַציע־אַרבעטן — ביים בויען הייזער, וואַרשטאַטן, געוועלבער — האָט זיך געצויגן יאָרן. די שטאָט־לייט, וואָס זיינען אַנטלאָפן קיין שלעזיע מיט זייער פאַרמעגן, האָבן אָנגעהויבן זיך אומקערן.

ביסלעכוויין האָט דאָס ווירטשאַפטלעכער לעבן אָנגעהויבן זיך נאָרמאַליזירן. אין יאָר 1698 איז פאָרגעקומען אַן ענדערונג אין דער אָרגאַניזאַציע־פאָרם פון דער שטאָט. דעם 24־טן יאַנואַר האָט דער קעניג אויגוסט דער צווייטער מבטל געמאַכט דאָס אויסוויילן די ראַטמענער דורך די לייטער פון די צעכן און באַפוילן אויסצופירן די עקזיסטענץ־שריפט פון קעניג זיגמונט פונעם יאָר 1552, אין וועלכער עס ווערט בפירוש באַשטימט, אַז די שטאָט־ראַטמענער ווערן אויסגעוויילט דורך די שטאָט־בירגער. פון די 12 קאַנדידאַטן דאַרף דער סטאַראָסטע נאָמינירן 6 ראַטמענער.

אָנהייבנדיק פון העלפט 17 י.ה. האָט זיך אָנגעהויבן א ירידה אין דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט. די שטאָטישע ווירטשאַפט און די אַדמיניסטראַציע איז געוואָרן אַרונטערגעריסן. די אָפּגעלאָזנקייט אויף אַלע געביטן האָט באַוואויגן דער מלוכהשער מאַכט צו פאַרפירן אין אַסעסאָרן־געריכט (פאַר שטעט־ענינים) א פּראָצעס קעגן שטאָט־ראַט פאַר איר טעטיקייט קעגן די אינ־טערעסן פון דער שטאָט. באַזונדערס האָבן די תושבים זיך באַקלאָגט אויף די חובות, נישט ריכטיקע האַנדלונג בעת די וואַלן פון בירגערמייסטער און פון די מיטגלידער פונעם ראַט, פון די הויפּטן פון די צעכן, פון די וואָיטן, די צעשטערונג פון פאַרמעגן און שטאָט־גיטער. אמת, די דאָזיקע דערשיינונגען זיינען געווען כאַראַקטעריסטיש נישט בלויז פאַר קאַליש. אין יענער צייט קען מען זיי טרעפן אויך אין אַנדערע פּוילישע שטעט.

זייער א סך האָט די שטאָט געליטן פון די מלחמה־צעשטערונגען אין סוף פון 17־טן י.ה. : פון עפּידעמיעס: 1653, 1658, 1676, 1689, 1653/54, 1676 און פון נאַטור־קאַטאַסטראָפעס, 1693, 1700, 1709, 1712, 1736, 1771 (די מערהייט עפּידעמיעס זיינען אויסגעבראָכן ביים אָנקומען פון מיליטער), און פון דער גרויסער צאָל שריפות, באַזונדערס אין די יאָרן: 1676, 1678, 1680, 1693, 1699, 1704, 1705, 1706 — אין דער לעצטער זיינען צעשטערט געוואָרן 7 גאַסן מיט הייזער און פאַבריקן — 1710, 1713, 1779, 1790. די געפערלעכסטע שריפה נאָך דער רעסטאַווראַציע פון דער שטאָט איז אויסגעבראָכן אין יאָר 1792. דאַן איז די שטאָט געוואָרן פאַרוואַנדלט אין א קופּע אַש. אין דעם יאָר 1792 אליין זיינען פאַרברענט געוואָרן 30 גרויסע בנינים, 22 הייזער פון דער שליאַכטע, 45 מויערן, 17 קליינע געמויערטע הייזער, 233 הייזער, 77 קליינע הייזער — 10 גרויסע בנינים, דער בנין פון שטאָטראַט, די ידישע שול, 15 הייזער פון דער שליאַכטע, 37 מויערן, 16 קליינע געמויערטע הייזער, 168 הייזער, 26 קליינע הייזער.

ס׳האָבן אויך נישט געפעלט קיין אינוואַזיעס פון רויבער־באַנדעס אָדער פון די אדל־באַדינער מיטן ציל צו ווילדעווען, שלאָגן, אָנגרייפן הייזער, פּרויען א.א.וו.

נישט קיין קליינע לאַסט איז געווען די הוצאות אין געלט, שפּייז און געטראַנקען פאַר די אַרמייען, וואָס האָבן דורכמאַרשירט די שטאָט אין דער ערשטער העלפט פון 18־טן יאָרהונדערט. פון די שטאָט־חשבונות דערוויסן מיר זיך, אַז אין יאָר 1736 האָט די שטאָט אויסגעגעבן אויף די באַדערפענישן פון מיליטער 16,441 גילדן, אין 1744 — 21,600 גילדן, און ענלעכע סומעס אויך אין אַנדערע יאָרן.

גרויסע צרות האָט די שטאָט געליטן אין יאָר 1768, אין די צייטן פון דער באַרסקער קאָנ־פעדעראַציע. די אָפּטיילונגען פון קאָנפעדעראַטן און זייערע קעגנער האָבן געזייט חורבן, רויב און גזילה. באַזונדערס האָבן זיך דעם געביט זיך אויסגעצייכנט די אָפּטיילונגען פונעם רוסישן מיליטער, און אין יאָר 1772 — פון פרייסישן. אמת, די שטאָט־בירגער האָבן געהאַט אין זייער רשות געווער און אפילו אַרטילעריע, אָבער מיר ווייסן נישט אין וואָס פאַר א מאָס דאָס איז אויסגענוצט געוואָרן לטובת דער שטאָט־פאַרטיידיקונג.

לויט דער ליסטע פון די קריסטלעכע איינוואוינער, א ליסטע וואָס איז געמאַכט געוואָרן אין יאָר 1786 צוליב שטייער־צוועקן, זיינען צווישן די שטאָט־בירגער געווען 130 פאַמיליע־הויפּטן הויז־אייגנטימער (posesjonaci) 82 אָן הויז־אייגנטום (nieposesjonaci). צווישן די נישט סטאַבילע תושבים (luźni) זיינען געווען 21 הויזאייגנטימער, 94 אָן הויז־אייגנטום. אין שטאָט האָבן זיך געפונען 2 דאָקטוירים ספּעציאַליסטן, צווישן זיי 1 איד (Żyd Doktor Komornik). פּראָפעסיאָנעל איז די קריסטלעכע באַפעלקערונג געווען צעטיילט אויף פיר מינים: א) סוחרים; ב) בירברייער און בעקערס; ג) הענדלערס און בעלי־מלאכות; ד) פלויטנמאַכערס, בויערס און אַנדערע, ווי פורמאַנעס, טרעגערס, פישערס, משרתים.

לויט רשימות פון יאָר 1786 האָבן אין קאַליש זיך געפונען 692 קריסטלעכע פאַמיליעס אין באַשטאַנד פון 159 סטאַבילע בעלי־בתים (gospodarz e osiadli) 156 נישט סטאַבילע בעלי־בתים (nie osiadli), 10 סוחרים פון אונגאַרישן ווײַן (גריכן), 1 סוחר פון רוסישע סחורות, 19 סוחרים, הענדלער, 31 קרעמערס, זאַלץ־סוחרים, 39 שענקערס, 166 בעלי־מלאכות, 2 דרוקערס, 1 אַרצט־ספּעציאַליסט, 1 לערער, 8 מוזיקאַנטן, 99 לוין־אַרבעטער (luźni). פונעם יאָר 1789 האָבן מיר א רשימה פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג לויט די צאָל פון דער באַפעל־קערונג, ווי פאָלגנדיק: 2152 נפשות: 606 מענער, 790 פרויען, 332 יינגלעך ביז 15 יאָר, 31 פון 15 יאָר, 403 מיידלעך. פון זיי: 213 הויז־אייגנטימער, 71 סוחרים, 585 בעלי־מלאכות, 106 שיינקערס און רעסטאָראַנען, שיק־יינגלעך און האַנדלס־משרתים, 650 לוין־אַרבעטער, 98 בעט־לערס. צו דער דאָזיקער שטאָטישער באַפעלקערונג דאַרף מען נאָך צורעכענען 300 אדל־לייט, 180 גייסטלעכע און 882 אידן. אזוי אַרום האָט די צאָל באַפעלקערונג באַטראָפן 3454 נפשות.

די בעלי־מלאכות זיינען געווען אָרגאַניזירט אין 12 זעלבשטענדיקע צעכן, וואָס האָבן גענאָסן פון מלוכהשע פריווילעגיעס. געוויסע מינים — בלעכערס, שלאָסערס זיינען געווען אָרגאַניזירט אין איין צעך, דאָס זעלבע שמידערס, פלויטן־מאַכערס און פורמאַנעס. מען דאַרף באַמערקן, אַז די מלאכות אין קאַליש זיינען געווען פון קליינעם פאַרנעם, וואָס האָט נישט דערמעגלעכט די בעלי־מלאכות צו האַלטן א סך לערניינגלעך און געזעלן. אזא מצב האָט גורם געווען, אַז ס׳זאָלן נישט זיין קיין סיכסוכים און קאַמפן צווישן די לערניינגלעך און די בעלי־מלאכות. פון די דאָקומענטן איז באַקאַנט בלויז איין סיכסוך אין יאָר 1783, וואָס איז אַרויסגערופן געוואָרן דורך די בעקער־געזעלן און א צווייטער, וואָס איז פאַרבונדן מיט אַרעסט פון א שוסטערשן לערניינגל.

אין רשות פון שטאָטראַט האָבן זיך געפונען 3 וואַסערמילן און 2 ציגעלניעס, וואָס זיינען אַרענדירט געוואָרן פאַרן אָפּצאָל פון 600 גילדן א יאָר. די ציגעלניעס האָבן געהאַט א מאָנאָפּאָל און די שטאָט־איינוואוינער האָבן געמוזט קויפן נאָר די שטאָטישע ציגל. בלויז דער קלויסטער האָט געמעגט אויסאַרבעטן אייגענע ציגל. אויך די מילן האָבן געהאַט א מאָנאָפּאָל.

אין דער צווייטער העלפט פונעם 18־טן י. ה. לאָזט זיך באַמערקן א פאַרבעסערונג אינעם מצב פון דער שטאָט. אין יאָר 1775 האָבן זיך שוין געפונען אין קאַליש 45 הייזער, און אין יאָר 1786 — 88 געמויערטע הייזער, 357 הילצערנע הייזער און 60 פרייע פּלעצער. דער זעלבער מצב איז קענטיק אויך אין יאָר 1792. אין פאַרגלייך מיט די פופציקער־זעכציקער יאָרן איז דער ווערט פון א הויז אין סאַמע מיטן שטאָט געשטיגן פון 3500 גילדן צו 4000—5000 גילדן; אין צענטער פון 500 אויף 1000—2000; אין פאָרשטאָט פון 200 אויף 300—800; א פרייען פּלאַץ האָט מען געקענט קויפן פאַר 100—200 גילדן.

די עקאָנאָמישע פּויפּעריזאַציע פון די שטעט, די אָרעמקייט וואָס דאָרט האָט געהערשט, און די אַדמיניסטראַטיווע אומאָרדענונג, האָבן באַוואויגן דעם סיים צו שאַפן אין יאָר 1778 די „קאָמיסיעס פון גוטער אָרדנונג". אויפן סמך פון אַן אנקעטע און א גענויער בדיקה איז אַרויפ־געלייגט געוואָרן אויף זיי די פליכט צו מאַכן ראַציאָנעלע פאָרשלאָגן וועגן אויסבעסערן דעם מצב פון די שטעט. אין יעדער איינער שטאָט איז געשאַפן געוואָרן אזא קאָמיסיע.

דעם 23־טן נאָוועמבער 1778 האָט דער קעניג סטאַניסלאַוו אויגוסט פּאָניאַטאָווסקי אונטער־געשריבן אין ווארשע א באַפעל, לויט וועלבן עס איז פאַר די שטעט און שטעטלעך פון קאַלישער וואָיעוואָדשאַפט געשאַפן געוואָרן „א קאָמיסיע פון גוטער אָרדנונג". אין שפּיץ פון דער קאָמיסיע איז געשטאַנען דער וואָיעוואָדע, פירשט אויגוסט סולקאָווסקי. זי האָט אָנגעהויבן איר טעטיקייט דעם 14.2.1780 אונטער דער פאָרזיצערשאַפט פון גענעראַל קאַזימיר ראַצינסקי און געווען טעטיק ביז מאַי 1783. אויפן סמך פון אירע פאָרשונגען און אַנאַליזן האָט די קאָמיסיע פאַרעפנטלעכט א ריי תקנות, וועלכע זיינען נוגע דער אדמיניסטראַציע, דעם מסחר, די שטייערן, בעלי־מלאכות, פאַראָרדענונגען וועגן אָרעמעלייט, דעזערטירן א.א.וו.

דעם 16־טן מאַי 1783 האָט זיך אָנגעהויבן דער צווייטער פּלענום פון דער קאָמיסיע בראש מיט קסאַווערי נאַלענטש קענשיצקי. אויף דעם פּלענום זיינען פעסטגעשטעלט געוואָרן די כּללים פון שטאָטישן אַפּאַראַט, שטאָטישן אייגנטום און די שטאָט־חובות. דעם 27.1.1787 איז געעפנט געוואָרן דער דריטער פּלענום, אויף וועלכן מ'האָט אָנגענומען באַשלוסן וועגן געזונטהייטס־ענינים, שטאָט־ריינקייט, פאַבריקן, פרייזן פון שפּייז־פּראָדוקטן, אידישע ענינים, צעכן, שטאָטישע בודזשעטן. דעם 28־טן פעברואַר 1788 האָט די קאַלישער קאָמיסיע געענדיקט די 8 יאָר אָנגעשטרענגטע טעטיקייט אויף אויסצובעסערן דעם מצב פון די איינוואוינער און פון דער שטאָט. די הוצאות פון דער קאָמיסיע, רייזע און באַשפייזונג־הוצאות פון אירע מיטגלידער און די אויסגאַבן, פאַרבונדענע מיט איר אַרבעט האָבן באַטראָפן 13,898 גילדן מיט 19 1/2 גראָשן.

אידישע ענינים

ס'איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן א ספּעציעלער באַריכט Dzielo ustaw Komisji Dobrego Porządku, וואָס האָט אַנטהאַלטן 3 טיילן: א רעזאָלוציע לטובת דער שטאָט (294 זייטן); די פּריווילעגיעס און רעכטן פון דער שטאָט, פון די צעכן און פון דער אידישער קהילה (Synagoga), די רשימות פון דער שטאָט און פון אירע דערפער (500 זייטן); תקנות פאַר די צעכן (350 זייטן). די קאָמיסיע האָט איינגעפירט אין שטאָט אויסבעסערונגען פון אדמיניסט־ראַטיוון, ווירטשאַפטלעכן און קולטור־שטאַנדפּונקט. אויפן אדמיניסטראַטיוון געביט זיינען אָפּ־געשאַפט געוואָרן די קאָנסטיטוציאָנעלע איינפירן פון דער פּריווילעגיע פון יאָר 1552. דער בירגערמייסטער — דער פּרעזידענט — און דער וואָיט זיינען יעדעס יאָר אויסגעוויילט געוואָרן פון צווישן 3 קאַנדידאַטן, וועלכע זיינען אריינגעטראָגן געוואָרן צום הויפּט־סטאַראָסטע, און ער האָט נאָמינירט איינעם פון זיי. די קאָמיסיע האָט אויך באַשטימט די געהאַלטן פון אדמיניס־טראַציע־אַפּאַראַט און געמאַכט אָרדענונג אין דער פינאַנסיעלער ווירטשאַפט און אין שטאָטישן פאַרמעגן. זי האָט אויך אויסגעאַרבעט אַן אדורכגעטראַכטן בודזשעט, וועמענס הכנסות ס'האָבן דערגרייכט 32,881 גילדן מיט 6 גראָשן, און די הוצאות — 32,338 גילדן 14 גראָשן. אויך אויפן געביט פון די חובות, וואָס האָבן דערגרייכט 211,886 גילדן + פּראָצענט אויף א סומע פון 17,964 גילדן, 27 גראָשן, האָט די קאָמיסיע אריינגעבראַכט אָרדענונג און באַשטימט די נויטיקע מיטלען די חובות צו באַצאָלן.

די צעטיילונג פון פּוילן אין יאָר 1793 און דאָס איינשלוסן קאַליש אין פּרייסן — האָבן צו נישט געמאַכט די אויסבעסערונגען.

אין יענער תקופה איז קאַליש געוואָרן א צענטער פאַר דער וועב־פּראָדוקציע, וואָס איז געשיקט געוואָרן קיין אויסלאַנד. פון קולטור־שטאַנדפּונקט האָבן פיל בייגעשטייערט די שולן און דער סעמינאַר פון די יעזואיטן, וואָס איז געשאַפן געוואָרן נאָך אין 17־טן י.ה. אין יאָר 1783 איז דער קאָלעגיום פון די יעזואיטן פאַרוואַנדלט געוואָרן, לויט דער איניציאַטיוו פון דער קולטור־קאָמיסיע, אין א ראַיאָניקער הויכשול (אַקאַדעמיע).

אין מערב־פּוילן האָבן זינט 1726 זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן, לויט דער איניציאַטיוו פון פּויזן, די פּוילישע און דייטשע סוחרים אין פּראָפעסיאָנעלע פאַרבאַנדן (Konfranternja), און זיי האָבן נישט איינמאָל געמאַכט אָנשטרענגונגען צו שאַפן א פּאַראייניקטן און פעסטן פראָנט פון אַלע גרויסע און מיטעלע שטעט קעגן די אידן. דאָס מאָל איז עס זיי נישט געלונגען, כאָטש עס זיינען צו זיי צוגעשטאַנען לעשנאָ, קאַליש, פּיאָטרקאָוו, ווארשע, און כאָטש זיי זיינען געשטיצט געוואָרן דורכן פּרימאַס און דורך דעם סיים־מאַרשאַלעק.

אין דער צייט פון גרויסן סיים (1788—1792) האָט דער קאַלישער שטאָטראַט ווידער גענומען אַן אַקטיוון אַנטייל אין די השתדלותן פון שטעט־פאַרבאַנד אין סיים, אַז מ'זאָל פאַרבעסערן

דעם פּאָליטיש־בירגערלעכן מצב פון שטאָטישן קלאַס. אין מעמאָראַנדום, וואָס דער פירער פון די שטעט, מיכאל שוויניאַרסקי, האָט דערלאַנגט דעם קעניג און צום סיים אין יאַנואַר 1789, האָט ער פאָרגעלייגט צו באַנייען די רעפּרעזענטאַנץ פון די שטעט און איינצושליסן אין זיי אויך קאַליש. אויף א צוזאַמענפאָר פון די שטעט־פּאָרשטייער, וואָס איז פאָרגעקומען אין וואַרשע אין נאָוועמבער 1788 און האָט אָנגענומען א באַשלוס וועגן א פאַרבאַנד פון די שטעט, האָט אין נאָמען פון קאַליש אונטערגעשריבן דעם דאָקומענט דער שטאָט־פּרעזידענט וואָיציעך זיעלאַנסקי. ער און דער צווייטער פאָרשטייער פון קאַליש האָבן אונטערגעשריבן דעם שטעט־מעמאָראַנדום פונעם 19־טן דעצעמבער 1789. צוזאַמען מיט וואַרשע, פּויזן, פּיאָטרקאָוו האָבן די פאָרשטייער פון קאַליש געפאָדערט דאָס רעכט צו שיקן אין סיים 2 דעפּוטאַטן. אין יאַנואַר 1790 האָבן זיי, צוזאַמען מיט די פאָרשטייער פון אַנדערע שטעט אונטערגעשריבן א מעמאָראַנדום וועגן דעם זעלבן ענין. זיי האָבן זיך סומך געווען אויף די תקנות פון 1420—1436 און אויפן רעגולאַמין פון אַלעקסאַנדער, לויט וועלכן קראָקע, פּויזן, וואַרשע, סאַנדאָמיר און קאַליש האָבן געהאַט א רעכט צו באַטייליקן זיך אין די סיימען.

ווען אויפן טאָג־אָרדענונג פון סיים איז אַרויף די פראַגע פון פאַרגרעסערן די זיכערקייט־קרעפטן, האָט אין יאָר 1792 זיך אָרגאַניזירט די יוגנט אין קאַליש צו מיליטערישע איבונגען און מיט דער הילף פון שטאָטראַט זיך באַזאָרגט מיט וואָפן.

אין דער תקופה פונעם אומאָפּהענגיקן פּוילן האָט קאַליש אַרויסגעבראַכט פון זיך א צאָל באַוואוסטע געלערנטע, ווי למשל, דער אַסטראָנאָם און מאַטעמאַטיקער וואָיצעך פון בראָדזעוו, לערער פון ניקאָליי קאָפּערניק; מיקאָליי פון קאַליש איז א סך יאָרן געווען רעקטאָר פונעם קראָקאָווער אוניווערסיטעט. אַן אַנדערער אָפּשטאַמיקער פון קאַליש, יאַן, האָט פאַרפאַסט א גראַמאַטיק פון דער לאַטיינישער שפּראַך, וואָס האָט געדינט אַלס לערנבוך אין רוב שולן אין אייראָפּע און זוכה געווען צו פערציק אויפלאַגעס; דער פּאָעט סעבאַסטיאַן קלאָנאָוויטש, דער הומאַניסט בענעדיקט טשאַרנאָן, דער פּראָפעסאָר יענדזשיי גלאַבור זיינען אויך געווען קאַלישער געבוירענע.

אין 17־טן י.ה. זיינען שוין אין קאַליש געווען אויך אין די קרייזן פון בעלי־מלאכות יחידים יודעי ספר. באַקאַנט איז דער וועבער פראַנציַשעק, וואָס האָט אין זיין ביבליאָטעק פאַרמאָגט ביכער פון לאַטיינישע קלאַסיקער, הומאַניסטישע ספרים און אַנדערע. דער פאַקט, אַז אין יאָר 1596 האָט זיך באַזעצט אין שטאָט א בוכבינדער און אין יאָר 1622 — א בוכהענדלער, באַווייזט, אַז עס האָבן זיך געפונען קויפער פון ביכער.

אין סוף 15־טן י.ה. איז אין קאַליש געגרינדעט געוואָרן די דרוקעריי פון יאַן ווילראַב, וועלכער איז שפּעטער אָפּגעקויפט געוואָרן דורך די יעזואיטן. זיי האָבן אַרויסגעגעבן דאָס ערשטע ביך, וואָס איז געוואָרן אָפּגעדרוקט אין קאַליש אין יאָר 1603 (Katechizm Rzymski) פונעם אַסטראָנאָם קאַראָל מאַלאַפּאַרט, וואָס האָט באַזוכט קאַליש, און Variorum poematum fasciculus (1615).

אין יאָר 1621 האָט פּיאָטר זשעראָמסקי — דעם קעניגס סעקרעטאַר, וואָס איז אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין נידערלאַנד, כדי צו באַקומען דאָרט א הלוואה אויף פירן די מלחמה מיט די טערקן — געקויפט א באַוואוסט בילד פונעם מאָלער רובענס און אַוועקגעשיקט עס אין קאָשטשאָל פון הייליקן מיקאָלאַי אין קאַליש. דאָס בילד געפינט זיך דאָרט ביזן היינטיקן טאָג.

די שריפה 1792

שוין אין זומער 1792 האָבן אין וואַרשע זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז פּרייסן וועט זיך אַריינרייסן אין די וואָיעוואָדשאַפטן גניעזנאָ, פּויזן און קאַליש. דעם 14־טן סעפּטעמבער 1792 איז אין קאַליש אויסגעבראָכן א שריפה, וואָס האָט חרוב געמאַכט דעם גרעסטן טייל שטאָט. דעם 1־טן פעברואַר 1793 האָט דער פּרייסישער גענעראַל מעלענדאָרף מיטגעטיילט, אַז דאָס פּוילישע מיליטער האָט זיך צוריקגעצויגן פון קאַליש און די שטאָט איז אין זיינע הענט. דעם 7־טן מאַי 1793 איז פאָרגעקומען אין קאַליש א דאַנק־תפילה און א גרויסער טייל פון די שטאָט־לייט האָט פאַרבעטן די פּרייסישע אָפיצירן אויף טענץ און געמאַכט זיי אָוואַציעס. אין קאַליש איז באַשטימט געוואָרן דאָס זיצאָרט פון ראַיאָן (26 שטעט, 206 אָרטשאַפטן), וואָס איז געווען אונטערגעאָרדנט דעם קאַמער־דעפּאַרטאַמענט אין פּויזן. בראש פון ראַיאָן איז געשטאַנען לאַנדראַט פּעטער פאָן וואַרגאַנצקי. אויסער דעם לאַנדראַט האָבן געאַרבעט דער ראַטגעבער פאַר איינמאָנען שטייערן, שטייער־ראַט מעניע, און דער קרייז־קאַלקולאַטאָר ניקדאָרף. אין אָנהויב פון זיין טעטיקייט

האָט דער אפאראט אָרגאניזירט דאָס צאָלן שטייערן. אויך דער ענין פון אויפבויען די שטאָט איז געשטעלט געוואָרן אויפן טאָגאָרדענונג. אין אָקטאָבער 1793 האָט מען דערלאַנגט דעם קעניג א פראָיעקט פון א בודזשעט אויף די הוצאות, וואָס זיינען נויטיק ביים אָפבויען קאליש, אויף א סומע פון 803,578 טאלער. לויט דער איניציאַטיוו פון דער פרייסישער מאכט איז אין יאָר 1794 געעפנט געוואָרן אויפן שאָסיי פויזן־טאָרן און אויך פון סלופצא דורך קאליש קיין ברעסלאו א באוועגלעכע פאָסט און ס׳איז באשטימט געוואָרן א פאָסט־סטאַציע אין קאליש, וואָס האָט איבערגעפירט פאסאזשירן, בריוו און פעקלעך ביז 20 ק״ג.

לויטן פאָרשלאָג פון גענעראל מעלענדאָרף איז אין קאליש געשאפן געוואָרן אן אָפיצירשול (Kadetten Institut), מיט א יערלעכן בודזשעט פון 17,509 טאלער, כדי אזוי ארום צו געווינען די סימפאַטיע ביי דער יוגנט פון דער פוילישער אָרעמער שליאכטע. מיטן אנטשטיין פון מלוכהשע אנשטאלטן אין שטאָט האָבן זיך דאָרט באזעצט אן אָנגעזעענער צאָל פון דייטשע באאמטע, בעלי־מלאכות און פאבריקאנטן, וואָס זיינען געקומען פון פרייסן און געזען זייער עיקרדיקע אויפגאַבע אין געבן קאליש א דייטשן כאראקטער. אויפן געביט פון דערציאונג האָבן זיי אפילו געענדערט די סטרוקטור פון די שולן. אין יאָר 1798 האָבן זיי איינגעפירט אלס צוואנגס־לימוד די דייטשע שפראך, וועלכע איז מיט דער צייט געוואָרן די איינציקע אונטערריכט־שפראך. ערשט ווען די שטאָט האָט זיך צוריק אומגעקערט צום ווארשעווער פירשטנטום האָט די שטאָט ווידער באקומען איר פוילישן כאראקטער.

אויך בעת דער פרייסישער הערשאפט זיינען געווען טעטיק אין דער פוילישער באפעלקערונג נאציאָנאלע קרייזן מיט געהיימע פארבאנדן, וועלכע זיינען געשטאנען אין קאָנטאקט מיט דער פוילישער נאציאָנאלער באוועגונג אין גאליציע.

נאָכן אויסרופן דאָס ווארשעווער פירשטנטום האָבן די סוחרים, בעלי־מלאכות, ארענדאטאָרן און אדללייט אין קאליש זיך אָנגעהויבן צו באוואָפענען און צו באזייטיקן די פרייסישע באאמטע. געהאָלפן האָבן זיי אין דעם די פויערים פון דער סביבה. דאקעגן די רייכע שטאָט־לייט, און באזונדערס די פאבריקאנטן, האָבן פארנומען א גלייכגילטיקע אָפווארטנדיקע פאָזיציע, ווי זיי וואָלטן נאָך נישט געזען דעם סוף פון דער פרייסישער הערשאפט.

אין דער צייט פונעם פירשטנטום איז ארויסגעשוואומען אויפן טאָגאָרדענונג די פראגע פון אויפשטעלן א וועבעריי־פאבריק. צוליב דער גרויסער צאָל שעפסן אין דעפארטאמענט קאליש איז געווען קלאָר פאר די מאכט־אָרגאנען און פאר די גוטבאזיצער, אז וועבעריי איז דער איינציקער אויסוועג פארן געהעריקן אויסנוצן די שעפסן־וואָל, וואָס מען פלעגט פארקויפן ביליק אין אויסלאנד.

וואָל־און וועב־אינדוסטרי

נאָך אין דער צייט פון דער פרייסישער הערשאפט זיינען פארלייגט געוואָרן די ערשטע יסודות פאר דער וועבעריי און וואָל־אינדוסטרי. אין שטאָט האָבן וועבער — בעלי־מלאכות — זיך פאר־נומען מיט אויסארבעטן געוועבן. אין יאָר 1810 האָבן אין קאלישער דעפארטאמענט זיך געפונען 223 וועבער, 228 פלאקס־ארבעטער, 11 געוועב־פארבער, א באדייטנדיקער טייל פון זיי האָט זיך געפונען אין דער שטאָט קאליש. די מאכט האָט געעפנט אין קאליש א מלוכהשן סקלאַד פון וואָל און ביינוול און אין יאָר 1825 געשאפן א ספעציעלן פאָנד פון 300,000 גילדן אויף געבן קאָנטעס צו קויפן וואָל. אין יאָר 1823 זיינען אין גאַנצן דעפארטאמענט געווען באשעפטיקט אין וועבעריי 582 מייסטער, 272 וועבער, וואָס האָבן געארבעט אויף 643 וועבשטולן; פון זיי בלויז אין דער שטאָט קאליש אליין, 63 מייסטער, 121 געהילפן און 70 לערנייינגלעך. אין גאַנצן דעפאר־טאמענט האָט אין יאָר 1820 דערגרייכט די פראָדוקציע ביז 24,005 באלן. אין דער שטאָט קאליש 1828 — 73,410 באלן. אין דער שטאָט קאליש 14,000 באלן.

אין דער ערשטער צייט פון פוילישן קעניגרייך (1815—1820), צוזאמען מיט דער פאָליטישער סטאביליזאציע און ליבעראליזאציע פון דער מאכט, איז ארייגעקומען א גרויסע ווענדונג אין ווירטשאפטלעכן לעבן פון לאנד. עס האָט זיך אָנגעהויבן אן אינדוסטריאליזאציע־תקופה אויף א ריי געביטן. די אויסבעסערונגען אין דער לאנדווירטשאפט, דער איבערפלוס פון דער דאָרפישער באפעלקערונג, וואָס איז אוועק אין די שטעט און פאַרגעשטעלט מיט זיך דאָס ארבעטס־מיליטער פאר די פאבריקן אין א ריי שטעט, דאָס עפענען די קויף־מארק פון רוסלאנד, האָבן געשאפן די

נויטיקע באַדינגונגען פאַרן אויפשטעלן פאַבריקן. באַזונדערס שנעל האָט זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען די וואָל־אינדוסטריע. אין דעם הינזיכט האָט קאַליש געשפּילט אַן ערשטראַנגיקע ראָל אַ דאַנק דעם אויפבוי פון דער וועבעריי־פאַבריק פון רעפּהאַן אין יאָר 1817.

אין יאָר 1820 האָבן אין קאַליש זיך געפונען 190 געמויערטע הייזער, 336 הייזער און די צאָל תושבים איז דערגאַנגען ביז 9,352. די אַנטוויקלונג פון די שטעט און פון דער וואָיעוואָד־שאַפט קאַליש ווערט קלאָר פונעם בוי־פּאַרנעם אין די יאָרן 1826—1828. אין יאָר 1826 זיינען אין דער גאַנצער וואָיעוואָדשאַפט, בעיקר אין דער שטאָט קאַליש, געבויט געוואָרן 27 געמויערטע הייזער, אין יאָר 1827 — 69, אין יאָר 1828 — 47 געמויערטע הייזער. דער ווערט פון די נייע הייזער אין די אויבנדערמאָנטע 3 יאָר איז געשטיגן אויף 135,650 גילדן.

די ערשטע אינדוסטריע־אונטערנעמונגען האָבן געשאַפן די דייטשע אימיגראַנטן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין שטאָט אין די יאָרן 1810—1820. צווישן זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט די ברידער רעפּהאַן. זיי האָבן אויסגענוצט דעם מצב פון די קליינע פאַבריקאַנטלעך, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין קאַפּיטאַל צו פירן די געשעפטן. די פאַבריק פון די ברידער בנימין און יאַן רעפּהאַן, אויפגעשטעלט אין יאָר 1816 איז געווען די גרעסטע און עפעקטיווסטע. זיי האָבן אינוועסטירט אין דער פאַבריק 5,000 טאַלער (30,000 גילדן) פון זייער אייגענעם קאַפּיטאַל און באַקומען אַ הלוואה פון 245,000 גילדן פון מלוכהשן בוי־פאָנד און נאָך צוגאָבלעכע סומעס פון דער פּוילישער באַנק. רעפּהאַן

אין יאָר 1820 האָט די פאַבריק באַשעפטיקט 16 מייסטערס און 200 אַרבעטער. די פּראָדוקציע איז אין יענעם יאָר דערגאַנגען ביז 1784 באַלן וואָלגעוועב, 455 איילן וואָל־ביינוול געוועב. אין יאָר 1823 האָבן אין זייער פאַבריק זיך געפונען נייע מאַשינען אויף קעמען וואָל, אַ שפּינערייִ מיט 23 שפּינעריי־מאַשינען, אַ וועבעריי פון 35 וועבשטולן, אַ פולע פאַרבעריי און פּרעסעריי. עס זיינען געווען דאָרט באַשעפטיקט 300 אַרבעטער און 24 מייסטערס. די יערלעכע פּראָדוקציע האָט שוין דערגרייכט ביז 3,900 באַלן געוועב. אין יאָר 1824 איז די צאָל וועבשטולן אויסגעוואַקסן אויף 46 און אין יאָר 1838 — אויף 48. די פּראָדוקציע איז געשטיגן ביז 5,000 באַלן.

אין דער פאַבריק זיינען געווען באַשעפטיקט 800 אַרבעטער. כדי אַנטקעגנצוקומען די באַש־טעלונגען איז רעפּהאַן געווען געצוואונגען צו באַשעפטיקן מחוץ פון דער פאַבריק נאָך 300 בעלי־מלאכות — וועבערס. די פּראָדוקציע איז געווען פון אַ הויכער קוואַליטעט און איר גרעסטער טייל איז געשיקט געוואָרן קיין רוסלאַנד און כינע. פון יאָר 1824 זיינען בנימין רעפּהאַן און זיין פרוי געווען די איינציקע בעלי־בתים פון דער פאַבריק. אין די יאָרן 1821, 1838, 1841, 1845 האָט רעפּהאַן באַקומען אויסצייכענונגען אויף אינדוסטריעלע אויסשטעלונגען.

אַ סך יאָרן האָט רעפּהאַנס פאַבריק פאַרנומען דאָס ערשטע אָרט אין דער וועבעריי־בראַנזשע. די רעפּהאַנס זיינען געווען די ערשטע, וואָס האָבן איינגעפירט אין זייער פאַבריק אַ פּאַרע־מאַשין פון 18 פערד־קראַפט און אויפגעבויט פּאַסיקע געביידעס פאַר דער אונטערנעמונג. ביז די זעכציקער יאָרן האָט די פאַבריק זיך אַנטוויקלט מיט אַ שנעלן טעמפּאָ. אין יאָר 1820 זיינען אין דער פאַבריק געווען 16 וועבערייען, אין 1822 — 35, אין יאָר 1824 — 46, און אין יאָר 1828 — 80. אין יאָר 1828 איז די פּראָדוקציע דערגאַנגען ביז 181,256 איילן, פון זיי 48,566 דינע געוועבן, 96,750 מיטעלע, 48,940 גראָבע אין די יאָרן 1829—1830 האָט רעפּהאַן עקס־פּאָרטירט קיין רוסלאַנד איבער 4000 באַלן געוועב. אין יאָר 1820 האָט ער באַשעפטיקט 200 אַרבעטער, 1827 — 1000, 1829 — 1102, 1830 — 862 אַרבעטער.

בנימין רעפּהאַן איז געשטאָרבן אין יאָר 1831 אין עלטער פון 62 יאָר. מיט דער פאַבריק האָט אָנגעפירט זיין זון יאַן פרידריך אויגוסט און זיין איידעם קאַראָל שולץ. אין יאָר 1837 האָבן זיינע יורשים אויסגעברייטערט די פאַבריק. אין יאָר 1872 איז געשטאָרבן פרידריך אויגוסט און די לייטונג פון דער פאַבריק איז איבערגעגאַנגען צו זיין זון עמיל קאַראָל. אין יאָר 1880 איז דער בנין פון דער פאַבריק אָפּגעברענט געוואָרן, און אין 1881 האָט מען אויפגעבויט אַ נייע געביידע מיט נייע מאַשינען. אָבער מיטן אַנשטיין פון אַ וועבעריי־אינדוסטריע אין לאָדז און אין טאָמאַשאָוו, האָט רעפּהאַנס פאַבריק נישט געקענט אויסהאַלטן די קאָנקורענץ פון די מאָדערנע פאַבריקן און זי איז אָפּגעשטעלט געוואָרן אין 1910. אין 1911 איז די פאַבריק פאַרקויפט געוואָרן צום לאָדזשער פאַבריקאַנט אייזנער פאַר 220,000 רובל. עמיל רעפּהאַן איז אַוועק קיין בערלין.

אויסער דער דאָזיקער פאַבריק איז אין יאָר 1827, מיט דער דערלויבעניש פון דער מאַכט, אויפגעשטעלט געוואָרן די פאַבריק פון ווילהעלם מייער מיט א וועבעריי פון 17 וועבשטולן, א פאַרבעריי און וועשעריי, וואָס איז געטריבן געוואָרן מיט וואַסער־קראַפט. אין דער דאָזיקער פאַבריק זיינען געווען באַשעפטיקט 120 אַרבעטער. מייער איז אין יאָר 1819 געקומען פון שלעזיע און געבראַכט ענגלישע מאַשינען. זיין פּראָדוקציע האָט דערגרייכט 36,000 איילן דינעם און פּראָסטן געוועב. זיין רעקאָרד־אַנטוויקלונג פאַלט אויס אויף די יאָרן 1835—1837 מיטן איינפירן די פאַרע־מאַשין. אין יאָר 1838 איז ביי אים אויסגעבראָכן א שריפה און נאָך דעם אָפּבויען די פאַבריק, איז זי שוין צו זיך נישט געקומען. ביסלעכוויז איז זי געוואָרן ליקווידירט.

די דריטע פאַבריק אין קאַליש איז געווען די פאַבריק פון פאָהל און שותפים, וואָס איז אַנטשטאַנען אין יאָר 1820. אין יאָר 1829 זיינען דאָרט געווען טעטיק 40 וועבשטולן און די יערלעכע פּראָדוקציע האָט באַטראָפן 2,400 באַלן. אויסער די 200 באַשעפטיקטע אַרבעטער אין דער פאַבריק, האָט מען נאָך אויפגעקויפט געוועבן פון די וועבער און זיי אַרויסגעגעבן אין דער פאַבריק. יאָר־יערלעך זיינען טויזנטער באַלן עקספּאָרטירט געוואָרן קיין רוסלאַנד און קיין כינע.

פון דעם יאָר 1821 איז געווען טעטיק די פאַבריק פון ווינצענטי פּושעטשאַצקי, א גוטבאַזיצער אין וויעלונער ראַיאָן. ער האָט געבראַכט מאַשינען אויף קעמען די וואָל און אויך א פּרעס און א שערער־מאַשין. פון אָנהייב זיינען די באַציאונגען צווישן אים און רעפּהאָן געווען זייער שלעכטע. עס זיינען צווישן זיי אויסגעבראָכן קריגערייען און עס זיינען פאָרגעקומען פּראָצעסן. אָבער די פאַבריק האָט זיך נישט אַנטוויקלט, און די בעלי־בתים זיינען געווען געצוואונגען זי צו ליקווידירן אין יאָר 1837.

אין מאַי 1827 האָט ווילהעלם מאַי באַקומען אַן הלוואה פונעם בוי־פאָנד אויף א סומע פון 35,000 גילדן און פונעם אייזערנעם פאָנד 3,000 גילדן — און אויפגעשטעלט א וואַרשטאַט אויף פאַרבן און אַפּרעטור. אין זיין פאַבריק האָבן אין יאָר 1827 געאַרבעט 50 פּערזאָן און זייער צאָל איז אין יאָר 1830 אויסגעוואַקסן ביז 117. אין יאָר 1831 איז אין זייער פאַבריק אויסגעבראָכן א שריפה, וואָס האָט חרוב געמאַכט א גרויסן טייל פון איר. אין יאָר 1834 האָט מאַי זיך פאַרנומען בלויז מיט פּראָדוצירן איידעלע געוועבן, וועלכע ער האָט עקספּאָרטירט קיין רוסלאַנד. די שריפה אין יאַנואַר 1838 האָט ליקווידירט זיין פאַבריק.

אין יאָר 1826 האָבן יאַן העַנריק קלאַאַס (פאַרבער) און קאַראַל פישער (שערער) צוזאַמען מיט פרידריך בנימין פאָהל פון ברעסלאַו אויפגעבויט א פאַבריק מיט שפּינעריי און אַפּרעטור־מאַשינען, וועלכע האָבן באַשעפטיקט 150 פּערזאָן. אין יאָר 1828 איז די פּראָדוקציע דערגאַנגען ביז 59,350 איילן געוועב. טראָץ דעם דערפאָלג אין דער פּראָדוקציע זיינען זיי אין יאָר 1834 געטראָפן געוואָרן פון א קריזיס צוליב די חובות, וואָס האָבן דערגרייכט 354,000 גילדן. פאָהל האָט פאַרשלאָסן די פאַבריק און פאַרקויפט די געביידעס.

אויסער די פאַבריקן זיינען געווען טעטיק וועבער, וועלכע האָבן געאַרבעט פאַר רעפּהאָנען און אַנדערע פאַבריקאַנטן. אין יאָר 1828 איז זייער צאָל דערגאַנגען ביז 120. זיי האָבן אויסגעאַרבעט גראָבן געוואַנט און פלאַנעל.

מיטן איינפירן דעם נייעם צאָל־הסכם צווישן פּוילן און רוסלאַנד אין יאָר 1832, וואָס האָט געהויבן דעם צאָל אויף געוועב (40 קאָפּיקעס פאַר א ליטער), איז אויסגעבראָכן א קריזיס אין דער וועבעריי־אינדוסטרי. די קליינע פאַבריקלעך האָבן נישט געקענט אויסהאַלטן און זיינען אוועק קיין רוסלאַנד. אין קאַליש זיינען געבליבן בלויז די גרויסע פאַבריקן.

לייוונט און וואָל

אחוץ דער וועב־פאַבריקאַציע האָט אין קאַליש זיך אויך אַנטוויקלט די פאַבריקאַציע פון לייוונט און וואָל. אין יאָר 1817 איז קיין קאַליש געקומען יאַן ראַדריש פון זאַקסן און געגרינדעט א קליינע לייוונט־פאַבריק. אין יאָר 1824 האָט פראַנצישעק קראַוזע, א געקומענער פון ליבערעץ, בעהמען, אויפגעשטעלט א פאַבריק פון 20 וועב־שטולן, וועלכע האָט באַשעפטיקט 35 אַרבעטער. די פאַבריק האָט אויסגעאַרבעט גאַזע, מושלין, לייוונט, טישטעכער און נאָזטיכלעך. אין יאָר 1826 האָט קראַוזע איבערגעפירט די פאַבריק קיין ראַדזימין.

אין יאָר 1826 האָט וויקטאָר געטינגער געשאַפן א נייע פאַבריק מיט א וועבעריי פון 30 וועב־שטולן, א שפּינעריי פון 3,600 שפּינדלען און באַשעפטיקט דאָרט 80 אַרבעטער. קליינע פאַבריקלעך

זיינען אין די יאָרן 1827—1828 געשאפן געוואָרן פון הענריק באהלע, יעקב מייער, אָבער זיי האָבן נישט מאריך ימים געווען. אויך בעלי־מלאכות האָבן זיך פארנומען מיט אויסארבעטן וועב און לייוונט. בלויז אין יאָר 1824 זיינען געווען 20 וועבעריי־ווארשטאטן מיט 50 וועב־שטולן, וואָס האָבן פראָדוצירט 81,000 איילן. אין יאָר 1835 זיינען אין קאליש געווען טעטיק 135 ווארשטאטן אויף צו בעארבעטן לייוונט און ליין.

צוזאמען מיט דער אנטוויקלונג פון די פאבריקן און זייער פארפעסטיקן זיך זיינען די וועבער אוועק אין אנדערע שטעט, באזונדערס קיין פאביאניץ, זדונסקא־וואָלא און טשענסטאכאָוו. אין יאָר 1824 האָט דער קאלישער סוחר פיליפ שנור איינגעאָרדנט א סקלאד פון שפינונגען און ביינוול־פעדעם און געבראכט ווייסע און פארביקע שפינונגען פון ענגלאנד. אין יאָר 1825 האָט יוסף שמואל רעדליך געעפנט א צווייטן סקלאד (וועגן רעדליכן וועט זיין א רייד אין קאפיטל וועגן אנטייל פון די קאלישער אידן אין ווירטשאפטלעכן לעבן פון דער שטאָט), די סקלאדעס אין קאליש האָבן באזאָרגט מיט רוישטאָפן די וועבער אין קאליש, פאביאניץ, טורעק און קאָלאָ.

נאָך א קורצער תקופה פון סטאגנאציע האָט ווידער אויפגעלעבט די וועב און לייוונט־אינדוסטרי אין די יאָרן 1880—1890, אָבער אין די יאָרן פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז געהאמוועט געוואָרן איר אנטוויקלונג. אין סוף 19־טן י.ה. זיינען אנטשטאנען פאבריקן פאר זאָקן, פלוש, סאמעט, שפיצן, פאָרהאנגען און מושלין. אין דער דאָזיקער פאבריקאציע איז געווען בולט דער אנטייל פון די אידן. אין קאליש האָבן זיך אנטוויקלט אויך אנדערע מינים פאבריקאציעס. אין יאָר 1827 האָט דער דייטש דאוויד קשישטאָף באקומען א הלוואה פון קאלישער בוי־פאָנד (23,000 גילדן) און אויפגעשטעלט א פאבריק פון בלייכן, בלויען און פארבן, וואָס האָט עקזיסטירט נאָך אין די פופציקער יאָרן. גאָטליב קרוג, איינער פון די ערשטע מעכאניקער אין קאליש, האָט אין יאָר 1824 אויפגעשטעלט א פאבריק פון קאם־מכשירים, וואו ס'האָבן געארבעט 50 פערזאָן. פאבריקן פון דעם טיפ האָבן אויך אויפגעשטעלט שלעזינגער און נתן קאָהר. אין יענער צייט זיינען אויך אנטשטאנען פאבריקן פון נאָדלען, פון גארבן פעל מיט אלון.

אין אָנהויב 19־טן י.ה. זיינען געווען באוואוסט די אלון־גארבער פרידריך גערנע און טאָמאש וועלערט. אין דער בראנזשע האָבן מיט זייער קוואליטעט זיך אויסגעצייכנט אין די צוואנציקער יאָרן קארל פריטשע און גערס, באזונדערס ביים גארבן רעניפערן־פעל אויף הענטשקעס. אין יאָר 1827 האָט פריטשע אויסגעארבעט 8,000 רעניפערן־פעל.

קאליש איז באקאנט אין דער פיאנע־אינדוסטרי. גזשעגאזש לינדמאן האָט אין יאָר 1827 אויסגעארבעט 20 פיאנעס, און אין יאָר 1828 — 30. אין די פופציקער־זעכציקער יאָרן האָט לינדמאן פארלייגט א פיאנע פאבריק. אויך א רעגנשירם־פאבריקאציע איז געווען אין קאליש. דימיניק סאנפערוו האָט אויסגעארבעט און פארקויפט 1,000 שירעמס, אָבער זיין ווארשטאט איז פארמאכט געוואָרן נאָך זיין טויט.

דער פאקט וואָס קאליש איז געווען א פראָדוקציע און האנדלס־צענטער האָט אין יאָר 1829 דערפירט צום שאפן פון אן אמט פאר האנדל און מלאכה. אין דער ערשטער לייטונג פון דעם אמט זיינען באשטעטיקט געוואָרן סטאניסלאוו קאָס, עדווארד פידלער, בנימין רעפהאן, די גוט־באזיצער ק. טרעמבעצקי פון באדטשא און ס. זלאָטניצקי פון זדונסקא־וואָלא. אין יאָר 1831 איז דער אמט ליקווידירט געוואָרן און אויף זיין אָרט איז געשאפן געוואָרן א ראט פון פראָדוציר ענינים ביים מלוכה־קאָמיטעט פאר אינערלעכע פראגן.

אין די פוילישע סיימען אין די יאָרן 1818—1831 האָבן די פאָרשטייער פון קאליש אויסגעפירט וויכטיקע אויפגאבעס, באזונדערס אין דער אָפּאָזיציע, אלס גרופע מיט ליבעראלע אנשויאונגען, מיט די דעפוטאטן די ברידער ניעמאָיעווסקי בראש. זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער קריטיק פון דער קאָנסטיטוציע פון יאָר 1815 און געפאָדערט אויסברייטערן די קאָנסטיטוציע אויך אויף רייסין און ליטע. די רוסישע מאכט־אָרגאנען אין ווארשע האָבן זיי אונטערדריקט און זיי זיינען נישט אויסגעווילט געוואָרן צום סיים אין יאָר 1825. די ברידער ניעמאָיעווסקי האָבן געשפילט א וויכטיקע ראָל אין אויפשטאנד פון יאָר 1830 און זיך אויסגעצייכנט אין דער סיים־סעסיע פון יענעם יאָר.

אין די אויפשטאנד־טעג

בעתן אויפשטאנד האָבן די וועב־פאַבריקן רעדוצירט זייער ארבעט. די קאַלישער איינוואוינער האָבן גענומען אן אקטיוון אנטייל אין אויפשטאנד פון 1830. די דייטשן ווי רעפהאַן האָבן זיך באַצויגן נעגאַטיוו צום אויפשטאנד. די דייטשע האנטווערקער און פאַבריקאַנטן, מיט רעפהאַן און דעם מאַטעמאַטיקער מענצעל בראש, האָבן אפילו אָרגאַניזירט א טעטיקייט קעגן דעם אויפ־שטאנד, באַזונדערס אין דער צווייטער העלפט פון 1831, ווען די רוסן האָבן זיך דערנענטערט קיין קאַליש. לויט דער דערקלערונג פון אינערן־און פּאָליציי־מיניסטער אויף דער סיים זיצונג „האָבן רעפהאַן און מענצעל געהאַט די העזה צו שטעלן זיך בראש פון א מרידה און דראָען קאַליש מיט קראַפט". די מרידה איז אַדורכגעפאַלן, רעפהאַן איז באַזיגט געוואָרן דורך די פּאָליאַקן און א געבונדענעם אין קייטן האָט מען אים פאַרשפאַרט אין שעראַדזער טורמע, וואו ער איז געשטאָרבן דעם 4.8.1831. מענצעלן האָט מען אויפגעהאַנגען.

די דייטשן אין קאַליש האָבן זיך פיינטלעך באַצויגן צו דער אויפשטענדלערישער באַוועגונג און זיי האָבן געשטיצט די רוסן. אזוי ארום איז טיפער געוואָרן דער תהום צווישן דער פּוילישער און דייטשער באַפעלקערונג. די קאַלישער איינוואוינער האָבן אויך געשטיצט דעם אויפשטאנד פון 1863.

דעם 15.4.1863 האָבן אויפשטענדער־אָפּטיילונגען אָנגעגריפן מיט דערפאָלג די קאָזאַקן־אָפּטיי־לונגען. פון 14.1.1863 ביז 1.7.1864 זיינען די אויפשטענדלער געווען טעטיק אין דער קאַלישער געגנט.

די פּוילישע שטאָט־לייט, וואָס האָבן געשטיצט דעם אויפשטאנד אין 1830/31 זיינען נאָך דער מפּלה אָפּגעשוואַכט געוואָרן פּאָליטיש, אָבער זיי זיינען געקומען צו זיך ווירטשאַפטלעך, און געטראַכט, אז אין האנדל דאַרפן זיי פאַרנעמען דאָס אָרט פון די אידן, און אין דער פּראָדוקציע — דעם פּלאַץ פון די דייטשן, וועלכע האָבן בעת דעם אויפשטאנד אַרויסגעוויזן זייער שנאה צו פּוילן. אין קאַליש פּונקט ווי אין וואַרשע און אין אנדערע גרויסע שטעט, האָט אָנגעהויבן שטאַרקער ווערן די ווירטשאַפטלעכע טעטיקייט פון די פּאָליאַקן. זיי האָבן מיט ענערגיע זיך באַטייליקט אין דער אינדוסטריאַליזאַציע און זיי זיינען דעריין געוואָרן געשטיצט דורכן באַנק פּאָלסקי.

אויפן קולטור־געביט האָט די שטאָט געליטן פון רוסישן דרוק. צוליב דער סימפּאַטיע פון די פּאָליאַקן צו די נאַציאָנאַלע דעמאָנסטראַציעס אין יאָר 1861 איז דער קלוב „רעסורסא קאַליסקא" געוואָרן פאַרמאַכט. נאָכן אויפשטאנד פון 1863 זיינען די פּאָליאַקן אַרויס אין קאַמף קעגן דעם דייטשן כאַראַקטער פון דער שטאָט און אָנגעהויבן אן אַגיטאַציע פאַר דער עקאָנאָ־מישער באַפרייאונג פון דער דייטשער השפעה. אין יאָר 1875 האָט דער חודש־זשורנאַל „ניוואַ" אין וואַרשע אַרויסגעשיקט קיין קאַליש איר ספּעציעלן קאָרעספּאָנדענט יאַן וועלענסקי (אן אנטי־סעמיט), אויף אויסצופאָרשן דאָרט דעם מצב. אין א ספּעציעל בוך "Kalisz i jego okolica" (וואַרשע 1875) קומט דער קאָרעספּאָנדענט צום אויספיר, אז דער איינציקער אויסוועג איז דאָס אָפּגעבן זיך פון דער פּוילישער באַפעלקערונג דער אינדוסטריע, כדי צו באַפרייען זי פון די דייטשע פאַבריקאַנטן, און דעם מסחר — כדי צו באַפרייען אים פון אידן. לויט זיין אויספאָר־שונג האָבן אין שטאָט זיך געפונען אין יאָר 1875 — 14,908 איינוואוינער, פון זיי זיינען 6,903 געווען פּאָליאַקן און קאַטאָליקן, לוטעראַנער — 1,255, קאַלוויניסטן — 4, פּראַוואָסלאַווע — 40 און אידן — 6,706.

אין שטאָט זיינען געווען 365 מלוכה־באַאמטע, 40 פּריוואַטע באַאמטע, 73 אַדוואָקאַטן, 13 דאָקטוירים. צווישן די דערציאונגס־אינסטיטוציעס האָבן זיך געפונען 18 שולן, 2 יינגל־גימנאַ־זיעס, דעריין א לערער־סעמינאַר. די גאַנצע דערציאונגס־נעץ האָט זיך געפונען אונטער דעם רוסיפיקאַציע־איינפלוס.

אויפן ווירטשאַפט־געביט זיינען געווען טעטיק 227 וואַרשטאַטן א חוץ די 18 גרויסע וועב־פאַבריקן, וועלכע האָבן באַשעפטיקט 527 ארבעטער.

אין 19־טן יאָרהונדערט האָט קאַליש זיך אויסגעצייכנט אויך אויפן קולטור־געביט. דאָס קאַלישער טעאַטער איז געשאַפן געוואָרן נאָך אין סוף 18־טן י.ה. דורכן באַוואוסטן אַקטיאָר וואָיטשעך באָגוסלאַווסקי און ער איז געווען דירעקטאָר פון דעם טעאַטער ביזן יאָר 1815. אין

קאליש איז געבוירן געוואָרן דער באוואוסטער לירישער פּאָעט אדאם אסניק, וואָס האָט געווידמעט קאליש זיין ליד "Rodzinnemu miastu". אין קאליש האָבן איבער 20 יאָר געוואוינט די שרייבערינס מאריא קאָנאָפּניצקא און לודוויקא דאָבזשינסקא (ריביצקא).

א שנעלע אנטוויקלונג פון קאליש האָט זיך אָנגעהויבן אָנהויב צוואנציקסטן י.ה. ווען ס׳איז געוואָרן געעפנט די באן־ליניע. אין 1905, נאָך דער רעוואָלוציע, זיינען געשאפן געוואָרן פּוילישע שולן און געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס, וואָס האָבן געשטארקט דעם פּוילישן כאראקטער פון דער שטאָט, ווי למשל, דער דאָקטוירים־פארבאנד, געזעלשאפט פון פּאָפּולערע קורסן א.ג. פון אדאם אסניק, די עפנטלעכע ביבליאָטעק א.נ. מיצקיעוויטש, די ארכעאָלאָגישע געזעלשאפט.

אין יאָר 1852 איז אויסגעבראָכן א שריפה, וואָס האָט פארניכטעט א סך הייזער. אין אָנהויב פון צוואנציקסטן י.ה. האָבן אין קאליש עקזיסטירט אחוץ דעם „סוחרים־פאראיין", 33 בעלי־מלאכה־צעכן. אין יאָר 1857 זיינען געווען 12,107 איינוואוינער. אין יאָר 1882 — 15,137 נפשות, פון זיי 7,330 קאטאָליקן, 75 פּראוואָסלאוונע, 1,950 עוואנגעלישע, 5,782 אידן. אין יאָר 1889 — 20,000 נפשות, פון זיי 8,374 קאטאָליקן, 1,443 פּראָטעסטאנטן, 298 פּראוואָסלאוונע, 1,887 יידן. אין יאָר 1897 האָבן זיך געפונען — 23,674 און אין 1921 — 44,612 איינוואוינער.

דער קאלישער סטאטוט, אנהויב פון אידישן ישוב

ווען זיינען אידן געקומען זיך באזעצן אין קאליש? דער ענטפער איז פארבונדן מיט דער גאנצער פראגע פון דער אידישער איינוואנדערונג קיין מערב־פוילן. נישט געקוקט אויף די צאָלרייכע פאָרשונגען איז נאָך נישט געלייזט געוואָרן די דאָזיקע פראגע. די פאָרשער האָבן נאָך נישט באוויזן אראָפּצונעמען די פאטין פון די לעגענדעס און מעשות, וואָס האָבן זיך אָנגעזאמלט ביים פאָלק אין משך פון הונדערטער יאָרן, אנהייבנדיק פון דער לעגענדע וועגן אָנקום פון א מאסע אידישע פליטים צו דער פוילישער גרענעץ מיטן אויסגעשריי „פה־לין" (דאָ וועלן מיר נעכטיקן בלייבן) און זיי זיינען געבליבן אין פוילן — ביזן שיקן די אידישע דעלעגאציע צום פוילישן קעניג לעשעק.

די פראגע ווען און פון וואנען זיינען די ערשטע אידן געקומען אין מערב־פוילין איז נאָך נישט קלאָר צוליבן מאנגל אין זיכערע דאָקומענטארע מקורות. אָבער, אזעלכע פאָרשער ווי אלעקסאנדער קראוסהאר, הערמאן שטערנבערג, מאקסימיליאן גימפלאָוויטש און אויך יצחק שיפער האָבן אָנגענומען די מיינונג פון טאדאוש טשאצקי, אז די אידן זיינען געקומען קיין פוילן פון טשעכיע אין מערב און פון רוס (קיעוו) אין מזרח. די ווירטשאפטלעך־קולטורעלע ענדערונגען אין צענטראל־און אין מערב־אייראָפּע האָבן ארויסגעשטויסן די אידן צוליב דער אנטוויקלונג פונעם האנדל צווישן דער קריסטלעכער באפעלקערונג, זיי געצוואונגען צו זוכן נייע פרנסות און עס האָט זיך אָנגעהויבן די וואנדערונג אויף מזרח. זיי זיינען געקומען קיין שלעזיע, קויאווע און גרויספוילן. שוין אין יאָר 1150 געפינען זיך אידן אין שלעזיע און זיי זיינען די אייגנטימער פונעם דאָרף קליין־סיניעץ, אין יאָר 1205 אויך אין גרויספוילן אין זשידאָווא נעבן גניעזנאָ, און אין יאָר 1213 אין זשידאָווא ביי קאליש, וואָס איז געווען דאָס גוט פון פירשט פון קאליש וולאדיסלאוו דער זון פון אדאניטש.

ווען די רדיפות קעגן אידן אין דייטשלאנד זיינען שטארקער געוואָרן אין שייכות מיט די קרייצצוגן, איז פארגרעסערט געוואָרן דער עמיגראציע־שטראָם קיין פוילן. מיט דער וואנדערונג זיינען געקומען אויך אידן — פאראיינצלטע משפחות — קיין קאליש פון טשעכיע און פון דייטשלאנד דורך שלעזיע. לויט דעם היסטאָריקער פון דער שטאָט קאליש טאדינסקי — וואָס איז נישט באוויזן געוואָרן דאָקומענטאר — האָבן אידן זיך געפונען אין קאליש שוין אין יאָר 1139.

מטבעות, געפּאָרעמטע דורך אידן

די „בראקטעטן" (איינזייטיקע מטבעות) מיטן אָפּדרוק „יוסף קאליש" — פון דער צייט ווען ס'האָט געהערשט מיעשקא דער אלטער (1173—1202) זאָגן עדות, אז אין קאליש האָבן זיך געפונען אידן אלס אויפזעער פונעם פירשטס מטבעות אָדער אלס מטבע־שלאָגער. ס'איז אָבער שווער צו זאָגן, צי זיי זיינען געזעסן אין שטאָט ווי אן אָרגאַניזירטע קהילה־קערפּערשאפט.

דער פאקט, וואָס אין שלאָגן מטבעות (מינצעריי) אין יענער צייט זיינען געווען באשעפטיקט אידן, באווייזט, אז זיי האָבן געשטאמט פון דייטשלאנד. צווישן די אידן, וואָס זיינען געקומען פון דייטשלאנד האָבן זיכער זיך געפונען ספּעציאליסטן אויף שלאָגן מטבעות און עס איז נישט קיין חידוש, וואָס אויך אין פוילן האָבן זיי זיך פארנומען מיט דער מלאכה. זיי האָבן באדינט 6 פירשטן פון פוילן: מיעשקאָ דער דריטער, דער אלטער, זיינע צוויי זין מיעשקאָ דער יונגער פון קאליש און באָלעסלאוו פון קויאוויע, קאזימיר דער גערעכטער, פּזשעמיסלאוו דער ערשטער, פּזשעמיסלאוו דער צווייטער.

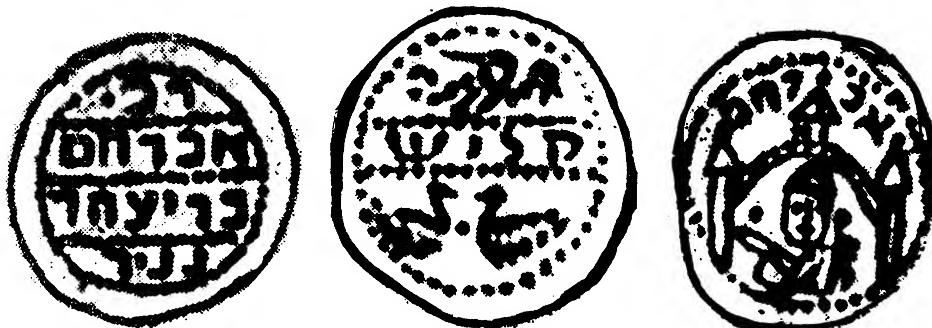
די אידן האָבן פארמאָגט דריי מינצערייען: גניעזנאָ, אינאָווראָצלאוו און קאליש (אין משך פון 7 יאָר).

אין די צייטן פון מיעשקאָ, וואָס איז געווען פירשט פון גרויספּוילן און פון יאָר 1173 אויך סעניאָר און פירשט פון קראקע, האָט ער אָנגעהויבן דורכפירן מאָנעטארע פּלענער, וועלכע זיינען פאַרענדיקט געוואָרן לויט דער עצה פון די אידישע איינוואנדערער. זיי האָבן פאַרגעלייגט מבטל צו מאכן אלע פריערדיקע מטבעות און צו פארבייטן זי מיט נייע — דינע און צעברעכלעכע, און דערפאר לאָזן זיי זיך כסדר פארבייטן.

נאָכדעם ווי מ'האָט מיעשקאָן ארויסגעטריבן פון קראקע און אין יאָר 1187 האָט זיך אים איינגעגעבן, מיט דער הילף פון די גניעזנער אידן צו פארנעמען די דאָזיקע שטאָט, די הויפּט־שטאָט פון גרויס־פוילן, האָט ער זיי אָפּגעגעבן אין ארענדע די מינצעריי אויף זיין גאנצן לעבן און געגעבן זיי דאָס רעכט צו בייטן די מטבעות צוויי מאָל אין יאָר. אין דער דאָזיקער מינצעריי האָט מען אויך געשלאָגן די מטבעות פון אנדערע ראיאָנען, וואָס זיינען איינגעשלאָסן געוואָרן אין מיעשקאָס הערשאפט־געביט, ווי מאזאָווּשע און דאָס קאלישער פירשטנטום. די אידישע מינצער האָבן געשלאָגן מלוכהשע מטבעות נאָר מיט א העברעאישער אויפשריפט.

אויך זיין זון באָלעסלאוו, דער פירשט פון מאזאָווּשע, האָט אין אָנהויב פון זיין אמטירן באשעפטיקט אידישע מינצער, וואָס האָבן אויסגעשלאָגן דריי מטבעות מיט העברעאישע אויפ־שריפטן.

זיין דריטער זון, מיעשקאָ דער יונגער, וואָס איז געזעסן אין קאליש, האָט באשעפטיקט אידישע מינצער אין אלע זיבן יאָר פון זיין אמטירן. זיי האָבן אויסגעשלאָגן זיבן טיפּן פון בראקטעטן — יעדעס יאָר איין קאָמפּלעט.

ווען דער קאלישער קרייז האָט זיך אומגעקערט צו באָלעסלאַוון דעם פרומען, האָט ער איבער־געפירט די אלטע שטאָט אין א ניי אָרט. כדי צו באפעלקערן דעם נייעם שטח און פארוואנדלען אים אין א האנדלס־צענטער, האָט באָלעסלאַוו איינגעלאַדן א סך איינוואוינער צו באזעצן זיך אין שטאָט. עס איז נישט אויסגעשלאָסן, אז צוזאמען מיט די דייטשע איינוואוינער האָט מען איינ־געלאַדן אויך אידן צו קומען קיין מערב־פוילן. אזוי איז אנטשטאנען דער אָרגאניזירטער אידישער ישוב. דעם 10.9.1264 האָט דער פירשט אייגנוויליק געגעבן די אידן די עקזיסטענץ־שריפט, וואָס ווערט אָנגערופן „קאלישער פריווילעגיע". אין דעם דאָקומענט געפינען זיך 37 פאראגראפן. 13 פון זיי פארנעמען זיך מיט ענינים פון אידישן קרעדיט און 2 זיינען שייך דעם אידישן האנדל. דאָס, וואָס מה'אָט א סך גערעדט וועגן אידן אלס מלוהס (קרעטאָרן), באווייזט נישט, אז זיי האָבן זיך פארנומען בלויז מיט באָרגן געלט, זיי האָבן זיך פארנומען מיט מסחר, און דער ענין פון קרעדיט איז געווען בלויז א זייטיקע פרנסה.

די קאלישער פריווילעגיע

לויטן סטאטוט געפינט זיך דאָס לעבן און פארמעגן פון די אידן אונטערן שוץ פון פירשט. דער איד איז פאקטיש געווען א servus camerae (א קנעכט פונעם אוצר), דאָס הייסט, דאָס אייגנטום פונעם פירשט, און דערפאַר דאַרף ער געבן דעם פירשט א באשטימטן אָפּצאָל און דער פירשט איז מחויב צו באשיצן דעם איד. דער איד אונטערליגט דעם משפט פון פירשט, פון וואָיעוואָדע, אָדער פון נאָמינירטן ריכטער, וועלכן מען רופט „ריכטער פון די אידן". דער איד אונטערליגט נישט דער יורידיקציע פון דער שטאָט, אין וועלכער ער וואוינט. אין קרי־מינעלע פראָצעסן משפטט דער פירשט גופא.

משפטים צווישן די אידן גופא געפינען זיך אין פולמאכט פון די אידישע בית־דין'ס (אידישע עלטסטע). דער וואָיעוואָדע אָדער דער ריכטער מעג זיך אריינמישן נאָר אויף דער ביטע פון איינעם פון די צדדים. דער אידישער משפט קומט פאָר אין שול. בלויז דער פירשט אָדער דער וואָיעוואָדע מעגן ארויסטראָגן אן אנדער אורטייל. מען טאָר אידן נישט משפטן אין זייערע יום־טוב־טעג. א איד, וואָס ווערט אויפגעפאָדערט צו דערשיינען פארן געריכט, דאַרף עס באלד אויספירן. אויב ער קומט נישט צום ערשטן און צום צווייטן מאָל, דאַרף ער באצאָלן נאָרמאלן קנס דערפאַר, ווייל ער האָט צוויי מאָל נישט געפאָלגט. אויב ער וועט נישט קומען נאָך דער דריטער אויפפאָדערונג, דאַרף ער באצאָלן דעם ריכטער די שטראָף, וואָס עס קומט.

קיין שום איד שווערט נישט ביי קיין ספר־תורה, נאָר אין גרויסע משפטים וואָס שטייגן איבער 50 מארק, אָדער ווען ער ווערט צו אונדז איינגעלאַדן. ביי קליינע משפטים דאַרף ער שווערן ביי דער שול, נעבן די טירן פון דער שול (§ 19).

אויב א קריסט רופט א איד צום געריכט סיי אין א קרימינעלן ענין, סיי אין א געלט־ענין, דאַרף ער חוץ דעם קריסטלעכן עדות ברענגען אויך א אידישן עדות (§ 1).

אויב מ'וועט פארווינדן א איד

אויב עמעצער וועט פארוואונדן א איד, וואָס געהערט צום פירשט, וועט ער באצאָלן שטראָף אין קאסע פון פירשט, און אנטשעדיקונג פארן ווייטאָג — דעם איד. ווער עס הרגעט א איד ווערט פאראורטיילט צום טויט און זיין פארמעגן ווערט קאָנפיסקירט דורכן אוצר פון פירשט. ענלעכע שטראָפן באקומט מען פאר פארוואונדן א אידישע פרוי, צעשטערן א אידישן בית־עלמין און צונעמען מיט כוח א משכון פון א איד. ווער עס וואַרפט שטיינער אין א אידישער שול, דאַרף באצאָלן שטראָף דעם וואָיעוואָדע. אויב עמיצער פארכאפּט מיט כוח א אידיש קינד, ווערט ער פארמשפּטעט ווי א גנב.

„אין הסכם מיט דער בולא (Sicut Judaeis) פונעם פויפּסט אינוצענטיוס דער פערטער, איז מיט דער גאנצער שאַרפקייט פארווערט אויף להבא צו באשולדיקן וועלכן עס איז אידן אין אונדזע לאַנד אין כלומרשטן באנוצן מענטשלעכן בלוט, דערפאַר ווייל אלע אידן מיידן אויס לויט זייער געזעץ צו עסן וואָסער עס איז בלוט. און אויב א איד וועט ווערן באשולדיקט אין דער־הרגענען א קריסטלעך קינד, דאַרף דאָס ווערן באוויזן דורך דריי קריסטן און די זעלבע צאָל אידן. און נאָכדעם ווי די זאַך וועט ווערן באוויזן, וועט דער איד באשטראָפט ווערן נאָר מיט דער שטראָף, וואָס איז אָנגענומען ביי אזא פארברעכן. אָבער אויב דער איד וועט זיך ריינוואשן דורך די אויבנדערמאָנטע עדות און דורך דעם, וואָס ער איז אומשולדיק, וועט דער קריסט, מיט רעכט, באקומען די שטראָף, וואָס דער איד האָט געזאָלט באקומען" (§ 32).

„א קריסט וואָס ווערט פאַרדעכטיקט, אז ער האָט דערמאָרדעט א איד, דאַרף באַווייזן זיין אומשולד אין א דועל. דאָס געריכט וועט פאַר אים באַשטימען דעם מענטש, וואָס וועט זיך שלאָגן מיט אים (§ 20)".

„אויב אידן פירן איבער, לויט זייער מנהג, מתים פון איין שטאָט אין דער צווייטער, אָדער פון איין לאַנד אין דער אנדערער, דאַרפן די צאָל־באַאמטע נישט נעמען ביי זיי קיין שום אָפּצאָל. אויב זיי וועלן דאָס יאָ טאָן, וועלן זיי ווערן באַשטראָפט ווי גזלנים (§ 13)".

„אויב א איד וועט צוליב א גרויסן אָנפאַל זיין געצוואונגען צו מאַכן ביי נאַכט א גוואַלד, און די קריסטלעכע שכנים וועלן נישט קומען צו הילף און ראַטעווען דעם וואָס שרייט, וועט יעדער קריסטלעכער שכן באַצאָלן 30 סאָלידן שטראָף דעם ריכטער אָדער דעם סטאַראָסטע (§ 13)".

אין 13 פּאַראַגראַפן (34, 33, 30, 29, 28, 26, 7—1) זיינען געגוי באַהאַנדלט די ענינים פון אידישן פּראָצענט. אויב א קריסט טענהט, אז דער משכון זיינער ביי א איד איז קלענער פון דער סומע, וואָס דער איד מאָנט, דאַרף דער איד באַווייזן מיט א שבועה אז דער אמת איז ווי ער זאָגט (פּאַראַג. 3). אויף אַזאַ אויפן האָט דער סטאַטוס געשטיצט דאָס געלט פון די אידישע קרעדיטאָרן. הייליקע קריסטלעכע מלבושים און בגדים נאַסע און פאַרפלעקט מיט בלוט, טאָר מען נישט נעמען אלס משכון (פּאַראַג. 5). א איד טאָר נישט אָננעמען אלס משכון פערד, נאָר אָפענערהייט, ביי טאָג. אויב א קריסט וועט געפינען ביי א איד א געגנבעט פערד, וועט ער זיך קענען ריינוואַשן מיט א שבועה, אז דאָס פערד האָט ער באַקומען אלס משכון ביי טאָג און ווען ער האָט געבאָרגט דערויף געלט, איז ער געווען זיכער, אז דאָס איז נישט קיין געגנבעט פערד (פּאַראַג. 34).

אין פּאַראַגראַף 26 ווערט באַשטימט: אויב א איד וועט באָרגן געלט קעגן באָדן אָדער וועקסלען פון באַרימטע מענטשן און ער וועט דאָס באַווייזן מיט וועקסלען און שטעמפּלען, וועט דער באָדן דינען פאַרן אידן ווי אנדערע משכונות און ער וועט ווערן באַשיצט פון צוואַנג.

צוויי פּאַראַגראַפן — 12, 37 — באַהאַנדלען די פראַגע פון אידישן האַנדל:

לויטן פּאַראַגראַף 12 דאַרפן אידן, וואָס ברענגען סחורה, נישט צאָלן קיין גרעסערן צאָל ווי אנדערע איינוואוינער פון דער שטאָט, אין וועלכער דער איד געפינט זיך אין איצטיקן מאָמענט.

דער פּאַראַגראַף 37 שטעלט פעסט, אז אידן זיינען פריי צו קויפן און פאַרקויפן יעדע זאַך, אַנצורירן ברויט ווי די קריסטן, און יעדער, וואָס וועט זיי שטערן דעריין, וועט באַצאָלן שטראָף צו זיין וואָיעוואָדע.

א באַזונדערע באַדייטונג האָט דער פּאַראַגראַף 25: „מיר ווילן אויך, אז קיין שום מענטש זאָל נישט איינשטיין אין א אידיש הויז". דאָס באַפרייען זיי פון דער פליכט אויפצונעמען געסט, פון וועלכער עס האָבן געניאָסן בלויז גייסטלעכע און אדעלייט, באַווייזט ווי ווייט מ'האָט זיך גערעכנט מיט די אינטערעסן פון די אידן.

דעם קאַלישער סטאַטוט האָט באָלעסלאַוו דער פרומער (1227—1279) געשענקט נישט בלויז די קאַלישער אידן, נאָר די אידן פון גאַנצן פירשטנטום, ווי דאָס דרינגט ארויס קלאָר פון דער שילדערונג אין אריינפיר צו דער עקזיסטענץ־שריפט: Dux Maioris Poloniae און אויך פון דער פאָרמולירונג: quod iudaeis per totium districtum nostri domini constitutis (אין גרויס פוילן). נאָכדעם ווי דער סטאַטוט איז געוואָרן באַשטעטיקט און אויסגעברייטערט אין די יאָרן 9.10.1334—1364—1365 דורכן קעניג קאַזימיר דער גרויסער פאַר גאַנץ פוילן, איז אין סטאַטוט געוואָרן אריינגעפירט פאָלגנדיקע פאָרמולירונג: "et presertim petitionibus Judeorum nostrorum i Vivitatibus totius Regni Poloniae i degencium generosius inclinati, ipsis omnibus et singulis previlegium dedimus" און אין לעצטן פּאַראַגראַף 37 ווערט בפירוש פעסטגעשטעלט: "Presens privilegium quo omnes Judeos in totius regni Poloniae quadere volumus".

דער סטאַטוט איז נישט קיין אָריגינעלע שאַפונג פון באָלעסלאַוו דעם 5־טן, נאָר ער איז פאַרבונדן מיט א ריי תקנות, וואָס זיינען געשאַפן געוואָרן פאַר אידן אין די שכנותדיקע מדינות. דער פּראָטאָטיפּ פון אָט די תקנות איז דער סטאַטוט פון קייזער פרידריך דער צווייטער (1230—1246) וואָס איז געגעבן געוואָרן די אידן פון עסטרייכישן פירשטנטום און איז מיט געוויסע ענדערונגען אריין אין סטאַטוט פון אונגאַרישן קעניג בעלאַ דער 4־טער פאַר די אונגאַרישע

אידן אין יאָר 1251 און 1256. פון דאָרט איז ער אָפּגעקאָפּירט געוואָרן דורכן קעניג אטאקאר דעם 4־טן אין די יאָרן 1254 און 1255 פאַר די בעהמישע אידן. באָלעסלאַווס סטאטוט איז א קאָפּיע פון טשעכישן, מען האָט אָבער צוגעגעבן 3 פאראגראפן, וועלכע געפינען זיך נישט אין די פריערדיקע סטאטוט, נעמלעך:

פאראגראף 33: פארמשכענען א פערד ביי א איד איז דערלויבט נאָר בייטאָג.

פאראגראף 34: די מאָנעטן־לייט טאָרן נישט לויט דער אייגענער דעה פארהאלטן א איד מיט דער טענה, אז ער איז א געלטפעלשער.

פאַראַגראַף 35: אין ביינאכטיקע מהומות זיינען די קריסטלעכע שכנים מחויב צו העלפן דעם איד, אונטער דער דראָאונג פון 30 שילינג שטראָף.

און אויך דער פאראגראף 36: אידן מעגן קויפן יעדע סחורה, ברויט און אנדערע שפייז־פּראָדוקטן, וואָס זיינען נישט אויסגערעכנט אין די אויבנדערמאָנטע סטאטוטן, אָבער זיי געפינען זיך אין פארשריבענער פאָרם אין פאראגראף 10 אין סטאטוט פון פרידריך דעם צווייטן, וואָס די ווינער אידן האָבן באקומען אין יאָר 1238.

אין קעניג באָלעסלאַווס סטאטוט איז נישט איינגעשלאָסן דער פאראגראַף 30 פון עסטרייכישן סטאטוט — וואָס געפינט זיך אויך אין אונגארישן און אין טשעכישן סטאטוט — וועגן דער הויך פון פּראָצענט פון אידישע הלוואות. דאקעגן איז אריין א פאראגראף פון אונגארישן און טשעכישן סטאטוט, וואָס געפינט זיך נישט אין עסטרייכישן סטאטוט, וואָס פארווערט צו באשולדיקן אידן אין באנוצן קריסטלעך בלוט. מען דאַרף באמערקן, אז אין די סטאטוטן פון עסטרייך, אונגארן און טשעכיע ווערט באשטימט, אז אין די אידישע פּראָצעסן משפּעט דער קעניג, דער פירשט אָדער א הויכער באאמטער פון קרייז אָדער פון דער מדינה, און אין פוילישן סטאטוט — דער פירשט אָדער דער וואָיעוואָדע.

דער אָריגינעלער נוסח איז אָפּגעדרוקט אין דער זאמלונג געזעצן פון יאַן לאַסקי, וואָס איז באשטעטיקט געוואָרן אין סיים אין ראַדאָם און פארעפנטלעכט געוואָרן אין יאָר 1506.

אין לאַסקיס פאָרמולירונג געפינען זיך שינויים צום אומגונסטן פון אידן, בפרט אין פאראגראף 25, אין וועלכן עס רעדט זיך וועגן הלוואות און קאָנפיסקאציעס פון אומבאוועגלעכע גיטער. דאָס איינשליסן דעם סטאטוט אין דער געזעץ־זאמלונג איז מאָטיווירט מיט דער דערקלערונג פון קעניג אלעקסאנדער (1501—1506) וואָס ווערט דאָרט געבראַכט: „מיר, דער קעניג אלעקסאנדער, באפעלן איינצושליסן די פריווילעגיעס אין געזעץ־בוך נישט כדי זיי פון ס'ניי צו באשטעטיקן, נאָר אלס וואָרנונגס־מיטל צו שיצן די אידן".

דער אויטאָריזירטער נוסח איז פארהיטן געוואָרן נאָר אין סטאטוט, וואָס געפינט זיך אין מאנוסקריפּט אין דער קראַשינסקי־ביבליאָטעק אין ווארשע און ער איז אנדערש אין די פאראגראפן 25, 26 פון דעם נוסח אין דער לאַסקי־זאמלונג.

פאַרגלייך מיט אנדערע סטאטוטן

אין פארגלייך מיט די תקנות אין די שכנותדיקע לענדער, געפינען זיך אין קאַלישער סטאטוט צוגאָבן לטובת די אידן, ווי די פאראגראפן וועגן דער הילף פאַר שכנים, דער פארבאָט צו ארעסטירן א איד אונטערן חשד פון פעלשן מטבעות און אויך דער ענין פון פארמשכענען א פערד.

דער קאַלישער סטאטוט האָט ארויסגעוויזן א גרעסערע סימפּאַטיע צו די אידישע אינטערעסן ווי אלע אויבנדערמאָנטע פּריווילעגיעס און ער איז דערפאַר באצייכנט געוואָרן דורך די פוילישע היסטאָריקער אלס די Magna Carta פון די פוילישע אידן, מען דאַרף אָבער אָננעמען, אז דער מקור פון דער אויפמערקזאמקייט איז אין דער ווירטשאפטלעכער ראָל פון די אידן אין דער אנטוויקלונג פון פוילן אלס געלט־מלווה'ס און סוחרים. דאָך קען מען פון די פאראגראפן, וואָס פארנעמען זיך מיט הלוואה־ענינים, נישט מאכן קיין אויספיר, אז אין יענער תקופה איז קרעדיט געווען די הויפּט־באשעפטיקונג ביי אידן. צוויי פאראגראפן (37, 12) באווייזן, אז אידן אלס סוחרים האָבן גענאָסן פון פרייהייט צו פאָרן און פירן סחורות אין דער גאנצער מדינה, פון דער גלייכהייט פאַר אלע בירגער ביים צאָלן צאָל. זיי האָבן גענאָסן פון דער פרייהייט צו קויפן און פארקויפן אלע סחורות און שפּייז־פּראָדוקטן. די וואָס האָבן זיי געשטערט דערין זיינען געוואָרן געמשפּט דורכן וואָיעוואָדע. אומדירעקט איז דער רבנישער בית־דין געוואָרן אנערקענט אלס יורידישער אויטאָריטעט אין בירגערלעכע ענינים בעת משפּטים צווישן איין איד צום צווייטן.

דער סטאַטוט, וואָס האָט דעם ערשטן מאָל געאָרדנט די אידישע לעבנס־באַדינגונגען, איז א היסטאָרישער דאָקומענט, אין וועלכן עס אָטעמט דער גייסט פון טאָלעראַנץ.

דער קעניג וולאַדיסלאַוו לאָקיעטעק (1303—1333), וואָס האָט מבטל געמאַכט אַלע פּריווילעגיעס, האָט אויך נישט באַשטעטיקט דעם קאַלישער סטאַטוט. זיין זון קאַזימיר דער גרויסער האָט אין יאָר 1334 באַשטעטיקט דעם גאַנצן סטאַטוט. ווען די אַדלליים האָבן אין יאָר 1347 באַגרענעצט די רעכט פון אידן צו פאַרנעמען זיך מיט געבן קרעדיט, האָט קאַזימיר אין יאָר 1364 נאָכאַמאָל פאַרעפנטלעכט דעם קאַלישער סטאַטוט פון די אידן פון גאַנץ פּוילן און איינגעשלאָסן אין אים נאָך ברייטערע רעכטן.

נאָכן אָננעמען דעם סטאַטוט האָט דער אידישער ישוב זיך באַזירט און ס׳איז געווען א נויט־ווענדיקייט צו פאָרמירן די קהילה־קערפּערשאַפט און צו שאַפן אינסטיטוציעס. תיכף ביים באַזעצן זיך, אין יאָר 1282, האָבן די אידן געליטן פון א מגיפה, וואָס איז אויסגעבראָכן אין שטאָט צוליבן הונגער, זיי האָבן אָבער, צוזאַמען מיט די שטאָט־איינוואוינער, געגאָסן פון דער הילף פון דער פירשטין יאָלאַנטאַ, די פרוי פון באָלעסלאַוו דעם פרומען, פון פירשט פּשעמיסלאַוו II און דעם קאַלישער וואָיט הענריק.

א רעליגיעזע קהילה־באַדערפעניש פון דער ערשטער מדרגה איז א בית־עלמין.

אין יאָר 1287 האָבן די ראשי הקהילה געגומען אין אייביקער אַרענדע דאָס בערגל פון רופינוס, דעם זון פון יאַשעק, פאַר 6 טאַלאַנטן פעפער און 2 טאַלאַנטן שאַפראַן, אַרענדע־געלט פאַר צוויי יאָר. דער אָפּצאָל מיט טיפּישע קאָלאָניאַל־פּראָדוקטן וועלכע מ׳האָט געקענט באַקומען בלויז אין האַנדל מיט אָריענטאַלישע לענדער אָדער דורך אויסטויש, באַווייזט, אַז די קאַלישער אידן זיינען טיילוויז געווען אויסלאַנד־סוחרים און זיי זיינען אין שטאַנד געווען צוצושטעלן דער קהילה די געוואונטשענע פּראָדוקטן.

אַזוי אַרום האָבן די קהילה־פירער באַקומען דאָס רעכט צו באַגראָבן די מתים אויף דעם דאָזיקן בערגל. אויב די קהילה וועט נישט באַצאָלן די סומע, האָבן רופינוס און זיינע יורשים דאָס רעכט מבטל צו מאַכן דעם אָפּמאַך. דער אָפּמאַך איז געוואָרן באַשטעטיקט דורכן פירשט פּשעמיסלאַוו II, וואָס האָט נאָך אין יאָר 1283 באַשטעטיקט דעם קאַלישער סטאַטוט. אַזוי אַרום האָט די קהילה איינגעאָרדנט איר אייגענעם בית־עלמין.

באַלד ווי די אידן האָבן זיך באַזעצט אין קאַליש, האָט זייער ווירטשאַפטלעכע טעטיקייט בייגעשטייערט צו דער אַנטוויקלונג פון שטאָטישן צענטער. דאָס געפינען א סך אוצרות פון מיטל־עלטער — פון 12־טן און 13־טן י.ה. — ווייזט אָן אויף א ברייט־אַנטוויקלטן האַנדל, און ס׳איז קיין ספק נישט, אַז אידן האָבן אין מסחר געשפּילט א דעצידירנדיקע ראָל אַלס פאַרמיטלער, אימפּאָרטערן און עקספּאָרטערן.

ס׳איז נישט אויסגעשלאָסן, אַז אין מיעשקאָס צייטן איז אחוץ אין גניעזנאָ געווען אויך אין קאַליש א צענטראַלע מינצעריי און אָן אָנגעזעענע צאָל אידן איז געווען באַשעפטיקט אַלס מינצער אָדער אַרענדאַטאָרן פון דער מינצעריי. אמת, מיר האָבן נישט קיין באַווייזן וועגן דער עקזיסטענץ פון אַן אָרגאַניזירטער קהילה אין יענער צייט. אָבער די ערשטע יסודות פון א אידישן ישוב זיינען געווען פאַרלייגט געוויס שוין אין יענע טעג, און די קהילה, וואָס איז געוואָרן געשאַפן אין 13־טן יאָרהונדערט איז געווען באַזירט אויף א פריערדיקער טראַדיציע.

אין אָנהויב האָט דער אידישער ישוב זיך נישט געפונען אין האַנדלס־קוואַרטאַל (Osada targowa), נאָר נעבן אים. לויט די הנחות פון די פּוילישע וויסנשאַפטלער האָבן די אידן לכתחילה זיך קאָנצענטרירט אויפן לינקן ברעג פונעם פּראָסנאַ־טייך, נעבן קאָשטשאָל א.נ. פון גאָטאַרד. אינטערעסאַנט, אַז דער קאַלישער סטאַטוט איז אַרויסגעגעבן געוואָרן א קורצע צייט נאָכן אַנטשטיין פון דער ניישטאָט. דערפון קען מען מאַכן דעם אויספיר, אַז דער אידישער ישוב אין קאַליש איז שוין געווען א סטאַבילע אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט געגאָסן פון א סטאַטוט אויף צו נאָרמירן זיינע עקזיסטענץ־באַדינגונגען.

פאַרלייכטערונגען פאַר אידישע סוחרים

אַלס סוחרים געניסן זיי פון אַלע פאַרלייכטערונגען, וואָס ס׳האָבן באַקומען סוחרים נישט־אידן; ווי יענע זיינען אויך די אידן באַפרייט געוואָרן דורך פּשעמיסלאַוו II פון צאָלן דעם צאָל אין אָראָבאָק, אויפן שאָסיי קיין טאָרון.

קאַזימיר דער גרויסער האָט צוגעטיילט קאַליש ווירטשאַפטלעכע פאָרצוגן און א דאַנק דעם

איז זי געוואָרן פאַרוואַנדלט אין א שטאָט, וואָס האָט געשפּרודלט מיט לעבן. דאָס באַפרייען פון צאָל האָט צוגעצויגן צו די קאַלישער ירידים סוחרים פון די פּוילישע שטעט און פון אויסלאַנד. אין קאַליש האָט צו יענער צייט זיך געפונען דער צענטער פון זאַלץ־האַנדל פון באָכניע, און ס'איז נישט אויסגעשלאָסן, אַז אין אָט דעם האַנדל האָבן זיך באַטייליקט אידן, באַזונדערס ווען קאַזימיר האָט אין יאָר 1368 נאָמינירט לעווקן פון קראָקע אלס דירעקטאָר פון די זאַלץ־גרובנס אין באָכניע און אין וויעליטשקע. (Zupik)

א צאָל אידן האָבן זיך פאַרנומען מיט מלאכות, וואָס זיינען פאַרבונדן מיט אידישע דינים, ווי שניידער, קצבים, גאָלדשמידעריי. עס זיינען אויך געווען אידן, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט לאַנדווירטשאַפט. מיט די ענדערונגען אין דער ווירטשאַפטלעכער סטרוקטור פון די פּוילישע אידן — נאָכדעם ווי די קריסטלעכע קירכע האָט פאַרווערט צו באָרגן געלט אויף פּראָצענט — האָבן אויך די קאַלישער אידן זיך אָנגעהויבן פאַרנעמען מיט געלט־געשעפטן. אין די צייטן פון קאַזימיר דעם גרויסן האָבן אידישע באַנקירן און קרעדיטאָרן געשאַפן וויכטיקע צענטערס פון קרעדיט־געשעפטן אין קאַליש און אין פּויזן.

שווערע צייטן זיינען געקומען פאַר די קאַלישער אידן אין די יאָרן 1348—1349 צוליב דער שוואַרצער מגיפה, וואָס איז געקומען פון אַזיע, זיך פאַרשפּרייט אין די אייראָפּעאישע לענדער און אומגעבראַכט א דריטל פון דער באַפעלקערונג. די קריסטן האָבן געהאַלטן, אַז די אידן זיינען די גורמים פון דער מגיפה. זיי האָבן געטענהט, אַז אידן האָבן פאַרסמט דאָס וואַסער פון די ברונעמס און טייכן און אַזוי אַרום האָט די עפּידעמיע זיך פאַרשפּרייט. ס'האָבן זיך אָנגעהויבן שחיטות אויף אידן. גאַנצע קהילות זיינען אויסגעמאָרדעט געוואָרן. די אידן־שנאה און די העצע צו מאָרדן זיי איז געקומען פון מערב־און דרום־אייראָפּע. ס'האָבן נישט געהאָלפן די צוויי אויפרופן צו אַלע פעלקער פון פּויפּסט קלעמענס, אין וועלכן ער האָט געוואָרנט, אַז מ'זאָל אידן נישט טאָן קיין שלעכטס און גערופן מבטל צו מאַכן דעם בלבול פון פאַרסמען די ברונעמס, ווארעם די מגיפה האָט זיך דאָך פאַרשפּרייט אויך אין די שטעט און מדינות, וואו קיין אידן זיינען נישט געווען.

גרופּעס פאַנאַטיש־רעליגיעזע קריסטן, וואָס האָבן זיך גערופן „פלאַגאַלאַנטן" אין דייטשלאַנד און אין טשעכיע, האָבן אויפגעהויבן א כוואַליע פון פּאָגראָמען, וואָס איז אריינגעדרונגען אויך קיין פּוילן. צווישן די געטראָפענע קהילות האָט זיך געפונען אויך קאַליש. די פּאָגראָמירער האָבן אָפּגעהאַלטן אין שטאָט א פאַרזאַמלונג און מ'האָט פאַרניכטעט דעם אידישן ישוב, ווי ס'איז פאַרצייכנט אין די קהילה־פּנקסים האַגענאַו גראָס גערעל, וואָרמס, קריצענאַך. דעם אָפּקלאַנג פון די שחיטות הערט מען אין דער קינה פון ר' ישראל בר יואל זוסלין:

די שטאָט קאַליש, קראָקע,
און אויך קלאָגא
און מיט זיי אויך ווירא,
אַלע דיינע אויסדערוויילטע,
אויף א סך בינטלעך
פון אומגעציילטע לייט,
זיינען געוואָרן געשאָכטן, צעשניטן
מיט דער שווערד פון אומקום.

נאָך 1349 האָט זיך געעפנט א שטראָם פון אידישע פליטים פון דייטשלאַנד, וואָס זיינען אַנטלאָפן פון זייערע פאַרפאָלגער און מערדער קיין פּוילן, און א טייל פון זיי האָבן זיך באַזעצט אויך אין קאַליש. דער אידישער ישוב איז כסדר געוואַקסן. אָבער נאָכן טויט פון לודוויק דעם אונגאַר, ווען די שטאָט איז געוואָרן פאַרנומען דורך באַרטאַש פון ווישעמבערג (1383) האָבן די קאַלישער אידן איבערגעלעבט שווערע געשעענישן, באַגלייטע מיט רויב און רציחה. די צאָל פון אידן איז קלענער געוואָרן.

אויף די פאַרזאַמלונג פון דער קאַטוילישער קירכע אין יאָר 1420 וואָס איז איבערגעגאַנגען פון וויעלון קיין קאַליש, האָט אַרויסגעגעבן גזירות אויף אידן. איינע פון זיי האָט זיי געצוואונגען צו טראָגן א שאַנד־צייכן אויף זייערע מלבושים.

אין יענער צייט איז אויף ס'ניי געשאַפן געוואָרן די אידישע קהילה אין ברעסלוי דורך אידן,

וואָס זיינען געקומען אהין פון די שלעזישע שטעט און פון אנדערע לענדער, צווישן זיי אויך א קאַלישער איד מיטן נאָמען דוד. לויט דער רשימה פון די ברעסלויער אידן פון די יאָרן 1330—1360 האָט דער דאָזיקער איד באַצאָלט שטייער אין דער סומע פון 1 פירדינג דעם טשעכישן קעניג און א האלבן פירדינג פאר דער שטאָט. ער האָט אין געריכט אין פויזן געפאָדערט פון ווישאטע א סומע פון 15 גזשיוונעס.

געלט־שטראָפן

פון צווישן די קאַלישער אידן אין יענער צייט זיינען באקאנט יאנוש, דער איידעם פון מיכאל פון קאַליש, וואָס האָט געמאָנט אין פויזן, אין שטאָטישן געריכט, 8 גזשיוונעס פון זאווישע פון ווזשעשניא. אין די געריכטביכער פון קאָשטשאַן איז דערמאָנט א איד מיטן נאָמען אברהם פון קאַליש. אין קאַלישער ביכער זיינען דערמאָנט אין די יאָרן 1402—1408 אידן שטאָט־איינוואוינער, אין דער איבערוועגנדיקער מערהייט קרעדיטאָרס, וואָס האָבן אוועקגעבאָרגט מערסטנטייל קליינע סומעס פון 3 פירדינג ביז 14 גזשיוונעס צו קליינע אדלליים. בלויז אין צוויי פאלן ווערן דער־מאָנט גרויסע סומעס. אויך אידן מחוץ לעיר האָבן געפירט פינאנס־געשעפטן אין קאַליש ווי יהודה פון מאלעשניץ (אין יאָר 1411), דוד פון שעראדז (1412), דניאל פון פייזראן (1413), וואָס האָט געבאָרגט מיעטשיסלאוו פון גרודזשאָלץ א סומע פון 250 גזשיוונעס, באלאט פון ברעסלוי (1415), א ברודער פון דניאל. פון די ביכער ווערן מיר געוואויר, אז די צאָל פון די אידישע קרעדיטאָרן איז כסדר געוואקסן, אָבער דער פארנעם פון די הלוואות איז נישט איבערגעשטיגן 50 גזשיוונעס.

אן אויסנאם איז געווען בעניאש, וואָס האָט געגעבן הלוואות איבער 100 גזשיוונעס און ער איז, ווייזט אויס, געווען איינער פון די גרעסטע קרעדיטאָרן אין שטאָט. אויך דניאל, וואָס איז במשך פון דער צייט נתעשר געוואָרן, האָט געפירט גרויסע פינאנס־געשעפטן און אין יאָר 1414 האָבן א העלפט פון אלע הלוואות, וואָס אידן האָבן געגעבן, געשטאַמט פון אים. זיינע קליענטן זיינען געווען מיטעלע אדלליים, און אין געציילטע פאלן — אויך מאגנאטן, ווי דער פירשט בארטאָש פון וויסבורג. אין זיינע געשעפטן איז ער געווען פאָרזיכטיק און ער האָט פאר זיך געזיכערט די ערשטע משכנתא אויף די גיטער. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין אכזריות לגבי זיינע בעלי־חובות, און ער האָט זיך נישט אָפּגעהאַלטן פון נאָמינירן איבער זיי אויפזעער. זיין טעטיקייט איז געוואָרן איבערגעריסן אין יאָר 1416.

געווען אויך קרעדיטאָרן, וואָס חוץ געלט־געשעפטן האָבן זיי זיך פארנומען אויך מיט תבואה־האנדל, ווי שאבדאי (שבתאי). די מערהייט קרעדיטאָרן זיינען נאָך געציילטע יאָרן פארשוואונדן פון ווירטשאפטלעכן האָריזאָנט.

אין די יאָרן 1418—1420 האָט זיך פארנומען מיט הלוואות א איד דניאל. ס'איז נישט אויס־געשלאָסן, אז דאָס איז דער אויבנדערמאָנטער דניאל. ער האָט זיך אויך פארנומען מיטן האנדל פון פאסקעס. אין יענע יאָרן באווייזן זיך ווידער קליינע קרעדיטאָרן ווי מארקילא, אהרן, שלמה מאנלין, יונה מיכאל (1421—1423) און קוכארקע פאלטאָ, וואָס איז שפעטער געווען פון די גרויסע מלווה׳ס אין קאַליש. מיט הלוואות האָבן זיך אויך פארנומען זעלדע, די פרוי פון שמעון, זעמלא פון לודקע און דינה (1418), אָבער דער פארנעם פון אירע עסקים וואקלען זיך צווישן 20 גראָשן ביז 10 שקויצן אנטקעגן זיכערע גאראנטיעס.

צו די חשובע קרעדיטאָרן אין יענע יאָרן געהערט דוד אגבאט (1415—1421). זיינע קליענטן זיינען געווען קליינע אדלליים און אויך בירגער. ער האָט פארלאַנגט גוטע גאראנטיעס און געפירט פינאנס־געשעפטן בשותפות מיט די אנדערע יודישע מלווה׳ס, דניאל און יעקב. אין זיינע געשעפטן האָט אים געהאָלפן זיין פרוי רוחמה. צוליב זיין שטורמישער אויפפירונג בעת פראָצעסן איז ער נישט איינמאָל געוואָרן באשטראָפט. נאָך זיין טויט האָט דער עלטסטער זון יעקב, וועלכן מ'האָט גערופן „זאבער", אין זיין נאָמען און אין נאָמען פון זיינע קליינע ברידער שמואל און יורדן, באשטימט דעם איד מיכאל אלס אפוטרופוס אויף צוויי יאָר. זיי ביידע האָבן אויפגעפאָדערט די בעלי־חובות פון פאָטער צו באצאָלן די חובות און אָנשטאָט געלט האָבן זיי גענומען אויך חפצים. אין יאָר 1423 האָט יעקב פארקויפט די גאנצע ירושה צו זיין שטיפברודער קאוויאן פון קראקע, וואָס איז נאָך אין זעלבן יאָר איבערגעפאָרן קיין קאַליש.

קאַלישער אידן האָבן זיך פארנומען מיט פינאנס־ענינים אויך אין שלעזיע. אין יאָר 1414 האָט יעקב פון קאַליש זיך באטייליקט צוזאמען מיט א קאָנסאָרציום פון די אידן בעניש, זיין ברודער אליהו און זיין זון יעקב, אין אן הלוואה פון 780 מארק פאר דעם פירשט לודוויק פון

בריג (בזשעג) און דער מנהיג פון ליגניץ מיט דער גאראנטיע פון דער שטאט בזשעג. און אין יאָר 1416, צוזאמען מיט בעניש, אליהו און זיין זון יעקב — אין א הלוואה פאר דער שטאָט ברעסלוי אין דער סומע פון 116 מארק. ער האָט אויסגעצאָלט, צוזאמען מיט דוד פון קאליש, אלע חובות פון דאָברעסלאוו פון שולאָוו צו אנדערע אידישע קרעדיטאָרן. אין דאָקומענט פון ברעסלויער געריכט ווערן אויך דערמאָנט די קאלישער אידן קאנאלד יצחק, וועלכן מ׳רופט איקאָ, און קאָסאָל.

אין יאָר 1418 איז דער גוט פון מאלגאָזשאטא פון דארנוט אריבער צו א איד פון לודקא. א צווייטער דאָרף, אסטרווו, איז אין יאָר 1420 אויסגעלייזט געוואָרן פון אידן, וואָס זיינען אים געווען שולדיק 115 גזשיוונעס און פראָצענט, נאָכדעם ווי זיי האָבן אים באצאָלט דעם דערמאָנטן סכום.

די אנטשטייאונג פון דער קהילה

איז שווער פעסטצושטעלן די טאָפּאָגראַפיע פון די אידישע וואוינונגס־ערטער אין אָנהויב פון זייער באזעצן זיך אין קאַליש. מ׳קען זיך משער זיין, אז פונקט ווי אין איבעריקע שטעט פון פוילן און אין אנדערע לענדער האָבן אידן זיך קאָנצענטרירט אין איין גאַס, צוליב רעליגיעזע און געזעלשאַפטלעכע סיבות, איז דאָס זעלבע געשען אין קאַליש. ס׳איז באוואוסט, אז פון דער העלפט פון 14־טן י. ה. האָט אין קאַליש עקזיסטירט א אידישע גאַס (Platea Judaeorum), מסתמא זינט יענער צייט ווען קעניג קאַזימיר דער גרויסער האָט אין יאָר 1350 זיי דערלויבט צו בויען אן אייגענעם בית־כנסת. לויט זייער געוואוינהייט האָבן זיי געבויט זייערע הייזער אין דער געגנט פון בית־הכנסת, וואָס האָט עקזיסטירט ביז ער איז געוואָרן פארברענט אין יאָר 1857.

לויט פארלאָזלעכע ידיעות וועגן דער עקזיסטענץ פון א אידן־פירטל סיי פון יאָר 1416, סיי פון יאָר 1537, זיינען פעסטגעשטעלט געוואָרן גענויע פרטים וועגן דעם פארנעם פונעם פירטל און זיין מצב. ער האָט זיך געצויגן פון מיטן שטאָט ביז צו די מויערן. ס׳זיינען נישטאָ קיין פרטים וועגן דער צאָל פון די הייזער, וואָס האָבן געהערט צו אידן. דער ערשטער פרט וועגן דער צאָל אידישע הייזער איז פון פאר דער שריפה אין יאָר 1537, וואָס האָט חרוב געמאַכט די גאַנצע שטאָט. לויט א געוויסער פארלוירנגעגאַנגענער תקנה איז אידן געווען דערלויבט צו באזיצן זייערע 6 הייזער. נאָך דער שריפה, ביים צוריק־אויפשטעלן די שטאָט, האָבן זיי פארגרעסערט זייער צאָל הייזער ביז 11. דער שטאָטראַט האָט דערצו נישט געוואָלט מסכים זיין און ער האָט וועגן דעם ענין זיך געווענדעט צום קעניג זיגמונט. דער קעניג זיגמונט האָט געפסקנט, אז דער שטאָט־ראַט האָט רעכט צו פאָדערן פון די אידן צו באפרייען 5 הייזער, וואָס זיי האָבן באזעצט נישט לויטן געזעץ. נאָך אונטערהאנדלונגען איז די קהילה געקומען צו אן אויסגלייך מיטן שטאָטראַט אין יאָר 1540 און דער באפעל צו באפרייען די הייזער איז בטל געוואָרן. לויטן הסכם האָבן די אידן זיך מתחייב געווען, אז די איינוואוינער פון די 5 הייזער וועלן צאָלן 4 גזשיוונעס א יאָר כל זמן די הייזער וועלן זיך געפינען אין אידישן אייגנטום. אויב א אידישער אייגנטימער פון א הויז וועט נישט באצאָלן, וועט ער ווערן עסק־מיטירט, און דאָס הויז וועט איבערגיין אין רשות פון דער שטאָט־פארוואלטונג. אויב א קריסט וועט וועלן וואוינען אין איינעם פון די הייזער, דארף דער אידישער לאָקאַטאָר פארלאָזן דאָס הויז אָן שום ווידערשטאנד, נאָכדעם ווי ער וועט באקומען א באשטימטע אנטשעדיקונג. לויטן זעלבן הסכם האָבן די אידן זיך מתחייב געווען נישט צו קויפן און נישט צו בויען קיין נייע הייזער. 11 אידישע משפחות האָט מען דערלויבט צו האנדלען מיט עטלעכע מינים סחורות אין קריסטלעכן וואוינונגס־ראַיאָן און צו האלטן נאָר 4 שענקען פאר שארפע געטראַנקען.

לויט א הסכם פון יאָר 1543 האָט די שטאָט באזאָרגט די אידן מיט וואַסער פון אירע קוואלן און רערן, וואָס זיינען געלעגן אין דער אידישער גאַס פאר אן אָפּצאָל פון 4 פלאָרינס.

19 הייזער דער שטאַרקער נאַטירלעכער צווואוקס האָט געצוואונגען די אידן נישט אָפּצוהיטן די פונקטן פונעם הסכם. אין יאָר 1553 האָבן זיך ביי זיי שוין געפונען 19 הייזער חוץ די קהילה־בנינים, דאָס וואוינונגס־הויז פון רב, שמש, קהילה־בעאמטע, דאָס הויז פונעם הקדש, אין וועלכן ס׳האָבן געגעכטיקט פארוואָגלטע און אָרעמע אידן, די באָד און די מקווה. ס׳איז אינטערעסאנט צו באמערקן, אז די שטאָט־ראטמענער גופא האָבן פארקויפט הייזער צו די אידן. אין יאָר 1504 האָט דער פישער וואלענטין פארקויפט זיין הויז צו די אידן אברהם און יוסף, און אין יאָר 1548 — דער שניידער יעזשי צום איד יעקב. די קריסטן פלעגן פארקויפן זייערע הייזער אין אידישן פירטל צו די אידן. אין אידישן פירטל האָבן געוואוינט אויך אדלליט, ווי דער קאַלישער וואָיעוואָדע אין יאָר 1465, שטאָט־לייט און אנדערע, און ס׳איז נישט אויסגעשלאָסן, אז מיט דער צייט זיינען זייערע הייזער געוואָרן פארקויפט צו אידן.

די קהילה און אירע אינסטיטוציעס זיינען געווען ענלעך צו אנדערע אין די איבעריקע שטעט פון גרויס־פוילן. פון יורידישן שטאנדפונקט איז די עיקר אויפגאבע פון דער קהילה לגבי דער מלוכה געווען דאָס איינמאָנען שטייערן, און פון אינערלעך אידישן שטאנדפונקט — אָנפירן מיט די רעליגיעזע, ווירטשאפטלעכע, געזעלשאפטלעכע און דערציאונגס־ענינים און רעפּרע־זענטירן די אידן פאר דער מלוכהשער און שטאָטישער מאכט. אין דער ערשטער תקופה פון ישוב, ביז האלב 15־טן י.ה., איז נישט באוואוסט קיין שום לאנד־אָרגאניזאציאָנעלע ראָם פון די קהילות. יעדע קהילה איז געווען א באזונדערע קערפּערשאפט פאר זיך. אמת, אין ווירטשאפטלעכע ענינים פלעגן די קהילות זיך פאראייניקן, כדי זיי געמיינזאם אדורכצופירן. בראש פון דער קהילה האָט זיך געפונען די אָנפירונג, וואָס איז באשטאנען פון פרנסים. זייער צאָל אין יענער תקופה איז נישט קיין סטאבילע: פינף, פיר, אָדער דריי.

מיר האָבן נישט קיין גענויע ידיעות וועגן זייער טעטיקייט. מען דארף אָננעמען, אז אין יאָר 1334, ווען די אידן פון גרויס־פוילן האָבן זיך געווענדעט צום קעניג קאזימיר דער גרויסער מיט א בקשה צו באשטעטיקן דעם קאלישען סטאטוט, האָט אין דער דעלעגאציע זיך באטייליקט אויך א פאָרשטייער פון די קאלישער אידן. קאזימיר האָט באשטעטיקט דעם סטאטוט. אין יענער תקופה האָבן די אָנפירער פון דער קאלישער קהילה רעפּרעזענטירט די אידן פון גרויספוילן. די חשיבות פון דער קאלישער קהילה איז בולט אין א פאקט, וואָס אין יאָר 1364, ווען דער קעניג קאזימיר דער גרויסער האָט באשטעטיקט דעם קאלישען סטאטוט און אים אויסגעברייטערט אויף גאנץ פוילן אלס ערשטע „מאגנא־כארטא" פון פוילן, האָט מען אים איבערגעגעבן אין די הענט פונעם קאלישער איד פאלק, וואָס איז מסתמא געווען ראש הקהל פון קאליש, אָבער פארן קעניג איז ער דערשינען אלס רעפּרעזענטאנט פון די אידן אין גרויספוילן.

וועגן זיין טעטיקייט אלס ראש הקהל האָבן מיר נישט קיין ידיעות, מען דארף זיך אָבער משער זיין, אז צוזאמען מיט זיין אלגעמיינער טעטיקייט לטובת די פוילישע אידן, און א דאנק דעם, וואָס דער קעניג האָט אים ארויסגעוויזן זיין צוטרוי מיטן איבערגעבן אים אזא מלוכהשן דאָקומענט ווי דער סטאטוט, האָט ער אויך געארבעט לטובת דער פארפעסטיקונג און אויספּאָר־מירונג פון זיין קהילה. ס'איז אויך נישט אויסגעשלאָסן, אז פאלק האָט באקומען ד' פּריווילעגיע צו בויען א בית־הכנסת און דאָס אדורכגעפירט.

א צווייטע פערזענלעכקייט, וואָס איז געשטאנען בראש פון דער קהילה, איז געווען דניאל. די קאלישער אידן האָבן געהאט צו אים א סך צוטרוי און האָבן אָפּט אים געקליבן אלס בורר אין סכסוכים. נאָך אים איז לאנגע יאָרן געווען מנהיג פון דער קהילה דוד אָגבאָט פון קראקע. ער האָט געבויט הייזער און ער איז געווען באזונדערס אָנזעעוודיק אין יאָר 1433, ווען א באדייטנ־דיקע צאָל אידן האָט געהאט בדעה צו פארלאָזן די שטאָט. די סיבה דערפון דארף מען זוכן אין דער פּאָליטיק פונעם קעניג יאגיעלאָ וולאדיסלאוו. אין יאָר 1430 האָט מען לויט זיין באפעל גערופן די קאלישער אידן פאלטאָ יוסף און קנאאן, אז זיי זאָלן זיך שטעלן פארן מלוכהשן געריכט, ווייל זיי האָבן נישט אָפּגעגעבן דעם אוצר קיין שטייערן פון זייערע רווחים אין די פינאנסיעלע געשעפטן. זיי זיינען נישט געקומען צום משפט און מ'האָט אויף זיי ארויפגעלייגט א קנס פון 1500 גזשיוונעס.

אזעלכע פאלן האָבן אָפּגעשראָקן די קאלישער אידן און גורם געווען דערצו, אז זיי זאָלן וועלן פארלאָזן די שטאָט. די מאכט־אָרגאנען האָבן זיך אנטקעגנגעשטעלט דעם דאָזיקן ווילן און געפאָדערט פון די רייכע אידן צו גאראנטירן פערזענלעך מיט א קנס פון 60 גזשיוונעס, אז די אויסוואנדערער וועלן נישט נעמען מיט זיך זייערע פארמעגן ביז זיי וועלן נישט ליקווידירן די שטייער־חובות. קאוויאן, מסתמא אלס ראש הקהל, און אנדערע רייכע אידן, האָבן גאראנטירט איינער פארן אנדערן, ווי מיר דערוויסן זיך עס פון א געוויסן דאָקומענט.

אין יאָר 1406 האָט מען געפונען א פאלשן פלאָרין ביי א קאלישער איד, מארק, און מ'האָט אים ארעסטירט. קאוויאן, צוזאמען מיט יהודה, סמאלקא און יורדן, האָבן באפרייט מארקן אויף א קויציע פון 100 גזשיוונעס. מארקן איז געלונגען אויפצווייזן, אז ער איז קיינמאָל נישט געפאָרן קיין אויסלאנד און דעם פאלשן פלאָרין האָט ער געקויפט ביים שטאָטישן איינוואוינער קורטשאק, זייענדיק זיכער, אז דאָס איז א גוטער פלאָרין. קורטשאק האָט עדות געזאָגט, אז מארקס טענה איז א ריכטיקע, און מ'האָט אים באפרייט. אן ענלעכער ענין האָט געטראָפן אין יאָר 1441 מיט צוויי אידישע פרויען, און אויך זיי זיינען באפרייט געוואָרן.

די אויסשפרייטונג אין פוילן

נאָך בעת דעם אידישן גירוש פון דייטשלאַנד, זיינען א סך אנטלאָפן קיין פוילן, און א געוויסע צאָל פון זיי האָבן זיך באַזעצט אין קאַליש. די צאָל פליטים איז גרעסער געוואָרן נאָך דער גזירה ארויסצוטרייבן די אידן פון פראג, אין יאָר 1542. זיי זיינען געקומען דורך שלעזיע און זיך באַזעצט אין פוילן, נאָכדעם ווי זיי האָבן דערויף באַקומען די דערלויבעניש פונעם פוילישן קעניג זיגמונט און אויך אלע רעכטן פון די פוילישע אידן. זיי האָבן זיך באַזעצט אין לובלין, קראקע און ווינציקע — אויך אין קאַליש. דאָ האָבן זיי געקויפט הייזער און זיך איינגעגלידערט אין ווירטשאַפטלעכן לעבן. אחוץ די אידן פון אנדערע פוילישע שטעט און אידן פון טשעכיע, האָבן אין קאליש זיך באַזעצט אויך אידן פון אונגאַרן.

אין 15־טן — 16־טן י.ה האָבן אידן זיך אויסגעשפרייט איבער גאַנץ פוילן. מיטן איינשטיין פון נייע קהילות און דער שאַפונג פון באַקוועמע לעבנס־באַדינגונגען, האָבן אידן אָנגעהויבן פארלאָזן קאליש און זיך באַזעצן אין יענע געגענטן. דער מקור פון די דאָזיקע איבערוואַנדערונגען איז נישט בלויז אין רדיפות אָדער אין אָרעמקייט, נאָר אויך אין דער שטרעבונג צו א ווירט־שאַפטלעכן אויפשטייג אין נייע צענטערס, וואו ס׳זיינען געווען ברייטערע מעגלעכקייטן. די מאכט האָט נישט דערלויבט קיין מאַסן־אויסוואַנדערונג און אין די יאָרן 1433—1440 האָט זי אַלץ געטאָן, כדי זי צו פארהאַלטן. מ׳האָט מורא געהאַט פאַר א פארקלענערונג פון דער שטייערן־הכנסה.

אין שייכות מיט די דאָזיקע דערשיינונגען זיינען פארמעגלעכע אידן באַשולדיקט געוואָרן אין איבערשרייטן דאָס געזעץ, באַזונדערס אין יאָר 1448. בלויז מיט דער הילף פון גרויסע סומעס קויציע זיינען זיי ניצול געוואָרן פון ארעסט.

אין יענער תקופה האָט די קהילה געצאָלט א יערלעכן שטייער פון 100 גזשיוונעס. לויט דער אָנווייזונג פון קעניג האָט די קהילה געדאַרפט איבערגעבן דעם סכום זיין סעקרעטאַר קאַנאָניקוס מארטשין סווינקא, וועלכער איז געווען פאַרבאָדן אין חובות. די קהילה האָט געצאָלט דעם שטייער אַזוי ווי מ׳האָט אויף איר ארויפגעלייגט, אָבער ווען דער סעקרעטאַר איז אריין אין נייע חובות, האָט ער צוגעזאָגט די קהילה אויסצוגעפינען פאַר איר א מלוכהשע פריווילעגיע, וואָס וועט זיי באַפרייען צו צאָלן אַלע שטייערן ביז צוויי יאָר, און די הילף פון די באַאַמטע ביים איינמאָנען די חובות, וואָס קריסטן זיינען שולדיק די אידן.

אין יאָר 1445 איז געחתמעט געוואָרן אַן אָפּמאַך, אין וועלכן ס׳איז געוואָרן פאַרזיכערט, אַז אויב דער הסכם וועט נישט מקוים ווערן, האָט די קהילה דאָס רעכט צו פאָדערן זיינע גיטער. ס׳איז נישט באַוואוסט, צי סווינקא האָט באַוויזן צו האַלטן דעם אָפּמאַך.

אָנהויבנדיק פון יאָר 1446 ווערט דערמאָנט אין דאָקומענטן א פריווילעגיע, וועלכע די קאַלישער אידן האָבן באַקומען. דאָס איז אָבער נישט געווען באַוואוסט די געשיכטע־פאָרשער פון די אידן אין פוילן. פון באַגלויבטע דאָקומענטן איז באַוואוסט, אַז אין יאָר 1453 האָט א דעלעגאַציע פון די קהילות אין פויזן, שיראַדז, לענטשיצא, ברעסט־קויאַוו, אינאָווראָצלאַוו און קאַליש, זיך משתדל געווען אין מלוכה׳שן אמט צו באַקומען א באַשטעטיקונג פון די פריווי־לעגיעס. זעקס יאָר האָט זיך געצויגן דער קאַמף, וואָס איז געווען פאַרבונדן אויך מיט א סך געלט. דער אמט האָט צוגעגרייט א סומירונג־מעמאָראַנדום (Sumarjusz) פון אַלע פריווילעגיעס, און דער קעניג קאַזימיר יאַגיעלאָנטשיק האָט אים שוין געזאָלט באַשטעטיקן.

אין יענער צייט איז דלוגאַש, לויט דער אָנווייזונג פון קאַנצלער זביגניק אָלשאַניצקי, געפאָרן קיין ברעסלוי, כדי צו פארבעטן קאַפּיסטראַנאָ, וואָס איז דאַן געווען אין שלעזיע און דאָרט געפירט אַן אומגעצוימטע אגיטאַציע קעגן אידן. די אידישע פאָרשטייער האָבן אויסגענוצט זיין אָפּוועזנדיקייט און דער קעניג האָט באַשטעטיקט דעם 13.8.1453 די אַלגעמיינע פריווילעגיע פון די אידן אין גרויספוילן און דעם 24.8 — פון די אידן אין קליינפוילן.

דעם 28־טן אויגוסט האָט קאַפּיסטראַנאָ זיך באַוויזן אין קראקע און צוזאַמען מיט אָלשאַניצקי האָט ער געפאָדערט מבטל צו מאַכן די פריווילעגיעס, אָבער דער קעניג האָט אָפּגעזאָגט. קאַפּיסטראַנאָ האָט אים אָנגעגריפן מיט שאַרפע רעדעס. אין יאָר 1454 האָט מען דעם קעניג געצוואונגען זיך אונטערצוגעבן. אין די ניעשעווער תקנות זיינען די פריווילעגיעס בטל געוואָרן. מ׳האָט אָנגענומען די אנטי־אידישע באַשלוסן פון דער פאַרזאַמלונג אין ווארשע, און אַלע חובות זיינען בטל געוואָרן נאָך 3 יאָר. די דאָזיקע באַשלוסן האָבן גורם געווען צו א מאַטעריעלער פאַראָרעמונג פון די קאַלישער אידן.

פון יענער תקופה איז אונז באוואוסט דער באשטאנד פון אידישן בית־דין אין דער שפּיץ מיטן וויצע־וואָיעוואָדע: דער אידישער ריכטער אברהם קאפוסט פון פסארי און די אידישע בייזיצערס מיכאל און פאלטא. מיכאל איז דער ערשטער רב, וואָס איז אונז באוואוסט. אין א דאָקומענט פון יאָר 1427 ווערט ער אָנגערופן: „דער הויפּט־רב פון די אידן".

אין דער קהילה האָבן געארבעט שמשים פון אידישן בית־דין און פון דער קהילה. פון דאָקומענטן ווייסן מיר וועגן דריי: אברהם, שמואל און ישראל. זיי האָבן זיך שטענדיק ארומ־געקריגט און גורם געווען צו מהומות בעת די משפטים.

אין יאָר 1429 האָט דער שמש אברהם פארפירט א משפט קעגן אדלמאן באגאטשיצקי, וואָס האָט אים פארוואונדעט 5 מאָל. בעת די פארהאנדלונגען אין געריכט, האָט זיך ארויסגעוויזן, אז אברהם איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט אָנגעהויבן מיט דער קריגעריי. ער האָט אָפּגעגאָסן דעם אדלמאן מיט שמוציק וואסער און אים גורם געווען 2 וואונדן. אויך אין יאָר 1428 איז ער געוואָרן באשולדיקט אין אן ענלעכער זאך.

ווען עס פלעגט אויסברעכן א קריגעריי צווישן שמואל און ישראל, האָט שמואל זיך געווענדעט צו דער שטאָט־מאכט נאָך הילף. דער בורגגראף האָט געהייסן ישראלן רופן מענטשן, וואָס זאָלן ערב זיין, אז ער, ישראל וועט לאָזן שמואלן צו רו. די גאראנטירער זיינען געווען מארק און יצחק.

אין יאָר 1458 איז אין קאליש אויסגעבראָכן א שריפה. כמעט אלע אידישע הייזער זיינען געוואָרן פארברענט, און זייער פארמעגן — קליידער, צירונג און אויך משכונות — זיינען געוואָרן צוגערויבט.

אין יענער צייט האָבן די אידן זייער א סך געליטן פון די שילערס און מ׳האָט זיי אויך געצוואונגען צו געבן אָפּצאָלן פארן ר'עקטאָר פון דער שולע. נאָך דער שריפה אין יאָר 1458 האָבן די אידן אָפּגעשלעפּט מיטן באצאָלן די דאָזיקע סומעס, האָט מען זיי גערופן צום געריכט און געפאָדערט פון זיי צו באצאָלן פאר א צייט פון 3 יאָר. די אידן האָבן געטענהט, אז די דאָזיקע אָפּצאָלן זיינען אייגנווילליקע און זיי האָבן נישט קיין געזעצלעך אָנשפּאר. לבסוף איז מען געקומען צו א פשרה. טראָץ דער פשרה זיינען די תביעות געוואָרן באנייט אין יאָר 1463.

נאָך נישט באוויזן קומען צו זיך נאָך דער לעצטער שריפה — זיינען אום פסח 1542 אויס־געבראָכן אנטי־אידישע מהומות. א קריסטלעכער המון האָט זיך ארייגעריסן אין אידישע הייזער, צעבראָכן דאָס מעבל, די טירן און אפילו די ווענט, געראויבט און געגזלט. אינעם רויב האָבן זיך אויך באטייליקט חשובע בירגער פון שטאָט מיט זייערע קינדער. זיי האָבן זיך אויך אריינ־געריסן אין שול און פארשוועכט די ספרי־תורה. אָט דער אויסברוך איז ארויסגעדרונגען פון דער קנאה צו די אידישע סוחרים און בעלי־מלאכות. וואָס האָבן זיך אָנגעזעצן אין שטאָט סיי מיט זייער צאָל און סיי מיט דער קוואליטעט פון זייער ארבעט. א ריי אידן זיינען געוואָרן פארוואונדעט.

אויף דער פאָדערונג פון די קהילה־אָנפירער, האָט דער פאָדוואָיעוואָדע איינגעאָרדנט אן אויספאָרשונג. דער שטאָטראט, וועלכן די אידן האָבן באשולדיקט אין איניציאירן די געשעעניש, האָט זיך ארויסגעדרייט פון יעדער אחריות. די ארעסטירטע כוליגאנעס זיינען געוואָרן באפרייט. צוליב דער אויספאָרשונג האָט דער שטאָט־ראט באשלאָסן, א אין פאסחא־חגא, פון גרויסן פרייטיק ביזן גרויסן מאָנטיק, איז די אידן פארווערט צו באווייזן זיך אין גאס און אויך ארויס־צוגיין פון זייערע וואוינונגען, כדי אויסצומיידן אויסברוכן. אויפן קאשטעלאן איז ארויפגעלייגט געוואָרן דער חוב צו זאָרגן פאר דער זיכערקייט פון די אידן. דער סטאראָסטע אנדזשיי גורקא האָט געפּסקנט, אז אויב די עקסצעסן וועלן ווערן באנייט, וועט דער שטאָטראט באצאָלן קנס אין דער סומע פון 2000 גזשיוונעס.

1565 פּאגראָמען אין יאָר 1565 זיינען ווידער פאָרגעקומען אין שטאָט פּאָגראָמען קעגן אידן. דאָס פּעוול האָט זיך ארייגעריסן אין דער אידישער גאס, געראויבט און געגזלט. 3 אידן זיינען געוואָרן דערהרגעט.

דער וואָיעוואָדע — אין זיין וואוינונגס־הויז איז דערהרגעט געוואָרן די אידישע פרוי מרים — איז געווען אויף דער זייט פון די אידן און פארפירט א משפט קעגן שטאָטראט. אויך די קהילה און די קרובים פון די אומגעקומענע האָבן אָנגעקלאָגט אין געריכט און געפאָדערט צו באשטימען די שטראָף פון 2000 גזשיוונעס און 1000 גזשיוונעס פארן פארשוועכן דאָס בית־

הכנסת. די באַשולדיקטע זיינען נישט דערשינען פאַרן משפּט. לויט דער אינטערווענץ פון שטאָטראַט האָט דאָס מלוכהשע געריכט אָפּגעוואָרפן די אידישע תביעות און די באַשולדיקטע זיינען נישט געוואָרן באַשטראָפט.

אין 1466—1467 זיינען אין אַ מגיפה אויסגעשטאָרבן 3/4 פון דער באַפעלקערונג. דער מצב פון דער קהילה און פון די אידן איז געווען זייער אַ שלעכטער.

די קאַלישער אידן זיינען נישט ניצול געוואָרן פון שווערע געשעענישן, ווי דער משפּט פון יאָר 1557, ווען זיי זיינען געוואָרן באַשולדיקט אין גנבענען די האָסטיע פון קאָשטשאָל און אַ ריי געמשפּטע זיינען געוואָרן פאַראורטיילט צום טויט. אַ כוואַליע פון רדיפות מצד די שטאָטלייט איז אַריבער איבער די אידן אין יאָר 1566. די אידן כהן און די ברידער יוסף דוד און מאַרק האָבן דערלאַנגט דעם קעניג זיגמונט אויגוסט 6 דילעטאַריעס וועגן 11 רויבעריי־טאַטן, אָבער צוליב אומבאַקאַנטע סיבות האָט דער קעניג מבטל געמאַכט דעם ענין.

נישט ווייניק האָבן די אידן געליטן אויך פון די סטודענטן. אין 1571 האָבן די אידן, די ברידער שמאיל (שמואל) און משה מרדכאַוויטש און דער רב אָפּגעגעבן אין געריכט אויף אַ משפּט אין ענין פון דערמאָרדן זייער ברודער אליה (אליהו) דורך אַ סטודענט. נאָך אַ משא ומתן זיינען זיי געקומען צו אַ פּשרה מיט די שטאָטלייט און מבטל געמאַכט דעם משפּט. דער באַפולמעכטיקטער שמואל האָט באַקומען פון די קאַלישער שטאָטלייט אַנטשעדיקונג אין דער סומע פון 116 גילדן „פאַרן טויט פון דערמאָנטן אליה".

דאָס איז נישט געווען די איינציקע טאַט פון די סטודענטן. אַ קורצע נאָטיץ אין פּנקס פון דער קראָקעווער קהילה גיט איבער: „אין ק"ק קאַליש האָבן די שילער חרוב געמאַכט דאָס בית־הכנסת, גענומען די סת (ספר תורה), זי צעריסן. דאָס איז געווען אין יאָר אנש" (1591). ווייזט אויס, אַז דאָס איז געווען איינער פון די באַקאַנטע „שילער־געלויפן".

מיר האָבן נישט קיין ידיעות וועגן די געשעענישן אין קאַלישער אידישן לעבן. בלויז איינמאָל, אין יאָר 1487, ווערט דערמאָנט) האָט מען געדאַרפט באַצאָלן דעם יערלעכן שטייער. קיין פּרטים וועגן דעם ענין ווערן נישט אָנגעגעבן.

גענויערע ידיעות הויבן זיך אָן אין אָנהויב פון 16־טן י.ה.

לויט דער בקשה פון די קאַלישער אידן, באַפרייט זיי דער קעניג אַלעקסאַנדער — כדי אַרויסצוווייזן זיי זיין חסד — פון צו באַצאָלן אַלע אַלגעמיינע שטייערן. אין יאָר 1531 האָט דער קעניג זיגמונט געוואָלט שיצן די אידן קעגן די רדיפות מצד די קריסטן אין צוזאַמענהאַנג מיט די באַשולדיקונגען, אַז זיי באַנוצן זיך מיט קריסטלעכער בלוט צוליב ריטועלע צוועקן, און פאַרעפנטלעכט אַן אויפרוף, וואָס האַלט איין קראַפט אַלע אידישע געזעצן אין פּויזן, גניעזנאַ, קאַליש און אין אַנדערע שטעט פון גרויספּוילן. די תושבים פון די שטעט האָבן נישט קיין רעכט צו משפּטן אידן. רעכט צו משפּטן האָבן בלויז דער פירשט און דער וואָיעוואָדע. דעמאָנסטראַציעס, מהומות און שעדיקן אידן און זייער פאַרמעגן — איז פאַרווערט. מ'דאַרף אָפּהיטן די פרייהייטן און די עקזיסטענץ־שריפטן, וואָס זיי האָבן באַקומען. דער קעניג האָט באַשטימט שטראָפן פאַר יעדן, וואָס איז עובר אויף די דאָזיקע באַפעלן.

צוזאַמען מיטן אָנקום פון אַ צאָל פּליטים פון טשעכיע אין יאָר 1542 האָט די אידישע קהילה זיך אָנגעהויבן צו פאַרפעסטיקן. זי האָט באַקומען אַן עקזיסטענץ־שריפט — וואָס איז פאַרלוירן געגאַנגען אין לויף פון דער צייט און פון די געשעענישן — און אונטערגעשריבן אַ האַנדלס־אָפּמאַך מיטן שטאָטראַט. דער דאָזיקער פאַקט איז געוואָרן באַוואוסט פון אַ דאָקומענט פון די נײַנציקער יאָרן פון 16־טן י.ה., וואָס שטעלט פעסט, אַז די קהילות פון גניעזנאַ און קאַליש האָבן באַקומען פּריווילעגיעס און געחתמעט אויף האַנדס־אָפּמאַכן מיט זייערע שטאָט־פאַרוואַלטונגען.

אין יאָר 1517 האָט דער קעניג זיגמונט I געגעבן די פּויזנער אידן פרייהייט פון האַנדל אָן שטערונגען מצד דער שטאָט. דאַן האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַמף פון די שטעט, דערין אויך קאַליש, פאַר דער פרייהייט פון האַנדל.

די שטעט קעגן אידן

אין די שטעט האָבן די קריסטלעכע סוחרים פאַרשפּרייט לאָזונגען צו אָרגאַניזירן די שטעט קעגן די אידן מיטן ציל צו באַגרענעצן זייער האַנדל. אין יאָר 1521 האָבן די שטעט געשיקט דעלעגאַציעס צום סיים אין פּיאָטרקאָוו און דאָרט האָבן זיי משפּיע געווען אויפן קעניג מבטל צו מאַכן אַלע פּריווילעגיעס.

ווען די פויזנער סוחרים האָבן באשלאָסן ארייננצורייסן זיך אין די אידישע סקלאַדעס און זיי האָבן זיי חרוב געמאכט, האָט די געשיכטע געדינט ווי א ביישפיל אויך פאר די איינוואוינער פון ברעסט־קויאוו, גניעזנאָ, קראָקע און קאליש. אין יאָר 1527 זיינען אין קאליש געוואָרן אויס־געראַבעוועט די אידישע סקלאַדעס, געוועלבער און הייזער. די קאלישער סוחרים האָבן נישט געהאָלפן זייערע מעשים לגבי דעם שטאַטישן מסחר. להיפך, די קאלישער אידן, האָבן צוזאַמען מיט די אידן פון פויזן, קראָקע און בריסק ביים בוג פאַרנומען אין די יאָרן 1552—1572 איינעם פון די ערשטע ערטער אין מסחר קיין דאַנציג. זיי האָבן געפירט האַנדלס־געשעפטן נישט בלויז אין גרויספוילן, נאָר אויך אין מאַזאָוויע און אין אַנדערע ראַיאָנען פון פוילן.

פון די רשימות פון דער קאלישער צאָל־סטאַציע אין 1580—1581 דערוויסן מיר זיך, אז אידן האָבן דורכגעפירט דורך דער דאָזיקער סטאַציע 4,479 פעלן, צווישן זיי 734 פעלן פון אָקסן, 2370 ציגן, 500 קעלבער, 653 אַנדערע פעלן אויף פוטער. אחוץ די דאָזיקע סחורות האָבן זיי אדורכגעפירט 972 געוויכטן וואָל (פון 1135 געוויכטן), 30 געוויכטן חלב, 295 געוויכטן וואַקס, 5 געוויכטן פעפער און איין קאַסטן מעד.

אין דער זעלבער צייט (1581) האָבן זיי דורך דער צאָל־סטאַציע אין אושטשאַזאָוו דורכגעפירט פון 13,804 ציגן־פעלן — 11,201, פון 343 הירשן־פעלן — 180, 299 רינדן־פעלן, 154 פעקלעך שטאָף, 2 פעקלעך שלעזאָווער וועב, 1000 קאָסעס פון דער לאַנד־אויסאַרבעטונג (פון 6,450) און 20 געוויכטן זייף פון דער לאַנד־אויסאַרבעטונג (פון 54 געוויכטן).

דער פאַרנעם פון די אויבנדערמאָנטע סחורות באַווייזט, אז אידן האָבן פאַרנומען דאָס ערשטע אָרט אין האַנדל פון פעל, פוטער, וואָל, ביינוויל, געוועבן, וואַקס, חלב און אפילו זייף.

דער דאָזיקער האַנדל איז געווען קאָנצענטרירט ביי געציילטע שיכטן. פון א פאַרצייכענונג אין יאָר 1579 איז באַוואוסט, אז די קאלישער אידן האָבן געצאָלט שטייערן בלויז 130 גילדן פון גאַנצן סכום שטייער — 683 גילדן 4 גראָשן. 40 אידן האָבן נישט געצאָלט צוליב אָרעמקייט, דאָס הייסט, אז 30% פון אידישן ישוב זיינען געווען אָרעמעלייט. לויטן באַפעל פון קעניג זיגמונט זיינען אידן געווען מחויב צו צאָלן:

1. אידן־שטייער — Exacto judaica census et ordinarius.
2. אומגעוויינלעכע שטייערן — Contributiones.
3. אָפּצאָלן אין געלט, מאַטעריאַלן און אַרבעט — Solutiones, datio, angaria.

אין יאָר 1678 האָט דער סיים באַשלאָסן, אז אין הסכם מיט די געזעצן פון די יאָרן 1676 און 1677 באַקומען די קאלישער (און אויך לובלינער) אידן די רעכטן, פון וועלכע עס געניסן די פויזנער אידן. דער דאָזיקער באַשלוס האָט פאַרריכט זייער יורידישן מצב און געעפנט פאַר זיי נייע ווירטשאַפטלעכע מעגלעכקייטן.

אין יענער תקופה האָבן זיי אויסגעברייטערט דעם פאַרנעם פון זייער האַנדל. אין דער העלפט פון 17־טן י.ה. האָבן זיך איינגעשטעלט האַנדלס־פאַרבינדונגען מיט די לייפּציקער און ברעסלויער ירידים. אין יאָר 1674 האָט אויף די לייפּציקער ירידים זיך באַוויזן מאַרקוס (מרדכי בן יצחק) אלס פאָרשטייער פון די אידישע סוחרים אין קאליש. אין יאָר 1675 זיינען די ירידים געוואָרן שוין באַזוכט דורך 3 אידן פון קאליש, 1676 — 4, 1677 — 7, 1678 — 10, 1679 — 9, 1680 — 4. אין די יאָרן 1681—1699 האָבן אין די לייפּציקער ירידים זיך באַטייליקט 632 אידן פון פוילן, צווישן זיי 105 פון קאליש, לגבי 149 פון ליטע און 249 פון פויזן. די קאלישער סוחרים פאַרבינדן זיך אויך מיט ברעסלוי און ברענגען אירע סחורות אויף די ירידים. אין די יאָרן 1651—1738 ווערן אין באַזוכער־רשימות אויף די ברעסלויער ירידים דערמאָנט דורכשניטלעך 59 אידן פון קאליש.

אין יאָר 1678 זיינען געקומען פון פוילן אויפן ברעסלויער יריד 20 אידן, צווישן זיי 4 אידן פון קאליש. אין יאָר 1686 זיינען קיין ברעסלוי אריינגעקומען צווישן 16.3 און 5.4 — 332 אידן, 177 פון פוילן, צווישן זיי 32 פון קאליש. אין יאָר 1696 זיינען געקומען פון פוילן 73 אידן, צווישן זיי 14 פון קאליש.

אין יאָר 1698 האָבן די קאלישער אידן געשאַפן זייערס אן אייגענעם מנין צום דאַווענען. אין ברעסלוי האָבן זיי אויך געהאַט אן אייגענעם שתדלן, וואָס איז געשטאַנען אויף דער וואַך פון זייערע אינטערעסן.

א סך פון די סוחרים זיינען געפאָרן סיי קיין לייפּציק, סיי קיין ברעסלוי אויף א סטאַבילן

אופן, יאָר־יערלעך. צווישן די באַזוכער זיינען אויך געווען פאַרמיטלער און מיטעלע סוחרים, וועלכע זענען נישט נאָטירט געוואָרן אין די באַזוכער־רשימות כדי אויסצודרייען זיך פון אָפּצאָל, וואָס ווערט ארויפגעלייגט אויף די יריד־באַזוכער. אויף די ירידים האָט מען געבראַכט פעלן, פוטערוואַרג און מ׳האָט דאָרט געקויפט וועב־שטאָפן, גאַלאַנטעריע, זייד, אייזנוואַרג און איידל־שטיינער.

צווישן די סוחרים, וואָס האָבן באַזוכט לייפּציק דאַרף מען אָפּמערקן שמעון יצחק און זיין זון אשר אברהם (1624), און זיינע זין אַמשל און משה, וועלכע זיינען דאָרט געקומען יעדעס יאָר צווישן 1686 און 1736, חנוך יעקב, מארקוס און משה. אין די יאָרן צווישן 1678—1684 פון די פאַמיליעס הערץ, מארקוס, שמערלאָוויטש, וואָלף.

די ברעסלויער ירידים זיינען געוואָרן באַזוכט דורך אשר, יצחק, יעקב לעבל, מיכאל, משה, שמואל אברהם אין די יאָרן 1685—1702, מארקוס יצחק און זיין זון, יצחק מארקוס דראַר, יעקב באַרבער, קאָפּל גאָלדשמידט פון דער סוחרישער פאַמיליע יאַכען אַלעקסאַנדער, יעקב אברהם, יעקב ליפּמאַן, אהרן, יעקב לאַזאַרוס, שמואל יאַכען אין די יאָרן 1685—1702, פון דער פאַמיליע קאָפּהאַן אברהם און מארקוס אין די יאָרן 1652—1696.

אין סוף פון 17־טן י.ה. און אין אָנהויב פון 18־טן י.ה. האָבן פּוילישע אידן זיך באַזעצט אין ברעסלוי. אין יאָר 1722 האָבן אין ברעסלוי זיך געפונען 159 פּוילישע אידן, צווישן זיי 3 פון קאַליש. דער דאָזיקער פּרט באַווייזט, אַז די האַנדלס־פאַרבינדונגען מיט ברעסלוי זיינען געווען סטאַבילע. די קאַלישער אידן האָבן געבראַכט זייערע סחורות נישט בלויז אויף די ירידים אין ברעסלוי, נאָר אויך אין פאַרשידענע מקומות אין שלעזיע.

מלאכה

א ריי אידן האָבן זיך מפרנס געווען אויך פון מלאכה. צוליב פאַרשטענדלעכע סיבות זיינען געוויסע מלאכות געווען פאַרבונדן נאָר מיט אידישע בעלי־מלאכות, ווי שניידערס, קצבים, בעקערס, וועבערס. אָט די מינים בעלי־מלאכות, ווי אויך קירזשנערס, פלעכטערס, גאָלדשמידן האָבן געאַרבעט נישט בלויז פאַר אידן. פון א דאָקומענט פון יאָר 1538 איז אונדז באַוואוסט א אידישער מאָלער ביינישׁ (Byenas). דעם 23־טן אויגוסט 1538 האָט ער באַקומען פון קעניג זיגמונט I אַן „אייזערנעם בריוו". אין שייכות מיט זיין מאָלעריי האָט ביינישׁ געפירט א משפט קעגן א קריסטלעכן בעל־מלאכה.

דער דעקרעט פון קעניג זיגמונט פון יאָר 1513 איז, ווייזט אויס, ארויסגעגעבן געוואָרן צוליב א קאָנפליקט צווישן אידישע און נישט־אידישע קצבים. דער דעקרעט האָט באַשטימט, אַז אידן מעגן פאַרקויפן דאָס פלייש, וואָס איז לויט זייערע דינים פאַרבאָטן זיי צו נוצן, נאָר אין זייערע הייזער.

פון א באַשטעטיקונג פון האַנטווערקער־תקנות, וואָס זיי האָבן באַקומען אין יאָר 1657 און געוואָרן פאַררעגיסטרירט אין יאָר 1662 דורכן קעניג יאַן קאַזימיר, דערוויסן מיר זיך, אַז אידן האָבן זיך פאַרנומען מיט א סך מלאכות. זיי זיינען געווען רימערס, זאָטלמאַכערס, שמידערס, אויוונמאַכערס, סטאָליאַרעס, בייטלמאַכערס, שטריק־פלעכטערס, שניצערס און גלעזערס.

קיינער, א קריסט ווי א איד, פון די אויבנדערמאָנטע בעלי־מלאכות, האָט נישט געטאָרט אויסאַרבעטן אָדער פאַרקויפן זיין פּראָדוקציע אויפן באָדן פון דער שטאָט, פון די אַדלליייט און פון די גייסטלעכע און אויך אין די פאַרשטעט „און נישט וואַגן צו ברענגען ארויסגעעפנדיקטע פּראָדוקציע פון אַן אַנדער אָרט, אויב ער איז נישט קיין מיטגליד פון היגן צעך" (דאָס הייסט אין קאַליש), אונטער דער דראָאונג פון קאָנפיסקירן די סחורה לטובת דער שטאָט, דורך די פירער און מיטגלידער פון פּראָפעסיאָנעלן צעך, מיטן וויסן פון דער מאַכט. דאָס איז אָבער נישט געווען חל אויף די ירידים, וועלכע האָבן באַקומען א רעכט דערויף. יעדער בעל־מלאכה, וואָס איז אריין אין צעך, איז געווען מחויב צו באַצאָלן איין גילדן מיט 18 גראָשן. בלויז איין מלאכה איז געווען פאַרבאָטן פאַר אידן: לויט רעגולאַמין פון פעלדשער־צעך (cech cyrulików). פון יאָר 1672, האָבן אידן נישט געטאָרט זיך פאַרנעמען מיט דער „פעלדשער־פּראָפעסיע". מען קען אָבער זיך משער זיין, אַז דער פאַרבאָט איז נישט געווען חל אויף דער אַרבעט צווישן דער אידישער באַפעלקערונג.

אין דער צווייטער העלפט פון 17־טן י. ה. האָבן די קריסטלעכע סוחרים אין קאַליש פאַרשטאַרקט זייער קאַמף קעגן די אידן, און נישט אַדורכגעלאָזט קיין שום געלעגנהייט צו העצן קעגן זיי,

בכדי אונטערצוגראָבן זייערע ווירטשאַפטלעכע פּאָזיציעס. אין יאָר 1672 האָבן זיי אפילו פאַר־שפּרייט א שאַרפע דעקלאַראַציע קעגן אידן מיט אזא אינהאַלט:

„היות ווי אין די פריערדיקע יאָרן האָט זיך פאַרשפּרייט דאָס רשעות פון די אומגלויביקע אידן, רעקאָמענדירן מיר די אָנפירער פון אונזער צעך, די איצטיקע ווי די קומענדיקע, אז זיי זאָלן נישט דערלויבן די אידן אויסצושטעלן זייערע סחורות אויף די ירידים אפילו איין טאָג, אָדער צו האַנדלען אין געדינגענע הייזער, און נישט אין זייערע אייגענע הייזער, אָדער אין פרעמדע, אָדער אין וועלכן ס'איז אָרט פון שטאָט, מיט סחורות, וואָס זיינען פאַראַן אין די געוועלבער, אָדער מיט יענע, וואָס דאַרפן א באַזונדערע דערלויבעניש פון דער שטאָט. אויב די אידן וועלן נישט איבערייסן מיט דעם, וועלן אונזערע אָנפירער און די דינער פון געריכט, פון שטאָט אָדער פון לאַנד, האָבן דאָס רעכט צו פאַרקויפן, וואָס זיי וועלן געפינען. קיין שום אייגנטימער פון א געוועלב אין אונזער שטאָט האָט נישט קיין רעכט דאָס געוועלב צו פאַרדינגען עמעצן אָדער דערלויבן אריינצופירן דאָרט סחורה עמעצן, וואָס איז נישט קיין מיטגליד פון סוחרים־צעך, מעג ער זיין א קריסט צו א איד. יעדער וואָס וועט עובר זיין אויפן פאַרבאָט, וועט פאַרלירן זיין געוועלב. דאָס זעלבע איז שייך אַנדערע געוועלבער אין מיטן שטאָט און אין די געמויערטע הייזער אין די גאַסן.

אונטערגעשריבן: פּאַול איוואַנאָוויטש בעבער

א באַזונדער קאַפּיטל שטעלט מיט זיך פאָר די פּאָליטיק פונעם סיימיק פון די וואָיעוואָדשאַפטן פויזן און קאַליש לגבי די אידן.

אין יאָר 1589 האָבן די סיימיקעס, וואָס זיינען זיך צונויפגעקומען פאַרן אַלפּוילישן סיים פון 31־טן יאַנואַר — 3־טן פעברואַר, אַרויסגעגעבן די וואָיעוואָדשאַפטן־דעפּוטאַטן צום סיים אַן „אינסטרוקציע" אין פּאַראַגראַף 31: נישט אַרענדירן צו אידן דעם אַקציז פון משקאות (czopowe). אין יענעם יאָר האָט די פאַרזאַמלונג פון סענאַטאָרן און סיים־דעפּוטאַטן פון די וואָיעוואָדשאַפטן, דעם 20.9 אין לענטשיץ, באַשלאָסן: „ערב דער אינוואַזיע פון די טאַטאַרן קיין אוקראַינע, וואָלין און פּאָדאָליע דאַרף מען אויך אויף די אידן אַרויפלייגן מלחמה־שטייער פאַר דער מאָביליזאַציע פון זעלנער לויט דער אָפּשאַצונג פון וואָיעוואָדע־אַמט". אין אָקטאָבער 1596 האָבן די וואָיעוואָדשאַפט־פאַרשטייער פון פויזן און קאַליש דערלאַנגט דעם קעניג זייערע תביעות (postulata) אין דער צייט פון דער סיים־סעסיע, אין וועלכער זיי שטעלן פעסט, אז די אידן האָבן צעשטערט די שטאָטישע סקלאַדעס, זיי „זיינען די הערשער און יעדן טאָג ברענגען זיי אונדז שאָדן און דערפאַר הייבן די סוחרים אויף די פרייזן פון די אַרטיקלען".

דעם 12.1.1597 האָבן די סיימיקעס איבערגעחזרט זייער פאָדערונג נישט צו אַרענדירן די אידן דעם משקאות־אַפּצאָל און דערצו נאָך פאַרלאַנגט צו פאַרווערן אידן זיי זאָלן זיין צאָל־באַאַמטע און צאָל־איינמאָנער. קריסטלעכע צאָל־באַאַמטע, וואָס וועלן באַשעפטיקן אידישע באַאַמטע און איינקאַסירער, וועלן ווערן באַשטראָפט מיט 400 גזשיווניעס און מיט אזא סכום וועט אויך ווערן באַשטראָפט דער איד.

קאַמף מיט די שטאָט־לייט

אחוץ די דאָזיקע באַגרענעצונגען זיינען נאָך די קאַלישער אידן געשטאַנען אין א שווערן קאַמף מיט די שטאָט־לייט. יענע האָבן נישט גערן געזען דעם וואוקס פון אידישן ישוב, וואָס איז, צוליב דער מוראַדיקער ענגשאַפט אויף דער אידישער גאַס, געווען געצוואונגען זיך אויס־צוברייטערן און צו קויפן וואוינונגס־הייזער אין שטאָט. אָט דער קאַמף האָט זיך געצויגן, ווי מיר וועלן ווייטער זען, ביז אין דער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט.

אין יאָר 1620 איז געהרגט געוואָרן א איד, לויט א קלאַנג — צוליב דעם וואָס ער האָט פאַרשוועכט דעם נאָמען פון יעזוסן. פאַר זיין טויט האָט ער איבערגעגעבן א בייטל. זיין שוואָער איז געווען דער שמש פון בית־הכנסת, און די אידן־פיינט האָבן פון אים פאַרלאַנגט דאָס בייטל מיט דער טענה, אז אינעווייניק געפינט זיך יעזוסעס בילד. דאָס מלוכהשע געריכט האָט געפסקנט, אז די קהילה דאַרף אים שטעלן פאַרן משפט פון וואָיעוואָדע, אויב זי וועט נישט פאָלגן, וועט מען אויפן פרנס פון דער קהילה אַרויפלייגן די שטראָף, וואָס דערוואַרט דעם שמש. דער שמש האָט זיך באַהאַלטן ביי א איד אין שטוב. די קהילה איז נישט געווען מחויב צו

ברענגען אים פאַרן פרעמדן געריכט, היות די גאַנצע באַשולדיקונג איז געווען אַן אויסגעטראַכטע. סוף כל סוף איז די אידן געלונגען מפייס צו זיין די קריסטן מיט א באַדייטנדיקער סומע. דאָס בּייטיקע געלט האָט געגעבן די פּויזנער קהילה: אין יאָר 1620 — 220 גילדן, דערנאָך 300 גילדן און 500 גילדן. די קאַלישער קהילה האָט דאַן זיך געפונען אין א נויט.

אין יאָר 1623 איז אין שטאָט אויסגעבראָכן א מגיפה, אין וועלכער עס זיינען אומגעקומען פיל אידן.

אין דער צייט פון דער מגיפה און נאָך איר האָבן די קאַלישער אידן א סך געליטן פון דער גיפטיקער העצע פונעם פוילישן דאָקטאָר סעבאַסטיאַן שלעשקאָווסקי (1576—1648), וועלכער האָט געוואוינט אין קאַליש פון יאָר 1621 ביזן טויט. אין יאָר 1623 האָט ער פאַרעפנטלעכט אין קאַליש א בוך וועגן דער מגיפה א.נ. Metodyczna nauka o ustrzeżeniu się w leczeniu morowego powietrza, także gorączkach jadowitych przymiotnych z pełociami. אין וועלכן ער שטעלט פעסט די סיבה פון דער מגיפה: „א שטראָף פון הימל פאַרן שמוץ און אויפזיכט, וואָס די שליאַכטע און די שטאָט־מאַכט ווייזט אויס לגבי די אידן". ער האָט באַשולדיקט די אידישע דאָקטוירים, אַז זיי פאַרגיפטן סיסטעמאַטיש זייערע קריסטלעכע פּאַציענטן.

נאָך הארבערע באַשולדיקונגען לגבי אידן און בעיקר קעגן אידישע דאָקטוירים האָט ער אַרויסגערוקט אין דער בראָשור:

"Jasne dowody o doktorach żydowskich że nietylko duszę ale i ciało w niebezpieczeństwo zginienia wiecznego, wdaja, Którzy żydów... przeciwko zakazowi Kosciola Św. za lekarzów wzywają (קלאָרע באַווייזן וועגן אידישע דאָקטוירים, וואָס וואַרפן אריין אין א סכנה פון אייביקן אומקום נישט בלויז די נשמה, נאָר אויך דעם גוף, די אַלע, וואָס לאַדן איין אידן אַלס דאָקטוירים, נישט געקוקט אויפן פאַרבאָט פון דער הייליקער קירכע).

אין זיין העפט: De Jugendis medicis atque Chirurgis Judaeis וואָס ער האָט אין יאָר 1630 געווידמעט דעם וואָיעוואָדע באַראַנאָווסקי פון שעראַדז, שרייבט ער, אַז „ווי א דאָקטאָר איז ער געצוואונגען צו רעדן וועגן מאָרד פון קריסטלעכע קינדער דורך אידן. דערפאַר איז פאַרווערט צו עסן און צו טרינקען מיט אידן און צו קויפן ביי זיי עסנוואַרג־כלים, ווארעם עס איז געפערלעך נישט בלויז צו רעדן מיט א איד, נאָר אויך זיך צו באַגעגענען מיט אים".

שלעשקאָווסקי האָט אויך פאַרגעשלאָגן א פּלאַן צו איזאָלירן די אידן אין ספּעציעל געשאַפענע דערפער, וואו זיי וועלן לעבן אַלס אונטערטאַנער פון די אדלליט. דאָס דאָזיקע בוך זיינס איז פאַקטיש א נאָכאַמונג פונעם בוך Zwierciadło (שפּיגל), 1618, פון ד"ר סעבאַסטיאַן מיצינסקי, וואָס איז פול מיט באַשולדיקונגען, רכילות און בלבולים אויף אידן.

אין ניסן ת"א (1641) האָט א משומד געמאַכט א בלבול אויף די קאַלישער אידן וועגן „שקר און פאַרברעכן". די קריסטן האָבן אום שבת זיך אריינגעריסן אין שול, צעריסן צוויי ספרי־תורה, צעוואָרפן און געטראָטן די שטיקער. פּרטים וועגן די באַשולדיקונגען קעגן די אידן זיינען נישט באַוואוסט און מען ווייסט אויך נישט צי די אידן זיינען געוואָרן געטרופן צום געריכט.

זייער פיל האָבן די קאַלישער אידן געליטן אין דער צייט פון דער צווייטער שוועדיש־פוילישער מלחמה, אין די יאָרן 1655—1659. דעם 21.7.1655, באַלד נאָך דער אינוואַזיע פון שוועדישן מיליטער קיין פּוילן, זיינען אָן א שלאַכט איבערגעגאַנגען אויף דער שוועדישער זייט די וואָיעוואָדעס פון פּויזן און קאַליש, בראש פון 15,000 מאַן, אָן שום ווידערשטאַנד, און אונטער־געשריבן א קעגנזייטיקן אָפּמאַך, לויט וועלכן יעדער איינער, וואָס וועט שטיצן די מענטשן פון קעניג יאַן קאַזימיר, וועט פאַרלירן זיין פאַרמעגן. אין אזא פאַרראַט זיינען דורך די פּאָליאַקן געוואָרן באַשולדיקט די אַריאַנער און די אידן.

פאַר דער דאָזיקער מלחמה איז קאַליש געווען די הויפּטשטאָט פון די וואָיעוואָדשאַפטן פון ווירטשאַפטלעכן שטאַנדפּונקט. קאַליש איז געווען סטאַביל און רייך. אירע לאַגערס זיינען געווען אָנגעשטאָפּט מיט פּראָדוקטן. לויט א סיים־באַשלוס פון מאַי 1655 זיינען די מויערן און פעסטונגען פון שטאָט געווען פאַרפעסטיקט.

ווען ס'זענען אָנגעקומען ידיעות, אַז דעם 31־טן יולי האָבן די שוועדן פאַרנומען פּויזן אָן א ווידערשטאַנד, איז אין קאַליש אויסגעבראָכן א בהלה. די רייכע שטאָטלייט און די אדלליט זענען מיט זייערע משפחות אַנטלאָפן קיין שלעזיע. באַזונדערס זענען די תושבים געווען דער־שטוינט פון דער שמועה, אַז אויך דער בירגערמייסטער און דער וואָיט האָבן בדעה צו אַנטלויפן.

ס׳האָט זיך אָבער ארויסגעוויזן, אז דער בירגערמייסטער האָט אוועקגעשיקט קיין ברעסלוי זיינע חפצים און זיין פארמעגן, אָבער ער גופא איז געבליבן אין שטאָט, ווו ער איז געשטאָרבן אין פרילינג 1656.

אין אויגוסט 1655 האָבן די שוועדן איינגענומען די שטאָט, און תיכף האָבן זיי אויף איר ארויפגעלייגט קאָנטריבוציע און שטייערן. אין א ספעציעלער פאראָרדענונג האָבן זיי פארווערט די שטאָטלייט און אידן, וואָס האָבן זיך פארנומען מיט מסחר, ארויסצופירן סחורות נישט באצאָלנדיק קיין צאָל. יעדער וואָס איז עובר אויף דער פאראָרדנונג וועט אלצדינג פארלירן. די דאָזיקע פאראָרדענונג האָט שטארק געטראָפן די אידן, ווייל זי האָט געהאמעוועט זייער האנדל.

ווען דער אָנפירער פון די פוילישע ארמייען, סטעפאַן טשערניצקי, האָט אָנגעהויבן זיין באפריי־אונגס־צוג אויף די געגענטן, אָקופירטע דורך די שוועדן, האָט ער גערודפט אידן מיט דער טענה, אז זיי האָבן געהאָלפן דעם שונא. קרוב 1800 שולן זיינען חרוב געוואָרן, ספרי־תורה האָט מען צעריסן, הונדערטער אידן זיינען געהרגעט געוואָרן.

אומגעבראכט 40 קהילות

בלויז אין גרויספוילן זיינען אומגעבראכט געוואָרן 40 קהילות. דעם 22׳טן אָקטאָבער 1656 איז טשערניעצקי אָנגעקומען קיין קאליש. דאָס שוועדישע מיליטער אונטער דער קאָמאנדע פון ווּרעסאָוויטש איז צעשלאָגן געוואָרן און די מערהייט — פארטיליקט. לויטן ספר „טיט היון״ זיינען אין שטאָט דערהרגעט געוואָרן קרוב צו 600 אידישע משפחות, צווישן זיי די עלטערן פון שבתאי באס, וואָס האָט זיך בארימט געמאכט אלס ביבליאָגראַף. די קהילה איז אינגאנצן חרוב געוואָרן. ערשט נאכן סוף פון דער מלחמה האבן אידן אויף ס׳ניי זיך באזעצט און באוויזן צוריק אויפשטעלן די קהילה מיט דער מאטעריעלער הילף פון דער פויזנער קהילה און מיט די הלוואות, וואָס זיי האָבן באקומען פון פויזן, ליסא און קראָטאָשין, און פון די גייסטלעכע אין שוועזשיניעץ, אויף א סומע פון 28,000 גילדן. צווישן די נייע איינוואוינער איז אויך געוועזן מאיר קרעמעניצער, דער זון פון רב און מקובל ר׳ יצחק, וועלכער איז בעת די גזירות ת״ח אנטלאָפן פון קרעמעניץ און געבראכט מיט זיך אויך דאָס פארמעגן. ווייזט אויס, אז בשייכות מיטן צוריקאויפשטעלן די קהילה, האָבן די אידן זיך געניויטיקט אין פלעצער. די קהילה האָט געקויפט באָדן ביי דער שטאָטמויער און אויפן פערדמארק, איין פלאַץ פון אדאם הייגאָוויטש און א צווייטן פון יאקוב און רעגינא גראבאָווסקי. די באָדנס זיינען געוואָרן פארקויפט מיט דער הסכמה פון דער שטאָט־פארוואלטונג. אין יאָר 1650 איז דער דאָזיקער הסכם געוואָרן באשטעטיקט דורכן קעניג יאַן קאזימיר.

אין יאָר 1670 האָט די רעגירונג געפירט אונטערהאנדלונגען מיט מאָסקווע און אין צוזאמענ־האנג דערמיט האָט מען איינגעמאָנט שטייערן. די אידן פון קאליש און פון פויזן זיינען געווען מחויב צו באצאָלן אויפן חשבון פון קאָפּשטייער פארן יאָר 1669 דעם פאָדקאָמאזשי פון שעראדז, זאפאָלסקי, א סומע פון 3,000 גילדן. אין יאָר 1670 האָבן אין קאליש זיך באזעצט א צאָל אידישע פליטים פון ווין. אין יאָר 1675 איז אין קאליש אויסגעבראָכן א שריפה, וואָס האָט פארשאפט די אידן גרויסע היזקות.

ווייזט אויס, אז די שטאָטלייט האָבן מורא געהאט פאר אן אויסברייטערונג פון אידישן ישוב מחוץ פון דער אידישער גאס, און זיי האָבן באוואָרנט, אז דער קעניג יאַן סאָביעסקי (1624—1696), וואָס האָט שוין געהאלטן ביים באשטעטיקן די געזעצן און פריווילעגיעס פון דער שטאָט, זאָל באשטעטיקן אין א באזונדערן אָפּזאַץ די פארשטענדיקונגס־פאראגראפן פון דער שטאָט מיט די אידן פונעם יאָר 1540. די שטאָטלייט האָבן געטענהט, אז לויט יענער פארשטענדיקונג איז די אידן פארווערט צו בויען אָדער צו קויפן הייזער, צו האלטן שענקען — פאָדערונגען, אויף וועלכע זיי האָבן זיך אָנגעשפארט אין זייער העצע קעגן אידן ביז אין דער ערשטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט.

אין יאָר 1676 (דעם 26־טן אפריל) האָט דער קעניג יאַן III באשטעטיקט, לויט דער בקשה פון די קהילה־פרנסים, די עקזיסטענץ־שריפטן פון די קאלישער אידן. צום סוף פון דאָקומענט האָט דער קעניג אונטערגעשטראָכן, אז „אויך מיר, דער קעניג יאַן III, זיינען געניייגט מסכים צו זיין מיט דער אויבנדערמאָנטער בקשה און באשטעטיקן דעם דאָקומענט אין אלע זיינע פונקטן, פארנעם און באדינגונגען״.

דאס קהילה-לעבן

די סטרוקטור פון דער קהילה, אירע אויפגאבעס, דער באשטאנד פון דער אנפירונג, דאס באאמטנטום, די געלט־ווירטשאפט, קאליש און די אינסטיטוציעס פון דער אידישער אויטאנאמיע.

ער אויסערלעכער פאקטאר, וואס באשטימט די קהילה־ראמען, איז דער קעניג, וועלכער איז דער מקור פון אלע מלוכה־געזעצן. די אידן זיינען זיין קנין. זיי וויזן אים ארויס א באשטימטע אונטערטעניקייט און געניסן פון זיין שוץ. דער אינערלעכער מקור פון דער געזעצגעבונג איז דער אידישער משפט, וואס איז באזירט אויף חומש, תלמוד און פוסקים. דער יסוד פון אלע שפעטערדיקע עקזיסטענץ־שריפטן איז די פריווילעגיע פון באלעסלאוו פון קאליש פונעם יאר 1264. אט די עקזיסטענץ־שריפטן האבן באשטימט די ענינים פון מסחר, הלוואות אויף פראצענט, שבועות און אלגעמיינע תקנות פון דער קהילה און פון משפט. די פרטים זיינען פעסטגעשטעלט געווארן אין די פריווילעגיעס, וואס די קעניגן פלעגן צוטיילן די באזונדערע קהילות.

מיטן פארפעסטיקן זיך פון דער קהילה־אויטאנאמיע און איר אויסברייטערונג, האבן די קהילות, אנהויבנדיק פון יאר 1527, געשלאסן אפמאכן מיט זייערע וואיעוואדעס אויפן יסוד פון די תקנות פון די קעגנזייטיקע באציאונגען (Ordynacje).

די רעזשים־אנטוויקלונג פון דער קאלישער קהילה איז באשטימט געווארן, פונקט ווי אין אנדערע קהילות, דורך די עקזיסטענץ־שריפטן, און בעיקר אויפן גרונט פון די אידישע דינים. דער קעניג סטעפאן באטארי (1586—1576), וואס האט געשטיצט די אידן, האט נאך זיין קרוינונג באשטעטיקט די וויכטיקסטע און ספעציעלע עקזיסטענץ־שריפטן, באשטימט דעם אופן פון משפט ביי אידן און אויסגעברייטערט די אויטאנאמיע פון די גרויסע קהילות אין פוילן, צווישן זיי קאליש.

בראש פון אידישן ישוב איז געשטאנען דער קהל, וואס איז, פון ארגאניזאציאנעלן שטאנד־פונקט, געווען ענלעך צו דער שטאט־פארוואלטונג. פינף פרנסים האבן אנגעפירט מיט די קהילה־ענינים און אינסטיטוציעס און געזארגט פארן בודזשעט פון די הכנסות און הוצאות. זיי זיינען געווארן אויסגעוויילט דורך די קהילה־מיטגלידער, וועלכע האבן אויך פעסטגעשטעלט די אדמי־ניסטראטיווע ליניע. די טעטיקייט־ראם אירע נעמט ארום: אדמיניסטראטיוו־פינאנסיעלע, גע־ריכטלעכע און דערציאונגס־אויפגאבעס און רעליגיעזע ענינים.

די קהילה רעפרעזענטירט די אידן און פארמיטלט צווישן די מאכט־ארגאנען און דעם אידישן ישוב. זי איז די ערשטע געריכטלעכע אינסטאנץ, און אין באשטימטע פאלן — די העכסטע.

דער קהילה־רעזשים

לויטןביישפיל פון די שטעט, אויפן יסוד פון מאגדעבורגער געזעץ, איז אויך דער קהילה־רעזשים באשטאנען פון 3 שטופעס פאראלעל צו פאלגנדיקע 3 שטופעס, א) ראט (consules); ב) גע־שוואוירענע לאווניקעס (Lawa scabini, iurati); ג) „די פערציק פערזאן" (quadraginta). און אזוי איז אויך די קהילה געווען צונויפגעשטעלט: א) די עלטסטע, פרנסים אדער ראש־הקהלה אין דער צאל פון 3—5; ב) „די גוטע"; ג) דאס קהל, אדער די „קרואי העדה".

בראש פון דער קהילה זיינען געשטאנען די עלטסטע — די פרנסים. זיי זיינען געווען פאר־אנטווארטלעך פאר די מאכט־ארגאנען. נאכן אויסוואל האבן זיי אפגעגעבן א טריי־הייט־שבועה דעם קעניג און דער מדינה. זייער אויסוויילן האט געמוזט באקומען א באשטעטיקונג פון וואיעוואדע, און אין פריוואטע ישובים — די באשטעטיקונג פונעם ארט־אייגנטימער, אדער זיין באפול־מעכטיקטן. זיי בייטן זיך יעדן חודש ביים אויספירן זייערע פליכטן, און דער, וואס פירט אויס די אויפגאבע, ווערט אנגערופן פרנס החודש (senior mensis). אין דעם חודש פון זיין טעטיקייט איז ער דער מושל אין דער קהילה מיט א דעצידירנדיקער דעה. ב) „גוטע" (ławnicy, boni viri), פון דריי ביז 5. זיי זיינען שטעלפארטרעטער פון די פרנסים און זיי זיינען אויך בייזיצער אין געריכט מיטן אידישן ריכטער פון וואיעוואדע, ג) קהל, עדה. זייער צאל אין קאליש איז לויטן ארט און דער צייט, מ'קען זיך משער זיין, אזוי ווי אין פויזן — 5.

אויסער דעם זיינען אויך געקליבן געוואָרן קאָמיסיעס:
1. גבאים פון צדקה גדולה, 3—7.
2. רעכנמייסטער.
3. מארק־פרנסים, אכטונג צו געבן אויף געוויכטער, מאָסן, אויף דער ריינקייט פון די גאסן, אויף די נאכט־וועכטער און אויף דער כשרות פון פוטער, קעז און וויין.
עס זיינען אויך געווען סוב־קאָמיסיעס, אכטונג געבן אויף דער שחיטה און פלייש־פארקויף, אויפן דינגען משרתים און דינסטן א.א.וו.
4. א גבאי פון דעם תלמוד־תורה.
5. א גבאי פון בית־הכנסת
6. א גבאי פאר ארץ־ישראל־געלטער.
7. א גבאי פאר פדיון שבויים, באזונדערס אין 17־טן י.ה., אין דער מלחמה־צייט.
8. גבאי פון קאסע.
9. גבאים אויף אויסטיילן קהילה־שטייערן.
פרנסים פון די בעלי־מלאכה־חברות.

אויב ס׳איז נויטיק געווען, זיינען אויך באשטימט געוואָרן אנדערע קאָמיסיעס, ווי צום קאמף קעגן לוקסוס, אכטונג צו געבן אויף דער מאָראַל, אויף די חברות אין שטאָט. די ציווילע געריכטס־ענייגים צווישן די אידן גופא זענען געלעגן אין די הענט פון די דיינים. עס האָבן עקזיסטירט 2—3 בתי־דין, וואָס זיינען באשטאנען פון 3—5 דיינים.

יעדער איינער פון די אמטירנדיקע איז געוויילט געוואָרן בלויז אויף איין יאָר. די וואַלן זיינען פאָרגעקומען אין ערשטן טאָג חול המועד פסח. אין אלע קהילות, אויך אין קאליש האָבן די גרויסע עשירים געקענט ווערן באשטימט פארן קהל, און בעיקר האָבן געקענט אויסגעוויילט ווערן אויף ס׳ניי פערזאָנען פון אלטן קהל.

אין פויזן, און מסתמא אויך אין קאליש, זענען קהילה־וואַלן פאָרגעקומען אויף אזא אופן: די עלטסטע האָבן אריינגעוואָרפן אין קעסטל 21 נעמען פון חשובע בעלי־בתים און ארויס־געצויגן פון דאָרט לויט א גורל 7. די, וואָס זענען ארויס אין גורל, זענען געווען די בוררים און זיי האָבן נאָמינירט דעם נייעם קהל. די בוררים האָט מען אין געוויסע קהילות גערופן „אספת רח״ש״, אין פויזן — „כשרים״. זיי האָבן אויך געגעבן אינסטרוקציעס דעם נייעם קהל.

רבנים כדי אויסצופילן די קהילה־אויפגאַבעס זיינען געווען נויטיק, אויסער די כלי־קודש, אויך באאמטע. בראש פון דאָר באאמטן־היעראַרכיע אין דער קהילה שטייט דער רב. ער איז נישט בלויז דער העכסטער פון די באאמטע, נאָר דער גייסטיקער מנהיג און דער אויפזעער איבערן רעליגיעזן לעבן פון דער קהילה.

אין 15טן י. ה. זיינען אויפן כסא רבנות געזעסן על פי רוב פארמעגלעכע, וואָס די פענסיע איז ביי זיי נישט געווען וויכטיק. דערפאר זענען זיי לחלוטין געווען אומאָפהענגיק פון די קהילה־פרנסים. דער מעמד פון די רבנים אין 17—18 יאָרהונדערט האָט זיך אָנגעהויבן ענדערן.

די נעמען פון די רבנים אין דער ערשטער תקופה פון דער קאלישער קהילה זענען נישט באוואוסט, אָבער אין דער רבנישער ליטעראַטור פון יענער צייט רעדט זיך וועגן א „היתר פון די אמאָליקע רבנים״ און „חידושי רבנו מקאליש״. מ׳דארף דערפון מאכן אַן אויספיר, אז אויפן קאלישער כסא רבנות זענען געזעסן גדולי התורה, געקומענע מחוץ פון דער שטאָט, היות די קאלישער קהילה האָט קיינמאָל נישט באשטימט עמעצן פון דער שטאָט אלס איר רב.

דער ערשטער רב, וואָס איז באוואוסט לויטן נאָמען — 1639—1643 — איז הרב שלמה זלמן בר׳ ירמיהו יעקב. נאָכדעם ווי ער האָט פארלאָזט קאליש, האָבן אמטירט די רבנים: ר׳ אליהו בר׳ יחיאל אין יאָר 1647, ר׳ יהודה קרא, ר׳ ישראל בר׳ נתן שפירא (1639—1657), ר׳ יהודה בר׳ ניסן (ביז 1695. אין דער צייט פון זיין אמטירן איז געווען טעטיק דער גאון ר׳ אברהם אבעל, דער זון פון קדוש ר׳ חיים סגל הלוי גאָמבינער (1634—1682), מחבר פון „מגן אברהם״.

צו די גדולי התורה פון יענער צייט געהערט אויך יעקב בן יוסף שטרימער, דער עלטסטער ברודער פון שבתאי באס. ער איז געבוירן געוואָרן אין קאליש. זיינע עלטערן זיינען אומגעקומען אין שטאָט בעת דעם שוועדישן קריג (1658). נאָכן קדושים טויט פון זיינע עלטערן האָט ער זיך באזעצט אין שרים און געוואָרן דאָרט רב. ער איז געווען פון די ווינציקע אין גרויספוילן,

וואָס האָבן סימפּאַטיזירט מיט שבתי צבי. נאָכדעם ווי שבתי צבי איז איבערגעגאַנגען צום איסלאַם, האָט ער אים דערמאָנט בלויז מיט קללות, איבערגעריסן אַלע זיינע פאַרבינדונגען מיט די שבתי־צביניקעס און ער האָט זיי אַפילו גערודפט אין פּוילן. זיינע בני־דור לויבן אים ווי אַ גאון און אַ באַשיידענער מענטש. אין יאָר 1687 האָט ער געהאַלטן אַ תלמוד־תורה אין אַדריאַנאָפּאָל. אין יאָר 1700 האָט ער זיך געזעגנט צווישן די אַשכּנזישע למדנים אין ירושלים.

דער דואַליזם און די אויפגאַבעס פונעם רב האָט געשאַפן אַן אומקלאָרן יורידישן מצב, כאָטש אין דער פּריווילעגיע פון קעניג זיגמונט פון יאָר 1551 פאַר די אידן פון גרויספּוילן (doctor stu. iudex legatis), האָט דער רב געהאַט דאָס רעכט צו דעצידירן אין אַלע ענינים לויטן אידישן דין. דער רב איז נישט פאַראַנטוואָרטלעך פאַר קיין שום אינסטאַנץ, נאָר פאַרן קעניג אַליין, כדי ער זאָל זיין אין שטאַנד אויסצופירן זיין אויפגאַבע בעסער און ווי עס געהער צו זיין. אויב בראש פון דער קהילה האָט זיך געפונען אַ פּרנס אַ תקיף, האָט די פּאָזיציע פון רב גורם געווען צו סכסוכים און צו אָפּהענגיקייט פון אים. דער רב פלעגט אונטערשרייבן אַלע באַשלוסן פון קהל, ער האָט דורכגעפירט די וואַלן און אַכטונג געגעבן אויף זייער ריינקייט. ער האָט אויסגעטיילט די טיטולן „חבר" און „מורנו". צוליב דעם, וואָס דער רב איז געווען אויסגעוויילט און נאָמינירט דורך די קהילה־פּרנסים, איז ער תמיד געווען אָפּהענגיק פון זיי מאַטעריעל, אויב ער איז נישט געווען פון קיין פאַרמעגלעכער משפּחה.

דעם רב האָט מען געוויילט פּונקט ווי די פּרנסים. נאָך זיין וואַל האָט ער באַקומען דאָס כתב רבנות — אין 18־טן י.ה. האָט מען דאָס כתב גערופן קאָנטיס — וואו ס'זיינען געווען אויסגערעכנט די רעכטן, פליכטן, געלט פון חתונות, צוואות, פּסקי־דינים און אויך די געשעפטס־ענינים פון זיינע משפּחה־מיטגלידער. אין 17—18 י.ה. איז דאָס געהאַלט פון אַ רב אין אַזאַ קהילה ווי קאַליש געווען — 3—10 גילדן אַ וואָך. חוץ דעם האָט ער באַקומען געצאָלט פאַר צוויי דרשות, פאַר פּסח און פאַר עשרת ימי תשובה. פאַר מסדר זיין חופּה וקדושין האָט ער באַקומען 1 גילדן מיט 18 גראָשן פאַר יעדן הונדערטער נדן. פאַר אַ גט האָט ער באַקומען 4 גילדן.

פון אַנדערע באַאַמטע דאַרף מען דערמאָנען דעם ראש ישיבה, וואָס האָט אָפטמאָל קאָנקורירט מיטן מרא דאתרא.

צווישן די אַדמיניסטראַטיווע באַאַמטע האָבן זיך געפונען:

1. דער קהל־שרייבער. ער האָט געדאַרפט קענען אויך די פּוילישע שפּראַך, לכל הפּחות אין ריידן. געהאָלפן האָט אים דער שרייבער פון וואָיעוואָדישן געריכט (notarius Judaeorum), וועלכער איז געווען אַ קריסט און טיילמאָל — אַפילו אַן אַדעליקער.
2. די שמשים (szkolnicy). ווען די טעטיקייט פון קהל איז געוואָרן אַ שטאַרקערע, זענען געווען נאָך מינים שמשים: פון בית־הכנסת, בית־עלמין, פון אידישן בית־דין און פון וואָיעוואָדישן געריכט. פון בית־דין שמש האָט מיט דער צייט זיך אַנטוויקלט די געשטאַלט פון אַ שתדלן (Syndicus).

דער ערשטער שתדלן אין קאַליש, וואָס איז אונדז באַוואוסט, איז ר' לייב שתדלן. ער האָט אויסגעפילט זיין אויפגאַבע אַ סך יאָרן אין סוף פון 17־טן י.ה. פון 1700 ביז 1709 איז ער געווען אויך שתדלן אין פּויזן. דאָרט האָט ער באַקומען אַ וואָכנטלעכן געהאַלט פון 5 גילדן.

די קהילה האָט אויך אויסגעהאַלטן אַ דאָקטער, אַן אַפּטייקער, פעלדשערס, אַ היבאַם, וועכטער, אינקאַסענטן און אויך בריוטרעגער. די טעטיקייט פון דער קהילה איז בעיקר געווען אַ פילאַנ־טראָפּישע — פאַרנעמען זיך מיט אָרטיקע אָרעמלייט, מיט די דורכגייענדיקע אורחים, שטיצן בעלי־בתים, וואָס זענען געוואָרן פאַראָרעמט, אויפזיכט איבער דער זיך לערנענדיקער יוגנט און איבער די יתומים, הכנסת כלה, מעדיצינישע הילף און איינאָרדענען אין קראַנקנהויז. ביי דער קהילה האָט עקזיסטירט אַ מין שפּיטאָל — אַ הקדש — וואָס האָט געדינט אויך ווי אַ דאַך איבערן קאָפּ פאַר היימלאָזע, קאַליקעס און אינוואַלידן. מיט די קראַנקע האָבן זיך פאַרנומען אַ דאָקטאָר־ספּעציאַליסט און אַ פעלדשער. עס לייגט זיך נישט אויפן שכל, אַז אין אַזאַ קהילה ווי קאַליש זאָל נישט זיין קיין דאָקטאָר־ספּעציאַליסט.

אין דאָקומענטן ווערן אידישע ד"ר מעד. דערמאָנט ערשט אין 18־טן יאָר־הונדערט, ס'איז אָבער באַוואוסט, אַז אין דער צווייטער העלפט פון 17־טן י.ה. איז אין קאַליש געווען טעטיק דער דאָקטאָר משה בן בנימין וואָלף. ער האָט פאַרפאַסט די מעדיצינישע ביכער

„ירושת משה" (ווילהעלמסדאָרף 1677) מיט 100 פאראגראפן אין דער דייטשער שפראך און „ירום משה" (אמסטערדאם 1679). דווקא אין 16־טן און אין 17־טן י.ה. האָבן אין פויזנער געגנט געארבעט דאָקטוירים־ספעציאליסטן (ד"ר דע לימא, ווינקלער אין דער שטאָט פויזן).

די קהילה האָט אויך געזאָרגט פאר א באָד און א מקווה.

בכדי אויסצוהאלטן די באאמטע און די אנטשטאלטן, און אויך אויף צו דעקן די גרויסע הוצאות, איז געפירט געוואָרן א געאָרדנטע פינאנס־ווירטשאפט.

אין די הוצאות זיינען אריינגעגאנגען אויך די שטייערן פארן מלוכה־אוצר:

א. אידישע נאָרמאלע שטייערן:

1. סטאציינע (Stacyjne), געלט און ווערטפולע חפצים, וואָס איז געוואָרן איינגעצאָלט אויף אויסהאלטן דעם קעניגלעכן הויף און די קעניגלעכע קיך. שפעטער זיינען די חובות פארביטן געוואָרן אויף א סטאבילן אָפצאָל (Stacyjne Królewskie), וואָס איז איינגעצאָלט געוואָרן דורך יעדער קהילה צום קעניג גופא אָדער צו אנדערע פערזאָנען לויט זיין אָנווייזונג.
2. (Szpilkowe, podymne) „אידישער שאָס" (Szos) — א ספעציעלער שטאָטישער שטייער פאר אידן.
3. קאָפשטייער, אָנהויבנדיק פון יאָר 1549, אין דער סומע פון 1 גילדן פאר א פערזאָן. דער דאָזיקער שטייער האָט געדארפט באפרייען די אידן פון אנדערע שטייערן. היות ס'איז נישט געווען קלאָר, צי דער שטייער איז פאר א משפחה אָדער פאר א פערזאָן, זיינען די אנדערע שטייערן נישט בטל געוואָרן. אין די ערשטע יאָרן האָט יעדע קהילה געצאָלט פאר זיך — אין יאָר 1579 האָבן די קאלישער אידן באצאָלט 130 גילדן; שפעטער האָט יעדעס לאנד געצאָלט דורך דער אויבער־קהילה — קאליש דורך פויזן. נאָכן שאפן דעם ועד ארבע ארצות איז דער פינאנס־מיניסטער אדורכגעקומען מיטן ועד וועגן אן אָפצאָל פון א גלאָבאלע סומע, וואָס איז דורך די אידן פונאנדערגעטיילט געוואָרן צווישן די לענדער און קהילות. אין יאָר 1581 האָט דער שטייער אין גאנץ פוילן באטראָפן 15,000 גילדן, 1589 — 20,000, 1590 פוילן — 20,000; ליטע — 6,000 גילדן.

אין יאָר 1620 האָט בלויז פוילן איינגעצאָלט 70,000 גילדן. דעם 13.1.1655 איז געוואָרן איינגעצאָלט אויפן חשבון פון קאָפשטייער פאר 1655 — 16,903 צו די דראגונער פון טשערניעצקין.

4. קוואַרטיר־שטייער (Kwarterowy). די מיליטער־אָפיצערן האָבן נישט געוואָלט וואוינען אין אידישן פירטל, און אויך די אידן האָבן נישט גערן געוואָלט איינקוואַרטירן ביי זיך זעלנער, דערפאר האָט מען מסכים געווען צו צאָלן פאר זיי קוואַרטיר־געלט. ס'האָט געטראָפן, אז די קהילה האָט באצאָלט די קאָסטן פון די קאזארמעס און אָפיצערן־דירות מחוץ פון אידישן פירטל, אָדער דירעקט אין קאסע פון באטאליאָן.

ב. אומגעוויינלעכע שטייערן:

1. קרוינונג־געלט. בעת דער קרוינונג פונעם קעניג האָבן אידן געדארפט אריינטראָגן א ספעציעלע גאָב.
2. אויף צאָלן די מדינה־חובות, לויט די אָנווייזונגען פונעם קעניג.
3. אויף מלחמה־צוועקן: אין יאָר 1655 איז אין צוזאמענהאנג מיטן אויסרופן אן אלגעמיינע מאָביליזאציע, ארויפגעלייגט געוואָרן אויף די פוילישע אידן א שטייער פון 20,000 גילדן. אויפן חשבון פון דעם דאָזיקן שטייער איז דעם 7.8.1655 איינגעצאָלט געוואָרן 4,000 גילדן. דערפון איז אויסגעפאלן אויף די אידן פון קראטשין און קאליש 1,200 גילדן. אין יאָר 1669 האָבן די ביידע קהילות באצאָלט 3,000 גילדן.
4. אויף מתנות (Subsidia charatativa) פארן סולטאן און פאר די כאנען.
5. אלע מיני פדיונות און הארעטשן, מתנות און אָפצאָלן פאר אדלליט, באאמטע, שטאָט־פארוואלטונגען, קירכעס, גייסטלעכע, שולעס (שילער־געלויף). קאליש האָט איינגעצאָלט באשטימטע סומעס דעם רעקטאָר פון שולע ביז 1463, שוחד־געלט פאר די קריסטן אין יאָר 1620 — 1020 גילדן, און קאָנטריבוציעס פאר די אָקופאציע־ארמייען, ווי למשל די שוועדן.

ג. אַלגעמיינע שטייערן:

1. שטאַטישער „שאָס": זינט דעם צווייטן צענדליק פון 17־טן י.ה. צאָלן די אידן פאַרמעגן־שטייער גלייך מיט אַלע איינוואוינער פון שטאָט.
2. שטייער פון שפּייז־פּראָדוקטן צוזאַמען מיט די שטאָט־איינוואוינער — געטראַנקען־שטייער (czopowe) איז געוואָרן איינגעצאָלט דורך דער קהילה און זי האָט דעם שטייער איינגעמאָנט ביי די אידן.
3. צאָל־געלט, בריק־געלט, וועג־געלט, שטאָטישער אָפּצאָל פון געוויכטן, גרענעץ־צאָל.

ד. הכנסות פון דער קהילה:

1. אַלע דירעקטע שטייערן, דער „סכום" פון דער מלוכה — קאָפּשטייער, שאָסן — זיינען געוואָרן איינגעמאָנט דורך קהל מיט דער הילף פון אינקאַסענטן לויט דער אָפּשאַצונג פון די טאַקסאַטאָרס. דעם שטייער האָבן אידן געדאַרפט באַצאָלן אין משך פון 3 טעג. אויב עמיצער האָט נישט באַצאָלט, איז ער דערקלערט געוואָרן אַלס „איינגעשפּאַרטער", און נאָך אַ צווייטער אויפפאָדערונג, איז ער געוואָרן באַזייטיקט פון בית־הכנסת אַלס אַ באַיקאָטירער. אויב ער האָט זיך אָפּגעזאָגט צו פאַרלאָזן, האָט מען אים גענומען אין תפיסה, ביז ער האָט נישט באַצאָלט וואָס ער איז שולדיק, אָדער ער האָט נישט באַקומען קיין פּראָלענגאַציע צי אַ דערלויבעניש אויסצוצאָלן דעם חוב אין ראַטעס.
2. אַ וויכטיקער קוואַל צווישן די הכנסות איז: חזקה. רעכט פון זיין אייגנטימער פון אַ פּלאַץ, אַ דירה, פאַרנעמען זיך מיט געשעפט, מלאכה און פאַרקויף. פאַר אַזאַ רעכט האָט די קהילה גענומען אַ הויכן חזקה־אָפּצאָל. די חזקה האָט אויך געהאַט פאַר אַ ציל צו פאַרמיידן אַ שעדלעכע, נישט אָרנטלעכע קאָנקורענץ און דאָס אויפשרויפן פּרייזן.
3. אָפּצאָלן פון חתונות, קבורות, נדבים, פאַר באַקומען דעם טיטל „חבר" און „מורנו".
4. טיילמאָל האָט מען איינגעמאָנט פאַרמעגן־שטייער.
5. אויב ס'האָבן נישט געסטייעט די דירעקטע שטייערן, האָט מען באַשטימט געברויך־שטייערן אויף שפּייז־פּראָדוקטן (Krupka): פליייש, מילך, האָניק און וויין.

די דאָזיקע שטייערן האָט די קהילה אַרענדירט צו אַרענדאַטאָרן. טיילמאָל האָט זי אָפּגענומען אויך איינקונפט־שטייער.

כמעט ביז אין דער העלפט פון 17־טן י.ה. האָבן די הכנסה־קוואַלן געסטייעט אויף צו דעקן די בודזשעט־הוצאות. אָבער די מלחמה־געשעענישן, די פּאָגראָמען און די שריפות האָבן אָנגעמאַכט אַ חורבן. די קהילה האָט זיך גענויטיקט אין אַ סך געלט פאַרן אויפבוי און זי איז געווען געצוואונגען צו נעמען הלוואות. אין יאָר 1699 האָט קאַליש באַקומען אַ הלוואה אויף 1,700 טאַלער פון שפּייל אין ברעסלוי און זיך מתחייב געווען צו באַצאָלן זי צוזאַמען מיט פּראָצענט אין דער סומע פון 294 טאַלער במשך פון 9 יאָר. אין יאָר 1709 האָט די קאַלישער קהילה באַקומען הילף פון דער פּויזנער קהילה אויף אַ סומע פון 1000 שילינג. דעם 13.5.1713 האָבן צוויי קהילה־פּרנסים, יעקב יאַאכים און לעבל לאַצאַרוס, די באַפולמעכטיקטע פון אַלע אידישע פּרנסים אין קאַליש און פון דער גאַנצער קהילה, אונטערגעשריבן, „אַז זיי האָבן באַקומען פון אַ ברעסלויער בירגער קריסטאָף טראַביץ סחורות אין דער ווערט פון 2000 רייכטאַלער, כדי צו העלפן אונזערע פאַראָרעמטע אידן אין קאַליש. די סחורות וועלן פאַרקויפט ווערן אין גאַנץ פּוילן און פון פדיון וועט מען אויסצאָלן די דרינגענדיקע חובות". דער חוב האָט געדאַרפט ווערן ליקווידירט אין משך פון פיר יאָר. אין זעלבן יאָר איז די קהילה געווען שולדיק דעם ברעסלויער בירגער קריסטיאַן באַרטאָלאָמעוס 4,300 רייכטאַלער.

די אידן פון גרויספּוילן, וועלכע זיינען לויט דער טראַדיציע געקומען אין לאַנד אַריין פאַר די אַנדערע אידן אין די איבעריקע טיילן פון פּוילן, און באַזונדערס אין איר מזרח־טייל, האָבן זיך געהאַלטן פאַר יחוסדיקער פון די אידן אין קליין־פּוילן און אין ליטע. נישט איינמאָל האָבן זיי חוזק געמאַכט פון זיי. און ס'איז ריכטיק, אַז אין דעם טייל פּוילן זיינען זייערע אַנטוויקלונגס־פּראָצעסן געווען אַנדערע ווי אין מזרח־פּוילן.

אין גרויספּוילן זענען שוין אין יאָר 1519 געלייגט געוואָרן די ערשטע יסודות פאַר דער שאַפונג פון אַ לאַנד־אָרגאַניזאַציע פון די קהילות. דעם 19־טן פעברואַר 1519 האָבן די באַפול־

מעכטיקטע פון 11 קהילות אין גרויספוילן זיך פארזאמלט אין ברעסלאו, און געשאפן, מיט דער איניציאטיוו פון דער רעגירונג, א צענטראלע פיסקאלישע אינסטיטוציע. מ'האט באשטימט 11 אידן אלס טאקסאטארס און מ'האט אויף זיי ארויפגעלייגט אפצושאצן אויף 3 יאר פאראויס די שטייערן פאר די אידן פון ראיאן — חוץ פאר די פויזנער אידן — אויף א סומע פון 200 גילדן. די דאזיקע סומע האט געדארפט ווערן יעדעס יאר איינגעמאנט דורך 5 שאצערס, במשך פון דריי יאר. צווישן די נאמינירטע שאצערס־טאקסאטארן איז אויך געווען גד עוזיאל פון קאליש און דאס ווייזט, אז די קאלישער קהילה האט שוין געהאט באקומען א וויכטיקע פאזיציע אין גרויספוילן, און דער קעניג האט געהאלטן פאר נויטיק איינצושליסן אירס א פאר־שטייער אין דער אויבנדערמאנטער דעלעגאציע. די דאזיקע 11 אידן — וואס זיינען נאמינירט געווארן דורכן קעניג צוליב די טענות פון די אידן אין דעם קאנט קעגן די פויזנער ראשי הקהילה, אז זיי פרווון מיט דער הילף פון איינמאנען די שטייערן קאנצענטרירן אין זייערע הענט די שליטה איבער די ענינים פון כלל ישראל — האבן פאקטיש געלייגט דעם יסוד פארן שאפן דעם ועד הגליל. די פרווון פון קאנצענטראציע זיינען אדורכגעפאלן.

נאך אין 15־טן י.ה. האבן זיך אפגעריסן פון פויזן א ריי קהילות און געווארן זעלבסטשטענדיק. די פרטים פון דעם דאזיקן קאמף זענען נישט באקאנט, דערפאר ווייל די אידישע דאקומענטן זענען געגאנגען לאיבוד. ס'איז בלויז באוואוסט, אז ס'איז אויפגעלייזט געווארן דער אמט פון הויפט־איינמאנער און ס'זיינען באשטימט געווארן די 11 פארשטייער אויף דער ברעסלויער באראטונג. אזוי ארום האט פויזן — די מאמע פון די קהילות — פארלוירן איר שליטה איבער די קהילות פון קרייז, אויסער די ענינים פון משפט, לגבי וועלכע די קהילות זיינען ווייטער געווען אונטערגעארדנט דעם בית־דין פון פויזנער רב. דאס בית־דין איז געווען טעטיק ווי א הויפט־געריכט און איז פאקטיש געווען אן אפעלאציע־אינסטאנץ פאר אורטיילן פון די קהילה־רבנים.

דער פראצעס פון אומאפהענגיק מאכן זיך פון דער הויפט־קהילה, אלס רעזולטאט פונעם באנקראט פון דער צענטראליסטישער פאליטיק ביי די הויפטאיינמאנער און הויפט־רבנים — האט דערפירט צו דער שאפונג פון גליל (ראיאן) ועדים (parochiae). זייער צאל, לויט א פריווילעגיע פון קעניג זיגמונט אויגוסט פון יאר 1551 איז געווען 5. מיט דער צייט האט זיך אנגעהויבן א צעברעקלונג פון די ועדים און אין דער צווייטער העלפט פון 17־טן י.ה. האבן עקזיסטירט בלויז אין פוילן, חוץ ליטע, צען ועדים און אפילו נאך מער.

ועד הגליל

אין גרויספוילן האט דער ועד הגליל כולל געווען די וואיעוואדשאפטן פון גרויספוילן — פויזן, קאליש, איננאווראצלאוו און עטלעכע קהילות אין מאזאוויע און אין קעניגלעכן פרייסן. די באראַ־טונגען פון גליל זיינען פארגעקומען אין פויזן, ראגאזין, קאליש, און פויזן האט זיך אין זיי נישט באטייליקט. דער ועד הגליל האט געהאט זיין אייגענעם אויספיר־אפאראט, א רב פון גליל און באזונדערע ענינים געמיינזאמע פאר אלע קהילות פון גליל, וועלכע האבן געפונען א תיקון אויף די גליל־באראטונגען. מיט דער צייט האט זיך ארויסגעוויזן אז ס'זענען פאראן געמיינזאמע אינטערעסן פאר אלע גלילים. אין ערשטן פערטל פון 15־טן י.ה. איז פונעם בית־דין פון די ירידים געשאפן געווארן דאס העכסטע אידישע בית־דין אין פוילן.

אין יאר 1549, ווען דער סיים האט ארויפגעלייגט אויף אידן דעם קאפשטייער, איז געווען נויטווענדיק איבערצוגעבן זיין פונאנדערטייל און איינקאסירונג צו די קהילות און גליל. אבער צוליב די שוועריקייטן ביים אויספירן די זאך איז אנטשטאנען א דראנג צו פאראייניקן פיסקאל דריי קרייזן. אזוי ארום איז אין די 50־ער יארן פון 16־טן יארהונדערט — לויט באלאבאן אין יאר 1580 — אנטשטאנען דער ועד ארבע הארצות: גרויספוילן, קליינפוילן, רייסן און ליטע. מיטן ארויסגעבן די סיים־פאראָרדנונג צום פינאנס־מיניסטער אדורכצוקומען מיטן שאצער פון קאפשטייער, האט דער ועד הארצות באקומען א זכות קיום לגבי דער מלוכה.

קאליש, אלס איינע פון די גרויסע קהילות אין דעם קרייז, האט אויסגעפירט וויכטיקע אויפ־גאבעס אין ועד הגליל. אבער אין קעגנזאץ צו ליסא און קראטאשין, וואו איינער אדער צוויי פון די קהילה־פרנסים זיינען גלייכצייטיק געווען פרנסים פון ועד הגליל, האט די קאלישער קהילה אפגעהיטן דעם פרינציפ נישט צו שיקן אין ועד קהילה־פרנסים, נאר צו באשטימען אלס ועד־פרנסים פערזאנען, וואס האבן נישט געהאט קיין אנדערע געזעלשאפטלעכע פונקציעס,

כדי אָפּצוטיילן אײן אמט פון צווייטן. די קהילות פון קאַליש, ליסאַ, קראָטאָשין האָבן געהאַט א דעצידירנדיקע דעה אין ועד הגליל.

אין דער צווייטער העלפט פון 17־טן י.ה. איז די העגעמאָניע אריבער צו קאַליש. אין איר רשות האָט זיך געפונען די קאַסע פונעם ועד, אירע מנהיגים האָבן געהאַלטן די מאַכט און זיי האָבן געהאַט א השפעה און א דעציזיווע אויף די פּלענאַרע זיצונגען פון ועד. די ועדים פון דער מדינה זענען זיך רעגולער צונויפגעקומען, טיילמאָל אפילו צוויי מאָל אין יאָר. אין די זיצונגען האָבן זיך באַטייליקט נישט בלויז די פאָרשטייער פון קאַליש, ליסאַ, קראָטאָשין, שרים, נאָר אויך פון די קלײנע קהילות ווי כלאַפּי, פאַרדאָן, סאַכאַטשעוו א.ד.ג.

די מענטשן פונעם ועד האָבן אויסגעפירט פיסקאַלישע פונקציעס, רעפּרעזענטירט די אידן פאַר די מאַכט־אָרגאַנען, געשטאַנען אויף דער וואַך פון די אידישע אינטערעסן, באַזונדערס אין צייטן פון רדיפות מצד די שטאָטלייט און די גייסטלעכע. דער ועד האָט אויך געזאָרגט פאַרן אָפּהיטן דיווירטשאַפטלעכע אינטערעסן פון די אידן אין קרייז, כדי אויסצומיידן א ווילדע ווירטשאַפטלעכע קאָנקורענץ. אַזוי דערוויסן מיר זיך פון די תקנות פון ועד הגליל, פון יאָר 1684, וועגן קאַמף פאַר דער מאָנאָפּאָליזאַציע פון אידישן מסחר אין דער מלוכה און דער באַשטייערונג פון וואָל־איינקויף. אין 15־טן י.ה. האָט זיך פאַרשטאַרקט דער אידישער האַנדל מיט וואָל און מיט אַנדערע אויסאַרבעטונגען. אין יענער צייט האָבן אידן קאָנצענטרירט דעם גאַנצן וואָל־האַנדל. דער ועד איז געווען פאַראינטערעסירט צו באַלאַנסירן דעם מסחר און אויסצומיידן אַן אַרומלויפעניש ביי די גוטבאַזיצער, ביים איינקויפן די אויסאַרבעטונגען. די אויבנדערמאָנטע תקנה האָט באַשטימט:

„קיין שום גאַסט טאָר נישט קויפן קיין שום סחורה אין אַנדערע קהילות, נאָר פון אידן, און ער טאָר דאָרט נישט פאַרהאַלטן זיך מער ווי דריי טעג. אויך יענע, וואָס וואוינען מחוץ דער מדינה האָבן נישט קיין רשות צו קויפן קיין סחורה אין די געגנטן פון א וואָסער קהילה לויט דער פריערדיקער תקנה, און ס׳איז פאַרווערט צו די אידישע דאָרפסלייט צו נעמען זיי אויפן וואָגן, זיי אונטערצופירן, אַז זיי זאָלן זיך אַרומדרייען אין די שטעטלעך צו קויפן סחורה, און אויך אַז זיי האָבן שוין געקויפט סחורה פון די אידן, וואָס וואוינען אין די דערפער, איז ווען די קהילה־לייט וועלן קומען אַהין, איז ווער עס קומט פריער, האָט די רעכט אויף יענע סחורה".

צוליב די אָנקלאַגעס, אַז איינוואוינער פון אויסער דער מדינה (גרויספּוילן) „זיינען מסיג גבול פון די ראשונים, קומען אין אונזער מדינה קויפן וואָל און אַנדערע סחורות ביי פּריצים און פויערים ווי איינער פון אונזערע מדינה־לייט", איז באַשטימט געוואָרן א ספּעציעלע תקנה אין דער פראַגע פון וואָל־האַנדל מיט אַזאַ אינהאַלט:

„ס׳איז געוואָרן מוסכם, אַז ס׳איז פאַרווערט פאַר מענטשן פון אַן אַנדער מדינה צו קומען אין אונדזער מדינה קויפן וועלכע עס איז סחורה פון פּריץ אָדער פון דאָרף, מעג ער זיין ווער ער איז, חוץ אַזעלכע, וואָס מעגן קויפן פון די אידן פון אונזער מדינה, נאָר עס זאָל זיין אָן שום פאַלשקייט און פאַרטל, און אויב זיי וועלן עובר זיין אויף דעם, האָט די נאָענטע קהילה דאָס רעכט זיי איינזעצן און באַשטראָפן און קנסנען אָן שום פּתחון־פּה און טענה ומענה און אָן שום אָפּהאַלט אין דער וועלט".

די דאָזיקע תקנה איז אָפּגעדרוקט געוואָרן דורכן שמש און נאמן אין דער קאַלישער קהילה.

פרנסים פון די ועד־פרנסים, קאַלישער תושבים, דאַרף מען דערמאָנען:

1. ר׳ שמואל בן יעקב, פון די גבירים אין דער קאַלישער קהילה, געווען מנהיג פון ועד אין די יאָרן 1674, 1675, 1677. ער איז געווען איבערגעגעבן זיין אַרבעט און פון אים איז געווען „אָפּהענגיק דער גאַנצער כבוד פון קרייז". ווען די פּויזנער קהילה האָט זיך געפונען אין א שווערער מאַטעריעלער לאַגע, האָט ער איר געבאָרגט געלט פאַרן יאָר 1672 קעגן א משכון פון א טייערן פרוכת. ער איז אויך געווען פרנס פונעם ועד ארבע ארצות. אין יאָר 1675 האָט ער אונטערגעשריבן צוזאַמען מיט לוי בן יצחק פון קאַליש און מנהיג פון ועד המדינה א וועקסל אויף א הלוואה פון 7,000 גילדן פון קלויסטער אין צאַנאָווע. דעם 4.6.1677 האָט ער אונטער־געשריבן צוזאַמען מיט א פרנס פון ועד א וועקסל אויף א הלוואה, וואָס דער ועד המדינה האָט גענומען אויף 14 יאָר אויף א סומע פון 7,790 טאַלער פונעם קריסטלעכן סוחר אין ברעסלוי

באלטאזאר גולבאך. ער האָט זיך אויך באמיט אויסצולייזן פון געפאנגענשאפט ר׳ יקותיאל קויפמאן כ״ץ, דער איידעם פון אברהם גאָמבינער.

2. אין די יאָרן 1699—1717 איז יצחק אייזיק בן עזריאל זעליג געווען פרנס פון ועד המדינה. ער איז געווען דער איידעם פון ר׳ מענדל פון קאליש און מ׳האָט אים אויך גערופן ר׳ אייזיק ר׳ מענדלס. אין יאָר 1699 איז ער געווען שליח פון גרויספוילן אין ועד ארבע הארצות.

3. אין יאָר 1666 זענען די מנהיגים פון די אידן אין קרייז קאליש, שלמה בן חיים און ר׳ יהודה בן יוסף, צוזאמען מיט די מנהיגים פון אנדערע קרייזן, דערשינען אין ביוראָ פון די מעטריקע־ביכער ביים רעגירונגס־אמט און אונטערגעשריבן א התחייבות אויף א הלוואה פון 26,000 גילדן, וואָס זיי האָבן באקומען פון קעניגלעכן סעקרעטאר און אוצר־שרייבער קאזימיר קאָוואלקאָווסקי.

4. יוסף בן אריה יהודה לייב הלוי איז געווען ראש פון ועד המדינה אין די יאָרן 1725—1737.

5. שמואל בן יונה כ״ץ. אין יאָר 1713 פרנס פון ועד המדינה. 1782 איז ער געווען רב און בורר אינעם סכסוך צווישן דער קהילה פון פויזן און שארזענס.

6. שמואל פייוויש בן יהודה לייב פרעגער, א תלמיד חכם. אין יאָר 1732 האָט אים דער ועד המדינה געשיקט פירן אונטערהאנדלונגען מיט דער פויזנער קהילה.

7. יוסף הלוי פון קאליש, מנהיג פון ועד המדינה. אין א פוילישן דאָקומענט פון 1.3.1728 ווערט ער אָנגערופן Józef Marszałek. ער איז געווען ראש פון דער בעראטונג פון ועד המדינה אין טשעמפין אין חודש אדר 1732.

8. הירש בן אשר, פון די מנהיגים פון ועד המדינה אויף דער בעראטונג כ״ה בשבט 1739 אין קאָבלין.

9. מאיר בן יעקב, מנהיג פון ועד המדינה, באטייליקט זיך אין דער קאָבלינער בעראטונג כ״ה בשבט 1739.

פון די קאלישער שליחים אין ועד ארבע ארצות זיינען באוואוסט:

1. מיכאל פעק, א קאלישער סוחר, געווען מנהיג פון דער אלגעמיינער קאָנפערענץ פון אלע אידן אין מלכות פוילן. אין יאָר 1602 האָט ער איינגעצאָלט צום שאַץ־מייסטער פון קעניג סטאניסלאוו, מראווינסקי, 100 גילדן אויפן חשבון פון די שטייערן. א ריי קאלישער איינוואוינער זענען געווען זיינע בעלי־חובות.

2. הרב ישראל בן נתן שפירא, אין די יאָרן 1648, 1662.

3. שמואל בן יעקב, אין יאָר 1643.

4. יהודה לייב אבארניק, אין יאָר 1672.

5. מאיר בן דוב יוסף, אין די יאָרן 1677, 1683, 1686.

6. יוסף בן אליהו וועגטשינעק, פון די מנהיגים פון גרויספוילן, אין יאָר 1677 צוזאמען מיט אביגדור אברהם פון קראָקאָשין. ער האָט באקומען א באפולמעכטיקונג אונטערצושרייבן א התחייבות־שטר צו ברעסלערן. אין די יאָרן 1678—1683 איז ער געווען באפולמעכטיקער פון ועד ארבע ארצות אין ברעסלוי.

7. מרדכי יוסף, אונטער־געשריבן אין יאָר 1670 אויף א התחייבות־שטר, לויט וועלכן מ׳האָט געבאָרגט פון געאָרג מילטנער פאָן מילטנבורג פון ברעסלוי 7200 רייכטאלער צו באצאָלן אין ראטעס אין א משך פון 9 יאָר, 800 רייכטאלער א יאָר.

8. יעקב בן זעליג האָט זיך אונטער א שבועה מתחייב געווען דעם 29.9.1691, צוזאמען מיט די מנהיגים פון ועד ארבע ארצות: מרדכי פון קראָטאָשין, משה לייבל פון פויזן און שמעון יעקב פון וואָידיסלאוו, נאָכדעם ווי ברעסלער האָט זיי באפרייט פון פערזענלעכן ארעסט צוליב זיין תביעה לגבי זיי און לגבי דעם אידישן כלל אין פוילן, ארויסצובאקומען אין משך פון 7 וואָכן פונעם ועד ארבע ארצות א פאקטישע באצאָלונג. אויב דאָס וועט נישט געשען, האָט ער דאָס רעכט צו נעמען אין ארעסט זיי און די אנדערע אידן פון פוילן, וואָס וועלן קומען קיין ברעסלוי מיט זייערע סחורות און פארמעגן.

9. לייבל פייוויש, אויך ער האָט אונטערגעשריבן די התחייבות־שריפטן פאר ברעסלערן.

10. יצחק, וועמען מ׳האָט גערופן אייזיק בן עזריאל זעליג. ער איז געווען אויך פרנס ועד המדינה, אויסגעלייזט צוזאמען מיטן ראש אב״ד דקאליש ר׳ שמואל, ר׳ יקותיאל קאופמאן כ״ץ פון געפאנגענשאפט. מען האלט, אז זיין פאָטער ר׳ עזריאל זעליג בן יצחק, איז געווען רב פון שאריד.

1. יוסף בן אריה יהודה 1723 פרנס פון ועד ארבע הארצות.

שוין אין דער תקופה פון דער קאַלישער העגעמאָניע איז דער ועד המדינה געווען פארזונקען אין חובות. אין יאָר 1685 האָט דער ועד גענומען ביים יעזואיטן־אָרדן אין פויזן א הלוואה פון 3,500 גילדן, אין יאָר 1689 — 10,000 גילדן און אין יאָר 1690 האָט מען מוסיף געווען דעם פראָצענט צום קרן. באזונדערס גרויס זיינען געווען די חובות פון ועד פאר די יעזואיטן אין קאַליש. פאר די הלוואות האָט מען געצאָלט 7—8 פראָצענט א יאָר. איז נישט קיין וואונדער, אז ביי אזא חובות־לאסט איז דער ועד אין יאָר 1694 געווען באנקראָט. די מאַגנערס פלעגן אָנפאלן די אידן אויף די וועגן, פארכאפן זייערע סחורות אויף די ירידים, פארשפארן זיי אין פעסטונגען און טורמעס. אין זייער פארצווייפלונג האָבן די אידן זיך געווענדעט צום קעניג יאן סאָביעסקי. ער האָט נאָמינירט קאָמיסארן אויף קלאָר צו מאכן די גרויס פון די חובות און צו צעטיילן זייער צאָלונג אויף א ריי יאָרן. די קאָמיסיע האָט פעסטגעשטעלט, אז דער ועד איז שולדיק 400,000 גילדן און אז ער דארף באצאָלן די סומע אין די קומענדיקע דריי יאָר.

אָבער דער באשלוס פון דער קאָמיסיע האָט גאָרנישט אויפגעטאָן. די קהילות, וואָס האָבן געדארפט באצאָלן, זיינען געווען אָרעם, און זינט יאָרן — פארבאָדן אין אייגענע חובות. זיי האָבן נישט געוואָלט אנערקענען דעם פונאנדערטייל פון די צאָלונגען, און געטענהט, אז פארהעלטעני־שמעסיק האָט מען אויף די קליינע קהילות ארויפגעלייגט גרעסערע סכומים, ווי אויף די גרויסע. זיי האָבן אפעלירט וועגן דעם פארן אב״ד פון קרייז אין פויזן.

אין יאָר 1699 האָט מיט דעם דאָזיקן ענין זיך פארנומען די בעראטונג פון ועד ארבע הארצות אין יאַראָסלאוו. דער ועד האָט אויסגעקליבן 4 בוררים, וועלכע האָבן באקומען א באפולמעכטיקונג אויך פון פינאנס־מיניסטער לובאָמירסקי. די בוררים האָבן גערופן קיין טהאָרן די באפולמעכטיקטע פון די קהילות אין גרויספוילן, צעטיילט דעם קרייז אין זיבן ראיאָנען, פונאנדערגעטיילט צווישן זיי די חובות און דעם פראָצענט און באשטימט די סומעס פאר די לויפנדיקע הוצאות, ווי קאָפּ־שטייער א.ד.ג. ס׳האָט זיך געקענט אויסדאכטן, אז איצט וועט שוין הערשן אָרדענונג און דיסציפלין אינעם קרייז, אָבער דאָס איז נישט געשען. די קרייזן האָבן זיך אָנגעהויבן קריגן וועגן זייער אנטייל אין די צאָלונגען. די קאָנפליקטן זיינען געוואָרן אלץ שטארקער. אין יאָר 1713 האָט דער ועד נישט געקענט אויספירן זיינע צאָלונגען און איז געווען געצוואונגען אָנצוהויבן פירן אונטערהאנדלונגען מיט די מאָגנערס. דער פרנס הועד, יצחק זעליג פון קאַליש, האָט זיך באמיט צו קריגן אין דער מדינה אָדער אין ברעסלוי א גרויסע הלוואה, כדי לפחות צו באפרידיקן אויף א געוויסער צייט די צודרינגלעכע מאָגנערס. דערווייל איז די לאסט פון א סך קלענערע הלואות פון פארשידענע מענטשן געפאלן אויף דער אחריות פון דער קאַלישער קהילה. די באָרגערס האָבן אָנגעהויבן ארייננרייסן זיך אין דער קאַלישער קהילה מיט דער פאָדערונג צו צאָלן די חובות. אָבער די קאסע פון דער קאַלישער קהילה איז געווען פוסט און די קהילה האָט דערקלערט, אז זי האָט נישט קיין מעגלעכ־קייט צו צאָלן. אָט דער מצב האָט גורם געווען צו אויסברוכן, צוזאמענשטויסן און אויפרעגונגען אויף דער בעראטונג פונעם ועד אין רידזין אין יאָר 1714. די אָנפירער פון קרייז האָבן געפאָדערט א קאָנטראָל פון די חשבונות.

צוליב דעם שווערן מצב, אין וועלכן ס׳האָט זיך געפונען דער ועד הגליל און צוזאמען מיט אים די קאַלישער קהילה, האָט די קהילה פון ליסא גענומען אויף זיך א טייל פון די חובות פון קאַליש און פון דאן אָן האָט זי געדארפט צאָלן בלויז פראָצענטער — 12,160 גילדן א יאָר. צוליב דער גרייטקייט מצד ליסא צו צאָלן די חובות איז די קאסע פון ועד הגליל אריבערגעפירט געוואָרן קיין ליסא, וועלכע האָט באקומען דעם ערשטן פלאץ אין ועד פון מדינה גרויספוילן. איר באפולמעכ־טיקטער איז געווען א פרנס ועד המדינה, און אָפט אויך פרנס ועד הארצות.

אזוי האָט זיך פארענדיקט די העגעמאָניע פון דער קאַלישער קהילה אין מדינת גרויספוילן.

דערלויבעניש אויפצושטעלן א בית־כנסת

אין 18־טן יאָרהונדערט

א. די אידישע באפעלקערונג אין ציפערן

ער אָנהויב פון 18־טן יאָרהונדערט און ספּעציעל די גאַנצע ערשטע העלפט זיינע, איז געווען אַן אומעטיקע און שווערע תקופה אינעם לעבן פון די קאלישער אידן. זי האָט זיך אָנגעהויבן אונטערן צייכן פון דער שוועדיש־פּוילישער מלחמה. אין יאָר 1706 איז די שטאָט געוואָרן פאַרנומען דורך דעם שוועדישן קעניג אויגוסט דער צווייטער און די אָנהענגער פון סטאַניסלאַוו לעשטשינסקי. די שלאַכטן הינטער דער שטאָט און איר גופא האָבן גורם געווען צו שריפות, וואָס האָבן פאַרניכטעט 3/4 פון די שטאָטישע הייזער.

דער אידישער פירטל, וואָס איז געהאַט אוועק אין פייער אין יאָר 1676, איז אָפּגעבויט געוואָרן מיט גרויסע שוועריקייטן און מיט א סך מי האָבן די אידישע פרנסות צוריק זיך איינגעשטעלט. און אָט זיינען די אידן ווידער געטראָפן געוואָרן פון א ריזיקער שריפה. אין באריכט פון דער קהילה אין יאָר 1706 ווערט דער אידישער חורבן געשילדערט מיט פאָלגנדיקע ווערטער: „אין דער שטאָט קאליש זיינען אינגאַנצן פאַרברענט געוואָרן און פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אש אונזערע אידישע הייזער צוזאַמען מיטן בית־הכנסת, מיטן אויסנאַם פון צוויי הייזער נעבן דער מויער, אַלע בנינים, די סחורות. אין דער נאַכט אויף מאָנטיק, פאַרן געבוירנן־יום־טוב פון דער הייליקער יונגפרוי, אין יאָר 1706, איז אויסגעבראָכן א מעכטיקע שריפה אויפן פלאַץ פון דער שטאָט קאליש. די שריפה האָט זיך אַזוי שטאַרק פאַרשפּרייט, אַז אָנשטאָט די הייזער זיינען געבליבן בלויז פלעצער. אין דער דאָזיקער שריפה זיינען געוואָרן פאַרברענט 45 אידן, ווייל ס׳איז נישט געווען קיין מעגלעכקייט צו אַנטרינען פונעם מוראדיקן פייער".

אין דער גאַנצער שטאָט זיינען נאָך דער שריפה געבליבן 12 געמויערטע הייזער און 32 הילצערנע הייזער, און פון די אידישע הייזער בלויז צוויי הייזער.

גרויסע צרות זיינען געקומען אויף די איינוואוינער פון דער שטאָט און די אידן צווישן זיי. נאָך איידער זיי זיינען געקומען צו זיך פון דער שריפה, איז אום פסח פון יאָר 1708 אויסגעבראָכן א מגיפה אין אַזא מאַסשטאַב, אַז די קהילה פון ליסא האָט אַרויסגעגעבן א פאַרבאָט צו פאָרן קיין קאליש. די אידן זיינען אַנטלאָפן פון שטאָט אין די אַרומיקע פעלדער און וועלדער. א סך זיינען אַנטלאָפן אין דאָרף קוקאַרי נעבן דער שטאָט. צווישן די אַנטלאָפענע איז אויך געווען ר׳ יקותיאל קויפמאַן כ"ץ דער איידעם פון „מגן אברהם" (ר׳ אברהם גאָמבינער). די שכנות־דיקע קהילות האָבן נישט געלאָזן אויף הפקר די קאלישער אידן, זיי האָבן געזאָרגט פאַר זייער באַשפּייזונג, געשיקט באַשטייערונגען. אַזוי, למשל, האָט יהודה לייב קאלישער, ראש קהילה פון ליסא, איבערגעשיקט צו די קאלישער אידן שפּענדונגען, וואָס ער האָט באַקומען פון דער קהילה גרענעץ־פּילהענע.

טראָץ די אָנשטרענגונגען צו ראַטעווען די אידן, זיינען געשטאָרבן, לויט דעם ווי ס׳האָבן אונטער א שבועה עדות געזאָגט די גערעטעוועטע, 450 פּערזאָן. ס׳איז נישט קיין חידוש, אַז זייער מצב איז געווען זייער א שווערער און די קהילה איז געווען געצוואונגען צו בעטן פון פּויזן פינאַנסיעלע הילף. זי האָט באַקומען 1000 גילדן, דער ווירטשאַפטלעכער מצב איז נישט בעסער געוואָרן אין די קומענדיקע יאָרן. אין יאָר 1727 האָט די קהילה זיך גענויטיקט אין א גרעסערער סומע, און א דאַנק די באַמיאונגען פון פּויזן, ליסא און קראָטאָשין, האָט קאליש באַקומען אין חודש סיון 1727 א הלוואה אויף א סומע פון 28,000 גילדן.

נאָך דער שריפה

נאָך דער שריפה פון 1706 האָט זיך אָנגעהויבן אַן ענערגישע אויפבוי־אַרבעט, אָבער אין די יאָרן 1710, 1712 און 1713 זיינען אויסגעבראָכן נייע שריפות און צוזאַמען מיט די מגיפות אין די יאָרן 1708—1712 האָבן זיי פאַראַליזירט די דאָזיקע טעטיקייט.

אין יענער תקופה האָבן אין שטאָט זיך געפונען בלויז 19 געמויערטע הייזער און 32 הילצערנע הייזער, אין וועלכע ס׳האָבן געוואוינט 700 תושבים, צווישן זיי — אַרום 100 אידן. די דאָזיקע צאָל פון דער באַפעלקערונג איז די קלענסטע אין דער געשיכטע פון דער שטאָט. אין יענע יאָרן

האָבן א סך אידן פאַרלאָזט די שטאָט און אוועק אין שטעטל אָסטרווו. דאָרט האָבן זיי געשאַפן א קהילה, וואָס איז געווען אונטערגעאָרדנט דעם קאַלישער ראַבינאַט.

אין יאָר 1754 האָבן די שטאָטלייט געמאַכט א בלבול אויף די אידן. די אידן האָבן באַצאָלט גרויסע קאָנטריבוציעס און זיך געראַטעוועט פון דער סכנה. קיין פּרטים וועגן דעם דאָזיקן בלבול זיינען נישט באַוואוסט.

מיר האָבן נישט קיין גענויע פּרטים וועגן דער צאָל אידן אין 18־טן יאָרהונדערט. די ערשטע אויטענטישע ציפער איז פון דער ציילונג אין יאָר 1765, לויט וועלכער אין שטאָט האָבן זיך געפונען 809 אידן פון מער ווי א יאָר און 52 זויג־קינדער, צוזאַמען 861 נפשות. פון די דערוואַקסענע — 408 מענער און 401 פרויען. לויטן פּערזענלעכן באַשטאַנד: 197 פאַרהייראַטע מענער, פון זיי 175 זעלבשטענדיקע, 22 זיין און איידעמס אויף קעסט, 188 נישט פאַרהייראַטע זין, 23 משרתים, שיק־יינגלעך און יתומים. פון די פרויען: 175 פאַרהייראַטע, 22 חתונה־געהאַטע טעכטער און שנורן, 18 אלמנות, 15 זעלבשטענדיקע, 3 גרושות, 174 נישט פאַרהייראַטע טעכטער, 12 דינערינס און יתומות. בסך־הכל האָבן אין שטאָט זיך געפונען 215 משפחות, פון זיי 190 זעלבשטענדיקע, 25 אויף קעסט. אין יעדער משפחה זיינען געווען דורכשניטלעך 3.8 נפשות.

אידן האָבן אויסגעמיטן די ציילונג צוליב רעליגיעזע און אנדערע מאָטיוון. לויט דעם חשבון פון ד״ר מאהלער, קען מען האַלטן, אז אזעלכע זיינען געווען 172. אויף אזא אופן האָט די צאָל אידן אין יאָר 1765 באַטראָפן 1032 פערזאָן.

אין קאַלישער קרייז האָבן געוואוינט אין די ישובים:

קאָזשמין	— 271 אידן
אָסטרווו	— 266 ״
אָדאָלאַנאָוו	— 14 ״
קוזעניאַק	— 225 ״
סטאַווישין	— 57 ״
קאַרמין	— 73 ״
ראַשקאָוו	— 8 ״
בסך־הכל	— 914 אידן
אין 8 דערפער	— 57 ״
	971 אידן

אין דער גאַנצער קאַלישער וואָיעוואָדשאַפט האָבן זיך געפונען 6465 אידן. 6387 פון זיי האָבן געוואוינט אין 29 שטעט (33 קהילות), און 78 — אין 4 דערפער.

אין יאָר 1775 האָבן אין קאַליש זיך געפונען 645 הייזער. אויב מ׳זאָל אָננעמען, אז לויט דעם אָנגענומענעם חשבון אין דער פּוילישער סטאַטיסטיק האָבן אין יעדן הויז געוואוינט 5 נפשות, איז די צאָל פון דער גאַנצער באַפעלקערונג געווען 3225 נפשות. פאַרן דאָזיקן יאָר האָבן מיר א זיכערע ידיעה, אז אין דער שטאָט האָבן זיך געפונען 670 אידן אָן זויג־קינדער, אויף וועלכע ס׳איז נישט חל געווען דער אָפּצאָל פון קאָפּשטייער. אויב מיר וועלן נאָך צוגעבן 10% זויג־קינדער — 67 און 134, וואָס זיינען נעלם געוואָרן בעת דער ציילונג, וועט די ריכטיקע צאָל פון די אידן זיין נאָענט צו 900.

דאַקעגן האָבן מיר א גענויעם און באַגלויבטן חשבון פונעם יאָר 1789, לויט וועלכן די צאָל אידן האָט דערגרייכט 880 נפשות, פון זיי 334 מאַנסלייט, 318 פרויען, 126 יינגלעך (51 ווייניקער פון א יאָר, 75 פון איבער א יאָר), 102 מיידלעך (49 ווייניקער פון א יאָר, 53 עלטער פון א יאָר), בסך־הכל 460 מענער, 420 פרויען — 880 פערזאָן.

אינטערעסאַנט, אז אין די קריסטלעכע רשימות רעדט זיך אויך וועגן מענטשן, וואָס קומען אין שטאָט זוכן אַרבעט און באַשעפטיקונג (luźni) און בעטלערס (żebracy). אין די אידישע רשימות זיינען אזעלכע נישט פאַראַן. דער קאַלישער וואָיעוואָדע יאַן לאַצקי האָט אין סטאַטוט פון דער שטאָט לובעזשניץ, 1693, פאַרוואַרט דעם אריינגאַנג אין שטאָט פאַר קראַנקע און אָרעמע אידן, ספּעציעל פון סוויסיק, „וואָס שלעפּן זיך אַרום און שטעקן אָן די שטעט מיט קראַנקייטן״. מ׳דאַרף זיך משער זיין, אז אזא פאַרבאָט איז אויך חל געווען אויף די קאַלישער אידן.

חוץ בעלי־בתים, סוחרים און בעלי־מלאכה האָבן צווישן די 880 אידן זיך געפונען 33 (12 מענער, 21 פרויען) לערניינגלעך און משרתים.

אין דער ציילונג, וואָס די פּרייסישע מאַכט האָט אַדורכגעפירט אין יאָר 1793 האָט מען אָפּגע־ציילט 1706 אידן. רוסינסקי צווייפלט אין דעם, אַז אין משך פון פיר יאָר זאָל די צאָל אידן זיך האָבן פאַרדאָפּלט פון 880 אויף 1706. לויט זיין היפּאָטעטישער אויסרעכענונג האָבן די אידן אין יאָר 1789 געציילט 1300 נפשות.

ייִדן — 30,5%

צווישן דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון 4265 תושבים — 2485 קריסטלעכע בירגער, 300 אדלליט, 180 גייסטלעכע, 1300 אידן, די אידן האָבן באַטראָפן 30.5%. אין די 88 געמויערטע הייזער און 357 הילצערנע הייזער, וואָס זיינען אָפּגעציילט געוואָרן דורך דער „קאָמיסיע פאַר גוטער אָרדענונג", האָבן 4 געמויערטע און 84 הילצערנע הייזער געהערט צו אידן.

אין יאָר 1792 זיינען פון 423 בנינים אין שטאָט געווען אין רשות פון אידן 3 געמויערטע הייזער (בית־הכנסת, בית־מדרש, קראַנקענהויז), 4 געמויערטע וואויך־הייזער, 2 הייזער פון געמישטע מאַטעריאַלן (פון אונטן געמויערט און פון אויבן האָלץ), 86 הילצערנע הייזער, 14 הייזלעך. נאָך דער שריפה אין יענעם יאָר איז נישט געבליבן אפילו איין אידיש הויז.

אין סוף פון 18־טן י. ה. זיינען לויט א רשימה פון יאָר 1786 געווען אין שטאָט חוץ די גאַסן, געסלעך און פּאַרשטעט — הויפּטגאַסן און א שטאָטישער פּלאַץ (Rynek). די אידן האָבן געוואוינט אין א באַזונדערן פירטל פון שטאָט נעבן דער גאַס זלאָטע, וואָס מ'האָט אויך גערופן די אידן־גאַס.

לויט די פאַראָרדענונגען פון דער שטאָט־מאַכט פון יאָר 1755 זיינען די אידן געווען פאַרפליכ־טעט אַכטונג צו געבן אויף דער ריינקייט און אָפּצוהיטן די רינעס און רינשטאָקן. דאָס נישט אויספירן די דאָזיקע פאַראָרדענונגען האָט געדראָט מיט א משפט אין וואָיעוואָדישן געריכט, מיט א שטראָף פון 14 גזשיוונעס און אַרעסט פון 4 וואָכן אין שטאָט־טורעם. אויפן שטאָט־פּראָקוראָר (intrygator) איז אַרויפגעלייגט געוואָרן די אויפגאַבע צו פאַרפליכטן די אידן אָפּצורייניקן די אידישע גאַס. אַזוי, למשל, האָבן די אידן אין יאָר 1784 זיך מתחייב געווען ריין צו מאַכן די גאַס אין משך פון איין חודש.

ב. דער ווירטשאַפטלעכער מצב

די שריפות און מגיפות האָבן פאַרערגערט דעם ווירטשאַפטלעכן מצב פון די קאַלישער אידן. צענדליקער יאָרן זיינען אַוועק ביז ס'האָט זיך אָנגעמערקט א פאַרבעסערונג אין די אידישע פרנסות.

וועגן פאַרנעם פון אידישן מסחר אין אָנהויב פון 18־טן י.ה. זיינען נישטאָ קיין באַגלויבלעכע פּרטים. מיר ווייסן, אַז די אידישע סוחרים האָבן זיך געפונען אין א שווערן קאַמף מיט די שטאָטליט, וועלכע האָבן געזען אין די אידן קאָנקורענטן. א שווערן קעגנער האָבן די אידישע סוחרים געהאַט אין קריסטלעכן סוחרים־צעך (cech kupiecki), וואָס האָט נאָך אין יאָר 1672 באַקומען פון שטאָטראַט א ספּעציעלן סטאַטוט, באַשטעטיקט דורכן קעניג מיכאַל. אויך באַזונדערע האַנדלס־צווייגן, ווי די זאַלץ־סוחרים, האָבן פאַרמאָגט א ספּעציעלן סטאַטוס, אַרויסגעגעבן אין יאָר 1662 און באַשטעטיקט דורך די קעניגן אין 1662, 1681, 1712. פאַרשטייט זיך, אַז אָט די צעכן זענען געשטאַנען אויף דער וואַך פון זייערע אינטערעסן און זיי האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט פאַר קיין שום מיטל ביים אונטערגראָבן דעם קיום פון אידישן סוחר.

גרויסע קאָנקורענטן האָבן די אידישע משקאות־סוחרים געהאַט אין א גרופּע גריכישע סוחרים, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין קאַליש אין אָנהויב פון דער צווייטער העלפט 18־טן יאָרהונדערט. זיי זיינען געקומען פון מאַקעדאָניע, וואו זיי זיינען געוואָרן גערודפט פון די טערקן. זיי האָבן זיך באַזעצט אין פּויזן, לענטשיץ און קאַליש, און זיך פאַרנומען מיטן מסחר פון אונגאַרישע וויינען. זיי זיינען געווען אַקטיוו און פלינק. אין משך פון א קורצער צייט זיינען זיי געוואָרן פאַרמעגלעך, שנעל זיך אַסימילירט און אָנגעהויבן פאַרנעמען וויכטיקע פּאָזיציעס אין ווירטשאַפטלעכן און אפילו אין געזעלשאַפטלעכן לעבן.

פארקויף פון שארפע געטראנקען

דער פארקויף פון שארפע געטראנקען און די שענקעריי איז געווען איינער פון די וויכטיקסטע צווייגן פון די אידישע פרנסות. ס'איז באקאנט דער קאמף, וואָס די אידישע שענקער און סוחרים האָבן געפירט פאר זייער עקזיסטענץ. אַט דער קאמף איז אויך געפירט געוואָרן דורך די קאלישער אידן פון דעם דאָזיקן ווירטשאפטס־צווייג, און דאָ האָט ער געהאט א ספעציעלן הינטערגרונט. א סך פון די שטאָט־בירגער, דווקא פון די גבירים, האָבן זיך פארנומען מיט בירברייעריי, בראַנפן־ברויז, זאַלץ־פארקויף און בעקעריי. אין די יאָרן 1766—1786 איז יעדעס יאָר געקליבן געוואָרן א בירברייער (piwowar) פאר א בירגערמייסטער. אין דער דאָזיקער תקופה זענען געוויילט געוואָרן 15 בירגערמייסטערס פון צווישן די בירברייער.

דער צעך פון די בירברייער האָט פארפליכטעט צו קויפן ביר און אנדערע שארפע געטראנקען אויסשליסלעך פון דער שטאָטישער פאבריקאציע. אזוי האָבן אויך זיך נוהג געווען די זאַלץ־סוחרים און די בעקערס, וואָס זייער גאנצע עקאָנאָמישע און ווירטשאפטלעכע פאָליטיק איז אויסן געווען צו וואכן איבער זייערע אינטערעסן.

מיט דער צייט האָט ביי אידן זיך קאָנצענטרירט אויך דער מסחר פון פי, פערד, תבואה און לאַנדווירטשאַטלעכע פראָדוקטן. די מעקלערס פלעגן ארומגיין איבער די גיטער און דערפער און איינקויפן ביי די פריצים און פויערים לאנדווירטשאפטלעכע פראָדוקטן, רינדער און פערד. פארשטייט זיך, אז דאָס איז נישט געפעלן געוואָרן די קריסטלעכע הורטאָווניקעס און דאָס האָט דערפירט צו כסדרדיקע סכסוכים און קאמפן. ווי דאָס איז פעסטגעשטעלט געוואָרן אין הסכם צווישן די שטאָטישע און אידן אין יאָר 1788, האָט דער דאָזיקער קאמף זיך געצויגן נאָך פון די אַלטע צייטן און גורם געווען לאנגדויערנדיקע משפטים. פון א נאָטיץ אין יאָר 1778 דערוויסן מיר זיך, אז די קהילה האָט אויסגעגעבן בלויז אויף משפטים מיט דער שטאָט 6000 גילדן.

א סך שווערער איז געווען דער מצב פון די קרעמער און הענדלער, וואָס זיינען געווען אָנגעוויזן אויף פלעצער און מארק־פלאַץ (plac targowy). די שטאָט־מאכט און די קריסטלעכע צעכן האָבן ארויפגעלייגט אויף זיי אלע מיני פארבאָטן און באשווערונגען בנוגע דעם מין סחורה, געוויכט, פרייז, שעהן דערלויבטע צום פארקויף, און דראונגען, אין פאל פון אומגעהאָרכזאמקייט, צו קאָנפיסקירן די סחורה און ארויסטרייבן פון די ביידלעך און פון די פלעצער אין מארק.

אין דער צווייטער העלפט פון 18־טן יאָרהונדערט הייבט אָן דער מסחר על פי רוב איבערצוגיין אין אידישע הענט. לויט דער ציילונג אין יאָר 1765 זיינען פון 190 משפחה־שפייזער (69%) געווען באשעפטיקט: אין מסחר — 18 שפייזער 9.5%, פון זיי 13 סוחרים, 2 קרעמער, 2 וואנדערהענדלער, 1 מעקלער; אין מלאכה: 79 שפייזער (44%), 30 אין פרייע פראָפעסיעס (10%). 63 משפחה־שפייזער זיינען געווען אָן א פראָפעסיע (31%).

דאָס דאָזיקע בילד האָט לחלוטין זיך געענדערט אין יאָר 1786. פון 443 אידישע משפחות אין דער ציילונג זיינען 141 משפחה־שפייזער געווען בעלי־בתים (gospodarze, osiadli), סטאבילע תושבים, 99 נישט סטאבילע איינוואוינער (nie osiadli); מיט מסחר האָבן זיך באשעפטיקט 42, מיט מעקלעריי 50, מיט שענקעריי 2, מיט ארבעט 101.

פון דער דאָזיקער ליסטע זעען מיר, אז אין האנדל זיינען געווען באשעפטיקט בלויז 9% פון דער קריסטלעכער באפעלקערונג לגבי 21% אידן.

א ביסל א משונהדיק בילד באקומט זיך פון די ציפערן פון יאָר 1789. מיט דריי יאָר צוריק האָבן זיך געציילט 443 אידישע משפחות, וואָס באטרעפן מינדעסטנס — 4 אָדער 5 אויף א משפחה — פון 1772 ביז 2215 נפשות; דאקעגן איצט רעדט זיך וועגן 840 נפשות, אויף אזא אופן:

בעלי־בתים	— 69	(20.6%)	מיט פרויען און קינדער	153 נפשות
סוחרים	— 70	(20.9%)	" " " "	174 "
בעלי־מלאכה	— 100	(29.7%)	" " " "	234 "
שענקערס	— 4	(1.1%)	" " " "	17 "
געוועלב־אייגנטימער	— 40	(11.8%)	" " " "	122 "
מעקלערס	— 30	(9.8%)	" " " "	107 "
לערניינגלעך און משרתים	— 21	(6.1%)	" " " "	33 "
			סך־הכל	840 נפשות

מיט מסחר, שענקעריי און פאַרמיטלונג האָבן זיך באַשעפטיקט 144 משפחה־שפּייזער לגבי 97 אין יאָר 1786.

פון דער דאָזיקער ליסטע זעען מיר, אַז 43% פון די אידישע משפחות האָבן זיך מפרנס געווען אויסשליסלעך פון מסחר, שענקעריי און פאַרמיטלעריי. דער פּראָצענט פון קריסטלעכע משפחות, וואָס האָבן זיך מפרנס געווען פון די דאָזיקע קוואַלן איז אין יענעם יאָר געווען בלויז 10. אין אידישע הענט האָט זיך געפונען דער מסחר פון פערד, פּי, תבואה, לאַנדווירטשאַפטליכע פּראָדוקטן.

אידן און וועבעריי־מסחר

אין 18־טן י.ה. האָבן קאַלישער אידן זיך פאַרנומען מיטן הורט־מסחר פון שטאָפן. א גרויס־פאַרנעמיקן האַנדל האָבן זיי געפירט מיט וואָל, וואָס איז באַזאָרגט געוואָרן פאַר די וועבער און פאַר די פּוילישע פאַבריקן אָדער עקספּאָרטירט געוואָרן קיין אויסלאַנד, באַזונדערס קיין מאָראַוויע, בעהמען, שלעזיע און זאַקסן. די קריסטלעכע וועבער האָבן נישט איינמאָל זיך באַקלאָגט, אַז די אידן קויפן אויף די גאַנצע פּראָדוקציע און שרויפן אויף די פּרייזן. דער אַנטייל פון אידן אין דער שטאָפן־אינדוסטרי אין גרויספּוילן איז באַשטאַנען אין קויפן די וואָל און פאַרקויפן די פּראָדוקציע.

די וואָל האָבן די אידן געקויפט ביי די פּריצים. געווען אויך אידן וואָס האָבן אַרענדירט סטאַדעס שאָף.

אין 18־טן י.ה. האָבן עטלעכע אידן געעפנט פאַבריקן אויף אויסאַרבעטן זייף און דאָס פאַרוואַנדלט אין א וויכטיקן האַנדלס־צווייג. ווען די טאַבאַק־פאַבריקן זיינען איבערגעגאַנגען צו דער רעגירונג, איז אויך אין קאַליש אַנטשטאַנען א פאַבריק. די אידן האָבן געהאַט אין זייערע הענט דעם פאַר־קויף פון דער פּראָדוקציע. אידן האָבן זיך אויך באַשעפטיקט מיט קרעדיט און פינאַנס־ענינים מיט די אָרטיקע קריסטלעכע סוחרים און אויך מיט די גריכן, וואָס האָבן תמיד זיך גענויטיקט אין קרעדיט. זיי האָבן געגעבן הלוואות אויף א יערלעכן פּראָצענט פון 7% און אפילו מער, און אויך אויף משכונות — זילבער, גאָלד און צירונג.

פון דער צווייטער זייט פלעגן אידישע סוחרים באָרגן געלט ביי די רייכע שטאָטלייט און ביי די אדללייט, וואָס האָבן געוואוינט אין שטאָט און געאַרבעט אין דער מלוכה־אדמיניסטראַציע און אין די געריכטן. די דאָזיקע מענטשן האָבן אוועקגעבאָרגט זייערע הכנסות פון די גיטער און הייזער אין שטאָט. אויך די גלחים פלעגן באָרגן געלט די אידן קעגן א הויכן פּראָצענט.

נאָך די וואַרשעווער אידן האָבן די קאַלישער אידן אָנגעקניפּט האַנדלס־באַציאונגען מיטן שלעזישן מאַרק. אידישע סוחרים פון קאַליש פלעגן סטאַביל באַזוכן ירידים אין שלעזיע: ברעסלוי, קרייצבורג און רייכנבאַך.

פון די באַזוכער־רשימות אין ברעסלוי זיינען אונדז באַקאַנט די יידישע סוחרים פון קאַליש, וואָס האָבן אין 18־טן י.ה. באַזוכט די ירידים אין ברעסלוי: שמעון יצחק (1701—1700), לייבל יצחק (1702), מנחם מאַרקס (1722), יעקב מיכאל (1702), אלעקסאַנדער יאַכען (1702), משה יעקב (1702), אשר אברהם (1702), משה אברהם (1702), שלמה יעקב (1722), שלמה אליהו (1785). פאַרשטייט זיך, אַז די דאָזיקע רשימה איז נישט קיין פולע און מ׳קען אָננעמען, אַז די צאָל באַזוכער איז געווען פילפאַך גרעסער. דער פאַקט, אַז די קאַלישער סוחרים האָבן אין יאָר 1698 געשאַפן אין ברעסלוי אַן אייגענע שול און אויסגעהאַלטן דאָרט א שמש (נאמן און שתדלן), כדי אָפּצוהיטן זייערע אינטערעסן, באַווייזט, אַז פיל פון די קאַלישער יידן פלעגן קומען אויף די ירידים.

פון יאָר 1709 איז אונדז באַקאַנט דער קאַלישער שמש נתן בן בנימין. ער איז געווען אויף דעם דאָזיקן אַמט נאָך ביים סוף פון 17־טן י.ה. און ער איז געוואָרן באַפולמעכטיקט דורכן ועד ארבע־ארצות צו באַוואָרענען און באַשיצן די אינטערעסן פון זיינע שטאָטלייט אין מסחר און אכטונג געבן, אַז זיי זאָלן נישט ליידן פון זייער אינערלעכער קאָנקורענץ. דער שמש איז אויך געווען דער פאָרשטייער פון זיינע שטאָטלייט לגבי די באַזוכער. לויטן אָפיציעלן נוסח איז ער געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר די אידן אונטער זיין פּראָטעקטאָראַט.

אין אָנהויב פון 18־טן י.ה. זיינען טעטיק 6 שמשים פון פּוילן, און אין יאָר 1722 — 8 (קאַליש, לוואָוו, ריישע, ליסא, קראָטאָשין, פּויזן, אפּט, לובלין). א געוויסע צייט זיינען געווען אפילו 12. לויט א געזעץ פון דער מאַכט אין ברעסלוי פונעם יאָר 1738 זיינען בטל געוואָרן די שמשים־אמטן אין פאַרשידענע פלעצער און ס׳זיינען געבליבן בלויז 3: פאַר גרויספּוילן, קליינפּוילן און ליטע. די פאַרבינדונגען מיט שלעזיע האָבן זיך געצויגן דעם גאַנצן 18־טן י.ה. אין דער שיל־דערונג פונעם מצב אין יאָר 1779 אין די וואָיעוואָדישע צאָל־סטאַציעס אין קאַליש, וואָס פלעגט

קאָנטראָלירן די אַרטיקע קריסטלעכע סוחרים, רעדט זיך אויך וועגן דער באהאנדלונג פון די אידישע סוחרים, די אַרטיקע און אויך די פרעמדע, וועלכע קומען צוריק פון פראנקפורט.

א פאַרשטייער פון די קאלישער אידן האָט געדארפט שווערן, אז די אימפּאָרטירטע פּי איז געזונט. א באזונדערער סאָרט מעקלערס פלעגן ארומגיין אין שטאָט און אין דער סביבה און קויפן מלבושים, גאָלדענע און זילבערנע חפצים און אויך צירונג. זיי זיינען אויך געקומען אין די פריצישע הייף און אויפגעקויפט זייער לאנדווירטשאפטלעכע פּראָדוקציע, פערד, פּי, געט־ראנקען, מעד. די שטאָט־פארוואלטונג האָט אכטונג געגעבן — און אויך באשטראָפט מיט קנס און קאָנפיסקאציע פון דער סחורה — אז אידישע געוועלבער־אייגנטימער זאָלן נישט פארקויפן קיין סחורה אויף די שאָסייען און אין די גאסן.

דער מסחר איז פאָרגעקומען אין גאס. זומערצייט איז דעם געוועלב־אייגנטימער געווען פארבאָטן צו קויפן תבואות און שפייז־פּראָדוקטן ביז א זייגער 11, ווינטער — ביז א זייגער 10.

די קריסטלעכע סוחרים האָבן געפירט א קאמף קעגן אידישן האנדל. דער דאָזיקער קאמף איז געוואָרן פארשארפט אין 1726. דער סוחרים־צעך אין פּויזן האָט אָנגעהויבן פירן א ברייטע טעטיקייט קעגן אידישן האנדל און זיך פארבונדן אויך מיט די צעכן אין קאליש, ווארשע און פּיאָטרקאָוו, כדי צו שאפן א פעסטן און איינהייטלעכן פראָנט קעגן די אידן. אָבער די רעזולטאטן זיינען געווען שוואכע. דאָך האָט די מלחמה אין קאליש זיך געצויגן נאָך צענדליקער יאָרן און איז געווען באגלייט מיט משפטים און אלערליי תביעות אויף צו באצאָלן שטייערן און שטראָפן. אין יאָר 1760 זיינען די אידן און די שטאָט־פארוואלטונג געקומען צו א הסכם, וואָס איז אויך פארצייכנט געוואָרן אין שטאָט־בוך אין יאָר 1761. לויטן הסכם האָט די קהילה זיך מתחייב געווען צו באצאָלן דער שטאָטראט יעדן חודש 100 גילדן, ד.ה. 1200 גילדן א יאָר פאר באפרייען די אידן פון קוואַרטירן זעלנער אין זייערע הייזער, פאר דער וואסער־רער, פארן בית־עלמין און אנדערע אָפּצאָלן פארן בית־כנסת, שפּיטאָל און יאטקעס. אָבער נישט געקוקט אויפן הסכם זיינען די סכסוכים און משפטים נישט געוואָרן איבערגעריסן.

יידישע בעלי־מלאכות

די אידן האָבן זיך אויך באשעפטיקט אין א באדייטנדיקער מאָס מיט מלאכה, ווי מיר זעען דאָס פון צוויי באפעלקערונג־ציילונגען.

אין דער ציילונג פון יאָר 1765 האָבן פון 127 פאמיליע־פאָטערס 79 (44%) זיך פארנומען מיט פארשידענע מלאכות, לויט דעם פאָלגנדיקן צעטל:

27 שניידער, 2 היטלמאכער, 16 קירזשנער, 4 וועבער, 10 שטריקפלעכטער, 2 גלעזער, 1 איינבינדער, 8 פארשידענע בעלי־מלאכה, 9 קצבים. אין דער דאָזיקער רשימה זיינען נישט בנמצא קיין בעקער. ס'איז אוממעגלעך, אז עס זאָלן נישט האָבן געווען קיין אידישע בעקער, וואָס דאָס איז נויטווענדיק פון רעליגיעזן שטאנדפּונקט.

אמת, דער קריסטלעכער בעקער־צעך, וועלכן די פאמיליע פּאדבאָוויטש האָט אָנגעפירט אין 18־טן י. ה. האָט געמאכט אלע אָנשטרענגונגען צו פארווערן פאר יידן דאָס בעקער־פאך, מ'דארף זיך אָבער משער זיין, אז זיי זיינען געווען פאראינטערעסירט צו פארווערן פאר אידן דעם פארקויף צו דער קריסטלעכער באפעלקערונג.

אידישע בעלי־מלאכה, באזונדערס שניידער, קירזשנער און בעקער האָבן געהאט אויסצושטיין רדיפות מצד די האנטווערקער־צעכן. דער שניידער־צעך האָט זיך סומך געווען אויף זיינע פּרי־ווילעגיעס, לויט וועלכן אידן איז געווען פארווערט צו פארנעמען זיך מיט שניידעריי, און פארלאנגט אָפּצוהיטן דעם פארבאָט. דער שווערער קאמף איז געוואָרן פארענדיקט מיט א פשרה דעם 12.3.1713 צווישן שניידער־צעך און די אידישע שניידערס, וואָס איז געוואָרן פארשריבן אין שטאָט־בוך. לויט דעם הסכם, איז די יידן, קאלישער תושבים, דערלויבט צו פארנעמען זיך מיט שניידעריי פאר א יערלעכן אָפּצאָל פון 14 גילדן צום שניידער־צעך. צוליב דעם סכסוך צווישן שניידער־צעך און דעם פּרויען־שניידער שלמה איז מען דעם 30.3.1774 געקומען צו א צווייטער פשרה, אז בלויז שלמה מעג זיך פארנעמען מיט נייען פּרויען־קליידער פאר א יער־לעכן אָפּצאָל צום צעך אויף א סומע פון 3 גילדן.

אָט די פשרות האָבן פארפליכטעט די צדדים אויך אויף להבא.

מיטן קצבים־צעך זיינען די אידישע קצבים געקומען צו א הסכם נאָך אין יאָר 1630. לויט

דעם הסכם מעגן די אידן האַלטן 12 יאַטקעס קעגן א יערלעכן אָפּצאָל פון 300 גילדן. די אידישע קירזשנער האָבן יעדעס יאָר באַצאָלט דעם קירזשנער־צעך 16 גילדן.

פון דער צווייטער העלפט פון 18־טן י.ה. זיינען נישטאָ קיין ידיעות וועגן קאָנפליקטן צווישן די צעכן און אידישע בעלי־מלאכה. פון פאַרשידענע קוואַלן איז באַוואוסט, אז אין יענער תקופה האָבן די מלאכה־צווייגן זיך אויסגעברייטערט. אויסער די אויבן אויסגערעכנטע זיינען געווען אויך שוסטער, זאָטל און געשפאַן־מאַכערס, קנעפּמאַכער. דאָס איז געוואָרן באַשטעטיקט אין דער ערשטער ציילונג, וואָס די פּרייסישע מאַכט האָט אדורכגעפירט אין יאָר 1783.

לויט דער באַפעלקערונג־רשימה אין יאָר 1786 זיינען אין קאַליש געווען 101 אידישע בעלי־מלאכה לגבי 106 קריסטלעכע בעלי־מלאכה. ליידער איז נישט פאַראַן קיין אויסרעכענונג פון די פאַכן ווי דאָס איז פאַראַן ביי די קריסטלעכע בעלי־מלאכה אין די יאָרן 1629, 1784, 1786.

אין יאָר 1789 האָט מען אָפּגעמערקט 100 בעלי־מלאכה, וועלכע האָבן געהאַט 98 פרויען, 16 יינגלעך, 20 מיידלעך בסך הכל 234 נפשות. זיי האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט 26.6% פון דער אידישער באַפעלקערונג.

די בעלי־מלאכה זיינען געווען אָרגאַניזירט אין חברות פון א צעכן־כאַראַקטער: חברה פון שניידער, היטלמאַכער, קירזשנער, שערער, בעקער, קצבים א.א. די אידישע בעלי־מלאכה האָבן אָפּגעהיטן די פּרייזן פון די קריסטלעכע צעכן.

אין קאַליש איז בכלל נישט געווען קיין אידישע דרוקעריי, כאָטש קאַלישער אידן האָבן זיך ספּעציאַליזירט אין דרוק־פאַך און באַרימט געוואָרן אויסער זייער שטאָט אלס דרוקער, זעצער, קאָרעקטאָרן און פאַרלעגער.

אין 15־טן י.ה., אין יאָר 1589, איז באַוואוסט געווען אברהם בן יצחק קרא אשכנזי פון קאַליש אלס דרוקער אין סאַלאָניקי און שפּעטער אין ווענעציע און מאַנטאָוואַ, וואו ער האָט געדרוקט תורה־ספרים און זיך באַטייליקט אין זייער אויסגאַבע.

אין יאָר 1690 איז אין אַמסטערדאַם געווען באַקאַנט דער זעצער לייב בן נפתלי הירש פּאַס פון קאַליש. אין יענע יאָרן זיינען אין בערלין געווען באַקאַנט שניאור זלמן בן יהונתן כ״ץ און יהושע בן אביגדור.

אין 18־טן י.ה. זיינען באַוואוסט בנימין שבתאי באַס, אַן אייגנטימער פון א דרוקעריי, צבי הירש בן קלונימוס אין דיפערנפורט, קלונימוס אין לאַצבאָן, יצחק בן אליהו אין פראַנקפורט א.מ., בנימין בן יחיאל, יחזקאל בן יעקב, קלונימוס בן יהודה־לייב, יהודה־לייב בר אליהו, אלע אין אַמסטערדאַם; יהודה־לייב בן נפתלי, א זעצער אין סאַלאָניקי, צבי בר קלונימוס כ״ץ אין פראַנקפורט א.מ.

צווישן די פאַכלייט דאַרף מען אויך אויסרעכענען די כלי־קודש: רב, חזנים, קברנים, שוחטים, שמשים, שתדלנים, סופרי סת״ם, פעלדשער, שערער.

הגם דער צעך פון די קריסטלעכע דאָקטוירים האָט פאַרווערט די אידן פאַרנעמען זיך מיט מעדיצין, זיינען אויך געווען אידישע דאָקטוירים. אין דער איינוואוינער־רשימה פון יאָר 1784 ווערט דערמאָנט אין יידישער דאָקטאָר־ספּעציאַליסט, וואָס האָט געוואוינט אלס סובלאָקאַטאָר.

ג. טעטיקייט פון דער „קאָמיסיע פאַר גוטער אָרדענונג״ פאַר איינפירן שלום צווישן די שטאָטלייט און די יידן.

איינע פון די וויכטיקסטע אויפגאַבעס פון דער „קאָמיסיע פאַר גוטער אָרדענונג״, וואָס האָט אָנגעהויבן איר טעטיקייט אין קאַליש נאָך אין יאָר 1778, איז געווען צו מאַכן א סוף צו די סכסוכים און משפּטים צווישן די אידן און שטאָטלייט. דער קאָמיסיע איז געלונגען צו דערפירן די צדדים צו א פּשרה, און ס׳איז אונטערגעשריבן געוואָרן א הסכם צווישן דער אידישער קהילה און דער שטאָטישער מאַכט.

אינעם „באַשלוס וועגן ענין פון דער קעניגלעכער שטאָט קאַליש מיט דער קהילה אין דער זעלבער שטאָט״, ווערט פעסטגעשטעלט, אז די שטאָט־פאַרוואַלטונג, די צעכן און קהילה־פּרנסים האָבן פאַרגעשטעלט פאַר דער „קאָמיסיע פון גוטער אָרדענונג״ די עקזיסטענץ־בריוו און פּריווילעגיעס און אַרויסגעבראַכט זייערע טענות און פאָדערונגען, און ס׳האָבן אויך באַשטעטיקט אונטער א שבועה דער שטאָט־פּרעזידענט אַנדזשיי פּאַדבאָוויטש און די ראשי הקהילה מיכאל

פישל, אברהם יעלענקעוויטש, יעקב עליאשעוויטש וועגן דער ריכטיקייט פון זייערע רייד, און זיי האָבן זיך אונטערגעשריבן פאַר דער קאָמיסיע אויפן פאָלגנדיקן הסכם: צווישן דער חשובער שטאָט־פאַרוואַלטונג, א ריי צעכן און דער גאַנצער שטאָט פון איין זייט, און צווישן די ראשי הקהילה אין קאַליש און אַלע איר מיטגלידער פון דער צווייטער זייט, איז געחתמעט געוואָרן א פשרה, וואָס איז גילטיק פאַר דער צוקונפט אין די ענינים פון פאַרשידענע אָפּצאָלן, מסחר, שענקעריי און מלאכות, ווי פאָלגנדיק:

א. די ביידע צדדים האָבן דערלאַנגט א משפט פאַר דער „קאָמיסיע פון גוטער אָרדענונג" אין דער פראַגע פון זייערע קעגנזייטיקע תביעות, כדי אויסצומיידן ווייטערדיקע געריכט־הוצאות בנוגע שטייערן און אָפּצאָלן, וואָס ווערן פאַרלאַנגט פון די אידן דורך דער שטאָט־פאַרוואַלטונג א.א.וו. פאַר קוואַרטירן זעלנער, כדי די יידן זאָלן נישט דאַרפן איינאָרדענען זיי ביי זיך אין די הייזער און דירות. אַנשטאָט דעם דאָזיקן איינקוואַרטירונג, האָט די קהילה, לויטן הסכם פון יאָר 1760, רעגיסטרירט אין די שטאָט־ביכער, זיך מתחייב געווען צו באַצאָלן 1,100 גילדן; און אויך פאַר דער וואַסער־רער און פאַרן בית־עלמין, בית־הכנסת און קראַנקען־הויז, שטאָטישע יאַטקעס, חודשלעכע ראַטעס פון 100 גילדן, אַנשטאָט דער איינקוואַרטירונג פון די זעלנער, פאַר דער וואַסער־רער פון באַרג טשאַשקי און אַנדערע אָפּצאָלן, ווי דאָס איז פעסטגעשטעלט געוואָרן אין יאָר 1768 צווישן דער שטאָט־פאַרוואַלטונג און צווישן די אידן. אויב דאָס מיליטער וועט פאַרלאָזן די שטאָט און די שטאָט־פאַרוואַלטונג וועט נישט דאַרפן איינקוואַרטירן קיין זעלנער, וועט די קהילה ווערן באַפרייט פון צאָלן קוואַרטיר־געלט. אויב בלויז א טייל פון מיליטער וועט פאַרבלייבן, וועט די קהילה באַצאָלן דעם אַנטשפּרעכנדיקן חלק, וואָס פאַלט אויף איר אויס. בלויז אין פאַל, אויב אין שטאָט און אין דער פאָרשטאָט וועלן זיין אזא גרויסע צאָל זעלנער, אז מ׳וועט זיי נישט קענען איינאָרדנען אין קריסטלעכע הייזער און דירות, וועט די קהילה דאַרפן זיך באַטייליקן אין דער איינקוואַרטירונג פון די זעלנער.

ב. די אידן פון קאַליש איז געזיכערט דאָס באַשעפטיקן זיך מיט מסחר לויט זייערע פריי־ווילעגיעס, אָבער מיטן תנאי, וואָס ווערט איצט פעסטגעשטעלט: די יידישע סוחרים טאָרן נישט אימפּאָרטירן ליקערן פון לאַנד און פון אויסלאַנד, אחוץ דעם כשרן ווייַן פאַר זייערע צוועקן. זיי מעגן פאַרקויפן הערינג און האָניק. זיי טאָרן נישט פאַרקויפן קיין שום פאַרווערטע סחורות. זיי דאַרפן זיך אויסהיטן צו שעדיקן די קריסטלעכע סוחרים. יעדעס קעגנשטעלן זיך די הסכם־באַדינגונגען וועט ווערן באַשטראָפט מיט קאָנפיסקירן די סחורה און מיט געלט־שטראָף. „די קהילה מעג האַלטן אויף די יידישע גאַסן פיר שענקען אויף ביר און בראָנפן, אָבער אין יעדן הויז בלויז אין איין צימער און דורך איין שענקער. בראָנפן און ביר דאַרף מען קויפן נאָר ביי קאַלישער בירגער, און ווער ס׳וועט וואַגן צו קויפן אויף אַן אַנדער אָרט, וועט ווערן באַשטראָפט מיט 100 גזשיוונעס לטובת דער שטאָט, אָן דעם רעכט צו אַפּעלירן. אויב עס וועט אויספעלן בראַנפן און ביר אין קאַליש, איז די שטאָט־פאַרוואַלטונג מחויב צו דערלויבן עס צו קויפן אויף אַן אַנדער אָרט. געטראַנקען־שטייער (czopowe) פון ביר און בראַנפן־שטייער וועט ווערן באַצאָלט לויטן הסכם צווישן דעם בירגער־פאַרקויפער און אידישן קויפער דורך דער פערזאָן, וואָס וועט נעמען אויף זיך צו באַצאָלן די שטייערן. אויב ס׳וועט אויספעלן בראָנפן אין שטאָט, דאַרפן די יידן באַקומען א ספּעציעלע דערלויבעניש פון שטאָטראַט צו קויפן עס ערגעץ וואו אַנדערש, און דער שטאָטראַט טאָר נישט אָפּלייגן די קניה. כדי די אידן זאָלן נישט היזק האָבן ביים פאַרקויף פון בראַנפן, ווערט זיי פאַרזיכערט, אז א פאַס בראַנפן וועט ווערן פאַרקויפט צום פרייז פון 6 גילדן. אויב די קאַלישער בירגער וועלן באַשליסן צווישן זיך צו פאַרקויפן צו אידן בראַנפן פאַר א מער טייערן פרייז און פון אַן אַנדער קוואַליטעט ווי ס׳איז אָנגענומען אין אַנדערע ערטער, וועלן די שולדיקע ווערן באַשטראָפט מיט 100 גזשיוונעס דורכן געריכט פון סטאַראָסטע־געריכט. דער זאַפּאַס, וואָס געפינט זיך ביי די יידן בעת אונטערשרייבן דעם הסכם, דאַרף ווערן פאַרקויפט אין משך פון 8 וואָכן. נאָך דעם דאָזיקן טערמין טאָר מען נישט האַלטן קיין בראַנפן אויף פאַרווערטע פלעצער, א חוץ אין די פיר דערלויבטע שענק־הייזער.

אין באַזונדערע פאַראַגראַפן ווערן אויך באַשטימט די יורידישע שריט אין פאַל ווען עס שטאַרבט א יידישער שענקער, אָדער ער באַנקראָטירט. די יידן איז פאַרווערט איינצואָרדענען

ביר־ברויערייען און בראַנפן־ברייזן, אויסצואַרבעטן בראַנפן אין פּריוואַטע הייזער, צו האַלטן אַכסניות און שטאַלן.

ג. היות ווי לויטן הסכם פון 18.5.1753, צווישן דעם שניידער־צעך און די אידישע שניידער, מעגן אידן זיך באַשעפטיקן מיט שניידעריי פאַר א יערלעכן אָפּצאָל פון 14 גילדן אין שניידער־צעך, און דעם 10.3.1774 איז געחתמעט געוואָרן א צווייטער הסכם מיטן אידישן פּרויען־שניידער שלמה, אַז ער איז מחוייב אַריינצוטראָגן אַן אָפּצאָל פון 3 גילדן, איז די גילטיקייט פון די פאַרשטענדיקונגען באַשטעטיקט געוואָרן אויך אין דער איצטיקער פּשרה. דער קצבים־צעך האָט נאָך אין יאָר 1639 געמאַכט א הסכם מיט די אידישע קצבים, לויט וועלכן זיי איז דערלויבט צו האַלטן 12 יאַטקעס פאַר א יערלעכן אָפּצאָל פון 300 גילדן. די דאָזיקע סומע איז דערנאָך געהעכערט געוואָרן אויף 400 גילדן.

אויפן יסוד פון א הסכם צווישן קצבים־צעך מיט דער „קאָמיסיע פאַר א גוטער אָרדנונג", איז זי מחוייב צו באַצאָלן דעם גענעראַל פון גרויספּוילן אַן אָפּצאָל פון 1,098 גילדן. די אידישע קצבים דאַרפן אַריינטראָגן א העלפט פון דעם אָפּצאָל אויף א סומע פון 549 גילדן.

הגם ס'איז נישט געווען קיין הסכם צווישן די אידישע קירזשנער און דעם קירזשנער־צעך, זיינען די אידישע קירזשנער געווען פאַרפליכטעט צו באַצאָלן דעם צעך 16 גילדן, ווי זיי האָבן פריער געצאָלט, און ס'איז זיי געוואָרן דערלויבט צו פאַרנעמען זיך מיט זייער פאַך. דער לאַנגדויערנדיקער סכסוך צווישן די זאַלץ־סוחרים און דער אידישער קהילה איז געוואָרן דער־ליידיקט דורך א פּשרה, לויט וועלכער בלויז צוויי יידן אין צוויי הייזער פון יידישן פירטל האָבן באַקומען דאָס רעכט צו פאַרקויפן זאַלץ, סיי צו קריסטן סיי צו אידן, בתנאי אַז דער פּרייז זאָל זיין דער זעלבער, וואָס ביי די קריסטלעכע סוחרים און די געוויכטער זאָלן זיין פּינקטלעכע, אויב דער תנאי וועט נישט ווערן אויסגעפירט, וועט מען ווערן באַשטראָפט מיט 30 גזשיוונעס לטובת דעם צעך. פאַר דער דאָזיקער דערלויבעניש איז די קהילה מחויב צו געבן דעם צעך פון די זאַלץ־סוחרים יעדע 3 חדשים 2 ליטער וואַקס.

ד. אין א ספּעציעלן פּאַראַגראַף ווערט באַשטימט, אַז אויב אין קאַליש וועט אַנטשטיין א גאַרבעריי, וועלן אידן נישט טאָרן קויפן קיין פעל און זיי אַרויספירן. דער מאַגיסטראַט דאַרף זאָרגן, אַז די פּרייזן פון פעל פאַר די גאַרבער זאָלן זיין דערטרעגלעכע.

ה. אין א ספּעציעלן באַשלוס פון דער „קאָמיסיע פאַר גוטע אָרדענונג" ווערט די יידן פאַרווערט אַריינצופירן מעדיקאַמענטן און גיפטיקע מאַטעריאַל, און די קהילה איז מחויב מקיים צו זיין דעם דאָזיקן פאַרבאָט.

דער דאָזיקער הסכם איז אונטערגעשריבן געוואָרן דעם 19־טן פעברואַר 1788 דורך די מיט־גלידער פון שטאָטראַט קאַזימיר גיבאַשעוויטש, אַנטאָני ניעטשאַצקי אין נאָמען פון מאַגיסטראַט, וואָיטשעך טראָווקאָווסקי און יאַן פאַרבאָוויטש אין נאָמען פון ראַט און סטאַניסלאַוו קזשישטאָפאָ־וויטש אין נאָמען פון די זיבן. די קהילה פּרנסים מיכאל פישל, אברהם יעלענקעוו און יעקב עליאַשעוויטש האָבן אונטערגעשריבן אויף העברעאיש. דער הסכם איז אויך אונטערגעשריבן געוואָרן דורכן פאָרזיצער פון דער קאָמיסיע קסאַווערי גאַלענטש קאָנשיצקי.

עס זינען אויך באַשטימט געוואָרן צוגאַב־תקנות:

א. בנוגע אידן פון אויסלאַנד, וואָס האָבן צייטווייליק געוואוינט אין קאַליש און ס'איז זיי געווען פאַרווערט צו האַנדלען. די אידישע תושבים איז געווען פאַרווערט אויפצונעמען ביי זיך אַן אויסלענדישן איד אָן דעם וויסן פון דער שטאָטישער מאַכט, אונטער דער דראָאונג פון 50 גזשיוונעס שטראָף. די שטאָט־שומרים האָבן געדאַרפט קאָנטראָלירן דעם אַריינגאַנג אין שטאָט די פרעמדע אידן און זיי אָפּפירן צום שטאָט־פּרעזידענט אָדער צום פּאָליציי־קאָמענדאַנט.

ב. אין א צווייטן באַשלוס זיינען די אידן געוואָרן פאַרפליכטעט צו באַטייליקן זיך אין די הוצאות פון דער וואַסער־לייטונג צו זייער ברונעם, וועמענס אויסהאַלטונג איז געווען אויף זייער חשבון. די דאָזיקע וואַסער־לייטונג איז געוואָרן איינגעאָרדנט פאַר די באַדערפענישן פון די יידן דעם 15.7.1773.

ג. צוליב די פּילצאָליקע און פאַרעלטערטע סיכסוכים צווישן מאַגיסטראַט און די אידן אין דער פראַגע פון זייער אויסשפּרייטן זיך מחוץ פון זייערע גאַסן, סיכסוכים, וועלכע זיינען געווען פאַרבונדן מיט באַדייטנדיקע הוצאות, האָט די קאָמיסיע פאַרווערט די אידן אויף שטענדיק צו

קויפן, ארענדירן און דינגען הייזער, פלעצער, געוועלבער אין מיטן שטאָט, אין אלע גאסן פון שטאָט, און אויך אין די פאָרשטעט, וואָס זיינען ביז איצט באזעצט דורך קריסטן, חוץ צו די געציילטע בנינים, וועלכע געפינען זיך ביי אידן אויף א וועלכן ס׳איז געזעצליכן יסוד. ווער ס׳איז עובר אויף דעם דאָזיקן פארבאָט — א איד אָדער א קריסט — וועט ווערן באשטראָפט מיט 100 גזשיוונעס.

ביים באהאנדלען דעם ענין פון די בעטלערס איז אָנגענומען געוואָרן א ספעציעלער באשלוס לגבי אידן.

ארויסגייענדיק פון דער הנחה, אז די אָרעמעלייט, וואָס גייען איבער די אידישע הייזער אין די שטעט, שטעטלעך און דערפער פארשפרייטן אָנשטעקנדיקע קראנקהייטן און זיי גנבענען, רעקאָמענדירט די קאָמיסיע דעם מאגיסטראט און דער קהילה אין קאליש נישט צו דערלויבן, אז זיי זאָלן אריינקומען אין שטאָט, צו פארהאלטן זיי ביים אריינגאנג אין שטאָט, געבן זיי דאָרט די נדבה פון דער קהילה און זיי משלח צו זיין. אויב זיי וועלן נישט פאָלגן, וועלן די שטאָט־דינער זיי פארטרייבן.

יידישער שפיטאָל

אין אידישן קראנקנהויז אין קאליש איז דער קהילה דערלויבט צו האלטן נאָר אָרעמעלייט־קאַליקעס, אייוואוינער פון שטאָט. אין משך פון יאָר דארף דער פאָליציי־קאָמענדאנט קאָנטראָלירן עטלעכע מאָל, צי די אידן פירן אויס דעם באשלוס פון דער קאָמיסיע. אויב בשעת דער קאָנטראָל פון די הייזער אין דעם הקדש וועט מען דאָרט געפינען פרעמדע אידישע קבצנים, וועלן די ראשי הקהילה באשטראָפט ווערן מיט 50 גזשיוונעס. די פארהאלטענע וועלן ווערן געצוואונגען צו רייניקן די שאָסייען אין משך פון א חודש צייט, דערנאָך וועלן זיי ווערן פארטריבן פון שטאָט, און די קהילה וועט זיי נישט ארויסשיקן מיט וואָגנס.

ד. אויפן מאגיסטראט און אויף דער קהילה ליגט דער חוב צו פארווערן מיט דער גאנצער הארבקייט, אז אידן זאָלן אריינעמען צו זיך אין די הייזער וואנדערערס אָן דער דערלויבעניש פון דער שטאָטישער מאכט און אָן א גענויער קאָנטראָל פון יעדן איינעם.

ה. א באזונדערער פליכט איז געוואָרן ארויפגעלייגט אויף די אידן צו זאָרגן פאר דער ריינקייט פון זייערע גאסן פון יעדע שמוץ, שטיינער, חורבות, בוי־אָפפאַל, בלאָטע, לוזשעס, צו פארריכטן די טראָטוארן און רינעס.

ו. די אידן זיינען מחויב אויסצוהאלטן אויף זייער חשבון פייערלעשער־מכשירים, כדי זיי זאָלן קענען ביים אויסברוך פון א שריפה פארלעשן דעם פייער.

ז. אידן, וואָס האנדלען מיט ברען־פּולווער און שוועבל, דארפן האלטן די סחורה אין די סקלאַדעס פון שטאָטישן טורעם פאר אָן אָפצאָל פון 6 גילדן.

די באשלוסן פון דער „קאָמיסיע פאר גוטער אָרדענונג״ האָבן געהאט פאר א ציל איינצושטעלן א סטאבילן שלום צווישן די שטאָטלייט און די אידן. אָבער דאָס איז געווען אומזיסט. דער הסכם האָט דעם מאגיסטראט און די קריסטלעכע איינוואוינער געגעבן א געלעגנהייט צו טענהן, אז די אידן טאָרן נישט זיין פריי אין מסחר און באזונדערס אין האנדל מיט שארפע געטראנקען.

אין זייער קאמף קעגן אידן האָבן די קריסטן תמיד זיך באנוצט ווי מיט א געזעצלעכן באוויז, אז אידן האָבן מסכים געווען צו די אויבנדערמאָנטע באגרענעצונגען און דערפאר דארף מען זיי נישט איבערשרייטן און אויסברייטערן זיך אין שטאָט, הן פון צאָלמעסיקן שטאנדפונקט און הן ווירטשאפטלעך. ביי יעדער געלעגנהייט האָבן זיי אָנגעגעבן אָנקלאגעס, וואָס האָט זיך געצויגן ביז די זעכציקער יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט. קאָפּיעס פון הסכם זיינען געוואָרן באשטעטיקט דורך דער נאָטאַריאלער מאכט. דער דאָזיקער אָפּמאך אונטערן נאָמען קאמפּלאנאציע האָט די קריסטן געדינט ווי א מאכטיק און אויסגעפּרוווט געווער.

אין איר קאמף קעגן די יידן האָט די שטאָט־פארוואלטונג זיך נישט באנוגנט מיט איר אָרטיקער טעטיקייט, נאָר אקטיוו מיטגעארבעט מיט אנדערע שטעט אין זייער אלגעמיינער מלחמה קעגן די אידן פון פוילן און ליטע.

אין סוף פון 18־טן יאָרהונדערט האָבן ברייטע קרייזן פון אויפגעקלערטע פּאָליטיקער געפּרוווט, אונטערן איינפלוס פון די אויפרופן פאר סאָציאלע אויסבעסערונגען, צו ענדערן אויך דעם פּאָליטישן און ווירטשאפטלעך־געזעלשאפטלעכן רעזשים אין פוילן. מ׳האָט א סך גערעדט און געשריבן

ווענן דער אידן־פראגע אין פוילן. ווי באקאנט, האָט דער גרויסער סיים (1788—1792) — דער לעצטער אין אומאָפהענגיקן פוילן, זיך פארנומען אויך מיט דער אידן־פראגע. צווישן די פלענער, וואָס זיינען צוגעגרייט און דערלאנגט געוואָרן דעם סיים אויף צו רעגולירן די אידן־פראגע, איז אויך געווען א באזונדערער פראָגראם פון די שטעט. פארשטייט זיך, אז די טענדענץ איז נישט געווען אויסצוגלייכן די אידן מיט די בירגער פון לאנד און אויסבעסערן זייער געזעלשאפטלעך־ווירטשאפטלעכן און פאָליטישן מצב.

די עיקר תביעה — אין קעגנזאץ צום רוב פלענער, וואָס האָבן געשטרעבט אויסצוואָרצלען יעדע נטיה צום אָפזונדערן זיך ביי אידן — איז געווען צו שאפן באזונדערע בעלי־מלאכה און סוחרישע פאראיינונגען פאר אידן, אָבער אונטער דער אויפזיכט פון די קריסטלעכע צעכן.

דאָס דאָזיקע פראָגראם איז געווען צוגעגרייט דורך די פארשטייער פון די שטעט און צווישן זיי — די פארשטייער פון קאליש. דאָס באווייזט, אז אויך די קאלישער שטאָטלייט, פאָדערנדיק ליבעראלע רעפאָרמען און דעמאָקראטישע פרינציפן אין מלוכה־רעזשים, האָבן נישט געמיינט אויסצובעסערן די באדינגונגען פון די אידן, נאָר זיי צו פארערגערן און שווערער צו מאכן. ווי אין אנדערע שטעט, איז זייער כוונה געווען צו צווינגען די אידן פארלאָזן די שטאָט דורך פארערגערן זייערע באדינגונגען און אזוי ארום פטור ווערן פון די אומאנגענעמע קאָנקורענטן.

אויף דעם צוזאמענפאָר פון די שטעט־פארשטייער אין ווארשע, נאָוועמבער 1789, האָבן זיך באטייליקט פיר דעלעגאטן פון קאליש. אויפן מעמאָראנדום, וואָס די שטעט האָבן דערלאנגט דעם קעניג און דעם סיים דעם 24־טן נאָוועמבער 1789 דורך א דעלעגאציע מיט יאן דעקערט בראש, האָבן אין נאָמען פון קאליש זיך אונטערגעשריבן דער שטאָט־פרעזידענט וואויטשעך זשעליצקי און דער סעקרעטאַר וולאדיסלאוו וואלדראָוויטש.

דער מעמאָראנדום איז געווען פיל מיט טענות קעגן די אידן־משומדים, וועלכע האָבן גענומען אין זייערע הענט דעם מסחר און דעם פארקויף פון משקאות. זיי מאכן הרוב די ווירטשאפט, זיי מאכן חרוב די מדינה און זיי זיינען די איינציקע, וואָס דערפירן צו א ווירטשאפטלעכן חורבן פון די שטעט. אויך די פויערים ליידן פון די אידן, ווייל צוליב זיי אנטוויקלט זיך דאָס שכרות. די אידן זיינען די פלאג פון די שטעט און פון דער מדינה בכלל. דער געוואונטשענער מיטלשטאנד אין דער מדינה זיינען נאָר די שטאָטלייט. פון די אידן וועט נישט ארויסקומען קיין שום נוצן פאר דער מדינה. זיי פארנעמען זיך נישט מיט לאנדווירטשאפט. אין באשיצן דאָס לאנד איז זייער אנטייל א נישטיקער, ווייל זיי ווערן נישט מאָביליזירט אין דער ארמיי. אידן זיינען א וואנדער־פאָלק און היות זיי האָבן נישט קיין אייגנטום, וואָס זאָל זיי צובינדן צו סטאבילע ישובים, זיינען זיי תמיד גרייט צו פארראַטן די רעגירונג אויף א געפערלעכן אופן. אומעטום וואו א איד קומט, ברענגט ער שאָדן די שכנים. פון זיי ליידן נישט בלויז ד' שטעט, נאָר אויך די פראָווינץ־שטעט און די דערפער.

די שטאָט קאליש האָט מיטגעארבעט אין גרויסן סיים מיט אנדערע שטעט אין קאמף קעגן אידן.

ד. דאָס קהילה־לעבן

אין 18־טן יאָרהונדערט איז די קהילה געווען אקטיוו אויף אלע געביטן פון לעבן, זי האָט אויסגעהאלטן אינסטיטוציעס און רעפרעזענטירט די אידן פאר די מאכט־אָרגאנען. צו אירע עיקרדיקע אויפגאבעס האָט געהאט דאָס איינמאָנען שטייערן.

לויט די פאראנענע דאָקומענטן האָבן די קאלישער אידן באצאָלט קאָפשטייער אין די יאָרן:

1714—7,337	גילדן	23	גראָשן
1715—27,704	"	34	" צוזאמען מיט גאנצן קרייז פויזן־קאליש
1717—18,598	"		" " " " " " "
1718—24,196	"	9	" " " " " " "

אין יאָר 1719 איז דורך א דעקרעט פון ראדונער געריכט ארויפגעלייגט געוואָרן אויף די אידן פון קאליש־פויזן אַן אָפּצאָל פון 1220 גילדן. דער פינאנס־מיניסטער האָט אין באפעל געדראָט די אידן פון פויזן־קאליש, אז דאָס מיליטער וועט פארשליסן אלע שולן אויב זיי וועלן אין משך פון 8 וואכן נישט באצאָלן די דערמאָנטע סומע.

אין יאָר 1732 האָבן די אידן באצאָלט 32,316 גילדן
אין יאָר 1734 האָבן די אידן באצאָלט 35,119 גילדן
אין יאָר 1737 האָבן די אידן באצאָלט 32,316 גילדן
אין יאָר 1778 האָבן די אידן באצאָלט 13,923 גילדן — קאלישער וואָיעווו.
אין יאָר 1753 האָבן די אידן באצאָלט 10,000 גילדן
אין יאָר 1756 האָבן די אידן באצאָלט 1,363 גילדן
אין יאָר 1764 האָבן די אידן באצאָלט 1,404 גילדן בלויז קאליש
אין יאָר 1764 האָבן די אידן באצאָלט 1,404 גילדן — בלויז קאליש.
אין יאָר 1790 האָבן די אידן באצאָלט 2,147 גילדן — בלויז קאליש.

אויסער דעם קאָפּשטייער האָט די קאלישער קהילה באצאָלט באזונדערע שטייערן און אָפּצאָל פאר דער שטאָט־פארוואלטונג, ווי: פארן בית־עלמין 100 גילדן א יאָר, פאר דער וואסער־לייטונג, פארן איינקוואַרטירן זעלנער — 4400 גילדן. אויב אין קאליש איז נישט געשטאנען קיין מיליטער, האָט דער מאַגיסטראַט אויסגעגעבן דאָס געלט אויף שטיצן אָרעמעלייט, יתומים, אלמנות און אינוואַלידן. באזונדערע סומעס האָבן די אידישע בעלי־מלאכה באצאָלט די צעכן. די אידישע קצבים האָבן געצאָלט א העלפט פונעם אָפּצאָל, וואָס דער קצבים־צעך האָט אריינגעטראָגן דעם גענעראַל פון גרויספּוילן.

די אידן האָבן אויך באצאָלט דעם שטאָטראַט פאר די ביידלעך און פארקויף־שטעלן אין גאס. די שטייערן־יאָך פון די יחידים און ספּעציעל פון דער קהילה האָט אלץ מער געשווערט אויף דער אידישער באפעלקערונג.

בכדי זיך פאָרצושטעלן די פינאַנסיעלע לאַסט פון דער קהילה, וועלן מיר דערמאָנען, אז אין די יאָרן 1778—1792 האָט די קהילה באצאָלט, אויסער די שטייערן און אָפּצאָלן פאר דער שטאָט־פארוואלטונג, אויך אויף פארשידענע מתנות און אומגעריכטע הוצאות, ווי:

דעם קאלישער וואָיעוואָדע	15,600	גילדן
דעם פּאָדוואָיעוואָדע	4,300	"
דעם הויפּטסטאַראָסטע פון גרויספּוילן	12,337	"
הוצאות פאר משפטים פון שטאָטראַט	6,000	"
הוצאות פאר משפטים מיט אדעליקע	37,092	"
הוצאות ביים רעגולירן די חובות	25,012	"
בסך־הכל	100,341	גילדן

כדי צו דעקן די הוצאות האָט די קהילה געמוזט אָנקומען צו הלוואות ביז גרויסע סומעס.

נאָכדעם ווי אין קאלישער קרייז איז אנטשטאַנען א געריכט אויף צו ליקווידירן די חובות פון דער קהילה לויטן סיים־געזעץ אין יאָר 1792 וועגן ליקווידירן די קהילה־חובות, זיינען איינגעמאָנט געוואָרן פאָלגנדיקע חובות פון דער קאלישער קהילה:

	חוב	פראָצענט
1. פאר די אדללייט:		
א. חובות פון יאָר 1778 מיט 50% נישט באצאָלטע פראָצענטער	83,419.—	56,275.03
ב. חובות, וואָס זיינען נישט פארצייכנט געוואָרן אין יאָר 1778 און אויך נייע חובות	43,434.—	26,021.—
2. פאר די גייסטלעכע		
א. חובות און פראָצענט ביז 1778	117,359.—	2,146.20
ב. חובות פון נאָך 1778	3,274.—	114.—
3.5% וואָס דאָס געריכט האָט צוגעפּסקנט		115,837.23
3. קאָמיסיע פאר דער נאַציאָנאַלער דערציאונג	53,300.—	
4. פאר אידן	7,600	
5. פאר אנדערע	8,000.—	
סה"כ 1—5	316,386.—	200,423.46
דערפון האָט די קהילה באצאָלט	22,980.13	53,883.39
דער חוב פון דער קהילה	293,405.87	146,549.07

די הויפט־מאַנערס פון די קירכעס, קלויסטערס און אָרדנס ביז 1792:

יעזואיטן־אָרדן ביזן ליקווידירן אים אין 1773	53,300	גילדן
פראַנציסקאַנער	39,600	"
בערנאַדינער	7,033	"
קאַנאָניקן לאַטעראַנער	23,020	"
קאַנאָניקן פון שפּיטאָל	10,000	"
קאָלעגיאַט אין קאַליש	16,500	"
סה"כ	149,453	גילדן

אין דער ערשטער העלפט פון 18־טן יאָרהונדערט איז פון צייט צו צייט אויסגעבראָכן א מחלוקת צווישן די קהילה־פּרנסים און די רבנים. א באַווייז דערצו געפינען מיר אינעם פאַקט, וואָס א סך רבנים האָבן נאָך א קורצער צייט פאַרלאָזן די שטאָט. וואָס ס'האָט גורם געווען צו די מחלוקת איז נישט באַוואוסט צוליבן מאַנגל אין דאָקומענטן. מחלוקת

אין 18טן י.ה. זיינען אויפן כסא־רבנות געזעסן — נאָכדעם ווי דער רב ר' יהודה אריה בן דוד איז אין יאָר 1708 אויסגעוויילט געוואָרן אלס רב פון דער אשכנזישער עדה אין אמסטערדאַם:

1. ר' יצחק זעליג קרא, דער זון פון אריה יהודה לייב פון גלאָגא, האָט געירשנט דאָס כסא־רבנות פון פאָטער נאָך זיין פטירה און געווען רב פון יאָר 1714 ביז 1730. ער האָט פאַרלאָזט קאַליש צוליב א מחלוקת. שוין נאָך זיין פאַרלאָזן די שטאָט האָט ער געחתמעט (אין 1736) אויפן באַרימטן חרם קעגן ר' משה חיים לוצאטו און אקטיוו זיך באַטייליקט אין דער פּאָלעמיק צווישן יעב"ץ און יהונתן אייבשיץ.

2. ר' צבי הירש בן שמואל הלל איז געווען א קורצע צייט אין קאַליש, פאַרלאָזן צוליב א מחלוקת און געוואָרן רב אין קאָפּענהאַגן.

3. ר' אליעזר בן יצחק פון ליסא, געוויילט געוואָרן אין אב 1730 פאַר רב אין קאַליש. אין 1739 פאַרלאָזט צוליב מחלוקת. ס'איז נישט אויסגעשלאָסן אז ער איז אוועק צוליב זיין שטעלונג אין דער מחלוקת צווישן יהונתן אייבשיץ און יעבץ. ער איז געשטאַנען אויף דער זייט פון אייבשיץ.

4. ר' יהודה ב"ר שמחה צונץ, דער זון פון סטריער רב ר' שמחה.

5. ר' יוסף חיים בן אלכסנדר פענדאַ פון ליסא, געווען רב אין קאַליש ביז 1763.
אין שייכות מיט אן עלילת דם אין קאַליש, איז ער געווען געצוואונגען צו פאַרלאָזן די שטאָט.

6. ר' צבי הירש.

7. אברהם אבלי בן יחיאל מיכל הכהן (ר' אבלי חריף), איז געוויילט געוואָרן פאַר רב אין קאַליש אין יאָר 1767 און פאַרנומען דעם אמט ביז זיין פטירה ט"ו בשבט תקס"ט (1809). בעת דער פרייסישער הערשאַפט האָט ער זיך צוגעגעבן דעם נאָמען טראַובע. ער איז דער ערשטער רב אין יענער תקופה, וואָס האָט באַוויזן צו סטאַביליזירן דעם מצב פון דער קהילה.

פון צווישן די דיינים אין 18־טן י.ה. דאַרף מען דערמאָנען ר' משה יקותיאל בן אביגדור כ"ץ, ר' שאול בר לייב חסיד, ר' עזריאל בר' ישראל, ר' שמואל דיין, ר' שלמה הלוי, ר' שמעון בן פנחס זעליג, יהודה בן אליעזר ליפמאַן און ר' צבי הירש.

די ראשי קהילה האָבן אין 18־ען י.ה. זיך פאַרנומען נישט בלויז מיט זייערע קהילה ענינים, נאָר אויך געווען טעטיק אין ועד הגליל.

אָנהויבנדיק פון 18־טן י.ה. האָבן די גרויסע קהילות ליסא, קאַליש און קראָטאָשין געשיקט זייערע אָנפירער אין ועד הגליל אין פּויזן, כדי צו באַטייליקן זיך אין די וואַלן פון פּויזנער הויפּט־רב, וואָס איז אויך געווען רב פון דער מדינה. צום ערשטן מאָל זיינען וואַלן פון א הויפּט־רב פאָרגעקומען אין יאָר 1736. צוליב דער ירידה פון דער פּויזנער קהילה אין יאָר 1752 האָט זיך נישט איינגעגעבן דורכצופירן די וואַלן פון א הויפּט־רב, טראָץ דעם באַפעל פון גרויספּוילישן וואָיעוואָדע. צוזאַמען מיט דער ליקווידאַציע פון ועד ארבע ארצות און די ועדי־הגליל איז אויך ליקווידירט געוואָרן דער מדינה־ראַבינאַט.

אויף ווי ווייט מ׳האָט זיך גערעכנט מיט די קאלישער פרנסים, קען מען זען דערפון, וואָס אין יאָר 1764, ווען די מאכט האָט אָנגעהויבן ליקווידירן די אויטאָנאָמע לאנד־אינסטאנצן, זיינען די מדינה־פרנסים פון קאליש נאָמינירט געוואָרן אלס ליקווידאטאָרן און געווען אויף דעם אמט ביז 1767.

אין דער צווייטער העלפט פון 18־טן י.ה. זיינען אונז באוואוסט די קהילה־פרנסים ר׳ יחיאל מיכל פישל, אברהם וואלענקעוויטש און יעקב עליאשעוויטש. זיי האָבן געפירט אונטערהאנד־לונגען מיט דער „קאָמיסיע פון גוטער אָרדנונג״ וועגן מאכן שלום צווישן די אידן און די שטאָט־לייט, און אונטערגעשריבן, ווי שוין אויבנדערמאָנט, אין נאָמען פון די קאלישער אידן, אויפן הסכם פון יאָר 1788.

א גרויסע וואכזאמקייט האָבן די ראשי הקהילה ארויסגעוויזן אין דער צייט פון גרויסן סיים (1788—1792), וועלכער האָט זיך פארנומען אויך מיט דער אידן־פראגע און געפרווט געפינען א וועג אויף אויסצובעסערן זייער מצב אין דער מדינה. אויף דער איניציאַטיוו פון קעניג סטאַ־ניסלאוו פאָניאַטאָווסקי׳ס סעקרעטאר, דער גלח פיאַטאָלי, האָבן זיך אָנגעהויבן אונטערהאנדלונגען מיט די אידישע פאָרשטייער וועגן אן הסכמה אויף א פלאַן פון דער סיים־קאָמיסיע פאר אידישע ענינים. אין יענער צייט זיינען געקומען קיין ווארשע אויך די „משולחים פון קהילות, וואָס געפינען זיך אין דער פראָווינץ פון גרויספוילן״ אויסצוקלייבן פאָרשטייער, וועלכע „קענען זיך שטעלן אין קעניגלעכן פאלאַץ לטובת דעם כלל פון אחינו בני ישראל״, און צווישן זיי אויך די פאָרשטייער פון דער קאלישער קהילה. אויף דער דאָזיקער אסיפה איז געוואָרן באשלאָסן אויס־צוווילן: „פון דער פויזנער וואָיעוואָדשאפט דעם הרב הנגיד ר׳ שמחה הכהן מפוזנא. פון קאלישער וואָיעוואָדשאפט כבוד הרבני הנגיד המפורסם מ׳ פישל מקאליש״. א חוץ זיי זיינען אויסגעווילט געוואָרן אויך פאָרשטייער פון די וואָיעוואָדשאפטן שעראדז, קראָטאָשין, לענטשיץ, פלאָצק, ראַווע. אלע האָבן זיי באקומען א באפולמעכטיקונג, אונטערגעשריבן אין חודש מרחשון תקנ״ב (1792) צו שטיין אויף דער וואך פון די אידישע אינטערעסן צוזאמען מיט די פאָרשטייער פון קליינפוילן און ליטע. אויך אין דער אידישער לאנד־פאָליטיק האָט קאליש זיך באטייליקט, און מ׳קען זיך משער זיין, אז אירע פאָרשטייער האָבן מיטגעארבעט מיט דער פויזנער קהילה.

עלילת־דם

אויך די קאלישער אידן איז באשערט געווען אויסצושטיין די צרות פון א סך אנדערע קהילות אין די יאָרן פון דער קירכע־הערשאפט, די העצע קעגן אידן און די עלילת־דם־פראָצעסן. אין יאָר 1763 האָט מען געמאכט א בלבול אויף די קאלישער אידן און 7 פון זיי באשולדיקט אין מאָרד פון א קריסטלעך מיידעלע צוליב ריטועלע צוועקן. די באשולדיקטע זיינען געווען פינף מאנסלייט און צוויי פרויען. פרטים וועגן גאנג פון פראָצעס און וועגן באשולדיקונגס־אקט זיינען נישט באוואוסט. אין „וויאַדאָמאָשטשי ווארשאַווסקיע״ פון 7 סעפּטעמבער 1763 (נומ. 72) איז פאַרעפנטלעכט דער אורטייל: 2 אידן זיינען געוואָרן פארמשפט, אז מ׳זאָל זיי אָפּשניידן די קעפּ און די הענט. נאָך דעם ווי זיי האָבן זיך געשמדט, האָט מען זיי אָפּגעשניטן בלויז די קעפּ. א דריטן אידן האָט מען אריינגעוואָרפן אין א קאלך־גרוב און דערנאָך האָט מען אים אָפּגעהאקט דעם קאָפּ. איין אידישע פרוי איז פארמשפט געוואָרן, אז מ׳זאָל איר אָפּהאקן דעם קאָפּ. נאָכדעם ווי זי האָט אָנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן האָט מען איר אָפּגעשניטן בלויז די הענט. דער פערטער איד האָט זיך אָפּגעזאָגט צו שמדן זיך און מ׳האָט אים דערשטיקט. די וועכטער האָבן פארשוועכט זיין קערפּער, אים ארומגעשלעפּט איבער דער גאנצער אידן־גאס ביז צו דעם שיידוועג און דאָרט האָבן זיי אים געוואָרפן פאר די הינט. דער זעקסטער און זיבעטער קרבן האָבן זיך אָפּגעזאָגט אָנצונעמען דעם קריסטלעכן גלויבן און זיי זיינען געוואָרן פארמשפט, אז מ׳זאָל זיי אָפּשניידן דעם קאָפּ און די הענט.

ווי אזוי די קהילה האָט רעאגירט און וואָסערע שתדלנותשע שריט זי האָט אנגענומען — איז נישט באוואוסט.

אין 18־טן י.ה. האָט אין קאליש זיך אָנגעהויבן אויסטיילן א משפחה, וואָס איר נאָכוואוקס האָט אין 19־טן י.ה. אויסגעפירט א וויכטיקע ראָל אין דער אנטוויקלונג פון דער אָרטיקער אינדוסטרי. דעם 16טן מערץ 1793, אין די לעצטע טעג פונעם אומאָפּהענגיקן פוילן, האָט דער אידישער תושב אין קאליש, שמואל יוסף רעדליך, באקומען פון פוילישן קעניג סטאניסלאוו

אויגוסט פּאָניאַטאָווסקי א ספּעציעלע פּריווילעגיע, אין וועלכער ער האָט מודיע געווען „יעדן איינעם״:

„היות מ'האָט פאר אונז גוט־געזאָגט וועגן דער סוחרישער טעטיקייט פונעם איד שמואל יוסף, בירגער און תושב פון אונדזער שטאָט קאליש, און מיר ווילן אים דערמוטיקן צו באַדינען אונז, און מיר האָבן בדעה צו נעמען אים אונטערן קעניגלעכן שוץ״, טיילט אים דער קעניג צו די ר'עכטן פון קעניגלעכן שוץ און דאָס רעכט צו האַנדלען און צו לאַגערן סחורות אויף א פרייען אופן. אלס פּראָטעזשירטע פונעם קעניג זיינען ער, זיין פרוי און זיינע יורשים באַפרייט פון יעדער שטראָף און זיי מעגן, אין דער צייט פון די ירידים אין קאליש און אין יעדער אַנדערער שטאָט אין דער סטאַראָסטווע, אין די געוועלבער און אויך אלע עפנטלעכע פּלעצער, אויסשטעלן סחורות פון זייד, לייוונט און וואָל פון אלע סאָרטן, פּאַרקויפן און אויסבייטן סחורה, און אויך מאַכן ביר און בריַיזן בראָנפן. זיי האָבן רעכט צו האַנדלען מיט געטראַנקען נישט בלויז אין קאליש, נאָר צו געניסן פון אלע געזעץ־רעכטן און פּריווילעגיעס, וואָס עס האָבן די שטאָט־בירגער.

די שטאָט־פאַרוואַלטונג און אלע מאַכט־אָרגאַנען זיינען מחויב אָפּצוהיטן די פּריווילעגיע וואָס איז געוואָרן צוגעטיילט יוסף, זיין פרוי און זיינע יורשים.

אין דער דאָזיקער ספּעציעלער פּריווילעגיע איז שמואל יוסף, דער פּאָטער פון דער משפחה רעדליך, דערהויבן געוואָרן צו פולער גלייכבאַרעכטיקונג ווי א בירגער פון שטאָט. דאָס האָט געהאָלפן זיינע קינדער צו דערגרייכן פּאָרצוגן אין זייער האַנדלס־טעטיקייט. ביי יעדן פאַל פון אָפּזאָגן זיי אין עפּעס מצד די מאַכט־אָרגאַנען, האָבן די יורשים באַוויזן די פּריווילעגיע, און דאָס האָט פאר זיי געעפנט טויערן און געהאָלפן זיי אַלץ צו דערגרייכן.

w Imieniu Najjaśniejszego

Alexandra II^go

Cesarza Wszech Rossyi Króla Polskiego

&c. &c. &c.

Rada Administracyjna Królestwa.

Na przedstawienie Kommissyi Rządowéj sprawiedliwości, następujące darowizny:

1. dla szpitala św. Trójcy w Kaliszu, obligacyę udziałową, heską, serya 6,127 № 153,165 na talarów 40,

2. dla sali ochrony w Kaliszu, takaż jak wyżéj obligacyę, serya 2636 № 65,898, i

3. dla szpitala starozakonnych w Kaliszu rs. 450, przez Ludwika Mamroth, aktem na dniu 24 października / 5 listopada 1860 r. urzędownie sporządzonym, uczynione, prawnie zaakceptowane w myśl art: 910, k. c. z zachowaniem praw osób trzecich i pod warunkami bliżéj w akcie darowizny oznaczonemi zatwierdza.-

Wykonanie niniejszego postanowienia Kommissyom Rządowym spraw wewnętrznych oraz sprawiedliwości w czém do któréj należy poleca.-

Działo się w Warszawie dnia 24 marca / 5 kwietnia 1861 r.

Namiestnik Jenerał-Adjutant (podpisano) Książe Gorczakow

Dyrektor Główny prezydujący w Kommissyi Rządowéj sprawiedliwości, Tajny Radzca Senator (podpisano) Drzewiecki

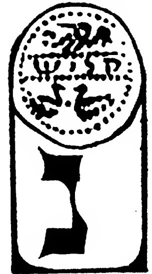
Sekretarz Stanu (-) Karnicki

Zgodno z oryginałem
Sekretarz Stanu (-) J. Karnicki

Za zgodność
p. o. Dyrektora Kancellaryi (-) Dzewoski

Za zgodność
A. Nowakowski

דערלויבעניש אויפצושטעלן א אידיש שפיטאל

אין דער צייט פון דער פרייסישער הערשאפט 1793—1806

אָך דער צווייטער צעטיילונג פון פוילן אין יאָר 1793 האָט פרייסן, לויטן אָפּמאַך פון 23.1.1793, באַקומען דאַנציג, טהאָרן, דעם גאַנצן געביט פון פּויזן, גניעזנאָ, אינאָווראָצלאַוו, שעראַדז, קאַליש, בּרעסט־קויאַווי, דעם קרייז דאָבּזשין, ווייעלון, לענטשיץ, פּלאָצק און א טייל פון די וואָיעוואָדשאַפטן ראַווא און מאַזאָווּשע מיט דער שטאָט זאַקראָטשים. די דאָזיקע שטחים האָבן געהאַט א באַפעלקערונג פון 1,200,000, און פון זיי איז געשאַפן געוואָרן דער נייער קרייז: דרום־פּרייסן. דעם 18.2.1793 האָט דאָס פּרייסישע מיליטער פאַרנומען קאַליש. באַלד נאָכן איינשלוס פון די אויבנדערמאָנטע שטחים איז דעם 20־טן אַפּריל 1793 אַרויפגעלייגט געוואָרן אַן אויפגאַבע אויפן קאַמער־קאַלקולאַטאָר פרידריך אַלבּערט צימערמאַן צו מאַכן א קאָנטראָל פון די שטעט און דערפער, גענוי אויסצופאָרשן די רעכטן פון די קהילות און זייערע אינסטאַנצן און אויך די הכנסות פון אידן. ער האָט איבערגעגעבן אין זיין באַריכט, אַז בעת זיין באַזוך אין די שטעט, האָט ער דאָרט געפונען אידישע בעלי־מלאכה אין א באַדייטנדיקער צאָל: איינבינדער, קצבים, האַנדלס־אָנגעשטעלטע, גאָלדשמידן, קעסלמאַכערס, שטריקפלעכטער, קירזשנער, שניידער, שלאָסער — וועלכע פאַרמאָגן זייערע אייגענע צעכן. אין גאַנץ דרום־פּרייסן האָבן זיך געפונען 1739 קריסטלעכע סוחרים און 1159 אידישע סוחרים, וועלכע זיינען געוועזן פאַרפליכטעט צו פירן האַנדלס־ביכער. זיין באַריכט האָט געדינט אַלס מאַטעריאַל פאַר די באַטראַכטונגען און אָנווייזונגען אין אידישע ענינים פון מינסטער פאָן פאָס.

פון צימערמאַנס באַריכט דערוויסן מיר זיך, אַז די אידן דרינגען אריין אין דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג טיפער ווי אין פרייסן גופא. ער האָט אָבער נישט געאיילט זיך פאַרצושטעלן א לייזונג פון דער אידן־פראַגע און געפינען פאַר נייטיק צו וואַרטן און טיפער אויספאָרשן דעם ענין.

דעם 18־טן אָקטאָבער 1793 האָט דער פרייסישער קעניג באַזוכט קאַליש און געוואָרן אויפגענומען דורך די דאָרטיקע אידן. אין אַן אָפיציעלן באַריכט ווערט געזאָגט: „שוין אינדערפרי זיינען אַרויס קעגן קעניג רייטנדיק, א מהלך פון א מייל אויסער דער שטאָט, צוויי גרופּעס אידישע יונגעלייט, איינע אין גרינער טערקישער קליידונג און די צווייטע — אין רויטער. דאַן האָבן זיך פאַרזאַמלט די קהילה־פירער מיטן אידישן דאָקטער ד״ר מאיר און זיין אַכטיאָריקער זון בראש, ביים ערן־טויער, וואָס איז אויפגעשטעלט געוואָרן צום אָנקומען פון קעניג. 11 א זייגער איז אָנגעקומען דער באַליבטער קעניג. די אידן, וואָס זיינען אים אַנטקעגנגעריטן, האָבן זיך איינגעשטעלט אין א קרייז אַרום דעם טויער און דעם דאָקטערס זון האָט געלייענט פאַר דעם קעניג א ליד, וואָס איז מיט דאַנקבאַרקייט אויפגענומען געוואָרן דורכן קעניג, וועלכער האָט אים געשיקט עטלעכע לופט־קושן".

דער מצב פון די אידן

ווי האָט אויסגעזען דער מצב פון די קאַלישער אידן? אין יאָר 1800, זיבן יאָר נאָכן איינשלוס, האָט מען, בעת דער ערשטער ציילונג פון דער פרייסישער מאַכט אין קאַלישער דעפּאַרטאַמענט, פאַרצייכנט 385,452 איינוואוינער, און צווישן זיי 16,230 אידן (52,809 אידן האָבן זיך געפונען אין גאַנצן געביט פון דער פרייסישער אָקופּאַציע אין דרום־פּרייסן). אין דער שטאָט קאַליש גופא האָבן אידן באַטראָפן 41% פון דער באַפעלקערונג. די מערהייט פון זיי האָבן זיך באַשעפטיקט מיט מסחר. דער שטאָפן־האַנדל האָט אינגאַנצן זיך געפונען אין אידישע הענט. די וועבערס האָבן זיך באַקלאָגט פאַר דער מאַכט, אַז די אידן צאָלן זיי א נידעריקן לוין און גיבן זיי הלוואות אויף הויכע פּראָצענטן. אויך דער וואָל־האַנדל האָט זיך געפונען אין אידישע הענט, און די וועבערס האָבן זיך געקלאָגט, אַז די אידן שרויפן אויף די פרייזן פון וואָל.

דערשטוינענדיק איז די גרויסע צאָל אידישע בעלי־מלאכה אין קאַליש: 51.4% פון אַלע בעלי־מלאכה אין שטאָט.

ס׳איז דאָ אַן אויסרעכענונג פון די מיני מלאכות אין גאַנצן קאַלישער דעפּאַרטאַמענט, פאָלגנדיק:

	אידן	קריסטן
שניידער	353	965
שוסטער	3	865
איינבינדער	9	10
גלעזער	9	16
גאָלדשמידן	14	4
קנאָפּמאַכער	25	30
קירזשנער	172	136
היטלמאַכער	16	7
שטריקפלעכטער	44	30
כליזמר	12	25
וועבער	1	200

די מאַכט האָט אונטערגעשטראָכן, אַז די אידישע בעלי־מלאכה אין קאַליש פירן אויס גוטע אַרבעט און פאַרדינען שיין.

אין שפּיץ פון דער קהילה איז געשטאַנען דער דאָקטער ד״ר יונה מאיר, און ער האָט מקבל פנים געווען דעם קעניג ביים אָנקומען אין שטאָט. ער איז געבוירן געוואָרן אין גרויספּוילן. באַזיצט די פּוילישע שפּראַך און באַקומען דעם דאָקטאָר־דיפּלאָם אין פראַנקפורט ב.א. ער איז געקומען אין קאַליש דעם 13.1.1784 און באַקומען פון קעניג סטאַניסלאַוו פּאָניאַטאָווסקי אַ פּריווי־לעגיע זיך צו באַשעפטיקן מיט זיין פּראָפעסיע אין שטאָט אין וואָיעוואָדשאַפט קאַליש.

אין קאַליש האָט ער זיך פאַרנומען מיט פּריוואַטער פּראַקטיק. ער האָט נישט אָנגעהאַלטן קיין שום קאָנטאַקט מיט דער חברה „בקור חולים" אָדער מיטן אידישן שפּיטאָל. מ׳דאַרף זיך משער זיין, אַז ער האָט געהאַט פאַרבינדונגען מיט דער „קאָמיסיע פאַר גוטער אָרדענונג" און ער האָט איר איבערגעגעבן פּרטים וועגן געזונט־צושטאַנד ביי אידן. ער איז געווען אַ מענטש מיט אַלגעמיינער בילדונג. ער האָט איבערגעזעצט אין יאָר 1790 אויף פּויליש דאָס בוך פון קריסטיאַן ווילהעלם האָפלאַנד (1762—1793) „Makrobiotik oder die Kunst das menschliche Leben zu verlängern" און אויך פון לאַטיין אויף דייטש דעם יאָרבוך פון קלינישן אינסטיטוט אין ווילנער אוניווערסיטעט, וואָס איז דערשינען אין בערלין 1810. ער איז געווען אויך אַ מיטגליד פון וויסנשאַפטלעכן פאַרבאַנד אין פראַנקפורט ב. א.

אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָט ער באַקומען דעם טיטל „הויפראַט". ער איז געווען אַ דאָקטער מיט אַ גרויסער פּראַקטיק און ער האָט געקויפט אַ דאָרפישן גוט, 2 הייזער, איינס אין צענטער שטאָט, וואו מ׳האָט אים דערלויבט צו וואוינען, און איינס אין פאָרשטאָט. אויך זיין זון האָט שטודירט מעדיצין אָנהויבנדיק פון יאָר 1802 אויפן אוניווערסיטעט אין פראַנקפורט ב.א.

פון די קהילה־פּרנסים אין יענער תקופה זיינען חוץ אים באַוואוסט: יהודה לייב ברוך, נפתלי בן משה שמעון, יהודה לייב בריסטל, יעקב טראַובע — דער זון פון הרב אבלי חריף, שמעון לוי און זלמן ראָזענבלום.

אַלס רב האָט אַמטירט ר׳ אברהם אבלי בר יחיאל מיכל כהן (חריף), דער פאָטער פון דער טראַובע־משפחה, וואָס האָט אויסגעפירט וויכטיקע אויפגאַבעס אין קהילה־לעבן.

אַ קהילה־דעלעגאַציע האָט געגעבן אַ טריההייט־שבועה אין נאָמען פון די קאַלישער אידן, האַפנדיק, אַז זייער פּאָזיציע וועט נישט ווערן אָנגערירט און זיי וועלן באַקומען רעכטן. די פּריי־סישע מאַכט האָט פאַרשטאַנען, אַז אויף די דאָזיקע אָפּשניטן דאַרף מען זיך אַנדערש פירן מיט די פּוילישע אידן, צוליב זייער גרויסער צאָל, זייער באַשעפטיקונג און דעם שטייגער לעבן, וואָס איז געווען אַנדערש, ווי ביי די אידן פון פּרייסן און שלעזיע.

דערוויילע האָט דער דרום־פּרייסישער מיניסטער פאַרעפנטלעכט דעם 4־טן יוני 1793 אַ דעקרעט, וואָס פאַרווערט אידן חתונה צו האָבן אָן אַ רעגירונגס־דערלויבעניש. דער עלטער פון חתן איז באַשטימט געוואָרן אויף 25 יאָר און דערביי איז ער מחויב צו באַווייזן, אַז ער פאַרמאָגט 300 טאַלער אין מזומנים אָדער אין אומבאַוועגלעכע גיטער, אָדער אַז ער איז אַ בעל־מלאכה, וואָס איז ביכולת דערנערן אַ משפחה.

חתונה־דערלויבענישן זיינען געגעבן געוואָרן נאָר צו יענע, וואָס האָבן באַוויזן, אַז זייערע עלטערן און זיידעס זיינען געווען סטאַבילע תושבים פון דרום־פּרייסן. מ׳האָט אויך פאַרלאַנגט אַ התחייבות פון חתן־כלה, אַז זיי וועלן זיך נישט באַזעצן אין דאָרף און נישט אויפשטעלן קיין פאַבריק. דער דאָזיקער דעקרעט האָט צווישן די אידן אַרויסגערופן אַ בהלה.

די פּויזנער קהילה האָט די ערשטע פּראָטעסטירט. די ראשי הקהילות האָבן פאַרשטאַנען די האַרבקייט פון דער גזירה און באַשלאָסן אַרויסצוטרעטן צוזאַמען.

אויך נאָך דער צווייטער צעטיילונג זיינען אין זומער 1793 זיך צונויפגעקומען די קהילה־פאַרשטייער און באַהאַנדלט די ענדערונג. זיי האָבן געדאַנקט דעם פּרייסישן קעניג פאַרן גנאָד פון די נייע פאַראָרדענונגען, אָבער זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז די באַדינגונגען האָבן זיך לחלוטין געענדערט. אַלע פּוילישע אָרגאַניזאַציע־פאָרמען זיינען בטל געוואָרן און מ׳האָט געמאַכט באַמיאונגען איינצופירן אַ פּרייסישן סדר. די אידן האָבן געפילט, אַז די פּרייסישע רעגירונג האָט בדעה אויפצוצווינגען זיי רעפאָרמעס, וואָס שטעלן אין סכנה זייער קיום. צווישן די העכערע באַאַמטע האָט זיך געפירט אַ דיסקוסיע וועגן דער אידן־פראַגע. צו די קאַמער־פירער איז צו־געשיקט געוואָרן אַן אַנקעטע וועגן דעם איבערפירן אידן פון די דערפער אין שטאָט, אַפילו אין שטעט מיט פּריווילעגיעס — de non tolerandis Judaeis, וועגן די באַדינגונגען פון זייער באַ־שעפטיקונג, צי איז זיי דערלויבט יעדע מלאכה, אָדער אַ באַגרענעצטע צאָל, און צום סוף — ווי זעט אויס מיט דער קינדער־דערציאונג.

די מערהייט ענטפערס האָבן אָנגעוויזן אויף דער נויטווענדיקייט מבטל צו מאַכן די פּריווי־לעגיעס de non tolerandis Judaeis, כדי צו רוקן פאָראויס די אַנטוויקלונג פון די שטעט. די אידן זיינען זייער פלינק און אין אַ פאַרמעסט גייען זיי אַרויס אַלס זיגער. טייל פון זיי האָבן רעקאָמענדירט, אַז מ׳זאָל איבערפירן די אידן צו לאַנדווירטשאַפט. אַ סך האָבן פאָרגעלייגט, אַז די אידישע בעלי־מלאכה זאָלן באַקומען די זעלבע רעכט ווי די קריסטלעכע און מ׳זאָל נישט באַגרענעצן זיי ביים פאַרנעמען זיך מיט מלאכה און הורט־האַנדל, זיי האָבן אָבער פאָרגעלייגט איבערצולאָזן די מאָנאָפּאָלן ביי די קריסטן און צו באַגרענעצן דעם וואַנדערנדיקן האַנדל. די אָפיציעלע שפּראַך פון די אידישע אינסטיטוציעס דאַרף זיין דייטש, און אויך די לערן־שפּראַך אין זייערע שולעס.

אויפן יסוד פון דער דאָזיקער אַנקעטע האָט דער מיניסטער הוים געשיקט דעם 29.3.1795 אַ מעמאָריאַל צום קעניג, אין וועלכן ער איז קעגן די דעקרעט־באַגרענעצונגען פון 14־טן יולי 1793 אין די חתונה־ענינים און ער שלאָגט פאָר צו דערלויבן חתונות אָן באַגרענעצונגען פאַר אַן אָפּצאָל פון 1—5 טאַלער. מ׳דאַרף זיי געבן רעליגיעזע פרייהייט און באַשטייערן ווי די קריסטן, מיטן אויסנאַם פון רעקרוטן־שטייער, און אַנשטאָט קאָפּשטייער, זאָלן זיי צאָלן קוואַרטיר־שטייער.

דעם 4.4 האָט דער קעניג באַשטעטיקט די פּראָיעקטן און זיי זיינען דערשינען ווי אַ געזעץ דעם 14.6.1795. ווען די פּרייסישע רעגירונג האָט אָנגעהויבן זאַמלען מאַטעריאַל אויף צוגרייטן די רעפאָרם פון אידישע ענינים, האָט זי געפאָדערט פון יעדן קאַמער־דעפּאַרטאַמענט צוצושיקן קאָפּיעס פון די פּריווילעגיעס און דאָקומענטאַל באַשטעטיקטע פּרטים אויף פאָלגענדע טעמעס: וועלכע שטעט זיינען de non tolerandis Judaeis, ווער האָט געגעבן די פּריווילעגיעס און צי האָט מען זיי אָפּן מבטל געמאַכט אָדער שטילערהייט, וועלכע זיינען די טענדענצן און די עקזיס־טענץ־שריפטן פון די צעכן לגבי אידן און די אידישע פּריווילעגיעס לגבי די קריסטן, אין וואָסער מאָס זיינען נאָך גילטיק די פּריווילעגיעס? אויפן יסוד פון דעם דאָזיקן מאַטעריאַל איז צוגע־גרייט געוואָרן אַן אַלגעמיינע רשימה פון קעגנזייטיקע פּריווילעגיעס פון אידן, שטעט און צעכן.

באַשטעטיקונג פאַר די עקזיסטענץ־שריפטן

אַלע אידישע קהילות, און קאַליש צווישן זיי, האָבן באַלד נאָך דער פּרייסישער אָקופּאַציע זיך באַמיט צו באַקומען אַ באַשטעטיקונג אויף די עקזיסטענץ־שריפטן, וואָס זיי האָבן באַקומען פון פוילן. אָבער אין קעגנזאַץ צו זייער ביטע, האָט די רעגירונג אָנגענומען דעם 15.7.1794 אַ פאָלי־טישע ליניע פון „באַגרענעצן די אידן לגבי דער פריערדיקער געזעצגעבונג״.

די אידן האָבן נישט געקענט מוותר זיין אויף זייער אויטאָנאָמע אָרגאַניזאַציע אין די קהילות, הגם נאָך אין 18־טן י. ה. האָט זיך אָנגעהויבן די ירידה פון דער קהילה, וואָס האָט דערפירט צום פאַלן פון דער אידישער אויטאָנאָמיע.

די אַנקלאגעס אויף די קהילה־פּרנסים, גליל־ועדים, ועד ארבע ארצות וועגן אפּערעס, פאַרשוועג־דעניש פון געזעלשאַפטלעכע געלטער און דאָס אויסנוצן זיי אויף די פּערזענלעכע באַדערפענישן פון די קהילה־פירער און פּרנסים, די צוזאַמענשטויסן אין די אינסטאַנצן, די גיריקייט אין מאַכט־פראַגן — און די אַלע דערשיינונגען דאַרף מען זען דעם דעציִדירנדיקן גורם, וואָס האָט דערפירט צו דער אויפלייזונג פון דער אויטאָנאָמיע און אירע אינסטאַנצן. נאָך א גורם איז געווען די ירידה פון די קהילה־הכנסות, דאָס מבטל מאַכן דאָס „חזקה״־רעכט, וואָס האָט אַריינגעבראַכט די עיקר'־דיקע הכנסות. צי האָבן אַזעלכע זאַכן זיך געטראָפן אויך אין קאַליש, איז שווער פעסטצושטעלן צוליבן פעלן פון געהעריקע דאָקומענטן־מאַטעריאַל. אָבער פון אַלגעמיינעם היסטאָרישן שטאַנד־פּונקט קען מען זיך נישט פאַרשטעלן, אַז די דאָזיקע קהילה איז געווען אַן אויסנאַם.

אין די באַדינגונגען פון דער נייער הערשאַפט האָבן אידן געוואָלט ראַטעווען לכל הפּחות די געזעצלעכע באַזע פון די קהילות, וועלכע האָבן זייער אָנשפּאַר אויף די עקזיסטענץ־שריפטן, כדי אויפצוהאַלטן די אויטאָנאָמיע. דאַקעגן די פּרייסישע מאַכט איז געווען פאַראינטערעסירט צו צושטערן די אויטאָנאָמע באַזע, צוצופּאַסן דאָס אידישע לעבן צום לעבן פון זייערע ברידער אין פּרייסן און שלעזיע, און אויף דעם אופן צואיילן דעם פּראָצעס פון זייער צוגעווייענען זיך צו דער דייטשער קולטור און פון זייער אסימילאַציע.

א שטיקל צייט נאָכדעם ווי די נייע מאַכט האָט זיך פאַרפעסטיקט אויף די איינגעשלאָסענע געביטן, דעם 17־טן אַפּריל 1797, זיינען פאַרעפנטלעכט געוואָרן די תקנות וועגן אָרדענען די אידישע פראַגע.

נאָכן פאַרנעמען די שטחים פון דריטער צעטיילונג פון פּוילן, האָט די פּרייסישע מאַכט זיך אָנגעשטויסן אויפן אידישן פּראָבלעם אין א פאַרנעם, וואָס איז איבערגעשטיגן זייער דערוואַר־טונג. זיי האָבן באַקומען שטחים, אויף וועלכע ס'האָבן זיך געפונען מער פון 150,000 אידן. די אידישע באַפעלקערונג אין לאַנד איז זייער אויסגעוואַקסן. זיי האָבן פאַרשטאַנען די חשיבות פון אידן אין מסחר און אין מלאכה, אָבער זיי האָבן געזוכט א וועג איינצובירגערן זיי אין ווירט־שאַפטלעכן לעבן לויט דער פּרייסישער שיטה.

אינעם סטאַטוס פון יאָר 1797 איז אין 5 קאַפּיטלען (71 פּאַראַגראַפן) פעסטגעשטעלט די איינ־אָרדנונג, וועלכע עס ווינטשט זיך די בערלינער רעגירונג. לויט דעם דאָזיקן סטאַטוט פאַרמאָגן וואוין־רעכט אויף די ניי־צוגעקומענע געביטן בלויז יענע אידן, וואָס האָבן שוין דאָרט געוואוינט בעתן פאַרנעמען זיי, און פאַכלייט. אידן אָן וואוין־רעכט און אָן א פּראָפעסיע זיינען געוואָרן אויפגעפאָדערט צו פאַרלאָזן די ערטער אין א באַשטימטן טערמין. די אָרטיקע וועלן ווערן אויפ־גענומען אין ספּעציעלע ליסטעס און זיי וועלן באַקומען „שוץ־בריוו״. די שטייערן זייערע זיינען געוואָרן געהעכערט. דער קאָפּשטייער איז געוואָרן געהעכערט פון 3 אויף 10 גילדן. אויסער דעם זיינען זיי געווען מחויב צו צאָלן פאָלגנדיקע שטייערן:

א. טאָלעראַנץ־שטייער אויף א סומע פון 2.5 טאַלער יעדן 14 טאָג. אויב א איד איז געקומען אויף אַן אָרט, וואו ער איז נישט קיין סטאַבילער תושב; א איד פון אויסלאַנד — 3.5 טאַלער יעדן 14־טן טאָג.

ב. שוץ־שטייער פאַרן רעכט צו וואוינען אין לאַנד און באַשעפטיקן זיך מיט דער פּראָפעסיע, לויט דער אָפּשאַצונג פון דער קרייז־מאַכט.

ג. אָפּצאָל פאַר דער חתונה־דערלויבעניש, פון 2 ביז 150 טאַלער לויט דער אָפּשאַצונג פון דער קרייז־מאַכט.

ד. מיליטער־שטייער. יעדער איד אין עלטער פון 14 ביז 60 דאַרף צאָלן 1 טאַלער מיט 161 גראָשן א יאָר. ווער עס גייט פרייוויליק אין מיליטער איז פריי פון דעם שטייער.

ה. שטעמפּל־שטייער אויף העברעאישע ספרים, רבנישע דאָקומענטן, בוי פון א בית־כנסת, גרינדונג פון א בית־עלמין.

די רעכטן פון קהילה און ראַבינאַט זיינען געוואָרן באַגרענעצט בלויז צו רעליגיעזע ענינים. די משפּט־רעכט פון די רבנים, וועלכע האָבן געמוזט קענען שרייבן אָדער ריידן דייטש אָדער פּויליש, איז אָפּגעשאַפט געוואָרן. אַלע געריכטס־ענינים דאַרפן ווערן דערליידיקט אין די אַלגע־מיינע געריכטן. אין א באַזונדערן פּאַראַגראַף ווערט באַשטימט די צאָל פון די כלי־קודש. די קהילות איז געוואָרן פאַרבאָטן אויסצוויילן זייערע באַאַמטע. די מאַכט דאַרף באַשטימען זייערע אָנפירער אַזוי ווי אין נישט־אידישע אינסטיטוציעס, און אויך נאָמינירן די רבנים און כל־קודש.

די אונטעררייכט־שפראַכן אין די שולעס וועלן זיין דייטש און פויליש. אין סטאַטוט איז אויך פאַרוועררט די קהילות אָנצווועונדן חרם, ארויפלייגן שטראָפן און אנדערע מיטלען, וואָס צווינגען די אידן אויספירן אירע באַפעלן. דער סטאַטוט דערלויבט דעם שוחט צו שעכטן און פאַרקויפן דאָס פלייש, א רעכט, וואָס האָט זיך געפונען ביי דער קהילה. פאַקטיש האָבן די פרייסן אויפ־געלייזט די קהילה, אין וועלכער זיי האָבן געזען די עיקרדיקע שטערונג פאַרן אויספירן זייער פיסקאַלישע און ווירטשאַפטלעכע פּאָליטיק.

אין סטאַטוט האָט דער קעניג מבטיח געווען די אידן פאַרלייכטערונגען ווען עס וועט זיך פאַרבעסערן זייער קולטור־מצב אין די פוילישע געביטן, דערווייל אָבער זיינען געווען בלויז פאַרבאָטן. ס׳איז פאַרוועררט געוואָרן צו מאַכן פראַצענט־געשעפטן (אלע הלוואות האָבן געדאַרפט ווערן אדורכגעפירט אין געריכט); מ׳האָט פאַרבאָטן צו פאַרקויפן די פויערים בראַנפן אויף באָרג און צו פאַרקויפן זיי סחורה נישט פאַר דער באַדערפעניש פון דער לאַנדווירטשאַפט; יעדער וואַנדער־האַנדל איז געוואָרן פאַרווערט; די צאָל סוחרים איז געוואָרן באַגרענעצט; די מלאכות זיינען געווען דערלויבט בלויז אין די שטעט, און נישט אין די דערפער. אין סטאַטוט ווערט אויך אָנגעדייט, אז די פּראָפעסיעס, מיט וועלכע עס פאַרנעמען זיך די אידן, וועלן נישט זיכערן זייערע פּרנסות, און דערפאַר איז זיי דערלויבט צו פאַרנעמען זיך מיט לאַנדווירטשאַפט און צו באַקומען נישט־באַארבעטן באָדן אין א נאַרמע, וואָס איז נויטיק אויף דערנערן א פויערשע משפחה. ווער עס וועט זיך פאַרפליכטן צו קויפן באָדן אויפן אייגענעם חשבון וועט קענען געניסן פון אלע פאַרצוגן, א געוויסע צאָל יאָרן אויך פון שטייערן־באַפרייאונג, און ער וועט קענען באַשעפטיקן קריסטן אין די ערשטע 3 יאָר. דער סטאַטוס האָט רעקאָמענדירט צו דערמוטיקן אידן צו ערד־ארבעט און ארענדירן גיטער, ביר־ברויעריען און צו באַשעפטיקן זיך אין אינדוסטרי־אונטער־נעמונגען. די רעגירונג וועט אויסהאַלטן שולעס פאַר יוגנט און דאָרט וועט מען לערנען לויט די רעגירונגס־אינסטרוקציעס.

די תקנות זיינען אויפגענומען געוואָרן אין דער אידישער געזעלשאַפט מיט געפילן פון פחד און פאַרדאַכט. אין קאַליש האָט דער סטאַטוס אָנגעזאָגט דעם חורבן פון אידישן מסחר. אין יאָר 1797 זיינען לויט אָפיציעלן באַריכט כמעט אלע סוחרים געווען אידן, און אויך מיט מלאכה האָבן זיך א סך פון זיי פאַרנומען. אין די דערפער נעבן שטאָט האָט דער גאַנצער דראָבנער האַנדל זיך געפונען אין אידישע הענט.

נאָכדעם ווי דער סטאַטוס איז געוואָרן פאַרעפנטלעכט, האָבן זיך ח׳ אלול תקנ״ז (30.8.1797) פאַרזאַמלט אין קלעטשאָווי די קהילות־פאָרשטייער, כדי צו באַשטימען די אידישע שטעלונג צום סטאַטוט און צו טראַכטן וועגן זיינע פערעספעקטיוון פאַר די אידישע מאַסן.

אין דער דאָזיקער פאַרזאַמלונג האָבן חוץ די קהילה־פירער זיך באַטייליקט אויך באַוואוסטע רבנים. דער ציל פון דעם סטאַטוט איז געווען א קלאָרער: „צו פאַרשטעלן דעם וועג פאַר ווּכעריי, ווארום א גרויסער טייל אידן פאַרשאַפן שאָדן די טרייע קריסטלעכע אונטערטאַנער און מ׳דאַרף מאַכן א סוף צו דער אָפּנאַרעריי און צו דער פאַרדאָרבונג פון זייער מאָראַל״. אָבער די אידישע פאָרשטייער האָבן דעריין געזען א גרויסע געפאַר פאַרן עקאָנאָמישן און רעליגיעז־נאַציאָנאַלן קיום פון דער אידישער עדה.

אין דער פאַרזאַמלונג האָבן זיך באַטייליקט 31 פאָרשטייער פון די קהילות: קראָטאָשין, ליסא, פּלאָצק, זוטין, לאסקי, גרידעץ, שווערזעניעץ, ראַוויטש, סוכאַטשווו, מעזעכאָד, מאָדמיטש, פּיאָטרקאָוו, פּייזער, גניעזין, וויסקאָווי. פון קאַליש זיינען געווען אָנוועזנדיק 2 פאָרשטייער: יודא לייב בר״ש און משה שמעון. די פאַרזאַמלטע האָבן אין סטאַטוט געזען פאָלגנדיקע געפאַרן: באַגרענעצן דעם פאַרנעם פון מסחר און מלאכה, טראָץ דעם, וואָס אויף די דאָזיקע שטחים זיינען אידן געווען די הויפט־כוחות; אָפּשאַצן אידן ווי שווינדלערס, וואָס ברענגען שאָדן דער קריס־טלעכער באַפעלקערונג; די רעפאָרמען אויפן דערציאונגס־געביט, ווי די גרינדונג פון א לערער־סעמינאַר, וואָס ווערט אויסגעהאַלטן דורך די קהילות; חתונה־שטייער, וואָס האָט פאַר א ציל צו שטערן דעם וואוקס פון דער אידישער באַפעלקערונג. דאָס אלץ האָט ארויסגערופן פאַרדאַכט און שרעק ביי די אידישע עסקנים.

די פאַרזאַמלונג אין קלעטשאָוו האָט באַשלאָסן צו בעטן דעם קעניג, אז מ׳זאָל אדורכפירן א גרינדלעכע אויספאָרשונג וועגן מצב פון די אידן.

אין פּראָטאָקאָל, וואָס איז פאָרמולירט אין העברעאיש ווערט געזאָגט בפירוש:

„זייט עטלעכע חדשים איז ארויס אין דרוק רעגעלמאנג, פון אונזער הער דעם איידעלן קעניג זיין עקסעלענץ, וועגן דער פארבינדונג פון די אידן אונטער זיין רעגירונג פון דער מדינה זידפרייסן אונד ניי־אָסטפרייסן, אין יעדן ראיאָן און אין יעדן קרייז פון די אויבנדערמאָנטע מדינות, און מיר וועלן נישט לייקענען דעם אמת, אז די אויגן פון אידן האָבן זיך געעפנט צו זען דערין דאָס גוטע הארץ פון קעניג און די מיניסטאָרן, אָבער לויטן שטייגער ווי עס וואוינען די אידן אין די אויבנדערמאָנטע מדינות זינט די אלטע צייטן און די אופנים פון זייער פרנסה און ארויסגאנג און אריינגאנג, און פון איצט אָן און ווייטער וועט דאָס פירונג ווערן געענדערט לויט ווי דאָס איז געשריבן אין געוויסע פונקטן אין רעגעלמאנג, קען חס וחלילה ארויסקומען א חורבן אין די רעליגיעזע ענינים און פירן חו״ח צום פארערגערן פון אונזער פרנסה און זיי קענען חו״ח ווערן אָפּהענטיק און דערפאר האָבן די מענטשן פון די דאָזיקע מדינות באשלאָסן צו פארזאמלען זיך א געוויסע צאָל מענטשן פון קרייז־קהילות פון יענע מדינות, צו האלטן זיך אָן עצה, צו זוכן, מיט דער הילף פון השם יתברך, א וועג, ווי אזוי צו קומען פארן קעניג צו בעטן ביי אים צו באקומען לייטזעליקייט און צוצוגעבן א זין, אז די זאכן זאָלן ווערן אויסגעפאָרשט דורך זיינע מיניסטאָרן און ראטגעבער און אויסצופאָרשן וועגן תכלית פון אידישן צושטאנד מיט א גרעסערער דרישה וחקירה, ווי ווייט דאָס איז מעגלעך, און דאן האָפן מיר, מיט גאָטס הילף, וועלן זיך אויסשפרייטן די פליגל פון חסד, אז די זיילן פון דת זאָלן בלייבן אויף זייערע פונדאמענטן — און עס זאָלן נישט פארשטאָפּט ווערן די קוואלן פון פרנסה לויט א געהעריקן אופן. אויף דערויף האָבן זיך פארזאמלט און זיינען געקומען אהער אין ק״ק קלעטשעוו מענטשן פון שטעט, ווייטע און נאָענטע, פון די אויבנדערמאָנטע מדינות, מיט געהעריקע באפולמעכטיקונגען פון די מנהיגים און קהילה־פרנסים, כדי צוזאמען צו טראכטן וועגן דער השתדלות לטובת ישראל בעה״ש״.

די קהילה־שליחים האָבן געדארפט באשטימען, ווער עס וועלן זיין די גייערס, „אין די הייף פון קעניג און זיינע מיניסטאָרן יר״ה און אין ענין פון שאפן געלט אויף הוצאות״. אויף יעדער איינער קהילה, א גרויסע ווי א קליינע, איז געלעגן דער חוב „צו געבן פון א גוטן ווילן א גלייכן סכום, אן ערך פון א דריטל קאָפּשטייער, וואָס באטרעפט איין פוילישן גילדן, און שיקן דאָס געלט צו די ערלעכע קאסירערס הרב ר׳ הירש לוזשיץ״, וואָס איז אין די יאָרן 1769—1815 געוועזן דיין אין פויזן, אָדער צו רב זכריה מענדל בן ר׳ דוד טעבעליס בן ר׳ נתן נאָטע פון בראָדי אין רב אין ליסא (1774—1792). דאָס געלט אויף די הוצאות פון דער דעלעגאציע קיין בערלין, בכדי זיך משתדל צו זיין וועגן ענין סטאטוט, דארף מען שיקן צום רב אין בערלין, ר׳ צבי הירש לעווין.

אויף דער פארזאמלונג האָט מען אויך אָפּגעגעבן א געלט־באריכט פון דער פארזאמלונג אין ווארעשנע אין יאָר 1793 „וואָס האָט זיך ארויסגעוויזן פאר ריכטיק״, און ס׳איז אויך באשלאָסן געוואָרן, אז אלע הוצאות פון די מנהיגים פון פויזן און ליסע „לטובת הכלל פון דער פארגאנגענהייט ביז איצט פון זייער קהילה־קאסע אליין״ זאָל מען נישט אָפּשלאגן פון קאָפּשטייער, וואָס קומט פון זייער קהילה.

די פארהאנדלונגען זיינען נישט געוואָרן פארענדיקט „היות, ווי די, וואָס קומען פון די אויבנדערמאָנטע קהילות דארפן שנעל אהיימפאָרן, און מיר האָבן נישט געהאט קיין מעגלעכקייטן צו ענדיקן אלע נויטיקע פרטים צו באראטן זיך בעזרת השם וועגן כלל און אויך וועגן קלייבן משולחים, נאָך איינעם אָדער צוויי. דערפאר האָבן די דאָ אונטערגעשריבענע גענומען אויף זיך צו פאָרן אם ירצה השם קיין פראנקפורט (ב. א.) אויפן יריד אין חשוון תקנ״ח, און דאָרט וועלן די דאָ אונטערגעשריבענע זיך פארזאמלען און אָפּגעבן דעם ענין א טאָג־צוויי ארומצושמועסן און צו באטראכטן נאָר די אידישע ענינים, וואָס שייך דת, מסחר און פרנסה, און אלץ וואָס וועט דאָרט ווערן ארויסגעבראכט איינשטימיק, און אויך וועגן קלייבן נאָך איין אָדער צוויי משולחים, און דאָס וועט פאָרקומען אָן שום שנוי. אפילו אויב מיר וועלן נישט אלע זיין דאָרט אין פראנקפורט, בלויז די מערהייט פון די דאָ אונטערגעשריבענע וועלן דאָרט זיין, וועט דאָס פאָרקומען מיט יעדער זאך, אזוי ווי דאָס וועט ווערן ארויסגעבראכט מיט דער הסכמה פון דער געוויילטע, וואָס זיינען אונטן געחתמעט, אז דאָס וועט פאָרקומען איה״ש אין פראנקפורט מיטן צוגאָב פון מענטשן חכמים ויראים אין דער צאָל פון 11, מיט די אויסגעוויילטע, וואָס זיינען דאָ אונטערגעשריבן, און דערנאָך ווי די פארזאמלונג איז געוועזן לשם שמים און אויף

צו פאַרפעסטיקן די יסודות פון דת און פון דער הייליקער תורה, און באהעפטן דעם אריינטריט אין יעדער איינער קהילה, און וועגן ענין פון מפרנס זיין די אַרעמעלייט פון פאָלק".

צווישן די דערמאָנטע אויסגעוויילטע איז אויך געווען דער קאַלישער פאַרשטייער ר' יהודה לייב בר"ש. אויפן פראַקטיקאַל האָבן זיך אונטערגעשריבן די פאַרשטייער, וואָס זיינען געוואָרן אויסגעוויילט צו באַטייליקן זיך אין דער אסיפה אויפן יריד אין פראנקפורט ב.א. און די איבעריקע קהילה־פאַרשטייער, צווישן זיי אויך דער צווייטער קאַלישער פאַרשטייער, ר' משה שמעון.

אלס באַפולמעכטיקער צו פירן אונטערהאַנדלונגען מיט די מאַכט־אָרגאַנען אין בערלין זיינען אויף דער פאַרזאַמלונג געוואָרן אויסגעוויילט: די פויזנער פרנסים יקיר בן וואָלף און פנחס יעקב, הרב ר' יוסף הצדיק און אויך דוד לאַנדא, ר' איציק בן שמואל פון ראַוויטש, יהושע אליהו הארצפעלד, ר' משה בן ברוך כ"ץ פון דזשאַלאָשין און ר' יששכר בן שמואל פון גרעץ. אויף זיי איז געוואָרן ארויפגעלייגט זיך משתדל צו זיין אין בערלין, מיט דער הילף פון הרב ר' הירשל לעווין און פון ברעסלויער רב ר' ישעיה בערלין; די הוצאות זיינען געוואָרן געדעקט מיט די געלטער פון א ספּעציעלן קאַפּשטייער.

דעם 2־טן אָקטאָבער 1797 איז די אידישע דעלעגאַציע געקומען קיין בערלין, אָבער צוליב אומבאַקאַנטע סיבות — אין אַן אַנדער צוזאַמענשטעל: משה כ"ץ בן ברוך פון דזשאַלאָשין, יצחק בן אברהם און דוד לאַנדא פון ליסא, בעניש כ"ץ פון פויזן. מיט דער דעלעגאַציע האָט זיך געפונען דער בערלינער באַנקיר מאיר וואָלף, ווייל די דעלעגאַטן האָבן נישט געקענט קיין דייטש. אין זייער ווענדונג האָבן זיי ארויסגערוקט 3 אַפּעלאַציעס קעגן די סטאַטוט־פּאַראַגראַפן: בנוגע דעם באַגרענעצונג פון מסחר און מלאכה און באַשטימען די אידישע צאָל סוחרים און קרעמער לויטן עקאָנאָמישן מצב פון זייער וואוינערטער און אויך קעגן דער ליקווידאַציע פון דעם רבנישן משפט, פון דער חתונה־באַגרענעצונג א.א.וו.

נאָך די אונטערהאַנדלונגען האָט די דעלעגאַציע באַקומען דעם 20.11.1797 דעם ענטפער פון דער רעגירונג. דער ענטפער איז געווען א מעסיקער און אַנטהאַלטן א ריי פאַרלייכטערונגען לטובת די אידן. מיט דער צייט האָבן די העכערע באַאַמטע איינגעזען, אז א ריי פאַלן לאָזן זיך נישט פאַרווירקלעכן די סטאַטוט־פּאַראַגראַפן.

פאַקטיש האָט די מאַכט איבערגעריסן די גירושים פון די דערפער, דערלויבט די אידן צו באַזעצן זיך אין אַלע שטעט און אָנצוגעהערן צו די צעכן. די אידן האָבן אויך לייכטער באַקומען הענדלער־דערלויבענישן, און דאָס, נישט נאָר די דאָרף־איינוואוינער, נאָר אויך די שטאָט־תושבים. אין יאָר 1800 איז דאָס געענדערט געוואָרן און ס'זיינען בלויז געבליבן די דאָרפישע וואַנדער־הענדלער. היות, ווי אין רעגלאַמענט „זיינען צוגעזאָגט געוואָרן" פאַרלייכטערונגען פאַר אידן, וואָס באַזעצן זיך אויף ערדאַרבעט, האָט מען אויפגעפאָדערט די פּרעפעקטן צו מעלדן וועגן די אידן, באַשעפטיקטע אין דער לאַנדווירטשאַפט. טייל האָבן געהערט צו די פריצים און אַנדערע האָבן בעאַרבעט די ערד און געוואָרן פּויערים.

אָבער צוליב דער קליינער צאָל פון אידישע ערד־אַרבעטער אין ניי־אָסט־פּרייסן און אין זיד־פּרייסן, האָט דער קעניג אָפּגעשאַפט דעם 9.10.1803 אַלע פאַרלייכטערונגען לטובת די לאַנד־ווירטשאַפטן.

טראָץ די צוזאָגן פאַר דער דעלעגאַציע, האָבן די מאַכט־אָרגאַנען, ספּעציעל אין ניי־אָסט־פּרייסן, פאַרעפנטלעכט פאַראָרדענונגען, וועלכע באַגרענעצן דעם פאַרנעם פונעם אידישן מסחר, פון וואַנדער־האַנדל אין די דערפער, און דעם איינקויף פון לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן, פעדערן, וואַקס, חלב, איילבערטן, האָפּן, און האָניק. אין שטאָט האָבן די מאַכט־אָרגאַנען אכטונג געגעבן, אז די צאָל אידישע סוחרים זאָל נישט זיין גרעסער פון דער צאָל קריסטלעכע סוחרים. צוליב דעם האָט מען באַגרענעצט די דערלויבענישן.

באַזונדערס שווער האָט געטראָפן די אידן דאָס באַזייטיקן זיי פון די ברויערייען און שענקען און אויך דער פאַרבאָט אויסצואַרבעטן ליקער און בראַנפן. זיי האָבן געמוזט איבערגעבן די שענקען דער מלוכה און קריסטלעכע אדליייט. ערשט נאָך א השתדלות איז דער באַפעל געוואָרן אָפּגעלייגט אויף 5 יאָר, דאָס הייסט ביז 1808. די אידן פלעגן אין א גרויסער צאָל אַרענדירן די שענקען און די דאָזיקע גזירות האָבן שטאַרק געטראָפן דעם קיום פון די קאַלישער אידן.

ווען די שטאָטמאכט האָט אָנגעהויבן רעסטאווירן די שטאָט נאָך דער שריפה אין יאָר 1792 און געפאָדערט, אז די נייע הייזער זאָלן נישט זיין פון האָלץ, איז אנטשטאנען א פראגע: וואָס זאָלן טאָן די אידן, וואָס האָבן שוין באוויזן אויסצובויען הייזער פון האָלץ און דאָס איז נישט געפעלן געוואָרן דער מאכט.

אן אנדער פּראָבלעם איז אנטשטאנען ביים אויפשטעלן דעם אידישן פירטל. כדי אים אויפצושטעלן אויפן פריערדיקן אָרט, האָט מען אים געדארפט אויסברייטערן, צו פאראייניקן צו אים דעם פערד־מארק און אויסבויען דאָרט 7 הייזער. אָבער דעם פערד־מארק האָט די מאכט געוואָלט איבערטראָגן מחוץ דער שטאָט. 24 אידישע הייזער האָט מען געזאָלט בויען ביי דער שטאָט־מויער. כדי צו דערמוטיקן אידן צו בויען געמויערטע הייזער אויף יענע ערטער, זיינען די פּלעצער געוואָרן פארקויפט צו נידעריקע פרייזן. אויך דאָס אידישע שעכטהויז האָט די מאכט געוואָלט איבערפירן אויסער דער שטאָט.

אין די יאָרן (1797—1804) איז דער אידישער ישוב אין קאליש אויסגעוואקסן צוליבן אָנקומען פון די דאָרפישע אידן אין שטאָט אריין. אין יאָר 1804 האָבן זיך געפונען 2113 אידן צווישן די 7085 שטאָט־איינוואוינער. 2113 אידן אין שטאָט

א ריי סוחרים איז געלונגען צו קויפן הייזער אין שטאָט און אין די דערפער. די מאכט האָט אוועקגעקוקט דערפון, וואָס אידן וואוינען אין די שטאָט־גאסן מחוץ דעם אידישן פירטל. אין דער צייט פון דער מלחמה האָבן אידן זיך פארנומען מיטן האנדל פון אויסלענדישע שארפע געטראנקען.

אָבער די שטאָטישע, די תושבים פון די פוילישע צייטן, וועלכע האָבן תמיד באקעמפט די אידן, האָבן נישט שלום געמאכט מיט דעם דאָזיקן מצב. זייערע פאָרשטייער, די פירער פון סוחרים און בעלי־מלאכה־פארבאנד האָבן דעם 1.11.1804 זיך געווענדעט מיט א שארפער ווענדונג צום קעניג פרידריך ווילהעלם און באקלאָגט זיך אויף דער אויספרייטונג פון אידן אין שטאָט, אז זיי באטרעפן שוין א דריטל פון דער גאנצער באפעלקערונג; אין דער לעצטער צייט האָבן זיי אָן א דערלויבעניש איבערגענומען דעם מסחר פון אויסלענדישע שארפע געטראנקען און זיי פארנעמען זיך דערמיט אָפן, פאר די אויגן פון דער הויכער מאכט. זיי האָבן געפאָדערט, אז די רעגירונג זאָל קאָנצענטרירן די אידן אין א באזונדערן קווארטאל און זאָל נישט לייגן קיין אכט אויפן פריערדיקן יורידישן מצב, וואָס האָט זיי געגעבן פרייהייט אין זייערע פרנסות.

אויפן יסוד פון דעם דאָזיקן מעמאָראנדום האָט דער קעניג באאויפטראגט דעם שטייערן־ראטגעבער רורהארט אויסצופאָרשן דעם ענין.

אין די אונטערהאנדלונגען מיט די פאָרשטייער פון די צעכן און פון די אידן, האָבן די אידן פאָרגעשטעלט די פריווילעגיעס, לויט וועלכע זיי איז געווען דערלויבט צו קויפן הייזער אין קאליש, אָן דער אָנווייזונג וויפל הייזער. אמת, די צאָל איז געוואָרן באשטימט אין הסכם פון יאָר 1540 און איז געוואָרן באשטעטיקט, אין דער פאראָרדנונג פון פרייסישן קאבינעט דעם 31.7.1802. דעם 2־טן פעברואר 1805 האָט רורהארט באשטימט, אז דער דאָזיקער הסכם בלייבט אין קראפט, דערפאר, ווייל די צאָל הייזער־אייגנטימער איז נישט געשטיגן. ס'איז בלויז געוואָרן באשלאָסן, אז א הויז, וואָס האָט נישט קיין יורש, זאָל ווערן פארקויפט צו א קריסט. אָט דער כלל זאָל ווערן אויסגעפירט כל־זמן די אידן האָבן נישט מער ווי 11 הייזער. אויף דער בקשה פון פארבאנד צו קאָנצענטרירן אידן אין א אידישן קווארטאל, האָט ער געענטפערט, אז לויטן באפעל פון זיד־פרייסישן דעפארטאמענט פון דעם 21.7.1804 קען די זאך נישט ווערן אדורכגעפירט כל־זמן אידן וואוינען אלס סובלאָקאטאָרן. אויסער דעם איז אזא אקציע אין ווידערשפּרוך צו דער שטרעבונג פון דער רעגירונג אויסצוגלייכן די אידן מיט אנדערע בירגער און גייסט, אין שטייגער און אין אָרדענונג. אין קריסטלעכע הייזער וועט מען קענען פארדינגען דירות צו אידן נאָר לויט א באזונדערער דערלויבעניש פון דער מאכט. ער האָט פארזיכערט די שטאָטלייט, אז די מאכט וועט פארמיידן יעדן מיסברויך און יעדע ענדערונג אין מצב פון די אידן. צוליב די אויבן אויסגערעכנטע מאָטיוון איז דעם 2־טן פעברואר 1805 געוואָרן אָפּגעוואָרפן די ביטע פון סוחרים־צעך. אָבער אויך אין יענער תקופה האָבן די קאלישער אידן זיך געפונען

אין אַן אומאויפהערלעכן קאַמף מיט די שטאָלייט פאַר דער רעכט פון פּרנסה און וואוינען אין קריסטלעכע גאַסן.

דערווייל זיינען אין דער וועלט פאָרגעקומען פּאָליטיש־מיליטערישע געשעענישן, וואָס האָבן אויך געדאַרפט ענדערן די גרענעצן פון אַמאָליקן פּוילן. פּרייסן האָט זיך געגרייט צו אַ מלחמה קעגן פראַנקרייך און דערוואַרט אַ זיג. אָבער דער גאַנג פון דער געשיכטע איז געווען אַן אַנדערער. דעם 14־טן אָקטאָבער 1806 איז פּרייסן געוואָרן באַזיגט אין דער שלאַכט ביי יענאַ. די דאָזיקע מפּלה האָט צעבראָכן איר העגעמאָניע אין צענטראַל־אייראָפּע. פון יענאַ האָט זיך אָנגעהויבן נאַפּאָלעאָנס זיגרייכער צוג. דעם 27־טן פעברואַר 1807 איז ער אַריין קיין בערלין. די פּרייסישע מאַכט האָט באַקומען אַ באַפעל צוגרייטן זיך צו פאַרלאָזן פּוילן. קודם־כל האָבן זיי זיך צוריקגעצויגן פון וואַרשע און די פראַנצויזן זיינען אַהין אַריין דעם 28.10.1806.

ווען ס'האָט זיך אָנגעהויבן נאַפּאָלעאָנס מאַרש אין פּוילן זיינען אויך די אידן צוגעשטאַנען צו די פּאָליאַקן און זיי האָבן אויפגענומען דאָס פראַנצויזישע מיליטער מיט עסן, מיט משקה און מיט לויב־געזאַנג: אויך אין קאַליש זיינען די פראַנצויזן געוואָרן אויפגענומען מיט פרייד דורך די פּאָליאַקן און אידן.

Son contenu ne me met d'aucune manière
à l'abri de l'exemption avec laquelle la
Police de Kalisch me poursuit avec rigueur.

Excellence, espérant tout de votre
Justice, j'ose recourir à votre haute bonté
et supplier respectueusement de vouloir:
Daigner avoir égard à ma situation qui
peut m'être très funeste par l'exemption
illicite, et de vouloir avec générosité m'accorder
une résolution pour me mettre à l'abri des
persécutions de la Police jusqu'à ce que mon
affaire soit décidée.

Daignez agréer, Excellence,
l'assurance respectueuse et pleine de
dévouement avec lequel j'ai l'honneur d'être
de Votre Excellence le Conseiller d'Etat

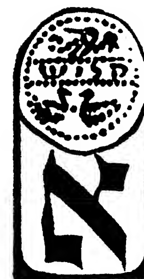
Varsovie le 15 mai
1823.

Le plus humble et obéissant
serviteur

Selig Bloch

בקשה פון די קאלישער אידן אין פראנצויזיש אין 1823

אין דער צייט פון ווארשעווער פירשטנטום

ין יאנואר 1807 איז אנטשטאנען די ווארשעווער רעגירונגס־קאָמיסיע, און זי איז תיכף צוגעטראָטן צו אָרגאניזירן די רעגירונג און די אדמיניסטראציע. דעם 17־טן יולי 1807 איז אין טילזיט אונטערגעשריבן געוואָרן א הסכם צווישן צאר אלעקסאנדער דעם ערשטן און נאפּאָלעאָן דעם 1־טן. לויט דעם אָפּמאך איז געשאפן געוואָרן דאָס פירשטנטום אויף יענע געביטן, וואָס האָבן געהערט צו פּרייסן נאָך דער צווייטער און דריטער צעטיילונג פון פּוילן. נאפּאָלעאָן האָט באשטימט דעם זאקסישן קעניג פרידריך אויגוסט אלס פירשט פון דער נייער מדינה.

די מדינה איז צעטיילט געוואָרן לויטן מוסטער פון פראנקרייך אויף 6 דעפּארטאמענטן: פּויזן, קאליש, בידגאָשטש ווארשע, לאָמזשע, פּלאָצק. פון 2,030,653 תושבים אין פירשטנטום זענען געווען 204,834 אידן (10.04%). לויט דער ציילונג אין יאָר 1808 האָבן אין קאליש זיך געפונען 2335 אידן (41%). 161 פאמיליע־עלטסטע האָבן זיך באשעפטיקט מיט מסחר, 16 מיט שענקערײַ, 3 האָבן פארקויפט זאלץ. עטלעכע זיינען געווען הורט־סוחרים, ווי יוסף שמואל רעדליך, שמואל זאקס, ישעיה מאמלאָק, פיליפּ זאקס און שמעון פּרץ. אין יאָר 1814 האָט זיך אין קאליש באזעצט גץ איסר לעווע (שפּעטער גוסטאוו אדאָלף). ער איז געקומען פון האמבורג און געווען פון די ערשטע אידישע אינדוסטריעלע אין שטאָט. יוסף שמואל רעדליך האָט אויפן יסוד פון זיין זיידנס פּריווילעגיע פון יאָר 1793 (זע אין פינפטן קאפּיטל) געפירט גרויסע געשעפטן מיט משקאות, שטאָפן און ער האָט אויך געשיקט קיין אויסלאנד תבואה און פי.

די שינויים אויף דער רוסיש־דייטשער גרענעץ אין יאָר 1813 און דאָס שאפן א צאָל־סטאציע נעבן קאליש האָט אויף דער אידישער גאס ארויסגעבראכט די פּראָפעסיע פון צאָל־קאָמיסיאָנערן, וועלכע האָבן רעפּרעזענטירט אויך אויסלענדישע געזעלשאפטן. עס זיינען געווען א סך בעלי־מלאכה, ספּעציעל שניידער: 115 פאמיליע־פאָטערס; די צאָל פון אנדערע אידישע בעלי־מלאכה איז נישט באוואוסט.

די טענות פון די שטאָטלייט, אז אין די יאָרן 1808—1816 זיינען איבערגעגאנגען צו אידן צענדליקער הייזער אויך אויף די קריסטלעכע גאסן, טייל פון זיי אָן דער דערלויבעניש פון פּרעפעקט אָדער פון אינערן־מיניסטער, און אויך פיר באָדן־שטחים אין דער געגנט — באווייזט נאָך נישט, אז די קאלישער אידן זיינען געווען רייך. דאָס איז שייך געווען בלויז צו יחידים און האָט בכלל נישט געהאט קיין השפּעה אויפן עקאָנאָמישן לעבן פון די אידישע מאסן. די איבער־וויגנדיקע מערהייט האָט געלעבט אין זייער שווערע עקאָנאָמישע באדינגונגען און די קהילה איז געווען פאראָרעמט.

לויט דער קאָנסטיטוציע, וואָס נאפּאָלעאָן האָט געגעבן דעם פירשטנטום דעם 22־טן יולי 1807, זיינען בטל געוואָרן די פּריווילעגיעס פון די פארשידענע שטאנדן. אלע בירגער זיינען געוואָרן אויסגעגלייכט אין זייערע רעכט. אזוי ווי די אידן זיינען נישט געוואָרן ארויסגענומען פונעם כלל איינוואוינער, זיינען במילא בטל געוואָרן אלע געזעצן, וואָס האָבן אונטערגעשיידט צווישן זיי און די קריסטן.

אָבער די מיניסטאָרן, וואָס זיינען געווען ממונה אויפן אויספירן די קאָנסטיטוציע האָבן זיך באמיט מבטל צו מאכן די גלייכבארעכטיקונג און זיי האָבן זיך באנוגנט מיט דער רעליגיע־פרייהייט און מיטן מבטל מאכן די שלעכטע גזירות, ווי דער פארבאָט צו וואוינען אין פיל שטעט און אין געווויסע גאסן, דער פארבאָט צו פארנעמען זיך מיט א ריי באשעפטיקונגען און אין ליקווידירן די ספּעציעלע פאר אידן שטייערן און אָפּצאָלן. א פולשטענדיקע גלייכבארעכטיקונג וואָלט אויף זיי ארויפגעלייגט אלע פליכטן פון די אנדערע תושבים, ווי דינען אין מיליטער, וואָס דאָס איז פארבונדן מיט חילול שבת, עסן טריפות, גאָלן באָרד און פיאות. אָבער דאָס האָט זיך זיי איינגעגעבן בלויז טיילווייז, ווארום קיין בפירוש געזעץ קען מען דאָך נישט מבטל מאכן.

דעקרעט פון 17 אָקטאָבער

14 מאָנאטן נאָכדעם ווי אין דער קאָנסטיטוציע איז דערקלערט געוואָרן גלייכע רעכט פאר אלע איינוואוינער פון דער מדינה, איז דער דאָזיקער פאראגראף בטל געוואָרן דורך א דעקרעט פון 17־טן אָקטאָבער 1807 אויף א תקופה פון צען יאָר. אָבער ער איז געבליבן אין קראפט ביזן יאָר 1862.

אויך דאָס אָפקויפן גיטער און באָדנס פון קריסטלעכע הענט איז געווען אונטער א הארבן פארבאָט, אויסער פרייען באָדן, לויט דער ערד־נאָרמע וואָס געגוגט פאר דער באשפייזונג פון א פאמיליע אין דאָרף און אויף בויען א הויז.

די אידן זיינען געבליבן אויף א נידעריקער געזעצלעכער מדרגה. מ׳האָט זיי נישט דערלויבט אויסצוברייטערן זיך און צו געניסן פון די נייע רעכטן. דער יוסטיץ־מיניסטער לוביאנסקי האָט געוואוסט ווי אזוי אדורכצופירן אנטי־אידישע פרינציפן אונטער א ליבעראלער מאסקע. ער האָט געטענהט, אז קאָנסטיטוציאָנעלע גלייכהייט פארוואנדלט נאָך נישט אלע איינוואוינער אין גלייכ־בארעכטיקטע בירגער. א בירגער איז דער מענטש, וואָס איז טריי דעם קעניג און באטראכט פוילן פאר זיין פאָטערלאנד. היות ווי די אידן באטראכטן זיך אלס א באזונדער פאָלק און זיי גאָרן אומצוקערן זיך אין זייער פאָטערלאנד, קען מען זיי נישט באטראכטן אלס בירגער פון היימלאנד.

דווקא אין דער צייט פון פירשטנטום האָט מען ארויפגעלייגט אויף אידן שווערע שטייערן: שפייז־שטייער, שטייער פאר כשר פלייש, טאָלעראנץ־שטייער פון 2.5 ביז 10 טאלער פאר א משפחה לויטן מאטעריעלן מצב, חתונה־שטייער — דאָס אלץ ווי א צוגאָב צו די ווירטשאפטלעכע שטייערן.

דער שווערסטער עול איז געווען דער שטייער פאר כשר פלייש. לויט אַן אויסרעכענונג האָט א אידישע פאמיליע אין פירשטנטום פארנוצט 8 ליטער פלייש א וואָך. דער שטייער האָט באטראָפן 6 גראָשן פאר א ליטער, קאטשקע — 8, הון — א גראָשן, גאנז — 8, שוואן — איין גילדן. אין דורכשניט האָט א פאמיליע באצאָלט 84 גילדן פלייש־שטייער א יאָר. ווען מ׳האָט פארגרעסערט דעם פלייש־שטייער, לויט א דעקרעט פון 20.4.1809, פון 2,650,000 ג. אויף 3,342,726 ג., האָט מען ארויפגעלייגט אויף 4346 אידישע משפחות (3309 אין די שטעט, 1037 אין די דערפער פון קאלישער דעפארטאמענט) א סומע פון 439,175 גילדן 13 גראָשן.

לויט א פאראָרדנונג פון 25.3.1809 איז דער שטייער פון כשר־פלייש אין גאנצן דעפארטאמענט ארענדירט געוואָרן לויט א קאָנקורס. דער ארענדירער האָט געדארפט אָפנעמען דעם שטייער. דער סכום פון שטייער איז באשטימט געוואָרן לויט דער צאָל פון די אידישע משפחות. דער פלייש־שטייער איז געווען פיר מאָל גרעסער ווי אין עסטרייך. אין קיין שום דעפארטאמענט איז נישט געוואָרן דערגרייכט דער סכום פונעם קאָנקורס. אין דער זעלבער פאראָרדנונג ווערט באשטימט, אז אויב אין קאָנקורס וועט נישט ווערן דערגרייכט דער פאָראויסגעזעענער סכום אויפן יסוד פון פלייש־פארברויך, וועט דער שטייער ווערן ארויפגעלייגט אויף דער אידישער באפעלקערונג און איינגעמאָנט ווערן דירעקט.

אין דער דאָזיקער פאראָרדענונג האָט די רעגירונג צוליב פאָרמעלע טעמים אויסגעברייטערט דעם מאכט־פארנעם פון דער קהילה, און געגעבן די פרנסים די מעגלעכקייט צו באנוצן זיך מיט דער מאכט אויך לרעה.

לויט דער אָנווייזונג פונעם פינאנס־מיניסטער פון 31.5.1809 האָבן די וויצע־פרעפעקטן צונויפגערופן די קהילה־פאָרשטייער און דעפארטאמענט אויף צו פארטיילן דעם שטייער לויט די משפחות. מיט דער צייט זיינען די דאָזיקע אסיפות פארוואנדלט געוואָרן אין קאָמיטעטן, וועלכע האָבן באשלאָסן צו שיקן א דעלעגאציע צום זאקסישן קעניג אין דרעזדן אָדער צו דער צענטראלער רעגירונג אין ווארשע, כדי מבטל צו מאכן די סאָלידאריטעט־אחריות פון די קהילה־פרנסים און צו פארקלענערן די שטייערן.

אזעלכע קאָמיטעטן זיינען געווען טעטיק אין דעפארטאמענט בידגאָשטש, שובין, רודי, נאקלא. די אלע השתדלותן האָבן נישט געהאט קיין דערפאָלג.

פויזן און ליסא האָבן באשלאָסן צו פאראייניקן די כוחות און אָנצוהויבן א געמיינזאמע אקציע פון אלע קהילות אין די שטייערן־ענינים. אין נאָמען פון אלע קהילות אין פויזנער דעפארטאמענט האָבן זיי זיך געווענדעט צום פרעפעקט מיט א מעמאראנדום וועגן דער שטייערן־לאסט. זיי האָבן אויך געבעטן פון די קהילות אין די דעפארטאמענטן ווארשע, קאליש, פלאָצק, לאָמזשע און אינאָווראָצלאַוו צו שיקן זייערע פרעפעקטן ענלעכע מעמאָראנדומס.

ווען די דאָזיקע אַקציע האָט נישט געבראַכט קיין רעזולטאַטן, האָבן זיי זיך געווענדעט צו די גרויסע קהילות מיט אַ פאָרשלאַג צונויפצורופן אין אויגוסט אַ גרויסע אסיפה פון פרנסים, וועלכע זאָלן אויסוויילן — ענלעך צו דער אסיפה אין קעלצאָו 1797 — אַ רעפּרעזענטאַטיווע דעלעגאַציע פון דער אידישער באַפעלקערונג, מיטן ציל זיך משתדל צו זיין ביים קעניג אָדער קעניגלעכן ראַט וועגן די שטייערן אויף אידן. די קהילות האָבן נישט רעאַגירט אויך אויף דער דאָזיקער ווענדונג.

צוליב דער דרינגלעכקייט פונעם ענין האָבן פּויזן און ליסאַ באַשלאָסן אויף אַ באַראַטונג דעם 12.9.1809 אין טשעמפּין צונויפצורופן אין שלעשין דעם 15.10.1809 אַ לאַנדראַט פון שליחים פון אַלע קהילות אין וואַרשעווער פירשטנטום. אין אַ ספּעציעלן צירקולאַר ווערן די הויפּט־קהילות געבעטן מודיע צו זיין וועגן כינוס אַלע קהילות אין דעפּאַרטאַמענט. די קהילה־פאָרשטייער האָבן זיך געדאַרפט באַראַטן אין זייער דעפּאַרטאַמענט און אויסקלייבן 1—2 שליחים פון יעדן דעפּאַרטאַמענט צום לאַנדראַט.

אויף דעם דאָזיקן צירקולאַר האָט תיכף רעאַגירט די קאַלישער קהילה אין אַ בריוו צו דער פּויזנער קהילה און פאַרעגלייגט אָפּצולייגן די אסיפה אויף אַ חודש צייט, דערפאַר ווייל דער פּאָליטישער מצב איז נישט קלאָר. עס זיינען נישט באַוואוסט די רעזולטאַטן פון דער מלחמה צווישן עסטרייך און דעם פירשטנטום און די קאַלישער קהילה ווייסט נישט צו וועלכער מלוכה זי געהערט. היות ווי אויך די אַנדערע קהילות האָבן רעאַגירט נעגאַטיוו, איז דער צוזאַמענפאָר נישט פאָרגעקומען.

דערווייל איז דער מצב פון די אידן אַלץ שווערער געוואָרן. די שטייערן האָט מען איינגעמאָנט אָן רחמנות. די פאַראַרעמונג פון די מאַסן האָט געצוואונגען די וואַרשעווער פרנסים צו ווערן אַקטיוו.

אין יולי 1810 האָבן אין וואַרשע זיך פאַרזאַמלט דעלעגאַטן פון די קהילות און די דעפּאַר־טאַמענטן — אַ פאָרשטייער פון דער קאַליישער קהילה האָט איבער אַן אומבאַקאַנטער סיבה זיך נישט באַטייליקט — און זיי האָבן אָפּגעגעבן אַ מעמאָראַנדום צום פינאַנס־מיניסטער. אויף אַ צווייטער פאַרזאַמלונג האָבן זיי געשיקט מעמאָראַנדומס צום קעניג, צום קעניגלעכן ראַט און צום פינאַנס־מיניסטער, אין וועלכע זיי האָבן געשריבן, אַז די שרעקלעכע נויט פון דער אידישער באַפעלקערונג דערמעגלעכט נישט איינצוצאָלן די געפאָדערטע סומעס פון פלייש־שטייער.

ווי שווער ס'איז געווען דער עקאָנאָמישער מצב פון די אידן זעען מיר אין פאַקט, אַז אין די יאָרן 1810—1809 האָט דער רעגירונג זיך איינגעגעבן איינצומאָנען אויפן חשבון פון פאַראויס־געזעענעם סכום 3,342,726 גילדן בלויז 1,482,250 (44.3%), און אין די יאָרן 1811—1810 אויפן חשבון פון 4,979,329 גילדן נאָר 2,105,213 (43.4%).

אָט דער מצב האָט געצוואונגען דעם פינאַנס־מיניסטער צו ווענדן זיין אויפמערקזאַמקייט אויף די אידישע ענינים.

אין פעברואַר־מערץ 1811 איז באַהאַנדלט געוואָרן אַ פאָרשלאַג צו רופן אַ באַראַטונג פון אַלע קהילות. נאָכן דורכפאַל פון צוזאַמענפאָר אין שלעשין זיינען די אידישע מנהיגים געקומען צום אויספיר אַז נאָר אַ קאָנפערענץ, וואָס וועט ווערן גערופן לויט דער איניציאַטיוו פון פינאַנס־מיניסטער, וועט זיי קענען העלפן אין דער נויט. אויפן פאָרשלאַג פון די אידישע מנהיגים האָט דער פינאַנס־מיניסטער מסכים געווען צונויפצורופן די דעפּאַרטאַמענט־שליחים און אין אַן אינסטרוקציע פון 12.3.1811 האָט ער מודיע געווען די פּרעפעקטן וועגן דאָזיקער קאָנפערענץ, אויף וועלכער די אידישע פאָרשטייער וועלן ברענגען פאָרשלאָגן אין דער פראַגע פון איינמאָנען דעם פלייש־שטייער.

דער לאַנדראַט

דערווייל האָט די וואַרשעווער קהילה מודיע געווען אַלע קהילות וועגן דער קאָנפערענץ פונעם לאַנדראַט און געפאָדערט צו וויילן שליחים.

דער קאַלישער פּרעפעקט האָט מיטגעטיילט דעם 26.3, אַז די אידן פון זיין דעפּאַרטאַמענט האָבן שוין באַקומען ידיעות פון דער וואַרשעווער קהילה וועגן די פּלענער פון פינאַנס־מיניסטער און אויסגעוויילט זייערע שליחים צו דער קאָנפערענץ.

די קהילות־שליחים האָבן זיך פאַרזאַמלט אין דעפּאַרטאַמענט אויפן יסוד פון די אינסטרוקציעס פון פינאַנס־מיניסטעריום פון 31־טן מאַי 1809, כדי צו באַהאַנדלען דאָס פונאַנדערטיילן דעם פלייש־שטייער אויף די באַזונדערע משפּחות.

די ראשי־קהילה אין פויזן און אין לעשנאָ האָבן באַשלאָסן אויף זייער באַראַטונג אין טשעמפּין צונויפצורופן אַלע ראשי קהילות אויף אַן אסיפה קיין שלעשין דעם 15.10.1809, און פאַרעפנטלעכט אַ ספּעציעלן אויפרוף, אין וועלכן די הויפּט־קהילות וועלן געבעטן מיטצוטיילן וועגן דעם די איבעריקע קהילות און דעפּאַרטאַמענטן. די קהילות דאַרפן זיך צונויפזאַמלען אין דעפּאַרטאַמענט־ראַט, כדי אויסצוויילן 1—2 שליחים פון יעדן דעפּאַרטאַמענט.

פון קאַלישער דעפּאַרטאַמענט זיינען געוואָרן אויסגעוויילט סימאָן לוי פון קאַליש און יוסף משה, אַ שתדלן פון דזשאַלאָשין.

די אונטערהאַנדלונגען מיטן פינאַנס־מיניסטער האָבן זיך אָנגעהויבן דעם 23.3 און אין זיי האָבן זיך באַטייליקט די שליחים פון די דעפּאַרטאַמענטן וואַרשע, פויזן, בידגאָשטש.

פון זייערע מעמאָראַנדומס דערוויסן מיר זיך, אַז אין נאָמען פון אַלע אידן אין פירשטנטום האָבן זיי זיך אַנטקעגנגעשטעלט דער גזירה פון שטייער אויף כשר־פלייש און באַזונדערס קעגן דעם אַרויפלייגן די סאָלידאַרישע אחריות אויף די ראשי הקהילות וואָס איז אוממאָראַליש און ווערט נישט אָנגעווענדעט לגבי אַנדערע שטייערן.

זיי האָבן פאָרגעלייגט צו פּלאַנירן דעם אידישן שטייער לויט דער קאָנסומציע פון 3 ליטער אויף אַ משפּחה פּאַר אַ וואָך, דאָס הייסט 6 גראָשן שטייער אויף אַ ליטער פלייש. זיי האָבן אויך פאַרלאַנגט צו באַפרייען אידן פון מיליטער־דינסט. דעם 19.4.1811 האָבן זיי איבערגעגעבן דעם קעניגלעכן ראַט אַ מעמאָראַנדום וועגן באַפרייען פון מיליטער־דינסט די אידן, וועלכע ווערן באַלאַסטערט מיט אַלע מיני שטייערן, געניסן נישט פון קיין גלייכבאַרעכטיקונג און זיי ווערן גערודפט. היות ווי זיי געניסן נישט פון בירגער־רעכט, דאַרף מען אויף זיי נישט אַרויפלייגן קיין בירגערלעכע פליכטן.

ווען ס'האָט זיך דערנענטערט די סיים־סעסיע און דער טערמין פון צוגרייטן די פינאַנס־פּלענער, האָט דאָס פינאַנס־מיניסטעריום באַפוילן די פּרעפעקטן אויסצוויילן פון יעדן דעפּאַר־טאַמענט 1—2 אידן, וואָס געניסן פון צוטרוי ביי זייערע אויפגעקלערטע ברידער, און זיי שיקן קיין וואַרשע. צווישן די 27 שליחים האָט זיך געפונען פון קאַלישער דעפּאַרטאַמענט איין שליח, שלמה זעליג.

אין אָנהויב דעצעמבער האָבן זיך אָנגעהויבן די אונטערהאַנדלונגען מיטן פינאַנס־מיניסטעריום וועגן שטייערן און מיליטער־דינסט. דעם 6.12.1812 האָבן די שליחים דערלאַנגט דעם קעניגלעכן ראַט אַ מעמאָראַנדום אין דער פראַגע פון מיליטער־דינסט. זיי האָבן פאָרגעלייגט דער רעגירונג 3 מיליאָן גילדן אַלס שטייער פון דער אידישער באַפעלקערונג: 2,400,000 גילדן פלייש־שטייער און 600,000 — רעקרוטן־שטייער.

אין יענער צייט איז אין וואַרשע זיך צונויפגעקומען די צווייטע סעסיע פון סיים. אין דער דיסקוסיע וועגן פינאַנס־וועזן אויף דער זיצונג פון 17.12.1811, איז דער מאַריאַמפּאָלער דעפּוטאַט גאָדלעוווסקי אַרויסגעטראָטן קעגן ספּעציעלע אידישע שטייערן, ווייל זיי זיינען אין קעגנזאַץ צו דער קאָנסטיטוציע.

אויף דער זיצונג פון 20־טן דעצעמבער האָט דער פינאַנס־מיניסטער אַריינגעטראָגן אַ געזעץ־פּראָיעקט, לויט וועלכן דער שטייער פון כשר־פלייש זאָל ווערן איינגעמאָנט אַלס קאָנסום־שטייער און נישט אַלס דירעקטער שטייער. דער סיים האָט באַשטעטיקט דאָס געזעץ.

דעם 27.12.1811, נאָך באַנייטע אונטערהאַנדלונגען, איז געחתמעט געוואָרן אַ פּראָטאָקאָל, וואָס לייגט אַרויף דאָס פונאַנדערטיילן דעם אָפּצאָל פון 3 מיליאָן גילדן צווישן דער אידישער באַפעלקערונג אויף די שליחים גופא. דער שטייער דאַרף ווערן איינגעצאָלט אין 4 ראַטעס: 600,000 פאַרן באַפרייען אידן פון מיליטער־דינסט; 2,400,000 — פלייש־שטייער. דער הסכם האָט געדאַרפט ווערן באַשטעטיקט פון מיניסטער. ער האָט אים נישט באַשטעטיקט. די שטייער־סומע איז געווען אין זיינע אויגן צו קליין און דאָס פונאַנדערטיילן די סומע צווישן די קהילות און משפּחות האָט זיך אים אויסגעוויזן צו זיין אומגעזעצלעך. פאַר באַפרייען פון מיליטער־דינסט האָט ער פאַרלאַנגט 800,000 גילדן אַ יאָר.

די שליחים האָבן דעם 31.12 אָפּגעגעבן אַ מעמאָראַנדום, אין וועלכן זיי שרייבן, אַז די אידישע באַפעלקערונג, אין דער מערהייט, איז אַן אָרעמע און קען נישט באַצאָלן מער ווי זיי האָבן פאָרגעלייגט. זיי האָבן גענומען אויף זיך די חלוקה לויט די דעפּאַרטאַמענטן.

א שליח פון יעדן דעפּאַרטאַמענט וועט פונאַנדערטיילן דעם שטייער לויט די קהילות אין דער אַנוועזנדקייט פונעם פּרעפעקט, און יעדע משפחה וועט דאַרפן צאָלן דעם שטייער לויט איר עקאָנאָמישן מצב. ביז סוף מערץ וועט ווערן איינגעצאָלט א סכום פאַר 5 חדשים, ד.ה. ביז סוף מאַי 1812, אָבער זיי וועלן נישט קענען ערב זיין פאַר די קומענדיקע חדשים.

דער פינאַנס־מיניסטער האָט אָפּגעוואָרפן די דאָזיקע פּראָפּאָזיציעס, און אין סוף דעצעמבער האָט ער געפירט אונטערהאַנדלונגען מיט 3 שותפים (יוסף וואָלבערג פון טאַרנאָוו, מענדל עטינגער, רב אין כעלם און רפאל שפּירא פון קשאַנדז) וועגן אַרענדירן דעם שטייער פון כשר־פלייש אין גאַנצן פירשטנטום.

ווען די שליחים האָבן זיך וועגן דעם דערוואוסט, זיינען זיי זיך צונויפגעקומען דעם 3.1.1812 אין פאַרגעלייגט דעם פינאַנס־מיניסטעריום בערעך שמולעוויטשן אלס הויפּט־אַרענדאַטאָר, זיי האָבן אָבער פאַרשפּעטיקט דעם טערמין. דעם 3.1.1812 האָט דער מיניסטער אונטערגעשריבן אַן אַרענדע־קאָנטראַקט מיט די דריי שותפים, וועלכע האָבן זיך מתחייב געווען צו צאָלן 2,650,000 גילדן א יאָר. די שליחים האָבן ממשיך געווען מיט די אונטערהאַנדלונגען בלויז וועגן רעקרוטן־שטייער. דער מיניסטער האָט געפאָדערט 800,000 גילדן און די שליחים האָבן פאָרגעלייגט 600,000 גילדן. סוף כל סוף איז מען אַדורכגעקומען אויף 700,000 גילדן.

דעם 3.1.1812 איז אין פינאַנס־מיניסטעריום אונטערגעשריבן געוואָרן א פּרעלימינאַר־הסכם וועגן באַפרייען אידן פון מיליטער־דינסט פאַר א געלט־אָפּצאָל. לויטן הסכם זיינען די שליחים ערב פאַר א נאָרמאַלן אָפּצאָל פון די פּערטליאַריקע ראַטעס אין דער מלוכה־קאַסע און פאַרן פונאַנדערטיילן דעם שטייער לויט די דעפּאַרטאַמענטן. דער הסכם איז גילטיק ביז די אידן וועלן באַקומען גלייכבאַרעכטיקונג אינעם גייסט פונעם דעקרעט פון יאָר 1808.

דעם 7־טן יאַנואַר 1812 האָט דער מיניסטער געמאָלדן דעם מיניסטאָרן־ראַט, אַז די אונטער־האַנדלונגען מיט די אידן זיינען געוואָרן פאַרענדיקט. דעם 8־טן יאַנואַר האָט ער אַריינגעטראָגן א געזעץ־פּראָיעקט, וואָס איז איבערגעפירט געוואָרן אין קעניגלעכן ראַט. דעם 9־טן יאַנואַר האָבן די שליחים אונטערגעשריבן אין פינאַנס־מיניסטעריום דעם פּראָטאָקאָל אין נאָמען פון דער אידישער באַפעלקערונג אין גאַנצן פירשטנטום. דעם 29.1.1812 איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן דער דעקרעט, וואָס באַפרייט אידן פון מיליטער־דינסט. לויטן פונאַנדערטייל פון רעקרוטן־שטייער האָבן די אידן פון קאַלישער דעפּאַרטאַמענט זיך מתחייב געווען צו צאָלן יעדעס יאָר 55,088 גילדן.

אין די אונטערהאַנדלונגען מיטן פינאַנס־מיניסטעריום האָט זיך אויך באַטייליקט דער שליח פון קאַליש, זעליג סאָלאָמאָן.

לויטן הסכם פון 9־טן יאַנואַר שטעלט מיט זיך פאָר דער קאָמיטעט פון די דעפּאַרטאַמענט שליחים א סטאַבילע אידישע פאָרשטייערשאַפט. אויב איינער פון די שליחים שטאַרבט, אָדער ער ווערט אָפּגערופן, באַשטימט דער פּרעפעקט א צווייטן אויף זיין אָרט.

מיר דערוויסן זיך אזוי אַרום, אַז די קאַלישער פּרנסים, אלס פאָרשטייער פון זייער קהילה און פון די קהילות אין דעפּאַרטאַמענט, האָבן גענומען אַן אַקטיוון אנטייל אין די באַמיאונגען צו פאַרקלענערן דעם שטייער פון כשר־פלייש און צו באַפרייען די זין פון מיליטער־דינסט פאַר אַן אָפּצאָל פון רעקרוטן־שטייער. פאַרנעמענדיק זיך מיט די דאָזיקע השתדלותן האָבן די קאַלישער שליחים מיטגעהאָלפן שאַפן דעפּאַרטאַמענט־קאָמיטעטן, וואָס פלעגן זיך צונויפקומען אין באַראַטונגען און ווילן די שליחים פון דעפּאַרטאַמענט, על פּי רוב 2, און אין געוויסע פאַלן אפילו 4—6 שליחים, וואָס האָבן רעפּרעזענטירט די אידישע באַפעלקערונג פון גאַנצן דעפּאַרטאַמענט אין דער אסיפה פון די שליחים. די שליחים פון אַלע דעפּאַרטאַמענטן פלעגן זיך צונויפקומען אלס א מלוכהשער קאָמיטעט, וואָס האָט רעפּרעזענטירט די אידישע באַפעלקערונג כלפּי דער רעגירונג אין וואַרשעווער פירשטנטום. דער דאָזיקער קאָמיטעט איז זיך צונויפגעקומען מיט דער באַטייליקונג פונעם קאַלישער שליח הערבסט 1809, זומער 1810 (צוויי מאָל), אין 1811 — זומער און ווינטער, און ווי עס וועט זיך ווייטער דערציילן — אין פרילינג 1814.

נישט בלויז אין קאַמף פאַר ענינים פון כלל ישראל איז די קהילה קאַליש מיט אירע מיטגלידער געווען אַקטיוו, זי האָט זיך אויך פאַרנומען מיט אָרטיקע דאגות.

ראשי קהילה

בראש פון דער קהילה אין יענער צייט 1807—1815 האָבן זיך געפונען שלמה צבי, היימאַן שטערן, לייזער קאָפּעל, משה מיכל פלאַם, לייב וואַרטער, יצחק אייזיק בראָקמאַן, מיכאל חיים יהודה לייבוש בן מאיר פון לאסק, זלמן שנייער און נתן ברז״ק. אויפן כסא רבנות זיינען געזעסן הרב ר׳ אברהם אבלי ביז 1809 און נאָך אים ר׳ משה אפרים אשכנזי, וואָס איז פריער געווען רב אין בורשטין, פון יאָר 1821 ביז 1831.

אין די באַציאונגען צווישן די אידן און די שטאָטלייט איז נישט אריינגעטראָטן קיין פאַרבעסערונג טראָץ דעם הסכם פון יאָר 1788. להיפך, צוליבן וואוקס פונעם אידישן ישוב אין דער צייט פון דער פרייסישער מאכט און פון ווארשעווער פירשטנטום האָבן די שטאָטלייט אויסגענוצט לרעה די פשרה פון יאָר 1788 און זיי האָבן געפאָדערט צו באַגרענעצן די צאָל פון די קאַלישער אידן און מצמצם זיין זייער מסחר מיט שארפע משקאות. אין דעם דאָזיקן קאַמף האָט די שטאָט־פאַרוואַלטונג זיך סומך געווען אויך אויף דער עקזיסטענץ־שריפט פון דער שטאָט פון יאָר 1540, אין וועלכן ס׳איז געוואָרן באַגרענעצט די וואוינונגס־פרייהייט פון אידן אין דער שטאָט.

וואָס שייך אָבער דער שטייערן־פונאַנדערטיילונג האָט די שטאָט־פאַרוואַלטונג ארויפגעלייגט אויף די אידן גרעסערע סומעס ווי אויף די קריסטלעכע איינוואוינער, און נישט אנטשפּרעכנדיק צו דער צאָל נפשות. אזוי, למשל, האָט מען אין יאָר 1809, פון דער אלגעמיינער סומע 19,635 גילדן, ארויפגעלייגט אויף אידן אליין 10,000 גילדן. דאָס האָט גורם געווען צו רעקורסן מצד דער אידישער קהילה. דער מצב איז געוואָרן שווערער מיט יעדן יאָר.

דעם 22.2.1811 האָט דער פרנס שלמה צבי איבערגעגעבן דעם פּרעפעקט פון קאַלישער דעפּאַרטאמענט א פעטיציע וועגן די תחבולות פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג לגבי די אידן.

צוליב דעם אויסנאַם־צושטאַנד אין פוילן בשייכות מיטן מארש פון די נאַפּאָלעאָן־ארמייען צום רוסישן פראָנט, זיינען צווישן אין אָרט און צווייטן אוועקגעשטעלט געוואָרן וועכטער (Stojki), כדי צוצואיילן דאָס איבערשיקן באַפעלן און פּאָסט. דער קאַלישער שטאָטראַט האָט באַפוילן די קהילה אויסצוהאַלטן וועכטער. דאָס האָט איר געקאָסט 6,000 גילדן א יאָר. חוץ דעם האָט די שטאָטישע מאכט פאַראָרדנט דעם 19.9.1808 און דעם 31.5.1809 צו באַזאָרגן מיט ליכט אלע מיליטערישע באַאמטע און אָפיצירן, וועלכע געפינען זיך אין שטאָט. אָט די הוצאה האָט באַטראָפן איבער 1000 גילדן.

צוליב דעם וואָס לויט די געזעצן זיינען אידן נישט מחוייב זיך באַטייליקן אין די הוצאות פון קוואַרטירן און באַזאָרגן דאָס מיליטער, האָט די קהילה געבעטן מבטל צו מאַכן די פאָדערונג צו צאָלן פאַר די וועכטער און פאַרן באַזאָרגן מיט ליכט. וואָס שייך דעם פּערזענלעכן שטייער, האָט די קהילה פעסטגעשטעלט, אז הגם די אידן זיינען 2276 צווישן 7256 שטאָט־איינוואוינער, האָט מען אויף זיי ארויפגעלייגט א דאָפּלטע סומע ווי אויף די קריסטן, וועלכע זיינען 4980 נפשות.

אויפן יסוד פון שלמה צביקס אָנקלאַגע איז דער פּרעפעקט גארטשינסקי אויפגעפאָדערט געוואָרן דורכן מיניסטער פון אינערלעכע ענינים אָפּצוגעבן א באַריכט. דעם 8.1.1812 האָט גארטשינסקי מודיע געווען, אז אידן זיינען קיינמאָל נישט געווען פאַרפליכטעט אָפּצוגעבן זייערע הייזער פאַר די באַדערפעגישן פון איינקוואַרטירן מיליטער, דאקעגן די קריסטן זיינען מחוייב צו קוואַרטירן ביי זיך אָפיצירן; דערפאַר איז באַרעכטיקט, אז די אידן, וועלכע „געניסן במילא פון באַדייטנדיקע פאַרדינסטן״ זאָלן זיך באַטייליקן מיט באַזאָרגן ליכט פאַר די אָפיצירן. וואָס שייך דער פּראָפּאָרץ און באַצאָלן פּערזענלעכן שטייער, האָט דער פּרעפעקט פעסטגעשטעלט, אז ער טיילט פונאַנדער דעם שטייער נישט לויט דער צאָל פון דער באַפעלקערונג, נאָר לויט דער הויך פון דער פּרנסה. אויפן ענין מיט די וועכטער האָט ער נישט רעאַגירט.

120 וועכטער

אויף דער מוניציפּאַלער פּרעזידענט האָט דעם 22.1.1812 איבערגעגעבן דעם מיניסטער פאַר אינערלעכע ענינים א ספּעציעלן באַריכט, אין וועלכן ער קלערט אויף, אז די אידן זיינען געוואָרן פאַרפליכטעט דורכן וויצע־פּרעפעקט אויסצוהאַלטן 120 וועכטער פון 1־טן יוני 1811 ביזן 1־טן יאַנואַר 1812, אָן דעם אז ער זאָל מעלדן וועגן דעם דער שטאָט־פאַרוואַלטונג. אָט די וועכטער זיינען געוואָרן אוועקגעשטעלט דורכן קהילה־שמש ישראל הערש.

דער פרעזידענט האָט מודה געווען, אַז די דאָזיקע אַקציע איז אַ שווערע לאַסט אויף דער קהילה צוליב דער אָרעמקייט ביי אַ גרויסן טייל פון דער אידישער באַפעלקערונג און צוליבן קריזיס אין מסחר. דאָס באַזאָרגן ליכט פאַר די אָפיצירן איז באַשטימט געוואָרן לויט אַן עקזיסטירנדיקער פאַראָרדענונג פון 8.9.1808. נישט דאָס גאַנצע אָפיצירנטום ווערט באַזאָרגט מיט ליכט, נאָר בלויז די אָפיצירן פונעם אַלגעמיינעם שטאַב. פון דער צווייטער זייט דאַרף מען געדענקען, אַז די קריסטן זיינען מחוייב צו באַזאָרגן מיט האָלץ אָן שום אָפּצאָל, דאַקעגן די אידן פאָדערן אָן אָפּצאָל פאַר די ליכט. דערפאַר דאַרף מען נישט באַפרייען די אידן פון באַזאָרגן ליכט. דעם פערזענלעכן שטייער קען מען נישט איינמאָנען לויט דער צאָל פון דער באַפעלקערונג, נאָר לויט דער הויך פון דער הכנסה. מ׳דאַרף נישט פאַרגעסן, אַז דער גאַנצער מסחר און אַ ריי מלאכות, ווי שניידעריי, קירזשנעריי, שטריקפלעכטעריי, געפינען זיך כמעט אינגאַנצן אין אידישע הענט. דערוויל האָט די מוניציפּאַליטעט צו וויסן געטאָן דעם 8.2.1812, אַז די אידן זיינען נישט געוואָרן פאַרפליכטעט צו באַצאָלן 10 טויזנט גילדן, ווי זיי טענהן, נאָר 6,436 לויט זייערע הכנסות, דאַקעגן די קריסטן דערנערן זיך פון „שווערע אַרבעטן".

דערויף האָט דאָס אינערן־מיניסטעריום געענטפערט דעם 9.3.1812 דעם פּרעפעקט, אַז ער האָט נישט קיין רעכט צו פאַרפליכטן די אידן אָוועקצושטעלן וועכטער אויף צו שיקן בריוו פון קאַליש קיין טשענסטאַכאָוו, ווארעם ער האָט די פּאָסט צו זיין רשות. מען דאַרף דאָס תיכף ליקווידירן.

אין קיין שום פאַראָרדענונג — שרייבט דאָס אינערן־מיניסטעריום — אין דער פּרעפעקט נישט געוואָרן באַפולמעכטיקט צו הייסן די אידן באַזאָרגן מיט ליכט די אָפיצירן אין שטאָט אָנשטאָט דעם איינקוואַרטירן זיי. די אידן זיינען מחוייב איינצוקוואַרטירן מיליטער־לייט, ווי די איבעריקע איינוואוינער. אויב אַן אָפיציר זאָגט זיך אָפּ אײַנצוװױנען אַ צימער אין אַ אידישער שטוב, קען דער פּרעפעקט באַשטימען אָנשטאָט דעם אַ באַשטימטן אָפּצאָל אויפן וועג פון אונטערהאַנד־לונגען. וואָס שייך דעם פערזענלעכן שטייער, האָט דער שטאָטראַט זיך געדאַרפט באַראַטן מיט דער קהילה, ווארעם פאַקטיש האָט מען אויף די אידן אַרויפגעלייגט אַ צו הויכן אָפּצאָל.

די בריוו פון מיניסטעריום זיינען געבליבן בריוו, און דער שטאָט־פרעזידענט האָט געטאָן ווי ער האָט געוואָלט.

די אידן איז שווער געווען צו באַצאָלן דעם פערזענלעכן שטייער. די שטאָט־פּאָליציאַנטן האָבן זיך אַריינגעריסן אין זייערע הייזער און אַרויסגעשלעפּט די פאַמיליע־פּאָטערס, די בעלי־מלאכה פון זייערע וואַרשטאַטן, די לוין־אַרבעטער פון זייערע אַרבעטס־פּלעצער, און זיי אַרויסגעשיקט מחוץ דער שטאָט. אָבער דערמיט האָבן זיי זיך נישט באַנוגנט. דער שטאָט־פרעזידענט האָט געפאָדערט פון דער קהילה, וואָס האָט שוין געהאַט באַצאָלט עטלעכע טויזנטער אויפן חשבון פון קאָנטריבוציעס, אַ צוגאָב־סומע פון 9,030 גילדן. די קהילה איז נישט בכוח געווען צו באַצאָלן. לויט דער פאַראָרדנונג פון פּרעפעקט האָט מען געשלאָסן די שול און מ׳האָט די אידן פאַרווערט דאָרט צו דאַווענען. פאַר דער שול האָט מען אַוועקגעשטעלט זעלנער און די קהילה האָט זיי געדאַרפט אויסהאַלטן.

אַלע השתדלותן פאַרן פּרעפעקט האָבן נישט געהאָלפן. די ראשי הקהילה לייזער קאָפּעל און היימאַן שטערן האָבן נישט געהאַט קיין אַנדערן אויסוועג, ווי צו ווענדן זיך דעם 10.5 צום אינערן־מיניסטער און דעם 26.5 צו דעם קעניגלעכן־ראַט אין וואַרשע מיט אַן אָנקלאַגע און מיט אַ בקשה צו באַפרייען די אידן פון די דאָזיקע רדיפות און מבטל צו מאַכן די שטראָף, וואָס די שטאָט־פאַרוואַלטונג האָט אַרויפגעלייגט אויף די אידן לויט איר אייגענעם איינזען, אָן אַ געזעצלעכן יסוד. אין די מעמאָראַנדומס בעטן זיי אויך, אַז אין יעדן פאַל פון פונאַנדערטיילן שטייערן און אָפּצאָלן זאָל די שטאָט־פאַרוואַלטונג זיך באַראַטן מיט דער קהילה, וועלכע קען דעם מצב פון יעדן איד. ס׳איז אויך רעכט, אַז דאָס פונאַנדערטיילן די שטייערן זאָל ווערן אויסגעפירט לויט דער צאָל פון די אידן און זייערע מעגלעכקייטן און נישט אויף אַ ווילקירלעכן אופן.

די אידן זיינען איבערגעגעבענע בירגער, וועמען די קאָנסטיטוציע האָט געגעבן פרייהייט, ווי די אַנדערע מדינה־איינוואוינער, און ס׳איז נישט געזעצלעך, אַז זיי זאָלן אונטערליגן דעם דרוק פון די קריסטן און פון דער דעפּאַרטאַמענט־מאַכט, וואָס רודפט זיי. אין פאַרגלייך צו

די קריסטן לייגט מען אויף זיי ארויף א גרעסערע לאסט. ס'איז געוואונטשן, אז ביים צעלייגן די בשותפותדיקע שטייערן זאָלן אידן געניסן פון גלייכהייט.

סיי ווי דארפן די אידן ביישטייערן מער ווי די קריסטן צוליבן אָפּצאָל פון אומגעוויינלעכע שטייערן, ווי שטייער פון כשר־פלייש. אלע קהילה־הכנסות פון שענקעריי — „קרופקא" — ווערן קאָנפיסקירט דורכן געריכט אויף צו דעקן די אלטע קהילה־חובות פון 400,000 גילדן. פון יעדער חתונה און לוויה צאָלט מען שטייער אין דער שטאָט־קאסע, און אויך פאר יעדער דערלויבעניש, פאר שיינען, פאר וואסער. דערפאר בעטן די ראשי־הקהילה, אז די צענטראלע מאכט זאָל זיי שיצן קעגן דער אומגערעכטער באציאונג פון דער שטאָט־פארוואלטונג און פון פרעפעקט.

צום סוף פון מעמאָראנדום ווייזן אָן די ראשי־הקהילה, אז נאפּאָלעאָן האָט געגעבן אלע קלאסן גלייכע רעכטן, און אויך אין דער קאָנסטיטוציע פון פירשטנטום, אין פערטן פאראגראף, ווערט געגעבן גלייכהייט פאר אלע קלאסן, און דערפאר האָפן זיי אויף זיין גערעכטן באשלוס. צו די מעמאָראנדומס זיינען געוואָרן צוגעגעבן: אן אויפפאָדערונג פון שטאָטראט צו די קהילה־פרנסים פון 2.4 צו באצאָלן נאָך אין זעלבן טאָג 1,006 גילדן אויף צו פארענדיקן דעם אָפּצאָל פון 9,030 גילדן. אויב דער סכום וועט נישט ווערן איינגעצאָלט, וועט ווערן ארויפגעלייגט אויף דער קהילה א שטראָף, און אויך די פאראָרדענונג פון שטאָט־פרעזידענט פון 7־טן מאי 1812 צו שליסן די שול און די מעלדונג פון פרעפעקט וועגן דער פליכט פון דער קהילה צו באצאָלן 9,030 גילדן כל זמן מען לייגט ארויף ספּעציעלע שטייערן פארן דורכגייענדיקן מיליטער.

תיכף נאָכן אוועקשיקן די מעמאָראנדומס קיין ווארשע האָבן די קהילה־פרנסים געמאָלדן דעם 15.5 דעם פרעפעקט, אז צוליבן נישט אנטקעגנקומען זייער בקשה, זיינען זיי געווען געצוואונגען צו ווענדן זיך מיט א מעמאָראנדום צום אינערן־מיניסטער, היות ווי לויטן צווייטן פאראגראף פון דער קאָנסטיטוציע איז דער פרעפעקט אָדער דער שטאָטראט נישט באפולמעכטיקט צו שליסן די שול, און נאָך וויניקער — לויטן פאראגראף 21 — ארויפצולייגן אויף דער קהילה שטייערן, וואָס אפילו דער סיים טאָר נישט ארויפלייגן אויפן יסוד פון א קעניגלעכן באפעל.

און צוליב דעם, וואָס לויט זיין באפעל האָבן די קאָמיסארן אָנגעהויבן דראָען די סוחרים און פרנסים מיט רעקוויזיציעס, אויב זיי וועלן נישט באצאָלן 9,030 גילדן, ווענדן זיי זיך צו אים מיט דער בקשה אָפּצולייגן דאָס אויספירן דעם באפעל אויף 4 טעג, מחמת דעם אָנקומענדיקן יום־טוב שבועות, און ביז עס וועט אָנקומען דער באשלוס פון אינערן־מיניסטעריום.

דעם 16־טן יוני האָט דער פרעפעקט געשיקט זיין ענטפער:

ענטפער פון פרעפעקט

א. „וועלכער איז דאָס דער שטייער, וואָס די אידן קלאָגן זיך אויף אים, לויט וועלכן פּרינציפּ ווערט ער באשטימט און אין וואָסער פּראָפּאָרץ ווערט ער ארויפגעלייגט אויף די אידן?" פון די אלע באריכטן, וואָס זיינען געשיקט געוואָרן צום פינאנס־מיניסטעריום, איז באוואוסט, אז אָנהויבנדיק פון 6.4.1812 זיינען דורך קאליש אדורכגעגאנגען ארמייען פון אויטלאנד און דאָרט איז אויך פארלייגט געוואָרן דער אלגעמיינער שטאב פון דעם וועסטפאלישן קעניג: אויף דער שטאָט איז ארויפגעלייגט געוואָרן צו דעקן אלע הוצאות פון איינקווארטירן דאָס מיליטער. צוליב דעם איז די שטאָט געווען געצוואונגען ארויפצולייגן א ספּעציעלן שטייער; דער אנטייל פון די אידן איז געוואָרן באשטימט אויף 9,030 גילדן. דער זעלבער סכום איז געוואָרן ארויפגעלייגט אויף די קריסטן; דער מסחר און מלאכה זיינען על פי רוב אין אידישע הענט. צווישן 167 סוחרים אין שטאָט זיינען פאראן בלויז 6 קריסטן; די קריסטן האָבן נישט קיין פארמעגנס; פון 145 שניידער זיינען בלויז 17 קריסטן; צווישן די קריסטן זיינען פאראן 3 אפּטייקערס, 8 סוחרים פון וויין און ליקער, 98 ביר און בראנפן־שענקער און זאלץ־פארקויפער, און אויף זיי איז געוואָרן ארויפגעלייגט צו באצאָלן 9,030 גילדן. פאר וואָס, פרעגט דער פרעפעקט, זאָלן 161 אידישע סוחרים, 16 שענקער פון בראנפן און ביר און 3 זאלץ־פארקויפער נישט אויך באצאָלן די זעלבע סומע?

ב. „צי איז די שול פארמאכט געוואָרן". דער פרעפעקט האָט אויפגעקלערט, אז נאָכדעם ווי די אידן האָבן אָפּגעזאָגט צו באצאָלן דעם אויבנדערמאָנטן סכום, האָט דער שטאָט־פרעזידענט געבעטן ביי אים א דערלויבעניש צו שליסן די שול, וואָס איז פול מיט א גרויסן פארמעגן. צום סוף שרייבט דער פרעפעקט, אז די שטאָט־פארוואלטונג האָט מבטל געמאכט די מעלדונג

צו דער קהילה. לויט זיין מיינונג האָט די קהילה נישט געטאָרט זיך באַקלאָגן אויף באַלאַסטונג און רדיפות. די אידן שטעלן צו אַלע פּראָדוקטן פאַר דער קעניגלעכער קיך פון די גענעראַלן און פון אַלגעמיינעם שטאַב צו הויכע פּרייזן, און פאַקטיש האָבן זיי שוין צוריקבאַקומען די סומע פונעם שטייער.

ווען ס'זיינען אַריבער זעקס וואָכן און דער ענטפער פונעם מיניסטער איז נאָך נישט אָנגעקומען, האָבן די קהילה־פּרנסים באַשלאָסן צו שיקן קיין וואַרשע דעם 27־טן יוני 1812 משה מיכל פלאַם און לייבל וואַרטער. זיי האָבן איבערגעגעבן דעם אינערן־מיניסטער אַ מעמאָראַנדום, אין וועלכן זיי ווענדן זיך „צו זיין געפיל פון גערעכטיקייט און דערבאַרמונג", ער זאָל לייגן אַכט אויפן שווערן מצב פון די אידישע איינוואוינער אין קאַליש.

אין אָט דעם מעמאָראַנדום ווערט אין קלאָרע ליניעס און מיט פאַקטן געשילדערט די עקאָנאָמישע באַדינגונגען, אין וועלכע עס לעבן די אידן. אין קעגנזאַץ צו די טענות פון דער מאַכט, שטעלן פעסט די פּרנסים, אַז די אידישע סוחרים זיינען אָרעם, און די מערהייט זיינען אפילו „נישט בכוח זיך מפרנס צו זיין פון זייער מסחר"; להיפּך, אין די הענט פון די נישט־אידישע וויין־סוחרים געפינט זיך אַ פאַרמעגן, וואָס איז גרעסער פונעם גאַנצן מסחר פון די קאַלישער אידן. צווישן די קריסטלעכע שענקער זיינען פאַראַן 100 אייגנטימער פון בראַנפן־ברויזן און צווישן די אידישע בלויז 4, וועלכע זיינען נאָר אַרענדאַטאָרן. זיי דאַרפן צאָלן 1000 טאַלער אַ יאָר, אָן אַפּצאָל, פון וועלכן עס זיינען אינגאַנצן פּטור די קריסטלעכע שענקער. די שטאָטלייט פאַרמאָגן הייזער, וועלכע ברענגען אַריין רווחים. זיי האָבן שטאָטישע רעכטן, וואָס די אידן באַזיצן זיי נישט.

און אָט, טראָגן די סטאַבילע שטייערן, די לאַסט פון איינקוואַרטירן, צושטעלן 100 אידן צו דער דינסט פון די וועכטער און 20 אויף אַ סטאַבילן אויפן יעדן טאָג, האָט די שטאָט־פאַרוואַלטונג זיך נישט געוואַקלט אַרויפצולייגן אויף די אידן אַן אַפּצאָל פון 400 טאַלער און צו פאָדערן איצט נאָך 1000 טאַלער.

זיי האָבן אויך אָפּגעלייקנט די טענה, אַז די באַזאָרגונג פאַרן אַלגעמיינעם שטאַב און פאַר דער קעניגלעכער קיך געפינט זיך אין אידישע הענט, און געפרעגט פאַר וואָס די מאַכט האָט נישט געפונען פאַר נויטיק אויסצורעכענען צווישן די ליפעראַנטן לכל הפּחות צוויי אידן. זייער איינציקע בקשה איז איצט: מבטל צו מאַכן די עקזעקוציע אויף די 400 טאַלער און ביים באַהאַנדלען די שטייערן־ענינים באַראַטן זיך מיט די אידישע פאָרשטייער.

זיי ענדיקן דעם מעמאָראַנדום מיט אַ וויי־געשריי: „די שרעקלעכע נויט האָט אונז געצוואונגען צו קומען קיין וואַרשע אין אַזעלכע שווערע צייטן, כדי צו געווינען זיין חסד, און אַז מיר זיינען שוין געקומען אהער אין נאָמען פון דער גאַנצער קהילה, קענען מיר זיך נישט אומקערן צו אונזערע אָרעמע ברידער אויב מיר וועלן נישט דערגרייכן זיין איידעלן און באַרמהאַרציקן באַשלוס".

וואַרשיינלעך זיינען די דאָזיקע פאָרשטייער געווען אין קאָנטאַקט מיטן באַנקיר מתתיהו ראָזען און אויסגענוצט זיין השתדלות, ווארעם זיי האָבן געבעטן איבערגעבן דעם באַשלוס אין זיינע הענט אַריין.

ענטפער פון אינערן־מיניסטער

דעם 2־טן יולי האָט דער אינערן־מיניסטער רעאַגירט אויף די אויפקלערונגען פונעם פּרעפעקט מיט אַ בפירושן פאָרוואורף און פעסטגעשטעלט, אַז „זיין אויפפירונג לגבי די אידן איז אין סתירה צום געזעץ". באַזונדערס האָט דער מיניסטער פאַראורטיילט דאָס אַריינמישן זיך מיט קראַפט אין די ענינים פון רעליגיעזן ריטואַל, ווי דאָס שליסן די שול. דער אינערן־מיניסטער האָט נישט געפונען קיין איבערצייגנדיקע באַווייזן פאַר דער פאָדערונג צו באַצאָלן אַ שטייער־אָפּצאָל מיט עקזעקוטיוו־מיטלען. לויט זיין מיינונג איז אויך די פונאַנדערטיילונג נישט קיין גערעכטע.

דער מיניסטער האָט אויך מודיע געווען, אַז אין דער פראַגע האָט זיך פאַר אים משתדל געווען דער באַנקיר ראָזען, און דורך אים האָט ער געשיקט אַ מעלדונג פאַר די באַפולמעכטיקטע פון דער קהילה פלאַם און וואַרטער, אין וועלכער עס ווערט געזאָגט, אַז אין רעזולטאַט פון דער קהילה־אָנקלאַגע און זייער ווענדונג צו אים, האָט ער באַפוילן דעם פּרעפעקט אויפצוהאַלטן

דאָס איינמאָנען דעם שטייער אויף דעקן די הוצאות פון אלגעמיינעם שטאב און פון וועסטפאלישן קעניג. די פאָרשטייער קענען פאָרן אהיים און רואיק וואַרטן אויפן אויספירן די גערעכטיקייט.

ווען זיי האָבן זיך אומגעקערט אהיים, האָט זיי געוואַרט אַן איבערראַשונג: דער שטאָט־פּרעזידענט האַרניק האָט זיי גערופן אויף אַן אויספאָרשונג. דער פּרעפעקט האָט נישט מוחל געווען דער קהילה וואָס זי האָט געשיקט שליחים קיין וואַרשע צום אינערן־מיניסטער. ער האָט געפאָדערט פון שטאָט־פּרעזידענט אויסצופאָרשן די פאָרשטייער צי זיי האָבן געהאַט א באַפול־מעכטיקונג פון דער קהילה.

„די אידן פלאַם און וואַרטער האָבן געהאַט א באַפולמעכטיקונג אין דער אידישער שפראַך, געשריבן דורכן איד שלמה זעליג קרום פאַרפאַסט און אונטערגעשריבן דורך אונז אלס ראשי־הקהילה". אויף דער פאָדערונג פון שטאָט־פּרעזידענט, אַז זיי זאָלן באַווייזן מיט קבלות זייער אָפּצאָל פון 100 טאַלער, און וועמען זיי האָבן באַצאָלט די סומע, האָבן די ראשי־הקהילה געענטפערט, אַז דאָס באַצאָלן די עקזעקוציע האָט באַטראָפן נישט 400 טאַלער, נאָר 976 גילדן, ווי דאָס איז באַשטעטיקט אין דער קבלה. זיי מיינען, אַז די פאָרשטייער האָבן זיך טועה געווען אין סכום פון די הוצאות, אָדער זיי האָבן געמיינט, אַז די הוצאות פון דער עקזעקוציע וועלן באַטרעפן די אויבנדערמאָנטע סומע. ביי זיי געפינען זיך אויך קבלות אויף דער סומע 976 גילדן, 5 גר.

נאָכדעם ווי מ'האָט פאַר זיי געלייענט דעם פּראָטאָקאָל האָבן די צוויי ראשי־הקהילה אים אונטערגעשריבן. דעם פּראָטאָקאָל האָט מען איבערגעשיקט צום פּרעפעקט.

דער פּרעפעקט גאָרטשינסקי האָט אין דער דערקלערונג פון די ראשי־הקהילה געפונען א באַקוועמע געלעגנהייט צו באַווייזן דעם אינערן־מיניסטעריום אין א באַריכט פון 12.8 אויף וויפיל די אידן האָבן די העזה אים צו באַלעסטיקן און אריינפירן אין א טעות מיט דער טענה, אַז זיי האָבן באַצאָלט 2,400 גילדן עקזעקוציע־קאָסטן ווען פאַקטיש האָבן זיי באַצאָלט 976 גילדן צוזאַמען מיט די עקזעקוציע־קאָסטן.

וואָס שייך די באַשפּייזונג־הוצאות פון שטאַב, קעניגלעכן הויף, גענעראַל און אָפיצירן, האָט דער פּרעפעקט פאָרגעלייגט דעם שטאָט־פּרעזידענט, אַז נאָכן אָפּשלאָגן די אַקאָנטאָ פון 120 נאַפּאָלעאָנדאָרן, זאָל מען די רעשט פון דער סומע אַרויפלייגן אויף אַלע שטאָטישע, אידן און קריסטן. דער שטאַטראַט וועט ענדערן דעם שטייער און ברענגען די ענדערונג צום באַשטעטיקן פאַרן אינערן־מיניסטעריום. דערווייל האָבן די ראשי־הקהילה געוואַרט אויפן באַשלוס פון אינערן־מיניסטער, ווי ער האָט צוגעזאָגט אין זיין בריוו פון 2־טן יולי, אָבער דער ענטפער איז נישט געקומען. פלאַם און וואַרטער האָבן זיך ווידער געווענדעט צו אים מיט א מעמאָראַנדום, אין וועלכן זיי שרייבן, אַז דער פּרעפעקט האָט נישט בדעה אָפּצולייגן דאָס איינצאָלן דעם שטייער און אומקערן די סכומים, וואָס די קהילה האָט איינגעצאָלט איבער דער נאָרמע. גראַד פאַרקערט, אויך נאָכדעם, ווי דער גענעראַל־שטאַב האָט פאַרלאָזט קאַליש האָט גאָרטשינסקי אַרויפגעלייגט אויף די אידן א נייעם שטייער אויף א סומע פון 240 טאַלער, וועלכע די שטאָט־פאַרוואַלטונג האָט איינגעמאָנט מיט קראַפט פון לייזער מאַמעלאָק. זיי בעטן צו באַפוילן דעם פּרעפעקט, אַז ער זאָל אומקערן די דאָזיקע סומע.

ביי דער געלעגנהייט האָבן זיי איבערגעחזרט די ווענדונג צו באַפרייען די קהילה צו באַשעפטיקן וועכטער און באַזאָרגן מיט ליכט די אָפיצירן און אויך געבן מענטשן אויף וואַך־דינסטן און פּאַטראָלן, ווייל די קהילה איז נישט בכוח אויסצוהאַלטן די לאַסט א לענגערע צייט.

מיט וואָס דער סכסוך האָט זיך פאַרענדיקט — דערציילן נישט די אַרכיוו־טעקעס.

אלס נאַפּאָלעאָנס א פאַרבינדעטע איז דאָס וואַרשעווער פירשטנטום געוואָרן אריינגעצויגן אין א מלחמה מיט רוסלאַנד, וואָס האָט זיך געענדיקט מיט דער מפּלה פון די פראַנצויזן. דער דאָזיקער דורכפאַל האָט אויך געבראַכט צום פאַלן פון פירשטנטום. אין אָנהויב 1813 האָט די רעגירונג פאַרלאָזט וואַרשע, נאָכן אריינטריט פון רוסישן מיליטער האָט דער צאַר אלעקסאַנדער דער I געשאַפן דעם 14.3.1813 א נייע רעגירונג און די פינאַנס־ענינים זיינען געוואָרן איבערגעגעבן דעם דייטש קריסטאָף פאָן קאָלאָמב אונטער דער אויפזיכט פון נאָוואָסילצאָוו.

אין דער איבערגאַנגס־צייט, ביז באַשטימען די צוקונפט פון געוועזענעם פירשטנטום, האָט די צייטווייליקע רעגירונג געפירט די ענינים פון כשר פלייש־שטייער און פון רעקרוטן־שטייער.

דעם 1.3.1814 האָט די רעגירונג באהאנדלט די פראַגע פון אידישע שטייערן און לויטן פאַרשלאַג פון פאַן קאַלאַמב זיינען געגרופן געוואָרן קיין ווארשע 2 אידישע פאַרשטייער פון יעדן דעפּאַרטאמענט, כדי צו ראַטן די רעגירונג ווי אזוי צו זיכערן די הכנסות פון די אידישע שטייערן.

דעם 1.4.1814 זיינען אָנגעקומען די שליחים, צווישן זיי וואָלף טראַובע און זלמן ראָזענבלום פון קאַלישער דעפּאַרטאמענט, און שמעון לעווי פון דער קאַלישער קהילה.

דעם 25.4.1814 איז פאַרגעקומען די באַגעגעניש. וואָלף טראַובע, שמעון לעווי און זלמן ראָזענבלום האָבן געמאָלדן, אז די סומע פון 2,400,000 גילדן אַ יאָר איז קיינמאָל נישט פאַרגעלייגט געוואָרן אין נאָמען פון דער אידישער באַפעלקערונג. זיי האָבן פאַרגעלייגט צו פירן אונטערהאַנדלונגען אויף דער שטייערן־סומע אין יעדן דעפּאַרטאמענט באזונדער, און נישט פון גאַנצן פירשטנטום. דער פינאַנס־מיניסטער האָט אין פּרינציפּ מסכים געווען. דערנאָך האָבן די פאַרשטייער פון די דעפּאַרטאמענטן אנגערופן די סומעס, וואָס זיי זיינען אין שטאַנד צו באַצאָלן.

די שליחים פון קאַלישער דעפּאַרטאמענט האָבן פאַרגעלייגט 52,000 גילדן, אָבער אָן אַ מלוכהשער אויפזיכט. זיי וועלן פונאַנדערטיילן די סומעס צווישן די קהילות, וואָס וועלן געבן גענוגנדיקע גאַראַנטיעס אויף צו באַצאָלן דעם שטייער. די אונטערהאַנדלונגען מיטן פינאַנס־מיניסטער האָבן זיך געצויגן וואָכן. דער אויבערשטער קעניגלעכער ראַט האָט אָפּגעוואָרפן די פאַרשלאַגן פון די קהילות, ווייל זיי זיינען געווען צו נידעריק און באַשלאָסן צו נעמען אויף זיך דאָס איינמאָנען דעם שטייער פון כשר־פלייש. די דעלעגאַציע האָט זיך באַמיט, אז מ׳זאָל פאַרריכטן אַ ריי פאַרקריפּלונגען.

אויף צו באַפרייען פון מיליטער־דינסט אין דער צייט פון דער מלחמה נאַפּאָלעאָן־רוסלאַנד איז געוואָרן איינגעפירט אַ ספּעציעלער מלחמה־שטייער אויף אַ סומע פון 700,000 גילדן. נאָכן ענדיקן די מלחמה איז דער שטייער נישט אָפּגעשאַפט געוואָרן און מ׳האָט ווייטער איינגעמאָנט ביי די אידן 1,400,000 גילדן רעקרוטן־שטייער.

שענקערייי־פאַרבאָט

אַ שווער פּראָבלעם איז געווען דער דעקרעט פון 30.10.1812, וואָס האָט פאַרווערט די אידן צו פּראָצודירן און פאַרקויפן שאַרפע געטראַנקען. אויף דער השתדלות פון די ראשי־הקהילות און דורך אונטערקויפן נאָוואָסילצאָוון האָט דער אויבערשטער קעניגלעכער ראַט באַשלאָסן אָפּלייגן דאָס אויספירן דעם דעקרעט ביזן 24.4.1815, און ס׳איז אויך דערלויבט געוואָרן די פאַבריקאַציע און דער האַנדל אין דער בראַנזשע.

אין קראַפט איז אויך געווען דער צירקולאַר פון אינערן־מיניסטער אין ווארשעווער פירשטנטום פון 25.1.1812, לויט וועלכן די אידן, וואָס וואוינען אין קריסטלעכע הייזער, זיינען מחויב צו דערנענטערן זיך צו דער „ציוויליזאַציע" און גאָלן די בערד. דער פּרעפעקט פון קאַלישער דעפּאַרטאמענט האָט געפּרוווט אויסצופירן די גזירה. זומער 1815 האָט דער וויצע־פּרעפעקט שמידעצקי געמאָלדן דעם לייטער פון אינערן־מיניסטעריום איגנאַץ סאָבאָלעווסקי:

„אין גייסט פונעם צירקולאַר פון אינערן־מיניסטער און פון פּאָליציי־מיניסטער דעם 25.1.1812 און אויך פון די קעניגלעכע דעקרעטן פון 16.3.1809 און 8.1.1811, וויל דער פּרעפעקט פון דעפּאַרטאמענט צונייגן די אידן, וועלכע וואוינען אין קריסטלעכע הייזער אין דער שטאָט קאַליש צו די פאָרמען פון ציוויליזאַציע און באַשטימט דעם טערמין פון סעפּטעמבער אויסצופירן די באַדינגונגען, צווישן זיי — גאָלן די בערד, כדי זיי זאָלן נישט זיין געצוואונגען צו פאַרלאָזן די וואוינונגען".

די קאַלישער ראשי־הקהילה האָבן זיך געווענדעט צום פּרעפעקט מיט אַ בקשה נישט צו צווינגען אָפּגאָלן זיך די בערד צוליב די פאָלגנדיקע סיבות: 1. לויט דעם אָנגעוויזענעם פראַגמענט פון ספר „ויקרא" איז אזא זאַך אין סתירה צו זייער רעליגיע, וועלכע ווערט געשיצט פון זיין מאַיעסטעטס רעגירונג ווי אלע אנדערע רעליגיעס; 2. אין פּאַראַגראַף 36 פון די קאָנסטיטוציע־תקנות ווערט פאַרזיכערט די יחידים צו באַקומען גרעסערע פאַרלייכטערונגען ווי ביז איצטער. היות ווי לויט דער מיינונג פון פּרעפעקט האָבן די צוויי מלוכהשע דעקרעטן אַ שייכות אויסשליסלעך צו ווארשע און צו פּלאָצק, דערלויב איך זיך צו פרעגן דעם אינערן־מיניסטעריום, צי טראָץ די אלע אומשטענדן דאַרף מען צווינגען די אידן גאָלן די בערד.

אין זיין ענטפער אויף דער דאָזיקער מעלדונג האָט איגנאַצי סאָבאָלעווסקי געמאַכט אַ שאַרפן פאָרוואורף דעם פּרעפעקט אין קאליש און אים אויפגעקלערט, אַז דער ציל פונעם דעקרעט איז געוועזן די טובה פון דער מדינה און פון די אידן. דאָס מיניסטעריום קען נישט פאַרמיידן אויפמערקזאַם צו מאַכן דעם פּרעפעקט, וואָס ער האָט געמאַכט די אידן אַזאַ משונהדיקן פאָרשלאַג און ער פאַרפליכטעט אים אויף להבא, אַז ער זאָל לייענען מיט מער גענויקייט די אָנווייזונגען פונעם מיניסטעריום.

אין אָט דעם שריט פון סאָבאָלאָווסקי, וועלכער איז נישט געוועזן קיין אוהב ישראל — אַלס פּאָליציי־מיניסטער אין פירשטנטום, האָט ער פאָרגעלייגט געזעצן וועגן שאַפן אידישע רעווירן אין אַלע שטעט און אויך אַ געזעץ וועגן פאַרטרייבן אידן פון די דערפער און פאַרבאָטן זיי די פּראָדוקציע און דעם מסחר מיט משקאות — דאַרף מען נישט זען קיין נטיה לייכטער צו מאַכן די קאַלישער אידן אָפּצוהיטן זייער רעליגיעזע טראַדיציע.

אין קאנגרעס־פוילן — 1815–1831

א. דער עקאנאמישער מצב

די מפלה פון נאפאלעאן ו האט אריינגעפירט דאס גאנצע ווארשעווער פירשטנטום אונטער דער הערשאפט פון רוסלאנד. לויטן באשלוס פון ווינער קאנגרעס (1814—1815) איז כמעט דער גאנצער שטח איינגעשלאסן געווארן אלס „פויליש קעניגרייך" אין רוסלאנד; אין קראקע און אומגעגנט איז געשאפן געווארן די פרייע קראקעווער רעפובליק. ווי באוואוסט, האט דער ווינער קאנגרעס אומדירעקט זיך געמוזט באשעפטיקן אויך מיט דער אידן־פראגע אין פוילן, ביים באהאנדלען די אידישע ענינים אין דייטשלאנד. די קראקעווער רעפובליק איז פארפליכטעט געווארן צו נאמינירן א קאמיטעט אויף דורכצופירן די אידישע עמאנציפאציע.

דעם 1־טן מאי 1815, ווען דורכן פוילישן פאליטיקער אדאם טשארטאריסקי זיינען פארמולירט געווארן די יסודותדיקע פרינציפן פון פוילישן קעניגרייך אונטערן רוסישן פראטעקטאראט — איז דארט איינגעשלאסן געווארן אויך א פאראגראף וועגן אידן אין אזא נוסח:

„דעם איזראעליטישן פאלק וועלן פארהיט ווערן די בירגערלעכע רעכטן, וואס זיינען אים שוין לאנג גאראנטירט דורך די עקזיסטירנדיקע געזעצן און רעגולירונגען. באזונדערע תקנות וועלן אנצייכענען די באדינגונגען, וואס וועלן פארלייכטערן די אידן צו דערגרייכן א גרעסערן גענוס פון דער געזעלשאפטלעכער רעקאמפענסאטע".

דעם 25־טן מאי 1815 האט דער צאר אלעקסאנדער ו אונטערגעשריבן טשארטאריסקיס קאנסטיטוציע־נוסח. אין יולי 1815, ווען קיין פאריז איז ארויסגעפארן א פוילישע דאנקבארקייט־דעלעגאציע פון סענאט, סיים און געוויילטע פון דער שטאט ווארשע מיט סטאניסלאוו זאמאיסקי בראש, האבן אויך די פוילישע אידן געשיקט זייערס אן אייגענע דעלעגאציע: מיכאל ראווער־עטינגער, וואלף כהן וועלכן מ'האט גערופן אויך לייפסקער און שכנא נוידינג, וואס האט דעם 9.8.1815 איבערגעגעבן דעם צאר אין פעטערבורג א מעמאראנדום מיט אנקלאגעס אויף א ריי באגרענעצונגען, ווי כשר־פלייש־שטייער, פארבאט צו פארקויפן משקאות, שטייערן־דרוק א.א.וו.

1815 אין פאריז האט די אידישע דעלעגאציע זיך פארגעשטעלט פארן צאר אין סעפטעמבער און אים איבערגעגעבן א צווייטן מעמאראנדום, אין וועלכן זי האט געבעטן צו פארבעסערן דעם אידישן מצב און אפשאפן די תקנות, וואס באגרענעצן זיי אין גייסט פון פאראגראף 36 פון דער פוילישער קאנסטיטוציע, וועמענס אינהאלט ס'איז זיי דאן שוין געווען באוואוסט. אויך בעתן באזוך פון צאר סוף אקטאבער 1815 אין בערלין האט מען אים איבערגעגעבן, דורך דער פארמיטלונג פון נאוואסילצאוון, א דריטן אידישן מעמאראנדום, וואס איז ווייזט אויס אנגעשריבן געווארן נאך באראטונגען מיט פארשטייער פון דער בערלינער אידישער קהילה. אידישע דעלעגאציע

די אלע השתדלותן האבן נישט געווירקט. נישט בלויז וואס די אידישע לאגע איז מיט גארנישט נישט פארבעסערט געווארן, נאר גלייכצייטיק מיטן געבן געוויסע פרייהייטן דעם כלל איינוואוינער, איז לויט נאוואסילצאווס עצה באשטעטיקט געווארן דער אויבנדערמאנטער פאראגראף 36 און די פאליטישע און בירגערלעכע רעכטן זיינען גאראנטירט געווארן בלויז פאר די קריסטן.

א לאנגע צייט נאכן שאפן דאס פוילישע קעניגרייך, איז די אידישע פראגע נאך אלץ געווען איינע פון די דרינגענדיקע פאליטישע פראבלעמען.

דאס פוילישע קעניגרייך איז געווען אן אויטאנאמע מדינה מיט א רעגירונג אין ווארשע, און מיט א סיים, וואס פלעגט פון צייט צו צייט זיך צונויפקומען. אין די אידישע ענינים האט זי זיך געפירט זעלבשטענדיק, לויט אירע געזעצן, וואס זיינען נישט בטל געווארן אויך נאכן אונטערדריקן דעם אויפשטאנד פון די יארן 1830—1831.

לויט דער ציילונג פון יאר 1816 האבן אין קעניגרייך זיך געפונען 313,000 אידן. די קאלישער

וואיעוואָדשאפט האָט געציילט 62 מלוכהשע און פריוואטע שטעט, 552 מלוכהשע דערפער און 2,044 פריוואטע דערפער. די באפעלקערונג האָט באטראָפן 524,905 פערזאָן.

אין דער שטאָט קאליש האָבן אין יאָר 1827 זיך געפונען 12,107 תושבים לגבי 6,712 אין יאָר 1808, און 3,463 אידן לגבי 2,535 אין יאָר 1808. נישט געקוקט אויפן וואוקס, איז דער פראָצענט געפאלן פון 37.8% אין יאָר 1808 אויף 28.5% אין יאָר 1827.

דער צאר האָט אוועקגעשטעלט בראש פון דער פוילישער רעגירונג אין דער ראנג פון א קאָמיסאר דעם גענעראל זאיאָנטשעק און אלס ראטגעבער פון דער מדינה האָט ער נאָמינירט ניקאָלאי נאָוואָסילצאָוון.

דער „רעפאָרמען־קאָמיטעט" אונטער דער אָנפירונג פון טשארטאָריסקי האָט אויסגעארבעט א פּלאַן צו רעגולירן דאָס אידישע לעבן אין גייסט פון אויפגעקלערטער אפּוטרופּסות. די אידן האָט מען טאקע צוגעזאָגט עמאנציפּאציע, מען האָט זי אָבער אָפּגעלייגט לפי שעה צוליבן פעלן פון אלגעמיינער בילדונג ביי די אידישע מאסן און צוליב די פאָראורטיילן, וואָס האָבן געהערשט אין דער פוילישער געזעלשאפט. מען איז געקומען צום אויספיר, אז מ'דארף „אויסבעסערן די אידן דורך א סיסטעמאטישער דערציאונג און ליקווידירן די קהילה־אָרגאניזאציע".

מ'האָט דעם פּלאַן געבראכט פארן גענעראל זאיאָנטשעק און ער איז געווען קעגן עמאנציפּאציע, ווייל די אידן מערן זיך צופיל און זיי ברענגען שאָדן דעם קריסטלעכן ארבעטנדיקן שטאנד.

די פוילישע פּאָליטישע אָנפירונג איז געווען אין דער מיינונג, אז די אידן זיינען נאָך נישט גענוג רייף פאר עמאנציפּאציע. דערפאר האָט מען אויף זיי ארויפגעלייגט נייע באגרענעצונגען און מ'האָט געמאכט א פּרווו צו באנייען די גזירה פון יאָר 1812 וועגן שענקעריי, אָבער דער צאר האָט דאָס נישט באשטעטיקט. א ריי שטעט, וואָס זיינען געווען א מאָל פארווערט פאר אידן, האָבן באנייט דעם פארבאָט.

דער סיים און די פּאָליטישע אינסטאנצן האָבן זיך פארנומען מיט דער אידן־פראגע און געמאכט כלערליי פּלענער, אָבער די פאַקטאָרן, וואָס פאָרמירן דאָס מלוכהשע לעבן האָבן דערצו נישט געשענקט קיין אויפמערקזאמקייט. אין יאָר 1820, בעת די דאָזיקע פארהאנדלונגען, האָבן די אויפגעקלערטע אידן אין ווארשע דערלאנגט צום סיים א פּעטיציע, אין וועלכער זיי האָבן פאָרגעשלאָגן צו רעפאָרמירן דאָס אידישע לעבן. צווישן אנדערע האָבן זיי געפאָדערט מבטל צו מאכן די אידישע קהילה, איינפירן נייע תקנות פאר דער טעטיקייט פון די רבנים און אנדערע כלי קודש, פארווערן די עקזיסטענץ פון אידישע דרוקערייען און דאָס ברענגען העברעאישע ספרים פון אויסלאנד, שאפן א ראבינער־שול ביי דער אוניווערסיטעט.

פון די אלע פאָדערונגען איז דערגרייכט געוואָרן איינע.

ב. די קהילה־אָרגאניזאציע

די קהילה לויט א דעקרעט פון קאָמיסאר זאיאָנטשעק פון 20־טן מערץ 1821 זיינען אָנשטאָט די קהילות געשאפן געוואָרן שול־קאָמיטעטן (Dozory Bóżnicze) מיט באגרענעצטע פולמאכטן און אונטער־געאָרדנט דעם רעגירונגס־קאָמיטעט פאר אינערלעכע, רעליגיעזע און בילדונגס־ענינים אין ווארשע. אין שפיץ פון קאָמיטעט זיינען געשטאנען דריי אויפזעער (Dozory), וועלכע זיינען געוואָרן געוויילט אויף 3 יאָר. די וואלן זיינען פאָרגעקומען אין דעצעמבער און וואלרעכט האָבן געהאט בלויז די שטייער־צאָלער פון 4 מינים. די וואלן האָבן געמוזט ווערן באשטעטיקט פון וואָיעוואָדישן קאָמיטעט.

דער שול־קאָמיטעט פלעגט צוזאמען מיטן רב צוגרייטן דעם בודזשעט פאר די קהילה־באדערפענישן פון א גאנץ יאָר, דאָס זיינען: די שול, בתי־מדרשים, פענסיעס פארן רב, די דיינים, קהילה־סעקרעטאר, חזן, שמש, וועכטער, שטיצע פאר אָרעמעלייט, אויסהאלטונג פון שפּיטאָל. די הכנסות אויף צו דעקן דעם בודזשעט זיינען געוואָרן דערגרייכט פון די הכנסות פון באָד און מקווה, אָפּצאָלן פאר חתונות, ברית־מילה און לוויות, קהילה־שטייערן אויפן יסוד פון סעגרעגירן די אידישע תושבים לויטן פארמעגן, פרנסה און הכנסה אין 4 טיילן. לויט דער דאָזיגער פאראָרדנונג איז די קאלישער קהילה געוואָרן אויפגעלייזט און אויף איר אָרט איז נאָמינירט געוואָרן א שול־קאָמיטעט פון 3 מיטגלידער: יצחק אייזיק בראָקמאן, יוסף רעדליך און שלמה קרא, סעקרעטאר — משה מיכל פלאם. די הוצאות ווערן געמאכט לויט די וואונטשן פון

דער אידישער באַפעלקערונג. יעדער אַרטיקער בודזשעט ווערט געשיקט אין וואַיעוואָדישן קאָמיטעט צום באַשטעטיקן, פאַרן ערשטן דעצעמבער.

די הכנסה־קוואַלן זיינען געווען: א. אָפּצאָלן פאַר רעליגיעזע צערעמאָניעס, פלעצער אין שול, עליות; ב. באַפעלקערונג־שטייער; אויף דעקן ספּעציעלע הוצאות איז באַשטימט געוואָרן א חלוקה און פון יעדן משפחה־ראש האָט מען איינגעמאָנט די נאָרמע.

דעם רב האָבן אויסגעוויילט אלע קהילה־מיטגלידער און די וואַלן האָבן געמוזט באַקומען א באַשטעטיקונג פון וואַיעוואָדישן קאָמיטעט. אין יאָר 1825 איז אַנטשטאַנען א נייער אַנשטאַלט פאַר די אַקטן פון ציווילן צושטאַנד, וואָס האָט זיך געפונען אין די הענט פון קריסטלעכע באַאַמטע. אין דעם אַנשטאַלט האָט דער רב אַריינגעטראָגן די דאָקומענטן פון געבוירן, חתונה און טויט־פאַלן. אין די שטעטלעך, וואו ס׳איז נישט געווען קיין שול־קאָמיטעט האָט די דאָקומענטן אַדורכגעפירט דער שטאָט־פּרעזידענט אָדער דער וואָיט. צוליב שרעק פאַר מיליטער־דינסט האָבן אידן אויס־געמיטן אַדורכצופירן די געבורט־שיינען, אָבער ווען מ׳האָט זיי געכאַפּט דערביי, זיינען אויף זיי געוואָרן אַרויפגעלייגט גרויסע געלט־שטראָפן.

דעם 28.3.1822 זיינען בטל געוואָרן די חברות־קדישה. אויסער די שול־קאָמיטעטן זיינען אויך געשאַפן געוואָרן אויפזיכט־ראַטן איבער די קינדער־שולעס פון „משהס גלויבן". די בריוו פון די שול־קאָמיטעטן זיינען געווען פריי פון פּאָסט־אָפּצאָל.

אָנהויבנדיק פון יאָר 1827 זיינען די קהילה־קאַסעס געפירט געוואָרן דורך די שטאָטישע קאַסירערס, וועלכע האָבן פאַר זייער אַרבעט באַקומען 5% פון די בודזשעט־הכנסות. פון יאָר 1860 האָט דער קאַסירער גענומען 2/3 פון די פינף פּראָצענט און דער קאָנטראָלער האָט באַקומען א דריטל.

יעדער קהילה זענען געווען אונטערגעוואָרפן די אידן אין די נאָענטע שטעטלעך און דערפער. צוליבן חשש, אז מ׳זאָל נישט אויף זיי אַרויפלייגן גרעסערע שטייערן ווי אויף די שטאָטישע, האָט די רעגירונגס־קאָמיסיע באַפוילן דעם 27.2.1829, אז אין שול־קאָמיטעט זאָל אַריין א פאַר־שטייער פון די דאָרפישע אידן. ביז יאָר 1836 זיינען באַשטעטיקט געוואָרן די בודזשעטן בלויז אויף א תקופה פון א יאָר. דעם 20־טן פעברואַר 1836 האָט די רעגירונגס־קאָמיסיע דערלויבט אַריינצוטראָגן בודזשעט־פּראָיעקטן אויף א צייט פון 3 יאָר, בתנאי אז די חשבונות זאָלן ווערן קאָנטראָלירט דורך די וואַיעוואָדישע קאָמיטעטן יעדעס יאָר. פון מיליטער־שטייער זיינען געוואָרן באַפרייט בלויז די שולן, בתי־מדרשים, דאַוון־שטיבלעך און הייזער, וואָס זיינען פאַרנומען דורך דער קהילה אויף רעליגיעזע צוועקן, שפּיטאָלן הקדשים און צדקה־אַנשטאַלטן. די קהילה איז מחויב צו צאָלן פּראָצענט פאַר די חובות פון דער תקופה איידער די קהילות זיינען געוואָרן אויפגעלייזט, און די פּראָצענט־סומעס זיינען אָנגעשריבן געוואָרן אלס הוצאה אין קהילה־בודזשעט. דער עול פון די אַלגעמיינע שטייערן אויף אידן אין יענער צייט איז געווען א שווערער.

1. קהילה־שטייער, 4 קאַטעגאָריעס:
   - קאַטעגאָריע 1 — פון 50 גילדן און העכער;
   - קאַטעגאָריע 2 — פון 25 גילדן ביז 48 גילדן;
   - קאַטעגאָריע 3 — פון 6 גילדן ביז 20 גילדן;
   - קאַטעגאָריע 4 — פון 3 גילדן ביז 8 גילדן.
2. רעקרוטן־שטייער. ביז יאָר 1848 אין גאַנץ פוילן אויף א סומע פון 700,000, וואָס איז געוואָרן צעטיילט צווישן אלע קהילות. אין יאָר 1843 זיינען די אידן געוואָרן פאַרפליכטעט צו דינען אין מיליטער.
3. דער שטייער איז געווען איינגעמאָנט דורך אַרענדאַטאָרן, און זיי האָבן אַרויפגעלייגט זייער שווערע האַנט אויף דער באַפעלקערונג.

די קהילה־מיטגלידער האָבן נישט גערן געוואָלט זיך באַטייליקן אין די שול־קאָמיטעטן. על פי רוב האָבן זיי מיט אלע מיטלען זיך אַרויסגעדרייט פון דער דאָזיקער אויפגאַבע. דעם 12.2.1826 איז דערשינען א ספּעציעלע פאַראָרדענונג וועגן באַפרייען די קאָמיטעט־מיטגלידער פון קהילה־אָפּצאָלן פאַר דער צייט פון זייער אמטירן. דאָס דאָזיקע מיטל האָט געהאָלפן, באַזונדערס אין די קרייזן פון נישט פאַרמעגלעכע אידן.

אַנהויבנדיק פון די יאָרן 1849—1850 האָבן אין די קאָמיטעטן זיך באַטייליקט רייכע און געבילדעטע אידן. אין יאָר 1851 זיינען אויך זיי, אין געציילטע פאַלן, באַפרייט געוואָרן פון באַשטייערן זיך פאַר דער שול.

אין יאָר 1860 איז פאַרוועדט געוואָרן די רבנים, דיינים און קהילה־בעאַמטע צו פאַרלאָזן זייער וואוין־אָרט אָן דער דערלויבניש פון שול־קאָמיטעט און פון דער מאַכט.

זייער אורלויב — 29 טעג אין יאָר — איז זיי דערלויבט געווען צו פאַרברענגען נאָר אין דער מדינה. פאַרברענגען די אורלויבן אין רוסישן קייזערטום — נאָר מיט א דערלויבניש פון דער גובערניאַלער רעגירונג.

די אינערלעכע אָרגאַניזאַציע און די בודזשעטן זיינען נישט געוואָרן געענדערט ביז 1916. אין דעם דאָזיקן יאָר האָט די דייטשע אָקופּאַציע־מאַכט פאַרעפנטלעכט א נייעם דעקרעט וועגן דער „אָרגאַניזאַציע פון אידישע רעליגיעזע פאַרבאַנדן", וואָס האָט אַנטשפּראָכן די נויטן פון דער צייט.

דער קאַלישער קהילה זיינען אונטערגעלעגן ביזן יאָר 1840 די שטעטלעך בלאַשקי, סטאַווישין, קאָזימינעק, ריכוואַל.

אין דער באַהאַנדלטער תקופה זיינען בראש פון דער קהילה אין דער ראָל פון אויפזעער געשטאַנען פאַר די יאָרן 1815—1830: אברהם נעקלען, הירש וואַרעצקי, גרשון דרעהער, משה מיכל פלאַם, יוסף רעדליך, יצחק אפרים בראַקמאַן, פייביש שנער, שלמה קרא. זיי האָבן געשיקט צו די מאַכט־אָרגאַנען די מעמאָראַנדומס און די בודזשעט־פּראָיעקטן.

ר׳ משה אפרים אשכנזי

נאָך דער פטירה פון הרב ר׳ אברהם אבלי בן יחיאל מיכל הכהן אין יאָר 1809 איז א ריי יאָרן נישט באַשטימט געוואָרן קיין נייער רב. אין יאָר 1821 (ו׳ שבט תקפ״א) איז אלס קאַלישער רב אויסגעוויילט געוואָרן ר׳ משה אפרים אשכנזי. ר׳ משה אפרים איז געווען דער זון פון ר׳ מרדכי בן הרב דבורשטין ר׳ צבי הירש בן הרב מבראָדי ר׳ נתן בן ר׳ צבי אשכנזי (חכם צבי). ר׳ יעקב ליסא (חות דעת) איז געווען זיין קרוב: דער זון פון ר׳ משה, דער ברודער פון זיין זיידן ר׳ צבי הירש אשכנזי.

א קורצע צייט נאָכדעם ווי הרב אשכנזי האָט פאַרנומען דאָס כסא רבנות איז אויסגעבראָכן א סכסוך צווישן אים און דעם קהילה־אַפּאַראַט וועגן ענינים, וואָס זיינען געווען אונטערלעגן זיין אויטאָריטעט. כדי אויסצוגלייכן די מיספאַרשטענדענישן האָבן די ראשי־הקהילה צוזאַמען מיט יחידי סגולה, בכבודיקע בעלי־בתים, באַשטימט י״א שבט תקפ״ג — 1828 — תקנות, וואָס זיינען אויסגערופן געוואָרן „פאַר א גאַנצע אויף אַלע אייביקייטן" (לחוק ולצמיתות עד עולם).

אין יענער צייט האָט די קהילה נישט פאַרמאָגט קיין ספּעציעל הויז. אירע זיצונגען זיינען פאָרגעקומען אין א צימער פון רב׳ס קליינער וואוינונג, וואָס האָט געהערט צו דער קהילה.

אין די נייע תקנות איז באַשטימט געוואָרן, אז די פרנסים האָבן נישט קיין רעכט צו געבן „בירגער־רעכט אין דער קהילה קיינעמען פון אונזער קהילה אָדער פון אַן אַנדער אָרט" אָן דער צושטימונג פון די קהילה־אָנפירער אָדער פון זייער מערהייט. אויב עמעצער פון די קאַלישער אָדער פון דרויסן וועט וועלן באַקומען די דאָזיקע רעכטן פאַר א שניידער, דאַרף ער קודם באַקומען א דערלויבעניש פון די פרנסים פון דער שניידער־חברה. די דאָזיקע תקנה איז אויסן געווען אָפּצוהיטן די אינטערעסן פון דער שניידער־חברה, כדי נישט צו פאַרפלייצן די קהילה מיט שניידער און ברענגען שאָדן די מיטגלידער פון דער חברה.

א צווייטע תקנה איז געוואָרן באַשטימט אויף צו פאַרהיטן די אויסשליסלעכע רעכט און די אינטערעסן פון רב און פעסטצושטעלן די טעטיקייט־ראַם און די באַציאונגען צווישן די ראשי־הקהילה, רב, בית־דין און די קהילה־באַאַמטע, וועלכע ווערן אינעם נוסח פון דער תקנה אָנגערופן „משועבדים" (אונטערגעאָרדנטע). די קהילה־באַאַמטע איז אויך געווען פאַרווערט צו שרייבן „תנאים אָדער ראשי־פּרקים און צו ווייזן א שטאָט־כתב פון די עלטסטע, פרנסים און מנהיגים פון דער קהילה" סיי אין שטאָט סיי מחוץ דער שטאָט. פערזאָנען, וואָס זיינען נישט קיין קהילה־אָנגעשטעלטע, טאָרן נישט שרייבן קיין תנאים אָדער ראשי־פּרקים. אויסער דעם וואָס די שריפט וועט בטל ווערן, וועלן זיי נאָך דאַרפן באַצאָלן געלט־שטראָף, וואָרעם זיי האָבן געטאָן זאַכן, וואָס געהערן צו די פולמאַכטן פון די קהילה־באַאַמטע. כדי אויסצומיידן אין דער

צוקונפט סכסוכים „וואָס זיינען פאָרגעקומען צווישן כבוד הגאון אב"ד דקהלתנו און צווישן די שטאָט־אַנפּאַרטרויטע וועגן שרייבן קויף־אַקטן און אנדערע זאַכן", איז נאָך באַראַטונגען מיט די אַנגעזעענע לייט פון דער קהילה באַשלאָסן געוואָרן אַט וואָס:

א. „אַלע התחייבות־דאָקומענטן און קנין־שטרות דהיינו כתובה דאוריתא און תוספת כתובה, שטר חצי זכר אָדער א גאַנצער, שטר חליצה און די לעצטע תנאים צווישן די צדדים אין חופּה־טאָג, הכל אשר לכל" געהערן נאָר צו די שטאָט־אַנפאַרטרויטע — סיי דאָס שרייבן, סיי דאָס געצאָלט פאַר דעם.

ב. בנין־דאָקומענטן, הלוואה־וועקסלען און אַלע אנדערע שיינען פון שלא בזמן חתונה, קענען די בעלי־בתים לויט זייער ווילן איבערגעבן צו שרייבן ביים רב אָדער ביי די שטאָטישע פאַר־טרויאונגס־מענער. אויב דער רב שרייבט, דאַרף ער רופן די מיטגלידער פון בית־דין און דעם חזן, אז זיי זאָלן „מקבל קנין זיין כדי די הכנסות זאָלן נישט קלענער ווערן", לויט די תקנות פון דער קהילה, „צוויי מיט א האַלבן גילדן קומט זיי פאַר קבלת־קנין".

„אָבער ירושה־ענינים און אנדערע פּראַצעגט־געשעפטן צווישן די קהילה־מענטשן, געהערן נאָר צום רב און בית־דין און די שטאָטישע פאַרטרויאונגס־מענער האָבן נישט קיין רעכט צו פאַרנעמען זיך דערמיט אָדער פאַרמיטלען צווישן די צדדים".

ג. בלויז דער רב האָט דאָס רעכט מתרה צו זיין די צדדים, וואָס וועלן זיך נישט שטעלן צום דין.

ד. דער רב באַשטימט דעם סדר פון שרייבן זיינע און דעם בית־דינס פּסקי־דין און זייערע פאָדערונגען פאַרן שרייבן.

ה. דאָס בית־דין איז מחויב מודיע צו זיין וועגן יעדער ליציטאַציע אָדער סעקוועסטער פון גיטער און וועקסלען פאַרן אויספירן דאָס. פאַר מקבל קנין זיין אויף א פּסק־דין וועגן א פשרה קומט נישט קיין אָפּצאָל די שטאָט־פאַרטרויאונגס־מענער אָדער דעם רב.

ו. תנאים און ראשי פרקים מעגן די שטאָט־פאַרטרויאונגס־מענער און דער רב שרייבן בלויז מיטן וויסן פון די ראשי־הקהילה און מיט זייער דערלויבניש.

ז. דאָס שיקן די שטר־חליצה און ענלעכע דאָקומענטן צו אנדערע קהילות איז אין דעם רב'ס פולמאכטן. די שטאָט־פאַרטרויאונגס־מענער זיינען מחויב צו פאָלגן דעם רב אין די אַלע אויבנדערמאָנטע ענינים אָן שום אָפּשלעפּעניש. זיי טאָרן נישט אויסריידן אויפן רב און אים מבזה צו זיין אין די אויגן פון דער קהילה.

אויב זיי וועלן נישט אויספילן די תקנות, וועלן זיי דאָס ערשטע מאָל באַשטראָפט ווערן מיט אַריבערפירן אויף פיר וואָכן אויף א האַלבן געהאַלט, ביים צווייטן מאָל — מיט אַריבערפירן אויף אכט וואָכן מיטן באַצאָלן פון רעשט געהאַלט, און ביים דריטן מאָל וועלן זיי ווערן אָפּגעזאָגט פון דער אַרבעט.

אין דער תקופה פון קאָנגרעס־פּוילן 1815—1814 זיינען די קהילה־פולמאכטן געוועזן באַגרע־נעצטע און די מאכט האָט געהאַט א שטרענגע אויפזיכט איבער איר טעטיקייט.

די הובות אין יאָר 1822 איז די קהילה געוואָרן אויפגעפאָדערט דורך דער קאַלישער וואָיעוואָדישער קאָמיסיע צו באַצאָלן די חובות פון די אַלטע פּוילישע צייטן מיט א צוגאָב פון פּראָצענט. ס'האָבן זיך געפירט לאַנגע אונטערהאַנדלונגען, אָבער אָן רעזולטאַט.

אין יאָר 1825 איז פאָרגעקומען א פּראָצעס קעגן דער קהילה און זי איז פאַרפליכטעט געוואָרן צו באַצאָלן דעם חוב מיט די פּראָצענטער פון די „קאָראָבקע"־געלטער. אויף דעם סמך האָט די רעגירונג פאַרקלענערט די קהילה־הכנסות און גורם געווען פינאַנסיעלע שוועריקייטן.

אין יענע יאָרן האָט אין קאַליש זיך שוין געפונען א קליינע גרופּע געבילדעטע אידן. צווישן זיי האָט זיך אָנגעזען לודוויג מאַמראָט, א פּויזנער געבוירענער, וואָס האָט זיך באַזעצט אין קאַליש בעת דער פּרייסישער הערשאַפט און מצליח געווען אין מסחר. ער און זיינע חברים האָבן זיך באַמיט צו שאַפן א שולע פאַר אידישע קינדער און צו באַקומען דערויף א דערלויבעניש פון דער רעגירונג. די דערלויבעניש איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אין 1822. זיי האָבן אויך געזאָרגט פאַר א בודזשעט פון דער שולע. זיי האָבן געפונען סימפּאַטיקער צווישן די קהילה־מיטגלידער,

אָבער דער רב ר׳ משה אפרים, וואָס האָט מיט א יאָר פריער פארנומען דאָס כסא־רבנות, איז שארף ארויסגעטראָטן קעגן עפּעס א שולע, מיט דער טענה, אז זי וועט איבערפירן און צעשטערן די אידישע אמונה.

ג. דער קאמף פאר וואוינרעכט און באשעפטיקונג

אין די יאָרן 1815—1826 האָט אין פוילן זיך פארשטארקט דער פּראָצעס פון פּראָגרעס אין עקאָנאָמישן לעבן אין איינקלאַנג מיט די צייט־באדינגונגען און די ענדערונגען אין אלע ווירט־שאפטס־צווייגן. דאָס איז אין פוילן געווען א תקופה פון שפע.

די לאנדווירטשאפטלעכע פּראָדוקציע איז געשטיגן, דער האנדל האָט זיך אנטוויקלט און אָנהויבנדיק פון א שטוביקער פּראָדוקציע האָט אָנגעהויבן שפּראָצן און אויפגיין אן אינדוסטרי, וואָס האָט באקומען נייע אָפּזאץ־מערק נאָכדעם ווי דער צאָל צווישןביידע מדינות איז אָפּגעשאפט געוואָרן. אין די שטעט זיינען געווען קענטיק די בולטע סימנים פון עקאָנאָמישער אנטוויקלונג באזונדערס צוליב דער עקאָנאָמישער און פינאנסיעלער פּאָליטיק פון פינאנס־מיניסטער לובעצקי. ס׳איז געוואקסן די פארמעגלעכקייט אין מסחר, אינדוסטרי און אין דער לאנדווירטשאפט. דער בילאנס פון מדינה־בודזשעט און דאָס עפענען קרעדיט־אינסטיטוציעס און באנקן האָבן דער־מעגלעכט די פארבעסערונג פון עקאָנאָמישן מצב. אָבער די אידן האָבן גאנץ ווייניק גענאָסן פון דער שפע, בלויז א באגרענעצטער קרייז האָט דערפון עפּעס געהאט. אין דער נייער אינדוסטרי האָבן אידן נאָך נישט געשפּילט קיין גרויסע ראָל, ווייל זיי האָבן נישט געהאט קיין גענוגנדיקן קאפּיטאל אויף אינוועסטיציעס. אייגנטלעך זיינען די אידן געווען די פארמיטלער צווישן די קליינע פאבריקאנטן און הורטאָווניקעס און צווישן די קאָנסומענטן. זיי האָבן פארקויפט די פּראָדוקציע פון די פאבריקאנטן און בעלי־מלאכה און זיי אויך באזאָרגט מיט רוי־מאטעריאַלן.

פון דער צווייטער זייט האָט לובעצקיס פּאָליטיק שטארק געטראָפן די אידן, ספּעציעל צוליבן פארפולקאָמען און אויסברייטערן די רעגירונגס־מאָנאָפּאָלן, וועלכע האָבן ארונטערגעריסן די פּאָזיציעס פון טויזנטער אידן אין שטאָט און אין דאָרף. אזעלכע געליטענע זיינען געווען אויך אין קאליש. באין ברירה האָבן די ארויסגעשטויסענע זיך גענומען צום שמוגל און פארבאָטענעם האנדל. צוליב דעם האָט זיך פארשפּרייט וועגן די אידן די מיינונג — אין דער פּרעסע, אין דער פּאָליטישער ליטעראטור און אויך אויף די סיים־פארהאנדלונגען — אז אלע זיינען זיי כלומרשט שווינדלערס, סחורה־שמוגלערס. א סך פון די פאראָרעמטע און פרנסה־לאָזע האָבן געפּרווּוט אריינדרינגען אין נייע ווירטשאפטס־צווייגן, ספּעציעל אין דער געוועב־אינדוסטרי. ס׳זיינען געווען נאָר אנהויבן פון אזעלכע אונטערנעמונגען און א צאָל ווארשטאטן, וואָס האָבן געארבעט אויף א שטוביקן אופן. זיי האָבן אויך געלערנט נייע פּראָפעסיעס. די אידן פון די נאָענטע דערפער האָבן אָנגעהויבן איבערוואנדערן קיין קאליש און אין שכונותדיקע שטעטלעך. דער פּראָצעס פון ווירטשאפטלעכער דיפערענציאציע איז געגאנגען פאָראויס, געבראכט פון איין זייט צו פּראָלעטאריזאציע, און פון דער צווייטער — אן ענדערונג אין אידישן מסחר.

זייער א דינער שיכט, יחידים פון די קאלישער אידן, זיינען רייך געוואָרן אין די מלחמות פון 1807—1815. צווישן די סוחרים זיינען געווען א צאָל רייכע הורט־סוחרים. באזונדערס די דעטייל־סוחרים, קרעמער און הענדלערס האָבן שטארק געליטן פון אלע געזעצלעכע און אדמיניס־טראטיווע גזירות און פון די שטאָטישע אָנגריפן, וואָס האָבן נישט אויפגעהערט צו פאָדערן, א מ׳זאָל די אידן באזייטיקן פון מסחר. הגם די פאראָרדענונג פון 31.12.1816, פּאראגראף 146, האָט זיי דערלויבט צו באשעפטיקן זיך מיט אלע מינים האנדל. א ריי בעלי־מלאכה האָבן גוט פארדינט, אָבער אויך זיי האָבן געליטן פון די קריסטלעכע צעכן. דאקעגן די מאסן זיינען געוואָרן פאראָרעמט און פאראביונט.

דערלויבעניש צו מסחר

די שטאָט קאליש איז געשטאנען אונטערן צייכן פון פאָרשריט און אנטוויקלונג, אלס איינע פון די וויכטיקסטע אינדוסטריעלע און האנדלס־צענטער אין לאנד. ס׳זיינען אנטשטאנען טעקסטיל־פאבריקן. דער האנדל מיט רוסלאנד האָט זיך אויסגעברייטערט און די צאָל פון די וועבערייען איז געוואקסן. לויט א באריכט פון יאָר 1820 האָט די באפעלקערונג פון 9,350 פערזאָן זיך

מפרנס געווען פון מלאכה, פאַבריקאַציע, מסחר און א באַדייטנדיקע טייל — אלס אָנגעשטעלטע אין דער לאַנדווירטשאַפט פון דער קאַלישער סביבה. ס'איז פאַרגעקומען אַן ענדערונג אין דער שעפּסן־צוכט. אין קאַליש זיינען פאַרגעקומען די באַרימטע וואָל־ירידים, אויף וועלכע די אידישע מעקלערס און פאַרמיטלער פון קאַליש האָבן געשפּילט א וויכטיקע ראָל. מיט די וועב און וואָל־פאַבריקן זיינען געווען פאַרבונדן אויך אידן, אלס קונים, פאַרמיטלער און וואָל־צושטעלער, וואָס איז אין גרעסטן טייל געוואָרן אויפגעקויפט דורך אידן ביי די גיטער־אייגנטימער אין דער סביבה. דער פאַרקויף פון די טעקסטיל־אַרטיקלען האָט על פּי רוב זיך געפונען אין די הענט פון אידישע הורט־סוחרים. זיי האָבן אָנגעהאַלטן האַנדלס־באַציאונגען נישט בלויז אין דער מדינה, נאָר אויך מחוץ פון איר, באַזונדערס מיט רוסלאַנד, וואָס איז אין די צוואַנציקער יאָרן געוואָרן דער הויפּט־מאַרק פון דער קאַלישער וועב־אינדוסטרי.

דער אימפּאָרט פון שפּין־וואָל האָט זיך קאָנצענטרירט אין אידישע הענט. אין אָנהויב די צוואַנציקער יאָרן פון 19 י.ה. האָט מיטן אימפּאָרט פון שפּין־וואָל זיך פאַרנומען יוסף רעדליך, דער זון פון שמואל, אייגנטימער פון דער פּריווילעגיע פון 1793. אויפן יסוד פון דער פּריווילעגיע האָט ער באַקומען א דערלויבעניש אויסצואַרבעטן שאַרפע געטראַנקען און פאַרקויפן זיי אָן צו באַצאָלן קאָנסענס־געלט. ער האָט זיך אויך פאַרנומען מיט מעקלעריי און איינגעקויפט פאַר די וועבער וואָל פון די שאָף־ציכטלער. ער האָט זיך אויך באַשעפטיקט מיט דעטייל־האַנדל. ער האָט אָנגעהויבן פאַרגרעסערן זיינע געשעפטן נאָכדעם ווי ער האָט חתונה געמאַכט זיין טאָכטער מיט לודוויג מאַמראַט, וועלכער האָט זיך באַזעצט אין קאַליש און געגרינדעט מיט זיין שותף מ. לאַנדא א באַנק. ער האָט זיך אויך באַטייליקט אין זיין שווערס געשעפטן און ביידע האָבן זיי אָרגאַניזירט דעם האַנדל פון שפּין־וואָל. אין משך פון געציילטע יאָרן זיינען זיי רייך געוואָרן ביים אימפּאָרט פון שפּין־וואָל פון אויסלאַנד.

דעם 1.10.1825 האָט דער פּאָרזיצער פון דער קאַלישער וואָיעוואָדישער־קאָמיסיע, רעמבעלינסקי, אונטערגעשריבן א הסכם מיט אים און מיט זיין איידעם, לויט וועלכן די ביידע האָבן זיך מתחייב געווען צו שאַפן אין דער גאַנצער קאַלישער וואָיעוואָדשאַפט — חוץ דער שטאָט טשענסטאָכאָוו — סקלאַדעס פון שפּין־וואָל פאַר דער באַקוועמלעכקייט פון די וועבערס. זיי האָבן דערויף באַקומען אויסשליסלעכע רעכט און עמעצן אַנדערן איז געווען פאַרבאָטן צו האָבן אַזעלכע סקלאַדעס. זיי האָבן תיכף איינגעאָרדנט לאַגערס פון שפּין־וואָל אין טורעק, פּאַביאַניצע, קאָלאָ און זדונסקע־וואָלאָ. די שפּין־וואָל האָבן זיי געגעבן די וועבער אויף א קרעדיט פון 3 חדשים, אָן פּראָצענט. דער פּאָרזיצער פון דער וואָיעוואָדישער קאָמיסיע האָט זיך מתחייב געווען צו באַצאָלן די חובות, וואָס די וועבער וועלן נישט דערליידיקן.

רעדליך און מאַמראַט האָבן קיינמאָל נישט אָנגענומען קיין געריכטלעכע שריט לגבי די וועבערס, וואָס האָבן נישט באַצאָלט זייערע חובות. זיי האָבן געהאַלטן, אז מיטן ווייטערדיקן צוטיילן קרעדיט פאַרפעסטיקן זיי דעם מעמד פון די ייִעבערס און אַזוי אַרום שאַפן זיי סטאַבילע קונים.

אויף ווי ווייט זיי האָבן מצליח געווען אין די געשעפטן, דערוויסן מיר זיך פונעם באַריכט פון דער וואָיעוואָדישער קאָמיסיע אין יאָר 1830. דאָרט ווערט געשריבן:

„מיט געציילטע יאָרן צוריק איז רעדליך נאָך געווען א פּשוטער מעקלער און איצט איז ער א רייכער סוחר. זיין פאַרמעגן ווערט געשאַצט אויף 2 מיליאָן גילדן". מאַמראַטס פאַרמעגן האָט מען געשאַצט אויף 130,000 גילדן.

לויטן הסכם פון יאָר 1825 איז דער גאַנצער פאַרקויף פון שפּין־וואָל געווען קאָנצענטרירט ביי רעדליך־מאַמראַט ממש אויף א מאָנאָפּאָליסטישן אופן. מיט דער צייט האָבן רעדליך און מאַמראַט אָנגעהויבן אָננעמען פון די וועבערס אַנשטאָט מזומנים — זייער פּראָדוקציע, אַוועקגע־געבן זי אין קאַליש צום אַרויסענדיקן און איבערגעגעבן די סחורה צום פאַרקויף צו הורט און דעטייל־סוחרים. אויסער די דאָזיקע געשעפטן האָבן די ביידע אינוועסטירט קאַפּיטאַלן אין פאַבריקן, וואָס האָבן אָנגעהויבן צו אַנטשטיין אין לאָדז. אין קאַליש, און אין לאָדז האָבן זיי אויך פאַרמאָגט שפּייז־געוועלבער און וועב־פאַרבערייען. צוזאַמען מיט דוד לאַנדא האָט מאַמראַט פאַרמאָגט אין לאָדז אין די יאָרן 1834—1841 סקלאַדעס פון שפּין־וואָל.

יוסף רעדליך האָט צוזאַמען מיט זיין איידעם איינגעקויפט נאָך אין יאָר 1826 דעם גוט כמיעלניק, דאָס דאָרף גרודזשינסקי און די ווירטשאַפט יוזעפאָוו אין קאַלישער ראַיאָן. רעדליך

האָט אויך באקומען הנחות מצד דער מאכט, ווי דאָס באפרייען פון באצאָלן אויפהאלטונגס־געלט (biletowe), אין ווארשע א.א.וו. אויך מאמראַט האָט געניאָסן פון די דאָזיקע הנחות.

בעת דעם אויפשטאנד אין 1830—31 האָבן זיי נישט איבערגעריסן די טעטיקייט און באזאָרגט די וועבערס מיט רויסטאָפן נישט לייגנדיק קיין אַרט דערויף צי זיי וועלן זיין בכוח צו באצאָלן.

אין יאָר 1831 האָט מאמראַט זיך פארפליכטעט צו באשעפטיקן די וועבערס נישט געקוקט אויף דער מלחמה, אָבער מיטן באדינג, אז מ׳זאָל אים דערלויבן ארייננצופירן פון אויסלאנד 30 צענטנער שפין־וואָל אָן צאָל. די וואיעוואָדישע קאָמיסיע האָט רעקאָמענדירט אָנצונעמען זיין ווענדונג.

נאָכן דורכפאַל פון אויפשטאנד האָט ער באנייט זיין ווענדונג דעם 17.1.1832. די קאָמיסיע באשטעטיקט, אז „בעת דער לעצטער איבערקערעניש, האָט ער בלי ספק בייגעשטייערט פאר דער עקזיסטענץ פון די וועבערס אין דער וואָיעוואָדשאַפט".

דער פאָרזיצער פון דער וואָיעוואָדישער קאָמיסיע, פירשט פראנצישעק פאָטאָצקי, האָט אָפּגעוואָרפן די ווענדונג, „ווארום די אידישע פארמיטלער, אונטער דער מאַסקע פון פארבעסערן דעם מצב פון די פאבריקן אין לאנד, האָבן אין זינען בלויז צו פארגרעסערן די פערזענלעכע רווחים און דערפירן די פאבריקאנטן צו דעמאָראליזאציע און צו פארזינקען אין חובות". נישט געקוקט אויף זיין קעגנערישקייט האָט די רעגירונס־קאָמיסיע פאר אינערלעכע ענינים אין איר באשלוס פון 23.10.1833 געענטפערט פאָזיטיוו אויף דער ווענדונג און באפוילן צו באפרייען אים פון צאָל.

אין יאָר 1832 האָט מאמראַט באקומען די דערלויבעניש צו קויפן גיטער, און ער האָט אָנגעהויבן צו אנטוויקלען זיינע באנק־געשעפטן אין קאליש. רעדליך און מאמראַט זיינען געבליבן סוחרים און זיי האָבן נישט געפרווט זיך איינצוגלידערן אין אינדוסטריעלע טעטיקייט. און דאָך זיינען זיי פון די ערשטע, וואָס האָבן מיט זייערע פעאיקייטן צו אָרגאניזירן דעם האנדל, צוגעטראָגן א וויכטיקן ביישטייער פאר דער אנטוויקלונג פון דער טעקסטיל־אינדוסטרי אין דער קאלישער וואָיעוואָדשאַפט. זייער ביישפיל האָבן נאָכגעטאָן אויך אנדערע צוויי קאלישער, דוד לאַנדא און שמואל יחזקאל זאלצמאַן, אָבער זייער טעטיקייט פאלט אויס אויף די פערציקער־פופציקער יאָרן און וועגן דעם וועט זיין א רייד אין איינעם פון די קומענדיקע קאַפּיטלען.

אין דער אינדוסטריעלער אנטוויקלונג האָבן אידן פארנומען וויכטיקע פּאָזיציעס. אחוץ די שוין דערמאָנטע, זיינען געווען טעטיק פאָלגנדיקע הורט־סוחרים: פיליפ שנער, מאמלאָק און נעלקען. אָבער די מערהייט אידן האָבן זיך פארנומען מיט מיטעלן און קליינעם מסחר, מיט מלאכה און מיט גאסן־האנדל אין די יריד־טעג און אין דער שטאָט־סביבה. די אידישע סוחרים און בעלי־מלאכה זיינען געווען פאראינטערעסירט צו האָבן קראָמען מחוץ פון דער אידישער געגנט, אין די קריסטלעכע גאסן.

אידן אין קריסטלעכע הייזער

אין די ערשטע יאָרן פון קאָנגרעס־פוילן האָבן די אידן געפירט א שווערן געראנגל פאר וואוין־רעכט. בעתן פירשטנטום האָט א קליינער צאָל אידן זיך איינגעגעבן צו קויפן הייזער אין קריסטלעכע גאסן און איינאָרדענען דאָרט געשעפטן, ווארשטאטן און דירות אָן דער דערלויבעניש פון דער שטאָטישער מאכט. לויט א שטאָטראַט־רשימה האָבן 30 אידן געפירט זייער מסחר און מלאכה אין קריסטלעכע הייזער אָנהויבנדיק פון יאָר 1799.

לויט א שטאָט־רשימה האָבן זינט 1799 געפירט זייערע געשעפטן אין קריסטלעכע הייזער: 19 אידישע סוחרים, 2 מעקלערס, 8 בעלי־מלאכה. איין איינוואוינער איז געווען אָן באשעפטיקונג. פון זיי האָבן אויך געוואוינט אין אָט די הייזער 11 סוחרים, 8 בעלי־מלאכה, 2 מעקלערס און איינער אָן א באשעפטיקונג.

אָט דאָס אויסשפרייטן זיך פון אידן האָט זיך אָנגעטראָפן אויף א שארפער קעגנערשאַפט פון די שטאָטישע און באזונדערס פון די בעלי־מלאכה. זיי האָבן באשלאָסן אָנצונעמען מיטלען צו פארווערן אידן וואוינען און האנדלען אין קריסטלעכע הייזער מחוץ פון אידישן פערטל.

דעם 29־טן יוני 1822 האָבן די שטאָטליט דערלאנגט א פעטיציע צום אמט פאר אינערן־ענינים אין ווארשע, מיט א שארפן פראָטעסט קעגן „דעם אריינדרינגען פון אידן אין פארשידענע געביטן. טאָג־טעגלעך וואַקסט די צאָל אידן און זיי נעמען צו ביי די קריסטן יעדע פרנסה".

„די קריסטלעכע בירגער מוזן צוקוקן מיט ווייטאָג, ווי די אידן, וואָס האָבן אין פריערדיקע צייטן געלעבט אין א באגרענעצטע צאָל און מיט דער דערלויבעניש פון די קריסטלעכע בירגער,

טרעטן איצט די הייליקע פריווילעגיעס, וואָס די שטאָט קאַליש האָט זינט דורות באַקומען פון די פוילישע קעניגן. זיי האָבן זייער ציל שוין דערגרייכט און צוגענומען ביי די קריסטן יעדן פּרנסה־קוואַל זיי באַרימען זיך חוצפּהדיק, אַז ס'האָט זיך זיי איינגעגעבן אָפּצושאַפן די שטאַרקסטע געזעצן. אונטערן דעקמאַנטל, אַז זיי פאַרגרעסערן די הכנסות פון דער מלוכה, איז זיי געלונגען צו באַקומען פון דער רעגירונג אַלערליי הנחות. דאָס דאָזיקע פאָלק (די אידן) האָט כמעט צוגענומען אין אַ קורצער צייט אַלע קריסטלעכע געשעפטן".

אין דעם היסטאָרישן איבערזיכט ווערט איבערגעגעבן, אַז פון עלף פאַמיליעס אין יאָר 1540 זיינען די אידן איצט דערגאַנגען צו איבער הונדערט משפחות. זיי האָבן צענדליקער הייזער אין צענטער שטאָט. זיי שטעלן אָפּ קונים אין די גאַסן טראָץ דעם פאַרבאָט און שלעפּן זיי אין זייערע קראָמען. זיי צעשטערן די פּאָזיציעס פון די בעלי־מלאכה דורכן אימפּאָרט פון סחורות, וועלכע ווערן אויסגעאַרבעט דורך די שטאָטישע האַנטווערקער. ס'איז שווער אויסצורעכענען — זאָגט זיך אין דער פּעטיציע — די אַלע פאָרטלען, מיט וועלכע עס באַנוצן זיך די אידישע סוחרים און האַנטווערקער, וואָס גראָבן אונטער די קריסטלעכע עקזיסטענץ.

צוליב דער דערשיינונג פונעם „חורבן, וואָס ווערט געזייט דורך די אידן", האָבן די שטאָט־אָנפירער באַקומען דעם 2.2.1805 פון פּרייסישן קאַבינעט אַ פאַראָרדענונג, וואָס פאַרבאָט די אידן אָפּצוקויפן קריסטלעכע הייזער. די פּרייסישע מאַכט האָט אויך אָנגענומען שריט אַרומצוגרענעצן אַ ספּעציעלן אידישן פערטל, אָבער די אַלע באַמיאונגען זיינען געווען אומזיסטע. בעת די לעצטע מלחמות זיינען די שטאָטישע נישט געווען בכוח צו פאַרמיידן דאָס אויסשפּרייטן זיך און דאָס פאַרשטאַרקן זיך פון די אידן. ערשט נאָכן איינשטעלן דעם שלום, האָבן זיי זיך געווענדעט צו דער רעגירונג מיט דער ביטע צו באַפרייען זיי פון דעם „עיקרדיקן לאַסט, וואָס שווערט אויף זיי, צוליב דער שולד פון די אידן". אין אָנבליק פון דער אידישער אויסשפּרייטונג אין דער מדינה „איז שווער צו טראַכטן, אַז די רעגירונג וועט נישט ווערן אויפמערקזאַם אויף דער דאָזיקער דערשיינונג". זייערע פאָדערונגען זיינען געווען פאָלגנדיקע:

א. אין הסכם מיט די פּריווילעגיעס און באַשלוסן פון יאָר 1802 דאַרף מען די קאַלישער אידן באַזייטיקן פון שטאָט־צענטער און פון די נאָענטע גאַסן און פעסטשטעלן זייער צאָל (לויט די פּריווילעגיעס פון 1540) אויף 11 פאַמיליעס.

ב. פאַרווערן זיי יעדן האַנדל, וואָס געפינט זיך אין קריסטלעכע הענט, באַזונדערס דעם האַנדל מיט אָרטיקע און אימפּאָרטירטע געטראַנקען און דאָס אַרויסגעבן דערלויבענישן, און אויך דאָס האַלטן שענקען.

ג. אויספירן די פאַראָרדנונגען פון וואַרשעווער פירשטנטום בנוגע דעם באַשטימען ספּעציעלע וואוינונגס־פּלעצער פאַר אידן (rewir Żydowski).

אָט דער רעפערענדום, וואָס איז אונטערגעשריבן פון 18 שטאָטישע פאָרשטייער, איז געהאַלטן געוואָרן אין אַ זייער שאַרפן און פיינטלעכן טאָן און באַוויזט אונז, אַז די קאַלישער שטאָטלייט האָבן באַשלאָסן נישט בלויז צו באַנייען זייער קאַמף קעגן די אידן, נאָר אויך אים צו פאַרשאַרפן. ער האָט אָנגעזאָגט אַ שווערע תקופה פאַר די קאַלישער אידן: דאָס אַרויסשטויסן פון די עקאָנאָמישע פּאָזיציעס, קאָנצענטרירונג אין אַ באַזונדערן פערטל, וואָס דאָס באַדייט: באַגרענעצן דעם פאַרנעם פון זייער האַנדל און מלאכה־באַשעפטיקונג און טרעפן דעם קליינעם קרייז אידישע משקאות־סוחרים, מיט דער טענה, אַז לויט די פאַראָרדנונג פון 1788 מעגן אידן האַלטן בלויז 4 שענקען.

דער ענין פון שענקען איז פאַרשאַרפט געוואָרן בשייכות מיטן אַריינדרינגען פון אידן אין די קריסטלעכע גאַסן און דינגען געשעפטן. שאַרפע געטראַנקען, ספּעציעל אימפּאָרטירטע, איז געווען אַן עסק, וואָס האָט געבראַכט רווחים. די דעפּאַרטאַמענט־אַמטן זיינען געוואָרן פאַרפלייצט מיט ביטעס אויף דערלויבענישן.

אין יענע יאָרן האָט דער קאַלישער פּרעפעקט נישט איינמאָל אָנגעפרעגט דעם אינערן־מיניסטעריום ווי אַזוי צו ענטפערן די דאָזיקע פּעטענטן. אין צוויי ענטפערס האָבן העכערע באַאַמטע אָנגענומען צוויי פאַרשידענע שטעלונגען, — איינע אַ קאַטעגאָרישן נעגאַטיוון טאָן, און די צווייטע — אַ מער ליבעראַלע.

אויפן געביט פון געטראנקען

דעם 30.10.1812 איז פארעפנטלעכט געוואָרן א פאַראָרדנונג, וואָס פארווערט אידן צו פראָדוצירן און האנדלען מיט געטראנקען, סיי אין דאָרף און סיי אין שטאָט, אָנהויבנדיק פון 1.7.1814. די דאָזיקע פאַראָרדנונג איז געווען א פועל־יוצא פון די צייטונגס־ארטיקלען, וואָס זיינען ווייניקער ארויסגעדרונגען פון דער באדערפעניש צו פארקלענערן דעם משקאות־פארברויך, איידער פון אנטיסעמיטישע סיבות, אָדער פון די פאָדערונגען פון אזעלכע פאָליטיקער ווי סטאשיץ, וואָס האָבן פארבונדן דאָס געבן גלייכבארעכטיקונג פאר אידן, מיטן רעפאָרמירן זיי און דערווייטערן זיי פון די משקאות־געשעפטן. טראָץ דעם פארבאָט זיינען דאָך געבליבן ווינציקע אידישע שענ־קערס אין די דערפער.

דערוויל איז אָפּגעלייגט געוואָרן דאָס אויספירן די פאראָרדענונג פון יאָר 1812 דורך דעם העכסטן מלוכה־אמט, און מ'האָט דערלויבט אידן פארקויפן משקאות פאר אן אנטשפרעכיקן אָפּצאָל. דער דאָזיקער אָפּצאָל איז געשטיגן פון יאָר צו יאָר און דערגרייכט אין די יאָרן: 1824 ביז 500 גילדן און אין 1825 ביז 1,000 גילדן.

די פוילישע פובליציסטיק האָט נישט צו רו געלאָזט דעם דאָזיקן ענין און גערופן די שטאָטלייט ארויסצוטרעטן קעגן באשעפטיקן אידן אין דער פראָדוקציע און פארקויף פון שארפע געטראנקען.

אין קאליש גופא איז צוגעקומען נאָך א פאקט: די פראָדוקציע פון בראנפן און ביר האָט פון 17־טן י.ה. אָן זיך געפונען ביי די שטאָטישע, און זיי זיינען תמיד געשטאנען הינטער די פראָטעסטן און אקציעס קעגן אידן, זיי האָבן פארלאנגט, אז מ'זאָל איינפירן די באגרענעצונגען פון יאָר 1788.

די פראגע איז געוואָרן פארשארפט, ווען די שטאָט־קאָמיסיע ביים אינערן־מיניסטעריום אין ווארשע האָט פאראָרדנט דעם 7־טן מאי 1821 נישט צו שטערן אידן ביים האנדלען מיט געטראנקען אין קאליש.

א גרויסן צאָרן האָט אין שטאָטראט ארויסגערופן די תשובה פונעם ראט ביים אינערן־מיניס־טעריום דעם 3־טן פעברואר 1822 אויף די ביטעס פון הירש משה ווארעצקי, אברהם נעלקען און היימאן שטארקמאן צו געבן זיי דערלויבענישן צום פארקויף פון אימפּאָרטירטע שארפע געטראנקען. אין דעם ענטפער ווערט בפירוש געזאָגט, אז „מ'דארף נישט פארווערן זיי (די אויבנדערמאָנטע) דעם האנדל מיט וויין".

טראָץ דעם דאָזיקן באשלוס האָט דער שטאָט־פּרעזידענט געמאָלדן די אויבנדערמאָנטע, אז די גילטיקייט פון זייערע דערלויבענישן וועט זיך ענדיקן דעם 1.7.1822, ביז די שטאָט־מאכט דערליידיקט נישט דעם ענין אויף א גערעכטלעכן אופן, פארווערט ער דערוויל דאָס פארקויפן וויין דורך אידן. די אויבנדערמאָנטע אידן האָבן זיך געווענדעט מיט אן אָנקלאגע צום אינערן־מיניסטעריום. זיי שרייבן, אז צוליב דעם פארבאָט האָבן זיי פארלוירן דעם מסחר און דעם קרעדיט. דאָס קאָנפיסקירן דעם וויין האָט זיי גורם געווען ריזיקע שאָדנס. זיי האָבן געבעטן א קלאָרן באשלוס, באזונדערס אין ליכט פונעם פאקט, וואָס די קאָמיסיע פון אינערן־מיניסטעריום האָט באשלאָסן אין הסכם מיטן אויבערשטן מלוכה־ראט פאר די פינאנס־הכנסות, אז „דערלויבענישן צו האנדלען מיט אויסלענדישע וויינען קען מען ארויסגעבן אלע אידן, וואָס האָבן געפירט אזא האנדל נאָך פארן אויבנדערמאָנטן דעקרעט, און זיי דארפן באניייען די קאָנסענסן און אריינטראָגן דעם אָפּצאָל אין דער שטאָט־קאסע". אויף צו באקרעפטיקן זייער טענה האָבן זיי נאָך צוגעגעבן, אז די קריסטלעכע וויין־סוחרים זיינען נישט מסוגל צו אימפּאָרטירן די גוטע סאָרטן וויין, וואָס זיי פירן אריין.

אברהם נעלקען, א געבוירענער אין קאליש און דער ראש פון א פארצווייגטער משפחה, איז צום סוף 18־טן יאָרהונדערט געווען איינער פון די גרויסע סוחרים פון פראנצויזישן וויין. זיינע קונים זיינען געווען אדעליקע, גלחים און אָפיצירן. א סך יאָרן איז ער געווען פרנס אין דער קהילה. זיין זון שמואל האָט זיך באזעצט אין ברעסלוי און פון דאָרט האָט ער געפירט א פאר־צווייגטן האנדל מיט פוילן. ער איז דער פאָטער פון דער משפחה נעלקען אין ברעסלוי, וואָס האָבן דאָרט געוואוינט ביז 1933. הירש ווארעצקי, אויך פון די חשובע קהילה־פארשטייער, איז געווען א סוחר פון אָרטיקע געטראנקען און אייגנטימער פון א געשעפט.

דעם 30־טן יוני 1824 האָט דער וויצע־שטאָט־פּרעזידענט קאָבלענסקי רעאגירט אויף אזא אופן אין נאָמען פון שטאָטראט, וואָס האָט באקומען די תשובה פון דירעקטאָר פון אינערן־מיניסטעריום וועגן דער בקשה פון די אויבנדערמאָנטע אידן: לויט דער קאָמפּעלענציע פון 1788 מעגן אידן

האלטן שענקן נאָר אין אידישן פערטל. איצט געפינען זיי זיך ביי יוסף דרעהער, גרשון דרעהער, ליפא פיעכטא און מארקוס קאַט. אָבער חוץ די דערמאָנטע פארנעמען זיך מיט שענקעריי נאָך אידן, און די אלע האָבן אין די פריערדיקע יאָרן באקומען אויף אַן אומגעזעצלעכן אופן דערלויבענישן פון פינאנס־מיניסטעריום און פארקויפט געטראנקען אין שטאָט אויף ערטער, וואָס זיינען פארבאָטן פאר אידן, דהיינו מחוץ פון אידישן פערטל, אין א קריסטלעך הויז. אין גייסט פון קאָמיסאר־באשלוס פון 9־טן דעצעמבער 1823, וואָס שטריכט אונטער דאָס אָפּהיטן די פּריווילעגיעס פון די שטעט און פארווערט ארויסצוגעבן דערלויבענישן אויף די ערטער, וועלכע זיינען פאר זיי פארבאָטן, האָט די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע אָפּגעזאָגט ארויסצוגעבן פאר נעלקענען און אנדערע קאָנסענסן. דערצו נאָך איז געווען פאָרצוזען, אז אויב מ׳וועט זיי געבן, וועלן אויך אנדערע פארלאנגען. צוליב די דאָזיקע טעמים בעטן די שטאָט־בירגער אָפּצוזאָגן די דערלויבענישן; אָבער אויב דער דירעקטאָר וועט באשליסן ארויסצוגעבן נעלקענען א דערלויבעניש, בעט די שטאָט, אז ער זאָל אויך אָנווייזן ביי וועמען פון די פיר שענקערס מיט דערלויבענישן מען דארף צונעמען די דערלויבעניש, כדי זי איבערצוגעבן צו נעלקענען.

דער ענין פון נעלקען און זיינע חברים האָט גורם געווען צו א ברייטן בריוו־אויסטויש צווישן די צענטראלע רעגירונגס־אמטן. די רעגירונגס־קאָמיסיע אין ווארשע האָט רעקאָמענדירט ארויסצוגעבן נעלקענען די דערלויבעניש, ווייל ער איז א סוחר נאָך פון פארן יאָר 1812, אויפן יסוד פון א דערלויבעניש פון פינאנס־מיניסטעריום. באזונדערס איז פעסטגעשטעלט געוואָרן, אז דער הסכם פון יאָר 1788 וועט נישט משפיע זיין אויף פינאנס־אמטן און זיי וועלן אויסמיידן צו געבן די אידן דערלויבענישן.

ווייזט אויס, אז לויט דער איניציאַטיוו פון דער שטאָט־פארוואלטונג, האָבן די שטאָט־בירגער אוועקגעשיקט א מעמאָראנדום צום קאָמיסאר זאיאָנטשעק, און זיי האָבן געפאָדערט אויפן יסוד פון הסכם פון יאָר 1788 נישט ארויסצוגעבן נעלקענען די דערלויבעניש. זיי האָבן זיך אויך ארויסגעהאָלפן מיט דער טענה, אז ער איז א סוחר פון א שפייז־קראָם. ער פארקויפט וויין, פּאָרטער, אראק און אימפּאָרטירטע ווייַנען, און מיט דעם שפייז־געוועלב האָט זיך אים איינגעגעבן אָפּצונארן די רעגירונגס־אמטן.

נאָך דעם דאָזיקן מעמאָראנדום האָט דער קאָמיסאר געפאָדערט אַן אויפקלערונג פון דער מלוכהשער קאָמיסיע. דעם 28.9.1824 האָט די קאָמיסיע מודיע געווען דעם קאָמיסאר, אז נעלקען האָט באוויזן מיט דאָקומענטן, אז נאָך פאר 1812 (פון יאָר 1809) האָט ער זיך באשעפטיקט מיט וויין־האנדל, אויף דעם סמך האָט מען ארויסגעגעבן דעם באפעל צו געבן אים א דערלויבעניש אויך אין די קומענדיקע יאָרן. די קאָמיסיע האָט, ווייזט אויס בכוונה, נישט רעאגירט אויף די טענות פון די קאָלישער בירגער וועגן דעם הסכם פון יאָר 1788.

נעלקענס ענין האָט נישט געשאַפן קיין פּרעצעדענט — ווי דער שטאָטראט האָט מורא געהאט. דעם 5.11.1826 האָט דער האנדלס־געהילף מאָריץ ראָזען געבעטן דערלויבן אים צו עפענען א געשעפט פון אימפּאָרטירטע ווייַנען. ער איז אָנגעקומען קיין קאליש אין זיינע יוגנט־יאָרן, געארבעט פינף יאָר אין רעדליכס וויין־געשעפט און באקומען א באשטעטיקונג, אז ער האָט געענדיקט די לערע. ווען דער סוחרים־צעך און דער שטאָטראט האבן אים אָפּגעזאָגט די דערלויבעניש, האָט ער זיך געווענדעט צו דער וואָיעוואָדישער קאָמיסיע. אָבער אויך זי האָט אָפּגעוואָרפן זיין ווענדונג. דאן האָט ער זיך געווענדעט דעם 3.11.1826 צו דער מלוכהשער קאָמיסיע פאר ענינים פון אינערן און פּאָליציי און צוגעשטעלט זיינע דאָקומענטן. די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע האָט געטענהט אין איר באריכט קיין ווארשע, אז קאליש איז א שטאָט de non tolerandis judaeis און לויט דער תקנה איז דער האנדל דערלויבט פאר אידן, וואָס האָבן געהאנדלט מיט אימפּאָרטירטן וויין נאָך פארן פארעפנטלעכן די פאראָרדענונג. דעריבער דארף מען ראָזענען נישט דערלויבן קיין וויין־האנדל.

אויפן סמך פון דעם באריכט האָט די קאָמיסיע אין ווארשע געגעבן א נעגאַטיוון ענטפער דעם 18.1.1828. ראָזען האָט ווידער אָנגעגעבן א בקשה דעם 5.2.1827 און אויפסניי באקומען א נעגאַטיוון ענטפער. אין יאָר 1828 האָט ער באנייט זיין ווענדונג. דעם 18.5.1828 האָט אים די מלוכהשע קאָמיסיע געגעבן א נעגאַטיוון ענטפער, „היות ווי ער האָט נישט געבראַכט קיין שום נייע באווייזן, וואָס זיינען מחייב ארויסצוגעבן אים א קאָנסענס״.

די פראגע פון די דערלויבענישן אויף שענקעריי און מסחר מיט שארפע געטראנקען שטעלט מיט זיך פאַר א טרויעריק קאפיטל אינעם קאמף פון די קאלישער אידן פאר זייער עקאָנאָמישער עקזיסטענץ. דער דאָזיקער מסחר האָט אויך מפרנס געווען אן אָנגעזעענע צאָל פון געדינגענע ארבעטער און אָנגעשטעלטע.

די קעגנערשאפט פון שטאָטראט און פון די בירגער האָט זיך תמיד סומך געווען אויף די שטאָט־פריווילעגיעס, ווי de non tolerandis judaeis און אויפן הסכם פון יאָר 1788, כאָטש ער איז אונטערגעשריבן געוואָרן דאַן, ווען די צאָל אידן איז געווען א קליינע און במשך פון צענדליקער יאָרן איז זייער צאָל געשטיגן און די פריערדיקע באדינגונגען זיינען שוין נישט געווען פאר זיי גענוגנדיק. דערויף איז געקומען אַן ענטפער, אז מ׳דארף זיי ארויסטרייבן פון שטאָט.

אידישער פערטל

און אָט איז אין יאָר 1827 ארויסגעשוואומען א נייע פראָבלעם, נישט קיין וויניקער שווערע פון אידישן שטאנדפונקט. דאָס מאָל איז די צרה געקומען פון דער שטעט־קאָמיסיע ביים אינערן־מיניסטעריום. אין א באפעל פון 29.6.1821 האָט דער קאָמיסאר געפאָדערט צוצוגרייטן א פלאַן אויף אָנצוצייכענען די גרענעצן פון אידישן געביט און באשטימט תקנות פאר בויען הייזער און אויסטיילן פלעצער פאר אידן אויף דעם צוועק.

דעם 30.9.1824 האָט די קאלישער וואָיעוואָדישע קאָמיסיע בעקומען פון דער שטעט־קאָמיסיע ביים אינערן־מיניסטעריום א באפעל וועגן אָנצייכענען די גרענעצן פון א ספעציעלן פערטל פאר די קאלישער אידן; זי איז געוואָרן אויפגעפאָדערט צוצושטעלן א צייכענונג מיט א פלאַן. דעם 19.10.1824 האָט דער וואָיעוואָדע קאָוואלסקי געענטפערט, אז דער ענין פון אידישן פערטל איז פארבונדן מיט דער אלגעמיינער רעגולירונג פון דער שטאָט, און כל זמן מ׳האָט נישט צוגעגרייט די דאָזיקע רעגולירונג איז די שטאָט נישט אין שטאנד אָנצוצייכענען דעם געביט, וואו עס וועט ווערן געשאפן דער אידישער פערטל. די צוגרייטונגען האָבן זיך געצויגן קרוב דריי יאָר.

דעם 21־טן יוני 1827 האָט די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע צוגעשיקט צו דער מלוכהשער קאָמיסיע פאר ענינים פון אינערן און פאָליציי א נייעם שטאָט־פלאַן, און דאָרט איז אויך געווען א באזונדערער אידן־פערטל פאר אידן.

דעם 7־טן מאי 1822 האָט די פוילישע רעגירונג פארעפנטלעכט א ספעציעלע פאראָרדענונג פונעם קאָמיסאר וועגן אויסטיילן א באזונדערן פערטל פאר די אידן אין קאליש.

אינעם באריכט פון 21.6.1827 האָט דער וואָיעוואָדישער קאָמיטעט באמערקט, אז א טייל פון דער שטאָט, אין וועלכן עס וואוינען די אידן, איז איבערבאפעלקערט, אָנגעשטעלט מיט קליינע און גרויסע הילצערנע הייזער און שטעלט מיט זיך פאָר א סכנה פון סאניטארן שטאנדפונקט. די שטאָט קען נישט זיין פאראנטוואָרטלעך פאר אזא מצב. לויטן באפעל פון קאָמיסאר פון 2.5.1817 וועגן א שטרענגער קאָנטראָל פון די הייזער, וואָס האלטן ביים איינפאלן, וועלן א סך אידן בלייבן אָן וואוינונגען. לויטן פלאַן איז נישטאָ קיין יסוד צו דערלויבן זיי בויען הילצערנע הייזער. מ׳דארף פאָדערן, אז זיי זאָלן אויפשטעלן געמויערטע הייזער.

די אידן האָבן געוואוינט אין די גאסן זלאָטע, גארבארסקע, פערד־מארק, אָן קריסטלעכע שכנים. די קאָמיסיע האָט פארגעלייגט איבערצולאָזן די דאָזיקע גאסן פאר א אידישן וואוין־פלאַץ און צוגעבן צו דעם פערטל די נאָענטע פאָרשטאָט, וואו עס זיינען נישטאָ קיין הייזער, נאָר גערטלעך.

וועגן אריבערפירן די אידן, וואָס האָבן געוואוינט אין שטאָט, און באשטימען פאר זיי א באזונדערן פערטל, איז צוגעגרייט געוואָרן דעם 25.5.1827 א גענויער פלאַן: Projekt do postanowienia Królewskego oznaczającego obręb dla ludu wyznania mojżeszowego w mieście wojew. Kaliszu. און ער איז בייגעלייגט געוואָרן צום באריכט. אין אָנהויב פון פלאַן, וואָס איז צוגעגרייט געוואָרן דורך דער קאָמיסיע, וועגן די פרינציפן, פריווילעגיעס און פשרות, איז אונטערגעשטראָכן, אז צוליב דער באזונדערער קאָנצענטרירונג פון „פאָלק פון משהס גלויבן אין דער וואָיעוואָדישער שטאָט קאליש, וואָס דאָס וואָרפט אָן גרויסע געפארן אויף דער באפעלקערונג, באזונדערס ווייל שריפות, שמוץ, קויט און אומאָרדענונג צווישן דער אידישער באפעלקערונג זיינען דירעקטע רעזולטאטן פון זייער צונויפגעדרענגטקייט אויף א באגרענעצטן שטח, און אויך נעמענדיק אין אכט די פריווילעגיע פון יאָר 1540, וואָס באגרענעצט די וואוינונגס־

פרייהייט פון אידן אין קאליש — איז געוואָרן באשלאָסן וועגן א נייער איינאָרדענונג אין דעם באהאנדלטן פלאַן פון 16 פאראגראפן".

לויטן ערשטן פאראגראף מעגן אידן וואוינען בלויז אין 11 גאסן און באזיצן דאָרט געוועלבער:

1. די גאס זלאָטע, וואָס הויבט זיך אָן פון עק הויפטגאס לויט זיין נייער פארלענגערונג ביזן נייעם מארק, וואָס איז באקאנט אונטערן נאָמען פיסקאָזשעווסקי;
2. די גאס גארבארסקע לויט דער נייער פּלאנירונג, ביזן פערד־מארק;
3. די גאס ביאלאָסקורניצקע;
4. די נייע גאס פיסקאָזשעווסקי;
5. די גאס קרוטאַ;
6. די גאס וואָדנע;
7. די גאס דלוגע;
8. די גאס שעראָקע;
9. די גאס זשעלאָנע;
10. די גאס נאָוואַ;
11. די גאס קאזשע.

אין די דאָזיקע גאסן מעגן אידן, אָן אויסנאם, קויפן פלעצער אויף צו בויען איינשטאָקיקע געמויערטע הייזער לויט פּלענער, באשטעטיקטע דורך דער מאכט. די לענג פון הויז־פראָנט דארף זיין 24 פּוילישע איילן (פאראג. 2). די אידן מעגן אָפּקויפן די הילצערנע הייזער אויף דעם געביט, מיטן תנאי, אז מ'זאָל זיי אראָפּנעמען און אויף זייער אָרט אויפשטעלן געמויערטע הייזער לויטן פּלאן (פאראג. 2). די אידן, וואָס וואוינען אויפן הויפּט־מארק און אין די גאסן, נישט אָפּגעמערקטע אין ערשטן פאראגראף, דארפן ארויס פון דאָרט צום שפּעטסטנס ביזן 1.10.1833 און אריבערגיין אין אידישן פערטל. די בעלי־בתים, וועמענס איינוואוינער עס וועלן נישט פארלאָזן די דירות, וועלן באשטראָפט ווערן לטובת דער שטאָט־קאסע מיט א סומע, וואָס איז גלייך צום יערלעכן דירה־געלט פון לאָקאטאָר (פאראג. 4); אויב זיי וועלן נישט איבערגיין ביזן דערמאָנטן טערמין מיטן אייגענעם ווילן, וועט מען ארויספירן פון דאָרט מיט קראפט דורך דער פּאָליציי, זיי מיט די זאכן, און די הוצאות וועלן ווערן ארויפגעלייגט אויף זיי (פאראג. 5). אידן, אייגנטימער פון הייזער און פלעצער אויפן הויפּט־מארק און אויף די גאסן, נישט פיגורי־רנדיקע אין ערשטן פאראגראף, וואָס זיינען געקויפט געוואָרן אין קעגנזאץ צו די שטאָטישע־פּריווילעגיעס און אסויך אין קעגנזאץ צו די פשרות פון יאָר 1540 און פון 29.2.1788, זיינען מחויב זיי צו פארקויפן ביז סוף דעצעמבער 1832.

דאָס דערוורבן אומבאוועגלעכע גיטער מחוץ פון אידישן פערטל איז אבסאָלוט פארבאָטן (פאראג. 6). אלע שכירות־אָפּמאכן פון דירות און געשעפטן, וואָס זיינען גילטיק אויך נאָכן 1.10.1830, וועלן בטל ווערן (פאראג. 7). כדי צו באווייזן, אז די רעגירונג איז גרייט צו דער־מעגלעכן די אידן צו געניסן פון די רעכט פון די איבעריקע איינוואוינער, וועט זי דערלויבן צו וואוינען אין די גאסן מחוץ דעם אידישן תחום די אידן, וואָס וועלן זיך ווידמען דער ווסנשאפט אָדער דער קונסט, ווי דאָקטוירים, מאלערס א.ד.ג., אויף פאָלגנדיקע באדינגונגען: גיטער־פארבאָט

א. זיי דארפן צושטעלן באווייזן און דאָקומענטן;

ב. זיי דארפן זיך נישט אונטערשיידן פון אנדערע קריסטלעכע איינוואוינער מיט זייער קליידונג און מיט זייער אויסערלעכן אויסזען;

ג. זייערע קינדער דארפן לערנען אין עלטער פון 7 יאָר אָן אין די אלגעמיינע שולעס.

אויב זיי וועלן מסכים זיין מיט די דאָזיקע באדינגונגען, וועט זיי ווערן דערלויבט צו וואוינען אין די נישט אידישע גאסן (פאראג. 8).

די הייזער פון די ווינקלען אין די גאסן, אויסער דעם פערטל, זיינען פארווערט פאר אידן (פאראג. 9). כדי אויסצומיידן אַן איבערגעלאָדנקייט אין די הייזער מעגן די הויז־אייגנטימער פארדינגען א וואוינונג פון 2—3 צימערן נאָר צו איין פאמיליע; 4—5 — צו צוויי פאמיליעס. א וואש־צימער וועט נישט ווערן באטראכט אלס וואוינונגס־צימער. מען טאָר נישט אריינפירן אין הויז מער פון 5 משפחות (פאראג. 10). אלס איין פאמיליע ווערט גערעכנט: דער מאן, זיין

פרוי, די נישט פארהייראטע קינדער און איין משרת. אין דער וואוינונג מעג מען האלטן די מוטער אָדער דעם פאָטער אין עלטער פון 60 יאָר, אויב זיי באשעפטיקן זיך נישט מיט האנדל אָדער מיט מלאכה און זיי מוזן אָנקומען צו דער הילף פון זייערע קינדער (פאראג. 11).

היות ווי אויך אין די גאסן זלאָטע, גארבארסקע, ביזן פערד־מארק וואוינען אידן אין ענגשאפט אין הילצערנע הייזער, דארף די מאכט פארווערן יעדן רעמאָנט אָדער אויסבעסערונג אין די דאָזיקע הייזער, זאָרגן, אז מ׳זאָל זיי אומווארפן און פארפליכטן די אידן צו בויען נאָר געמויערטע הייזער (פאראג. 12).

היות ווי לויט די פריערדיקע פריוועלעגיעס איז א פרעמדן איד פארווערט צו באזעצן זיך אין קאליש, איז דער ווילן פון דער מאכט איינצוהאלטן אין דער גאנצער קראפט אויך פאר דער צוקונפט דעם דאָזיקן פארבאָט און די אָרטיקע מאכט־אָרגאנען דארפן אכטונג געבן, אז קיין פרעמדער איד, באזונדערס מענער, זאָלן זיך נישט באזעצן אין קאליש (פאראגראף 13).

לויטן הסכם פון יאָר 1788 צווישן שטאָטראט און דער קהילה, מעגן אידן האלטן אין אידישן פערטל נאָר 4 געשעפטן פון ביר און בראנפן, וועמענס הכנסה שטעלט פאָר מיט זיך דעם קרן אויף צו באצאָלן די קהילה־חובות. דאקעגן יעדער האנדל און שענקעריי מיט ווייז, אראק, מעד, וויין־פאָרטער און אנדערע משקאות זיינען פארווערט. עס ווערט באשטימט, אז די קהילה מעג אויך אויף להבא:

א. האלטן 4 שענקען פאר ביר און בראנפן דורך פערזאָנען מיט מלוכהשע קאָנסענסן;

ב. יעדער מסחר מיט וויין, אראק, מעד, סיי דעטייל, סיי הורט, אין אידישן פערטל און אויסער אים, איז פארבאָטן, אָנהויבנדיק פון 1.10.1830, אפילו ווען די סוחרים האָבן דערלויבענישן נאָך דעם דאָזיקן טערמין. זיי דארפן פארקויפן די גאנצע סחורה וואָס זיי פארמאָגן (פאראג. 14);

אידן טאָרן אויך נישט האלטן קיין שענקן, וואָס וועלן ווערן געשאפן דורך קריסטן (פאראג. 15);

אידן מעגן פארקויפן מחוץ דעם פערטל אָרטיקע און אימפאָרטירטע סחורות אויסשליסלעך אין די יריד־טעג;

אידישע אייגנטימער פון פאבריקן אָדער ווארשטאטן אין דער שטאָט קאליש מעגן פארקויפן זייער פראָדוקציע אויף די ירידים און אויך אין יעדן מארק־טאָג אויף די פלעצער, וואָס די פאָליציי וועט פאר זיי באשטימען (פאראג. 16).

דעם 20־טן יולי 1827 האָט די רעגירונגס־קאָמיסיע פאר ענינים פון אינערן און פאָליציי, אין איר ענטפער אויפן באריכט וועגן דעם פלאן פון דער קאָמיסיע אין קאליש, אָנגעוויזן אויף דער נויטיקייט צו באטראכטן זיך, צי דאָס באשטימען א נייעם מארק אין אידישן פערטל וועט נישט שעדיקן דעם אלטן מארק פון די קריסטן. דורך דעם וועט אנטשטיין א באזונדערע אידישע שטאָט, און אהין קען מיט דער צייט איבערגיין דער גאנצער האנדל פון דער קריסטלעכער שטאָט. דערפאר איז געוואונטשן צו פארלענגערן בלויז א ריי גאסן, כדי פאקטיש זאָל עקזיסטירן בלויז איין פארגרעסערטע שטאָט, און נישט א באזונדערע, א נייע, נעבן דער אלטער.

אין עטלעכע טעג ארום — דעם 1־טן אויגוסט — האָט די קאלישער קאָמיסיע געענטפערט, אז זי וועט צופאסן איר פלאן צו די פארבעסערונגען פון דער רעגירונגס־קאָמיסיע, און זי וועט באאויפטראגן דעם שטאָט־אינזשינער צו פארלענגערן די זלאָטע־גאס ביז דער גאס מעניטאָווסקי און אויך אנדערע עטלעכע גאסן.

נאָך א בריוו־אויסטויש ביז יולי 1828 איז דער פלאן אויסגעבעסערט געוואָרן לויט דער פאָדערונג פון דער רעגירונגס־קאָמיסיע, און די אָרטיקע קאָמיסיע האָט געבעטן צו באשטימען דעם פלאן און דערלויבן דערווערבן די פריוואטע פלעצער, וואָס זיינען נויטיק פארן דורכפירן דעם פלאן.

דאָס זיינען די ענדערונגען, וואָס זיינען געוואָרן אריינגעפירט:

אין פאראגראף 1 א. די גאס זלאָטע ביז דער גאס זשעלאָגנע; ב. די גאס גארבארסקע — פון פערד־מארק ביז די גאס פיסקאָזשעווסקי; ג. דער מארק פיסקאָזשעווסקי ווערט בטל; ד. די גאס וואָדנע — פון דער גאס פון הייליקן יאקוב ביז דער גאס ריבארסקע.

אין פאראגראף 2 ס׳ווערט באשטימט, אז אויך די הייזער אין די ראָגן פון די גאסן ווערן באטראכט ווי הייזער פון אויסער דעם אידישן פערטל, א זאך, וואָס איז באשטימט געוואָרן אין פאראגראף 9 פון ערשטן פלאן.

צום פאַראַגראַף 3. איז געוואָרן צוגעגעבן דער פאַראַגראַף 2 פון ערשטן פּלאַן.

אין פאַראַגראַף 4. איז אַרויסגענומען געוואָרן דער זאַץ, וואו עס רעדט זיך וועגן באַשטראָפן די הויז־אייגנטימער פון אויסער דעם אידישן פערטל, אויב די לאָקאַטאָרן וועלן נישט אַריבערגיין אין פערטל ביזן 1.10.1830.

דער פאַראַגראַף 5. איז געבליבן נישט געענדערט.

אין פאַראַגראַף 6. איז איינגעשלאָסן געוואָרן דער § 8, פון ערשטן פּלאַן מיטן צוגאָב, אַז צווישן די אידן, וועמען ס׳איז דערלויבט צו וואוינען אין קריסטלעכן טייל, דאַרף מען אויך אַריינעמען מענטשן מיט אַ קאַפּיטאַל פון 30.000 גילדן, וואָס קענען לייענען און שרייבן פּויליש, אייגנטימער פון פאַבריקן און הורט־סוחרים.

דער פאַראַגראַף 7. איז אויסגעשטראָכן געוואָרן, און אויף זיין אָרט איז געוואָרן באַשטימט, אַז אַלע באַווייזן און דאָקומענטן דאַרף מען אָפּגעבן אין שטאָטראַט.

אין פאַראַגראַף 10. איז אַריינגעפירט געוואָרן דער פאַראַגראַף 7.

אין פאַראַגראַף 11. איז אַריינגעפירט געוואָרן דער פאַראַגראַף 6.

אין פאַראַגראַף 12. איז אַריינגעפירט געוואָרן דער פאַראַגראַף 7.

דער פאַראַגראַף 13. איז געבליבן אין דער פריערדיקער פאָרם.

דער פאַראַגראַף 14. איז געבליבן ווי פריער, אָבער ער איז געוואָרן געקירצט און מ׳האָט אים צוגעגעבן דעם פאַראַגראַף 15 פון פריערדיקן פּלאַן.

אין פאַראַגראַף 15. איז אַריינגעפירט געוואָרן דער פאַראַגראַף 16.

אין פאַראַגראַף 16. ווערט באַשטימט, אַז מ׳דאַרף נישט איבערגעבן דאָס אויספירן דעם סטיליזירטן רעגולאַמין דער רעגירונגס־קאָמיסיע פאַר ענינים פון אינערן און פּאָליציי.

דעם 12.8.1828 האָט די וואַרשעווער קאָמיסיע באַשטעטיקט דעם רעגולאַמין מיט אירע אויסבעסערונגען און באַאויפטראַגט אָנצוהויבן אונטערהאַנדלונגען וועגן באַקומען די נויטיקע פּלעצער, וואָס געהערן צום שטאָטראַט, לויט די באַשלוסן פון וואָיעוואָדישן קאָמיטעט אין קאַליש.

דערלויבענישן אויף פּלעצער

נאָך אין יאָר 1828 האָט זיך אָנגעהויבן די סדרה מיט בקשות פון אידן וואָס האָבן געוואוינט אין גאַסן נישט פון אידישן פערטל, אָדער זיי האָבן זיך געפונען אויף דער גרענעץ פונעם פערטל.

צווישן די ערשטע זיך באַקלאָגנדיקע איז געווען אברהם נעלקען. זיין הויז אויף עק זלאָטע־וואַרשאַווסקע איז לויטן פאַראַגראַף 9 פונעם רעגולאַמין געוואָרן פאַר אים פאַרבאָטן.

אין מאַי 1828 איז אָנגעקומען דער ענטפער פון דער וואַרשעווער קאָמיסיע, וואָס איז נישט קעגן אַרויסגעבן אברהם נעלקענען אַ דערלויבעניש צו קויפן דעם פּלאַץ אויף עק זלאָטע, מיטן תנאי, אַז ער זאָל דאָרט אויפשטעלן אַ געמויערט הויז. אויך אליעזר מאַמלאָק, אַ הורט־שפּייז־סוחר, האָט געבעטן אַ דערלויבעניש פאַר אַ הורט־האַנדל מיט אימפּאָרטירטע משקאות. די קאַלישער קאָמיסיע האָט אָפּגעוואָרפן זיין בקשה און אָנגעוויזן, אַז אין יאָר 1806 האָט ער טאַקע באַקומען אַזאַ דערלויבעניש, אָבער נאָכדעם ווי די קריסטלעכע קאַלישער סוחרים האָבן אָפּגעגעבן אַן אָנקלאַגע קעגן דעם אין יאָר 1816, איז זי נישט אין שטאַנד צו ענטפערן פּאָזיטיוו. דעם 15־טן נאָוועמבער 1828 האָט מאַמלאָק זיך געווענדעט צום מיניסטער פאַר אינערלעכע ענינים און פּאָליציי און אונטערגעשטראָכן, אַז ער פירט שוין דעם מסחר 15 יאָר און יעדעס יאָר צאָלט ער איין אין שאַץ־קאַמער 60,000 גילדן פאַר צאָל. אויך, איצט האָט ער באַשטעלט אין אויסלאַנד סחורה, פאַר וועלכע ער וועט אָפּצאָלן צאָל אַ סומע פון 30,000 גילדן, און ער האָט דאָס נישט בדעה צו פאַרקויפן אין שענקען, נאָר אין הורט אין די פאָרשטעט. דאָס אָפּוואַרפן זיין בקשה, וועט ברענגען אויף אים און זיין משפחה אַן אמתן חורבן. דאָס מאָל האָט די קאַלישער קאָמיסיע זיך אַרויסגעזאָגט לטובת זיין בקשה, אין קעגנזאַץ צו איר מיינונג פון 25.4.1828, אָבער מיטן באַדינג, אַז ער זאָל נישט ממשיך זיין מיטן האַנדל און זאָל אומקערן די דערלויבעניש. זי האָט אויך געבעטן דער וואַרשעווער קאָמיסיע צו דעצידירן אין דער פראַגע.

נאָך א לאנגער אויפקלערונג, וואָס האָט פאר דער פארגרעסערונג פון דער צאָל אידן אין קאליש געמאכט פאראנטוואָרטלעך די פּאָליטיק פון דער פרייסישער מאכט בעת דער אָקופּאציע, האָט די ווארשעווער קאָמיסיע באשלאָסן דעם 29.11.1828, אז נישט לייגנדיק קיין אכט אויף די פריווילעגיעס דארף מען מאמלאָקן ארויסגעבן א דערלויבעניש, כדי אים צו ראטעווען פון א גרויסן היזק און אריינברענגען אין שאַך־קאמער די צאָל־סומע פון 30,000 גילדן, אָבער בתנאי, אז ער זאָל צוריקגעבן די דערלויבעניש נאָכן פארקויפן די משקאות. די קאָמיסיע האָט אויך געמאָלדן, וועגן דער מיינונג פון אמט פון אינדוסטרי און מלאכה, אז מען קאָן נישט פארווערן דעם פעטענט א שפייז־קרעמער, צו ברענגען אראק און פארקויפן אין הורט. אזוי ארום איז דער עיקרדיקער גורם פארן געבן די דערלויבעניש געווען די מורא צו פארלירן די גרויסע סומע צאָל־געלט. די דערלויבעניש האָט מען ארויסגעגעבן אויף איין יאָר, מיטן באדינג, אז דאָס ארויסגעבן זי זאָל נישט דינען ווי א פרעצעדענס.

די אידישע סוחרים האָבן נישט געלייגט קיין אכט אויף דער דאָזיקער באוואָרעניש און פאר־פלייצט די מאכט־אָרגאנען מיט זייערע ביטעס. דווקא אין יענעם יאָר האָט אויפגעבליט דער מסחר מיט שארפע געטראנקען. אין אָקטאָבער 1829 האָט דער הורט־סוחר הירש לייב שפּירא געבעטן דערלויבן אויך אים דעם מסחר מיט שארפע געטראנקען, מיטן מאָטיוו, אז דער הורט־האנדל קען נישט אָנרירן די פריווילעגיעס פון שטאָט. זיין בקשה איז געוואָרן אָפּגעוואָרפן דעם 10.8.1830. שמואל לייזער רעדליך האָט דעם 23.6.1829 געבעטן דעם קעניג צו באשטעטיקן די עקזיסטענץ־שריפט וואָס זיין זיידע שמואל יוסף האָט באקומען אין יאָר 1793. שמואל יוסף, דער אייגנטימער פון דער פריווילעגיע, האָט איבערגעלאָזן נאָך זיך צוויי זין, יוסף און לייזער. דער פעטענט איז געווען לייזערס זון. לויט זיינע ווערטער איז ער דער לעצטער פון דער משפחה. די פריווילעגיע איז נישט באשטעטיקט געוואָרן דורך דער מאכט, מיטן מאָטיוו, אז זי איז אין סתירה צו די פריווילעגיעס פון שטאָט. דער דאָזיקער אָפּזאָג האָט אים געצוואונגען צו ווענדן זיך דירעקט צום קעניג. אין זיין פעטיציע האָט ער צווישן אנדערן אָנגעוויזן, אז זיין פעטער יוסף האָט אויפן סמך פון דער פריווילעגיע זיך באשעפטיקט מיט דער פראָדוקציע פון געטראנקען און זייער פארקויף און ער איז אפילו געווען פריי פון צאָלן דערלויבעניש־געלט. זיין פעטער יוסף האָט דעם 16.8.1826 באקומען, לויט א דעקרעט פון אדמיניסטראטיוון ראט אין ווארשע, דאָס רעכט צו קויפן גיטער און אויף דעם יסוד האָט ער געקויפט דאָס דאָרף כמיעלניק ביי קאליש.

דער קעניגלעכער ראט האָט באשלאָסן דעם 22.5.1830, אז מ׳דארף לייזער רעדליכן ארויסגעבן די דערלויבעניש, וואָס מ׳האָט בשעתו געגעבן יוסף רעדליכן. אָבער שמואל לייזער האָט מיט דעם זיך נישט באנוגנט און פארלאנגט, אז מ׳זאָל אים באפרייען פון דערלויבעניש־אָפּצאָל. דעם 27.7.1830 האָט ער באקומען די פּאָלגנדיקע דערקלערונג :

די איצטיקע רעגירונג איז זיך נישט נוהג צו באשטעטיקן די פריווילעגיעס, וואָס זיינען געוואָרן אויסגעטיילט דורך די פריערדיקע קעניגן פון פוילן. די דאָזיקע פריווילעגיעס זיינען גילטיק אויך אָן א באשטעטיקונג, אויף וויפיל זיי זיינען נישט אין ווידערשפרוך צו די איצטיקע געזעצן. וואָס שייך די רעכטן פון זיין פריווילעגיע, איז דער מסחר מיט צייג נישט פארווערט פאר קיינע־מען, וואָס היט אָפּ די געזעצן וואָס פארפליכטן סוחרים און קרעמער, שמואל לייזער רעדליך מעג אויך האנדלען מיט שארפע געטראנקען, אָבער ער בעט צו באפרייען אים פון דעם קאָנסענס־אָפּצאָל. דאָס איז אפּהענגיק אינעם באשלוס פון פינאנס־מיניסטעריום. צוליב דעם האָט רעדליך זיך געווענדעט מיט א ספּעציעלער בקשה.

ער איז נישט געווען דער איינציקער, וואָס האָט זיך סומך געווען אויף זיין זיידנס פריווילעגיע. א צווייט אייניקל שמואל יוספס, לודוויג רעדליך, א קאלישער געבוירענער, האָט באקומען א האנטווערקער־שיין פון א העטשקעמאכער און אין זומער 1826 האָט ער זיך באמיט צו באקומען א דערלויבעניש צו וואוינען און עפענען א העטשקע־געשעפט אויף דער ווארשאווסקע, איינע פון די שענסטע קאלישער גאסן אין יענער צייט.

די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע האָט נישט געהאט קיין דרייסטקייט צו געבן אים די דערלויבעניש אויף איר אייגענער אחריות. דעם 10.7.1826 האָט זי זיך געווענדעט צו דער מלוכהשער קאָמיסיע פאר אינערן און פּאָליציי־ענינים אין ווארשע מיט א ספעציעלן מעמאָראנדום, כדי צו באקומען א גענויע אויפקלערונג. אויף ווארשאווסקע האָבן, וואָס אָן אמת, געוואוינט עטלעכע אידן אויפן סמך פון א דערלויבעניש פון דער וואָיעוואָדישער קאָמיסיע, אָבער די דאָזיקע רעכט האָבן זיי געהאט

נאָר ביזן באַשטימען די געגנטן אין שטאָט. מיט רעדליכן איז אָבער אנדערש. לויט דער פריווילעגיע מעג ער וואוינען און האנדלען אויף יעדן אָרט אין שטאָט. דערפאַר לייגט פאָר די קאָמיסיע צו דערלויבן רעדליכן וואוינען אויף ווארשאווסקע־גאַס און עפענען דאָרט א העגטשקע־געשעפט. אגב איז רעדליך געקליידט אייראָפּעאיש און ער אונטערשיידט זיך נישט מיט זיין קליידונג פון אנדערע איינוואוינער; פאַרשטייט זיך, אז מ׳דאַרף אים צוטיילן דאָס רעכט אָן שום באַדינג, ווי דאָס האָבן באַקומען אנדערע אידן וועלכע וואוינען אויף דער זעלבער גאַס. אַזא באַדינג וואָלט אָפּגעשוואַכט די קראַפט פון זיין פריווילעגיע. צוליב אָט די סיבות האָט די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע באַשלאָסן איבערצופירן דעם ענין צום באַשלוס פון דער מלוכהשער קאָמיסיע אין ווארשע און בעטן איר צו וויסן טאָן די רעזולטאַטן.

אין א חודש אַרום, דעם 8־טן אויגוסט 1826, האָט די מלוכהשע קאָמיסיע אין ווארשע געענטפערט אויף דער ווענדונג פון דער קאַלישער קאָמיסיע, אז מ׳דאַרף דערלויבן רעדליכן — היות ווי ס׳איז נאָך נישט באַשטימט געוואָרן דער אידישער פערטל אין שטאָט — צו וואוינען דערווייל אויף ווארשאווסקע גאַס ביז א ווייטערדיקן באַשלוס אין דער דאָזיקער פראַגע.

די השתדלותן פון אידישע סוחרים צו פאַרגרעסערן דעם פאַרנעם פון זייער מסחר ביים אימפּאָרט פון אויסלענדישע וויינען, ביים פאַרקויפן בראַנפן און אנדערע משקאות, האָבן געשטערט די רו פון קריסטלעכן סוחרים־צעך. דער צעך האָט ווארשיינלעך נישט געוואָלט פירן אן אָפענעם קאַמף און אויסגעוויילט א מאַסקירטן אָנגריף. א צאָל בירגער האָבן זיך געווענדעט דעם 1־טן יוני 1830 מיט א מעמאָראַנדום צו דער מלוכהשער קאָמיסיע אין ווארשע מיט א שאַרפער אָנקלאַגע, אז די אידן האָבן באַהערשט דעם גאַנצן שטאָט־צענטער אַחוץ דעם פּאַלאַץ פון ארכיהעגעמאָן און דעם בנין פון שטאָט. אין די שענסטע הייזער האָבן זיי געעפנט געשעפטן. ביסלעכווייז ווערן די אידן די בעלי־בתים און ס׳איז נישטאָ קיין אויסזיכטן פטור צו ווערן פון זיי. אין אידישן פערטל איז די צאָל אידן אויסגעוואַקסן. אין איין בנין וואוינען צענדליקער משפחות. אַזא ענגשאַפט איז גורם קראַנקהייטן, וואָס באַדראָען אויך די שטאָט־איינוואוינער. דערפאַר בעטן זיי, אז נאָך היינטיקס יאָר זאָל מען אַלע אידן איבערפירן אין זייער פערטל.

פון ווארשע האָט מען איבערגעשיקט דעם מעמאָראַנדום צו דער וואָיעוואָדישער קאָמיסיע און געפאָדערט אן אויפקלערונג פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג. דעם 30־טן יוני 1830 האָט דער שטאָט־ראַט געמאָלדן, אז דער מעמאָראַנדום איז אַרויסגעשיקט געוואָרן דורך א גרופּע מענטשן אָן איר באַפולמעכטיקונג. צום ערשטן מאָל באַמערקט די שטאָט־פאַרוואַלטונג, אז דער מעמאָראַנדום טרייבט איבער און ער איז פול מיט שנאה. אינטערעסאַנטע פּרטים זיינען געוואָרן איבערגעגעבן וועגן די אונטערגעשריבענע אויפן מעמאָראַנדום: יוזעף מאַקס, אייגנטימער פון א גרויס פאַרמעגן. זיין גאַנצע האָפנונג איז, אז די רעגירונג אָדער די שטאָט־פאַרוואַלטונג וועלן קויפן זיינע פּלעצער צו בויען וואוינהייזער פאַר אידן; רזשעווסקי — א סוחר, פּאָלערט — א העגטשקע־מאַכער.ביידע הערן נישט אויף זיך צו באַקלאָגן. די שטאָט־פאַרוואַלטונג באַמיט זיך תמיד, אז די אידן זאָלן נישט אַריינדרינגען אין שטאָט אַריין. זי שטעלט פעסט, אז די אידן, וואָס וואוינען אין די קריסטלעכע הייזער, באַזיצן דערלויבענישן פון דער וואָיעוואָדישער קאָמיסיע און זיי מעגן וואוינען דאָרט ביזן איינאָרדענען דעם אידישן פערטל. די אידן פאַרמאָגן היפּאָטעקן אויף געוויסע הייזער. די הייזער זיינען נאָך פאַרשריבן אויפן נאָמען פון זייערע קריסטלעכע אייגנטימער, אָבער די אידן זיצן אין זיי אלס לאָקאַטאָרן און ס׳איז נישטאָ קיין געזעצלעכע מעגלעכקייט זיי צו באַזייטיקן. שוין א לאַנגע צייט דערלויבט נישט די שטאָט־פאַרוואַלטונג, אז אידן זאָלן קויפן קריסטלעכע הייזער אָדער וואוינען אין זיי. די דאָזיקע פאַראָרדענונג ווערט געגנוי אָפּגעהיטן.

אין מיטן פון אָט דער דיסקוסיע איז אויסגעבראָכן דער פּוילישער אויפשטאַנד און אַריינגעפירט ענדערונגען, אמת, נישט אויף לאַנג.

אין שייכות מיט דער פראַגע פון די אידישע שענקערס, וואָס האָבן געדאַרפט פאַרלאָזן די דערפער, איז אַריינגעטראָגן געוואָרן א פאָרשלאַג וועגן איבערפירן זיי אויף לאַנדווירטשאַפט. אין צוויי באַפעלן פון קאָמיסאַר, פון יאָר 1818 און פון 4.2.1823, איז פאַר די אידן, וואָס ווילן זיך פאַרנעמען מיט ערדאַרבעט, אויסגעטיילט געוואָרן באַזונדערע באָדנס און מ׳האָט זיי דערלויבט איינצואָרדנען זיך אין מלוכהשע גיטער. די דאָזיקע אידן האָט מען צוגעזאָגט פאַרשידענע הנחות, ווי באַפרייאונג פון שטייערן אין משך פון 3 ביז 12 יאָר, אומזיסט האָלץ אויף בויען הייזער און נאָך אנדערע פאַרלייכטערונגען.

נאָך אין דער צייט פון וואַרשעווער פירשטנטום האָבן די אדלל ייט זיך באמיט צוצוציען די אידן צו לאַנדווירטשאַפט, צוליב דער פאַרקלענערונג פון די ערד אַרבעטער אין רעזולטאַט פון די מלחמות און עפּידעמיעס. א סך גרויסע שטחים זיינען געווען וויסט, נישט בעאַרבעט.

נאָר אונטערן דרוק פון די אדללייט האָט די רעגירונג פון קאָנגרעס־פּוילן געפונען פאַר נויטיק צו באַשטימען א סטאַטוט וועגן די באַשעפטיקונגען פון אידן, צו דערלויבן זיי געוויסע פּראָפע־סיעס און אַנטוויקלען ביי זיי א חשק צו ערדאַרבעט. אָבער יענע וואָס האָבן געפּרוווט געניסן פון סטאַטוט, האָבן אָנגעטראָפן אויף שוועריקייטן.

אזוי איז געווען די געשיכטע מיט פערצן אידן אין דער קאַלישער וואָיעוואָדשאַפט. דעם 18.10.1828 האָבן זיי אָפּגעגעבן א בקשה צו באַזעצן זיי אויף ערד לויט דער אויבנדערמאָנטער תקנה. זיי זיינען באַשטראָפט געוואָרן, ווייל זיי האָבן אָנגערירט די סובטעלע געזעצן פון שטעמפּל־אָפּצאָל. זיי האָבן באַצאָלט 15 גראָשן אָנשטאָט 6 גילדן מיט 15 גראָשן. דערפאַר זיינען זיי באַשטראָפט געוואָרן מיט 84 גילדן. ווען זיי האָבן געזען אזא באַציאונג פון די מאַכט־אָרגאַנען, האָבן די אידן צוריקגעצויגן זייער בקשה. ס'איז נישט אויסגעשלאָסן, אז אין דער גרופּע האָבן זיך געפונען קאַלישער אידן. אין קאַלישער קרייז האָט עקזיסטירט א אידישע קאָלאָניע נאָך אין יאָר 1814 — באָלעסלאַוואָו. אין איר האָבן זיך געפונען 18 מענער, 6 הייזער, 18 ווירטשאַפט־בנינים, 17 מאָרג זיי־פעלדער און 6 — פּאַשע־פעלדער.

Proiekt

do Postanowienia Królewskiego oznaczaiącego Obręb dla Ludu wyznania Moyżeszowego w Mieście Woiewódzkim Kaliszu.—

Uważaiąc że zbyteczne skupienie się Ludu wyznania Moyżeszowego w Mieście Woiewódzkim Kaliszu, wystawia Mieszkańców na wielorakie niebezpieczeństwa, a mianowicie pożaru Ognia i utraty zdrowia; uważaiąc iż niechlujstwo i nieporządek są naturalnym skutkiem zbytnego skupienia się w małym okręgu, któremu z trudnością Policya nieypewna zapobiedz może.

Zapatrzywszy się nakoniec na dane przywileie w roku 1540 przez Królów miastu Kaliszowi nadanych, względem zamieszkiwania w nim Ludu wyznania Moyżeszowego ograniczaiące; na przełożenie etc. etc. stanowiemy:

Art: 1.

Wypełniaiąc przepisów Postanowienia z daty 25 Kwietnia / 7 Maia 1822 roku oznaczamy na odosobniony Obręb dla zamieszkania Ludu wyznania Moyżeszowego w Mieście Woiewódzkim Kaliszu następuiące Ulice:

1. Ulica Złota, poczynaiąc od narożnika Głównego Rynku, według nowego przedłużenia teyże Ulicy aż do Rynku nowo założonego zwanego Piskorzewski.
2. Ulica Garbarska, według nowego przedłużenia i kierunku aż do Ulicy Targowisko Końskie.
3. Ulica Białoskornicza, poczynaiąc od narożnika Ulicy Sgo Jakóba aż do narożnika Ulicy Rybackiey.
4. Nowo założony Rynek Piskorzewski.
5. Ulica Krótka } ~~[illegible]~~
6. Ulica Wodna }
7. Ulica Długa,
8. Ulica Szeroka, ~~[illegible]~~
9. Ulica Zielona,
10. Ulica Nowa,
11. Ulica Kozia

Przy tych nie tylko dopiero wymienionych Ulicach i Rynku Piskorzewskim Lud wyznania Moyżeszowego odtąd mieszkać i Sklepy swe mieć może.—

Art: 2.

Pozwalamy wszystkim bez wyiątku osobom wyznania Moyżeszowego

פלאן פון געטא לויט די תקנות פון 1822

די קאלישער אידן און דער פוילישער אויפשטאנד 1830/31

יט דער גרינדונג פון די געהיימע פארבאנדן פון די פריי־מויערער מיט מיקאָליי דאבושיצקי בראש אין יאָר 1819 און די „פאטריאָטישע געזעלשאפט" (Towarzystwo Patriotyczne) אין יאָר 1821, האָט צווישן דער פוילישער געזעלשאפט זיך אָנגעהויבן א נאציאָנאלער אויפברויז.

נאָכן אויפלייזן די דאָזיקע פארבאנדן, זיינען געגרינדעט געוואָרן געהיימע יוגנט־אָרגאניזאציעס, וואָס זיינען געווען טעטיק אין דער אונטערערד ביזן אויסברוך פון אויפשטאנד אין נאָוועמבער 1830, נישט געקוקט אויף די אונטערדריקונגען און ארעסטן. די מיטגלידער פון די אָרגאניזאציעס האָבן צוגעגרייט דעם באָדן פאר דער מאסן־באטייליקונג אין די רייען פון אויפשטאנד. די געשעענישן פון נאָוועמבער אין ווארשע האָבן געהאט א שטארקן אָפקלאנג אין קאליש. מ'האָט תיכף אינטערנירט די מיליטערישע און זשאנדארם־קאָמאנדירן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דינסט פון דער געהיים־פּאָליציי, אָנגעפירט פון רוסישע אגענטן. דאָס סטאציאָנירנדיקע מיליטער — 700 קאָזאקן און רוסישע וועכטער — זיינען געווען אזוי איבערראשט, אז זיי האָבן באלד געלייגט דאָס געווער. און פונקט ווי אין קאליש איז דאָס געשען אין אלע וואָיעוואָדשאפטן.

אין קאליש איז געוואָרן געשאפן א נייע מאכט און ס'האָט זיך אָנגעהויבן א מאָביליזאציע פון א מיליטערישן כוח און פון א וואך. אין אָנהויב יאנואר 1831 זיינען אויפן שטח פון די וואָיעוואָדשאפטן געוואָרן מאָביליזירט 84,861 פערזאָן. די ציווילע וואך אין קאליש איז באשטאנען פון 1321 בירגער.

וואָסערע איז געווען די שטעלונג פון די אידן? צום אויפשטאנד זיינען צוגעשטאנען א קליינע צאָל אויפגעקלערטע אידן אין ווארשע. דער זון פון בערעק יאָסעלעוויטש האָט מאָביליזירט אידן אין אידישן באטאליאָן.

די נאציאָנאלע רעגירונג איז נישט געווען להוט צו באטייליקן אידן. להיפך, זי האָט פארמיטן פון אידן זיך צו באטייליקן אין אויפשטאנד. פוילישע פערזענלעכקייטן, ווי אנטאָני מאכנאצקי, האָבן אין דעם פאקט געזען א גרויסן פעלער, וואָס איז עלול זיך נוקם צו זיין און אפילו דערפירן צו א מפלה פונעם אויפשטאנד.

אפילו די פוילישע געזעלשאפט גופא איז נישט געווען גענייגט צו באטייליקן אידן אין מיליטער. די מערהייט האָט אויפגענומען מיט באפרידיקונג דעם רעגירונגס־באשלוס, אז אידן דארפן צאָלן א דאָפּלטן רעקרוטן־שטייער אָנשטאָט מיליטער־דינסט. אויך די אידן זיינען נישט געווען להוט צו גיין אין מיליטער און די מנהיגים פון א ריי קהילות האָבן דעקלארירט פאר דער רעגירונג, אז זיי באפאָרצוגן דעם רעקרוטן־שטייער לגבי דעם פערזענלעכן אנטייל פון אידן אין מיליטער־דינסט.

אין געוויסע ערטער האָבן די רעגירונגס־שליחים פאָרגעשלאָגן צו געבן די אידן צייטווייליקע רעכט אויפן עקאָנאָמישן געביט, כדי זיי צוצוציען צום אויפשטאנד־מיליטער. דער שליח אין פּלאָצק האָט פאָרגעלייגט צו באפרייען פון שטייערן די אידישע בראָנפן־ברייזלער און זייערע צוהעלפער, היות די קריסטלעכע בראָנפן־ברייזלער זיינען געוואָרן מאָביליזירט אין מיליטער און עס עקזיסטירט א געפאר, אז אין די פראָווינץ־שטעט וועט מען נישט קענען לאָזן אין גאנג די בראָנפן־ברייזלעך.

דאָס פינאנס־מיניסטעריום האָט אָפּגעוואָרפן די דאָזיקע פאָרשלאגן מיט דער טענה, אז ס'איז שווער גובר צו זיין די קעגנערישקייט פון די אידן צו מיליטער־דינסט, אז זיי וועלן תמיד בעסער וועלן באצאָלן ספעציעלע שטייערן איידער מקריב זיין דאָס לעבן. פון דער צווייטער זייט איז די רעגירונג געווען פאראינטערעסירט אין באקומען געלט.

ווען די קאלישער וואָיעוואָדישע קאָמיסיע האָט באפוילן אלע אידן צו מאָביליזירן זיך אין דער נאציאָנאלער גווארדיע און אין די אָפּטיילונגען פון דער בירגער־וואך, האָבן די ראשי־הקהילה

שלמה זעליג קאַראַ, גרשון דרעהער און הירש וואַרעצקי זיך געווענדעט דעם 23־טן דעצעמבער 1830 מיט אַ ספּעציעלן מעמאָראַנדום צו דער רעגירונג. אין מעמאָראַנדום האָבן זיי אָנגעוויזן אויפן הסכם פון יאָר 1817, לויט וועלכן די אידן זיינען געוואָרן באַפרייט פון מיליטער־דינסט פאַר אַן אָפּצאָל פון רעקרוטן־שטייער. די קהילה פאַרשטייער האָבן זיך אויך געווענדעט צום בירגער־קאָמיטעט מיט אַ בקשה צו באַפרייען זיי פון יעטוועדער מיליטער־דינסט, ווייל ס'איז נישט רעכט, אַז אידן זאָלן לויט די פאַרשריפטן פון 1817 צאָלן רעקרוטן־שטייער און גלייכצייטיק ווערן מאָביליזירט אין מיליטער אָדער אין דער גוואַרדיע; דערפאַר דאַרף מען זיי באַפרייען פון צאָלן רעקרוטן־שטייער אָדער פון מיליטער־דינסט. ווען דער בירגער־קאָמיטעט האָט זיך אָפּגעזאָגט אונטערצוהאַנדלען וועגן דעם, זיינען די אידן געווען געצוואונגען צו ווענדן זיך צו דער רעגירונג גופא.

טראָץ די דאָזיקע אינטערווענצן האָט די קהילה אַריינגעטראָגן איר ביישטייער פאַר די אויפשטאַנד־באַדערפעניש. די גרעסטע סומע האָבן בייגעשטייערט די אידישע סוחרים יוסף רעדליך, לודוויג מאַמראָט, פיליפּ שנער, אברהם נעלקען, יצחק בראַקמאַן און שלמה זלמן קאַראַר.

דעם 27.12 האָט דער אויבערשטער ראַט געענטפערט, אַז „אין איצטיקן מדינה־מצב קען קיין שום תושב זיך נישט באַזייטיקן פון פּערזענלעכער דינסט אין די באַטאַליאָנען פון דער זיכערקייט־וואַך; אדרבא, דער ראַט איז איבערצייגט, אַז די קאַלישער אידן וועלן זיך נעמען אַ ביישפּיל פון די וואַרשעווער אידן, וואָס אויסער דעם מאָביליזירן זיך אויף פּערזענלעכער דינסט, האָבן זיי זיך אויך מתנדב געווען, אַז מ'זאָל אויף זייער חשבון אָרגאַניזירן אַ אידישן באַטאַליאָן".

לויט דער אָנווייזונג פון וואָיעוואָדישן קאָמיטעט, זיינען אין דער אידישער געזעלשאַפט אין קאַליש געזאַמלט געוואָרן שפּענדונגען פאַר אַ אידישן רייטער־באַטאַליאָן אונטער דער קאָמאַנדע פון יוסף בערקאָוויטש. די אידן האָבן אָבער נישט מנדב געווען מיט אַן אָפענער האַנט. דער שטאָט־פּרעזידענט סויקאָווסקי האָט איבערגעגעבן אין זיין באַריכט, אַז 25 אידן האָבן געשפּענדעט מיט זייער ווילן 76 גילדן מיט 15 גראָשן, און אונטער אַ דרוק זיינען געזאַמלט געוואָרן 20 גילדן מיט 30 גראָשן. עס זיינען געוואָרן קאָנפיסקירט ביי זיי פאַרשידענע חפצים ווי 3 לולקעס, שלייעורס, אייזערנע שינעס.

דעם 30.10 האָט דער קאַלישער בירגער יוזעף גאַלאַכאָווסקי זיך געווענדעט צום נאַציאָנאַלן ראַט מיט אַ בקשה וועגן מיליטער־דינסט פאַר אידן. לויט זיין מיינונג דאַרפן אידן דינען אין מיליטער און נישט ווערן באַפרייט פאַר אַן אָפּצאָל פון רעקרוטן־שטייער. די אידן האָבן געפאָדערט מבטל צו מאַכן דעם רעקרוטן־שטייער, וואָרעם ס'איז נישט יושרדיק צו האַלטן דעם שטריק בייביידע עקן. דער אויבערשטער־ראַט האָט באַשלאָסן צו ווענדן זיך צום אידישן קאָמיטעט אין וואַרשע און הערן זיין מיינונג.

דער אידישער קאָמיטעט האָט געענטפערט, אַז זייענדיק איבערצייגט, אַז דאָס אידישע פאָלק קען נישט זיין „גליקלעך" אויב עס וועט נישט זיין נוצלעך פאַר דער מדינה, איז ער געקומען צום אויספיר, אַז איינס פון די ווירקזאַמסטע מיטלען דערפאַר איז דינען אין מיליטער צוזאַמען מיט קריסטן, וועלכע דאַרפן זיך באַפרייען פון זייערע פאַראורטיילן, וואָס זיינען אַ שטערונג פאַר דער אסימילאַציע פון אידן צווישן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג. דער קאָמיטעט איז מסכים מיט גאַלאַכאָווסקיס מיינונג און לייגט פאָר, אַלס ווירקזאַמע מיטלען צו אַקטיוויזירן די אידן אייגנוויליק זיך צו מאָביליזירן אין פּוילישן מיליטער, די פאָלגנדיקע שריט:

א. פאַרזיכערן די אידישע פּרייוויליקע רעכטן אויף מיליטערישע ראַנגעס און פּריווילעגיעס, וועלכע ווערן אָנגעווענדעט לגבי די קריסטלעכע פּרייוויליקע;

ב. צוטיילן יעדן איד וואָס וועט באַקומען אַן אויסצייכנונג, אָדער ער האָט געדינט 10 יאָר, אים און זיינע יורשים אַלע בירגערלעכע רעכטן;

ג. באַפרייען די אידן, פון דער מאָביליזירונג אָן, פון אַלע שטייערן, וואָס ווערן אַרויפגעלייגט נאָר אויף אידן.

ווען מ'וואָלט געקענט איבערצייגן די אידן, אַז דער איסור צו דינען אין מיליטער אין שבתדיקן טאָג, דער איסור פון עסן טרפה מאכלים און ענלעכע רעליגיעזע תקנות דאַרפן אָפּטרעטן פאַר טובת הכלל, וואָלט עס געווען דאָס זיכערסטע מיטל אויף זיי משפיע צו זיין, אַז זיי זאָלן זיך

מאַביליזירן. אָבער עס געהערט נישט צו די פולמאכטן פון אידישן קאָמיטעט משפיע צו זיין אויף די אידן אין רעליגיעזע ענינים. דאָס געהערט צו די פולמאכטן פון די רבנים. און זיי דארף מען איבערצייגן, אז די פארטיידיקונג פון לאנד לייגט אויף זיי ארויף א הייליקן חוב צו פארעפנטלעכן אן אויפרוף צו זייערע פאָלקס־ברידער אין דעם דאָזיקן גייסט.

אויך נישקאָווסקי, אייגנטימער פון א גוט אין ווילונער קרייז, האָט אָפּגעגעבן דעם 12.2.1831 א ווענדונג אין בירגער־ראט קעגן געזעץ, וואָס באפרייט די אידן פון מיליטער־דינסט. לויט זיין מיינונג דארף יעדער תושב, וואָס געניסט פון שוץ פון לעבן און פארמעגן, באטייליקן זיך אין דער פארטיידיקונג פון היימלאנד; מען דארף נישט מאָביליזירן אין מיליטער קריסטן און באפרייען די אידן פאר א געלט־אָפּצאָל. דער רעזולטאט דערפון וועט זיין, אז די נישט אידישע באפעלקערונג, וואָס דינט אין מיליטער, וועט קלענער ווערן, און די אידן, באפרייטע פון מיליטער־דינסט, וועלן חתונה האָבן יונגערהייט און פארמערן זיך, לרעה פון דער מלוכה. שפעטער וועט זיין שווער פטור צו ווערן פון זיי. דווקא בעתן אויפשטאנד טאָר מען זיי נישט באפרייען פון מיליטער־דינסט. אויב מ׳זאָל פון 380,000 אידן אין פוילן מאָביליזירן נאָר א זעקסט־חלק פון 18 ביז 40 יאָר, וועלן 63,000 אידן דינען אין מיליטער; אויב נאָר יעדער פינפטער פון זיי איז מסוגל צו גיין אויפן פראָנט, וועלן צוקומען 12,000 קעמפער. די מיינונג, אז דער רעקרוטן־שטייער שיצט די אידן פון מיליטער־דינסט, דארף נישט זיין קיין שטער. עס וועט שווער זיין צו מאָביליזירן די אידן, ווארום די רייכע וועלן תמיד געפינען מיטלען זיך צו באפרייען, אָבער מ׳דארף פאָדערן פון די קהילות, אז זיי זאָלן איבערגעבן אין די מיליטערישע קאָמיסיעס, ווי דאָס טוט די אלגעמיינע באפעלקערונג, א באשטימטע צאָל רעקרוטן.

דער בירגער־ראט האָט דעם 18.2 איבערגעשיקט נישקאָווסקיס ווענדונג צום מיניסטער פאר אינערלעכע און פּאָליציי־ענינים אין ווארשע. אין דער בייגעלייגטער מעלדונג ווערט געזאָגט, אז נאָכדעם ווי דער ראט האָט באטראכט דעם דאָקומענט, האָט ער געפונען פאר נויטיק צו שיקן אים אין מיניסטעריום. דעם 27־טן פעברואר האָט דערויף געענטפערט מיניסטער לעלעוועל, אז הגם די סיבות און מאָטיוון אין מעמאָראנדום זיינען ריכטיקע קען מען זיך אזוי נישט נוהג זיין, ווייל די מדינה־קאסע נויטיקט זיך אין געלט. דערפאר איז די רעגירונג געצוואונגען צו פאר־דאָפּלען דעם רעקרוטן־שטייער און מוותר זיין אויף זייער מיליטער־דינסט. אָבער אויף להבא וועט מען אָננעמען אנטשפרעכנדיקע מיטלען און דאן וועט ווערן באהאנדלט נישקאָווסקיס פלאַן.

אויפן יסוד פונעם פאָרשלאג פון מיניסטעריום פון אינערלעכע און פּאָליציי־ענינים דעם 17.1.1831, האָט דער נאציאָנאַל־ראט באפולמעכטיקט דעם אויבנדערמאָנטן אמט צו פאַראָרדענען:

1. אין די וואָיעוואָדשאפטן, וואו די אידן וועלן אייגנוויליק זיך פארפליכטן אויף א דאָפּלטן אָפּצאָל פון רעקרוטן־שטייער פארן באפרייען זיי פון דינען אין דער גווארדיע, וועט מען ביי זיי תיכף איינמאָנען א העלפט פונעם אָפּצאָל און אָפּשיקן אין דער מדינה־קאסע.

2. אין די ערטער, וואו די אידן וועלן דאָס נישט טאָן, דארף מען זיי תיכף מאָביליזירן אין דער גווארדיע.

דעם 12־טן פעברואר 1831 האָט די קאלישער קאָמיסיע צווויסן געטאָן, אז זי האָט באפוילן דעם שטאָטראט און די קאָמיסארן איינצומאָנען א דאָפּלטן רעקרוטן־שטייער פון די אידן אין שטאָט. דעם 18־טן פעברואר האָט לעלעוועל איבערגעשיקט צו דער קאָמיסיע פון די מלוכה־הכנסות די אידישע דעקלאראציעס אין קאליש און אין קרייז וועגן זייער גרייטקייט צו באצאָלן א דאָפּלטן רעקרוטן־שטייער. אויף דער סיים־זיצונג דעם 3.6.1831 (באשלוס וועגן בודזשעט פארן יאָר 1831) איז אויף די קאלישער אידן ארויפגעלייגט געוואָרן רעקרוטן־שטייער אויף א סומע פון 244,051 גילדן.

די עקשנותדיקע שטעלונג פון דער אויפשטאנד־רעגירונג און איר נישט־ליבעראלע באציאונג צו דער אידישער פראגע, האָט ווייזט אויס געווירקט ווי א „קאלטער שפריץ" און באוויזן, אז די רעגירונג טראכט נאָר וועגן פארגרעסערן די הכנסות און וויל נישט אנערקענען, אז די אידן זיינען תושבים פון לאנד און זיי שטרעבן צו גלייכבארעכטיקונג. דאָס איז די סיבה פאר וואָס די קאלישער אידן זיינען נישט געגאנגען פרייוויליק אין מיליטער אָדער אין דער גווארדיע. פון די אידישע פרייוויליקע, באטייליקטע אין דער מלחמה, איז באוואוסט נאָר אלעקסאנדער מאָרגנשטערן, א זון פון קאלישער דאָקטאָר מיכאל מאָרגנשטערן. ער האָט געלערנט מעדיצין אין ווילנע און אנטיילגענומען אין דער פוילישער נאציאָנאַלער באוועגונג. אין יאָר 1833 האָט מען

אים ארויסגעטריבן פון אוניווערזיטעט צוליב זיינע פארבינדונגען מיט דער „קאָנספּיראַציע" פון פּוילישן רעוואָלוציאָנער שימאָן קאָנארסקי. נאָך עטלעכע יאָר האָט ער פארענדיקט זיין שטודיום אין קראָקע (1849). אין יאָר 1850 איז ער נאָמינירט געוואָרן אלס דאָקטאָר אין קרייז קאַליש און דערנאָך איז ער אריבער קיין ווארשע. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1871.

די פיינטלעכער באַציאונג

דער אויפשטאַנד האָט נישט באַוועגט די שטאָטלייט ארויסצווייזן וועלכע עס איז מאָס פון טאָלעראַנץ לגבי די אידישע איינוואוינער און מוותר צו זיין אויף דער פיינטלעכער באַציאונג, מיט וועלכער זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט זינט דעם 15־טן יאָרהונדערט.

תיכף נאָכן אויסברוך פונעם אויפשטאַנד, דעם 29.12.1830, האָט זיך פארזאַמלט דער בירגער־קאָמיטעט און דער שטאָטראַט און זיי האָבן באַשלאָסן אָפּצוגעבן א מעמאָראַנדום וועגן זייערע פאָדערונגען. דעם מעמאָראַנדום האָבן זיי דערלאַנגט דעם 8־טן יאַנואַר 1831. אין אים האָבן זיי זיך סומך געווען אויפן הסכם פון יאָר 1788 און געבעטן דער וואָיעוואָדישער קאָמיסיע איבער־צולאָזן דעם צושטאַנד פון די אידן אין ענין פון האַנדל מיט שארפע געטראַנקען, אזוי ווי ער איז געווען פארן יאָר 1815 אויפן יסוד פון קאָמפּעטענציע, און דערפאר טאָר נישט די אדמיניס־טראַציע באַשטימען דעם פארנעם פון די שענקערייִ־באַשעפטיקונג ביי אידן. ד' אידן פארמאָגן נישט קיין בירגער־רעכט, און דערפאר טאָרן זיי נישט געניסן פון די פרייהייטן פון די קריסטלעכע איינוואוינער. זיי האָבן נישט קיין חלק אין דער אנטוויקלונג פון דער שטאָט און אין בויען פאַבריקן. אויך אויף להבא דארף מען נישט דערלויבן אין אידישן פערטל מער ווי 4 אידישע שענקען. מ'דארף אָפּוואַרפן אלע אידישע ביטעס וועגן נייע דערלויבענישן, דאָ ווערן דערמאָנט די ווענדונגען פון אליהו מאַמלאָק און שפירא, וואָס זיינען געוואָרן אריינגעטראָגן נאָך פארן אויפשטאַנד. זאָרגנדיק פאר די פּריווילעגיעס און אינטערעסן פון ד' קריסטן, און צוליב דעם, וואָס דער קריסטלעכער האַנדל גייט אָן אויפהער איבער אין אידישע הענט, שטייט דער שטאָטראַט אויף דער וואך פון די שטאָטישע, ברענגט ארויס זייערע פאָדערונגען און בעט, אז די מאַכט זאָל לייגן אכט אויף זיי.

דעם 15.1.31 האָט די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע רעאַגירט אויף די בקשות פון דער אויבנדער־מאָנטער פארזאַמלונג: כל זמן די קאָמפּעטענציע וועט נישט ווערן באַהאַנדלט פארן געריכט, דארף מען דערלויבן קאָנסענסן פאר די שענק־אייגנטימער, וואָס בעטן דערלויבענישן. לעצטנס האָבן אָנגעגעבן בקשות אברהם נעלקען, הירש ווארעצקי, היימאַן שטאַרקמאַן, וואַלענטין לעווי. היות ווי זיי האָבן באַזיצן געהעריקע דאָקומענטן, האָט די קאָמיסיע באַשלאָסן, אז זיי האָבן די רעכט צו אימפּאָרטירן משקאות לויט זייער ווילן פון יעדן אָרט און די שטאָט־פארוואַלטונג טאָר זיי דערין נישט שטערן. מ'דארף אָנווייזן די אמטן, אז זיי זאָלן אויפהאַלטן די גילטיקייט פון די דערלויבענישן.

דער בירגער־קאָמיטעט האָט זיך נישט באַנוגנט מיט אָט דעם ענטפער און דעם 7.2 האָט זי אָפּגעגעבן א נייעם מעמאָראַנדום אין זעלבן סטיל, און דאָס מאָל — צום מיניסטער פאר אינערן און פּאָליציי־ענינים אין ווארשע.

דעם 15־טן מערץ 1831 האָט די קאָמיסיע באַקומען דעם ענטפער פון ווארשעווער קאָמיטעט, אין וועלכן עס ווערט געזאָגט, אז ביז איצט איז נישט איינגעפאַלן קיין אַפּעלאַציע פון שטאָטראַט קעגן דער קאָמפּעטענציע. אויב די אַפּעלאַציע וועט אָנקומען, וועט מען באַטראַכטן די ביטעס פון בירגער־קאָמיטעט.

דעם 7־טן מאַי האָט דער שטאָטראַט אָפּגעגעבן א מין פּראָטעסט קעגן דער אויפפירונג פון מיניסטעריום לגבי די שטאָט־פּריווילעגיעס, באַזונדערס בנוגע דעם פארבאָט אויף אידן צו האַנדלען מיט משקאות. אין איר ענטפער דער אינערן און פּאָליציי־קאָמיסיע דעם 17.3.1831 שטעלט פעסט די שטאָט־פארוואַלטונג, אז ביים אָנהויב פון אויפשטאַנד איז געשאַפן געוואָרן א נייע שטאָטישע קאָמיסיע, וואָס האָט זיך פארנומען מיט דעם ענין. די קריסטלעכע סוחרים האָבן זיך באַקלאָגט פאר איר קעגן דעם ארויסגעבן דערלויבענישן פאר אידן, טראָץ דעם הסכם פון יאָר 1788. די קריסטלעכע סוחרים האָבן געבעטן דעם 29.12.1830 ביי דער קאָמיסיע פאר אינערן־ענינים אכטונג צו געבן אויף די פּריווילעגיעס. די קרייז־קאָמיסיע האָט געפאָדערט צוצושטעלן די געהעריקע דאָקומענטן, און ספּעציעל א באַגלויבטע קאָפּיע פונעם הסכם. אָבער די הסכם־פּאַראַגראַפן ווערן נישט אָפּגעהיטן. די אידן טוען ווייטער דאָס זייערדיקע און זיינען

גורם שאָדן די קריסטלעכע סוחרים, וואָס קענען זיך נישט אנטקעגנשטעלן דער אידישער דורכגעטריבנקייט און זייערע שפיצלעך. אויפן יסוד פונעם באשלוס פון דער אדמיניסטראטיווער קאָמיסיע דעם 2.6.1821, אז כל זמן דאָס געריכט וועט נישט דעצידירן וועגן הסכם, דאַרף מען די אידן, וואָס האָבן באקומען קאָנצעסיע, אויסטיילן דערלויבענישן אויף פירן זייער מסחר — האָט די קאָמיסיע איבערגעלאָזט דעם מסחר ביי די אידן אין בפירושן קעגנזאַץ צום הסכם, וועלכער איז געוואָרן אנולירט דורכן געריכט; להיפך, ס'איז נישטאָ קיין שום גרונט צו האָפן, אז דער סכסוך זאָל ווערן דערליידיקט אויפן געריכטלעכן וועג. מ'דאַרף אויספירן די הסכם פאַראַגראַפן, אזוי ווי זיי זיינען געשריבן. אויב די אידן האַלטן, אז עס געשעט זיי אַן עוולה, זאָלן זיי זיך ווענדן צום געריכט; כל זמן זיי טוען דאָס נישט, דאַרפן זיי זיך אונטערוואַרפן דעם הסכם. די שטאָט-פאַרוואַלטונג פאָדערט אויפצוהערן אויסצונוצן נישט גערעכטלעך די פאַראָרדענונגען פון דער אויפשטאַנד-צייט. זי פאָדערט א רעגירונגס-באַפעל אויסצופירן דעם הסכם אין אלע זיינע פאַראַגראַפן: די שטאָטישע פאַרוואַלטונג זאָל קענען מבטל מאַכן אלע אידישע קאָנצעסיעס, און פאַרווערן זיי דעם האנדל מיט שאַרפע געטראַנקען, מעד, הערינג, שטאָקפיש, ווי דאָס איז געוואָרן באַשטימט אין הסכם און דערלויבן האַלטן שענקן בלויז אין אידישן פערטל.

די רעגירונג אין וואַרשע האָט נישט רעאַגירט אויף די פאָדערונגען פון דער שטאָט-פאַרוואַלטונג. זי איז געווען באַלאָדן מיט שווערע זאָרגן אין שייכות מיטן אויפשטאַנד.

טראָץ די אָנקלאַגעס פון די שטאָטישע האָבן יחידים באַקומען קאָנסענסן אויפן מסחר מיט שאַרפע משקאות. צווישן זיי האָט זיך אויסגעטיילט וואַלענטין לעווי, א סוחר פון יאָר 1813, וואָס האָט זיך פאַרנומען אויך מיט משקאות-האנדל. אין יאָר 1823 האָט ער פאַרגרעסערט דעם מסחר און באַקומען א דערלויבעניש, אמת א צייטווייליקן, פאַר זיין האנדל מיט וויינען און אנדערע שאַרפע געטראַנקען. אין דער צייט פונעם אויפשטאַנד האָט ער באַקומען א דער־לויבעניש, א נישט באַגרענעצטן אין צייט. ער האָט אָנגעהערט צו דער גרופע אויפגעקלערטע אידן, וואָס האָבן געטראָגן אייראָפּעאישע קליידער, באַהערשט פראַנצויזיש און דייטש און זיינע קינדער האָבן געלערנט אין דער אַלגעמיינער שולע און אין פּריוואַטע קריסטלעכע דערציאונגס־אנשטאַלטן. אויף דעם סמך האָט ער געבעטן א דערלויבעניש צו וואוינען אין קריסטלעכן טייל שטאָט, אויף מאַריאַנסקע-גאַס, וואו ער האָט אויך געדינגען א געשעפט. מיט זיין בקשה האָט זיך פאַרנומען די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע שוין נאָכן אויפשטאַנד און באַשלאָסן דעם 20־טן מערץ 1832 צוצוטיילן אים א דערלויבעניש אויף מסחר און וואוינונג אין קריסטלעכן טייל שטאָט.

אין די דרייסיקער יאָרן לאָזט זיך באַמערקן א פּראָצעס צווישן די אידישע סוחרים אַרויסצוגיין פון די ענגע גרענעצן פון אידישן פערטל. זייערע געשעפטן האָבן זיך אַנטוויקלט, זיי האָבן שוין געקענט פּויליש, און א טייל — אויך דייטש און פראַנצויזיש.

צוליב זייערע אָפטע נסיעות קיין וואַרשע און קיין אויסלאַנד, האָבן זיי אָנגעטאָן אייראָפּעאישע מלבושים און אָנגעהויבן געבן די קינדער, אויסער א אידישע דערציאונג, אויך אַן אַלגעמיינע. א סך פון זיי האָבן געשיקט די קינדער אין דער אַלגעמיינער שולע; נאָך אין יאָר 1822 האָט, אויף דער השתדלות פון לודוויג מאַמראָט, די קהילה באַקומען א רעגירונגס-דערלויבעניש צו עפענען א אידישע שולע, אָבער צוליבן קעגנשטעלן זיך פון הרב אשכנזי איז מען געווען געצוואונגען די דערלויבענעש נישט אויסצונוצן. פון איין שריפט דערוויסן מיר זיך, אז נישט ווייניק פון די רייכע סוחרים האָבן געשיקט שטודירן זייערע זין און טעכטער אין ברעסלוי אָדער אין בערלין.

פאַרלייכטערונגען

נאָכן אויפשטאַנד האָבן די מאַכט-אָרגאַנען מילדער זיך באַצויגן אין די ענינים פון קאָנסענסן און וואוינונגס-רעכט אויסער דעם אידישן פערטל, און די מערהייט בקשות פון יאָר 1832 זיינען געוואָרן דערליידיקט פּאָזיטיוו, נישט געקוקט אויף די אַפּעלאַציעס פון שטאָטראַט. ס'זיינען אויך געווען פאַלן, אז דער סוחרים-פאַרבאַנד האָט נישט אַפּגעזאָגט אַריינצונעמען דעם פּעטענט אין דער סוחרישער-רשימה.

אקעגן דעם סומך זיין זיך פון שטאָטראַט אויפן הסכם פון יאָר 1788, האָבן די אידן אָנגעוויזן אויף דער ענדערונג פון מצב און די באַדינגונגען. די אידן טראָגן אויף זיך דעם עול פון אַלע שטייערן און אָפּצאָלן, ווי אלע איינוואוינער. מ'דאַרף זיי נישט באַטראַכטן אלס א פרעמדן

קערפער און דערלויבן זיי האנדלען און ארבעטן אין אלע שטאָט־טיילן. אָט דער מאָטיוו האָט נישט איין מאָל געפונען אן אָפּן אויער ביים העכערן באאמטנטום אין ווארשע.

אין זיין בקשה פון 10.12.1832 טענהט דער אידישער סוחר מאָריץ ראָזען, אז דער פאקט, וואָס ער האָט שוין עטלעכע מאָל באקומען א דערלויבעניש באַווייזט די אומבארעכטיקטקייט סומך צו זיין זיך אויף דער קאָמפּעלענציע. זי איז אין קעגנזאץ צו די מדינה־געזעצן, וואָס פארפליכטן איין מאָס לגבי אלע איינוואוינער.

אין יענע יאָרן טרעפן מיר זיך אָן מיט א דערשיינונג פון פאראינטערעסירטקייט לטובת אידן. די בירגער, אין וועמענס הייזער ס'האָבן געוואוינט אידן, האָבן אָנגעהויבן זיך ווענדן צו דער מאכט מיט בקשות נישט ארויסצוטרייבן די לאָקאטאָרן, כדי דאָס זאָל נישט גורם זיין קיין שאָדן די קריסטלעכע אייגנטימער. אנדערע האָבן אויפגעוויזן, אז זיי האָבן אריינגעלייגט גרויסע סומעס ביים רעמאָנטירן זייערע הייזער, ביים איבערארבעטן זיי אויף געוועלבער אָדער פאבריקן, וואָס זיי האָבן פארדינגען צו אידן. עס זיינען אויך געווען קריסטלעכע הויז־אייגנטימער, וואָס האָבן געבעטן דערלויבענישן פאר אידישע לאָקאטאָרן, וואָס ווילן כלומרשט איינאָרדענען וואר־שטאטן אָדער פאבריקן.

אין די יאָרן 1830—1832 האָבן אידישע סוחרים אָנגעהויבן שאפן אויך ווארשטאטן, וואָס זיינען מיט דער צייט פארוואנדלט געוואָרן אין פאבריקן. למשל: יוסף צעלענקעוויטש האָט אָנגהויבן מיט מסחר אין קאליש אין יאָר 1817. אין משך פון דער צייט האָט ער איינגעאָרדנט אין צוויי קריסטלעכע הייזער אין א ווארשעווער פאָרשטאָט א וועב־פאבריק — אָן דער שטיצע פון דער רעגירונג — אויסגעשטאַט מיט אינסטרומענטן און מאשינען. ווען ער האָט אין יאָר 1832 געבעטן א דערלויבעניש צו וואוינען אויף א קריסטלעכער גאס און איינאָרדענען דאָרט א סקלאד, האָבן די אָרטיקע מאכט־אָרגאנען אים אָפּגעזאָגט.

שמעון פערלע, א אידישער וועבער־מייסטער און א מיטגליד פון וועבער־צעך, האָט געארבעט ביי אנדערע אין ווארשטאטן. מיט דער צייט האָט ער איינגעאָרדנט אן אייגענעם ווארשטאט און באשעפטיקט אויך א געוויסע צאָל וועבער פון דרויסן. דער פארנעם פון זיינע געשעפטן איז אַלץ גרעסער געוואָרן. ער איז צוגעטראָטן אָרגאניזירן א פאבריק און געבעטן א דערלויבעניש אויפצושטעלן זי אויף א קריסטלעכער גאס. ווינצענטי פזשעכאצקי, הויז־אייגנטימער נומער 441, האָט אים פארדינגען א טייל פון זיין הויז. פערלע האָט באטאָנט, אז ער איז אייראָפּעאיש געקליידט, רעדט פויליש און איז א מיטגליד פון וועבער־צעך. אין די דרייסיקער־פערציקער יאָרן האָט שמעון פערלע איינגעאָרדנט נאָך צוויי ווארשטאטן און ארויסגעגעבן רוישטאָף צום באארבעטן צוויי וועבער אין דאָרף דאָברא־מאלאָ נעבן קאליש. ער האָט זיך קוואליפיצירט ביים אויסארבעטן באטיסט, פארבן קרעטאָנען. זיין פראָדוקציע איז כסדר געוואקסן. אין יאָר 1863 האָט ער געגעבן ארבעט 21 וועבער־ווארשטאטן און באשעפטיקט 40 ארבעטער.

אז מ'האָט אים געוואָלט באזייטיקן פון דער קריסטלעכער געגנט, האָט ער אויפגעוויזן די מאכט־אָרגאנען, אז ער גיט פרנסה פאר וועבער פון קאליש און איר סביבה. ער איז געווען פון די ערשטע אידן, וואָס האָט אויפגעשטעלט א פאבריק פון בענדער און לענטעס, נאָכדעם ווי אזא פאבריק איז פארלייגט געוואָרן דורכן דייטש בוהלעגער. אין יאָר 1859 האָט ער אויך געשאפן אן אונטערנעמונג צום פארבן וועב און אויסגעהאלטן די קאָנקורענץ מיט 3 דייטשע פאבריקן אויף פארבן וועב.

צו די ערשטע אידישע פאבריקאנטן דארף מען צורעכענען דוד שפיר. ער האָט געשאפן א פאבריק פון בענדער און לענטעס, אויך אין פזשעכאָצקיס הויז. דער שטאָטראט האָט געשיקט צום אייגנטימער אן עקסמיסיע־באפעל, מיטן מאָטיוו, אז אויף דער גאס טאָרן נישט וואוינען קיין אידן. עס האָבן זיך אָנגעהויבן לאנגע אונטערהאנדלונגען. אין דעם זעלבן הויז וואוינען דאָך אידן שוין פון יאָרן. שפיר האָט אויפגעוויזן, אז ער האָט נישט בדעה דאָרט צו וואוינען. ער האָט בלויז געדונגען דארט א גרויסן זאל אויף א פאבריק. אין דעם אידישן פערטל איז נישטאָ קיין פאסיקער זאל פאר אזא פאבריק. דער שטאָטראט האָט געטענהט, אז די פאבריק דינט ווי א מאסקע פאר אנדערע באדערפענישן. שפיר האָט זיך נישט דערשראָקן און אפעלירט אין ווארשע, ביז ער האָט סוף־סוף באַקומען די דערלויבעניש.

צווישן די ערשטע פאבריקאנטן געפינט זיך אויך פאביאן היימאן, א הענטשקע־נייער. ער

האָט געעפנט א געשעפט אין דער קריסטלעכער געגנט, און אין א צייט ארום — אויך א פאבריק. זיין פראָדוקציע איז געוואָרן בארימט אויך אויסער קאליש.

כדי צו פארלייכטערן די אינדוסטריעלער, וואָס האָבן אָנגעויבן אויפשטעלן פאבריקן אין קאליש, האָט די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע געעפנט אין יאָר 1824 א בוימוואָל־סקלאַד ביים סוחר שנער. דאָרט האָט מען פארקויפט שפּין־בוימוואָל פון אימפּאָרט. די פאבריקאנטן האָט מען גאראנטירט באשטימטע קויף־באדינגונגען, וועלכע זיינען געבונדן מיט די טערמינען פון זייער באזעצן זיך און דעם אופן פון צאָלן — מיט מזומנים אָדער אויף קרעדיט — אלץ לויטן הסכם.

גרויסע סוחרים

אין סוף פון די דרייסיקער יאָרן האָט אין די אידישע סוחרים־קרייזן זיך אָנגעזעצן דוד לאנדא. ער מיט זיין פרוי ערנעסטינע האָבן געקויפט אין צענטער שטאָט א הויז (נומער 26) פאר 80,000 גילדן. דערפאר ווייל ער איז געווען אייראָפּעאיש געקליידט, געשיקט זיינע קינדער אין אַן אלגעמיינער שולע און אין שטוב האָט ער גערעדט פויליש, האָט ער באקומען א דערלויבעניש צו קויפן דאָס הויז און צו וואוינען אין אים. אין קאליש האָט ער זיך פארנומען מיט מסחר און ער האָט זיך פאראינטערעסירט מיט דער לאָדזשער וועב־אינדוסטרי, וועלכע איז דעמאָלט געווען ביים אָנהויב פון איר אנטוויקלונג. אין יאָר 1833 האָט ער באקומען א דערלויבעניש איינצוואָרדענען אין לאָדז א סקלאַד פון שפּין־וואָל. די דייטשע פאבריקאנטן און וועבער האָבן געשיקט אָנקלאַגעס און געטענהט, אז „די אידן קומען קיין לאָדזש, כדי צו מאכן אלערליי אפערעס". אָבער זיי האָט זיך גאָרנישט איינגעגעבן. אין יאָר 1848 האָט לאנדא, קעגן ווילן פון דער שטאָט לאָדזש, איינגעאָרדנט א וועב־פאבריק און אינוועסטירט אין איר 50,000 רובל. די אונטערנעמונג איז געוואָרן געפירט דורך זיין זון שמואל. ער אליין האָט ווייטער געפירט זיין מסחר אין קאליש. די פאבריק האָט נישט מצליח געווען. אין יאָר 1848 האָט ער זיך פארפלאָנטערט אין געלט־ענינים. לאנדא האָט פארבעטן פון ענגלאנד א ספעציאליסט און צוויי טעכניקער. אָבער אויך זיי האָבן נישט געראטעוועט די לאגע. אין יאָר 1862 האָט מען די פאבריק פארמאכט און זי איז פארקויפט געוואָרן צו שייבלערן אין יאָר 1878. דאקעגן לאנדאס געשעפטן אין קאליש האָבן זיך אנטוויקלט.

א סוחר מיט איניציאטיוו און שוואונג איז געווען שמואל יחזקאל זאלצמאַן. אויך ער האָט געהאלטן א סקלאַד פון שפּין־וואָל אין לאָדז. שפּעטער האָט ער זיך פארנומען מיטן ארענדירן די הכנסות פון די באַדערפעניש־אָפּצאָלן אין קאליש. וועגן פארנעם פונעם שפּין־וואָל־אימפּאָרט רעדט די סומע 18,000 צאָל־געלט, וואָס ער האָט אריינגעטראָגן אין יאָר 1840. די מאכט האָט אָפּגעשאצט זיין טעטיקייט און זי אָפּגעמערקט אלס א פּאָזיטיווע און ווירקזאמע לטובת דעם אנטוויקלונג פון דער לאָדזשער אינדוסטרי. ער האָט געהאנדלט מיט וועב, ארענדירט שענקען, געבויט הייזער און פארנומען זיך מיט לאנדווירטשאפט.

אין יענער תקופה האָט זיך באוויזן א גרופע אויפגעקלערטע אידן (Żydzi cywilizowani). אונטערן איינפלוס פון דער אויפקלערונג, וואָס איז פון דייטשלאנד אריינגעדרונגען קיין קאליש, דער גרענעץ־שטאָט, פריער ווי אין אנדערע טיילן פוילן — האָבן זיי זיך אָנגעהויבן צופּאסן צום גוישן לעבנס־שטייגער. זיי האָבן גערעדט און געשריבן דייטש און פויליש און זיך באמיט אויסערלעך זיך נישט אונטערצושיידן פון דער קריסטלעכער באפעלקערונג. אויף דעם סמך האָבן זיי געבעטן ביי דער מאכט רעכט צו וואוינען און פירן געשעפטן אין די קריסטלעכע גאסן. ארום דעם ענין האָבן זיי געפירט א שווערן קאמף מיטן שטאָטראט און מיט דער צענטראלער מאכט אין ווארשע. נישט איינער פון זיי האָט, מיט דער פארמיטלונג פון קאָמיסאריאט, זיך געווענדעט צום קעניג פון פוילן — דעם צאר אין פעטערבורג.

צווישן די פּעטענטן זיינען געווען א סך הורט־סוחרים, וואָס האָבן בעיקר געהאנדלט מיט שארפע אימפּאָרט־געטראנקען, שפּייז־פּראָדוקטן, זייד, וועב פון דייטשלאנד און פון ענגלאנד. זיי זיינען געווען ליפעראנטן פאר דער מאכט און פארן מיליטער, ארענדאטאָרן פון לאָטעריע־אונטערנעמונגען און פון מלוכהשע הכנסות. על פי רוב האָבן די מאכט־אָרגאנען אָפּגעוואָרפן די בקשות, ס'זיינען אָבער געווען אידן, וואָס האָבן געפאָדערט פון דער מאכט א גענויע אויפקלערונג פאר וואָס מ'האָט זיי געענטפערט נעגאטיוו.

א שווערע פראגע פון יורידישן שטאנדפּונקט איז געווען דער ענין מיט אידישע הענדלער, וואָס האָבן אויפגעשטעלט אין די קריסטלעכע גאסן, באזונדערס אין צענטער שטאָט, קיאָסקן

פון צעלניק, זיסוואַרג א.ד.ג. מיר לייענען אין זייערע ווענדונגען דירעקט צום גענעראַל גאַלאָווין, לייטער פון דער קאָמיסיע פאַר אינערלעכע ענינים אין וואַרשע, אַז די פּאָליציי פירט זיך לגבי זיי אַנגרייפעריש און אכזריותדיק.

די צאָל בקשות איז אַלץ געוואַקסן. די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע האָט צו וויסן געטאָן דעם 2.6.1832 וועגן אנולירן אַלע דערלויבענישן, וואָס די „קולטורעלע״ אידן האָבן באַקומען צו וואוינען אין דער קריסטלעכער געגנט. לויטן דעקרעט פון 7.8.1828 מעגן אידן וואוינען אין די הייזער און גאַסן, וואו זיי האָבן פריער געוואוינט, כל זמן ס׳איז נישט באַשטימט קיין אידישער פּערטל. דערפאַר ווייל די צאָל רעקאָמענדאַציעס צו באַקומען אַזעלכע דערלויבענישן ווערט אַלץ גרעסער, האָט די קאָמיסיע באַשלאָסן נישט אַרויסצוגעבן נייע דערלויבענישן, דאַקעגן די אידן, וואָס וואוינען שוין לאַנג אין די קריסטלעכע גאַסן, וועלן ווייטער דאָרט בלייבן, ביז ס׳וועט ענדגילטיק ווערן פעסטגעשטעלט די גרענעץ פון אידישן פּערטל. די אידן האָבן אָבער ווייטער אַנגעגעבן בקשות וועגן וואוינונגס־דערלויבענישן אין קריסטלעכע הייזער און גאַסן.

אין אַפּריל 1834 האָט דער שטאָטראַט באַפוילן 20 אידן, סוחרים און סתם לאָקאַטאָרן, אַז זיי זאָלן אין משך פון 3 ביז 8 טעג פאַרלאָזן זייערע וואוינונגען אין קריסטלעכע הייזער; אויב זיי וועלן נישט פאָלגן, וועלן זיי ווערן באַזייטיקט דורך פּאָליציי.

די קהילה־אָנפירונג האָט זיך באַמיט אָפּצוראַטעווען די אידישע תושבים פון אַן עקאָנאָמישן חורבן. דעם 29־טן אַפּריל 1834 האָבן די ראשי־הקהילה זיך געווענדעט וועגן דעם צו דער וואָיעוואָדישער קאָמיסיע און געבעטן צו נעמען אין אַכט דעם שווערן צושטאַנד צוליב דער ענגשאַפט אין אידישן פּערטל, וואָס איז אויך געשעדיקט געוואָרן דורך שריפות.

דעם 26־טן מאַי האָט די קאָמיסיע געענטפערט מיט אַ שאַרפן טאָן און אַפילו געטאַדלט די קהילה־אָנפירער, אַז זייער ביטע „באַווייזט, אַז די קהילה־אָנפירונג ווייסט מסתמא, אַז דער אידישער פּערטל אין קאַליש עקזיסטירט שוין הונדערטער יאָרן, אַז אַ פרעמדן איד איז דאָ פאַרווערט צו וואוינען, און זיי וויסן געוויס אויך, אַז מיט אַ לאַנגער צייט צוריק האָבן אין שטאָט זיך געפונען בלויז איינצלנע פאַמיליעס און זיי האָבן געוואוינט אויפן פּלאַץ, וואָס איז פאַר זיי געוואָרן באַשטימט״. דאָס אַריינדרינגען פון אידן אין קריסטלעכע געגנטן איז, לויטן ענטפער, אַ נישט־געזעצלעכע האַנדלונג, הגם די אַרטיקלען און די העכערע מאַכט־אָרגאַנען האָבן אַנערקענט דעם פאַקט, אַז דער אידישער פּערטל נעמט נישט אַריין אין זיך אַלע אידן. די מאַכט האָט באַשטימט נאָך אַ ריי גאַסן, אין וועלכע אידן וועלן מעגן וואוינען לויט דערלויבענישן. כדי די פּאָליציי זאָל האָבן אַן אויג אויף יעדן אידן, וואָס גייט אַריין אין אַ דירה אויף די גאַסן, אָדער ער ציט זיך אַרויס, איז אויף דער קהלה־אָנפירונג אַרויפגעלייגט געוואָרן די פליכט צו מעלדן 3 מאָל אין שול, אַז יעדער, איד, וואָס וועט זיך איבערציען אָן אַ דערלויבעניש, וועט ווערן אַרויסגעטריבן דורך דער פּאָליציי און באַשטראָפט ווערן אָן קיין שום טענות מיט 100 גילדן.

„די קאָמיסיע וועט נישט קענען פאַרשווייגן דעם ענין. זי באַזיצט גענוגנדיקע באַווייזן אויף צו באַשולדיקן די קהילה־אָנפירונג אין גלייכגילטיקייט, באַזונדערס וואָס שייך דעם באַזעצן זיך פון פרעמדע אידן אין שטאָט, אַ זאַך, וואָס ברענגט זיי נאָר שאָדן. די קאָמיסיע וועט נישט קענען מסכים זיין, אַז די אידן זאָלן זיך פאַרשפּרייטן איבער דער גאַנצער שטאָט, און דערפאַר איז זי געצוואונגען אָפּזאָגן אַרויסגעבן דערלויבענישן. פון איצט אָן וועט מען אָפּזאָגן יעדע ווענדונג וועגן באַקומען אַ וואוינונג אָדער אַ פּלאַץ אויף מסחר אין אַ קריסטלעך הויז, וואו ביז איצט האָט נישט געוואוינט קיין אידישער לאָקאַטאָר. די דאָזיקע שריט ווערן אָנגענומען דערפאַר, ווייל די קהילה־אָנפירונג איז נישט געווען אויפמערקזאַם צו דעם אַריינדרינגען פון פרעמדע אידן אין שטאָט אַריין, און מיט דעם האָט זי געבראַכט שאָדן זיך אַליין״. צום סוף טיילט מיט די קאָמיסיע, אַז זי וועט נישט פאַרווערן דעם שטאָטראַט צו רעקאָמענדירן פאַר איר אויף אָרנטלעכע אידן, וואָס וועלן זיך ווינטשן צו וואוינען אין קריסטלעכע הייזער, אין גאַסן דערלויבטע פאַר אידן. לויט דער מיינונג פון דער קאָמיסיע איז געוואונטשן, אַז די אידן זאָלן אויסנוצן דעם בוי־פאָנד און בויען הייזער. דערין וועט די מאַכט זיי אַרויסווייזן הילף.

דער ענטפער פון דער קאָמיסיע האָט קלאָר געמאַכט דער קהילה די שוועריקייטן, וואָס דער־וואַרטן אידן.

תיכף נאָכן דערהאלטן דעם דאָזיקן ענטפער, האָט די קהילה־אָנפירונג זיך געווענדעט דעם 30־טן מאי צום קאָמיסאר גענעראל פאשקיעוויטש מיט א פעטיציע פון פאָלגנדיקן אינהאלט:

„דער אויפזיכטס־ראט פון דער אידישער קהילה אין קאליש האָט די דרייסטקייט זיך צו ווענדן אין נאָמען פון די מיטגלידער צו זיין עקסעלענץ דעם קאָמיסאר אין טיפער הכנעה. פערציק יאָר וואוינען אידן, אויפן סמך פון געזעצן וואָס דער שטאָטראט האָט באשטימט, אויף א פלאַץ, פאר וועלכן מ'האָט באצאָלט דעם פרייז אין די יאָרן 1812, 1813; כדי זיי זאָלן נישט וואוינען אין ענגשאפט האָט דער שטאָטראט זיי צוגעגעבן גאסן אויף וואוינונגס־באדערפענישן. זיי בעטן זיין עקסעלענץ איבערלאָזן ביי די אידן די דירות, אין וועלכע זיי וואוינען.

דער אויפזיכט־ראט: גרשון דרעהער,
הערש ווארעצקי".

באשטעטיקונג פון וואוינרעכט

דאָס ביוראָ פונעם קאָמיסאר האָט געמאָלדן דער קהילה־אָנפירונג דעם 30.9.1834, אז ס'איז ארויסגעגעבן געוואָרן א פאראָרדנונג דער וואָיעוואָדישער קאָמיסיע אין קאליש איבערצולאָזן אין זייערע דירות די אידן, וואָס האבן אין יאָר 1833 געוואוינט אין די פארווערטע פאר אידן גאסן און נישט שטערן זיי צו דינגען געוועלבער אין די הייזער פון יענע גאסן.

נאָך פאָרן דערהאלטן דעם דאָזיקן ענטפער האָט די קהילה געגעבן דעם 20.7.1834 א באפול־מעכטיקונג, אונטערגעשריבן דורך גרשון דרעהער און הערש ווארעצקי, דעם קאלישער תושב ליפמאן ווארעצקי, אז ער זאָל פאָרן קיין ווארשע און אָפּגעבן דער צענטראלער מאכט צוויי ווענדונגען.

ליפמאן ווארעצקי איז א סך יאָרן געווען שתדלן פון דער קאלישער קהילה און אין ווארשע האָט ער געהאט פארבינדונגען אין די רעגירונגס־אמטן. דעם 27.7.1834 האָט ער אין נאָמען פון דער קהילה אָפּגעגעבן 2 בקשות צום קאָמיטעט פאר אינערלעכע ענינים. ער האָט בייגעלייגט א ריי עקסמיסיע־באפעלן, וואָס דער שטאָטראט האָט געשיקט צו פארשידענע אידן. צוליב דעם זיך דערנעענטערנדיקן ווינטער האָט ווארעצקי געבעטן אָפּלייגן דאָס אויספירן די באפעלן. אין קאליש עקזיסטירט נישט קיין אידישער פערטל. אויב ער וועט אפילו אנטשטיין, וועט ער נישט קענען אין זיך אריינגעמען 700 משפחות. די קריסטן זיינען נישט קעגן, אז אידן זאָלן ביי זיי וואוינען, בפרט ווען זיי האָבן שוועריקייטן ביים פארדינגען די וואוינונגען און געשעפטן. צו דער ווענדונג פון דער קהילה זענען נאָך בייגעלייגט די ווענדונגען פון מאיאָר ניעדזשעלסקי, וועלכער האָט אויפגעבויט א נייע הויז און ער איז פאראינטערעסירט אין לאָקאטאָרן, און פון ווינצענטי פזשעכאצקי, אן אייגנטימער פון צוויי הייזער, וועלכער בעט אויך צו פארלענגערן די וואוינונגס־דערלויבעניש פון די אידן, וואָס וואוינען ביי אים אין די הייזער.

אין דער קהילה־ווענדונג ווערן געבראכט אויך פאָלגנדיקע פאלן: וואלענטי לעווי, ישראל דוד מאמלאָק האָבן געבעטן א דערלויבעניש צו וואוינען אין קריסטלעכן טייל שטאָט; ישראל טענצער, הירש לייבל שפירא, פנחס מאמלאָק און מאנעס פישל, האָבן געבעטן דערלויבענישן צו האנדלען מיט משקאות, אָדער איבערפירן זייערע געשעפטן אין א קריסטלעכער גאס אויף א צווייטן אָרט.

דער קאָמיטעט פאר אינערלעכע ענינים האָט אָנגעפרעגט אין קאליש, צי דער איד ליפמאן ווארעצקי איז א באפולמעכטיקער פון דער קהילה. דער קאָמיטעט האָט אויך פארלאנגט די מיינונג פון דער וואָיעוואָדישער קאָמיסיע. דעם 27.9.1834 האָט די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע דער־קלערט, אז איר אויפגאבע איז צו שטיין אויף דער וואך פון די שטאָט־פריווילעגיעס און דערפאר האָט זי ארויסגעגעבן עקסמיסיע־באפעלן; בעת די לעצטע מהומות — דאָס ווערט געמיינט דער אויפשטאנד פון 1830 — זיינען אידן אריין אין הייזער, וואו קיין אידן האָבן קיינמאָל נישט געוואוינט. די קאָמיסיע איז מיט דעם אויך אויסן געווען צו באוועגן די אידן זיי זאָלן בויען הייזער אין דער אידישער געגנט, אויף די פלעצער וואָס דער שטאָטראט האָט געשטעלט אין זייער רשות; צוליב זייער אומווילן צו בויען הייזער און זייער ארייננדרינגען אין דער קריסט־לעכער שטאָט, דערפירן זיי צום הייבן פון דירה־געלט, און זיי צווינגען דערמיט, אז די האנט־ווערקער און פאבריקאנטן זאָלן פארלאָזן דעם פלאַץ; קיין דערלויבענישן אויף צו האנדלען מיט געטראנקען האָט מען נישט געגעבן, ווייל דער הסכם פון 1787 איז גילטיק; דער אידישער פערטל איז געוואָרן פארפלאנירט, אָבער נישט אויפגעבויט.

דער אדמיניסטראַטיווער ראַט ביים קאָמיטעט פאַר אינערלעכע ענינים האָט פאָרגעשלאָגן דעם 27.9.1834:

1. צו דערלויבן די קאַלישער אידן א געוויסע צייט צו וואוינען אין יענע הייזער און גאַסן, אין וועלכע זיי האָבן געוואוינט ביז איצט, און אויך צו דינגען דירות אין א קריסטלעך הויז. מען זאָל אָבער דערלויבן צו פירן מסחר בלויז אין איין קריסטלעך הויז.

2. דערלויבן איבערגיין אין קריסטלעכע הייזער בלויז די אידן, וואָס פאַרנעמען זיך מיט בכבודיקע פרנסות.

3. די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע דאַרף באַשטימען אין שטאָט געוויסע גאַסן, אין וועלכע אידן מעגן וואוינען.

4. די, וואָס באַזיצן דערלויבענישן צו האַנדלען מיט אימפּאָרטירטע שאַרפע געטראַנקען וועלן בלייבן אין די הייזער, אין וועלכע עס געפינען זיך זייערע געשעפטן ביז עס וועט ווערן באַשטימט דער אידישער פערטל. מען דאַרף נישט אַרויסגעבן קיין נייע דערלויבענישן, כּל־זמן דער סכסוך וועגן הסכם פון יאָר 1787 וועט נישט ווערן געלייזט אויף א געריכטלעכן וועג.

אויף די דאָזיקע פאָרשלאָגן האָט די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע געענטפערט דעם 12.10.1834: מיר האָבן קיינמאָל נישט געשטערט די אידן אַריבערצוגיין אין אידישן פערטל; די אידן האָבן באַהערשט כמעט א האַלבע שטאָט, פאַרכאַפּט דעם גאַנצן מסחר און די וואוינונגען, און צוליב זייער שטאַרקן פאַרמערן זיך איז שווער געווען זיי איינצואָרדנען אין אידישן פערטל, הגם קאַליש איז א שטאָט פון de non tolerandis Judaeis עקזיסטירט דאָרט שוין הונדערטער יאָרן א אידי־שער פערטל; אָבער די אידן האָט זיך יינגעגעבן אַריינצודרינגען אין די זיי פאַרבאָטענע גאַסן, און דערפאַר איז געוואונטשן, מיט דער הילף פון דער רעגירונגס־קאָמיסיע, א סוף צו מאַכן צו זייער אויסברייטערן זיך אין שטאָט; די אידן זיינען פאַרמעגלעך, זיי האָבן פאַרשידענע תחבולות און זיי זיינען פעאיק צו דערגרייכן אַלץ מיט אַלע מיטלען; אויב ס'וועט ווייטער אָנהאַלטן דער איצטיקער מצב, וועט קיין האַנטווערקער אָדער באַאַמטער נישט קענען באַקומען קיין וואוינונג; דער ציל פון דער קאָמיסיע איז צו פאַרמיידן דאָס אַריינדרינגען פון אידן פון אידישן פערטל אין די קריסטלעכע פאַר זיי פאַרבאָטענע גאַסן, און זי האָט נישט בדעה איבערצופירן די אידן, וואָס וואוינען שוין אין פאַרשידענע גאַסן — אין אידישן פערטל.

מ'דאַרף דערמוטיקן די אידן אויסצונוצן דעם בוי־פאָנד און בויען הייזער, אָבער די פאַרמעג־לעכע פון זיי דינגען מיט כיטרעקייט וואוינונגען און געשעפטן אָדער זיי קויפן הייזער אויף פרעמדע נעמען; די קאָמיסיע האָט נישט מסכים געווען מיטן פאָרשלאַג, אז די אידן זאָל ווערן דערלויבט איבערצוגיין פון איין דירה אין דער צווייטער אויף דער זעלבער גאַס; זי באַמיט זיך אכטונג צו געבן, אז די צענטראַלע גאַסן זאָלן נישט זיין פול מיט אידן; מען דאַרף באַשטי־מען, אז פון איצט אָן זאָל קיין איד נישט טאָרן דינגען א דירה אָדער א געוועלב אין א קריסטלעך הויז, אין וועלכן ס'האָט ביז איצט קיין איד נישט געוואוינט, אָדער נישט געהאַט קיין געשעפט; ווער עס ציט זיך אַריין אָן א דערלויבעניש, ווערט באַשטראָפט, די רעגירונגס־קאָמיסיע דאַרף באַשטעטיקן די דאָזיקע פאָרשלאָגן.

אינעם רעזולטאַט פונעם באַריכט פון וואָיעוואָדישן קאָמיטעט, האָט די אדמיניסטראַטיווע קאָמיסיע מיטגעטיילט דער קהילה־אָנפירונג אין קאַליש:

1. אידן, וואָס וואוינען ביז איצט אין די פאַר זיי פאַרבאָטענע גאַסן, קענען איבערגיין אין אַנדערע הייזער, אָבער נאָר אין דער גאַס, וואו זיי וואוינען.

2. איינאָרדנען און באַזיצן געוועלבער פון צייג און שטאָף אָן א וואוינונג מעגן נאָר יענע אידן, וואָס געפינען זיך שוין פון פריער אין יענע גאַסן און הייזער; נאָכדעם, ווי זיי גייען אוועק פון דאָרט, קענען אַנדערע אידן פירן דעם האַנדל אויפן זעלבן אָרט, אויף א ספּעציעלע דערלויבעניש.

3. א איד, וואָס וואוינט אויף א פאַרבאָטענער גאַס, טאָר נישט איבערגיין אין אַן אַנדערער פאַרבאָטענער גאַס, און ער טאָר נישט עפענען קיין נייע געשעפטן, אויסער דער צאָל געשעפטן, וועלכע געפינען זיך שוין דאָרט פון לאַנג.

אויף צו באַנוצן פּאָליציישע מיטלען קעגן אידן, וואָס וועלן אַריינדרינגען אָן דערלויבעניש און אין קעגנזאַץ צום אויבנגעזאָגטן, דאַרף נישט די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע קיין ספּעציעלע פולמאַכט.

די ווענדונג צו די אידן וועגן בויען הייזער האָט געפונען אָפּענע אויערן. א קורצע צייט נאָך דער מעלדונג פון דער רעגירונג, האָט מענדל קאָווער געבעטן א דערלויבעניש אויפצובויען צוויי געמויערטע הייזער אויף דער אידישער גאַס (נומער 30, 31). אין יאָר 1827 האָט נאָמבערג, א צוקער־סוחר אין קאליש, געבעטן א דערלויבעניש צו קויפן א פלאַץ אויף גראָצקע־גאַס, כדי דאָרט אויפצושטעלן א געמויערט הויז. דער שטאָטראַט האָט רעקאָמענדירט, הגם דער פלאַץ האָט זיך נישט געפונען אין געביט פון אידישן פערטל, און די גאַס איז נישט געווען באַזעצט; די אייגנטימער פונעם פלאַץ זיינען אָרעמע קריסטלעכע יורשים, וועלכע וועלן קיינמאָל נישט זיין ביכולת דאָרט צו בויען. אין וואַרשע האָט מען געפאָדערט א באַשטעטיקונג, אַז נאָמבערג איז אַן ערלעכער סוחר, אַז ער קען לייענען און שרייבן, שיקט זיינע קינדער אין דער אַלגעמיינער שולע און קליידט זיך אייראָפּעאיש.

היפּאָטעקן א באַזונדערע פראַגע זיינען געווען די קריסטלעכע הייזער, וואָס אידן האָבן איינגעצאָלט אויף זיי היפּאָטעקן און אויף דעם דאָזיקן יסוד האָבן זיי דאָרט געוואוינט. פאַקטיש האָט די היפּאָטעק געדינט אלס א גרזעצלעכע פאַרמאַסקירונג. איצט האָבן די אידן געפאָדערט דערלויבענישן צו קויפן די דאָזיקע הייזער. דער ערשטער פאַל איז געווען מיט סאַלאָמעטאַ היימאַן, פון דער היים זאַנדבערג, די פרוי פונעם הורט־סוחר אברהם היימאַן — פון די ערשטע אויפגעקלערטע אידן. דעם 15.10.1837 האָט זי געבעטן אייגנטום־רעכט אויף 4 הייזער אין פאָרשטאָט, וועלכע זי האָט געקויפט פאַר 60,000 גילדן. זי האָט באַקומען פון שטאָטראַט די דערלויבעניש, דערפאַר ווייל די הייזער וועלן זיך געפינען אין אידישן פערטל. די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע האָט אָבער אָפּגעוואָרפן איר ווענדונג. ווען היימאַן האָט געבעטן א מאָטיווירונג, האָט מען אים געענטפערט, אַז מ'קען אים נישט אַרויסגעבן א דערלויבעניש, כל זמן עס איז נישטאָ קיין גענויער פּלאַן פון אידישן פערטל. נאָך א צווייטער אַפּעלאַציע, האָט ער דעם 28.7.1839 באַקומען א מעלדונג, אַז דער פאָרשטאָט געפינט זיך אין אידישן פערטל און דערפאַר וועט ער באַקומען די דערלויבעניש, מיטן תנאי, אַז ער זאָל בויען א געמויערט הויז אָנשטאָט דעם הילצערנעם.

די מאַכט האָט באַזונדערס באַשווערט דאָס אַרויסגעבן אייגנטום־רעכט אויף א הויז, וואָס אידן האָבן געבאָרגט געלט אויף דער היפּאָטעק צום קריסטלעכן הויז־אייגנטימער, אפילו ווען דער איד האָט דערקלערט, אַז ער האָט בדעה צו רעמאָנטירן דאָס הויז און אַרויפצובויען א צווייטן שטאָק, ווי די ווענדונג פון הורט־סוחר אליהו מאַמלאָק צו באַקומען אייגנטום־רעכט אויף א הויז אין צענטער שטאָט. די קאָמיסיע האָט אָפּגעוואָרפן זיין ווענדונג, הגם דער שטאָטראַט האָט זי רעקאָמענדירט און באַשטעטיקט, אַז ער איז א „קולטורעלער" איד, רעדט פויליש און לערנט זיינע קינדער אין דער אַלגעמיינער שולע.

די קאָמיסיע האָט זיך סומך געווען אויף א געזעץ פון די צייטן פון וואַרשעווער פירשטנטום, לויט וועלכן אידן טאָרן נישט קויפן הייזער אין שטעט, אָדער באַקומען אייגנטום־רעכט אויף הייזער צוליב נישט באַצאָלטע היפּאָטעק־חובות.

דער קאַלישער רעיענט פראַנציזשעק נאָוואַשעלסקי איז באַשטראָפט געוואָרן דורכן געריכט דערפאַר, ווייל ער האָט אין גיטער־בוך פאַרשריבן, אַז דער קריסט ליובאָיעווסקי האָט באַקומען פונעם איד הערץ אין קאַליש א היפּאָטעקן־הלוואה אויף זיין הויז אין דער סומע פון 16,000 גילדן אויף א צייט פון 20 יאָר און אים איבערגעגעבן אויף דער תקופה אַלע אייגנטום־רעכט. ווען הערץ האָט געבעטן א דערלויבעניש צו בויען און באַקומען א הלוואה פון בויפאָנד, איז אין דער דערלויבעניש איינגעשריבן געוואָרן א תנאי, אַז נאָך הערצן וועט קיינער נישט טאָרן וואוינען אין דעם הויז.

אין פלאַנטער פון פאַראָרדענונגען, דעקרעטן און געזעצן, אַרויסגעגעבענע אין וואַרשע, האָט דער שטאָטראַט אין סעפטעמבער 1839 זיך אָנגעשטויסן אויף א לעכערלעכע פראַגע: קאַלישער אידן האָבן חתונה מיט פרויען, איינוואוינערס פון פוילן, און זיי פאָדערן מ'זאָל זיי איינשרייבן אינעם בוך פון די סטאַבילע איינוואוינער אין קאַליש. לויט די שטאָט־געזעצן, ווי עס טענהט דער שטאָטראַט, טאָרן קיין פרעמדע אידן זיך נישט באַזעצן אין קאַליש און אויף א שטח פון 3 מייל פון דער גרענעץ (קאַליש געפינט זיך אין געביט פון אָט די 3 מייל). דער שטאָטראַט האָט געבעטן פון וואַרשע א גענויע אינסטרוקציע וועגן דעם ענין.

דעם 20.9.1839 איז אָנגעקומען דער ענטפער פון דער יורידישער אָפּטיילונג אין דער אינערן־קאָמיסיע אין ווארשע. לויטן פּאַראַגראַף 181 פונעם בירגער־קאָדעקס דאַרף די פּרוי גיין נאָכן מאַן. דערפאַר מעגן די אידישע פּרויען, וואָס האָבן חתונה מיט קאַלישער אידן, וואוינען אין שטאָט און פאַררעגיסטירט ווערן אינעם בוך פון דער סטאַבילער באַפעלקערונג.

מיט מער שטרענגקייט זיינען אַדורכגעפירט געוואָרן די אינסטרוקציעס פון יאָר 1834 אין ענין פון וואוינונגס־רעכט פאַר אידן אין קריסטלעכע גאַסן. די עקסמיסיע־פּאַראָרדענונגען זיינען פּינקטלעכער געוואָרן אויסגעפירט דורך דער פּאָליציי.

אין יאָר 1844 איז אויפגעלייזט געוואָרן די קאַלישער גובערניע. קאַליש מיט דער אומגעגנט זיינען געוואָרן איינגעשלאָסן אין דער גובערניע ווארשע. צום גליק — פון עקאָנאָמישן שטאַנד־פּונקט — זיינען אין שטאָט געבליבן די געריכטן, וועמענס יוריסדיקציע ס׳האָט געגרייכט ביז טשענסטאָכאָוו און די וואַלד־ירידים. אויף איין געביט איז פאָרגעקומען אַן ענדערונג: אין דער קריסטלעכער געגנט זיינען פריי געוואָרן אַ סך דירות פון די אַמטן־אָנגעשטעלטע, וועלכע האָבן פאַרלאָזט די שטאָט. דעם דאָזיקן פּאַקט האָבן אויסגענוצט די אידן, וואָס האָבן געוואָלט אַריבער־גיין אין קריסטלעכע גאַסן, און זיי זיינען געוואָרן אונטערגעהאַלטן אויך דורך די קריסטן, אייגנ־טימער פון די פּרייע דירות. זיי האָבן זיך משתדל געווען פאַר די אידן ביי דער שטאָט־פאַר־וואַלטונג אָדער ביי די מאַכט־אָרגאַנען.

די אָרטיקע מאַכט־אָרגאַנען האָבן אָבער נישט אויפגעהערט פאָדערן פון די אידן פריי צו מאַכן די דירות אין די קריסטלעכע הייזער. די אידן האָבן פאַרפּלייצט דעם גובערניאַלן אַמט מיט אַפּעלאַציעס. דאָרט האָט מען געפאָדערט פון שטאַטראַט אויפקלערונגען, פאַרוואָס מען פאַרוואַרט זיי צו וואוינען אין זייערע דירות. צענדליקער בקשות און אַפּעלאַציעס זיינען געשיקט געוואָרן פון קאַליש קיין ווארשע און צוריק. מיר וועלן ברענגען בלויז איין ביישפּיל, כדי צו שילדערן דעם מצב פון די אידן, וואָס האָבן געוואוינט מחוץ פון אידישן פערטל.

יאַאַכים קעמפּנער האָט געוואוינט אין אַ קריסטלעך הויז אין אַ פאָרשטאָט און אויך געפירט אַן אכסניה אויפן סמך פון אַ דערלויבעניש, וואָס ער האָט דעם 11.6.1823 באַקומען פון וואָיעוואָ־דישן קאָמיטעט אין קאַליש. ער האָט געוואוינט אין דעם הויז ביזן 1־טן יולי 1839. אין צווישנ־צייט האָט דער אייגנטימער פון הויז אים געבעטן אַרויסצוגיין פון דער דירה אויף עטלעכע חדשים, כדי אַדורכצופירן אַ רעמאָנט. נאָכן רעמאָנט איז ער צוריק אַריין אין דער דירה. דאַן האָט ער באַקומען פון דער גובערניאַלער רעגירונג אַן עקסמיסיע־באַפעל דערפאַר, ווייל ער האָט נישט אָפּגעהיטן די ריינקייט און ער איז אַריין אין דער דירה ביינאַכט. אין אַמט האָט מען אים געזאָגט, אַז אין מאָמענט, ווען ער האָט פאַרלאָזט די דירה, איז אויסגעגאַנגען די גילטיקייט פון זיין דערלויבעניש. דער מענטש איז אַלט געווען 70 יאָר. צוויי מאָל האָט מען אים באַזייטיקט אין ווינטער, צוזאַמען מיט זיינע אייניקלעך. נאָך פיל באַמיאונגען האָט מען זיין וואוין־רעכט פאַרלענגערט ביזן 1.4 אויפן סמך פון אַ מעדיצינישער באַשטעטיקונג פון 24.1.1840, וואָס שטעלט פעסט, אַז צוליב אַן אָפּעראַציע אין רעכטן פוס איז ער נישט אַרבעטספעאיק. אַ פאַרצווייפלטער האָט ער זיך געווענדעט צו דער אינערן־קאָמיסיע אין ווארשע: ער איז אַ זקן, אַ קאַליקע און וואוינט ביי זיין טאָכטער, וואָס האָט אַן איינפאָר־הויז פאַר אידן; ס׳איז נישט ריכטיק, אַז אין דער אכסניה איז נישט געווען ריין. באַוואוסטע סוחרים אין ווארשע קענען באַשטעטיקן, אַז גראָד צוליב דער ריינקייט און דער אָרדענונג האַלטן זיי זיך אויף ביי אים אין שטוב; אין דער צייט פון אויפשטאַנד (1831) האָט מען אים פאַרשאַפט פיל שאָדנס און קיין אַנטשעדיקונג האָט ער נישט באַקומען; אין יאָר 1835, בעת די מאַנעוורעס אין קאַליש, האָט מיליטער פאַרנומען זיין דירה און אויך אַ שטאַל מיט אַ וועגענער־שאָפּע און נישט באַצאָלט אים קיין שכירות אויף אַ סומע פון 523 גילדן.

די אינערן־קאָמיסיע האָט איבערגעשיקט די בקשה צום גובערניאַלן אַמט אין קאַליש און געבעטן אַרויסזאָגן אַ מיינונג. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאָרעספּאָנדענץ צווישן דיביידע אינס־טאַנצן. דער גובערניאַלער אַמט האָט באַשטעטיקט דעם פּאַקטן־מאַטעריאַל אין קעמפּנערס ביטע, כּעסטשטעלנדיק אָבער, אַז ער האָט געדאַרפט בעטן אַ נייע דערלויבעניש; קעמפּנער קען נישט וואוינען נאָענט פון די מאַכט־בנינים, ווייל ביי אים האַלטן זיך אויף אידן פון פאַרשידענע ערטער, און דאָס איז גורם צו אומריינקייט; דורך די ענדערונגען אין זיין דירה איז זי פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ נייער דירה, וואָס פאָדערט אַ נייע דערלויבעניש; קעמפּנער איז נישט קיין

„קולטורעלער איד" און דערפאר פארלאנגט דער שטאַטראַט, אז מ׳זאָל אים איבערפירן אין אידישן פערטל.

דאקעגן דער אדמיניסטראַטיווער־ראַט ביי דער אינערן־קאָמיסיע אין ווארשע האָט פעסט־געשטעלט אין זיין באשלוס, וואָס איז צוגעגרייט געוואָרן דורך דער געזעצגעבערישער אָפּטיילונג, אז די מאכט־אָרגאנען אין קאליש זיינען נישט געווען באפולמעכטיקט ארויסצוטרייבן קעמפנערן פון דער דירה. זיי האָבן אָנגעוויזן אויפן באשלוס פון דער אדמיניסטראַטיווער קאָמיסיע דעם 13־טן אָקטאָבער 1833, וואָס האָט באפוילן מבטל צו מאכן די באשלוסן וועגן איינפירן אידישע פערטלען און די אלע שריט, וואָס זיינען געוואָרן אָנגענומען איבערצופירן די אידן. לויט די רעגירונגס־פאראָרדנונגען פון 20.5.1834 טאָרן נישט די מאכט־אָרגאנען ארויסטרייבן די אידן, וואָס וואוינען אין די פארבאָטענע פאר זיי גאסן. קעמפנער וואוינט אין א קריסטלעך הויז אויפן סמך פון א דערלויבעניש פון יאָר 1823. דאָס, וואָס ער האָט פארלאָזט די דירה בעתן רעמאָנט באדייט נישט, אז ער האָט בכלל פארלאָזט די דירה און דערפאר איז דאָס נישט מבטל די דער־לויבעניש, בארעכטיקט נישט קיין עקסמיסיע־באפעל און ער מעג ווייטער וואוינען אין דער דירה; אויפן יסוד פון דער מיינונג פון דער געזעצגעבערישער אָפּטיילונג ווערט דער גובערניאַל אמט אויפגעפאָדערט איבערצולאָזן קעמפנערן אין זיין וואוינונג.

פון אָט דעם ביישפּיל קענען מיר פארשטיין די כסדרדיקע זאָרג פון די קאלישער אידן צוליב דער פיינטלעכער באציאונג פון שטאַטראַט און די פארשידענע פאקטאָרן, וואָס האָבן משפיע געווען אויף די מאכט־אָרגאנען צו רודפן די אידן אויף פארשידענע אופנים.

קעמפנער איז נישט דער איינציקער פאל אין די ארכיוו־טעקעס; פאראַן דאָרט צענדליקער דאָקומענטן פון ענלעכע פאלן.

ווען ס׳איז פארעפנטלעכט געוואָרן דאָס געזעץ, וואָס פארווערט אידן צו וואוינען אין די שטעט נעבן דער גרענעץ, האָבן די קריסטלעכע האנטווערקער־פארבאנדן אָנגעהויבן ארויסצוטרייבן די אידישע האנטווערקער, כאָטש זיי האָבן געוואוינט אין שטאָט נאָך פארן פארבאָט.

לגבי דעם בוכבינדער מארקוס גאָלדבלום, א קאַלישער תושב פון יאָר 1833, האָט דער גובער־ניאַל אמט געפּסקנט, אז ער האָט נישט קיין רעכט צו וואוינען אין שטאָט און ער דאַרף זי פארלאָזן. דער שניידער־צעך האָט געפאָדערט ארויסצוטרייבן דעם אידישן שניידער מאָריץ זשעליקאָווסקי, ער האָט אָבער באוויזן אין זיין בקשה, אז ער איז א „מייסטער", געקומען אין יאָר 1839 און ער איז פאררעגיסטירט אין די באפעלקערונג־ביכער אלס סטאבילער תושב. דער אדמיניסטראַטיווער ראַט אין ווארשע האָט באשלאָסן, אז דאָס געזעץ וועגן אידישן וואוין־רעכט אויף די גרענעץ־געביטן איז נישט חל אויף גאָלדבלום און זשעליקאָווסקי, ווייל זיי האָבן גע־וואוינט אין קאליש נאָך פארן פארעפנטלעכן דאָס געזעץ. איין גזירה האָבן די צעכן באוויזן צו דערגרייכן: א פארבאָט צו ברענגען קיין קאליש אידישע געזעלן פון אנדערע ערטער.

די אָרטיקע מאכט האָט אויך געפּרווּווט צו באזייטיקן „קולטורעלע אידן" פון די קריסטלעכע גאסן, זיי האָט זיך דאָס נישט איינגעגעבן און זיי האָבן בלויז גורם געווען אומזיסטע מי און בקשות און אפּעלאַציעס. אין די יאָרן 1846—1854 האָבן דאָרט געוואוינט, לויט די בקשות און אפּעלאַ־ציעס, 35 אידן. אויפן סמך פון זייער אייראָפּעאישן שטייגער לעבן האָבן זיי באקומען א דערלוי־בעניש פון דער קאלישער אדמיניסטראַציע צו וואוינען און פירן זייערע געשעפטן אין דער קריסטלעכער געגנט. דאָס זיינען די פאָלגנדיקע פערזאָנען: ישעיה לייבל זאַקס, סוחר; יעקב מאמלאָק: דוד לאַנדא, סוחר און פאבריקאנט, האָט אייגנטום־רעכט אויף א הויז, שלמה גראָסמאַן, סוחר, מעג האָבן א הויז; שלמה שנער, רעכט אויף הויז־אייגנטום, יעקב בראש, פיליפּ שנער, פאבריקאַנט; קרול בערקמאַן, סוחר; שמואל גראָס, מיט אייגנטום־רעכט אויף א הויז; זעליג קארא, מיט א דערלויבעניש צו קויפן א הויז; לייזער מאמלאָק, סוחר; אברהם שבתאי בראָקמאַן, סוחר; יוליוס האַרטיק, יצחק בראָקמאַן, מיט א דערלויבניש צו קויפן א הויז; מיכאל פּרעלע; יאָאַכים לייזער, מיט א דערלויבעניש צו קויפן א הויז; אדאָלף קעמפּנער, וויין־סוחר; גרשון דרעהער, מיט א דערלויבעניש צו קויפן א מויער; משה מענדל גינגריך; גבריאל זאַקס; חיים אָפּנהיים; שמואל גומפּריך; כתריאל הערץ.

אין יאָר 1854 האָבן 23 אידן פארמאָגט הייזער מחוץ דעם אידישן פערטל און באשטעטיקטע אייגנטום־רעכט. דער וואוקס פון אידישע אייגנטימער אין דער קריסטלעכער געגנט האָט אויפ־גערודערט דעם קריסטלעכן סוחרים־פארבאַנד. דעם 9־טן מערץ 1855 האָט ער געשיקט א פּעטי־

ציע צו דער גובערניאַל מאַכט און אָנגעוויזן אויף דער געפאַר, וואָס עס דראָט די קריסטן דורך דעם, וואָס די אידן קויפן הייזער. זיי האָבן שוין דערגרייכט צו אַ דריטהלק פון די שטאָטאיינוואוינער, פאַרכאַפּט דעם גאַנצן מסחר און דאָס רוב מלאכות.

23 יידישע הייזער פון יאָר 1844 האָט אַזעלכע אָנקלאַגעס אַריינגעשיקט דער סוחרים־פאַרבאַנד אין יעדן פאַל ווען אַ איד האָט געקויפט אַ הויז און אָפּגעגעבן אַ ביטע צו באַקומען אייגנטום־רעכט. פאַרשטייט זיך, אַז יעדע אָנקלאַגע האָט זיך סומך געווען אויפן הסכם פון יאָר 1788.

אין רוב פאַלן האָט די אַדמיניסטראַטיווע קאָמיסיע אין וואַרשע באַשטעטיקט דאָס אייגנטום־רעכט, אויפן יסוד פון איר באַשלוס פונעם 5.10.1831 — אויב דער פּעטענט האָט אויפגעוויזן, אַז ער איז אַ „קולטורעלער איד" — און באַפוילן אָפּצוּוואַרפן די אָנקלאַגעס פון די קריסטלעכע סוחרים אַלס „אויסזיכטלאָזע".

מ'דאַרף אונטערשטרייכן, אַז די צענטראַלע מאַכט אין וואַרשע איז געווען עלאַסטישער ביים פאַרנעמען זיך מיט די דאָזיקע ענינים און אַפילו באַנייט די דערלויבענישן צו האַנדלען מיט שאַרפע געטראַנקען.

די ביטעס פון אידן פון אַנדערע שטעט און שטעטלעך צו באַזעצן זיך אין קאַליש זיינען געוואָרן על פּי רוב אָפּגעוואָרפן אויפן סמך פונעם פאַרבאָט צו וואוינען אינעם גרענעץ־געביט.

דעם 18 סעפּטעמבער האָט די גובערניאַלע מאַכט געשיקט אַ געהיימען באַריכט וועגן דעם מצב פון דער אידישער באַפעלקערונג אין קאַליש. דאָרט איז באַזונדערס געוואָרן אונטערגעשטראָכן, אַז אין יאָר 1540 האָט מען דערלויבט 11 אידישע משפחות צו וואוינען אין קאַליש; די אידן האָט זיך איינגעגעבן צו דערגייך אין יאָר 1853 צו 4012 פּערזאָן לגבי 7120 קריסטן. אין דעם זעלבן יאָר זיינען געווען אין אידישן אייגנטום 280 הייזער אין אידישן פּערטל און אין די גאַסן נאָענטע צום פּערטל; אָנהויבנדיק פון יאָר 1837, ווען מ'האָט אויפגעהערט זיי אַרויסצוטרייבן, איז געוואַקסן די צאָל אידן אין די שטאָטישע גאַסן און אין צענטער. בפרט איז געוואַקסן זייער צאָל אַלס לאָקאַטאָרן אין קריסטלעכע הייזער, בעת דאָס זיצאָרט פון דער גובערניע איז אַוועק פון קאַליש און די קריסטן האָבן געוואָלט פאַרדינגען זייערע פריי געוואָרענע דירות; אין יאָר 1852 איז אין קאַליש אויסגעבראָכן אַ גרויסע שריפה און אין אידישן קוואַרטאַל זיינען געוואָרן פאַרברענט 70 הייזער. די אייגנטימער פון די דאָזיקע הייזער זיינען נישט אין שטאַנד אָפּצובויען די פאַרברענטע הייזער און דערפאַר איז נישטאָ קיין אויסזיכט צו באַנייען דעם אידישן פּערטל. ס'איז נישטאָ קיין אַנדער אויסוועג, ווי דערלויבן זיי צו וואוינען מחוץ די אידישע גאַסן; באַזונדערס, ווען אין די קריסטלעכע גאַסן געפינען זיך ליידיקע הייזער און דאָס שטערט ממש דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט; די שוועריקייטן טרעפן באַזונדערס די געבילדעטע אידן, וועלכע זיינען ראוי צו באַקומען וואוין־רעכט מחוץ דער אידישער גאַס.

אין יאָר 1855 איז ווידער אויסגעבראָכן אַ שריפה אין אידישן פּערטל. די אַדמיניסטראַטיווע קאָמיסיע האָט דעם 16.12.1856 אָנגעוויזן אויף דער מעגלעכקייט צו דערלויבן בויען הייזער מחוץ דעם אידישן פּערטל.

דער שענקער־סכסוך

אין יאָר 1834 האָט די רוסישע מאַכט, זייענדיק פאַראינטערעסירט צוליב פיסקאַלישע סיבות אין פאַרקויף פון שאַרפע געטראַנקען, אַרויסגעגעבן דורך דער רעליגיע־קאָמיסיע אַן אינסטרוקציע צו פאַרווערן די טעטיקייט פון דער גייסטלעכקייט קעגן שכרות, ווייל דאָס איז קעגן די רעגירונגס־אינטערעסן. אין אַ בריוו צום קאָמיסאַר פון פוילן ווערט געזאָגט: „דער געערטער קאָמיסאַר וועט אַזוי גוט זיין באַפעלן, אַז דער גייסטלעכקייט איז אַבסאָלוט פאַרווערט יעדע טעטיקייט קעגן שיכרות, וואָרום די מיטלען, וואָס זיינען אין באַזיץ פון דער רעגירונג, גענוגענען דערצו".

אין די דרייסיקער יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט איז דאָס קאָכן בראַנפן פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אינדוסטרי; די צאָל פון די ברוירן איז געוואַקסן, מ'האָט אין זיי אינוועסטירט גרויסע קאַפּיטאַלן און זייער פּראָדוקציע איז אומאויפהערלעך געוואַקסן. דער בראַנפן־פאַרקויף איז געווען פריי און אומבאַגרענעצט. די פאַרקויפערס האָבן בלויז געדאַרפט אַרויסנעמען קעגן אַן אָפּצאָל אַ קאָנסענס פון פינאַנס־מיניסטעריום.

די פובליציסטיק האָט דאַן געפירט א קאַמף קעגן פאַרגרעסערן די פּראָדוקציע פון שאַרפע געטראַנקען, אָבער אומזיסט. די פּראָדוקציע און דער פאַרקויף פון בראַנפן האָבן געבראַכט גרויסע רווחים. ארום 20 אידן אין קאַליש האָבן געבעטן דערלויבענישן צו פאַרקויפן בראַנפן, און צווישן זיי נישט נאָר שענקערס, נאָר אויך שפּייז־קרעמער (1832—1837). געוויסע האָבן אָפּגעקויפט גילטיקע קאָנסענסן ביי אלמנות, יורשים אָדער ביי אויפשטאַנד־געליטענע, וועלכע האָבן באַקומען די דערלויבענישן אלס אנטשעדיקונג. איינער פון זיי, שמואל קלאָץ, א וואַרשעווער, האָט מאָט־ווירט זיין ביטע צום פאָרזיצער פון דער אינערן־קאָמיסיע אין וואַרשע, גענעראַל גאָלאָווין, מיט דעם, וואָס אין יאָר 1830 האָט ער געראַטעוועט 3 אָפיצירן פון אַן ארטילעריע־באַטאַליאָן פון די אויפשטענדלער־הענט. ער האָט אָנגעוויזן, אז די פיר שענקערס אין אידישן פערטל ארבעטן שוין מער ווי 40 יאָר, און דערפאַר דאַרף מען אים באַשטימען אויפן אָרט פון איינעם פון זיי, כדי ער זאָל קענען מפרנס זיין זיין משפּחה. צוליב דעם וואָס ער איז געווען א פרעמדער און צוליב זיין אויפפירונג — ער האָט פאַרפּלייצט די מאַכט־אָרגאַנען מיט באַשולדיקונגען און אפילו מיט מסירות — האָט ער באַקומען אַן אָפּזאָג.

צווישן די פּעטענטן איז געווען שלמה פּנחס מאַמלאָק פון פּלאָצק. ער איז אריבער קיין קאַליש און געדונגען דאָרט א געוועלב אויף 3 יאָר אין ניעדזשעלסקיס הויז. שמואל פרענקעל, לייזער בלאַך און יעקב בעריש האָבן מאָטיווירט זייערע בקשות, אז אין קאַליש מעגן אידן זיך פאַרנעמען מיט שענקעריי און מיטן האַנדל פון שאַרפע משקאות אויפן יסוד פון דער פּריווילעגיע פון יאָר 1555. דאָרט איז פאַרזיכערט געוואָרן די אידן פרייהייט אין מסחר פון שפּייז־פּראָדוקטן און געטראַנקען פון שפּייז־פּראָדוקטן. דער הסכם פון יאָר 1788 איז אין סתירה צו דער דאָזיקער פּריווילעגיע. דער מאָטיוו האָט נישט געווירקט. די קאָמיסיע פאַר אינערלעכע ענינים אין וואַרשע האָט געטענהט, אז אין דער פּריווילעגיע פון יאָר 1555 איז נישט דערמאָנט דער מסחר מיט געט־ראַנקען, און זיי זיינען נישט איינגעשלאָסן אין די שפּייז־פּראָדוקטן. יוסף רעדליך האָט געפאָדערט א דערלויבעניש אויפן סמך פון זיין זיידנס פּריווילעגיע פון 1793.

קריסטלעכע אָנקלאַגעס צום צאַר

אָט די השתדלותן האָבן אויפגעשטורמט די קריסטלעכע שענקערס, וועלכע האָבן זיך דער־שראָקן פאַר קאָנקורענץ. דעם 11־טן סעפּטעמבער 1835 האָבן מאַנינסקי, וואַרטשינסקי, לאַווי, וואַלטעלא און נאַכאַלסקי אוועקגעשיקט צום צאַר ניקאָליי I אַן אָנקלאַגע קעגן דעם פאַרפּלייצן די שטאָט מיט אידישע שענקערס און וויין־סוחרים, וואָס דאָס איז קעגן דעם הסכם פון יאָר 1788. היות ווי אין דעם אָרגאַניזאַציאָנעלן סטאַטוט פון 14.2.1832 האָט דער צאַר צוגעזאָגט מקיים צו זיין אַלע תקנות, געזעצן און פּריווילעגיעס אין פּוילן, בעטן די קריסטלעכע וויין־סוחרים אין קאַליש צו באַפעלן די אידישע סוחרים אָפּצוהיטן אַלע פּאַראַגראַפן פונעם הסכם אין יאָר 1788 און איבערלאָזן דעם מסחר פון אימפּאָרטירטע געטראַנקען בלויז אין די הענט פון די קריסטלעכע סוחרים, וועלכע רעספּעקטירן די פּריווילעגיעס פונעם צאַרס פאָרגייער און זיי וועלן נישט פאַרשאַפן קיין אומאַנגענעמלעכקייטן דעם מסחר פון די קאַלישער אידן.

דעם 23־טן מאַי האָבן זיי באַקומען אַן ענטפער דורך דער פאַרמיטלונג פון דער אדמיניסטראַ־טיווער קאָמיסיע, אז לויטן רעסקריפּט פון 2־טן יוני 1821 קען מען נישט פאַרווערן די אידן צו האַנדלען מיט וויין כל זמן עס וועט נישט דעצידירט ווערן אויף א יורידישן אופן דער סכסוך וועגן הסכם פון יאָר 1788. אינעם באַפעל פון 27.9.1834 ווערט בפירוש געזאָגט, אז נאָר אידן מיט דערלויבענישן מעגן זיך פאַרנעמען מיט וויין־האַנדל און קיין נייע דערלויבענישן דאַרף מען נישט ארויסגעבן. אזוי האָט זיך געענדיקט דער ענין מיט דער ווענדונג צום צאַר.

דער ענטפער האָט נישט באַפרידיקט דעם שענקער־פאַרבאַנד. דעם 8־טן יוני 1836 האָט דער אָנפירער פון פאַרבאַנד יוזעף מאַקס אָפּגעגעבן א ווענדונג צו דער וואָיעוואָדישער קאָמיסיע צו פאַרווערן דאָס ארויסגעבן אידן נייע דערלויבענישן אויפן סמך פון די שטאָט־פּריווילעגיעס. כדי א סוף צו מאַכן צום סכסוך האָט די קאָמיסיע באַפוילן דער שטאָט־פאַרוואַלטונג נישט ארויסגעבן די פּעטענטן די נויטיקע דאָקומענטן אויף צו באַשטעטיקן די דערלויבענישן, וועמענס גילטיקייט עס האַלט זיך ביים ענדיקן. באַזונדערס האָט מען אָנגעוויזן אויף די ביטעס פון בעריש פרענקעל און בלאַך. וועמענס דערלויבענישן האָבן געדאַרפט אויסגיין אין סוף 1836 און אין אָנהויב 1837. וועגן די איבעריקע ביטעס איז דעם 29.8.1836 איבערגעגעבן געוואָרן א באַריכט דער רעגירונגס־קאָמיסיע אין וואַרשע.

דער פאַרשטייער פון שענקערס־פאַרבאַנד מאַקס האָט דעם 15טן יאַנואַר 1837 אָפּגעגעבן א מעמאָראַנדום דעם גענעראַל גאַלאָווין, הויפּט־דירעקטאָר פון דער רעגירונגס־קאָמיסיע פאַר אינערלעכע ענינים. מען בעט אים צו פאַרווערן די אידן אין קאַליש זיך פאַרנעמען מיט שענקעריי; מיט פאַרשידענע תחבולות האָבן אידן אָנגערירט דאָס געזעץ און זיי באַזיצן אין צענטער שטאָט א צאָל שענקען; מ׳דאַרף אומגילטיק מאַכן די קאָנסענסן, וואָס אידן האָבן באַקומען מיט פאַרשידענע תחבולות. דער פאַרבאַנד איז מסכים איבערצולאָזן די דערלויבעניש בלויז ביי די רעדליכס, ווייל זיי האָבן די שטאָט־בירגערשאַפט און באַזיצן א ספּעציעלע פּריווילעגיע פון קעניג סטאַניסלאַוו אויגוסט פּאָניאַטאָווסקי פון יאָר 1793; די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע האָט אָנערקענט די דאָזיקע פאָדערונגען און געמאָלדן וועגן דעם דעם שטאָטראַט אין איר באַשלוס פון 8.10.1835. דאָך האָט מען געוויסע אידן יאָ געגעבן דערלויבענישן.

די אדמיניסטראַטיווע קאָמיסיע ביי דער רעגירונגס־קאָמיסיע האָט געענטפערט דעם 17.6.1837: די קאַלישער קאָמיסיע האָט געמאָלדן וועגן 10 אידן משקאות־סוחרים, וואָס האָבן געהאַלטן שענקען אויסער דעם אידישן פערטל; די רעגירונגס־קאָמיסיע איז איבערצייגט, אז די דאָזיקע מענטשן ברענגען שאָדן דער פרנסה פון די קריסטלעכע שענקערס; לגבי דעם הסכם פון 1788 איז די שטעלונג פון וואַרשע שוין פון לאַנג באַוואוסט; די אידן, וואָס וועלן נישט אָפּהיטן די פּאַראַגראַפן, וועלן ווערן געמשפּט; די אידישע שענקערס מיט דערלויבענישן קענען ממשיך זיין מיט זייער האַנדל, מיטן באַדינג, אז נאָך א יאָר זאָלן זיי איבעררייסן; די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע איז באַרופן צו דעצידירן אין אַפּעלאַציעס; די דערלויבענישן, וואָס מ׳האָט אַרויסגעגעבן פאַר די גילטיקע פון אויפשטאַנד 1831, בלייבן גילטיק.

דער באַשלוס האָט נישט צופרידנגעשטעלט דעם שענקער־פאַרבאַנד, און זייער פאַרשטייער מאַקס האָט אַפּעלירט קעגן אים. ער האָט פאָרגעשלאָגן צו דערלויבן אידן דעם מסחר נאָר מיט כשרן וויין און צו באַזיצן בלויז 4 שענקען אין זייער פערטל; דאָס סומך זיין זיך פון די אידן אויף דער פּריווילעגיע פון יאָר 1555 האָט נישט קיין האַפט, ווייל אין איר רעדט זיך נישט וועגן שענקעריי. כדי א סוף צו מאַכן צו אַלע אָנקלאַגעס, בעט דער שענקער־פאַרבאַנד צו באַשטעטיקן די פּריווילעגיעס, וועלכע פאַרווערן די אידן יעדן האַנדל מיט געטראַנקען.

דאָס קהילה־לעבן

פון די דרייסיקער ביז די פופציקער יאָרן זיינען בראש פון דער קהילה געשטאַנען גרשון דרעהער, הערש וואַרעצקי, שמואל נעלקען, אברהם קעמפּנער, שמואל פרענקעל, יהודה לייב פּייוול, שמעון מאַמלאָק און שמואל לייזער רעדליך.

אין יאָר 1831 האָט די שטאָט געליטן פון דער כאָלערע און א סך אידן זיינען אומגעקומען. אויך אין יאָר 1846 איז אויסגעבראָכן די כאָלערע און פאַרשאַפט א סך קרבנות. א שווער יאָר אין געווען 1852: ס׳איז אויסגעבראָכן די כאָלערע, און דעם 18.7 — א שריפה אין גאַנצן אידישן פערטל; 78 הייזער זיינען געוואָרן פאַרברענט, צווישן זיי — די אַלטע שול, וואָס איז געוואָרן געבויט אין 15־טן יאָרהונדערט. בלויז א דאַנק דער הילף פון די פראַנציסקאַנער און אַנדערע גייסטלעכע איז די אידן געלונגען צו ראַטעווען די ספרי־תורה.

א מיטצייטלער שילדערט אויף אַזאַ אופן דאָס קאַלישער קהילה־לעבן אין די דרייסיקער־פופציקער יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט:

אונזער קהילה איז געווען אָנגעפירט דורך רבנים, וועלכע זיינען געוועלט געוואָרן דורך די קהילה־מיטגלידער — על פי רוב גבירים, אָבער אָרעם אין גייסט. זיי האָבן מער געטראַכט וועגן זייער אייגענערדז טובה, ווי וועגן דער טובה פון דער קהילה. זיי האָבן נישט געזאָרגט וועגן פאַרשפּרייטן בילדונג און גייסט פון דער צייט; די יוגנט האָט נישט באַקומען קיין דערציאונג, וואָס זאָל איר דערמעגלעכן זיך איינצואָרדנען אין לעבן. די איינציקע מעגלעכקייט איז געווען מסחר. אָט דער מצב האָט אָנגעהאַלטן ביזן יאָר 1834. דאַן, נאָך דער אָנפירונג פון קאַלישער רב ר׳ חיים צבי יאַקובאָוויטש, א למדן, א פרומער און א גוטהאַרציקער, אָבער אָן ענערגיע און השפעה אויף דער קהילה און אויף קהל, איז אויסגעוויילט געוואָרן הרב שלמה אייגער, דער זון פון רבי עקיבא אייגער, רב אין פּויזן. ער האָט א סך געטאָן אויף צו פאַרבעסערן דעם מצב. ער האָט געזאָרגט פאַרן חינוך און געהאַלטן אויפזיכט איבער די חדרים. ער איז געווען דערפאַר, אז מ׳זאָל לערנען

די לאנד־שפראך, ער האָט זיך נישט קעגנגעשטעלט די עלטערן, וואָס האָבן געוואָלט שיקן זייערע קינדער אין אלגעמיינע שולן און זיי לאָזן לערנען דורך פריוואטע לערערס, וואָס זיינען געוואָרן איינגעלאָדן פון ווארשע און פון פויזן. אָבער צום פארדרוס פון דער קהילה האָט ער נאָך דער פטירה פון פאָטער, פארלאָזט קאליש און אוועק קיין פויזן. זיינע יורשים זיינען געווען דערצוי־גענע פונעם אלטן דור און זיי האָבן נישט אויפגעטאָן קיין סך פאר דער קהילה. אין דער קהילה זיינען אויסגעבראָכן קריגערייען צווישן די גרופעס.

אין יענע יאָרן האָט אין שטאָט זיך שוין געפונען א גענוג גרויסע גרופע אויפגעקלערטע אידן, און בראש פון זיי — לודוויג מאמראָט, ד״ר מיכאל מאָרגנשטערן, לייטער פון אידישן שפיטאָל, אברהם שטערן און דוד לאנדא.

די פריוואטע לערער אין די גבירישע הייזער האָבן משפיע געווען אויף דער יוגנט און פאר־שפרייט בילדונג. באזונדערס איז באקאנט די דעצידירנדיקע השפעה פון לערער י. לעווענטאל (געבוירן אין 1807 אין ליסא), וואָס האָט געלערנט אין הויז פון א געוויסער משפחה. שפּעטער איז ער אוועק קיין קראקע, און פון דאָרט קיין טריעסט. דאָרט איז ער געווען דער רעדאקטאָר פון דער אויסגאבע פון דער שיפס־געזעלשאפט „עסטרייכישער לאָיד״. אקטיוו אין לערערײַ איז אויך געווען דוד לעווענטאל, מחבר פון „אילת השחר״ (לידער, עפיגראם־מליצות און משלים, שירי תהלה ושירה קינה, ווארשה תר״כ, און „כבוד הלבנון, משלים ושירים״, ווארשה, תרכ״א).
אין קאליש אליין האָט ער געהאט 20 פרענומעראנטן, צווישן זיי מאמראָט, רעדליך, לאנדא. אָט די גרופּע אויפגעקלערטע האָבן איניציאירט אין אָנהויב פון די דרייסיקער יאָרן — מיט מאמראָטן בראש — דאָס שאפן א אידישע שולע. זיי האָבן זיך אָבער אָנגעשטויסן אויף אן ענערגישן ווידערשטאנד פון הרב ר׳ אפרים משה אשכנזי און די קהילה־אָנפירער. 3 קאלישער בחורים האָבן געלערנט אין ראבינער־סעמינאר אין ווארשע, אָבער מיר האָבן נישט זייערע נעמען.

א קאָרעספּאָנדענט פון קאליש באקלאָגט זיך איבער דעם מצב אין זיין שטאָט אין דער „אלגע־מיינער צייטונג דעס יודענטומס״. און אָט וואָס ער שרייבט:

„קאליש איז א קהילה פון מער ווי 3000 נפשות. הגם ז׳ געפינט זיך נעבן דער פרייסישער גרענעץ, געפינט מען נישט אין איר קיין ענערגיע צום גוטן. אמת, עס געפינט זיך א מענטש, וואָס פארשטייט די באדערפענישן פון זיין עדה, פארמאָגט א הארץ, וואָס איז גרייט ענערגיש אויסצובעסערן — — — הער לוי מאמראָט האָט מיט גרויס מי באוויזן צו גרינדן א שפיטאָל און געשאפן אים אין קאליש גרויס אָנזען. ער האָט בדעה צו שאפן א שולע, ער האָט געפירט געשפרעכן מיטן קוראטאָר פון זיין שולע און ארויסגעוויזן דערצו גרויס פארשטענדעניש. ער האָט פאָרגעלייגט א פלאַן פאר דער קהילה. ווען מ׳האָט פאָרגעלייגט זיין פלאַן די רבנים און די קהילה־אָנפירער, האָבן זיי אים אָפגעוואָרפן מיט דער טענה, אז דאָס קען ברענגען אין אונדזערע שטובן שאָדן אָדער אפילו חורבן״. 3000 נפשות

מיטן אויסוויילן פון הרב ר׳ שלמה אייגער (1786—1852) לאָזט זיך מערקן אין יאָר 1835 א דערוואכונג פון דער גלייכגילטיקייט. די קהילה־מיטגלידער, און גראד די אויפגעקלערטע, האָבן געהאָפט, אז אייגער וועט אריינפירן אין דער קהילה ענדערונגען, וואָס וועלן זיין אין גייסט פון דער צייט, און באזונדערס, אז ער וועט מסכים זיין צו דער גרינדונג פון א שולע, כדי די פאר־מעגלעכע אידן זאָלן נישט מוזן שיקן זייערע קינדער לערנען אין ברעסלוי, בערלין אָדער פויזן. די אויפגעקלערטע קרייזן מיט מאמראָט בראש האָבן מיט זיין הילף באניט די באמיאונגען צו גרינדן א אידישע שולע.

אין א בריוו צום קאָרעספּאָנדענט פון דער „אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס״ שרייבט מאמראָט אין יאנואר 1841:

„איך פריי זיך אייך צו מעלדן, אז נאָך א לענגערן שמועס מיטן היגן הויפט־רב, איז ער מער נישט קעגן דעם שאפן א שולע, און ער האָט אפילו פארזיכערט, אז אויב עס וועט געשאפן ווערן אזא אנשטאלט, וועט ער העלפן איבערצייגן די יוגנט וועגן דער פאזיטיווער באדייטונג פון אזא שולע און דערמוטיקן זיי צו באזוכן די שולע. לכל הפחות איז פאראן אין דער דערקלערונג א מין בארואיקונג, און איך בין נישט חושש, אז דאָ איז געשען אן ענלעכע זאך, ווי אין יאָר 1822, ווען די רעגירונג האָט שוין געהאט באשטעטיקט דאָס עפענען א שולע, אָבער דער פריערדיקער רב (אשכנזי) האָט צעשטערט דאָס גוטע ווערק און מאָטיווירט זיין קעגנערשאפט מיט הונדערטער

פארדאכטן. איך האָף צו פארווירקלעכן נאָך היינטיקס יאָר מיין פלאַן וועגן שאפן אן עלעמענטאר־שולע, לכל הפחות אין א קליינער ראם. מיט דער צייט וועלן מיר אפשר קענען אויספירן דעם ענין אין א גרעסערן פאָרמאַט, אויב מיר וועלן איצט מאכן דעם אָנהויב. היות ווי אונזער קהילה איז באלאָדן מיט הוצאות מכל המינים, וועט די עיקרדיקע שוועריקייט צו עפענען די שולע באשטיין אין געפינען די נויטיקע געלט־מיטלען. ס'איז אָבער נישט אויסגעשלאָסן, אז די רעגירונג וועט איבערגעבן אין רשות פון דעם נייעם אנשטאלט די 2000 רובל, וואָס די קהילה צאָלט דער קריסטלעכער שולע. עטלעכע יונגעלייט, וואָס פארנעמען זיך דאָ פריוואט מיט לערעריי, האָבן אויסגעדריקט זייער גרייטקייט צו לערנען יעדן טאָג איין שעה אָן געצאָלט".

מאמראַט האָט זיך טועה געווען. אים האָט זיך נישט איינגעגעבן צו שאפן א שולע אין יאָר 1841 און אפילו נישט צען יאָר שפעטער. ער האָט געקענט די פאָראויסגעזעענע שוועריקייטן, ווארעם די חסידים זיינען געווען אפילו קעגן דעם שפיטאָל און פארשאפט אים צרות, צוזאמען מיט „אינטריגאנטישע סוביעקטן". אויף אן אָוונט לטובת דעם שפיטאָל, וואָס איז פאָרגעקומען דעם 19־טן פעברואר 1842 און איינגעבראכט 180 רובל, האָט מאמראַט גערופן צו שפענדן אויך אויף שאפן א שולע. עס זיינען געוואָרן געזאמלט עטלעכע הונדערט רובל.

בעתן אמטירן פון הרב אייגער אין קאליש איז אין די קרייזן פון די אידישע בוימוואל־סוחרים און וועבעריי־אונטערנעמער אנטשטאנען די פראגע, צי מען מעג טאָן די וועב־ארבעט אום שבת דורך קריסטלעכע וועבער. די צאָל פון די דאָזיקע סוחרים און אונטערנעמער איז געווען א באדייטנדיקע און צווישן זיי האָבן זיך געפונען מאמראַט, רעדליך, פערלע, לאנדא, וועלכע פלעגן ארויסגעבן די וועבער בוימוואל צום וועבן. אייגער האָט אין דעם ענין זיך געווענדעט מיט א שאלה צום רב ר' שלמה ליפשיץ אין ווארשע. הרב אייגער האָט תופס געווען די עקאָנאָמישע באדייטונג פונעם ענין, ווארום דאָס אָפּשטעלן די ארבעט אום שבת אין די ווארשטאטן און פאבריקן איז עלול צו ברענגען שאדן און אפילו חורבן פאר די אידישע סוחרים און אונטערנעמער. (בוימוואל־מסחר)

אין זיין ענטפער שטעלט פעסט הרב ליפשיץ, אז כדי פון דער וועבער־ארבעט זאָל נישט ארויסקומען קיין חילול שבת „דארף מען אויסגעפינען א תיקון, אז ישראל זאָל נישט היזק האָבן" און ער ווייזט ווייטער אָן ווי אזוי מ'זאָל איינארדנען דעם ענין. אזוי ארום איז געפונען געוואָרן א היתר פאר די אידישע סוחרים און פאבריקאנטן.

הרב אייגער האָט פארלאָזן דאָס רבנות אין קאליש נאָכדעם ווי ער איז אויסגעוויילט געוואָרן אין יאָר 1840, אלס רב אין פויזן.

אלס קאלישער רב איז דאן געוויילט געוואָרן הגאון אליהו ראַזאלער. נאָך 10 יאָר איז ער קראנק געוואָרן און געשטאָרבן אין דעצעמבער 1850. נאָך זיין טויט איז אין די קרייזן פון די אויפגעקלערטע און משכילים אנטשטאנען א וואונטש צוריק איינצולאדן אלס רב אייגערן. זיי האָבן געוואוסט, אז אין פויזן פילט זיך הרב אייגער נישט גוט צוליב דעם קאמף צווישן די קאָנסערוואטיווע און פאָרגעשריטענע. די אויפגעקלערטע האָבן געהאָפט, אז ווען ער וועט קומען קיין קאליש, וועט מען מוזן שאפן די שולע.

אין מאי זיינען קיין פויזן געפאָרן האלטן אונטערהאנדלונגען אין נאָמען פון דער קהילה מיט הרב אייגער א דעלעגאציע פון 18 מיטגלידער מיט וו. מ. בראָקמאן בראש. דער דעלעגאציע האָט זיך איינגעגעבן צו באווירקן אים ער זאָל איבערנעמען דאָס קאלישער רבנות. נאָך זיין ערשטער דרשה איז הרב אייגער אוועק קיין פויזן כדי צו ברענגען די משפחה. דאן איז ער קראנק געוואָרן און נפטר געוואָרן י"א טבת תרי"ת.

אלס זיין יורש איז אויסגעוויילט געוואָרן דער זשולקאָווער רב ר' צבי הירש חיות, וואָס האָט געשטאמט פון א רבנים־משפחה אין בראָדי. ער איז געווען א מענטש מיט אלגעמיינער בילדונג, מאגיסטער פון לוואָווער אוניווערסיטעט, געשריבן א דיסערטאציע און אויסגעהאלטן דעם עקזאמען אין זשולקאָוו, געווען באפריינדעט מיט ר' נחמן קראָכמאל און מיט זיין קרייז משכילים. ס'איז נישט אויסגעשלאָסן, אז זיין קאנדידאטור צום קאלישער רבנות איז געווען די איניציאטיוו פון די אויפגעקלערטע. ער איז געווען רב אין קאליש בלויז דריי יאָר. ער און זיין פרוי זיינען קראנק געוואָרן און געפאָרן אויף קוראציע קיין מאריענבאד און שפעטער קיין ליוואָוו, וואו ער איז נפטר געוואָרן א' מרחשון תרי"ז (1856), אין עלטער פון 49 יאָר.

נאָך אים איז געוויילט געוואָרן הרב ר׳ מאיר אווערבאך, וואָס האָט פאַרנומען דעם אמט ביז זיין עליה קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1860.

אין יענער תקופה האָבן בראש פון דער קהילה זיך געפונען גרשון דרעהער, שמואל פרענקעל, שמואל קאַרא, אברהם קעמפנער, משה מאיר װאַרניצער, בעת זייער אמטירן איז אויסגעבראָכן א שווערער סכסוך מיט א ריי „קולטורעלע אידן״ מיט דוד לאנדא בראש. אין יאָר 1841 האָט דער קהילה־ראַט מודיע געווען דער קאָמיסיע פאַר אינערן־ענינים אין וואַרשע, אַז דוד לאנדא, אייגנטימער פונעם הויז נומער 26 אויף א קריסטלעכער גאַס, וויל נישט צאָלן קיין קהילה־שטייער מיט דער טענה, אַז ער געהערט צו דער גרופּע „קולטורעלע אידן״ און ער צאָלט שטייערן אַלס תושב אין דער קריסטלעכער געגנט. די קהילה האָט געטענהט, אַז אויך „קולטורעלע״ אידן, וואָס האָבן געקויפט קריסטלעכע הייזער, באַטראַכטן זיך ווי אידן און צאָלן קהילה־שטייערן.

די קהילה האָט פונאַנדערגעטיילט די שטייערן צווישן אַלע אידן, אָן אונטערשיד וואו זיי וואוינען, ווייל די איינוואוינער פון אידישן פערטל האָבן געדעקט מאַקסימום א דריטל פון די הוצאות. וועגן דעם ענין האָט מען שוין לאַנג געהאַט געשמועסט מיט יוסף רעדליך, לודוויג מאַמראָט און שטיין, וועלכע האָבן אויך זיך אָפּגעזאָגט צו צאָלן די שטייערן. די קאָמיסיע פאַר אינערן־ענינים האָט געפּסקנט, אַז דער וואָס קויפט א קריסטלעך הויז דאַרף באַצאָלן שטאָטישע שטייערן; דאָך, אַלס איד, דאַרפן זיי צאָלן אויך די קהילה־שטייערן.

דוד לאנדא האָט אַפּעלירט צו דער אַדמיניסטראַטיווער קאָמיסיע און זי האָט געפּסקנט דעם 8.10.1844, אַז ער דאַרף צאָלן נאָר שטאָטישע שטייערן און פון די קהילה־שטייערן איז ער באַפרייט. דעם 4.5.1845 האָט די קהילה אַפּעלירט צו דער רעגירונג אין וואַרשע און זיך סומך געווען אויף אַן אורטייל פון דער אינערן־קאָמיסיע אין יאָר 1841. דער אורטייל האָט באַשטימט, אַז אידן, וואָס וואוינען אין דער קריסטלעכער געגנט, זיינען מחויב צו באַצאָלן קהילה־שטייערן. די קהילה האָט געוואונען און לאנדא איז געווען געצוואונגען צו באַצאָלן די קהילה־שטייערן. דאָס איז געווען א פּרינציפּיעלער אורטייל פאַר דער קהילה.

אין די יאָרן 1840—1859 איז דער מאַטעריעלער מצב פון די אידן געווען א גוטער. די צאָל וואַרשטאַטן און קליינע וועבעריי־פאַבריקן איז געוואַקסן, און די בוימוואָל־סוחרים האָבן פאַרגרעסערט זייערע געשעפטן. אין יאָר 1843 האָט דער קאַלישער גובערנאַטאָר מיטגעטיילט, אַז די אידן האָבן גרויסע רווחים פון דער אינדוסטריע.

אין יאָר 1844 האָט געהערשט א מורא צוליב די קלאַנגען וועגן אַן „אוקאַז״, וואָס וועט פאַרווערן צו טראָגן אידישע מלבושים און חתונה האָבן פאַר 30 יאָר, אויב דער חתן וועט נישט אָנטאָן קיין אייראָפּעאישן לבוש. אין די משכילים־קרייזן האָט מען די דאָזיקע ידיעה אויפגענומען מיט גרויס צופרידנקייט. אין אַזא „אוקאַז״ האָבן זיי געזען א „ציוויליזאַציע״־גורם, וואָס וועט ברענגען א סך נוצן פון קולטור־שטאַנדפּונקט.

די קאַלישער אידן זיינען געוואָרן שווער געטראָפן אין יאָר 1852, ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די כאָלערע. לויט אָפיציעלע באַריכטן זיינען געוואָרן אָנגעשטעקט 480 אידן און פון זיי זיינען געשטאָרבן 300. ווי א צוגאָב צום דאָזיקן אומגליק איז נאָך דעם 18.7 אויסגעבראָכן א גרויסע שריפה.

מאָביליזאַציע־באַפעל פאַר אידן

נאכדעם ווי אין יאָר 1844 איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן א מאָביליזאַציע־באַפעל פאַר אידן צו דינען אין מיליטער האָט מען אין קאַליש געכאַפּט דעם 7.2.1854 בסה״כ 9 רעקרוטן על פי רוב קינדער: דער עלטסטער פון זיי איז אַלט געווען 14 יאָר. ווינטער, אין שניי־שטורעם, האָט מען זיי געפירט אונטער א מיליטערישער וואַך. אויפטרייסלענדיקע געשרייען פון די עלטערן און קרובים האָבן זיי באַגלייט. דאָס איז געווען די שטראָף דערפאַר, וואָס די אידישע מיליטער־פליכטיקע זיינען נישט דערשינען פאַר דער מאָביליזיר־קאָמיסיע.

מיר האָבן נישט קיין גענויע מאַטעריאַלן וועגן פּראָפעסיאָנעלן באַשטאַנד פון די קאַלישער אידן, ווי פון דער גובערניע קאַליש. פון זיי קענען מיר זיך דערוויסן וועגן די געגעבענע אין שטאָט גופא.

לויט דער רשימה פון יאָר 1843 האָבן אין דער קאַלישער גובערניע זיך געפונען 51.902 אידישע תושבים פון זיי אין שטעט 45,654 (88%), אין דערפער 6.248 (12%). נישט־אידן זיינען געווען 662,907 תושבים, פון זיי אין שטעט 95,518 (14.4%), אין דערפער 567,389 (85.6%).

לויט זייערע באַשעפטיקונגען זיינען צווישן אידן געווען:

.1	קאַפּיטאַליסטן, באַנקירן, אינדוסטריעלער, אַרענדאַטאָרן	59
.2	אַרענדאַטאָרן פון גיטער און טאַבאַק־פּאַרטיילער	221
.3	שענקערס, רעסטאָראַטאָרן, אייגנטימער פון אכסניות, קאַפע־הייזער און פּענסיאָנאַטן	766
.4	קרעמער און הענדלער	1,680
.5	האַנדלס־אַגענטן	10
.6	צושטעלער	14
.7	אייגנטימער פון קליינע פאַבריקלעך, האַנטווערקער און אַרבעטער	4,287
.8	דינער און דינסטן	1,237
.9	בעלי־עגלות, טרעגער	1,605
.10	לאַנדווירטן	110
.11	פרייע פּראָפעסיעס	137
.12	באַאַמטע	14
.13	כלי־קודש (רבנים 52)	117
.14	פאַרשפּאַרטע אין טורמע	98
.15	פּראָסטיטוטקעס	13
.16	אייגנטימער פון שאַנדהייזער	
.17	טאָג־אַרבעטער	1,575
.18	פאַרשידענע פּראָפעסיעס	68
.19	אָן פּראָפעסיעס	53
		12,064

פרווון פון לאַנדווירטשאַפטלעכער קאָלאָניזאַציע

די פאַרגרעסערונג פון דער אידישער באַפעלקערונג אין פּוילן אין די יאָרן 1843—1832 איז געווען דאָפּלט פון באַפעלקערונג־וווּקס ביי נישט־אידן. אין יאָר 1832 זיינען געוואָרן פאַרנאָטירט 3,531,563 נישט אידן, 383,102 אידן; אין יאָר 1483 — 4,170,107 נישט אידן, 523,390 אידן. דאָס הייסט א 36% פאַרגרעסערונג פון אידן אין משך פון 10 יאָר לגבי 18% נישט אידן. די דאָזיקע דערשיינונג האָט געשטויסן די מנהיגים פון פוילישן אידנטום אָנצונעמען דעצידירנדיקע שריט וועגן פונאַנדערשפּרייטן די אידן פון די שטעט און שטעטלעך, וואו זיי האָבן געוואוינט אין א שרעקלעכער ענגשאַפט.

אין יענע יאָרן האָבן שוין עקזיסטירט 19 אידישע קאָלאָניעס, צווישן זיי די קאָלאָניע באַלעס־לאַוואָו אין קאַלישער קרייז, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1814 און געציילט 6 משפּחות (18 מאַנסלייט, 6 הייזער, 18 ווירטשאַפטס־בנינים, 70 מאָרג זיי־באָדן, 6 מאָרג פּאַשע־באָדן).

ווען מ׳האָט אָנגעהויבן מאָביליזירן אידן אין מיליטער, האָט דער קאָמיסאַר געמאָלדן, אז די ערד־אַרבעטער וועלן זיין באַפרייט פון מיליטער־דינסט ווי דאָס פירט זיך אין רוסלאַנד. אָט די דערקלערונג האָט געענדערט די שטעלונג פון דער אידישער באַפעלקערונג צו לאַנדווירטשאַפט. נאָך דער באַראַטונג פון די רבנים און די קהילה־מנהיגים אין וואַרשע איז געוואָרן באַשלאָסן פאָרצושטעלן דער קאָמיסיע ממשותדיקע פּלענער וועגן שאַפן אידישע קאָלאָניעס און שטעלן צו זייער דיספּאָזיציע די נויטיקע פינאַנסיעלע מיטלען מיט דער הילף פון א ספּעציעלן קאָמיטעט.

תחילת 1842 האָבן די פאָרשטייער פון דער וואַרשעווער קהילה אָפּגעגעבן דעם קאָמיסאַר א פּעטיציע, אין וועלכער עס ווערט געזאָגט: זיי פאָרשטייען גוט זיינע כוונות צוצוציען אידן צו ערדאַרבעט, וואָרעם די אידישע מאַסן לעבן אין א מוראַדיקער אָרעמקייט און זיי אליין זיינען נישט בכוח זיך אליין איינצואָרדנען אויף ערד; די וואַרשעווער קהילה האָט בדעה צו גרינדן א געזעל־שאַפט, וואָס זאָל רופן אידן זיך ווידמען דער לאַנדווירטשאַפט און זי וועט זיי געבן די נויטיקע פינאַנסיעלע אונטערשטיצונג; זיי בעטן צו אַנולירן די פּאַראַגראַפן 1, 2, 3 אינעם באַפעל פון

קאָמיסאַר זאַיאָנטשעק פון 16־טן פעברואַר 1823, לויט וועלכן אידן טאָרן זיך נישט באַזעצן אויף רויערד און באַשעפטיקן קריסטן אַלס געהילפן; מ׳דאַרף דערלויבן קויפן באָדן פון די גוט־אייגנטימער; געבן די אידישע קאָלאָניסטן די זעלבע הנחות, וואָס מ׳האָט געגעבן די אידישע ערד־אַרבעטער אין רוסלאַנד, ד. ה. באַפרייען פון שטייערן, פון מיליטער־דינסט און געבן שטיצע פאַר די קאָלאָניזאַציע־באַדערפעניש; מ׳דאַרף דערלויבן אידישע גבירים, וואָס ווילן העלפן אָרעמע קאָלאָניסטן, צו קויפן באָדן און שענקען זיי די זעלבע רעכטן, וואָס זיינען געבונדן מיט גיטער.

דערווייל האָט די ידיעה זיך פאַרשפּרייט אין די פּראָווינץ־שטעט, און אַ סך אָרעמע אידן האָבן זיך אָנגעהויבן גרייטן צו פאַרלאָזן זייערע וואוינערטער.

די וואַרשעווער קהילה האָט אָנגעגעבן דעם קאָמיסאַר אַ ריי בקשות און נישט באַקומען קיין תשובה, אָבער די קהילה־אָנפירער זיינען געווען זיכער, אַז מ׳וועט זיי דערלויבן צו שאַפן אַ קאָמיטעט.

אויפן יסוד פון די דאָזיקע קלאַנגען האָבן די קהילה־פאָרשטייער פון קאַלישער קרייז געשיקט דעלעגאַטן קיין קאַליש, וואו מ׳האָט געזאָלט אויסוויילן 3 פּערזאָן, וואָס זאָלן פאָרן קיין וואַרשע זיך צו באַטייליקן דאָרט אין דער טעטיקייט פונעם קאָמיטעט, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן, כדי צו באַזעצן „אָרעמע אידן אויף ערד און צו זאַמלען באַשטייערונגען אויף קויפן באָדן".

מיט דער דערלויבעניש פון שטאָט־פּרעזידענט און אויפן סמך פון אַ באַפולמעכטיקונג פון די קהילה־פאָרשטייער האָבן דעם 2־טן פעברואַר זיך באראַטן 36 דעלעגאַטן פון 36 קהילות און זיי האָבן באַשלאָסן אין משך פון 3 יאָר צו זאַמלען ביי די גבירים און פאַרמעגלעכע 7.500 רובל יאָר־יערלעך לטובת דער לאַנדווירטשאַפטלעכער קאָלאָניזאַציע. אויף דער אסיפה זיינען געוואָרן אויסגעקליבן 3 דעלעגאַטן, וואָס זאָלן פאָרן קיין וואַרשע: זכריה ווײַנגאָט, שמואל געלקען און לייב זוסמאַן פון פּרעזשיראָוו. אויב ווײַנגאָט וועט נישט קענען פאַרלאָזן קאַליש, איז אַלס זיין פאַרטרעטער באַשטימט געוואָרן מענדל ליפּמאַנאָוויטש פון זדונסקאַ־וואָלאַ. נאָך דער פאַרזאַמלונג האָט מען די באַשלוסן איבערגעגעבן דעם שטאָט־פּרעזידענט.

אינטערעסאַנט, אַז אין זעלבן טאָג, דעם 2.2, האָט דער קאָמיסאַר פאַרעפנטלעכט זיין באַפעל וועגן שאַפן אַ קאָמיטעט צו גרינדן אידישע קאָלאָניעס.

דער שטאָט־פּרעזידענט האָט געמאָלדן דער אָרטיקער מאַכט וועגן דער פאַרזאַמלונג פון די קהילות־דעלעגאַטן און באַמערקט, אַז די דאָזיקע אידן האָבן זיך פאַרזאַמלט בלויז כדי צו טאָן דעם ווילן פון קאָמיסאַר, וועלכער שטרעבט צו לענקען אידן אויף ערד־אַרבעט, כדי זיי זאָלן זיך נישט פאַרנעמען מיט קיין שום אַנדערער אַרבעט. ער האָט אויך איבערגעגעבן די נעמען פון די דריי אויסגעוויילטע דעלעגאַטן. אָבער די אָרטיקע מאַכט האָט דעם 8.2 געשיקט אַ באַריכט צו דער אינערן־קאָמיסיע מיט דער פראַגע, צי די אידן האָבן נישט עובר געווען אויף די פּאָליציי־אישע פאָרשריפטן מיטן אָפּהאַלטן אַ פאַרזאַמלונג, און אויב יאָ — דאַרף מען זיי באַשטראָפן מיט דער גאַנצער שטרענגקייט פון געזעץ.

די אינערן־קאָמיסיע האָט דעם 25־טן סעפּטעמבער 1843 אָנגעפרעגט דעם קאָמיסאַר, צי עס עקזיסטירט אַזאַ קאָמיטעט און ווער ס׳האָט אים געשאַפן, וואָרעם זי האָט באַקומען ידיעות וועגן פאָרגעקומענע פאַרזאַמלונגען אָן דער דערלויבענעש פון דער אַדמיניסטראַטיווער קאָמיסיע. דער־פאַר פרעגט זי זיך, וואָס מ׳זאָל טאָן מיט יענע אידן, וואָס זיינען זיך צונויפגעקומען זאַמלען נדבות.

ווי אַן ענטפער האָט דער קאָמיסאַריאַט צוגעשיקט דעם באַפעל פון 2־טן פעברואַר 1843 וועגן שאַפן אַ קאָמיטעט און אַריבער מיט שטילשווייגן וועגן דער פאַרזאַמלונג פון די אידן אין קאַליש.

אָבער די אינערן־קאָמיסיע האָט, ווייזט אויס צוליב פּרעסטיזש־טעמים, געפונען פאַר נויטיק צו ענטפערן דעם 6־טן יוני 1843 דער מאַכט אין קאַליש: זי האָט נישט באַפוילן צו באַשטראָפן די אידן, זי האָט אָבער פאַרגעלייגט זיי צו וויסן טאָן, אַז היות ס׳איז נישטאָ קיין בפירושע אָנווייזונג צו זאַמלען געלט פאַרן קאָמיטעט, איז אויך פאַר די קאַלישער אידן גילטיק דער פאַרבאָט צו זאַמלען געלט אָן דער דערלויבעניש פון דער העכערער מאַכט.

די קאַלישער געשיכטע האָט געגעבן אַ שטויס די אידן אין אַנדערע גובערניעס, און אויך זיי האָבן איינגעאָרדנט אסיפות און אָנגעהויבן זאַמלען געלט.

כאָטש די מאכט־אָרגאַנען האָבן געלאָזט פילן זייער שווערע האַנט און די אידישע נגידים האָבן פארמאכט זייער האַנט, האָבן דאָך א באַדייטנדיקע צאָל אידן זיך באַזעצט אויף ערד. אין יאָר 1859 האָבן אין פוילן זיך געפונען 27,971 אידן ערד־אַרבעטער.

אין קאַלישער קרייז זיינען אין יאָר 1851 געווען 15 אידישע לאַנדווירטן אויף שכירות. און זיי האָבן געהאַט 79 משפחה־מיטגלידער און משרתים; אין 1857 — 35 לאַנדווירטן מיט 321 משפחה־מיטגלידער און משרתים; אין 1859 — 35 לאַנדווירטן מיט 321 משפחה־מיטגלידער און משרתים; אין 1860 — 16 לאַנדווירטן מיט 133 משפחה־מיטגלידער און משרתים; אין 1861 — 15 לאַנד־ווירטן מיט 126 משפחה־מיטגלידער און משרתים. לויטן באַריכט פונעם דירעקטאָר פון קאַלישער קרייז האָבן זיך געפונען 16 אידישע לאַנדווירטן אין די גיטער שאַדאָוו פאַנסקי, מאַלאַנאָוו, דאָבזשע מאַלאָ, טוניעץ, פאַניאַטאָוו, זלאָטניקי וויעלקיע. די משפחה־מיטגלידער — 124 נפשות. זיי האָבן באַשעפטיקט בעיקר קריסטלעכע אַרבעטער, אָבער א דאַנק זייער פעאיקייט האָבן זיי זיך פיין מפרנס געווען. זיי האָבן זיך פאַרנומען אויך מיט מסחר און מלאכה. אין יאָר 1862 — 15 לאַנד־ווירטן מיט 118 משפחה־מיטגלידער און דינערשאַפט; אין 1864/1863 — 15 לאַנדווירטן מיט 110 משפחה־מיטגלידער און משרתים; אין יאָר 1865 — 15 לאַנדווירטן מיט 138 משפחה־מיטגלידער און משרתים.

נאָך דער באַפרייאונג פון די פויערים אין פוילן האָבן אויך די אידישע לאַנדווירטן באַקומען באָדען אויף אייביק.

Wciskanie się Starozakonnych do ulic Chrze-
ściańskich i Rynku miasta Kalisza, uszło nad
użyciem i lubo władze miejscowe i wyższe
wchodzą w to, że ludność Starozakonnych
znacznie się powiększyła, iż do Rewiru z
dawnego przydały znaczną liczbę domów
Chrześciańskich do których za uzyskiwa-
nemi Konsensami wprowadzać się Staro-
zakonni mogą, przecież sam porządek pu-
bliczny wymaga, aby władza bezpośrednia
wiedziała o każdym Starozakonnym wpro-
wadzającym się do domu Chrześcian i w
tym celu udzielenie Koncesyi jest zaprowadzo-
nem. —
Najgorszego dopuszcza się Kahał ten nadużyc-
ia, iż kto wprowadza się bez uzyskanego na

to

אנווייזונגען, וואָס באַגרענעצן דאָס וווינען פון אידן אין קריסטלעכע הייזער

bez zezwolenia do Domu Chrześciańskiego, i z tego
względu Kommissya Wydziału poleca Doktorowi Bu-
rzinowi, ażeby po trzy razy każdy ogłosił w Bo-
żnicy: że wprowadzający się dotąd bez Koncessyi
nie tylko policyjnie rugowanym zostanie, lecz
nadto bez przyjęcia wszelakich tłomaczeń w karę
Złotych sto wziętym zostanie. —

Nie może przytem przemilczeć Kommissya Wydziału
że bardzo wiele ma do wyrzucenia samemu Dok-
torowi Burzinowemu z powodu oboętności okaza-
nej w dopuszczaniu obcych do miasta tutejszego
Żydów. — Jutroż ich własny wzgląd na tem, bo Kom-
missya Wojewódzka nie mogąc dozwolić mieszka-
nia się Starozakonnych po wszystkich miasta
Ulicach, musi odmawiać ponieważ udzielania
Koncessyi, a dozwolenie wyraźnie dotąd musi wszel-
kie wnioski o dozwolenie mieszkania lub
handlu w Domu Chrześciańskim, w którym dotąd
Starozakonny nie zostawał — Wypływa stąd, że
gdyby Doktor Burzinsky wcześniej niż dotąd

[illegible]

Wydział Wyznaniowy
Sekcya Policyi

Działo się w Kaliszu
dnia 26. Mca Maja 1834 r.

KOMMISSYA
Woiewództwa Kaliskiego.

Na przedstawienie Dozoru Bożniczego miasta Kalisza z dnia 29. Kwietnia r. b. odpowiadając oświadcza, że takowe iest dowodem: iż starsi Gminy Żydów albo zupełnie zapomnieli o przywilejach iakie służą tuteyszemu miastu w przedmiocie mieszkania się w nim Starozakonnych, lub też że wiedzieć o nich nie chcą. —

Nie tayno zapewne Dozorowi Bożniczemu że Prawa Żydowskie w Kaliszu oddzielnie od wieków, wiadomo mu że obecnemu Żydowi osiedlić się nie wolno, i wiadomo mu zapewne i to, że liczba Starozakonnych w mieście tuteyszem nie przed laty dawnym czasem składała się tylko z kilku familij, które mieściły się w miejscu dla nich oznaczonym. —

[illegible signature]

Do
Dozoru Bożniczego
Gminy Kalisz
w Kaliszu

אנווייזונגען וועגן דער קהילה־טעטיקייט אין 1834

דאס שפיטאל — 1914-1835

אַס קראנקן־הויז (שפיטאָל), וואָס האָט עקזיסטירט ביזן סוף 18־טן יאָרהונדערט איז למעשה געווען א „הקדש" (פּזשיטולעק) פאר אָרעמעלייט און בעטלערס, וואָס זיינען געקומען קיין קאליש און נישט געהאט וואו איבערצונעכטיקן. הגם דער דאָזיקער אנשטאלט איז געוואָרן אויסגעהאלטן מיט די געלטער פון „בקור חולים", אונטער זייער שוץ און אויפזיכט, איז דאָס געווען א „הקדש" און דאָרט האָבן זיך געפונען נאָר ארעמע קראנקע, מיט וועלכע ס'האָט זיך מטפל געווען א אידישער דאָקטאָר.

די קאָמיסיע פאר גוטער אָרדענונג, וועלכע האָט אין די יאָרן 1787—1788 קאָנטראָלירט דעם צושטאנד אין שטאָט מיט אלע אירע אינסטיטוציעס און צווישן זיי אויך די אינסטיטוציעס ביי דער אידישער קהילה — דערמאָנט אין איר באריכט דעם אידישן שפיטאָל פארבייגייענדיק, אין קאפיטל 21, וואו עס רעדט זיך וועגן אידן, און מער בפרטותדיק — אין דער פאָרשריפט „וועגן אידישע בעטלער", אז מ'דארף זיי נישט ארייגלאָזן אין שטאָט און האלטן אין שפיטאָל. „אין אידישן שפיטאָל אין קאליש מעג די קהילה האלטן בלויז די שטאָטישע איינוואוינער, אָרעמעלייט און קאליקעס, און עטלעכע מאָל אין יאָר וועט זיי קאָנטראָלירן דער פּאָליציי־דירעקטאָר".

אויב מ'וועט געפינען אין שפיטאָל א פרעמדן בעטלער, וועט די קהילה ווערן באשטראָפט מיט 50 גזשיוונעס.

דער אידישער דאָקטאָר אין קאליש, ד"ר מיכאל מאָרגנשטערן, האָט אנגעוויזן אויף דער נויט־ווענדיקייט צו שאפן א ריכטיקן אידישן שפיטאָל. ער איז געווען דאָקטאָר פון „בקור חולים" און געקענט דעם שווערן מצב פון אנשטאלט אין די פאלן ווען מ'האָט געדארפט האָספּיטאַליזאציע און א לענגערע מעדיצינישע באהאנדלונג. דאָס עקזיסטירנדיקע שפיטאָל האָט געהאט א קליינעם צימער אָן דער מעדיצינישער אויסשטאטונג, און אפילו די אָרעמע מעבלירונג איז נישט געווען גענוגנדיק פאר די באדערפענישן פון חולה.

פלאַן פאַרן שפיטאל

ד"ר מאָרגנשטערן האָט זיך אָנגעשטויסן אויף אומגעהויערע שוועריקייטן. נאָר א דאנק די באמיאונגען פונעם קרייז־דאָקטאָר האָט די קהילה־אָנפירונג באשטימט אין זאל אין שול אויף היילן קראנקע, זי האָט אָבער אָפּגעזאָגט צו באַצאָלן פאר זייער באשפּייזונג. דער קרייז־דאָקטאָר האָט לויט דער ביטע פון דאָקטאָר מאָרגנשטערן געפאָדערט פון דער קהילה צו שאפן א שפּי־טאָל. ער האָט אויפגעקלערט, אז „די איינוואוינער פון משהס גלויבן וועלן זיך איבערצייגן אין די גוטע רעזולטאטן פון שפיטאָל און זיי וועלן פארגרעסערן זיין פאָנד מיט שפענדונגען און גוטווילִיקע אָפּצאָלן".

אין דעם דאָזיקן זאל האָט מען געקענט האָספּיטאַליזירן בלויז 5 קראנקע. דער מעדיצינישער אינוווענטאר איז געווען גענוגנדיק פאר 4 קראנקע.

ד"ר מאָרגנשטערן האָט אָנגעהויבן פירן א פּראָפּאגאנדע פאר אָרגאניזירן א ממשותדיק שפיטאָל, ער האָט זיך אָבער אָנגעשטויסן אויף א ווידערשטאנד פון די „ביקור־חולים"־לייט. זיי האָבן געהאלטן, אז מ'דארף טאקע היילן די אָרעמע קראנקע, אָבער דערויף איז גענוג דאָס עקזיסטירנ־דיקע שפיטאָל.

ער האָט אָנגעהויבן אינטערעסירן מיט זיין אידעע די אויפגעקלערטע קרייזן. איינער פון זיי, לודוויג מאמראָט, א מענטש מיט איינפלוסן אין שטאָט און אין די רעגירונגס־קרייזן, איז צוגע־שטאנען צו ד"ר מאָרגענשטערן. אין יאָר 1830 האָבן זיי זיך געווענדעט מיט א מעמאָראנדום צו דער קאָמיסיע פאר אינערן־ענינים, רעליגיע און בילדונג, און אויפגעקלערט די דרינגלעכקייט פון שאפן א אידישן שפיטאָל אין קאליש.

דער מעמאָראנדום האָט געפונען פארשטענדעניש. די קאָמיסיע האָט דעם 30.4.1830 איבער־געשיקט דעם קאלישער שטאָטראט א מעלדונג וועגן דער אידעע צו שאפן א צענטראל אידיש שפיטאָל אין קאלישער וואָיעוואָדשאפט; דעריבער ווערט דער שטאָטראט געבעטן צו באשטימען

פאר דעם צוועק א צאָל אידן — געבילדעטע און אויפגעקלערטע, מיט איינפלוסן אין דער אידי־שער געזעלשאַפט, און זיי בעטן צו געפינען איינקונפט־קוואלן אויסצוהאלטן דעם זיך שאַפנדיקן שפּיטאָל, און אויך זיי פרעגן אין וועלכן צענטראַלן פּונקט איז באקוועם דאָס שפּיטאָל אויפצו־שטעלן. די קאָמיסיע האלט אויך פאר נויטיק צו שאַפן א שפּיטאָל־קאָמיטעט לויטן ביישפּיל פון ווארשעווער קאָמיטעט. ס'איז געוואונטשן, אז די קאָמיסיע זאָל באקומען א געהעריקן פּלאַן במשך פון 30 טעג.

דער שטאַטראַט האָט תיכף איבערגעשיקט די מעלדונג צום קהילה־ראַט. דעם 26־טן יולי 1830 האָט ער באקומען ענטפער אונטערגעשריבן פון לודוויג מאמראַט. דער קהילה־ראַט דריקט אויס זיין דאנקבארקייט צוליב דער זאָרג פון שטאַטראַט פאר ד' אידן; אָבער ס'איז נישטאָ קיין מעג־לעכקייט אויפצושטעלן אן אלגעמיין שפּיטאָל, ווייל עס פעלן די נויטיקע מיטלען אויף בויען דאָס שפּיטאָל און אויסהאלטן אים; ס'איז דעריבער געוואונטשן צו שאַפן א געגנטלעך שפּיטאָל. אויב די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע וועט פאַרעפנטלעכן אזא ווענדונג, וועט מעגלעך זיין צו שאַפן באשטיי־ערונגען; דער קהילה־ראַט האָט בדעה צו שאַפן א ספּעציעלן קאָמיטעט פארן גרינדן אן אָרטיקן אידישן שפּיטאָל. מיטגלידער פונעם קאָמיטעט וועלן זיין: יוסף רעדליך, לודוויג מאמראַט, קאַראָל בראַקמאַן, וואלענטין לעווי; דער דאָזיקער קאָמיטעט וועט זיך פאַרבינדן מיטן אויפזיכט־ראַט איבער די שפּיטעלן אין דער וואָיעוואָדשאַפט.

בכדי צו שאַפן דעם נויטיקן פאָנד ווערט די רעגירונג געבעטן צו דערלויבן איינמאָנען אין קאַליש און אין די קרייז־שטעט: פון יעדער ליטרע כשר פליייש 2 גראָשן; און אויך דערלויבן צו זאמלען אויף תנאים און חתונות.

די געשעענישן בשייכות מיטן אויפשטאנד 1830/31 האָבן איבערגעריסן די אקציע אין דעם ענין. אָבער אין יאָר 1833 האָט מאמראַט באנייט דעם פאָרשלאָג וועגן שאַפן א שפּיטאָל. זיין פּלאַן איז דעם 19.6.1833 איבערגעגעבן געוואָרן צום באשטעטיקונג דער קאָמיסיע פאר אינערלעכע, רעליגיע און בילדונגס־ענינים.

די קאַלישער שטאָט־פאַרוואַלטונג האָט באקומען אן אינסטרוקציע צו באשטעלן ביים קהילה־ראַט א פּלאַן און א בודזשעט־פּראָיעקט פארן גרינדן דאָס שפּיטאָל. דעם 30.11.1834 האָט דער שטאַטראַט זיך געווענדעט וועגן דעם ענין צום קהילה־ראַט און געבעטן צו געבן ענטפער במשך פון 8 טעג. דערווייל איז דער טערמין איבערגערוקט געוואָרן צוליב די מיינונגס־פאַרשידנקייטן צווישן דער רעגירונג און דער קהילה. די רעגירונג האָט געוואָלט איינאָרדענען א אידיש שפּיטאָל פאר אלע אידישע איינוואוינער אין דער וואָיעוואָדשאַפט אין דער שטאָט וואָס געפינט זיך אין צענטער, דאקעגן די קאַלישער קהילה איז געווען פאראינטערעסירט אין אן אָרטיק שפּיטאָל.

דאָס אָפּלייגן דעם ענין צוליב די מיינונגס־פאַרשידנקייטן איז נישט געווען ניחא דעם ד״ר מאָרגנשטערן. זיין געוויסן האָט אים נישט געלאָזט רוען. ער האָט געוואוסט וואָס פאר א גרויסע געזונטהייט־געפאר עס דראָט דער אידישער באפעלקערונג און ער האָט באשלאָסן צו אלאַרמירן די פאַראנטוואָרטלעכע פאקטאָרן. ער האָט נישט אויפגעדעקט פארן ברייטן קהל די סיבות פון דער דרינגלעכער באדערפעניש צו שאַפן דאָס שפּיטאָל. באלד אין אָנהויב פון זיין טעטיקייט אין קאַליש, האָט ער אנטדעקט א גרויסע צאָל אידן מיט ווענערישע קראַנקייטן, ספּעציעל סיפיליס. די סיבה פון דער פאַרשפּרייטונג פון דער מחלה האָט ער געזען אין דער וואוין־ענגשאַפט: ס'איז גענוג איין פאַל, כדי אָנצושטעקן די איבעריקע לאָקאַטאָרן. אויך די שמוציקייט אין מקווה האָט נישט וויייניק גורם געווען צו דער פאַרשפּרייטונג פון דער קראַנקייט. ער האָט אנטדעקט, אז קריסטלעכע אמען האָבן אָנגעשטעקט זייג־קינדער, און די קינדער — זייערע עלטערן. ער איז געווען אן עדות פון די ליידן פון פרויען, וואָס זיינען געוואָרן אָנגעשטעקט מיט סיפיליס. דאקעגן דער קהילה־ראַט איז נישט געווען גרייט עפּעס צו טאָן צוליבן חשש אז דאָס וועט קאָסטן א סך געלט, ער האָט אָבער אויך נישט געקענט דעם פאַרנעם פון געפאַר.

ד״ר מאָרגנשטערן האָט געפונען פאר נויטווענדיק זיך צו ווענדן צו די אויפגעקלערטע קאַלישער אידן און צו די מאכט־אָרגאַנען.

אלס דאָקטאָר פון קאַלישער קרייז האָט ער דעם 2.4.1835 אָפּגעגעבן א גענויען מעמאָראַנדום וועגן געזונטהייט־מצב פון דער אידישער באפעלקערונג. ער האָט נישט באהאלטן די סיפיליס־עפּידעמיע און געבעטן העלפן אים לאָקאַליזירן די קראַנקייט, וואָס האָט זיך שוין פאַרשפּרייט אין א באאומרואיקנדיקער מאָס. ער האָט פאָרגעלייגט צו שאַפן א שפּיטאָל פאר 6—8 פּערזאָן, וועלכע

האָבן נישט קיין מעגלעכקייט זיך צו היילן ביי זיך אין שטוב אויפן אייגענעם חשבון. דער בודזשעט זאָל ווערן באַשטימט אין די ראַמען פון בודזשעט פון קאַלישען שטאָטישן שפּיטאָל; אויף 150 פּרעמדע אידן, וואָס אַרבעטן אין קאַליש, דאַרף מען אַרויפלייגן חודשלעכע אָפּצאָלן אויף צו דעקן דעם בודזשעט פונעם שפּיטאָל.

עפּידעמיע כדי צו פאַרמיידן דאָס פאַרשפּרייטן זיך פון סיפיליס דאַרף מען מאַכן אַ רשימה פון דער גאַנצער אידישער באַפעלקערונג, פון די געזעלן, דערציִגלינגען, משרתים, מלמדים, פון די לערנענדיקע קינדער, אָנגעבנדיק זייער עלטער; די אַלע זאָלן ווערן געצוואונגען אַדורכצוגיין אַ רעגולערע מעדיצינישע אונטערזוכונג; האַלטן ריין די מקווה און איינקויפן 15 נייע און ריינע וואַנעס; כדי אַדורכצופירן די אויבנדערמאָנטע פאָרשלאָגן און אויסוואָרצלען די געפערלעכע קראַנקייט, דאַרף מען איינאָרדנען אַ שפּיטאָל און אוועקשטעלן בראָש פון אים אַ גוטן דאָקטאָר; אין קאָמיטעט דאַרף אויך אַריין אַ פּאָליציי־פאָרשטייער; דער קאָמיטעט וועט אויך זאָרגן פאַר פינאַנסן. ער איז איבערצייגט, אַז די אידישע איינוואוינער וועלן איינזען דעם נוצן פון אַ שפּיטאָל, אַז זיי וועלן געבן דעם קאָמיטעט אַן אַבסאָלוטע אונטערשטיצונג און מיט זייערע שפּענדונגען וועלן זיי דערמעגלעכן צו פאַרברייטערן דאָס שפּיטאָל און געבן מעדיצינישע הילף אויך אַנדערע אָרעמע קראַנקע.

דער באַריכט פון ד״ר מאַרגנשטערן איז געוואָרן צוגעשיקט אויף צום קאַלישער וואָיעוואָדישן קאָמיטעט. זיין אויפריכטיקע ווענדונג האָט געהאַט אַ ווירקונג אויף די מאַכט־אָרגאַנען. געווירקט האָט אויך דער פאַקט, וואָס דערווייל זיינען געשאַפן געוואָרן באַדייטנדיקע שפּענדונגען, וועלכע זיינען געוואָרן קאָנצענטרירט ביי לודוויג מאַמראָט.

דעם 23.3.1835 איז מאַמראָט געוואָרן אויפגעפאָדערט אָפּצוגעבן אַ באַריכט וועגן דעם געלט, וואָס געפינט זיך ביי אים. מאַמראָט האָט געענטפערט, אַז דאָס געלט, וואָס איז געוואָרן געזאַמלט אָנהייבנדיק פון יאָר 1829, איז דעם 1.1.1835 געוואָרן אָפּגעגעבן צו יוסף רעדליך; ביז דעם 1.4.1835 זיינען געוואָרן געזאַמלט מזומנים 9,745 גילדן 17 גראָשן, אין ווערט־פּאַפּירן מיט קופּאָנען, אָנהייבנדיק פון 23.12.1834 — 21,300 גילדן; סך הכל 31,045 גילדן 17 גראָשן. דער דאָזיקער סכום איז געוואָרן געגעבן נאָר אויף בויען אַ געגנטלעכן שפּיטאָל אין קאַליש.

לויט דער ווענדונג פון שטאָטראַט האָט מאַמראָט איינגעלאַדן דעם 4־טן מאַי צו אַ זיצונג די פאָלגנדיקע קהילה־מיטגלידער: אייזיק בראַקמאַן, אַברהם נעלקען, אליהו מאַמראָט, דוד לאַנדאַ, פאַלק גיעדזשינסקי, לייזער מאַמלאָק, בערנהאַרד ווייס, מאָריץ ראָזען, קאַראָל בראַקמאַן, שלמה יעקב וויינגאַרטן, יעקב בעריש, וואַלענטין לעווי, שלמה כהן, שלמה משה קויפמאַן, אַברהם גאָלדבערג, נפתלי גראָס, שמואל נעלקען, שמואל גבריאל קעמפנער, שמואל יוסף רעדליך, וואָלף טראַובע, וואָלף מיכאל בראַקמאַן, זכריה וויינגאַט, שמעון מאַמלאָק, לייזער מאַמלאָק און ד״ר מאַרגענשטערן.

נאָך מאַמראָטס באַריכט איז געוואָרן באַשלאָסן, אַז דער שפּיטאָל זאָל זיין אַ געגנטלעכער; ביז וואַנען דער בנין וועט ווערן אויפגעשטעלט דאַרף מען געפינען אַ פּאַסיקע דירה אויף צו האָספּיטאַליזירן די קראַנקע; אַרויסבאַקומען פון די מאַכט־אָרגאַנען באַשטעטיקונגען פאַר די קאָמיטעט־מיטגלידער און אַ באַשטעטיקונג פאַר ד״ר מאַרגנשטערנס פּלאַן וועגן פענסיעס פאַרן פּערסאָנאַל; באַשטימען אינסטרוקציעס פאַרן קאָמיטעט לויטן מוסטער פון אידישן שפּיטאָל אין וואַרשע. צום סוף האָט מען מיטגעטיילט די פאַרזאַמלטע וועגן די פאָנדן, וועלכע זיינען פאַראַן לטובת דעם שפּיטאָל: שפּענדונגען אין דער סומע פון 32,000 גילדן; גוטהיימערס ירושה פון יאָר 1811 מיט פּראָצענטער — אויך אַ סומע פון 12,000 גילדן; נדרים און אָפּצאָל פון כשר פלייש — 3,000 גילדן.

אין שפּיטאָל־קאָמיטעט זיינען איינשטימיק אויסגעוויילט געוואָרן: לודוויג מאַמראָט — אויפזעער און פאָרזיצער, קאַראָל בראַקמאַן, בערנהאַרד ווייס — געהילפן. אָנפירער פון קאָמיטעט: שמעון מאַמלאָק, לייזער מאַמלאָק, וואָלף מיכאל בראַקמאַן, זכריה וויינגאַט, שלמה קויפמאַן, ד״ר מאַרגנשטערן און יעקב בראַקמאַן.

ס׳איז געוואָרן באַשלאָסן צו ווענדן זיך צו דער מאַכט און בעטן באַשטעטיקן די וואַלן פונעם קאָמיטעט; דאָס שפּיטאָל וועט באַדינען בלויז די אָרטיקע באַפעלקערונג און נישט פון דער וואָיעוואָדשאַפט; מ׳וועט מאַכן אַן אָנשטרענג אויסצופירן די פּלענער פון ד״ר מאַרגנשטערן;

מ׳וועט ארויסגעבן פארן שפיטאָל אן אינסטרוקציע, וואָס איז ענלעך צום רעגולאמין פון אידישן שפיטאָל אין ווארשע; פאָנדן, ירושות און קהילה־הכנסות פון פלייש וועלן ווערן פארוועגדעט פאר אויסבויען דאָס שפיטאָל.

דעם 8.5.1835 האָט מאמראָט איבערגעגעבן דעם באריכט פון דער פארזאמלונג דעם שטאָטראט צו באשטעטיקן. די באשטעטיקונג פון דער מאכט, דעם 4.11.1835, איז דערשינען אין דער אָפּי־ציעלער צייטונג דעם 5.12.1835.

מאמראָט האָט אויסער דער קאָרעספּאָנדענץ מיט די מאכט־אָרגאנען געפירט אויך די ענינים פון שפיטאָל; שמעון מאַמלאָק — די ווירטשאפט; ב. ווייס — די פינאנס־לייטונג.

אויף דער אלגעמיינער פארזאמלונג דעם 8־טן דעצעמבער 1835 איז געוואָרן אויסגעוויילט — צוגאבלעך צו דער אָנפירונג — א שפיטאָל־ראט פון 11 מיטגלידער: הרב שלמה אייגער, שמואל גראָס, מאָריץ ראָזען, שמואל פרענקעל, לייזער פרענקעל, פאלק גיעשנאטער, שלמה בלאָך, זעליג בעאטוס, שמואל רעדליך, מארקוס בעאטוס און אברהם בלאָך.

דעם 6־טן פעברואר 1836 איז ד״ר מיכאל מאָרגנשטערן נאָמינירט געוואָרן אלס דאָקטאָר פון שפיטאָל. די פינאנסן זיינען געבליבן ביי יוסף רעדליך, אָבער די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע האָט פארלאנגט דעם 27.2.1836 אריינצוטראָגן זיי אין „באנק פאָלסקי״, אויף פראָצענט. דער קאָמיטעט האָט אויפגעקלערט, אז דאָס געלט ברענגט פראָצענט, וואָס ווערט יעדעס האלבע יאָר צוגערעכנט צום קרן, און געבעטן אויך אויף להבא איבערצולאָזן עס ביי רעדליכן. די מאכט איז אנטקעגנ־געקומען דער בקשה.

אין א קורצער צייט ארום האָבן לייזער מאמלאָק מיט א גרופּע קהילה־מיטגלידער צוגעשיקט אן אָנקלאגע צו דער וואָיעוואָדישער געזעלשאפט, אז דאָס געלט, וואָס איז געוואָרן געזאמלט פארן שפיטאָל, ווערט אויסגענוצט אויף אנדערע צוועקן. אן אויספאָרשונג פון דער מאכט האָט נישט געפונען קיין שום פּגם אין די געלט־ענינים. אין מיטן דער אויספאָרשונג האָט מאמראָט דערלאנגט א גענויען פינאנסיעלן באריכט: איינזעענדיק די באדערפעניש אין א שפיטאָל האָט די קהילה באשלאָסן, אז אָנהויבנדיק פון 1830 וועט יעדער קהילה־מיטגליד געבן א באשטימטן אָפּצאָל פון כשר פלייש. אויף דעם אופן האָט זיך אָנגעקליבן א סומע פון 30,000 גילדן. בעת דעם אויפשטאנד 1830/31 האָט דער קהילה־ראט באקומען פון די דאָזיקע געלטער א געוויסע סומע אויף אויס־האלטן רעקרוטן, פארברייטערן דאָס בית־עלמין און פארנעמען זיך מיט די געליטענע פון כאָלערע. לויט זיין מיינונג האָט די אָנקלאגע פון מאמלאָקן מיט זיינע חברים קיין האפט, און זי דרינגט ארויס נאָר פון פערזענלעכע סיבות. די מאכט־אָרגאנען האָבן אָנגענומען מאמראָטס מאָטיוון און איבערגעריסן די אויספאָרשונג.

תיכף נאָכן באשטעטיקן 37 פון די קאָמיטעט־מיטגלידער דורך דער מאכט, איז דעם 1.1.1836 איינגעאָרדנט געוואָרן אין א צייטווייליקער דירה א שפיטאָל אונטער דער אָנפירונג פון ד״ר מאָרגנשטערן. דער קאָמיטעט האָט זיך אויך פארנומען מיט קראנקע אין זייערע שטובן.

דערווייל האָט מען פאָרגעלייגט דעם קאָמיטעט צו קויפן א הויז פון מיקאָליי קוריטקאָווסקיס יורשים, אויף דער גאס זשעזניצקאָ־פּיסקאָזשעווסקא (נומער 388). דעם 11.4.1836 האָט מאמראָט געקויפט דאָס הויז. נאָכן פארענדיקן די יורידישע פּראָצעדור און דעם באשטעטיקן דורך דער מאכט די קניה, איז געעפנט געוואָרן דאָס הויז דעם 10.2.1837. דאָס הויז איז צוגעפּאסט געוואָרן צו די באדערפענישן פון א מעדיצינישן אנשטאלט און פארוואנדלט געוואָרן אין א שפיטאָל מיט 20 בעטן. דאָס הויז האָט געקאָסט 36,750 גילדן. אינעם רשות פון קאָמיטעט האָבן זיך געפונען 33,185 גילדן. דאָס איבעריקע — 3,565 גילדן — האָט מאמראָט בייגעשטייערט.

דאָס הויז איז געווען א געמויערטער בנין פון 1 שטאָק. אויפן פּארטער האָבן זיך געפונען דער זיצונג־זאַל, די אַפּטייק, א דירה פון אדמיניסטראטאָר, די שפיטאָל־קיך, א קראנקן־זאַל, די וועשעריי און 4 קעלערס; אויפן ערשטן שטאָק — 3 זאלן פאר קראנקע, א וואנע־צימער און א סקאלד אויף וועש. אויפן אויבערשטן שטאָק האָבן זיך געפונען א זאל פאר וועניגער קראנקע מענער און א זאל פאר פרויען. אין שפיטאָל פּערסאָנאַל זיינען געוואָרן אָנגענומען מאקס וועסטיג, מאקס לאנדא, כהן און מארקוס כהנא.

א קורצע צייט נאָכן עפענען דעם שפיטאָל האָט דער גלח איגנאצי פּשיבילסקי אָנגעקלאָגט די קהילה אין געריכט. ער האָט געפאָדערט צו קאָנפיסקירן דאָס שפיטאָל דערפאר, ווייל די קאלישער

קהילה האָט אין יאָר 1701 גענומען א הלוואה ביי די לאַטראַנער גלחים. נאָכן אויפלייזן דעם לאַטראַנער אָרדן איז דער חוב אויף דער סומע פון 14,967 גילדן איבערגעגאַנגען אין רשות פון גלח פון קלויסטער אויפן נאָמען פון הייליקן מיקאַליי אין קאַליש. און היות ווי ער איז דער גלח פון קלויסטער, איז די קהילה אים שולדיק דעם חוב.

מאַמראַט האָט זיך געווענדעט צום העכסטן אויפזיכטס־ראַט און געבעטן אַרויסנעמען פון דער רעגירונג א באַשלוס, אז די געלטער, וואָס פליסן אַריין פון באַשטייערונגען לטובת דעם שפּיטאָל דאַרפן נישט באַטראַכט ווערן ווי דאָס געלט פון דער קהילה. די וואָיעוואָדישע קאָמיסיע האָט אונטערגעשטיצט מאַמראַטס ווענדונג, אָבער אין פּראָצעס דעם 19.7.1836 האָט געוואונען דער גלח פּשיבילסקי. די אַדוואָקאַטור האָט דערקלערט, אז דאָס שפּיטאָל קען מען נישט אָנערקענען פאַר א בעל־חוב. אויפן סמך פון דער דאָזיקער דערקלערונג איז דער אורטייל אַנולירט געוואָרן. פּשיבילסקי האָט אַפּעלירט צום העכסטן געריכט אין וואַרשע דעם 6.10.1840. דאָס געריכט האָט געפּסקנט, אז דאָס שפּיטאָל איז אים נישט שולדיק קיין געלט.

דער שפּיטאָל־קאָמיטעט האָט זיך אויך באַמיט צו באַקומען א באַפרייאונג פון אַלע שטייערן אין אָפּצאָלן, אויפן יסוד פון א פאַראָרדענונג פון דער מלוכהשער אַדמיניסטראַטיווער קאָמיסיע דעם 7.10.1834. פריער האָט דער שטאָטראַט אָפּגעזאָגט, אָבער שפּעטער איז דאָס געוואָרן פּאָזיטיוו דערליידיקט לויט אַן אינסטרוקציע פון דער קאַלישער גובערניע דעם 1.4.1837. דער שפּיטאָל איז געוואָרן פאַרפליכטעט צו באַצאָלן בלויז די אָפּצאָלן, וואָס זיינען פאַרבונדן מיטן איבערפירן דאָס אייגנטום אונטער א צווייטן רשות.

די הוצאות

אין די ערשטע יאָרן זיינען די הוצאות פון שפּיטאָל געוואָרן געדעקט בעיקר דורך דעם אָפּצאָל פון כשר פלייש. דאָס האָט דורכשניטלעך אַריינגעבראַכט עטלעכע טויזנט גילדן א יאָר. דער דאָזיקער אָפּצאָל איז בטל געוואָרן אין יאָר 1840. אין יאָר 1841 האָט די רעגירונג באַפוילן די קהילות צו באַשטימען אין זייערע בודזשעטן א ספּעציעלע פּאָזיציע פאַר די שפּיטאָלן, אָבער דער קהילה־ראַט אין קאַליש האָט דאָס נישט געטאָן. מאַמראַט האָט וועגן דעם זיך געווענדעט צום קהילה־ראַט, אָבער ער האָט נישט געפּועלט. דאַן האָט ער געבעטן דעם שטאָטראַט צו ווירקן אויף דער קהילה אָפּצוהיטן די פאַראָרדענונג.

ביז יאָר 1853 האָט די קהילה באַשטימט פאַרן שפּיטאָל 300 רובל. פון יאָר 1853 איז די סומע געוואָרן פאַרגרעסערט. אין יאָר 1863 האָט דער שפּיטאָל באַקומען 800 רובל, 1865 — 1000, און פון יאָר 1868 — 1.200 רובל. די קהילה האָט אויך מוסיף געווען אויף די הוצאות פון היילן קאַלישער תושבים — 800 רובל.

א צווייטער מקור פאַרן בודזשעט פון שפּיטאָל איז געווען דער אָפּצאָל פון די קראַנקע. ביזן יאָר 1849 האָט א חולה געצאָלט 1 גילדן א טאָג, פון יאָר 1849 — 20 קאָפּיקעס. די דאָזיקע סומע איז געוואָרן פאַרגרעסערט אין יאָר 1856 אויף 22.5 קאָפּיקעס; אין יאָר 1868 — אויף 25 קאָפּי־קעס; אין 1871 — אויף 30 קאָפּיקעס, און פון 1901 איז דער אָפּצאָל געווען 50 קאָפּיקעס פאַר א טאָג. פאַר דער היילונג פון אָרעמעלייט האָט געצאָלט די קהילה.

דעם שפּיטאָל־שטייער, וואָס איז געוואָרן איינגעמאָנט פון אידן נישט קיין סטאַבילע תושבים, האָט די קהילה אַרענדירט אין אַן עפנטלעכן קאָנקורס אין יאָר 1839 פאַר 1,116 גילדן א יאָר, וועלכע זיינען געוואָרן איינגעצאָלט יעדעס פערטל יאָר פאָראויס; אין יאָר 1840 — 1,440 גילדן; 1841 — 1,200 גילדן. אין יאָר 1842 איז דער שטייער אַנולירט געוואָרן, מחמת פרעמדע אידן איז פאַרווערט געוואָרן צו וואוינען אין די שטעט פון גרענעץ־געביט.

אין יאָר 1837 איז דאָס שפּיטאָל פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א קרייז־שפּיטאָל. דער קהילה־ראַט האָט זיך געווענדעט צו אַלע קהילות אין קרייז צו שטעלן אין זיין רשות די אָפּשפּאָר־פאָנדן, יענע האָבן אָבער געענטפערט, אז זיי פאַרמאָגן נישט קיין שום אָפּשפּאָרונגען.

נאָך א מקור פון שפּיטאָל בודזשעט זיינען געווען די ירושות.

די סאַמע עלטסטע ירושה איז געווען פונעם באַנקיר לעווקאָ גוטהיימער. זיינע יורשים האָבן אין יאָר 1811 איבערגעגעבן דער קהילה 968 טאַלער. דערנאָך האָבן די יורשים אויסגעדריקט זייער גרייטקייט צו באַשטימען די דאָזיקע סומע פאַרן שפּיטאָל. אין יאָר 1836 האָט דער שפּיטאָל־קאָמיטעט באַקומען די סומע פון 6,000 גילדן אין ווערט־פּאַפּירן מיט 14 קופּאָנען. די דאָזיקע סומע האָט דאָס שפּיטאָל געגעבן אויף דער היפּאָטעק פונעם גוט ריבניקע אויף 5%. דער גוט־

אייגנטימער האָט צוגעגעבן נאָך 500 גילדן. ווען מ׳האָט אומגעקערט די הלוואה איז זי געגעבן געוואָרן אין דער סומע פון 6,000 מיט דער באַשטעטיקונג פון אויפזיכטס־קאָמיטעט דעם 27.7.1852 צום גוט־אייגנטימער פון סאַרנאָוו־ביעלסקי סטאַניסלאַוו ראַדזילינסקי. ביזן יאָר 1869 איז די דאָזיקע ירושה געגעבן געוואָרן אלס היפּאָטעק־הלוואה צו גוט־אייגנטימער אויף א פּראָצענט פון 5% מיט א צוגאָב־ביישטייער פאַרן שפּיטאָל. אין יאָר 1869 האָט מען אריינגעטראָגן דאָס געלט (900 רובל) אין „באַנק פּאָלסקי" און שפּעטער אין מלוכהשן באַנק.

ירושה פון קאַרל בראַקמאַן אין קאַליש אויף א סומע פון 950 רובל.

ירושה פון מיכאל בראַקמאַן אין יאָר 1865, לויט וועלכער דאָס שפּיטאָל האָט באַקומען די הכנסות פון צוויי זיינע הייזער, א סומע פון 1,500 באַר געלט, אין אַנהויב פון יעדן יאָר.

ירושה פון אהרן און חנה שטערן פון ברעסלוי פון יאָר 1838 — 135 רובל.

דער אויפזיכטס־קאָמיטעט פון די פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס אין קאַלישער קרייז האָט דעם 29.7.1847 צו וויסן געטאָן דעם שפּיטאָל־קאָמיטעט, אז דער מלוכהשער קאָמיטעט פאַר אינערלעכע רעליגיעזע און בילדונגס־ענינים האָט אויסגעטיילט פאַרן אידישן שפּיטאָל אין קאַליש 700 רובל פונעם דערלויבעניש־פאָנד פאַר אידישער קליידונג. פון דער דאָזיקן סכום האָט דאָס שפּיטאָל באַקומען 400 רובל אויף דעקן לויפנדיקע הוצאות און 300 רובל זיינען געבליבן אלס קרן מיט א יערלעכן פּראָצענט פון 4%.

די ירושה פון אפרים יאהנע פון יאָר 1851 — 45 רובל.

ווערט פּאַפּיר פון האַמבורג אויף 100 מאַרק, געשענקט דעם שפּיטאָל אין יאָר 1860 דורך דער פאַמיליע מאַמראָט צום 25 יאָריקן יאָרטאָג פון זיין פּאַרזיצערשאַפט אין שפּיטאָל־קאָמיטעט.

אין יאָר 1861 האָט מאָוריצי מאַמראָט געשפּענדעט אין ווערט־פּאַפּירן 1000 מאַרק.

ירושה פון לודוויג מאַמראָט און זיין פרוי אויף 450 רובל דעם 4.10.1860.

ירושה פון לודוויג מאַמראָטס פרוי, פון דער היים רעדליך, און זיינע קינדער, אויף א סומע פון 2,700 רובל דעם 19.5.1864 אויף צו פאַראייביקן דעם אָנדענק פון מאַן און פאָטער.

מאיר מאַרקאָוויטש, געשטאָרבן דעם 7.10.1909 האָט איבערגעלאָזן זיין פאַרמעגן אין היפּאָטעקן. איינע פון זיי, אויף א סומע פון 1000 רובל, איז געוואָרן אוועקגעגעבן דעם שפּיטאָל.

בעתן אויפשטאַנד פון 1863, ווען די אויפשטענדלער האָבן צייטווייליק פאַרנומען די שטאָט, איז זיי געלונגען צו קאָנפיסקירן אלע ווערט־פּאַפּירן, וואָס זיינען געווען אין רשות פון דער רעגירונג אָדער פון אינסטיטוציעס. דעם 30־טן יוני 1864 האָט וואַרשע באַפוילן איבערצוגעבן ווי אזוי די ווידערשטענדלער האָבן גענומען אָדער מ׳האָט זיי געגעבן די ווערט־פּאַפּירן פון דער רעגירונג און פון אינסטיטוציעס.

אין יאָר 1903 איז דאָס פאַרמעגן פון שפּיטאָל געשטיגן ביז 8,290 רובל 79 קאָפּיקעס און דער יערלעכער פּראָצענט האָט אריינגעבראַכט דורכשניטלעך 350—360 רובל. אויסער דעם זיינען געווען נאָך הכנסות פון דירה־געלט אין שפּיטאָל — קעלערס, פּאַרטער־דירה, א גאָרטן — אין יאָר 1841 — 295 גילדן, אין 1866 — 70 רובל.

דאָס שפּיטאָל האָט אויך באַקומען א יערלעכע סובסידיע פון שטאָטראַט: אין די יאָרן 1850—1862 צו 100 רובל, דערנאָך 250 רובל, 1870 — 295 רובל, 1890/1880 — 800 רובל, 1902/1891 — 500 רובל א יאָר.

לויטן רעגולאַמין פון יאָר 1832 און דער אינסטרוקציע פון העכסטן ראַט דעם 2.8.1833, האָט די אָנפירונג פון אנשטאַלט זיך געפונען אין די הענט פון אדמיניסטראַטיוון ראַט. די מיטגלידער פונעם ערשטן ראַט האָבן מיר אויבן שוין אויסגערעכנט.

לודוויג מאַמראָט, וועלכער האָט זייער פיל געטאָן פאַר דער אנטוויקלונג פונעם שפּיטאָל, האָט זיך געפונען בראש פון ראַט 27 יאָר — ביז זיין טויט אין יאָר 1863. נאָך אים איז אלס פּרעזידענט באַשטימט געוואָרן דורך דער מלוכהשער קאָמיסיע פאַר אינערלעכע ענינים זיין זון מאָוריצי מאַמראָט. אויך ער האָט געווידמעט א סך ענערגיע אויף צו פאַרגרעסערן דעם שפּיטאָל. אין יאָר 1868 האָט ער מנדב געווען פאַרן שפּיטאָל 28 אייזערנע בעטלעך און 700 רובל. מיטגלידער פון לעצטן שפּיטאָל־קאָמיטעט זיינען געווען מאָוריצי מאַמראָט, פּרעזידענט; אַבעלע שנער, שמעון גרינפעלד, ישראל טיקאָטשינער, מיקאָליי מוטשינסקי, משה בלאָך און רפאל זאַקס.

דאָס פּאַרמלוכהשן

דעם 19.6.1870 האָט די רעגירונג אויפגעלייזט דעם קאָמיטעט, און דאָס שפּיטאָל, פּונקט ווי אַנדערע שפּיטאָלן אין לאַנד, איז איבערגעגאַנגען אונטער דער אַדמיניסטראַציע פונעם גובער־ניאַלן ראַט פון פילאַנטראָפּישע ענינים. בראש פון שפּיטאָל האָט זיך געפונען אַ קוראַטאָר, וועלכער איז גלייכצייטיק געווען דער פאַרבינדלער צווישן ראַט און דעם אַנשטאַלט. אַלס ערשטער קוראַטאָר איז געוואָרן באַשטימט מאוריצי מאַמראָט, וועלכער האָט דעם דאָזיקן אַמט אויסגעפילט ביז 1876. אין די יאָרן 1882/1876 איז קוראַטאָר געווען שמעון גרינפעלד; 1891/1882 — פעליקס פרענקעל, וועלכער האָט אויך געבויט דעם מושב זקנים מיט זיין שפּענדונג פון 800 רובל; 1904/1891 — ישראל טיקאָטשינער.

לויטן רעגולאַמין איז דער דאָקטאָר פון שפּיטאָל געווען מיטגליד פון קאָמיטעט און געווען פאַרפליכטעט צו באַטייליקן זיך אין זיין אָנפירונג. צוליב דעם זיינען נישט איינמאָל אַנטשטאַנען קאָנפליקטן. נישט תמיד האָבן די קאָמיטעט־מיטגלידער אָפּגעהיטן דעם רעגולאַמין און נישט באַטייליקט דעם דאָקטאָר אין דער אָנפירונג. באַזונדערס האָבן זיך געטראָפן סכסוכים צווישן די דאָקטוירים מאָרגנשטערן און רעדליך און צווישן דעם קאָמיטעט. ד״ר מאָרגנשטערן האָט אָנגעוויזן אין זיינע באַריכטן, אַז די קאָמיטעט־מיטגלידער פירן נישט אויס זייערע אויפגאַבעס, אָרדענען נישט איין קיין זיצונגען, האָבן נישט קיין געהעריקע אויפזיכט איבער די שפּיטאָל־אַנגעשטעלטע.

די באַמערקונגען פון ד״ר מאָרגנשטערן האָבן געווירקט און מאַמראָט איז צוגעטראָטן ענערגיש אויסצובעסערן די לאַגע. ווען אַבעלע שנער איז געוויילט געוואָרן אַלס קאַסיר, איז ער געווען זייער אַקטיוו, אריינגעפירט אָרדענונג אין דער ווירטשאַפט און פאַרגרעסערט די הכנסות.

דער אַפּאַראַט איז באַשטאַנען פון אינטענדענט, וועמענס יערלעכער געהאַלט האָט באַטראָפן 172.5 (אין אָנהייב 20־טן יאָרהונדערט האָט מען די פּענסיע געהעכערט אויף 325.5 רובל), סעקרעטאַר, דינער און וועכטער. דעם אַמט פון אינטענדענט האָבן פאַרנומען: הערש איילנבערג (1836—1851), משה קויפמאַן (1851—1866), יאָאַכים קויפמאַן (1866—1881), מתתיהו שפּירא (1881—1914).

אין מעדיצינישן פּערסאָנאַל האָבן זיך געפונען: אַ דאָקטאָר, וואָס ביזן יאָר 1860 האָט ער באַקומען 45 רובל אַ יאָר; 1860—1873 — 75 רובל; 1875—1898 — 250 רובל, און פון יאָר 1898 — 350 רובל; אַ פעלדשער מיט אַ געהאַלט פון 30 רובל; פון יאָר 1870 — 70 רובל; 1887—1891 — 90 רובל; פון 1891 — 120 רובל; אַן אַפּטייקער; דינערשאַפט אין די קראַנקען־זאַלן מיט אַ געהאַלט פון 144 רובל; באַדינער און באַדינערינס — 48 רובל און דער סטרוזש — 144 רובל; אַ קעכין — 84 רובל.

די טרייבקראַפט איז געווען לודוויג מאַמראָט. ער האָט געזאָרגט פאַר יעדער זאַך און ווען עפּעס האָט געפעלט, האָט ער אַליין דערויף געגעבן. ער האָט זיך נוהג געווען צו באַצאָלן די הוצאות פאַר די מעדיקאַמענטן, וועלכע האָבן אין די ערשטע יאָרן באַטראָפן באַדייטנדיקע סומעס. מיט זיינע אייגענע געלט־מיטלען האָט ער געשאַפן די אַפּטייק. ווען ס׳איז געוואָרן 25 יאָר זינט זיין אַרבעט אויף דעם אַמט, איז דעם 9.11.1860 פאָרגעקומען אַ פייערלעכע מסיבה מיט דער באַטייליקונג פון שטאָט־פּרעזידענט, פאַרשטייער פון דער מאכט, פון שטאָטראַט און פון דער קהילה.

אויך זיין נאָכפאָלגער, דער זון מאוריצי, איז געווען איבערגעגעבן ביים אויספירן דעם אַמט. ער האָט געזאָרגט פאַר רעמאָנטירן די געביידע און פאַרן פאַרגרעסערן די מעדיצינישע אויס־שטאַטונג. בעת די מאכט האָט אין יאָר 1870 איבערגעפירט דאָס שפּיטאָל אונטער דער אויפזיכט פון גובערניאַלן ראַט, האָט מען בעזונדערס געפילט די גוטע אָרדנונג אין אַנשטאַלט.

לויט דער איניציאַטיוו פון לודוויג און מאוריצי מאַמראָט האָט די שפּיטאָל־קיך אַרויסגעגעבן הייסע טיי מיט ברויט פאַר אָרעמעלייט.

אין יאָר 1848, ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די כאָלערע, איז לויט זייער איניציאַטיוו דאָס גאַנצע שפּיטאָל געשטעלט געוואָרן צו דער דיספּאָזיציע פון די עפּידעמיע־געליטענע. לויט דער איניציאַטיוו פון לודוויג מאַמראָט איז אין די פופציקער יאָרן געשאַפן געוואָרן אַ קאָמיטעט צו באַשפּייזן אידישע אָרעמעלייט. דער קאָמיטעט איז געוואָרן אָנגעפירט דורך ו. שפּירא, י. אוערבאַך, מ. ראָזענפעלד, זאַק. פון מאַי ביז סעפּטעמבער 1855 איז געזאַמלט געוואָרן אַ סכום פון 988 רובל, וואָס מ׳האָט אויסגעגעבן אויף ברויט פאַר אָרעמעלייט.

דאקטוירים

דער ערשטער דאָקטאָר, ד״ר מיכאל מאָרגנשטערן, איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1780 אין וולאָצלאַוועק. דאָרט האָט ער געלערנט אין דער עלעמענטאַר־שולע און אין דער גימנאַזיע. דעם דאָקטאָר־דיפּלאָם האָט ער באַקומען אין ברעסלוי און זיך באַזעצט אין שעראַדז. נאָך א קורצער צייט איז ער אַוועק קיין קאליש און געוואָרן דאָרט קרייז־דאָקטאָר. באַלד אין אָנהויב פון זיין טעטיקייט האָט ער זיך פאַראינטערעסירט מיט אידן. דעם 26־טן פעברואַר 1836 איז ער מיט דער הסכמה פון דער מאַכט, נאָמינירט געוואָרן אלס דאָקטאָר פונעם שפּיטאָל. אויף זיין אמט האָט ער זיך אויסגעצייכנט נישט בלויז מיט זיין מעדיצינישער ערודיציע, נאָר אויך מיט זיין איבערגעגעבנקייט צו די קראַנקע. ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די כאָלערע־עפּידעמיע אין יוני 1848 איז ער קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן דעם 9.6.

נאָך אים איז אלס הויפּט־דאָקטאָר געוואָרן נאָמינירט ד״ר בערנאַרד רעדליך. ער איז געבוירן געוואָרן אין קאליש אין יאָר 1813 און געווען טעטיק אין שפּיטאָל פון יאָר 1849 ביז זיין טויט אין יאָר 1860. אין זיין צייט האָט געאַרבעט אלס צווייטער דאָקטאָר ד״ר שטורם. רימאַר־קעוויטש, געבוירן אין וואַסקאַוו און געענדיקט מעדיצין אין ברעסלוי, איז באַשטימט געוואָרן אין יאָר 1860 אלס דאָקטאָר פון קאלישער שפּיטאָל, אָבער ער האָט נישט לאַנג געאַרבעט, ווייל ער איז אָפּט געווען אָפּוועזנדיק פון זיין אַרבעט אין שפּיטאָל און פון דער שטאָט.

זיין יורש איז געווען א נישט־איד, א קאלישער געבוירענער, ד״ר וולאַדיסלאַוו סטאָפּיעזשינסקי. ער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1833, געלערנט מעדיצין אין די אוניווערסיטעטן פון ווין און בערלין, און דאָרט האָט ער באַקומען דעם דיפּלאָם אין יאָר 1858. ער האָט זיך באַזעצט אין קאליש אין יאָר 1860. אין יאָר 1862 איז ער באַשטימט געוואָרן אלס דאָקטאָר אין אידישן שפּיטאָל, און האָט דערפילט זיין אויפגאַבע, לויט די ווערטער פון אַדמיניסטראַטיוון קאָמיטעט, מיט איבערגעגעבנקייט און טרייִשאַפט. ער איז געווען באַליבט ביי דער אידישער באַפעלקערונג.

נאָך זיין טויט (15.5.1873) איז אלס דאָקטאָר געוואָרן אָנגענומען ד״ר יוסף רימאַרקעוויטש, געוואָרן דיפּלאָמירט אין ברעסלוי אין יאָר 1855. אין קאליש האָט ער פאַרמאָגט א ברייטע פּראַקטיק. אין שפּיטאָל האָט ער געאַרבעט פון יאָר 1873 ביז זיין טויט, דעם 16.2.1898.

זיין נאָכפאָלגער איז געווען ד״ר עדוואַרד בעאַטוס, געבוירן, אין קאליש אין יאָר 1858, געלערנט אין דער שטאָטישער גימנאַזיע, און מעדיצין אין וואַרשע. פון יאָר 1887 ביז 1888 האָט ער געאַרבעט אלס צווייטער דאָקטאָר, געהילף פון ד״ר רימאַרקעוויטש, און נאָך זיין טויט איז ער נאָמינירט געוואָרן דעם 13.6.1898 אלס שפּיטאָל־דאָקטאָר און געווען אויף זיין אמט ביז 1914. צו הילף האָט ער געהאַט א צווייטן דאָקטאָר יעקב בעאַטוס.

אלס סאַניטאַר (פעלדשער) האָט אין די יאָרן 1836—1849 געאַרבעט קאַראָל ביבערשטיין, 1849—1854 — פּעטער, 1854—1866 — הערמאַן גרינבאַום, 1865—1870 — לעאָפּאָלד גרינבוים און האַלפּערן, 1870—1887 — הערמאַן גרינבוים, 1887—1890 — בערנאַרד לעוויצקי, 1890—1914 — ישראל קאַרמזאָן.

אין די ערשטע יאָרן האָט דאָס שפּיטאָל נישט געהאַט די סימפּאַטיע און דעם צוטרוי פון דער אידישער באַפעלקערונג, און ספּעציעל — פון די פרומע. די צאָל קראַנקע איז געווען: אין יאָר 1837 — 25 קראַנקע; 1840 — 190; 1854 — 382; 1860 — 127 קראַנקע.

אין יאָר 1860 איז אין דער אָנפירונג באַטראַכט געוואָרן די פראַגע פאַר וואָס איז אַזוי קליין די צאָל קראַנקע אין שפּיטאָל. לויט דער מיינונג פון די דאָקטוירים האָבן די אידישע אָרעמעלייט זיך באַצויגן מיט פאַראַכט צו דער היילונג אין שפּיטאָל; זיי האָבן געזען אין אים א „הקדש״ פאַר היימלאָזע און משפּחהלאָזע מענטשן.

אָבער מיט דער צייט האָט די באַציאונג זיך געענדערט און אין די יאָרן 1869—1914 איז די צאָל קראַנקע אין שפּיטאָל כסדר געוואַקסן. אין יאָר 1869 — 393 קראַנקע; 1872 — 578; 1880 — 329; 1888 — 600; 1890 — 552; 1914 — 1554.

אין סוף פון 19־טן יאָרהונדערט האָט מען צוגעבויט צום שפּיטאָל א נייעם בנין. אין אַלטן בנין — 43 בעטלעך — זיינען האָספּיטאַליזירט געוואָרן קראַנקע אויף אינערלעכע מחלות און זקנים. פאַקטיש איז דאָס געווען א מושב זקנים. אין נייעם בנין זיינען איינגעאָרדנט געוואָרן אָפּטיילונגען פאַר כירורגיע און גינעקאָלאָגיע. צו די אָפּעראַציעס איז געוואָרן איינגעלאַדן דער איינציקער כירורג אין קאליש, ד״ר דראָזדיעיעווסקי.

אין שפּיטאָל האָבן געאַרבעט צוויי כירורגן: ד״ר קאַליניעוויטש ביז 1928, און ד״ר טראַכטנבערג.

אין דער צייט פונעם אויפשטאנד אין יאר 1863

אונטערן צייכן פון אידיש־פוילישער פריינדשאפט

נהויבנדיק פון יאָר 1861 האָט די באציאונג פון פאָליאקן צו אידן זיך פאַר־בעסערט אונטערן איינפלוס פון דער פוילישער נאציאָנאלער באוועגונג, וואָס האָט ארויסגערוקט דעם לאָזונג פון אידיש־פוילישער פריינדשאפט. נאָך אין יאָר 1859 איז די שפאנונג צווישן ביידע פעלקער שטארקער געוואָרן צוליבן גרינדן דאָס פאַרמיטלונגס־הויז פון דער לאנדווירטשאפטלעכער געזעלשאפט אויף איינצוקויפן לאנדווירטשאפט־לעכע פראָדוקציע פון דער געגנט און פארקויפן לאנדווירטשאפטלעכע אויסשטאטונג צו די גוט־באזיצער און פויערים. די דאָזיקע אינסטיטוציע האָט זיך געשטעלט פאר אן אויפגאבע ארויס־צונעמען פון אידישע הענט דעם האנדל מיט לאנדווירטשאפטלעכע פראָדוקטן, דעם האָלץ־מסחר און אויך דעם פארקויף פון לאנדווירטשאפטלעכע מכשירים. מיט דעם אלעם האָבן זיך באשעפטיקט א סך פון די קאלישער אידן. בלויז א דאנק דער השתדלות פון הרב דוד מייזלש איז די דאָזיקע שפאנונג שוואכער געוואָרן נישט בלויז אין קאליש, נאָר אויך אין אנדערע שטעט, וואו ס'זיינען אנטשטאנען ענלעכע פאַרמיטלונג־הייזער.

אָנהויב מערץ איז געוואָרן טעטיק די נאציאָנאלע באוועגונג אונטער דער קאָמאנדירונג פון וואסילעווסקי, וועלכער איז געוואָרן נאָמינירט אלס אדמיניסטראטיווער אָרגאניזאטאָר פון קאלישער קרייז.

די צייטונג „גאזעטא צאָדזשעננא" אין קאליש האָט געשריבן: „אין די שיינע מערץ־טעג האָבן זיך ווי צונויפגעגאָסן אלע קערפערס און געוואָרן איינס — דער לאנדווירט, דער שטאָטישער בירגער, די אידן, בעלי־מלאכה — יעדער האָט אויסגעשטרעקט צום אנדערן די האנט אין דערמאָנונג פון די ווארשעווער קרבנות, וואָס זיינען געפאלן בעת דער פעברואר־דעמאָנסטראציע אין פעברואר 1861. אין די קאָשטשאָלן און אין די שולן האָבן זיך פארזאמלט אידן און קריסטן. אין די פאטריאטישע פארזאמלונגען אין די שולן האָבן זיך באטייליקט אויך פאָליאקן".

די רעליגיעזע האָבן אָפגעוואָרפן אָט די טעטיקייט און ארויס מיט א סקאנדאל קעגן אידישן בוכהענדלער הארטיג, אן אָנפירער פון די אסימילאטאָרן. די דאָזיקע טאט האָט ארויסגערופן גרויס צאָרן צווישן די אויפגעקלערטע אידן און די פאָליאקן.

ווען די שטאָט־איינוואוינער האָבן, לויטן ביישפיל אין ווארשע, אויסגעוויילט א דעלעגאציע, האָבן צווישן די 20 מיטגלידער זיך געפונען אויך אידן. דעם 13.4 האָט די מאכט אויפגעלייזט די דעלעגאציע און די סוחרים־רעסורסע. ס'האָט געהערשט א שפאנונג צווישן די פאָליאקן און צווישן די רוסן און דייטשן.

ספעציעל האָט זיך פארשטארקט די פריינדשאפט מיט די פאָליאקן אין אָקטאָבער 1861: „דער־פרייענדיק איז די הארמאָניע וואָס הערשט צווישן אונדז און די קריסטן, אונדזערע ברידער. אין סוף אפריל ה.י. זיינען אונדזערע גלויבנס־גענאָסן אָנגענומען געוואָרן אלס מיטגלידער פון דער סוחרים־רעסורסע, וואָס איז געשאפן געוואָרן דורך קריסטן, און צוויי אידן, די הערן שמעון גרינפעלד און אדאָלף געמביצקי, זיינען געוואָרן אויסגעקליבן אין דער פארוואלטונג" — שרייבט מיט באגייסטערונג דער קאָרעספאָנדענט פון דער ווארשעווער „יוטזשענקא" מאוריצי פרץ. ווען ס'איז אויסגעבראָכן א שריפה אין א אידיש הויז אויף ווראָצלאווסקע גאס (אין דער קריסטלעכער געגנט) זיינען — לויט ווי פרץ דערציילט — געקומען טויזנטער קריסטן און געראטעוועט די אידן, זייער מעבל, חפצים און דאָס אנדערע פארמעגן.

ווי ווייט ס'איז שטארק געווען די אידיש־פוילישע פריינדשאפט באווייזט דער פאקט, אז דעם 11 אָקטאָבער איז אין דער שול פאָרגעקומען אן אזכרה פארן ארכיהעגעמאָן פיאלקאָווסקי. דער חזן ישראל יפה מיטן כאָר האָבן געזונגען קאפיטלעך תהילים, און דער רב לאנדסבערג, וואָס האָט דאן צופעליק זיך געפונען אין קאליש, האָט געהאלטן א הספד. זיין רעדע האָט געמאכט א שטארקן רושם אויף דעם גרויסן עולם אין שול.

גלייכבארעכטיקונג־
דעקלאראציע

מיט סאטיספאקציע האבן אידן אויפגענומען די דעקלאראציע וועגן גלייכבארעכטיקונג, וואס זיי האבן באקומען לויט דעם פארשלאג פון אלעקסאנדער וויעלאפאלסקי. ער איז ארויסגעטראטן קעגן די עקסטרעמע פאדערונגען פון די פוילישע נאציאנאליסטן. ער האט געוואלט געווינען פאר זיין רעאליסטישער פאליטיק די אידן, אין וועלכע ער האט געזען דעם מיטעלן שטאנד (דעם דריטן) אין פוילן. אויפן יסוד פון געזעץ, פארעפנטלעכט דעם 28־טן מאי 1862, האבן אידן באקומען וואלרעכט צו די קרייז־ראטן און שטאטראטן. צום קאלישער קרייז־ראט זיינען צווישן די 18 אויסגעוויילטע געווען דריי אידן: לודוויג מאמראט, משה שיפער און אליהו מאמראט. צווישן די 10 פארטרעטער איז געווילט געווארן דער איד אדאלף געמביצקי.

צום קאלישער שטאטראט — אין יאר 1862 האט די שטאט געציילט 12,855 תושבים, צווישן זיי 4423 אידן — איז צווישן די 12 ראטמענער געוויילט געווארן איין איד: יוסף בערנארד רעדליך, און צווישן די 12 פארטרעטער — 5 אידן: אדאלף געמביצקי, רפאל זאקס, לודוויג מאמראט, אדאלף קעמפנער און יעקב אליהו מאמלאק.

אין די יארן 1861—1862 האט די אידישע אינטעליגענץ, וואס איז כסדר געוואקסן צווישן די קאלישער אידן, געפרוווט זיין אקטיוו אין קהילה־לעבן כדי צו פארבעסערן דעם מצב אויף פארשידענע געביטן. אין יאר 1862 זיינען אין דער קהילה פארגעקומען פיל בעראטונגען וועגן דער נויטווענדיקייט פון ענדערונגען און רעפארמען אין דער קינדער־דערציאונג, פון פארבעסערן דעם מצב פון די ארעמעלייט און רעפארמען אין דער הילפס־טעטיקייט. די אלע בעראטונגען האבן זיך געענדיקט מיט גארנישט; א ריי קעגנער און דער קהילה־ראט זיינען ארויסגעטראטן קעגן יעדע ענדערונג און רעפארם. פון איין באמערקונג אין א קארעספאנדענץ פון קאליש קען מען ארויסדרינגען, אז די אויפגעקלערטע האבן זיך ארגאניזירט אין א פראגרעסיווער פראקציע.

קודם־כל האבן זיי געשטויסן צו ענדיקן דאס רעסטאורירן די שול, וואס איז אפגעברענט געווארן אין יאר 1858, צו שאפן דורך דער קהילה א אידישע עלעמענטאר־שולע, און דער עיקר — אוועקשטעלן בראש פון דער קהילה א פערזענלעכקייט מיט שטרעבונגען וואס זיינען פאסיק פארן גייסט פון דער צייט און פון אירע פאדערונגען. אין ליכט פון דער נייער פאליטישער סיטואציע, וואס האט זיך געשאפן מיט דערטיילן אידן גלייכבארעכטיקונג, האבן די אויפ־געקלערטע געזען א גינסטיקע געלעגנהייט ארייננצופירן רעפארמען אין קהילה־לעבן.

אויפגעקלערטע־
רעליגיעזע

הינטער די קוליסן האט זיך שוין אנגעמערקט דער קאמף צווישן די אויפגעקלערטע און די עקסטרעמע רעליגיעזע קרייזן, וועלכע האבן זיך אפגעזאגט צו רעדן וועגן וועלכע ס׳איז ענדערונ־גען אין אידישן לעבן און דערציאונגס־אנשטאלטן. ס׳האט עקזיסטירט א גרופע סוחרים און אינדוסטריעלער, וועלכע זיינען געשטאנען אין געשעפטלעכע פארבינדונגען מיט דייטשלאנד, גערעדט דייטש, געלערנט זייערע קינדער על פי רוב אין ברעסלוי און אין בערלין און זיי זיינען געווען ווייט פון צופאסן זיך צו דער פוילישער שפראך און קולטור. די סוחרים, „וואס לעבן אין ווילטאג און נוצן אויס מיט צופרידנקייט די פוילישע פרוכטן, האבן, איבערנעמענדיק די דייטשע שפראך, קיין איינמאל נישט געטראכט, אז פון דייטשלאנד טאקע זיינען ארויסגעטריבן געווארן די אידן, וועלכע האבן זיך באזעצט אין קאליש" — אזוי באקלאגט זיך ש. בלאו, א קארעספאנדענט, וואס געהערט צו א צווייטער גרופע אויפגעקלערטע. אויף א צווייטן פלאץ רעדט ער שארף וועגן דעם, אז „אין דער געזעלשאפט פון די אויפגעקלערטע איז יעדעס געשפרעך געווידמעט דער דייטשער ליטעראטור, און אלץ אין דער דייטשער שפראך, ווייל זיי האבן אן אנטיפאטיע צו דער פוילישער שפראך און ליטעראטור".

די אנדערע גרופע אין דער אינטעליגענץ האט סימפאטיזירט מיט די פאליאקן און זייערע שטרעבונגען, געפאדערט מער מוט, איינהייטלעכקייט פון די אנשויאונגען, אקטיווקייט אין קאמף קעגן פאנאטיזם און קעגן די קריגערייען, וואס האבן געהערשט אין די קעגנערישע גרופעס.

אין א ספעציעלער קארעספאנדענץ פון קאליש ווערט אונטערגעשטראכן, אז מ׳דארף פארשטיין, אז אין דער נייער סיטואציע קען מען מער נישט אראפשלעפן די אידן אין אפגרונט פון מיטלאלטער. די רעליגיעזע זעען אין דער גלייכבארעכטיקונג נאר די מאטעריעלע זייט און זיי ווילן געניסן בלויז פון עקאנאמישע פארצוגן, נישט רעכענענדיק זיך מיט די צייט־באדערפעענישן פון שטאנדפונקט פון קולטור, דערציאונג, און די בירגערלעכע פליכטן לגבי דער געזעלשאפט

און אירע אינסטיטוציעס. די מיטגלידער פון דער דאָזיקער גרופּע האָבן געקעמפט קעגן דער קהילה, וואָס איז געוואָרן באַהערשט פון די רעליגיעזע פון אַלע קרייזן — חסידים און מתנגדים. זיי זיינען געווען אונטער דער השפעה פון אומגעבילדעטע רבנים, וואָס האָבן נישט געקענט קיין איין פרעמד וואָרט. לויט דער מיינונג פון דער גרופּע איז פאַראַן איין אויסוועג: צו דערציען די יוגנט אין אַן אַנדערן גייסט, אַ פּאַסיקער צו די פאָדערונגען פון דער צייט. די גרופּע האָט זיך באַקלאָגט, אַז דער רב וואַקס האָט נישט קיין שום פאַרשטענדעניש פאַר די נויטן פון דער צייט. ער איז דער כוח, וואָס טרייבט די קהילה־פירער צו קעגנערישקייט. ער איז נישט קיין פּאַסיקער יורש פון די אויפגעקלערטע און טאָלעראַנטע רבנים, וועלכע זיינען געווען פאַר אים אין קאַליש: ר׳ שלמה אייגער, ר׳ אליהו ראַגאָלער און ר׳ צבי חיות, וואָס איז אין קאַליש נישט געוואָרן דערשאַצט. די אויפגעקלערטע האָבן שאַרף אָנגעגריפן די קהילה־אָנפירונג, וואָס איז געוואָרן געוויילט אַ דאַנק דער מערהייט פון די רעליגיעזע, און אויך איר שטייערן־פּאָליטיק און דאָס איינמאָנען די שטייערן דורך סעקוועסטער און אָן שום קאָנטראָל.

הרב וואַקס האָט דערקלערט, אַז די קהילה האָט נישט קיין שום באַדערפעניש צו שאַפן אַ שולע, ווארום די רעגירונג וועט דאָס בקרוב טאָן. ער האָט דאָס געזאָגט דאַן, ווען אַ פּלאַן איז שוין געוואָרן איבערגעשיקט צו די מאַכט־אָרגאַנען.

לודוויג מאַמראָט (1802—1863) האָט נישט געלייגט קיין אַכט אויף די טענות פון הרב וואַקס. ער האָט נישט געזשאַלעוועט קיין כוחות און אין יולי 1862 האָט ער געשאַפן אַ שולע פון 3 קלאַסן. דאַן האָט ער אָנגעהויבן זוכן לערער וואָס קענען פּויליש, דייטש, העברעאיש, אידישע געשיכטע, אידישע לימודים און אויך אַ ספּעציעלן לערער פאַר פּוילישער שפּראַך, פּוילישער געשיכטע און פאַר אַלגעמיינע לימודים.

ער האָט אָבער נישט באַוויזן צו ענדיקן זיין ווערק. ער איז געשטאָרבן דעם 2־טן יוני 1863, ווען ער איז געווען אויפן וועג פון בערלין קיין קאַרלסבאַד צוליב קוראַציע־צוועקן. ער איז געווען איינער פון די אָנגעזעענסטע אידן אין קאַליש און געווידמעט זיין גרויסע ענערגיע אויך אויף געזעלשאַפטלעכע ענינים. ער, זיין זון, און די גאַנצע קאָנסאָלידירטע גרופּע אַרום אים — רעדליך, קעמפּנער, פּרץ, שנער, געמביצקי, מאָריצי בלאָך, קאַראָל, מאָריצי און לודוויג בראַקמאַן, יוליוש האַרטיג, לעאָפּאָלד לובעלסקי — זיינען געווען איבערגעגעבענע אָנהענגער פון דער פּוילישער באַוועגונג און זי געשטיצט, פאַרשטייט זיך שטילערהייט, מיט געלט און מיט וואָס זיי האָבן נאָר געקענט. די רוסישע זשאַנדאַמעריע האָט זיי נאָכגעשפּירט. לויט אַ באַריכט פון שטאָטראַט דעם 21.11.1861 (נומער 4728) צו דער רוסישער מיליטערישער קאָמאַנדשאַפט אין קאַליש, איז לודוויג בראַקמאַן אַרעסטירט געוואָרן אונטערן פאַרדאַכט פון שטיצן די פּוילישע צוגרייטונגען, און ער איז אַ לאַנגע צייט געוואָרן געפּאַרשט. דער אורטייל איבער אים איז נישט באַקאַנט. מאָריצי גאָלדשטיין איז געוואָרן פאַרהאַלטן דעם 28.8.1862 און שבתי שיינגאָלד דעם 5.4.1862 ביידע האָט מען חושד געווען אין שטיצן די פּאָליאַקן.

אונטערן איינפלוס פון דער פּוילישער נאַציאָנאַלער באַוועגונג אין דער צייט פון די הכנות צום אויפשטאַנד, האָבן די קאַלישער אידן געהאָלפן דעם פּוילישן קאָמיטעט, און אַ ריי אידן, אויך פון די נישט־פאַרגעשריטענע, האָבן בייגעשטייערט באַדייטנדיקע סומעס געלט. אונטער דער השפעה פון דער דאָזיקער גרופּע האָט צווישן ברייטע קרייזן אידן זיך געשטאַרקט די נטיה צו רעדן פּויליש. באַזונדערס איז דאָס געווען קענטיק צווישן די פרויען פון פּראָגרעסיוון קרייז, וועלכע האָבן געלערנט אין די אַלגעמיינע שולעס צוזאַמען מיט קריסטלעכע שילערינס.

אין די טעג פון אויפשטאַנד

ווען ס׳איז אויסגעבראָכן דער אויפשטאַנד אין יאָר 1863 איז אַלס קאָמאַנדיר פון די באַוואָפנטע קרעפטן ביי דער נאַציאָנאַלער רעגירונג אין דער קאַלישער וואָיעוואָדשאַפט געוואָרן נאָמינירט אַדאַם גרעקאָוויטש. ער האָט אין דער געגנט אָרגאַניזירט קאַמפס־אָפּטיילונגען.

פאַר די רוסן איז די שטאָט געווען סטראַטעגיש וויכטיק און זיי האָבן אָנגענומען פאַרשידענע פאַרטיידיקונגס־מיטלען. אויפן נייעם מאַרק האָט מען אוועקגעשטעלט האַרמאַטן. די געפאַנגענע קריסטלעכע אויפשטענדלער זיינען געוואָרן געבראַכט אין אידישן פּערטל און פאַרשפּאַרט געוואָרן אין די קאַזעמאַטן פון רוסישן קאָרפּוס אויף וואָדנע־גאַס. די מערהייט פון זיי האָט מען פאַריאָגט

אויף סיביר. צווישן זיי זיינען געווען אידן. הרב וואקס האָט זיי יעדן שבת געשיקט כשר עסן. בלויז אים אליין האָט מען דערלויבט אריינצוגיין צו די ארעסטירטע.

אין קאלישער קרייז איז געווען טעטיק דער קאָמאנדיר עדמונד טאטשאַנאָווסקי פון פויזן, א באקאנטער רעוואָלוציאָנער פון 1846, באטייליקט זיך אין גאריבאלדיס באטאליאָנען אין איטאליע. ער איז געווען א גענייטער מיליטער־מאַן, וואָס האָט געדינט אלס אָפיציר אין פרייסישן מיליטער. פון זיינע זעלנער האָט ער געפאָדערט דיסציפלין און פינקטלעכקייט, אָבער אלס מענטש מיט דעמאָקראטישע אנשויונגען האָט ער פארלאנגט אבסאָלוטע גלייכהייט פאר פויערים און אידן.

נאָך דער מפלה פון מיעראָסלאָווסקי ביי קושיוואָסאנדז, האָט טאטשאנאָווסקי אָנגעהויבן צווייפלען אין דעם ווערט פון די קאמפס־אָפטיילונגען, וואָס זיינען פרייוויליק געוואָרן מאָביליזירט און געאיבט. אין דעם האָט ער געזען אימפּראָוויזאציע און געפאָדערט צו דערקלערן אַן אלגעמיינע מאָביליזאציע אויף אָנגענומענע מיליטערישע יסודות און אָנהויבן אַן אטאקע אויפן רוסישן מיליטער ערשט נאָך א פולער צוגרייטונג. די נאציאָנאלע רעגירונג האָט אָבער זיין פאָרשלאָג נישט אָנגענומען און ער איז געווען געצוואונגען צו האנדלען לויט אירע אינסטרוקציעס.

ער איז ארויס פון פויזנער קרייז בראש פון אַן אָפטיילונג פוילישער יוגנט, אין וועלכער ס'האָבן זין אויך געפונען צוויי אידן. לעאָן מאנאס האָט זיך באטייליקט אין אלע שלאכטן פון דער אָפטיילונג, וועלכע איז שפּעטער געווען אונטער דער קאָמאנדשאפט פון נאָוויצקי, און ער איז געפאלן אין קאמף דעם 15.11.1863.

אידישער פרויען־קאמיטעט

אין טאטשאנאָווסקיס אָפטיילונגען האָבן געקעמפט א ריי קאלישער אידן. דעם 14.5.1863 האָט מען גערופן מאָביליזירן זיך אלע איינוואוינער פון דער וואָיעוואָדשאפט, אָן אונטערשיד פון רעליגיע און שטאנד.

אין קאליש גופא האָבן אידישע פרויען, אונטער דער אָנפירונג פון פרוי מאמראָט, געשאפן א קאָמיטעט, וואָס האָט באזאָרגט די אויפשטענדלער מיט קליידונג, שפייז, רפואות און הילף ביים מאָביליזירן אידישע פרייוויליקע. דעם 6־טן אויגוסט 1863 האָט דער קאָמיטעט געשיקט צו גענעראל טאטשאנאָווסקי דעם פאָלגנדיקן בריוו:

„דיינע בארימטע מיליטערישע טאטן, דיין איבערגעגעבנקייט צו אונזער אומגליקלעך פאָטערלאנד, וואָס קרעכצט אונטער דעם אייזערנעם יאָך פונעם טיראַן, און די איצט־עקזיסטירנדיקע אייניקייט — הלוואי זאָל זי מיט גאָטס הילף אָנהאלטן לאנג — האָבן אונדז באוואויגן צו ווידמען דיר די דאָזיקע פאָן. דאָס בלוט פון קריסטן און פון אידן ווערט דאָך פארגאָסן פאר דער פרייהייט און אומאָפהענגיקייט פון פוילישן פאָלק.

נעם אָן, איידעלער קאָמענדאנט, פון די טעכטער פון ישראל די באשיידענע מתנה אלס באווייז פון דאנקבארקייט מצד זיי. זאָל די פאָן דינען אלס סימבאָל פון אייניקייט קעגן אונזערע פיינט, און דיר און דיין שווערד זאָל גאָט געבן ברכה און זיג.

און איר, ברידער אונזערע, קעמפנדיק העלדיש ווי דאָס פאסט פאר פאָליאקן, ווען איר וועט טראָגן די פאָן, געדענקט, אז די פויליש־אידישע פרויען זיינען תמיד גרייט צו יעדן קרבן אויפן מזבח פון אונזער געליבטער פאָטערלאנד.

מיט טיפער אכטונג

פויליש־אידישע פרויען

אנטאָן אָפּעלן־בראָניקאָווסקי, א גוט־באזיצער אין דער קאלישער געגנט, שרייבט אין זיינע זכרונות, אז די באציאונג פון דער אידישער באפעלקערונג פאר די פוילישע ענינים אין יאָר 1863 איז געווען אַן אויסערגעוויינלעך הארציקע. צווישן די אידן זיינען כמעט קיין שפּיאָנען נישט געווען; אין דער באוועגלעכער נאציאָנאלער זשאנדאמעריע האָט זיך באזונדערס אויסגעצייכנט דער וואַרשעווער איד גראָסשטערן, וואָס האָט זיך אריינגעריסן קיין קאליש, געכאפּט דאָרט רוסן און צוויי פון זיי האָט ער אויפגעהאנגען אויפן הויז פון וועכטער פון אָפּאטאָווקער שאָסיי. די רוסן האָבן צוגעזאָגט א באלוינונג פאר דעם, וואָס וועט אים אויסגעבן, אים האָט זיך אָבער איינגעגעבן צו אנטלויפן און באהאלטן זיך אין דאָרף פון אָפּעלן־בראָניקאָווסקי.

קאָמענדאַנט פון דער נאַציאָנאַלער זשאַנדאַמעריע אין קאַליש איז געווען דער איד, סערזשאַנט פאַביאַן גאַלינסקי, דער זון פון אהרן גאַלינסקי, וואָס האָט זיך באַטייליקט אין די נאַפּאָלעאָן־מלחמות. נאָכן פאַלן פון אויפשטאַנד איז ער ניצול געוואָרן פון רוסישע רדיפות דורכן גובערנאַטאָר, וואָס איז געווען פון פראַנצויזישער אָפּשטאַמונג און געהאַט א מענטשלעכע באַציאונג צו די אויפשטענדלער.

פון די יידן אין קאַליש און אין דער סביבה האָבן אין די ווידערשטענדלערישע באַטאַליאָנען זיך באַטייליקט:

בערנאַט, א זעלנער אין טאַטשאַנאָווסקיס באַטאַליאָנען. מ׳האָט אים אויפגעהאַנגען דעם 12.2.1864 אין בלאַשקי.

משה קוויטעק (אָן אויסגעטראַכטער נאָמען), טאַטשאַנאָווסקי־באַטאַליאָנען, אויפגעהאַנגען געוואָרן אין מיט דער שטאָט בלאַשקי.

מאַרקוס פּערקאַל, אָפּטיילונג פון נאַציאָנאַלן שפּיאָנאַזש, אויפגעהאַנגען געוואָרן אין שעראַדז.

שלמה סאַלאָמאָן, זיך איבערגעטאָן פאַר א קאָזאַק, אָנגעפאַלן אויף אן אָפּטיילונג פון קאָזאַקן. מ׳האָט אים געכאַפּט און אויפגעהאַנגען אין קאָנין.

אין דער שלאַכט ביי איגנאַצעוו זיינען דעם 8.5.1863 געפאַלן:

פונקשטיין.

ישראל יעקב דינטע, געבוירן אין קאַליש אין יאָר 1837, פּריוואַטער באַמטער. מ׳האָט אים באַגראָבן ביים פּלויט, כדי אים צו שענדן; שפּעטער האָט זיין פאָטער געקויפט באָדן און אויסגעברייטערט דעם בית־עלמין, כדי ער זאָל אריינגעמען אין זיך אויך דעם זונס קבר, און געשטעלט א מצבה. די רוסן האָבן באַפוילן זי צו באַזייטיקן.

זלמן וואָלף וויטקאָווסקי פון טורעק. רייטנדיק האָט ער זיך צונויפגעשטויסן מיט א וואַנט און געהרגעט געוואָרן.

מאיר גליצנשטיין.

אויפן שטח פון קאַלישער וואָיעוואָדשאַפט האָבן אין טאַטשאַנאָווסקיס און מיעלעצקי־קאַליאַס באַטאַליאָנען געדינט א סך אידן.

לייזער גוטמאַן, געבוירן אין יאָר 1819, געפאַנגען געוואָרן דורך א רוסישן אָפיציר נעבן איוואַנאָוויטש, ער איז געווען א שיינער בחור און די פרוי פונעם אָפיציר האָט געהאָלפן אים ראַטעווען פון טויט. אויף דער עלטער איז ער נאָמינירט געוואָרן אלס קאָמענדאַנט פון די פייער־לעשער אין קאַליש. געשטאָרבן אין יאָר 1894.

פתחיה בעאַטוס, געבוירן אין 1835, פאָן־טרעגער, שפּעטער א באַנקיר, געשטאָרבן אין קאַליש אין יאָר 1904.

בנציון נאַדעל, געבוירן אין 1835, פאָן־טרעגער, נאָכן אויפשטאַנד האָט ער עמיגרירט קיין לאָנדאָן, דאָרט האָט ער אָנטדעקט א פאַבריק פון פאַלש געלט, צוריקגעקומען קיין פוילן, באַזעצט זיך אין לאָדז און דאָרט געשטאָרבן אין יאָר 1916.

יצחק רוס, אויסגעאַרבעט היטלען פאַר די אויפשטענדלער און שפּיאָנירט לטובת די פּאָליאַקן. עמיגרירט קיין לאָנדאָן און דאָרט געשטאָרבן אין יאָר 1922.

יעקב בעאַטוס, פאַרוואונדעט געוואָרן עטלעכע מאָל. נאָכן אויפשטאַנד האָט מען אים געמסרט. עמיגרירט קיין אַמעריקע און דאָרט געשטאָרבן אין 1926.

יודקע שנאַפּער, סאַניטאַר.

שלמה ליפּמאַנאָוויטש, וויעלון.

ראובן פיק, זדונסקאַ־וואָלאַ.

יענקל משה סקאַבראָן, טאַלישקאָוו. ביי אים אין הויז האָבן די גוט־באַזיצער ברידער לאַקאָצקי געטיילט געלט די ווידערשטענדלער. ווען די רוסן האָבן זיך דאָס דערוואוסט, האָבן זיי פאַרהאַלטן סקאַבראָנען מיט זיין 10־יאָריקן זון. מ׳האָט זיי געבראַכט קיין קאַליש און געזאָלט זיי שיקן קיין סיביר. א דאַנק דער באַמיאונג פון הרב וואַקס האָט מען זיי באַפרייט צוזאַמען מיט די ברידער לאַקאָצקי.

אברהם וואָיעוואָדע־דאָבראַמיל. ווען מ׳האָט אים געמסרט, האָט ער זיך באַהאַלטן 3 טעג אין א קוימען, ביז די רוסן זיינען אוועק פון דאָרט.

גרשון פענדזאל, אוניעיעוו.

אברהם מאיר ווילטשינסקי, קאַלאַ.

שלמה יענקל ווילקאָוויטש, קאַלאַ.

געצל שווארץ, קאַלאַ.

יחזקאל באביאצקי.

יחזקאל קאצאלקאָווסקי, קאַלאַ.

יהושע פרידע.

משה מנחם פזשידעצקי, באטייליקט זיך אין די ווידערשטענדלער־באטאליאָנען. זיך געשמדט און נאָך א קורצער צייט צוריק זיך מגייר געווען. אין איינער פון די שלאכטן איז ער ארייגעפאלן צו די רוסן אין געפאנגענשאפט, אבער ס׳האָט זיך אים איינגעגעבן צו אנטלויפן. אוועק קיין פאריז. דאָרט איז ער געוואָרן געשטיצט דורכן פוילישן קאָמיטעט מיט כאָדזשקאָ בראש.

יצחק עקמאן, געבוירן אין יאָר 1832, מיטגליד פון א קאמפס־אָפטיילונג, איינמאָל האָט ער געבראכט פאר די אויפשטענדלער א וואָגן פול מיט ביקסן צו דער רוסישער גרענעץ ביי פייזער, און מ׳האָט אים געכאפט. ער האָט פאַרגעלייגט די זשאנדארמען 300 רובל אויסקויף־געלט. ווען זיי האָבן נישט מסכים געווען האָט ער מיט די חברים זיינע צעשלאָגן די זשאנדארמען, אַנגעטאָן זייערע מונדירן און געבראכט די ביקסן צו די אויפשטענדלער. א ביסל שפעטער האָט ער צוזאמען מיט זיינעם א חבר דערהרגעט איין קאָזאק און פארוואונדעט דעם צווייטן, צום סוף האָט מען אים געכאפט. מ׳האָט אים געגעבן 100 שמיץ און פארשיקט קיין סיביר. פון דאָרט איז ער צוריקגעקומען קיין קאליש. די רעגירונג פון אומאפהענגיקן פוילן האָט אים נאָמינירט אלס אָפיציר־וועטעראן. ער איז געשטאָרבן אין קאליש אין יאָר 1924.

זיסל הערשקאָוויטש, קאַלאַ, געבוירן אין יאָר 1824. פאר זיין העלדישקייט האָט די פוילישע רעגירונג אים באלוינט מיטן טיטל „גבורה־קרייץ" און אים נאָמינירט אלס אָפיציר־וועטעראן.

אביגדור יעקובאָוויטש, גוט־באזיצער אין דזשאלאָשין.

בערנארד וואנדעל, גראבינע. ער און יעקובאָוויטש האָבן געגעבן געלט, געהאָלפן די ווידער־שטענדלער און באהאלטן ביי זיך פארוואונדעטע אויפשטענדלער.

הערשל קאשטאן, געהילפס־קאָמענדאנט אין גענעראל טאטשאנאָווסקיס מיליטער. אייגנטימער פון א לאנדווירטשאפטלעכער פערמע אין בראניקאָוו, פון א מיל און פון א פאפיר־פאבריק. פרייוויליק אוועק אין ארלאָווסקיס באטאליאָן, געקעמפט אונטער דער קאָמאנדירונג פון טאט־שאנאָווסקי אין קאלישער וואָיעוואָדשאפט און אין מאזאָוושע, אין שלאכט ביי פזשימיעכי, דעם 13־טן אפריל איז ער געוואָרן פארוואונדעט, אָבער ער האָט נישט פארלאָזן די רייען. שפעטער האָט ער זיך אויסגעצייכנט אין די שלאכטן אין די וועלדער פון לואטאָיו און נאָמינירט געוואָרן אלס אָפיציר. באטייליקט זיך אין די שלאכטן אין פאפאָוו־דאמבראָווע און אין קאמף ביי קזשעשאָוויצע איז ער שוין געווען קאָמאנדיר פון א קאוואלעריע־אָפטיילונג. נאָכן אויפשטאנד האָט ער עמיגרירט און נאָך עטלעכע יאָר האָט ער זיך אומגעקערט אַהיים, איבערגעטאָן אלס חסיד, די פויערים האָבן אים אויסבאהאלטן. אין 1932 איז ער געוואָרן איינגעלאדן צו מארשאל פילסודסקי.

אהרן וואָלף קאמפינסקי, געבוירן אין יאָר 1842 אין בלאשקי, א קאלישער תושב. באטייליקט זיך אין אויפשטאנד. פארנומען זיך מיט שמוגלען געווער פאר די אויפשטענדער אין טאטשאנאָווסקיס באטאליאָנען.

מאקסימיליאן גאָלדסאָבעל, געבוירן אין יאָר 1843, שילער פון דער ראבינער־שול אין ווארשע. באטייליקט זיך אין א ריי שלאכטן. אין יאָר 1924—1930 געוואוינט אין קאליש ביי זיין איידעם אברהם ראָזענבוים. באקומען די אויסצייכענונג „העלדישקייט־קרייץ" און נאָמינירט געוואָרן אלס אָפיציר. געשטאָרבן אין קאליש אין יאָר 1931.

אהרן זינדל נעלקען, קאלישער תושב. סימפאטיזירט מיטן אויפשטאנד אין קעגנזאץ צום פאָטער, וואָס איז געווען נוטה צו די רוסן. אויף דעם באָדן זיינען צווישן זיי אויסגעבראָכן קריגערייען, באזונדערס ווען דער זון האָט געפירט פראָפּאַגאנדע לטובת דעם אויפשטאנד. דער המון האָט אים גערופן „טאטשאנאָווסקי".

יעקב ניימארק, געבוירן אין יאָר 1839 אין כאטש, קאלישער קרייז. געשמוגלט געווער פאר די ווידעשטענדלער. ווען מ׳האָט אים געמסרט, איז ער אין סוף 1863 אנטלאָפן קיין פאריז.

אונטערשריפטן פון קהילה־פּאַרשטייער אויף אַן אָפיציעלן דאָקומענט

Ścisłości karności na Żydów obcych do miasta wciskających się – dla gminy swey zrobiłby dogodności i takowiczyże ulokowanie się.–

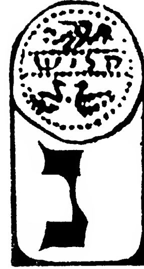
W końcu nadmienia Kommissya Woiewódzka że bynaymniey nie zalecała Urzędowi Municypalnemu przedstawiać Starozakonnych potrzebujących do Konsensów na mieszkanie się w domach Chrześciańskich w części miasta dla nich przeznaczoney, lecz dozwoliła, gdy nie może się więcey iuż ze domów przez nich zostało się, tym bardziey iż wszakże exystuje fundusz budowlanny, niektórzy z niego korzystają Starozakonni, niech budują,– a uczciwy ze strony ... pomocy.–

Prezes

Sekretarz Generalny

אנווייזונגען וועגן באזעצן אידן אויסער דער שטאָט

1939-1864

א. 1914—1864

דער עקאָנאָמישער מצב

אָכן אונטערדריקן דעם אויפשטאַנד האָבן די קאַלישער אידן איבערגעלעבט א שווערע און ליידנפולע תקופה. די מאַכט־אָרגאַנען האָבן פאַרוועַרט פאַרלייגן דעם ערוב, שטרענג אָפּגעהיטן דאָס געזעץ וועגן אידישער קליידונג. די וואָס האָבן עובר געווען אויפן געזעץ זיינען גערודפט געוואָרן אכזריותדיק. די ראשי־הקהילה און דער ראבינאט זיינען געצוואונגען געוואָרן צו פאַרפליכטן זיך שריפטלעך צו בייטן די קליידונג לויטן געזעץ און אונטער א שטראָף־דראונג האָבן זיי אויך געפאָדערט אכטונג צו געבן, אז מ׳זאָל די פרויען נישט גאָלן די האָר נאָך דער חופה.

פונקט ווי אנדערע טיילן פוילן האָט אויך קאַליש געליטן פון דעם ווירטשאַפטלעכן קריזיס, וואָס איז געוואָרן ארויסגערופן דורכן אויפשטאַנד און זיין אונטערדריקונג. דער דאָזיקער קריזיס האָט זיך באזונדערס געלאָזט פילן אין מסחר און אין דער אינדוסטרי.

לויט דער ציילונג פון יאָר 1862 זיינען צווישן די 12,835 קאַלישער תושבים געווען 4423 אידן. דאָס האָט באדייט א וואוקס לגבי דעם יאָר 1857 (4352) בלויז אויף 71 נפשות.

מיטן אומקערן זיך פונעם זיצאָרט פון גובערנאטאָר אין קאַליש (31.12.1866) האָט זיך אָנגעהויבן אן עקאָנאָמישע אנטוויקלונג פון דער שטאָט. זי איז נאָך שטאַרקער געוואָרן אין יאָר 1871, ווען מ׳האָט דורכגעפירט די באַן־ליניע. די דאָזיקע אנטוויקלונג האָט זיך אָנגעזען אויך אין דער אידישער עקאָנאָמיק.

אינעם ערשטן יאָר נאָכן אומקערן זיך פונעם גובערנאטאָר איז דער עקספּאָרט פון דער קאַלישער גובערניע געוואַקסן אויף 3.5 מיליאָן רובל און דער אימפּאָרט — אויף 1.5 מיליאָן רובל. אין דער דאָזיקער דערשיינונג פון שנעלן צופאַסן זיך צו דער נייער עקאָנאָמישער ווירקלעכ־קייט, האָבן די אידן געהאַט א גרויסן חלק.

די אנטוויקלונג פון דער עקאָנאָמיק, פון דער אינדוסטרי און פון האנדל אין פוילן האָט זיך געפונען ביים אָנהויב־פּראָצעס פונעם איינגלידערן זיך פון גרויס־קאפיטאַל אין ווירטשאַפטלעכן לעבן. דאַקעגן דער אידישער ישוב אין די פּראָווינץ־שטעט האָט נאָך איינגעהאַלטן זיין כאַראַקטער פון ווירטשאַפטלעכן, געזעלשאַפטלעכן און קולטור־שטאַנדפּונקט און איז נאָך געווען ענג פאַרבונדן מיט זיין היסטאָרישער פאַרגאַנגענהייט. די מערהייט פון די אידישע תושבים האָבן זיך מפרנס געווען בדוחק, על פי רוב פון קרעמערײַ, מעקלערײַ און פאַרמיטלונג, און נישט קיין קליינער פּראָצענט — פון מלאכה. אָבער אויסערלעכע פאַקטאָרן האָבן אריינגעפירט ענדערונגען אויך אין עקאָנאָמישן לעבן ביי אידן.

די זעכציקער און זיבעציקער יאָרן האָבן געלענקט די פוילישע ווירטשאַפט אין דער ריכטונג פון קאַפּיטאַליסטישער אנטוויקלונג. די פויערים־באַפרייאונג, דאָס אָפּשאַפן די פאַנשטשיזנע און דאָס געבן ערד די פויערים האָבן איינגעגלידערט דאָס פויערנטום אלס וויכטיקער פאַקטאָר אין דער פינאַנס־ווירטשאַפט.

אין יאָר 1870 האָט זיך אָנגעהויבן די רעקאָרד־אנטוויקלונג פון דער פוילישער עקאָנאָמיק. ס׳זיינען געגרינדעט געוואָרן שווער־אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען, אקציען־געזעלשאַפטן, באַנקן. מילן און ביר־ברויערייען זיינען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין גרויסע פאַבריקן.

אין די דאָזיקע ראַמען האָבן זיך אויך אָנגעצייכנט די נייע פּראָצעסן אין ווירטשאַפטלעכן לעבן פון פוילישן אידנטום; די ענדערונג פון פּראָפעסיעס און אין כאַראַקטער פון באַשעפטיקונג. א וויכטיקע דערשיינונג אין יענער תקופה איז דאָס איבערגיין פון גרויסע מאַסן אידן צום ארבעטער־קלאַס אין דער אינדוסטרי און אין די איר נאָענטע אונטערנעמונגען. דער דאָזיקער פּראָצעס איז נאָך געוואָרן צוגעאיילט דורכן ארויסשטויסן די אידן פון פאַרשידענע מיני מלאכות און פאַבריקאַציע־צווייגן, וועלכע האָבן זיך אין דער מערהייט געפונען ביי אידן.

באגרענעצונגען

די אידן האָבן אָן אויפהער זיך אָנגעשטויסן אין באגרענעצונגען, דיסקרימינאציעס, און פאַקטיש האָט מען צוגענומען ביי זיי די מעגלעכקייט צוצופאַסן זיך צו דער עקאָנאָמישער ווירקלעכקייט. צוליב דעם איז שטאַרקער געוואָרן דער פּויפּעריזאַציע־פּראָצעס צווישן גרויסע טיילן פון דער אידישער באַפעלקערונג. די געבילדעטע האָבן קודם כל געשטרעבט צו פאַרשפּרייטן בילדונג, געפירט א קאַמף קעגן חסידות און רעליגיעזע הערשער, קעגן דער קהילהשער אָליגאַרכיע. די רעליגיעזע האָבן נישט געהאַט קיין שום פּראָגראַם צו רעפאָרמירן דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן. זיי האָבן בכלל נישט געפרווווט עפּעס טאָן אין דער ריכטונג.

דאָס אַלץ, וואָס ס'איז געשען אויפן געביט פון בייטן די פּראָפעסיעס און פון איבערגאַנג צו דער אינדוסטריע, איז נישט געווען קיין רעזולטאַט פון אָן אַדורכגעטראַכטער אַלגעמיינער פּאָליטיק מצד אידישע פאַקטאָרן אָדער מצד דער מאַכט, נאָר א פּראָדוקט פון געזונטן עקאָנאָמישן חוש פון די אידן. מיט זייער ענערגיע האָבן זיי גובר געווען די שוועריקייט און פאַרנומען פּאָזיציעס אין די נייע האַנדל־און אינדוסטריע־צווייגן, אין פינאַנסיעלע־אינסטיטוציעס, אין קרעדיט און אין באַנקן. זיי האָבן געשאַפן די יסודות פאַר א אידישער עקאָנאָמיק, וואָס איז צוגעפּאַסט צו די באַדערפענישן פון דער צייט.

זיי האָבן באַוויזן צו פאַרוואַנדלען זייערע וואוין־שטעט אין אינדוסטריעלע צענטערס. אזוי האָבן די אידן געטאָן אויך אין דער קאַלישער גובערניע. די רעגירונג, וואָס איז געווען פאַראינטערעסירט צו שאַפן דאָ איינעם פון די טעקסטיל־צענטערס, האָט זיי דערין געהאָלפן. אויך אין יענע יאָרן האָט דער האַנדל מיט וואָל און שפּין־וואָל זיך געפונען ביי די אידן אין שטאָט. אין די זעכציקער און זיבעציקער יאָרן האָבן .אידן זיך נישט באַטייליקט אין די אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען. בלויז אין דער וואָיעוואָדשאַפט האָבן זיך געפונען עטלעכע וועבערייען אין אידישע הענט.

אין משך פון דער צייט איז געשאַפן געוואָרן א נייער שיכט אידישע סוחרים און פאַבריקאַנטן, און זיי האָבן קאָנצענטרירט אין זייערע הענט די גרעסטע צאָל אינדוסטריעלע און האַנדלס־אונטערנעמונגען אין קאַליש.

די וואוינונג־פרייהייט אין די שטעט האָט שטאַרק פאַרגרעסערט די צאָל אידן אין קאַליש. אין יאָר 1875 זיינען צווישן די 14,908 תושבים געווען 6,706 אידן (2,732 מענער, 3,974 פרויען) לגבי 4,423 אין יאָר 1862.

אינדוסטרי

אין יאָר 1867 האָבן זיך געפונען אין אידישע הענט אין דער קאַלישער גובערניע — 37 פאַבריקן, וואָס האָבן באַשעפטיקט 1093 ארבעטער מיט א לוין פון 972,851 רובל. דער ווערט פון דער פּראָדוקציע איז דערגאַנגען ביז 972,877 רובל. אינעם טעקסטיל־צווייג זיינען פון 89 אונטערנעמונגען, 29 געווען ביי אידן (32.6%). אין אַלע 89 פאַבריקן האָבן געאַרבעט 2,931 אַרבעטער, צווישן זיי 760 אידן (25.9%). די אַלגעמיינע פּראָדוקציע האָט באַטראָפן 1,669,985 רובל, אין דעם פון אידישע פאַבריקן — 589,722 רובל (35.8%).

אין אידישע הענט האָבן זיך אויך געפונען פאַבריקן פון טריקאָטאַזש, וואָגנס און בריטשקעס, פּאַיאַנס, ליקער, אייל־פּרעסערייען, טאַבאַק, פּאַפּיר, גלאָז, האָלץ, מילן. אין קאַליש גופא זיינען אין יאָר 1875 געווען 19 אונטערנעמונגען, וועלכע האָבן באַשעפטיקט 285 ארבעטער און זייער פּראָדוקציע־ווערט האָט באַטראָפן 915,500 רובל. צווישן די פאַבריקן האָט זיך באַזונדערס אָנגעזען די ליקער־פאַבריק פון ישראל טיקאָטשינסקי, וועלכער איז אויך געווען ארענדאַטאָר פון מלוכהשע ראַפינעריעס און א ריי פּלעצער אויסער קאַליש. ער האָט באַשעפטיקט 35 אַרבעטער און 12 פרעמדע ספּעציאַליסטן. די ווערט פון זיין פּראָדוקציע האָט באַטראָפן אין דורכשניט 230,000 רובל. ארבעטסלוין האָט ער געצאָלט לויט דער צאָל פעסער. אַן אַרבעטער האָט פאַרדינט פון 105 ביז 120 רובל א יאָר.

לויטן פּוילישן זשורנאַליסט יאַן יעלענסקי, וואָס האָט געפאָרשט דעם מצב אין קאַליש אין יאָר 1875, איז נאָך געווען קענטיק דער דייטשער כאַראַקטער פון דער שטאָט, אָבער אונטערן איינפלוס פון פּאָליאַקן און פון דער אידישער אינטעליגענץ האָט די שטאָט אָנגעהויבן אָננעמען א פּוילישן כאַראַקטער. אין דער עקאָנאָמישער הינזיכט האָט די שטאָט געגאָסן פון די גובערניאַלע אַמטן, וועלכע האָבן באַשעפטיקט 361 בעאַמטע. אין שטאָט זיינען געווען טעטיק 73 אַדוואָקאַטן און 13 דאָקטוירים. זייערע פאַמיליעס זיינען געווען סטאַבילע קליענטן ביי די אידישע סוחרים. ער מערקט אָפּ ספּעציעל שנערס פאַבריק פון שטריק און בענדער מיט א פּראָדוקציע פון 60,000 רובל, 2

אידישע פאבריקן פון זייף און ליכט מיט א פראָדוקציע־ווערט פון 50,000 רובל. דער הורט־האנדל פון פוטערוואַרג, אייזן, תבואה, גאַלאַנטעריע און בראַנפן איז געווען געריכטעט קיין דייטשלאַנד. די פארמיטלונג־געשעפטן זיינען געווען אין אידישע הענט. אויך די פיר זאַלץ־סקלאַדעס זיינען געוואָרן פארדינגען צו אידן.

אַן אָנגעזעענער טייל פון די 552 האַנדלס־אונטערנעמונגען אין 165 געשעפטן האָבן זיך געפונען אין אידישע הענט.

אין די 70־ער יאָרן האָבן אין קאַליש זיך געפונען 227 האַנטווערקער־וואַרשטאַטן מיט 305 מייסטערס, 632 געזעלן און 319 לערנאיינגלעך, וועלכע זיינען געווען אָרגאַניזירט אין 30 צעכן. די צאָל פון די אידישע בעלי־מלאכה צווישן זיי איז ביי יעלענסקין נישט אָנגעגעבן.

אויף וויפיל דער אידישער ישוב אין דער קאַלישער גובערניע איז אויסגעוואַקסן פון יאָר 1875 ביז 1884 (9 יאָר) דערוויסן מיר זיך פון דער ציילונג, וואָס איז דורכגעפירט געוואָרן דורך דער קאָמיסיע צו פאָרשן דעם מצב פון די פוילישע אידן, געשאַפן פון יאַן בלאָך.

אין דער קאַלישער גובערניע זיינען געווען 13 שטעט מיט 94,954 תושבים, צווישן זיי 40,996 אידן (43.2%; 19,960 מענער, 21,036 פרויען); 39 שטעטלעך (ישובים) מיט 96,146 תושבים, צווישן זיי 3,709 אידן (1.9%) דער גאַנצער אידישער ישוב האָט אַזוי אַרום באַטראָפן 30,647 נפשות (14,961 מענער, 15,686 פרויען).

די אידן אין די שטעט זיינען געווען די אייגנטימער פון 68 פאבריקן מיט א ווערט פון 222,410 רובל; זייער יערלעכע פראָדוקציע האָט באַטראָפן 518,010 רובל; זיי האָבן באַשעפטיקט 424 אַרבעטער (411 קריסטן, 13 אידן).

אין די שטעטלעך האָבן זיי פאַרמאָגט 40 פאבריקן מיט א ווערט פון 457,610 רובל; די יערלעכע פראָדוקציע האָט באַטראָפן 952,530 רובל; זיי האָבן באַשעפטיקט 370 אַרבעטער (367 קריסטן, 3 אידן).

בסך־הכל האָבן די אידן פאַרמאָגט 108 פאבריקן מיט א ווערט פון 680,020 רובל און מיט א יערלעכער פראָדוקציע אין דער ווערט פון 1,480,540 רובל. די צאָל אַרבעטער — 802 (786 קריסטן, 16 אידן).

מיר זעען דערפון ווי שווער ס׳איז געווען איינצוגלידערן די אידן אלס אַרבעטער אויך אין די פאבריקן מיט אידישע בעלי־בתים. דאָס איז אַרויסגעדרונגען בלויז פון די שטרעבונגען פון די קריסטלעכע אַרבעטער אַרויסצושטויסן די אידן פון די אַרבעטס־פּלעצער.

פערזענלעכער פּראָפעסיאָנעלער באַשטאַנד

		אין די שטעט	אין שטעטלעך און דערפער
10	סוחרים פון דער ערשטער גילדע	6	4
231	סוחרים פון דער צווייטער גילדע	161	70
3504	קרעמער און הענדלער	1870	1634
160	אייגנטימער פון פאבריקן	116	44
2377	בעלי־מלאכה און אַרבעטער	1181	1196
178	לאַנדווירטן און לאַנדוו.־אַרבעטער	3	175
126	גוט־באַזיצער	32	94
4	מיל־אַרענדאַטאָרן	1	3
77	פון פרייע פּראָפעסיעס	41	36
6667	סה״כ	3411	3256

אין יאָר 1884 האָבן אידן אַרויסבאַקומען דערלויבענישן צו האַנדלען מיט געטראַנקען: 424 אין די שטעט, 257 — אין די שטעטלעך, 176 — אין דערפער.

באַדן אין אידישן באַזיץ

אין אידישן באַזיץ זיינען געווען 2,891 בנינים, וועלכע זיינען געווען פאַרזיכערט אויף א סומע פון 4,687,397 רובל, פון זיי האָבן אין די שטעט זיך געפונען 1,207 געביידעס אויף א סכום פון 2,710,230 רובל, אין די שטעטלעך, ישובים און דערפער — 664 בנינים אויף א סומע פון 1,977,167 רובל. 1,920,160 מאַרג באַדן זיינען געווען אין אידישן באַזיץ.

אין יאָר 1884 האָבן אידן באַצאָלט שטייערן אויף א סומע פון 55,870 רובל.

די אויבנדערמאָנטע ציפערן באַווייזן, אז אידן זיינען געווען א שעפערישער עקאָנאָמישער עלעמענט און נישט ווייניק בייגעשטייערט צו דער אנטוויקלונג פון קאַליש, די הויפט שטאָט פון דער גובערניע און פון קרייז.

די ווירטשאַפטלעכע אַקטיווקייט פון די קאַלישער אידן אין אינדוסטרי־צווייגן איז אויסגעוואקסן אין די אכציקער־ניינציקער יאָרן ווען ס'זיינען אנטשטאנען נייע אונטערנעמונגען. אינעם פינאַנ־סירן די אונטערנעמונגען האָבן גענומען א גרויסן אנטייל די אָרטיקע באַנק מאַמראָט און לאַנדא, קאַלישער קרעדיט־געזעלשאַפט פון י. ד. מייזנער און מ. לאַנדא, און באַזונדערע קאַפּיטאַליסטן.

אביישטייער האָבן אידן געגעבן פאַר דער אנטוויקלונג פון דער שפּיצן־אינדוסטרי. די ערשטע פאַבריקן זיינען דערמאָנט אין די רעגירונגס־באַריכטן פון יאָר 1882. דאָרט איז אָפּגעמערקט, אז זיי האָבן באַשעפטיקט 103 אָרטיקע אַרבעטער און 22 פרעמדע.

אין יאָר 1883 זיינען געגרינדעט געוואָרן צוויי אידישע פאַבריקן פון מייטע מייזנער און פון פּראַשקער. אין יאָר 1885 זיינען צוגעקומען 3 פאַבריקן, אין יאָר 1886 — 6, און אין יאָר 1889 זיינען שוין געווען 12 פאַבריקן. אין דעם זעלבן יאָר זיינען אין דער גאַנצער גובערניע, אויסער דער שטאָט קאַליש, געווען 14 פאַבריקן מיט 359 אַרבעטער. די גרויסע פאַבריקן האָבן געהערט צו פעליקס פּרענקעל מיט 140 אַרבעטער, און צו יוסף דוד מייזנער מיט 100 אַרבעטער. פון יאָר צו יאָר איז געוואַקסן די צאָל אַרבעטער אויך אין די אנדערע פאַבריקן. אין יאָר 1889 האָבן געאַרבעט 340 אַרבעטער. דער אַרבעטס־טאָג האָט געדויערט 13 שעה א טאָג מיט הפסקות. די מייסטערס האָבן באַקומען פון 500 ביז 700 רובל א יאָר, די אַרבעטער — פון 52 ביז 156 רובל.

אין די קליינע פאַבריקן, ווי ביי ווינטער און פּערלע, האָט מען געאַרבעט אין צוויי שיכטן. די קאַלישער אויסאַרבעטונגען זיינען געווען זייער שיינע און דערפאַר איז דער נאָכפרעג אויף זיי אין פּוילן און אין אויסלאַנד געווען א גרויסער. דאָס האָט גורם געווען צום אנטשטיין פון נייע פאַבריקן. אין יאָר 1890 זיינען געווען 19 פאַבריקן מיט 421 אַרבעטער, 1894 — 22 מיט 646 אַרבעטער, 1898 — 29 מיט 600 אַרבעטער. דער ווערט פון דער פּראָדוקציע איז געווען 300,000 רובל.

אין משך פון יאָרן זיינען די פאַבריקן צוגעפּאַסט געוואָרן צו דער נייער טעכניק. אין 20־טן יאָרהונדערט האָט מען באַשטעלט אין אויסלאַנד נייע מאַשינען און מ'האָט אויך געבראַכט טעכניקער, וואָס האָבן אויסגעאַיבט ספּעציאַליסטן. אין סוף פון די 90־ער יאָרן האָבן געאַרבעט 432 מאַשינען. אין יאָר 1889 האָבן די גרויסע פאַבריקאַנטן געשלאָסן א געהיימען אָפּמאַך נישט צוצונעמען קיין אַרבעטער וואָס האָבן אין דער לעצטער פאַבריק נישט אָפּגעאַרבעט לפּחות איין יאָר צייט. די אַרבעטער האָבן זיך דאָס דערוואוסט און זיי האָבן וועגן דעם געמאָלדן דעם רעגירונגס־אויפזעער איבער דער אינדוסטרי. נאָך אונטערהאַנדלונגען האָט מייזנער, דער פאָר־זיצער פון די פּראָדוצענטן, פאַרזיכערט, אז מ'וועט מוותר זיין דערויף. די שפּיצן־פאַבריקאַנטן זיינען על פּי רוב געווען אידן. די ערשטע אינסטרוקטאָרן האָט מען געבראַכט פון זאַקסן, אויך א ריי ספּעציאַליסטן זיינען געווען פון אויסלאַנד. א דאַנק דער קוואַליטעט פון דער פּראָדוקציע זיינען די שפּיצן געוואָרן א פּאָפּולערער אַרטיקל און געפונען אן אָפּזאַץ־מאַרק אין גאַנץ פּוילן און אויך מחוץ פון פּוילן.

אין יאָר 1908 האָבן צווישן די 39,518 תושבים פון קאַליש זיך געפונען 14,318 אידן (28.5%). זייער אנטייל אין דער אינדוסטרי איז געווען אזא: פון 67 אונטערנעמונגען האָבן 32 זיך געפונען ביי אידן. דער גרונט־קאַפּיטאַל האָט באַטראָפן 2,150,000 רובל; פון די אידישע אונטערנעמונגען — 1 מיליאָן.

די צאָל אַרבעטער, באַשעפטיקטע אין אלע אונטערנעמונגען, איז דערגאַנגען ביז 3,886, צווישן זיי ביי אידן — 2,191; 2,068 פון זיי זיינען געווען באַשעפטיקט אין 22 פאַבריקן; די פּראָדוקציע

ווערט געשאַצט אויף 5,350,000 רובל, דערפון פון אידישע אונטערנעמונגען — 2,800,000 רובל.
אין די יאָרן 1890—1914 זיינען געשאַפן געוואָרן פאַבריקן פון מושלין, סאַמעט, זאַקן, פאַר־בערייען, געהילפס־פאַבריקן צום אויסאַרבעטן וועב, צען מעל־מילן און האָלץ־פאַבריקן.

נישט געקוקט אויפן פאַרפעסטיקן זיך פון פוילישן סוחרים־שטאַנד, האָבן אידן פאַרנומען שליסל־פּאָזיציעס. אין 1897 האָבן די פּאָליאַקן באַטראָפן 66.1% פון כלל סוחרים, און דאָך האָט זיך זיי נישט איינגעגעבן אַרויסצושטויסן די אידישע סוחרים פון זייערע פּאָזיציעס.

דאָס אינערלעכע לעבן

נאָכן אויפשטאַנד פון 1863/64 האָט זיך שטאַרק געענדערט דער כאַראַקטער פונעם אידישן ישוב אין קאַליש.

אין די קרייזן פון די הורט־סוחרים און פאַבריקאַנטן, וועלכע האָבן געהאַט קאָנטאַקט מיט דייטשלאַנד און רוסלאַנד און קולטורעל געווען פאַרבונדן מיט דייטשע אַנשטאַלטן און מיט דער דייטשער שפּראַך, האָט אָנגעהויבן הערשן די פוילישע שפּראַך. דער זשורנאַליסט יעלענסקי, וואָס האָט באַזוכט די שטאָט אין יאָר 1875, שרייבט מיט גרויס סאַטיספאַקציע:

„אין גאַס, אין פּאַרק, אָדער אויף א קאָנצערט, אומעטום הערט מען אידישע מענער און פרויען רעדן צווישן זיך פויליש. אידן לייענען א סך פוילישע ביכער און אויך די קינדער טוען־נאָך דעם שיינעם ביישפּיל פון זייערע עלטערן".

אָט דער איבערגאַנג איז א רעזולטאַט פון דער טעטיקייט פון די קהילה־פירער, וועלכע זיינען אין יענע יאָרן על פי רוב געוויילט געוואָרן פון צווישן די רייכע, הורט־סוחרים און פאַבריקאַנטן. אין די זיבעציקער־ניינציקער יאָרן האָבן בראש פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג זיך געפונען מאָריצי מאַמראָט און א. פּרץ.

אין די זיבעציקער יאָרן האָבן די אויפגעקלערטע געפירט א קאַמף קעגן דעם אַלטן כאַראַקטער פון אידישן ישוב און געווען פאַר פּאָלאָניזאַציע אין גייסט פון די יאָרן 1861—1863.

אין זייערע אַרטיקלען אין „איזראַעליטאַ" האָבן די קאָרעספּאָנדענטן פון די אויפגעקלערטע זיך געקלאָגט אויף דער פינצטערער רעאַקציע צווישן די אידישע מאַסן און אויף דעם עקסטרעמען פאַנאַטיזם פון די פרומע, וועלכע שטעלן זיך אַנטקעגן יעדער רעפאָרם אין לעבנסשטייגער און אין דער קהילה.

ערוב אין יאָר 1871 איז אַרויסגעשוואומען אויפן סדר־היום פון דער קהילה די פראַגע פון ערוב. די צייטונג „קאַלישאַנין", וועמענס רוב לייענער זיינען געווען אידן, האָט איבערגעדרוקט דעם אַרטיקל פון „איזראַעליטאַ" וועגן דער אידישער רעאַקציע, און צוגעגעבן, אַז דער רב וויל אַרומרינגלען די שטאָט מיט ערוב־דראָטן און ער זאַמלט געלט, כדי צו קויפן דעם באָדן, וואָס איז נויטיק אויף איינצוואָרדענען דעם ערוב.

דער קאַלישער קאָרעספּאָנדענט פון „איזראַעליטאַ" האָט דערקלערט, אַז די אויפגעקלערטע זיינען צופרידן פונעם פאַרעפנטלעכן דעם אַרטיקל אין „קאַלישאַנין". די ידיעה וועגן ערוב האָט ער באַשטעטיקט און אונטערגעשטראָכן, אַז דאָס איז די איניציאַטיוו פון רב, וואָס האָט זיך אונטערגעוואָרפן דעם דרוק פון די חסידים און געזאַמלט געלט אויף דעם צוועק. דערפאַר וויל די אויפגעקלערטע זיינען נישט צופרידן פונעם ריטואַל אין דער שול, האָבן זיי געשאַפן א קאָמיטעט צו גרינדן א ספּעציעלע שול פאַר די אויפגעקלערטע, כדי איבערצוררייסן יעדע פאַרבינדונג מיטן רב און מיט די פרומע. ס'איז צו האָפן, אַז א דאַנק דעם ויעלן די רעליגיעזע ווערן באַשיידענער און טאָלעראַנטער.

אָבער זיי האָבן געהאַט א טעות. דווקא צום סוף 19־טן יאָרהונדערט און צום אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט האָט קאַליש באַקומען דעם כאַראַקטער פון א חסידישער שטאָט. דער קאָמיטעט צו גרינדן א שול פאַר די אויפגעקלערטע האָט נישט באַקומען די דערוואַרטע אונטערשטיצונג און האָט באַשלאָסן אָפּצולייגן דעם ענין. אין יאָר 1911 איז די שול געשאַפן געוואָרן. די גרינדער זיינען געווען: רפאל פרענקעל, מאָריץ פרידמאַן, זיגמונט האָלץ, אַלעקסאַנדער פּרעגער, אדאַם שרייער, יצחק מייזנער, הערמאַן לאַנדאַ, זיגמונט גרוס, ד"ר צוקער, פּיעקאַרסקי און באָסאַק.

לויט דער מיינונג פון די אויפגעקלערטע „שטאמען נישט פון קאליש און פון דער גובערניע די חסידים און עקסטרעמע פאנאטיקער, וועלכע דרינגען אריין ווי א „גיפטיקע פלאנץ" אין אונזער קהילה; דאס זיינען די פראדוקטן פון גער און ציעכאנאוו. זיי קומען קיין קאליש, ווערן געוויילט אין דער קהילה־פארוואלטונג און שטערן אונדזער קהילה און איר אנטוויקלונג צו פאָרשריט".

קלאָר, אז א צוזאמענשטויס צווישן די ביידע לאגערן איז געווען אומפארמיידלעך.

דאס חסידות איז אריינגעדרונגען קיין גרויספוילן און קיין קאליש שוין אין דער שפעטערער תקופה פון דער בעש"ט־באוועגונג. די אידן פון דעם דאָזיקן קרייז זיינען אין 18־טן יאָרהונדערט געווען זייער ווייט פון חסידות. ערשט נאָך דער דריטער צעטיילונג פון פוילן האָט דעם חסידות זיך איינגעגעבן צו געווינען עטלעכע אָנגעזעענע לייט אין דעם קאנט. אונטער זייער השפעה האָט די באוועגונג אָנגעהויבן וואקסן אויך צווישן די אידישע מאסן.

אין אָנהויב פון 19־טן יאָרהונדערט זיינען אלס קאָצקער חסידים אין קאליש געווען באוואוסט דער דיין ר' אליעזר טראובע און ר' מרדכי סלוצקי; ר' יעקב חסיד פון קאליש פלעגט פאָרן קיין מעזריטש צום גרויסן מגיד, ר' דוד בער, און צום חוזה אין לובלין.

אין משך פון יאָרן האָט דאָס חסידות אריינגעדרונגען קיין קאליש, באזונדערס אין דער צייט ווען רב איז געווען ר' משה אפרים אשכנזי, וועלכער האָט אויך אויסגעפילט די ראָלע פון א „רבי", גענומען „קוויטלעך" און געגעבן סגולות פאר קראנקע. אין זיין צייט האָבן אין קאליש זיך שוין געפונען קאָצקער, פשיסכער און וואָרקער חסידים. אלע האָבן זיי געהאט זייערע שטיבלעך. די צאָל פון זייערע אָנהענגער איז כסדר געוואקסן. זיי האָבן איינגעפירט אין שטאָט זייערע מנהגים, וואָס זיינען ביז איצט געווען פרעמד פאר די קאלישער.

זיי, ספעציעל די גערער חסידים, האָבן זיך קעגנגעשטעלט יעדער ענדערונג אין חינוך און אפילו אין דער תלמוד־תורה. דאָס האָבן נישט געוואָלט אנערקענען די פראָגרעסיווע און אפילו די פרומע מתנגדים, וועלכע האָבן געהאלטן פאר נויטיק צוצופאסן דעם חינוך צום גייסט פון דער צייט.

נאָכן יאָר 1918 האָבן געוויסע רביים זיך באזעצט אין קאליש און זיי האָבן געווירקט אויפן וואוקס פון חסידות.

די אויפגעקלערטע האָבן זיך קאָנצענטרירט אין זייער טעטיקייט לטובת דער געזעלשאפט צו שטיצן אָרעמע אידן, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1898 לויט דער איניציאטיוו פון מ. א. דאנציקער, פיליפ זאקס, דר בעאטוס, אדאָלף שרייער, ד"ר מאגנוס און בראָקמאן. אין שפיץ פון דער געזעלשאפט זיינען א סך יאָרן געשטאנען ד"ר מאגנוס, בראָקמאן און א קאָמיטעט פון 12 פערזאָן, און זיי האָבן א סך געטאָן לטובת איר.

דורכשניטלעך אין משך פון יאָר האָבן גענאָסן פון אונטערשטיצונג פון דער געזעלשאפט אין סומעס פון 1 ביז 50 רובל קרוב צו 1,500 מענער און 1,200 פרויען; מ'האָט פונאנדער־געטיילט 5,000 רובל. אויסער דעם האָט מען געטיילט פאר אָרעמעלייט קוילן און האָלץ. א ספעציעלער דאָקטאָר האָט אויפגענומען קראנקע. מעדיקאמענטן האָט מען געגעבן אומזיסט. די הכנסות פון דער געזעלשאפט זיינען געווען פון 7,700 ביז 8,000 רובל און די הוצאות — צווישן 6 און 7 טויזנט רובל.

אידישע שולע

זייער טעטיקייט איז אויך געקומען צום אויסדרוק אויפן געביט פון דער אידישער שולע. ווי מיר האָבן שוין געשריבן אין א פריערדיקן קאפיטל, האָט זיך די אויפגעקלערטע איינגעגעבן צו עפענען אן אלגעמיינע שולע פאר אידישע קינדער. לויטן געזעץ איז די לערן־שפראך געווען רוסיש. אין יאָר 1875 האָבן אין דער שולע זיך געלערנט 150 תלמידים און ס'זיינען געווען באשעפטיקט 4 לערער. דער בודזשעט האָט באטראָפן 1736 רובל א יאָר.

די נעץ פון רעליגיעזן חינוך איז באשטאנען פון 7 חדרים מיט 317 תלמידים.

אָבער נאָך עטלעכע יאָר האָט די שולע פארלוירן די סימפאטיע ביי די אידן און אין יאָר 1903 האָבן דאָרט געלערנט 50 אינגלעך און 30 מיידלעך. אין נאָמען פונעם שולע־קאָמיטעט האָט געהאט די השגחה איבער דער שולע דער פאבריקאנט ישראל טיקאָטשינסקי, וועלכער האָט אויך בייגעשטייערט פאר אויסהאלטן די שולע.

אין אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט איז געגרינדעט געוואָרן א פאַך־שולע פאַר פרויען אונטער דער אָנפירונג פון חנה צוקער. די לערער זיינען געווען ד. מ. פרץ, קליינמאַן, שפּירא און שאַץ.

אין יענער תקופה איז אויך געשאַפן געוואָרן א קינדער־גאָרטן אונטער דער אָנפירונג פון זלמן ראַטנבערג און א. ווילטשינסקי, אַקטיווע טוערס פון דער אידישער אינטעליגענץ. אין סוף פון 19־טן יאָרהונדערט און אין אָנהויב 20־טן יאָרהונדערט האָבן, חוץ די אויבנדערמאָנטע, זיך אָנגעזען אלעזר גוטמאַן (באַטייליקט זיך אין אויפשטאַנד 1863), וואָלף לעווין, א משכיל (מחבר פון „מקיצי נרדמים"), וואָלף פרענקעל (נדבן), יחזקאל שטיינמאַן, אלעקסאַנדער דאַנציגער, הערמאַן לאַנדא, מאָוריצי היימאַן, מאַקסימיליאַן צוקער. הילף האָט געגעבן אַדאָלף פּאָזנאַנסקי, אבסאָלווענט פון ראַבינער־סעמינאַר אין וואַרשע. ער איז עטלעכע יאָר געווען אַדוואָקאַט אין קאַליש און שפּעטער זיך איבערגעטראָגן קיין וואַרשע. ער האָט רעפערירט אויף אידישע טעמעס און ער האָט פאַרמאָגט אלגעמיינעם און אידישן וויסן. שטיצע האָט אויך געגעבן דער באַוואוסטער עקאָנאָמיסט סטאַניסלאַוו אלעקסאַנדער קעמפּנער, א געבוירענער אין קאַליש.

בעיקר האָבן די אויבנדערמאָנטע מענטשן געשטיצט די תלמידים דורך דער פאַרמיטלונג פון א ספּעציעלער געזעלשאַפט, וואָס זיי האָבן געגרינדעט אין די 80־ער יאָרן. אין יענער תקופה האָבן זיי באַהערשט די קהילה און דאָרט איינגעהאַלטן זייערע פּאָזיציעס ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה. דער פאָרזיצער און דאָזאָרעס זיינען געווען זייער פאַרמעגלעכע מענטשן: מאַמראָט, זאַקס, פרץ, א. קעמפּנער, ד"ר צוקער, בעאַטוס, מייזנער, טיקאָטשינסקי, און אויך די מענטשן פון שפּיטאָל־קאָמיטעט און פון די פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס.

בעת זייער הערשאַפט איז די צאָל רעליגיעזע פאָרשטייער אין דער קהילה־אָנפירונג געווען זייער א קליינע. אין די אַרכיוו־טעקעס פון די 80־ער יאָרן געפינען מיר אָנקלאַג־בריוו פון בעריש שימיאַקאָוויטש אויף די אויפגעקלערטע, און זייער אָנקלאַגע אויף אים.

צוליב זיין קעגנערשאַפט צו די אויפגעקלערטע האָט הרב וואַקס אין יאָר 1881 פאַרלאָזט דאָס כסא רבנות אין קאַליש און געוואָרן רב אין פּיעטרקאָוו ביז זיין פטירה אין יאָר 1889 (תרמ"ט).

זיין פאַרטרעטער איז געווען הרב ר' שמשון אַרנשטיין. ער האָט געפירט די גרויסע ישיבה און פאַרנומען דעם אמט פון רב ביז זיין פטירה כ"ג כסלו תרס"ג (1902). נאָך אים איז אין יאָר 1906 אויסגעוויילט געוואָרן הרב יחזקאל ליבשיץ (1862—1932), פון די באַרימטע רבנים אין זיין צייט. ער איז געווען אַן איינפלוסרייכע פּערזאָן, צוגעפּאַסט זיך צו דער דעמאָקראַטיזאַציע אינעם קהילה־לעבן אין זעלבשטענדיקן פּוילן. ער האָט זיך באַטייליקט אין פּאָליטישן לעבן און ער האָט אויך אַנטייל גענומען אין דער גרינדונגס־פאַרזאַמלונג פון דער אידישער אַגענץ אין ציריך, אין יאָר 1929.

אויך אין דער צייט ווען ס'האָבן געהערשט די אויפגעקלערטע, האָט די קהילה מיט אירע אינסטיטוציעס זיך אַנטוויקלט. ס'זיינען אויפגעקומען נייע צדקה־און הילפס־אינסטיטוציעס. באַזונדער דאַרף מען דערמאָנען די ליי־קאַסע פאַר די אָרעמע סוחרים און בעלי־מלאכה, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1871 מיט דער הילף פון א צאָל גבירים.

אין דער באַשריבענער תקופה האָט די קהילה זיך אויסגעצייכנט מיט איר שפּיטאָל און מיט א באַדייטנדיקער צאָל נייע צדקה־און הילפס־אינסטיטוציעס: חברות אויף געבן הלוואות אָן פּראָצענט, גמילות־חסדים פאַר סוחרים בראש מיט יוסף מאַמלאָק און הרב וואַקס, א גאָרקיך, ווו אָרעמעלייט, אָן אונטערשיד פון רעליגיע, האָבן באַקומען צוויי מאָל אין טאָג ברויט מיט טיי.

פון די תורה חברות לאָמיר דערמאָנען די חברה ש"ס, חברה משניות, חברה עין־יעקב, חברה תהילים און אנדערע חברות מיט א רעליגיעזן כאַראַקטער.

אויסער דער גרויסער שול, וואָס איז געוואָרן אָפּגעברענט אין יאָר 1857 און רעסטאַורירט געוואָרן אין איר פריערדיקער פאָרם, זיינען געווען צוויי בתי־מדרשים (דער קליינער פון „מגן־אברהם" און דער נייער, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אין יאָר 1863 דורך חנה פרענקעל פון דער היים נעלקען, פאַר בעלי־בתים למדנים). ווען דאָס חסידות האָט זיך צעבליט איז געוואַקסן די צאָל שטיבלעך. די בעלי־מלאכהשע חברות האָבן געשאַפן אייגענע מנינים.

ווען ס'איז פאַרשטאַרקט געוואָרן דער עמיגראַציע־שטראָם פון די אידן פון רוסלאַנד, וועלכע איז געגאַנגען קיין דייטשלאַנד דורך קאַליש, איז לויט דער איניציאַטיוו פון דער קהילה און מיט דער הילף פון דער אידישער געזעלשאַפט „עזרה" אין בערלין, געשאַפן געוואָרן א ספּעציעלער

קאָמיטעט מיט ד״ר צוקער בראש, וואָס האָט געזאָרגט פאר זייער באשפייזונג און ווייטערדיקער רייזע.

אין יאָר 1914 האָט די צאָל פון קהילה־שטייער־צאָלער אין קאליש באטראָפן 1064, וועלכע האָבן אריינגעטראָגן 14,019 רובל.

פאָגראָמען — אין יאָר 1878, גירושים און געשעענישן — 1905—1904

יוני 1878 א סך צרות האָבן די קאלישער אידן געליטן אין יוני 1878: פאָגראָמען לויטן קלאסישן נוסח פון די אידן־רוצחים. די סיבה איז נישט באוואוסט. עס זיינען פארשפרייט געוואָרן קלאנגען אין שטאָט און זיי האָבן כלומרשט געשאפן דעם באָדן פאר יענעם שווארצן טאָג, דעם 26־טן יוני.

דער קלאנג איז געווען, אז א איד האָט צעשטערט די אמבאָנע אין קאָשטשאָל. א צווייטע ווערסיע: אין דער קריסטלעכער חגא „באָזשע־ציאלאָ״ האָט מען אויפגעשטעלט בעת דער פראָצעסיע איבער די גאס טריבונעס פאר די צושויער. לויט א קלאנג איז איינע פון די טריבונעס צעשטערט געוואָרן דורך א איד. לויט א דריטער ווערסיע, איז אויסגעבראָכן א קריגעריי צווישן א איד און א פויער נעבן קאָשטשאָל פון העגעמאָן. די פויערים האָבן זיך אריינגעריסן אין קאָשטשאָל מיט געשרייען: „די אידן האָבן צעשטערט די טריבונעס און געוואָרפן שטיינער אויף יעזוסעס בילד״.

דער המון איז אָנגעפאלן די אידן אין גאס, געשלאָגן און געוואָרפן אויף דער ערד, אריינגעריסן זיך אין די הייזער, אין שול און אין בית־המדרש, געבראָכן שענק, טישן און בענק, אויסגעריסן פענצטער און טירן, צעשטערט דעם ארון־קודש, ארויסגענומען די ספרי־תורק, זיי פארשוועכט און צעריסן. דער פאקט, וואָס די דאָזיקע מעשים זיינען געטאָן געוואָרן דורך פויערים, געקומענע אין שטאָט באוואָפנטע מיט ווידלעס, מיט אייזערנע שטאַבעס, מיט קאָסעס און מיט הייס־געווער — דווקא אין אזא הייליקן קאטוילישן יום־טוב, באווייזט, אז דאָס אין נישט געווען קיין אומגעריכטער אויסברוך, נאָר א צוגעגרייטער פאָגראָם מיט אלע פיטשעווקעס.

אין דער אויספאָרשונג האָט זיך ארויסגעוויזן, אז אין יענעם זונטיק האָט אין קאָשטשאָל געפרעדיקט א פוילישער גלח פון דובעץ. ער האָט געהעצט די פויערים; ער האָט זיי געהייסן אָנטאָן ארבעטס־קליידער און ברענגען כלים, כדי אָנצופאלן אויף אידן און זיי שלאָגן. ס'איז א פאקט, אז די שטאָטישע האָבן געוואוסט וועגן דעם עטלעכע טאָג פארן פאָגראָם. די קריסטלעכע דינסטן האָבן געוואָרנט זייערע אידישע בעלי־בתים. די פויערים האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט, וואָס דער סטאנציאָנירדיקער גארניזאָן איז געווען אויף מאנעווערס און די פאָליציי איז נישט געווען אין שטאנד צו באהערשן די לאַגע, און זיי האָבן חרוב געמאכט הייזער און געשעפטן. געווען אויך אידישע קרבנות. לויט א באגלויבטער צייטונג איז חרוב און צערויבט געוואָרן א פארמעגן פון 200,000 רובל. 13 אידן זיינען געהרגעט און א סך — פארוואונדעט. אן אנדערע צייטונג האָט געשריבן וועגן א סך פארוואונדעטע און בלויז איין אידישער הרוג. אין פאָגראָם האָבן זיך באטייליקט ביי 300 פויערים. אין אָוונט, ווען דאָס מיליטער איז אריין אין שטאָט, האָבן די מהומות אויפגעהערט. די מאכט־אָרגאנען האָבן תיכף דורכגעפירט א שטראָף־אקציע. אויף דער שטאָט האָט מען ארויפגעלייגט א שטראָף פון 8,000 רובל און אויפן דאָרף — 40,000.

אין דער רוסישער און פוילישער פרעסע איז געוואָרן פארשפרייט א ידיעה, אז די עקסצעסן זאָלן האָבן אויסגעבראָכן צוליבן ערוב. די דאָזיקע אויסגעטראכטע מעשה איז געוואָרן פארעפנט־לעכט אויך אין די העברעאישע צייטונגען „המליץ״ און „הצפירה״ (אויפן סמך פון דער ידיעה אין דער רוסישער פרעסע). ס'האָט זיך ארויסגעוויזן, אז ס'איז נישטאָ קיין שמץ אמת אין דער ידיעה.

די אויפגעקלערטע האָבן באשלאָסן צו ליקווידירן דעם ערוב. לויט א קאָרעספאָנדענץ פון קאליש אין „אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס״ האָבן די אויפגעקלערטע פארכאפט די מאכט אין דער קהילה; די אידישע פירער האָבן זיך פארזאמלט אין דער אָנוועזנהייט פון שטאָט־פרעזידענט און פארפאסט א פעטיציע צו דער רוסישער מאכט. די פעטיציע, וואָס איז געווען אונטערגעשריבן דורך די קהילה־פירער, שרייבט:

„די אונטן אונטערגעשריבענע בירגער פון דער שטאָט קאַליש בעטן א דערלויבעניש צו צעשטערן דעם ערוב. זיי בעטן אויך, אז דער היגער רב חיים וואקס גערימטער, וועלכער באהערשט נישט קיין שום אייראָפּעאישע שפּראַך, איז א פאנאטיקער און נישט געבילדעטער מאַן, זאָל באזייטיקט ווערן פון זיין אמט און ס'זאָל אונדז דערלויבט ווערן אויסצוקלייבן א געבילדעטן רב, אַן אויפגעקלערטן און א געניגטן צו אונדזער וועלט־אנשויאונג".

דאקעגן הרב וואקס און דער ראבינאט האָבן אויסגערופן א תענית ציבור אין דעם פּאָגראָם־טאָג, כ"ב סיון, וועלכן מ'האָט אָפּגעהיטן אין קאַליש א סך יאָרן.

אין צווישן האָט די מאכט דערקלערט אויסנאַם־צושטאַנד און אָנגעהויבן פאַרשן די פּאַר־האַלטענע פּויערים. ס'זיינען נישט פאַראן קיין פרטים וועגן פּראָצעס קעגן די פּאָגראָמשטשיקעס. ס'איז באַוואוסט, אז 21 פּאָגראָמשטשיקעס זיינען געוואָרן באפרייט פון יעדער שטראָף, 6 זיינען געוואָרן באשטראָפט צו 8 און צו 5 מיט א האַלבן יאָר טורמע.

די טרויעריקע געשיכטע איז געוואָרן פאַרשריבן דורכן חזן ישראל יפה אינעם פּנקס פון „חברת תיקון ספרים".

א געטרייערע שילדערונג ווערט געגעבן פון א קאַלישער תושב אין אידיש, אין דער בראָשור „איינע גראוזאמע געשיכטע וועלכע זיך אין קאַליש אום 23 יוני 1878, צוגעטראגען האָט, הערויסגעגעבען פאָם בדחן אין קאַליש. חורבן חדש אשר לנו בעיר קאליש כ"ב סיון שנת תרל"ח לפ"ק ב"ל מאנאט בקראטאשין, 40 עמ'". אויסער דער הקדמה אין פּראָזע ווערט דערציילט אין א שיר פון 102 סטראָפן וועגן דעם פּאָגראָם אויף די קאַלישער אידן. לויט דער שילדערונג האָבן די פּאָגראָמשטשיקעס דערהרגעט מיט שטיינער 2 קינדער אין די וויגן. דעם תלמיד־חכם ר' יוסף האָבן זיי כמעט צעשניטן אויף שטיקער. זיי האָבן ארעסטירט דעם פאַרמעגלעכן איד ליפּסקי און באַפרייט אים ערשט אין אָוונט. פון שרעק איז דער מענטש געוואָרן אָפּגעשוואַכט און נאָך 3 טעג איז ער געשטאָרבן. די גבירים האָבן זיך אָפּגעשלאָסן אין זייערע וואוינונגען אויף די אויבערשטע שטאָקן און די פּאָגראָמשטשיקעס זיינען באַפאַלן די אָרעמע מענטשן. חוץ דער שילדערונג (ז"ז 5—30) איז אויך פאַראַן א פּזמון וועגן כ"ב סיון אין אידיש (ז"ז 31—34) און צום סוף א ליד: „מיינע נחמה פאר יודען" (ז"ז 34—40). דער מחבר האָט זיך אונטערגעשריבן מיטן פּסעוודאָנים „בדחן".

אין יאָר 1881 איז געוואָרן ארויסגעגעבן אויף די קאַלישער אידן, נישט קיין פּויליש־רוסישע בירגער, א גירוש־באַפעל, אין צוזאַמענהאַנג מיטן שטרענגן אויספירן דאָס געזעץ, וואָס פאַרווערט אידן צו וואוינען אין גרענעץ־געביט. דער גירוש האָט געטראָפן אין סוחרים, פאַבריקאַנטן און אַגענטן, פאַרשטייער פון אויסלענדישע פירמעס, אָדער אָנפירער פון אונטערנעמונגען אין קאַליש און אומגעגנט. די פאַרטריבענע זיינען על פּי רוב געווען דייטשע בירגער, און א סך פון זיי, ווי מאָריץ פּרץ, רפאל פישער, שמואל שרייבער, מארקוס סאָקאָלאָווסקי, אליעזר נעלקען (עסטרייכישער בירגער), אויסלענדער, שמואל באום, יצחק ראַפּאָפּאָרט, שמואל ברונער (עסט־רייכישער בירגער), משה בלאָך, דוד בלאָך, יוליאַן גילדרינג — זיינען געווען אַלטע תושבים אין שטאָט; צווישן זיי זיינען געווען אפילו געבוירענע אין קאַליש, וועמענס עלטערן ס'האָבן נישט געזאָרגט צו באַקומען די רוסישע בירגערשאַפט.

אין יאָר 1887 האָט מען ארויסגעגעבן גירוש־באַפעלן צו 10 אידן, פּרייסישע אונטערטענער. אויך אידן פון רוסישע גובערניעס זיינען געוואָרן ארויסגעטריבן פון קאַליש. די דאָזיקע גירושים זיינען געוואָרן פאַרגעזעצט אויך אין די יאָרן 1900—1902, באַזונדערס לגבי עסטרייכישע בירגער.

די ארויסגעטריבענע האָבן אריינגעטראָגן בקשות צו פאַרלענגערן זייער אויפהאַלט, כדי צו דערליידיקן די האַנדלס און פאַבריק־ענינים, אָבער די אַלע באַמיאונגען זיינען געווען אומזיסטע.

1907—1905 א באַזונדער קאַפּיטל אינעם לעבן פון די קאַלישער אידן שטעלן מיט זיך פאָר די געשעענישן בעת דער ערשטער רעוואָלוציע אין רוסלאַנד, אין די יאָרן 1905—1907. אין די יאָרן 1904—1905 איז אויסגעבראָכן אין קאַליש א שווערער עקאָנאָמישער קריזיס. די רעגנס און שטורעמס האָבן איבערגעריסן די פאַרבינדונג מיטן הינטערלאַנד, און דער שטאָט האָט געדראָט הונגער צוליב דער נישט גענוגנדיקער באַזאָרגונג פון לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן. דערצו נאָך איז אין זומער געווען א טריקעניש. דאָס אַלץ האָט ארויסגערופן א פּאָליטישע יוירונג. קרוב 70 פּאָליטישע

ארעסטירטע אין דער קאלישער טורמע האָבן איינגעאָרדנט א שטרייק און פארלאנגט איינ־צואָרדענען א באזונדערע קיך פאר פּאָליטישע ארעסטירטע.

אין יאָר 1904 האָט אָנגעהויבן דערשיינען אן אָרטיקע סאָציאַל־דעמאָקראטישע צייטונג „קאליסקי קוריערעק ראָבאָטניטשי", וואָס האָט גערופן די ארבעטער איינצואָרדענען שטרייקן אויף אויסצובעסערן די ארבעטס און לוין־באדינגונגען.

אין יאָר 1905 איז אויסגעבראָכן א שטרייק אין די מיטלשולעס. אין דעם שטרייק האָט זיך אויסגעצייכנט דער איד זיגמונט ראטענבערג, א מיטגליד פון סאָציאַל־דעמאָקראטישן יוגנט־פארבאנד. זיי האָבן געפאָדערט צו לערנען די פוילישע שפּראך אין די מיטלשולעס, ליקווידירן דאָס פּאָליציי־אישע סיסטעם, געבן לערן־מעגלעכקייטן פאר דער גאנצער יוגנט אָן אונטערשיד, פרייהייט אין די לימודים, א געזעלשאפטלעכע, און נישט קיין מלוכהשע אויפזיכט איבער די שולעס. אין דער דאָזיקער באוועגונג האָט זיך אויך באטייליקט די אידישע יוגנט, וואָס האָט געלערנט אין די מיטלשולעס. אויף דער פּעטיציע צו דער מאכט האָבן זיך אונטערגעשריבן אויך די אידישע פאָרשטייער אין שטרייק־קאָמיטעט. אָט דער פאקט האָט ארויסגערופן דעם צאָרן פון די רוסישע מאכט־אָרגאנען.

ס'האָבן זיך אָנגעהויבן רדיפות. פיל תלמידים זיינען געוואָרן באזייטיקט פון די שולעס אָן דער רעכט צו לערנען אין דערציאונגס־אנשטאלטן אין רוסלאנד.

אין אָקטאָבער 1905 האָט די רעגירונג, אונטערן דרוק פון דער געזעלשאפט, דערלויבט צו שאפן פוילישע שולעס, אָבער אָן אָפיציעלע רעכטן. אויף דעם אופן האָט מען אויך דערלויבט די אידישע שילערס פאָרצוזעצן זייערע לימודים.

דעם 31.1.1905 איז אויסגעבראָכן א שטרייק אין דאנציגערס שפּיצן־פאבריק. די ארבעטער האָבן מארשירט צו דער פאבריק פון פּרענקעל און מייזנער, געזונגען „די רויטע פאָן". צו זיי האָבן זיך אָנגעשלאָסן ארבעטער פון אנדערע אונטערנעמונגען און פון בעקערייען.

פּ.פּ.ס.־דעלעגאטן האָבן אָרגאניזירט דעמאָנסטראציעס און לויט זייער איניציאטיוו זיינען די שטרייקן פאָרגעקומען אויף דעם 1.2. דער המון איז אוועק צו דער געביידע פונעם גובערנאטאָר נאָוואָסילצעוו. ער האָט פאָרגעלייגט צו שיקן צו אים א דעלעגאציע. מורא האָבנדיק, אז מ'זאָל נישט ארעסטירן די דעלעגאטן, האָבן די ארבעטער אויסגעוויילט א דעלעגאציע פון 100 פּערזאָן, וואָס איז באשטאנען פון פאָרשטייער פון אלע פאבריקן, און זיי האָבן אָפּגעגעבן א פּעטיציע מיט זייערע פאָדערונגען. נאָוואָסילצעוו האָט דעם 2.2 צונויפגערופן די פאבריקאנטן און ס'איז געוואָרן באשלאָסן פאָרצולייגן די ארבעטער, אז זיי זאָלן אויסוויילן פון יעדער אונטערנעמונג 2—3 פאָרשטייער אויף פירן אונטערהאנדלונגען. אין די דאָזיקע אונטערהאנדלונגען האָבן די ארבעטער דערגרייכט באדייטנדיקע הנחות. בלויז אין מארקוס האַלצס פאבריק איז דער שטרייק ווייטער פאָרגעקומען, ווייל ער האָט נישט געוואָלט אָפּזאָגן דעם מייסטער בעק, וועלכער איז נישט געווען באליבט ביי די ארבעטער. נאָכן דערוווייטערן אים זיינען די ארבעטער צוריקגעגאנגען צו דער ארבעט.

דעם 1־טן מאי איז פאָרגעקומען א צוזאמענשטויס צווישן די ארבעטער און דער פּאָליציי. נאָך דער פארזאמלונג אין זאוואדזשע, זיינען זיי אָנגעפאלן אויפן פּאָליצמייסטער. די ארבעטער האָט זיך איינגעגעבן צו אנטוואָפענען די פּאָליציאנטן. די ארויסגערופענע סאָלדאטן זיינען געוואָרן אויפגענומען מיט א רעגן פון שטיינער. פיל זיינען פארהאלטן געוואָרן.

אין דער שטאָט גופא איז פאָרגעקומען א דעמאָנסטראציע פון אידישע ארבעטער. אויפן וועג צו כמיעלניק איז דער צוג באפאלן געוואָרן דורך דער פּאָליציי. 25 פּערזאָן זיינען געוואָרן ארעסטירט. צווישן די אָרגאניזאטאָרן איז געווען דער צאָן־דאָקטאָר טראנס, א חבר פון „בונד".

אין אויגוסט 1905 האָבן זיך ווידער אָנגעהויבן מהומות, אין וועלכע איין פּערזאָן איז דערהרגעט געוואָרן. נאָך דער לויה איז געגאנגען א מאסע פּאָליאקן און אידן איבער דער גאנצער שטאָט, געזונגען רעוואָלוציאָנערע לידער און געוואָרפן אנטי־מלוכהשע לאָזונגען.

צוזאמען מיטן גאנצן לאנד האָט קאליש זיך באטייליקט אין דער רעוואָלוציאָנערער אָפענסיווע, וואָס האָט געצוואונגען דעם צאר ניקאָליי II צו פארעפנטלעכן דעם מאניפעסט פון 30—17

אָקטאָבער. דעם 19.10.1905 האָט א גרופּע פּאָליאַקן און אידן געוואָרפן שטיינער אויף א דייטשער שולע. אין א צוזאמענשטויס מיט פּאָליציי איז שווער פארוואונדעט געוואָרן א פּאָליציאַנט.

אין אָט דער געשפּאַנטער אטמאָספערע האָבן די ארבעטער איבערגעריסן די ארבעט אין די פאבריקן.

די טעג פון 31—30 אָקטאָבער זיינען געווען אָנגעלאָדן מיט געשעענישן: דעמאָנסטראַציעס, פארזאמלונגען און גאסן־צוגן. אויף דער צענטראַלער פארזאמלונג זיינען ארויסגעטראָטן סטאַניס־לאַוו פּאַסטקאָווסקי, סאָציאַל־דעמאָקראַטישער פירער אין קאַליש, און דער איד זיגמונט ראטענ־בערג.

דער גענעראַל־שטאַב פון דער רעוואָלוציאָנערער באוועגונג האָט דאַן זיך געפונען אין מייזנערס פאבריק.

דער גובערנאטאָר האָט זיך געהאלטן מעסיק און דערלויבט איינצואָרדענען אין טעאַטער א פארזאמלונג, אויף וועלכער ס׳זיינען ארויסגעטראָטן פּאַסטקאָווסקי אויף אידיש, דער בונדיסט טונדאָווסקי און דער פּ.פּ.ס.־טוער אדאָלף היינטמאן פון לאָדז. אין זעלבן טאָג איז אנטשטאַנען א געמיינזאַנער אָרגאַניזיר־קאָמיטעט מיטן „בונד״.

דעמאָנסטראַציעס

דעם 1.11 זיינען ווידער פּאָרגעקומען דעמאָנסטראַציעס. די באַאמטע האָבן פארלאָזט די ארבעט אין די מלוכהשע אינסטיטוציעס. אין געריכט האָט מען צעריסן די בילדער פון צאר און אראָפּגענומען די מלוכהשע עמבלעמען. דאָס מיליטער און די פּאָליציי איז אכזריותדיק אָנגעפאלן אויף דער מאסע און אָנגעווענדעט טעראָר קעגן די סאָציאַל־דעמאָקראַטן, פּ.פּ.ס. און „בונד״. אין „בונד״ האָט זיך אויסגעצייכנט וועגיעניא בראַקס, עלא שטשעטשינסקא, וועלכע מ׳האָט ארויסגעוואָרפן פון דער גימנאַזיע, אסתר מארגוליס, וועלכע האָט אָרגאַניזירט דעם געווער־שמוגל פון אויסלאַנד, צירעלע מאטאלא, ישראל געלבארט (שוסטער), עדווארדא בראַון (באַאמטין); די אָרגאַניזאַטאָרן פון דער קאַמפּס־גרופּע אדאַם צוויק, כינקע גאַלאַמב, רפאל סטריקאָווסקי, דוד שלאָס, אסתר מארגוליס און ביילע וואַלטער. די דעמאָקראַטישע פּראָגרעסיווע פּארטיי איז געוואָרן אָנגעפירט דורכן באוואוסטן אידישן אדוואָקאַט גבריאל קעמפּנער; ער איז געוואָרן אונטערגעשטיצט דורך גרופּעס אידישער אינטעליגענץ אין זיין שארפן קאַמף קעגן נאַציאָנאַליסטישן און אנטיסעמיטישן פּראָגראַם פון די ענדעקעס אונטער דער אָנפירונג פון אדוואָקאַט פּאַהצעווסקי.

אין דער קורצער צייט פון פרייהייט, וואָס די קאָנסטיטוציע האָט געגעבן, זיינען פּאָרגעקומען פארזאמלונגען, וועלכע זיינען געוואָרן געשטערט אויף דורך כוליגאַנישע ענדעקישע באַנדעס. זיי האָבן געפּרעדיקט איינצואָרדענען פּאָגראָמען אויף אידן.

נאָכן איינשטעלן זיך פון דער רעאַקציאָנערער מאכט איז נאָמינירט געוואָרן דעם 25.11 גענעראַל קאָזלאָווסקי, און נאָך אים — ניקאָליי קאָזנאַקאָוו. זיי האָבן אכזריותדיק אָנגעהויבן אונטעדריקן יעדע רעוואָלוציאָנערע באוועגונג.

ווען אין יאָר 1906 איז געוואָרן דערקלערט אויסנאַם־צושטאַנד, איז אין קאַליש ווייטער פּאָר־געקומען דער קאַמף פון ארבעטער אין האַנדל, אין פאבריק און אין וואַרשטאַט פארן אויסבעסערן זייערע באַדינגונגען און לוינען. דער קאַמף האָט זיך אָנגעהויבן מיטן גרויסן שטרייק אין רעפּהאַנס פאבריק.

בעת איינעם פון די אטענטאַטן אויפן רוסישן גובערנאטאָר איז דערהרגעט געוואָרן דער אידישער פאבריקאַנט מילגרוים.

אין די יאָרן 1911—1905 האָט די קאַלישער פּאָליציי געדרודפט די מיטגלידער פון די לינקע פּארטייען, און באַזונדערס — דעם „בונד״. מ׳האָט איינגעאָרדנט פּראָצעסן און די פארמשפּטע האָט מען פארשיקט קיין סיביר, וויאַטקע און אָרענבורג. פון קאַליש זיינען געוואָרן פארשיקט: משה זילבער (27 יאָר), שמואל מאַיראָוו, גאָטפריד, שמואל שיליאַק (18 יאָר אלט), חיים וואַקסמאַן (19 יאָר אלט), רפאל זאַלקאָוויטש (18 יאָר אלט), אברהם וואָלמאַן, אהרן ראָזענטאַל, גערשאָוויטש (48 יאָר אלט), שמואל יעקב רור (23 יאָר אלט), בעריש צעלניק (23 יאָר אלט), שמואל סולקאָווסקי (23 יאָר אלט), שמואל שליוואַ, מענדל סענדראָוויטש (18 יאָר אלט).

ב. 1914—1939

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

די פאָגראָמען אין יאָר 1919

נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה מיט דייטשלאַנד האָט דאס רוסישע מיליטער פארלאָזט קאַליש. דעם ערשטן אויגוסט מיטאָגצייט איז קיין קאליש אָנגעקומען דער פאָרפּאָסטן פון דייטשן מיליטער, אין אָוונט זיינען אריין אין שטאָט די אָפּטיילונגען און ביי נאכט האָט שוין געשטראָמט א מאסע דייטש מיליטער. די באפעלקערונג האָט גוט אויפגענומען די דייטשן. אָבער ביי נאכט, ווען מ׳האָט דערהערט די שיסעריי פון קוילנווארפער, האָבן זיך אלע באהאלטן.

די שיסעריי האָט זיך עטלעכע מאָל איבערגעחזרט. שפעטער האָבן די דייטשן אָנגעהויבן צו באָמבאַרדירן הייזער. גאסן זיינען געוואָרן פארוואנדלט אין חורבות. מ׳האָט ארויסגעשלעפט מענטשן פון זייערע הייזער און זיי האָבן נישט געוואוסט ווהין מ׳פירט זיי. א סך זיינען אנטלאָפן אין שרעק. קאליש איז געוואָרן אויסגעליידיקט פון דער באפעלקערונג און דאס מיליטער האָט חרוב געמאכט דעם צענטער שטאָט. אין א צייט ארום האָבן די איינוואוינער זיך אומגעקערט, אָבער זיי זיינען געצוואונגען געווען ווידער צו פארלאָזן די שטאָט, ווייל ס׳איז נישט געווען קיין שום מעגלעכקייט צו וואוינען דאָרט און זיך מפרנס צו זיין.

אין אָנהויב פון דער מלחמה זיינען דורך דייטשע זעלנער דערהרגט געוואָרן 33 אידן.

אין יאָר 1916 איז דאָס לעבן אין שטאָט געוואָרן צוריק נאָרמאַל. די איינוואוינער האָבן זיך אומגעקערט פון די ערטער, וווהין זיי האָבן זיך געראַטעוועט ביים אויסברוך פון דער מלחמה.

אין יאָר 1916 האָבן אָנגעהויבן ווערן טעטיק די קהילה־אנשטאלטן און אין יאָר 1917 איז דורך „מזרחי" געגרינדעט געוואָרן די שולע „תחכמוני" פאר אידישע און וועלטלעכע לימודים אונטער דער אָנפירונג פון ד״ר יעקב שלום ענגעל; די גרופע עסקנים „יבנה" האָט געגרינדעט א קינדער־גאָרטן, א האנדלס־שולע און א רעליגיעז־נאציאָנאלע מיידל־שולע „חבצלת".

אין די מלחמה יאָרן זיינען שארפער געוואָרן די באציאונגען צווישן די פּאָליאקן און אידן. די פוילישע געזעלשאפט האָט געהאלטן פאר פאסיק צו פארשטאַרקן דאן דעם באָיקאָט אויף אידן, כדי אָפּצושוואכן זייערע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס ערב דעם אנטשטיין פונעם באנייטן פוילן. בלויז ווינציקע פון די פּראָגרעסיווע קרייזן האָבן פּארטיידיקט די אידן. יוזעף פּילסודסקיס לעגיאָנערן האָבן זיך נישט געמישט. זיי האָבן ווייטער געזען די לייזונג פון דער אידן־פראגע אין אסימילאַציע.

דערווייל איז אין פוילן שטארקער געוואָרן די „נאציאָנאל־דעמאָקראטישע" פארטיי (ענדעקעס) און זי האָט אלץ געטאָן, כדי צו באזייטיקן די אידן פון די הילפס־קאָמיטעטן פאר די פוילישע איינוואוינער.

1915 די סיטואציע האָט זיך א ביסל געענדערט ווען גאנץ פוילן איז געוואָרן אָקופּירט פון די דייטשן און עסטרייכער אין אויגוסט 1915.

אין דער צייט פון דער דייטש־עסטרייכישער אָקופּאציע האָט דאָס אידישע געזעלשאפטלעכע לעבן זיך גוט אנטוויקלט. די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע האָט אָנגעהויבן פירן א לעבהאפטע טעטיקייט, הגם זי האָט אָנגעטראָפן אויף א שטארקן ווידערשטאנד מצד די אסימילאטאָרן און אָרטאָדאָקסן. מיט דער הילף פון ליבעראלן דייטשן איד ד״ר לודוויג האַס, רעפערענט פאר אידישע ענינים ביי דער אָקופּאציע־מאכט און די רבנים ד״ר עמנואל קארלבאך פון קעלן און ד״ר פנחס כהן פון אנסבאך, איז געגרינדעט געוואָרן דער אָרטאָדאָקסישער פארבאנד, וואָס האָט זיך געשטעלט פאר א ציל צו קעמפן קעגן ציוניזם אויף דער זייט פון די פוילישע אסימילאטאָרן.

אין יאָר 1917 האָבן אָנגעהויבן ווערן טעטיק די נאציאָנאלע באוועגונגען. די קהילה־טעטיקייט איז באנייט געוואָרן אין די ראמען פונעם נייעם געזעץ, וואָס איז פארעפענטלעכט געוואָרן דורך דער דייטשער אָקופּאציע־מאכט.

ווען די ערשטע וועלט־מלחמה האָט זיך געענדיקט, נאָכן שליסן דעם שלום אין ברעסט־ליטאָווסק, האָט אין פוילן זיך אָנגעהויבן א סיסטעמאטישע אנטי־אידישע פּראָפּאַגאַנדע, וואָס

האָט דערפירט צו צוזאַמענשטויסן, אָנפאַלן און אפילו פּשוט צו פּאָגראָמען. אין גאַנץ קאָנגרעס־פּוילן זיינען די פּאָליאַקן געוואָרן אויפגעפּאָדערט אָנצוטאָן נאַציאָנאַלע עמבלעמען.

עטלעכע וואָכן פאר פּוילנס זעלבשטענדיקייט זיינען פאר די אידן געוואָרן פארוואנדלט אין וואָכן פון טרויער. באַהאַלטענע כּוחות האָבן צוגעגרייט דעם באָדן פאר פּאָגראָמען.

דעם 14־טן אָקטאָבער, ווען אין וואַרשע האָט מען געפייערט דעם באַפרייאונגס יום־טוב, האָט מען געשלאָגן אידן. דאָס זעלבע איז געשען אין די פּראָווינץ־שטעט. די באַמיאונגען פון די אידישע מנהיגים ביים פּרעמיער מאָראַטשעווסקי צו פארהיטן די אידן פון עקסצעסן, האָבן נישט געגעבן קיין רעזולטאַטן.

די ערשטע עקסצעסן־כוואַליע איז אַדורך איבער די אידן פון קליינפּוילן. דאָרט האָבן די כוליגאַנעס — ציווילע, זעלנער און לעגיאָנען — זיך אָנגעשטויסן אויפן ווידערשטאַנד פון די אידישע זעלבשוץ־גרופּעס. פון קליינפּוילן איז די עקסצעסן־כוואַליע אריבער אין קאָנגרעס־פּוילן.

דעם 11־טן נאָוועמבער זיינען די כוליגאַנעס באַפאַלן אַ אידישע פארזאַמלונג אין קיעלץ. די פּוילישע קאָמענדאַטור האָט פארבאָטן די אידישע זעלנער און אָפיצירן צו אָרגאַניזירן אַ זעלבשוץ.

מ'האָט ווייטער געהעצט דאָס פעבל און אין משך פון אַ קורצער צייט זיינען אויסגעבראָכן עקסצעסן אין גאַנץ פּוילן. דער לעמבערגער פּאָגראָם אין 1918 האָט געגעבן דעם סיגנאַל. אין נאָוועמבער־דעצעמבער זיינען פאָרגעקומען אָנפאַלן און עקסצעסן אין 102 שטעט און שטעטלעך; אין יאָר 1919 — אין 56 אידישע ישובים, צווישן זיי — אין מערץ 1919 אין קאַליש.

דעם 13־טן מערץ איז פאָרגעקומען אין שטאָט אַ דעמאָנסטראַציע פון טויזנטער פּוילישע אַרבעטער. ווען זיי זיינען אַדורך דעם אידישן פערטל זיינען צו זיי צוגעשטאַנען די מיטגלידער פון „בונד" און „פּועלי ציון". ווען די דעמאָנסטראַנטן זיינען אַדורך איבער די אידישע גאַסן, האָבן ענדעקישע כוליגאַנעס אַרויסגערופן מהומות, אָנגעהויבן רויבן אידישע געשעפטן און צו שלאָגן אידישע דורכגייער. די אידן האָבן זיך אַנטקעגנגעשטעלט; נעבן די יאַטקעס האָבן אידישע קצבים זיך פארטיידיקט מיט אייזערנע פּרענטן. אַ כוליגאַן איז געוואָרן פארוואונדעט. די כוליגאַנעס האָבן דערהרגעט אַ אידישן קצב, אַנדזעל; אַ אידישער סוחר, ראָזענבלאַט איז געוואָרן שווער פארוואונדעט און אין עטלעכע שעה אַרום איז ער געשטאָרבן. אַ סך געשעפטן זיינען געוואָרן צעריבט און אַ ריי אידן — פארוואונדעט, צווישן זיי 9 שווער. די עקסצעסן זיינען פאָרגעקומען אַ גאַנצן טאָג. די מאַכט האָט נישט אָנגענומען קיין שטרענגע מיטלען און עטלעכע טעג האָט נאָך געהערשט אַ פּאָגראָם־אַטמאָספער.

דער סיים, וואָס איז דאַן זיך צונויפגעקומען אין וואַרשע, האָט געשיקט אַן אויספאָרשונגס־קאָמיסיע, אין וועלכער ס'איז אויך געווען דעפּוטאַט פארבשטיין. עטלעכע כוליגאַנעס זיינען געוואָרן געשטעלט פארן געריכט נאָך אייניקע חדשים. זיי האָבן באַקומען זייער לייכטע שטראָפן.

בעת דער 1־טער־מאַי־דעמאָנסטראַציעס מיט דער באַטייליקונג פון טויזנטער אידישע אַרבעטער, האָבן די ענדעקעס געפרוווט אַרויסרופן פּראָוואָקאַציעס און אָנגרייפן די בונדישע רייען. זיי האָבן אָבער באַקומען מכּות רצח און די דעמאָנסטראַציע האָט זיך בשלום פארענדיקט.

אין אומאָפּהענגיקן פּוילן

די עקאָנאָמישע סיטואַציע

ביים אַנטשטיין פון אומאָפּהענגיקן פּוילן האָבן אידן באַקומען די האָפענונג, אַז זיי וועלן באַקומען גלייכבאַרעכטיקונג און נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע, ווי דאָס איז באַוואָרנט געוואָרן אין ווערסאַליער שלום־טראַקטאַט. זיי האָבן געגלויבט, אַז די עקסצעסן־כוואַליע וועט אַדורך און דאָס לעבן וועט ווערן סטאַביליזירט. אָבער די געשיכטע האָט אַנגענומען אַן אַנדערן וועג.

ביזן יאָר 1930 קען מען נאָך אָפּצייכענען אין אידישן לעבן עקאָנאָמישע, קולטורעלע און אויך פּאָליטישע דערגרייכונגען. באַזונדערס שטאַרקע אויסזיכטן פאַר דער אַנטוויקלונג פון אידישן לעבן זיינען געווען פארבונדן מיט דער פּילסודסקי־איבערקערעניש. די אידן האָבן זי אויפגענומען מיט פרייד, ווייל זיי האָבן אין איר געזען אַ ליקווידאַציע פון דער רעאַקציע און אַ טאַרמאַז פאַר דער שטייגנדיקער ענדעציע און די אידן־רדיפות.

די האָפענונגען, וואָס מ'האָט געלייגט אויף די פילסודסקי־אָנהענגער, זיינען נישט פאַרווירקליכט געוואָרן. פון יאָר 1930 האָט אין אידישן לעבן זיך אָנגעהויבן א צוריקגאַנג. די פריערדיקע דערגרייכונגען זיינען פאַרלוירן געגאַנגען; ס'האָט זיך ווידער אָנגעהויבן די אַנטי־אידישע העצע. די מאַכט־אָרגאַנען האָבן אָנגעהויבן מיט פאַלשע אויסריידן צו פאַרמאַכן אידישע שולעס און ארויפלייגן אויף אידן שווערע שטייערן.

די פּאָליטיק פון דער „אגודה" און פון „אידישן סוחרים־פאַרבאַנד", וועלכע זיינען צוגעשטאַנען צו דער סאַנאַציע, האָט נישט געהאָלפן. די אידן האָבן דורך דעם גאָרנישט דערגרייכט.

להיפך, פון 1930 ביזן אויסברוך פון דער מלחמה האָט מען צונישט געמאַכט אלע אידישע דערגרייכונגען. ס'האָט זיך אָנגעהויבן די אַנטי־אידישע פּאָליטיק מיטן בפירושן ציל ארויס־צושטויסן זיי פון אלע עקאָנאָמישע און קולטורעלע פּאָזיציעס. די קהילה־ראַטן זיינען געוואָרן אויפגעלייזט. די אידישע גאַס איז געוואָרן באַהערשט פון זאָרג און אימה, דאָ און דאָרט זיינען אויסגעבראָכן אַנטי־אידישע עקסצעסן. ווער ס'האָט געקענט, איז אַנטלאָפן. ס'איז שטאַרקער געוואָרן די עליה קיין ארץ־ישראל און די עמיגראַציע אין די לענדער מעבר לים.

אין די דרייסיקער יאָרן איז אויסגעוואַקסן אין פּוילן דער אַנטיסעמיטיזם. נאָכן קומען פון די נאַציס צו דער מאַכט אין דייטשלאַנד, האָבן אויף דער פּויליש־דייטשער גרענעץ זיך באַוויזן נאַצישע אַגיטאַטאָרן. זיי האָבן געפּרוווט שאַפן פאַר זיך אין פּוילן א גינסטיקע אַטמאָספערע אויפן יסוד פון אידן־העצע — א טעמע, וואָס איז תמיד געווען באַקוועם פאַר פּאָליטישער פּראָפּאַגאַנדע אין פּוילן.

קאַליש איז געלעגן נאָענט פון דייטשלאַנד און דערפאַר האָט זי געדינט אלס א גוטע באַזע פאַר דער אַנטיסעמיטישער פּראָפּאַגאַנדע. די אידישע פאָרשטייער און די עפנטלעכע אינסטי־טוציעס, באַזונדערס אין שטאָטראַט, האָבן באַשלאָסן צו קעמפן קעגן דער דאָזיקער העצע.

ענדעקעס — 1937 אויף איינער פון די פּלענום־זיצונגען אין דעצעמבער 1937 האָט דער ראַטמאַן ד"ר לובעלסקי, אין נאָמען פון אלע אידישע ראַטמענער, געלייענט די פאָלגנדיקע דעקלאַראַציע: „די אידישע ראַטמענער אין קאַליש פּראָטעסטירן קעגן פאַרשפּרייטן גיפטיקע שנאה און סיסטעמאַטישע העצע פון איין טייל באַפעלקערונג קעגן דער צווייטער — די אידן. צי איז דען נישט שרעקלעך צו טראַכטן, אז אין דער שטאָט, וווּ אין 1264 איז דערשינען דער קאַלישער סטאַטוט, וואָס איז פול מיט הומאַניזם און טאָלעראַנץ, דערשיינען מיט 700 יאָר שפּעטער אויפרופן ,אידן — אין געטאָ', ,קאַליש אָן אידן', ,א טויט די אידן'? א שאַנדע איז פאַר יעדן איינעם וואָס היט נישט דעם אַנדערנס כבוד. די דאָזיקע ווילדקייט און פאַרדאָרבנקייט וועט דערפירן צו אַנאַרכיע אינעם עפנטלעכן לעבן. די הערשאַפט פון געוואַלד און פון פאַרברעכן וועט נישט אַדורך אָן שפּורן.

פאַראַן אַזעלכע, וואָס נוצן אויס די אַרבעטלאָזיקייט און זיי מאָביליזירן צווישן די אַרבעטלאָזע פּיקעטן קעגן דעם אידישן האַנדל.

די אידישע ראַטמענער פאַראורטיילן די דאָזיקע קרימינעלע פּראָפּאַגאַנדע און זיי ווענדן זיך צו דער אָנפירונג פון דער שטאָט קאַליש אָנצונעמען מיטלען אויף ליקווידירן די העצע, וועלכע איז געפערלעך פאַר דער גאַנצער שטאָט".

די ענדעקעס זיינען אָנגעפאַלן אין דער פּרעסע אויף דער דעקלאַראַציע, אז דאָס איז א חוצפּהדיקע אידישע פּראָוואָקאַציע, ווייל ס'איז זיי צו גוט אין פּוילן. זיי האָבן אונטערגעשטראָכן מיט שטוינונג, אז אויסער דעם ראַטמאַן פּאַבלאַק האָט קיינער פון די פּוילישע ראַטמענער נישט רעאַגירט.

אין קאַליש גופא איז די אידישע באַפעלקערונג געקומען צו זיך נאָך דער וועלט־מלחמה און אָנגעהויבן צוריק אויפשטעלן אירע פריערדיקע פּאָזיציעס. אין די יאָרן 1922—1924 האָבן די אידן געהאַט וויכטיקע דערגרייכונגען אויף אלע לעבנס־געביטן. זיי האָבן זיך באַטייליקט אין געזעלשאַפטלעכן לעבן, אָרגאַניזירט פאַרשידענע פאַראיינען און אַנשטאַלטן און אויסגעפירט וויכטיקע אויפגאַבעס אין שטאָטראַט.

אין די וואַלן צום שטאָטראַט אין יאָר 1927 האָבן די „אגודה", ציוניסטן און קליינהענדלער־פאַרבאַנד געשאַפן א וואַל־בלאָק און באַקומען 3758 שטימען, וואָס האָט זיי געגעבן 5 מאַנדאַטן

אין שטאָטראַט. פון די אַנדערע אידישע פּאַרטייען האָבן באַקומען „פּועלי ציון לינקע" 1077 שטימען — 2 מאַנדאַטן, „בונד" — 2, אידישע האַנטווערקער — 2, אָן אומאָפּהענגיקע ווירט־שאַפטלעכע אידישע אָרגאַניזאַציע — 1. בסך־הכל האָבן די אידן, פון די 34 מאַנדאַטן, באַקומען 11. די אידישע פאָרשטייער אין שטאָט־ראַט האָבן מצליח געווען אין זייער פּאָליטיש־קאָמונאַלער טעטיקייט.

דעם 20.5.31 איז געוויילט געוואָרן אַ נייע קהילה־אָנפירונג, וואָס איז באַשטאַנען פון רעליגיעזע פאָרשטייער. דעם 4.10.31 האָט זי אָנגעהויבן אַמטירן.

אין דער קהילה־פאַרוואַלטונג זיינען געוויילט געוואָרן: יוסף משה העבער, חננאל ראָזענבלום, מענדל בעריש טראַובע, שלמה כהן, דוד פּערלע, יעקב כהן, באַקאַלאַר, פּרץ גאָלדשטיין, לייזער אָפּענהיים, הערש נאָוואָמיאַסט, נאָטע בלויצווירן, עקשטאַק, חיים משה ווייץ, פּיניע וויינריב, יצחק איצקאָוויטש, אברהם הערש גאָלדבערג, יחיאל סענדער.

אַלס פּרעזעס פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג איז געוויילט געוואָרן מענדל בעריש טראַובע; פּרעזעס פון דער קהילה־אָנפירונג — יוסף משה העבער.

די קהילה האָט געהאַט בודזשעט־שוועריקייטן. נאָכן טויט פון הרב ליבשיץ זיינען אויסגעבראָכן סכסוכים באַגלייט מיט מסירות. דאָס האָט דערפירט צו אויספאָרשונגען פון דער פּראָקוראַטור, וועלכע האָט קאָנפיסקירט די קהילה־דאָקומענטן. מ'האָט אַגיטירט נישט צו צאָלן קיין שטייערן.

אין דער קהילה פון יאָר 1931 האָט די „אגודה" געהאַט אַ מערהייט. די ציוניסטן זיינען געווען אין דער אָפּאָזיציע. ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ ביטערער קאַמף צווישן די ציוניסטן און דער „אגודה" נישט בלויז אויפן באָדן פון מיינונגס־פאַרשידנהייטן וועגן די אויפגאַבעס פון דער קהילה, נאָר קודם־כל אין ענינים פון אַדמיניסטראַציע און אויך פון אידישן חינוך. די ציוניסטן און די לינקע האָבן געפאָדערט, אַז די קהילה זאָל זיך זאָרגן אויך פאַר די אידישע שולעס. אַ באַזונדערס שאַרפער קאָנפליקט איז אויסגעבראָכן אין די יאָרן 1931—1932, ווען די קהילה איז געוואָרן אַפּערירט אויף טויזנטער זלאָטעס שחיטה־געלטער און די הערשנדיקע מערהייט האָט נישט געגנוג אַכטונג געטאָן דערויף.

די ציוניסטישע קהילה־ראַטמענער האָבן געדראָט, אַז זיי וועלן ברענגען זייערע שוחטים. ווען דער ענין מיטן שחיטה־געלט איז נישט געוואָרן דערליידיקט, האָבן זיי טאַקע געבראַכט שוחטים און די זאַך האָט דערפירט צו אַ שווערן קריזיס.

אַ צווייטער ענין, וואָס האָט דאַן פאַרנומען די אידישע עפנטלעכע מיינונג, איז געווען דאָס אידישע שפּיטאָל. געוויסע קרייזן האָבן פאָרגעלייגט צו ליקווידירן דאָס שפּיטאָל, די קרוין פון דער קהילה, און איינגלידערן עס אין פּוילישן שפּיטאָל. היות די קהילה־אָנפירער האָבן נישט באַשטימט קיין סובסידיע פאַרן שפּיטאָל, האָבן זיי נישט אָנגענומען קיין נעגאַטיווע שטעלונג.

די אָפּאָזיציע, די שפּיטאָל־דאָקטוירים, באַזונדערס ד"ר בעאַטוס און די אָרטיקע פירער, האָבן שאַרף געקעמפט קעגן דער ליקווידאַציע פון שפּיטאָל, וואָס האָט אין משך פון כמעט הונדערט יאָר באַדינט די קאַלישער אידן.

אונטערן דרוק פון דער אידישער געזעלשאַפטלעכקייט, איז דאָס שפּיטאָל געבליבן אַ זעלבשטענדיקע אינסטיטוציע. די דאָזיקע דערגרייכונג איז אָפּגעמערקט געוואָרן אַלס גרויסער נצחון פון די נאַציאָנאַלע קרייזן איבער די קהילה־הערשער.

אין די יאָרן 1931—1932 האָט זיך פאַרשטאַרקט דער קאַמף אין דער קהילה צווישן דער „אגודה" און דער אָפּאָזיציע, וועלכע האָבן געפאָדערט פּרינציפּיעלע ענדערונגען אין דער קהילה־אָנפירונג.

לויטן אָפיציעלן באַריכט פון דער קהילה־אַדמיניסטראַציע פאַר די יאָרן 1931—1936 האָט די קהילה געהאַט שוועריקייטן ביים איינמאָנען די שטייערן, ווייל אַ סך פון די קהילה־מיטגלידער האָבן נישט באַצאָלט אַפילו נאָכן סעקוועסטער. אין באַריכט ווערט אָנגעוויזן, אַז נאָכן טויט פון הרב ליבשיץ איז פאַרשטאַרקט געוואָרן דער קאַמף קעגן דער קהילה־אָנפירונג. אַ הפקרות איז אַנטשטאַנען צוליב דער „לינקער שחיטה", וואָס האָט פאַרקלענערט דעם עיקרדיקן מקור פון די קהילה־הכנסות. נישט געקוקט דערויף, ווערט אָנגעוויזן אין באַריכט, האָט די קהילה באַוויזן צו העלפן מיט סובסידיעס פאַרשידענע אַנשטאַלטן. די קהילה האָט אויפגעבויט און אויסגעהאַלטן אַ פּרעכטיקן בנין פון אַ נייער תלמוד־תורה, וואו ס'האָבן געלערנט 450 קינדער

פון נישט פארמעגלעכע עלטערן. די קהילה האָט אויסגעהאלטן דעם ראבינאט ביים אויספירן די פונקציעס און אויפגאבעס (השגחה אויף כשרות, קמחא דפסחא (שטיצע אויף פסח), כשר עסן פאר זעלנער און ארעסטירטע).

אין די יאָרן 1931—1936 האָט דער בודזשעט אָנגעצייכנט הכנסות אויף א סומע פון 933,330 זלאָטעס 18 גראָשן פון די פאָלגנדיקע פאָזיציעס:

הכנסות:

פלעצער און שטעט און נדרים	3,955 זל' 44 גר'
שחיטה	595,345 " 09 "
בית־עלמין	31,987 "
מצבות־שטעלן	8,697 "
ארענדע פון דער מצה־מאשין	8,750 "
נישט פאַרגעזעענע הכנסות	7,945 " 34 "
	933,330 זל' 18 גר'

הוצאות:

פענסיעס פאר באאמטע און פענסיאָנערן	499,517 זל' 4 גר'
אדמיניסטראציע	55,806 " 95 "
דרינגענדיקע הילף	124,245 " 72 "
	229,774 " 48 "
סובסידיעס	911,342 " 19 "

ווייטער גיבן מיר די סובסידיע־סומעס, וועלכע זיינען געוואָרן צוגעטיילט אין יענער תקופה:

רעמאָנט פון דער מקוה	7,000 זל'
בית־מדרש	2,700 "
מושב זקנים	1,000 "
תלמוד תורה	2,000 "
האנטווערקער־שול	2,000 "
אָזשעשקאָווא	8,000 "
קינדער־היים א.נ. פון	
יתומים־הויז פאר ייִנגלעך	1,500 "
יתומים־הויז פאר מיידלעך	1,000 "
פארן אידישן שפיטאָל	2,000 "
הכנסת אורחים	1,500 "
אָרעמעלייט	2,000 "
פייערלעשער	300 "
עמיגראציע	1,500 "
לינת הצדק	3,000 "
גמילות חסדים	1,000 "
רעטונגס־קאָמיטעט	3,000 "
רעמאָנט פון דער נייער שול	10,000 "
פארן העברעאיש־לערער אין	
די אלגעמיינע שולעס	2,400 "
אידישע גימנאזיע	4,000 "
ישיבה „מגן אברהם"	1,000 "
ישיבה „עץ־חיים"	1,000 "
שטיצע פאר אָרעמע קימפעטאָרנס	200 "
בית־לחם	500 "

סטיפענדיעס	500	״
טאַז	300	״
אָוונט־קורסן פאַר האַנטווערקער	1,200	״
אַרבעטסלאָזע	3,000	״

דעם 6.9 איז געוויילט געוואָרן אַ נייער קהילה־ראַט. אין די וואַלן האָבן זיך באַטייליקט 4,000 וויילער פון 5,000 וואַל־באַרעכטיקטע. ס׳זיינען געוואָרן אַריינגעטראָגן 17 וואַל־ליסטעס. פון זיי האָבן באַקומען:

ליסטע	1	„אגודה"	488	שטימען	3	מאַנדאַטן
״	2	וואַלער רב	200	״	1	״
״	4	„בונד"	333	״	1	״
״	5	ציוניסטן	242	״	1	״
״	6	האַנטווערקער	322	״	1	״
״	7	„פועלי־ציון"	366	״	2	״
״	11	קליינהענדלער	240	״	1	״
״	14	רעליגיעזער בלאָק	432	״	2	״
״	15	אַלעקסאַנדער חסידים	344	״	1	״
״	16	פועלי אג״י	205	״	1	״
״	17	רעל. נאַצ. בלאָק	666	״	3	״

דער עקאָנאָמישער מצב

טראָץ די שוועריקייטן און דעם לאַנגן קאַמף אין דער ערשטער צייט פון אומאָפּהענגיקן פּוילן זיינען די קאַלישער אידן געקומען צו זיך און פאַרנומען זייערע אַמאָליקע פּאָזיציעס אין מסחר און פאַבריקאַציע.

אין יאָר 1921 האָבן אין קאַליש זיך געפונען 15,566 אידן — 34.9%. אין אידישע הענט האָבן זיך געפונען 547 אינדוסטרי־אונטערנעמונגען פון פאָלגנדיקן כאַראַקטער:

ליים־שטיין — 2, גיסערייען — 24, מאַשינען — 10, האָלץ — 23, פעל — 18, וועבערייען — 65, באַקליידונג — 334, פּאַפּיר — 11, כימיקאַלן — 7, בוי־מאַטעריאַלן — 16, גראַפיק — 6, וועשערייען — 8.

בלויז 285 אונטערנעמונגען פון די אויבנדערמאָנטע האָבן באַשעפטיקט לוין־אַרבעטער; אין 262 האָבן געאַרבעט נאָר די בעלי־בתים פון די אונטערנעמונגען און זייערע משפחה־מיטגלידער.

בסך־הכל זיינען געווען באַשעפטיקט 1728 אַרבעטנדיקע, פון זיי זיינען 489 געווען די אונטערנעמער (28.3%), 77 משפחה־מיטגלידער (4.5%), 1162 לוין־אַרבעטער (67.2%). צווישן זיי זיינען געווען 775 אידן (44.8%) 477 מענער, 228 פרויען, 70 קינדער, 387 קריסטן (22.4%, 301 מענער, 86 פרויען).

די אידישע אַרבעטער האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט 44.8% פון אַלע לוין־אַרבעטער.

פון יאָר 1919 איז קאַליש געוואָרן אַ צענטער פון דער שפּיצן־פאַבריקאַציע, אין יאָר 1921 איז דאָרט געגרינדעט געוואָרן דער לאַנד־פאַרבאַנד פון די שפּיצן־פאַבריקאַנטן.

אין די ערשטע יאָרן נאָך דער מלחמה האָט די שפּיצן־אינדוסטרי געליטן צוליבן פאַרלוסט פון רוסישן מאַרק, און צוליב דער צאָל־מלחמה צווישן פּוילן און דייטשלאַנד, אָבער ס׳איז איר געלונגען צו סטאַביליזירן פאַר זיך דעם אינערלעכן מאַרק.

אין יאָר 1937 זיינען געווען טעטיק 24 פאַבריקן פון שפּיצן און פאָרהאַנגען. אין זיי האָבן זיך געפונען 500 מאַשינען.

אין יענער צייט זיינען שוין כמעט ווי פאַרשוואונדן די וואַרשטאַטן, וואו מ׳האָט געאַרבעט מיט האַנט־מאַשינען. די גאַנצע פּראָדוקציע איז געוואָרן אויסגעפירט דורך מאַשינען מיט עלעקטרישע מאָטאָרן. אין יאָר 1926 האָט דער סוחר יעקב קאַלמאַנאָוויטש געשאַפן אַ נייע שפּיצן־פאַבריק מיט 20 מאַשינען. די דאָזיקע אונטערנעמונג האָט זיך שנעל אַנטוויקלט. אין יאָר 1932 האָבן אין איר געאַרבעט 80 מאַשינען און אין יאָר 1937 — 113 מאַשינען. אין דער פאַבריק זיינען געווען באַשעפטיקט 86 אַרבעטער און 20 באַאַמטע.

אין די 20־ער און 30־ער יאָרן זיינען צוגעקומען נייע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען — טריקאָטאזש, בערשטן — 6 פאבריקן מיט 19 ארבעטער, 3 זייף־פאבריקן מיט א חודשלעכער פראָדוקציע פון 86 טאָן, 5 אייל־פרעסערייען מיט א חודשלעכער פראָדוקציע פון 1050 טאָן, פאבריקן פון אייזן־דראָט, באטארייעס און זשיראנדאלן.

א ספעציעלע וויכטיקייט האָבן געהאט די מילן און די פראָדוקציע פון מעל, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט דער גוטער קוואליטעט און געפונען אָפנעמער אין שלעזיע, זאגלעמביע און אויך אין פויזנער קאנט. אין קאליש זיינען געווען טעטיק 12 מילן, וואָס האָבן באשעפטיקט אן אָנגעזעענע צאָל ארבעטער. פאבריקן פון ליאלקעס, סאמעט, לינאָלעום (געגרינדעט אין 1931 דורך וואָלף באכלופסקי און יוסף לארד), בריטשקעס און אויטאָבוסן (ברידער פישער), בעקערייען פון זיסווארג און דעליקאטעסן.

די האנטווערקעריי האָט זיך אויסגעברייטערט צו 74 מינים. אין מסחר זיינען נישט פאָרגעקומען קיין באדייטנדיקע ענדערונגען לגבי דער פריערדיקער תקופה.

אין 20־טן יאָרהונדערט האָט זיך פארגרעסערט די צאָל אידן אין די פרייע פראָפעסיעס. ס'זיינען טעטיק געווען 15 דאָקטוירים, 16 אדוואָקאטן, 15 אינזשיניערן, 11 ציין־טעכניקער, 9 סאניטארן, 5 אקושערקעס.

אין דער אינדוסטרי און אין האנדל אין קאליש איז א באדייטנדיקע צאָל געווען באשעפטיקט אויף אדמיניסטראטיווע אמטן, אלס צייכענער, געהילפן א.א.וו.

דער הורט און דעטייל־האנדל אין קאליש איז אין א גרויסער מאָס געווען אָפהענגיק פון הינטערלאנד און צוליב דעם — פון איינגעגעבענע גערעטעניש. אז די גערעטעניש איז געווען א שוואכע, איז קלענער געוואָרן די קויף־קראפט פון דאָרף. א וויכטיקער צווייג אין מסחר איז געווען דער קליינהענדלער, וואָס האָט צעפירט די סחורות איבער די ירידים אין לאנד און באזונדערס אין פויזנער קאנט. די ירידים־פאָרער האָבן פארשפרייט די פראָדוקציע פון דער קאלישער אינדוסטרי.

אין די 30־ער יאָרן (1932—1933) ווען ס'איז שטארקער געוואָרן די אנטיסעמיטישע באוועגונג, האָבן די פאָרערס געליטן פון אָנפאלן און פון עקסצעסן אין פויזנער געגנט, אָרגאניזירט דורך די ענדעקעס אונטער נאצישע לאָזונגען.

אין קאליש האָבן עקזיסטירט 3 ווירטשאפטלעכע אָרגאניזאציעס: דער סוחרים־פארבאנד; דער קליינהענדלער־פארבאנד, געשאפן אין יאָר 1926; האנטווערקער־פארבאנד. זיי האָבן געהיטן די אינטערעסן פון זייערע מיטגלידער און געווען אָרגאניזירט לויט סעקציעס. נישט תמיד האָבן זיי געהאט דערפאָלג אין זייער טעטיקייט צוליב אינערלעכע סכסוכים, פערזענלעכע קריגערייען, וועלכע האָבן דערמאָנט די „גבאות" פון די „אויסדערוויילטע". אין געוויסע פאלן האָבן אין די פארבאנדן געוועלטיקט די תקיפים — בפרט אין פארבאנד פון די האנטווערקער — און געפירט זיך ווי דיקטאטאָרן. דאָס האָט דערפירט צו קאָנפליקטן און שפאלטונגען. אין א צייט ארום האָט מען זיך אויסגעגלייכט און געוויילט א נייע אָנפירונג.

א סך הילף האָבן די פאבריקאנטן, סוחרים און האנטווערקער באקומען פון דער סוחרים־באנק, פון דער קאָאָפעראטיווער־באנק און פון דער גמילת חסדים־קאסע.

אין דער צייט פון עקאָנאָמישן קריזיס אין פוילן 1929 האָט די סוחרים־באנק באנקראָטירט און ארויסגערופן א גרויסן קריזיס אין די סוחרישע קרייזן.

אין יאָר 1931 האָט די אידישע ווירטשאפט געליטן פונעם באנקראָט פון דער קאָאָפעראטיווער־באנק, וואָס איז געווען א סאָלידע אינסטיטוציע און צוליב דעם ווירטשאפטלעכן קריזיס אין פוילן איז די באנק געווען געצוואונגען אָפשטעלן די צאָלונגען. אויף איר אָרט זיינען געשאפן געוואָרן 2 נייע אינסטיטוציעס: „קאָאָפעראטיווע קאסע" און „קאָאָפעראטיווער קרעדיט", וואָס איז געשאפן געוואָרן דורך די ציוניסטישע עסקנים. די ביידע אינסטיטוציעס זיינען געווען טעטיק ביז 1939.

די גאנצע אידישע עקאָנאָמיק אין פוילן איז געווען געבונדן מיט דער ווירטשאפט פון לאנד. אין די 30־ער יאָרן איז די פוילישע ווירטשאפט פארוואנדלט געוואָרן אין אן אינטערווענציאנאָליסטישער און ענערגיש זיך אנטקעגנגעשטעלט יעדער ווירטשאפט, וואָס ווערט באזירט אויף פרייער קאָנקורענץ. ס'האָט זיך אָנגעהויבן א שווערע צייט פאר די אידישע אינדוסטרי,

האנדל און האנטווערק. די עקאָנאָמישע קריזיסן און ד׳ אומאויפהערליכע שטייערן־לאַסט האָבן ארונטערגעריסן די פּאָזיציע פון דער אידישער עקאָנאָמיק.

אָרגאַניזאַציעס

די ציוניסטישע באַוועגונג

צו די ערשטע, וואָס האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער באַוועגונג פון חובבי־ציון איז געווען א יוגנטלעכער מיטן נאָמן שמואל צבי וועלטסמאַן, א געבילדעטער מענטש און א פּלאַמיקער אָנהענגער פון דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג. ס׳איז אים נישט לייכט אָנגעקומען צו געווינען חברים פאַר דער אידעע.

„די ערשטע — דערציילט וועלטסמאַן — וואָס זיינען צוגעשטאַנען צו דער באַוועגונג, זיינען געווען ליטווישע אידן. די פּוילישע אידן האָבן פון אָנהויב נישט געהאַט דערפאַר קיין שום פאַרשטענדעניש. אזוי איז דאָס געווען ביי אונז אין קאַליש, אין לאָדז, ווארשע און אומעטום. ערשט שפּעטער זיינען אויך צוגעשטאַנען די פּוילישע אידן. ווען אין קאַליש זיינען שוין געווען 30 חברים איז אין יאָר 184 פאָרגעקומען די ערשטע אלגעמיינע פאַרזאמלונג אין הויז פון ישראל געלערנטער. דאַן איז געוואָרן געשאפן די חברה „חובבי ציון״. כמעט אלע חברים פון דער אָרגאַניזאַציע זיינען געווען בעלי־בתים; קיין יוגנט איז נאָך אין דער באַוועגונג נישט געווען״.

יעדער חבר האָט געצאָלט מיטגליד־אָפּצאָל 2—3 קאָפּיקעס א וואָך. מיט דער צייט איז די צאָל מיטגלידער אויסגעוואקסן ביז 150. בראש פון דער אָרגאַניזאַציע זיינען געשטאַנען ר׳ ישראל געלערנטער, אליעזר משה כהן און שמואל צבי וועלטסמאַן. סעקרעטאַר איז געווען שאול בראַנד־שטאַט. דאָס געזאמלטע געלט האָט מען אָפּגעשיקט צום צענטער אין ווארשע, אין וועמענס אָנפירונג עס האָבן זיך געפונען שאול פנחס ראבינאָוויטש, ישראל יאסינאָווסקי, יעקב משה מאירסאָן, לייביש דאווידזאָן און יעקב בראָודע.

ווען דער צענטער אין ווארשע האָט צום הונדערט־יאָריקן געבוירן־טאָג פון משה מאָנטיפיאָרי אָפּגעדרוקט זיין בילד, זיינען אין קאַליש פאַרקויפט געוואָרן 30 בילדער (יעדעס בילד האָט געקאָסט איין רובל).

די חברה האָט געהאַט א פּנקס, און לויט די תקנות האָט מען יעדן חבר, וואָס האָט ווערבירט 25 מיטגלידער, איינגעשריבן אינעם פּנקס מיט גאָלדענע אותיות. צו דעם דאָזיקן כבוד האָבן זוכה געווען בלויז 3 חברים. אין פּנקס איז אויך איינגעשריבן געוואָרן דער בריוו פון הרב שמשון אַרנשטיין, וואָס איז געווען א חובב ציון.

די חברה האָט געהאַט אַן אייגענעם מנין — אין דער חברה קדישא אויף דער אידישער גאַס. דאָרט האָבן גערעדט די מגידים און דרשנים פון ד׳ חובבי ציון: זיי האָבן געזאמלט שפּענדונגען פאַרן ישוב ארץ־ישראל אין די שולן ערב יום כפור.

נאָך דער קאַטאָוויצער קאָנפערענץ איז די קאַלישער גרופּע געווען פאַרבונדן מיטן נייעם צענטער אין אָדעס.

היות די באַוועגונג איז געווען אַן אומלעגאַלע, האָט מען נישט איינמאָל ארעסטירט אין קאַליש מענטשן, וואָס מ׳האָט ביי זיי געפונען ציוניסטישע דאָקומענטן און ליטעראַטור. ערשט אין יאָר 1890 זיינען די תקנות פון חובבי ציון לעגאַליזירט געוואָרן דורך דער רוסישער רעגירונג.

צוויי יאָר פאַרן אנטשטיין פון דער הערצל־באַוועגונג, איז צוליב פאַרשידענע סיבות אָפּגעשוואַכט געוואָרן די קאַלישער אָרגאַניזאַציע. ערשט אין יאָר 1897 איז אין קאַליש געוואָרן געגרינדעט דער ציוניסטישער פאַרבאַנד, און אין דער קאַלישער ציוניסטישער באַוועגונג האָט זיך אָנגעהויבן א לעבהאַפטע נייע תקופה.

די ציוניסטישע באַוועגונג האָט זיך אנטוויקלט בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. נאָך דער מלחמה זיינען געשאפן געוואָרן פיליאַלן פון אלע ציוניסטישע פראַקציעס: מזרחי, פּועלי־ציון לינקע, השומר הצעיר, רעוויזיאָניסטן און אויך פאַרשידענע חלוץ־פאַרבאַנדן. אלע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס האָבן געהאַט הכשרה־קאָלאָניעס. ס׳איז אויך געעפנט געוואָרן אַן אָפּטיילונג פון דער „ליגע פאַרן ארבעטנדיקן ארץ־ישראל״. אויפן ספּאָרט־געביט זיינען געווען טעטיק צוויי אידישע קלובן, און אלגעמיינער און „מכבי״, וואָס איז אנטשטאַנען אין יאָר 1930. ד׳ רעוויזיאָניסטן האָבן געהאַט אַן אייגענעם ספּאָרטקלוב — „נורדיה״.

רעליגיעזע אָרגאַניזאַציעס

נאָך יאָר 1918 זיינען אין קאליש געגרינדעט געוואָרן רעליגיעזע אָרגאַניזאַציעס פון אגודת ישראל, פועלי אגודת ישראל, צעירי אגודת ישראל. זיי האָבן אויך געשאַפן א פאַרבאַנד פון רעליגיעזע האַנטווערקער „השומר הדתי".

בראש פון דער „אגודה" זיינען געשטאַנען יוסף משה העבער, וועלכער איז געוויילט געוואָרן נאָכדעם ווי די אגודה האָט געהאַט א מערהייט אין דער קהילה, אלס פּרעזעס פון איר אָנפירונג, זעליג ראָזענבלום, קהילה־פּרנס, פּרעזעס פונעם קליינהענדלער־פאַרבאַנד.

„בונד"

דער „בונד" אין קאליש איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1900 און געוואָרן טעטיק צווישן די אַרבעטער פון די שפּיצן־פאַבריקן. די ערשטע אָרגאַניזאַטאָרן זיינען געקומען פון לאָדז: אשר שערادזער, מאיר זלאָטשאָווער, פאַנינקא, יאנקל הענגער, גימפּל ידידה, דעם שוחטס זון, וואָלף קויאווסקי, גומפּריכט, ברידער גאשקעס, ברוך פּראַשקער, ברידער צוויק, הערש אָקאָנאָווסקי, קויאווסקי, גומפּריכט, ברידער כאשקעס, ברוך פּראַשקער, ברידער צוויק, הערש אָקאָנאָווסקי, גלאטשטיין, יאדזשא האל.

אין יאָר 1902 האָט לייזער לעווין אָנגעפירט מיט דער אַגיטאַציע־טעטיקייט פון „בונד".

די בונדיסטן האָבן אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן די שניידערס, סטאָליאַרעס, שוסטערס, בעקערס, געזעלן און אָנגעשטעלטע און געפּרוווט אויך ווערבירן מיטגלידער צווישן אינטעליגענץ און שילערס.

די באַגעגענישן פלעגן פאָרקומען אין וואַלד ביים פּאַרק, און פון יאָר 1904 — אויף פיר בירזשעס.

א שטאַרקע טעטיקייט האָט דער בונד געפירט אין יאָר 1905 ביים אָרגאַניזירן דעמאָנסטראַציעס און שטרייקן. ווי ס'איז שוין געשריבן געוואָרן אין א פריערדיקן קאַפּיטל, זיינען א ריי מיטגלידער פון „בונד" געוואָרן אַרעסטירט און פאַרשיקט קיין סיביר.

נאָכדעם ווי דער שטאָט־קאָמענדאַנט, גענעראַל קעלער, איז שווער פאַרוווּנדעט געוואָרן אין אן אטענטאַנט פון דער פ.פ.ס., און זיינע צוויי אדיוטאַנטן זיינען דערהרגעט געוואָרן, איז דעם אַטענטאַטאָר געלונגען צו אַנטלויפן. בעת די רעוויזיעס איז אַרעסטירט געוואָרן דער בונדיסט אליהו באַך און מ'האָט אים פאַרמשפּט אויף 12 יאָר קאַטאָרגע אין סיביר. ער איז באַפרייט געוואָרן אין יאָר 1917 און געבליבן אין רוסלאַנד.

אין יאָר 1916 האָט דער „בונד" אָנגעהויבן פירן א טעטיקייט אין ברייטן פאַרנעם אונטער דער אָנפירונג פון אפרים לאָזער זעלמאַנאָוויטש פון לאָדז. אין די וואַלן צום שטאָטראַט בעת דער דייטשער אָקופּאַציע זיינען געוויילט געוואָרן 2 בונדיסטן: דער אינזשיניער לעבענהאַפט און אַרטור גאָטפריד.

אין באַנייטן פוילן האָט דער „בונד" אַקטיוו זיך באַטייליקט אין פּאָליטישן לעבן פון דער שטאָט, זיינע פאָרשטייער אין שטאָטראַט און אין דער קהילה — וואו זיי האָבן זיך באַטייליקט נאָכן ענדערן די שטעלונג לגבי איר — האָבן געזאָרגט נאָר פאַר די פּאַרטייאישע אינטערעסן און שאַרף אַרויסגעטראָטן קעגן יעדער נאַציאָנאַל־אידישער און העברעאישער פאָדערונג.

זיי האָבן געשאַפן שולעס מיט דער אונטעריכט־שפּראַך אין אידיש: די שולע א. ג. פון מעדעם, אָוונט־קורסן און די פאָלקס־אוניווערזיטעט. זיי האָבן זיך נישט באַטייליקט צוזאַמען מיט אַנדערע אידישע פּאַרטייען און כלל־ישראלדיקע ענינים. פון זייערע אָנפירער, וועלכע זיינען געווען אַקטיוו אין דער קהילה, דאַרף מען דערמאָנען מאיר וואָלף שעפּס, מיכאל אייזנבערג — א געוועזענער ס.ס. און פון יאָר 1920 א מיטגליד פון „בונד".

פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען

די פראָפפאַראיינען אין קאליש זיינען געשאַפן געוואָרן לויט דער איניציאַטיוו פון פ.פ.ס. (1895), „בונד" (1897), פועלי ציון (1905).

אין באַנייטן פוילן האָבן אַלע אַרבעטער פון די שפּיצן־פאַבריקן און וואַרשטאַטן זיך אָרגאַניזירט אין א געמיינזאַמען פראָפפאַראיין פאַר אידן, פּאָליאַקן און דייטשן. דאָרט זיינען געווען טעטיק

אַלע פּאָליטישע פּאַרטייען: ס.ד., „בונד", פּועלי ציון, די ענדעקעס און די אידישע רעליגיעזע ארבעטער. דער פאַראיין האָט עקזיסטירט ביז 1930.

באַזונדערע אידישע פּראָפּפאַראיינען זיינען געווען:

באַקלייד־ארבעטער — 150 מיטגלידער,

פאַראיין פון פעל־ארבעטער — 100 מיטגלידער,

האַנדלס־אָנגעשטעלטע — איבער 150 מיטגלידער,

הויז־ארבעטערינס, קעכינס,

טרעגערס — 50 מיטגלידער,

פריזיערס — 30 מיטגלידער.

אַנדערע אידישע ארבעטער פון קליינער צאָל — זעצערס, האָלץ־ארבעטער, בעקערס א.א. — זיינען געווען אָרגאַניזירט אין די פוילישע פאַראיינען.

דערציאונג־און קולטור־אינסטיטוציעס

קאַליש האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אירע רעליגיעזע חינוך־אינסטיטוציעס. אין די דרייסיקער יאָרן איז אויפגעבויט געוואָרן אַ פּרעכטיקער בנין פאַר דער תלמוד־תורה. דער בודזשעט איז אין זיין מערהייט געוואָרן געדעקט דורך דער קהילה. ס׳איז אויך געווען אַ ישיבה אונטער דער אָנפירונג פון הרב ארנשטיין. פאַר אים, האָט פאַר למוד תורה זיך געזאָרגט ר׳ זאב וואָלף מאזעס (1849—1863), וועלכער איז געווען אב״ד. בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט די אויפגאַבע אויסגעפירט דער שטאָטישער רב ר׳ יחזקאל ליבשיץ.

אין שטאָט האָט עקזיסטירט אַ נעץ חדרים פון פּריוואַטע מלמדים. אין אָנהויב 20־טן יאָר־הונדערט האָבן די עלטערן פון די רעליגיעזע קרייזן דערפילט אַ באַדערפעניש צו געבן זייערע קינדער אויך אַ געוויסע וועלטלעכע בילדונג. צוויי לערערס, צוויק און גאַלאַמב, אָפּשטאַמיקע פון ליטע, האָבן געגרינדעט אַ בית־ספר מתוקן (רעפאָרמירט חדר) מיט אויסגעברייטערטע לימודים פון תנ״ך, העברעאישע שפּראַך און דקדוק.

אין יאָר 1917 האָבן מזרחי־עסקנים געשאַפן די 7 קלאַסיקע תחכמוני־שולע, צוגעפאַסט צו די פאָדערונגען פון דער מאָדערנער דערציאונג. אחוץ רעליגיעזע לימודים האָט מען דאָרט אויך געלערנט וועלטלעכע לימודים לויטן פּראָגראַם פון די אַלגעמיינע שולעס. דער ערשטער מנהל פון „תחכמוני" איז געווען ד״ר יעקב שלום ענגעל, פון די גרינדער פון דער תחכמוני־שולע אין יפו. אין משך פון דער צייט זיינען אויך אנטשטאַנען אַ קינדער־גאָרטן, אַ האַנדלס־שולע און אַ רעליגיעז־נאַציאָנאַלע שולע פאַר מיידלעך. די אַלע שולעס זיינען געווען לויטן מוסטער פון די „יבנה"־שולעס — אַן איבערגאַנגס־טיפּ פון דער קאָנסערוואַטיווער שולע צו דער מאָדערנער וועלטלעכער „תרבות"־שולע.

ווען די ציוניסטיש־נאַציאָנאַלע באַוועגונג איז אויסגעוואַקסן, האָט מען אויך אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אַ אידישן חינוך, וואָס זאָל זיין צוגעפּאַסט צום גייסט פון דער צייט. אין יאָר 1913 האָט ד״ר פעלדשטיין פון וואַרשע געגרינדעט אַ אידישע גימנאַזיע. נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה אין יאָר 1914 זיינען די לימודים געוואָרן איבערגעריסן און זיי זיינען באַנייט געוואָרן נאָך דעם ווי די קאַלישער אידן האָבן זיך אומגעקערט אין שטאָט אריין.

אין די יאָרן 1920—1924 איז די שולע געוואָרן אָנגעפירט דורך ד״ר נח בראון (1892—1960), וועלכער האָט איינגעשלאָסן אין לערן־פּראָגראַם תנ״ך, עברית און אידישע געשיכטע. נאָך זיין עליה קיין ארץ־ישראל איז די גימנאַזיע געוואָרן אָנגעפירט דורך ד״ר העלינג. נעבן דער גימנאַזיע איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ פאָלקס־שולע.

פאַר אָט די צוויי אַנשטאַלטן האָט געזאָרגט די געזעלשאַפט „פריינד פון אידישע מיטלשולעס" אין קאַליש, וואָס איז געווען אַ פיליע פון צענטראַלן מיטלשול־פאַרבאַנד אין לאָדז אונטער דער אָנפירונג פון הרב ד״ר מרדכי בראָודע.

אויף דער איניציאַטיוו פון העברעאישן לערער גרינבערג האָבן זינט 1910 עקזיסטירט העברעאישע קורסן פאַר יוגנט. אַ העברעאישער קינדער־גאָרטן איז געשאַפן געוואָרן אונטער דער אָנפירונג פון דער פּרעבליסטין יונה באָרקאָווסקאַ.

אין יאָר 1916 זיינען דורך ישראל דוד בית־הלוי געשאַפן געוואָרן העברעאישע אָוונט־קורסן און אויך דער פאַראיין „עבריה", צו פאַרשפּרייטן דאָס העברעאישע לשון צווישן דער יוגנט.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן די ארבעטער־פּאַרטייען געשאַפן אידישע שולעס אויף די נעמען פון מעדעם, פּרץ, בערטאָנאָוו. די דאָזיקע שולעס זיינען געפירט געוואָרן אין פּאַר־טייאישן גייסט.

טראָץ דער עקזיסטענץ פון אַט דער שול־נעץ אין שטאָט, האָבן אין די דרייסיקער יאָרן נאָך געלערנט אין אלגעמיינע שולעס 1400 קינדער. נישט געקוקט אויף די פאָדערונגען פון די נאַציאָנאַלע פּאַרטייען אין דער קהילה צו שאַפן נאָך שולעס, איז גאָרנישט געטאָן געוואָרן אין דער דאָזיקער ריכטונג.

לויט דער אָרטיקער פּרעסע האָט נישט עקזיסטירט קיין צוזאַמענאַרבעט צווישן די פּאַרטייען און אָרגאַניזאַציעס. אלע קולטור־טעטיקייטן זיינען על פּי רוב געפירט געוואָרן דורך די פּאַרטייען, וועלכע האָבן אויף זיי ארויפגעלייגט זייער כאַראַקטער.

א באַזונדער קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון די אידן אין קאַליש אין דער לעצטער תקופה איז די אָרטיקע פּרעסע.

אין יאָר 1919 איז געגרינדעט געוואָרן אין קאַליש דאָס ערשטע אידישע וואָכנבלאַט „די יידישע וואָך", אָרגאַן פון די אלגעמיינע ציוניסטן, אונטער דער רעדאַקציע פון מ. אבראַמאָוויטש און שלמה בריש. דאָס וואָכנבלאַט איז אויפגענומען געוואָרן מיט סימפּאַטיע און פאַרשפּרייט געוואָרן אין עטלעכע טויזנט עקזעמפּלאַרן.

אונטער דער רעדאַקציע פון ד"ר פּאַגעלזאָן האָט דעם 22.7.1927 אָנגעהויבן צו דערשיינען אַן אומפּאַרטייאישע וואָכנצייטונג „קאַלישער לעבן". אין דער צייטונג האָט מיטגעאַרבעט א. רובין, מ. פלינקער, א. מאַמלאָק. נאָך רובינס טויט איז ליטעראַרישער רעדאַקטאָר געוואָרן הערשל סאָלטיק. די צייטונג איז דערשינען אין 8—10 זייטן.

צוליב פּערזענלעכע טעמים האָט סאָלניק פאַרלאָזט די רעדאַקציע, און נאָך אים — אויך מאַמלאָק. לסוף זיינען סאָלניק און זיינע פּאַרטנערטער אריינגעשלעפּט געוואָרן אין פּערזענלעכע קריגערייען. דאַן האָט מאַמלאָק באַשלאָסן ווידער צו נעמען אין זיינע הענט די רעדאַקציע און ארויסגעגעבן די צייטונג אונטערן נאָמען „דאָס נייע לעבן", כדי אונטערצושטרייכן, אַז ער איז נישט געבונדן מיט די שיטות פון „קאַלישער לעבן" אין זיין לעצטן יאָר.

די צייטונג איז דערשינען ביז 1938. אין איר האָבן זיך געדרוקט ידיעות, פּאָליטישע און ליטעראַרישע ארטיקלען.

אין די יאָרן 1929—1937 האָט אָנגעהויבן דערשיינען א צווייטע וואָכנשריפט „קאַלישער וואָך" אונטער דער רעדאַקציע פון הרב ליטמאַן, און געדינט אַלס אָרגאַן פון „אגודת ישראל". א קורצע צייט איז דערשינען א טעגלעכע צייטונג „קאַלישער עקספּרעס" אונטער דער רעדאַקציע פון י. קלינגער. אין יאָר 1934 איז א קורצע צייט דערשינען א רעליגיעז צווייוואָכנבלאַט „אונזער צייטונג".

אין די יאָרן 1938—1939 האָט מען אין פּוילישן אידנטום שוין געפילט דעם אומרו פאַר דער צוקונפט. דער פּויליש־היטלערישער אָפּמאַך האָט זיי נישט באַרואיקט. ווער ס'האָט דאַן באַזוכט פּוילן אפילו אויף א קורצער צייט, האָט געפילט, אַז ס'איז נישטאָ קיין שום צוטרוי צו די דייטשן, אַז זיי וועלן נישט אַטאַקירן פּוילן.

אין סעפּטעמבער 1939 האָבן זיך אָנגעהויבן די גורלדיקע טעג פאַר די פּוילישע אידן. ס'האָט זיך אָנגעהויבן דער שרעקלעכער מאַרש פון היטלערס חיילות. מיט א בליץ־שנעלקייט האָבן זיי באַהערשט פּוילן. זייערע ערשטע מעשים זיינען געווען: אָפּשליסן די אידן אין געטאָס און דערנאָך — מאָרד, רציחה, רויב און אכזריותן, נישט געזעענע אין דער געשיכטע פון דער מענטשהייט.

נאָכן אריינמאַרש פון דייטשן מיליטער האָבן זיי קאָנפיסקירט די פאַרמעגנס, נישט ארויסגעלאָזן די אידן פון שטאָט. אין נאָוועמבער 1939 האָבן זיי אריינגעשליידערט די אידן אין א פינצטערן זאַל און אָנגעהויבן ארויסשיקן זיי קיין לובלין און אנדערע שטעט ביי דער רוסישער גרענעץ.

די פאַרבליבענע האָבן זיי קאָנצענטרירט אויף נאָוואַ־גאַס, אין 3 הייזער.

אין די יאָרן 1940—1942 האָט מען ארויסגעשיקט די לעצטע אידן.

די 700־יאָריקע קאַלישער קהילה איז אויסגעמעקט געוואָרן פון די אידישע ישובים.

Numer		Imię i Nazwisko Starozakonnego	Czyli Mieszkańca lub Handel prowadzi	Uwagi
Porządkowy	Domu			146
13.	42.	Wol Bodeman	Zamieszkania	Kupelmorski
14.	..	Jakob Keer	d[itto]	Kuśnierz
15.	..	Hersyk Szlyft	d[itto]	Piekarz
16.	..	Abram Siren	d[itto]	Introligator
17.	45.	Salomon Weingot	d[itto]	Kramarz
18.	49.	Abram Goldberg	d[itto]	Rezygnat w roku 1806. zamieszkiwał pod No. 68. [illegible] od roku 1807 ciągle zamieszkuje pod No. 49.
19.	53.	Moryts Rozen	Zamieszkanie i Handel prowadzi	Tradycyonnych zagranicznych
20.	60.	Jeh Nadel	Zamieszkanie	Faltor
21.	..	Jakob Bryer	Zamieszkanie i Handel	
22.	..	Salomon Rozental	Zamieszkanie	Blacharz
23.	..	Abram Kielanski	d[itto]	Faltor
24.	69.	Sanel	d[itto]	Kuśnierz
25.	..	Kohn	Handel prowadzi	
26.	70.	Kasel Bodeman	Mieszkanie i Handel	od roku 1828 po Felizie Sroer zarazem Domem i Handlem po tymże prowadzi tym.

w Kaliszu dnia 14. Lipca 1834 r. —

Niedzielski
Kapitan

Numer porządkowy	Numer domu	Imię i Nazwisko Starozakonnego	Czyli Rzemiosło lub Handel prowadzi	Uwagi
		A. Starozakonnych Domy przy Ulicy Warszawskiej mieszkających		
1.	63.	Kasper Salomon Karo	Rzemiosło i Handel prowadził	Od roku 1803 do 1820 ... pod Numerem 178 zamieszkanie.
2.	64.	Eliasz Mendele	Handel prowadził i zamieszkiwał	przez lat 4 aż do czasu pogorzeli roku 1832 wypalonemu [illegible] przeniósł się pod No 43 w Rynek
3.	41.	Lebel Izaak Sax	Rzemiosło i Handel prowadził	przez lat 10 — [illegible] pod No 66 przez lat 2 — w tym [illegible] pod No 3 do [illegible]
4.	70.	Filip Szer	do	do	Od roku 1799 zamieszkiwał w domach przy tejże Ulicy pod Numerami 42, 117, 50, 69, 82, 94, i 45 aż do roku 1819 [illegible] pod No 70 zamieszkiwał do roku 1825 i Handel prowadził.
		B. Starozakonnych Domy przy tejże Ulicy zamieszkałych		
1.	9.	Mortchi	Rzemiosło i Handel prowadzą	
2.	..	Frenkel		
3.	..	Lomber		
4.	..	Künberg		
5.	..	Gerszon Lipe		
6.	..	Mosiek Milawski		
7.	..	Beatus		
8.	..	Salomon Waingot		
	40.	Hersz Kopf	Zamieszkuje	Kapelusznik
	42.	Abram Krol	do	Od No 6 Handel prowadzi
	..	Kasper Ruwiecki	Rzemiosło i Handel prowadzi	
	..	Abelle Szer	Rzemiosło	w tym Domu Furbierz [illegible] od roku 1804 [illegible] Rzemiosło i Handel prowadził, [illegible]

ליסטע פון אידן, וואָס האָבן געוווינט אויף וואַרשאַווסקאַ־גאַס אין קריסטלעכע הייזער אין יאָר 1799

Wykaz Imienny

Starozakonnych w Domach Chrześciań-
skich przy Ulicy Warszawskiej
Miasta Kalisza od roku 1799.
do dziś dnia zamieszkałych i Handel
prowadzących.

אומקום

צום אנדענק פון מיינע עלטערן רחל און בערנארד,
מיינע שוועסטער דבורה אין מאדז'ע און מיין
שוועסטערס זון יעקב.

דער סוף פון דער שטאָט

משה גראָס

דער שפּיטאל – יודענלאגער – ארבייטסלאגער

לייך נאָכן אריינמארש קיין פוילן, האָבן די דייטשן אָנגעהויבן רעאליזירן זייער „גרויסן פּלאַן". וועלכער האָט געהאט דעם ציל צו פארניכטן דאָס פּוילישע אידנטום. פריער אָבער האָבן די דייטשן געוואָלט בארויבן און ארויסציען אַלץ וואָס די אידן האָבן פארמאָגט. אויסמאָרדן אלע אידן מיטאמאָל איז געווען פאר זיי אומנויטיק. זיי זיינען שוין דאן זיכער געווען, אז קיינער וועט זיך נישט ארויסבאקומען פון די דייטשע נעגל. עס האָט בעסער געלוינט אויסנוצן די אידן אלס ארבעטס־קראפט לטובת דער דייטשער מלחמה־פּראָדוקציע. די דייטשן האָבן גענומען קאָנסעקווענט און פּלאנמעסיק אריינפירן אין לעבן נייע פאראָרדענונגען, וועלכע האָבן באגרענעצט די רעכט פון אידן און אריינגעפירט א כאאָס און דעזאָרענטאציע אין אידישן לעבן.

דער יודענראט

כדי צו פארלייכטערן זיך די ארבעט און אָפּשפּאָרן אייגענע מענטשן, האָבן די דייטשן געגרינדעט דעם „יודענראט". מיטן זיץ־אָרט אין דער אלטער אידישער קהילה. אין יודענראט זיינען אריין פאָלגנדיקע פּערזאָנען: מיץ, קאַצינעל, פּרענקעל, אדוואָקאט פּערקאל ד"ר זייד, ד"ר לובעלסקי, מאגיסטער ראָטצייג, דער חזן פון דער דייטשער שול האן גוסטאוו א.א. כדי אויסצומיידן א סך אומפּינקטלעכקייטן און כדי בעסער אויסצופירן אלע פאראָרדנונגען האָט מען אויך געמוזט באשעפטיקן א גרויסן פּערסאָנאל. מען האָט גלייך צונויפגעשטעלט רשימות פון דער אידישער באפעלקערונג אין קאליש, דעם מאטעריעלן מצב פון יעדן איינעם איד, די צאָל קראנקע, אלטע, קינדער, האנטווערקער, דאָקטוירים, אדוואָקאטן א.א.וו. פון דעמאָלט אָן באווייזן זיך כסדר רשימות פון אידן, פון וועלכע מען פארלאנגט מלחמה־אנטשעדיקונגען אין פאָרם פון געלט און צירונג. מען האָט זייער אָפט גערופן פאָרשטייער פון יודענראט אין געסטאפּאָ אויף דער יאסנע גאס, וואו מען האָט זיי געמאָלדן וועגן פרישע פאראָרדענונגען. אָן אויפהער בארויבט מען אידישע געשעפטן און פאבריקן. דייטשן פארפולן די מאגאזינען פון ראטושהויז, אויף דער פּאָליציי און אנדערע פונקטן. פון דאָרט שיקט מען אוועק גאנצע וואגאָנען מיט אידישע פארמעגנס קיין דייטשלאנד.

אין דעם צושטאנד שטארבט אָפּ יעטוועדע ארבעט און יעדער האנדל. די רייכע אידן באהאלטן זייערע פארמעגנס וואו עס לאָזט זיך און אנטלויפן מיט דער האָפענונג, אז אין א צווייטער שטאָט וועט זיין בעסער. דער גרעסטער טייל פון דער אידישער באפעלקערונג זיינען אָבער דאָס רוב אָרעמע אידן, וועלכע האָבן גאָרנישט צו פארלירן. זיי בלייבן טאקע אויפן אָרט. די אָרעמע אידן פארלירן נישט דעם מוט און זיי זיינען פול מיט גלויבן, אז גאָט וועט זיי אויך איצט נישט פארלאָזן.

יעדן טאָג האָט מען פארלאנגט א געוויסע צאָל יונגע מענטשן צו דער ארבעט. די אידן האָבן זיך "געדעקט" און באהאלטן אין פארשידענע ערטער. דערפאר טאקע האָבן די דייטשן געמוזט דערגענצן דעם קאָנטיגענט דורך "כאפּן" אין די גאסן און "נעמען" פון די שטיבן. די ארבעט איז געווען פון אָט דעם מין: אידן האָבן געמוזט ליידיק מאכן אידישע געשעפטן, רוימען די גרוזעס, די קאזארמעס, די פּאָליציי און געסטאפּאָ־געביידעס און אויך ארבעטן ביים צוריק אויפשטעלן די פארניכטעטע בריקן. אָפט האָט מען געגעבן ארבעט ביים באגראָבן טויטע, וועלכע האָבן זייער סוף געהאט אויפן נייעם אידישן בית־עולם. דעם טעמפּאָ פון דער ארבעט האָבן די דייטשן אונטערגעהאלטן מיט דער הילף פון א קאָלבע, בייטש אָדער זייער אונטער־געקאָוועטן שטיוול. נאָך דער ארבעט האָט מען געמוזט אויסשטיין אלע מינים שיקאנעס און דערנידעריקונגען. איינמאָל נאָך דער ארבעט אין געסטאפּאָ האָט מען אונדז געהייסן שפּרינגען אויף אלע פיר און הויך בילן. א צווייט מאָל האָט מען געהייסן, אז מיר זאָלן זיך שלאָגן קעגנזייטיק מיט אלע כוחות. ווער עס האָט נישט געקענט אויספירן דאָס ווי געהעריק, האָט

באקומען א קלאפ מיט א דייטשער קאָלבע. איך געדענק די פארקרומטע פון שרעק פנימער פון צוויי אלטע אידן, וועלכע האָבן געמוזט לייגן זייערע גרויע קעפ אונטער די רעדער פון א דייטשן מלחמה־אויטאָ. אין דער אָנוועזנהייט פון א מחנה צעהוליעטע ס.ס. מענער האָט מען געלאָזן דעם מאָטאָר. איינער פון די אידן, מיינענדיק, אז דאָס איז שוין דער סוף פון זיין לעבן, האָט אויסגעשריגן "שמע ישראל", פארלוירן דעם באוואוסטזיין און געבליבן ליגן אין א שמוציקן רינשטאָק.

ענלעכע שיקאנעס האָבן געהאט אויסצושטיין די מיטגלידער פון יודענראט. צוליב דער דאָזיקער סיבה איז זייער שנעל פארקלענערט געוואָרן זייער צאָל. געבליבן זיינען נאָר די, וועלכע האָבן נישט געהאט קיין מעגלעכקייט צום אנטלויפן, ווי אויך די "דרייסטע", וועלכע האָבן צוליב פארשידענע טעמים געפונען אין דער אָט ארבעט א באפרידיקונג.

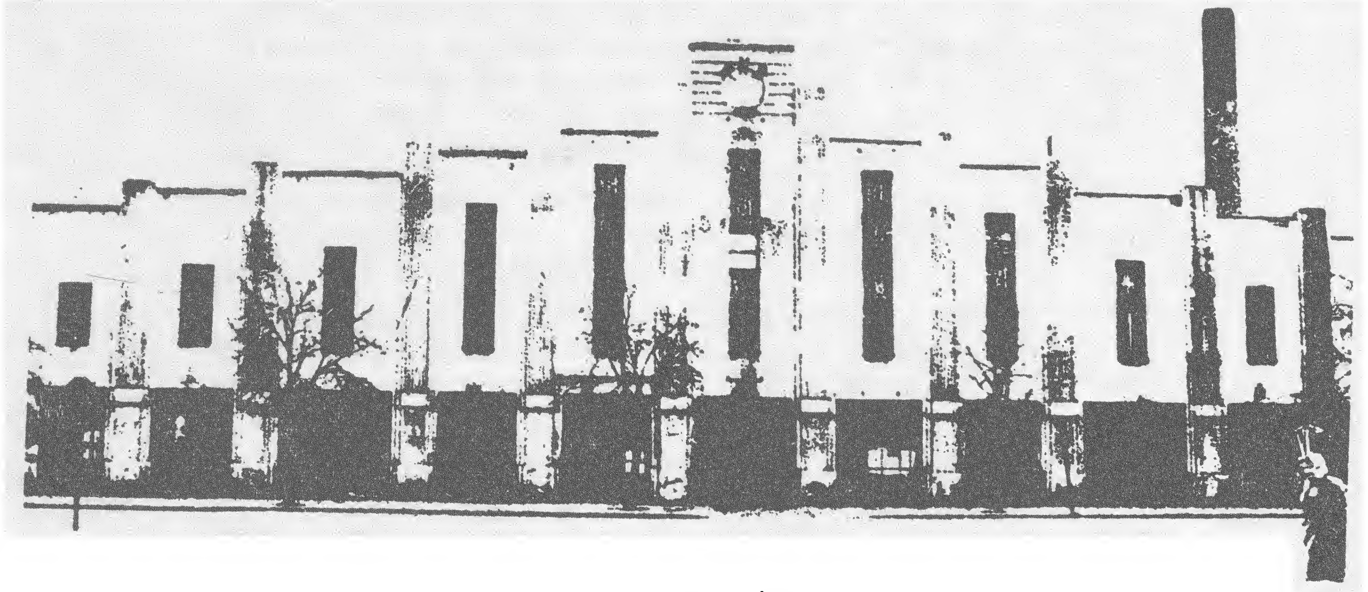
אין שטאָט ווערט אלץ ערגער און ערגער. די יוגנט זוכט וועגן דורך דער "גרינער גרענעץ". מיר האָבן זיך אָנגעהויבן צוגעוואוינען צו אזעלכע בילדער ווי כאפן אויף ארבעט, אָדער אוועקפירן אין קעלער פון ראטוש, וואו מען פלעגט שלאָגן אויף אן אכזריותדיקן אופן. דער בונקער אין ראטהויז איז געוואָרן א שרעק־אָרט פאר די אידן. מען האָט דאָרט פארשלעפט אידישע יונגע פרויען, וועלכע האָבן זיך דאָרט געמוזט אויסטאָן נאקעט אין דער אָנוועזנהייט פון צעווילדעוועטע, שיכורע זשאנדארמען. אָנגעפירט מיט דעם האָט דער דעגענעראט און סאדיסט, דער בירגערמייסטער גראבאָווסקי. ער טראָגט טאקע די גרעסטע שולד פאר דער פארניכטונג פון די אידן אין קאלישער קרייז. ער איז געווען דער געטרייסטער און ראפינירטער אויספירער פון היטלערס־באפעלן. צו הילף האָט ער געהאט באאמטע פון פארשיידענער אָפשטאמונג.

יעדער טאָג האָט געבראכט נייע פאראָרדענונגען, פארשידענע אויסגעטראכטע מעשות. די אומלאָגישע נייעטן האָבן אָפט אריינגעבראכט א גרויסן טומל און פאניק אין אונזער לעבן. אין דער אָט פאניק איז עס טאקע די דייטשן געגאנגען. זיי אליין זיינען געווען פראָדוצענטן פון די אלע פאלשע קלאנגען. אָט צ.ב. אין אָנהויב נאָוועמבער האָט מען זיך אָנגעהויבן איבערגעבן א נייע ידיעה שטילערהייט, קיין דריטער זאָל נישט הערן, אז עס דארף געשאפן ווערן א געטאָ, וועלכער וועט ארומנעמען די גאסן: זשידאָווסקא, פ.אָ.וו., טשיאסנא און נאָווא. עס הויבט זיך אָן א וואנדערונג אין דעם נאָך נישט עקזיסטירנדן געטאָ... די "קליגערע" אידן האָבן געהאלטן, אז וואָס פריער מען וועט גיין אין געטאָ, אלץ בעסער וועט זיין. די כוואליע פון וואנדערונגען האָט זיך פארשטארקט. דעם 15־טן נאָוועמבער, ווען ס'איז פאָרגעקומען די ערשטע אויסזידלונג פון דער פילסודסקי און פולאווסקי־גאס. די "איבערגעזידלטע" האָבן באקומען עטלעכע מינוט אויף איינפאקן זייערע זאכן. אונטער א שטארקער עסקארטע זיינען זיי געוואָרן אוועקגעפירט אין קלויסטער. אין משך פון עטלעכע טעג האָט מען איבערגעזידלט אויף פריער באשריבענעם אופן נאָך עטלעכע הייזער פון פארשיידענע פונקטן פון דער שטאָט. ווען עס איז נאָך ארויס די פאראָרדענונג, אז מען זאָל טראָגן געלע בענדער, איז די כוואליע פון וואנדערונגען געוואָרן נאָך שטארקער.

האלא טארגאָווא

דער 20־טן נאָוועמבער האָט מען אָנגעהויבן איבערזידלען גאנצע גאסן. צו דעם צוועק האָט מען געבראכט פון דער געגנט א פּאָר הונדערט זשאנדארמען. מיר האָבן באקומען עטלעכע מינוט אויף איינצופאקן די זאכן. אין א פּאָר מינוט ארום גייען מיר צו דריי אין א ריי אונטער אן עסקאָרטע פון עטלעכע באוואָפנטע זשאנדארמען.

מען האָט אונז אריינגעפירט אין דער "האלא טארגאָווא" (די האלע פון די ברידער שרייער). די האלע איז געווען ארומגעצוימט מיט דרייפאכע, שטעכיקע דראָטן. זי איז געווען איבערפולט מיט אן עולם פון עטלעכע טויזנט אידן. געלט און צירונג האָט מען אונז גלייך צוגענומען בעת דער רעוויזיע פון "געווער".

האלא טארגאָווא

דאָ אין דער האלע איז געווען א גיהנום נישט צו באשרייבן. ענגשאפט, געוויין פון קינדער, קרעכצן פון קראנקע און שטארבנדיקע האָבן זיך אויסגעמישט מיט די קולות פון די שיכורע זעלנער. מיר האָבן נישט געוואוסט וואָס מען וועט מיט אונז מאכן. מען האָט געשמועסט, אַז מען זאָל אונז באלד צו מאָרגנס שיקן אויף ארבעט קיין דייטשלאנד אָדער אין דער גענעראל־גוּבערניע. די מערער נערוועזע האָבן אויסגעזען דאָס ערגסטע און אריינגעבראכט א שרעקלעכע אויפרעגונג.

דאָס איז געווען די ערשטע גרעסטע אקציע און מיר האָבן געמיינט, אז דאָס איז שוין דאָס ערגסטע.

צומאָרגנס האָט מען סאָרטירט די ערשטע גרופן. מען האָט זיי אָפּגעפירט אונטער אַן עסקאָרטע אויף דער באַן־סטאַציע, אריינגעפּאקט אין וואַגאָנען, וועלכע זיינען געפאָרן אין דער ריכטונג פון ווארשע, זשעשאָוו און אנדערע שטעט פון גענעראל־גוּווערנאמענט. די האלעס זיינען אָבער נישט געוואָרן ליידיק, פון שטאָט האָט מען געבראכט נייע פּארטיעס אידן. צום סוף האָט מען שוין גאנצע גאסן געפירט דירעקט צו דער באַן. קיינער האָט נישט געקלערט צו פארבלייבן אין קאליש. א סך האָבן פּרובירט אנטלויפן אויף דער אייגענער האנט. מען האָט געוואָלט אוועק פון קאליש קיין ווארשע, זשעשאָוו אָדער אין אנדערע שטעט. מען האָט געגלויבט, אז אומעטום איז בעסער, אומעטום איז לייכטער ווי אין קאליש.

דאָס אידישע שפּיטאָל

די שווער און אָנשטעקיק קראנקע, קאליקעס און אלטע האָט מען דערווייל נישט געקענט טראנספּאָרטירן. די דייטשע מאכט האָט דערלויבט זיי איבערלאָזן אין שפּיטאָל.

דאָס אידישע שפּיטאָל האָט שוין עקזיסטירט אין אָנהויב נאָוועמבער אין דער פריערדיקער געביידע אויף דער פּיסקאָזשעווסקיעגאָ גאס. דער ד״ר זייד האָט אויפגעשטעלט דאָס שפּיטאָל אויף א באפעל פון דייטשן קאָמענדאנט פון דער פּאָליציי און געזונטהייטסאמט.

די געביידע און אלע איינריכטונגען זיינען געווען פולשטענדיק רואינירט. דעם רעמאָנט האָבן אדורכגעפירט אידישע האנטווערקער: מאלער, טישלער, מאָנטערן און שלאָסער (בלאָך מיטן

זון, דער מאָנטער ווארשאווסקי א.א.). די ארבעט איז געגאנגען שנעל, די אידישע געזעלשאפט האָט צוגעהאָלפן דורך זאמלען געלט, וועש און געפעס. די מכשירים האָט מען צוגענומען ביי אידישע דאָקטוירים. אין דער ארבעט האָט זיך אויסגעצייכנט דער געוועזענער שפּיטאָל־ארבעטער קאהאנאָוויטש. ער האָט געבראכט בעטן פון דער גאנצער שטאָט און גליקלעך געווען ווען דאָס שפּיטאָל איז צוריק אויפגעשטעלט געוואָרן.

ענדלעך האָט מען געעפנט דעם ערשטן זאַל. דאָס שפּיטאָל איז אָבער אין אָנהויב נישט געווען איבערפולט. אין די "הייסע" טעג האָט יעדער איינער געוואָלט האָבן דעם קראנקן אין שטוב, און זיין מיט אים צוזאמען אין יעדן פאל.

נאָך די ערשטע אויסזידלונגען ענדערט זיך די לאגע. די אידישע באפעלקערונג האָט דורכן אריינגעבן א קראנקן אין שפּיטאָל געהאט א מעגלעכקייט צו פארבלייבן א צייט אויפן אָרט. האָט מען טאקע געבראכט קראנקע פון אלע זייטן. עס זיינען פול געוואָרן די זאלן און אפילו די קארידאָרן.

מיט די קראנקע האָבן זיך פארנומען די דאָקטוירים: ד"ר זייד, ד"ר פלאָצקי, ד"ר לובעלסקי און ד"ר דבורה גראָס־שינאגלאָווא. די איבעריקע דאָקטוירים האָבן ארויסגעוויזן א קליינע פאראינטערעסירונג מיטן שפּיטאָל. א טייל איז געווען פארנומען מיט צוגרייטונגען צום אנטלויפן, די אנדערע האָבן מורא געהאט פאר יעדער פאראנטוואָרטלעכקייט.

דעם 20־סטן נאָוועמבער נאָכן אָפּפאָרן פון ד"ר זייד האָט די לייטונג פון שפּיטאָל איבער־גענומען ד"ר גראס שינאגלאווא. ס'האָבן מיט איר מיטגעארבעט ד"ר בעאטוס, ד"ר גאט און די ד"ר וואלאכאָוויטשאָווא. די לעצטע פארשוואונדן אָבער נאָך עטלעכע טעג ארבעט. דאָס שפּיטאָל עקזיסטירט א דאנק דער ענערגישער ד"ר גראָס־שינאגלאווא און א דאנק דער איבער־געבענער ארבעט פון פערסאָנאל, וועלכער איז באשטאנען און די קראנקשוועסטערס: לאָלא מארגוליעס (די קליינע לאָלא), האלא עליאשוויטש, העלענא שטאָרך, מאדזשיא גראָס, מאָניעק גראָס און אלעק בלאָך. אויף דער אָפּטיילונג פאר אָנשטעקיק־קראנקע האָבן ענערגיש געארבעט א. זשולטוווּנא און יעטקא קאָפּעל. יעדער איינער פון אונז האָט זיי אין דער ארבעט געהאָלפן. די באדינער האָבן אויסגעצייכנט אויסגעפירט זייערע פליכטן. דאָס זיינען פּיוול טשאפניק מיט זיין מוטער, וועלכער האָט געארבעט אין קיך, פרוי אָפּאָטשינסקא מיט דער טאָכטער, וורוב־לעווסקי מיט דער פרוי, דער שניידער צוקער און וואָלקאָוויטש.

טראָץ די שווערע באדינגונגען איז דאָס שפּיטאָל געווען מוסטערהאפט איינגעאָרדנט און א דאנק דעם געקענט אויספירן זיינע שווערע אויפגאבן אין די שפּעטערדיקע יאָרן.

די סטאטיסטיק, וועלכע איך האָב געפירט, באווייזט, אז אין משך פון דער גאנצער צייט האָט דאָס שפּיטאָל באדינט 1000 מענטשן, מערסטנס שווער און אָנשטעקיק קראנקע. מ'האָט אדורכגעפירט א סך ערנסטע אָפּעראציעס, טויזנטער פארבינדונגען און וויזיטן. עס זיינען באדינט געוואָרן דורכן שפּיטאָל א גרויסע צאָל קימפעטאָרנס. אין דעם שפּיטאָל האָט מען געהיילט קראנקע פון די ארומיקע געטאָס און לאגערן. דער אָפּעראציע־זאל איז געווען גוט איינגעאָרדנט, די אַפּטייק גענוג רייך. די דייטשע מאכט האָט דערלויבט באשעפטיקן אין דער אַפּטייק אָן אריערין, א פארמאצעווטקע אויפן אָרט פון אונזער אפטייקער מ. גרין, וועלכער איז געוואָרן אריבערגעטראָגן אויף אָן אנדערן פּאָסטן, אין עטלעכע חדשים ארום האָט די ארבעט אין דער אפטייק איבערגענומען די סטודענטין סטעפא ליבערמאַן. זי האָט אויך געהאָלפן ביי אמבולאטאָריע־ארבעטן און ביי די קראנקע אויפן זאל.

א גרויסע באדייטונג האָט געהאט די לאבאָראטאָריע, וועלכע איז געוואָרן איינגעאָרדנט און אָנגעפירט דורכן אינזשיניער פון כעמיע א. שינאגיעל. ער איז אין אָנהויב אויך געווען א מיטגליד אין דער פארוואלטונג פון שפּיטאָל.

מיט די ווירטשאפטלעכע ענינים פון שפּיטאָל האָט זיך פארנומען סאטועל ארקוש. ער איז שפּעטער נאָמינירט געוואָרן אין עלטעסטנראַט. אין זיין ארבעט האָט אים געהאָלפן סענדער זיידל. די קיך און די וועשעריי האָט געפירט די פרוי ארקוש מיט דער הילף פון די פרויען אָפּאָטשינסקא מיט דער טאָכטער, פרוי פּיוועל און פרוי זיידעל.

מאטיס בערקע, רוסאק און קאָוואלסקי האָבן זיך פארנומען מיט באגראָבן די טויטע. זיי האָבן געהאט א סך ארבעט, ווייל אין אַנהויב איז געווען א גרויסע שטערבלעכקייט. פון דער "האלע" האָט מען געבראַכט שווער קראַנקע, וועלכע מ'האָט נישט געקענט טראַנספּאָרטירן. עס איז געווען א סך אַלטע פון זקנים־הויז און תלמוד־תורה. זיי האָבן אין די באַדינגונגען ארויסגעוויזן ווייניק אויסדויער.

די לוויות זיינען פאָרגעקומען אָן צערעמאָניעס מיטן אנטייל פון עטלעכע נאָר מענטשן.

דער שפּיטאָל איז געוואָרן א זעלבשטענדיקע אינסטאַנץ. אין א געוויסער מאָס איז עס געווען אומבארירלעך. די קראַנקע האָבן געזאָלט פארבלייבן אין שפּיטאָל ביז געזונט ווערן. אזוי ארום איז דאָס שפּיטאָל געוואָרן דער הויפּט־צענטער פון אידישן לעבן. א דאַנק דעם שפּיטאָל זיינען אין קאַליש געבליבן אין אָנהויב א פּאָר הונדערט יידן.

פון דער "האלע" האָבן מיר אָן אויפהער געבראַכט שווער קראַנקע און קינדער. אינגיכן זיינען פול געוואָרן אויך די שול ביים שפּיטאָל און אנדערע געביידעס. אין אלע געביידעס אינאיינעם האָט מען געקענט איינאָרדנען 150 פערזאָן. צוליב דעם האָט מען אלע איבעריקע: שווער קראַנקע, קאַליקעס און אלטע איינגעאָרדנט אין דער תלמוד־תורה (דאָס איז געווען א צאָל פון 350 פערזאָן). די לייטונג האָט איבערגענומען די פרוי ד"ר פעיגין־דאַנציגער, וועלכע האָט געאַרבעט דאָ פון די ערשטע טעג ביז דער ליקווידאציע. ס'האָבן איר געהאָלפן דער ענערגישער פעלטשער נוימאַן און די פלעגער: מ. גרין מיט דער שוועסטער האלא נאומבורג, אירקא ראָזענפעלד, פרוי סאָמאַטיצקא, דער טאַפּיצער פרידמן א. א. ס'האָבן איר אויך געהאָלפן אין דער ארבעט פיל אלטע מענטשן, מיט וואָס זיי זיינען נאָר געווען בכוח. די אדמיניסטראציע האָבן איבערגענומען: סאָמאַטיצקי, סקאָווראָן און ראָזענפעלד (מאַנופאַקטור).

מ'האָט דאָ אָרגאַניזירט א קיך, די ערשטע צייט אפילו א כשרה.

די אינסטיטוציע האָט געטראָגן דעם כאראַקטער פון א זקנים־הויז — אלטערסהיים, ווייל די מערהייט איינוואוינער איז באַשטאַנען פון זקנים און כראָניש־קראַנקע.

מ'האָט דאָ איינגעאָרדנט עטלעכע זאַלן פאַר קראַנקע און אַן אַמבולאַטאָריע. די ערנסט און אַנשטעקיק־קראַנקע האָט מען איבערגעשיקט אין שפּיטאָל.

די איבעריקע זקנים האָט מען איינגעאָרדנט אין געוועזענעם זקנים־הויז. ס'האָבן אָנגעפירט מיט אים: איזידאָר ווישניעווסקי (פאַבריקאַנט), לאנדאַן (גוטשטאַטס איידעם) און גוסטאַוו האַן, דער אָנפירער פון געוועזענעם יודענראַט. דאָס זקנים־הויז האָבן באוואוינט עטלעכע צענדליק אידן.

מיר האָבן אויך באקומען דאָס הויז נאָכן אידישן קינדערהיים. ס'האָבן דאָרט געוואוינט עטלעכע פאַמיליעס, מייסטנס די באַשעפטיקטע אין שפּיטאָל און אין תלמוד־תורה. ס'האָבן דאָרט אויך געוואוינט פרויען מיט קינדער.

דאָס יתומים־הויז האָט עקזיסטירט פון אָנהויב ביזן 18־טן סעפּטעמבער 1941 און איז די גאַנצע צייט נישט געוואָרן באַרירט. ס'האָט זיך געפונען ווי פריער ביי דער לאָדזשער שאָסיי און איז געווען אָנגעפירט דורך דער ענערגישער עלא.

געציילט האָט עס 20 קינדער. טראָץ די שווערע באַדינגונגען זיינען די קינדער געווען זייער ריין. די עלטערע קינדער האָבן זיך געלערנט. שפּעטער האָט מען עטלעכע פון זיי באַשעפטיקט ביי דער לאָפּאַטע און צום סוף אין די שניידער־ווארשטאַטן.

דערווייל זיינען די "האלעס" און די איבעריקע טיילן פון שטאָט שנעל ליידיק געוואָרן. די לעצטע טראַנספּאָרטן זיינען אוועק אין די ערשטע טעג פון דעצעמבער (דעם 8־טן דעצעמבער 1939). מיט דעם טראַנספּאָרט זיינען אוועק א סך זקנים און האלב קראַנקע פון דער תלמוד־תורה און פון שפּיטאָל. דאָס זיינען געווען די אזוי גערופענע "טראַנספּאָרט־פּאַיקע". דאָס אלף איז פאָרגעקומען נאָך אַן "אינספּעקציע" פון עטלעכע זשאַנדאַרמען.

מ'האָט אויך ליקווידירט דאָס זקנים־הויז (ארום 120 פערזאָן). אלע האָט מען אוועקגעשיקט קיין לאָכווו אונטער ווארשע. א צייט האָט מען פון זיי באקומען בריוו. דערנאָך האָט מען פון זיי קיין ידיעות נישט געהאַט.

עלטעסטנראט

אין דער צייט פון אויסזידלונגען האָט דער יודענראט כמעט ווי נישט עקזיסטירט. ער איז זיך צעפאַלן אַ קורצע צייט פאַר די אויסזידלונגען, ווייל אַ גרויסער טייל פון די מיטגלידער איז אַנטלאָפן. אין דער אויסזידלונג האָט ער קיין שום ראָל נישט געשפּילט. די עטלעכע וואָס זיינען פאַרבליבן האָבן אויסגעפירט די אַרבעט פון קורירערן און פאַרבינדלער. פון גאַנצן יודענראַט איז געבליבן נאָר האַן — דער עלטעסטער יודע. ער האָט געהאַט אַ סך באַקאַנטע צווישן די דייטשן. זיי האָבן געהאַט צו אים גרויס צוטרוי. נאָכן אַנטלויפן פון אַנדערע אידישע פאָרשטייער האָט ער אויסגעפירט די אַרבעט פון אַ פאַרבינדלער און עלטעסטן יודע. אחוץ האַנען האָט געאַרבעט אַקטיוו בעת די ערשטע אויסזידלונגען לאַנדאַו. ער האָט געהאַט אַ סך באַקאַנטשאַפט צווישן די זשאַנדאַרמען, ווייל שוין אין אָנהויב סעפּטעמבער איז ער געכאַפּט געוואָרן אַלס "ציווילגעפאַנגענער" און אַרומגעפירט געוואָרן איבערן רייך. בעת די אויסזידלונגען האָט ער געהאַט רעכט צו באַוועגן זיך איבער דער שטאָט. ער האָט דערליידיקט אַ סך ענינים אין צוזאַמענהאַנג מיט דער אַקציע. ער האָט גוט געקענט דאָס אידישע לעבן אין קאַליש. אַ דאַנק זיין קלוגשאַפט האָט ער געהאַט אַ גוטן שם ביי די דייטשן און ער איז אויך געווען אַן אויטאָריטעט ביי די אידן. די צוויי אויבנדערמאָנטע אידן און אויך דער פאַבריקאַנט איזידאָר ווישניעווסקי, דער איידעם פון בן ציון וואַרטסקי האָבן זיך נאָך דער ליקווידאַציע פון זקנים־הויז און נאָך די לעצטע אויסזידלונגען געווענדעט צו דער מאַכט מ׳זאָל זיי באַשטעטיקן אַלס עלטעסטנראַט.

די פונקציע האָט מען איינגעטיילט אויף דעם אופן: ווישניעווסקי האָט איבערגענומען דעם אַפּראָוויזאַציע־רעפעראַט, לאַנדאַו — די פּאָליציי־ענינים, האַן, אַלס עלטעסטער יודע, האָט איבערגענומען די געסטאַפּאָ־ענינים, סאַמועל אַרקוש, דער געוועזער שפּיטאָל־אינטענדענט, איז געוואָרן זייער סעקרעטאַר.

וואָס עס וועט מיט אונז זיין איצט, האָבן מיר נישט געוואוסט. מיר האָבן גערעכנט, אַז נאָך דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע פון שפּיטאָל און פון דער תלמוד־תורה ,וועלן אויך מיר, דער פּערסאָנאַל און אונזערע פאַמיליעס, ווערן איבערגעזידלט אין גענעראַל־גאָווערנעמענט. עס איז אָבער געשען אַנדערש. די ליקווידאַציע אין דער אַקציע פון "יודנריייניקונג" איז אָפּגעשטעלט געוואָרן. פאַקטיש איז קאַליש געווען אָן אידן אין די אידישע קוואַרטאַלן. אין וואַרשע, זשעשאָוו און אין אַנדערע שטעט פון גענעראַל־גוווערנעמענט זיינען געווען איבערפולט און נישט געקענט אויפנעמען קיין פרישע „איבערזידלטע". וואַרשיינלעך זיינען זיי נישט געווען אָרגאַניזירט.

צוליב די סיבות האָט מען געמוזט שאַפן אין וואַרטעגאַו עטלעכע אַרבעטס־לאַגערן פאַר די איבערגעבליבענע אידן. אזוי אַרום ווערן אין דעצעמבער 1939 און אין די ערשטע חדשים פון 1940 אָרגאַניזירט יודענלאַגערן אין וואַרטאַ, טורעק און זדונסקא־וואָלא, וועלכע האָבן קאָנצענטרירט אַ פּאָר טויזנט אידן פון קליינע שטעטלעך. אַ גרעסערער יודנלאַגער (2,500 פּערזאָן) אין געשאַפן געוואָרן אין קאָזשמינעק — באַרוהאַגען. ס׳האָבן זיך דאָ געפונען אידן פון סטאַווישין, דאָבראַ און פון אַנדערע שטעט. אָנגעפירט מיטן לאַגער האָבן האַפּטקאַ, דודעק, קנאָפּ (פּרעזעס) ווילטשינסקי און ראַט. די מעדיצינישע הילף האָט איבערגענומען דער פעלדשער גושמילאָס און שפּעטער ד"ר שילים. דער דאָקטאָר שילים איז געווען אַ דייטשער פּליט פון 1938 יאָר. צוליב פּריוואַטע אַנטאַגאָניזמען האָט אים דער אַלטער יודענראַט נישט געוואָלט טאָלערירן.

דער לאַגער האָט געהאַט אַ געוויסע זעלבשטענדיקייט, ער איז אָבער געווען אונז אונטער־טעניק אין אַלע הינזיכטן. מיר זיינען געווען קלענער אין צאָל, אָבער מיר זיינען געווען דער וויכטיקסטער אַדמיניסטראַטיווער און ווירטשאַפטלעכער צענטער. אַ דאַנק אונזער שפּיטאָל זיינען מיר געווען דער וויכטיקסטער צענטער אויפן גאַנצן קאַלישער ראַיאָן. דערפאַר טאַקע האָט זיך מיט אונז אינטערעסירט די מאַכט און דער דייטשער קרייז־דאָקטאָר קאַרך, וועלכער איז זייער אָפט געקומען צו אונז אויף אינספּעקציעס. אַ דאַנק די באַציאונגען פון דעם לייטער פון שפּיטאָל האָבן מיר באַקומען גרויסע צוטיילונגען פון לעבנסמיטל, מעדיקאַמענטן און אויך אַ דערלויבעניש איבערשיקן אונזערע קראַנקע אין שטאָטישן שפּיטאָל אויף רענטגען, אָדמע א.ד.ג.

אָנהויב פרילינג איז אין קאָזשמינעק אויסגעבראָכן אַן עפּידעמיע פון בויך־טיפוס. ד״ר גראָס־שינאגעל האָט אָרגאַניזירט אַן ענערגישע אַקציע צו באַקעמפן דעם טיפוס. עטלעכע טויזנט פּערזאָנען פון די נאָענטע לאַגערן האָבן באַקומען איינשפּריצונגען קעגן טיפוס. אויף דעם אופן האָבן מיר איינגעהאַלטן דעם גאַנג פון דער קראַנקייט. אַלע קראַנקע און פאַרדעכטיקטע האָבן מיר איזאָלירט. אין דער צייט האָבן מיר פאַרגרעסערט די אָפּטיילונג פאַר אָנשטעקיק קראַנקע.

גאַנץ קאַליש איז שוין געווען יודענריין. עקזיסטירט האָט נאָר דאָס שפּיטאָל וועלכער האָט באַדינט די לאַגערן פון דער גאַנצער געגנט. דאָס שפּיטאָל איז טאַקע געווען דער איינציקער אָרט, דער איינציקער צענטער, וועלכער האָט געקענט אַרויסבאַקומען פון דער מאַכט פאַרשידענע הנחות. מיר האָבן טאַקע צו פאַרצייכענען דערגרייכונגען. צ.ב. מיר האָבן געפּייערט פּסח כמעט ווי אין נאָרמאַלער צייט. מ׳האָט אין דער בעקעריי פון העלפגאָטן געבאַקן פאַר אונז א גאַנצע וואָך מצות.

פרילינג און זומער זיינען צוריקגעקומען פון די לאַגערן קיין קאַליש די אידישע געפאַנגענע. די צאָל אידן אין קאַליש איז געוואַקסן ביז 750 פּערזאָן. ס׳זיינען צוריקגעקומען: יולעק וואָלקאָוויטש, שמולעק ראַקאָווסקי, פּרעגער, משה דזשיאַלאָשינסקי, מ. מאָשקאָוויטש, העניעק ברענער, העניעק בלאַשקאָווסקי, אַדאָלף בלאָך, לייב בייראַך, יוסף דימענט, אברהם הירשביין, עפּשטיין און שמולעק עליאַשעוויטש, דער קראַנקן־פלעגער פון אַמאָליקן אידישן שפּיטאָל. מיר האָבן געהאַט פון אים גרויס נוצן, ווייל די צאָל קראַנקע האָט זיך צו יענער צייט שטאַרק פאַרגרעסערט.

קיין קאַליש זיינען צוריקגעקומען צו זייערע פאַמיליעס אידן פון קאָזשמינעק, וואַרטע און זדונסקע־וואָלע. אונזער עלטעסטנראַט האָט זיך געווענדעט צום אָרטיקן אַרבעטס־אַמט וועגן באַשעפטיקן די אַלע יונגע, פרישע אָנגעקומענע מענטשן. דאָס באַשעפטיקן זיי האָט זייער פאַרשטאַרקט אונזער פּאָזיציע, ווייל מיר זיינען דערמיט געוואָרן א פּראָדוקטיווער עלעמענט.

דער יודענלאַגער (באָרנהאַגען) קאָזשמינעק טוט נאָך אונזער ביישפּיל און שיקט איבער קיין אָפּאַטאָוועק — „אָפּאַטענפעלדע״ העכער הונדערט מענטשן. מ׳שאַפט דאָרט א נייעס אַרבעטס־לאַגער. אין עטלעכע וואָכן אַרום ווערט געשאַפן א לאַגער פון 130 מענטשן אין סטאַווי — ״טייכע״.

גלייך נאָך פּסח איז אַרויס א נייע פאַראָרדנונג, וועלכע האָט פאַרפליכטעט די אידן צו טראָגן דעם דאַווידשטערן (מגן־דוד). ער דאַרף האָבן 6 שפּיצן אין א דיאַמעטער פון 15 צמ. אינמיטן דאַרף זיין אַן אויפשריפט ״יודע״. די שטערנס דאַרפן זיין פעסט אָנגענייט אויפן אויבערשטן טייל פון דער קליידונג, איינער דאַרף זיין אָנגענייט אויף דער רעכטער ברוסט, דער צווייטער אויף דער הויך פון דער רעכטער לאָפּאַטקע.

דער יודענלאַגער

אין יוני 1940 האָט די פאַרוואַלטונג פון דער תלמוד־תורה באַקומען א פאַראָרדענונג צו פאַרלאָזן דאָס הויז און איבערגיין אין הויז פּ.א.וו. נר. 13 וואו ס׳האָט זיך ביז נישט לאַנג געפונען די פאַבריק פון שפּיצן. דאָס הויז איז נישט געווען צוגעגרייט אונז אויפצונעמען, די גרעסטע טייל דירות זיינען געווען דעמאָלירט, אין א טייל פון די זאַלן זיינען נאָך געווען מאַשינען. די לאַגע איז געווען זייער טרויעריק. מיט געמיינזאַמע כוחות, אַריינלייגנדיק פיל מי און ענערגיע איז אונז געלונגען ברענגען אין אָרדענונג דאָס הויז אין משך פון די באַשטימטע טעג. אין משך פון די 3 טעג האָבן מיר זיך איבערגעצויגן אין אונזער נייער וואוינונג. די תלמוד־תורה, וועלכע איז געווען פולשטענדיק רעמאָנטירט, איז געווען פאַרנומען דורך די אָפּטיילונגען פון ווירטשאַפטס־אַמט. אין א פּאָר טעג אַרום האָט דער שפּיטאָל און די אייוואַוי־נער פון קינדערהיים באַקומען א באַפעל אַריבערקלייבן זיך אין הויז אויף שאָפּענא 4 (וול. יאַזשאַטבקאָ). עס איז געווען א שאָד צו פאַרלאָזן דאָס גוט איינגעאָרדנטע שפּיטאָל. מיר האָבן באַקומען צוויי טעג צייט אויף צו פאַרלאָזן דאָס הויז. די קראַנקע זיינען נאָך געלעגן אין די זאַלן, ווען די פלייסיקע אַרבעטער פון אַרבעטסאַמט האָבן אָנגעהויבן פונאַנדערצונעמען דעם

דאך. אין עטלעכע וואכן ארום האט מען אנגעהויבן פונאנדערצונעמען די "אלטע שול" און די "דייטשע שול". מ'האט אויך גענומען פארניכטן דעם אלטן אידישן בית־עולם. די מצבות האבן די דייטשן אויסגענוצט אלס גוטן בוי־מאטעריאל צו ברוקירן די גאסן און צום בוי פון די בונקערס. מיט דער פארניכטונג פון שפיטאל איז פונאנדערגענומען געווארן די מקוה און די איבעריקע איינריכטונגען פון דער קהילה.

מיט גרויס מי איז אונז געלונגען ארגאניזירן א נייעם שפיטאל. דער שפיטאל איז געווען קלענער און אן אן אפעראציע־זאל. עס איז שוין אבער אומנויטיק געווען א גרויס שפיטאל, ווייל א טייל קראנקע זיינען געזונט געווארן און א טייל כראניש קראנקע און זקנים האבן זיך צוריקגעקערט צו זייערע פאמיליעס. דער שפיטאל האט איצט באדינט די קראנקע פון די ארומיקע לאגערן, וועלכע זיינען געקומען אויף לענגערע קוראציעס. מייסטנס האבן מיר געהאט פאלן פון אנשטעקיקע קראנקייטן אדער כירורגישע אפעראציעס. ס'זיינען געווען פאלן פון בויך־טיפוס, שווינדזוכט און אנדערע קראנקהייטן. די עפידעמיע פון בויך־טיפוס איז אונז געלונגען צו באקעמפן א דאנק די איינשפריצונגען, וואס מיר האבן אדורכגעפירט 2 מאל אין יאר.

יעדן טאג גייען איצט עטלעכע צענדליק אידן אויף ארבעט אין ארבעטסאמט. זיי ארבעטןביים איינלייגן אלטע הייזער, ביים בויען וועגן אונטער דער שטאט, ביים פארשיטן דעם צופלוס פון טייך פראסנא (פון טעאטער דורכן פארק און באבינא־גאס ביז דער וואדנע). עטלעכע שאפערן, מעכאניקער און שלאסער באקומען ארבעט אין דער פאליציי און געסטאפא. דאס זיינען מאניעק ליפנסקי, שמולעק ראקאווסקי, העניעק ברענער, בובי האן, לעאן פייגין און אהרן ווינטער. אין די שניידער־ווארשטאטן ביי דער פאליציי ארבעטן אונזערע שוסטער און שניידער בערעק גראס, זעליק גראס, אפאס, צוקער, שילער און זלאטניק. דער זייגערמאכער טאניעק פויארא האט באקומען ארבעט אין דער שטאט ביי אן אוקראינער. דער אוקראינער האט באקומען אויף דעם א דערלויבעניש פון פויזן. די מאלער בלאך סעניאר, מענדל בלאך און אדאלף בלאך האבן באקומען ארבעט אין דער קאזארמע און אין דער פאליציי.

אין משך פון זומער פארלירט אונזער לאגער דעם כאראקטער פון שפיטאל און פון זקנים־הויז. ער באקומט דעם אויסזען פון א געוויינלעכן יודענלאגער און ער ווערט וואס אמאל שטרענגער אנגעפירט דורכן עלטעסטנראט. דאס שפיטאל איז אראפ אויפן צווייטן פלאן. אונזער נייער שילד איז איצטער "די ארבעטס־קאלאנע".

דער ארבעסטאמט האט געמאכט דעם איינדרוק ווי ער וואלט געווען צופרידן פון די עטלעכע צענדליק ארבעטער און ספעציאליסטן, וועלכע ער האט באקומען אלע טאג צו זיין דיספאזיציע. פאר 8 ביז 10 שעה ארבעט א טאג האט מען באלוינט מיט זייער אן ארעמער באשפייזונג און מיט 50 פעניג.

דער ארבעטסאמט האט רעדוצירט דעם שפיטאל־פערסאנאל ביז א מינימום און האט זיך נישט גערעכנט מיט זיינע אלע באדערפענישן. דעם פערסאנאל האט מען אויסגענוצט צו אנדערע מער פראדוקטיווע ארבעטן. די לייטונג פון שפיטאל איז שטענדיק נאכגעקומען די פארלאנגען פון עלטעסטנראט און באגרענעצט די צאל ארבעטער און צוטיילונגען. דאס איז דאך געווען געטאן פארן וואויל פון אלע. ס'זיינען אבער געווען צייטן, מייסטנס פרילינג און הארבסט־צייט, ווען ס'איז געוואקסן די צאל קראנקע. דער פערסאנאל, וועלכער איז באשטאנען פון דריי קראנקן־פלעגער און דריי באדינער האט זיך נישט געקענט קיין עצה געבן מיט דער ארבעט, אבער אונזער סעקרעטאר, דער יודענבעטרויער פאר די ענינים פון ארבעטסאמט און דער אלמעכטיקער האן, האבן זיך מיט דעם נישט גערעכנט. זיי האבן איבערגעלאזט איין קראנקן־פלעגערן צו דער באדינונג פון די קראנקע און פון דער אמבולאטאריע (כאטש מ'האט זיך דעמאלט נאך געקענט דערלויבן אויף א גרעסערן פערסאנאל). זיי האבן געהאלטן, אז די דאקטארן קען גיין ארבעטן ביי די קוילן אדער ביי דער לאפאטע. אין א יאר ארום, ווען אונזער סיטואציע האט זיך זייער פארערגערט און יעדער ארבעטנדיקער האט געקענט דעצידירן וועגן אונזער פארבלייבן אין קאליש, האט זיך די פרוי ד"ר גראס־שינאגיעל אליין געמאלדן צו דער ארבעט אין די שניידער־ווארשטאטן. די קראנקע האט זי געהיילט אין די אוונטן.

Rozporządzenie

z dnia 14 listopada 1939 r.

Znaczne niedomagania w życiu publicznym obszaru administracyjnego Prezydenta Regencji w Kalisch (w Kaliszu) skłaniają mnie do wydania dla obszaru administracyjnego Prezydenta Regencji w Kalisch (w Kaliszu) następującego rozporządzenia

§ 1

Jako oznakę szczególną noszą żydzi bez względu na wiek i płeć na prawem ramieniu bezpośrednio pod pachą opaskę szerokości 10 cm koloru żydowsko-żółtego

§ 2

Na obszarze administracyjnym Prezydenta Regencji w Kalisch (w Kaliszu) żydom nie wolno bez mojego szczególnego zezwolenia opuszczać swego mieszkania w czasie od godziny 17-ej do 8-ej.

§ 3

Kto wykracza przeciwko niniejszemu rozporządzeniu, podlega karze śmierci. Jeśli zachodzą okoliczności łagodzące, to może być orzeczona kara pieniężna w nieograniczonej wysokości lub kara więzienia, każda z nich oddzielnie lub obie łącznie.

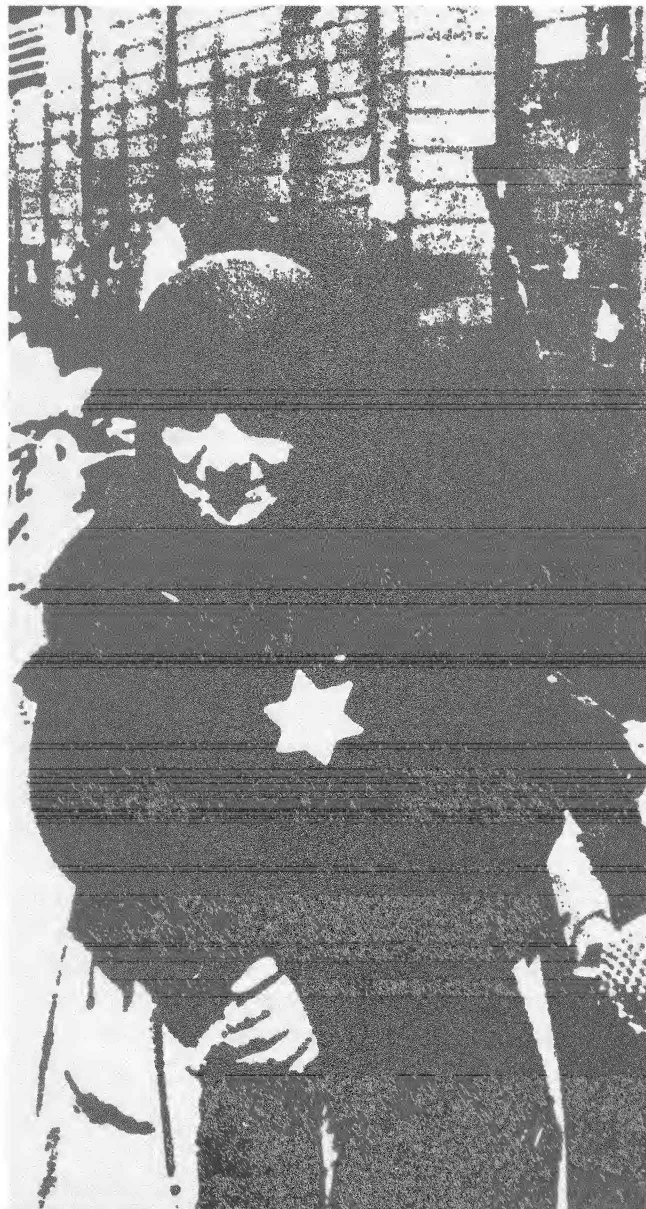
§ 4

Rozporządzenie niniejsze, prócz postanowienia paragrafu pierwszego, wchodzi natychmiast w życie, a paragraf pierwszy z dniem 18 listopada 1939 r.

Łódź, dnia 14 listopada 1939 r.

Prezydent Regencji w Kalisch (w Kaliszu)
Uebelhoer

פאראָרדענונג פון דער דייטשער מאַכט
אין קאליש וועגן אָנטאָן די געלע לאַטע

דאָס זינען אַלץ קלייניקייטן אין פאַרגלייך מיט דער טראַגעדיע, וועלכע מיר האָבן איבערגעלעבט. איך דערמאָן עס נאָר דערפאַר, ווייל איך וויל באַלויכטן די באַציאונגען, וועלכע האָבן געהערשט אין אונזער ענגן קרייז. איך וויל אונטערשטרייכן דעם אַנטאַגאָניזם, וועלכער האָט געהערשט פון אָנהויב צווישן אונזער שפּיטאָל און דעם עלטעסטנראַט. אין אָנהויב האָט עקזיסטירט נאָר אַ ריוואַליזאַציע. דער עלטעסטנראַט האָט געוואָלט קאָנצענטרירן די "גאַנצע מאַכט" אין זיין האַנט און אַלץ זיך אונטערטעניק מאַכן. דערנאָך האָט ער אָנגעהויבן באַקעמפן און שיקאַנירן די אַרבעטער פון שפּיטאָל און די דאָקטוירן. זיי האָבן אונז פאַררעכנט צו דער קאַטעגאָריע פון „נישטפּראָדוקטיווע", פאַרקלענערט אונז די לעבנסמיטל־נאָרמע. מ'האָט אונז נישט אויסגעצאָלט די 50 פּעניג לוין טעגלעך. צו אונזער אַרבעט האָבן זיי זיך באַצויגן ווי צו אַן איבעריקן און אומנויטיקן באַלאַסט. דער לייטער פון שפּיטאָל האָט געמוזט קעמפן פאַר יעדער קלייניקייט, פאַר יעדן קראַנקן, פאַר יעדן באַפרייאונג פון דער אַרבעט.

נאָך ערגער האָט מען זיך באַצויגן צו דעם זקנים־הויז און צו דער לייטערין ד"ר פייגין־דאַנציגער מיטן גאַנצן פּערסאָנאַל. זיי האָבן געאַרבעט איבער די כוחות. איך מוז דאָ דערמאָנען דעם פעלדשער ניימאַן, וועלכער האָט טראָץ זיין עלטער געמאַכט באַנדאַזשן און אַרויסגעריסן ציין מיט אַן אויסערגעוויינלעכער געשיקטקייט. ער האָט געהאַט פּאַציענטן נישט נאָר צווישן אונזערע מענטשן, נאָר אויך אין דער שטאָט. אָט די אַרבעט האָט אים אויך נישט געשטערט צו פירן דעם איינציקן פריזירער־אַנשטאַלט (דער פריערדיקער פריזירער לייב לובעלסקי איז געוואָרן צוגעטיילט צום אַרבעטס־באַטאַליאָן).

אונזער לעבן האָט זיך אָנגעהויבן סטאַביליזירן. מיר האָבן געהאַט דעם איינדרוק, אַז מ'וועט אונז אַזוי לאָזן לעבן ביזן סוף מלחמה. אונזער לאַגער איז באַשטאַנען פון פאָלגנדע הייזער — פ.א.וו. 18 זקנים־הויז, פ.א.וו. 16 און 18 — די הייזער וועלכע מיר האָבן באַקומען פאַר די אַרבעטער, פריערדיקע אַרבעטער פון שפּיטאָל, תלמוד־תורה און קינדערהיים. דאָס הויז אויף שאָפּענע 4 איז געווען פאַרנומען דורכן שפּיטאָל, דאָס יתומים־הויז האָט זיך געפונען ביים לאָדזשער שאָסיי.

אין הויז נומער 16 האָט מען געשאַפן אַ קאַנטין. מ'האָט דאָרט געקענט באַקומען פאַרשידענע קלייניקייטן, אויסער די קאַרטן. מ'האָט דאָרט אויך באַקומען אונזערע צוטיילונגען. דאָס איז פאַר אונז געווען אַ גרויסע פאַרלייכטערונג, ווייל מיר האָבן נישט געטאָרט אַרויסגיין אין שטאָט אָן קיין ספּעציעלע דערלויבעניש. אַלע אַמטלעכע און אַפּראָוויזאַציע־ענינים האָבן דערליידיקט די מיטגלידער פון עלטעסטנראַט און די שיקיינגלעך (סענדער זיידל און די ברידער שפּרינגער). פאַר אַרויסגיין אין שטאָט אָן דערלויבעניש האָט געדראָט אַ גרויסע שטראָף. נישט געקוקט דערויף זיינען אַ סך פון אונז געגאַנגען אין שטאָט (אָן די מגן־דודס, כדי עפּעס צו פאַרדינען), אָפט זיינען אויך צו אונז געקומען פּאָליאַקן צו גאַסט אָדער געשעפטלעך, אין האַנדלס־ענינים. אויך דאָס איז געווען שטרענג פאַרבאָטן. דער טויער איז אָבער נישט געווען באַוואַכט און די דרייסטע האָבן ריזיקירט.

די טעג זיינען שנעל געלאָפן ביי דער אַרבעט. וועגן קולטור־אונטערנעמונגען איז קיין רייד נישט געווען. ערשטנס איז דאָס געווען אוממעגלעך אין אונזערע באַדינגונגען און צווייטנס האָט אונז געשטערט אין דעם די שרעק און אומזיכערקייט נישט נאָר פאַר דעם מאָרגנדיקן טאָג, נאָר פאַר דער קעגנוואַרט. נייע פאַראָרדנונגען, באַגרענעצונגען, אינספּעקציעס, קאָמיסיעס און רשימהס האָבן אונז פאַרסמט דאָס לעבן, ווייל זיי האָבן קיינמאָל נישט געבראַכט קיין גוטס.

אין יוני 1940 זיינען מיר באַאומרואיקט געוואָרן פון אַ נייעם וויזיט. פאַרן טויער פון שפּיטאָל האָבן זיך פאַרהאַלטן צוויי עלעגאַנטע אויטאָס, פון וועלכע ס'איז אַרויס גראַבאָווסקי, דער געוועזענער בירגערמייסטער פון קאַליש און איצטיקער לייטער פון געזונטהייטסאַמט מיט עטלעכע מונדורירטע געסטאַפּאָווצעס. זיי זיינען געגאַנגען איבער די זאַלן און באַטראַכט אַלע קראַנקע. ביי די נעמען פון די קראַנקע האָבן זיי געשריבן פאַרשידענע באַמערקונגען. נאָך דער אינספּעקציע האָבן זיי מיט אַן אויסערגעוויינלעכער העפלעכקייט דערקלערט דעם דאָקטאָר און די מיטגלידער פון עלטעסטנראַט, אַז צוליב דער צו גרויסער קאָנצענטראַציע פון קראַנקע, וועט מען מוזן אַ טייל פון זיי איבערשיקן אין אַנדערע שטעט. דאָרט ווערן פאַר זיי איינגעאָרדנט

ספעציעלע שפיטאַלן און סאַנאַטאָריומס. דערפאר אָבער וואס די צאָל ערטער איז א באַגרענעצטע און די קאָסטן גרויסע, וועט מען איבערשיקן נאָר די זקנים און די כראָניש קראַנקע. זיי קומט אין דער ערשטער ריי דער אָפּרו. נאָר די מערהייט האָט אָבער געהאַט שלעכטע פאַרגעפילן. עס האָט געהערשט א שווערע, געדריקטע שטימונג אזוי ווי אלעמאָל נאָך דעם וויזיט פון געסטאַפּאָ.

אין עטלעכע טעג ארום איז שטיל געוואָרן און דאָס לעבן איז געגאַנגען ווי פריער.

אין משך פון דעם יאָר איז פאַרגרעסערט געוואָרן די צאָל ארבעטנדיקע ביז העכער 120 מענטשן. ארבעטן האָבן געמוזט אלע פון 13 ביז 65 יאָר. די גרעסטע צאָל מענטשן זיינען געווען באַשעפטיקט ביי דער לאַפּאַטע. ס'זיינען געווען א סך באַשעפטיקונג אלס שניידער, שוסטער, מאָנטערן און שאָפערן אין דער פּאָליציי. די רעשט האָט געארבעט וואו עס האָט זיך נאָר געלאָזט. מיר האָבן געהאַט עטלעכע אויסגעצייכנטע פאַכלייט, וועלכע האָבן זייער אָפט געארבעט אין שטאָט ביי באַאמטע, זשאַנדאַרמען און געסטאַפּאָ־לייט. דער עלטעסטנראַט האָט אויף אַזאַ אופן געהאַט א געלעגנהייט צו ווערן באַקאַנט מיט פאַרשידענע "שישקעס". טיילמאָל איז געלונגען ארויסצובאַקומען פון אַזאַ "בלאַטירטן שקאָף" פאַרשידענע נייעס, וועלכע האָבן געהאַט א שייכות מיט אונזער לאַגער. אזוי ארום זיינען מיר פון פאַראויס געווען אינפאָרמירט וועגן רעוויזיעס, פאַראָרדענונגען און אַנדערע שלעק. א סך מאָל איז אונז א דאַנק דער פּראָטעקציע ביי די "שישקעס" געלונגען צו ענדערן א סך פאַראָרדענונגען איידער זיי זיינען אריין אין לעבן. אין דער הינזיכט האָט מען א סך צו פאַרדאַנקען דעם מיטגליד פון עלטעסטנראַט ווישניעוועסקי, וועלכער האָט געפונען א וועג צום בירגערמייסטער פּעטזועל. ס'איז אים געלונגען צו געווינען פאַר זיך דעם פּאָליציי־שעף מאַיאָר קראַוז און דעם לייטער פון ווירטשאַפטסאַמט. האַן אליין האָט אויך געהאַט גרויסע פאַרדינסטן אין דעם געביט. ער האָט "בלאַטירט" דעם געסטאַפּאָ־שעף שענראַגען. שענראַגען האָט טאַקע א דאַנק אים געענדערט זיין ספּעציעל שלעכטע באַציאונג צו אידן און האָט שפּעטער אָפט אינטערווענירט אין אונזערע ענינים. ער איז אויף אזוי פיל ווייכער געוואָרן, אַז מיר האָבן אים געהאַלטן פאַר א "גוטן".

דאָס אַלץ האָט געקאָסט א מאַסע געלט און מתנות. מ'האָט די דייטשן נישט געקענט זאַט מאַכן. מ'האָט זיי אזוי צוגעוואוינט צו נעמען, אַז זיי האָבן קרום געקוקט ווען מ'איז צו זיי געקומען מיט ליידיקע הענט. א שאָד נאָר, וואָס האַן האָט געהאַט אַזאַ צוטרוי צו די דייטשן. טראָץ זיין איבערשפּיצטקייט איז ער געווען נאַריש און געהאַט גרויס איינרעדעניש. ער האָט געהאַלטן זיך שרעקלעך גרויס און איז געווען צופרידן ווען דייטשן האָבן אים גערופן "יודען־קעניג". אָדער דער "איינציגע אָנשטענדיקע יודע". א.א.וו.

דער בוכהאַלטער שמואל ארקוש

דער געוועזענער אינטענדענט פון שפּיטאָל, שפּעטערדיקער סעקרעטאַר פון יודענראַט און יודענבעטרויער פאַר די ארבעטסאַמט־פראַגן איז געווען זייער ראַפינירט און כיטרע. ער איז אויך געווען מער געבילדעט ווי די איבעריקע מיטגלידער פון יודענראַט. אויבערפלעכלעך האָט זיך באַקומען דער איינדרוק, אַז ער האָט א קליינע באַדייטונג אין יודענראַט.

אין דער אמתן אָבער האָט ער געהאַט א גרויסע ווירקונג אויף זיינע חברים א דאַנק זיין אויסערגעוויינלעכער אָריענטאַציע און שאַרפן שכל. ער האָט געקענט אויסנוצן יעדע געלעגנהייט אדורכצופירן זיינע באַשלוסן. ער האָט זיך אָבער ווייניקער געוואָרפן אין די אויגן ווי די אַנדערע, ער איז געווען אויסערלעך אָפּהענגיק פון די "העכערע" אזוי, אַז די געזעלשאַפט האָט אים ווייניקער געהאַסט. ער האָט אָבער געהאַט א שם פון א האַרטן און כיטרען מענטשן.

דער פאַבריקאַנט איזידאָר ווישניעוועסקי (בן ציון וואַרטקיס אידעם), וועלכער איז פריער געווען דער לייטער פון זקנים־הויז, דערנאָך פון דער תלמוד־תורה, האָט שפּעטער איבערגענומען דעם ווירטשאַפטסאַמט־רעפעראַט און דעם דערנערונגסאַמט. ער איז געווען אינטעליגענטער און געבילדעטער פון זיינע חברים. ער איז געווען שרעקלעך נערוועז און דערביי פּרימיטיווער און ווייניקער קאָמפּליצירט. ער האָט אָבער א סך אויפגעטאָן א דאַנק זיינע באַקאַנטשאַפטן צווישן

די גרעסערע "שישקעס" אין דער דייטשער אדמיניסטראציע. די אידישע געזעלשאפט האָט אים ווייניקער געהאסט ווי זיינע איבעריקע חברים.

דעם זומער האָט מען געשאפן ביים שפיטאָל א דענטיסטישן קאבינעט. מיר האָבן פון אים געהאט גרויס נוצן. צוליב דעם פעלן פון וויטאמינען און פון אנדערע באשטאנדטיילן פון דער דערנערונג, האָבן אלע געליטן אויף צאָן־ווייטיק. צוויי מאָל אין וואָך איז צו אונז געקומען פון שטאָט א דענטיסקע אן אריערין (מיט א דערלויבעניש פון דער מאכט). אלס אן אסיסטענקע האָט ביי אונז געארבעט זאָשא פרוינד. אין דער צייט פארגרעסערט זיך די כעמישע לאבאָראטאָריע ביים שפיטאָל. דער לייטער איז געווען דער אינזשיניער פון כעמיע ארטור שינאגעל. אונזערע סאניטארע צוטיילונגען האָט מען כסדר פארקלענערט. קראנקע איז אָבער געווען וואָס מערער. ס׳זיינען צו אונז געקומען קראנקע אפילו פון טורעק, זדונסקא־וואָלע, ווארטע און וויעלון. צוליב דעם האָט מען אין אונזער לאבאָראטאָריע אָנגעהויבן אויסצוארבעטן מעדיקאמענטן, מערסטנס איינשפריצונגען, וועלכע ס׳איז געווען שווער צו באקומען: קאמפאָר, קאָפעין, סטריכנין, לעבער־עקסטראקטן, זאלץ אויף איינשפריצונגען אונטער דער הויט א.א.

הארבסט־צייט אין 140טן יאָר האָט מען געשאפן ווארשטאטן אויף צו ארבעטן האָלץ־זוילן. ס׳האָבן ביי אונז געמאכט באשטעלונגען א סך פירמעס פון קאליש און פון דער געגנט. דעם ווארשטאט האָבן געגרינדעט די ברידער אברהם, בערעק און נאטעק הירשביין.

די יום־טובים האָבן מיר אלע מאָל פארבראכט געגנוג פייערלעך. צ. ב. ראש־השנה און יום־כפור האָט מען געמיינזאם געדאוונט, אינטערעסאנט, אז דער געוועזענער חזן האָט נישט געוואָלט זיין דער בעל־תפילה, כאָטש מ׳האָט אים שטארק געבעטן. מעגלעך, אז ער האָט מורא געהאט אלס עלטעסטער יודע אנטיילנעמען ביים דאווענען. די דייטשן האָבן זיך נאָך געקענט דערוויסן וועגן דעם און זיי האָבן אים דאָך געהאלטן פארן אָנשטענדיקסטן יודע. די פייערלעכקייטן ביים דאווענען האָבן אדורכגעפירט שוחט פאָלאקאָווסקי און דאום, דער געוועזענער פארטרעטער פון חזן אין דער דייטשער שול.

די ליקווידאציע פון די זקנים און כראָניש־קראנקע

שיכור פון די נצחונות אויפן צפון און מערב־פראָנט האָבן די דייטשן געזאָלט דעם הארבסט צוטרעטן צו דער רעאליזאציע פון זייערע חיהשע פלענער. זיי האָבן נישט געוואָלט שפייזן די נישט פראָדוקטיווע זקנים און קראנקע און דערפאר האָבן זיי באשלאָסן אויסצומאָרדן זיי אויף א שרעקלעכן אופן. זיי האָבן מיט דעם פלאַן געוואַרט ביז הארבסט, ווייל זומער האָבן זיי מורא געהאט פאר אן עפידעמיע. צווייטנס זיינען אלע אויסזידלונגען און מאסן־שחיטות פאָרגעקומען הארבסט און ווינטער.

מיר האָבן שוין לאנג פארגעסן וועגן גראבאָווסקיס וויזיט און וועגן די פריינדלעכע צוזאָגן פון די געסטאפאָ־לייט. די שווערע ארבעט, די אָרעמע באשפייזונג און אנדערע צרות האָבן נישט דערלויבט לאנג וועגן דעם צו קלערן.

מיר האָבן שוין א לענגערע צייט נישט געהאט קיין אינספעקציעס, רעוויזיעס און רשימהס. ס׳האָט געהערשט ביי אונז א גרויזאמע שטילקייט ווי אן אָנזאָג פון דעם אָנקומענדיקן שטורם.

און אָט האָט זיך דעם 27־טן נאָוועמבער 1940 פארשפרייט די ידיעה, אז גראבאָווסקי איז געקומען אין אונזער לאגער און ער פירט אינטימע געשפרעכן מיט אונזערע פאָרשטייער. א האלבע שעה האָבן מיר איבערגעלעבט אין אויסערגעוויינלעכער שפאנונג, ביז די גלאנציקע, דייטשע ליטוזינעס האָבן פארלאָזט דעם לאגער.

גראבאָווסקי און זיינע צוויי חברים האָבן אויף א העפלעכן אופן דערקלערט דעם עלטעסטנראט, אז מאָרגן 10 פרי קומען זיי נאָך די קראנקע, וועלכע זיי האָבן אויף דער ליסטע פאר זייער סאנאטאָריע. די סאנאטאָריע איז רעמאָנטירט און ווארט אויף די קראנקע. די קראנקע דארף מען אָפוואשן און אָנטאָן אין ריינע וועש. וועגן דעם איבעריקן דארפן מיר זיך נישט זאָרגן. אפילו בעטגעוואנט איז נישט נויטיק, ווייל אלץ איז דאָרט פאראן.

נאָך דעם זעלבן טאָג האָבן אונז די מאָנטערן, באשעפטיקטע אין געסטאפאָ דערציילט, אז

ס׳איז דאָרט געקומען צו פאָרן א גרויסער, שווארצער אויטאָ, פארמאכט פון אלע זייטן, אָן פענצטער, און אין אים געפינען זיך א סך פרעמדע געסטאפּאָ־לייט. ס׳איז לייכט געווען צו פארבינדן דעם פאקט מיט דעם פרימאָרגנדיקן וויזיט. אלע זיינען ארומגעגאנגען מיט שלעכטע פאָרגעפילן. עס האָט אונז באאומרואיקט די העפלעכקייט פון די געסטאפּאָווצעס, זייער זאָרג וועגן אונזערע קראנקע. מיר האָבן זיך געוואונדערט פאר וואָס זיינען נאָך די קראנקע געקומען געסטאפּאָווצעס און נישט קיין סאניטארן.

דער גאנצער טאָג איז אריבער אויף צוגרייטונגען, געשפרעכן, עצות און געזעגענען זיך. ס׳זיינען אויך געווען א סך אָפּטימיסטן, וועלכע האָבן אויף אלע פּראָבלעמען געהאט גרייטע ענטפערס. זיי האָבן רואיק געווארט אויף דער ״צוקונפט״, וועלכע האָט טראָץ אלעם געהערט צו אונז.

די מערהייט איז געווען שטארק באומרואיקט און נישט געהאט קיין צוטרוי צו די דייטשן. דער גרעסטער אָבער פעסימיסט האָט נישט ארויסגעזען, אז אלע 290 ארויסגעפירטע קראנקע וועלן אין א פאָר שעה ארום נישט לעבן. וועגן אזא פארברעכן האָבן מיר ביז איצטער נישט געהערט.

אין דער נאָוועמבער־נאכט איז קיינער נישט געשלאָפן. יעדער איינער פון אונז האָט געהאט עמעצן פון די נאָענטע אויף דער ליסטע און ס׳איז שווער זיך געווען צו שיידן אין אזא צייט.

צומאָרגנס פּינקטלעך 10 פרי איז פארן טויער פון זקנים־הויז פ.א.וו. 13, געבליבן שטיין א גרויסער אויטאָ, וועלכער האָט דערגרייכט ביז צום ערשטן שטאָק. דער אויטאָ איז געווען ענלעך צו א גרויסער טרומנע. צוויי גלאנציקע לימוזינעס האָבן געבראכט גראבאָווסקין בראש פון א מחנה פרעמדע, מונדורירטע געסטאפּאָווצעס. דער עלטסטער לויט דער ראנגע, דער אָבערשארפירער פון ס.ס., האָט געהאט א שרעקלעכן פּנים. אויף דער לינקער באק האָט ער געהאט א טיפן צייכן. ער האָט געהאט שלעכטע, שווארצע אייגעלעך. זיין מויל איז געווען פארקרימט אין א צינישן שמייכל.

די קראנקע, וועלכע מ׳האָט ארויסגערופן פון דער ליסטע האָבן מיר געמוזט ארויפלייגן אויף די אויטאָס, ווייל דאָס זיינען געווען כראָניש קראנקע און קאליקעס. עס פעלן ווערטער צו באצייכענען די דייטשע ראפינירטקייט און פערפידיע. זיי האָבן געהייסן לייגן די קראנקע אויפ־מערקזאם, מיט דער גרעסטער ליבע. ״פאסען זי דאָך אוף אויף די טרעפּע, דאס דען קראנקן ניכטס פאסירט״. ״געהען זי דאָך לאנגזאם, וויר האָבן צייט״. ״לעגען זי ביטטע דיזען מאן היר אום ווינקעל, דאס ער בעקוועמער האט״. און די ווערטער האָט מען געהערט פון די דייטשע קראנקן־פלעגער. זיי האָבן אליין אכטונג געגעבן, אז דער שווארצער אויטאָ זאָל ווערן איבער־פולט איבער די ברעגן.

— ״ווארום וויינען זי, מוטי ? די קינדער קאמען שוין נאָך״ האָבן זיי גערעדט צו די וויינענדיקע אלטיטשקע פרויען. זיי האָבן אָבער נישט דערלויבט די יונגע זאָלן מיטפאָרן מיט זייערע נאָענטסטע. — עס לוינט נישט צו פאָרן — האָבן די דייטשן געזאָגט. אין א פּאָר וואָכן ארום קומען זיי צוריק. פאר אלע איז דאָרט קיין אָרט נישטאָ.

די אויטאָס זיינען אוועק. איך בין ארויף אויפן בוידעם און ארויסגעקוקט דורך אן עפענונג, דורך וועלכער איך האָב געזען דעם אויטאָ מיט די לימוזינעס פאָרנדיקע אין ווייטן, מיט די 60 פארמשפטע צום טויט.

דעם 29־טן נאָוועמבער האָבן די ארבעטסזאמע שאָפערן באוויזן צו מאכן ביז מיטאָג צוויי קורסן און ארויספירן פון אונטערן ״13״ 110 מענטשן. זיי האָבן זיך געאיילט ווייל זיי האָבן זיך נישט געוואָלט צעשטערן דעם ענגלישן שבת. דעם טאָג איז שוין די געסטאפּאָ־לייט מיאוס געוואָרן די גאנצע קאָמעדיע. זיי האָבן אויפגעהערט צו זיין העפלעך. די קראנקע האָבן זיי בארואיקט מיט די בייטשן. זיי האָבן געוואָלט פריילעכער מאכן די שטימונג און זיי האָבן גענומען שיסן אין די פענצטער וואו ס׳האָבן זיך באוויזן די אידן.

אין לאגער האָט געהערשט א שרעקלעכע שטילקייט און א זייער געדריקטע שטימונג. רואיק און גוט האָבן זיך נאָר געפילט די עטלעכע גייסטיק קראנקע, וועלכע האָבן געזאָלט אוועקפאָרן

מאָנטיק. זיי האָבן נישט געהאט קיין שום זאָרגן און קיין שום מורא. דאָס זיינען געווען: יאָרעכא, שאול גרינוואלד פון סטאַווישין, לאה לאסמאן, קאָפל אהרן פון קאליש א.א.

די שעהן האָבן זיך געצויגן אומברחמנותדיק לאנג. עס איז אריבער דער זונטיק. מיט די לעצטע צוויי טראנספּאָרטן דעם 31־טן נאָוועמבער 1941 יאָר זיינען אוועק די לעצטע פּאַר קראנקע, דער רעשט פון דעם 18־טל.

די דייטשן האָבן צוריקגעבראכט א בענקעלע פון אן אלטיטשקער פּרוי. דער דייטש האָט דערקלערט, אז ס׳איז איר אומגויטיק ווייל זי האָט באקומען א צווייטן.

דעם טאָג האָט געמוזט דער עלטעסטנראט רעגולירן די סומע געלט פאר די רייזע־הוצאות, 4 מארק פון א פּערזאָן. ער האָט אויך געמוזט דערליידיקן אלע פאָרמאליטעטן און ווירטשאפטסאמט אין צוזאמענהאנג מיטן אָפּפאָר פון 250 פּערזאָן.

דער עלטעסטנראט האָט אָפּט איבערגעפרעגט ביי די דייטשן, וואו אהין ס׳זיינען אוועקגעפירט געוואָרן די קראנקע. דער ענטפער איז אלעמאָל געווען נישט קיין דייטלעכער ווי צ. ב. אז דערווייל ווייסט מען נישט, ווייל זיי זיינען אין אן איבערגאנגס־לאגער און שפעטער ערשט וועלן זיי ווערן פונאנדערגעשיקט אין די צוגעטיילטע סענאטאָריומס. מיר מוזן האָבן געדולד און ווארטן עטלעכע טעג ביז דער באלאגאן וועט אויפהערן און דאן וועט מען וויסן וואו מען האָט זיי פונאנדערגעשיקט.

ס׳איז אריבער איין וואָך, א צווייטע און נאָך פיל וואָכן. וועגן אונזערע קראנקע האָט מען גאָרנישט געהערט. מיר האָבן זיך מיט דעם ענין געווענדעט צום ״קראנקענפערפלעגונג ווארטעגאו״, וועלכער האָט זיך געזאָלט מכלומרשט פארנעמען מיט די ענינים. זייהאָבן אונז אָבער קיין געגויען ענטפער נישט געגעבן. ערשט אין עטלעכע וואָכן ארום האָבן זיי אונז געמאָלדן, אז ס׳איז אָנגעקומען א ידיעה וועגן טויט פון עטלעכע זקנים. די סיבה פון זייער טויט איז געווען הארץ־קראנקייט, מוח־קראנקייט אָדער לונגען־אָנצינדונג. די איבעריקע געפינען זיך אין דער געגנט פון פאדערניץ און זיי זיינען געזונט. די אָרטשאפט האָבן מיר אָבער נישט געפונען אויף קיין שום מאפּע, ווייל אזעלכע האָט נישט עקזיסטירט.

ביסלעכווייז האָבן מיר אָנגעהויבן פארשטיין, אז מיר וועלן די זקנים שוין קיינמאָל נישט זען.

פון דער צייט אָן האָבן מיר געלעבט כסדר אין שרעק. מיר האָבן געוואוסט, אז מיר וועלן פריער צי שפעטער ענדיקן אויף דעם זעלבן אופן. אונזער גורל איז אונז געווען באקאנט פון פאָראויס. אלע האָבן פארשטאנען, אז מ׳וועט אונז נישט לאָזן דערלעבן די דייטשע מפּלה. מ׳וועט אונז אויסנוצן אלס ארבעט־קראפט און צום סוף וועט מען אונז אויסמאָרדן. נאר געציילטע אָפּטימיסטן, די פרומסטע צווישן אונז האָבן נישט צוגעלאָזט צו זיך דעם געדאנק. זיי האָבן געגלויבט, אז גאָט וועט דערויף נישט דערלויבן. אָבער ער האָט דערלויבט.

מ׳האָט ביי אונז דורכגעפירט פּרוון פון ניי געשאפענע הערמעטיש פארמאכטע גאז־אויטאָס. מיט די אָט אויטאָס האָט מען געזאָלט אָנהויבן די גרויסע אקציע פאר דער ענדגילטיקער יודען־רייניקונג. די קאָנצענטראציע־לאגערן זיינען געווען נישט גענוגנדיק פונאנדערגעבויט און האָבן נישט געקענט נאָכקומען דער גרויסער מאָרד־אקציע. די פייניקונג און מאָרד־מיטלען האָבן נאָך אויך נישט דערגרייכט די נויטיקע רעזולטאטן. דערפאר טאקע האָט מען אויספּרובירט די ״פאָרנדיקע טרומנעס״.

די דערשטיקטע פון גאז האָט מען אוועקגעפירט אין נאָענטן וואלד און דאָרט באגראָבן אָדער פארברענט. דאָס האָט געזאָלט פאָרקומען נאָענט פון זביערסק אָדער פון קאָלאָ. געגוי האָט קיינער גאָרנישט געוווסט, ווייל די וועגן זיינען געווען שטרענג ארומגעשטעלט. יעדנפאלס איז אלץ פאָרגעקומען נאָענט פון קאליש, ווייל די אויטאָס זיינען צוריקגעקומען אין משך פון דריי שעה.

ווארשיינלעך זיינען די פּרוון נישט געלונגען. די מאסן־שחיטות האָבן מסתמא צוגענומען צו פיל צייט און מי׳. אויף דעם אופן וואָלטן זיי זיך נישט געגעבן קיין עצה מיט זעקס מיליאָן אידן, וועלכע האָבן אומזיסט אויפגעגעסן אזוי פיל ברויט.

פאר די פארניכטונגס־צילן האָט מען אָנגעהויבן פונאנדערבויען קאָנצענטראציע־לאגערן אין טרעבלינקע און אין אוישוויץ. אין די לאגערן זיינען טעטיק געווען גאז־קאמערן און קרעמאט־

אַריעס. אלס א דערגענצונג צו דעם האָט מען איינגעאָרדנט מאסן־עקזעקוציעס, מאסן־קברים און שייטערהויפנס, וואו מ׳האָט פארברענט די קרבנות.

די אידן פון גאנץ פוילן, שפעטער אויך פון די ארומיקע לענדער, האָט מען צוזאמענגעטריבן אין עטלעכע געטאָס. מ׳האָט זיי געוואָלט האָבן אלע צוזאמען, אוממעגלעך מאכן זיי דאָס אנטלויפן, בארויבן זיי, אויסנוצן אלס ארבעטס־קראפט, אויסהונגערן און פארניכטן ביזן לעצטן.

די גאז־אויטאָס האָבן געזאָלט זיין א הילפס־געצייג אין דער אלגעמיינער מארד־אקציע. זיי האָבן געזאָלט פארניכטן די אידן אין די קליינע שטעטלעך, מ׳זאָל זיי נישט דארפן איבערפירן אין די גרעסערע געטאָס. די באנען האָבן געהאט אויסצופירן א וויכטיקע ארבעט. דער פירער האָט דאָך געזאָגט, אז ״די רעדער מיססען ראָללען פיר דען זיג״.

די טשיאָסנע־גאָס

״ארבייטסלאגער״

איצטער האָבן מיר שוין נישט געהאט קיין אילוזיעס. אונזער צוקונפט איז אונז שוין געווען באוואוסט. מיר האָבן אָבער געוואָלט פארטיידיקן אונזערע פּאָזיציעס, ווי לאנג ס׳וועט זיך נאָר לאָזן. מיר האָבן זיך באמיט איבערצוצייגן, אז מיר זיינען פאר זיי נויטיק. א דאנק דער באמיאונג פון עלטעסטנראט און ווירטשאפטסאמט, ארבעטסאמט און געסטאפּאָ איז אונז געלונגען צו באקומען א דערלויבעניש אויפצועפענען שניידער און שוסטער־ווארשטאטן. אלע פארדינסטן האָבן געזאָלט זיין פארן ארבעטס־אמט. פאר די דייטשן האָט זיך געעפנט א נייער קוואל פון מתנות און לעגאלע ״לאפּוווקעס״ און צווייטנס האָט דאָך דער פירער געזאָגט אז — ״יעדע ארבעט הילפט זיגען״. אלזאָ מיר וועלן ארבעטן.

דער שוסטער־ווארשטאט

אין אָנהייב פון 1941־טן יאָר איז געשאפן געוואָרן דער שוסטער־ווארשטאט, אין וועלכן ס'האָבן געפונען ארבעט איבער א צענדליק שוסטער, שטעפער און אויך א סך געהילפן. ס'האָבן דאָרט געארבעט: די שוסטער אָר, וויגאָדזקי, דיאמענט און די שטעפער קאטז מיטן זון און אבעצאדלאָ. דער לייטער איז געווען פרוינד (איידעם פון די פרענקעלס פון אל. פילסודסקיעגאָ). אין דעם ווארשטאט האָט מען אויסגעארבעט נייע שיך און אויך געמאכט רעפעראציעס. מייסטנס האָט מען אויסגענוצט אָפפאל פון רוישטאָפן אויף שטובן־לאטשן, קינדער־שיכלעך, פאסקעס, בייטלען א.א. די דייטשן האָבן זיך זייער געוואונדערט זעענדיק ווי ס'ווערן פון גארנישט אויס־געארבעט שיינע זאכן. דאָס האָט זיי טאקע אימפאָנירט. צום סוף פון דעם יאָר האָט מען אָנגעהויבן אויסצוארבעטן מאסנווייז האָלץ־שיך. צו דער אויסארבעטונג פון די האָלץ־שיך האָט מען אויך באנוצט לעדער־אָפפאל. די האָלץ־זוילן האָבן אויסגעארבעט די ברידער הירשביין. די האָלץ־שיך פראָדוקציע האָט אונז געגעבן דאָס גרעסטע פארדינסט. מיר האָבן געהאט גרויסע באשטעלונגען פון די פויזנער און אָסטראָווער פירמעס.

דער היטלמאכער־ווארשטאט

אונטער דער לייטונג פון מייסטער בולקא און דעם יונגן שיללער האָט מען אויך געגרינדעט א היטלמאכער ווארשטאט.

א גאס אין קאָזשמינעק

דער קירזשנער־ווארשטאט

די וואונדערבארסטע איינפאלן ביי דער ארבעט האבן געהאט די קירזשנער. דאס זיינען געווען: יאסי באום, יולעק וואלקאוויטש, סקאלסקי א.א. א חוץ די באשטעלונגען און "מתנות" פאר די ווייבער און געליבטע פון די באאמטע האבן זיי אויסגעארבעט פון שטיקלעך אפפאל די שענסטע פוטער־מאנטלען. דאס אפפאל האבן פריער די דייטשן געברענט. איצטער האט מען די שטיקלעך פוטער (געבראכט האט מען זיי פון בערלין) סארטירט, געפוצט, צוזאמענגענייט מיט גרויס מי און מאטער און ס'זיינען ארויס דערפון קאראקול־מאנטלען און אנדערע פוטער־מאנטלען. קיין ווילן צו דער ארבעט האט נישט געפעלט. מיר האבן געקלערט, אז אפשר א דאנק דער ארבעט וועלן מיר בלייבן לעבן.

ביז פרילינג איז די פראדוקציע געווארן פארדאפלט. מ'האט אונז געיאגט פון אלע זייטן, כאטש דאס איז געווען אין גאנצן איבעריק. מיר האבן אליין געארבעט מיט אלע כוחות פארן זיג פון די דייטשן. אין די גדאנקען האבן מיר זיי געשאלטן און געבעטן, אז כאטש איינע פון די קללות זאל מקוים ווערן.

אונזער לאגער איז פארוואנדלט געווארן אין א גרויסער פאבריק.

און ס'זיינען געגאנגען גרויע טעג פול מיט שרעק און אומער, פול מיט טרוימען און חלומות וועגן סוף פון מלחמה. די טרויעריקע ווירקלעכקייט און די דייטשע נצחונות האבן אונז דערפירט צו א צושטאנד פון רעזיגנאציע און אפאטיע. ס'האט זיך אונז אויסגעדוכט, אז מיר וועלן שוין אייביק זיין פארשקלאפט.

דער שניידער־ווארשטאט

דעם ווארשטאט האבן מיר איינגעארדנט אן שוועריקייטן. ארט איז געווען גענוג, ווייל דאס הויז אויף פ.א.וו. 13 איז ליידיק געווען. נאך א רעמאנט האט מען אנגעהויבן צו ברענגען שניידער, שטעפער און קירזשנער־מאשינען. די מאשינען האבן געשטאמט פון די ליידיקע אידישע וואוינונגען. שניידער איז געווען גענוג ביי אונז: צוקער, בערל גראס, שילער, אפאס, ניימאנאוויטש, בערל פילץ א.א. ס'איז אויך געווען א סך געהילפן. אין משך פון א קורצער צייט האבן אנגעהויבן קלאפן די ערשטע מאשינען "פיר דען זיג".

אין גרעסטן שניידער־ווארשטאט זיינען געווען באשעפטיקט עטלעכע צענדליק פערזאן. שפעטער האבן מיר דעם ווארשטאט פארברייטערט. ס'איז געגרינדעט געווארן אן אפטיילונג פאר דאמען־קאנפעקציע און וועש־נייערײ. מיט דער אפטיילונג האט אנגעפירט די פרוי ארקוש.

די אידישע געזעלשאפט האט פארשטאנען די ערנסטקייט פון דער לאגע און זיך ענערגיש גענומען צו דער ארבעט. אויך די אלטע האבן זיך איצטער גענומען צו דער ארבעט מורא האבנדיק פאר אויסזידלונגען. די צאל ארבעטער ביי דער לאפאטע איז קלענער געווארן, ווייל אלע פאכלייט האט מען גענומען אין די ווארשטאטן.

ארבעט איז געווען זייער א סך. מ'האט נישט באוויזן אויסצופירן אלע באשטעלונגען פאר די דייטשע, קאלישער און נאך אנדערע פירמעס. מיר האבן אויך געהאט א סך פריוואטע ארבעט. די בעסערע שניידער האבן געארבעט פאר די גרעסערע "שישקעס", פאר וועלכע מיר האבן אויפגענייט א גרויסע צאל קליידער און אנדערע מתנות. אט די באשטעלונגען זיינען אין ערגעץ נישט געווען געבוכט. מיר האבן דאס גענייט וועלנדיק געווינען פאר זיך די העכערע דייטשע באאמטע, וועלכע האבן אונז דערפאר געשטיצט אין א סך ערנסטע פאלן.

אפט זיינען צו אונז געקומען אינספעקציעס, כדי איבערצוצייגן זיך ווי אזוי אידן ארבעטן. זיי זיינען אלע מאל אוועק זייער צופרידן. אן אפטער גאסט ביי אונז איז געווען דער פאלקסדייטש וואיטשעכאווסקי, דער לייטער פון ווירטשאפטס־אמט. ער איז געווען פון אונז זייער צופרידן, ווייל מיר האבן באררייכערט די קאסע פון ווירטשאפטס־אמט.

יודענלאגער־באַרנהאגער

אין דער זעלבער צייט ווערן אין קאַזשמינעק געשאפן גרויסע וואַרשטאַטן לויטן מוסטער פון אונזערע. זיי האָבן אָבער נישט געקענט דערגרייכן אזא פּראָדוקציע ווי אונזערע. ס׳איז אוממעגלעך געווען פאַרוואַנדלען זייער געטאָ אין אַן אמתן ארבעטס־לאַגער. די סיבה דערפון איז געווען דער ״גרויסער״ פּראָצענט זקנים, קינדער און פרויען. קאַזשמינעק איז פאַרבליבן ביזן סוף א יודענלאַגער.

די סאַניטאַרע באַדינגונגען אין קאַזשמינעק און אין די ארבעטס־לאַגערן אָפּאַטוועק און סטאַווי זיינען געווען זייער שווערע. דער איינציקער דאָקטאָר ד״ר שיליט און דער פעלדשער גזשמילאָס האָבן זיך נישט געקענט קיין עצה געבן מיט דער ריזיקער ארבעט. דערפאַר טאַקע האָט מען זייערע קראַנקע געבראַכט צו אונז אין לאַגער. אין ערנסטע פאַלן איז צו זיי געפאָרן די פרוי ד״ר גראָס־שינאַגיעל. זי האָט געהאַט אויף דעם א ספּעציעלע דערלויבעניש פון דער מאַכט. צוויי מאָל אין יאָר האָבן מיר ביי זיי געמאַכט איינשפּריצונגען קעגן טיפוס און קעגן פּאַראַטיפוס.

צווישן אונז און די איבעריקע לאַגערן איז געווען א געוויסע פאַרבינדונג. ערשטנס זיינען זיי אין א געוויסער מאָס געווען פון אונז אָפּהענגיק און צווייטנס האָבן מיר געהאַט געוויסע געמיינזאַמע ענינים. זיי האָבן געהאַט אן אייגענעם פערד־און־וואָגן. זיי זיינען דערביבער געקומען צו אונז נאָך די צוטיילונגען פון ווירטשאַפטסאַמט, נאָך סחורות, מעדיקאַמענטן פון אונזער אַפּטייק און נאָך פּאָסט. עס איז ווערט צו דערמאָנען, אז ס׳איז אונז דערלויבט געווען ארויסצושיקן פּאָסט און פּעקלעך אין אנדערע געטאָס. מיר זיינען א דאַנק דעם געווען אין קאָנטאַקט מיט די איבעריקע געטאָס. מיר האָבן געהאַט פון זיי בריוו, פאַרשטייט זיך, אז פון פריער צענזורירטע.

ספּעציעלע דערלויבענישן צו פאָרן אין אנדערע געטאָס האָבן געהאַט נאָר מיטגלידער פון עלטעסטנראַט, דאָקטוירים און קראַנקע. פּאַקטיש אָבער זיינען צו אונז געקומען אויך געזונטע אידן. די פּאָליציי איז געווען מייסטנס איבערגעקויפט און א דאַנק דעם איז געגאַנגען א שמוגל. זיי האָבן אונז געבראַכט פּוטער, אייער און פלייש. זיי האָבן עס באַקומען ביליקער אויף אַן אומלעגאַלן אופן. ס׳האָט געדראָט דערפאַר האַרבע שטראָפן, אָבער קיינער האָט זיך דערמיט נישט גערעכנט. יעדער איינער האָט געוואָלט לעבן.

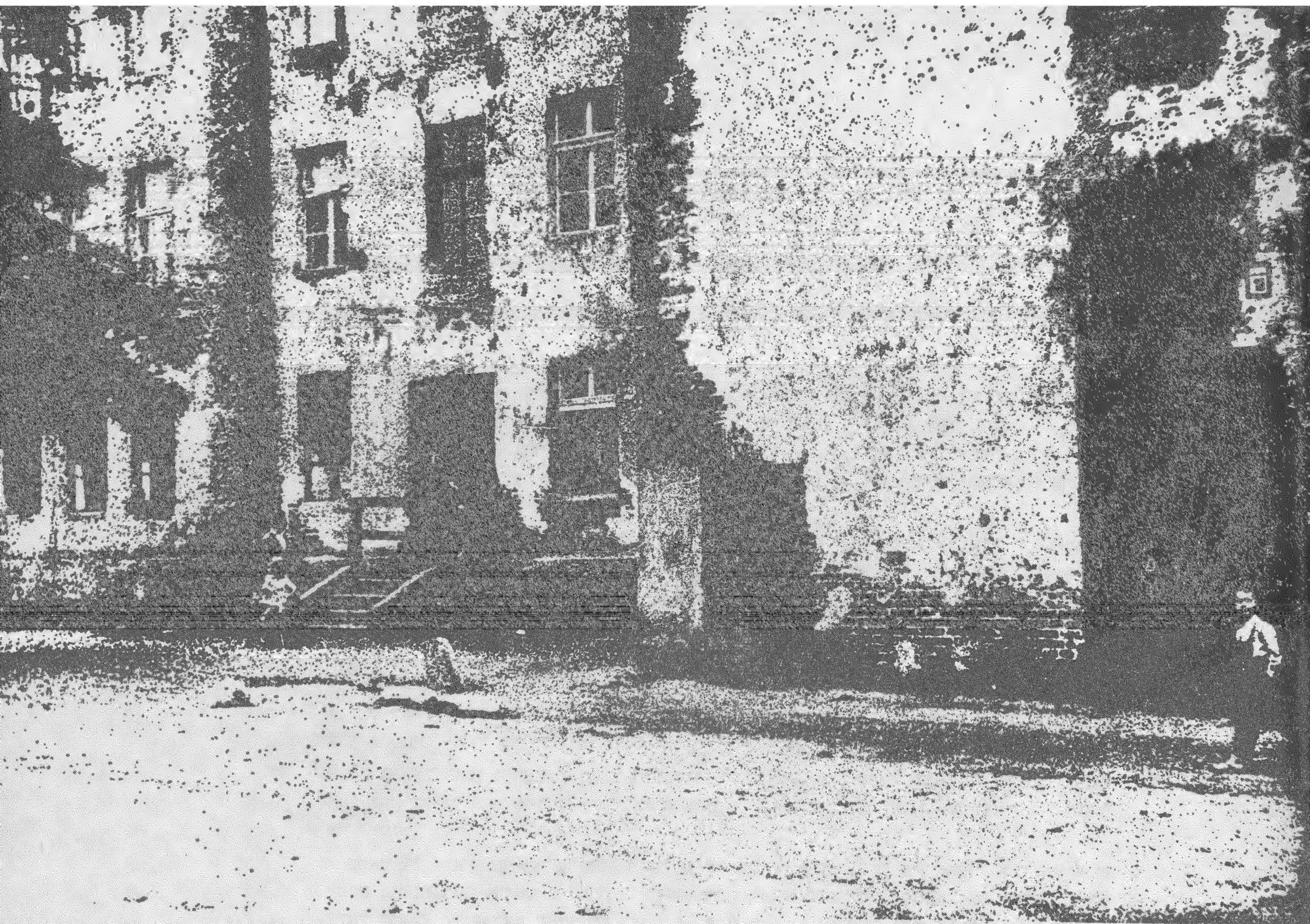
די אידן פון קאַזשמינקער געטאָ האָבן זיך געפילט פרייער ווי מיר. ערשטנס דערפאַר, ווייל זיי זיינען געווען גרעסער אין צאָל און צווייטנס זיינען זיי נישט געווען אזוי צעבראָכן און שיקאַנירט דורך די אויסזידלונגען. דערביי האָבן זיי אחוץ די קאַזשמינקער זשאַנדאַרמען בכלל נישט געזען קיין דייטשן. שבת און אנדערע יום־טובים האָבן זיי געפייערט אויף א נאָרמאַלן אופן. דעם פּסח פון יאָר 1941 האָבן זיי זיך דערנערט מיט טרוקענע קאַרטאָפל און מיט דיקע מצות. זיי האָבן בעסער געוואָלט הונגערן און נישט ברעכן די טראַדיציע. ״עס איז שוין דער לעצטער פּסח אין געטאָ — האָבן זיי געזאָגט — אויפן אנדערן יאָר וועלן זיך אלע טרעפן אין ירושלים״. לשנה הבאה בירושלים.

דער לאַגער־פירער פון קאַזשמינעק, דער פאָלקסדויטש ביכלער איז געווען די איינציקע שרעק פון די קאַזשמינקער אידן. ער איז געקומען אָפּט שיכור אין געטאָ און געשלאָגן מיט א שטעקן יעדן וועמען ער האָט געטראָפן. ווייל איז געווען צו דעם ביי וועמען ער האָט געפונען א שטיקל פּוטער אָדער שאָלעכץ פון אַן איי. ער האָט געשטראָפט מיט שמייסן און מיט געלט. אויף יעדער ידיעה, אז דער ״גרינער״ גייט, האָבן זיך אלע באַהאַלטן אין די מייזנלעכער.

לאַנדאו איז געווען דירעקט אָפּהענגיק פון אים. לאַנדאו איז געווען דער לייטער פון דעם קאַזשמינקער עלטעסטנראַט, וועלעכער איז באַשטאַנען פון די פּערזאָנען: פּרעזעס — קנאָפּ, ראָט, דודעק און ווילטשינסקי. דעם אמת האָט ער באַקומען א דאַנק דער באַקאַנטשאַפט מיטן לאַנדראַט. צום לאַנדראַט האָט געהערט דער גאַנצער קרייז, אלזאָ אויך דאָס געטאָ אין קאַזשמינעק.

אונזער לאַגער דאַקעגן איז געווען אָפּהענגיק פון דער שטאָטישער און וואָיעוואָדישער מאַכט אין פּויזן.

די אידן פון קאַזשמינעק האָבן זייער פיינט געהאַט זייער יודענראַט פּונקט אזוי ווי מיר

דער הויף אין געטאָ אויף נאָוואַ 16

האָבן פיינט געהאַט אונזערן. אַלע יודענראַטן זיינען געווען געהאַסט דורך דער אידישער באַפעלקערונג. אין קאָזשמינקער געטאָ האָבן געהיטן אָרדענונג עטלעכע אידישע פּאָליציאַנטן. די פּאָליציאַנטן האָבן נישט געהאַט קיין היטלער און קיין פּאַלקעס. צו זייער דיספּאָזיציע האָבן זיי געהאַט אַ "מיניאַטור־אַרעסט". זיי האָבן אויך צוזאַמענגעאַרבעט מיט די דייטשן. אין אַלגעמיין האָבן זיי אָבער נישט געהאַט אַזאַ שם ווי זייערע חברים אין גענעראַל־גוווערנאַמענט.

ביי אונז אין קאָליש איז נישט געווען קיין אידישע פּאָליציי, כאָטש אונזער פּרעזעס האָן האָט וועגן דעם געטרוימט. ער האָט ווערבירט, אַגיטירט, ס'זיינען אָבער נישט געווען קיין אמאַטאָרן. איך ווייס נישט מיט וואָס עס דערקלערן. צי דערפאַר וואָס מיר האָבן געהאַט אַ קליינע צאָל איינוואוינער, צי דערפאַר ווייל אונזער גרופּע איז געווען בעסער צוזאַמענגעלעבט — אָבער קיינער האָט זיך נישט געמאָלדן צו דער אַרבעט.

דער פּסח פון 1941 איז אַדורך רואיק אָבער אומעטיק. אין יעדער איינער פאַמיליע האָבן דאָך געפעלט די עלטערע מיטגלידער. עס איז אויך שווער געווען צו באַקומען מצות. מיר האָבן נישט באַקומען קיין דערלויבעניש צו באַקן מצות. די קאָזשמינקער האַנט־מצות זיינען געווען זייער טייער. מיר האָבן אויך געהאַט ווייניק קאַרטאָפל. די פּרומסטע האָבן אָבער געהאַט אַ כשרן פּסח טראָץ דעם וואָס זיי האָבן געמוזט אַרבעטן.

דער פרילינג איז אַדורך אונטערן צייכן פון שווערער, אָנגעשטרענגטער אַרבעט. דאָס איינציקע פאַרגעניגן נאָך דער אַרבעט איז געווען אַ שפּאַציר אויפן גרויסן פּלאַץ פון הויף נומער 16. אַ טייל

פון דעם פּלאַץ האָט מען באַארבעט און פאַרזעצט דאָרט גרינסן פאַרן געברויך פון דער קיך און פון דער קאַנטינע. ווען ס׳איז אַראָפּגענומען געוואָרן דער פּלויט, האָט מען דעם פּלאַץ פאַרגרעסערט ביז צו קופּפערס פאַרברענטע מיל. דערביי איז אויך דער פּלאַץ געוואָרן פאַראייניקט מיט דעם הויף פון די הייזער 16 און 18. דאָס האָט געהאַט פאַר אונז א גרויסע באַדייטונג. די קינדער האָבן זיך געקענט פריי באַוועגן אויפן הויף נישט אַרויסגייענדיק אין גאַס, וואו זייער אָנוועזנהייט האָט געררייצט די דייטשן. אויך מיר האָבן אין אָוונט געקענט אַריבערגיין פון איין הויז אין אַנדערן.

די איינוואוינער פון הויז נר. 13 האָבן אויך געהאַט זייער פּלאַץ, וועלכער איז געווען באַוואַקסן מיט קליינע גרעזעלעך. דאָ איז געווען אָנגענעמער ווי אונטערן 16־טל. דאָס 16־טל איז געלעגן נאָענט פון שמוציקע, שטינקענדיקע קאַנאַלן. אונטערן 13־טל איז געווען בעסער, ווייל עס איז געלעגן ווייטער פון דער גאַס. מיר האָבן דאָ אויפגעשטעלט א שאַטקע און געשפּילט אין דער מיטאָג־שעה. כאָטש איין שעה האָבן מיר געגאָסן פון דער זון.

אין אַן ערגערער לאַגע האָבן זיך געפונען די איינוואוינער פון שאָפּענא 4. דאָ איז געווען א קליינער הויף. זיי איז געווען שווער אַרויסצוגיין, ווייל זיי האָבן געמוזט אַדורכגיין א פּאָר הונדערט מעטער דורך דער גאַס. זיי זיינען אָבער נישט געווען אינגאַנצן אָפּגעריסן פון די הייזער נ. 16, נ. 18 און נ. 13, ווייל דריי מאָל א טאָג האָט מען דאָרט געמעגט אַדורכגיין. די טויערן פון די הייזער זיינען געווען מייסטנס אָפן, אַזוי אַז מ׳האָט נישט אָפּגעהיטן די פאָרשריפטן און געוואַנדערט אומעטום.

דאָס באַוועגן זיך אין די געביטן איז געווען א נויטווענדיקייט, ווייל דאָס שפּיטאָל איז געווען אויף שאָפּענא 4, די קאַנטין נומ. 16, די איינציקע קיך און די וואַרשטאַטן נומ. 18

אין אָנהייב האָבן געהאַט וואך ביי די טויערן די ברידער שפּרינגער שמחה און אשר, שפּעטער האָט מען זיי גענומען אין די וואַרשטאַטן, וואו זיי האָבן אויסגעפירט די אַרבעט פון וועכטער און לויפער.

טראָץ די שטרענגע פאָרשריפטן זיינען א סך פון אונז געגאַנגען אין שטאָט, כדי פאַרקויפן עפּעס פון די זאַכן און קויפן לעבנסמיטל (אומלעגאַל). א סך זיינען געגאַנגען צו באַקאַנטע נאָך ״וואַלוּווקעס״. אויף דעם האָבן זיך געקענט דערלויבן נאָר אַזעלכע, וואָס האָבן געהאַט א ״גוטן אויסזען״ (אַן אַרישן), ווער ס׳איז געכאַפּט געוואָרן אין שטאָט דורך די דייטשן אָן ״שטערן״ איז געוואָרן שטרענג באַשטראָפט.

ס׳זיינען אָנגעקומען הייסע יוני־טעג. אין דער ריכטונג פון מזרח ציען זיך שוין א לאַנגע צייט טראַנספּאָרטן מיליטער, וואָפן, אַמוניציע און אַעראָפּלאַנען. מיר האָבן פאַרשיידן קאָמענטירט די פאַקטן. ס׳איז לייכט געווען צו באַמערקן, אַז ס׳דראָט א קאָנפליקט מיט ראַטן־פאַרבאַנד, טראָץ דעם, וואָס די דייטשע פּרעסע האָט ווי פריער געלויבט סטאַלינען.

ס׳איז ווידער געוואָרן רואיק. ס׳האָט אָבער געהערשט א שווערע, נישט אָנגענעמע שטימונג. דער נייער קריג איז געהאַנגען אין דער לופטן. מיט אומגעדולד האָבן מיר געוואַרט אויפן אויס־ברוך פון קריג. דאָס איז געווען אונזער איינציקע האָפענונג. אין קעגנפאַל וואָלטן מיר געווען פאַרלוירן. אַמעריקע און ענגלאַנד וואָלטן נישט אומשטאַנד געווען צו באַזיגן דאָס שטאַרקע דייטשלאַנד.

ס׳איז געווען זונטיק, דעם 22־טן יוני 1941. איך האָב נישט געהאַט פּונקט וואָס צו טאָן און כ׳בין אַרויס, ווי אַלע מאָל אין דער פרייער צייט, אויפן דאַך פון אונזער פּיר־שטאָקיק הויז. איך האָב געוואָלט געניסן פון דער זון. דאָ האָט מיך קיינער נישט געזען אחוץ מיינע צוויי פריינד און איך בין געווען כאָטש איין שעה פריי און גליקלעך. דאָס מאָל זיינען צו אונזערע אויערן דערגאַנגען קלאַנגען פון א שטיל געשפּרעך פון דריטן שטאָק. — ״און דאָך זיינען זיי אָנגעפאַלן די ערשטע״.

ניין דאָס איז אוממעגלעך — האָב איך א טראַכט געטאָן. — צי איז טאַקע אויסגעבראָכן דער קריג ? איצט וועט זיך זיכער ענדיקן די שקלאַפעריי.

מיר זיינען זיך געפאַלן אין די אָרעמס מיט טרערן אין די אויגן און מיר זיינען גלייך אַראָפּ צו די שכנים בכדי זיך עפּעס צו דערוויסן. דאָ האָט מען שוין דיסקוטירט וועגן דער לעצטער

געשעעניש. די ערשט געבראכטע ידיעה פון דער שטאָט האָט זיך מאָמענטאַל פונאנדערגעטראָגן איבערן לאגער. דאָס מאָל איז עס נישט געווען קיין "קאטשקע". ס'איז געווען א ריכטיקע ידיעה. פאר גרויס גליק האָבן מיר נישט געוואָלט אין איר גלויבן. — זאָל עס נאָר זיין אמת — האָבן מיר געבעטן.

דער ענטוזיאזם איז אָבער שנעל אריבער און זיין אָרט האָט פארנומען שרעק און פעסימיזם. מיר האָבן אָנגעהויבן איבערקלערן און טראכטן: וואָס וועט מיט אונז איצטער זיין? צי וועלן אונז די דייטשן איבערלאָזן אויפן אָרט און דערלויבן דאָווארטן אויפן סוף פון דער מלחמה? צי וועלן זיי אונז שיקן טיף קיין דייטשלאנד? צי וועלן זיי אונז אויסמאָרדן דאָ אויפן אָרט, מורא האָבנדיק פאר נקמה?

היינט זיינען אונזערע פאָרשטייער געקומען פון שטאָט זייער אומעטיקע. דער פאָליצמייסטער פראנק, וועלכער האָט ביז איצט געהאט א שם פון א "גוטן דייטש" האָט זיי היינט דערקלערט מיט גרויס כעס דאס "דער פירער זאגטע דאס איר אונזערע טאָדעספיינדע זייט"...

דער דאָזיקער טאָג איז געווען אן איבערברוך-מאָמענט אין אונזער לעבן. די גוטע באציאונגען מיט געוויסע דייטשן האָבן אנגעהויבן קאַליע ווערן. אויף יעדן טריט האָט זיך געמערקט א פיינטשאפט. מיר האָבן פארשטאנען, אז יעדן טאָג וועט אונז זיין ערגער. אזוי איז עס טאקע געווען. יעדער טאָג האָט אונז געבראכט נייע באגרענעצונגען, מ'האָט אונז אויך פארקלענערט די לעבנסמיטל-צוטיילונגען.

אונזער איינציק געווער איז איצט געווען די ארבעט. מיר האָבן אָנגעשטרענגט די כוחות, כדי צו פארגרעסערן די פראָדוקציע. מיר האָבן געוואָלט דערווייזן די דייטשן, אז מיר קענען זיי העלפן אין זייער ארבעט, אז מיר קענען זיין נויטיק איצט ווען זיי אליין מוזן אוועק אין מיליטער. זיי האָבן אונז טאקע אנערקענט פאר א נוצלעכן עלעמענט און דערווייל רעזיגנירט פון זייערע ליקווידאציע-פלענער. ווי מיר האָבן זיך שפעטער דערוואוסט האָט מען אונז געזאָלט אוועקשיקן צוזאמען מיטן קאָזשמינקער לאגער.

ווען עס איז אדורך דער ערשטער איינדרוק און ווען ס'איז אָנגעקומען א כוואליע פון דייטשע נצחונות האָט זיך אונז אויסגעדוכט, אז אונזער לאגע פארבעסערט זיך. דאָס האָט אָבער קורץ געדויערט. אין סעפטעמבער זיינען מיר געוואָרן באאומרואיקט מיט א נייער אינספעקציע, וועלכע ס'האָט אדורכגעפירט דער ארבעטס-אמט אין קאָזשמינקער לאגער. ער האָט פארלאנגט 200 יונגע מענטשן אויף פעלדארבעט אין פויזנער וואָיעוואָדשאפט. זיי האָבן געמיינזאם מיטן עלטעס-טנראט אויסגעקליבן די דאָזיקע צאָל. די אויסדערוויילטע זיינען נישט אדורך קיין מעדיצינישע אונטערזוכונג. די קאָזשמינקער אידישע פאָרשטייער האָבן איצט געהאט א געלעגנהייט פטור צו ווערן פון דעם נישט פראָדוקטיוון און נישט באקוועמען פאר זיי עלעמענט. צום נישט באקוועמען עלעמענט האָט מען פאררעכנט די אלע אומצופרידענע, מערער בונטארע אידן. די באאַמטע פון ארבעטסאמט האָבן נישט געוואָלט מאכן קיין פאניק און זיי האָבן דערקלערט מיט זייער אויסערגעוויינלעכער העפלעכקייט, אז אלע 200 אידן קומען אין 4 וואָכן ארום צוריק. זיי דארפן נאָר אויסגראָבן די קארטאָפל. די אָנגעצייכנטע אידן האָבן געהאט א דערלויבעניש מיט-צונעמען קליינע פעקלעך. גלייך צומאָרגנס האָט מען א טייל פון זיי געטריבן צופוס און א טייל האָט מען געפירט אויף וועגעלעך קיין קאליש. אויפן וועג האָט מען מיטגענומען א געוויסע צאָל ארבעטער פון אָפּאטוּוועק און פון סטאַווי. מ'האָט זיי אלע איינגעאָרדנט אין לוסטיגס עסיק פאבריק. די פאבריק איז שוין געווען באקאנט צווישן די פּאָליאקן. זי האָט געדינט אלס זאמלפונקט פאר די אויסגעזידלטע פּאָליאקן קיין דייטשלאנד.

עטלעכע פון אונזערע אידן זיינען אנטלאָפן. צומאָרגנס האָט מען אלע איבעריקע אוועקגעשיקט מיט א פראכט-צוג אין דער ריכטונג פון פויזן, קיין גילדענדאָרף און ברונסדאָרף. זיי האָבן באקומען ארבעט ביי גרויסע לאנדווירטן. אין עטלעכע טעג ארום האָט מען אויך פון אונז פארלאנגט 100 מענטשן. דאָס מאָל זיינען אין דער ערשטער ריי געגאנגען נישט די שטארקסטע און געזונטסטע, נאָר די נישט ארבעטנדיקע און די גרעסטע שרייער. זיי האָבן געזאָלט צוריק-קומען נאָכן אויסגראָבן די קארטאָפל. מ'האָט זיי דערלויבט מיטנעמען קליינע באגאזשן און געטריבן זיי ווי שאָף אין דער עסיק-פאבריק. עטלעכע זיינען אויך דאָסמאָל אנטלאָפן. די

איבעריקע זיינען אוועקגעפאָרן אין דער ריכטונג וואו דער ערשטער טראַנספּאָרט. צווישן די ארויסגעשיקטע איז געווען מיין קוזינע מאדזשיא באָריסלאַווסקא. מיט א האלב יאָר צוריק האָט זי געבראכט פון דער ווארשעווער געטאָ דער פּאַליאַק פּאַוועלסקי.

מיר האָבן שוין גוט געקענט די דייטשן און מיר האָבן מורא געהאט, אז די ארויסגעשיקטע קען טרעפן דער זעלבער גורל וואָס אונזערע זקנים. די אלגעמיינע שטימונג איז געווען זייער א שווערע. ס׳זיינען ליידיק געוואָרן די ווארשטאטן און די הייזער. דאָס מאָל האָט מען אונז צוגענומען כמעט די גאנצע יוגנט.

מיר זיינען געבליבן בסך הכל 370 מענטשן.

מיט גרויס שפּאַנונג האָבן מיר געווארט אויף די ערשטע ידיעות פון די ארויסגעשיקטע. ענדלעך נאָך א וואָך צייט האָבן מיר באקומען די ערשטע בריוו. אלע בריוו זיינען געקומען פון גילדענהאָף, ברינסדאָרף א.א. אלע האָבן געארבעט ביי די לאנדווירטן ביי ערדארבעט ווי צ.ב. אויסגראָבן די קארטאָפל א.א.וו. די וואוינונגס־באדינגונגען און די דערנערונג זיינען געווען נישט קיין שלעכטע.

מיר האָבן פרייער אָפּגעאָטעמט. אלזאָ די דייטשן האָבן אונז נישט אָפּגענארט. מיר קענען זיי נאָך גלויבן. בארואיקטע האָבן מיר זיך ווידער גענומען צו דער ארבעט. אונזער רו האָט אָבער נישט לאנג געדויערט.

שבת דעם 15־טן נאָוועמבער 1941 האָבן זיך מיט א מאָל אין קאליש ווידער באוויזן די שווארצע גאז־אויטאָס. די ידיעה וועגן דעם האָבן געבראכט אונזערע שאָפערן פון דער געסטאַפּאָ. אין א מינוט ארום האָט שוין דער גאנצער לאגער געוואוסט וועגן דעם. מיר האָבן נאָך גאָרנישט געוואוסט קאָנקרעט, אָבער מיר האָבן גערעכנט אויף דעם ערגסטן. מיר האָבן פאָראויסגעזען, אז איצט וועט מען אונז אלע פארניכטן. דערפאר טאקע האָט מען מיט עטלעכע וואָכן צוריק אויסגעקליבן די יינגסטע אויף פעלד־ארבעט. אונז האָט מען געלאָזן, אז מיר זאָלן טיילן דעם גורל פון אונזערע זקנים.

דער גאולייטער גרייזער האָט דאָך אין זיין רעדע אָנגעזאָגט, אז ער וועט די גאנצע וואַיעוואָדשאפט אָפּרייניקן פון די ״שעדלעכע עלעמענטן״. מיט א וואָך פריער האָט דער ״פירער״ דערקלערט, אז עס איז געקומען די ענדגילטיקע צייט צו פארניכטן דאָס אידנטום. — ״זאָלן די אידן נישט חלומען וועגן דעם, אז זיי וועלן דערלעבן דעם מאָמענט פון נקמה״. — ״אויב אזא מאָמענט וועט קומען, וועט קיין איין איד נישט בלייבן אין אייראָפּע״.

די מיטגלידער פון עלטעסטנראט זיינען גלייך ארויס אין דער שטאָט, כדי אויסצושפּירן די לאגע און אינטערוועניר̈ן וואו עס וועט זיך נאָר לאָזן. די ארבעט אין די ווארשטאטן האָט זיך אָפּגעשטעלט. קיינער האָט נישט געקענט איינזיצן רואיק ביי דער ארבעט. אלע זיינען אוועק אין די שטובן נישט רעכענענדיק זיך מיט די פּאָרוואורפן פון פּרעזעס, וועלכער האָט גערופן צו דער ארבעט.

אומרו, אויפרעגונג, געשפּרעכן און שלעכטע פאָרגעפילן האָבן געשאפן אזא דענערווירנדע אטמאָספער, אז אין אָוונט איז שוין געווען אוממעגלעך אויסצוהאלטן. אין לאגער האָט גערוישט ווי אין א בינשטאָק. די דרייסטע זיינען אנטלאָפן קיין קאָזשמינעק אוןווארטע. שפּעט ביינאכט זיינען געקומען די מיטגלידער פון עלטעסטנראט. זיי האָבן געבראַכט טרויעריקע נייס, אז מ׳וועט אונז אוועקשיקן קיין קאָזשמינעק אָדער קיין לאָדזש. קאליש מוז בלייבן ״יודענרייך״, ווייל ס׳איז א פּאָוויאַט־שטאָט. דער גאנצער ענין איז געווען סודותפול.

די לאנגע נאָוועמבער־נאכט איז אריבער אָן שום וויכטיקע געשעענישן. זי איז געווען פול מיט טרויעריקע געדאנקען און אומרואיקע חלומות. די שעהן פון זונטיקדיקן טאָג האָבן זיך געצויגן אזוי אומברחמנותדיק לאנג פונקט ווי זיי וואָלטן געלאכט פון אונזער אומגליק.

ס׳זיינען ווידער עטלעכע מאן אנטלאָפן קיין קאָזשמינעק פונקט ווי ס׳וואָלטן דאָרט נישט געווען קיין דייטשן. די איבעריקע אידן האָבן זיך געפּאקט און געמאכט די לעצטע צוגרייטונגען.

דער עלטעסטנראט האָט אויסגענוצט אלע באקאנטשאפטן. זיינע פאָרשטייער האָבן געפּרוווט דערקלערן און איבערצייגן די דייטשן, אז מיר קענען דאָ בלייבן פארמאכטע און ארבעטן פארן זיג פון דייטשלאנד. אָבער די דייטשן האָבן געשוויגן.

נאכמיטאָג איז די אטמאָספערע געווען נישט אויסצוהאלטן. פלוצלינג אין אָוונט זיינען אָנגעקומען אויטאָס. מיר האָבן זיך נישט באוויזן צו אָריענטירן וואָס דאָ קומט פאָר, ווייל מיר זיינען געוואָרן ארומגעשטעלט דורך א שטארק באוואָפנטן קאָרדאָן פון דייטשן. אין דעם זעלבן מאָמענט זיינען ארומגעשטעלט געוואָרן די הייזער נמ. 16, נמ. 18 און נמ. 13.

דער גאנצער לאגער האָט געפיבערט. די אידן זיינען געלאָפן פון איין אָרט אויפן צווייטן ווי משוגע. אין די אויגן האָט זיך געמאָלן טויט־שרעק. אלע האָבן מיר געוואָלט לעבן, א סך פון אונז זיינען נאָך געווען יונג און ערשט אריינגעטרעטן אין לעבן. מיר האָבן פארשטאנען, אז אונזער גורל איז שוין געחתמעט, אין איין מאָמענט שפעטער וועלן מיר אויפהערן פילן, אָטעמען, טראכטן און ליידן, — זאָגן די רעזיגנירטע. די ייִנגערע דיסקוטירן הייס וועגן דעם צי ס׳לוינט זיך קעגנשטעלן די דייטשן. עס איז דאָך שוין אונזער סוף. בעסער זיך פארטיידיקן מיט שטעקנס, העקלעך, הענט און ציין איידער זיך לאָזן שעכטן ווי בארא‌נעס. לאָמיר ווייזן, אז אידן קענען קעמפן און שטארבן.

די מער ניכטערע זוכן ערגעץ באוואָרנטע ערטער. אין שטוב איז אוממעגלעך זיך צו באהאלטן. אומעטום קען מען אונז געפינען. עטלעכע דרייסטע זיינען אריבער אויף דעכער אין די נאָעטסטע הייזער און געניסנדיק פון דער פינצטערער נאכט אנטלאָפן קיין קאָזשמינעק.

די געסטאַפּאָוצעס האָבן זיך געקייקלט פון געלעכטער. ס׳האָט זיך זיי נישט געלוינט נאָכצויאָגן די אנטלאָפענע. — "וויר קאָמען אויך דאָרט היין" — האָבן זיי געזאָגט מיט שפּאָט.

א שרעקלעכן איינדרוק האָבן געמאכט די פרומע חסידים, וועלכע האָבן זיך איינגאנצן רואיק צוגעגרייט צום טויט. זיי האָבן זיך געטוי ארומגעוואשן, אָנגעטאָן תכריכים און אָנגעהויבן הייס צו דאווענען. זיי האָבן נישט געבעטן גאָט וועגן הילף, נאָר זיי האָבן אים געבעטן מוחל זיין די זינד. אמבעסטן איז געווען טאקע אָט די עטלעכע פאנאטיקער. זיי זיינען געווען גליקלעך און שטאָלץ, אז זיי האָבן דעם גרויסן כבוד צו שטארבן אויף קידוש־השם, אז זיי קומען אום אזוי ווי ס׳זיינען אומגעקומען זייערע אורזיידעס אין שפאניע און אין אנדערע לענדער פון אייראָפּע.

מ׳האָט צווישן אונז געקענט זען שיכורים, וועלכע האָבן געפרוווט זייערע ליידן שטילן מיט בראָנפן.

פרויען האָבן שטיל געוויינט און געדריקט זייערע קינדער צו די ברוסטן.

מיטן אָנקומען פון טאָג איז אונז געוואָרן גרינגער אויף די הערצער. מיט דער נאכט זיינען אוועק די שווערסטע געדאנקען. די שטראלן פון דער נאָוועמבער־זון ברענגען אונז פון די הימלען גרוסן, זיי ברענגען אפשר דעם צוזאָג פון פרייהייט און פון א בעסערן לעבן. וויפיל וואונדער איז פאראן אין דער מענטשלעכער נאטור און ווי שטארק איז דער אידישער אָפּטימיזם. מיר האָבן שוין נישט געקענט האָבן קיין שום אילוזיעס וואָס שייך אונזער גורל און דאָך האָבן מיר אומבאוואוסטזיניק געגלויבט, אז ס׳איז נאָך נישט אזוי שלעכט, אז מ׳זאָל אונז אלע אויסמאָרדן. דערפאר טאקע האָט יעדער איינער געפאקט די רעשטלעך פון פארמעגנס און געווארט מיט רעזיגנאציע אויפן וויטערדיקן לויף פון געשעענישן.

ס׳איז אונז געווען אלץ איינס צי ס׳וועלן אונז בארויבן די שכנים צי אונזערע מערדער. דער מענטש איז אפילו אין אזא שווערן מאָמענט געווען צוגעבונדן צו זיין אייגנטום אזוי ווי ער וואָלט מיט אים געבוירן געוואָרן און געדארפט מיטנעמען אויף יענער וועלט.

נאָך מיטאָג האָבן מיר ווידער געהאט א פאלשן אלארם. פאר אונזער טויער האָבן זיך פארהאלטן צוויי שווארצע לימוזינעס. מיר האָבן געמיינט, אז דאָס איז שוין דער סוף. דער פרעזעס האן, וועלכער איז פריער געווען אזוי דרייסט און זיכער אפילו לגבי די דייטשן, איז איצטער ארומגעלאָפן בלאס, איינגעהויקערט און קליין. ער האָט גערופן אלע צום אפעל. ווען מיר זיינען שוין געשטאנען אויסגעשטעלט אין ריי זיינען אָנגעקומען געסטאפּאָ־לייט און גענומען אויסרופן לויט א רשימה. דער אויסגערופענער האָט געמוזט גיין דריי טריט פאָראויס, אויסדרייען זיך אויף דער פיאטע און צוריקגיין צו זיין פריערדיקן אָרט. דער ערשטער לויט דער ראנגע דייטש האָט זיך פארצייכנט ביי דעם פאמיליע־נאָמען פארשיידענע געהיימע צייכנס.

אז מ׳האָט אויסגערופן מיין נאָמען, בין איך שנעל ארויסגעלאָפן און געבליבן שטיין פאר דער גלייכער ריי. איך האָב נישט אראָפּגעלאָזט די אויגן פון דעם דייטשס פנים. ער איז מיר געווען

באקאנט. ס׳זיינען מיר געווען באקאנט די וואונדן אויף זיין פנים, זיין ציניש געלעכטער, וועלכער האָט אים אויסגעקרימט זיין פנים, די שווארצע, גלאַנציקע אויגן לויכטנדיקע ווי פונאנדערגעגליטע קוילן.

ביי די נעמען פון מיינע עלטערן און ביי די נעמען פון די עלטערע מענטשן האָט ער מערער געשריבן. איך האָב גלייך פאַרשטאַנען וואָס דאָס באַדייט. איבעריקנס האָט אונז האַן דערקלערט נאָכן אפעל. אז מ׳האָט אונז געזאָלט ארויסשיקן אלע און אין לעצטן מאָמענט האָט דער "דייטש מיט דעם שראם" געענדערט דעם פּלאַן און באַשלאָסן מיטנעמען מיט זיך נאָר די אלטע און די רעשט קראַנקע.

שפּעטער האָבן מיר זיך דערוואוסט, אז די דעציזיע איז גיוואָרן געענדערט א דאנק א דעפּעשע פון בערלין. וועגן דעם האָט זיך באַמיט אונזער שטאַטישע מאכט, וועלכע האָט פונדעסטוועגן געטאָן אלץ וואָס ס׳איז געווען מעגלעך. מיר האָבן אָפּגעאָטעמט פרייער. ווי מיאוס און עגאָאיסטיש דאָס איז געווען. אין שווערע מאָמענטן זיגט אין מענטש דער אינסטינקט פון זעלבסטדערהאַלטונג. יעדער וויל ראַטעווען נאָר זיך.

געפרייט האָבן זיך איצט נאָר די, וועלכע האָבן שוין נישט געהאט קיין עלטערע משפחה־מיטגלידער, די וועלכע האָבן שוין נישט מורא געהאט וועגן קיינעם.

דאָס מאָל האָט דער פּרעזעס האַן געזאָגט אונז דעם אמת. אין אָוונט זיינען "אונזערע געסט" נאָכאַמאָל געקומען און גערופן אין דאָקטאָרס קאַבינעט א געוויסע צאָל מענטשן מייסטנס קראַנקע און אלטע. זיי האָבן אָנגעקוקט פון ווײַטן די אויסגעשראָקענע פּנימער און געשריבן צייכנס ביי זייערע פאַמיליע־נעמען. איצטער האָבן מיר געוואוסט ווער עס דאַרף פאָרן.

איך האָב זיך צום ערשטן מאָל אין לעבן פונאנדערגעוויינט, ווייל מ׳האָט אויך מיינע אלטערן גערופן. די נאכט וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן אין מיין לעבן. איך ווייס נישט וואָס ס׳האָט זיך געטאָן אין אנדערע וואוינונגען, אָבער איך בין זיכער, אז דאָרט איז פאָרגעקומען דאָס זעלבע וואָס ביי אונז. מיר ד.ה. איך, מיינע שוועסטער און דער שוואָגער זיינען נישט אָפּגעטרעטן אויף קיין איין מינוט פון די עלטערן. דאָס זיינען דאָך שוין געווען אונזערע לעצטע געמיינזאַמע מאָמענטן. אין א שעה אָדער צוויי ארום וועלן זיי אוועק פון אונז אויף אייביק. פאַרוואָס? זיי זיינען דאָך נאָך אזוי יונג געווען און געקענט לעבן. מיט וואָס האָבן זיי געזינדיקט? מיר האָבן נישט געקענט שלום מאכן מיט דעם געדאַנק, אז מיר וועלן זיי פאַרלירן אויף אייביק, אז אינגיכן וועלן זיי אויפהערן אָטעמען, טראַכטן, פילן. זיי זיינען דאָך אינגאַנצן געזונט געווען. זיי זיינען געזעסן צווישן אונז און באַדעקט אונזערע פּנימער מיט הייסע קושן. זייערע טרערן האָבן זיך צונויפגעמישט מיט אונזערע און גערונען איבער אונזערע באַקן, נעזער און ליפּן ביז זיי זיינען געפאַלן אויף דער פּאָדלאָגע וואו זיי האָבן זיך צעשפּריצט.

איינמאָל האָב איך זיך אויפגעהויבן און ארויפגעלאָפן אויפן בוידעם. דער וועג דורך קוימען און דורך די דעכער פון די שכנותדיקע הייזער איז געווען נאָך פריי. דאָס איז געווען אונזער לעצטע האָפנונג. אונזערע עלטערן האָבן אָבער געוואָלט אליין אומקומען, זיי האָבן נישט געוואָלט אויסשטעלן אונז אויף א געפאַר. איך האָב געוואָלט אָנווענדן גוואלד, אָבער דער פאָטער האָט געדראָט, אז ער וועט אָנהויבן שרייען, אָדער ארויפשפרינגען פון דאַך.

איך האָב נאָך קיינמאָל נישט געזען א מענטש, וועלכער זאָל זיין אזוי רואיק אין אָנבליק פון טויט. ער האָט אונז אלע באַרואיקט. מיין מוטער האָט געחלשט. מיין חבר האָט איר געמאַכט אן איינשפריצונג. ווען מיין מוטער איז געקומען צו זיך איז זי בייז געווען אויפן חבר, צוליב דער איינשפריצונג. זי האָט געוואָלט שטאַרבן צווישן אונז, אויף אונזערע הענט.

דאָס טראַגישסטע פון אלץ איז געווען די געזעגענונג. צומאָרגנס 9 פרי זיינען געקומען די לויפער פון עלטעסטנראַט מיט אן אָפיציעלער ליסטע פון די פאַרמשפּטע.

אין א שעה ארום האָט געזאָלט קומען דער אונז שוין גוט באַקאַנטער טויטן־אויטאָ.

צו מיין באַוואוסטזיין האָבן דערגרייכט שוואכע, אזוי ווי ווייטע וויינענדיקע שטימען. זיי זיינען געווען שרעקלעך, ווייל ס׳האָט זיך אויסגעדוכטן, אז זיי קומען פון יענער וועלט. ס׳האָט מיר גערוישט אין קאָפּ און אין די שלייפן האָט מיר געהאַקט. איך בין נאָענט געווען פון משוגעת.

איך האָב געהאַט איין פאַרלאַנג. איך האָב געוואָלט כאַפּן אַ האַק און האַקן וויפל ס׳וועט נאָר אַריין, אין די פעטע קאַרקן און אין זייערע פליכעוואַטע קעפּ. איך האָב געוואָלט שלאָגן, אַז זייערע מוחות זאָלן זיך צעשפּריצן. איך האָב געוואָלט באָדן זיך אין זייער בלוט און אין אים דערטרונקען ווערן.

ס׳האָט זיך מיר פאַרדרייט אין קאָפּ. איך בין אָבער נישט געפאַלן, ווייל עמעצער האָט מיך אונטערגעהאַלטן. איך בין שנעל געקומען צו זיך הערנדיק דעם גערויש פון מאָטאָר. דער גרויסער שוואַרצער שאָטן פון גאַז־אויטאָ האָט זיך פאַרהאַלטן פאַר אונזער טויער, דער לעצטער קוש, דאָס לעצטע וואָרט, דער לעצטער בליק. זיי זיינען אוועק. איך בין געבליבן אַ קיילעכדיקער יתום.

איך ווייס נישט וואָס ס׳איז אַרום מיר געווען. איך בין געבליבן שטיין אין טויער הילפלאָז ווי אַ קליין קינד אויף אַ רווישיקער גאַס, וואָס האָט פאַרלוירן די ניאַניע.

איך האָב דערהערט אַ קנאַק פון דער טיר פון אויטאָ, דעם גרילץ פון די אייזערנע ריגלס ״ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד״.

דער מאָטאָר האָט אָנגעהויבן רווישן.

דורך די טרערן האָב איך נאָך דערזען אַ העלן וואָלקן רויך, וועלכער האָט אַרומגעהילט דעם שוואַרצן מאַסיוו פון אויטאָ ווי מיט תכריכים.

און ס׳איז ווידער רואיק אַזוי ווי דעמאָלט ווען עס רירט אַ וואָגן מיט אַ מת און נאָך אים די באַגלייטער אויף זיין לעצטן וועג.

איך ווייס נישט ווי לאַנג איך בין אַזוי געשטאַנען. איך האָב זיך נישט געקענט רירן פונעם אָרט. ס׳האָט זיך מיר געדאַכט, אַז איך וועל פאַרשטיינערט פון יסורים ווי איוב נאָכן פאַרלירן די קינדער. ס׳דאַכט זיך מיר, אַז די שוועסטער האָבן מיך אַהיימגעפירט. מיר זיינען פאַרבייגע־גאַנגען דורך דער וואוינונג פון חסיד נויהאוז. אויפן טיש האָט געברענט אַ ליכט. ער האָט זי אָנגעצונדן נאָך זיך אַליין. ער האָט אויך איבערגעדעקט דעם שפּיגל מיט אַ ווייסן ליילעך אַלס צייכן פון טרויער.

עס איז מיר קאַלט געוואָרן אין אַלע אברים ווען איך האָב דערזען דאָס בילד. איך בין געפאַלן דער שוועסטער אין די אָרעמס מיט אַ הויך געוויין.

דאַכט זיך, אַז דעמאָלט האָב איך צום לעצטן מאָל געוויינט.

מיינע חברים האָבן מיר דערציילט, אַז אין אָט דער לעצטער נאַכט זיינען אין אונזער לאַגער פאָרגעקומען דאַנטעאישע גיהנום־סצענעס. די מענטשן זיינען פּשוט אַראָפּ פון זינען פאַר צרות. ס׳האָט אויסגעזען ווי אויף אַן אונטערגייענדיקער שיף. די פרומע האָבן געזאָגט ווידוי און גרייט געווען צום טויט. אַ סך פון זיי האָבן זיך אַרומגעוואַשן און אָנגעטאָן די תכריכים, טליתים און תפילין און געוואַרט אויפן לעצטן מאָמענט. אַנדערע האָבן אַרומגעבלאָנקעט אָן אַ ציל, גלייכ־גילטיק אויף אַלץ. די פרויען זיינען געפאַלן אין חלשות, געהאַקט דאָס געפעס און געשלאָגן די שרייענדיקע קינדער.

שוידערלעך איז געווען דאָס בילד פון די קראַנקע. איין יונג מיידל, מאַלטשע יאַקובאָוויטש, וועלכע האָט געהאַט פאַראַליזירטע פיס, האָט אין רעזולטאַט פון דער נערוון־צעטרייסלונג באַקומען די מאַכט אין אירע פיס און איז אַליין אויפגעשטאַנען פון בעט.

דער קולימינאַציע־פּונקט פון דעם אומגליק איז דערגרייכט געוואָרן אין מאָמענט ווען מ׳האָט די פאַראורטיילטע גערופן אין דעם אויטאָ.

עטלעכע זיינען אַנטלאָפן דורך די דעכער, עטלעכע האָבן זיך באַהאַלטן אין ברונען אויפן הויף (קאַלמאַנאָוויטש מיט זיין פרוי). די צעווילדעוועטע געסטאַפּאַלייט און הערן פון עלטעסטנראַט זיינען געלאָפן דורכן גאַנצן הויז, געשאָסן אין דער לופטן כדי אַרויסצורופן שרעק, און געשלאָגן מיט בייטשן יעדן איינעם וואָס איז זיי אונטערגעקומען אונטער דער האַנט.

דער בלוטיקער דינסטיק (18־טן נאָוועמבער 1941) האָט איינגעשלונגען 127 קרבנות, צווישן זיי 15 קינדער פון יתומים־הויז. 5 עלטערע מיידלעך איז געלונגען צוזאַמען מיט זייער לייטערין צו אַנטלויפן איידער ס׳איז געקומען נאָך זיי דער שוואַרצער אויטאָ.

דער זעלבן טאָג האָבן מיר באַקומען אַ באַפעל צו פאַרלאָזן דאָס הויז אויף שאָפּענאַ 4. די שליסלען האָט איבערגענומען דער פונקציאָנאַר פון דער דייטשער קרימינאַל־פּאָליציי פופקע,

װעלכער איז נאָך באַקאַנט (אויב איך האָב קיין טעות נישט) פון יענער װעלט מלחמה. אונז האָט מען געגעבן װאױנונגען אין די אויסגעליידיקטע הייזער נר. 13, 16 און 18.

מיר זיינען געװען באַװאַכט, ביינאַכט און בייטאָג, און מיר האָבן נישט געװאוסט װאָס ס׳װעט מיט אונז זיין. די מיטגלידער פון עלטעסטנראַט זיינען געגאַנגען אין שטאָט, זיי האָבן אָבער קיין קאָנקרעטע נייעס נישט געבראַכט.

שבת אין אָװנט, דעם 22־טן נאָװעמבער איז אַװעק די לעצטע װאָך, כדי שוין מערער נישט צוריקצוקומען. מיר זיינען געװען פריי.

זונטיק האָבן מיר אין אָרדענונג געבראַכט די װאַרשטאַטן, כדי מאָנטיק צוריקצוקערן זיך צו דער אַרבעט. אָבער דעם 30־טן נאָװעמבער 1941 ביינאַכט זיינען מיר װידער אַלאַרמירט געװאָרן דורך די געשרייען פון זשאַנדאַרמען. מיר זיינען װידער געװען אַרומגערינגלט. איידער מיר האָבן זיך באַװיזן צו אָריענטירן זיינען די באַװאָפנטע דייטשן אין דער געזעלשאַפט פון עלטעסטנראַט אַריינגעפאַלן אין די װאױנונגען און צוגענומען לויט רשימות די פאַמיליעס מיט קינדער ביז 12 יאָר. אין משך פון א האַלבער שעה האָט מען אָנגעלאָדן אויף אויטאָס אַרום הונדערט פּערזאָן און אַװעקגעפירט אין דער ריכטונג פון קאָזשמינעק. די זשאַנדאַרמען זיינען גלייך אַװעק. דאָס מאָל האָבן זיי אויסגעפירט זייער פונקציע פּרעציז. קיינער איז נישט אַנטלאָפן. געקומען זיינען זיי מיט געװיינלעכע אויטאָס, װאָס ס׳האָט אונז באַרואיקט און אָפּגעװענדעט אונזער װאַכזאַמקייט.

װי ס׳האָט זיך שפּעטער אַרויסגעװיזן, איז דער עלטעסטנראַט געװען גענוי אינפאָרמירט װעגן דער אַקציע, נאָך מיט עטלעכע טעג צוריק. דער עלטעסטנראַט האָט אָבער געשװיגן אויס מורא פאַר דער אייגענער הויט און פאַר זייער אייגענע פאַמיליעס. ס׳האָבן זיך געקענט ראַטעװען א סך יונגע מענטשן. די דייטשן האָבן קיין אַנטלאָפענע נישט געזוכט. זיי זיינען זיכער געװען, אַז אַלע װעלן סוף־כל־סוף קומען אין זייערע הענט. אָט דער טראַנספּאָרט האָט אונז פאַרשאַפט נאָך מער װייטיק, װייל מיט אים זיינען געגאַנגען צום טויט א סך יונגע מענטשן, געזונטע, שטאַרקע, פול מיט ענערגיע. ס׳זיינען אַװעק אַזוי פיל זיסע, אומשולדיקע קינדער. ס׳איז אַװעק די גאַנצע יוגנט. אונזער נערװן־סיסטעם איז איצט שוין געװען אינגאַנצן רואינירט. יעדער איינער פון אונז איז געװען א שפּליטער פון א פאַמיליע. יעדער איינער האָט פאַרלאָרן די עלטערן, דעם פאָטער, די מוטער, שװעסטער, ברידער און קרובים.

איך בין איצט געבליבן נאָר מיט מיין אינגערער שװעסטער און מיט נייע, טיפע װאונדן...

אונזער לאַגער האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַן אויסגעשטאָרבן שטעטל, אויף װעמענס חורבות ס׳האָבן זיך אַרומגעבלאָנקעט אייזנזאַמע, װיינענדיקע שאָטנס.

די שפּאָרזאַמע געסטאַפּאָ־לייט האָט נישט געלוינט ספּעציעל צו קומען מיט די „שװאַרצע אויטאָס״ נאָך הונדערט מענטשן. זיי האָבן געהייסן ברענגען די הונדערט מענטשן קיין קאָזשמינעק, װאו ס׳האָט געזאָלט פאָרקומען א גרויסע אַקציע. מ׳האָט אַלע צוזאַמען אַריינגעפּאַקט אין דער פייערלעשער־רעמיזיע. אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען אָנגעהויבן אַרויספירן מיט די שװאַרצע אויטאָס טראַנספּאָרטן צו 70 פּערזאָן. זיי האָבן געכאַפּט פאַר די הענטלעך װיינענדיקע קינדער (אַװעקגעװאָרפענע דורך די מאַמעס) און אַריינגעװאָרפן זיי מיט אַלע כוחות אין די אויטאָס, כדי זיך קענען פרייען מיטן בילד פון זייער פליסנדיק בלוט און שפּריצנדיקע קינדערישע מוחות.

אין קאָזשמינעק האָט מען זיך געקענט ראַטעװען פאַר געלט און פאַר פעטע "לאַפּוּװקעס". דאָרט האָט דער עלטעסטנראַט אַרויסגעװיזן א געװיסע איניציאַטיװ אין איבערקויפן זשאַנדאַרמען און אין ראַטעװען כאָטש די דערװאַקסענע.

קאָזשמינעק האָט אָנגעװאָרן דעמאָלט א פּאָר הונדערט פּערזאָן, צװישן זיי א סך אַלטע, פרויען און קינדער. פון קאַלישער טראַנספּאָרט איז דורך א נס געבליבן נאָר מיין שװעסטער. די פרוי ד״ר דבורה גראָס־שינאַגעל איז מיטן קינד און מאַן צוגעגאַנגען צום װאַכמאַן און דערקלערט אים, אַז זי איז א דאָקטאָר. דער װאַכמאַן האָט זיך געװאונדערט פאַרװאָס זי געפינט זיך דאָ. ער האָט זי אַרויסגעלאָזט.

מיר זיינען געבליבן א צאָל פון 150 פּערזאָן. מ׳האָט ביי אונז צוגענומען דאָס הויז נר. 18 און אַריינגעפּאַקט אין די הייזער נר. 13 און 16. צומאָרגנס האָט מען אָנגעהויבן אַרבעטן נאָרמאַל

אזוי ווי ס׳וואָלט גאָרנישט פאָרגעקומען. ס׳האָבן אָנגעהויבן רוישן מאשינען און קלאפן די האמערס אין קאמף פאר אונזער לעבן.

ביז איצטער האָבן מיר געארבעט פאר פריוואטע שניידער און שוסטער־פירמעס. דער ווירט־שאפטסאמט האָט דערפון געהאט גרויסע איינפלוסן (אין יאָר 1941 איז אריינגעפלאָסן עטלעכע מיליאָן ד.מ.). דער עלטעסטנראט האָט געוואָלט מאכן אונזער ארבעט וויכטיקער און ער האָט געמאכט גרויסע באמיאונגען צו באקומען ארבעט ביי דער מלחמה־פראָדוקציע. דאָס וואָלט געקענט שטארקן די קאלישער פאָזיציעס. ס׳איז אונז ווירקלעך געלונגען צו באקומען מיליטער־באשטעלונגען אויף א גרעסערע צאָל ליילעכער, הענטשקעס, פעלצלעך פון קינסטלעכער שעפסן־וואָל און שטרויענע שיך. דאס איז געווען א גרויסע דערגרייכונג פאר אונז. ס׳האָט געהייסן, אז מיר ארבעטן פארן מיליטער. די ארבעט איז אָבער נישט געווען קיין סטאבילע. ערשט נאָך לאנגע באמיאונגען איז געלונגען אָנצוקניפן א קאָנטאקט מיט א גרויסן בערלינער אונטערנעמער שענוואלד. ער האָט געהאט ווייניק ארבעטער אין זיינע ווארשטאטן און דערפאר געמוזט פאר־קלענערן די פראָדוקציע פון די מונדירן פארן מיליטער. ער האָט זיך טאקע זייער דערפרייט ווען מיר האָבן אים פאָרגעלייגט אונזער הילף, אויף וועלכער מיר האָבן געהאט א דערלויבעניש פון ווירטשאפטס־אמט און פון דער שטאָטישער מאכט. ווען די ערשטע פאָר צענדליק מונדירן זיינען געלונגען האָט ער זיך באמיט ביי דער וואָיעוואָדישער געסטאפאָ־מאכט, אז מיר זאָלן ארבעטן פאר זיין פירמע.

מיר האָבן געוואָלט, אז אונזער לאגער זאָל ווערן א פיליע פון זיין אונטערנעמונג, ער זאָל איבערנעמען די פארוואלטונג פון אונזער לאגער און געבן דערפאר דעם שילד פון א מיליטער־פאבריק. מיר האָבן זיך באמיט מיט אלע כוחות, אז דער אייגנטימער זאָל זיין צופרידן פון אונזער ארבעט. ס׳איז זיך לייכט פאָרצושטעלן וואָס פאר א פרייד ס׳האָט געהערשט אין לאגער ווען ס׳איז געקומען די ידיעה, אז שענוואלדס קאָנטראקט איז באשטעטיקט. מיר האָבן געהאט אן איינדרוק, או אונזערע פאָזיציעס זיינען פעסט. דערוויילי זיינען אריבער וואָכן. ס׳איז שוין אריבער לאנג דער טערמין אין וועלכן ס׳האָבן געזאָלט צוריקקומען אונזערע מענטשן פון דער פויזנער געגנט. ס׳זיינען אריבער חדשים און זיי זיינען נישט צוריקגעקומען. מיר האָבן פון זיי באקומען שלעכטע בריוו. פון יאנואר 1942 האָט מען זיי איבערגעשיקט אין אנדערע לאגערן, וואו זיי האָבן געליטן פון הונגער, נויט און שמוץ. זיי האָבן שווער געארבעט ביי מעליאָרירן די פעלדער און ביי פארריכטן די וועגן. די ארבעט איז צוליב דער שלעכטער דערנערונג און שרעקלעכע לעבנס־באדינגונגען געווען נישט אויסצוהאלטן.

מיר האָבן פארלוירן די האָפנונג, אז מיר וועלן זיי ווען נאָך זען. איינמאָל זיינען מיר אלארמירט געוואָרן פון דער ידיעה, אז "דער מענטש מיטן שראם" איז דאָ אין שטאָט. דאָס איז געווען גענוג ארויסצורופן א שרעקלעכע פאניק ביי אונז און אז א העלפט פון אונזערע מענטשן זאָלן נעכטיקן ביי באקאנטע פאָליאקן. אין משך פון דעם טאָג האָבן מיר אויסגעשטעלט א גרויסע צאָל אָבסערוואטאָרן, וועלכע האָבן געזאָלט באצייטנס אלאמירן וועגן א נאָענטער געפאר. נאָך א דריי־טאָגיקער שפאנונג איז די שרעק פארביי. ס׳האָט זיך ארויסגעוויזן, אז דער דייטש האָט פארלאָזט קאליש. עטלעכע פאמיליעס האָבן פארלאָזט קאליש כדי צו געפינען א "מער זיכער" אָרט אין זדונסקע־וואָליע און לאסק (בלאָך, בולקא, ליפשיץ, ארקוש, ווישניעווסקא מיט די קינדער א.א.).

די ארבעט אין אונזער ווארשטאט האָט זיך כסדר אנטוויקלט. מ׳האָט מאסנווייז געבראכט צו אונז אלטע מונדירן. מ׳האָט זיי געמוזט אויפטרענען, פוצן, פארריכטן, אויפנייען לויט א שאַבלאָן און פרעסן, כדי זיי זאָלן אויסזען ווי ניי. יעדע נאָט, יעדער שטאָך זיינען געווען געמאָסטן מיט דער גרעסטער פינקטלעכקייט. אלץ האָט געמוזט שטימען גענוי.

אין די ליידיקע זאלן האָט מען איינגעאָרדנט א ספעציעלע אָפטיילונג פאר אויפטרענען און פוצן די מונדירן. דאָ זיינען געווען באשעפטיקט אלע אָן אויסנאם פרויען און די קינדער, וועלכע זיינען געווען מערער ווי 12 יאָר אלט. ס׳זיינען דאָ אויך געווען באשעפטיקט אלע, וועלכע האָבן נישט געקענט נייען. דער שוסטער־ווארשטאט איז געוואָרן ליקווידירט אלס נישט וויכטיקער. אלע כוחות זיינען געוואָרן מאָביליזירט פאר די שניידער־ווארשטאטן. מ׳האָט געוואָלט דערגרייכן

דעם מאקסימום פון דער פראָדוקציע. אלע האָבן זיך באמיט צו באפרידיקן די קאפריזן פון דעם ״בערלינטשיק״. אונזער גורל איז איצט געלעגן אין זיינע הענט. ער האָט וועגן דעם געוואוסט און געיאָגט אונז וויפל ער האָט נאָר געקענט. שלעכט וואָלט געווען מיט אונז ווען דער טראנספּאָרט באשטעלונגען וואָלט נישט געווען אויסגעפירט צו דער צייט אָדער ווען ער וואָלט געפונען די קלענסטע אומפינקטלעכקייט אין דער ארבעט. דאָס איז דאָך געווען באשטימט פאר דער גרויסער, אומבאזיגבארער, דייטשער ארמיי.

מיר האָבן איצט געלעבט פאר דער דייטשער ארמיי. פאר איר האָבן מיר געהאָרעוועט טאָג און נאכט, אָפטמאָל אויך די זונטיק־טעג. מיר האָבן אוועקגעגעבן אונזערע לעצטע כוחות — ״אללעס פיר די דייטשע ווערמאכט״. דאָס איז איצט געווען אונזער פערדל און אויף אים האָבן מיר געריטן נאָך עטלעכע חדשים. אויף א ענלעכן אופן האָט זיך איינגעאָרדנט קאָזשמינעק.

פון אונזערע ארבעטער אין די לאגערן זיינען געקומען אלץ ערגערע ידיעות. זומער האָבן זיך די באדינגונגען אזוי פארערגערט, אז א סך פון זיי זיינען קראנק געוואָרן און געשטאָרבן. עטלעכע זיינען משוגע געוואָרן (דעם פריזיער יאקובאָוויטש פרוי). אלע האָבן געארבעט מיט די לעצטע כוחות. געשמיסענע און געשלאָגענע האָבן זיי זיך געוואונטשן דעם טויט. דאָך האָבן זיי געוואָלט לעבן. עטלעכע דרייסטע זיינען אנטלאָפן און צוריקגעקומען צו אונז אין לאגער. זיי האָבן געוואנדערט ביינאכט און בייטאָג זיך אויסבאהאלטן אין די וועלדער. אויסגעזען האָבן זיי שרעקלעך. דאָס זיינען געווען שאָטנס פון מענטשן אין רעשטן קליידער. זיי האָבן דערציילט שוידערלעכע פרטים וועגן זייערע איבערלעבונגען.

די אלע אָנגעקומענע זיינען געווען שניידער און א דאנק דעם איז געלונגען זיי איינצומעלדן אלס געקומענע פון א צווייטן געטאָ. האָן האָט זיי נישט איבערגעגעבן אין געסטאפּאָ. די געקומענע זיינען געווען געהאָרכזאם אין קעגנזאץ צו די בונטארע קריזע, האלא מאָשקאָוויטש און לאָלא יעדוואב. קריזע און האלא מאָשקאָוויטש זיינען טאקע אומגעקומען צוליב זייער נישט־געהאָרכזאמקייט. ס׳איז אויך אומגעקומען מיין שוועסטער מאדזשיא גראָס (26־טן מערץ 1942). זי האָט צו אָפט און נישט אויפמערקזאם געשריבן בריוו צו אירע באקאנטע. מ׳האָט זי געמסרט אלס מיטבאטייליקטע אין דער פוילישער קאָנספּיראציע־ארבעט. זי איז געוואָרן ארעסטירט און אוועקגעשיקט אין לאָדזשער געטאָ אזוי ווי אלע פריערדיקע. דאָ זיינען זיי געמישפּעט געוואָרן דורכן געריכט פון פּרעזעס רומקאָווסקי און דורך דער אידישער פּאָליציי, וועלכע האָבן אלע טאָג אוועקגעשיקט טראנספּאָרטן פון אזעלכע שעדיקער אין דער ריכטונג פון כעלמנאָ, נעבן קאָלאָ.

כאָטש מיר האָבן געארבעט פאר דער ווערמאכט, האָבן מיר אָבער געוואוסט, אז מיר וועלן אין קאליש לאנג נישט פארבלייבן. פריער צי שפּעטער וועט מען אונז אוועקשיקן אין די לאגערן אָדער אומברענגען. מיר האָבן דאָס געפילט אויף יעדן טריט, ווייל לעצטנס האָט זיך די באציאונג פון די דייטשן לגבי אונז שטארק פארערגערט. ספּעציעל האָבן מיר דאָס אָנגעהויבן פילן נאָך די ערשטע מפלות אויפן דרום־מזרחדיקן פראָנט.

מיר האָבן געמוזט ליידן דערפאר, ווייל די העלדן פון סטאלינגראד האָבן אזוי פּרעכטיק געקעמפט, ווייל די רויטע ארמיי האָט אויפגעהאלטן דעם זיגרייכן מארש פון די דייטשן, ווייל די רויטע ארמיי האָט זיך געגרייט צו אַן אָפענסיווע אויף דער גאנצער לענג פון פראָנט.

אנדערע שטימונגען האָבן געהערשט צווישן די ״פריצעס״ ווען זיי האָבן אויסגעצויגן די הענט נאָך לענינגראד, מאָסקווע, אוראל און קאווקאז.

אלץ אָפטער און אָפטער באאומרואיקן אונז שטימען וועגן א נייער אויסזידלונג. ווידער די פארשאָלטענע געדאנקען און פאראויסזעאונגען. ווידער דראָט אונז דאָס בילד פון די שווארצע אויטאָס און די אלע איבערלעבונגען פון דער נאָוועמבער־נאכט. ס׳איז שווער צו ארבעטן אין דער צייט ווען אין קאָפּ רוישט פון די טויזנטער געדאנקען, ווען די שרעק פארן טויט פּאראליזירט די גלידער, ווען יעדער אָפּקלאנג פון גאס רייצט אונזער צערודערטן נערוון־סיסטעם. ס׳איז שווער איינצוזיצן, ווייל אויפן אָפּקלאנג פון דער דייטשער שפּראך, אויפן געריש פון מאָטאָר שטארבט ביי אונז אָפּ דאָס הארץ און דאָס בלוט גיט א שלאָג אין קאָפּ. זאָל מען אונז שוין איינמאָל אוועקשיקן, נאָר זאָל עס שוין שנעלער קומען, ווייל אזוי איז אוממעגלעך צו לעבן. און דאָך זיינען מיר געווען גליקלעך מיט יעדן טאָג און מיט יעדן אָוונט, וועלכער איז אונז

געלונגען צו געווינען פאר זיך. מיר האָבן געהאט איצטער איין פארלאנג: רואיק איבערשלאָפן די נאכט און דערלעבן דעם מאָרגן. מיר האָבן אויפגעהערט צו קלערן וועגן א גליקלעכער, צוקונפטיקער צייט און געלעבט מיטן איצטיקן מאָמענט.

סוף מאי האָט ווידער א האָרדע באוואָפנטע דייטשן ארומגערינגלט אונזער לאגער. מיר האָבן גערעכנט, אז דאָס איז שוין דער סוף. דער סוף איז אָבער נישט געווען פאר אלע. די דייטשן זיינען געקומען נאָך עטלעכע צענדליק ארבעטספעציאַליסטן מענער. די לאגערן אין פויזן זיינען געוואָרן ליידיקער צוליב דער גרויסער שטערבלעכקייט, און ס'איז געוואָרן פריי דער פלאץ פאר די איבעריקע פארטיעס.

איך האָב מורא געהאט צו ריזיקירן און האָב באשלאָסן צו אנטלויפן פון לאגער פאר יעדן פרייז. ס'איז מיר געלונגען ארויסצובאקומען זיך אויפן הויף נר. 16, וועלכער איז געווען "סטראַ־טעגיש בעסער". ווי א ווילדער בין איך אריבער מיט איין שפרונג דעם הויכן פלויט, און האָב זיך באהאלטן אויף די טרעפ פון א רואינירטן קעלער אין נאָענטסטן גאָרטן. צוגעטוליעט צו דער וואנט און ציטערנדיק ווי א בלאט איז דאָ געשטאנען אונזער שוסטער בענדיט ראָר. דעם אריינגאנג האָבן מיר פארשטעלט מיט א צווייג, און אזוי ארום פארמאסקירט אונזער באהעלטעניש.

מ'האָט אונז ווארשיינלעך באמערקט, ווייל עטלעכע טריט אונטער אונז האָט זיך דערהערט דאָס גערויש פון בלעטער און דער קנאק פון צווייגן. ס'איז נישט געווען קיין צייט צו טראכטן. מיר זיינען ארויס פון באהעלטעניש און שנעל געלאָפן צו נאָענטסטן פלויט.

דאכט זיך, אז מ'האָט הינטער אונז אויסגעשאָסן. מיר זיינען אָבער געווען אין דריטן גאָרטן (ביי דאָבראָוואָלסקי) און נאָר איין טירל האָט אונז אָפגעטיילט פון דער גאס. דאָ האָבן מיר זיך צעשיידט.

מיט רואיקע טריט, כדי נישט צו ציען קיינעמס אויפמערקזאמקייט, בין איך צוגעקומען צום ראָג און אריין אין דער שאפענא־גאס. פון לאנגע יאָרן איז מיר באקאנט דער דורכגאנג. פון קעטשקערס הויז בין איך אריבער אין גאָרטן פון הויף טשאסנא 15. איך האָב דאָ געקענט יעדעס ווינקל, יעדן בוים, יעדעס ברעט אין פלויט, ווייל אין דעם הויז בין איך געבוירן געוואָרן און געלעבט 17 יאָר.

די גוט באקאנטע מיר שכנטע פרוי לעוואנדאָווסקא האָט מיך באהאלטן אין א קעלער וואו איך בין געזעסן עטלעכע שעה. אין אָוונט בין איך צוריקגעגאנגען אין לאגער.

צומאָרגנס איז דאָס לעבן געגאנגען נאָרמאל. מ'האָט גאָרנישט דערקענט, אז נעכטן איז עפעס פאָרגעקומען. ס'זיינען נאָר איינגעשטילט געוואָרן עטלעכע צענדליק מאשינען און ס'זיינען ליידיק געוואָרן איבער א צענדליק ווינקלען. עטלעכע הערצער האָבן שמערצלעך אָבער רואיק געוויינט נאָך די נייע פארלוסטן, די ארבעט האָט זיך אָבער נישט אָפגעשטעלט.

העכער האָבן געקלאפט אונזערע מאשינען. מיר האָבן אויף אזא אופן געוואָלט אויסגלייכן דעם פארלוסט פון 40 מענטשן.

מיר זיינען געבליבן אין צאָל פון 120.

ס'איז געווען א הייסער יולי־טאָג אין יאָר 1942. די זון האָט געברענט אָן רחמנות. די בלוט־דורשטיקע פליגן האָבן אונז געשטאָכן שטארקער ווי אלע מאָל. צי האָבן זיי פאַרגעפילט, אז זיי וועלן אינגיכן פארלירן זייערע קרבנות און געיאָגט זיך דערפאר, כדי אויסצוטרינקען די רעשט פון אונזער שוויס, די רעשט פון אונזער בלוט?

לויט די ידיעות פון עטלעכע איבערגעקויפטע דייטשע באאמטע האָט מען אונז געזאָלט איבער־שיקן קיין קאָזשמינעק און פון דאָרט אין לאָדזשער געטאָ. ס'איז "קלענער" געוואָרן אונזער פרעזעס, ס'זיינען שטילער געוואָרן די איבעריקע מיטגלידער פון עלטעסטנראט. ווייל אין לאָדזש האָט דאָך געקיניגט דער אלמעכטיקער רומקאָווסקי, וועלכער האָט זיי געקענט צוזאמען מיט די איבעריקע אידן אויסגלייכן מיט דער בלאָטע.

מיר האָבן ווייטער געארבעט. די ארבעט האָט זיך אָבער נישט געקלעפט. שענוואלד לויפט ווי משוגע און שרייט אויף די אויסגעשראָקענע מייסטערס. אזוי פיל אויסבעסערונגען אין דער ארבעט איז נאָך קיינמאָל נישט געווען. מ'האָט דאָס געמוזט אויסבעסערן נאָך דער ארבעטסצייט

און אין די זונטיק־טעג. ער האָט זיך געקאָכט פאר כעס. ער האָט אָבער אינטערווענירט וואו ער האָט נאָר געקענט, אז מיר זאָלן בלייבן אין קאליש.

דעם 4־טן יולי איז געווען הייס פון אינדערפרי. איך האָב געגומען א מונדיר, וועלכער האָט געמוזט אויפגעטרענט ווערן ביז מיטאָג און כ׳בין ארויס אויפן דאך פון א נידעריק קרעמל, כדי זיך נישט צו שטיקן אין דער געדיכטן שטויב, וועלכער האָט זיך ארויסבאקומען פון די אויפ־געטרענטע מונדירן. דאָס איז געווען דער שטויב פון די שלאַכטפעלדער פון אייראָפּע און צפון־אפריקע. דער שטויב איז געווען א לעבעדיקער עדות פון אזויפיל מערדערייען, שחיטות און קרבנות פון דער ציוויל־באפעלקערונג.

אן אויסערגעוויינלעכער טומל אויפן הויף האָט צוגעצויגן מיין אויפמערקזאמקייט. איך האָב נישט געפרעגט וואָס ס׳איז געשען. פאר מיר איז אלץ קלאָר געווען.

איך האָב א קוק געטאָן אין דער ריכטונג פון פעלד. דאָ האָט מען נאָך נישט געזען קיין זשאנדארמען. איין שפרונג און איך האָב געקענט זיין פריי. אין דעם מאָמענט האָב איך זיך אָבער דערמאָנט, אז אויבן אין ווארשטאט געפינט זיך מיין שוועסטער, וועלכע איז געבליבן די איינציקע און לעצטע פון מיין משפחה. מער האָב איך שוין קיינעם נישט געהאט. איך בין גלייך פארשוואונדן געוואָרן אין הויף. איך ווייס אפילו נישט, וואָס דאָרט איז פאָרגעקומען, ווייל פון גרויס איילעניש האָב איך קיינעם פאר זיך נישט געזען. אין עטלעכע סעקונדן ארום בין איך געווען אין אונזער צימער. די שוועסטער האָב איך דאָ נישט געטראָפן.

א שכנה האָט מיר געזאָגט, אז אין לעצטן, כמעט, מאָמענט איז מיין שוועסטער אנטלאָפן צוזאמען מיט איר מאן און מיט איר צווייייאָריקן זון, וועלכער איז געווען דאָס איינציקע קינד אין לאַגער. ביז איצט האָבן מיר עס אויסבאהאלטן. די שכנה זאָגט מיר נאָך, אז מיין שוועסטער געפינט זיך קעגנאיבער אין ארישן הויז פ.א.וו. 18. איך האָב דערזען, ווי אין איינעם פון די פענצטער האָבן זיך באוועגט די גארדינען. איך האָב גלייך דערקענט מיין שוועסטערס פארוויינט פנים. זי האָט מיר געגעבן נערוועזע צייכנס. אין עטלעכע מינוט ארום בין איך געווען אונטן. אין טויער האָט מיך פארהאלטן א חבר. ער האָט געפרעגט וואו איך גיי און געהייסן מיר אראָפּטראָגן די זאכן כדי איך זאָל גרייט זיין צום אָפּפאָרן. אין א האלבע שעה ארום פאָרן אלע אין די לאָדזשער ווארשטאטן. ער האָט מיר צוגעגעבן מוט און געטרייסט, אז אלץ וועט זיין אין בעסטן אָרדענונג. וואָס ער האָט נאָך גערעדט האָב איך נישט געהערט. איך האָב זיך פון אים אוועקגעריסן מיט כוח. איך האָב נישט געהאט קיין שום באגאזשן און א דאנק דעם האָט מיך דער זשאנדארם נישט פארהאלטן. ער האָט געמיינט, אז איך בין פון הויז נר. 16.

דאָ זיינען שוין אלע געשטאנען אויסגעשטעלט מיט די באגאזשן און געווארט אויף א באפעל צום אָפּמארש. "שקלאַפן פון אייערע שמאטעס, פארוואָס אנטלויפט איר נישט"? — האָב איך זיך געטראכט.

איך בין אריין אין פאָדערהויז און אין עטלעכע סעקונדן ארום בין איך געווען אויפן בוידעם. מיט איין שטופּ האָב איך אוועקגערוקט א שווערע שאנק און איך בין אריין אין א גוט פאר־מאסקירטער עפענונג אין דער וואנט. די עפענונג האָט געפירט אויפן בוידעם פון הויז נר. 18. דאָס הויז נר. 18 איז ביז נישט לאנג געווען באוואוינט דורך מיר און דער דורכגאנג איז אונז אלעמען געווען גוט באקאנט. ער איז געוואָרן אויסגעהאקט דורך אונזערע ייִנגלעך אין נאָוועמבער פון פארגאנגענעם יאָר. איך האָב זיך קוים אדורכגעקריגן דורך דעם שמאָלן דורכגאנג, וועלכער האָט געפירט אין אן ארישן הויז. כדי אריינגיין אין דער וואוינונג וואו ס׳האָט אויסבאהאלטן מיין שוועסטער, האָב איך געמוזט דורכגיין דורך א גרויסן הויף. צו מיין גליק איז דער הויף געווען ליידיק. אין פאָדערהויז האָט מיך פארשטעלט דעם וועג איינער א פאָלקסדייטש שולץ, א שוסטער, וועלכן איך האָב גוט געקענט.

עס האָבן נישט געהאָלפן קיין שום בקשות פון מיין זייט. אין א מאָמענט ארום איז שוין דאָ געווען א זשאנדארם. שווער און הארב זיינען די קאָלבעס פון די דייטשע ביקסן. איצט האָב איך זיך אָפּגעגעבן דערפון א חשבון. איך האָב אויך דערהערט אן אָפּקלאנג פון רעפעטירטן געווער. דאכט זיך, אז ער האָט אויסגעשאָסן. אין א מינוט ארום בין איך שוין געווען אונטערן 16־טל אין לאַגער.

ביז היינט ווייס איך נישט פון וואו נעמט זיך אזויפיל כוח אין א שוואכן מענטשן. צי איז דאָס דער שטאַרקער ווילן, צי דער זעלבסטדערהאַלטונגס־אינסטינקט און ווילן צום לעבן. איצט האָב איך זיך אָפּגעגעבן א חשבון פון מיין סיטואַציע. זי איז געווען אויסזיכטסלאָז. איך האָב געוואוסט, אז צו דער שווערסטער וויל איך נישט אריבער. איין איבעריקער טריט האָט געדראָט מיט ברענגען א זשאַנדאַרם. צווייטנס, האָב איך נישט געוואוסט צי ס׳וועט דאָרט זיין אָרט אויך פאַר מיר. איך האָב דאָך אזא כאַראַקטעריסטישן אידישן אויסזען. איך האָב געמוזט דאָ פאַרבלייבן און איבערוואַרטן. וועגן דער שוועסטער האָב איך דערווייל געקענט זיין רואיק. זי איז געווען אין א זיכער אָרט.

איך האָב געמוזט ענדערן די טאַקטיק. מיט גרויס מי האָב איך צוזאַמענגענומען די רעשט פון מיינע געזונטע געדאַנקען. פון דעם מאָמענטאַלן לעטאַרג האָבן מיך אַרויסגעריסן די קולות פון די זשאַנדאַרמען "אַללע איינטרעטען". איך האָב נישט געהאַט קיין צייט צו קלערן. איך בין אַריינגעפאַלן אין פאָדערהויז וואו ס׳איז געשטאַנען א גרופּע חברים. — "וואָס שטייט איר — האָב איך אויסגעשריגן — מיר האָבן נישט קיין איין מאָמענט צו פאַרלירן". א טייל חברים זיינען גלייך אַריבער צו מיר. די איבעריקע זיינען געבליבן און אונז אָנגעקוקט שווייגנדיק מיט אַן אומנאָרמאַלן בליק.

אין א מאָמענט אַרום זיינען מיר געווען אויפן בוידעם. נאָך א קורצע באַראַטונג האָבן מיר באַשלאָסן אַרויסצוקריכן דורכן קוימען אויפן דאַך, אַדורכגיין איבער די דעכער און זיך באַהאַלטן אויפן בוידעם פון אַרישן הויז נר. 18. וואָס וועט זיין שפּעטער, וועלן מיר זען!

מיר זיינען געווען פינף פּערזאָן: העניעק בלאַשקאָווסקי מיט זיין פרוי, אסתר שוואַרצבאַרט, יולעק וואָלקאָוויטש מיט זיין פרוי, מאַרישא זיידל און איך. מיר האָבן אַרויפגעזעצט די פרויען אויפן דאַך, פאַרווישט אַלע שפּורן און געגאַנגען הינטער זיי. כדי מ׳זאָל אונז נישט באַמערקן האָבן מיר זיך געשאַרט אויפן הייסן דאַך. סוף כל סוף איז אונז געלונגען צוקומען צום לעצטן דאַך־איינגאַנג. מיט איין שטויס האָבן מיר אַראָפּגענומען דעם צודעק. שטיל און רואיק זיינען מיר אַרויף אויפן בוידעם. דאָ האָבן מיר זיך באַהאַלטן אין טונקלסטן ווינקל, ביי דער נידעריק־סטער וואַנט ביים דאַך. מיר האָבן זיך געמוזט פאַרהאַלטן זייער רואיק, אז מ׳זאָל אונז נישט דערהערן אין עפּעס א וואוינונג אויפן דריטן שטאָק. די בעלקעס זיינען געווען פאַרטרוקנט און האָבן געקענט קנאַקן ביים קלענסטן ריר. מיר זיינען געלעגן רואיק, צוגעטוליעט צו זיך, איינ־געהערט אין קלאַפּן פון אונזערע אייגענע הערצער. די שטילקייט איז געווען געשטערט נאָר ז׳ורכן זשומען פון די פליגן און דורך די פאַרהילכטע געשרייען פון די זשאַנדאַרמען. שרעקלעך לאַנג האָבן זיך געצויגן די מינוטן. דער זייגער אויפן טורעם פון ראַטהויז האָט אויסגעשלאָגן 11 א זייגער. מיר האָבן דערהערט א גערויש פון מאָטאָרן... צי זיינען זיי ווידער דאָ? איך האָב מורא געהאַט וועגן דעם צו קלערן. אין די שלייפן האָט מיר געהאַקט ווי מיט האַמערס. דאָס האַרץ האָט זיך אין מיר געוואָרפן פאַר שרעק. איך האָב שוין נישט געקענט אויסהאַלטן און כ׳האָב זיך אויפמערקזאַם צוגעשאַרט צום נידעריקן פענצטערל. די איבערגעשראָקענע שוואַלבן זיינען שנעל אַרויס פון די נעסטן. איך האָב פאַרשאָטן די שויב מיט זאַמד. איצט האָב איך געקענט רואיק צוגיין צום פענצטער.

דאָס זיינען נישט געווען די "שוואַרצע אויטאָס". דאָס זיינען געווען געוויינלעכע לאַסט־אויטאָס. מ׳האָט פּונקט געלאָדן די לעצטע גרופּע מענטשן. איך האָב דאָ דערקענט מיינע באַקאַנטע. זיי זיינען געווען רואיק, ווייל זיי זיינען זיכער געווען, אז זיי פאָרן קיין לאָדזש. ווען די אויטאָס זיינען אַוועק האָט אין מיר דאָס האַרץ א קלאַפּ געטאָן לעבעדיקער אָבער גלייכצייטיק מיט טרויער און מיט ווייטיק. איך האָב געוואוסט, אז איך וועל שוין קיינמאָל נישט זען די מענטשן. איך בין צוריקגעגאַנגען אויף מיין אָרט. די פרויען האָבן שטיל געוויינט. מיר האָבן נישט געהאַט וואו זיך צו באַהאַלטן. דאָ האָבן מיר נישט געטאָרט פאַרבלייבן. מיר האָבן זיך נישט געקענט קיין עצה געבן מיט די געפאַרן, וועלכע האָבן אונז אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן. צי וועט אונז ווער דערלאַנגען א ברידערלעכע האַנט? צי וועט עמעץ וועלן איינשטעלן זיך פאַר אונז אין נאָמען פון וועלכע אידעאַלן?

מיר זיינען געווען אָן א גראָשן, אין איין העמד און אין צעריסענע שיך. מיר האָבן שוין

באדויערט, וואָס מיר זיינען נישט ווי אַלע געפאָרן קיין לאָדזש. די פרויען האָבן געוואָלט צוריקגיין צו זייערע נאָענטע. ספּעציעלע שרעק רופט ביי אונז ארויס דער צושטאנד פון אסתר. זי איז אויף דער צייט און דארף אין די נאָענסטע טעג געלעגן ווערן. זי האלט זיך אָבער זייער העלדיש און מאָדנע רואיק.

די היץ ווערט אוממעגלעך. דער צעגליטער דאך בריט. ס׳איז שווער צו אָטעמען מיט דער הייסער לופט. מיר פילן נישט קיין הונגער, כאָטש מיר האבן פון נעכטן גאָרנישט געגעסן. עס ווילט זיך אונז זייער טרינקען. מיר ווייסן נישט ווי לאנג ס׳קען אונז אויסקומען צו ליגן אויפן בוידעם.

פלוצלונג זיינען אונז די הערצער אָפּגעשטאָרבן. ס׳האָט א גרילץ געטאָן דער שליסל אין פארזשאווערטן שלאָס. ס׳האָט א סקריפּע געטאָן די הילצערנע טיר אויפן בוידעם. ס׳איז אריין א יונגע פרוי מיט א קויבער אויף וועש אין האנט.

אריינגעקוועטשט אין א טונקעלן ווינקל אָבסערווירן מיר מיט שרעק יעדן זשעסט. אפשר האָט זי אונז דערהערט און זי איז געקומען קאָנטראָלירן וואָס דאָ איז פאָרגעקומען. פארשיידענע געדאנקען פלאָנטערן זיך אין אונזערע מוחות. — וואָס וועט איצטער זיין? אויב זי וועט אונז דערזען, וועט דאָך זיין א סוף צו אונז. איך האָב געוואָרפן א בליק אויף מיינע חברים. איך האָב פארשטאנען וואָס זיי קלערן. איך בין געזעסן אמנאָענסטן. אויב זי וועט אונז באמערקן, וועט מען איר מוזן פארשטופּן דאָס מויל, בינדן זי און אנטלויפן.

די פאָלקסדייטשקע האָט רואיק איינגעפּאקט איר קויש, אראָפּגענומען די שנורן און איז אוועק.
ווען ס׳האָט ווידער א סקריפּע געטאָן די טיר און ס׳איז איבערגעדרייט געוואָרן דער שליסל אין אלטן שלאָס האָבן מיר פרייער אָפּגעאָטעמט.
די שעהן האָבן זיך לאנגזאם געצויגן אזוי ווי אויך זיי וואָלטן געווען קעגן אונז.

ס׳איז צוגעפאלן די נאכט און ס׳איז געוואָרן קילער. די קילקייט האָט אונז געראטעוועט, ווייל אונזערע כוחות האָבן זיך שוין אויסגעשעפּט. איך האָב באשלאָסן אריבערצוגיין מיט יולעקן אין נאָענטסטן לידיקן הויז נאָך וואסער, עסנווארג און נאָך עפּעס א מארינארקע. איך בין געווען נאָר אין העמד און די קילקייט פון דער נאכט האָט זיך שוין געלאָזט פילן. מיר האָבן אָבער געמוזט רעזיגנירן דערפון, ווייל ס׳האָט געדראָט מיט אויפוועקן פון גאנצן הויז. איבעריקנס האָט אונז געקענט באמערקן די וואך פון די „פרייוויליקע פייערלעשער״. זיי זיינען געגאנגען איבער די ליידיקע וואוינונגען און גערויבט וואָס ס׳האָט זיך נאָר געלאָזט.

מיר האָבן אָפּגעהאלטן א לאנגע בעראטונג. מיר האָבן באשלאָסן, אז 6 פרי, ווען די ארבעטער גייען אהיים פון דער נאכטשיכט וועלן מיר פארלאָזן אונזער באהעלטעניש. מיר האָבן אויך באשלאָסן צוליב זיכערקייטס־טעמים נישט צו פארבלייבן צוזאמען. יעדער איינער דארף גיין אין א באזונדערן וועג. אפשר וועט וועמען געלונגען. דער קלויסטער־זייגער האָט אויסגעשלאָגן 6 מאָל. נאָך אים האָט לאנגזאם אָבער שטארק זיך אָפּגערופן דער ראטוש־זייגער. מיר האָבן זיך אָנגעקוקט צום לעצטן מאָל. דער לעצטער האנט־דרוק. מיט געמיינזאמע כוחות האָבן מיר ארויסגעבראָכן די טיר. די אלטע ברעטער האָבן אָפּגעטרעטן. אין א מאָמענט ארום בין איך שוין געווען פארן טויער. מיט לאנגזאמע טריט בין איך געגאנגען עטלעכע צענדליק מעטער. ווען ס׳איז נעבן מיר פארבייגעגאנגען א גרופּע ארבעטער, האָב איך זיך געלאָזט אין דער ריכטונג פון פעלד, צו דער פרייהייט.

ארויסגעוויזן האָט זיך, אז דאָס מאָל האָבן די דייטשן אמת געזאָגט. זיי האָבן אונז צום ערשטן מאָל נישט אָפּגענארט. אלע אידן האָט מען איינגעאָרדנט הינטער דער שטאָט נעבן דער סטאציע אין דער מיל פון רייך און כמיעלניצקי.

אין משך פון דעם טאָג און פון דעם מאָרגנדיקן האָט מען געבראכט אלע אידן פון קאָזשמינעק, אריינגעפּאקט זיי אין צוג און איבערגעפירט אין לאָדזשער געטאָ.

דאָס איז געווען דער לעצטער טראנספּאָרט פון די קאָלישער אידן (6־טן יולי 1942). ענדלעך האָבן זיך די ענדעקעס און אידנפרעסער דערוואַרט אויף א ״קאליש אָן אידן״. זיי האָבן פרייער אָפּגעאָטעמט און דאנקבאר געווען היטלערן פאר אָט דער טאַט. ס׳האָט זיך זיי געלוינט ליידן

די עטלעכע יאָרן און פּטור ווערן פון דעם אידישן באַלאַסט (מ׳דאַרף נאָך בעטן גאָט, אַז די מלחמה זאָל דויערן נאָך עטלעכע יאָר, מ׳זאָל קענען אָפּרייניקן גאַנץ פּוילן פון דער מגפה).

גלייך פאַרן אַוועקגיין פון דער באַן האָבן זיך אויף דער סטאַציע געמאָלדן צוויי מיידלעך פון יתומים־הויז, די שוועסטער קליין, וועלכע זיינען אַנטלאָפן פון די פּויזנער לאַגערן און אין דעם טראַגישן מאָמענט געקומען קיין קאַליש. זיי האָבן נישט געהאַט קיין אַנדערן אויסוועג, נאָר געמוזט זיך מעלדן פרייוויליק צום טראַנספּאָרט. דאָס זעלבע האָבן געטאָן צוויי מאַן פון מיין פינפטל העניעק בלאַשקאָווסקי מיט דער פרוי. ער האָט נישט געהאַט קיין אַנדערן אויסוועג. אסתר האָט געקענט געבוירן אין יעדן מאָמענט. זי האָט שוין נישט געקענט גיין. ווער וועט איר געבן א באַהעלטעניש? ווער וועט איר אָפּנעמען דאָס קינד? זי וואָלט דאָך אומגעקומען.

די צווייטע פּאָר יולעק וואַלקאָוויטש מיט זיין פרוי מארישיא זיידעל זיינען געגאַנגען צופוס קיין וואַרטע. פון דאָרט זיינען זיי נאָך עטלעכע טעג אָפּרו געגאַנגען אין זדונסקע־וואָליער געטאָ. דאָרט איז זיי נישט געווען באַשערט לאַנג צו זיין. אינגיכן איז דאָס געטאָ אין זדונסקע־וואָליע, וועלכעס איז אַזוי זיכער געווען ביז איצט, געוואָרן אינגאַנצן איבערגעשיקט קיין לאָדזש. אינגאַנצן — מיין איך די רעשטן, וועלכע זיינען געבליבן נאָך דער גרויסער שחיטה. די שחיטה איז פאָרגעקומען דירעקט פאַר דער עוואַקואַציע. דאָ האָט מען אָן צערעמאָניעס אויסגעשאָסן דעם גרעסטן טייל פון דער באַפעלקערונג מיטן פייער פון מאַשין־געווער.

בעת דער אויסזידלונג פון קאַליש האָט אויך איזידאָר ווישניעווסקי גענאָסן פון דעם אַלגעמיינעם כאַאָס און איז אַנטלאָפן. אים האָט אָבער דאָס גליק נישט צוגעשפּילט. אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען אים איבערגעגעבן אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ. ס׳האָט אים געדראָאַט טויט־שטראָף און נאָר א דאַנק זיינע באַקאַנטשאַפטן מיט די זשאַנדאַרמען איז די שטראָף נישט געוואָרן אויסגעפירט. מ׳האָט אים אונטער אַן עסקאָרטע אַוועקגעשיקט קיין לאָדזש.

איך בין געווען דער לעצטער פון אונזער פינפטל. איך מיין, אַז איך בין בכלל געווען דער לעצטער איד אין קאַליש. איך האָב זיך אויסבאַהאַלטן נאָך צוויי וואָכן ביי באַקאַנטע פּאָליאַקן, ביי יאַוואָראָוויטש און שפּעטער ביים פּאָליאַק פּאַוועלסקי וועלכער האָט איינגעשטעלט זיין לעבן און אַרויסגעשטרעקט צו מיר זיין ברידערלעכע האַנט. ״אמתע פריינד דערקענט מען אין נויט״.

צוויי טעג נאָך דער אויסזידלונג האָב איך נישט געוואוסט, אַז אַלע געפינען זיך נאָך אין קאַליש. איך בין געגאַנגען צופוס קיין קאָזשמינעק אויסצושפּירן די לאַגע. נישט דערקענט פון קיינעם בין איך גליקלעך צוגעקומען נאָך עטלעכע שעה מאַרשירן צום ציל פון מיין וואַנדערונג. איך האָב זיך דערוואוסט, אַז דער געטאָ איז שוין אַרויסגעפירט.

איך האָב אָפּגעטראָטן ביי מיינער א באַקאַנטער מיינענדיק, אַז דאָ באַהאַלט זיך מיין שוועסטער. מ׳האָט מיר דאָ דערלאַנגט עסן און בעתן עסן איז אַריין אין שטוב דער פּאָסטנטרעגער א פּאָלקסדייטש. ער איז געווען דורך עמעצן געשיקט, וואַרשיינלעך האָט מען מיך דערקענט. איך האָב געוואָלט אַנטלויפן, נאָר ס׳האָט מיר אויסגעפעלט כוחות. מיט א שווער האַרץ בין איך אַריבער די שוועל פון פּאָליציי־רעוויר. איך האָב זיך נאַריש געמאַכט און דערקלערט דעם וואַכמאַן, אַז איך בין געקומען פון קאַליש זוכן מיין פאַמיליע. נעכטן האָט מען אויסגעזידלט אונזער געטאָ און בין געקומען פון קאַליש ווייל איך וויל דאָ זיין מיט די נאָענטסטע.

א דיקער דייטש האָט געשאָקלט מיטן קאָפּ. ער איז געווען אין א פאַרלעגנהייט און נישט געוואוסט וואָס צו מאַכן מיט מיר. ער האָט מיך געקענט שיסן אָבער ס׳האָט אים וואַרשיינלעך נישט געלוינט זיך צו פאַרשמוצן די הענט. וואָס באַדייט פאַר אים דער טויט פון איין איד? פאַראיאָרן איז געווען עפּעס אַנדערש. סאיז געווען א טראַנספּאָרט פון עטלעכע הונדערט קינדער. וועמענס קעפּלעך ער האָט צוהאַקט אין די האַרטע ווענט פון גאַז־אויטאָס. דעמאָלט האָט ער געהאַט אויף וואָס צו קוקן, אויף דער טראַגעדיע פון די מאַמעס און אויף דער טויט־שרעק פון זקנים. ער קוקט מיך נאָך אָן מיט א פאַרחלומטן בליק און ער ווערט ניכטער. וואָס וויל פון אים דער בלאָסער איד, פאַרוואָס רייצט ער אים? ער איז דאָך אינגאַנצן אומנויטיק? ער האָט א מאַך געטאָן מיט דער האַנט און געהייסן מיך גיין אין געטאָ פון וואַרטע.

איך האָב בעסער געוואָלט צוריקגיין קיין קאַליש. איך האָב געהאָפט, אַז כ׳וועל דאָרט געפינען מיין שוועסטער. נאָכן צוריקקומען האָב איך זיך דערוואוסט, אַז מיין שוועסטער איז געוואָרן

איבערגעגעבן דער פּאָליציי אויף דעם אָרט וואו זי האָט זיך באהאלטן. ווארשיינלעך איז זי געפאָרן מיט אלע קיין לאָדזש.

איצט ערשט האָב איך זיך דערפילט איינזאם. ביז איצט האָב איך געהאט די די האָפענונג, אז איך וועל זיך טרעפן מיט מיין שוועסטער, אז מיר וועלן אלע ארויספאָרן אין גענעראל־גווורנאמענט און פון דאָרט וועלן מיר אריבער דעם פראָנט. דאָס איז געווען דער ציל פון אנטלויפן. פון מיינע פּלענער איז אָבער גאָרנישט געוואָרן. איך בין געבליבן אליין מיט מיין אומגליק אָן קיין שום אויסזיכטן אויף א בעסערע צוקונפט. איך האָב נישט געקענט האָבן קיין בעסערע אויסזיכטן. מיין לעבן וואָלט נישט געווען ווערט קיין גראָשן ווען עמעץ דערקענט מיך. איך האָב נישט געוואוסט וואָס צו טאָן. אָפּגעבן זיך אין די הענט פון געסטאפּאָ וואָלט באדייט טויט. זיי וואָלטן מיך איינעם נישט איבערגעשיקט מיט קיין ספּעציעלן טראנספּאָרט קיין לאָדזש. איך וואָלט באקומען א קויל אין קאָפּ און ס׳וואָלט געווען נאָך אלעמען. צווייטנס האָב איך נישט געגלויבט, אז מ׳האָט אלע איבערגעשיקט קיין לאָדזש. מיין באקאנטער פּאוועלסקי האָט געראטן מיר, אז איך זאָל פאָרן אין גענעראל־גווערנעמענט און פון דאָרט זאָל איך זיך באמיען אדורכ־צורייסן זיך דורך דער פראָנט־ליניע, אָדער איך זאָל פארבלייבן אין איינעם פון די געטאָס ביז דער פראָנט וועט זיך דערנענטערן. דאָס איז פאר מיר געווען נישט רעאל, ווייל איך האָב נישט געהאט קיין געלט. מיין פארמעגן איז באשטאנען פון 30 ר.מ., א צעריסן העמד, הויזן און צעריסענע שיך. א היטל און א מארינארקע האָב איך באקומען פון באקאנטע.

מיין פּראָיעקט האָט זיך מיר ארויסגעוויזן בעסער. איך האָב געוואָלט פאָרן קיין דייטשלאנד אלס א פּאָליאק. איך האָב נישט געהאט קיין שום פּאפּירן. צו הילף איז מיר געקומען פּאוועלסקי. ער האָט מיך דערוויל באהאלטן ביי זיינע באקאנטע אין פּיוואָניץ. דאָרט האָב איך געזאָלט וואַרטן עטלעכע טעג אויף דאָקומענטן און אויף א טראנספּאָרט פּאָליאקן דעפּאָרטירטע נאָך דייטשלאנד.

צוויי מעת־לעת בין איך געלעגן אין א שייער. צום סוף, איינגאנצן פסיכיש אויסגעשעפּט, האָב איך זיך אומגעקערט קיין קאליש בכדי זיך עפּעס צו דערוויסן. צו מיין אומגליק האָט מען אויפגעהאלטן פונקט די אויסזידלונג. אלע טאָג האָב איך געוואנדערט פון קאליש קיין פּיוואָניע און צוריק. לאנגע שעהן פון נערוועזן אויסווארטן, ווילדע פּלענער און געדאנקען, די שרעק אז מ׳זאָל מיך נישט דערקענען און די בלאסע אויסזיכטן אויף דער צוקונפט האָבן מיך פולשטענדיק אויסגעשעפּט און פאראליזירט מיינע געדאנקען. די פּאוועלסקיס האָבן מיר צוגעגעבן מוט און באמיט זיך פאר יעדן פּרייז צו באקומען פאר מיר דאָקומענטן. איך ווייס נישט צי איך וואָלט אויסגעהאלטן פסיכיש אָן זייער ווארעמער באציאונג.

ס׳איז אריבער א וואָך פון מיין וואנדערונג. איך האָב נישט געקענט זיצן כסדר איך פּיוואָניץ ווייל די ארבעטער וואָלטן מיך סוף־כל־סוף דערקענט. ספּעציעל געפערלעך זיינען פאר מיר געווען די קינדער. איך בין אפילו געזעסן אין שייער און איך בין געווען טיף איינגעגראָבן אין היי, אָבער די קינדער זיינען כסדר געקומען נאָך שפּייז פאר די בהמות און זיי האָבן געקענט מיך באמערקן. דערפאר בין איך טאקע באלד אינדערפרי געגאנגען קיין קאליש. אויפן וועג איז מיר אָפּגעשטאָרבן דאָס הארץ ווי נאָר א דורכגייער האָט אויף מיר א קוק געטאָן. איך האָב זיך דאן געמאכט הוסטן און אזוי ארום פארשטעלט דאָס פּנים. אָפט האָב איך זיך אראָפּגעבויגן און צורעכט געמאכט די סקארפּעטן. מייסטנס האָב איך זיך באמיט צו גיין אין דער ארבעטס־צייט. איך האָב געהאט מיט זיך א פלעשל קאווע מיט א פרישטיק און געמאכט דעם אָנשטעל, אז איך גיי אויף מיין שיכט אין "ווערק".

איינמאָל האָב איך געהאט אזא פאל. איך בין געגאנגען אויף מיין שטענדיקן וועג. פון ערגעץ איז ארויס א זשאנדארם אזוי פּלוצלינג, אז איך האָב נישט באוויזן זיך צו מאסקירן. מיט דער גאנצער קראַפט פון מיין ווילן האָב איך זיך באמיט צו באהערשן מיין אויפרעגונג. איך בין אים רואיק פארבייגעגאנגען און אפילו זיך נישט אומגעקוקט אויף אים. איך בין געגאנגען פאר זיך אין דער פריערדיקער ריכטונג. ביי די "ראָגאטקעס" בין איך געבליבן שטיין. איך האָב פלעגמאטיש א קוק געטאָן אויפן זייגער און איך בין אריין אין דער נאָענסטער גאס. מיין באקאנטע, וועלכע האָט דורכן פענצטער זיך צוגעקוקט צו דער סצענע האָט מיר שפּעטער דער־

ציילט, אז דער דייטש האָט אַ לאַנגע מינוט מיר נאָכגעקוקט, אַזוי ווי ער וואָלט זיך נישט געקענט דעצידירן וואָס צו טאָן. איך בין געווען אָנגעטאָן אין אַ שמוציקן אַרבעטס־אַנצוג מיט מיין פלעשל און מיט אַ פעקל עסן אונטערן אָרעם. די אַרבעטער זיינען פונקט געגאַנגען אויף דער טאָג־שיכט. דער דייטש איז אויף אַ מאָמענט צעטומלט געוואָרן. מיין רואיקייט האָט מיך אָפּגעראַטעוועט. ער האָט אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט און איז אוועק. אויך דייטשן האָבן דאָך טייל מאָל שוואַרצע האָר.

ביינאַכט איז זיכערער געווען אין דאָרף ווייל אין שטאָט האָט מען "געכאַפּט". איינמאָל האָט מיר אַן איבערגעשראָקענע פויערטע דערקלערט, אַז אין דער נאַכט וועל איך נישט קענען ביי איר שלאָפן. ס'קענען קומען זשאַנדאַרמען אין צוזאַמענהאַנג מיטן אַרעסט פון איר מאַן. איך האָב נישט געוואוסט וואָס צו טאָן. איך בין אַרויס אין פעלד. איך האָב זיך דערמאָנט אַז 5 קמ. פון דאָרט אין דאָרף לים, האָב איך אַ באַקאַנטן פויער. איך בין געוואָרן זייער אַנטוישט ווען מ'האָט מיר אויך דאָ נישט געוואָלט געבן קיין הילף. איך בין געבליבן אין פעלד...

ס'איז פאַרביי די צווייטע וואָך פון מיין אויסזיכטלאָזער וואַנדערונג. די בעל־הביתטע ביי וועלכע איך בין געווען האָט נישט געטאָרט וויסן, אַז איך בין אַ ייד. זי וואָלט מיך נישט געהאַלטן קיין ווייַלע לענגער. איך האָב איר געמוזט דערציילן וועגן זיך אויסגעטראַכטע מעשיות פון פאַראויס באַשטעטיקטע דורך פּאַוועלסקי. זי האָט מיך געקענט אַלס אַ זון פון אַ געוויסן אויפ־שטענדער, וועלכער איז אומגעקומען מיט איר מאַן אין אוישוויץ.

מיינע כוחות האָבן זיך שוין אויסגעשעפּט. איך האָב פאַרלוירן די האָפענונג, אַז איך וועל ווען אַרויס פון דעם גערענגל. איך בין נאָענט געווען פון אַ צוזאַמענברוך. איך האָב אָבער געוואָלט לעבן און דער ווילן איז געווען אַזוי שטאַרק דעמאָלט ווי נאָך קיינמאָל ביז איצט. דער קאַמף פאַרן לעבן איז געוואָרן אַלץ שטאַרקער און שטאַרקער. איך האָב זיך איצט נישט געוואָלט אונטער־געבן. איך האָב באַשלאָסן אויסצוהאַלטן ביזן סוף און זיך קיינמאָל נישט אונטערגעבן. די וועלט געהערט נאָר צו די דרייסטע.

דריי טעג בין איך געזעסן אין באַהעלטענעש, אונטער אַ הויכן באַרג היי. איך האָב נישט געטאָרט אַרויס פון דאָרט, ווייל אומעטום האָט מען „געכאַפּט". דאָס איז געווען מיין לעצטער שאַנס. איצט וועל איך זיך ראַטעווען אָדער קיינמאָל.

לויט די לעצטע ידיעות, וועלכע איך האָב באַקומען, האָב איך זיך דערוואוסט, אַז פרייטיק האָט זיך געענדיקט די כוואַליע פון „כאַפּן". איך האָב זיך טאַקע געריכט אויף מיין פריינד פּאַוועלסקי. צומאָרגנס האָט געזאָלט אוועקגיין אַ טראַנספּאָרט אויף אַרבעט.

מיינע געדאַנקען זיינען געווען ריכטיק. צומאָרגנס ד.ה. דעם 18־טן יולי 1942, 12 בייטאָג האָט מיך אויפגעוועקט דאָס בילן פון אַ הונט. דאָס איז געווען דער צייכן, אַז פּאַוועלסקי איז געקומען. ער האָט מיר געזאָגט, אַז היינט גייט אוועק אַ טראַנספּאָרט פון פּאָליאַקן קיין דייטשלאַנד. מיר האָבן נישט געהאַט קיין איין מינוט צו פאַרלירן. מיר האָבן געמוזט באַלד קומען צוריק. אויפן וועג האָבן מיר אויסגעאַרבעט דעם פּלאַן פון מיין רעטונג. איך האָב נישט געהאַט קיין שום דאָקומענטן. איך האָב געמוזט ריזיקירן אָן זיי. מיר זיינען געקומען קיין קאַליש דורכן פעלד. דורך זייטיקע וועגן זיינען מיר צוגעקומען צו דער באַן־סטאַציע. ס'האָבן זיך דאָ געפונען אַ סך שפּיאָנען. איך בין געבליבן שטיין ביים פּלאַן פון פאָרן און כ'האָב געמאַכט דעם אָנשטעל פון זייער אַ פאַרלייענטן. אין צווישנצייט האָט מיר פּאַוועלסקי געבראַכט אַ פאַראָן־בילעט. צום לעצטן מאָל האָט ער מיר געדריקט די האַנט. איך האָב נישט געוואוסט ווי אַזוי אים צו דאַנקען פאַר אַזויפיל ברידערלעכע הילף. איך האָב געוואָלט עפּעס ריידן מיט אים, אָבער ער האָט מיר נישט דערלויבט, ווייל ס'האָט זיך דערנענטערט אַ שפּיאָן. איך האָב געמוזט זיין אויפמערקזאַם. איך האָב צורעכט געמאַכט דעם שוך און ווען ער איז אוועק בין איך אַרויסגעגאַנגען אויפן פּעראָן. ס'איז שוין געווען דערויף די עכסטע צייט, ווייל ס'האָט זיך דערנענטערט אַ גרופּע אויס־געזידלטע מענער, פרויען און קינדער. אַלע האָבן געהאַט גרויסע באַגאַזשן. איך האָב מאָמענטאַל באַרעכנט מיין סיטואַציע. איך בין צוגעלאָפן צו אַ פרוי און געוואָלט איר העלפן. איך האָב גענומען טאַקע אַ שווערן, גרויסן זאַק אויף דער פּלייצע. צוזאַמען מיט איר בין איך אַריין אין וואַגאָן. אַ דיקער דייטש פון אַרבעטס־אַמט האָט געציילט הייך אויפן קול. — "פינף און דרייסיק,

זעקס און דרייסיק״. אין מיר איז אַלץ אָפּגעשטאָרבן. ״זיבן און דרייסיק״. איך בין אריין אין וואגאָן.

ס׳האָט זיך דערהערט דאָס פייפן פון דער לאָקאָמאָטיוו. די פויערטעס האָבן געוויינט. די פויערים האָבן אראָפּגעלאָזט נידעריק די בלויזע קעפּ. ס׳איז זיי שווער געווען צו פארלאָזן זייער ליב פאָטערלאַנד, דאָס דערפל, די כאַטע און די ערד. איך האָב דאָס געפילט און אפשר צום בעסטן האָב איך וועגן דעם געוואוסט.

איך בין צוגעגאַנגען צום פענצטער. אין דער טיר פון וואַרטצימער איז געשטאַנען פּאַוועלסקי. ער האָט געמאַכט א גליקלעכע מינע. עס איז געלונגען. ער האָט געפּאַכעט מיט דער האַנט אין דער ריכטונג פון מיין פענצטער. ער האָט אליין נישט געגלויבט, אז ער וועט מיך נאָכאַמאָל זען.

די באַן איז געפאָרן. פּאַוועלסקי איז מיר פארשוואונדן פון די אויגן. אין די געדאַנקען אָבער איז ער מיר פארבליבן.

ס׳איז צוגעפאַלן די נאַכט. די רעדער האָבן געקלאַפּט, העכער, שנעלער און פריילעכער. די באַן איז געלאָפן שנעלער און שנעלער ביז זי איז פארשוואונדן אין דער גרויסער ווייט. איך בין געפאָרן קיין דייטשלאַנד צו א נייעם גוראַל, אויף א שווערן קאַמף, צו א שווערן לעבן.

עטלעכע ציפערן

1) טראנספּאָרט פון דעם 18־טן נאָוועמבער 1941 יאָר

אבא מאָריץ מיט דער פרוי, בערקע מיט דער פרוי, ברענער, כאבעלסקא, דאנציקער מיט דער פרוי, פּעגעלאַוו (פון דייטשלאַנד 1938), גראָס בערל מיט דער פרוי, גראָס זעליק, גרונוואלד שאול, גוטשטאַט מיט דער פרוי, לעוויצקא מיטן זון, ליבערמאַנאָווא, קאָפּעל אהרן, קאָוואַלסקי מיט דער פרוי, נייהויז (וועבער) מיט דער פרוי און קינד, נאָמבערג, אָפּאָטשינסקא מיט די קינדער, פּאָלאַקאָווסקי, ראָט מיט דער פרוי, רוסאַק, סעמיאַטיצקי, אראָנאָוויטש. צוזאמען 127 קרבנות.

2) טראנספּאָרטן 27, 28 און 30־טן נאָוועמבער 1940
צוזאמען 270 קרבנות

3) טראנספּאָרט פון 1 דעצעמבער 1941

ביטשעק מיט דער פרוי און קינד, באָרוכאָוויטש, דיאַמאַנט מיט דער פרוי און דריי קינדער, דזשאַלאָשינסקי מיט דער פרוי און קינד, עפּשטיין, עליאַשעוויטש שמואל מיט פרוי און קינד, שמואל פלאַקאָוויטש מיט פרוי און קינד, אברהם הערשליקאָוויטש, לייב לובעלסקי פרוי און קינד, מארגוליס מאַקס מיט פרוי און קינד, שפרינגער שמחה מיט פרוי און צוויי קינדער, שפרינגער אשר מיט פרוי און צוויי קינדער, שער מיט פרוי און קינד, שינאַגעל ארטור מיט פרוי ד״ר גראָס און קינד, אוניקאָווסקא מיט דריי קינדער, ווראָבלעווסקי מיט דריי קינדער, זילבערשטיין מיט דריי קינדער. צוזאמען הונדערט קורבנות.

פון דעם טראנספּאָרט האָט זיך געראַטעוועט נאָר די פרוי ד״ר גראָס־שינאַגעל מיטן מאַן און קינד. זי איז אָבער אומגעקומען שפּעטער אין אָשוויענטשים דעם 28־טן אויגוסט 1944 מיט איר 4־יאָריק קינד.

ארויסגעפירט פון קאליש אין דער תפיסה פון לאָדזשער געטאָ אָדער
אומגעקומען אויף אן אנדער אופן זיינען :

אבעצאַדלע מיט דער פרוי (שטעפער), יאַנואר 1942, גראָס מאַדזשיא דעם 26־טן מערץ 1942, קראַזע לעאָן אין אויגוסט 1941, מאָשקאָוויטש העלע אין הערבסט 1941.

אידן, וועלכע האָבן געוואוינט אין קאַליש אין דער צייט
צווישן סעפטעמבער 1939 און 4־טן דעצעמבער 1942 :

אבע מיט דער פרוי, ארקוש סאמועל מיט דער פרוי און טאָכטער, אבעצאדלע (שטעפער) און פרוי, בייראך לייב, בעאטוס פעלא, בערקא מאטוס מיט דער פרוי (בערקא העלא), בלאָך מענדל, בלאָך פראניא, בלאָך אדאָלף, בלאָך אָלעק, בלאָך מיטער, בלאָך סעניא (מאָלער), פלאשקאָווסקי העניעק, ברענער מיט דער פרוי, ברענער העניעק, בולקאָ פרוי און זין, ביטשעק פרוי און זין, באָרוכאָוויטשוונא, כאבעלסקא, דאנציגער און פרוי, דאנציגער אָלא, דאנציגער דאום, דיאמענט פרוי און דריי קינדער, דונקעלמאן מיט דער פרוי, דונקעלמאן רוטקא, דונקעלמאן העלא, דזשאלאשינסקי משה מיט פרוי און קינד, עפשטיין, שמואל עליאשעוויטש און פרוי, עליאשעוויטש מיטשא, ענגלענדערוונא, ענגלענדער סאלא, ענגלענדער מיכאל, פרוינד און פרוי, פרוינד זאָשא, פרוינד יאנקא, ד״ר מעדיצין פייגין־דאנציגער, פיורא מאָניעק, פייגינאָווא, פייגין לעאָ, פייגין אָלעק, פייגין רוטקא, פרידמאן מרדכי, פרידמאנוונא, גראָס בערל, גראָס רוזשא, גראָס מאדזשיא, גראָס מאָניעק, גראָס זעליק, גוטשטאט און פרוי, גוטשטאט מאטעק און פרוי, גוטשטאט לאָלעק, גרינוואלד שואל, האן גוסטאוו און פרוי, האן בובי, האן עווא, הילדעסהיים מאלטשא, הערשליקאָוויטש אברהם מיט פרוי און זון, הירשביין אברהם, הירשביין נאטעק, יאקובאָוויטש און פרוי (פריזיער), יאקובאָוויטש עווא, יאקובאָוויטש מאלטשא, יעדוואב לאָלא, קאלמאנאָוויטש און פרוי, קאלמאנאָוויטש, קאלמאנאָוויטש מאָניעק, קאפלאן (בוכהאלטער), קאָלסקי איטשע און פרוי, קאָלסקי שיע, קאָפעל, קאָפעלאָוויטש און פרוי, קאָוואלסקי און פרוי (חברה קדישא), קראוזע, קליינאָווא, קאלמאן בעטי, ליפשיץ, ליפשיצוונא, ליפשיצוונא מיטקא, ליפשיץ לייזער און פרוי, לאנדוי און פרוי, לאנדוי האניא, לובעלסקי לייב (פריזיער) מיט פרוי און קינד, ליפינסקי מאניעק (שאָפער), משפחת לייזעראָוויטש, לעוויצקי און זין, מארגוליס ס. און מארגוליס מאקס מיט פרוי און טאָכטער, מאָשקאָוויטשאָווא, מאָשקאָוויטש העלא, מאָשקאָוויטש פעלא, נאָמבורג ס. און פרוי, נאָמבורג, נאָמבורג מיעטעק, נאָמבורג העלא, נאָמבורג, ניימאן מיט פרוי און קינד, ניימאן פעלדשער און פרוי, ניימאנאָוויטש משה (שניידער) מיט פרוי און קינד, נייהויז מיט פרוי און טאָכטער, אָפּאָטשינסקא, אָפּאָטשינסקא דאָרקא, אָפּאָטשינסקי, פאָלאקאָווסקי (שוחט), פרעגער, פרענטקא, פילץ בער, יאקובאָווסקי שמואל און פרוי, ראָט, ראָט און פרוי, ראָטוונא, ראט (חברה קדישא), רוסאק און פרוי (חברה קדישא), ראָזענפעלד לייזער און פרוי, ראָזענפעלדוונא, ראָזענפעלדוונא אירקא, שינאגעל ארטור און פרוי (דבורה גראָס), שינאגעל יאקוב, טישלער שניידער און פרוי יעטקא, שילער, שטיפט, שטיפט און פרוי (יובילער), זיידעל סענדער און פרוי, שער יוסף (קצב) מיט פרוי און טאָכטער, סקאָווראָן און פרוי, סקאָווראָן פראניא, סעמיאטיצקי און פרוי, שטאָרך העלענא, שפרינגער אשר און פרוי, שפרינגער, שפרינגער, שפרינגער, שפרינגער שמחה און פרוי, שפרינגער, שפרינגער, שקלארקאָווא, שקלארעק עווא, פאוועל (היטלמאכער) און מוטער, אוניקאָווסקי און דריי קינדער, ווראבלעווסקי מיט פרוי און פיר קינדער, ווארשאווסקא גוטא, ווינאָדזקי און פרוי, וואָלקאָוויטשאָווא, וואָלקאָוויטש, וואָלקאָוויטש יולעק, וואָלקאָוויטש, ווייס סאלא, ווישניעווסקי איזידאָר און פרוי, ווישניעווסקי ראָמעק, ווישניעווסקי האלינא, ווישניעווסקי ס., ווינטער אהרן (מעכאניק) און פרוי, זילבערשטיין מיט פרוי און פיר קינדער, זשולטקוונא אנקא.

איבערגעלעבט דאָס היטלעריסטישע גיהנום האָבן :

באום יאָסל, דונקעלמאן, דונקעלמאנאָווא העלא, ענגלענדערוונא סאלא, פויארא מאניעק, פרוינדוונא יאנקא, פייגין לעאָ, גראָס משה, הירשביין אברהם, הירשביין בעניעק, יעדוואב לאָלא, קאָפעל יעטקא, פילץ בערקע (סטאווישין), פרעגער, ראקאָווסקי שמולעק, ראקאָווסקא און פ. הירשביין, זיידעל מאריאשא, שילער בעניעק, אינזש. שינאגעל ארטור, ווייס סאלא, ווישניעווסקא יאדוויגא.

געטאָ שאָפּען־גאַס 4

קאליש – קאזשמינעק – לאנערס

וואלף לאסמאן

ביים אויסברוך פון דער מלחמה דעם 1־טן סעפטעמבער 1939 האָבן פאַרלאָזט קאַליש אַרום דריי פערטל פון דער אידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט דאַן געציילט בערך 30 טויזנט נפשות. אין אַ שרעקלעכער בהלה זיינען אַלע זיך צעלאָפן וואוהין די אויגן האָבן געטראָגן.

אויך איך מיט מיינע צוויי ברידער זיינען מיר אַוועק פון קאַליש און מיר זיינען אָנגעקומען קיין לעשנאָ. אָבער צוליבן שנעלן פאָראויסמאַרש פון די דייטשן זיינען אַ טייל פון די אידן געוואָרן אָפּגעשניטן און זיי זיינען געווען געצוואונגען אומצוקערן זיך אהיים, ווען ס׳האָט זיך יאָ איינגעגעבן צייטווייליק צו דערווייטערן זיך פון קאַליש האָבן זיך אומגעקערט נאָך דער קאַפּיטולאַציע פון וואַרשע. בלויז אַ קליינער פּראָצענט אידן איז אַוועק קיין רוסלאַנד.

לויט ווי מ׳האָט דערציילט זיינען די דייטשן אַריין אין קאַליש דעם 6־טן סעפּטעמבער, דעם 21־טן האָב איך זיך אומגעקערט. קאַליש איז געווען אויסגעליידיקט און געווען ענלעך צו אַן אויסגעשטאָרבענער שטאָט. די מערהייט פון די געשעפטן איז געווען אויסגעראַבעוועט. אַלץ איז געווען פאַרשלאָסן און פאַרקלאַפּט. אידן האָבן מורא געהאַט צו באַווייזן זיך אין גאַס. ס׳זיינען שוין געווען פיל דערשאָסענע.

איך האָב געהערט דערציילן, אַז ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען קאַליש האָבן זיי אַרומגערינגלט אַ ריי גאַסן, וועלכע זיינען געווען באַוואוינט דורך אידן, אַרויסגעטריבן זיי פון די בעטן אין די בלויזע העמדער, באַפוילן זיי צו לויפן און דערביי געשאָסן אין די לויפנדיקע. אָט די פייניקונג האָט געדויערט עטלעכע שעה. דערנאָך האָט מען די לעבן־געבליבענע געשיקט אהיים, אָבער פיל קערפּערס זיינען געבליבן ליגן אין די גאַסן.

די אידן האָט מען דערלויבט צו גייך אין גאַס ביז 6 אָוונט. אויב אין גאַס האָט זיך באַוויזן אַ איד מיט אַ באָרד, האָט מען אים זי אָפּגעשניטן אָדער אויסגעריסן.

אין יענער צייט האָט מען אָנגעהויבן שיקן די אידן צו די שמוציקסטע אַרבעטן און מ׳האָט זיי באַגלייט מיט מערדערלעכע קלעפּ.

אין אַ שטיקל צייט אַרום האָבן די אידן געעפנט די שפּייז־געוועלבער. פון קיין הונגער האָבן מיר נאָך נישט געוואוסט. דאָך האָבן אידן געלעבט אין גרויס שרעק, ווי זיי וואָלטן געווען אין די לאַפּעס פון ווילדע חיות. ערשט איצט האָבן זיי פאַרשטאַנען, אַז זייער לעבן און פאַרמעגן איז הפקר, און אַ שווערע פאַרצווייפלונג האָט אַלעמען אַרומגענומען.

אָנהייב נאָוועמבער 1939 האָבן די דייטשן פּלוצלינג אַרומגערינגלט די גורנאָשלאָנסקע־גאַס, אַריינגעריסן זיך אין די אידישע הייזער, באַפוילן צו נעמען מיט זיך עפּעס פון די שטוביקע חפצים — אַ קישן, וועש, שפּייז א.ד.ג. — און פאַרלאָזן דאָס הויז. די אַרויסגעטריבענע פון די הייזער האָט מען אויסגעשטעלט אין רייען און געבראַכט זיי אויפן מאַרק־פּלאַץ, שפּעטער האָט מען די אַלע אידן אַריינגעלאָזט אין מאַרק־בנין, וואָס האָט זיך געפונען אויפן מאַרק־פּלאַץ.

אינעם ערשטן טאָג האָט מען צונויפגעשלעפּט און געבראַכט אַהין בערך אַ צוויי טויזנט אידן. פון זיי האָט מען אויסגעטיילט צוויי הונדערט אידן און זיי אַוועקגעפירט אין דער שטאָטישער שוץ־באַהעלטעניש אויף דער גאַס פון 11־טן ליסטאָפּאַד. צווישן זיי האָבן זיך געפונען אַדוואָקאַט צישנער, אַדוואָקאַט נוימאַן, דער פאַבריקאַנט פּאַקוא, דער סוחר פּערל און נאָך אַנדערע אַדוואָקאַטן, סוחרים און דאָקטוירים.

מ׳האָט זיי געפּאָרשט וואו עס געפינט זיך דאָס גאָלד, זילבער און צירונג. די דייטשן האָבן אויך פאַרלאַנגט פון זיי, אַז זיי זאָלן אָפּגעבן אַלע ווערטפולע זאַכן, וואָס זיי האָבן ביי זיך. ערשט דאַן האָט מען זיי אָנגעהויבן צו פייניקן. יעדן איד האָט מען אַריינגעפירט אין אַ פינצטערן צימער,

און נאָכן ארויפוואַרפן אויף אים א קאַץ, האָט מען אים געשלאָגן ביז ער האָט פארלוירן דאָס באוואוסטזיין. עסן און טרינקען האָט מען זיי נישט געגעבן. נאָך צוויי טעג האָט מען זיי ארויס־גענומען פון דער שוץ־באהעלטעניש און מ'האָט זיי צוריקגעבראכט אין דער מארק־געביידע.

דאָס כאַפּן אידן און פארשפארן זיי אין דער מארק־געביידע איז ווייטער פאָרגעקומען ביז מ'האָט דאָרט אָנגעשטופּט בערך צען טויזנט פערזאָן. אין א צייט ארום האָט מען זיי אָנגעהויבן באשפּייזן. דער בנין איז געוואָרן ארומגענומען מיט שטעכלדראָט און ס'האָבן אים באוואכט ס.ס.־לייט. די ענגשאפט אין בנין איז געווען א שרעקלעכע, ביז צום דערשטיקט ווערן.

איינמאָל האָבן מיר דערהערט פון מארק־פּלאַץ שוידערלעכע געשרייען. שפּעטער איז אונז באוואוסט געוואָרן, אז די דייטשן האָבן ארויסגענומען אויפן פּלאַץ דעם שרייבער פלינקער און צעפּאַסעוועט זיין לייב. די הויזארבעטערין פון פלינקער'ן האָט אים געמסרט פאר די דייטשן, אז ער האָט געזידלט היטלערן. פלינקער איז געשטאָרבן אין שרעקלעכע יסודים און די הויזדינערין האָט זיך צוגענומען זיין דירה און זיינע זאכן.

אָט די פּיינונגען האָבן זיך געצויגן צוויי וואָכן. א ריי אידן זיינען אנטלאָפן פון מארק־בנין, צווישן זיי מיינע באקאנטע, די משפחות פרידע און לוסטיק, וועלכע זיינען אוועק קיין קוטנע.

אויף אנדערע אידן האָבן געהאט א מעגלעכקייט זיך צו ראטעווען און אנטלויפן. די פראגע איז נאָר געווען: וואוהין? די אידן האָט מען אומעטום געכאפּט און פון אומעטום האָט מען זיי ארויסגעטריבן. מ'האָט בכלל נישט געקענט געפינען קיין באהעלטעניש און אנטרינונג.

פארשוואונדן איז יעדע האָפענונג. די מערהייט אידן האָבן געזאָגט: זאָל זיין וואָס ס'וועט זיין, מיר וועלן פון דאַנען נישט אנטלויפן. אומעטום דערוואַרט אונז דער זעלבער גורל.

אין מארק־בנין איז אויסגעבראָכן א שרעקלעכע טיפוס־מגיפה, און הונדערטער מענטשן זיינען געשטאָרבן. ערשט נאָכדעם ווי די אידן זיינען אויסגעשטאַנען די אלע צרות, האָט מען זיי אָנגעהויבן ארויסנעמען פון דעם מארק־בנין. אין טראנספּאָרט האָט מען געשיקט קיין לעכאָוו און דעם צווייטן קיין רעמבערטאָוו, נעבן װארשע.

נאָכן באזייטיקן די פארשפּארטע אין דעם מארק־בנין, האָבן די דייטשן ווידער אָנגעהויבן כאַפּן אידן און ברענגען זיי אויפן אָרט פון די ארויסגעפירטע. ווידער געוויינען און געוואַלדן, ווידער האָט מען געלאָזט הפקר דאָס אייגנטום און ס'האָט זיך באנייט די שרעק פון מאָרגנדיקן טאָג. מ'האָט נישט געוואוסט וואוהין מ'האָט געשיקט די ערשטע צען טויזנט.

די געבליבענע האָבן געהאָפט, אז איצט וועט מען זיי לאָזן צו רו, זיי האָבן אָבער געהאט א טעות. די דייטשן האָבן באשלאָסן "אויסצורייניקן" קאליש פון אידן. זיי האָבן באלד אוועקגעשיקט אויף די צווייטע צען טויזנט.

און ווידער האָט מען אָנגעהויבן כאַפּן אידן און ברענגען זיי אין מארק־בנין. צום סוף פון יאָר 1939 זיינען שוין געווען אויסגעוואָרצלט און פארטריבן כמעט אלע קאלישער אידן. יעדער פארטריבענער האָט געמעגט האָבן ביי זיך 10 רייכסמארק. די דייטשן האָבן געמאָלדן, אז יעדער איד, וואָס וועט פארמאָגן ביי זיך מער ווי צען מארק, וועט דערשאָסן ווערן.

די אידן האָבן אָפּגעגעבן זייער גאַנץ פארמעגן, זייערע גאָלדענע חפצים, זייער צירונג, אלע זייערע ווערטפולע זאכן. בלויז געציילטע האָבן געהאט מוט זיך איינצושטעלן און איבערלאָזן עפּעס פאר זיך.

ווייניק אידן זיינען געבליבן אין קאליש. דאָס זיינען געווען די קראנקע, דאָס שפּיטאָל־פּערסאָנאַל און א הייפל נישט־קוואליפיצירטע ארבעטער.

דאָס שפּיטאָל האָט זיך געפונען אויף שאָפען־גאַס 4. שפּעטער א ביסל האָט מען אויסגעקליבן פון צווישן די אידן פאכלייט, בכדי צו שאפן א שניידער־ווארשטאט.

אין עטלעכע וואָכן ארום האָבן די דייטשן ארויסגענומען אלע קראנקע פון שפּיטאָל און אוועקגעשיקט זיי אין דער ריכטונג פון גראָכאָוו. אויפן וועג האָט מען זיי פארסמט מיט גאַז און אריינגעוואָרפן אין געמיינזאמע קברים.

א כאראקטעריסטישער פאקט: נאָכן שיקן די קראנקע אידן קיין גראָכאָוו, האָבן די דייטשן געזאמלט צווישן די קאַלישער אידן פעקלעך פאר אָט די קראנקע, וואָס האָבן שוין לאנג נישט געלעבט. שפּעטער האָט איינער פון די שניידער דערקענט זיין פאָטערס פוטער, וואָס אַן ס.ס.־מאַן האָט אים געברענגט איבערצוארבעטן. דער פאקט איז געווען א באווייז פאר די קאַלישער אידן, אז די קראנקע זיינען דערמאָרדעט געוואָרן.

די אלע זאכן, וואָס זיינען איבערגעבליבן נאָך די ארויסגעטריבענע 30 טויזנט אידן, האָבן די דייטשן קאָנצענטרירט אין גרויסע סקלאַדן. די ווייניקע ווערטפולע זאכן האָבן זיי פארקויפט דער פוילישער באפעלקערונג פאר נישטיקע פרייזן, די בעסערע זאכן האָבן זיי פאר זיך צוגענומען און דאָס איבעריקע האָבן זיי אוועקגעשיקט קיין דייטשלאנד.

בעת מ׳האָט צונויפגעטריבן די אידן אויפן מארק־פּלאַץ, אײדער מ׳האָט זיי ארויסגעשיקט פון קאַליש, זיינען די פּאָליאַקן געשטאנען ארום און זיך צוגעקוקט. א טייל פון זיי פלעגן צוגיין צו די ס.ס.־לייט און בעטן ביי זיי צוצונעמען ביי אידן פעקלעך און זיי אוועקגעבן. פוילישע מיידלעך האָבן געבעטן ביי די ס.ס.־לייט, אז זיי זאָלן אראָפּציען פאר זיי די רינגלעך אויף די הענט פון אידישע פרויען, און זיי האָבן אזוי געטאָן.

אזוי האָבן די פּאָליאַקן באגלייט זייערע שכנים. דאָס ביסל ארעמקייט, וואָס אידן האָבן פארגרייט אויף זייער וועג, איז אויך צוגערויבט געוואָרן אין דער לעצטער מינוט. יעדער איינער האָט גערויבט דאָס אידישע אייגנטום, יעדער האָט געוואָלט וואָס פריער פּטור ווערן פון זיי, כדי צו קענען צונעמען די רעשטלעך פון זייער פארמעגן.

א ריי משפחות איז געלונגען צו אנטלויפן. צוזאמען מיט מיין פאָטער און מיינע צוויי ברידער בין איך אנטלאָפן קיין בזשעזשינע, א דאָרף נעבן קאַליש. דאָרט האָבן מיר געטראָפן די משפחה גרינבוים, וואָס איז באשטאנען פון 6 נפשות. מיר האָבן אלע אָנגעהויבן ארבעטן ביים פאָלקסדייטש מאַר. אין צוויי וואָכן ארום האָט מען צונויפגענומען די אידן פון דער גאנצער געגנט און זיי אוועקגעשיקט קיין קאָזשמינעק, א שטעטל, וואָס געפינט זיך 20 ק״מ פון קאַליש.

קאָזשמינעק

אין יענער צייט איז אין קאָזשמינעק געווען אן אָפענער געטאָ. ס׳האָט דאָרט געהערשט א שרעקלעכע ענגשאפט און די מענטשן האָבן געוואוינט צונויפגעדריקט ווי די הערינג. קיין הונגער האָבן מיר נישט געליטן, ווארעם האָבנדיק א קאָנטאקט מיט דער דאָרפישער באפעל־קערונג האָבן מיר געקויפט ביי די פויערים שפּייז־פּראָדוקטן.

בראש פונעם געטאָ אין קאָזשמינעק איז געשטאנען דער יודענראט. אָרדענונג האָבן געהאלטן די לייט פונעם אידישן אָרדנונגס־דינסט (אָ.ד.). אלס אָנפירער פונעם אידישן ארבעטס־אמט איז באשטימט געוואָרן דער איד האפטקע, וואָס איז שפּעטער טרויעריק באקאנט געוואָרן מיט זיין אכזריותדיקער באציאונג צו דער אידישער באפעלקערונג.

די אידן האָבן דאָ געלעבט אין פּחד און אין נערוועזער דערווארטונג. אלע אידן אין קאַלישער קרייז זיינען שוין געווען ליקווידירט. א טייל פון זיי איז געוואָרן אומגעבראכט און די אנדערע — ארויסגעפירט אין אנדערע ערטער.

מיט א שווער פאַרגעפיל האָבן מיר, איך מיט דער גאנצער משפחה, באשלאָסן צו פארשרייבן זיך אויף ארבעט אין נאָענטן ציווילן ארבעטס־לאגער אין אָפּאַטוּוועק, 11 ק״מ פון קאָזשמינעק.

צו יענער צייט האָבן אין קאָזשמינעק־לאגער זיך געפונען ביי א 100 אידישע מאנסלייט. לאגער־עלטסטער איז געווען יאכימאָוויטש, אן איינוואוינער פון אָפּאַטוּוועק. דער דייטש דארקע איז באשטימט געוואָרן אלס קאָמיסאר פון דיסטריקט, איינגעשלאָסן אָפּאַטוּוועק. אינעם לאגער זיינען געווען 3 דייטשע ארבעטס־פירער. איינעם געדענק איך, גאַן האָט ער געהייסן.

מ׳האָט אונז באשעפטיקט ביי פארשיידענע ארבעטן, ווי לאדעווען קוילן, רייניקן קאנאלן, פלאסטערן שאָסייען א.א.וו. מ׳האָט אונז געשיקט צו דער ארבעט גרופּנווייז, לויט דער באשטעלונג

פון פארשיידענע דייטשע אונטערנעמונגען. יעדן טאָג האָבן מיר זיך צונויפגעזאמלט אין קהילה־בנין און דאָרט איז פאָרגעקומען די ארבעטספונאנדערטיילונג לויט די באשטעלונגען.

מ׳האָט אונז איינגעאָרדנט אין א געוועזענער פאָלקס־שול. אונזערע טעגלעכע שפייז־צוטיילונג איז באשטאנען פון 330 גראם ברויט און צוויי טעלערס זופ. פון צייט צו צייט האָבן מיר באקומען א שטיקל פערד פלייש.

בדרך כלל האָבן מיר געמוזט ארבעטן 12 שעה אין טאָג, אָבער אָפט האָט מען אונז געצוואונגען צו ארבעטן ביז שפעט ביי נאכט, אָבער אינדערפרי האָבן מיר געמוזט אָנהויבן די ארבעט אין דער נאָרמאלער צייט, דאָס הייסט זיבן א זייגער.

מיט דער צייט האָבן די באדינגונגען זיך שטארק פארערגערט. די ארבעטספירער האָבן אונז אָנגעהויבן צו שלאָגן. אויך דער הונגער האָט אונז גענומען מאטערן. כדי צו ראטעווען זיך, האָבן מיר געגנבעט קוילן און געשיקט קיין קאָזשמינעק אין געטאָ. זיי האָבן דאָרט שטארק געליטן פון מאנגל אין הייץ־מאטעריאלן, און פאר די קוילן האָבן זיי אונז באצאָלט מיט ברויט.

מיר האָבן אויך געגנבעט קארטאָפל. בעתן טראנספאָרט פון די קוילן פאר דער ארישער באפעלקערונג אין קאָזשמינעק, האָבן מיר געגנבעט פון די וועגענער, באהאלטן די קוילן און שפעטער זיי אריינגעשמוגלט אין געטאָ. א סך מאָל האָט מען געכאפט די איבערפירער און זיי מערדערלעך געשלאָגן.

די שול אין קאָזשמינעק

אָבער קיין שום יסורים און שרעקן האָבן אונז נישט געקענט אָפּהאַלטן פון גנבענען, ווייל דאָס איז געווען דער איינציקער אופן צו באַקומען א שטיקל ברויט. ווען מיר וואָלטן נישט געגנבעט, וואָלטן מיר אויסגעגאַנגען פון הונגער.

אָנהויב יאָר 1940 האָבן די דייטשן אָנגעהויבן איבערפירן די אידן פון קאָזשמינעק אין אנדערע לאַגערס. די לאַגע אין געטאָ איז געוואָרן אַלץ ערגער. באַזונדערס שווער איז געוואָרן דער מצב ווען אַלס אויפזעער פון דיסטריקט איז באַשטימט געוואָרן דער טרויעריק־באַרימטער געט. אונזער לעבן איז געוואָרן אומדערטרעגלעך, ווייל הפקר. די אידן האָבן אָנגעהויבן פילן, אַז בקרוב וועלן די דייטשן ליקווידירן דעם געטאָ. מיר האָבן בפירוש געזען, אַז אונזערע טעג זיינען געציילטע, אָבער וואָס האָבן מיר געקענט טאָן? פון אומעטום האָבן מיר באַקומען ידיעות וועגן מאַסן־רדיפות אויף אידן. די טעג זיינען געלאָפן איינער נאָכן אנדערן, ביז ס'איז געקומען דער ביטערער און שרעקלעכער טאָג אין מערץ 1941.

אין יענעם טאָג האָבן מיר פּלוצלינג דערזען, אַז דער געטאָ ווערט אַרומגערינגלט דורך די דייטשן. די אידן האָבן אָנגעהויבן זוכן באַהעלטענישן. אָבער וואו זאָלן זיי גיין מיט זייערע קליינע קינדער, וועלכע האָבן אָן אויפהער געוויינט און געשטעלט אין געפאַר זייערע פאַמיליעס און שכנים? ס'האָט נישט לאַנג געדויערט, און די איינהייטן פון געסטאַפּאָ און ס.ס. האָבן זיך אַריינגעריסן אין געטאָ, אָנגעהויבן כאַפּן אידן און אַוועקפירן זיי אויפן שול־הויף. די שוואַכע, קראַנקע, זקנים און קינדער, און בכלל מענטשן, וואָס זיינען זיי נישט געפעלן געוואָרן, האָבן זיי אַריינגעלאָזט אין דער שול. פאַר געלט האָט מען זיך געקענט באַפרייען. דערין האָט זיך אויס־געצייכנט האַפּטקע, ער האָט באַפרייט לויט זיין איינזען.

אָט דער האַפּטקע איז געגאַנגען איבער די אידישע הייזער, אַרויסגענומען פון דאָרט די באַהאַלטענע און אַוועקגעפירט זיי אין שול. באַלד דערנאָך האָבן זיך באַוויזן שוואַרצע לאַסט־אויטאָס, אין וועלכע מ'האָט אָנגעלאָדן די קראַנקע, שוואַכע און קינדער. אין איין אויטאָ האָט מען אָנגעשטופּט ביז 150 נפשות, און דערפאַר זיינען א סך פון זיי דערשטיקט געוואָרן ביים אָנלאָדן זיי. די געשרייען זיינען געגאַנגען ביזן זיבעטן הימל. מוטערס האָבן פון זייער אייגענעם ווילן געקלעטערט אין די אויטאָס ווייל זיי האָבן נישט געוואָלט שיידן זיך מיט זייערע קינדער. ווען די לאַסט־אויטאָס זיינען אַדורך אָפּאַטאָוועק, האָט מען פון דאָרט שוין מער נישט געהערט, נאָר איינצלנע קרעכצן, ווייל אַלע זיינען שוין געווען דערשטיקט.

אין די שוואַרצע לאַסט־אויטאָמאָבילן האָט מען די מענטשן דערשטיקט מיט גאַז. די קערפּערס האָט מען געבראַכט אויף א באַשטימט אָרט, און דאָרט האָט מען זיי פאַרברענט. ווען די אידן, וואָס האָבן געאַרבעט אין אָפּאַטאָוועק, האָבן געזען דורכפאָרן די שוואַרצע אויטאָס, זיינען זיי געלאָפן נאָך זיי און ביטער געוויינט. די ס.ס.־לייט האָבן געשאָסן אין די פיס פון די נאָכלויפערס און די אַרבעטס־אָנפירער האָבן זיי געשלאָגן אָן רחמנות.

די אידן האָבן געוואוסט, אַז דאָ פירט מען צום טויט זייערע פאַרמשפּטע ברידער, און דערפאַר האָבן זיי זיך נישט געקענט באַהערשן. אויף דעם וועג האָבן זיי געבראַכט צום אויסדרוק זייער פּראָטעסט.

אָט די אַקציע האָט זיך געצויגן דריי טעג. די גאַז־אויטאָס האָבן דאַן אַרויסגעפירט בערך 3000 מענטשן. איך בין אין יענע טעג געווען אין קאָזשמינעק און מיינע אויגן האָבן דאָס אַלץ געזען. מיך האָט מען נישט אָנגערירט, ווייל איך האָב געהערט צום אַרבעטס־לאַגער אָפּאַטאָוועק און איך בין געקומען קיין קאָזשמינעק אין שליחות פונעם לאַגער.

די אידן האָבן איינגעזען, אַז זייער סוף איז נאָענט. נאָך דער אַקציע זיינען א סך פון זיי אַנטלאָפן קיין וואַרשע און קיין לאָדזש. ס'האָט געהערשט א מיינונג, אַז דאָרט, וואו עס עקזיסטירן גרעסערע אידישע צענטערן, האָבן זיי מער שאַנסן צו בלייבן לעבן.

אומעטיק איז געוואָרן די אָפּאַטאָוועקער אידן, וועלכע האָבן פאַרלוירן א סך פון זייערע קרובים אין געטאָ קאַזשמינעק בעת דער גרויסער דרייטאָגיקער אַקציע. די דערשלאָגנקייט האָט אָפּגענומען יעדן ווילן צו לעבן און דעם כוח צו אַרבעטן.

די אידן, וואָס פלעגן קומען פון אָפּאַטאָוועק קיין קאַזשמינעק, האָבן געבראַכט דערשיטערנדיקע

ידיעות. דער דיסקריט־קאָמיסאר געט פלעגט קומען אין געטאָ טאָג־טעגלעך אין דער באגלייטונג פון א באנדע שיכורע געסטאפאָ־לייט. ביינאכט פלעגט מען ארויסיאָגן אידן פון די הייזער נאקעטערהייט, געטריבן זיי איבער די גאסן און געשלאָגן מכות־רצח.

אָפט האָבן די דייטשן איבערגעחזרט א ספּעציעלע שפּיל: זיי האָבן איינגעלאדן אויף דער זשאנדארמען־סטאציע שיינע אידישע מיידלעך און נאָכדעם ווי זיי האָבן זיי געפּייניקט א גאנצע נאכט, האָבן זיי פארטאָג זיי דערשלאָגן און ארויסגעוואָרפן נאקעטע אין גאס.

אויך אין לאגער אָפּאטוועק איז די לאגע געוואָרן אומדערטרעגלעך. די אידן זיינען געפאלן ווי די פליגן. אויפן אָרט פון די געפאלענע האָט מען געבראכט נייע. דער שרעקלעכער מצב אין לאגער קאזשמינעק האָט אויך משפיע געווען צום שלעכטן אויפן לאגער אָפּאטוועק. פריער פלעגן אריינקומען באשיידענע שפּייז־פּראָדוקטן פון קאָזשמינעק, אָבער נאָך דער אקציע און די שרעקלעכע רדיפות, האָט זיך זייער לאגע שטארק פארערגערט, און אויך זיי האָבן געהונגערט.

אלע האָבן געפילט, אז די טעג פון די לאגערס אין אָפּאטוועק און קאָזשמינעק זיינען געציילטע. ווי גוט איז געווען כאָטש צו געפינען זיך צווישן די לעבנגעבליבענע קרובים. אָבער די שווערע ארבעט און די אומאויפהערלעכע קלעפּ האָבן אינגאנצן דערשלאָגן די לאגער־אידן, איינגעבראָכן זייער קערפּער און גייסט.

אזוי האָבן מיר געלעבט ביז מאי 1941. אין א געוויסן פרימאָרגן האָט מען פארעפנטלעכט א מעלדונג, אז אלע אָפּאטוועקער אידן דארפן זיך גרייטן צו לאָזן זיך אין וועג אריין. אין לאגער האָט געהערשט א שרעקלעכע צערודערטקייט. און באלד האָט מען געבראכט צו אונז אידן פון ארבעטס־לאגער. צוזאמען האָבן מיר איצט געציילט בערך 300 אידן. נאָך אין דעם זעלבן טאָג זיינען אָנגעקומען אין לאגער 30 פּויערישע פורן און זיי האָבן אונז אלעמען אוועקגע־פירט קיין קאליש. אויף דער באַן־סטאציע האָט מען אונז אריינגעשטופּט און זעקס וואגאָנען און מ׳האָט אונז אוועקגעפירט קיין פּויזן.

איך בין געפאָרן צוזאמען מיט מיין פאָטער און מיינע צוויי ברידער.

ווען מיר זיינען אָנגעקומען אויפן אָרט, האָבן אונז באגעגנט די באפּולמעכטיקטע פון פּריוואטע אונטערנעמונגען. אונזער טראנספּאָרט איז געוואָרן צעטיילט אויף צוויי גרופּעס. קיינער האָט נישט געוואוסט וואוהין מ׳האָט אוועקגעשיקט די ערשטע גרופּע. די צווייטע גרופּע, בערך 150 אידן, האָט מען געשיקט קיין שוואנינגען, וואָס האָט געהערט צום דייטשן ארבעטס־פּראָנט.

מ׳האָט אונז געבראכט אין לאגער, און ווידער האָט פאר אונז א שיין געטאָן די האָפענונג, אז מ׳וועט אונז געבן ארבעט און מיר וועלן זיך ראטעווען פון דעם גיהנום, וואָס האָט געוואָרט פאר די אידן אין פארשיידענע געטאָס.

ביים אָנקומען אין לאגער האָבן מיר דאָרט דערזען צוויי באראקן. דער פּלאַץ איז געווען ארומגעצוימט מיט שטעכלדראָט און באוואכט דורך א ספּעציעלער וואך. לאגערפירער איז געווען דער דייטש גראָס. איידער מ׳האָט אונז געגעבן עסן, האָט מען אונז געשיקט ברענגען שטרוי. מ׳האָט אונז באפעלן צו גיין אין א שנעלן טעמפּאָ. ווען מיר זיינען צוריקגעקומען, האָט מען יעדע צוויי פּערזאָן געהייסן טראָגן געפּרעסטן שטרוי אין א וואָג פון 150 ק״ג. מ׳האָט אונז געצוואונגען צו לויפן מיט דער מאסע און דערביי האָט מען אונז באשאָטן מיט א רעגן פון מערדערלעכע קלעפּ. די האָפענונג, וואָס האָט פאר אונז אויפגעשיינט ביים אריינגיין אין לאגער, איז פארשוואונדן אָן א שפּור און מיר האָבן שוין פאָרגעפילט דעם גורל, וואָס אונז דערוואַרט.

מ׳האָט אונז גערופן צום ערשטן אפּעל, און דער לאגערפירער האָט אונז געמאָלדן: ״אז מיר זיינען געקומען אהער ארבעטן. איר דארפט אויספירן יעדן באפעל. דער וואָס וועט נישט פאָלגן, וועט ווערן געהאָנגען. דאָס זעלבע וועט מען טאָן מיט יעדן דיווערסאנט. פאר יעדן דיסציפּלין־ברוך וועט איר באקומען שמיץ״. מיר האָבן גוט פארשטאנען דעם טייטש פון אָט דער רעדע: קלעפּ און טויט. אונזער גרופּע איז געוואָרן צעטיילט אויף צען מאנשאפטן.

ביי דער ארבעט האָבן מיר זיך געטראָפן מיט פּוילישע ארבעטער, הגם ס׳איז געווען פארווערט צו ריידן מיט זיי, האָבן מיר געפונען געלעגנהייטן צו כאַפּן מיט זיי קורצע שמועסן. אינגיכן האָבן מיר זיך פון זיי דערוואוסט, אז אין לאגער שוואנינגען זיינען שוין פאר אונז געווען אידן.

די דייטשן האָבן זיי לחלוטין פאַרהונגערט, און ווען די נשמה האָט זיך שוין קוים געהאַלטן אין זיי, האָט מען זיי געשיקט קיין קאָנין. דאָרט האָט מען זיי אומגעבראַכט און די קערפּערס האָט מען אָפּגעגעבן אין דער זייף־פאַבריק "ריף".

די דערציילונגען פון די פּוילישע אַרבעטער האָט צעבראָכן אונזער געמיט. מיר האָבן פאַר־שטאַנען, אַז די דייטשן האָבן אונז געבראַכט אַהער, כדי זיי זאָלן אונז קודם פּייניקן, און דערנאָך אומברענגען און אויסאַרבעטן פון אונזערע קערפּערס זייף. מיט איין וואָרט, אונז דערוואַרט דער זעלבער גורל, וואָס די אידן האָבן דאָ געהאַט פאַר אונז.

מיר האָבן געטאָן קאַטאָרגע־אַרבעט 12—10 שעה אין טאָג. אונזער שפּייז־ראַציע איז באַשטאַנען פון 300 גראַם ברויט און צוויי זופּ וואַסער. דאָ איז נישט געווען קיין שום מעגלעכקייט צו באַקומען שפּייז פון אַן אַנדער אָרט. צוויי וואָכן נאָך אונזער אָנקום קיין שוואַנינגען איז אַנטלאָפן פון לאַגער איין איד, און נאָך עטלעכע טעג — נאָך פינף. אין רעזולטאַט דערפון איז דער רעזשים אין לאַגער האַרבער געוואָרן און מ׳האָט אונז געשלאָגן ביי יעדער געלעגנהייט.

די שמירה איבער אונז בעת דער אַרבעט איז פאַרשטאַרקט געוואָרן און מ׳האָט אונז אַבסאָלוט נישט געלאָזט אָפּרוען. מיר האָבן געמוזט אַרבעטן איינגעבויגענערהייט און נישט אויפהויבן דעם קאָפּ. מ׳האָט אונז איזאָלירט פון די פּוילישע אַרבעטער.

די דייטשן האָבן נישט גערוט און נישט געזשאַלעוועט קיין כוחות אויף צו כאַפּן די זעקס אַנטלאָפענע אידן. סוף כל סוף איז זיי דאָס געלונגען.

דעם ערשטן אַנטלאָפענעם האָבן די דייטשן אַריינגעזעצט אין ברענענדיקן דעזינפעקציע־אויוון, כדי "ער זאָל זיך דאָרט אָפּבראָטן" האָבן די דייטשן געזאָגט. אינדערפרי, ווען מ׳האָט געעפנט די הערמעטיש־פאַרמאַכטע טירן פון דעזינפעקציע־אויוון, האָט מען אַרויסגענומען פון דאָרט אַ פאַרקוילטן קערפּער אינגאַנצן אָן לייב. מיר האָבן דערזען אַ שוואַרצן סקעלעט.

פאַר די אַנדערע פינף האָבן די דייטשן אויסגעקליבן אַ לייכטערן טויט. מ׳האָט זיי אַלע אויפ־געהאַנגען. איינער פון זיי האָט פאַרן אויפהענגען אים, געזאָגט פאַר אַלע אָנווענזנדיקע: "מיר זיינען אומשולדיק, פאַר דעם אַלעם וועלן די דייטשע רוצחים באַצאָלן!" אַ געסטאַפּאָ־מאַן האָט אים דערשאָסן און מ׳האָט אים געהאַנגען ווען ער האָט שוין נישט געלעבט.

די פּייניקונגען זיינען נישט קלענער געוואָרן, מיט יעדן טאָג זיינען זיי געוואָרן אַכזריותדיקער. בעת דער אַרבעט האָבן די אָנפירער אַליך אָפּטער געגומען "טרייבן שפּאַס" מיט די אידן. זיי פלעגן אַרויפזעצן אַ איד אויף אַ וועגעלע, צודעקן אים מיט זאַמד, אַוועקפירן אים נאָענט פון תהום, און דאָרט דאָס איבערקערן. דער אומגליקלעכער פלעגט זיך קייקלען אַראָפּ אין אָפּגרונט, ברעכן הענט און פיס און שטאַרבן אין שרעקלעכע יסורים. די מער מזלדיקע זיינען געשטאָרבן בעתן פאַלן. אונז האָט מען געצוואונגען זיך צוצוקוקן צו דעם. אָפט פלעגט מען אַוועקזעצן אַ איד, פאַרדעקן זיין קערפּער ביז צום האַלדז מיט זאַמד, און לאָזן אים אויסגיין. מיט די רציחות האָבן זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט דער דייטשער אַרבעטס־אָנפירער קראַמער. ער האָט דאָס אָרגאַניזירט די "אידישע שפּילן", לויט זיין אויסדרוק.

נאָך דריי חדשים אַרבעט האָבן די כוחות אונז אינגאַנצן פאַרלאָזט. די דייטשן האָבן אויס־געקליבן 60 אידן — "מוסולמענער" — שוואַכע, וואָס האָבן נישט געטויגט צו קיין שום אַרבעט — און געשיקט זיי קיין קאָנין אין דער זייף־פאַבריק. אַ סך אידן זיינען געשטאָרבן פון הונגער, קלעפּ, דיזענטעריע.

מיר זיינען געבליבן אַ קליין הייפל. מיר זיינען געווען איבערצייגט, אַז דער לאַגער וועט אינגיכן ווערן ליקווידירט, און מיט שרעק האָבן מיר טאָג טעגלעך געוואַרט אויפן סוף. פאַר אונז איז געווען קלאָר, אַז אונזער וועג פירט קיין קאָנין, אין דער זייף־פאַבריק. אָבער אַזוי איז נישט געשען. אויפן אָרט פון די אומגעבראַכטע האָט מען געברענגט אין לאַגער אַנדערע 200 אידן.

איין אידן איז געלונגען צו אַנטלויפן פון קאָנין. מ׳האָט אים געכאַפּט און געברענגט צו אונז אין לאַגער, כדי אים צו הרגענען. דער איד איז עטלעכע טאָג געזעסן אין אַרעסט און די אידישע לאַגער־מענטשן, וואָס האָבן אים געבראַכט עסן, האָבן זיך דערוואוסט פון אים, אַז קיין קאָנין

ברענגט מען אידן פון דער גאנצער געגנט. נאָכדעם ווי מען טויט זיי מיט גאז, גיט מען איבער זייערע קערפּערס אין דער זייף־פאַבריק. דעם איד האָט מען אויפגעהאנגען.

אין איינעם א ווינטער־אָוונט האָבן אַלע לאַגער־פירער איינגעאָרדנט אַן אָוונט לכבוד די דייטשע נצחונות אויף די פראָנטן. מיר זיינען געלעגן אין די באראקן און צו אונז זיינען דער־גאנגען די געשרייען פון די אָנגעשיכורטע צעהוליעטע דייטשן. קיינער האָט קיין אויג נישט צוגעמאַכט. דאָס הארץ האָט אונז געזאָגט, אז די שיכורע דייטשן וועלן האָבן חשק זיך א שפּיל צו טאָן מיט אונז. אין דער נאַכט־פינצטערניש האָבן די לאַגער־פירער און געסטאַפּאָ־לייט (זיי זיינען געווען אָנגעטאָן אין מונדירן פון ד.א.פ., אָבער מיט געסטאַפּאָ־אָפּצייכענונגען) זיך אריינ־געריסן אין די באראקן, אראָפּגעשלעפּט די אידן פון זייערע געלעגערס און נאַקעטערהייט זיי ארויסגעטריבן אין דרויסן. דאָרט האָבן זיי אונז געוואָרפן אין שניי און געשלאָגן אָן אויפהער. שפּעטער האָט אונזער לאַגער־פירער באַפוילן, אז מיר זאָלן אריין צוריק אין די באראקן. די טיר פון באראק איז געווען א שמאָלע און דורך איר האָבן מיר געדאַרפט אריין. פון ביידע זייטן טיר האָבן זיך אוועקגעשטעלט דייטשן און געשלאָגן מיט שטעקנס די אריינגייענדיקע. קיינער האָט נישט געקענט אנטרינען פון די קלעפּ. בעת אַ דעם אריינגיין אונזערן אין די באראקן זיינען געהרגעט געוואָרן אכט אידן. איין אידן האָט מען אריינגעוואָרפן אין ברונעם. שפּעטער האָבן אים די דייטשן ארויסגעשלעפּט און צוגעבונדן צום טעלעפאָן־סלופּ. אזוי איז דער אומגליקלעכער פאַרפרוירן געוואָרן אין א פראָסט פון 30 גראַד. אין די דאָזיקע רציחות האָט זיך אויסגעצייכנט דער וואַך־עלסטער טשעקאַלאַ, אַן אויסגעשפּראָכענער סאדיסט. מיר האָבן געמוזט שטיין שטיל שטענדיק ווען ער איז אונז פאַרביי־געגאַנגען. צוליב דער מינדסטער זאַך זיינען מיר געווען געצוואונגען זיך צו מעלדן אים, און אָפט האָט ער אונז געשלאָגן מכות רצח.

א באַזונדער קאַפּיטל אין די שוידער־דערציילונגען פאַרנעמען די רעוויזיעס בעתן אריינגיין אין לאַגער. אויב מ'האָט עפּעס געפונען אין די מלבושים ביי א איד, אפילו עטלעכע קאַרטאָפל, האָט מען פאַרשריבן זיין פערזענלעכן נומער און בעת דעם אַפּעל האָט מען אים געמשפט. דער פּסק איז געווען געוויינלעך 50 שמיץ אויפן נאַקעטן לייב. די דייטשן האָבן געשמיסן מיט נאַסע גומי־ריטער, וואָס האָבן צעהאַקט דאָס לייב פונעם קרבן. נאָך דעם שמייסן האָט מען דעם קרבן אריינגעזעצט אין דעזינפעקציע־אויוון, וואָס איז נישט געווען געהייצט, אָבער מען האָט אים הערמעטיש פאַרמאַכט. דער מענטש איז דאָרט דערשטיקט געוואָרן.

טאָגטעגלעך האָבן אונזערע פייניקער דערפינדן נייע טאָרטורן און די צאָל פון אונזערע קרבנות איז כסדר געוואַקסן. ווער ס'איז נישט אומגעקומען פון הונגער און פון קלעפּ, איז געווען א קאַנדידאַט געשיקט צו ווערן קיין קאַניץ.

אין אַן אָוונט פון יולי 1942 האָט מען אונז באַפוילן צו גרייטן די פּעקלעך און זיך פאַרטיק מאַכן אין וועג אריין. מ'האָט אונז ארויסגענומען צום אַפּעל 11 ביי נאַכט און אזוי זיינען מיר געשטאַנען ביז אינדערפרי. ווען עס האָט געגומען טאָג, האָבן מיר דערזען, אז מיר זיינען ארומ־גערינגלט פון ס.ס. און געסטאַפּאָ.

בערך 500 אידן זיינען מיר דאַן געווען אין לאַגער. מיר האָבן געמיינט, אז מ'שיקט אונז אַלע קיין קאַניץ, אָבער מיר האָבן זיך געהאַלטן אבסאָלוט רואיק, ווייל מיר זיינען שוין געווען אינגאַנצן רעזיגנירט. זאָל זיין וואָס ס'האָט צו זיין, אבי דאָס זאָל געשען באַלד און מאַכן א סוף צו אונזערע שרעקלעכע יסורים.

בערך 60 באַוואָפנטע דייטשן האָבן אונז אָפּגעפירט אויף דער באַן־סטאַציע, וואו ס'זיינען שוין געשטאַנען גרייט קרוב צו 60 וואַגאָנען. מיר האָבן געהערט קרעכצן און געשפּענסטער־שאָטנס האָבן פון צייט צו צייט זיך באַוויזן אין די פאַרקראַטעוועטע וואַגאָן־פענצטערלעך. מ'האָט אונז אָנגעלאָדן אין זיי. מיר זיינען זיכער געווען, אז דער גאַנצער צוג גייט קיין קאַניץ, אין דער זייף־פאַבריק. אָבער דער לאָקאָמאָטיוו האָט זיך געווענדעט אין אַן אנדער ריכטונג, נישט קיין קאַניץ.

מיר האָבן אָנגעהויבן טראַכטן און טרעפן וואוהין מ'פירט אונז און וואָסערער ס'וועט זיין אונזער סוף. מיר זיינען געפאָרן זעקס טעג און זעקס נעכט אָן וואַסער און אָן שפּייז. מיר האָבן געטראַכט, אז דאָס איז דער סוף. א סך מענטשן זיינען געשטאָרבן אין וועג. אינעם צוג האָבן זיך געפונען א 3.000 אידן.

אויף איינעם פון די סטאַציעס האָט דער צוג זיך פאַרהאַלטן. מ׳האָט אונז באַפוילן צו פאַרלאָזן די וואַגאָנען אין משך פון 10 מינוט. די זאַכן אונזערע זיינען געבליבן אין די וואַגאָנען. מ׳האָט אונז איינגעשטעלט אין פינפטלעך. הונדערטער טויטע זיינען געבליבן אין די וואַגאָנען.

א קאָמיסיע פון 3 ס.ס.־אָפיצירן האָט דורכגעפירט א סעלעקציע. די געזונטע פון איין זייט, די שוואַכע — פון דער צווייטער. פון דעם גאַנצן צוג האָט מען אויסגעקליבן אַרום 600 פערזאָן, אַנגעלאָדן זיי אויף לאַסט־אויטאָס און אָפּגעפירט אין לאַגער.

פון אָנהויב האָבן מיר נישט געוואוסט וואָסער לאַגער דאָס איז. שפּעטער האָט זיך אַרויס־געוויזן, אַז מיר געפינען זיך אין אוישוויץ. די איבעריקע האָט מען אַוועקגעפירט אין בירקענאו.

מיר האָבן דערזען מענטשן, וואָס זיינען אָנגעטאָן אין געפּאַסעוועטע בגדים, און מיר האָבן נישט פאַרשטאַנען די באַדייטונג דערפון. פון אָנהויב האָבן מיר געמיינט, אַז זיי זיינען אָנגעטאָן אין פּיזשאַמעס. אָבער צי ווען דען אידן אַרומגיין אין דרויסן אין פּיזשאַמעס? מיר האָבן געוואוסט, אַז ס׳קומט פאַר א מאַסן־אויסראַטונג פון די אידן, און דאָ מיט א מאָל — לוקסוס? אידן גייען אַרום אין פּיזשאַמעס!

מ׳האָט אונז אַריינגעפירט אין אַן איבערגאַנגס־באַראַק. דאָרט האָבן מיר זיך אויסגעטאָן און מיר זיינען אַרויס דורך דער אַנדערער טיר, נאַקעטע. אַזוי זיינען מיר געשטאַנען א גאַנצע נאַכט, ביז אַכט אינדערפרי. אין דרויסן איז געווען קאַלט און ס׳האָט גערעגנט. מיר זיינען געשטאַנען נאָענט פון די קאַפּאָ־באַראַקן. די קאַפּאָס האָבן זיך געפרייט אויף אונזער אומגליק, געחוזקט פון אונז, געוואָרפן אויף אונז שטיינער, געשפּריצט וואַסער א.ד.ג.

אינדערפרי האָבן זיי אונז אָפּגעשוירן די האָר און געפירט אונז אין דעזינפעקציע־אַנשטאַלט. נאָך דער דעזינפעקציע האָט מען אונז געגעבן געפּאַסעוועטע בגדים און הילצערנע שיך. איצט האָבן מיר פאַרשטאַנען וואָס עס באַדייט די פּאַסן. מיר האָבן שוין געוואוסט, אַז דאָס זיינען די קליידער פון קאַצעט — פון קאָנצענטראַציע־לאַגער.

מ׳האָט אונז אַוועקגעפירט אין קאַראַנטין־בלאָק נומער 30. דאָרט האָבן זיך שוין געפונען אַרום 3 טויזנט פערזאָן. מיר זיינען אַרויף אויפן בוידעם און דאָרט האָט יעדער איינער באַקומען א שטיקל ברויט.

מיר האָבן אָנגעהויבן א ניי לעבן פון א ריכטיקן קאָנצענטראַציע־לאַגער. אמת, מ׳האָט אונז נישט געשיקט צו דער אַרבעט, אָבער דערפאַר האָט מען אונז געמאַטערט מיט אַפּעלן. דריי שעה פאַרן אַפּעל האָט מען אונז געצוואונגען צו קניען אין דער העלפט. יעדער וואָס איז אומגעפאַלן האָט געקריגן געשלאָגן ביז צום פאַרלירן דאָס באַוואוסטזיין.

א באַזונדער קאַפּיטל איז געווען דאָס פונאַנדערטיילן די פּאַרציעס ברויט. דאָס ברויט האָט מען געבערענגט אין גרויסע קוישן. יעדער איינער האָט געדאַרפט צוגיין צום קויש און זיך נעמען א שטיקל ברויט נישט אַריינקוקנדיק אינעווייניק. דער אָפיציעלער תירוץ פאַר דער פאַראָרדענונג איז געווען, אַז מ׳זאָל זיך נישט אויסקלייבן די פּאַרציע ברויט. אויב עמעצער האָט אויסגעשטרעקט די האַנט צום ברויט, האָט ער באַקומען קלעפּ פון א נאַהייקע אין קאָפּ. טיילמאָל האָט א מענטש אַריינגעכאַפּט די קלעפּ, אָבער ער איז געבליבן אָן ברויט. אין אַזא פאַל האָט דער מענטש געהונגערט א גאַנצן מעת־לעת.

מ׳האָט כסדר געמאַכט מיט אונז גימנאַסטישע איבונגען, וואָס זיינען באַגלייט געווען מיט א האָגל פון קלעפּ. צענדליקער מענטשן זיינען געשטאָרבן טאָג טעגלעך. ס׳איז פאַרשוואונדן יעדע האָפענונג זיך אַרויסצובאַקומען פון דאָרט א לעבעדיקער.

איינמאָל האָט די לאַגער־מאַכט אָנגעהויבן אויסקלייבן מענטשן אויף אַרבעטן אינדרויסן. ס׳האָט ווידער א שיין געטאָן די האָפענונג, אַז ס׳וועט זיך אונז איינגעבן צו בלייבן לעבן. אָבער ווי אַזוי זאָל מען אַרויסגיין פון דאַנען? ווי באַקומט מען זיך אַריין אין אַזא אָפּטיילונג? די דאָזיקע פראַגע האָט געמאַטערט יעדן איד אין לאַגער.

מענטשן האָבן זיך געשטופּט. יעדער איינער האָט אויסגעטראַכט א פּאַסיקע פּראָפעסיע און באַמיט זיך צו מאַכן אַן אָנשטעל פון א אינגערן און געזונטערן, אבי מ׳זאָל אים צוטיילן צו דער גרופּע, וואָס אַרבעט אויסערן לאַגער.

מיר האָבן שוין געוואוסט, אז דאָ וועלן מיר זיך ארויסענדיקן און דערפאר האָבן מיר געזען אין דעם ארויסגיין פון לאגער די איינציקע אויסזיכט צו בלייבן לעבן. יעדן פאלס — אזוי האָבן מיר דאן געטראכט. קיינער האָט נישט געוואָלט אדורכלאָזן די איינציקע ישועה.

מ׳האָט אויסגעקליבן 300 פערזאָן, און צווישן זיי — מיין פאָטער, מיינע צוויי ברידער און איך. דעמאָלט איז דאָס געווען די גרעסטע מתנה פון מזל: די גאנצע משפחה גייט ארויס פון אוישוויץ.

מ׳האָט געזען טראגישע סצענעס: פאָטערס זיינען געוואָרן צעשיידט מיט זיינע קינדער, פאמיליעס זיינען געוואָרן צעטיילט אויף אייביק. 300 אידן זיינען ארויס פון לאגער־טויער אונטער די קלאנגען פון אוישוויץ־אָרקעסטער. מיר זיינען געווען גליקלעך, ווארום אלע אויסערלעכע סימנים האָבן עדות געזאָגט, אז מ׳פירט אונז צום לעבן, נישט צום טויט. מ׳האָט איינגעלאָדן אויף לאסט־אויטאָמאָבילן, און אונטער א שטרענגער וואך זיינען מיר אוועק קיין לעגישע, 80 ק״מ פון אוישוויץ.

זלאָטע (אידישע) גאָס

קאַליש אין אויגוסט 1939

מאַטעריאַלן פון רינגעלבלום־אַרכיוו

ער חודש אויגוסט איז געווען רייך אין געשעענישן. אינעם באַוואוסטזיין פון דער באַפעלקערונג איז געוואָרן רייף די איבערצייגונג, אַז די מלחמה איז אומפאַרמיידלעך. צוזאַמען מיט דער איבערצייגונג איז שטאַרקער געוואָרן דער אויפברויז און מ׳האָט אָנגעהויבן מאַכן פאַרשיידענע צוגרייטונגען. מ׳דאַרף פעסטשטעלן, אַז די פּוילישע געזעלשעפטלעכקייט איז געווען אַדורכגענומען מיט אַ פּאַטריאָטישן גייסט און אַרויסגעוויזן די גרייטקייט צו פאַרטיידיקן דאָס פאָטערלאַנד קעגן דעם אָקופּאַנט. אין אַזאַ אַטמאָספערע איז דערקלערט געוואָרן די אַלגעמיינע מאָביליזאַציע און ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן די צוגרייטונגען.

אויך אין קאַליש האָבן זיך אָנגעהויבן די צוגרייטונגען און די דאָרטיקע אידן זיינען געווען איבערצייגט אין דער גערעכטיקייט פון די זיך פאַרטיידיקנדיקע. ביים דערנענטערן זיך פון דער מלחמה איז בעסער געוואָרן די באַציאונג פון די פּאָליאַקן צו די אידן, ווייל זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז דער שונא איז אַ געמיינזאַמער און מ׳דאַרף שאַפן קעגן אים אַ פאַראייניקטן פאָלקס־פראָנט. די אַנטיסעמיטישע פּראָפּאַגאַנדע אין דער פּוילישער ענדעקיש־אַנטיסעמיטישער געזעלשאַפט איז כמעט שטיל געוואָרן. די פּאָליאַקן האָבן געקענט די מעכטיקייט פון דייטשן שונא, זיי האָבן זיך אָבער פאַרלאָזט אויפן גייסט פון פּוילישן זעלנער.

אויך דער גורל פון די אידן איז געווען פאַרבונדן מיט דער מלחמה. די באַציאונג פון די דייטשן צום אידנטום איז געווען גוט באַקאַנט. זיי האָבן אויך געוואוסט, אַז די דייטשן סטימולירן די ענדעקעס אין זייער אַנטיסעמיטישער טעטיקייט. די באַוואוסטזיניקע שיכטן פון דער אידישער באַפעלקערונג האָבן פאַראורטיילט דעם פאַשיסטישן רעזשים פון דריטן רייך. די מפּלה פון דייטשלאַנד וואָלט פאַרבעסערט די לאַגע פון די אידן אין פּוילן.

אַלע האָבן געגלויבט אין אַ נצחון, און אַזוי אַרום האָט זיך קאָנסאָלידירט דער פּאַטריאָטישער פראָנט אין פּוילן. אָבער די געשעענישן זיינען שנעל געלאָפן. פּראָוואָקאַציעס אויף די גרענעצן, דאַנציק, די מאָביליזאַציע. אַ גאַנצע ריי יאָרגענג זיינען גערופן געוואָרן אין מיליטער, און די קאַלישער אָפּטיילונגען זיינען געוואַקסן. די קאַזאַרמעס זיינען געווען צו קליין אַריינצונעמען אַלע מאָביליזירטע, האָט מען זיי איינגעאָרדנט אין שולן, קינאָס, רעגירונגס־געביידעס א.א.וו. די מיליטערישע־קאָנצענטראַציע האָט צוגעגעבן דער שטאָט אַ כאַראַקטער פון אַ מיליטערשן לאַגער.

די שפּאַנונג איז כסדר געוואַקסן און נאָך שטאַרקער געוואָרן, ווען ס׳איז באַקאַנט געוואָרן דער דייטש־סאָוויעטישער אָפּמאַך און ס׳איז דערקלערט געוואָרן אַן אַלגעמיינע מאָביליזאַציע. די מיליטערישע מאַכט האָט באַשלאָסן צו גראָבן שוץ־גרובנס און אויפשטעלן צוימען פון שטעכל־דראָט. צו אָט די אַרבעטן האָט מען מאָביליזירט ציווילע בירגער, און זיי האָבן זיך אָפּגערופן מיט איבערגעגעבנקייט. אָפּטיילונגען פון ציווילע מענטשן האָבן אַרויסמאַרשירט פון שטאָט מיט פאָנען, אונטער די קלאַנגען פון אָרקעסטערס. די אידישע באַפעלקערונג האָט זיך זייער אַקטיוו באַטייליקט אין די פאַרטיידיקונגס־אַרבעטן. פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס, ווי בונד, בית״ר, מכבי האָבן מאָביליזירט זייערע מיטגלידער און מאַרשירט אונטער די לאָזונגען: „דער אידישער אַרבעטער גראָבט אַ קבר פאַרן היטלעריזם״. אידן האָבן אויך געגראָבן שוץ־גראָבנס קעגן לופט־אָנגריפן אין שטאָט. ס׳איז נישט געווען קיין שום ספק, אַז ביים אָנהייב פון די קריגס־אַקציעס וועט די שטאָט ווערן באָמבאַדירט. דער קאָמיטעט פון לופט־פאַרטיידיקונג האָט רעקאָמענדירט אַרויסצושיקן די פרויען און קינדער אין די שטעטלעך און דערפער פון דער געגנט. אין שטאָט־ראַט האָט מען געעפנט אַ ספּעציעלן ביוראָ אויף צו ריכטן די באַפעלקערונג אין פאַרשיידענע ערטער.

די דאָזיקע פאַראָרדנונג האָט אַרויסגערופן אין שטאָט אַן אויפרודערונג. אַלע האָבן פאַרשטאַנען, אַז מ׳דאַרף זיך צעיילן און פאַרלאָזן די שטאָט. דער קלאַנג, אַז מ׳האָט עוואַקויִרט

פון שטאָט די רעגירונגס־ארכיוון האָט נאָך מער פארשטארקט די שפאנונג. ס׳האָבן זיך געשאפן רייען פון די אָפּשפּאַרערס ביי די ביוראָס פון פ.ק.או. פון די אָפּרו־הייזער און סענאטאָריומס האָבן מענטשן זיך אומגעקערט אין בהלה. די פרייזן פון וואַליזעס, קוישן און קאסטנס זיינען געשטיגן. דער וואקזאל איז געווען אָנגעפּראָפּט פון מענטשן. צו דינגען משא־אויטאָמאָבילן און טאקסיס זיינען געווען בכוח בלויז פארמעגלעכע מענטשן. אין אלע שטובן האָט מען זיך געפּאקט און ארויסגעלאָזט זיך וואַגלען, זוכן א זיכער אָרט.

סוף אויגוסט, ווען פון די גרענעץ־דערפער האָבן אָנגעהויבן אָנקומען די לאנגע קאראוואנען פורן מיט פויערים, וואָס זיינען באזייטיקט געוואָרן פון דאָרט, איז שטארקער געוואָרן דער שטראָם פון די אנטלויפנדיקע פון שטאָט. די פויערים האָבן אָנגעלאָדן אויפן פורל וואָס ס׳האָט זיך געלאָזט, ארויסגעפירט די בהמות און אוועק אויף מזרח. איצט זיינען אוועק פון שטאָט אויך די אָרעמע. מיט די רוקזעק אויף די פּלייצעס זיינען זיי ארויס אויף די שאָסייען אין דער ריכטונג פון לאָדזש, ווארשע און אנדערע מזרחדיקע שטעט. קיינער האָט נישט איבערגעטראכט צי ער טוט ריכטיק. אינדרויסן האָט געהערשט א פּסיכאָז פון אנטלויפן.

אין יענע טעג ערב דער מלחמה זיינען אוועק פון דער שטאָט דריי פערטל פון דער באפעל־קערונג.

12.7.1941

פון קאליש קיין ווארשע

די סעפּטעמבער־געשעענישן האָבן ארויסגערופן אן אלגעמיין געלויף פון דער שטאָט. דאָס דאָזיקע געלויף איז געווען א בהלהדיקס, אָן איבערטראכטונג און צוגרייטונג. מענטשן זיינען ארויס אָן חפצים, אין מאָרגן־ראָק, אָן א מאנטל. מ׳האָט געהאט א געפיל, אז בלייבן נאָך א שעה אין קאליש באדייט אומקום.

וועגן דער נערוויזיטעט און אימה ביי מענטשן קען עדות זאָגן אָט דער פאקט: צוזאמען מיט דער מוטער און מיטן אינגערן ברודער זיינען מיר אינדערפרי אוועק צו באקאנטע, כדי זיך מיט זיי צו באראטן. אין די גאסן איז געווען שטיל. דער גרעסטער טייל פון די געשעפטן איז געווען פארמאכט און א גרויסער צאָל אידן זיינען שוין געווען פארשפּארט אין מארק־בנין. אונזערע פריינד זיינען שוין כמעט געווען פארפּאקט און זיי האָבן געזאָלט אוועקגיין צו דער באן, וואָס פאָרט אָפּ אין צוואנציק מינוט ארום. אָן שום געהעריקן באטראכטן זיך האָבן מיר באשלאָסן צוצושטיין צו זיי, הגם מיר האָבן נישט געהאט ביי זיך קיין שום זאכן. די דירה צוזאמען מיט אלץ, וואָס ס׳איז אין איר געווען, האָבן מיר איבערגעלאָזט ביי א קריסטלעכער שכנה, די פרוי פון א קאָוואל, מיט וועלכער מיר האָבן אָנגעהאלטן גוטע באציאונגען. זי האָט אונז צוגעזאָגט, אז אויב מיר וועלן זיין געצוואונגען אוועקצופאָרן, וועט זי אונז איבערשיקן אונזער פארמעגן דורך יעדער געלעגנהייט. אין א צייט ארום האָט זי אלץ צוגענומען און געטענהט, אז די דייטשן האָבן קאָנפיסקירט דאָס פארמעגן.

דער וואקזאל איז געווען אָנגעפּאקט מיט מענטשן און די צוגן האָבן נישט געקענט אלעמען ארייננעמען. די אידן האָבן געוואַרט, זיך דענערווירט, מורא געהאט פאר גזירות, וואָס האָבן געקענט קומען יעדע מינוט. זיי האָבן זיך געקלאמירט אויף די וואגאָן־טרעפּלעך, אויף די שויץ־ברעטער.

אין די וואגאָנען איז געווען ענג און שטיקנדיק, אלע כמעט זיינען געשטאנען, און פון דעסטוועגן איז אראָפּ א שטיין פון הארץ: ענדלעך זיינען זיי אויסער דער שטאָט. ווען דער צוג האָט געריִרט, האָט מען פרייער אָפּגעאָטעמט.

אויף די סטאציעס, וואו דער צוג האָט זיך פארהאלטן (שעראדז, זדונסקע־וואָליע) זיינען געשטאנען גרופּעס אידן און אויך געוואָלט פאָרן. אויף זייערע פּנימער איז געווען אויסגעגאָסן שרעק, אומרו און זאָרג דערפאר, ווייל זיי קענען נישט אריין אין צוג.

אין לאָדז האָט מען געמוזט וואַרטן עטלעכע שעה אויפֿן צוג קיין וואַרשע. אויך דאָרט האָבן זיך פֿאַרזאַמלט מאַסן אידן פֿון לאָדז און אַנדערע שטעטלעך. די צייט האָט זיך פֿאַר זיי לאַנג געצויגן, ווייל זיי האָבן געוואָלט אַנטרונען און אָפּרוען פֿון אַלע פּלאָגן. די געלע בענדער אויף זייערע אָרעמס האָבן אַרויסגערופֿן שפּאָט ביי די דייטשן און א חשק צו איזדיעקעווען זיך איבער די אידן. ביינאַכט האָבן זיי אַרויסגעטריבן פֿון וואַרטזאַל אַלע אידן און באַפֿוילן זיי צו וואַרטן אויפֿן פּעראָן. דאָרט האָט מען זיי אַלע אויסגעשטעלט אין א לאַנגער ריי און געהייסן זיי עפֿענען די פּעקלעך און וואַליזעס, כלומרשט פֿאַר א קאָנטראָל. ווען די אידן האָבן געפֿאָלגט, זיינען די דייטשן געגאַנגען פֿון פּעקל צו פּעקל און צוגענומען זיך אַלץ, וואָס ס'איז זיי געפֿעלן. אויב עמיצער האָט געפּרוווט זיך אַנטקעגנשטעלן, האָט מען אים געשלאָגן אָן רחמנות, אויך פּרווען אַריינגערעכנט.

ווען דער צו איז ענדלעך אָנגעקומען, האָבן די דייטשן פֿאַרזאַמלט די אידן אויף איין אָרט און זיי געהאַלטן ביז ס'זיינען אַריין אין צוג אַלע פּאַליאַקן. איין מינוט פֿאַרן אָפּגיין פֿון צוג האָט מען געגומען יאָגן די אידן אין די צוויי לאַסט־וואַגאָנען, וואָס מ'האָט צוגעטשעפּעט צום צוג. מ'קאָן זיך נישט פֿאָרשטעלן די שטופּעניש און די מהומה, וואָס דאָרט האָט געהערשט. מענטשן האָבן געטראָטן איינער איבערן אַנדערן. מ'האָט געהערט שרעקלעכע געשרייען, פֿאַמיליעס זיינען געוואָרן צעשיידט, קינדער זיינען געבליבן אָן עלטערן און פֿיל מענטשן האָבן פֿאַרלוירן דעם גאַנצן באַגאַזש. ווען דער צוג איז סוף כל סוף אַוועק, דיינען א העלפֿט אידן געבליבן אויפֿן וואָקזאַל פֿאַרלוירן און פֿאַרצווייפֿלט. די דייטשן האָבן געשעפּט נחת און חוזק געמאַכט פֿון די אידן־„באַרבאַרן", וואָס קענען זיך נישט האַלטן רואיק, ווי קולטור־מענטשן.

דערשלאָגענע זיינען די פּאַסאַזשירן פֿון דעם צוג אָנגעקומען קיין קאָלושקי. דאָרט האָבן זיי געמוזט אַראָפּגיין און וואַרטן אויף א צוג קיין וואַרשע. קאָלושקי איז געווען די גרענעץ־סטאַציע צווישן די געביטן, וואָס זיינען פֿאַראייניקט געוואָרן צום רייך און צווישן דעם גענעראַל־גוווערנעמענט. טויזנטער אידן זיינען אַרומגעגאַנגען דענערווירטע אויפֿן פּעראָן און אויסגעקוקט א צוג. אויפֿן וועג פֿון לאָדז קיין קאָלושקי האָבן די אידן אַראָפּגענומען די געלע בענדער מיט דער האָפֿנונג, אַז זיי וועלן שוין מער נישט נייטיק זיין, זיי האָבן זיך אָבער טועה געווען. די דייטשן האָבן באַלד דערזען די גרויסע צאָל אידן אויף דער סטאַציע און אָנגעהויבן זיי צו פּייניקן.

די דייטשע באַן־אַרבעטער האָבן צונויפֿגענומען די אידן אויף איין פּלאַץ, געשלאָגן און געזידלט זיי פֿאַרוואָס זיי טראָגן נישט די בענדער. די אידן האָבן שנעל גענומען זיי אָנטאָן, אָבער דאָס האָט שוין נישט געהאָלפֿן. די דייטשן האָבן באַשלאָסן זיי צו פּייניקן. דערביי האָט זיך אויס־געצייכנט א יונגער דייטש, וואָס איז אַרומגעגאַנגען צווישן די איבערגעשראָקענע אידן, געשטופּט זיי און אָן אויפֿהער געשריגן „פֿערפֿלוכטע יודען"! מיט א מאָל איז ער געבליבן שטיין און באַפֿוילן אַלעמען צו זאָגן צוזאַמען און הויך: „מיר האָבן געוואָלט דעם קריג". אַרום זיי האָבן זיך פֿאַרזאַמלט פּוילישע פּאַסאַזשירן. זיי האָבן געלאַכט און זיך באַמיט אַרויסצווייזן די דייטשן זייער אָנערקענונג פֿאַר זייערע זעלטענע איינפֿאַלן. איינער פֿון די פּאָליאַקן האָט זיך געמאָלדן פֿרייוויליק אויף איבערצוזעצן אין פּויליש די באַפֿעלן פֿון דעם דייטש. אָט דער דייטש איז געוואָרן אויפֿגעהייטערט פֿון דעם דערפֿאָלג און אָנגעהויבן דערפֿינדן נייע שפּיצלעך. ער האָט באַפֿוילן אַלע אידן, וואָס האָבן געדינט אין פּוילישן מיליטער, צו מאַכן א שריט פֿאָרויס. ס'זיינען אַרויסגעגאַנגען אַן אָנדערהאַלבן צענדליק מאַנסלייט. דער דייטש האָט זיי איינגעשטעלט אין צוויי רייען און זיי געזידלט דערפֿאַר, וואָס זיי האָבן געשאָסן צו דייטשע זעלנער. דערנאָך האָט ער זיי גענומען איבן, באַפֿוילן זיי צו פֿאַלן און אויפֿשטיין, און ער האָט זיי געהאָלפֿן דורך קאָפּען מיט די פֿיס. דערנאָך האָט ער זיי באַפֿוילן צונויפֿצונעמען די פּעקלעך, וואַליזעס און רוקזעק און געיאָגט זיי הונדערט מעטער איבער די רעלסן און שפּאַלן. א סך האָבן זיך אויס־געגליטשט און זיינען געפֿאַלן. פֿאַרן אָפּגיין פֿון צוג האָבן די דייטשן ווידער איינגעאָרדנט א „קאָנטראָל" פֿון באַגאַזש און גערַאבעוועט, וואָס זיי האָבן געוואָלט.

די אידן האָבן אָפּגעזיפֿצט מיט דערלייכטערונג ווען זיי האָבן סוף כל סוף באַוויזן זיך אַריינ־צושטופּן אין צוג, וואָס גייט קיין וואַרשע. מענטשן זיינען אַריין דורך די פֿענצטער, געקראָכן

אויף די דעכער. מידע און פארמאטערטע זיינען זיי ביינאכט אַנגעקומען אויפן הויפּט־וואקזאל אין ווארשע. א חוץ דער גרויסער צאָל אידן האָבן אויפן וואקזאל זיך געפונען א סך פויערים, שפּייז־הענדלער, וועלכע האָבן געבראכט פּראָדוקטן פון נאָענט און פון וויט. אלע האָבן געוואכט ביז ס'וועט שוין ווערן טאָג און זיי זיינען אוועק אין שטאָט זוכן א ווינקל און פּרנסה.

23.8.1941

אידן אין קאליש פון סעפּטעמבער ביז נאָוועמבער 1939

אָנהייב אָקטאָבער זיינען אין קאליש שטארקער געוואָרן די פּארפאָלגונגען קעגן אידן. ביז דאַן איז די לאגע פון די אידן אין קאליש נישט געווען קיין באַזונדערס שווערע. נאָכן צוריק־קומען פון די וואנדערונגען, האָבן זיי אויך זיך אומגעקערט צו זייערע אלטע באַשעפטיקונגען. זיי האָבן געלאָזן אין גאנג די ווארשטאטן, געעפנט די געשעפטן און די גאנצע באוועגונג איז כמעט געוואָרן אזא ווי אמאָל.

צוליב דעם וואָס קאליש איז געוואָרן א דורכגאנגס־פּונקט פאר גרויסע מאסן־דייטשע מיליטער, איז דער פדיון שטארקער געוואָרן אין אלע געוועלבער, און באזונדערס אין די קאפע־הייזער און רעסטאָראנען. די אידישע בעקערס און קאָנדיטאָרן זיינען געווען באליגט מיט ארבעט און זיי האָבן בשפע'דיק פאַרדינט.

דער דייטשער כאראקטער פון דער שטאָט איז אלץ בולטער געוואָרן. אלע פוילישע שילדן זיינען באזייטיקט געוואָרן און אַנשטאָט זיי האָט מען אויפגעהאנגען שילדן אין דער דייטשער

„קאליש אָן אידן"
(באָיקאָט־רוף קעגן די אידישע האנטווערקער)

שפראך. די גאסן האָט מען אָנגערופן מיט דייטשע נעמען: פרידריכשטראסע (פילסודסקי־אלעע), ראָטהאוז־פלאץ (פלאץ פון 11־טן ליסטאָפּאד), פויערשטראסע (קאנאניצקא), פּאָסטשטראסע (גאס פון 6־טן שערפּיען). אין די אויסשטעל־פענסטער האָבן זיך באוויזן פּאָרטרעטן פון היטלערן און האקנקרייצן האָבן אומעטום געפלאטערט. די פוילישע באפעלקערונג האָט שנעל זיך צוגעוואוינט צו די נייע באדינגונגען, און פיל פון זיי האָבן זיך באמיט צו באוויזן די דייטשן, אז פון א סך שטאנדפונקטן האָבן זיי באוויזן צו לויפן פארן רייטוואָגן. אזוי, למשל, זיינען אין א סך אויסשטעל־פענצטער געווען א חוץ די האקנקרייצן און די בילדער פון היטלער און גערינג, אויך די אויפשריפטן: „אריש געשעפט" אָבער „פאר אידן ארייננאנג פארבאָטן", הגם פאר דעם האָבן זיי זיך באנוגנט מיט אן אויפשריפט „קריסטלעך געשעפט".

איבער דער גאנצער ברייט פון גאס, אויפן ראָג קאנאָניצקא און 6־טער שערפּיען, האָט מען שוין פון דעם 10־טן סעפּטעמבער אויפגעהאנגען אן אלטע ענדעקישע לאָזונג פון פאר די וואלן: „קאָליש אָן אידן". אויף אזא אופן האָבן די ענדעקעס דעמאָנסטרירט פאר די דייטשן זייער באציאונג צו דער אידישער באפעלקערונג.

תיכף נאָכן פארנעמען קאליש האָבן די דייטשן ארעסטירט א סך אידן און פּאָליאקן, וועלכע זיינען געבליבן אין שטאָט. אין א 5—6 וואָכן ארום זיינען אָט די אידן צוריקגעקומען קיין קאליש און זיי האָבן דערציילט (ווינגארט, אייגנטימער פון שניט־געשעפט אויף גורנאָשלאנסקע גאס, איז געווען צווישן זיי), אז מ'האָט זיי ארומגעפירט איבער פארשיידענע דייטשע שטעט און זיי פאָרגעשטעלט פאר דער באפעלקערונג מיט דער אויפקלערונג: „דאָס זיינען די אידישע חזירים, וועלכע האָבן געשאָסן אויף דייטשע זעלנער".

נאָכן פארנעמען די שטאָט זיינען די דייטשע זעלנער ארומגעגאנגען איבער די אידישע און פוילישע געשעפטן און קאָנפיסקירט אלע סחורות, באזונדערס מאנופאקטור־אויסארבעטונגען. די ערשטע קאָנפיסקאציעס האָבן געטראָפן די סקלאַדעס פון סעמיאַטיצקי, סענדער, בראון און פרידלענדער, גערשט, היישרעק און נאפארסטעק.

ביסלעכווייז האָבן זיך אָנגעהויבן באוויזן פאראָרדענונגען, וואָס זיינען שייך בלויז אידן. מ'האָט פארעפנטלעכט א באפעל צו באזייטיקן פון אלע אידישע הייזער די היטלער־פענער. דייטשע אָפיצערן האָבן שוין געהאט באזוכט די אידישע געשעפטן און קאָנפיסקירט די גאנצע סחורה. פון די דירות האָט מען צוגענומען דאָס מעבל. א סך אידן האָט מען באפוילן צו פארלאָזן די געשעפטן און דירות אין משך פון עטלעכע שעה, און טייל מאָל אפילו אין עטלעכע מינוט, און מ'האָט זיי איבערגעגעבן צו דייטשע אָדער פוילישע משפחות. אין פאַרלויף פון עטלעכע טעג האָט די שטאָט געביטן איר פנים. א סך אידישע געשעפטן זיינען געשלאָסן געוואָרן, אנדערע — אויסגעליידיקט געוואָרן אָדער איבערגעגאנגען צו אנדערע בעלי־בתים, דער עיקר דייטשן. אזוי, למשל, האָט מאריא האָפמאן צוגענומען דאָס שפּייז־געשעפט פון הערשקאָוויטשן „זלאָטי רוג", קורץ — דאָס שניט־געשעפט פון סעמיאַטיצקין, די ברידער מילער — דעם סקלאַד פון סענדערן, רימאנאָוויטש — דאָס הורט־געשעפט פון פערלע.

אויך דער אויסערלעכער אויסזען פון די קאלישער אידן האָט זיך געענדערט. פאר דער מלחמה האָבן צווישן דער אידישער באפעלקערונג אין קאליש זיך געפונען א סך טראדיציאָנעלע אידן. אין קאליש זיינען געווען פיל אידן מיט באָרד און פיאות, געקלייט אין אידישע קאפאָטעס און היטלען. איצט איז אָט די קליידונג כמעט ווי פארשוואונדן. אין גאס מען מער נישט געזען קיין איד מיט א אידיש היטל אויפן קאָפּ. אלע האָבן איצט אָנגעטאָן קאפּעלושן אָדער געוויינלעכע היטלען.

נאָך די פיל פאלן ווען דייטשע זעלנער האָבן אָפּגעשאָרן די בערד און פיאות ביי אידן, איז אויך קלענער געוואָרן די צאָל אידן מיט בערד. יעדנפאלס האָבן אידן זיך באמיט וואָס מער צו פארקירצן די בערד און פארשטעלן זיי מיט אלע מעגלעכקייטן.

אין א געוויסן טאָג האָבן די דייטשן באזוכט אלע אידישע געשעפטן און באפוילן ארויסצושטעלן אויף אן אָנגעזעענעם אָרט א טאָוול מיט דער אויפשריפט „יודע" אין דער גרויס פון נישט ווייניקער פון 20 ס"מ.

דער 10 אָקטאָבער איז לויטן באפעל פון דער דייטשער מאכט געשאפן געוואָרן אין קאליש „א ראט פון דער אידישער געמיינדע". קיינער פון די געוועזענע קהילה־פאָרשטייער איז אין קאליש נישט געווען. דער קאלישער רב, מענדל אלטער, האָט שבת, דעם 2־טן סעפטעמבער, צוויי נאָכמיטאָג, פארלאָזט די שטאָט און אויך אין אן אויטאָ אוועק קיין לאָדזש. שפעטער איז ער שוין קיין קאליש נישט צוריקגעקומען. אויך די געוועזענע קהילה־מענטשן האבער און ראָזענבלום זיינען אוועק קיין לאָדז.

אין דער אָפּוועזנדיקייט פון מער פאסיקע מענטשן, האָט דער קאלישער סטאדאָסטא גערופן דעם חזן פון דער נייער שול האן, אין וועמען ער האָט געזען די איינציקע פערזאָן, וואָס האָט פאר דער מלחמה פארנומען א באשטימטע געזעלשאפטלעכע פאָזיציע און אים נאָמינירט אלס „עלטסטע דער יודען" און ארויפגעלייגט אויף אים די אויפגאבע צו שאפן אן עלטעסטנראט פון 25 מיטגלידער. דער עלטעסטנראט דארף רעפרעזענטירן די אידישע באפעלקערונג לגבי דער מאכט און אכטונג געבן, אז די אידן זאָלן זיך פירן לויט די דייטשע תקנות און באפעלן. די מיטגלידער פונעם ראט זיינען ערב דערפאר מיט זייער לעבן און פארמעגן.

אין די נאָענטסטע טעג איז באשטימט געוואָרן דער צוזאמענשטעל פונעם עלטעסטנראט. צווישן אנדערע האָבן צו אים געהערט: האן — חזן, אינזש. צוקער — פאבריקאנט, לעאָן רינעק — פאבריקאנט, זיידעל — סוחר, לעווקאָוויטש — פרעזעס פון דער אידישער באנק און פרעזעס פון דער אידישער גימנאזיע, אדוו. קאצינעל, אדוו. פערקאל — פאָרזיצער פון אָרט און טאז, ד״ר פלאָצקער, ד״ר משה שלומפער — מיטגליד פון דער געוועזענער שטאָט־פארוואלטונג און טוער פון בונד, דוד הערמאן, לוזער מיץ — טוער פון בונד, פאָרזיצער פון שניידער־פאראיין, לעאָן סעמיאטיצקי — פאָרזיצער פון דער אידישער באנק, זשעפקאָוויטש — מיטגליד פון באנק־ראט, ווישניעווסקי — פאבריקאנט, ארקוש — סעקרעטאר פון אידישן האנטווערקער־פארבאנד, ד״ר לובעלסקי, ד״ר זייד.

די ביוראָס פון עלטעסטנראט האָבן זיך געפונען אין קהילה־בנין אויף קאנאָניצקע גאס. האן איז געווען פאָרזיצער, סעקרעטאר — הערמאן, דערנאָך ארקוש.

אלס ערשטע אויפגאבע איז פאר דעם 15־טן אָקטאָבער ארויפגעלייגט געוואָרן אויפן ראט איינצואָרדנען אין משך פון 3 טעג א פינקטלעכע ציילונג פון דער אידישער באפעלקערונג, פארמעגן, געלט איבער 2.000 זלאָטעס און צירונג. דאָס דורכפירן די ציילונג האָט אויף זיך גענומען אדוו. קאצינעל. בערך 15—20 פערזאָן האָבן געארבעט אונטער זיין אויפזיכט 10 טעג און נעכט. ס׳איז כדאי צו באמערקן, אז ווען די ציילונג איז פאָרגעקומען פלעגן די דייטשן ברענגען ביי נאכט אין די קהילה־אמטן שרייב־מאשינען. די ציילונג האָט ארומגענומען 20 טויזנט אידן.

די דייטשן פלעגן זיך ווענדן צום עלטעסנראט מיט פארשיידענע פאָדערונגען. למשל, איינמאָל האָבן זיי פארלאנגט צו באזאָרגן זיי אין משך פון פיר שעה 50 קאָמפלעטן בעטגעוואנט. צוליב דעם וואָס די סחורות פון דעם מין זיינען שוין פריער געוואָרן קאָנפיסקירט אין די אידישע געשעפטן, האָט מען דאָס בעטגעוואנט צונויפגעזאמלט אין די אידישע שטובן. די אויפזאמלערס זיינען געווען אידן, אָנגעשטעלטע פון עלטעסטנראט. ס׳האָט געטראָפן, אז יידן האָבן נישט געוואָלט אָפּגעבן דאָס בעטגעוואנט און דער אויפזאמלער (למשל גורני) איז געווען געצוואונגען צו נעמען עס מיט קראפט. אָפט האָבן די דייטשן געפאָדערט געלט־סומעס, און צו דעם צוועק האָט דער עלטעסטנראט ארויפגעלייגט א שטייער אויף די רייכע אידן, לויטן פארנעם פון דער געפאָדערטער סומע. מיט די דאָזיקע געלט־ענינים האָבן זיך פארנומען די ראט־מיטגלידער צוקער, קאצינעל און שלומפער.

א גרויס טעטיקייט־געביט פון עלטעסטנראט איז געווען די ארבעט. די דייטשן האָבן געמאָלדן, אז זיי וועלן נישט כאפן קיין אידן אויף ארבעט, נאָר יעדן טאָג וועלן זיי צושיקן דעם ראט א רשימה פון נויטיקע ארבעטער, און דער ראט וועט זיין פאראנטוואָרטלעך צו שיקן די מענטשן. דער ראט האָט געדארפט אויספירן נאָר די פאָדערונגען פון די העכערע מיליטערישע מאכט־אָרגאנען און פון געסטאפּאָ.

די ארבעטס־אָפּטיילונג האָט צוגעשטעלט די דייטשן יעדן טאָג פון 150 ביז 200 ארבעטער, און אין ספּעציעלע פאַלן (למשל, בעתן דורכגאַנג פון דייטשע מיליטער) 400 ארבעטער. די אידן פלעגן גערופן ווערן ־דורך צוגעשיקטע מעלדונגען אויף 3—2 ארבעטס־טעג אין דער וואָך. די וואָס האָבן זיך געוואָלט ארויסדרייען פון דער ארבעט, האָבן באַצאָלט 3—2 זלאָטעס פאַר אַן ארבעטסטאָג, אָדער 36 זלאָטעס א חודש. חוץ דעם האָט מען איינגעמאָנט א האַלבן זלאָטע פאַר אָפּלייגן די ארבעט אויף איין טאָג און פאַר א קראַנקייט־באַפרייאונג, וואָס איז ארויסגעגעבן געוואָרן דורך די דאָקטוירים פון ראַט — א זלאָטע א טאָג. א סך אידן האָבן זיך אויסגעקויפט מיט געלט און די ארבעטס־אָפּטיילונג האָט יעדן טאָג געשיקט צו דער ארבעט 70—60 פּראָצענט געדונגענע ארבעטער און געצאָלט זיי 2 זלאָטעס פאַר אַן ארבעטסטאָג. אָט דעם לוין האָט די ארבעטס־אָפּטיילונג געצאָלט פון די באַפרייאונג און פּראָלאָנגאַציע־הכנסות, וואָס האָבן אפילו געבראַכט א טעגלעכן איבערפלוס פון 50—100 זלאָטעס.

די דייטשן האָבן ארויפגעלייגט אויף די אידישע ארבעטער אויסצופירן פאַרשיידענע ארבעטן. די אידן האָבן געאַרבעט ביים באַגראָבן די פּאַליאַקן, וואָס זיינען דערשאָסן געוואָרן אויפן נייעם אידישן בית־עולם, אין די קאַזאַרמעס פון פּיסקאָזש, אין שפּיטאָל פון הייליקן דריילינג, אין דער שטאָט־פאַרוואַלטונג, אין דער פאַרקער־פּאָליציי, אין סטאַראָסטווע־בנין, אין גזשעלשאַפטלעכן פאַרזיכערונגס־הויז, אין דער הילפס־פּאָליציי און אין געסטאַפּאָ אויף יאַסנע־גאַס 3.

פיר אידישע ארבעטער האָבן סטאַביל געאַרבעט ביים אראָפּנעמען פּוילישע שילדן אָדער ביים אויסמעקן זיי. א רעזערוו פון 10 ארבעטער האָט זיך שטענדיק געפונען אין קהילה־הויז אויף צו באַפרידיקן די דרינגענדיקע און אָפטע באַשטעלונגען פון די דייטשע מאַכט־אָרגאַנען. געוויינלעך פלעגן די באַשטעלונגען אָנקומען איין טאָג פאַרן טערמין פון אויספירונג.

די דייטשן האָבן די אידן נישט געצאָלט קיין שום לוין. אין געוויסע ארבעטס־פּלעצער האָט מען זיי געגעבן ברויט און מיטאָגן. די באַציאונג צו זיי איז געווען אין די דאָזיקע ערטער א פאַרשידענע. אין א ריי ערטער האָבן זיך איינגעשטעלט כמעט חברישע באַציאונגען צווישן די דייטשע זעלנער און די אידן. אויף אָט די ערטער האָבן די דייטשן מכבד געווען די אידן מיט סיגאַרעטן, מיט ביר און מיט זיי געשמועסט פריי. אויף אַנדערע ערטער דאַקעגן האָבן זיי געשלאָגן די אידן, געשטויסן זיי און געטריבן. איינמאָל האָט א דייטש אָפּגעשטעמפּלט אויף די שטערנס פון אלע אידן, וואָס האָבן געאַרבעט אונטער זיין אויפזיכט, א חתימה מיט דעם אויפשריפט „חזירי". ער האָט זיי פאַרווערט אָפּצומעקן די אויפשריפט אין משך פון א גאַנצער וואָך, און יעדן טאָג האָט ער קאָנטראָלירט צו די אויפשריפט איז נאָך קלאָר.

דריי וואָכן האָט א גרופּע פון 25 אידן געאַרבעט אויף א לאַנדווירטשאַפטלעכער קאָלאָניע נעבן קאַליש. די באַציאונג צו די אידן מצד די דייטשע סאָלדאַטן, וועלכע האָבן זיך דאָרט געפונען, איז געווען א בעסערע ווי פון די אייגנטימער, פאָלקס־דייטשן.

אָנפירער פון דער ארבעטס־אָפּטיילונג אין עלטעסטנראַט איז געווען מיכאל אייזנבערג, טעכ־נישער לייטער — מאַקס גורני, אָנגעשטעלטע — באַרדאָוויטש, קאַראָ, ווינטער און ענדעלשטיין.

די באַציאונג פון דער דייטשער מאַכט צום עלטעסטנראַט איז נישט געווען קיין איינהייטלעכע. די דייטשן האָבן אנערקענט דעם ראַט אלס אָפיציעלע פאַרשטייערשאַפט פון די אידן און געוועגדעט זיך צו אים מיט פאַרשידענע פאָדערונגען, וועלכע זיינען פּולשטענדיק אויסגעפירט געוואָרן. דאַקעגן זיינען געווען פאַלן, וואָס האָבן אָנגעוויזן אויף א גאַנץ אַנדערע באַציאונג. איינמאָל האָט מען גערופן אין געסטאַפּאָ צוויי מיטגלידער פון עלטעסטנראַט (הערמאַן און נאָך איינעם), ווען זיי זיינען געקומען אהין 11 א זייגער אינדערפרי. האָט מען זיי פאַרשפּאַרט אין א צימער ביז אין אָוונט, אָבער קיין שום שלעכטס האָט מען זיי נישט געטאָן.

אין א געוויסן טאָג זיינען דייטשן געקומען אין קהילה־הויז און אוועקגעפירט פון דאָרט 10 מיטגלידער פון עלטעסטנראַט. צווישן זיי איז אויך געווען דער 80־יאָריקער ביאַטוס וואָס האָט על פי צופאַל זיך געפונען אין קהילה־הויז. אלע מענטשן פון דער גרופּע האָט מען שטאַרק געשלאָגן און געגעבן זיי א לעקציע פון גימנאַסטיק: מ'האָט זיי באַפוילן איבן און שפּרינגען. דערנאָך האָט מען זיי געהייסן שייערן די פּאָדלאָגעס. די גאַנצע צייט האָבן דייטשן געמאַכט דערפון פאָטאָגראַפישע אויפנאַמעס.

איינמאָל זיינען דייטשן אריין אין קהילה־בנין און דעמאָלירט דאָס מעבל, צעבראָכן די טישן און שטולן. דעם לאָקאַל פון דער אידישער גימנאַזיע און דעם בנין פון דער אידישער פאָלקס־שול האָבן די דייטשן פאַרוואַנדלט אין א שפיטאָל פאַר פוילישע קריגס־געפאַנגענע. די נייע שול איז געווען פאַרמאַכט און נאָך נישט אָנגערירט. אין דער גרויסער שול און אין דער תלמוד־תורה האָבן די דייטשן צייטווייליק איינגעאָרדנט פוילישע קריגס־געפאַנגענע.

ס׳זיינען געווען פיל פאַלן פון חלול־הקודש דורך די דייטשן. למשל, פון די שולן אויף טשאַסנע־גאַס 29 און 31 האָט מען אַרויסגענומען די ספרי־תורות און זיי פאַרברענט אויפן הויף. מ׳האָט געצוואונגען אידישע מיידלעך, אַז זיי זאָלן טאַנצן אַרום דעם שייטער. דייטשע זעלנער האָבן אויך דעמאָלירט די שול אויף פ. אָ. וו.־גאַס און אַריינגעוואָרפן אין טייך די ספרי־תורות און די אַנדערע הייליקע ספרים. אָט די אַקציע איז געוואָרן, פאַרשטייט זיך, באַגלייט מיט קלעפּ און שיסערייען.

אונטערן אויסרייד פון א סאַניטאַרער קאָנטראָל אין די אידישע שטובן, זיינען דייטשע זעלנער אַריין אין שטוב פון אן אָרעמער משפחה און באַפוילן דער מוטער אויסצוטאָן פאַר זיי איר 17־יאָריקע טאָכטער און זי וואַשן.

דער איד פלינקער, איינער פון די מיל־אייגנטימער, געוועזענער רעדאַקטאָר פון דער אידישער צייטונג אין קאַליש, איז דערמאָרדעט געוואָרן, נאָכדעם ווי זיין פוילישע הויז־דינערין האָט אים געמסרט, אַז ער באַהאַלט געווער ביי זיך אין שטוב. מ׳האָט אים אַרעסטירט, אויפן וועג צו דער טורמע האָט ער באַקומען א האַרץ־אַטאַק און די דייטשע זעלנער האָבן אים דערשאָסן. אונטער דער באַשולדיקונג פאַר האַלטן געווער האָבן די דייטשן דערשאָסן אין אָנהייב נאָוועמבער אויך א פוילישן גלח, און מ׳האָט באַפוילן די אידן, אַז זיי זאָלן אים קובֿר זיין ביים טויער פון אידישן בית־עולם.

נאָכדעם ווי די דייטשן פון די באַלטישע לענדער האָבן זיך אומגעקערט אין רייך אַריין, זיינען אין אָנהייב נאָוועמבער קאָנפיסקירט געוואָרן א ריי פון די בעסטע אידישע און פוילישע וואוינונגען. די פאַרטריבענע פון זייערע וואוינונגען איז געווען דערלויבט צו נעמען מיט זיך בלויז א קליינעם טייל פון זייער אייגנטום. מ׳האָט זיי אַלע באַזעצט אינעם קלויסטער אויף דער סטאַווישינסקע־גאַס. אין די פריי־געוואָרענע דירות האָבן תיכף זיך אַריינגעצויגן די אָנגע־קומענע באַלטישע דייטשן.

די פּאָליאַקן האָט מען שטופּנווייז באַפרייט און א ריי אידן האָט מען דערלויבט צו פאַרלאָזן די שטאָט. אַלע איבעריקע האָט מען געבראַכט אין מאַרק־בנין, וואו ס׳האָבן פריער געוואוינט, איינע נאָך די אַנדערע, קריגס־געפאַנגענע און מיליטערישע פערד.

אַרום דעם 10־טן נאָוועמבער איז געוואָרן געענדערט דער סיסטעם פון קאָנפיסקירן וואוינונ־גען. איצט האָט מען קאָנפיסקירט בלויז די אידישע וואוינונגען, און די עקסמיטירטע האָט מען געבראַכט אין דער מאַרק־געביידע. די דייטשע זשאַנדאַרן פלעגן אָפּשליסן א גאַס, אַוועקשטעלן א וואַך אין אַלע אַריינגענג פון די אידישע הייזער, באַפעלן די איינוואוינער צו פאַרלאָזן די וואוינונגען אין פאַרלויף פון עטלעכע מינוט, און פירן זיי גרופּנווייז צו דער מאַרק־געביידע.

יעדע עטלעכע מינוט האָט מען געזען גרופּעס אידן, וואָס זיינען משפּחותווייז געפירט געוואָרן אונטער א וואַך. זיי האָבן געטראָגן קליינע פּעקלעך, רוקזעק אָדער קישנס. בעת אָט די אַרויס־טרייבונגען, איז די בהלה און די צעמישונג צווישן אידן געווען אַזוי גרויס, און די זשאַנדאַרמען האָבן זיי געגעבן אַזוי ווייניק צייט, אַז יעדער איינער האָט געכאַפּט, וואָס ס׳איז אים געקומען צו דער האַנט, און איז נישט געווען פעאיק איבערצוקלייבן.

צוגאָב צו דעם קאַפּיטל

לויט א שמועס מיט אדוו. פּערקאַל, געוועזענער מיטגליד פון עלטעסטנראַט.

אינעם ערשטן חודש פון דער דייטשער הערשאַפט אין קאַליש, איז זייער באַציאונג צו די אידן, קען מען זאָגן, געווען א קאָרעקטע. אין דער דאָזיקער תקופה האָט מען אויף דער אידישער באַפעלקערונג נישט אַרויפגעלייגט נאָך קיין שום באַגרענעצונגען. וואָס שייך ווידער

פון עקאָנאָמישן שטאנדפונקט, קען מען די תקופה פון צווישן 15־טן סעפטעמבער און 15־טן אָקטאָבער באַצייכענען אלס א צייט פון פראָספעריטי פאר די קאלישער אידן. אין די אידישע געשעפטן איז דעמאָלט געווען א שטארקע באַוועגונג, וואָס איז ארויסגערופן געוואָרן צוליב דעם אדורכגאנג פון דייטשן מיליטער אין קאליש. בעיקר איז געשטיגן דער פדיון אין די קאָנדיטאָריי־געשעפטן, בעקערייען און דעליקאטעסן־געשעפטן.

ס׳זיינען אויך געווען אידן, וועלכע האָבן געפונען א מקור פון פרנסה ביים איבערפירן סחורות, בעיקר שפייז־פראָדוקטן, אין דער ריכטונג פון לאָדזש און ווארשע, און דאָרט פארקויפן זיי. קאליש איז נישט געטראָפן געוואָרן פון די קריגס־אקציעס, און שפייז־פראָדוקטן זיינען דאָרט געווען מער ווי אין ווארשע און אין לאָדז. צוליב דעם, וואָס די פרייזן פון די פראָקטן זיינען געווען נידעריקע (כמעט ווי פאר דער מלחמה), זיינען די פארדינסטן פון די רייזנדיקע קרעמער געווען זייער גרויסע. מ׳דארף באמערקן, אז אין יענער צייט פלעגן קומען איינקויפן ביי די אידן א סך קונים פון פויזנער געגנט.

אָט דער מצב האָט זיך לחלוטין געענדערט ארום דעם 10־טן נאָוועמבער, דאָס הייסט אין דעם טאָג, ווען די דייטשן האָבן זיך גענומען צו די אידן און ארויפגעלייגט אויף זיי די ערשטע באגרענעצונגען. די ערשטע גזירות זיינען געווען: די פליכט אויפצוהענגען אויף אן אָנגעזען אָרט די אויפשריפט: „יודע״, און די פליכט איבערצוגעבן די שטאָט־פארוואלטונג אלע סחורות, וואָס זיי פארמאָגן.

א סך אידן האָבן פאָראויסגעזען די געשעעענישן און זיי זיינען אנטלאָפן. בערך 20 פראָצענט פון דער אידישער באפעלקערונג זיינען אוועק פון קאליש נאָך אין אויגוסט 1939 און זיי זיינען שוין נישט צוריקגעקומען. די פארמעגלעכע, וועלכע זיינען פארבליבן אין שטאָט, האָבן אָנגעהויבן ארויסצופאָרן אין אָקטאָבער. זיי האָבן פארלאָזט קאליש בעיקר מיטן צוג קיין לאָדזש און זיי האָבן מיטגענומען מיט זיך זייער גאנצן באגאזש. אָט די באַוועגונג איז נישט אדורך אומבאמערקט פון די דייטשע זשאנדארן. זיי האָבן אָפט אָנגעהויבן באזוכן דעם וואקזאל, געפרעגט די פאסאזשירן אויף זייער נאציאָנאליטעט און די אידן על פי רוב ארויסגעטריבן פון די צוגן, געשלאָגן, און קאָנפיסקירט זייער באגאזש און זייער סחורה. צוליב דעם האָבן די אידן אויפגעהערט איבערצופירן שפייז־פראָדוקטן און זיי האָבן היזק געהאט א וויכטיקן פרנסה־צווייג.

סוף אָקטאָבער איז דערשינען א פאראָרדנונג, וועלכער פארווערט די אידן צו באנוצן זיך מיט דער באן. צוליב דעם וואָס פיל אידן האָבן געהאט באשלאָסן ארויסצופאָרן קיין לאָדזש, האָט די דאָזיקע פאראָרדנונג ארויסגערופן ביי זיי א גרויסע בהלה. א קליינע צאָל אידן האָבן דורך שוחד באקומען רייזע־שיינען אויף דער באן, אָבער אין אלגעמיין האָבן אידן אָנגעהויבן פאָרן קיין לאָדז מיט פערד און וואָגן.

ארום דעם 15־טן אָקטאָבער איז, לויט א באפעל פון דער דייטשער מאכט, געשאפן געוואָרן אין קאליש דער עלטעסטנראט, ראט פון אידישע פאָרשטייער. די דייטשן האָבן באפוילן דעם חזן האן צונויפשטעלן א ראט פון 26 מיטגלידער. אין משך פון געציילטע טעג איז געשאפן געוואָרן דער ראט. אין אים זיינען, צווישן אנדערע, אריין: האן, אינזש. צוקער, לעאָן רינעק, זיידל לעווקאָוויטש, אדוו. קאצינעל, אדוו. פערקאל, ד״ר פלאָצקי, משה שלומפער, דוד הערמאן, לוזער מיץ, ד״ר לובעלסקי, ד״ר זייד, אלכסנדר פאָזנאנסקי, מאגיסטער ראָטצייג, אינזש. פישער, ליאָן סעמיאטיצקי, זשעפקאָוויטש און בן־ציון ארקוש.

אלס פרעזידענט איז באשטימט געוואָרן האן, אָבער פאקטיש איז פאָרזיצער געווען אדוו. פערקאל. האן איז געווען זייער א דורכשניטלעכער מענטש, און ער איז בכלל נישט געווען ראוי צו פארנעמען דעם אמט פון פאָרזיצער. חוץ דעם וואָס ער האָט געקענט די דייטשע שפראך, האָט ער נישט פארמאָגט קיין שום מעלות.

די ביוראָען פונעם ראט האָבן זיך געפונען אין דער געביידע פון דער אידישע קהילה. פון צייט צו צייט פלעגן די דייטשן קומען אהין אויף א באזוך. עטלעכע טעג נאָכן שאפן דעם ראט, איז געקומען דער געסטאפאָ־פירער און באפוילן צונויפרופן אלע מיטגלידער. ווען אלע מיטגלידער האָבן זיך שוין געהאט פארזאמלט, איז ער ארומגעגאנגען אין צימער אהין און צוריק, און

פאַכנדיק מיטן שפּיצרוט האָט ער געמאָלדן, אַז דער ראַט וועט האָבן די אויפגאַבע פון רעאַליזירן אַלע דייטשע פאַראָרדנונגען לגבי דער אידישער באַפעלקערונג. און די פאַראָרדנונגען זיינען געווען פאַרשיידענע.

אין די ערשטע טעג פון זיין עקזיסטענץ איז דער ראַט אויפגעפאָדערט געוואָרן צו שאַפן פאַרן מיליטער, אין משך פון געציילטע שעהן, 50 קאָמפּלעטן בעטגעוואַנט. דאָס בעטגעוואַנט האָט מען צונויפגעזאַמלט אין אידישע הייזער.

איינער פון די ערשטע באַפעלן איז געווען אדורכצופירן אין משך פון 24 שעה א ציילונג פון דער אידישער באַפעלקערונג און זייער פאַרמעגן. דער טערמין איז געוואָרן פאַרלענגערט אויף 4 טעג. אויף אדורכצופירן די ציילונג האָט דער ראַט מאָביליזירט די יוגנט, וועלכע האָבן געבראַנגט אין ראַט שרייבמאַשינען. ביי טאָג האָט מען געזאַמלט די געגעבענע און ביי נאַכט האָט דער לייטער פאַרגעלייגנט די ליסטע פאַר צוויי מאַשין־שרייבערינס. אין דער ציילונג זיינען אויפגענומען געוואָרן 18 טויזנט נפשות. די ציילערס האָבן אָפּגעמערקט דעם עלטער, די צאָל קינדער, אומבאַוועגלעכע פאַרמעגנס, געשעפטן, סחורה־לאַגערס, מעבל, קליידער, וועש, שטוב־חפצים, צירונג און באַדייטנדיקע געלט־סומעס.

אויף דער איניציאַטיוו פונעם ראַט איז אין קאַליש געשאַפן געוואָרן א פאָלקס־קיך. מיט דער געלט־זאַמלונג לטובת דעם צוועק האָט זיך פאַרנומען א ספּעציעלער קאָמיטעט מיט אדוו. פּערקאַל בראַש. די באַשטייערונגען זיינען געזאַמלט געוואָרן צווישן די רייכע אידן. דער קאָמיטעט האָט באַשטימט די קלענסטע באַשטייערונג — 100 זלאָטעס. ס'זיינען אָבער אויך געווען באַשטייערונגען פון עטלעכע הונדערט זלאָטעס, דער צונויפגעזאַמלטער פאָנד האָט באַטראָפן 20 טויזנט זלאָטעס. אויך די פּוילישע פאַרשטייער אין דער שטאָט־פאַרוואַלטונג האָבן אַרויסגעוויזן סימפּאַטיע פאַר שאַפן די קיך, און זיי האָבן צוגעזאָגט אן אָנגעזעענע סובסידיע, לײַדער זיינען די הבטחות נישט רעאַליזירט געוואָרן. די קיך איז געווען טעטיק ביז דער לעצטער מינוט און זי האָט אַרויסגעגעבן, דער עיקר, מיטאָגן און ברויט אומזיסט.

די קהילה האָט אויך אויסגעטיילט מאַטעריעלע הילף פאַר נויטבאַדערפטיקע אידן. אזא הילף האָט אויך באַקומען, מיטן וויסן און מיט דער הסכמה פונעם ראַט, דער פאָרזיצטער האַן, וואָס האָט נישט געהאַט קיין שום אנדערע פּרנסה־קוואַלן.

סוף אָקטאָבער איז דעם ראַט געלונגען צו ראַטעווען פון די דייטשע הענט דעם אידישן שפּיטאָל, וואָס איז פריער געוואָרן קאָנפיסקירט. דאָס אָפּראַטעווען דעם שפּיטאָל איז געווען די גרעסטע דערגרייכונג פון דער קהילה. נאָך א לאַנגיאָריקן קאַמף פאַר דער מלחמה מיט דער קאַלישער שטאָט־פאַרוואַלטונג, די שפּיטאָל־געביידע איז אויפגעפרישט געוואָרן, ווי זי וואָלט פון ס'ניי געוואָרן אויסגעבויט, און איבערן אריינגאַנג האָט מען אויפגעהאַנגען די שילד: „אידישער שפּיטאָל". בעטן, בעטגעוואַנט און מעבל האָט די קהילה טיילוויז איינגעקויפט, אָבער צום גרעסטן טייל איז דאָס געזאַמלט געוואָרן דורך די שטאָט־איינוואוינער. ביים שפּיטאָל זיינען געווען טעטיק אן אַמבולאַטאָריע און אן אַפּטייק.

א שטאַרקע טעטיקייט האָט אַרויסגעוויזן דער אַרבעטס־באַטאַליאָן, איינע פון די אינסטיטוציעס ביים עלטעסטנראַט. אָנגעפירט מיט אים האָבן מיץ און גורני. זייער אַקטיוו איז געווען דער מיטגליד פון ראַט אלכסנדר פאָזנאַנסקי, סעקרעטאַר איז געווען אַרקוש, און שפּעטער הערמאַן. די אויפגאַבע פונעם סעקרעטאַר איז געווען צו דערליידיקן פאַרשיידענע ענינים מיט דער דייטשער מאַכט. די באַציאונג פון אַרקושן צו די דאָזיקע ענינים איז געווען א פיינע, און די קהילה האָט געהאַט צו אים דעם פולסטן צוטרוי. דאַקעגן די אויפפירונג פון הערמאַן, און שפּעטער אויך פון ווישניעווסקי, האָט אַרויסגערופן א סך באַוואָרעניש, וואָרעם זייערע קאָנטאַקטן מיט די דייטשן האָבן זיי דערפירט ממש צו א נאָענטקייט מיט זיי, און עס האָט אויסגעזען, ווי זיי וואָלטן באַדינט די דייטשן און נישט די אידן.

אין אָנהויב נאָוועמבער האָבן אויך אָנגעהויבן אַנטלויפן די אידן פון פאַרשיידענע ראַיאָנען אין פּויזן, ווי אָסטראָווו, קאָזמינעק, פּלעשעוו א.א. די אַנטלאָפענע זיינען גרופּנוויז געקומען קיין קאַליש. צווישן זיי זיינען געווען פיל אַלטע לייט, קינדער און קראַנקע. בראָש פון יעדער גרופּע איז געשטאַנען א גרופּנפירער, וועלכער האָט געהאַט א דערלויבעניש אויפצוהאַלטן זיך אין

קאליש נישט מער ווי איין טאָג. דערנאָך האָבן די אויסגעוואָרצלטע געדארפט ווייטער וואנדערן צו מזרח פון קאליש. טאָג טעגלעך פלעגן אָנקומען אין שטאָט גרופן פון 15—20 פארשיידענע פלעצער. זייער צאָל האָט באטראָפן ארום טויזנט פערזאָן און העכער. דער ראט האָט זיך פארנומען אויך מיט די דאָזיקע אידן און באזאָרגט זיי מיט שפייז, איינגעאָרדנט זיי מיט נאכטלעגער אין דער תלמוד־תורה און אין פריוואטע וואוינונגען, געזאָרגט פאר זייער ווייטער־דיקער רייזע אין דער ריכטונג קיין לאָדזש און אויך באצאָלט פאר די רייזע־הוצאות, און באזאָרגט זיי מיט ברויט. אין א ריי פאלן האָט דעם ראט זיך איינגעגעבן צו באקומען ביי דער מאכט א דערלויבעניש צו פארלענגערן דעם אויפהאלט אין קאליש אויף עטלעכע טעג פאר קראנקע איבערוואנדערער, וועלכע זיינען נישט געווען מסוגל צו פאָרן אין דעם זעלבן טאָג.

דעם 10־טן נאָוועמבער, בערך, האָט זיך אָנגעהויבן די סיסטעמאטישע אויסוואָרצלונג פון די קאלישער אידן. בדרך כלל איז דאָס פאָרגעקומען אָן דער באטייליקונג פונעם ראט.

מיט עטלעכע טעג פריער האָבן די דייטשן געמאָלדן דעם ראט, אז זיי וועלן באשטימען א געטאָ פאר די אידן אין קאליש. כדי צו באטראכטן דעם ענין האָבן זיי פארבעטן אויף א זיצונג פינף פאָרשטייער פון ראט. צווישן זיי ד״ר זייד, אדוו. פערקאל, האן און אינזש. צוקער. די זיצונג איז פאָרגעקומען אין לוקסוס־באבינגונגען, אין דער וואוינונג פון רייכן אידישן פאבריקאנט כמיעלניצקי, אויף יאסנע גאס 3, וואו ס׳האָט זיך אויך געפונען דאָס ארבעטס־צימער פונעם געסטאפאָ־שעף. די געשפרעכן זיינען פאָרגעקומען מיט א סך העפלעכקייט, און ווען דער געסטאפאָ־שעף האָט זיך דערוואוסט, אז איינער פון די אידישע פאָרשטייער איז אן אדוואָקאט, האָט געזאָגט מיט גרויס צופרידנקייט: „אויב אזוי, זיינען מיר דאָך קאָלעגן״.

צום סוף פון דער זיצונג האָבן די דייטשן דערקלערט, אז מאָרגן וועלן זיי אויך אין שטאָט באשטימען די גרענעצן פון געטאָ. זיי האָבן פאָרגעלייגט צו שאפן דעם אידישן פערטל צו מערב־זייט פון דער באבינע־גאס. אָבער צו מאָרגנס האָט מען בכלל נישט באשטימט קיין גרענעצן. אָנשטאָט דעם האָבן די דייטשן גערופן אין געסטאפאָ־אמט אלע מיטגלידער פון ראט, געשלאָגן זיי און חוזק געמאכט פון זיי.

אָנשטאָט שאפן דעם געטאָ האָט מען גענומען ארויסטרייבן די אידן פון קאליש. אין די ערשטע טעג פונעם אדורכפירן די גזירה האָבן די אידן נישט געוואוסט פארוואָס מ׳האָט זיי ארויסגעטריבן פון די וואוינונגען און געבראכט אין דער מארק־געביידע, ווארום ס׳איז דאָך נישט דערשינען קיין שום אָפיצעלע פאראָרדענונג וועגן ארויסטרייבן די אידן פון קאליש. בלויז דער געסטאפאָ־סעקרעטאר האָט נאָך דעם 10־טן נאָוועמבער פארטרויט ארקושן דעם פלאן צו פארטרייבן שטופנווייז די אידן פון קאליש.

דערפאר האָבן אלע אידן זיך באמיט צו פארלאָזן קאליש, יעדער לויט זיינע מעגלעכקייטן. אויך די מיטגלידער פון ראט, אדוו. פערקאל און ד״ר לובעלסקי, זיינען אנטלאָפן פון שטאָט דעם 11־טן נאָוועמבער אין א לאסט־אויטאָ און זיי זיינען אוועק קיין לאָדז צוזאמען מיט נאָך 70 פערזאָן. א דייטשע פאמיליע פון קאליש, מילער, האָט געהאָלפן די אידן ביים פארלאָזן די שטאָט. זיי האָבן אויסגעבאָרגט די אידן משא־אויטאָס צום אנטלויפן, און די אידן האָבן ביי זיי איבערגעלאָזט דאָס פארמעגן. אָבער על פי רוב האָבן די אידן נישט באקומען צוריק דאָס פארמעגן.

19.10.1941

ארכיוו יידישער היסטארישער אינסטיטוט
(רינגעלבלום — ארכיוו)

מלחמה־נאטיצן וועגן קאליש

דער אנפאנג

י צווייטע העלפט אויגוסט 1939, אין שטאט שפירן זיך שוין שטארקע מלחמה־שטימונגען, די פארבערייטונגען זיינען אין פולן גאנג. איבער די גאסן און אויף די לײדיקע פלעצער גראבט מען שוין „לופט־שוץ־גרובן”. מיט א גרויס פאראד און ברען טוט די ארבעט די גאנצע באפעלקערונג — יידן און קריסטן — מיט לאפאטעס גייען טאג־טעגלעך אלע גרופירונגען מיט פענער, טראנספאראנטן און מוזיק צו דער „הייליקער” ארבעט.

ס׳לויפן טעג, פון די נאענטע שכנותדיקע שטעטלעך, וואס ליגן הארט ביים גרענעץ־פאס קומען אן שוין שטארקע מלחמה־מורמלערייען. דער ל.א.פ.פ. טוט אלץ, כדי צוצוגרייטן די שטאט צו אן עווענטועלע פארטיידיקונג. אין אלע הייזער איז אלץ גרייט, א סך פונקציעס פילן אויס פרויען — די מענער זיינען אין מיליטער.

ענדע חודש — לויט א באפעל פון די מאכט און מיליטער־ארגאנען ווערט די שטאט עוואקואירט פון פרויען און קינדער — אויך מיין פרוי פארט אוועק צו איר שוועסטער אין דארף בעלדזעוו, אן ערך 59 ק״מ פון קאליש.

טראץ אלע צוגרייטונגען — גלויבט מען נאך, אז ס׳וועט געלונגען אויסמיידן די געפאר.

דעם 28/8 1939 באקום איך קוים א פור פאר מיינס א קוזין, זיין פרוי און א צען־טאגיק קינד און צוזאמען מיט זיי פאר איך אין דארף בעלדזעוו צו מיין פרוי.

שבת פרי קומען מיר אין דארף — דארט טרעפן מיר שוין א סך קאלישער, וואס ציען אין די נאענטע שטעטלעך, טורעק, קאלא. אבער נישט באשערט איז מיר געווען דארט צו בלייבן. זונטיק פארנאכט קומט אן פויליש מיליטער און דער אנפירער פון זיי, א מאיאר באפעלט צו עוואקואירן דאס דארף: „דא נישט ווייט איז די פראסנא”, „דא שטעלן מיר א פראנט און דא וועלן מיר צעשמעטערן דעם שונא!” לויטעט דער באפעל. מיר לאזן איבער האב און גוטס און מיט מיין שוואגערס פערד לאזן מיר זיך א מאן 25 אויף איין וואגן, מיט קליינע קראנקע קינדער אין וועג קיין קלאדאווע, ווייל מיין שוואגער האט א ברודער א רייכן מילנער. אויפן וועג זיינען מיר צוויי מאל באמבארדירט געווארן דורך עראפלאנען, וואס זיינען איבער אונזערע קעפ געפלויגן — אין קלאדאווע זיינען מיר געווען ביז 3 טאג פאר ראש־השנה. הערנדיק אז נאך קאלא קען מען שוין פארן, זיינען מיר צוריק געפארן. דעם צווייטן טאג יום־טוב זיינען די דייטשן רויק אריין אין שטאט, און באלד צומארגנס זיינען מיר אלע אוועק צוריק אין דארף.

מיר זיינען אין דארף געקומען 11 פרי, 2 נ.מ. איז אנגעקומען די ערשטע פאמיליע. ווי דער שטייגער איז אין אזעלכע טעג האבן מיר אנגעטראפן כמעט אלץ צערובירט און דעמאלירט — דאך אבער אין אן אייגענער וווינונג. באלד האבן די דייטשן גענומען זוכן געווער, דערווייל האבן עטלעכע פאלקס־דייטשן צוגעטראגן, אז אידן האבן געגנבעט. מ׳האט אנגעהויבן זוכן מיין שוואגער, מיין שוואגערס שוואגער דעם ה׳ ניידאס און אנדערע רייכערע יידן. מיין שוואגער האט זיך אויסבאהאלטן. מיך מיטן צווייטן שוואגער פון קאליש, א קראנקן מענטש פון 50 יאר האט מען ארויסגעפירט אויפן וועג און מיט דעם „אמתן לעקסיקאן” — די זעלנער זיינען געווען שלאנזאקעס — גענומען אונז זידלען און פארווארפן, אז מיר האבן געגנבעט ביי די פאליאקן. צו אונז האט מען נאך צוגעבראכט א קריסט פון א צווייטן דארף און דער ה׳ ניידאס. אזוי זיינען מיר געשטאנען פון 2 ביז 5 נ.מ. ווען ס׳איז אנגעקומען אויף א מאטאציקל אן אפיציר און דאן איז איבער אונז פארגעקומען א געריכט. נאך 10 מינוט האט דער אפיצער גאנץ העפלעך אונז געמאלדן — ד.ה. מיר און מיין שוואגער פון קאליש און דעם קריסט — אז מיר זיינען פריי, נאר מיר מוזן אין א האלבע שעה דאס דארף פארלאזן. דעם ה׳ נ. האט מען אוועקגעפירט אונטער די מויערן פון קלויסטער און איידער מיר זיינען נאך אריין אין שטוב האט זיך דערהערט א

שאס — מען האָט אים דערשאָסן. נישט טראַכטנדיק לאַנג האָבן מיר אויפגעזוכט מיין שוואָגער. שוין אָוונט, און באַוועגן זיך האָט מען געמעגט נאָר ביז 5. זיינען מיר 4 מענער — מיין שוואָגער פון דאָרף — וואַקשטאַרק, דער שוואָגער פון קאַליש — סעדראַקעוויטש, איך און ה׳ לעווינסקי — אַוועק פון דאָרף. געגנעכטיקט האָבן מיר ביי א באַקאַנטן קריסט אין א מיל. גאַנץ פרי האָט מיך מיט מיין שוואָגער וואַקשטאַרק צוגעפירט צום שאָסיי נאָך טורעק — דריי ק״מ פון שטאָט. — אין דרויסן האָט געברענט און דער וועג איז געווען זייער א שווערער, בפרט ווען כ׳האָב געמוזט כמעט שלעפן מיין שוואָגער. פאַר דער שטאָט האָבן מיר באַמערקט, ווי יידן גימנאַסטיקירן זיך, שפּרינגען אין די קאַלוזשעס וואַסער און קריגן געשלאָגן. צוריק האָבן מיר שוין נישט געקענט גיין, ווייל די וואַך האָט זיכער אונז שוין באַמערקט. — ווען כ׳וואָלט געווען אליין וואָלט איך דורך צווישן די קריסטן, אָבער איבערלאָזן א קראַנקן מענטש האָב איך נישט געקענט. מיר האָבן אָנגענומען מוט און דרייסט געגאַנגען. צוגעקומען צו דער וואַך איז די ערשטע פראַגע געווען: „יודע ?״ די זעלנער האָבן גענומען אונז באַזוכן צי מיר האָבן „געווער״. מיין שוואָגער האָט פאַר שרעק אויסגעטאָן זיין פּאַלטן, מאַרינאַרקע און זאַגאַר העמד — איך האָב געוואַרט אויף א באַפעל — און כ׳מוז זאָגן אַז כ׳האָב שלעכט נישט אָפּגעשניטן — ווייל כ׳האָב נאָר אויסגעטאָן דעם פּאַלטן. דער זעלנער האָט אונז באַטאַפּט און באַפוילן שנעל לויפן — דערביי האָט מיין שוואָגער, וואָס האָט קוים געשלעפּט די פיס, געכאַפּט א פּאָר קלעפּ. מיר קומען אין טורעק, אין שטעטל איז שרעקלעך, מען כאַפּט אויף אַרבעט, מען שלאָגט און פייניקט — דאָ בלייבן האָט קיין צוועק, אָבער מיין באַגלייטער איז זייער מיד. מיר רוען אָפּ ביי א באַקאַנטן און לאָזן זיך אין וועג. ביים עק פון מאַרק פאַרהאַלט אונז א „לאַטניק״ — ער הייסט אונז וואַרטן — אליין גייט ער אַריין אין א געשעפט. איך קלער נישט לאַנג, כאַפּ אָן מיין שוואָגער ביי דער האַנט און מאַך פיס צום קאַלישער וועג, פון דערווייטנס זעען מיר, ווי דער זעלנער זוכט אונז. אָבער מיר זיינען אַוועק. אויפן וועג האָב איך מיין שוואָגער, פאַר 10 זל., אַרויפגעזעצט אויף א פור, איך מיט נאָך צוויי קאַלישער יונגעלייט זיינען אַוועק צו פוס. מיר האָבן געהאַט צו גיין 42 ק״מ. און מיר זיינען אַזוי געגאַנגען אויף א רעגן דורך פעלדער און בלאָטעס 3 טעג. א מידער, א שמוציגער בין איך אָנגעקומען קיין קאַליש.

צומאָרגנס גאַנץ פרי בין איך אַרויס אין גאַס — און אַוועק צו זיך א היים — דאָ האָב איך געטראָפן אַלץ אין בעסטן אָרדענונג אין מיין פאַרמעגנס האָב איך געהאַט 1 זל. כ׳בין דאַן אַוועק צו מיינעם א פעטער, וואָס האָט געהאַט א גרויס מאַנופאַקטור־געשעפט. דאָס געוועלב איז געווען אָפן. נאָך דעם 4/9 19339 האָט ער אַוועקגעגעבן אַלע ווייסוואַרג — לייוונט, קאַצן — און באַקומען א דערלויבעניש צו פירן דאָס געשעפט.

זיין פּערסאָנאַל איז נישט געווען, האָט ער מיך געבעטן כ׳זאָל בלייבן — די כראַנזשע קען איך גוט — כ׳האָב ביי אים געאַרבעט א פּאָר טעג ביז ס׳האָט זיך געשאַפן דער יודנראַט און איך האָב אָנגעהויבן אַרבעטן אין דער לייטונג „אַרבעטער־באַטאַליאָן״. דאָס פּערסאָנאַל איז באַשטאַנען פון 6 מאַן, אונזער געהאַלט איז געווען 6—4 זל. טעגלעך, פאַר דעם פרייז האָט מען געקענט שיין לעבן.

קאליש

דעם 4־טן סעפטעמבער 1939 האבן אַפּטיילונגען פון דייטשן מיליטער פאַרנומען קאַליש אָן איין שאָס. ביי די וויוואַט־שאָסן איז פאַרניכטעט געוואָרן איין דירה, אייגענטלעך איין שטוב אין דער דירה פון ה׳ וויינגאַרט אויף גורנאַשלאַנסקאַ־גאַס נומער 26.

פון 4/9 ביז 20/9 1939 גיב איך קורצע ידיעות, וועלכע איך האָב געהאַט פון עדות. צווישן 4 און 11 סעפטעמבער האָט מען מאַסנהאַפט געכאַפּט יידן און אַרויסגעשיקט קיין דייטשלאַנד. די אידן האבן דערציילט נאָך זייער צוריק קומען, אז מען איז זיך מיט זיי אומגעגאַנגען גענוג גוט. מ׳האָט זיי געפירט איבער דייטשלאַנד אין אָפענע אויטאָס מיט דער אויפשריפט: „דאָס זינד די יידישע שווינע, וועלכע צו דויטשע סאָלדאַטן געשאָססען האבען". צווישן 11 און 20 סעפטעמבער האָט די דייטשע מאַכט באַשטימט די ערשטע פּערזאָנען בכדי צו שאַפן דעם יידנראַט — אייגענטלעך 25 פּערזאָן פאַראַנטוואָרטלעכע פאַר דער אידישער באַפעלקערונג.

סוף נאָוועמבער איז אויף דער פאַראָרדנונג פון דער מאַכט געגרופן געוואָרן צום לעבן דער אַרבעטס־באַטאַליאָן, וועלכער האָט זיך פאַרפליכטעט צוצושטעלן טעגלעך 150—200 מענטשן. די אָנפירונג פון דעם אַרבעטס־באַטאַליאָן איז באַשטאַנען פון 6 פּערזאָן: גורני, האַרבאַוויטש, שיינפעלד, קאַרע, ווינטער, איידלשטיין, קלאָץ.

מ׳דאַרף באַמערקן אַז דער אַרבעטס־באַטאַליאָן האָט געשיקט 50% באַצאָלטע ביי אַ טאָג־לוין 2—3 זל. דאָס פּערסאָנאַל פונם אַרבעטס־באַטאַליאָן האָט באַקומען טעגלעך 3—4 זל. און אין פאַרהעלטניש צו דעם ברויט־פּרייז אין קאַליש איז דער לוין געווען אַ גענוג גוטער. פון מאַסגעבענדע קוועלן איז באַקאַנט, אַז שוין אין אָנהויב נאָוועמבער איז באַוואוסט געווען, אַז די אידן וועלן מוזן פאַרלאָזן קאַליש, זיינען אַ סך אַרויסגעפאָרן נאָך פאַרן 20־טן נאָוועמבער, דעם באַרימטן טאָג ווען אַלע אַנוועזנדע אין קאַליש מיטגלידער פון יידנראַט זיינען געוואָרן אַרעסטירט, נאָכן צונעמען זייער גאַנצע געלט און בּיזשוטעריע. אין דער האַלאַ טאַרגאָווא — צווישן די אינטערנירטע בין איך אויך געווען.

אָנהויב נאָוועמבער האָט זיך אָנגעהויבן די רעקוויזיציע פון דירות פאַר די געקומענע דייטשע רעפּאַטריאַנטן פון ליטע, לאַטוויע און עסטאָניע און אַרויסגעשיקטע פון די פאַרנומענע געביטן דורך ס.ס.ר.

מ׳דאַרף באַמערקן, אַז די פּאָליאַקן האבן זיך פאַראינטערעסירט מיטן גורל פון די יידן פון דער האַלע, אין דעם אַנדערן טאָג האָט מען געשיקט ביז דריי טויזנט קילאָ ברויט. איין אַפּטייקער האָט זיך פּערזענלעך געמאָלדן אין דער האַלע מיט בחינמדיקע היילמיטלען.

אויסנוצנדיק דעם כאַאָס האבן כמעט 90% פון די ראַט־מיטגלידער פאַרלאָזט די שטאָט. איך בין געווען אין דער האַלע אַ מעת־לעת און דאַן זיך אַרויגעגנבעט און אַנטלאָפן.

פון דעם געוועזענעם ראַט זיינען פאַרבליבן ביז היינט 2 פּערזאָן: האַהן און ווישניעווסקי, וועלכע האבן זיך שפּעטער געשטעלט אין שפּיץ פונם שפּיטאָל, ווו עס געפינען זיך נאָך היינט 200—300 פּערזאָן. מיט צוויי חדשים צוריק האָט מען אַרויסגעשיקט פון שפּיטאָל 120 אַלטע זקנים, פון וועלכע עס איז נישטאָ ביזן היינטיקן טאָג קיין שום ידיעה.

אין דער קהילה־קאַסע איז געבליבן 3500 זל.

די באַציאונג פון די פּאָליאַקן צו די אידן איז געווען, אויב מ׳קען זיך אַזוי אויסדריקן, אַ גלייכגילטיקע. דערפאַר האבן די פריש־געבאַקענע פאָלקס־דייטשן, פון וועלכע עס איז פול געוואָרן אין שטאָט, מאַלטרעטירט די אידן אויף אַ שרעקלעכן אופן. די באַציאונג פון דער מאַכט און מיליטער איז געווען אין פאַרהעלטניש צו די אַרומיקע שטעט אַ גענוג גוטע. דורך דער גאַנצער צייט האָט מען דערשאָסן 2—3 אידן. דאַקעגן האָט מען אויסגעפירט מאַסן־עקזעקוציעס איבער פּאָליאַקן, וועלכע מ׳האָט דערשאָסן אויפן אידישן בית־עולם, דאָרט באַגראָבן, און דאָס האבן אידן געמוזט אויספירן.

אין נאָוועמבער האָט מען אין צענטער־שטאָט דערשאָסן א גלח און דעם קערפּער איז פאַרוועֿרט געווען די פּאָליאַקן צוצונעמען. די אידן האָבן דעם נאָך וואַרעמען קערפּער געמוזט נעמען אויף א מיסט־וועגעלע און באַגראָבן ביים אידישן בית־עולם־מויער.

עס איז געווען אַפּריל 1940, ווען 10 ראַט־מיטגלידער זיינען געוואָרן צעשלאָגן. צווישן זיי עלטערע מענטשן, ווי דער כמעט 80־יעריקער פאַרשטאָרבענער אין וואַרשע ד״ר בעאַטוס.

וואַרשע דעם 9.2.1940

פון קאַליש קיין טשענסטאַכאָוו

דעם ערשטן טאָג פון אָנהויב פון די אידישע צרות בין איך אַנטלאָפן פון קאַליש. דעם טאָג, פרייטיק, האָב איך זיך פרי אויפגעהויבן, אַרויס אין גאַס און באַמערקט, אַז אין קאַליש קאָכט ווי אין א טעפּל. פאַר יעדן הויז שטייען גרופּעס מענטשן. אין אידישן ראַיאָן שטייען הונדערטער מענטשן. איך קען געבן 75% פון דער אידישער באַפעלקערונג און פרעג זיך, וואָס קומט דאָ פאָר. אַלע ענטפערן מיט א וויי־געשריי: צוגענומען מיין ברודער, צוגענומען מיין מאַן, מיין שוואָגער. איך ווער געוווירע, אַז מען האָט צוגענומען א גרויסן טייל פון מיין פאַמיליע.

איך בין אַרומגעגאַנגען ביז 11 און אַלץ געהערט דאָס זעלבע. איך האָב געטראַכט וואָס צו טאָן. עס הענגען שוין אין שטאָט פּלאַקאַטן, אַז פרויען, קינדער און אַלטע מוזן פאַרלאָזן די שטאָט אויף 20 קילאָמעטער. איך האָב נישט געוואָלט לאָזן אַליין מיין פרוי און קינדער און האָב באַשלאָסן מיר זאָלן פאָרן צוזאַמען. זייענדיק פון פאַך א פערד סוחר, האָב איך געהאַט אַן אייגן פערד און וואָגן. נישט לאַנג געטראַכט האָב איך איינגעשפּאַנט דאָס פערד. עס איז געווען 12. איך האָב געזאָגט מיין פרוי, אַז מיר פאָרן. זי האָט גאָרנישט געענטפערט נאָר פאַרטרויערט אַנגעקוקט. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז זי איז מסכים. מיר האָבן פאַרפּאַקט א ביסל וועש און בעטגעוואַנט און זיך געלאָזט פון שטאָט אַרויס. די שכנים האָבן זיך געפרעגט ווהין מיר פאָרן. אויף וואָס מיר האָבן נישט געהאַט קיין תשובה, ווייל מיר האָבן אַליין נישט געוווסט, אַבי אַרויס פון שטאָט. איך האָב שוין געטראָפן אויפן וועג הונדערטער מענטשן גיין צו פוס. איך האָב באַשלאָסן צו פאָרן נאָך קאָזשמינעק, א קליינע שטעטל 20 ק״מ נאָך קאַליש, וווּ ס׳וווינט מיין מומע. קומענדיק פרייטיק פאַרנאַכט קיין קאָזשמינעק האָב איך באַמערקט א צערודערונג. איך קען דאָס גאַנצע שטעטל, ווייל איך בין דאָרט געווען יעדע פיר וואָכן אויף ירידן. אַלע זיינען צוגעלאָפן און געפרעגט, וואָס מען הערט. איך בין פאַרפאָרן צו מיין מומע. שבת האָב איך מיך פרי אויפגעהויבן און באַמערקט טויזנטער מענטשן פאַרבייגיין קאָזשמינעקע. עס איז אָנגעקומען מיין גאַנצע פאַמיליע, אַלע זיינען פאַרפאָרן אין מיין צימער און אין דער שטוב האָבן זיך אַריינגעפּאַקט ביז 40 מענטשן. איך האָב באַשלאָסן ווייטער צו פאָרן. ס׳איז געקומען צו סכסוכים צווישן מיר און דער פאַמיליע וועגן פאָרן. מען האָט זיך געאַמפּערט, ביז מען האָט דערהערט די ערשטע שאָסן. ס׳איז געווען האַלב איינס ביינאַכט. מיין פערד איז מיר קראַנק געוואָרן און איך האָב באַשלאָסן צו גיין צו פוס. מיט מיר, מיין פרוי און קינדער איז מיטגעגאַנגען נאָך איינער מיט דריי זין. די פויערן פון דער סביבה קענען מיך. יעדער האָט גענומען א פּעקל אויף די פּלייצעס, ווי ציגיינער האָבן מיר זיך געלאָזט אין א דאָרף שטשאַלקאָוו. דער וועג איז געווען א שווערער, דורך זאַמדן, קליינע וועלדלעך, אָן עסן. די קינדער זיינען שרעקלעך מיד געוואָרן. מיר זיינען אַריין צו א באַקאַנטן פויער, וועלכער האָט אונז אויפגענומען ווי ברידער. איך האָב געזען, אַז מיט דער פרוי און קינדער וועל איך ווייטער נישט גיין און באַשלאָסן צו שלאָפן. איך בין געווען דער איינציקער, וואָס האָט געזאָגט, אַז פאַר קיין שום פרייז וועל איך נישט בלייבן. שבת 12 ביינאַכט האָב איך באַמערקט א פּייער פון דערווייטנס. פויערן האָבן געזאָגט, אַז דאָס איז טורען. איך האָב גענומען מיין זאַק אויף די פּלייצעס. אָן אַלעמענס הסכמה בין איך אַוועקגעגאַנגען. מיין פרוי און קינדער זיינען מיר נאָכגעלאָפן און

געזאָגט, אז זיי ווילן מיטגיין. איך האָב זיך צום צווייטן מאל געזעגנט און מיט א צעבראָכן הארץ זיך געלאָזט איינער אליין אין וועג צווישן וועלדער און פעלדער. איך האָב באשלאָסן צו גיין אויף די קרעסן, אין א שטעטל הארט ביי דער גרענעץ, איך האָב געטראכט, אז דאָרט וועט זיין זיכערער. גייענדיק א שעה צייט האָב דערהערט מיך רופן: דאס זיינען געווען מיין פעטערס דריי זין, וואָס האָבן נישט געקענט ביי זיך פועלן מיך צו לאָזן אליין. א גאנצע נאכט האָבן מיר געהאט ליכטיק פון דעם פייער, וואָס האָט געברענט, דער וואג האָט געפירט דורך זאמדן. מיר זיינען אָנגעקומען אין דאָברע, א דרייסיק ק״מ פון קאָזשמינקע. דאָרט האָט געטומלט נאָך שטארקער, ווי אין קאליש. אלץ האָט געפאַקט און אלץ איז געגאנגען אין וועג. איך האָב דאָרט געהאַט באקאנטע און זיי געפרעגט וווהין? מ'האָט מיר געענטפערט, נאָך פאָדעמביץ, אוניעיאָוו. מיר זיינען געגאנגען מיט דעם וועג, וואָס פירט נאָך לאָדזש. פון דאָברע נאָך אוניעיאָוו פירט דער וועג דורך א וואלד. מיר זיינען געלאָפן ווי פייגל, איינער האָט זיך אָנגעהאלטן ביים צווייטן בכדי זיך נישט צו פארלירן. מען קען זיך נישט פארשטעלן מיט וואָס פאר א גייסט מיר זיינען געפלויגן. איך בין געווען דער צוג־פירער. דאמאָלט בין איך אלט געווען 40 יאָר און מיינע באגלייטער 23, 25, 30 יאָר. זיי האָבן געשריגן „מערדער, דו פארמאטערסט אונז, מיר פאלן״. איך האָב געזאָגט: באלד, באלד און געצויגן ווייטער. מיר זיינען ארויס פון וואלד און ארויף אויפן שאָסיי און עס איז אונז פינצטער געוואָרן פאר די אויגן. עס זיינען געלעגן גע'הרגעטע פערד, קי, מענטשן. טויזנטער און טויזנטער מיליטער זיינען געגאנגען. איך האָב דערהערט, אז מ'רופט מיך ביים נאָמען. צווישן מיליטער האָב איך באמערקט מיין ברודערס א זון און איך האָב אים געפרעגט וווהין? ער ענטפערט: ס'איז שלעכט, מיר זיינען פארלוירן. דער קאפיטאַן, וואָס איז געריטן אויפן פערד, האָט אים גערופן ביים נאָמען און באפוילן אריין אין דער ריי. ער האָט אים בייז אָפּגעענטפערט: „איך קום באלד״. איך האָב באמערקט, אז עס איז שוין נישטאָ קיין שום דיסציפלין. די זעלנער זיינען געגאנגען מיט די קעפּ אראָפּ. אלע מיד און צעבראָכן, האָפענונגסלאָז. מיר האָבן זיך צעקושט און איך בין ווייטער אוועק. איך בין נישט געגאנגען, נאר פשוט געלאָפן. הינטער אוניעיאָוו האָבן מיר באמערקט, אז די בריקן זיינען מינירט. מ'האָט אונז געזאָגט: שנעל, שנעלער ווי די בריקן וואָלטן געהאלטן שוין ביים אויפרייסן.

מיר זיינען אריין אין שטעטל, עס זיינען שוין געווען א סך צעשאָסענע הייזלעך און קיין מענטשן האָט מען נישט געטראָפן. קיין ביסל וואסער האָט מען נישט געקענט באקומען. איך האָב באשלאָסן ווייטער צו גיין. מיינע מיטגייער האָבן געוויינט פאר יסורים פון די בלאָזן אויף די פיס. מיר זיינען געווען הינטער פאָדעמביץ און זיינען אריין צו א פויער. מיר האָבן זיך געלאָזט אפּקאָכן א פענדל אייער, קאווע און אין 15 מינוט זיינען מיר פארטיק געוואָרן. מיר האָבן זיך אָבער נישט געקאָנט אויפשטעלן צוליבן ווייטיק אין די פיס. מיר האָבן פארביסן די ציין און ווייטער געגאנגען. הינטער פאָדעמביץ — דאס זעלבע בילד: טויזנטער און טויזנטער גייען אויפן שאָסיי. זונטיק 12 בייטאָג זיינען מיר אריין אין פאָדעמביץ. מיר האָבן זיך ארומגעוואשן, עפּעס פארביסן און ווייטער געגאנגען. די עראָפּלאַנען האָבן אונז באגלייט און עס איז נישט מעגלעך געווען צו גיין. מיט אונז זיינען מיטגעגאנגען צוויי ברידער, פון וועלכע איינער איז געפאלן 3 מעטער פון אונז. דער צווייטער ברודער האָט זיך גוט צעוויינט און ווייטער געגאנגען מיט אונז. 12 ביינאכט זיינען מיר אנגעקומען נאָך אלעקסאנדער ביי לאָדזש. דאָרט האָב איך אנגעקלאפּט צו מיינעם א קרוב, ביי וועלכן איך בין נאָך קיינמאל נישט געווען. ער, די פרוי און קינדער זיינען ארויס פון די בעטן, געגעבן אונז צו וואשן און געלייגט אין די בעטן. פאר־מאטערט זיינען מיר באלד איינגעשלאָפן. פלוצים, אין שלאָף, האָבן מיר געהערט א שטיל גערודער. האלב צוויי ביינאכט קומט אריין מיין קרוב און זאָגט: קינדער טוט זיך אָן, מען פאָרט ווייטער: אלץ פאקט זיך און לאָזט זיך אין וועג. מיר האָבן באשלאָסן נישט ווייטער צו גיין. יעדער איינער האָט געהאָט בלאָזן אויף די פיס און נישט געקאָנט זיך רירן. שלאָפן האָבן מיר שוין אָבער נישט געקענט. האלב פינף זיינען מיר אויפגעשטאנען. איך האָב זיך געלאָזט אין שטאָט, געקויפט א פערד און וואָגן פאר 1200 זל. און מיר זיינען געפאָרן נאָך זגערזש. מיר זיינען געפלויגן, ווייל א גאנצן וועג זיינען געפאלן באָמבעס, דער וועג איז געווען באלייגט מיט טויטע. אויפן וועג האָבן מיר געטראָפן באקאנטע, וועלכע מיר האָבן ארויפגענומען אויפן וואָגן. פרייטיק 11 אינדערפרי זיינען מיר אָנגעקומען נאָך פרושקאָוו, הינטער ווארשע. דאס פערדל איז געווען מיד, אומצופאלן. 12 אזייגער האָבן מיר באשלאָסן צו פארן ווייטער. פלוצים האָבן מיר באמערקט

א דייטשן פאטרול. מיר זיינען אזוי שנעל געלאָפן, גאָרנישט געּרוט און דאָ טרעפן מיר א פאטרול. אלע האָבן געשריגן, אז דאָס האָט נישט קיין צוועק, ביז מיר וועלן קומען נאך ווארשע וועלן מיר טרעפן ווייטערדיקע פאטרולן. אלע זיינען מיר אנטלאָפן ווייטער. איך בין געבליבן מיט מיין פעטערס איין זון. כ׳האב באמערקט, אז זיי האָבן איבערגעלאָזט די שיך, הוטן, פאלטנס. כ׳בין פארפארן אויף דעם שול־הויף און געשלאָפן אין די שוך־גריבער, ווייל דאס מיליטער האָט שוין געשאָסן אויף ווארשע. שבת א גאנצן טאָג זיינען מיר געווען אין פרושקאָוו. עס איז געווען רואיק, אבער א סך מיליטער איז געפאָרן נאך ווארשע. איך בין צוגעגאנגען צו א הויפטמאן און געפרעגט, צי איך קען צוריק א היים פארן. ער האט געענטפערט רואיק, אז איך קען דרייסט פאָרן. איך בין געפאָרן ביז ראווע, ווו ס׳האָט מיך פארהאלטן א דייטשער פאטרול. מען האט אונז ארויפגעזעצט אויף לאסט־אויטאָס און געפירט צום ערשטן דורכגאנגס־לאגער וואס איז געווען אין טשענסטאָכאָוו.

פארשריבן דורך אננא רינגעלבלום

עטלעכע ציפערן

ס. גליקסמאן

ישט א סך ציפערן געפינען מיר אין רינגעלבלום־ארכיוו און אין די דזשאָינט־דאָקומענטן. דאָך קען מען פון זיי שאַפן זיך א בילד פונעם חורבן.

ביז סעפטעמבער 1939 האָט קאליש געציילט 24—28 טויזנט אידן. ביים אויסברוך פון דער מלחמה און אין אָנהויב סעפטעמבער 1939 האָבן הונדערט אידישע משפחות פארלאָזט די שטאָט אין שרעק פאר די נאציס. א טייל פון זיי האָט זיך אומגעקערט נאָכן פארענדיקן די קריגס־אָפעראציעס.

די קאלישער פליטים האָבן זיך געפונען אין פארשיידענע ערטער. אין דעצעמבער 1940 זיינען געווען אין ווארשע 6830 קאלישער אידן; אין קראָקע און גלאָגאָוו — 75; אין טיטשין — 30; אין לאנצוט — 84; אין לזשויסק — 50; אין זשעשוּוו — 1224; אין וואדאָוו, רעמבערטאָוו — 150.

דער לעצטער טראנספאָרט פון די קאלישער אידן איז אוועק מאָנטיק דעם 12.12.1939. סך־הכל זיינען אוועק 4 גרויסע טראנספאָרטן, אין צוג קיין לובלין, 2 קיין סאנדאָמיעזש, 3 — קיין קאלושין, 4 קיין לוקאָוו. ס'זיינען חוץ דעם נאָך אָפּגעגאנגען 4—5 צוגן.

דעם 15־טן דעצעמבער האָט מען קיין באטשקי נעבן לאָכווו געשיקט די קראנקע פון מושב־זקנים. א געוויסער מקור שטעלט פעסט, אז אין יאנואר 1941 האָבן אין באטשקי זיך געפונען 248 קאלישער אידן, צווישן זיי 100 זקנים און 53 קינדער.

נאָכן גרויסן גירוש זיינען אין קאליש געבליבן 460 שווער־קראנקע, וועלכע האָבן זיך געפונען אין אידישן שפּיטאָל, צווישן זיי 280 כראָניש־קראנקע, וועלכע מ'האָט נישט געקענט רירן פון אָרט. כדי צו פארנעמען זיך מיט די קראנקע, האָט די מאכט איבערגעלאָזט דריי מיטגלידער פון שפּיטאָל־ראט, אן ארצט און צוויי קברנים (באגראבער). די קראנקע האָט מען דערלויבט צו בלייבן דאָרט ביז פרילינג, אויב זיי וועלן אים דערלעבן. די, וואָס האָבן זיך פארנומען מיט זיי, האָבן געדארפט שפייזן די קראנקע מיטן עסנווארג, וואָס איז געבליבן אין די פארשלאָסענע אידישע הייזער. כדי צו עפענען אזא דירה האָט מען געדארפט האָבן א ספּעציעלע דערלויבעניש. אין קאליש זיינען אבער געבליבן נאָך א סך אידן: בלויז דער פּערסאָנאַל פון שפּיטאָל איז געווען א גענוג גרויסער.

מיט א געהיימעניש איז איינגעהילט דער ענין פון די 1312 אידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין מארק־בנין צווישן 1.2—22.2 1940 און האָבן גענאָסן פון א צוגאָב־באשפייזונג פון שפּיטאָל. צי איז דאָס געווען דער „איבערגאנגסלאגער", וואָס האָט לויט אונזערע ידיעות עקזיסטירט א געוויסע צייט אין קאליש? אלנפאלס איז באוואוסט, אז דעם 23־טן פעברואר 1940 האָט מען די מענטשן איבערגעפירט קיין קאָזשמינעק, וואו ס'איז געשאפן געוואָרן א לאגער, פאר וועלכע ס'האָבן די גאנצע צייט געזאָרגט דער קאלישער שפּיטאָל און שפּעטער — אויך דער יודענראט.

די שפייז־ראציע, וואָס דער יודענראט האָט אויסגעטיילט אין 1940 האָט אנטהאלטן: א האלבער קילאָ ברויט, 50 גראם פוטער און 100 גראם מארמעלאד א וואָך. חוץ דעם האָבן אלע מענטשן פון יודענלאגער געגעסן אין דער קהילה־קיך.

אין קאלישער לאגער האָבן זיך אויך געפונען קינדער אין עלטער ביז 14 יאָר. פאר זיי האָט מען געשאפן א פאָלקס־שול פון 2 קלאסן, וואו די הויפּט־קעגנשטאנדן זיינען געווען דייטש, פויליש, מאטעמאטיק און תורה. פאר די קינדער ביז 7 יאָר (25) האָט מען איינגעאָרדנט א קינדער־גאָרטן.

די ערשטע אקציע אין קאליש איז פאָרגעקומען אין די טעג פון 27, 28, 29 און 30־טן אָקטאבער 1940 און אירע קרבנות זיינען געווען ארום 250 פערזאָן — נישט ארבעטספאיקע, צווישן זיי 125 קראנקע פון שפּיטאָל. מ'האָט זיי אוועקגעפירט אין אן אומבאקאנטער ריכטונג,

ווייזט אויס צום אומברענגען זיי. די דייטשן האָבן געמאכט אן אָנשטעל, אז מ׳פירט די מענטשן אויף דערהאָלונג. נאָך דער דאָזיקער אקציע זיינען אין קאליש געבליבן, צוזאמען מיט די קראנקע פון שפיטאָל, 437 נפשות. דעם 1־טן יאנואר 1941 האָט מען אָפּגעציילט 430 פּערזאָן.

נאָך דער אקציע פון די שווארצע אויטאָס זיינען אין קאליש געבליבן 50 געזונטע יונגעלייט. צוליבן מאנגל אין ארבעטסהענט זיינען ליקווידירט געוואָרן אלע ווארשטאטן. ס׳איז געשאפן געוואָרן א שניידער־ווארשטאט, אין וועלכן ס׳האָבן געארבעט אלע געבליבענע אין קאליש אידן. אין יולי 1942 האָט מען די רעשטלעך אוועקגעפירט אין לאָדזשער געטאָ. דער אידישער ישוב אין קאליש האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן.

פראַגמענט פון אַן עדות־דערקלערונג

סטעפאַן פרענקעל

ין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָב איך פאַרבראַכט אין פּוילן געציילטע וואָכן. מיינע אַלע איבערלעבונגען זיינען נישטיק אין פאַרגלייך מיט די ליידן פון די אַנדערע אידן. איך פאַרצייכן דאָס וויטערדיקע, כדי בייצושטייערן מיט מיין עדות־זאָגן ביים אַרויסברענגען דאָס פּראָגראַם פון דער אָרגאַניזירטער אויסראָטונג פון אידישן פאָלק.

בעת די מלחמה־אָפּעראַציעס אין סעפּטעמבער האָב איך מיט מיין פרוי און קינדער זיך געפונען אין וואַרשע. דעם 28־טן אינדערפרי האָבן מיך אויפגעוועקט די ערשטע באָמבאַרדירונגען. די באַלאַגערונג פון וואַרשע האָט געבראַכט מיט זיך שווערע צייטן פון הונגער און געפאַר, אָבער די געמיינזאַמקייט אין דער צרה האָט פאַראייניקט די מענטשן און איינער האָט געהאָלפן דעם צווייטן.

די שרעק האָט זיך אָנגעהויבן מיטן אַריינטרעטן פון די דייטשן. זיי האָבן אַרויסגעוויזן אַ ברוטאַלע באַציאונג צו דער באַפעלקערונג, און באַזונדערס צו די אידן. אויף צו מאָרגנס נאָך דער אָקופּאַציע, ווען איך בין געגאַנגען אויף נאַלעווקי־גאַס האָבן מיך געכאַפּט דייטשע זעלנער אויף אַ ברוטאַלן אופן און מיך געצוואונגען אויפצוראַמען די חורבות פון אַ באָמבאַרדירט הויז. אַ טיפּישער איד, מיט „אַ שלעכטן אויסזען" האָט אויסגעמיטן אַרויסצוגיין אין גאַס, כדי זיך צו פאַרשפּאָרן בזיונות און אָנפאַלן.

ס'האָט נישט געהאַט קיין שום זין, אַז איך זאָל בלייבן אין וואַרשע. איך האָב באַשלאָסן זיך אומצוקערן קיין קאַליש און דאָס האָט זיך מיר איינגעגעבן דעם 13־טן אָקטאָבער. די נסיעה, וואָס האָט געדויערט אַ סך שעהן צוליב דעם פעמאַלעכן פאָרן פונעם צוג און די לאַנגע איבער־רייסן. איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאָשמאַר. די דייטשן האָבן זיך געלאָזט וואוילגיין איבער די אידן, ווי זיי איז געפעלן. איך האָב נאָך נישט געקענט אונטערשיידן צווישן די זעלנער פון די פאַרשידענע פאָרמאַציעס, אָבער יעדע איינער מונדיר האָט אָנגעוואָרפן אויף מיר אַן אימה. מיר זיינען געווען שוצלאָז. אויף יעדער סטאַציע האָט זיך געהערט דאָס געשריי: „יודען הערויס". מיר זיינען געווען געצוואונגען צו באַהאַלטן זיך אין די קלאָזעטן.

ווען מיר זיינען אָנגעקומען קיין קאַליש, איז אונז לייכטער געוואָרן. אונז האָט זיך געדוכט, אַז אין דער היימשטאָט וועט אונז זיין בעסער, דאָרט וועלן מיר איבערקומען די מלחמה. צוליבן באַלאַגערונג־צושטאַנד האָבן מיר זיך פאַרהאַלטן אויף דער סטאַציע ביז אין דער פרי. אָבער ווען מיר זיינען געקומען אַהיים, האָבן מיר אַלץ געפונען אויפן אָרט. אונזער הויז־דינערין, אַן איבער־געגעבענע פריינדין, וואָס איז נישט אַוועק מיט אונז קיין וואַרשע, האָט אַכטונג געגעבן אויפן פאַרמעגן. צוליב דער מורא פאַר אַפּראָוויזאַציע־שוועריקייטן האָב איך געמאַכט אַ שפּייז־זאַפּאַס. אָבער די רואיקע טעג האָבן נישט לאַנג געדויערט. אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען מיך גערופן, אַז איך זאָל זיך באַטייליקן אין יודענראַט.

אייגנטלעך האָט דער יודענראַט געהאַט די אויפגאַבע אויסצופירן די דייטשע באַפעלן. די דייטשן האָבן אַזוי אַרום געוואָלט פאַרלייכטערן די אַרבעט פון צורויבן דאָס אידישע פאַרמעגן און פאַרניכטן די אייגנטימער. דער געסטאַפּאָ־פאָרשטייער, וועלכער האָט זיך באַטייליקט אין דער ערשטער זיצונג פון יודענראַט האָט פאַרלאַנגט אויסצופירן זיינע באַפעלן אָן באַדינגונגען און געדראָאָט מיט האַרבע רעפּרעסיעס פאַר אומגעהאָרכזאַמקייט. דער ערשטער באַפעל איז געווען דורכצופירן אַ ציילונג פון די נפשות און פון פאַרמעגן. „אידן פאַרמאָגן טאָנען גאָלד". ווען די ראַט־מיטגלידער האָבן פּראָטעסטירט קעגן דעם קורצן טערמין, וואָס מ'האָט זיי געגעבן אויף דורכפירן די ציילונג, האָבן זיי געהערט דעם ענטפער: „ביי אונז עקזיסטירט נישט קיין אומאויס־פירלעכע זאַכן".

די ציילונג איז אדורכגעפירט געוואָרן מיט א פארשפעטיקונג פון בלויז איין טאָג.

אויף די אידן האָט מען ארויפגעלייגט צענדליקער פליכטן: באזאָרגונג פון קליידונג, בעטגעוואנט, פוטערוואַרג, מעבל און אויך געלט. דער יודענראט איז געווען געצוואונגען ארויפ־צולייגן שטייערן אויף פארמעגלעכע אידן. אויסער דעם זיינען טאָג־טעגלעך נויטיק געווען א סך ארבעטער.

איינמאָל זיינען די ארבעטער, וואָס דער יודענראט האָט געשיקט, נישט אָנגעקומען אויפן ארבעטס־פּלאַץ. תיכף האָט מען גערופן אין געסטאפאָ אלע 25 מיטגלידער פון יודענראט. דאָרט האָט מען זיי געהייסן אויספירן באדינונגס־ארבעטן און ביי דער געלעגנהייט איז אדורכגעפירט געוואָרן אין הויז א גענעראַלע רייניקונג: דאָס וואשן שויבן און פענצטער, שייערן די פּאָדלאָגעס, שמירן זיי און פראָטערירן. דאָס איז געווען די שטראָף פאר נישט אויספירן דעם באפעל און שפּאָט פאר די מענטשן, וואָס זיינען געוואָרן באשטימט צו זיין די אויטאָריטעטן און איינפלוסרייכע מענער פון דער אידישער באפעלקערונג. נאָך דער דאָזיקער ארבעט האָבן די געסטאפאָ־לייט אדורכגעפירט מיט אונז גימנאסטישע איבונגען, וואָס איז אייגנטלעך געווען אן אמתע פייניקונג לגבי אונז, מענטשן מיט א שוואכן געזונט־צושטאנד. דער טעמפּאָ פון די איבונגען איז געווען א שנעלער און די נאהייקע האָט אכטונג געגעבן אויף דער קוואליטעט פון דער אויספירונג. איך געדענק, אז צוויי פּערזאָן בלויז זיינען ניצול געוואָרן פון די שמיץ: אינזש. צוקער און איך. ווייזט אויס, אז מיר האָבן אויסגעהאלטן דעם עקזאמען פון דער גימנאסטיק.

די מיטגלידערשאפט אין יודענראט האָט מיך אויף א געוויסער צייט באפרייט פון דער צוואנגס־ארבעט, צו וועלכער מען פלעגט כאפּן די אידן אין גאס. דאָס כאפּן איז געווען פאר־לייכטערט צוליב די געלע בענדער, וואָס די אידן האָבן געטראָגן אויף די ארבל (א לאנגע צייט האָבן מיר געהיטן די בענדער ווי אן אָנדענק). איינמאָל, ווען מ׳האָט מיך צוזאמען מיט מיין משפחה געכאפּט און געבראכט אין א מין לאגער וואָס איז איינגעאָרדנט געוואָרן אין בערנא־דינער־קלויסטער אויף סטאַווישינסקע־גאס. זיינען געקומען אהין געסטאפּאָ־לייט און מיך, ווי אויך דעם אינזש. צוקער, וואָס איז אויך געכאפּט געוואָרן, צוריקגעפירט אונז אהיים. דער יודענראט איז זיי נאָך געווען נייטיק.

אין איין פאל האָט מיר ווייניק וואָס געהאָלפן מיין אָנגעהעריקייט צום יודענראט. איינמאָל זיינען געסטאפּאָ און ס.ס.־פּאטראָלן געקומען אויף פולאַסקי גאס מיט דער אויפגאבע ארויס־צוטרייבן די אידן פון עטלעכע קווארטאלן. די אידן האָט מען געהייסן אריין אין א הויף במשך פון א האלבער שעה. מ׳האָט זיי דערלויבט צו נעמען מיט זיך פעקלעך בלויז ביז עטלעכע קילאָ. ווען מיר זיינען אריין אין הויף, האָט איינער פון די געסטאפּאָ־לייט דורכגעפירט אן אויבער־פלעכלעכע קאָנטראָל פונעם געפּעק, און דאָס איז אויך געווען פאר אים גענוג אויסצופירן קליינע רויבערייען. למשל, פון דער וואליזקע פון מיין טאָכטער, א שילעריןן, האָט דער דייטש ארויס־גענומען א פּאָר נייע זאָקן, מיטן מאָטיוו, אז פאר א אידיש מיידל זיינען זיי נישט נייטיק.

די אלע אידן וואָס מ׳האָט אויף דעם אופן צונויפגעזאמלט, האָט מען געבראכט אין דער מארק־געביידע אויפן דעקערטא־פלאַץ, וואו ס׳איז איינגעאָרדנט געוואָרן א מין קאָנצענטראציע־לאגער. אין זייער שלעכטע באדינגונגען האָבן מיר דאָרט פארבראכט די נאכט און קיינער פון דער מאכט האָט שוין מער נישט געוואָלט אנערקענען דעם דאָקומענט פון מיין מיטגלידערשאפט אין יודענראט. דאָך האלט איך, אז די דייטשן האָבן דאן נישט געמיינט בעיקר צו ארעסטירן די אידן, נאָר ארויסצושיקן זיי פון קאליש, וואָס איז איינגעשלאָסן געוואָרן אין רייך. זיי האָבן געדארפט האָבן די דירות פאר די דייטשן, וועלכע זיינען געקומען פון אנדערע לענדער, צווישן זיי א סך פון די באלטישע לענדער, פון לעטלאנד און עסטלאנד. כדי זיך לייכטער צו מאכן די ארבעט פון ארויסטרייבן די אידן, האָבן די דייטשן באשלאָסן אָנצוואַרפן אן אימה אויף זיי און דערמיט ווירקן, אז זיי זאָלן אוועק מיט זייער אייגענעם ווילן. דערפאר אויך האָט מען דעם לאגער אין מארק־בנין נישט זייער שטארק באוואכט און עס איז נישט געווען שווער צו אנטלויפן איבער דעם דראָטענעם פּארק. די דייטשן האָבן געוואוסט, אז דער וואָס איז א צייט געווען אין לאגער און האָט באוויזן פון דאָרט ארויסצוגיין, וועט וועלן פארלאָזן די שטאָט, כדי מ׳זאָל אים נישט פארשפּארן א צווייט מאָל. און אזוי איז טאקע געווען. די אידן, וואָס זיינען נישט אנטלאָפן פון לאגער, האָט מען ארויסגעשיקט פון שטאָט.

צו מאָרגנס נאָכן פאַרהאַלטן מיך בין איך אַרויס פון לאַגער. ווען מ'האָט געדאַרפט פּריוויליקע צו דער אַרבעט אין שטאָט, האָב איך זיך געמאָלדן. אונזער גרופּע איז געוואָרן געשיקט אין דער גרויסער שול אויף דער פּ. אָ. וו.־גאַס (זלאָטע). כדי אַרויסצונעמען פון דאָרט דאָס מעבל. נישט לאַנג האָט געדויערט מיין אַרבעט. ווען איך האָב מיט נאָך פינף אַנדערע אַרויסגעטראָגן די צווייטע באַנק אין שול־הויף אַריין, האָב איך זיך אויסגעדרייט און אַרויס אין גאַס מיט אַ רואיק געמיט. אַ דייטשער זשאַנדאַר האָט אונז באַוואַכט, אָבער ער איז באַווירקט געוועזן פון מיין באַהערשטקייט און זעלבסט־זיכערקייט און געמיינט, אַז איך מעג פאַרלאָזן דעם הויף.

אין עטלעכע שעה אַרום האָב איך זיך געטראָפן מיט מיין פרוי און קינדער אויפן אָפּגעשמועסטן פּלאַץ (זיי האָבן פאַרלאָזט דעם לאַגער מיט עטלעכע שעה שפּעטער, אָן שוועריקייטן), און צומאָרגנס זיינען מיר געפאָרן קיין וואַרשע, כדי צו זוכן פון דאָרט אַ וועג קיין ראַטן־פאַרבאַנד. דאָס איז געווען דעם 13 נאָוועמבער. אין אונזער פאָרן קיין וואַרשע האָט אונז אַ סך געהאָלפן אונזער הויז־אַרבעטערין סטאַניסלאַווא יושטשאַק, וואָס האָט באַצייטנס געקויפט באַן־בילעטן, געפאָרן מיט אונז און אונז באַשיצט. זי איז אַוועק מיט אונז קיין ראַטן־פאַרבאַנד און האָט צוזאַמען מיט אונז אַדורכגעמאַכט די לייד און פרייד אין מערב־אוקראַינע. אין יוני 1941, ווען היטלער האָט זיך אַריינגעריסן אין ראַטן־פאַרבאַנד, זיינען מיר געווען געצוואונגען צו אַנטלויפן אין ווייטערע געביטן. אונזער הויז־דינערין איז געבליבן אויפן אָרט, וואו די דייטשן זיינען אַריין אין עטלעכע טעג אַרום. נאָך אַ סך מאַטערנישן האָבן מיר זיך אומגעקערט און זיך ווידער געטראָפן נאָך דער מלחמה אין קאַליש. ביז איצט געפינט זי זיך צוזאַמען מיט אונז.

אין וואַרשע האָבן מיר פאַרבראַכט איבער צוויי וואָכן. אין משך פון דער צייט האָט סטאַניסלאַווא געבראַכט פון קאַליש אַ ביסל פון אונזערע חפצים. מיר האָבן באַוויזן אָנצוקומען מיט אַ פאַרהעלטנישמעסיק זיכערער נסיעה קיין ראַטן־פאַרבאַנד, וואו מיר האָבן זיך געפונען קרוב 7 יאָר. צוזאַמען מיטן פאָראויסמאַרש פון דער היטלער־אַרמיי האָבן מיר געביטן דאָס וואוין און אַרבעטס־אָרט. אין מאַי 1946 האָבן מיר זיך אומגעקערט קיין פּוילן אין די ראַמען פון דער רעפּאַטריאַציע.

פון אַלע מיטגלידער פון יודענראַט זיינען געבליבן לעבן בלויז דריי, וועלכע זיינען אַוועק קיין ראַטן־פאַרבאַנד: אַלכסנדר פּאָזנאַנסקי, מייץ און דער שרייבער פון די שורות. די אַנדערע זיינען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשן.

מיין פאַמיליע האָט נישט געוואָלט אַוועקפאָרן און זי איז אין גרעסטן טייל אומגעקומען. אויב איך וועל בקיצור דערציילן וועגן זייער גורל, וועט דאָס זיין אַ ביישפּיל פאַרן גורל פון אַלע אומגעבראַכטע אידישע משפחות. מיין מוטער האָט געהאַט מזל: זי איז געשטאָרבן אין וואַרשע פאַרן שליסן דאָס געטאָ. מיין ברודער, דער אַדוואָקאַט יאַן, איז דערשאָסן געוואָרן אין וואַרשע, זיין פרוי און זיין בילד־שיינע טאָכטער זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אין דער פּראָוואָקאַציע פון „האָטעל פּאָלסקי" (מ'האָט זיי צוגעזאָגט אַרויסצולאָזן קיין אויסלאַנד). מיין שוועסטער אירענאַ איז געשטאָרבן פון טיפוס אין לאָדזשער געטאָ, וואו איר משפחה האָט געוואוינט. איר מאַן, וולאַדיסלאַוו פּרוינד, איז אומגעקומען אין אוישוויץ. איר עלטסטע טאָכטער זאָפיאַ איז געגאַנגען פון לאַגער צו לאַגער, פון אוישוויץ ביז בערגן־בעלזן, אָפּגעראַטעוועט געוואָרן דורך די אַמעריקאַנער און עטלעכע טאָג שפּעטער געשטאָרבן פון אויסגעשעפּטקייט. די אינגערע טאָכטער יאַנינאַ־קאַמילאַ, וואָס איז די גאַנצע צייט געווען צוזאַמען מיט דער עלטערער, זי האָט איבערגעלעבט — גראַד צוליב דעם וואָס די שוועסטער האָט זי אָפּגעהיטן. דערנאָך האָבן זיך פאַרנומען מיט איר דער שוועדישער רויטער־קרייץ און דער „דזשאָינט". נאָכדעם ווי זי האָט אַ צייט פאַרבראַכט אין פּוילן איז זי געקומען קיין ישראל. איצט וואוינט זי אין בת־ים. מיין אינגערע שוועסטער פעליציע איז אַנטלאָפן קיין ווילנע. אין 1941 איז זי אַוועק קיין ישראל. זי וואוינט אין תל־אביב. מיין שוואָגער מיט זיין פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין פּיאָטרקאָווער געטאָ. מיין יונגע פּלימעניצע, יאַנינאַ פרענקעל, איז דערשאָסן געוואָרן אין פּאַוויאַק אַלס פּאָלקע צוליב דעם, וואָס זי האָט אַנטייל גענומען אין פּוילישן אונטערערד. אירע צוויי ברידער מיט זייערע משפחות און איר מוטער זיינען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשן אין מיזוטש, וואָלין.

דער „פונקט״

מיכאל מיץ

ויף דזשעלנע גאס, אין דער גרויסער שול „מוריה״ דארט זיינען מיר איינ־קוואטירט געווארן א היפשע צאל פאמיליעס פון קאליש גלייך נאכן אנקומען קיין ווארשע. דאס איז געווען איינס פון די פליטים־ערטער, וועלכע מ׳האט גערופן „פונקטן״. אין דעם גרויסן זאל האט יעדע פאמיליע פאר זיך אפגעצוימט מיט שמאטעס, פאפירן א שטיקל ארט אין זיך געשאפן די אילוזיע פון א וואוינונג. דער זאל האָט באקומען דעם אויסזען פון א ציגיינער־לאגער. מיר זיינען געווען אונטער דער אבסאלוטער אויפזיכט פון דזשאָינט וועלכער האָט געזאָרגט פאר אונז.

אזוי האָבן מיר געלעבט א שפּאָר שטיקל צייט, מיט דער גרויסער האָפענונג אז באלד וועט זיך ענדיקן די מלחמה און מיר וועלן בשלום פארן צוריק א היים. שפעטער ווען ס׳האט אויפ־געהערט די הילף פון דזשאינט און ס׳איז פארמאכט געווארן דער געטא, איז אונזער לאגע געווארן הילפסלאָז. מיר האבן אליין אנגעהויבן זארגן פאר אונזער קיום. אלע מענער פון „פונקט״ האבן אנגעהויבן ארבעטן אלס „פארטרעטער״. מיר האבן געארבעט פאר די ווארשעווער איינוווינער וועלכע האבן אונז געדונגען אפצוארבעטן זייער צוואנגס־ארבעט. יעדן פרימארגן האבן מיר זיך מיט שרעק געשטעלט אויפן זאמלפונקט אויף גזשיבאווסקי אין הויף פון דער גמינע, ווו ס׳האָבן געווארט אויף אונז דייטשע זעלנער און אונז אוועקגעפירט צו פארשיידענע ארבעטן. פארנאכט ווען מיר האבן זיך צוריק אומגעקערט האבן שוין אונזערע פאמיליעס מיט אנגסטן אונז אפגעוואכט און דאן האט יעדער געפילט צו דערציילן נסים פון היינטיקן טאג. וועגן קלעפּ, אויסטערלישע פיינונגען און אוממענשלעכע ארבעט.

די לאגע איז געווארן וואס א מאל גרויזאמער. דער הונגער און טיפוס האט מיט אומגעהויערע שנעלקייט פארקלענערט אונזער צאל. פון די מענטשן אויפן „פונקט״ זיינען געווארן לעבעדיקע סקעלעטן, וועלכע זיינען וואס ווייניקער ארויסגעקראכן פון דער „נארע״, און דער שיינער טרוים וועגן סוף פון דער מלחמה איז אינגאנצן אויסגעלאשן געווארן. אויף זיין ארט איז געקומען רעזיגנאציע און גלייכגילטיקייט. גלייכגילטיקייט אפילו פארן טויט.

בלויז מיטאג־צייט יעדן טאג איז געווארן א שטיקל אויפלעבונג, ווען מיר האבן זיך א לאז געטאן ווי א מחנה הונגעריקע וועלף אויף זאמענהאף 10, צום 10 גראשנדיקן „מיטאג״ פון דער „ווארשעווער זעלבסטהילף״.

עס איז אָנגעקומען פסח פון יאָר 1942. אגב, איז דאָס געווען עטלעכע טאָג פאר מיין אנטלויפן פון געטא.

פון די שמוציקע ווינקלעך האבן אנגעהויבן ארויסקריכן סקעלעטן, מענשן מיט געשוואלענע פנימער און פיס. זיי האבן אנגעהויבן ריין מאכן זייערע וואוינונגען לכבוד פסח. די זון וועלכע האט אזוי העל ארייגעשיינט דורכ׳ן פענצטער, האט אנטפּלעקט די גאנצע גרויזאמקייט פון די האלבע מתים. ווען עס איז אנגעקומען ערב פסח אין אוונט, האבן די פינצטערע שאָטנס זיך צעזעצט ביי ליידיקע טישן און אנגעהויבן אפריכטן דעם סדר.

טייכן טרערן האבן זיך געגאסן פון אלעמענס אויגן און אויסגעבראכן אין א הילכיק ספּאזמאטיש געוויין. מען האט זיך לאנג לאנג נישט געקענט בארואיקן. יעדער האט זיך אין די געדאנקען אַומגעקערט צו זיין היים. און מיט די לעצטע שטראלן פון דער אויסגייענדיקער האָפענונג האָט מען געזאגט לשנה הבאה בני חורין!...

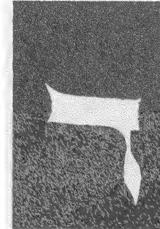
איך ווייס נישט אויב עס איז נאָך ווער געבליבן פון יענע אומגליקלעכע. איך ווייס אז עס זיינען געווען פאלן ווען עטלעכע האבן געפרוווט אנטלויפן פון געטא, אבער אלע די זיינען אומגעקומען אויף די וועגן.

איך געפין זיך איצט אין דער פרייער מדינת ישראל, און ווען איך זיץ אין דער סדר־נאכט, טראגן זיך מיינע געדאנקען אריבער אין יענעם פינצטערן „פונקט" אין ווארשעווער געטא. צו די האלב טויטע מענשן וועמענס הייסער טרוים איז נישט מקוים געווארן. יענץ בילד וועל איך קיינמאל נישט קענען אפווישן פון מיינע אויגן. און זאל מיין קורצער עפיזאד זיין א מצבה פאר יענע אומגליקלעכע, פון וועלכע עס איז נישט געבליבן קיינער וואָס זאָל זיי אמאָל דערמאָנען.

אין דער מארק-געביידע

סאלא סאָחאטשעווסקא־סאקס

י מארק־געביידע האָט געדינט די דייטשן פאר א שטאל. איצט האָבן זיי דאָרט קאָנצענטרירט די גאנצע אידישע באפעלקערונג. אין א פלאץ, וואָס האָט גע־דארפט ארייננעמען צוויי טויזנט פערזאָן, האָט מען אָנגעשטופט 15 טויזנט. קען זיך דען א מענטש פאָרשטעלן דעם שוידער, וואָס דאָרט האָט געהערשט ? ניין, בלויז דער, וואָס האָט דאָרט זיך געפונען, וועט עס פארשטיין. דער טאָג איז געווען פול מיט אימה און יסורים, און די נאכט איז געווען ווי א יאָר.

יעדע עטלעכע שעה האָבן די דייטשן ארויסגעגעבן נייע גזירות. איך געדענק : איין טאָג האָט מען געמאָלדן, אז געסטאפאָ וועט קומען קאָנטראָלירן צי מיר ווערן דאָ, חלילה, נישט געפייניקט. אויב מ׳וועט אנערקענען, אז דער בנין איז צופיל באזעצט, וועט מען דאָס פארלייכטערן. אָבער נאָכן באזוך פון דער קאָמיסיע, וואָס האָט געדארפט לייכטער מאכן די ענגשאפט, האָט מען אריינ־געשטופט אהין נאָך עטלעכע טויזנט אידן. מענטשן זיינען געלעגן איינער אויפן אנדערן, א סך זיינען ארויף אויף די דעכער פון די ביידלעך אין מארק.

אין איינעם פון די פינצטערע נעכט, ווען מיר האָט זיך געדוכט, אז ס׳וועט קיינמאָל נישט ווערן טאָג, אין הונגער, דורשט, שמוץ און שלאָפלאָזיקייט, האָבן מיר פלוצים דערהערט הויכע געשרייען פון א דייטש : „ווער גיסט דאָס וואסער אויף מיין קאָפּ ? איך וועל אים באלד דער־הרגענען". די שולדיקע האָט זיך ארויסגעוויזן די משוגענע מירל פון דער שאָפען־גאס. איך מיין, אז יעדער קאלישער קען זי. אָט די מירל האָט מיט זיך מיטגענומען א שיסל מיט א בלעכענער דנאָ, וואָס זי האָט גענוצט ביי נאכט. אונז איז פארווערט געווען צו רירן זיך ביינאכט. מ׳האָט זיך איינגעהאלטן ביז אינדערפרי און אָפּגעווארט דאָס פארגעניגן פון קענען זיך דערליידיקן. אינדערפרי האָבן זיך איינגעשטעלט רייען צום קלאזעט... און צום באקומען דאָס ברויט.

פייערלעשער־געביידע

איך האָב פאַרשטאַנען, אז מ׳גרייט זיך אונז אומצוברענגען און איך האָב באַשלאָסן צו אַנט־לויפן צוזאַמען מיט מיין מאַן און די קינדער. געבליבן דאָרט זיינען מיין מוטער, חיה ליבערמאַן, מיין שוועסטער און מיין ברודער. מיין מוטער האָט אונז געהאָלפן אויפרייסן דעם שטעכיקן פּלויט אַרום דעם בנין. אזוי האָב איך פאַרלאָזט דאָס אָרט, נישט געזעגנדיק זיך מיט קיינעם. איך האָב געהאָפט, אז איך וועל זיך זען מיט מיינע נאָענטע נאָך דער מלחמה.

נאָך פינף יאָר וואַגלעניש, מאַטערניש און צער האָב איך זיך אומגעקערט, כדי צו זוכן מיין מוטער און שוועסטער. אין גאַנץ פּוילן האָב איך זיי געזוכט, אָבער אומזיסט. איך האָב באַשלאָסן צו פאָרן קיין קאַליש, כדי זען אַליין מיט די אייגענע אויגן. איך האָב דאָרט פאַרבראַכט איין נאַכט, אין דעצעמבער 1945. איך בין געגאַנגען איבער די גאַסן און אַן אימה איז מיר באַפאַלן צוליב דער פּוסטקייט. יעדער טריט האָט אָפּגעהילכט, ווי ער וואָלט געקומען פון דער ווייט. א שוידער איז מיר אַדורך איבערן לייב. אויף צו מאָרגנס האָב איך באַשטימט צו זען די שטאָט ביים טאָגליכט. איך האָב זיך נישט געגלויבט די אייגענע אויגן. די גאַסן זיינען געווען אויסגעפּלאַס־טערט מיט די שטיינער פון אידישע מצבות. איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן וואָס ווייטער פון דאָרט, כדי מיינע אויגן זאָלן מער נישט זען די פאַרשאָלטענע ערד.

הורבן קאליש

שמעון באום

עם 12טן סעפטעמבער 1939 אויסגעבראכן די 2־טע וועלט־קריג. דאס איז געווען פרייטיק, און שוין מיטאג־צייט האבן זיך באוויזן דייטשע לופטפליער און האבן געווארפן באמבעס אין קאליש. די באפעלקערונג האט אנגעהויבן לויפן. איך בין געבליבן מיט מיין פרוי און קינדער ביז זונטיק דעם 3/9. ארום 11 אזייגער ביינאכט האב איך באשלאסן, אז מיר מוזן אויך לויפן. זיינען מיר געגאנגען נאך סטאווישין, 18 קילאמעטער פון קאליש. מיר האבן זיך אזוי געשלעפט א גאנצע נאכט, ווייל דער שאסיי איז געווען פול מיט פוילישן מיליטער און סתם מענטשן, 6 אזייגער אינדערפרי זיינען מיר אנגעקומען אין שטעטל. איך האב אריינגעפירט מיין משפחה צו מיין אנקל, און איך בין געגאנגען אין מארק קויפן געבעקס. צוריקקומענדיק האט מען שוין געשריגן אין די גאסן, אז אלע מענער זאלן אנטלויפן, ווייל די דייטשן שיסן אויס אלע מענער. מיין פרוי און קינדער האבן געוויינט אז איך זאל לויפן, נישט האבנדיק קיין ברירה בין איך אויך געלאפן איבערלאזנדיק די פרוי מיט 2 קינדער.

קומענדיק פאר דער שטאט, שטייט א פוילישער סאלדאט און שרייט: „שנעלער אריבערגיין, ווייל מיר רייסן אויף דאס בריקל". אז נישט ווילנדיק, האבן מיר שוין געמוזט אריבערגיין דאס בריקל.

דער וועג איז געווען פול מיט מענטשן און מיר זיינען געלאפן אויף טורעק. קומענדיק אויף דעם שאָסיי וואָס פירט אין שטעטל האָבן די דייטשע לופט־פליער זיך אראָפּגעלאָזט נידעריק און מערדערלעך אנגעהויבן שיסן פון מאשין־געווער אין די מענטשן. אין אייניקע מינוטן איז דער שאסיי געווען פול טויטע. ווער ס'האט זיך אריענטירט איז אריינגעשפרונגען אין די ריוועס פון שאסיי און זיך אוועקגעלייגט ביז די רוצחים זיינען אוועק.

אין אוונט זיינען מיר אנגעקומען נאך טורעק. ווו גייט א ייד? אין שול. אין שול איז שוין נישט מעגלעך געווען אריינצוגיין. ביז פארן שוועל פון פאליש זיינען געלעגן אויסגעלייגט פרויען, מענער און קינדער און דער געוויין איז געווען זייער גרויס. בדלית ברירה האב איך זיך אוועקגעלייגט אויף די שטיינער אין שולהויף. ווען עס איז נאך געווען פינצטער האבן מיר זיך צוזאמענגענומען עטלעכע קאלישער און זיינען געגאנגען ווייטער. און אזוי זיינען מיר אפגעלאפן ביז נאך קוטנא, דארטן זיינען מיר אנגעקומען פרייטיק דעם 8/9.

זונטיק, דעם 10/9, האבן מיר ווייטער געוואלט לויפן, אבער די דייטשן האבן שטארק באמבארדירט די בריק און די פיס זיינען שוין געווען שטארק אנגעשוואלן, האב איך באשלאסן צו בלייבן און אזוי בין איך געבליבן ביז ראש־השנה.

דעם 2־טן טאג ראש־השנה זיינען די דייטשן אריין נאך קוטנע און גלייך האבן זיי באוויזן וואס זיי קענען. זיי האבן געגעבן א בעפעל אז אלע אידישע מענער זאלן זיך שטעלן אויפן מארק. איך האב צו די באנדיטן נישט געהאט קיין צוטרוי, האב איך זיך נישט צוגעשטעלט. קורץ, זיי האבן דארט געהאלטן די אידן ביז מיטאג. דאן האבן זיי א טייל פארהאלטן און די רעשט אפגעלאזט.

צומאָרגנס האָב איך באשלאָסן צוריקצוגייך צו מיין פרוי און קינדער נאך סטאווישין. מיר האבן זיך צוזאמענגענומען עטלעכע באקאנטע און זיך געלאָזן צוריק אין וועג. און אזוי האָבן מיר זיך געשלעפט אויף א וואָגן, וועלכן מיר האָבן געדונגען, ביז מיר זיינען צוגעקומען פאר דער פארשטאט פון טורעק. דער שאסיי איז געווען באלייגט מיט דייטשע ס.ס. זיי האבן פארהאלטן דעם וואגן און געשריגן: „אלע יידן ארונטער" און אונז אויסגעשטעלט ביים ריוו פון שאסיי און און געהייסן אלע זאָלן הייבן די הענט מיטן פנים צום פעלד. דערנאָך גיט ער א באפעל זיך אומדרייען. אפשר 20 מעטער פון אונז זיצט א דייטש מיט א מאשין־געווער, און ווער ער וועט אונז הייסן זיך צוריקדרייען וועט יענער מאכן „פוף! פוף!" און מיט דעם ענדיקט זיך.

קיין לעבעדיקער מענש קען זיך נישט פארשטעלן די מחשבות פון דעם וואס שטייט אזוי אומבאהאלפן... מיר שטיין אזוי אויבן און ער גייט אראפ אונטן אין ריוו און דער מערדער האלט פאר אונז אזא ארט רעדע: דער מיט דעם מאשין־געווער וועט דאָס טאָן, נאָר ער וויל האָבן

דאס פארגעניגן... און ער נעמט ארויס פון גארטל־פאס א מאגאזין מיט 5 קוילן און זאגט: יעדער פון אונז מוז זיך אויסקלייבן וועלכע קויל ער וויל: די ערשטע, די צווייטע א.א.וו... „וויר האבן פיל, זאגט ער, ניכט זאָ ווי די פארפלוכטע פאָלען". און אזוי שטייענדיק לייגט ער צוריק אריין די קוילן און זאגט: „שאדע פיר אייך די קוגעל! איר קרעפירט זא ווי זא", און ער זאגט, ער וועט אונז אפלאזן אבער אין דער שטאט טורעק ווארט שוין אויף אינז די געסטאפא און זיי וועלן אונז פירן אין די קאָנצענטראציע־לאגערן, דאָרט באקומען מיר ספעציעלע אנציגער מיט בלוי־ווייסע שטרייפן און פון פארנט דעם מגן־דוד און זא ארבייט איר דאס גאנצע לעבן ביז איר קראפירט... (איך וויל נאר דא באצייכענען אז שוין דאמאלט האט אזא יונגער רוצח געוווסט, וואס מיר האבן זיך אין 5 יאר ארום איבערצייגט...).

נאך דער סאדיסטישער רעדע האט ער אונז געהייסן לויפן, ווער עס וועט זיך אומדרייען וועט באקומען א קויל. אזוי זיינען מיר אפגעלאפן אין דער ריכטונג פון שטעטל א פאר הונדערט מעטער. אין שטעטל אויפן מארק זיינען געשטאנען אויסגעשטעלט א פאָר טויזנט מענטשן. איך האב זיך געלאזט אויף א זייטן־וועג און בין געגאנגען אויף סטאווישין (מען האט ווירקלעך דער־ציילט, אז פון די מענטשן וואס זיינען געשטאנען אויסגעשטעלט אויפן מארק־פלאץ אין טורעק האבן די געסטאפא פארשיקט נאך פויזן און כמעט אלע זיינען זיי אומגעקומען...).

איך האב זיך צוזאמענגעטראפן מיט מיין משפחה, אין א פאר טאג ארום זיינען מיר צוריק אוועק נאך קאליש. דארט זיינען מיר שטארק פארפאלגט געווארן. די רוצחים האבן געשלאגן מכות רצח, ווען זיי האבן געכאפט א איד אָן א געלע לאטע. ווען זיי האבן געטראפן א איד מיט א בארד, האָבן זיי אונטערגעצונדן די באָרד, און געמאכט דערפון א קאָמעדיע. אזוי זיינען מיר געווען ביז נאוועמבער 1939, דאן האבן זיי ארויסגעטריבן די יידן פון די וואינונגען אין דער מארקהאלע, און פון דארט אוועקגעשיקט טראנספארטן נאך ריישע, קראקאוו, לובלין א.א.וו.

איך מיט מיין פרוי און קינדער זיינען ווידער אנטלאָפן קיין סטאווישין, און דארט זיינען מיר געווען ביז דעם 18.1.1940, אין דעם טאג האבן די דייטשע רוצחים פארזאמלט אלע אידן פון שטעטל און אונז געשיקט נאך קאליש אין דער בארימטער מארק־האלע. די קעלט איז דאן געווען שרעקלעך: 35 גראד פראסט. מען האט אונז ארויסגעיאגט רייניקן דעם שניי. קיין קלעפ האבן די רוצחים נישט געזשאלעוועט. די ענגשאפט איז געווען אומגעהויער. מיר זיינען געלעגן 6 פערזאן אין א ביידל, וואס האט געהאט אפשר 2 מעטער. ווען 3 זיינען געשלאפן האבן די אנדערע 3 געמוזט זיין אין דרויסן. אזוי זיינען מיר אפגעלעגן 6 וואכן.

דערנאך האבן זיי צוזאמענגענומען א טראנספארט און אונז געשיקט נאך לאדזש. מיר זיינען געפאָרן א גאנצן טאָג. פארנאכט זיינען מיר אָנגעקומען אויפן לאָדזשער באן־הויף, איז געקומען א באפעל: אין מינוטן איז אלעס אויסגעלאָדן! נו, קען זיך קיין מענטש נישט פאָרשטעלן וואָס דאָרט האָט זיך געטאָן, די פעק זיינען געפלויגן, די מענטשן זיינען געשפרונגען פון די וואגאָנען און ווען אלץ איז געווען אויסגעלאדן האבן די מערדערס געשריגן: אין 5 מינוטן ווערט אלעס איינגעלאָדן! און שוין האָבן זיי אָנגעהויבן קלאפן איבער די קעפ מיט גומי־שטעקנס. סוף־סוף זיינען מיר געבליבן אויפן באנהויף, אויף דער פריי, ביז 12 אזייגער ביינאכט.

דער לאדזשער יודענראט האט אונז נישט געוואלט אויפנעמען. מען האט אונז ווידער ארויף־געיאגט אויף לאסט־וואגאנעס און צוריקגעפירט. פארטאגס זיינען מיר געקומען נאך קאליש און מ׳האָט אונז צוריק אריינגעפאקט אין דער טרויעריק־באוווסטער מארק־האלע. דאן האָב איך שוין געזען אז קאמיטעט מענטשן, ימח שמם... (איך וויל נישט מעלדן זייער נאמען, זיי זיינען נישט ווערט, אז זייערע נעמען זאלן פיגורירן אין דעם בוך...) פירן געשעפטן. האב איך זיך געווענדעט צו איינעם פון זיי און האָב אים געגעבן פיל געלט און ער האָט אונז באזעצט אין לוסטיגס הויז ביים יידישן שפיטאל. דארט האט ער אריינגעקוועטשט 3 פאמיליעס מיט קינדער אין איין צימער, און פון דארט האט מען אונז גענומען צו דער ארבעט. דאן איז די גרויסע שול אין דער יידישער גאס שוין געווען אפגעברענט און מיר האבן געמוזט ארויסנעמען דאס האלץ וואס דארט האט זיך נאך געפונען. פון דער תלמוד תורה נעבן דער שול האבן זיי איינגעארדנט א שפיטאל פאר

אלטע און קראנקע קאלישער אנגעזעענע יידן, פרויען און מענער. קיין נעמען געדענק איך שוין נישט.

אין א געוויסער צייט האבן מיר געמוזט איבערטראגן די אלטע און קראנקע אויף נאווע 9 אין הויז פון ווארעצקי. דאָרט האָבן זיי איינגעאָרדנט דאס געטאָ קאליש. אין 4 הייזער האָבן זיי אריינ־געפאקט ביז 600 יידן... ביים איבערטראגן די אלטע און קראנקע אויף בעטלעך האבן מיר פיל פון די מענטשן שוין געברענגט אויפן ארט טויט. זיי זיינען שוין געווען אזוי שוואך, אז זיי האבן נישט אויסגעהאלטן דעם וועג...

ביז מערץ 1940 האבן זיי אונז געהאלטן — דאן האבן די קאמיטעט־מענטשן צוזאמענגענומען אלע אידן פון דער האלע, דאָרט זיינען געווען אידן פון סטאווישין, אָפאטוווק, קאָזשמינעק ווי אויך קאלישער וואס זיינען געווען אין לוסטיגס הויז און אונז אפטראנספארטירט נאך קאָזמינעק. דארט האבן זיי געמאכט א געטא. די פרויען מיט די קינדער זיינען געפארן און די מענער האבן געמוזט גיין א גאנצן וועג. עס איז געווען א שרעקלעכע פיין, מען האט אונז אויפן וועג געשלאגן.

אָנקומענדיק נאך קאָזשמינעק, האָבן זיי ווידער געשריגן, אז די אלע, וואָס האָבן געוואוינט אין קאליש, גייען צוריק. אין מיטן וועג איז ווידער אנגעקומען א רוצח און האט אונז ווידער צוריק־געיאָגט נאך קאָזשמינעק. און דאָס אלץ האָט איינגעאָרדנט דער אידישער קאָמיטעט, ווייל עס האָט זיי נישט געלוינט דאס געשעפט צו האלטן אלע יידן אין קאליש.

אין אייניקע חדשים שפעטער האט מען שוין געהערט אז די מערדער האבן אוועקגעשיקט די אלטע און קראנקע פון נאווע 9. זיי האבן געברענגט שווארצע געשלאָסענע אויטאס, דאס איבע־ריקע איז באקאנט. איך דערמאָן זיך איצט, אז אראנאָוויטש מיט זיין פרוי זיינען אויך דאָרט געווען, דאס זיינען די עלטערן פון ארנאלד. דאס האב איך זיך דערוווסט פון מיניא מאטושיאק. די טאָכטער פון די אראנאָוויטשעס. זי איז דאן אנטלאָפן נאָך קאָזשמינעק.

די אזוי גערופענע אקציע פון קאליש האט אויף אונז געמאכט א שרעקלעכן איינדרוק און דער פחד איז געווען זייער גרויס. מיר האבן זיך געפילט ווי עופות אין א שטייג וועלכע מ׳קוילעט אויס איינציקווייז...

אין חנוכה־צייט 1941 האבן די חיות אין מענטשלעכן געשטאלט צוזאמענגעטריבן אלע יידן פון קאָזשמינקער געטאָ אויפן שול־פלאץ און אריינגעטריבן אין שול, אלטע און קינדער. א שרעק־ליכער בילד האט זיך באוויזן פאר די אויגן. די ס.ס. באנדיטן האבן געשלאגן און געקלאפט מיט די קאלבעס פון די ביקסן איבער די קעפ. עס איז געווארן א גרויסע מהומה. זיי האבן אנגעטריבן א פולע שול מיט עלטערע מענטשן און קינדער. די געשרייען און גוואלדן זיינען געגאנגען ביז אונטערן הימל, ווייל אלע האבן געוווסט, אז פון דארט קומט שוין קיינער לעבעדיק נישט ארויס. די מענטשן זיינען דאָרט געלעגן א טאָג מיט א נאכט, באוואכט מיט ס.ס. די אידן פון דרויסן האבן צוגעטראגן עסן.

אויפן צווייטן טאג אינדערפרי זיינען געקומען די טרויעריח־באוווסטע שווארצע אויטאס און זיי האבן ארויסגעטריבן די מענטשן פון שול, אנגעפאקט א פולן אויטא. די מערדער האבן אריינ־געוואָרפן די אומשולדיקע קינדער, מוטערס און גאנצע פאמיליעס (ווען זיי האָבן גענומען עלטערן האבן זיך די קינדער, אפילו דערוואקסענע, אליין צוגעשטעלט) אין א גרויסן גרוב (דאס האבן מיר שפעטער געוואָר געוואָרן), ביז די שול איז לער געוואָרן. אין א פאָר טעג ארום האָבן די מערדער געבראכט א טראנספארט מיט קינדער פון קאליש.

עס איז נישט צו באשרייבן די פאניק און די שרעק, אונזער הארץ־ווייטיק. מיר האָבן שוין קלאָר געוווסט, וואָס דאָס באדייט...

אַזאַ טרויעריק בילד שטייט מיר נאך פאר די אויגן: עס איז אריינגעקומען דער געטא־קאמענ־דאנט, דער דייטשער מערדער, געלער ימח שמו, מיט א געפלאכטענער בייטש אין זיין לאפע אין שול, און האט געשמיסן איבער די קעפ פון די יידישע פרויען און קינדער. ווער עס איז ארויסגעלאָפן, האבן די ס.ס. אריינגעפאקט אין דעם פארשאלטענעם שווארצן אויטא. די מוטערס

און פאטערס מיט די קינדער זיינען געגאנגען צו דעם אויטא ווי פארהיפנאטיזירט, רעזיגנירט, און גלייכגילטיק צו אלעם.

מיר זיינען נאך געבליבן אין געטאָ־קאָזשמינעק און געארבעט ביז אפריל 1942. דאן האָבן די רוצחים צוזאמענגענומען אלע און געשיקט נאך קאליש און פון דאָרט צוזאמען מיט די קאלישער געשיקט א טייל נאך פויזן אין א לאגער. פון דאָרט איז קיין איד נישט געבליבן. אונז האט מען געשיקט אין געטאָ לאָדזש, און דארט האבן זיך ערשט אָנגעהויבן פרישע געבראָטענע צרות...

פון קאליש קיין מיידאנעק

פאלא סקורניק-טאמאשעווסקא

יך בין אוועק צוזאמען מיט מיין גאנצער משפחה קיין ווארשע אין נאָוועמבער 1939. די קלאנגען וועגן דער גרויסער אקציע זיינען געוואָרן שטארקער פון טאָג צו טאָג. מיר האָבן פיבערהאפט אָנגעהויבן גרייטן א בונקער. געלט האָבן מיר געהאט ווייניק. ס׳זיינען נויטיק געווען פארבינדונגען, כדי צו שאפן פאכלייט. מיר האָבן געארבעט בלויז אין די נעכט. מיר האבן געגראָבן אינדערפינצטער ווי קרעטן, אָן דעם מינדעסטן רעש. ענדלעך האָבן מיר געענדיקט דאָס בויען דעם אונטערערדישן פאלאץ.

מיר האָבן געוואוינט אויף נאלעווקי 34 אין בראווערס הויף. מיין ברודער און מיין שוואָגער זיינען געווען לעגאל. זיי האָבן געהאט „אויסווייזן״. מיט אונז איז אויך געווען מאיר ווײַנשטיין פון קאליש. ער האָט געארבעט אלס „פלאצוווקאזש״ ביי די דייטשן אויף דער ארישער זייט. ער האָט אונז זייער געהאָלפן מיט מאטעריאל. מיין מוטער, איך און מיין ברודערס קינדער שמעון און אנולקא זיינען געווען „ווילדע״ — מיר האָבן זיך געדארפט באהאלטן. מיר האָבן געהאט א פארמאסקירט צימער. אויף דער טיר האָבן מיר אויפגעהאנגען פאַליצעס פון שטוב־כלים. אונטן איז געווען א רוק־פענצטערל, א סך מאָל אין טאָג איז מיין מוטער ארויסגעקראָכן דורך דעם פענצטערל, אָבער ביים מינדעסטן שאָרך האָט זי געדארפט צוריקגיין אין באהעלטעניש.

די אומגליקלעכע קינדער האָבן נישט געוואוסט פון זון, גרינס און פרייד. זיי מוזן זיין קלוג און זיי קענען דאָס געזעץ פון דער מלחמה. זיי קענען שווייגן. א העכערער קלאנג קען דערפירן צום אומגליק. כדי מיט עפעס זיי צו פארנעמען, האָב איך זיי געלערנט. איך האָב פאר זיי אויך געצייכנט, כדי צו אילוסטרירן מיינע רייד.

ערב יום־טוב איז געפאלן דער ערשטער שאָס פון הויז קעגנאיבער אונז, נאלעווקי 33. דער אויפשטאנד האָט זיך אָנגעהויבן. קיין שום שילדערונג וועט זיך מיר נישט איינגעבן. דאָס זיינען די שווערסטע זכרונות מיינע. דאָס איז געווען טויט אָן א סוף, קאַשמאר אָן אן איבעררייס. טאנקן, עראָפלאנען, באָמבעס, האנטגראנאטן, פייער און צום סוף — גאז. יעדער ווידערשטאנד איז פון אָנהויבאָן געווען פארמשפט אויף אן דורכפאל. מ׳האָט געקעמפט פארן פון מענטשן, מ׳האָט נישט געוואָלט גיין ווי די שאָף צו דער שחיטה.

דעם סדר האָבן מיר אָפגעריכט אין בונקער. מיר האָבן געהאט א פיינעם רעזערוו פון שפייז, וואסער, באלויכטונג, אָבער דער שטח איז געווען צו קליין פאר די 20 אָנוועזנדיקע. כדי צו בארואיקן די קינדער אין זייער שרעק, האָב איך זיי שעפטשענדיקערהייט דערציילט מעשהלעך. די איינציקע טיר אין באלקן פונעם בונקער האָט געפירט צו א ליידיקן פאפיר־מאגאזין. ביינאכט זיינען מיין ברודער און מאיאָרעק ארויסגעגאנגען כדי צו שטעלן זיך אויף דער וואָך. זיי האָבן אויך געזוכט א קאָנטאקט מיט א וואָסער ס׳איז קעמפנדיקער גרופע. איידער זיי האָבן באקומען די ערשטע ידיעות, איז דערווייל געשען דאָס אומגליק.

אינדערפרי איז שטיל געוואָרן דאָס גערויש פון דער שלאכט. מיר האָבן דערהערט א מאָדנע געפליסטער וואָס איז אלץ שטארקער געוואָרן. פלוצים האָב איך דערהערט מיין ברודערס שטימע: „שטיל, אָן פאניק, דאָס הויז איבער אונז ברענט״. דורך דער עפענונג אין באלקאָן פון בונקער האָט אָנגעהויבן ארייננדרינגען דער רויך. מיין ברודער האָט דער ערשטער געוואָלט ארויסשפרינגען פונעם בונקער, אָבער דאָס פייער האָט זיך צעהוליעט מיט דער גאנצער קראפט און נישט געלאָזט אדורך. לופט איז געוואָרן ווייניקער, די שטיקעניש אין בונקער איז שטארקער געוואָרן. דאן האָבן מיין ברודער און מאיאָרעק באשלאָסן אויפצוברעכן מיטן שווערן אייזערנעם שטאנג, וואָס איז צוגעגרייט געוואָרן אויף פארטיידיקונג, א טיר אין וואנט, כדי צו אנטלויפן. עס איז דאָך בעסער צו פאלן פון א קויל איידער פארברענט צו ווערן לעבעדיקערהייט.

מיר האָבן זיך געביטן ביים קלאפן מיטן שטאנג. עטלעכע מענטשן האָבן געחלשט פון

דערשטיקעניש. ענדלעך האָבן מיר דורכגעבראָכן אַן עפענונג אין דער וואַנט. דורך דער עפענונג אין באַלקן האָט שוין אָנגעהויבן דורכצורייסן זיך דאָס פייער. אינעווייניק איז שוין נישט געווען מיט וואָס צו אָטעמען. די פרומע האָבן אָנגעהויבן זאָגן ווידוי. מיין ברודער האָט אָנגעוואָרפן אַן אייזערנע דיסציפּלין: די ערשטע זאָלן אַרויסגיין די קינדער און די פרויען, נאָך זיי די מענער, און די לעצטע — ער און מאַיאָרעק. מיר זיינען אַרויס און זיך באַטראַכט ווי ניצול געוואָרענע. קיין דייטשן זיינען דאָרט נישט געווען. דאָס הויז איז אינגאַנצן פאַרברענט געוואָרן. פאַרביי פאַרקוילטע באַלקנס, נעבן איינגעפאַלענע ווענט, אָן עסן, אָן וועש, זיינען מיר אַנטלאָפן, זוכנדיק אַ צייטווייליקע באַהעלטעניש.

מיר האָבן זיך פאַרהאַלטן ביי אַ קעלער. דאָרט האָב איך דערזען אַ בילד, וואָס איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן. אויף דער פּאָדלאָגע איז געלעגן אַ מיידל מיט אַ פּנים, וואָס האָט אַרויסגערופן אַ שוידער. אירע באַקן זיינען געווען פאַרברענט. ז׳ האָט נישט געהאַט קיין אויגן, קיין מויל, און אינגאַנצן איז זי געווען באַדעקט מיט בראַנד־וואונדן. נעבן איר האָט געקניט איר חתן און געשעפּטשעט ווערטער פון ליבשאַפט. ער האָט געבעטן אונזער הילף, כדי צו פאַרלייכטערן אירע גסיסה־יסורים. איך האָב אים געגעבן אַ פּודעלע קרעם, וועלכע כ׳האָב געהאַט אין קעשענע. איך האָב געוואוסט אַז דער זאַלב קען נישט העלפן.

נאָך עטלעכע טעג אַרומבלאָנקען איז מיין ברודער געלונגען אָנצובינדן אַ קאָנטאַקט מיט דער קאַמפּס־גרופּע פון לעאָן ראובן וואָס האָט זיך געפונען אין אַ פליגל פון אַ הויז אויף פראַנטשישקאַנסקע־גאַס 22. דאָס איז געווען אַ באוואָפנטע גרופּע, וואָס האָט געהאַט אַ קאָנטאַקט מיט דער אַרישער זייט. מיר האָבן איינגעשטעלט דיזשורן. מיר האָבן געקאָכט געמיינזאַמע מאָלצייטן פון די פּראָדוקטן, וואָס מיר האָבן באַקומען ביינאַכט. מיר האָבן זיך פאַרנומען מיט די קראַנקע און פאַרוואונדעטע. מיר האָבן געהאַט צרות פון די ס.ס.־גרופּן, וועלכע האָבן געזוכט באַהאַלטענע אידן. דעם רוקזאַק מיט אונזער גאַנץ פאַרמעגן האָבן מיר געהאַלטן נעבן זיך. אויף די העלזער פון די קינדער האָבן מיר אָנגעהאַנגען טרויעריקע געבורט־שיינען — דעם נאָמען, פאַמיליע־נאָמען, דאַטע פון געבוירן — אין דער האָפענונג, אַז ס׳וועט זיך געפינען אַ רעטער און אויסלייזער.

דער פּחד האָט מיך אויסגעשעפּט. איך האָב אָנגעטאָן דעם רוקזאַק און איינגעדרימלט זיצנדיקערהייט. אין אַ ווייל אַרום זיינען אָנגעקומען אונזערע אויסשפּירער און דערציילט, אַז מיר זיינען אַרומגערינגלט פון די דייטשן. קעגנשטעלן זיך האָט נישט קיין שום זין. מ׳דאַרף זיך אונטערגעבן. טייל האָבן געזאָגט, אַז מ׳דאַרף קעמפן און פאַלן מיטן געווער אין האַנט, אָבער די מערהייט האָט געהאַט אילוזיעס, אַז דעם וועלט־אידנטום וועט זיך איינגעבן צוווירקן אויף די רוצחים און מיר וועלן נישט אומקומען. מיר האָבן זיך אונטערגעגעבן אָן איין שאָס.

זיי האָבן אונז אַוועקגעפירט אין הויף אויף פראַנטשישקאַנסקע 20 און אונז געהייסן אויס־דרייען זיך צו דער וואַנט. מיר האָבן געוואַרט אויפן לעצטן זאַלפּ. פּלוצים איז אָנגעלאָפן אַ דייטשער שליח און דערלאַנגט דעם קאָמענדאַנט פון דער שיסער־אָפּטיילונג אַ צעטל, ווייזט אויס אַ טעלעגראַמע אויפצוהאַלטן דאָס אויספירן די עקזעקוציע. די דייטשן האָבן געמאַכט אַ רעוויזיע אין אונזערע זאַכן. איך האָב באַהאַלטן אַ בריליאַנט און פאַר דעם חטא האָב איך באַקומען מיט דער קאָלבע אין דער זייט (ביז איצט טוט מיר נאָך ווי דאָס אָרט). דאַן האָט מען אונז אָפּגעפירט אויפן אומשלאַגפּלאַץ. ווייזט אויס, אַז מיר זיינען געווען די ערשטע גרופּע ווידערשטעענדלער, וואָס איז נישט דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט.

דאָס פאָרן אין די וואַגאָנען איז אַ קאָשמאַר פאַר זיך. ווען דער צוג האָט פאַרפאַמעלעכט דעם גאַנג, האָבן מיר באַשלאָסן אַרויסצוּוואַרפן די קינדער, אָבער מיין ברודער האָט פאַרפּעלט מוט דאָס צו טאָן. ער האָט נאָך געגלויבט, אַז ער וועט זיי אָפּראַטעווען. צונויפגעדרענגטע, הונגעריקע, פאַרמאַטערטע און אַדורכגענומענע מיט טויטשרעק זיינען מיר געפאָרן אין דער אומבאַוואוסטקייט. מיין ברודער און מאַיאָרעק האָבן אויפגעריסן צוויי ברעטער, און אין דער עפענונג האָט מען געקענט שפּרינגען (אויפן דאַך זיינען געזעסן באַוואָפנטע דייטשן). זיי האָבן מיך צוגערעדט, אַז מיר זאָלן שפּרינגען צוזאַמען, ווייל מיר זיינען דאָך די יינגסטע אין דער גרופּע. אָבער איך האָב זיך נישט געקענט באַשליסן צו שיידן זיך מיט דער מוטער.

א סך פון די פארשפארטע אין אונזער וואגאָן האָבן נישט דערגרייכט צום סוף פון דער רייזע. ווען דער צוג האָט זיך פארהאלטן ביי זיין ענדציל, האָט מען ארויסגעשלעפּט די לעבעדיקע אין זיי אוועקגעפירט קיין מאידאנעק. די אויסגעשעפּטע, וועלכע האָבן נישט געקענט גיין, האָט מען דערמאָרדעט אויפן אָרט. אויך אין דעם גן־עדן מיטן נאָמען מאידאנעק האָט מען אונז נישט תיכף אריינגעפירט. א גאנצע נאכט איז מען געשטאנען מחוץ פון די שטעכלדראָטן אונטער א שטרענגער וואך. אינדערפרי איז געוואָרן הייס און דער דורשט האָט אונז געמאטערט. אן סס.־מאן האָט אונז געהייסן צוגיין צום קראן. ווער ס'האָט אים געגלויבט און צוגעגאנגען טרינקען, איז דערשאָסן געוואָרן, אָדער באקומען קלעפּ.

דאן האָבן די דייטשן באפוילן אז די פרוי'ען און קינדער זאָלן אוועק אין א זייט. ס'איז לייכט זיך פאָרצושטעלן דעם ווייטיק פון אונזער צעשיידונג. מ'האָט זיי אוועקגעפירט אין דער ריכטונג פון די קרעמאטאָריעס. אין יענער צייט האָבן מיר שוין גוט געוואוסט צו וואָס זיי נוצן. נאָך עטלעכע שעהן, וואָס האָבן אויסגעזען, ווי אן אייביקייט, האָבן מיר באמערקט פון דער ווייטנס, ווי עס קערן זיך אום מוטערס מיט זייערע קינדער. ווי א בליץ האָט זיך אָנגעצונדן אונזער האָפנונג, אז מ'וועט אונז לאָזן לעבן.

אָבער אויך דאָס מאָל האָט מען אונז אָפּגענארט. מ'האָט גערופן די איינזאמע פרויען. איך בין געגאנגען אין איין ריי מיט מיין מוטער און מיין מומע מעסינג. זיי האָבן געגלויבט, אז אויב מ'האָט נישט אומגעבראכט די קינדער, וועלן אפשר מיר אויך בלייבן לעבן. מיר זיינען געשטאנען אויף א גענוג ווייטן שטח פון באד־צימער. מיט א מאָל בין איך אויפמערקזאם געוואָרן אויף א פארדעכטיקער באוועגונג אין די ערשטע רייען. דאָס האָט פארשטארקט מיין וואכזאמקייט.

ווען ס'איז געקומען אונזער ריי אריינצוגיין אין באָד, האָט דער ס.ס.־מאן אונז פונאנדער־געשיידט. מיך האָט ער געוועגדט אויף רעכטס, דאקעגן מיין מוטער און די מומע — אויף לינקס. איך האָב פארשטאנען, אז זיי האָט מען געשיקט צום טויט, און מיך — אויף ארבעט. עפּעס האָט אין מיר זיך איבערגעבראָכן. איך האָב פארלוירן יעדן חשק צו לעבן אָן מיין מוטער. איך האָב געוואָלט זיין מיט איר ביי איר אומקום, אין יענע זיבן שרעקלעכע מינוטן פון דערשטיקט ווערן. מיט א שנעלער באוועגונג האָב איך זיך פאראייניקט מיט דעם קומענדיקן דריטל און איך בין מיטגעשלעפּט געוואָרן אין דער ריכטונג צו מיין מוטער. אָבער דער תלין האָט זיך געכאפּט און צוגענומען ביי מיר דאָס רעכט אליין צו נעמען זיך דעם טויט. ער איז מיר נאָכגעלאָפן, מיך געכאפּט און געוואָרפן מיך אין לעבן פון פיין און יסורים.

נאָך מיידאנעק בין איך געווען אין אנדערע לאגערס, אין סקאזשיסקא, אין פלעצערי ביי טשענסטאכאָוו, אין האסאג, וואו איך האָב געארבעט אין דער געווער־פאבריק.

איך בין באפרייט געוואָרן דעם 17 יאנואר 1945. ווען די קאָמוניקאציע איז באנייט געוואָרן, האָב איך זיך אומגעקערט קיין קאליש.

געטא קאזשמינעק

פאבעק שווארץ

יך בין א סטאווישינער. דעם 12־טן יאנואר 1940, אכט א זייגער אין דער פרי, האָט זיך בליץ־שנעל פארשפרייט די ידיעה, אז אלע אידן דארפן זיך זאמלען אין דער „פאָווישעכנער שקאָלע״ און פון דאָרט וועט מען זיי אוועקפירן אין אן אומבאקאנטער ריכטונג. ווען מיר זיינען אהין אָנגעקומען, האָט מען ביי אונז דורגעפירט אַ שטרענגע רעוויזיע, וואָס האָט געדויערט די גאנצע נאכט. צו מאָרגנס האָט מען אונז אין דייטשע לאסט־אויטאָס אָפּגעפירט אין דער ריכטונג צו קאליש. אין קאליש האָט מען אונז געבראכט אין דער מארק־געביידע. ביז 1939 האָט די געביידע געהערט צו א איד, איצט איז זי געוואָרן א געטאָ פאר די אידן פון אָסטרווו, קאַזשמינעק, סטאווישין און אומגעגנט.

אין דער מארק־געביידע האָט מען אונז געהאלטן אכט טעג, און פון דאָרט האָט מען אונז געשיקט קיין לאָדזש. ווען מיר זיינען אָנגעקומען אויף דער סטאציע קאליסקי אין לאָדזש, האָט מען אונז געהייסן ארויסגיין אויפן פעראָן. דאָס איז געווען דעם 28־טן יאנואר, א מוראדיק

א וועג אין קאַזשמינעק

פראַסטיקער טאָג. ביז 8 ביי נאכט האָבן מיר, אלטע לייט, פרויען און קינדער, געמוזט דאָרט שטיין. דאַן איז געוואָרן באוווסט, אז מיר פאָרן צוריק קיין קאליש. מיר האָבן געמיינט, אז יעדער פאָרט צו זיך אהיים, די אנטוישונג איז אָבער געווען א ביטערע.

מען האָט צוריקגעפירט אין דער מארק געביידע, ווו מיר האָבן זיך געפונען ביזן 15טן פעברואר 1940. אין יענעם טאָג האָט מען אונז אָנגעלאָדן ווי בהמות צו דער שחיטה און אוועקגעפירט קיין קאָזשמינעק, 22 ק״מ פון קאליש.

אין קאָזשמינעק זיינען געוואָרן קאנצענטרירט אלע אידן פון דער סביבה און מ׳האָט זיי צעזייט איבערן שטעטל. אָבער דאָס גליק האָט לאנג נישט געדויערט. אין אָקטאָבער 1940 האָט גאַוּ־לייטער גרייזער באפוילן צו איזאָלירן די אידן אין א געטאָ. דער באפעל איז געוואָרן אויסגעפירט. די דייטשן האָבן באשטימט פארן געטאָ די סאמע קלענסטע און שמוציקסטע גאס. דאָרט האָט זיך אויך געפונען די שול. צום סוף יאָר האָבן אלע אידן שוין געוווינט הינטער די שטעכלדראָטן.

אין געטאָ איז געשאפן געוואָרן א יודענראט, וואָס איז באשטאנען פון ברוטאלע און קולטור־לאָזע מענטשן, פינצטערע געשטאלטן, וואָס האָבן געלעבט אויף יענעמס חשבון. מיט זייערע מעשים האָבן זיי דערפירט צום אומקום פון הונדערטער פאמיליעס. איך וועל זיך דערלויבן אָנצורופן די נעמען פון צוויי: שמואל דדועק, א סטאַווישינער געבוירענער, דער באקאנטער וויצע־פרעזעס, און יצחק האפטקע, א קאָזשמינקער, וואָס האָט זיך בארימט געמאכט בעת די סעלעקציעס.

אין געטאָ זיינען פארשפארט געוואָרן ארום 1500 פערזאָן, פון זיי האָט מען 100 יונגעלייט געשיקט קיין אָפּאטוועק, א 12 ק״מ פון געטאָ. דאָרט איז געשאפן געוואָרן אַן ארבעטסלאגער אונטער דער אָנפירונג פון א דייטשן קאָמיסאר פון רייך. 10 מענטשן האָט מען אוועקגעשיקט קיין קראָוויצא, 6 ק״מ פון אָפּאטוועק. אין מיטן 1940 איז אָנגעקומען א נייער טראנספּאָרט קרבנות פון כאָטש און פון דערבייאיקע דערפער.

אין געטאָ זיינען אנטשטאנען ווארשטאטן פון שניידעריי, שוסטעריי, הילצערנע טרעפּעס א.א.וו. אלס אויפזעער פון געטאָ איז באשטימט געוואָרן א פאָלקסדייטש פון כאָטש, ביכלער, א רשע מרושע. פאר דער מלחמה איז ער געווען א בעזעם־מאכער. איצט האָט ער באקומען די געלעגנ־הייט צו שלאָגן אידן.

אזוי זיינען אדורך 11 חדשים „בשלום״.

דעם 28־טן נאָוועמבער 1941 וועל איך קיין מאָל נישט פארגעסן. ס׳איז געווען 6 אזייגער אינדערפרי. דורכן פענצטער האָב איך געהערט די טריט פון א אידישן פּאָליציאַנט. ער האָט געשריגן: אין א פערטל שעה ארום זאָלן אלע זיין ביי דער שול. איך האָב פארשטאנען, וואָס עס גרייט זיך. איך האָב באטראכט די צוים פון געטאָ. זי איז געווען ארומגערינגלט מיט זשאנ־דארמען. אויף יעדן 10 מעטער איז געשטאנען א באוואָפנטער זעלנער. ס׳איז נישט געווען קיין שום האָפענונג זיך צו ראטעווען.

אזוי האָט זיך אָנגעהויבן דער חורבן פון געטאָ קאָזשמינעק. די אידישע פאָרשטייער האָבן צונויפגעשטעלט ליסטעס, אין וועלכע מ׳האָט פארשריבן לויט דער ריי: אלטע, שוואכע, קראנקע און קינדער ביז 15 יאָר. דאָס שוידערלעכסטע בילד האָט זיך אָפּגעשפּילט ביים ארויסשיקן די קינדער. דער נאצישער מאסן־מערדער, געלער, דער געטאָ־אינספּעקטאָר, האָט באוויזן זיינע סאדיסטישע אינסטינקטן. פון די 1500 מענטשן האָט מען ארויסגעריסן 600, געבליבן זיינען בלויז די ארבעטספעיקע.

א גרויסע שולד פון די קרבנות בעת יענער סעלעקציע ליגט אויף די פאָרשטייער פון יודענ־ראט. זיי האָבן די גזירה אויסבאהאלטן פארן כלל.

דעם 2־טן דעצעמבער 1941 האָט מען אין קאָזשמינקער געטאָ געבראכט די לעצטע אידן פון שפּיטאָל. מען האָט זיי צוגעזאָגט גוטע וווינונגס־באדינגונגען, אָבער דער שווינדל איז באלד געוואָרן אויפגעדעקט. מ׳האָט זיי ארויסגעשיקט צוזאמען מיט די 600 אידן פון קאָזשמינעק. אזוי ארום האָבן די מערדער אומגעבראכט 750 נפשות. דעם טראנספּאָרט האָט מען געשיקט אין

דער ריכטונג צו גאָלכאָוו. די שוואַרצע פאַרחתמעטע אויטאָס זיינען פאַרביי געפאָרן פלעשעוו, כעלמנאָ, קאָלאָ.

דעם 18־טן מאַי 1942 האָט מען ווידער באַפוילן די אידן צו זאַמלען זיך פאַר דעם שול. אַלע אַקציעס און סעלעקציעס האָבן די דייטשן קאָנצענטרירט ביי דער שול. ווידער האָט מען געשיקט אין דער ריכטונג פון פויזן 100 פערזאָן פון דער קליינעם געטאָ, צווישן זיי אַ סך פרויען און יונגע מיידלעך. ווידער האָט מען צעשיידט קינדער מיט עלטערן. די געבליבענע אין געטאָ אידן האָבן געגלויבט, אַז זיי וועט מען איבערלאָזן אויפן אָרט. אָבער אויך דאָס מאָל האָבן זיי זיך אַנטוישט.

זעקס וואָכן נאָכן אַרויסשיקן דעם לעצטן טראַנספּאָרט צו די פויזנער לאַגערס איז געקומען קיין קאָזשמינעק אַ באַפעל צו ליקווידירן דאָס געטאָ. אַלע אידן דאַרפן אַרויספאָרן קיין ליצמאַנשטאַט (לאָדזש). און דאָס איז געווען דער סוף פון געטאָ קאָזשמינעק.

מאָסבורג 13.9.1946

אין אוישוויץ און צוריק

משה בלאשקאווסקי

ון יאר 1939 חודש סעפּטעמבער בין איך ווי אנדערע אריינגעצויגן געוואָרן אין פּוילישן מיליטער אלס מאָביליזירטער אין דער שטאָט קאָניך, וווּ כ'האָב זיך געטראָפן מיט נאָך צוויי קאַלישער, שלמה בלאַנקראַט, און מאיר וואַקערמאַן. באַלד האָב איך זיך געפונען אין דער ערשטער ליניע אויפן פראָנט ווו די היטלעריסטישע באַנדעס האָבן געווילדעוועט. און נאָך אַ גרויסן קאַמף פון פּוילישן און דייטשן מיליטער האָב איך די צוויי קאַלישער פאַרלוירן, און אַליין גענומען געוואָרן אין דייטשן געפאַנגענשאַפט — הינטער וואַרשע ביי זשיראַרדאָוו. פון דאָרט בין איך געשיקט געוואָרן פון לאַגער צו לאַגער ווי: בלוינע, ראַווע מאַזאָוויעצק און סקערניעוויץ. דאָ האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף אַ גרופּע קאַלישער, וועלכע האָבן זיך געהאַלטן אין לאַגער צוזאַמען. דאָס זיינען געווען בעניעק דזשאַלאָ־שינסקי, אַבראַהם גאָלדשטיין, יורעק אָקאָנאָווסקי, יוסף קאָהן א.אַ. מיר האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען און געטיילט זיך אין פריידן און אין ליידן. פון סקערניעוויץ האָט מען אונז געשיקט נאָך דייטשלאַנד אויף אַרבעט, און וואו מיר זיינען געשיקט געוואָרן זיינען מיר געווען צוזאַמען.

אין חודש מערץ 1940 זיינען מיר באַפרייט געוואָרן און דעמאָלט זיינען מיר זיך צעגאַנגען, יעדער אין זיין ריכטונג ווו ער האָט געהאַט זיינע נאָענטסטע, ווייל אין קאַליש האָט שוין קיינער נישט געהאַט וואָס צו טאָן. כמעט אַלע זיינען געוואָרן אויסגעזידלט. איך האָב אָנגעהויבן זוכן מיינע נאָענטסטע. איך בין געפאָרן קיין וואַרשע, ווו איך האָב געטראָפן אַ גרויסע טייל פון די קאַלישער יידן, וועלכע האָבן שוין געפילט דעם שרעקלעכן טעם פון היטלעריזם. אין וואַרשע האָב איך געפונען אַ טייל פון מיין משפחה, וועלכע האָבן מיר דערקלערט, אַז מיין פרוי געפינט זיך אין זשעשאָוו. איך האָב זיך געלאָזט אין וועג נאָך ריישע (זשעשוו) איבער טשענסטאָכאָוו, ווו איך האָב אויך געטראָפן אַ קליינעם טייל קאַלישער, איבער קראָקע ווו כ'האָב אָנגעטראָפן אַ גרעסערע צאָל קאַלישער, וועלכע זיינען געשטאַנען ביי דער יידישער געמיינדע אין די רייען נאָך אַ ביסל וואַרעמס. קומענדיק קיין ריישע, האָב איך ענדלעך מיין פרוי געטראָפן און אויך אַ גרעסערע צאָל קאַלישער, וועלכע זיינען אויסגעזידלט געוואָרן פון קאַליש (מיט דעם לעצטן טראַנספּאָרט) נאָך ריישע און די אומגעגנט.

פון די קאַלישער געדענק איך נעמען, וועלכע האָבן גענומען אַנטייל אין יידישן ראָט, וועלכע האָבן זייער פיל געטאָן און געהאָלפן זייערע קאַלישער. דאָס זיינען געווען לייביש יאַקובאָוויטש און וואַרשאַווסקי, וועלכע האָבן איבערגעלאָזט ביזן היינטיקן טאָג אַ גוטן נאָמען.

נישט גוט האָט זיך אויפגעפירט לעאָן קאָהן און ניטקע, וועלכע זיינען געווען עלטסטע פּאָליציאַנטן און אַלס אַזעלכע האָבן זיי נאָר בלאַמירט די קאַלישער אידן.

אַרבעטנדיק אין מיל, וואו איך האָב געאַרבעט און פאַרדינט, בין איך איינמאָל אוועקגעריסן געוואָרן פון דער אַרבייט דורך די ס.ס. און געסטאַפּאָ, און געשיקט געוואָרן אין לאַגער קיין פּוסטקאָוו. פון דאָרט בין איך דעם צווייטן טאָג אַנטלאָפן און צוריק קומענדיק בין איך גלייך מיט מיין פרוי אוועק אין דאָרף און דאָרט זיך באַזעצט. אויך אין דאָרף בין איך געכאַפּט געוואָרן און נאָך אַמאָל געשיקט געוואָרן אין לאַגער קיין נאָווע־סאַנטש. פון דאָרט נאָך צוויי וואָכן בין איך ווייטער אַנטלאָפן, און נאָך 7 חדשים ווער איך פון דער היים דורך פּוילישע פּאָליציאַנטן צוגעשטעלט אין אַרבייטס־אַמט, ווו איך בין ווידער געשיקט געוואָרן אין לאַגער קיין פּוסקאָוו.

קומענדיק אין לאַגער האָב איך ווידער אָנגעטראָפן אויף קאַלישער ווי: אַבראַהם אַראָנאָוויטש, משה אַראָנאָוויטש, לייביש יאַקובאָוויטש מיט זיין ברודער און זון, קיווע לאַנדאָווסקי, קליינמאַן א.אַ. מיר האָבן אַדורכגעמאַכט זייער שווערע צייטן — ביז 1944. און כאַראַקטעריסטיש, ווו ס'זיינען געווען קאַלישער איז אריינגעבראַכט געוואָרן לעבן, פאַראינטערעסירונג און זיי האָבן זיך אויך אויסגעצייכנט מער ווי אַנדערע פון אַנדערע געגנטן.

אין יוני 1944 האט מען אונז אוועקגעפירט קיין אשוויענטשים (דארט האבן מיר געטאפט יענע וואנט) און מיר האבן געזען, אז מיר זיינען פארלוירן, האבן מיר זיך אלע אויפגעגעבן אלס עלעקטראָמאָנטערן און אזוי ארום זיינען מיר געשיקט געוואָרן קיין דייטשלאנד אויף ארבעט אין דער שטאט גלייוויץ. דארט זיינען מיר געווען 7 חדשים אין א ביסעלע בעסערע באדינגונגען, אין א פאבריק פון אמוניציע. דארט האבן מיר אויך געפירט אונטערערדישע ארבייט און אויך סאבאטאזש.

און אזוי ווי די סאָוויעטן האבן זיך דערנענטערט, זיינען מיר עוואקואירט געוואָרן ווייטער נאָך בלעכהאמער. טרייבנדיק אונז ווי די שעפסן, אין די גרעסטע שנייען, אין גרויסע פרעסט, זיינען אויפן וועג געפאלן א סך יידן, דערונטער א גרעסערע טייל קאלישער און איינזעענדיק אז מיר זיינען פארלארן האבן מיר נישט געהאט וואס צו פארלירן און ריזיקירן, האבן מיר זיך אפגעזעדט אויף 1 אזייגער ביינאכט, צווישן וועלדער זיינען מיר זיך צעלאָפן.

א טייל זיינען געשאסן געווארן, א טייל האט זיך צוריקגעהאלטן און די וואס זיינען ארײַן אין וואלד האבן זיך אזוי ארום געראטעוועט. און ווען ס'איז טאג געווארן האבן מיר ערשט געזען וועך עס פעלט און ווער ס'איז געבליבן. פון אלע קאלישער זיינען מיר געבליבן 3 פערזאן: אברהם אראנאוויטש וואס געפינט זיך היינט שוין אויף ציפערן, קיווע טאנדאווסקי און איך, וועלכע געפינען זיך היינט אין קאליש.

אין וואלד ווו מיר האבן זיך געפונען האבן מיר זיך אנגעבונדן אין א גרופע פארטיזאנער און נאך עטלעכע טעג זיינען מיר ענדלעך דורך די סאוועטן באפרייט געווארן. מען קען זאגן דורך א צופאל.

נאָך אזעלכע שווערע איבערלעבענישן, און שווערע צייטן, זיינען מיר ענדלעך אָנגעקומען צו פוס אין אונזער שטאט קאליש, ווו מיר האבן קיינעם פון דער משפחה נישט אנגעטראפן און דאָך האָט זיך נאך געפונען א ביסל ענערגיע און טופעט און מיר האָבן זיך גענומען צו דער ארבעט. קיווע טאנדאווסקי איז היינט אין קאליש אן אגראראמאן, א אידישער פויער אויף ווירטשאפט, און איך ארבעט פון דער ערשטער מינוט אָן אין אידישן קאָמיטעט אלס סעקרעטאר.

דער איינציקער חלום אין די לאגערן איז געווען, דערלעבן די מפלה פון היטלעריסטישן פאשיזם. מיר האבען עס דערלעבט.

אין שטאָט און אין דער סביבה

משה יאַקובאָוויטש

ד י שטעט אין דער פּויזנער סביבה, וואָס איז געוואָרן איינגעשלאָסן אין רייך, זיינען געווען די ערשטע, וואָס האָבן געדאַרפט ווערן „יודענריין". קאַליש און בלאַשקי זיינען ווידער געווען די ערשטע, פון וואַנען די אידן זיינען געוואָרן אויסגע־וואָרצלט אויף א צוואַנגס־אופן, לויט א פון־פאַראויס צוגעגרייטן פּלאַן.

ביים אויסברוך פון דער מלחמה האָבן געוואוינט אין קאַליש אַרום 33 טויזנט אידן. די שטאָט איז זייער א שיינע. זי שטייט אויפן טייך פּראָסנע, וואָס רינגלט זי אַרום און שניידט זי איבער עטלעכע מאָל. דערפאַר האָט מען קאַליש אָנגערופן „דאָס קליינע ווענעציע". די אידישע באַפעל־קערונג איז געווען זייער א לעבהאַפטע, דער עיקר די יוגנט, וועלכע איז אין איר מערהייט געווען אַן אינטעליגענטע. אין שטאָט האָבן זיך געפונען א סך אָרגאַניזאַציעס, ספּאָרט־קלובן און אַנדערע פאַרבאַנדן.

אין שטאָט איז געווען א שיינע שול, אָבער עטלעכע חדשים נאָכן אָקופּירן די שטאָט, האָט מען זי צעשטערט, כדי אויסנוצן דעם בוי־מאַטעריאַל. די צוויי בית־עלמינס, דער אַלטער פון 16־טן י. ה. און דער נייער, זיינען צעשטערט געוואָרן און פאַראַקערט געוואָרן אין קומענדיקן יאָר. אין שטאָט האָבן זיך געפונען אידישע שולן און א גימנאַזיע, א אידישער שפּיטאָל, אידישע יתומים און זקנים־היימער און א אידיש טעאַטער.

דער עיקר פּרנסה פון די אידן איז געווען די שפּיצן־אינדוסטרי. קאַליש איז געווען די וויכטיקסטע שטאָט פון דער שפּיצן־פאַבריקאַציע. אויפן צווייטן אָרט פון די אידישע פּרנסות זיינען געווען מסחר און מלאכה. די אידישע באַפעלקערונג איז געווען גענוג פאַרמעגלעך.

מיטן אויסברוך פון דער מלחמה איז די מערהייט אידן אַנטלאָפן אויף מזרח, צוליבן פּחד פאַר דער היטלער־אַרמיי. די לויף־בהלה האָט כמעט פּאַראַליזירט די קאָמוניקאַציע. דאָס דייטשע מיליטער האָט, פאַרשטענדלעך, איבערגעיאָגט אַלע לויפערס. שפּעטער האָבן די מערסטע פון זיי זיך געמוזט אומקערן, אָבער א סך האָט זיך איינגעגעבן צו אַנטלויפן קיין רוסלאַנד.

באַלד האָט מען אָנגעהויבן כאַפּן מענער, וועלכע מ'האָט באַפוילן באַגראָבן די מתים, רייניקן אויטאָס א. א. וו. נאָכן ענדיקן די אַרבעט פלעגט מען די מערסטע פון די אַרבעטער, „די מלחמה־שולדיקע", אוועקפירן אין וועלדל פון ווינּיאַרי, וואו מ'האָט זיי דערשאָסן און באַגראָבן אין די קברים, וואָס זיי אַליין האָבן פאַר זיך געגראָבן.

די אידן פלעגן נישט אַרויסגיין אין גאַס, נאָר זיך אויסבאַהאַלטן פאַר די דייטשע פאַרפאָלגער. אָבער די דייטשן האָבן געפונען א מיטל ווי אַזוי צו אַנטדעקן אידן. פאַר א פּאָר פּעניג פלעגן די פּוילישע יינגלעך אָנווייזן אויף די אידישע דירות. ביים זוכן אידישע אַרבעטער האָבן די דייטשן דערוויייל פאַרהאַלטן שיינע אידישע מיידלעך, פאַרמאַכט זיי אויף עטלעכע טעג אין ליידיקע דירות, אָן עסן, און דערנאָך געשיקט אהין זעלנער אויף צו פּייניקן זיי. על פּי רוב איז דאָס לעבן פון די מיידלעך געוואָרן פאַרענדיקט מיטן שפּרינגען פון דריטן שטאָק אָדער מיט א שאָס פון א דייטשער צעיושעטער בעסטיע.

אין עטלעכע טעג אַרום איז געשאַפן געוואָרן דער אידישער קאָמיטעט. נאָך אַן אָפּצאָל פון א גרויסער קאָנטריבוציע און צושטעלן צוויי טויזנט אַרבעטער טאָגטעגלעך, האָבן די אָבלאַוועס אויף אידן זיך אָפּגעשטעלט, אָבער די אידישע באַפעלקערונג האָט ווייטער געלעבט אין שרעק און געווען אומזיכער מיטן מאָרגנדיקן טאָג.

די היטלער־פּענער האָבן געפלאַטערט איבער דער שטאָט. יעדע פריילעכקייט איז פאַר־שוואונדן. אויף די פּנימער איז נישט געווען צו זען קיין שמייכל. געבליבן איז בלויז די בלייכקייט און די אימה אין די אויגן. געבויגענע, ווי שאָטנס, זיינען אידן אַדורך די גאַס. נאָך עטלעכע

א גאס אין געטאָ קאָזשמינעק

וואָכן האָט מען אונז געצוואונגען אָנצוטאָן דעם געלן באַנד. אין דעצעמבער האָט זיך אָנגעהויבן דאָס ארויסטרייבן די אידן. אויסגעפירט איז דאָס געוואָרן דורך געסטאַפּאָ און ס.ס.

אין דער מארק־געביידע האָט מען פארזאמלט די אידן. פון דאָרט האָט מען זיי אין קעלט און אין שניי געפירט אויף דער באַן־סטאַציע און אָנגעלאָדן זיי אין אָפענע פראכט־וואַגאָנען. די נסיעה איז בכוונה פארלענגערט געוואָרן דורך די דייטשן, דורך אויפהאלטן זיך אויף זייטיקע סטאַציעס. אלע זיינען געווען אויסגעשעפּט פון הונגער און פון קעלט, וואָס איז געווען באַזונדערס א שטאַרקע אין יענעם ווינטער.

אין יענעם טראַנספּאָרט האָט זיך געפונען מיין שוועסטער און זי האָט אין א בריוו געשילדערט די נסיעה. ווען דער צוג איז אדורך א וואַלד, האָט מען די טויטע קערפּערס ארויסגעוואָרפן פון די וואַגאָנען. אין עטלעכע טעג ארום זיינען די ארויסגעשיקטע אָנגעקומען אין די שטעט סאָקאָלאָוו־פּאָדליאַסקי, וועגראָוו, לאָשיצע און יאַרניאַקי. דאָרט האָבן זיי זיך ארייַנגעצויגן אין די ערגסטע דירות, 15 פּערזאָן אין א דירה. די באַשפּייזונג איז באַשטאַנען פון 100 גראַם ברויט, עטלעכע פענעצלעך קאַרטאָפל און זופּ. געבליבן לעבן זיינען בלויז די אידן, וועלכע האָבן געאַרבעט פאַר די זשאַנדאַרן, אָדער ביי וועלכע ס'איז מיליטערישע ארבעטן, אָבער אַזעלכע זיינען געווען זייער ווייניק.

30 ק"מ פון קאַליש געפינט זיך דאָס דאָרף אָסטראָוו־קאַליסקי. אין דעם דאָרף האָבן געוואוינט 53 אידן. אין יענעם דאָרף בין איך געבוירן געוואָרן און דאָרט זיינען געשטאָרבן מיינע עלטערן. יענעם ווינטער האָב איך דאָרט געוואוינט מיט מיין מומע. דער גאַנצער ווינטער איז אדורך בשלום, מיט אויסנאַם פון די רעוויזיעס, וואָס די זשאַנדאַרן האָבן אדורכגעפירט יעדע צוויי דריי טעג. יעדעס מאָל האָבן זיי עפּעס „קאָנפיסקירט".

בשכנות מיט אונז האָט געוואוינט דער קאָמענדאַנט פון די זשאַנדאַרן, ס. ס.־אָבערשאַרפירער פּאָך. ער איז געווען א הויכער, א שטאַמלער, מיט א פּנים פון א רוצח, א טיפּישער פאָרשטייער

פון דער „העכערער ראסע״. בראש פון א גרויסער פּאָליציי־באַנדע פלעגט ער פּאַטרולירן די געגנט און שלאָגן מכות רצח יעדן אידן וואָס ער האָט געטראָפן אין וועג, דערפאַר ווייל ער האָט זיך נישט גענוג איינגעבויגן ביים נייגן זיך פאַר אים. אַן אנדער מאָל האָט ער געשלאָגן פאַרן נייגן זיך און געשריגן, אַז ער איז נישט זייערס גלייכן, וואָס זיי באַגריסן אים. ער פלעגט שלאָגן מיט דער ביקסן־קאָלבע ביז דער קרבן האָט געחלשט. אויב ער האָט ביי א איד געפונען עפּעס א חפץ, וואָס איז געווען באַשטימט אויף א געוויסן אויסטויש אויף שפּייז־פּראָדוקטן ביי פּויערים, האָט ער דעם קרבן דערשאָסן, אָדער ער האָט פריער זיך איזדיעקעוועט איבער אים מיט שטעכן און קאָפּען אים, און ערשט דערנאָך האָט ער אים דערשאָסן.

ער האָט נישט אַרויסגעלאָזט די ביקס פון האַנט. איינמאָל האָט ער געשאָסן א 17 יאָריקן ייִנגל, ווייל ער האָט ביי אים געפונען צוויי קאַרטאָפל. אין משך פון צוויי חדשים האָט ער דערמאָרדעט 36 מענטשן, צווישן זיי א ריי פּאָליאַקן. אַלע האָבן פאַר אים מורא געהאַט און אַז ער פלעגט קומען אין דאָרף, איז מען אַנטלאָפן אין וואַלד. כדי צו באַפרידיקן זיין רוצחישקייט האָט ער לפחות דערהרגעט א הונט איידער ער איז אַוועק פון דאָרף.

אין פעברואַר האָט מען אונז באַפוילן אָנצוטאָן געלע שטערנס אויפן ברוסט און אויפן רוקן. אין מאַרץ האָבן מיר אָנגעהויבן אַרבעטן ביי די זשאַנדאַרן, אויף א מהלך פון 8 ק״מ פון דאָרט. מיר האָבן געאַרבעט 12 שעה אין טאָג אין גרינס־גערטנער און ביי אַנדערע אַרבעטן. מיר האָבן נאָך געגלויבט, אַז די מלחמה וועט זיך שנעל ענדיקן, מיטן פאַלן פון פראַנקרייך איז פאַרשוואונדן געוואָרן די האָפענונג.

דעם 23־טן יוני 1940 איז געקומען אונזער ריי. פינף אינדערפרי האָבן זיך באַוויזן די זשאַנדאַרן און געגעבן אונז 10 מינוט אויף גרייטן זיך אין וועג. מיר זיינען געווען שלעפעריק און נישט געוואוסט וואָס צו נעמען מיט זיך. מיר האָבן טאַקע גענומען מיט זיך ווייניקער פון ווייניק. דער זאַמלפּונקט איז באַשטימט געוואָרן אין זשאַנדאַמעריע פון בזשעזשיני אויף א מהלך פון 8 ק״מ, די זאַכן האָט מען אָנגעלאָדן אויף וועגענער און מיר זיינען געגאַנגען צו פוס. נישט געקוקט אויף דער פריער שעה, האָבן אַלע פּאָליאַקן זיך דערוואוסט, אַז מ׳טרייבט אַרויס די אידן, און זיי האָבן זיך געשטעלט אין די זייטן וועג כדי זיך צו געזעגענען מיט אונז. געוויסע פון זיי זיינען געשטאַנען טרויעריקע, מיט אַראָפּגעלאָזענע קעפּ, אַנדערע האָבן געוויינט, נישט פון ווייטיק צוליב אונזער גירוש, נאָר פון מורא, אַז אויך זיי דערוואַרט דער זעלבער גורל. אָבער די מערהייט פון זיי האָבן זיך צוגעקוקט מיט פרייד צו אונזער בראָך. אין האַרץ זיינען זיי געווען צופרידן, וואָס סוף־סוף זיינען זיי אויף אייביק פּטור געוואָרן פון די אידן.

אין בזשעזשינע האָט מען אונז אויפגעלאָדן אויף לאַסט־אויטאָס און נאָכן פאָרן פון צוויי שעה זיינען מיר אָנגעקומען קיין קאָזמינעק, דאָס איז געווען דעם 23 יוני 1940. אין יענער צייט האָבן זיך דאָרט געפונען איבער 1500 אידן פון דער קאַלישער סביבה. אַלע האָבן געוואוינט אין פּוילישע הייזער און געצאָלט זיי דירה־געלט. א סך האָבן געוואוינט אין ליימענע הייזלעך און אין דאָרפישע כאַטעס. די דייטשן האָבן גערופן דעם אָרט באַרנהאַגען און מיר האָבן עס א נאָמען געגעבן קאָפּענהאַגען.

ווען מיר זיינען אַהין אָנגעקומען, איז דאָרט שוין געווען טעטיק א יודענראַט פון זיבן מיט־גלידער. דער פאָרזיצער איז געווען ראָט, פון קאַליש. פינף „אָרדנערס״, ד. ה. פּאָליציאַנטן, וועלכע האָבן געטראָגן געלע בענדער מיט דער אויפשריפט „אָרדנער״ האָבן געהאַלטן די אָרדנונג. מ׳האָט אונז באַלד אַריינגעפירט אין שול, וואו ס׳זיינען שוין געווען איבער 100 אידן, אַלטע לייט און אָרעמע, וואָס זיינען נישט אין שטאַנד געווען צו צאָלן דירה־געלט. די שול איז געווען א גרויסע און געפונען זיך אויף א גרויסן ליידיקן פּלאַץ. הינטער דער שול האָט געשטראָמט א טייכל. פון ביידע זייטן פּלאַץ זיינען געשטאַנען ביידלעך. די גאַס נעבן דער שול האָט געהייסן קילינסקי. די גאַס איז געווען נישט ברוקירט און דאָרט האָבן געוואוינט בעיקר אידן, מערסטנטייל אין נידעריקע הייזלעך און אין שווערע באַדינגונגען.

מ׳האָט אונז געגעבן א גריקע־זופּ. די פריערדיקע איינוואוינער האָבן שוין געהאַט שלאָף־ברעטער, אָבער מיר זיינען געשלאָפן אויף דער ערד און די פּעקלעך האָבן אונז געדינט אַלס קישנס. די נאַכט איז מיר אַדורך מיט טראַכטענישן. אינדערפרי האָב איך געטראָפן מיינעם א קוזין, וואָס האָט שוין עטלעכע וואָכן געוואוינט ביי א פּאָליאַק. ביי דעם זעלבן פּאָליאַק האָב איך געדונגען א צימער פאַר זיך און פאַר מיין מומע. די ערשטע וואָך זיינען מיר נישט געגאַנגען

צו דער ארבעט. מיר האָבן באקומען 50 גראם ברויט און א זופּ. אונז איז דערלויבט געווען צו גיין אין גאס און אין די ארומיקע דערפער. א סך האָבן איינגעקויפט עסנווארג. 7 אזייגער אין אָוונט האָט יעדער איינער זיך געדארפט געפינען אויף זיין וואוין־אָרט.

אַלע מענער און מיידלעך האָבן געארבעט פאר די דייטשן. בלויז די פארהייראטע פרויען זיינען געווען פריי פון דער ארבעט. די ארבעט איז נישט געווען קיין כסדרדיקע. יעדער איינער האָט געארבעט 4 טעג אין איין וואָך און 2 טעג אין דער קומענדיקער. יעדן טאָג פון 7 ביז 1 נאָך מיטאָג האָבן מיר געארבעט בעיקר אין די ווירטשאפטן, וואָס זיינען איבערגעגאנגען צו די דייטשן נאָכן אקופּירן די געגנט, און אויך אויף די שאָסייען און ביי פארשיידענע אנדערע ארבעטן. די עלטערע האָבן ברוקירט די קילינסקי־גאס, און דערנאָך נאָך א גאס אין געטאָ.

אין דער צווייטער וואָך נאָך מיין קומען, האָב איך געמוזט גיין צו דער ארבעט, און אלס אָן אָנפאנגער האָב איך באקומען די ערגסטע ארבעט. מ׳האָט מיך געשיקט אין גוט פון „גראף״ צו רייניקן די סאזשלקע פון דעם ליים, וואָס האָט דאָרט אָנגעקליבן. מיר האָבן נאָך געהאט כוח, אָבער די ארבעט איז געווען א באזונדערס שווערע. פארן ארויסנעמען דעם ליים האָבן מיר געשעפּט דעם וואסער מיט א שעפער און דערנאָך זיינען מיר געשטאנען אין ליים אויף די קני, אפילו אין די טעג פון א שטארקן רעגן.

דעם גראפס זון איז גראד אין יענע טעג געקומען אויף אורלויב. דאָס איז געווען א 19 יאָריקער שרץ, וואָס האָט געדינט אין געסטאפּאָ. ער האָט אונז געשלאָגן מיט דער נאהייקע. מיר האָבן אומאויפהערלעך געשעפּט דאָס וואסער אין א שנעלן טעמפּ, אָבער אויב עמיצער האָט אָנגעהויבן ארבעטן פאמעלעך כדי אביסל אָפּצורוען, האָט ער באלד באקומען א שמיץ מיט דער נאהייקע. עטלעכע וואָכן האָב איך געארבעט אין גוט. דערנאָך האָט מען מיך געשיקט ארבעטן אויף שאָסיי. די דאָזיקע ארבעט איז געווען א לייכטערע.

אזוי איז אדורך דער זומער 1940. אין שטוב איז קיין מנוחה נישט געווען, מיר האָבן געלעבט אין כסדרדיקער שרעק פאר די אָפטע רעוויזיעס פון די זשאנדארן. מיר זיינען געווען געצוואונגען גוט צו באהאלטן די פוטער, דאָס פלייש און אלע אנדערע פּראָדוקטן, וועלכע זיינען געווען פארווערט פאר אידן. בעת די דאָזיקע רעוויזיעס האָבן די דייטשן צוגערויבט זייגערלעך און אלע ווערטפולע חפצים.

אין אויגוסט האָט מען נאָמינירט א ספּעציעלן יודענקאָמיסאר. מ׳האָט אים גערופן „גרינער״ צוליב זיין גרינעם הוט, אָבער מערסטנטייל האָט מען אים גערופן „בעזעם־מאכער״, ווייל פאר דער מלחמה האָט ער אויסגעארבעט בעזעמער און זיי פארקויפט צו די אידן. דאָס איז געווען דער פאָלקסדייטש ביכלער. זינט זיין אָנקומען, פלעגט מען אונז שיקן צו דער ארבעט טאָג־טעגלעך. מ׳האָט אויך געשיקט 100 ארבעטער קיין אָפּאטוועק, א מהלך פון 12 ק״מ פון קאָזשמינעק.

צווישן די לעצטע בין איך אויך געווען. פאר א לאגער האָט מען אונז געגעבן א שול־געביידע אויפן מארק־פּלאַץ. מיר האָבן דאָרט געבויט זאלן. אנדערע האָבן געארבעט אויף דער באן־סטאציע ביים אויסלאָדן צעמענט און בוראקעס. די ארבעט איז געווען א שווערע. אין פּירן האָבן מיר געטראָגן דעכער און ווענט פון באראקן, אזוי טאָג נאָך טאָג. די וואָג פון אזא טייל איז געווען ביז 300 ק״ג. אין אָוונט איז דער אקסל געווען געשוואָלן. צומארגנס האָב איך געטראָגן אויפן צווייטן אקסל און דערווייל איז קלענער געוואָרן דאָס געשווילעכץ פון ערשטן אקסל.

די באשפייזונג איז געווען גאָרנישט קיין שלעכטע. מיר האָבן באקומען 500 גראם ברויט, א מיטאָג און 50 גראם פוטער. יעדע וואָך האָט מען אונז אויסגעצאָלט 3 מארק. פאר צוויי מיט א האלבן מארק האָט מען נאָך געקענט קויפן, ביי די פּאַליאקן, א קילאָ וואורשט. יעדן זונטיק זיינען מיר געגאנגען אהיים קיין קאָזמינעק. אויך איך האָב באזוכט די מומע. שפּעטער האָט מען אונז פארבאָטן צו גיין אהין, אָבער מיר זיינען ווייטער געגאנגען, כאָטש דער געכאפּטער פלעגט ווערן פארשפּארט אויף 7 טעג און מ׳האָט אים אוועקגענומען א העלפט פון זיין שפּייז־ראציע.

מיר האָבן געארבעט אויף דער ליניע פויזן־לאָדז. עטלעכע חדשים האָט מען געשיקט מיט דער באן טראנספּאָרטן פון מלחמה־טאבאַר און מיליטערישער אויסשטאטונג. איבערן שאָסיי האָט אָן אויפהער זיך באוועגן פּעכאָטע. דייטש און איטאליעניש מיליטער איז אין דער פולער באוואָפענונג געגאנגען פון מערב אויף מזרח.

א קאַפּיטל פון גיהנום

ר. פּראַשקער

לאַנדסבערג, בלוק 18/193

אלד אין ערשטן טאָג פון דער מלחמה, האָב איך מיט מיין משפּחה זיך געפונען אויפן וועג קיין וואַרשע, און מיר האָבן פאַרזוכט דעם טעם פון א דייטשער באָמבאַרדירונג. אין וואַרשע האָבן מיר דורכגעמאַכט דריי וואָכן באַלאַגערונג און מערדערישע באָמבאַרדירונג פון דער אידישער געגנט.

שפּעטער האָבן מיר זיך אומגעקערט קיין קאַליש אין אונזער הויז. אָבער מיין פאָטער, שוועסטער און איר זון האָט מען נישט דערלויבט אריינצוגיין צוריק אין זייער דירה, וועלכע איז פאַרכאַפּט געוואָרן דורך די דייטשן, און דערפאַר זיינען זיי געקומען וואוינען מיט מיר און מיין מאַן. אין עטלעכע טעג אַרום זיינען געקומען זשאַנדאַרן אין דער באַגלייטונג פון א דאָרטיקן פאָלקסדייטש. זיי האָבן דורכגעפירט א רעוויזיע און באַפוילן די פרויען זיך אויסטאָן נאַקעט, כדי צו זוכן באַהאַלטן צירונג. ווען זיי האָבן נישט געפונען קיין באַפרידיקנדיקע סומע, האָבן זיי אונז אַלעמען אַוועקגעפירט אין שטאָטישן סכראָן. די מענער האָט מען אריינגעוואָרפן אין א פינצטערן גרוב. ספּעציעל האָבן זיי געפּייניקט מיין שוועסטערס זון, וואָס האָט געהאַט אַן אויסלענדישן פּאַס, ווייל ער האָט געלערנט אין בעלגיע. אינדערפרי און אין אָוונט האָט מען אים באַפוילן צו לייגן זיך און מ׳האָט אים געשלאָגן מיט נאַהייקעס. א לאַנגע צייט האָט מען די קלעפּ דערקענט אויף זיין לייב. דער דאָזיקער קאָשמאַר האָט זיך געצויגן עטלעכע טעג.

דאַן האָט מען אונז אַלעמען איבערגעפירט אין בערנאַרדינער־קלויסטער אויף סטאַווי־שינסקע־גאַס. אויפן וועג האָט מען מיט קלעפּ געצוואונגען מיין פלימעניק צו קריכן אויפן בויך. אין קלויסטער האָט מען אונז אריינגעוואָרפן אין די קעמערלעך, וואו ס׳האָבן פריער זיך געפונען קריגסגעפאַנגענע. פאַרשטייט זיך, אז מיר זיינען תיכף פאַרקראָכן געוואָרן מיט לייז.

מיר האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפן. איינציקווייז זיינען מיר פון דאָרט אַנטרונען. דעמאָלט איז דאָס נאָך מעגלעך געווען אויסצופירן. מיין שוועסטער, מיין ברודער דער בחור און מיין פלימעניק זיינען אַוועק די ערשטע קיין וואַרשע, וואו מיין שוואָגער האָט שוין געוואַרט אויף זיי. זיי האָבן באַשלאָסן אריבערצוגיין דעם בוג. מיין פאָטער, איך און מיין מאַן זיינען אַוועק קיין לאָדזש, און ווען מ׳האָט דאָרט אָנגעהויבן שליסן דעם געטאָ, זיינען מיר מיט א וואָגן אַוועק קיין וואַרשע. מיר האָבן געמוזט אריבערגיין די גרענעץ צווישן רייך און גענעראַל־גוווערנעמענט, און דער דורכגאַנג איז געווען פאַרבונדן מיט א גענויער פּערזענלעכער רעוויזיע. נאָענט פון דאָרט זיינען געווען גוטע פּאָליאַקן, וועלכע האָבן מסכים געווען צו ראַטעווען די אידן פון דער רעוויזיע פאַר א פעטן אָפּצאָל. זיי האָבן זיי דורכגעפירט דורך זייטיקע וועגן, באַרויבנדיק די אידן.

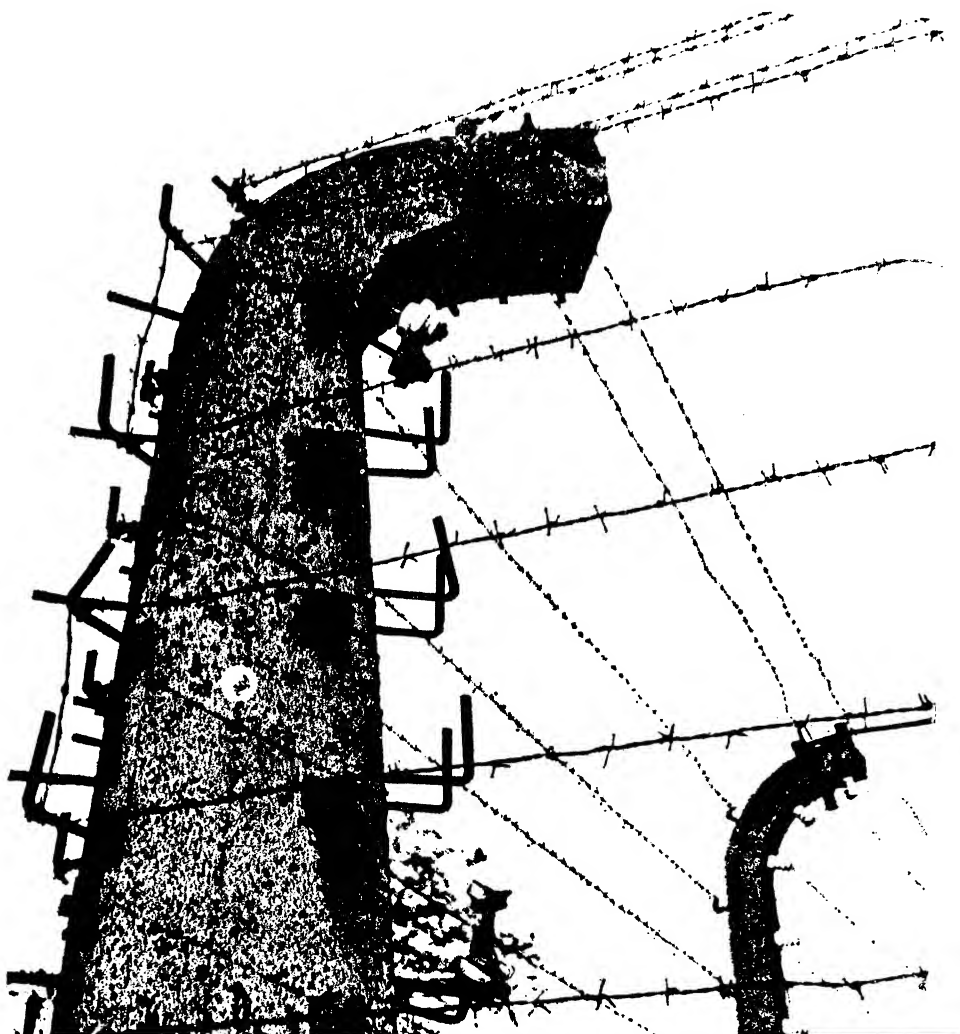
סוף כל סוף זיינען מיר אָנגעקומען קיין וואַרשע. אָבער אונזער פרייהייט האָט אויך דאָרט לאַנג נישט געדויערט. מ׳האָט געשאַפן דאָס געטאָ און מ׳האָט אריינגעפירט נישט בלויז די וואַרשעווער אידן, נאָר אויך די אידן פון דער גאַנצער געגנט. ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן די טעג פון פּיין און הונגער, פון צרות, וואָס מיר דאַרפן וועגן זיי קיין סך נישט דערציילן, הגם די שרעקן פון יענע טעג איז נישט צום אויסשעפּן.

דאָס געזונט פון מיין פאָטער איז געווען שוואַך, און נאָך דריי חדשים לײדן האָט ער אויסגעהויכט די נשמה. מיר האָבן זיך געטרייסט דערמיט, וואָס ער האָט זוכה געווען צו שטאַרבן ווי א מענטש. אָט די טרייסט איז א גוטער אויסדרוק פון יענער צייט. אונזערע פריינד און מיין ברודער אַדזו. לעאָן סיטנער, וועלכע האָבן זיך געפונען אין ראַדאָמער געטאָ, האָבן אונז פאַרגעלייגט, אז מיר זאָלן קומען אַהין, ווייל זייערע לעבנס־באַדינגונגען דאָרט זיינען פאַרהעלט־נישמעסיק לייכטער. מיר האָבן אָנגעהויבן צוגרייטן דאָס אַנטלויפן פון וואַרשעווער געטאָ. אונז איז געלונגען אַרויסצוגיין אויף דער אַרישער זייט און אָנצוקומען קיין ראַדאָם. דאָרט זיינען מיר ווידער, בגנבה, אַריין אין געטאָ.

אָבער אויך דאָרט האָבן זיך אָנגעהויבן די אקציעס. טראנספּאָרטן מיט טויזנטער אידן האָט מען געשיקט אין די גאַז־קאַמערן און הונדערטער אידן האָט מען דערהרגט אויפן אָרט. אונז, די געבליבענע, האָט מען געפירט איבער די מתים — אין פשוטן זין פונעם וואָרט — וועלכע האָבן זיך געוואַלגערט אין די גאַסן, צום ארבעטס־לאַגער, וואו מ׳האָט אונז געצוואונגען צו ארבעטן אונטער דער אויפזיכט פון ס.ס. און אוקראַינער פאַר א הונגער־ראַציע. צוליבן הונגער האָט מיין מאַן אָנגעהויבן געשוואָלן ווערן, און ווען דאָס געשווילעכץ איז דערגאַנגען צום האַרץ, איז ער געשטאָרבן.

איך בין געבליבן צווישן פריינד, אָבער אין עטלעכע חדשים זיינען זיי אויך דערמאָרדעט געוואָרן בעת אן אקציע פון אויסראָטן די פּראָפעסיאָנעלע אינטעליגענץ. אזוי האָט מען אויפן בית־עלמין אין שידלאָוויעץ דערמאָרדעט א סך דאָקטוירים, אפּטייקערס, אינזשענירן און אדוואָקאַטן. איך בין געבליבן איינזאַם, און הגם איך בין נישט איינמאָל געווען הפקר פאַר די קוילן, בין איך ניצול געוואָרן על פּי נס.

דער ראַדאָמער לאַגער איז געוואָרן אַלץ מער און מער איינגעשרומפּן, ביז ער איז ליקווי־דירט געוואָרן. די געבליבענע האָט מען געשיקט אויף ארבעט אין דער אינדוסטרי פון אויפרייס־מאַטעריאַל אין פּיאָנקי, נעבן ראַדאָם. דאָרט האָט מען אָפּגעטיילט די מענער פון די פרויען און אונז באַזעצט אין באַזונדערע באַראַקן, הינטער עלעקטריזירטע דראָטן. באַוואַכט האָבן אונז אוקראַינער. ס׳זיינען געווען עטלעכע פּרוּוון פון אַנטלויפן. די אומגליקלעכע, וואָס מ׳האָט געכאַפּט, האָט מען אויפגעהאַנגען פאַר אונזערע אויגן.

ס׳איז געקומען זומער 1944. דאָס רוסישע מיליטער האָט זיך דערנענטערט צו וואַרשע. אונזער לאַגער איז געוואָרן ליקווידירט. די דייטשן האָבן אונז אויפגעלאָדן אויף פּראַכט־וואַגאָנען, און פאַרשלאָסן פון דרויסן. נאָך א ריזע פון עטלעכע טעג זיינען מיר אָנגעקומען אין קאָנצלאַגער אוישוויץ. אלס פאַכלייט פון דער וואָפן־אינדוסטרי זיינען מיר אריין אין לאַגער אָן א סעלעקציע. אין אוישוויץ זיינען מיר געווען דערשלאָגן, מיר זיינען נישט ענלעך געווען צו קיין מענטשן. מיר זיינען געוואָרן פאַרוואַנדלט אין ציפערן. די דאָרטיקע איבערלעבונגען זיינען א טעמע פאַר א גרויס בוך.

אין א קורצע צייט ארום האָט מען מיך געשיקט צוזאַמען מיט א גרופּע פרויען קיין דייטשלאַנד, אויף אַרבעט אין דער פאַבריק פון אויפרייס־מאַטעריאַלן אין דער האַנאָווער געגנט. אין עטלעכע וואָכן שפּעטער, ווען דאָס מיליטער פון די פאַרבינדעטע האָט אָנגעהויבן אָנגריפן אין יענע ערטער די דייטשן, האָט מען אונז ווידער אויפגעלאָדן אויף וואַגאָנען, כדי צו ברענגען אונדז אין לאַגער בערגע־בעלזען. אין די ריזיקע באַראַקן זיינען מיר געווען עטלעכע הונדערט פרויען. געוואַשן האָט מען זיך אונטערן פרייען הימל, פאַר די אויגן פון די וועכטער, וואָס זיינען דאָרט געזעסן. ס׳זיינען אדורך עטלעכע וואָכן און מ׳האָט אונז ווידער פאַרקויפט אלס שקלאַפן אין דער פּראָדוקציע פון באַוואָפנונג און אויפרייס־מאַטעריאַל אין דער לייפּציקער געגנט. דאָרט זיינען מיר שוין געווען כמעט ביזן סוף.

אין אַפּריל 1945, ווען דאָס סאָוועטישע מיליטער האָט אָנגעהויבן אַטאַקירן בערלין, האָבן די דייטשן אונז ווידער אָנגעלאָדן אין וואַגאָנען און געוואָלט אונז שיקן קיין אָריאַנענבורג אויף אומברענגען אונז. אָבער ווען מיר האָבן זיך געפונען אין וועג איז געוואָרן באַוואוסט, אז מיר זיינען ארומגערינגלט. די דייטשן האָבן פאַרהאַלטן דעם צוג אויף א קליינער סטאַציע, נעבן א וואַלד. דריי טעג זיינען מיר געווען פאַרשפּאַרט אין די וואַגאָנען ביי אָן אומאויפהערלעכער באָמבאַרדירונג. אונזערע וועכטער, מענער און פרויען האָבן געזוכט א שוץ אין וואַלד. לבסוף האָט מען אונזער צוג באַשאָסן מיט באָמבעס און מיט טאַנקן־קוילן, פון דעם מין, וואָס אויך מיר האָבן פּראָדוצירט. דאָס איז געווען דעם 20־טן אַפּריל. מיר זיינען דאָרט געווען 750 פרויען. 350 זיינען אומגעקומען אין דער שיסעריי און א סך זיינען געוואָרן פאַרוואונדעט. איך בין ארויס פון דעם צוג אָן א צאַראַפּינע אויפן לייב.

סוף־סוף האָבן אונזערע וועכטער פאַרשטאַנען, אז זייער סוף איז געקומען. זיי האָבן אויסגעטאָן די מונדירן און אָנגעטאָן ציווילע קליידער, וואָס האָבן שוין פון פריער געהאַט צוגעגרייט. צו אונז האָבן זיי געזאָגט: „ראַטעוועט זיך, גייט וואוהין איר ווילט".

פון דאַן אָן, ביזן סוף פון דער מלחמה, האָבן מיר געוואַנדערט גרופּעסווייז פון דאָרף צו דאָרף. די ציווילע דייטשן האָבן אונז געלאָזט נעכטיקן אין די שייערס, געגעבן קאַרטאָפל אין די שאָלן און שוואַרצע קאַווע.

אזוי האָב איך פאַרענדיקט דאָס גיהנום.

פון צווישן די טויטע

וו. אדלער

ין מערץ 1940 האָב איך זיך אומגעקערט פון דער דייטשער געפאַנגענשאַפט קיין ווארשע און איך בין אריין אין געטאָ. ווען איך האָב זיך דערוואוסט, אז מיין גאנצע משפחה געפינט זיך אין זשעשאָוו, בין איך אנטלאָפן פון געטאָ און אוועק אהין. אין זשעשאָוו האָב איך געוואוינט צוזאמען מיט מיין פאמיליע און געארבעט אין מיין פאַך, אלס עלעקטריקער.

אין יולי 1942 האָט מען ארויסגעשיקט די אידן אין פארניכטונגס־לאגער אין ראַוואַ־רוסקאַ. מ׳האָט אונז געשיקט אין פראַכט־וואַגאָנען, אין שרעקלעכע באדינגונגען. אויפן וועג האָט מיין פאָטער אויפגעריסן די קראַטע און האָט מיך געצוואונגען ארויסצושפרינגען פון צוג אין זיין גאַנג. דער שפרונג איז געלונגען. נאָך לאַנגע וואַנדלונגען האָב איך זיך אומגעקערט מיט דער באַן קיין ווארשע. אין וואַגאָן האָב איך באַקענט א פאָלקע, פאַר וועלכער איך האָב זיך פאָרגעשטעלט אלס אריער, וואָס איז זייער פאַראינטערעסירט צו ראַטעווען זיין אידישן פריינד.

בעת דער גענוג לאנגער נסיעה האָב איך געוואונען איר סימפּאַטיע און צוטרוי, און צום סוף האָט די פרוי מסכים געווען צו שאַפן פאַר יענעם איד ארישע דאָקומענטן און א קענקאַרטע, וואָס גיט די רעכט צו געפינען זיך אויף דער ארישער זייט. ווען איך בין געקומען אויפן פּלאַץ, וואָס זי האָט מיר באַשטימט אין ווארשע, כדי אָפּצונעמען דעם דאָקומענט, האָב איך געמוזט מודה זיין, אז איך בין דאָס יענער איד. זי איז געווען איבערראַשט און נישט געוואָלט גלויבן. איך האָב געמוזט זיך באַמיען איר איבערצייגן. לסוף האָט זי געהאַלטן וואָרט און מיר איבער־געגעבן די נויטיקע דאָקומענטן. איך בין פאַרוואַנדלט געוואָרן אין עדוואַרד אָשינסקי.

איך האָב געוואוינט אין ווארשע און געארבעט אלס עלעקטריקער אין א געשעפט פאַר עלעקטרישע אויסאַרבעטונגען. אין סעפּטעמבער האָט א פּאָליאַק מיך דערקענט אין גאַס און מיך איבערגעגעבן צו דער געסטאַפּאָ. עטלעכע טעג האָבן זיי מיך אכזריותדיק געפּייניקט, אָבער איך האָב נישט אויסגעגעבן דעם נאָמען פון דער, וואָס האָט מיר געהאָלפן. לסוף האָט מען מיך געשיקט, מיט נאָך 30 אידן און פּאָליאַקן, אויף צו דערשיסן מיך. אין וועלדל נעבן דער שטאָט האָט מען אונז געהייסן זיך אויסטאָן און שטעלן זיך אין א ריי. קעגנאַיבער אונז איז געשטאַנען די עקזעקוציע־אָפּטיילונג. ס׳האָט זיך דערהערט א זאַלפּ.

דער גורל האָט געוואָלט, אז איך זאָל נישט ווערן פאַרוואונדעט. איך האָט געמאַכט אַן אָנשטעל, אז איך בין טויט. איך בין געפאַלן, און איבער מיר זיינען געפאַלן די טויטע. אזוי בין איך געלעגן אונטער עטלעכע מתים און זייער בלוט איז געפלאָסן אויף מיר. די זאָנדערקאָמאַנדאָ, וואָס האָט אדורכגעפירט די ארבעט, זיינען אוועק אין א זייט אויף א מהלך פון א 50 שפּאַן און האָבן זיך געזעצט פּראַווען א סעודה. דאָס באַגראָבן די טויטע האָבן זיי איבערגעגעבן צו אונגארישע אידן, וואָס זיינען געווען ספּעציאַליזירט אין דער מלאכה.

ווען די קברנים האָבן מיך געוואָלט אריינוואַרפן אין קבר, האָב איך זיי געזאָגט, אז איך בין א איד און געבעטן הילף. זיי זיינען געוואָרן דערשטוינט, אָבער נאָך א קורצער באַראַטונג, האָבן זיי זיך אנטשלאָסן אויף א דרייסטער טאַט: בעת די געסטאַפּאָ־לייט זיינען געווען פאַרנומען מיטן זויפן, האָבן זיי מיך אריינגעוואָרפן אין די דערבייאיקע קוסטעס.

א נאַקעטער, אַן אויסגעשמירטער אין בלוט, בין איך דאָרט געלעגן ביזן אָוונט. ביינאַכט בין איך אוועק אין א נאָענטן דאָרף און איך האָב זיך פאָרגעשטעלט אלס א מיטגליד פון א. ק., וואָס האָט זיך געראַטעוועט פון טויט. די פּויערים האָבן מיר געגעבן ברויט און א מלבוש און איך בין צו פוס אוועק קיין ווארשע.

איך האָב זיך אומגעקערט צו מיין ארבעט אין זעלבן געוועלב און פאַרענטפערט מיין נישט קומען מיט א קראַנקייט. דער אייגנטימער פון געשעפט האָט נישט געוואוסט, אז כ׳בין א איד.

אין דעצעמבער 1942 בין איך ווידער אריינגעפאלן אין די הענט פון שאנטאזשיסטן. אין געסטאפּאָ האָט מען מיך געפּייניקט, געפּאָרשט און געשלאָגן. לסוף האָט מען מיך אריינגעשטופּט אין א פארמאכטן אויטאָ, אין וועלכן ס׳האָבן זיך געפונען נאָך דריי מענער. פריער האָט מען אונז אלע אויסגעטאָן נאקעט. מ׳האָט אונז געפירט דערהרגענען. פארן אויטאָ זיינען געפאָרן געסטאפּאָ־לייט אויף מאָטאָציקלען און נאָך אים איז געפאָרן א שיסער־אָפּטיילונג.

אויף גרויעצקע־גאס האָט אן אָפּטיילונג פון א. ק. ארומגערינגלט דעם אויטאָ. מיט עטלעכע קורצע און פּינקטלעכע שאָסן זיינען געהרגעט געוואָרן עטלעכע געסטאפּאָ־לייט און די איבעריקע זיינען זיך צעלאָפן אין פאניק. די אָנגריפער האָבן אויפגעבראָכן די טיר פון אויטאָ און אונז באפרייט. נאקעטע זיינען מיר געלאָפן צום נאָענטן פעלד. ביז ביינאכט האָב איך זיך באהאלטן אונטער א סטערטע היי, און אין דער פינצטער האָב איך פון די איינוואוינער אין דער געגנט באקומען א מלבוש.

אין א צייט ארום האָב איך זיך ערשט דערוואוסט, אז צו מיין מזל האָט מען מיך אריינ־געוואָרפן אין אן אויטאָ, מיט וועלכן מ׳האָט געפירט צום דערשיסן העכערע קאָמאנדירן פון א. ק.

ווען איך האָב זיך אומגעקערט אין שטאָט, האָב איך טעלעפאָנירט צום אייגנטימער פון געשעפט, אין וועלכן איך בין שוין געווען א שותף, און פארענטפערט מיין אָפּוועזנהייט מיט אן אָבלאווע אין שטאָט.

דעם 1־טן אָקטאָבער 1944 איז אויסגעבראָכן דער אויפשטאנד אין ווארשע. א לאנגע צייט האָב איך זיך באהאלטן אין די חורבות. שפּעטער האָב איך זיך פאראייניקט צו א גרופּע פּאָליאקן, וואָס האָט זיך פארנומען מיט אונטערצינדן די בונקערס אונטער דער וואך פון געסטאפּאָ־לייט. אין עטלעכע טעג ארום האָט מען מיך ארויסגעשיקט אין א לאגער גוזען־מאטהאוזען. דאָרט האָט מען מיך צוגעטיילט צו א גרופּע עלעקטריקער־ספּעציאליסטן, וואָס האָט געציילט ארום 300 פּערזאָן. ווען די אמעריקאנער ארמיי איז אריין זיינען פון זיי געבליבן — 13.

דער לאגער איז באפרייט געוואָרן דורך דער אמעריקאנער ארמיי דעם 15טן מאי 1945. אין געציילטע טעג ארום בין איך שוין געפאָרן קיין פוילן, כדי צו זוכן דאָרט די איבערגעבליבענע פון מיין משפּחה.

אין פיסק פונעם לייב

אירענא כמיעלניצקא-פיעקעלניק

ין נאָוועמבער 1942 בין איך געווען אין א גוט אין דער קראקאָווער געגנט. איך האָב דאָרט געלעבט מיט מיינע עלטערן אין דערטערעגלעכע באַרינגונגען, פאַר־גלייכנדיק זיי מיט דעם, וואָס ס׳איז פאָרגעקומען ערגעץ אנדערש. אין אָנהויב דעצעמבער האָב איך זיך דערוואוסט, אז די דייטשן גרייטן זיך אומצוברענגען די אידן אין פוילן. איך האָב באקומען א פאלשן אַרישן דאָקומענט און אוועק קיין קראָקע. צופעליק האָב איך געדונגען א צימער אין הויז פון אדוו. נאָוואטשינסקי, א ברודער פון בארימטן אנטיסעמיט אדאָלף נאָוואטשינסקי.

אין עטלעכע טעג ארום איז קיין קראָקע געקומען אויך מיין מוטער און זי האָט געהאט גאָר אנדערע דאָקומענטן. זי איז געקומען וואוינען מיט מיר אלס א ווייטע קרובה. אינזש. סטעמפעל, וואָס האָט דאן שוין געוואוינט אין קראָקע אלס אריער, האָט באקומען פאר אונז אין פּאָליציי א דערלויבעניש צו וואוינען אין שטאָט. אין 1944 איז דער דאָזיקער ווארילטוער אונזערער געהרגעט געוואָרן אין גאס בעת אן אָבלאווע אויף אריער, וואָס מ׳האָט געזאָלט שיקן אין רייך אויף ארבעט. זיין פרוי (פון דער היים אָפּענהיים) און זיין צען־יאָריקער זון זיינען געהרגעט געוואָרן אין עטלעכע וואָכן ארום צוליב א מסירה פון זייערע שכנים.

צוליב מיין „גוטן ארישן אויסזען" האָט זיך מיר איינגעגעבן צו באקומען ארבעט אין פּאָסטאמט. איך האָב זיך אָנגעשלאָסן אין דער קעמפנדיקער אונטערערדישער אָרגאניזאציע א. ק. און איך בין געווען א פארבינדערן צווישן אידן, וואָס האָבן געלעבט אויף ארישע דאָקומענטן. איך האָב זיי באזאָרגט מיט געלט, מעדיקאמענטן און ווינטער־מלבושים. איך האָב זיך אויך פארנומען מיט פוילישע משפחות, וואָס האָבן געהאלטן ביי זיך אידישע קינדער. די דאָזיקע ארבעט איז געווען פארבונדן מיט געפאר.

עק נאָוואַ און שאָפּענאַ גאס

אלס פּאַסט־באַאַמטער האָב איך דורכגעקוקט די אָנגעקומענע בריוו און געמאָלדן דער קאָמאַנדע פון א. ק. וועגן די קומענדיקע גזירות. אויף דעם אופן זיינען די פויערים געוואָרן געוואָרנט וועגן די נאָענטע אקציעס און זיי האָבן באוויזן צו באהאלטן פאר די דייטשן די גערעטענעשן.

עטלעכע מאָל זיינען צו מיר צוגעשטאנען שאנטאזשיסטן, אָבער איך האָב זיך געראַטעוועט פון זייערע הענט. א גרויסע הילף האָט מיר ארויסגעוויזן אדוואָקאט נאָוואטשינסקי, וועמען ס'איז אפילו נישט איינגעפאלן, אז ער האָט אריינגענומען צו זיך אין שטוב א אידישע. ער האָט געגעבן זיין ערנוואָרט אין געסטאפּאָ, אז מיר ביידע זיינען פרומע קאטוילינס. ער האָט געגעבן נאָך א מאָטיוו; און דער מאָטיוו האָט דעצידירט: ער איז דאָך דער ברודער פון באוואוסטן אידן־פיינט, איז ווי קען עס זיין, אז ער זאָל ביי זיך אויסבאהאלטן אידישע פרויען?

לויט דער פאראָרדענונג פון גאולייטער פראנק, האָב איך ווייטער געארבעט ביזן 17־טן יאנואר 1945, דאָס הייסט ביזן טאָג פון באפרייאונג. איך האָב זיך געראטעוועט אין פיסק פונעם לייב.

תל־אביב, יוני 1961

פון קאַליש אין וואַלד אַרײַן

מיניע מילער

ביים אויסברוך פון דער מלחמה בין איך אַלט געווען צוועלף יאָר. מיר האָבן געוואוינט אין קאַליש אויף פּילסודסקי גאַס 18. מײַן פֿאָטער, גרשון קלעטשעווסקי, איז געווען דער אייגנטימער פון אַ קאַפֿע־הויז.

ווען די דײַטשן זײַנען אַרײַן אין שטאָט, האָט זיך פֿאַרשפּרייט אַ שרעק און די נידערגעשלאָגנקייט האָט זיך געפֿילט אויך ביי אונז אין שטוב. ווען די דײַטשן האָבן פֿאַרשפּאַרט די אידן אין דער מאַרק־געביידע, זײַנען מיר אַנטלאָפֿן פון קאַליש קיין לאָדזש, און פון דאָרט קיין וואַרשע. מײַן ברודער מישקע איז אַוועק צוזאַמען מיט מײַן פֿעטער לייזער קלעטשעווסקי קיין רוסלאַנד, און דאָרט זײַנען זיי ביידע אומגעקומען.

אין וואַרשע האָב איך געוואוינט פון אָקטאָבער 1939 ביזן 31 אַפּריל 1943. מײַן פֿאָטער האָט געאַרבעט אין דער קינדער־קיך ביים „טאָז" אויף גענשע־גאַס. בעת דער בלאָקאַדע אין יולי 1942 איז מײַן פֿאָטער פֿאַרהאַלטן געוואָרן און מ׳האָט אים אַרויסגעשיקט פון וואַרשע. איך און מײַן מוטער בערטע האָבן דערנאָך געאַרבעט אין בערשטער־שאָפּ.

יעדע עטלעכע וואָכן האָט מען דורכגעפֿירט סעלעקציעס. בעת אַ סעלעקציע, וואָס איז פֿאָרגעקומען דעם 18־טן אויגוסט האָט מען פֿאַרהאַלטן מײַן מוטער און זי אַרויסגעשיקט. מיך האָבן די דײַטשן איבערגעלאָזט.

אין בערשטער־שאָפּ האָבן געאַרבעט פֿאָלגנדיקע קאַלישער אידן: סיטנער (שוו. יערסקע 30) און זײַן מוטער; מאיר וואָלף שעפּס (פּרנס פון דער קהילה אין קאַליש), מיט זײַן משפּחה; צעשא יאַרעצקאַ מיט איר מוטער (מיט זיי האָב איך געוואוינט); רוטקע וואָלקאָוויטש (געשטאָרבן אין געטאָ); דער מוזיקער אברהם לאַפּידות מיט זײַן משפּחה; גינע אייזנבערג מיט דער משפּחה; טערעזאַ שטיין; דער זון פון רײַך (קינאָ־אייגנטימער), חתן פון טערעזאַ שטיינס שוועסטער; גרשון בריש מיט דער משפּחה; פֿאַמיליע מערמעלשטיין; מיניע ראַפּאַפּאָרט און איר טאָכטער קאַזשיאַ, שׂרה קעלמאָוויטש, פון דער היים קלעטשעווסקי, און איר טאָכטער לענקאַ. אין דער נאַכט ווען מ׳האָט פֿאַרברענט דעם שאָפּ, בין איך אַנטלאָפֿן און זיך באַהאַלטן אין אַ ליידיק הויז, ווײַל עמעצער אײַנוואוינער מ׳האָט אַרויסגעשיקט אָדער אומגעבראַכט.

צופֿעליק האָב איך זיך געטראָפֿן מיטן פֿאַרפֿאַלק גאָלדבערג (געגנשע 2), וואָס האָבן מיך מיטגענומען אין בונקער אויף מוראַנאָווסקע 7. צוויי חדשים האָב איך זיך געפֿונען אין בונקער. צוזאַמען מיט אונז איז אָבער געווען אַ מענטש, וואָס ער האָט מיטגעאַרבעט מיט די דײַטשן און ער האָט זיי געהאָלפֿן אַנטדעקן דעם בונקער.

דעם 31־טן אַפּריל 1943, בעתן אויפֿשטאַנד אין געטאָ, האָבן די דײַטשן זיך אַרײַנגעריסן אין בונקער. זיי האָבן רעקווירירט אונזערע זאַכן, אַלץ צוגענומען, געשלאָגן אונז און אַוועקגעפֿירט צום אומשלאַגפּלאַץ. דאָרט האָט מען אונז געהאַלטן אַ גאַנצן טאָג. צו עסן האָט מען נישט געגעבן. איך האָב געטראָפֿן צוויי חברטעס פון קאַליש. זיי זײַנען געווען קראַנק און פֿאַרחלשט, ווײַל די דײַטשן האָבן אַרײַנגעלאָזט גאַז אין זייער בונקער איידער זיי האָבן אים פֿאַרנומען.

ביי נאַכט האָט מען אונז אַרײַנגעשטופּט אין פֿאַרמאַכטע לאַסט־וואַגאָנען. קיין לופֿט צום עטעמען איז נישט געווען. דער צוג איז אַוועק אין דער ריכטונג פון אָטוואָצק, לובלין, מאַידאַנעק. איינער פון די יונגעלייט האָט געהאַט אַן אײַזערנע שטאַבע און אויפֿן וועג האָט ער אויפֿגעבראָכן די קראַטע. צווישן 1 און 2 אַ זייגער אין מיטן נאַכט, ווען דער צוג איז געלאָפֿן מיט דער פֿולער שנעלקייט, זײַנען מיר, עטלעכע יוגנטלעכע, געשפּרונגען פון וואַגאָן. די דײַטשן האָבן געשאָסן אין אונז. איין מיידל איז געוואָרן געטראָפֿן פון 6 קוילן און איז באַלד געשטאָרבן. ווען דער צוג האָט זיך דערווײַטערט, האָבן מיר זיך אויפֿגעהויבן, צוויי מיידלעך און איין יינגל, און מיר זײַנען אַוועק אין דער ריכטונג פון לובלין דורך די וועלדער פון סטאָזשעפּיע, סטאָצק און פֿאַלעסיע.

אין וואלד האָבן מיר זיך געטראָפן מיטן וואלד־וועכטער, יאן שטשענסני, פונעם דאָרף דיזשין. ער האָט אונז גענומען מיט זיך און א חודש צייט זיינען מיר געווען ביי אים. ער האָט אונז פיין באהאנדלט. געבראכט אונז שטרוי, קאָצן, צייטונגען. מיר האָבן געמוזט אויסבאהאלטן פאר זיין פרוי, אז מיר זיינען אידן, זי איז געווען אן אנטיסעמיטקע.

עטלעכע חדשים פאר דער באפרייאונג, אין נאוועמבער 1943 האָבן מיר איבערגעלעבט שווערע טעג. פלוצים האָבן מיר באקומען א ידיעה פון די פּאָליאקן, אז 200 דייטשן קומען אין וואלד, כדי אונז צו ליקווידירן. פינף אזייגער אינדערפרי האָבן מיר זיך אָנגעשטויסן אויף די דייטשע כוחות. יעדער איינער איז געלאָפן וואו די אויגן האָבן געטראָגן. די דייטשן האָבן מיר נאָכגעשאָסן, אָבער זיי האָבן מיך נישט געטראָפן. איך בין געלאָפן א מהלך פון 12 ק״מ און איך האָב פארלוירן איין שיך. ביז ס׳איז געוואָרן נאכט האָב איך זיך באהאלטן אין וואלד. איך בין געגאנגען צוריק אין דער פינסטערניש. איך בין אריין אין דער שטוב פונעם פּאָליאק יוזעף צאלסקי, אן אגראָנאָם פון דאָרף סטאָזעפּיע. ער האָט מיך אויפגענומען הארציק, געגעבן מיר צו עסן, שיך און אפילו אויסגעבראָכן אין א געוויין. שפּעטער איז מיר געלונגען צוריקצוקומען צו מיין אָפּטיילונג.

א חודש פאר דער באפרייאונג האָבן מיך פארהאלטן די א.ק.־לייט. נאָך אן אויספאָרשונג האָבן זיי מיך פארמשפּט צום טויט. זיי האָבן געוואָרט מיטן אויספירן דעם אורטייל ביז ס׳וועט קומען דער קאָמענדאנט. אָבער דער קאָמענדאנט האָט מיך באפרייט און געזאָגט: די מלחמה וועט זיך שוין באלד ענדיקן. גיי אין דאָרף און פיר אן אגיטאציע צווישן די פּאָליאקן, וואָס האָבן גאָט אין הארץ, אז זיי זאָלן העלפן פוילן. אָבער דו זאָלסט זיך נישט אויסמישן מיט אידן און פארטיזאנער, דו וועסט אומקומען צוליב זיי.

טוביה מילער האָט מיך געראטעוועט פון א סך געפארן. ער איז געווען א געבוירענער אין יענער געגנט און געווען באפריינדט מיט א סך פּאָליאקן.

אין דער פארטיזאנער־אָפּטיילונג בין איך געווען פון מאי 1943 ביז יוני 1944.

אין יוני 1944 זיינען די דייטשן אנטלאָפן קוים מיטן לעבן. ס׳האָט זיך דערנענטערט דאָס סאָוויעטישע מיליטער. מיר זיינען געוואָרן באפרייט. אין דער געגנט איז אָנגעקומען א סאָוויעטיש מיליטעריש שפּיטאָל און איך בין דאָרט אריין ארבעטן אלס קראנקן־שוועסטער. אין עטלעכע חדשים ארום האָב איך זיך דערוואוסט, אז אין לובלין זיינען שוין פאראן אידן, וועלכע זיינען באפרייט געוואָרן פון די דייטשע לאגערס און ארויס פון די וועלדער און בונקערס. סוף 1944 בין איך צוזאמען מיט טוביה מילער געקומען קיין לובלין. פון לובלין זיינען מיר געפאָרן קיין לאָדזש, כדי צו פייערן דאָרט אונזערע חתונה. פון דאָרט זיינען מיר געפאָרן קיין דייטשלאנד און אין 1949 האָבן מיר עולה געווען קיין ישראל וואו מיר געפינען זיך ביזן היינטיקן טאָג.

פון די 75 פארטיזאנער (52 מענער, 20 פרויען) זיינען געבליבן לעבן 17 און זיי זיינען צעשפּרייט איבער דער גאנצער וועלט. אין דער פארטיזאנער־אָפּטיילונג האָב איך דערקענט אָפּשטאמיקע פון קאליש: יוסף עליאשעוויטש — מיר האָבן אים גערופן ציגאן — פון דער נאַדוואַרנע־גאס, און יוסף טשארנע. יוסף עליאשעוויטש איז געפאלן בעת א צוזאמענשטויס מיט די דייטשן. ער איז אומגעקומען מיט א העלדן־טויט. זיי האָבן אים געפייניקט, כדי ארויסצובאַ־קומען פּרטים וועגן אונז, אָבער ער האָט געשוויגן ביז זיי האָבן אים דערהרגעט. יוסף טשארנע איז געבליבן לעבן און געפינט זיך מיט אונז.

איך וויל דערציילן וועגן א שטראָף איבער א פוילישן פאררעטער. אין אויספירן דעם אור־טייל האָב איך זיך באטייליקט.

קאַזשימיעזש שטאך, א פויער פון דאָרף פּיענקי, איז אנטלאָפן פון דאָרף צוליב דער מורא פאר די דייטשן, וואָס האָבן אים געזוכט. זיין שכן אין דאָרף (דעם נאָמען געדענק איך נישט) האָט אים געמסרט, אז ער איז א קאָמוניסט. ווען די דייטשן זיינען געקומען ארעסטירן שטאכן און אים נישט געטראָפן, האָבן זיי דערשאָסן זיין פרוי און די קינדער און פארברענט דאָס הויז.

קאזשימיעזש שטאָך האָט אונז נישט געלאָזו צו רו. ער האָט געפאָדערט, אז מ׳זאָל זיך נוקם זייו אין פאררעטער. ער האָט גדראָט, אז אויב מיר וועלן דאָס נישט טאָן, וועט ער אויף זיין אייגענער האנט זיך נוקם זיין, און דאן וועט ער דערהרגענען נישט בלויז דעם פאררעטער, נאָר אויך זיין פרוי מיט די קינדער. מיר האָבן דערצו נישט מסכים געווען און איינגעאָרדנט א משפט ווי עס איז געהער צו זיין. נאָך דעם אויסהערן קאזשימיעזש שטאָך, האָט מען ארויסגעטראָגן א טויט־אורטייל אויפן פאררעטער. אויף אויסצופירן דעם אורטייל זיינען באשטימט געוואָרן זעקס פערזאָן, צווישן זיי אויך איך. איך האָב באקומען די אויפגאבע צו וואכן אויפן וועג, כדי די גרופע זאָל נישט ארייכפאלן.

מיר זיינען אָנגעקומען אין דאָרף אין מיטן נאכט. יעדער האָט פארנומען זיין פלאץ. צוויי פאר־טיזאנער, איינער פון זיי א רוס מיטן נאָמען גרישע, זיינען אריין אין שטוב פון פאררעטער, אים ארויסגערופן אין דרויסן, פארגעלייענט פאר אים דעם אורטייל און אים דערשאָסן. מיר האָבן זיך אומגעקערט בשלום אין וואלד.

נאָך א פאל. סוף הארבסט 1943 האָבן די דייטשן שטארק פארפאָלגט די פארטיזאנער־אָפטיי־לונג. מיר האָבן זיך דערוואוסט, אז די דייטשן דערנענטערן זיך צו אונז און זיי גרייטן זיך אונז ארומצורינגלען. מיר זיינען געווען געצוואונגען איבערצוואנדערן אויף אן אנדער אָרט. איך האָב דעמאָלט געהאט א שווערע גריפע און די חברים האָבן נישט געוואוסט וואָס מיט מיר צו טאָן. טוביה מילער האָט מיך געטראָגן אין א זאק עטלעכע קילאָמעטער, פון סטאזעפיער וואלד ביז רויזשין. דאָרט האָט מען איינגעאָרדנט א צייטווייליקן בונקער, אין וועלכן איך בין געלעגן מיט שטארקן פיבער, ביז איך בין געקומען צו זיך און געזונט געוואָרן.

אין א חודש ארום האָבן מיר ווייטער געבומען וואנדערן אין וואלד, ביז מיר האָבן באגעגנט א פארטיזאנער־אָפטיילונג, וואָס איז באשטאנען פון אידן און פאָליאקן. זיי זיינען געווען 75 פער־זאָן, צווישן זיי ביי א 20 פרויען. מיר האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער אָפטיילונג. אין וואלד האָבן מיר זיך אויך אָנגעשטויסן אויף גרופעס פון א.ק., נ.ס.ז., א.ל. די א.ק.־לייט האָבן זיך באצויגן צו אונז זייער שלעכט און געוואָלט אונז דערהרגענען. אָבער אויך מיר זיינען געווען באוואָפנט.

קאָמאנדיר פון אונזער גרופע איז געווען טוביה מילער, איצט מיין מאן. אונזער גרופע האָט אויסגעפירט א סך דיווערסיע־אקטן: מיר האָבן איבערגעריסן די טעלעפאָן־דראָטן פון די דייטשן, ארומגערינגלט אן אָפטיילונג זשאנדארמען און צוגענומען זייער געווער א.א.

א סך צוזאמענשטויסן האָבן מיר געהאט מיט דייטשן. פיל פון זיי זיינען דערהרגעט געוואָרן, אָבער אויך פון אונדזערע פארטיזאנער זיינען א סך געפאלן. נאָך יעדן צוזאמענשטויס זיינען מיר אוועק אין אן אנדער פלאץ. פון צייט צו צייט האָבן זיך צו אונז אָנגעשלאָסן רוסישע געפאנ־גענע, וועלכע זיינען אנטלאָפן פון די דייטשע לאגערס, רוסישע פאראשוטיסטן און אויך איינצלנע פאָליאקן, וועלכע האָבן באשלאָסן צו קעמפן קעגן די דייטשן. די דאָזיקע פאָליאקן זיינען געווען סאָציאליסטן און קאָמוניסטן.

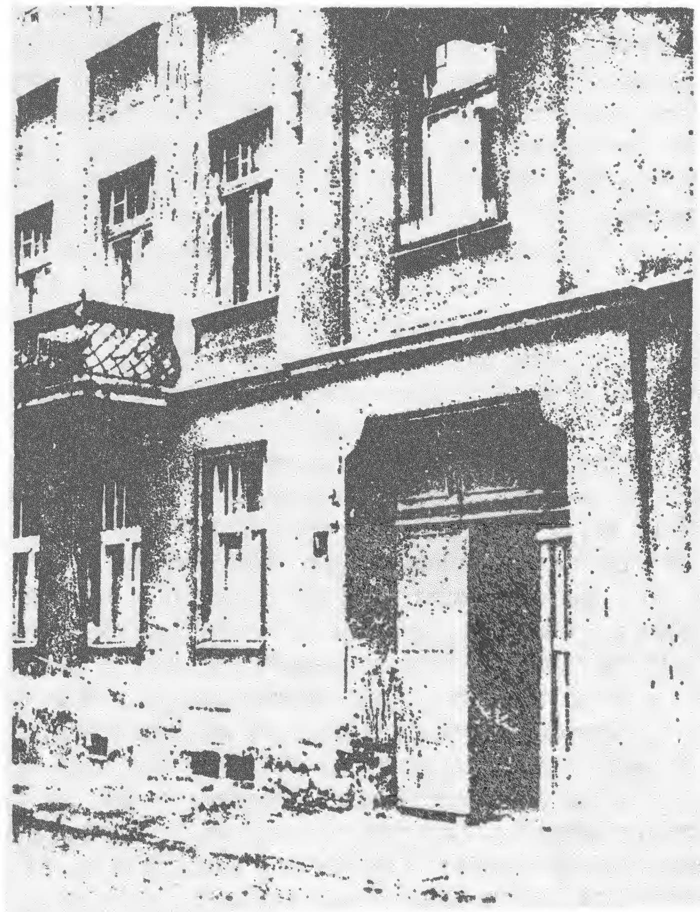
מיר האָבן ליקווידירט די פאָליאקן, וואָס האָבן קאָלאבאָרירט מיט די דייטשן.

עסנווארג האָבן מיר דערוואָרבן מיט קראפט ביי די פריצים און ביי רייכע פויערים, ס׳זיינען אויך געווען פאָליאקן, וואָס האָבן אונז געהאָלפן ביים באקומען עסנווארג און אפילו אליין אונז געבראכט שפייז־פראָדוקטן. נאָר אין די נאכט־שעהן פלעגן מיר ארויסגיין דורכצופירן אונזערע אקציעס. ביינאכט האָבן מיר געפונען א באהעלטעניש אין וואלד, אין דער געדיכטעניש פון די בוימער. מיר האָבן פארזוכט דעם טעם פון שלאגס־רעגנס און פון פרעסט איבער דרייסיק גראד. אויסער עטלעכע קאָצן האָבן מיר נישט געהאט מיט וואָס זיך צוצודעקן — נישט קיין װארעמע מלבושים, שיך אָדער בעטגעוואנט, א סך פון אונזערע מענטשן האָבן זיך צוגעקילט.

א סך צרות האָבן זיך געטראָפן ביי אונז. וועגן איין פאל וועל איך דערציילן. מיט אונז האָט זיך געפונען א פאָליאק מיטן נאָמען באגוט, פונעם דאָרף פיענעק. ער איז אנטלאָפן פון די דייטשן, וואָס האָבן אים געזוכט. ווען די דייטשן זיינען געקומען צו אים אין שטוב און אים דאָרט נישט געפונען, האָבן זיי געוואָלט ארעסטירן זיין פרוי. די פרוי האָט זיך דערשראָקן און אָנגעהויבן

בעטן רחמנות. זי האָט צוגעזאָגט, אז אויב מ׳וועט זי לאָזן פריי, וועט זי אויסגעבן דעם פלאַץ, וואו ס׳געפינען זיך די אידישע פארטיזאנער, און ביי זיי — אויך איר מאן. אזוי ארום האָבן די דייטשן אונז איבערראשט אין וואלד און געפּנט אויף אונז א פייער. טוביה מילער איז פארוואונ־דעט געוואָרן אין קאָפּ. מיר האָבן זיך צוריקגעצויגן אין וואלד אונטערן שוץ פון דער שיסעריי, וואָס מיר האָבן געעפנט. אזוי זיינען מיר ניצול געוואָרן. צו אונזער גליק האָבן די דייטשן נישט געהאט קיין דרייסטקייט אריינצודרינגען טיפער אין וואלד.

געטאָ־טויער אויף שאָפּענא 4

א קאַלישער מיידעלע

מירקע בראַם

דאָס ערשטע, וואָס איך געדענק (איך בין דאַן אַלט געווען 3 יאָר) איז די רייזע פון קאַליש צו מיין באָבן און זיידן קיין קאָנין. איך ווייס נישט צו דאַן איז שוין געווען די מלחמה, אָבער מיר האָבן שוין דאַן געהאַט גאַז־מאַסקעס. און מיר זיינען געלאָפן אין די סכראַנעס. נאָכדעם זיינען מיר צוריקגעפאָרן קיין קאַליש, און ס׳איז געווען די אויסזידלונג. די מאַמעשי האָט געמיינט, אַז אין דעם געגנט ווו עס האָבן פריער געוווינט אַ סך אידן און ווו איצט זענען פאַראַן ווייניק אידן, וועט נישט זיין קיין אויסזידלונג, און דאָרטן האָט זי אַהינגעפירט אויף מיין וועגעלע, אַ ביסל אונזערע זאַכן, און מיך. אָבער דאָרטן איז געקומען די אויסזידלונג נאָך פריער. די זאַכן זיינען אונז פאַרפאַלן געוואָרן, נאָר מיך האָט מיין מאַמעשי אָפּגענומען צוריק פון דאָרטן. מ׳האָט אונז אַוועקגעפירט אין דער מאַרק־האַלע און פון דאָרטן האָט מען אונז אין בהמות־וואַגאָנען געפירט קיין ווּלאַדאַווע. מיר זיינען געפאָרן אַ גאַנצן טאָג און אַ נאַכט. אין ווּלאַדאַווע האָט די מאַמעשי געדונגען אַ קליין צימער, און מיין פאָטער האָט געאַרבעט ביי אַ דייטש, וועלכער האָט געהאַט אַ סך וואַלד און פעלד און אַ הויז. די מאַמעשי האָט זיך פאַרנומען מיט פאַרקויפן זאַכן פון מיין זיידנס געוועלב אין קאַליש. דאָרטן זיינען געווען ברילן.

נאָכדעם האָבן די דייטשן געמאַכט אַ געטאָ. זיי האָבן צוגענומען ביי דער מאַמעשי אַלע ברילן. זיי האָבן אָנגעהויבן כאַפּן פרויען, אַלטע מענער און קינדער. כסדר האָט מען זיך געמוזט באַהאַלטן. דער טאַטע האָט געבעטן דעם דייטש, אַז ער זאָל דערלויבן צו באַהאַלטן אין וואַלד מיך און דער מאַמען. דאָרטן זיינען מיר געווען, ווען ס׳זיינען געווען גרויסע אַבלאַוועס. נאָכדעם האָבן די דייטשן געבויט אַ לאַגער, אַרומגעצוימט מיט דראָטן און אַלע האָבן געזאָגט, אַז אַמבעסטן וועט זיין צו אַרבעטן אין לאַגער, ווייל דאָרטן וועט מען קיינעם נישט דערהרגענען. אָבער אין לאַגער האָבן זיי קיין קינדער נישט געוואָלט נעמען, און די מאַמעשי האָט שטאַרק געבעטן דעם דייטש, אַז ער זאָל דערלויבן מיר אַריינצונעמען אין לאַגער. ווען אין דער נאָענט איז געווען אַ גרויסע אַבלאַווע, האָט די מאַמעשי מיך גענומען און דורך אַ פאַרקאָן מיט דראָטן זיינען מיר אַוועק אין לאַגער. ביים טויער פון לאַגער איז געשטאַנען מיין קוזין, און האָט אונז אַדורכגעלאָזן.

איין מאָל האָבן מיר זיך באַהאַלטן אין וואַלד, ווו דער טאַטעשי האָט געאַרבעט. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין אַזאַ לאָך. דאָרטן זיינען געזעסן פיל מענטשן און געוואַרט ביז די שיסערייען וועלן אַדורכגיין. אין לאַגער האָב איך זיך געמוזט באַהאַלטן, כדי דייטשן זאָלן מיך נישט זען. ווען כ׳האָב געהערט טריט האָב איך זיך באַהאַלטן אונטער דער דעק, און לאַך פון אויוון. גאַנצע טעג האָב איך געמוזט זיצן אַליין. ווען דער טאַטעשי און די מאַמעשי זיינען אַוועק צו דער אַרבעט, איז מיר נישט דערלויבט געווען אַרויסצוגיין פון באַראַק. די טיר האָט געמוזט זיין אָפן אַ גאַנצן טאָג. איינמאָל איז געווען אַ אַבלאַווע. מ׳האָט געזאָגט אַז דאָס איז אַן אַקציע. מיין פאָטער האָט זיך נישט געוואָלט באַהאַלטן. ער האָט געזאָגט, אַז אים דראָט נישט קיין געפאַר, און פאַרמאַכט פאַר אונז די טיר. מיר זיינען געווען באַהאַלטן מיט נאָך פרויען אין אַ וואַנט. מיר האָבן געהערט ווי אין לאַגער שיסט מען. נאָכדעם איז געקומען אונזער אַ באַקאַנטער פאַליאַק וועדנער און געזאָגט, אַז ס׳האָט זיך איינגעשטילט. אָבער מיין פאָטער איז נישט געווען. מיר האָבן נישט געוווּסט צי מ׳האָט דעם טאַטעשי דערשאָסן, אָדער אים גענומען און אַוועקגעפירט. האָבן די מענטשן געזאָגט, אַז מ׳האָט די מענטשן אַוועקגעפירט און פאַרברענט. דער דייטש וואָס האָט געהאַט דעם וואַלד, האָט געבויט באַראַקן, און פיל פרויען און מיין מאַמעשי זיינען אַוועק צו דער אַרבעט. מען האָט מיך פאַרשטעלט. דאָרטן אין קעלער האָט מען אַרויסגענומען פייכטע זאַמד, און דאָרטן האָט מען מיך באַהאַלטן. אָבער דער דייטש, ביי וועלכן מיין פאָטער האָט נאָך געאַרבעט האָט געוווּסט אַז איך באַהאַלט זיך און האָט אויף דעם מסכים געווען, אָבער אומלעגאַל. ער האָט געזאָגט, אַז אים איז נישט דערלויבט צו האַלטן קיין קינדער און ווען די פאַליציי

וועט מיך געפונען וועט מען מיך סיי־ווי דערשיסן. די מאמעשי האָט מסכים געווען.

נאכדעם האט זיך ווידער אנגעהויבן אן אקציע אויף פרויען און קינדער און קראנקע. און מיין מאמעשי האט מיך אפגעגעבן צו איין פויערטע פון אדאפאלא, דאס איז געווען זייער נאענט. מיין מוטער פלעגט קומען צו מיר, און איך פלעג גיין צו איר. אלע האבן זיך אנגעשטויסן, אז איך בין א יידישע. איינמאל בין איך געווען ביי דער מאמען, און גייענדיק צוריק אין דארף האב איך באגעגנט א פור מיט דייטשן, און האב גארנישט פארגעפילט קיין שלעכטס. דערווייל זאגן די מענטשן פון דארף, אז די דייטשן האבן ארומגערינגלט דעם דארף און וועלן שיסן יידן. כ׳האב דאן שטארק געוויינט און מורא געהאט פאר דער מאמעשי. איינער א בעל־בית האט מיך שטארק געטרייסט, אז אפשר איז דאס נישט אמת. אויפן אנדערן טאג איז ער אוועק און צוריקקומענדיק געזאגט, אויב כ׳וויל זען צום לעצטן מאל די מאמעשי זאל איך מיט אים מיטגיין, ווייל די מאמעשי ליגט א דערשאסענע אין טייך. אבער איך האב נישט געוואלט זען די מאמע א דערשאסענע.

אין דריי טעג ארום זיינען געקומען די דייטשן און האבן אלע יידן אין זאוואדע דערשאסן, און זיי אריינגעווארפן אין טייך. זיי האבן געזוכט אומעטום, אין די שטאלן, אין שאפן און מיין פויערטע האט מיך באהאלטן אויפן אויווון הינטערן האלץ, און ווען די דייטשן זיינען אוועק האט זי מיך שוין מער נישט געוואלט האלטן, ווייל עמיצער קען אויסזאגן. זי האט מיר אוועקגעפירט אין דארף וויבריך, און דארטן איז זי מיט מיר געגאנגען צום וויט און געזאגט, אז זי האט מיך געטראפן אויפן וועג און אז דער וויט זאל מיך מאכן פאר א פאסטושקע, דער וויט האט מיך געפרעגט ווער איך בין, און איך האב געענפערט אזוי ווי מיך האט אויסגעלערנט די שוסטאקאווע, אז כ׳האב נישט קיין טאטע, קיין מאמע, און איך גיי פון ווארשע, אבער דער וויט האט זיך נישט געוואלט מיט מיר פארנעמען און מיך אפגעגעבן קיין וולאדאווע צום סטאראסטא. ס׳איז שוין געווען פינצטער און די סטאראסטווא איז געווען פארמאכט. האט דער פויער מיך געלאזט אין גאס און געהייסן גיין ווו כ׳וויל. און איך האב נישט געהאט ווו צו גיין, ווייל אין וולאדאווע האבן מיך דאך אלע געקענט. כ׳האב אנגעהויבן צו אנטלויפן און געוואלט צוריקגיין אין וואלד. און אזוי, גייענדיק אויפן וועג פון וואלד זיינען געשטאנען צוויי יינגלעך און געפרעגט ווו איך גיי? איך האב געענטפערט: קיין וויבריק. דאן האבן זיי אויסגערופן: דו ביסט א ייד? און געהייסן מיך בעטן (תפילה טאן). איך האב זיך געניגט און געזאגט דעם פאציעזש פון הייליקן פאטער, ווייל איך האב אים געקענט, אבער פארגעסן צום סוף זיך צו געזעגענען, און זיי האבן אויסגערופן: דו ביסט א אידישע, א אידישע, און ביי מיר צוגענומען מיין מאנטעלע וואס דאָרטן האָב איך געהאט מיין געבעט ביכעלע, וואס די שוסטאקאָווע האָט מיר געגעבן, און בין אנטלאפן אין א צווייטן הויף און דארטן איבערגענעכטיקט, און דאן געגאנגען קיין אדאמפאלע. דאן האט די שוסטאקאָווע געזאָגט, אז כ׳מוז גיין צום גלח קיין וולאדאווע און ער וועט מיר געוויס העלפן. זי איז מיט מיר געגאנגען קיין וולאדאווע דורך גערטנער און פעלדער, אז קיינער זאל נישט זען, און צוגייענדיק צום קלויסטער האט זי מיך איבערגעלאזט און געזאגט, אז כ׳זאל צו איר מער נישט קומען, ווייל דאס וועט זיין אן אומגליק. איך בין געגאנגען צום קלויסטער, געזוכט דעם גלח, און אים נישט געזען. איך האב געטראפן א יינגל, געפרעגט ווו דער גלח געפינט זיך, און דאס יינגל: דו ביסט א אידישע, א אידישע — און אנטלאפן. אבער איך האָב דערזען דעם גלח. איך בין א יתומה — האָב איך געזאָגט — כ׳בעט מיר העלפן. דער גלח האט געשמייכלט: דו וועסט גיין צו דער דאקטארין אזשעכאווסקא, זאג, אז איך האב דיך געשיקט, און מיר געגעבן דעם אדרעס.

איך האב געוווסט ווו די דאקטארין וווינט, אבער זיך נישט מודה געווען, ווייל כ׳האב געמאכט אן אָנשטעל אז כ׳בין נישט פון וולאדאווע. אבער די דאקטארין האט מיך גלייך דערקענט, אויך דער דאקטאר האט מיך דערקענט. זיי האבן מיר געזאגט, אז כ׳זאל נישט מורא האבן און זיך מודה זיין. איך האב זיך צעוויינט און זיך אין אלעם מודה געווען. דאן האט די דאקטארין מיך אוועקגעשיקט צו א גלח אין דארף. ער האט געוווסט, אז כ׳בין א אידישע, אבער מיך געלערנט ווי מ׳דארף ריידן, אז קיינער זאל מיך נישט אָננעמען פאר קיין אידישע.

דארטן בין אין געווען עטלעכע טעג, און דערנאך איז געקומען צו פארן ביינאכט די דאקטארין

אזשעכאווסקא מיטן מאַן און האָבן מיך צוגענומען און אַפּגעפירט קיין כעלם, צום רויטן קרייץ. זי האָט מיך אויסגעלערנט, אַז איך הייס מאַרושאַ מאַלינאַוסקאַ, 8 יאָר אַלט. אַז איך שטאַם פון מאַדלין, געבוירן אין פּרוזשאַנאַ, אַז דער טאַטע איז געווען אַ מאַיאָר און די מאַמע איז געשטאָרבן, און דעם פּאַטער האָבן די דייטשן גענומען אין געפאַנגענשאַפט. די פרוי אזשעכאווסקא האָט באַשטעטיקט, אַז זי קען מיך און געבעטן זיך מיט מיר צו פאַרנעמען. כ׳בין דאָרט איבערגעבליבן. איין פרוי האָט מיך געוואָלט נעמען צו זיך פאַר איר קינד, אָבער ס׳איז געקומען אַ צווייטע פרוי, וועלכע איז געווען רייכער, האָט געהאַט מער רעכט און מיך צו זיך גענומען. די פרוי האָט געהאַט אַ צווייטן מאַן, אַ זון פון אַ דייטש, און האָט געוואָלט ווערן אַ פאָלקס־דייטש. דאַן האָט מען געדאַרפט זיך פאַרשטעלן פאַר אַ קאָמיסיע, און די פרוי קרעדלאַווא האָט מיך געפרעגט צי איך בין נישט צופעליק אַמאָל אַ אידישע. אויב יאָ, קען איך זיך צו קיין קאָמיסיע נישט צושטעלן, ווייל זיי וועלן נעמען בלוט פון אויער און באַלד דערקענען. אָבער איך האָב זיך נישט מודה געווען, כאָטש איך האָב קיין לוסט געהאַט זיך צוצושטעלן צו דער קאָמיסיע, אָבער כ׳האָב זיך געוואַגט צוצושטעלן.

דאָרטן זיינען געווען אַ פּאָר דייטשן. זיי האָבן מיך געפרעגט פאַרשידענע זאַכן, ווו כ׳האָב געלעבט פאַר דער מלחמה, אויף וואָס מיין מאַמעשי איז קראַנק געוואָרן, וואָס כ׳האָב געגעסן. זיי האָבן מיר געקוקט גלייך אין די אויגן, און געהייסן מיך גלייך קוקן. דערנאָך האָבן זיי מיך געהייסן גיין אין צימער אַהין און צוריק, כדי אין גאַנג צו דערקענען צי כ׳בין אַ יידישע. אָבער זיי האָבן נישט דערקענט ווייל זיי האָבן געזאָגט, אַז כ׳קען זיין אַ דייטשקע.

זיי האָבן מיך דערנאָך אַרויסגעגעבן אַ דייטשע קענקאַרטע, אָבער וועגן דעם האָט קיינער נישט געוווּסט, אַפילו נישט די טאָכטער פון דער פרוי, וואָס איז געקומען פון קראַסניסטאַוו. ווען מיר האָבן באַקומען די דייטשע קענקאַרטע האָט די פרוי קרעדלאַווא געדונגען אַ וואָגאָן און מיט אַלע זאַכן צוגעפאָרן קיין מעראָוו, נאָכדעם קיין קראָקאָ, און מיר האָבן געוווינט אויף דלוגאַ 11.

ווען דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט האָט מיר די פרוי געזאָגט, אַז זי מוז פאָרן קיין ראַדאָם און קען מיך נישט מיטנעמען מיט זיך, נאָר וועט מיך אָפּגעבן אין אַ יתומים־הויז. דער יתומים־הויז איז דעם צווייטן טאָג אַפּגעפאָרן קיין פּושעמיק ביי דער ווייסל, און איך בין מיטגעפאָרן מיט די קינדער. אָבער אין נײַ־בריסק איז דער אויטאָ קאַליע געוואָרן און מיר זיינען געבליבן שטיין פאַר דעם רעסטאָראַן פון די פרוי פּיראַלסקאַ. כ׳בין איר זייער געפעלן געוואָרן און זי האָט מיך גענומען צו זיך. כ׳בין ביי איר געבליבן ביז די סאָוויעטישע אַרמיי איז אַריין. די פרוי פּיראַלסקאַ האָט זיך אויסגעדוכט, אַז כ׳בין אַ יידישע. אָבער איך האָב זיך קיינמאָל נישט מודה געווען. ווען ס׳זיינען שוין געווען די סאָוויעטן האָט די פרוי פּיראַלסקאַ מיר צוגערעדט, אַז איך זאָל זיך מודה זיין. אפשר וועט זי קענען אָפּגעפינען עמיצן פון מיין משפחה. כ׳האָב געוווּסט, אַז מ׳וועט מיר גאַרנישט טאָן ווייל די דייטשן זיינען שוין נישטאָ און געזען, אַז אַנדערע אידן זיינען דאָ, האָב איך זיך מודה געווען, און די פרוי האָט געזאָגט צום הער שטרויסבערג, אַז ער זאָל מיך צונעמען קיין קראָקע, אָבער געבעטן קיינעם נישט צו זאָגן אַז כ׳בין אַ אידישע, ווייל מענטשן וועלן זאָגן, אַז זי האָט צוגענומען ביי אידן ס׳פאַרמעגן. אין אָוונט בין איך געקומען צום הער שטרויסבערג און מיט אים און די פרוי צוגעפאָרן קיין קראָקע.

פאַרשריבן דורך י. קלעטשעווסקי

כ׳בין געבליבן

העלא טענצער־לעווי

עם ערשטן סעפטעמבער 1939 האָבן די פּאָליאַקן אָנגעהויבן אויפרייסן די בריקן. זיי האָבן אָפּגעטראָטן. דרע פאקט איז געווען פאר די אידן א צייכן צו פארלאָזן די שטאָט. מיר האָט זיך אויסגעדוכט, אז אלע אידן אנטלויפן. מיין מוטער איז געלעגן אויפן טויטן־בעט. איך האָב געשאפן א וואָגן פאר מיינע עלטערן, און איך בין אוועק צו פוס קיין טורעק. פון דאָרט זיינען מיר ווייטער געגאנגען קיין קויל. אויפן וועג האָבן דייטשע עראָפּלאַנען באשאָסן די וואנדערער. דערפאר ווייל די דייטשן האָבן אונז כסדר אָנגעיאָגט, זיינען מיר יום־כפור צוריקגעקומען קיין קאליש. מיין מוטער האָט געהאט א זכיה צו שטארבן מיט א נאטירלעכן טויט.

מיין ערשטע באגעגעניש מיט די דייטשן: זיי זיינען אריין אין שטוב און געשלאָגן מיין פאָטער פאר מיינע אויגן. די ערשטע גזירה: אידן מעגן וואוינען בלויז אויף די גאסן נאווא און טשאסנא. די ארויסגעטריבענע, איינוואוינער פון אנדערע גאסן, זיינען געוואָרן איינגעאָרדנט אין שול און אין תלמוד־תורה. ווען מ׳האָט באפוילן די אידן אין יאנואר 1940 צו פארלאָזן די שטאָט, האָט מיין פאָטער געוואָלט פארבלייבן אין תלמוד־תורה. אונז האָט מען פיר אזייגער פאר טאָג ארויסגענומען באָרוועסע און נאקעטע און אונז אויפגעלאדן אויף פארמאכטע וואגאָנען. נאָך עטלעכע טעג זיינען מיר אָנגעקומען קיין סאָקאָלאָוו. א גרופּע אידן איז אוועק קיין קאָסאָוו, איך בין געווען צווישן זיי. די לעבנס־באדינגונגען זיינען געווען אומדערטרעגלעכע, און דערפאר האָב איך באשלאָסן אוועקצופאָרן קיין לובלין. איך האָב אראָפּגענומען דעם מגן־דוד און בין אריין אין שטאָט.

אין קהילה־הויז האָב איך געטראָפן באקאנטע פון קאליש. איך האָב זיך איינגעאָרדנט אין א אידישער שטוב און געוואוינט דאָרט א צייט. אָבער ווען מ׳האָט ארויסגעטריבן די אידן פון יענער גאס, בין איך אוועק ערגעץ אנדערש. איך האָב געארבעט ביי קריסטן ביי נייען פוטערס. ביינאכט פלעג איך צוריקגיין אין געטאָ. ס׳איז אויסגעבראָכן א טיפוס־עפּידעמיע און איך האָב באשלאָסן צו וואנדערן ווייטער. איך האָב זיך איבערגעטאָן אלס פויערטע און אוועקגעפאָרן קיין פארטשעוו. אויך דאָרט האָב איך אין דער קהילה געטראָפן עטלעכע קאלישער און געפונען א ווינקל אין געטאָ. אבער די דייטשן האָבן פארשטארקט די רדיפות. אידן האָבן אָנגעהויבן בויען בונקערס.

איך האָב אויסגעבראָכן א לאָך אין דער וואנט פון מיין צימער, די אייגנטימערן פון דער דירה איז אנטלאָפן און מיר איבערגעלאָזן א ייִנגעלע פון 7 יאָר, אלתר שערמאַן. צוזאמען מיטן קינד האָב איך פארבראכט אין דער באהעלטעניש צוויי טעג, אָן עסן און טרינקען. אויפן דריטן טאָג בין איך ארויס זוכן עסן. א קריסטלעכע שכנה האָט מיך געראטן צו אנטלויפן פון שטאָט, ווייל די דייטשן הרגענען אויס די אידן. איך בין אנטלאָפן. אויף דער בריק האָב איך געבראָדזשעט אין דעם בלוט פון די אידן, וואָס זיינען דאָרט פריער דערשאָסן געוואָרן.

איך האָב זיך באהאלטן אין א שייער אין א סטערטע היי. איך האָב געהערט דעם שמועס פון די פויערים וועגן דער גרויסער אידישער שחיטה, די גוואלדן פון די אומגליקלעכע. ביי א ג׳ינסטיקער געלעגנהייט בין איך ארויס פון באהעלטעניש און אוועק צוריק אין שטעטל. די שחיטה איז שוין געווען פארענדיקט און ס׳האָט געהערשט א שטילקייט. איך האָב נישט געטראָפן אפילו קיין איין איד. איך האָב זיך געגנבעט איבער די גאסן. א פוילישער פּאָליציאנט האָט מיך געכאפּט. מיט געבעט און געוויין, מיט א ברילאנטן רינגל און דריי הונדערט זלאָטעס האָב איך זיך געראטעוועט פון זיינע הענט.

איך בין געלאָפן אין דער ריכטונג פון דער באן־סטאציע. דערנעבן האָט געוואוינט ד״ר פּיעקארסקי, אן איידעלער קריסט, אן אָפּשטאמיקער פון פויזן. ער פלעגט העלפן אידן. ד״ר פּאטאלאָווסקי פון קאליש איז געווען זיינער א פריינד. ד״ר פּיעקארסקי האָט מיך אויסבאהאלטן

ביי זיך אין הויז דריי טעג. דאַן האָט ער מיר געגעבן 50 זלאָטעס און ער האָט מיר פאַרגעלייגט צו פאָרן מיט א גרופע פּאָליאַקן — איך האָב אויסגעזען ווי א פּאָלקע — אויף ארבעט קיין דייטש־לאַנד. ביינאַכט בין איך ארויסגעפאָרן מיט דער באַן קיין לובלין, צום זאַמלפּונקט פון די פּאָליאַקן, וואָס פאָרן קיין דייטשלאַנד.

דער פּוילישער לאַגער איז געווען ארומגענומען מיט שטעכדראָט. אָן שוועריקייטן האָב איך זיך ארייַנבאַקומען אינעווייניק. איך האָב געטראָפן די פּאָליאַקן זינגענדיקע און טאַנצנדיקע. ביים פאַרשרייבן מיך האָב איך זיך פאַרגעשטעלט אלס העלענא קאַרנאַצקאַ. מיינע דאָקומענטן האָב איך פאַרלוירן. אין דער באַד האָב איך אנטדעקט נאָך אַזעלכע „פּאָלקעס" ווי איך. מיר האָבן זיך איבערגערעדט בלויז מיט די אויגן. שפּעטער האָט מען די גרופּע פון 1500 פרויען ארויסגעשיקט קיין זאַקסן, אָבער ווען מיר זיינען אהין אָנגעקומען, האָט זיך ארויסגעוויזן, אַז אונזער ארבעט איז דאָרט נישט נייטיק. מ'האָט אונז צוריקגעפירט קיין פּוילן. די באַן איז אָנגעקומען פאַרטאָג צו דער לעצטער סטאַציע. איך האָב דערזען, אַז איך געפין זיך אין אוישוויץ.

אויפן וועג צום באַראַק האָב איך געווײנט. אַן ס.ס.־מאַן האָט מיך אָפּגעשטעלט און געפרעגט פאַרוואָס איך וויין. אין א צעבראָכענעם דייטש האָב איך אים געזאָגט, אַז איך בין א שניידערקע, און אַז איך קען נישט פאַרטראָגן די קעלט. ער האָט פאַרצייכנט מיין נאָמען. צו מאָרגנס ביים אַפּעל האָט מען זיך געפרעגט ווער עס קען א ביסל דייטש. פון דער ריי זיינען ארויסגעטראָטן 11 פרויען און איך צווישן זיי. שפּעטער האָב איך זיך דערוואוסט, אַז צען פון זיי זיינען געווען אידישע. זיי האָבן אונז באַשעפטיקט ביי ביוראָ־ארבעט. מיך, צוזאַמען מיט א זעכצן יאָריק מיידל פון לוקאָוו, האָט מען אוועקגעשיקט ארבעטן אין הויז פון דעם ס.ס.־מאַן, וואָס האָט מיך געפרעגט פאַרוואָס איך וויין. זיין נאָמען איז געווען שמיץ. אָבער א צווייטער ס.ס.־מאַן, שניידער, האָט מיך גענומען צו זיך אהיים. זיין פרוי האָט מיך געהייסן וואַשן וועש. איך האָב געענטפערט, אַז איך קען נישט גוט וואַשן און איך וועל זיכער קאַליע מאַכן די וועש. ווען שניידער איז געקומען עסן מיטאָג, האָט ער מיר צוגעשטעלט דעם רעוואָלווער צום קאָפּ און מיך באַפוילן צו פּאָלגן. איך האָב געוואַשן א גאַנצע נאַכט. אכט טעג האָט מען מיך דאָרט געפּייניקט און געשלאָגן.

שפּעטער האָב איך געארבעט אלס דערלאַנגערין אין קאַנטינע. א פּוילישע האָט געמסרט א אידיש מיידל, וואָס האָט אויסגעזען ווי א פּאָלקע. מ'האָט דאָס מיידל אוועקגעפירט אין קרעמאַ־טאָריע. פון גרויס שרעק האָב איך אין שלאָף גערעדט אידיש. די לייטערין פון לאַגער, א אידישע, האָט מיר פאַרגעלייגט צו אנטלויפן. דערווייל האָט מען מיך גענומען צו דער ארבעט אין שטוב פון אַן אנדערן דייטש, שילער, וועלכער האָט געוואוינט אין באַביס, 6 קילאָמעטער פון די קרעמאַ־טאָריעס אין בירקענאו. אין יענעם הויז בין איך געווען ביז וויינאַכט־חגא 1943. ביינאַכט פלעג איך זען דעם רויך פון די קראַטערס און דעם הימל, וואָס איז געווען באַלויכטן פון די פלאַמען. איך האָב געוואוסט דעם באַדייט פון דעם דאָזיקן פייער.

מ'האָט אָן אויפהער געבראַכט צוגן מיט אידן. די וואַגאָנען האָבן זיך פאַרהאַלטן נעבן הויז, וואו איך האָב געאַרבעט, און פון דאָרט האָט מען די אידן געיאָגט גלייך אין די אויוונס אריין. צו מאָרגנס פלעגן קומען די פּאָליאַקן, כדי צוצורויבן די זאַכן, וואָס זיינען געבליבן אין די וואַגאָנען.

דערווייל זיינען געקומען שווערע טעג אויך פאַר דער פאַמיליע שילער. ביסלעכווייז האָב איך זיך דערוואוסט, אַז זיי זיינען נישט אַזעלכע פרומע נאַציס. אין דער פרי האָט דער ראַדיאָ געמאָלדן וועגן דער קאַפּיטולאַציע פון פאָן פּאַולוס. פרוי שילער האָט מיר געזאָגט, אַז פּאַולוס איז איר פּלימעניק. שילער האָט באַשלאָסן צו אנטלויפן קיין ברעסלאַו. אין ברעסלאַו האָבן מיר זיך געדאַרפט מעלדן אין דער פּאָליציי, כדי צו באַקומען ברויט־קאַרטן. שילער האָט באַשטעטיקט, אַז איך בין א פרומע קאַטוילישע. אין עטלעכע טעג ארום האָט מען אלע פּאָליאַקן גענומען צו צוואַנגס־ארבעט. שילער האָט זיך באַמיט ביי דער מאַכט, אַז מ'זאָל מיך לאָזן אין שטוב. אין עטלעכע טעג ארום האָט די פאַמיליע שילער באַשלאָסן אוועקצוגיין קיין זאַקסן. מיר זיינען געגאַנגען צו פוס. מיר האָבן געזען דעם דייטשן חורבן. מיין הארץ האָט אָנגעקוואָלן, אָבער איך האָב געמוזט באַהאַלטן די פרייד פאַר מיינע בעלי־בתים.

אין מערזענבורג האָט שילער באַקומען ארבעט אלס אינזשעניר. די שטאָט איז פיל מאָל באָמבאַרדירט געוואָרן. די דייטשן האָבן מיך נישט אריינגעלאָזט אין שוץ־קעלער, ווייל איך בין

דאָך א פוילישע. די פרוי שילער האָט געפועלט, אז מ׳זאָל מיך יאָ אריינלאָזן אין שוץ־קעלער. איך האָב געוואוינט ביי דער פאמיליע שילער ביז די רוסן זיינען אָנגעקומען. די רוסן האָבן באפוילן די פּאָליאקן זיך אומקערן אהיים.

ערב שבת האָב איך געהערט א ראדיאָ־פּראָגראם פון בערלין, און פּלוצים האָב איך דערהערט „אל מלא רחמים״. איך האָב געחלשט. דערנאָך האָב איך אויסגעזאָגט דער פאמיליע שילער, אז איך בין א אידישע. זיי האָבן מיר געבעטן בלייבן מיט זיי, איך האָב אָבער געענטפערט, אז איך האָב א שוועסטער אין פוילן און חוץ דעם וויל איך זיך אומקערן צו מיין אידישן נאָמען. פרוי שילער איז געפאָרן מיט מיר קיין לייפּציג, כדי ארויסצובאקומען פאר מיר אין דער אידישער קהילה א דאָקומענט, אז איך בין א אידישע. די קהילה־לייט האָבן מיר נישט געוואָלט גלויבן און עקזאמינירט מיך אין אידישע דינים און מנהגים. ווען איך האָב אויסגעהאלטן דעם עקזאמען, האָב איך זוכה געווען צו באקומען אויף דאָס ניי מיין אידישן נאָמען.

איך האָב זיך דערוואוסט, אז מיין שוועסטער געפינט זיך אין פאריז און איך בין אוועק קיין פראנקרייך. איך האָב זיך געזעגנט מיט דער פאמיליע שילער, וואָס האָט געראטעוועט מיין לעבן. ביז איצט שטייען מיר אין א בריוולעכער פארבינדונג.

מיט פארטיזאנער

יהושע גאָלדבערג

ביים אויסברוך פון דער מלחמה האָב איך געוואוינט אין פויזן. איך בין געווען א פוטער־הענדלער. באקאנטע דייטשן האָבן מיך גערעטן צו פארלאָזן די שטאָט. איך בין אוועק קיין ווארשע צוזאמען מיט מיין משפחה, מיין פרוי מיט מיינע צוויי קליינע יינגלעך. אין ווארשע האָב איך זיך דערוואוסט אין הויז פון פועלי־ציון, אז 50 פארטיי־מיטגלידער וועלן האָבן מעגלעכקייט צו פארלאָזן פוילן און דערפאר בין איך אוועק קיין ווילנע. נאָענט פון ווילנע האָט מען אונז פארהאלטן און געשיקט קיין לידע, און פון דאָרט קיין ניעסוועזש, וואו מיר האָבן געוואוינט א יאָר.

איינמאָל אינדערפרי האָט מען דורכגעפירט א סעלעקציע און פון 6 טויזנט מאן האָט מען אויסגעקליבן 500 צו דער ארבעט. איך בין געווען צווישן די גליקלעכע. 562 פערזאָן האָבן זיך געראטעוועט (צוזאמען מיט יענע, וואָס האָבן זיך באהאלטן) און מ׳האָט זיי דערנאָך ארייַנגעפירט אין געטאָ. די איבעריקע האָט מען דערשאָסן אין די דערבייאיקע וועלדער.

די באדינגונגען אין געטאָ זיינען געווען שווערע. מיר האָבן געשאפן א קאמפס־גרופע פון 10 פערזאָן. אין שפיץ פון דער גרופע זיינען געשטאנען באפרייטע אָפיצירן. מיר האָבן געזוכט געווער, אָבער מיר האָבן נישט באקומען וואו עס צו קויפן. מיר האָבן באשלאָסן אויסצוארבעטן פייל־און־בויגנס. א שלאָסער לאכאָוויצקי (איצט אין ישראל) האָט מיר צוגעגרייט א הילצערנעם בויגן און אייזערנע פיילן. ס׳האָט זיך ארויסגעוויזן, אז דאָס איז א ווירקזאם געווער. מיר האָבן באשטעלט א געוויסן קוואנטום בויגנס, אָבער דער יודענראט האָט זיך דאָס דערוואוסט, און דער פאָרזיצער, אדוו. מאגאליף פון ווארשע, האָט אונז גערופן און פארווערט צו פירן אזא טעטיקייט. אָבער מיר האָבן ווייטער אויפגעהאלטן די גרופע און מיט דער צייט אפילו באקומען געווער: צוויי ביקסן, פיר רעוואָלווערן, עטלעכע האנטגראנאטן און א מאשין־געווער, וואָס האָט נישט געארבעט. דאָס געווער איז געוואָרן באזאָרגט דורך מיידלעך, וואָס האָבן געארבעט אין דער דייטשער קאָמאנדשאפט.

מיר האָבן געוואוסט אז דער געטאָ וועט ווערן אומגעבראכט. אפילו דער יודענראט האָט געשאפן א שוץ־גרופע און אויסגעארבעט א פארטיידיקונגס־פלאַן. ס׳איז געוואָרן באשלאָסן אונטערצוצינדן א סטויג היי אלס סימן פאר אן אויפשטאנד, בעת די דייטשן וועלן נעמען ארומרינגלען דעם געטאָ. אָדער איינער וועט דאן אונטערצינדן זיין הויז און זוכן א וועג צו אנטלויפן אין שטאָט אריין. מיר האָבן זיך אָנגעשלאָסן צו דער גרופע פון יודענראט, אָבער גלייכצייטיק האָבן מיר ווייטער אויפגעהאלטן אונזער אונטערערדישע גרופע.

אין איינער א נאכט איז דער געטאָ געוואָרן ארומגערינגלט. מיט זיכערע טריט בין איך אוועק צום וואך־הויז. די ווייסרוסישע פאָליציאנטן האָבן געמיינט, אז איך בין א געטאָ־פאָליציאנט און זיי האָבן צו מיר נישט געשאָסן. אין וואך־הויז האָב איך געטראָפן מאגאליף און אנדערע. זיי האָבן געזאָגט, אז ס׳איז נאָך נישט קלאָר צו וואָס מ׳האָט ארומגערינגלט דעם געטאָ און זיי ווילן נישט נעמען אויף זיך די אחריות פאר זיין אומקום. איך בין צוריק אוועק אויף מיין פאָזיציע און פארבונדן זיך מיט אונזער גרופע. מיר האָבן באשלאָסן צו אנטלויפן.

מיט זעקס חדשים פריער האָבן מיר אויסגעגראָבן א בונקער מיט א מאסקירטן ארויסגאנג אין דרויסן. מיר האָבן באשלאָסן צו ווארטן ביז ס׳וועט נעמען טאָגן. אפשר וועט מען אונטערצינדן דעם סטויג היי. ווען ס׳האָט גענומען גרויען אויף טאָג, האָבן מיר דערהערט א געשריי: די פאָליציאנטן האָבן באפוילן די אידן צו זאמלען זיך אין שול. מיר האָבן פארשטאנען. אז דער יודענראט האָט פארראטן, און דאן האָבן מיר באשלאָסן אראָפצוגיין אין אונזער בונקער. מיר זיינען דאָרט געווען זיבן פערזאָן. ביינאכט זיינען מיר ארויסגעגאנגען איינציקווייז. מיר האָבן באשטימט א פונקט אין וואלד, וואו זיך צו טרעפן. איך בין ארויס מיט מיין עלטסטן זון פון 13 יאָר, און אין משך פון איין מינוט זיינען מיר געוואָרן אָפגעריסן פון דער גרופע. מיין פרוי

מיטן קלענערן זון זיינען פארשוואונדן. מיר האָבן געוואָרט ס׳זאָל ווערן ליכטיקער אין דרויסן, אָבער לענגער האָבן מיר נישט געטאָרט וואַרטן. מיר זיינען אוועק אין וואַלד. דעם טאָג האָבן מיר פארבראכט זיצנדיק אויף א בוים און ביינאכט זיינען מיר אָנגעקומען אויפן פונקט פון דער טרעפונג. מיר האָבן דאָרט קיינעם נישט געטראָפן. פון שטעטל איז צו אונז דערגאַנגען דער אָפּהילך פון א שיסעריי. מיר האָבן געגעסן וואַלד־ניסלעך און געשלאָפן אויף דער נאַקעטער ערד. אינדערפרי האָב איך זיך באַגעגנט מיט א גרופּע אידן פון געטאָ (נאָך דער מלחמה האָב איך זיך דערוואוסט, אז דעם סטויג־היי האָט מען אונטערגעצונדן, אָבער א ביסל שפּעטער). פון זיי האָבן מיר זיך דערוואוסט וועגן אומקום פון געטאָ. די אידן, וואָס האָבן געהאַט געווער, האָבן געשאָסן. איין איד האָט אַרויסגעריסן א ביקס פון א דייטש און אים דערהרגעט, אָבער א צווייטער דייטש האָט אים באַלד דערשאָסן. די דייטשן האָבן תיכף דערהרגעט מאַגאַליפן און אַנדערע מיטגלידער פון יודענראַט. די אידישע יוגנט האָט געשטעלט א ווידערשטאַנד און אונטערגעצונדן הייזער. אין דער בהלה איז 12 פּערזאָן געלונגען צו אַנטלויפן. איינער פון אַנטלאָפענע, לאַנגמאַן פון וואַרשע איז געקומען מיט אָפּגעסמאַלעטע הענט. אויך צוויי מיידלעך זיינען געקומען. איינע פון זיי האָט זיך אויפגעהאַנגען.

אָן געווער האָבן מיר נישט געקענט עקזיסטירן אלס גרופּע און מיר האָבן באַשלאָסן זיך אָפּצוטיילן. איך מיט מיין זון גבריאל און כישין פון סטאָלפּצי זיינען געגאַנגען צוזאַמען. דערנאָך האָבן מיר זיך דערוואוסט, אז אלע איבעריקע זיינען אומגעקומען דורך די ווייסרוסן. כישין האָט פאַרמאָגט גאָלדענע מטבעות, אָבער אונז האָט זיך נישט איינגעגעבן צו קויפן ברויט. מיר זיינען אוועק אין דער ריכטונג צו סטאָלפּצי, וואו כישין האָט געהאַט קרובים.

נאָך פינף טעג גאַנג זיינען מיר אָנגעקומען קיין סטאָלפּצי. מיר זיינען אריין צו א פּויער אין הויז. צום גליק איז ער געווען פון די סובאָטניקעס (קריסטן וואָס היטן שבת). ער האָט אונז געגעבן צו עסן, נישט גענומען ביי אונז קיין גראָשן און געוויזן אונז א זיכערן וועג אין שטאָט אריין. דער יודענראַט האָט אונז פארווערט צו בלייבן אין שטאָט, אָבער ער האָט אונז געגעבן א ווינקל אויף צוויי טעג. כישין איז געבליבן ביי זיינע קרובים. מיר האָבן געאַרבעט אין א טאַרטאַק און ביינאַכט פלעגן מיר אוועק אין נאָענטן וואַלד. לסוף זיינען מיר אוועק קיין מיר.

דער מירער געטאָ האָט זיך געפונען אין אָפּגעבערענטן פּאַלאַץ פון גראַף מירסקי. ער איז געווען אַרומגענומען מיט א ריזיקער מויער און ביים אייזערנעם טויער זיינען געשטאַנען אידישע פּאָליצײַ. ביינאַכט האָט מען אויפגעוועקט א בחור אילקאָך און מיך אוועקגעפירט אין א בונקער. דאָרט האָב איך געטראָפן א גרופּע אידן. זייער אָנפירער איז געווען משה נאכאס. זיי האָבן געהאַט צו מיר צוטרוי, ווייל מיר האָט זיך איינגעגעבן אָנצוקומען פון ניעסוויזש קיין מיר. מ׳האָט מיר איבערגעגעבן, אז אין דער קאָמענדיקער נאַכט וועלן פערציק יונגע מענטשן פאַרלאָזן דאָס געטאָ. געווער האָבן זיי באַקומען פון א אידישן יונגנמאַן, וואָס איז ענלעך צו א פאָלקס־דייטש, דינט אלס געהילפס־קאָמענדאַנט און איז באַליבט ביי די דייטשן. אָט דער יונגערמאַן האָט אוועקגעשיקט אלע פּאָליציאַנטן אין אן אַנדער ריכטונג, כדי מיר זאָלן קענען אַרויסגיין.

אין דער קומענדיקער נאַכט זיינען מיר טאַקע אַרויס דורך די לעכער אין מויער, אָבער דערווייל האָט מען זיך דערוואוסט דעם סוד, און אַנשטאָט פערציק, זיינען אַרויס הונדערט און פופציק פּערזאָן. אָבער געווער האָבן געהאַט בלויז יענע פערציק פּערזאָן. מיר האָבן צעטיילט די מחנה. די באַוואָפנטע — פערציק און נאָך צען, וואָס האָבן זיך פאַראייניקט מיט זיי — זיינען אריין טיפער אין וואַלד, און די נישט באַוואָפנטע, וואָס האָבן זיך גערופן „אָסוואַלד״ (אויפן נאָמען פון אָסוואַלד רופאייזן, וואָס האָט זיך געשמדט און געפינט זיך איצט אין ישראל) מיר האָבן געוואַנדערט אין וואַלד און געזוכט פּאַרטיזאַנער־אָטריאַדן. מיר האָבן געפּייפט. פּלוצים האָבן זיך באַוויזן דריי רוסישע פּאַרטיזאַנען פון אָטריאַד „יוזשיק״ — א פּאָליאַק פון וואַרשע, א קאָמוניסט. זיי האָבן זיך געפרעגט אויף מיר און דערציילט, אז מיין פרוי און מיין קלענערער זון געפינט זיך ביי זיי. מיר האָבן זיי געבראַכט צו אונז.

יענעם אָוונט האָבן אָנגעצונדן א געמיינזאַמען שייטער, מיר, דער יוזשיק־אָטריאַד און א גרופּע רוסישע פאַרושיסטן פון מאָסקווע, אונטער דער אָנפירונג פון סאָשקען. פּלוצים האָבן זיך א שאָט געטאָן אויף אונז שאָסן. מיר זיינען געוואָרן אַרומגערינגלט. מיר זיינען זיך פונאַנדערגעגאַנגען

און דערנאָך ווידער זיך געטראָפן. מיר האָבן באַשלאָסן צו שאַפן אַ באַזע אין אַ קליין וועלדל. מיר האָבן געהאַט געווער, און אַ דאַנק דעם — אויך שפּייז. מיר האָבן געבויט אַ בונקער פאַר פערציק פּערזאָן און אויך אַ בעקעריי און אַ באָד. זיי האָבן מיר פאַרגעלייגט די קאָמאַנדשאַפט, איך האָב אָבער נישט אָנגענומען דעם פאָרשלאָג, ווייל אין דער גרופּע זיינען געווען יונגע בחורים און מיר איז געווען קלאָר, אַז זיי וועלן נישט מסכים זיין אויף מיינע וועגן.

שפּעטער האָב איך זיי פאַרלאָזט און געשאַפן אַ באַזונדערע גרופּע פון 14 קעמפער, אַ טייל פון יוזשיקס מענטשן. אונזער געווער איז באַשטאַנען פון 4 ביקסן און צוויי רעוואָלווערן. עסנוואַרג האָבן מיר קאָנפיסקירט ביי רייכע פּויערים, אָבער אַרויסטרעטן קעגן שונא האָבן מיר נישט געקענט צוליב דער קליינער צאָל געווער, וואָס מיר האָבן פאַרמאָגט. דאָך האָבן מיר אַדורכגעפירט שטראָף־אַקציעס קעגן קאָלאַבאָראַטאָרן, וואָס האָבן אָפּגענאַרט יידן און זיי איבערגעגעבן צו די נאַציס.

מיר האָבן איינגעאָרדנט אַ באַזע אויף צוויי קילאָמעטער פון יוזשיקס באַזע. אין דער גרופּע האָבן איצט זיך געפונען, אויסער אונז, לאַכאָוויצקי מיט זיין טאָכטער און נאָך זיבן אַנדערע. אין האָב געבויט אַ בונקער. מיר האָבן געשיקט צוויי פון די בעסטע קעמפער, גאָלדשטיין פון וואַרשע און רעזניק פון מיר, אויף צו באַקומען שפּייז. אָבער זיי זיינען נישט געקומען צוריק. איינמאָל האָט אַ איד פון בערעזשנאָ געבראַכט צו אונז אַ פּאַרפאַלק, וואָס האָבן געוואָלט אָנקומען צו די פּאַרטיזאַנער. די פּאָר האָט אים באַצאָלט פאַר זיין פירן צו אונז מיט גאָלד. דער איד האָט געזאָגט, אַז ער האָט עסנוואַרג, און אויב עמיצער פון אונזערע קינדער וועט גיין מיט אים, וועט ער עס אונז איבערשיקן. קיינער האָט נישט געוואָלט גיין. אָבער מיין זון גבריאל איז געווען הונגעריק און אוועק מיט זיי. דאָס פּאַרפאַלק איז צוזאַמען מיט אים אוועק אין דאָרף, אָבער זיי זיינען נישט צוריקגעקומען.

אינדערפרי איז די פרוי צוריקגעקומען און דערציילט, אַז אין דאָרף אריין איז אָנגעקומען אַ רוסישע פּאַרטיזאַנער־גרופּע, צוגערויבט דאָס גאָלד פון איר מאַן און אים דערהרגעט צוזאַמען מיט מיין זון. מיין זון איז אַלט געווען 16 יאָר ווען ער איז געפאַלן, דעם 10טן יאַנואַר 1942. אינעם זעלבן טאָג האָבן אונז אַרומגערינגלט רוסישע פּאַרטיזאַנער, אויסגעשטעלט אונז אין אַ ריי, געשלאָגן און חוזק געמאַכט פון אונז. זיי האָבן געשריגן, אַז מיר באַהאַלטן גאָלד. מיר זיינען געראַטעוועט געוואָרן אַ דאַנק דעם, וואָס עטלעכע פון אונזערע חברים זיינען אַנטלאָפן. די רויבערס האָבן מורא געהאַט, אַז זייערע חברים זאָלן זיך נישט דערוויסן וועגן זייערע מעשים.

ס'איז געווען אַ נויטווענדיקייט איבערצוגיין אין אַן אַנדער וואַלד, און אַרבעטן אַ גאַנצע וואָך ביים צוגרייטן אַ נייעם בונקער. ווען מיר האָבן געענדיקט די אַרבעט איז אָנגעקומען אַ גרויסע גרופּע אידן פון געטאָ. זיי האָבן אונז געדראָאט מיט אייזנס אויב מיר וועלן זיי נישט איבערגעבן דעם בונקער. באין ברירה האָבן מיר זיך אָנגעשלאָסן אין אַן אַנדער באַוואָפנטער גרופּע. אין דער זעלבער נאַכט זיינען ווייסרוסן באַפאַלן יענעם בונקער און אומגעבראַכט דאָרט אַלע אידן.

מיט דער צייט איז געפאַלן אַ העלפט פון אונזערע חברים. מיר האָבן זיך פאַראייניקט מיט אַ גרופּע עלטערע מענטשן, ביי אַכציק פּערזאָן. איינער פון די יונגע, לעווין פון באַראַנאָוויטש, איז אוועק אין וואַלד און דאָרט אַנטדעקט אַ גרופּע אידישע פּאַרטיזאַנער, „זאָרינס אָטריאַד". ער האָט זיי דערציילט וועגן מיין קענטעניש ביים בויען בונקערס. זיי זיינען געקומען צו מיר מיט וואָגנס און גענומען מיך מיט מיין משפחה. די איינהייט האָט געציילט 800 שלאַכטלייט. אין יענער צייט האָבן די דייטשן איינגעאָרדנט אויף זיי אַן אָבלאַווע. דער באַפעל איז געווען נישט צו קעמפן מיט זיי, נאָר זיי מיד צו מאַכן. סוף כל סוף האָבן די דייטשן זיך צוריקגעצויגן.

אין דעם אָטריאַד האָבן זיך בעיקר געפונען מינסקער אידן, אַנטלאָפענע פון דער שחיטה. איך האָב אָנגעהויבן בויען בונקערס, אַ מיל, אַ שול פאַר פערציק שילער, אַ שפּיטאָל און אַ באָד.

נישט ווייט פון דאָרט האָט זיך געפונען די באַזע פון „פּוילישן לעגיאָן", וואָס האָט פון אָנהייב אַרויסגעוויזן פיינטשאַפט צו אונז און צו די רוסן. זייער אָטריאַד איז באַשטאַנען פון 250 פּערזאָן, אַלע באַוואָפנטע. פּלוצים האָבן זיי געענדערט זייער אויפפירונג. 11 אונזערע חברים האָבן זיי באַזוכט. מ'האָט זיי פאַרבעטן אין בונקער, אָבער שפּעטער האָבן זיי צוגענומען ביי זיי די ביקסן

און זיי דערשאָסן. בלויז איינער פון זיי איז אנטרונען און געבראכט די שרעקלעכע בשורה. מיר האָבן באשלאָסן זיך נוקם צו זיין אָן זיי. מיר האָבן זיך פארבונדן מיט די רוסן און אָנגעפאלן אויף זיי. א טייל פון זיי איז דערהרגעט געוואָרן און א טייל האָט מען געשיקט קיין רוסלאנד. אָבער די געבליבענע האָבן זיך געגרייט צו רעוואנש.

אונזער איינהייט איז געווען א שוואכערע: זי איז באשטאנען פון א סך פאמיליע־מיטגלידער און נישט אלע האָבן פארמאָגט געווער. דערווייל איז מיין פרוי קראנק געוואָרן אויף א לונגען־אָנצינדונג. אונזער איינהייט האָט באשלאָסן אָפּצוטרעטן. איך האָב דערקלערט, אז איך בלייב ביי מיין פרוי אין בונקער און איך האָב באקומען געווער. אין דער לעצטער מינוט איז אָנגעקומען די רוסישע איינהייט און אין א קאָמבינירטער אטאקע האָט מען ליקווידירט דעם „לעגיאָן".

נאָך דער באפרייאונג בין איך ארויס פון וואלד מיט דער האָפנונג צו געפינען א קרוב אָדער א פריינט, אָבער איך האָב נישט געפונען. איך בין אוועק אין די עסטרייכישע לאגערס און פון דאָרט האָב איך עמיגרירט אין די פאראייניקטע שטאטן.

דער סוף

דוב זשעלאנקע

פריל 1945. נאָך פיל לופט־אַנגריפן האָט מען אונז באַפוילן צו פאַרלאָזן דעם לאַגער. בליץ שנעל אין די ארבעט געוואָרן איבערגעריסן. די ס.ס.־לייט האָבן אונז ארויסגעטריבן אין דרויסן. דערוויל זיינען מענטשן געלאָפן אין קיך, כדי צו באקומען עפעס עסן. אויך איך האָב געפּרוּווט מזל. די קיך איז געווען פול און איינער האָט געשלאָגן דעם צווייטן, כדי עפּעס צו כאַפּן.

דער נאַצישער קאָמענדאַנט האָט אויסגעשטרעקט דעם רעוואָלווער און באַפוילן ארויסצוגיין. ער האָט געשאָסן אין סופיט און אין פענצטער, אָבער קיינער האָט זיך נישט גערירט פון אָרט. געציילטע זיינען שוין געווען פאַרוואונדעט. ס'האָט זיך אריינגעריסן א גרופּע ס.ס. און אָנגעהויבן שלאָגן. סוף סוף זיינען מיר ארויס. מיר האָבן מאַרשירט. איך האָב נישט באוויזן צו כאַפּן עפּעס אין קיך.

די גאַסן אין שטאָט זיינען געווען ליידיק און פון אַלע זייטן האָט מען געהערט א שיסעריי. עראָפּלאַנען האָבן זיך אראָפּגעלאָזן און געשאָסן. אונזערע וועכטער זיינען געגאַנגען האַרט ביי די מויערן, און מיר — אין מיטן גאַס. וואוהין גייען מיר? קיינער האָט נישט געוואוסט.

אין אָוונט זיינען מיר אָנגעקומען אין א לאַגער. אויף יענער זייט שטעכלדראָט האָבן 10—13 יאָריקע קינדער געשלעפּט אין צווייען שווערע בעלקעס. א דייטש איז געגאַנגען נאָך זיי מיט א גומי־שטעקן אין האַנט. מיר האָבן זיך נישט דערוואוסט ווער ס'זיינען די קינדער.

פּלוצים האָב איך דערזען נעבן זיך א יינגל פון 12 יאָר. פאַר מיר איז געווען קלאָר, אז ער איז נישט קיין אונזעריקער. אונזערע זיינען דאָך שוין לאַנג אומגעבראַכט געוואָרן אין אוישוויץ. מיר האָבן זיך געווענדעט צו אים אויף פאַרשידענע שפּראַכן, אָבער ער האָט נישט געענטפערט. ס'איז צוגעקומען א דייטש פון א יאָר 60 און אויך אים האָט ער נישט געענטפערט. דער דייטש האָט ארויסגענומען פון זיין טאַש א שטיקל ברויט. דאָס יינגל האָט געוואָלט כאַפּן דאָס ברויט, אָבער דער דייטש האָט אים צוגעוואונקען צו גיין נאָך אים ביז דער מויער פון נאָענטן הויז. ער האָט אים געגעבן דאָס ברויט, אוועקגעשטעלט מיטן פּנים צו דער וואַנט און אים דערשאָסן.

מיר מאַרשירן שוין צוויי וואָכן צייט, א מאָל בייטאָג, א מאָל ביינאַכט. מיר האָבן שוין פאַרלוירן דאָס מענטשלעכע אויסזען. מענטשן פאַלן אָן אויפהער פון הונגער. מיר זיינען אָנגעקומען אין א שטאָט, וואָס איז געוואָרן כסדר באַמבאַרדירט. מיר האָבן געהאָפט, אז דאָ וועלן מיר ווערן אויסגעלייזט. אָבער די דייטשן האָבן אונז מיט א זייטיקן וועג אוועקגעפירט אויף אַן אָפּצווייג פון א שמאָלרעלסיקער באַן. דאָ האָבן זיי אונז אריינגעשטופּט צו הונדערט פערזאָן אין א לאַסט־וואַגאָן און פאַרשלאָסן די טירן. די וועכטער זיינען אַנטרונען. מיר האָבן זיך אָנגעהויבן צו שטיקן. מיר האָבן געשריגן, אָבער קיינער האָט אונז נישט געהערט. די צייט האָט זיך געצויגן ווי אַן אייביקייט.

אינדערפרי האָט מען געעפנט די וואַגאָנען. א געפּרעסטער אָטעם האָט זיך ארויסגעריסן פון וואַגאָן, ווי פון א קעסל. די ס.ס.־לייט האָבן אונז ווייטער געיאָגט.

סוף אפּריל, א שיינער טאָג. מיר גייען אין די בערג צווישן מאַריענבאַד און קאַרלסבאַד. לאָז־נאָוואָסקין פאַרלאָזן די לעצטע כוחות. עראָפּלאַנען פליען אויף א גרויסער הויך. סענדער איז נאָך פול מיט בטחון. פּלוצים שרייט אויס דער אָבערשאַרפירער: „זיי לאָזן זיך אראָפּ!" אַלע ס.ס.־לייט זיינען געלאָפן זוכן א שוץ אין נאָענטן וועלדל און אונז הייסט מען זיך לייגן. אין א מינוט ארום האָט אַן עראָפּלאַן זיך אראָפּגעלאָזט און אָנגעהויבן מאַכן קרייזן ארום אונז. איך האָב געזען די לופעס פון די קוילנוואַרפער אויף א מרחק פון 10 מעטער. באַלד איז אָנגעקומען נאָך אַן עראָפּלאַן. זיי האָבן נישט געשאָסן. נאָך 10 מינוט ארומקרייזן, זיינען זיי אוועק. זיי האָבן,

ווייזט אויס, פאַרשטאַנען, אַז מיר זיינען אַרעסטירטע. דער איבערשאַרפירער האָט געשפּאַסט: „איך וועט שוין מער גאָרנישט געשען".

מיר מאַרשירן ווייטער. ס'איז פּרייטיק צונאַכטס. דער רעגן הערט נישט אויף צו גיסן. מיר זיינען דורכגעווייקט און אונזערע הערצער זיינען צעבראָכן. יוסף מאיר זיידעל, אונזער גייסטיקער פירער, וואָס פלעגט אונז שטענדיק דערמונטערן, האָט פאַרלוירן דעם בטחון. נאָך 5 קילאָמעטער וועט זיין א ישוב, אפשר וועלן מיר דאָרט אָפּרוען. מ'הייסט אונז בלייבן שטיין. ס'גיסט א גאָס רעגן. 2 ס.ס.־לייט פאָרן אַוועק אין שטאָט אַריין, כדי געוואויר צו ווערן, צי מיר וועלן דאָרט קענען אַדורכגיין. אין א שעה אַרום קומט אָן א באַפעל. צוריקגיין. וואוהין? ס'איז שוין פינסטער. מיר גייען צוריק צוויי קילאָמעטער. א שטאַל מיט אַן אויפגעריסענעם דאַך. מ'הייסט אונז אַריינגיין אינעווייניק. נאַסע בהמה'שע צוואה. די פיס זינקען אין מיסט. מיר האָבן אויסגעבראָכן אין א געוויין. שמעון צוקער וויינט און שרייט: „רבונו של עולם, מאַך שוין א סוף צו אונזערע צרות".

מיר האָבן באַשלאָסן ווייטער נישט צו גיין. איך בין אַוועקגעפאַלן און איינגעדרימלט. מיר האָט זיך געחלומט פסח אין שטוב. אין דער שטוב איז געגרייט מכל טוב. די משפחה זיצט ביים טיש. כ'פרעג די קשיות. פּלוצים האָב איך דערפילט א שאַרפן ווייטאָג. איך האָב געעפנט די אויגן: א דייטש שלאָגט מיך אין קאָפּ מיט א שטעקן. אַלע זיינען שוין דרויסן, חוץ אַכט, וועמען אויך דער דייטשער שטעקן האָט נישט באַוויזן אויפצוועקן. איך האָב געקוקט מיט קנאה אויף די מענטשן, וואָס זיינען שוין „אויסגעלייזט" געוואָרן.

6 מאַי. מענטשן פאַלן אין וועג. ווער עס קען נישט לויפן, ווערט דערשאָסן דורכן דייטש, וואָס האָט דערהרגעט דאָס הונגעריקע יינגל. איך האָב שוין קיין כוח צו גיין. די סאַנדאַלן זיינען צעריסן און די זוילן זיינען צוגעבונדן מיט א שטריק. מיין כוח ווערט אויסגעשעפּט. צוויי חברים האַלטן מיך אונטער און ברענגען מיך אין דער ערשטער ריי, כדי דער געניטער רוצח זאָל מיך נישט דערשיסן. ס'איז שוין פינסטער, און מיר לויפן נאָך. ס'איז שוין נאָך האַלבע נאַכט. סוף סוף פירט מען אונז אַריין אין א שטאַל, דאָס מאָל א טרוקענע. איך בין אַוועקגעפאַלן. דוכט זיך, אַז דאָס איז שוין דער פינפטער טאָג אָן א טראָפּן שפּייז. נאָר ליגן און זיך נישט אויפהייבן.

ס'איז נאָך פינסטער און זיי שלאָגן און שרייען שוין. מיר גייען ווידער. די ס.ס.־לייט ציילן אונז שוין נישט. דער אָבערשאַרפירער טראָגט א רוקזאַק. מיר זיינען שוין אַדורך 15 קילאָמעטער. מיר האָבן געהערט, אַז דאָס דאָרף, דורך וועלכן מיר זיינען היינט אינדערפרי אַדורך, איז שוין באַפרייט. צי איז דאָס אמת?

ווען מיר זיינען אַדורך א דאָרף האָבן צוויי פּערזאָן געוואָלט זיך באַהאַלטן. די ס.ס. האָט זיי געשלאָגן מכות רצח. פּלוצים איז מיר אַריינגעפאַלן אין האַנט א זעמל. איך האָב זיך מיינע אויגן נישט געגלויבט. עמיצער האָט דאָס אַראָפּגעוואָרפן פון א פענסטער. איך האָב די זעמל צעטיילט צווישן 5 חברים. מיר האָבן שוין נישט קיין ווילן ווייטער צו גיין. מיר געפינען זיך בלויז 15 קילאָמעטער פון אונזער פרייהייט.

מיר האָבן באַשלאָסן: ווייטער נישט גיין. אָן א וואָרט צו זאָגן האָבן מיר זיך אַוועקגעשטעלט אין פעלד. דער קאָמענדאַנט איז דענערווירט. אין רוקזאַק האָט ער א ציווילן אַנצוג. ער האָט אונז געלאָזן זיצן, און ער האָט זיך געדרייט אַהין און אַהער און יעדע מינוט געקוקט אויפן זייגער. אין 10 מינוט אַרום האָט ער באַפוילן: „אויפשטיין און ווייטער גיין". מיר זיינען געבליבן זיצן. ער האָט נאָך אַמאָל געשריגן און מיר האָבן ווידער זיך נישט גערירט פון אָרט. ער האָט גערופן די ס.ס.־לייט, אַרויסגענומען זיין רעוואָלווער און אויסגעשאָסן אין דער לופט. אונזער חבר משה האָט זיך אויפגעהויבן, אויפגעדעקט דעם גוף, וואָס איז פיל געווען מיט בלאָטערן און זיך אָנגערופן: „לאָז אונז צו רו. איך האָב איבערגעלאָזט א פרוי מיט א קינד און איך וויל נאָך זוכה זיין זיי צו זען. די מלחמה ענדיקט זיך, צו וואָס זאָלן מיר אומקומען אין דער לעצטער מינוט".

זיינע ווערטער האָבן געווירקט. דער דייטש האָט אַראָפּגעלאָזט דעם רעוואָלווער. דאַן האָבן מיר זיך אויפגעהויבן און זיך פונאַנדערגעגאַנגען אין אַלע זייטן. איך בין געלאָפן אויף א פאַרזייט פעלד מיט א קראַפט וואָס איך האָב פּלוצים אין זיך דערפילט, כאָטש מיט עטלעכע מינוט צוריק האָבן די חברים מיך געדאַרפט אונטערהאַלטן. איך האָב געהערט שאָסן און בין ווייטער געלאָפן.

ס'איז מיר דערעסן געוואָרן צו ליגן אין דעם שפּיטאָל אין זאאץ (סודעטנלאנד). מיט א חודש צוריק האָט די מלחמה זיך געענדיקט און עפּעס טרייבט מיך צוריק קיין קאַליש. איך האָב געזען מיינע צוויי יינגערע שוועסטער ארויסגיין אין 1944 קיין אוישוויץ. זיי געפינען זיך זיכער אין קאַליש, ווארטן מיט אומגעדולד אויף מיין צוריקקומען. איך בין דאָך פאר זיי פאראנטוואָרטלעך. איך האָב געפּרוווט גיין, אָבער די פיס האָבן אָפּגעזאָגט מיך צו טראָגן. דער דאָקטאָר האָט מיר פארבאָטן צו פארלאָזן דעם שפּיטאָל.

דאָך האָב איך באשלאָסן צו גיין. איך האָב זיך געלערנט שטעלן טריט און נאָך עטלעכע טעג בין איך שוין ארויס אין גאס און געפרעגט ווי אזוי איך קען אומקערן זיך קיין פּוילן. איך האָב געטראָפן א גרופּע פּאָליאקן, וואָס האָבן דאָ געארבעט אויף צוואנגס־ארבעט. אין עטלעכע טעג ארום וועלן זיי אוועקפאָרן מיט א ספּעציעלער באן קיין פּוילן. איך האָב זיך אָנגעשלאָסן אין דער גרופּע.

איך געפין זיך שוין אין וועג. דער צוג קריכט. איך פיל זיך ווי א קראנקער. אין צוויי וואָכן ארום זיינען מיר אָנגעקומען קיין קאטאָוויץ. איך האָב פארלאָזן די גרופּע און אוועק קיין קאַליש. זעקס אינדערפרי בין איך אראָפּ אויפן וואָקזאל צווישן א גרויסן המון. מיינע אויגן האָבן געזוכט א איד. וואו זיינען אריינגעקומען אלע קאלישער אידן? דער שטאָטישער אויטאָבוס האָט מיך געבראכט אין שטאָט אריין. איך בין אראָפּ ביים שטאָטראט.

ס'איז געווען א שיינער זומערטאָג. איך געפין זיך ווידער אין דער שטאָט, וואו איך בין געבוירן און דערצויגן געוואָרן. אָבער ווי פרעמד איז דער דאָזיקער פּלאץ. איך זוך א איד אויפן אלטן מארק. נישטאָ.

מיט א וויטאָג אין הארצן בין איך אוועק אויף דער באבינע־גאס 5, וואו מיר האָבן געוואוינט. איך בין אריין צום הויז־וועכטער. פון אָנהייב האָט ער מיך נישט דערקענט. „יוזעף, דו דערקענסט מיך נישט?" ער האָט מיך דערקענט און זיך איבערגעצלמט. ער האָט זיך געפרעגט אויב עס קומט נאָך ווער פון מיין משפחה. איך האָב אים געענטפערט, אז מיינע שוועסטער דארפן דאָ זיין. ער האָט א הייב געטאָן מיטן אקסל. ער האָט זיי נישט געזען. איך האָב זיך אוועקגעזעצט, געבעטן וואסער. דער גוי פארשטייט נישט וואָס מיט מיר קומט פאָר. ער זאָגט, אז באלד וועט ער דערלאנגען קאווע און מיר וועלן עסן פרישטיק.

א שעה צייט בין איך געזעסן ביי אים אין שטוב. איך האָב זיך אויפגעהויבן און אוועק. באלד האָב איך זיך אומגעקערט און געפרעגט: „אפשר ווייסט איר, וואו עס וואוינט דאָ א איד?" ער האָט מיר געענטפערט, אז אויף באבינע־גאס האָט געוואוינט איין איד, אָבער ער איז שוין לאנג אנטלאָפן.

די ווייטערדיקע מינוטן זיינען געווען אפשר די שווערסטע אין מיין לעבן. וואָס וועל איך טאָן? איך בין דאָך געקומען צום ציל פון מיין רייזע. אָט איז קאַליש. די מלחמה האָט זיך געענדיקט. אזוי זעט אויס דאָס לעבן נאָך דער מלחמה? איך בין אן איבעריקער מענטש אויף דער וועלט, אָן א גראָשן אין קעשענע, קראנק, אָפּגעריסן, אָפּגעשליסן, אָן א דאך איבערן קאָפּ.

דער שטאָטזייגער האָט אויסגעקלונגען צען, שוין פיר שעה ווי איך גיי איבער די גאסן, איך האָב שוין ארומגערינגלט דעם פארק פינף מאָל. וואוהין? טרערן האָבן א שפּאר געטאָן פון מיינע אויגן. און ווידער בין איך ביים שטאָטראט. די פיס ברעכן מיר זיך אונטער. איך האָב זיך געזעצט אויף א שטיין ביי דער אויטאָבוסן־סטאציע, איינגעבויגן דעם קאָפּ און איינגעדרימלט. א פרוי האָט מיך אויפגעוועקט און געפרעגט צי איך בין א איד. איך האָב געענטפערט: יאָ, איך בין א איד. זי האָט מיר אָנגעוויזן אויף אפטס הויז קעגנאיבער און געזאָגט: דאָרט וועסטו טרעפן אידן. איך בין ארויף אהין און געטראָפן דאָרט מיטגלידער פון אידישן קאָמיטעט אין קאַליש.

האלינע ליבעסקינד

מיין טרוים

איך טרוים פון א גליקלעכער רייזע,
א שטילע — אן שטורם און געוואלד
איך טרוים צו געפינען א ווייטן
פארוואָרפענעם ווינקל אין וואלד.

איך טרוים פון אן אינדזל א פוסטן —
קיין מענטש, נאר אַ שאטן פון בוים.
איך וועל דארט נאך קיינעם נישט בענקען,
ווייל דאס איז מיין איינציקער טרוים.

דארט וועט די נאטור מיך באַרוישן,
כ׳וועל שעפן די לויטערע לופט,
און זים וועט מיר ווערן מיין לעבן
וואָס איז אזוי ביטער געפרווּוט.

מיט גראזן וועל איך זיך דערנערן,
מיט פרוכט — פונעם בוים א געשאנק,
כ׳וועל קלויבן דארט יאגעדעס-קרעלן
און הערן דעם פויגלס געזאנג.

און אז איך וועל דארפן פארלאזן
די שיינע און ליכטיקע וועלט —
דער וואלד וועט א טויטן-ליד זינגען,
ווען אפגעבן וועל איך מיין זעל.

און קיינער נאך מיר וועט נישט וויינען
אוועק וועט מיין אנדענק געשווינד,
און וועגן מיין טויט וועט דערציילן
און קלאגן דער איינזאמער ווינט.

13 יאָר איז אלט געוועזן די אויטאָרין פון דעם ליד, ווען זי איז, צוזאמען מיט אירע עלטערן, געקומען אין ווארשעווער געטאָ. בעת דעם אויפשטאנד האָט זי זיך געפונען אין א בונקער, וואָס איז געוואָרן אנטדעקט. פון אומשלאגפלאץ האָט מען זי געשיקט קיין לובלין. על פי נס האָט מען זי נישט געשיקט קיין מאידאנעק, און זי איז, צוזאמען מיט אירס א מומע, אָנגעקומען אין לאגער בירקענאו, און שפעטער — אין ראווענסברוק, וווּ זי האָט זיך געפונען ביז צו דער באפרייאונג. דאָס ליד איז געוואָרן אָנגעשריבן אין דער פוילישער שפראך.

די דאזיקע זכרונות ווידמע איך מיין טאכטער סארענקא, די קרובים, פריינד און באקאנטע פון קאליש, וועלכע זיינען אומגעבראכט געווארן דורך די רוצחים אין סלאנימער געגנט אין דארף פעטראלוויטש.

אין וואלד

י. האלץ

(פראגמענט)

דער באָדן איז אונז געווען פרעמד. יוזעק האָט אונז אויסגעמאָלט דעם וועג, ווי אזוי מיר קענען דערגרייכן צום הויפטשאָסיי, און פון דאָרט — צום וואלד. אין וואלד זיינען פאראן בונקערס, וואָס האָבן בשעתו געדינט דער רויטער ארמיי. פון וואלד פירט מען איצט ארויס די האָלץ־מאטעריאלן, און קיינער וועט נישט חושד זיין, אז דאָרט באהאלטן זיך אידן. מיר האָבן זיך אָפּגעשמועסט, אז מיר וועלן אים באזוכן אין עטלעכע טעג ארום.

מיין פרוי איז געווען פארצווייפלט. איך האָב געמאכט אן אָנשטעל, געטרייסט, אָבער איך אליין האָב נישט געגלויבט, אז מיר וועלן בלייבן לעבן. דער איינציקער מאָטיוו, וואָס האָט געווירקט אויף מיין פרוי, אז מען דארף זיך באמיען בלייבן לעבן, איז געווען דער, אז אונזער געראטעוועט טעכטערל וועט זיך נויטיקן אין אונזער הילף.

איך האָב גענומען אין וועג אריין א גראָבן שטעקן, וועלכן מיר האָבן די גאנצע צייט פארהיטן און ער איז געווען פאר אונז, ווי א מין קמיע. ווען ער פלעגט א מאָל פארפאלן ווערן, האָבן מיר אים געזוכט, גלויבנדיק, אז ער וועט אונז באשירעמען.

דער וועג איז געווען צעאקערט מיט ראָוון. מיר זיינען געגאנגען איבער פארפרוירענע גרודעס. דער ווינט האָט אונז אראָפּגעיאָגט פון שטעג, עס איז געפאלן א שניי. נישט געקוקט אויף דער אָפּגעשוואכטקייט האָבן מיר זיך גערוקט פאָראויס. לויט די אָנווייזונגען, האָבן מיר געדארפט גיין מיטן פעלד ביז מיר וועלן אָנטרעפן אויף רעכטס אן איינזאמע כאטע. קעגנאיבער דעם דאָזיקן הייזל, אין דער געדיכטעניש פון וואלד, דארפן זיך געפינען עטלעכע בונקערס, צעזייטע אין א ראדיוס פון 200—250 מעטער. מיר האָבן טאקע אָנגעטראָפן די אויבנדערמאָנטע כאטע, אָבער אריינגיין אין וואלד האָבן מיר נישט געקענט צוליב דער שטאַרקער פינצטערניש.

אין עק וואלד זיינען געוואקסן קליינע סאָסנעס. אויף אָט די סאָסנעס, פארזונקענע אין שניי, זיינען מיר געלעגן ביז אין דער פרי. אין יענער נאכט האָב איך באגריפן, וואָס עס איז אזוינס דאָס געזאנג פון וואלד. פון דעמאָלט אָן פלעג איך זיך איינהערן אין דעם געזאנג, אין די אומצאָליקע טענער, וואָס זיינען טייל מאָל בכוח צו דערפירן צו משוגעת.

ווען ס'איז געוואָרן טאָג, זיינען מיר אריין אין וואלד און א לענגערע צייט געזוכט דאָרט די בונקערס. מיר זיינען געווען מיד, נישט אויסגעשלאָפן, דערפרוירענע, און מיר האָבן זיך קוים באוויגן. מיר האָבן אויסגעקליבן איין בונקער מיט א קאָרידאָר און צוויי עפענונגען. עטלעכע צימערן זיינען געווען געעפנט צום קאָרידאָר. מיר האָבן אויסגעקליבן דעם ערשטן, ווייל צו אים איז דערגאַנגען א שוואך ליכט פון דער טיר. די אנדערע זיינען אין גאנצן געווען פינצטערע.

מיט א מעסער און מיט א לעפל האָבן מיר אויסגעבויערט אין וואנט א מין זיץ־אָרט, אז מען זאָל זיך קענען א ביסל אָפּרוען. אזוי זיינען מיר געזעסן און געשטאנען ארומגענומען און געקלאפט מיט די פיס. דריי מאָל אין טאָג האָט יעדער פון אונז געגעסן א שטיקל ברויט און אָנשטאָט וואסער האָבן מיר גענוצט די אייז־צאפּנס, וואָס האָבן אראָפּגעהאָנגען פון באלקן. מיר האָבן דערהערט די קלאנגען פון האק און פון זעג און דאָס רעדן פון ארבעטער. אזוי האָבן מיר פארבראכט די ערשטע דריי טעג. איין מאָל האָבן אין דער טיר זיך באוויזן צוויי האָלצהעקער. זיי זיינען אראָפּגעקומען רויכערן און א ביסל שמועסן. מיט אן איינגעהאלטענעם אָטעם האָבן מיר נאָכגעפאָלגט זייערע באוועגונגען. אין א שעה ארום האָבן זיי פארענדיקט דעם שמועס און זיך אומגעקערט צו דער ארבעט.

אין עטלעכע טעג ארום האָבן מיר אָנגעהויבן ארויסגיין ביי נאכט, כדי צו באקענען זיך מיט דער געגנט. נעבן אונז האָט זיך געפונען בלויז איין כאטע. די כוטאָרס האָבן זיך געפונען אויף א מהלך פון 3—4 קילאָמעטער.

די גרעסטע באלעסטיקונג אין אונזערע אויספלוגן זיינען געווען די הינט, וואָס האָבן אנגעהויבן בילן, ווען מיר זיינען נאָך געווען ווייט פון זיי. די פויערים האָבן געוואוסט, אז עמעצער קומט אָן, זיי האָבן זיך אָבער זיכער נישט פאָרגעשטעלט, אז דאָס זיינען אידן.

כאָטש מיר האָבן געקארגט מיטן עסן, איז דאָס ברויט אונז אויסגעגאנגען אין משך פון עטלעכע טעג. אין א פינצטערער נאכט זיינען מיר אוועק צו יוזעקן. ער האָט אונז גוט אויפגענומען. דער פאקט, וואָס שמואליק האָט זיך געהאלטן העלדיש, געשטאָרבן ווען מ׳האָט אים געפייניקט און נישט אויסגעזאָגט ווו ער באהאלט זיך, האָט אים געמאכט גוט געשטימט לגבי אונז. ער האָט אונז געגעבן צו עסן, אָבער געוואָרנט, אז מיר זאָלן נישט אָפט קומען, ווייל דאָס קען שטעלן אין געפאַר דאָס לעבן פון זיין פאמיליע. ער האָט געזאָגט, אז יעדער פויער וועט אונז געבן ברויט, אויב מיר וועלן ביי נאכט אָנקלאפן אין פענצטער. מיר האָבן זיך געזעגנט און צוגעזאָגט, אז מיר וועלן אים פאָלגן.

די אנדערע נאכט זיינען מיר ארויס זוכן מזל אין די נאָענטע כוטאָרן. מיין פרוי פלעגט אָנטאָן מיין מאנטל און מיין היטל, זיך פארשטעלן פאר א מאנסביל און געבליבן פון הינטן. איך בין צו צום פענצטער, אָנגעקלאפט, און אז עמיצער האָט ארויסגעקוקט פון פענצטער, האָב איך געבעטן ברויט. די פויערים זיינען געווינט געווען צו די וויזיטן פון פארטיזאנער. מיין סטיל פון בעטן איז געווען אן אנדערער, און דערפאר האָב איך באקומען נישטיקע פאָרציעס. צוויי געשטאלטן, באוואָפנטע מיט א שטעקן, ווירקן נישט אזוי, ווי א גרופע פארטיזאנער. איך האָב אויך געבעטן מילך, אָבער באקומען האָב איך בלויז ברויט. מיר האָבן אָנגעהויבן גיין אין די ווייטערע כוטאָרן, כדי מען זאָל נישט דערוויסן זיך, ווו מיר געפינען זיך. קיינער האָט אונז נישט אָפגעזאָגט.

צוליב דעם, וואָס די צאָל כאטעס אויפן שטח פון 5—6 קילאָמעטער איז געווען א קליינע, האָבן מיר אין די עטלעכע וואָכן ארום געמוזן צוריקקומען צו דער טיר פון אונזער ערשטן בעל־טובה. מיר זיינען געוואָרן פאָפולער אין די כוטאָרן. זיי האָבן אָנגעהויבן זיך איבערשעפטשען. איינער פון זיי האָט, אויס נייגעריקייט, אָנגעהויבן שמועסן מיט אונז. די מערהייט האָט זיך געשראָקן צו קומען מיט אונז אין א קאָנטאקט. מיר האָבן געזאָגט, אז מיר זיינען אידן, געראטעוועטע פון דער שחיטה אין סלאָנימער געטאָ און מיר באהאלטן זיך אין וואלד. העלפן אידן איז א פארברעכן לגבי די דייטשן. אויב מען וועט אונז כאפן און פייניקן, קענען מיר נאָך אויסגעבן אונזערע העלפער. מיר האָבן צו־געזאָגט, אז מיר וועלן זיי נישט פארראטן. די געשפרעכן האָבן ענג געמאכט אונזערע באציונגען. טייל מאָל האָבן די פויערן אונז ארייגעלאָזט אין כאטע און דערלויבט אונז זיך אָנצוווארעמען, זיי האָבן אונז מכבד געווען מיט מילך אָדער מיט הייס וואסער.

ביי טאָג האָט געהערשט א קעלט. מיר האָבן געוואַרט אויף דער נאכט, כדי צו מאכן א שייטער און א ביסל זיך אָנצוווארעמען. בעת אונזערע ביינאכטיקע שפאצירן האָבן מיר דאָ און דאָרט געפונען א טעפל, און עמער, אן אויסגעטעפעטן דיוואן — און אזוי ארום האָבן מיר גענומען זיך איינשאפן א שטיקל „ווירטשאפט”. דעם מאנגל אין שוועבעלעך האָט אין א געוויסער מאָס געלייזט יוזעק. ער האָט אונז געשענקט א פרימיטיוון אָנצינדער.

סוף מערץ האָבן אין אונזער בונקער זיך אריינגעריסן א גרויסע גרופע ייִנגלעך און מיידלעך. זיי זיינען ארומגעלאָפן אין קאָרידאָר, געיאָגט איינער דעם אנדערן, זיך געקושט, געטומלט און געלאכט. דאָס אלץ איז געשען אויף א מרחק פון עטלעכע מעטער פון אונז. זיי האָבן זיך פארנומען מיט ברענען צוויגלעך אויף די ערטער, ווו דער וואלד איז שוין געווען איינגאנצן אויסגעהאקט. מיר זיינען זיכער געווען, אז זיי וועלן אונז אנטדעקן. זיי האָבן אונז אָבער נישט דערזען. זיי זיינען צוריק אוועק צו דער ארבעט.

מיר האָבן באשלאָסן איינצוואָרדענען נאָך אין דער זעלבער נאכט אן אינעווייניקסטע באהעלטע־ניש, כדי נישט ארייַנצופאלן אין פאסטקע. אמת, די עטלעכע וואָכן ביז איצט זיינען אדורך בשלום, אָבער מען דארף זיך נישט איינשטעלן.

די ווענט פון אונזער בונקער זיינען געווען געמאכט פון קיילעכדיקע קלעצער, וועלכע האָבן אונטערגעשפארט די ערד. זיי זיינען געווען געלייגט האָריזאָנטאל, דרייסיק אין יעדער וואנט. איך האָב באשלאָסן איינצואָרדענען א באהעלטעניש הינטער איינער פון אָט די ווענט. אין אונזער רשות האָבן מיר געהאט צוויי מעסערס און צוויי לעפל. ווען עס האָט אָנגעהויבן ווערן טונקל,

האָבן מיר אָנגעצונדן א קליין פייער און מיין פרוי האָט מיר צוגעלויכטן מיט ברענענדיקע שפענדלעך. איך האָב אויסגעבראָכן די וואַנט, די אויסגעגראָבענע ערד האָב איך צעוואָרפן איבערן קאָרידאָר און אין די צימערן (איך האָב נישט געהאַט קיין כלי, אין וואָס עס ארויסצופירן). די ערד־וואַנט פון דער באַהעלטעניש האָב איך אונטערגעשפּארט מיט בעלקעס פון א מעטער די לענג, וואָס איך האָב גענומען אין וואַלד. ביז אין דער פרי איז די ארבעט געווען פארענדיקט אין דער העלפט, און מיר זיינען שוין געווען אינעווייניק, אָבער די געוויינלעכע וואַנט האָב איך באַוויזן צוריקשטעלן בלויז ביז אין דער העלפט.

ממש עטלעכע מינוט נאָך דעם, ווי מיר האָבן באַוויזן אריינצוגיין אין באַהעלטעניש, זיינען ווידער אריינגעפאַלן אין בונקער די זעלבע יינגלעך און מיידלעך. איך האָב נישט גוט פונאַנדער־געוואָרפן די אויסגעגראָבענע ערד, און דערפאַר האָבן זייערע קעפּ זיך אָנגעקלאַפּט אין באַלקן. זיי האָבן זיך געכאַפּט, אז פון נעכטן אָן איז דאָ געשען עפּעס אַן ענדערונג. פון זייערע שמועסן האָבן מיר פארשטאַנען, אז זיי זיינען איבערצייגט, אז דאָ באַהאַלטן זיך אידן, און אויב אזוי, דארף מען זיי זוכן. זיי האָבן אָפּגעפונען שפענער און שוועבעלעך און גענומען זוכן אין די צימערן. זיי האָבן געפונען דעם דיוואַן, וואָס מיר האָבן פארגעסן אריינצונעמען אינעווייניק, און אָנגעהויבן אַן יאַגד. מיר זיינען געווען עדות פון א מאַקאַבריש בילד. עס איז געווען קלאָר, אז א ליאַדע רגע וועלן זיי אונז אנטדעקן. מיט אַן איינגעהאַלטענעם אָטעם האָבן מיר געזען, ווי איינער פון די יינגלעך דערנענטערט זיך צו דער וואַנט פון אונזער באַהעלטעניש. מיר זיינען פארגליווערט געוואָרן פון שרעק און דערוואַרטונג. אָבער אין יענער רגע איז געשען א נס. דאָס שפענדל האָט זיך אויסגעלאָשן. דאָס יינגל איז אוועק. מיר האָבן נישט געוווּסט, צי ער וועט זיך אומקערן. צו אונזער מזל איז ער אוועק מיט זיינע חברים זוכן די אידן אין אַן אנדער בונקער. מיר האָבן פרייער אָפּגעאָטעמט, אָבער מיר האָבן נישט געגלויבט, אז דער ענין איז פארענדיקט. זיי זיינען צוריקגעקומען, גענומען דעם דיוואַן און אוועק.

ביי נאַכט זיינען מיר צוגעטראָטן ענערגיש צו פארענדיקן די באַהעלטעניש. דער עיקר שוועריקייט איז באַשטאַנען אין מאַסקירן דעם אריינגאַנג. איך האָב צוריק צוגעפּעסטיקט אויף די ערטער די הילצערנע בעלקעס און בלויז די אונטערשטע האָב איך איינגעאָרדנט, אז זיי זאָלן זיך קענען רוקן. פאַר טאָג איז די באַהעלטעניש געווען פארטיק. מיר זיינען אריין, פארשלאָסן די „טיר״ און דערפילט א געוויסע זיכערקייט.

אין פארלויף פון עטלעכע טעג איז פארענדיקט געוואָרן דאָס אָפּרייניקן דעם וואַלד פון די צוויי־גלעך, און דאָס האַקן פון וואַלד האָט זיך אָפּגערוקט פון אונזער בונקער.

דער פרילינג האָט זיך דערנענטערט. דאָס אייז האָט געטייעט. אין די נעכט האָבן מיר זיך אריינבאַקומען אין די קעלערס און געגנבעט קאַרטאָפל. אין א הויף האָבן מיר צוגענומען א טעפּל, וואָס האָט אונז גענוצט צו קאָכן די קאַרטאָפל. געקאָכט האָבן מיר ביי נאַכט. פארשטייט זיך, אז דאָס עסן האָט נישט געהאַט קיין טעם: מיר האָבן נישט געהאַט קיין זאַלץ. מיר האָבן ווייניק געגעסן, כדי מיר זאָלן נישט דארפן אָפט ארויסגיין און איינשטעלן זיך. צוליב דעם טעם האָב איך איינגעשטימט צו געבן יוזעקן לעדערנע שטיוול פאַר ראַגאַזשעס און צוויי פּוד ברויט. דאָס ברויט האָבן מיר געדאַרפט באַקומען אין פּאַרציעס — צוויי ברייטלעך א וואָך. דריי וואָכן האָט יוזעק געהאַלטן דעם אָפּמאַך, דערנאָך האָט ער געדראָט, אז ער וועט אויף אונז אָנרייצן די הינט, אויב מיר וועלן נישט אויפהערן אים באַזוכן, ווייל דאָס שטעלט אין געפאַר זיין לעבן.

עס איז געווען נאָך א סיבה — א זייגער. איך האָב געהאַט א שיינעם זייגער און יוזעק האָט געוווּסט וועגן דעם. איך בין געווען זייער צוגעבונדן צום זייגער. פון זיין טיקטאַק האָב איך געהאַט א סך פארגעניגן. שעהן זיינען מיר געלעגן אין דער פינצטער און איינגעהערט זיך אין זיין קלאַפּן. מיר האָבן געפילט די באַוועגונג פון דער צייט; מיר האָבן געפילט, אז עפּעס לעבט צווישן אונז און פילט אויס די פוסטקייט. פון זייגער האָבן מיר געהאַט אויך א פּראַקטישן נוצן: ביי נאַכט האָבן מיר געמוזט וויסן, ווען מיר דארפן זיך אומקערן אין בונקער. יוזעק האָט געקריגן חשק צום זייגער און געפּרוווט אים אראָפּנעמען פון מיין האַנט. איך האָב זיך אנטקעגנגעשטעלט.

אין מיטן זומער, אין אן אָנהויב וואָך, האָבן מיר דערהערט טריט אין אונזער קאָרידאָר. עמעצער האָט דאָרט געשפּאַנט און מיך גערופן ביים נאָמען. בלויז יוזעק האָט געקענט מיין נאָמען און געוווּסט ווו אונזער בונקער געפינט זיך. באַלד האָט יוזעק זיך באַוויזן אין דער געזעלשאַפט פון א גיבור. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער זוכט מיך שוין לאַנג צווישן די בונקערס און רופט מיך ביים נאָמען. ער האָט זיך געווענדעט אין דער ריכטונג פון מיין שטימע, אָבער ער האָט נישט פאַרשטאַנען פון וואַנען איך רייד. דאָס עלעקטרישע לעמפּל האָט אים געהאָלפן לייזן דאָס רעטעניש.

ביידע האָבן געהאַלטן רעוואָלווערן אין די הענט. זיי האָבן זיך אַוועקגעזעצט ביי דער וואַנט פון באַהעלטעניש און אָנגעהויבן ריידן וועגן אונזער מצב. ענדלעך האָבן זיי פאָרגעשלאָגן, אַז מיר זאָלן אַרויסגיין פון בונקער. זיי האָבן אונז געבראַכט א פּראַקטישן פאָרשלאָג אָנצושליסן זיך אין א פּאַרטיזאַנער־אָטריאַד.

דער דאָזיקער פאָרשלאָג איז אונז געפעלן געוואָרן און מיר זיינען אַרויס פון בונקער. יוזעק האָט פאָרגעשטעלט זיין חבר מאַטעוש, ווי א געגנטלעכער פאַרבינדלער פון א פּאַרטיזאַנטישער איינהייט. נאָך היינט אין אָוונט וועט ער אונז אַוועקפירן אויפן זאַמלפּונקט. אַלס לוין פאַר זיין באַמיאונג דאַרף איך אים געבן מיין זייגער. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז ס'האָט נישט קיין זין זיך אַנטקעגנצושטעלן, אַז איך האָב נישט קיין אויסוועג, און איך האָב אים אַוועקגעגעבן דעם זייגער. בעתן געשפּרעך האָבן די ביידע נישט אויפגעהערט צו מאַניפּולירן מיט די רעוואָלווערן. מיר איז שווער געווען דאָס שיידן זיך מיטן זייגער. איך האָב געפילט, אַז איך פאַרליר עפּעס נאָענטס. אָבער איך האָב נישט געהאַט קיין ברירה. דער זייגער האָט געקענט גורם זיין, אַז זיי זאָלן אונז דערהרגענען.

דאַן האָבן זיי פאָרגעלייגט, אַז מיר זאָלן אַרויסגיין מיט זיי אין וואַלד. זיי האָבן פאַרזיכערט, אַז איצט איז קיינער נישטאָ אין וואַלד, ווייל היינט איז זונטיק און די זון שיינט. איך האָב נישט געוואָלט אַרויסווייזן קיין אומצוטרוי, און דערפאַר זיינען מיר אַרויסגעגאַנגען. פון אָנהויב האָבן מיר פאַרמאַכט די אויגן, ווייל מיר האָבן נישט געקענט פאַרנעמען דאָס טאָגליכט. די שייך פון דער זון און פון גרינס האָט אונז פאַרבלענדט. מיר זיינען געזעסן מיט אונזערע געסט אין שאָטן פון די ביימער און געשמועסט א לענגערע צייט וועגן אונזער מצב. און די אויסזיכטן זיך צו ראַטעווען. מיר זיינען זיך פונאַנדערגעגאַנגען אין א מער אָפּטימיסטישער שטימונג און מיר האָבן זיך אָפּגעשמועסט, אַז מאַטעוש וועט קומען צו אונז אין אָוונט און אַוועקפירן אונז אין פּאַרטיזאַנישן אָטריאַד.

מאַטעוש איז אין אָוונט נישט געקומען. דאַקעגן איז אויף צו מאָרגנס געקומען די באַקאַנטע באַנדע יינגלעך און אָנגעהויבן מאַכן א גענויע רעוויזיע. זיי האָבן געשריגן, אַז מיר זאָלן אַרויסגיין. מיר זיינען אין גרויס שפּאַנונג געזעסן אין אונזער באַהעלטעניש און דורך די שפּאַלטן פון די בעלקעס האָבן מיר אָבסערווירט וואָס עס קומט פאָר. אָבער אונזער באַהעלטעניש האָט אויסגעהאַלטן דעם פּרוּוו. די אינסטרוקציעס, וואָס זיי האָבן באַקומען פון אונזערע געסט, זיינען, ווייזט אויס, געווען נישט גענוגנדיקע. די יינגלעך זיינען, מידע און פאַרלאַנגווייליקע, אַוועק אין אַנדערע בונקערס.

מיר האָבן א ביסל אָפּגעאָטעמט, אָבער מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז זיי וועלן זיך אומקערן. יוזעק וויל נישט, אַז מיר זאָלן זיין זיינע שכנים. אונזערע באַזוכן ביי אים זיינען אים נישט געווען צום האַרצן. ער האָט, ווייזט אויס, באַשלאָסן צו פאַרטרייבן אונז פון וואַלד און אפשר אויך — אונז איבערגעבן אין די הענט פון געסטאַפּאָ, און טאָן דאָס מיט דער הילף פון די יינגלעך. עס איז דערפאַר קלאָר, אַז נאָכדעם, ווי זיי וועלן באַקומען ווייטערדיקע אָנווייזונגען, וועלן די יינגלעך ווידער קומען. מיר האָבן באַשלאָסן צו פאַרלאָזן די באַהעלטעניש און בויען זיך אַן אַנדערן. מיר האָבן אויסגעקליבן א צימער ביי דער צווייטער עפענונג פונעם בונקער.

מיר האָבן ענערגיש געאַרבעט א גאַנצע נאַכט, און פאַרטאָג זיינען מיר שוין געזעסן אין דער נייער באַהעלטעניש. די אַלטע באַהעלטניש האָבן מיר כמעט אינגאַנצן צעשטערט, כדי צו שאַפן אַן איינדרוק, ווי מיר וואָלטן פון דאַנען אַנטלאָפן. צו מאָרגנס זיינען טאַקע געקומען די יינגלעך און גלייך געווענדעט זיך צו אונזער אַלטער באַהעלטעניש. זיי האָבן אויסגעדריקט זייער אַנטוישונג און זי אינגאַנצן צעשטערט. זיי זיינען אַריינגעקומען אין דער עפענונג נעבן אונזער נייער באַהעלטע־

ניש, און עטלעכע פון זיי האָבן באמערקט עפּעס אן ענדערונג. נאָך א קורצן געשפּרעך צווישן זיי זיינען זיי געקומען צום אויספיר, אז אונזער באהעלטעניש געפינט זיך דאָ. איינער פון זיי האָט זיך אָנגעהויבן דערנענטערן גלייך צו אונז. מיר זיינען געווען איבערצייגט, אז אלץ איז געענדיקט. איך האָב באשלאָסן, אז ווען דער בחור וועט אונז געפינען, וועלן מיר ארויסשפּרינגען אין דרויסן. איך וועל אים דראָען מיט א שטיק האָלץ, כלומרשט א רעוואָלווער, און שרייען, אז איך וועל אים דערהרגענען ווי א הונט, און דאן וועלן מיר אנטלויפן אין וואלד.

ווייזט אויס, אז דער פּחד און די פארצווייפלונג האָבן צוגעגעבן מיין אויסזען און מיין שטימע אזא אימה, אז די יינגלעך זיינען אנטלאָפן, און מיר זיינען אנטרונען אין דער קוסטעס־געדיכטעניש. דערווייל זיינען מיר געווען געראטעוועט. וויט האָבן מיר נישט געקענט גיין, אין וואלד האָבן מענטשן געארבעט, און אין א קורצער צייט ארום וועלן דאָך קומען זיכער די פּויערים אדורכצופירן דאָס געיעג אויף די אידן. אָבער זיי זיינען נישט געקומען. מיר זיינען געבליבן אין די קוסטעס ביזן אָוונט און ביי נאכט זיינען מיר אוועק צו יוזעקן.

ער האָט אונז אויפגענומען זייער קאלט. מיר האָבן אים אלץ דערציילט און ארויפגעוואָרפן די שולד אויף מאטעוש. מיר האָבן אים אויך געבעטן יענעמס אדרעס. אין דער זעלבער נאכט זיינען מיר אוועק אים אויפזוכן. מיר זיינען געגאנגען מער פון צען קילאָמעטער, ער האָט געוווינט זייער וויט. מיר האָבן אים נישט געטראָפן אין דער היים. מיר האָבן דערציילט זיין פרוי, א לייטישע און קלוגע פּויערטע, ווער מיר זיינען און ווו מיר האָבן זיך באהאלטן, און אויך וואָס איר מאן האָט אונז צוגעזאָגט. נאָכדעם, ווי זי האָט אונז אויסגעהערט, האָט זי אונז געגעבן עסן און פאַרגעלייגט, אז מיר זאָלן ווארטן אין וואלד ביז האלבער נאכט, און דאן זאָלן מיר ווידער אריינקומען. איר מאן האָט יענע נאכט געדארפט קומען שפּעט אהיים.

מיר זיינען געקומען אין מיטן נאכט און געטראָפן מאטעושן אין שטוב. ער האָט אונז גענוג גוט אויפגענומען און צוגעזאָגט, אז ער וועט אונז אוועקפירן צו די פארטיזאנער. אָבער דאָס דארף דויערן עטלעכע וואָכן.

צוליב דעם, וואָס אונזער באהעלטעניש איז אדורכגעפאלן, וועט ער פאר טאָג ארויסגיין מיט אונז אין וואלד און וועט אונז אָנווייזן זייער א געדיכטן ווינקל, ווו מיר וועלן קענען לעבן ביז די מלחמה וועט זיך ענדיקן, און קיינער וועט נישט וויסן וועגן דעם. ער מיינט, אז מיר וועלן דאָרט קענען איינאָרדענען א גוט מאסקירטן בונקער און ווינען אין אים ביז ער וועט אונז פארבינדן מיט די פארטיזאנער. ער האָט אונז געגעבן א רידל, א זעג, א האמער, אן עמער און א טאָפּ (אונזער גאנץ פארמעגן איז געבליבן אויפן פריערדיקן אָרט), א ביסל שפּייז־פּראָדוקטן, און געהייסן אונז ווארסן ביים ברעג פונעם וואלד. ווען ער וועט קומען אונז אָפּפירן, דארפן מיר גיין וויט אָפּגערוקט פון אים.

אלץ איז פאָרגעקומען לויטן פּלאן. מיר זיינען געלעגן אויף דער ערד ביז עס האָט אָנגעהויבן טאָגן. מאטעוש איז געקומען און מיר זיינען אוועק נאָך אים אין דער וואלד־געדיכטעניש. ער האָט געטענהט, אז ער האָט נישט קיין שייכות צום שיקן די יינגלעך צו אונזער באהעלטעניש. ווען מיר זיינען אָנגעקומען צו אונזער ציל, האָט מאטעוש דערקלערט, אז ער גייט צוריק, ווייל ער וויל נישט קענען דאָס אָרט פון אונזער באהעלטעניש. אויב מיר וועלן אריינפאלן צו דער געסטאפּאָ אָדער צו פּויערים, וויל ער נישט, מען זאָל אים חושד זיין, אז ער האָט א האנט דערין. ער האָט זיך געזעגנט מיט אונז און געהייסן אונז קומען אין עטלעכע טעג ארום, וועלן מיר באקומען ברויט און ידיעות.

מיר האָבן זיך באהאלטן אין די געדיכטע קוסטעס, כדי אָפּצורוען און באטראכטן וואָס ווייטער צו טאָן. מיר האָבן אָנגעהויבן גראָבן, און מיין פרוי האָט אוועקגעטראָגן די ערד צו א גרויסן גרוב, וואָס האָט זיך געפונען 150 מעטער פון אונזער באהעלטעניש. ביז מיטאָג האָבן מיר אויסגעגראָבן א גרוב פון צוויי מעטער אויף 120 צענטימעטער, מיט א טיף פון 80 צענטימעטער. דאן האָבן מיר דערהערט סקריפּען אן אָנגעלאָדענער פור, די שטימע פונעם פורמאן און דעם שמיץ פון זיין בייטש. מיר האָבן זיך געכאפּט, אז דעם בונקער האָבן מיר אויסגעבויט ביי א וועג, און בלויז די געדיכטע קוסטעס טיילן אונז אָפּ פון אים. מיר האָבן באשלאָסן דאָ צו פארבלייבן.

מיר זיינען אוועק אין וואלד צו ברענגען האָלץ אויף צו דעקן די ווענט. די ערד איז געווען א זאמדיקע און געווען גענייגט צום זינקען. צום באלקן זיינען אונז געווען נויטיק ברעטער. מיר האָבן אין פריערדיקן בונקער געהאט ברעטער, און דערפאר האָבן מיר באשלאָסן צו מאכן א 5—6 קילאָמעטער און ברענגען די ברעטער. דערווייל האָבן מיר אויסגעבעבט דעם גרוב מיט צווייגלעך און בלעטער, און אזוי האָבן מיר געגעכטיקט עטלעכע נעכט. ביי טאָג האָבן מיר פארפעסטיקט די ווענט און ביי נאכט האָבן מיר געבראכט די ברעטער און אויך שטרוי אויף א געלעגער.

אין עטלעכע טעג ארום איז דער בונקער געוואָרן פארטיק. א טיר פון 40 אויף 60 צ״מ האָט געדינט פאר אן ארייננגאנג. מ׳האָט זי געקענט פארשליסן פון דרויסן און פון אינעווייניק. א „קיך״ האָבן מיר איינגעאָרדנט אין דער וואנט. דער קוימען איז ארייגעבויערט געוואָרן אין דער ערד. מיר האָבן אויך איינגעאָרדנט א בית־כסא, כדי מיר זאָלן נישט זיין געצוווּנגען ארויסצוגיין ביי טאָג. די הויך פון דער מעלינע האָט אונז דערלויבט צו זיצן אָדער צו ליגן. ביי טאָג האָבן מיר א ביסל געעפנט די טיר און זיך פארנומען מיט אויסראָטן די לייז. מיר זיינען געווען פארקראָכן, און ס׳איז נישט קיין וווּנדער: אין משך פון 6—7 חדשים האָבן מיר נישט געביטן די וועש און זיך נישט געוואשן. מיר איז אָנגעוואקסן א באָרד, און אויך זי איז פול געווען מיט לייז. דער קאמף איז געווען זייער א שווערער, און די כוחות — נישט קיין גלייכע. איידער מיר האָבן ארויסגעענדיקט די, האָבן זיך באוויזן אנדערע. ביים שייטער, ביי נאכט, האָבן מיר מיט ברענענדיקע גלאָווניעס אויסגעברענט זייערע נעסטן אין די נעט פון די וועש און מלבושים.

מיר האָבן גוט פארמאסקירט דעם בונקער מיט געדיכטע קליינע ביימלעך. בלויז דאָס געניטע אויג פון וואלד־שומר האָט געקענט אונטערשיידן צווישן די לעבעדיקע ביימער און אנדערע דעקאָראציע־ביימלעך. אָפט האָבן מיר געביטן די יונגע סאָסנעס, אז זיי זאָלן זיין ענלעך צו די ארומיקע בוימער.

איין מאָל, ווען מיר זיינען געזעסן ביי די אָפענע טירלעך, האָבן מיר דערהערט בילן הינט און א הילכיק דייטש געשפרעך. איך האָב באוויזן צו פארקלאַפן די טירלעך. אין שרעק זיינען מיר געזעסן ביז עס איז געוואָרן פינצטער. מיר זיינען זיכער געווען, אז עמעצער האָט אונז אנטדעקט. אין דער פינצטערניש האָבן מיר באזוכט א באקאנטן פויער און מיר זיינען געוווּיער געוואָרן, אז אין דעם טייל וואלד ווערט איינגעאָרדנט א באלאגערונג אויף פארטיזאנער. די דייטשן האָבן מורא געהאט ארייננצוגיין אין וואלד און געגאנגען נאָר אויף די וועגן. דערפאר האָבן זיי נישט אָנגעטראָפן אויף אונזער בונקער.

די פויערים אין ראדיוס פון 5—6 קילאָמעטער האָבן אונז געקענט. זיי זיינען בדרך כלל, נישט געווען פיינטלעך צו אונז. זיי האָבן אונז געגעבן ברויט, א ביסל מילך אָדער זופּ און עס זיינען געווען צווישן זיי אזעלכע, וואָס האָבן מיר דערלויבט זיך אָפּצוגאָלן.

איינער פון די, וואָס האָט אונז געהאָלפן, האָט מען גערופן „דער אמעריקאנער״, דערפאר, ווייל ער איז פאר דער מלחמה געווען עטלעכע יאָר אין אמעריקע. ער איז געווען א פארשטענדיקער און אינטעליגענטער פויער. ער האָט אונז אויפגענומען העפלעך, געגעבן אונז צו עסן און געפירט מיט אונז פּאָליטישע און פערזענלעכע שמועסן. זיין כוטאָר איז געווען נאָענט פון די באַן־רעלסן, וואָס זיינען כסדר געוואָרן באוואכט פון מיליטערישע פאטרולן. אין איין אָוונט, ווען מיר זיינען רואיק געזעסן ביי אים אין כאטע און געטרונקען מילך, האָט זיך אָנגעהויבן אן אָבלאווע אויף פארטיזאנער, וואָס האָבן געלייגט א מינע אויף די באַן־רעלסן. די דייטשן האָבן באצייטנס באמערקט די מינע, אויפגעהויבן אן אלארם און גענומען שיסן. דער הימל איז געוואָרן באלויכטן מיט רעפלעקטאָרן. ס׳איז געווען ליכטיק ממש ווי ביי טאָג.

מיר זיינען ארויסגעלאָפן אין דרויסן. צום וואלד איז געווען ווייט. מיר זיינען ארייגעשפרונגען אין קאָרן און דורך דער תבואה זיינען מיר געלאָפן אין דער ריכטונג צום וואלד, כדי צו זיין וואָס ווייטער פון „אמעריקאנערס״ כאטע און נישט צו שטעלן אים אין געפאר. ווען מיר האָבן זיך דערווייטערט אין א גענוגנדיקער מאָס, האָבן מיר זיך געלייגט אין קאָרן אָפּרוען און גענומען וואַרטן עס זאָל ווערן פינצטער. אין עטלעכע שעה ארום זיינען מיר שוין געווען צוריק אין אונזער בונקער. מיר זיינען אָבער געווען אומרואיק, צי דעם גוטן פויער איז נישט געשען קיין שלעכטס.

אין דער קומענדיקער נאכט זיינען מיר מיט ציטער אוועק אין זיין הויז, און ערשט דאן, ווען מיר האָבן זיך דערוווּסט, אז אלע אין שטוב זיינען געזונט און גאנץ, האָבן מיר אָנגעקלאפּט אין דער טיר. ער האָט אונז אויפגענומען ווארעם, ווי אלע מאָל. ער האָט מורא געהאט, אז אויב מען וועט אונז כאפּן, וועלן מיר אים אויסגעבן בעת מען וועט אונז פּייניקן. אין שמועס האָט ער מיר געשטעלט א פראגע, צי איך וואָלט אים געראטעוועט ווען עס זאָל זיין פארקערט — ווען ער וואָלט אלס ווייסרוס געוואָרן גערודפט דורך דער געסטאפּאָ. אָט די פראגע האָט מיך איבערראשט, און דעריבער האָב איך א ווײַלע געטראכט. בעת מעשה האָט ער געקוקט אויף מיר מיט א פאָרשנדיק אויג. נאָך א ישוב הדעת האָב איך געענטפערט, אז איך ווייס נישט, צי איך וואָלט דאן געהאנדלט ווי ער, אלנפאלס בין איך נישט זיכער אין דעם. מיין תשובה איז אים געפעלן געוואָרן. ער האָט דערפילט, אז איך וויל אים נישט אָפּנארן. ער האָט אונז דערלאנגט נאָך א פּאָרציע מילך און מיט א גוט געמיט זיינען מיר אוועק פון כוטאָר.

מיר האָבן אנגעהאלטן א קאָנטאקט מיט מאטעוש. מיר האָבן אים באזוכט, אָבער מיר זיינען נישט אריין צו אים אין שטוב, איידער מיר האָבן גוט בודק געווען דעם שטח. ווי איך האָב שוין דערמאָנט, איז ער געווען א פארבינדלער ביי די פארטיזאנער, און תמיד איז ביי אים געזעסן עמעצער פון זיי. ער האָט אונז אָפּגעפּטרט מיט צוזאָגן, ביז איינמאָל, נאָך עטלעכע חדשים, האָט ער אונז צו וויסן געגעבן, אז די פארטיזאנער זיינען גרייט אונז אָנצונעמען, אויב מיר וועלן קומען מיט געווער. זיי לייגן אונז פאָר צו דערנענטערן זיך צו די באַן־רעלסן, וועלכע ווערן געהיט פון די דייטשע זעלנער, דערהרגענען א דייטש און צונעמען זיין ביקס. מיט א ביקס וועלן אונז די פארטיזאנער אויפנעמען.

דער פאָרשלאג איז געווען נישט צום אויספירן. מיר האָבן ווייטער זיך געפּייניקט אין אונזער הייל. ביי נאכט האָבן מיר אויסגעמיטן צו טרעפן זיך מיט די פארטיזאנער, מיר האָבן געוווּסט, אז זיי זיינען אנטיסעמיטן. איינמאָל ביינאכט, ווען מיר האָבן זיך דערנענטערט צום כוטאָר, האָבן אונז ארומגערינגלט מער ווי צען פון זיי. מיר זיינען געגאנגען ביים ברעג פון װאלד, און פּלוצלונג האָבן מיר דערהערט א באפעל אויף רוסיש: „שטיי וער גייט" מיר האָבן געענטפערט: „די אידן פון װאלד שולאצק" — אזוי האָט מען אונז גערופן אין דער געגנט. דער קאָמאנדיר האָט אונז דערקלערט, אז ער האָט שוין געהערט וועגן אונז און ער וויל אונז שוין לאנג „כאפּן", ווייל מיר „גייען זיי נאָך", מיר עסן זייער ברויט, לעבן אויף זייער חשבון און דינען דער געסטאפּאָ. מען דאַרף ענדיקן מיט דעם מצב, וואָס שטעלט אין געפאַר דאָס לעבן פון די פארטיזאָנער. ער האָט באפוילן אוועקצושטעלן אונז ביים ברעג װאלד און אונז דערשיסן.

מיר האָבן אים געפּרוּווט אויפקלערן, אז זיינע רייד האָבן נישט קיין שום גרונד, און אז דאָס האָט נישט געווירקט, האָבן מיר ביידע, איך און מיין פרוי, אָנגעהויבן שרייען, אז ער וויל דער־הרגענען אומשולדיקע מענטשן. דערהערנדיק אונזערע געוואלדן, זיינען געקומען צו לויפן די פויערטעס פון די כוטאָרן און אָנגעהויבן זיך אריינמישן. די מערהייט פון די פארטיזאנער זיינען געווען אָרטיקע יונגעלייט, וואָס די פרויען האָבן זיי גוט געקענט, און דערפאַר האָבן זיי זיך אָנגעהויבן קריגן וועגן אונז. די פויערטעס האָבן געטענהט, אז כאָטש מיר זיינען אידן, זיינען מיר פאָרט מענטשן, באשאפענע אין גאָטס געשטאלט, און מיר האָבן רעכט צו לעבן און צו קעמפן פארן לעבן. וואָס שייך ווידער דעם עסן, עסן מיר נישט זייער ברויט, נאָר דאָס ברויט פון די פויערים, און זיי ליידן נישט פון דעם. זיי האָבן זיך אויסגעלאכט פון דער טענה, אז מיר דינען דער געסטאפּאָ. די פרויען האָבן גובר געווען און די פארטיזאנער האָבן אונז אָפּגעלאָזט. דאָס דאַרף האָט זיי באשפּייזט און באזאָרגט מיט אינפאָרמאציע, און דערפאַר האָבן זיי מורא געהאט זיך אנטקעגנצושטעלן.

עס איז געוואָרן הארבסט פון 1943. דער ווינטער האָט זיך דערנענטערט. מיר האָבן ווייטער ארומגעשלעפּט זיך אין די נעכט און געבעטן ברויט, און כדי נישט צו באלעסטיקן אונזערע וווילטוער, האָבן מיר געוואגלט אין אלץ ווייטערע פלעצער. געווען נעכט, ווען מיר האָבן דורכגעמאכט צענדליקער קילאָמעטער. צו די צרות איז צוגעקומען נאָך איינע: טשאטעס אויס־געהונגערטע וועלף און טייל מאָל אויך — ווילדע חזרים. ביי נאכט האָבן מיר אָנגעצונדן א שייטער נעבן בונקער, און אין וועג האָבן מיר מיטגענומען שוועבעלעך און שפּענער, כדי אָפּ־צושרעקן די חיות, אויב דאָס וועט נויטיק זיין.

ווען עס איז געפאלן דער ערשטער שניי, איז דער צוריקגאנג אין בונקער געוואָרן שווער און קאָמפּליצירט. אויף א מהלך פון 200—300 מעטער האָבן מיר געדאַרפט גיין הינטערווײלעכץ און פאַרווישן אונזערע טריט. מיר האָבן צו דעם צוועק זיך געשאַפן א ספּעציעלן בעזעם. די אַרבעט איז געווען א שווערע, אָבער א נייטווענדיקע.

דאָס פּראָבלעם פון וואַסער איז נישט געווען לײַכטער, ווי דאָס פּראָבלעם פון ברויט. אין וואַלד און אין דער געגנט איז נישט געווען קיין ברונעם. ווינטער פלעגן מיר צעלאָזן שניי אין אונזער טעפּל. דאָס וואַסער איז געווען שמוציק, אָבער מיר זײַנען נישט געווען געצוווּנגען צו טראָגן עס פון כוטאָר, א מרחק פון עטלעכע קילאָמעטער. אין אַנדערע צײַטן פון יאָר האָבן מיר געשעפּט וואַסער פון די קאַלוזשעס, געבליבענע נאָך די רעגנס. מיטן שעלכל האָבן מיר אָנגעשעפּט דאָס וואַסער פון דער הויך, כדי נישט צו מאַכן עס מוטנע. בלויז אין היצן האָבן מיר געמוזט גיין צו די ברונעמער אין די כוטאָרן. די אַרבעט איז געווען גאָרנישט קיין פּשוטע. עס האָט אונז באַגלייט דאָס בילן פון די הינט אין גאַנצן ישוב און די זשיראַפּע פון דעם ברונעם האָט געסקריפּעט. דאָס האָט אַלאַמירט דעם גאַנצן כוטאָר. דאָס שעפּן וואַסער גופא איז נישט געווען לײַכט, ווײַל דאָס איז געטאָן געוואָרן אין דער פינצטער, און אויך דאָס איבערגיסן דאָס וואַסער פון דעם ברונעם־עמער אין אונזער קרוג אַרײַן איז נישט געווען קיין לײַכטע אַרבעט. דער קרוג האָט געהאַט א שמאָלן האַלדז און דאָס וואַסער אַהין האָבן מיר אַרײַנגעגאָסן מיט א שעלכל. יעדע פונקציע האָט פאַרלענגערט די צײַט פון דער „וואַסער־אַקציע” און דעם בילעריי־אַקאָמפּאַניאַמענט, וואָס איז אָן אויפהער שטאַרקער געוואָרן. מיר זײַנען געווען פילבאַר און נערוועז, און דערפאַר זײַנען מיר אָפט צוריקגעגאַנגען מיט אָן אָרעמען וואַסער־רעזערוו. וויכטיק איז געווען, אַז די כוטאָר־אײַנוווינער זאָלן נישט וויסן, ווער עס שעפּט אין די נעכט וואַסער פון זייערע ברונעמס.

די תושבים זײַנען געווען בייז. בײַ טאָג פלעגן קומען די דײַטשן און בײַ נאַכט — די פּאַרטיזאַנער. גנבים האָבן געמאַכט דעם אָנשטעל פון פּאַרטיזאַנער. די פּויערים זײַנען געוואָרן אָנגעשפּיצט. זיי זײַנען נישט אַרויס פון שטוב, נאָר געוואַרט, אַז יענער גאַסט זאָל צוקומען צו פענצטער. זיי זײַנען געבליבן אינעווייניק, דורכגעדרונגען מיטן בליק די פינצטערניש, כדי צו דערגיין ווער עס זײַנען דאָס די, וואָס קומען צו די ברונעמס.

נאָכן אָנפילן דעם קרוג האָבן מיר פאַרלאָזט דאָס אָרט. דער בלעכערנער קרוג איז געווען שווער, און אונזערע כוחות — אָרעמע. אויף דער פלייצע האָבן מיר געטראָגן קאַרטאָפל. אונז איז שטענדיק אויסגעקומען צו מאַכן א וועג פון עטלעכע קילאָמעטער. מיר זײַנען נישט געגאַנגען מיט די וועגן, נאָר מיר האָבן דורכגעשניטן פּאַראַקערטע פעלדער. די פרעמדע געגנט איז אונז געוואָרן באַקאַנט און נאָענט. די תושבים, וואָס האָבן פריער זיך אָפּגעגרענעצט פון אונז, האָבן זיך צו אונז צוגעוווינט. זיי האָבן אויפגעהערט מורא האָבן, אַז מיר וועלן זיי מסרן, אויב די דײַטשן וועלן אונז כאַפּן. צום גליק זײַנען זיי געווען רעליגיעז און בײַ יעדער געלעגנהייט האָבן זיי אונטערגעשטראָכן די לעבנס־רעכט פון יעדן מענטש. זייער רעליגיע האָט זיי באַפוילן צו העלפן אונז. אַלע אין דער גאַנצער געגנט האָבן געוווּסט וועגן אונז, אָבער קיינער האָט אונז נישט אויסגעגעבן אין געסטאַפּאָ.

די אָריענטאַציע אין שטח און די מיליטערישע דערפאַרונג האָבן מיר צוגעהאָלפן נישט צו בלאָנדזשען אין וואַלד. מײַנע פיס האָבן אָפּגעפילט די סטעזשקע אַפילו אין די סאַמע פינצטערע נעכט.

איינע פון די פּויערטעס האָט זיך באַזונדערס אינטערעסירט מיט אונז, און איינמאָל האָט זי געזאָגט, אַז זי קען נישט בלײַבן גלײַכגילטיק צו אונזערע לײַדן; זי איז גרייט צו פאַרבינדן אונז מיט א פּאַרטיזאַנישן אָטריאַד, אין וועלכן איר ברודער דינט. מיר האָבן אָפּגערעדט, אַז צו מאָרגנס פאַר טאָג וועלן מיר וואַרטן ביז זי וועט אַרויס פון איר כאַטע און מיר וועלן גיין אויף א גרויסן מרחק נאָך איר. כדי זי נישט צו פאַרלירן פון אויג, וועט זי אָנטאָן אויפן קאָפּ א רויט טיכל. איר הויז איז געשטאַנען אויף א וואַלד־פּאָליאַנע. אין דער אָפּגעשמועסטער צײַט זײַנען מיר געווען אויפן אָרט. מיר זײַנען נישט געווען געוווינט צו זײַן דרויסן אין טאָגליכט. מיר האָבן מיט אומגעדולד געוואַכט אויפן באַווײַזן זיך פונעם רויטן טיכל. די זון איז אויפגעגאַנגען

אלץ העכער. אין כוטאָר האָט זיך אָנגעהויבן די באוועגונג, אָבער די פרוי האָט זיך נישט באוויזן. מיר האָבן באַשלאָסן זיך אומצוקערן אין בונקער, און מיר האָבן דאָס געטאָן אָן שטערונג. אין דער זעלבער נאכט איז געקומען צו אונז מאריא (דאָס איז געווען איר נאָמען). מיר האָבן זיך דערוווּסט, אז דער אָנקום פון זשאנדארן האָט צעשטערט דעם פּלאַן. מיר האָבן זיך אָפּגעשמועסט אויף מאָרגן. מיר האָבן נישט געוווּסט, צי זי האָט גוטע כוונות, דאָך האָבן מיר באַשלאָסן צו ריזיקירן. צו מאָרגנס אין דער פרי זיינען מיר געקומען צום ברעג וואלד, און דאָס מאָל איז מאריא ארויסגעקומען מיטן רויטן טיכל אויף איר קאָפּ. מיר זיינען געגאנגען נאָך איר ביז אין דער וואלד־געדיכטעניש. דאָרט איז זי צוגעשטאַנען צו אונז.

דער וועג איז געווען א ווייטער און זייער א געדרייטער. אין רגע איז מיך באפאלן א צווייפל, צי די פרוי פירט אונז באמת צו די פארטיזאנער. ווען איך האָב צו איר געזאָגט אין א האלב־שפּאסיקן טאָן, אז ווהין זי וועט אונז פירן וועלן מיר גיין — ווייל אונז איז שוין מיאוס אזא לעבן — אפילו ווען זי וועט אונז אָפּפירן אין געסטאפּאָ, איז אונזער רעטערין געוואָרן אין כעס און פארזיכערט, אז זי האָט גוטע כוונות כלפּי אונז. זי האָט פארשטאנען אונזער פארדאכט, ווייל עס זיינען געווען פאלן, ווען מ׳האָט איבערגעגעבן אידן אין די הענט פון געסטאפּאָ. נאָך יענעם געשפּרעך האָבן מיר באקומען צוטרוי איינער צום אנדערן.

נאָך א מארש פון עטלעכע שעהן זיינען מיר בשלום אָנגעקומען אין דעם פארטיזאנישן לאגער. אונזער פרייד איז געווען גרויס. דאָ לעבן די גערודפטע מענטשן אין דרויסן, געניסן פון זון און גרינס, און קעמפן פאר זייער לעבן מיטן שונא. אונז האָט אויך געפרייט, וואָס מאריא האָט אונז נישט אָפּגענארט, און אזוי ארום איז פארהיט געוואָרן אונזער גלויבן אין מענטש, אין מענטשלעכער פריינדשאפט. דאָס איז דאָך אין יענע צייטן געווען אזוי זעלטן.

מען האָט אונז אויפגענומען פריינדלעך. אין יענעם לאגער האָבן זיך געפונען עטלעכע אידישע פאמיליעס, בעיקר פון די אידישע פויערים, וואָס האָבן דאָ באארבעט די ערד ביז וואנען די נאציס זיינען געקומען. פון אָנהויב האָבן זיי זיך אויסבאהאלטן אין וואלד, דערנאָך האָבן זיי זיך פאראייניקט מיט די פארטיזאנער און געשאפן דעם „משפחה־לאגער" פאר זייערע שטוביקע. די ווייס־רוסישע שכנים האָבן זיי באזאָרגט מיט שפּייז פאר די חפצים, וואָס זיי האָבן באקומען. זיי האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט א געשלאָסענע גרופּע אין דעם אָטריאד, פארנומען זיך מיט אויסשפּיר, צוגרייטונגס־ארבעטן צו אקציעס, פארלייגן מינעם אויף די באַן־רעלסן, אָנפאלן אויף פּראָוויאַנט־עקספּעדיציעס, סאבאָטאזש פון טעלעפאָן־דראָטן א״א.

די פארטיזאנישע אָטריאדן האָבן זיך געביטן. פון צענטער פלעגן אָנקומען באוואָפנטע אָפּטיילונגען, אויספירן זייער אויפגאבע און זיך אומקערן. דער אָרטיקע אָטריאד האָט געדינט, ווי א מין בריקנקאָפּ און געוויינלעך פלעגט ער זיך פאראייניקן צום אויספירן די אויפגאבע.

דאָס לעבן אין לאגער איז געווען געגנוג נאָרמאל. ביי טאָג האָבן מיר גערוט, און אין אָוונט — ארויס צו די אקציעס. פארטאָג פלעגן מיר זיך אומקערן מיט א שעפּס אָדער צוויי, אָדער א קעלבל, ברויט און אנדערע פּראָדוקטן, וועלכע מיר האָבן באקומען ביי די פויערים אָדער קאָנ־פיסקירט. אויף דעם געביט איז געווען א נישט געשריבן געזעץ, דער וואָיט און דער פארטיזא־נישער קאָמאנדיר האָבן צוזאמען באשטימט די נאָרמעס. קודם כל האָט מען גענומען די פּראָ־דוקטן ביי יענע פויערים, וואָס האָבן סימפּאטיזירט מיט די דייטשן. די אָרעמע האָט מען נישט געטשעפּעט. אין אונזער אָטריאד האָבן זיך געפונען א סך אָרטיקע, וואָס האָבן געוווּסט ביי וועמען צו נעמען. די איינוווינער זיינען ביי טאָג געוואָרן באאומרואיקט פון די דייטשן, און ביי נאכט האָבן זיי געוואָרט אויף די פארטיזאנער, וועמען זיי האָבן אויפגענומען מער וויניקער מיט סימ־פּאטיע, ווייל זיי זיינען געווען באשיצער פון די פויערים.

פון שטאנדפּונקט פון בילדונגס־ניוואָ איז דער באשטאנד פון אָטריאד געווען א פארשידנאר־טיקער אויסער דעם קאָמאנדיר, וואָס איז געווען א העכערער אָפיציר, אן אראָפּגעלאָזטער מיט א פאראשוט אויף אונזער געביט, זיינען אלע אנדערע געווען פון די אָרטיקע דערפער. דערפאר איז פארשטענדלעך, אז אין לאגער האָבן געהערשט באציאונגען פון פארשידענעם כאראקטער. אין דער גרופּע זיינען געווען איינצלנע אינטעליגענטן, זיי זיינען נישט געווען באליבט ביי די

גאַנצע און האַלבע אַנאַלפאַבעטן, אַלץ איינס אידישע, ווי ווייסרוסישע. פאַר די ווייסרוסן איז געווען מער פאַרשטענדעניש, ווי פאַר די אידן, מיט די לעצטע זיינען געשען צוזאַמענשטויסן, טייל מאָל אַפילו קאָמישע. למשל, מיין פרוי האָט מען געהייסן טראָגן צוויי עמערס וואַסער פונעם ברונעם וואָס געפונט זיך עטלעכע קילאָמעטער ווייט פון לאַגער, הגם זי האָט נישט געהאַט קיין שיך, נאָר שטעקשיך, וואָס זיינען נישט צוגעפאַסט צו גיין אין זיי אַ גאַנצן טאָג אין וואַלד. מען האָט איר אויך נישט דערלויבט צו אַרבעטן אין קיך. זיי האָבן איר נאָכגעשפּירט און דערגאַנגען, אַז אָנשטאָט היגיעניש פּאַפּיר נוצט זי בלעטער. מיך האָט מען אָפּט באַשעפּטיקט ביים האַקן גרויסע ביימער און איבערטראָגן זיי, הגם זיי האָבן געוווסט, אַז איך בין אויסגעשעפּט פון הונגער. זיי זיינען געווען בכוח צו טראָגן אויף זיך זעק מיט קאַרטאָפל צו 50—100 קילאָ, בעת איך האָב קוים געקענט טראָגן אַ העלפט דערפון. מיר האָבן דאָס אַלץ פאַרשוויגן, און טייל מאָל נאָר האָבן מיר אויסגעבראָכן אין כעס. קיין געצעלט האָט מען אונז נישט געגעבן, ווי מען פלעגט עס טאָן לגבי די מענטשן פון משפחה־לאַגער; מען האָט אונז אויך נישט דערלויבט צו נעכטיקן אין בונקער (וווּ עס האָבן זיך געפונען הילצערנע געלעגערס), ווייל ווען מיר זיינען אָנגעקומען אין לאַגער האָבן מיר דערקלערט, אַז מיר וועלן נישט נעכטיקן צוזאַמען, ביז מיר וועלן זיך נישט אויסרייניקן פון די לייז. אָבער אונזער זאָרג פאַרן כלל האָט אונז געשעדיקט און מען האָט אונז נישט דערלויבט צו צו וווינען מיט אַנדערע. דערביי איז טשעקאַווע, אַז די איינוווינער פון בונקער פלעגן זיצן אין מיטן העלן טאָג אין דרויסן און פאַנגען די לייז אין זייערע קליידער און אין די קעפּלעך פון זייערע קינדער. מיר האָבן געמאַכט אַ געצעלט פון צוויי נישט געגאַרבטע פעלן, כדי צו שיצן זיך פון רעגן און פון קעלט, אָבער עס האָט נישט אויסגעהאַלטן.

ביי טאָג האָב איך פאַרבראַכט די פרייע שעהן מיט מיין פרוי און ביי נאַכט בין איך אַוועק מיט די פּאַרטיזאַנער און זי איבערגעלאָזט אַליין. די דאָזיקע נעכט האָבן שווער געווירקט אויף איר. זי איז געווען אומרואיק וועגן מיר און דערצו האָט זי נאָך געהאַט שוועריקייטן פון דער סביבה. כדי צו אילוסטרירן די אַטמאָספער וועל איך דערציילן וועגן אַ געשפּרעך איבער שפּייז. דאָס עסן איז געווען בשותפותדיק בלויז ווען די פּאַרטיזאַנער האָבן זיך געפונען אין לאַגער. ווען זיי זיינען אַוועק, האָט יעדע משפחה געקאָכט פאַר זיך. ווען איך האָב פאַרגעלייגט, אַז מען זאָל קאָכן צוזאַמען, האָט מען מיר געענטפערט, אַז איך מאַך דעם פאָרשלאַג, ווייל איך האָב נישט קיין שפּייז־פּראָדוקטן, דאַקעגן זיי פאַרמאָגן זאַפּאַסן אין וואַלד אין די גריבער. איינמאָל איז פון איינער אַזאַ באַהעלטעניש נעלם געוואָרן אַ פלאַש האָניק. דער געליטענער האָט אין אָוונט אָנגעהויבן ריידן וועגן דעם ביים שייטער. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ קריגעריי. מיין פרוי האָט זיך אָנגערופן, אַז גנבענען האָט געקענט נאָר אַזאַ מענטש, וואָס פאַרמאָגט גאָרנישט. דער ווונק איז געווען אַ קלאָרער. איך האָב זיך מער נישט געקענט באַהערשן. איך האָב זיך אויפגעהויבן און אַראָפּגעלאָזט דער פרוי אַ פּאַטש. דאָס איז געווען דאָס ערשטע מאָל אין מיין לעבן, אַז איך זאָל עמעצן פּאַטשן, דערצו נאָך אַ פרוי. עס איז געוואָרן אַ גרויסע מהומה און איך האָב מורא באַקומען פאַר מיין לעבן. עס האָט זיך אָבער פאַרענדיקט מיט געשרייען און דראָאונגען.

אַזוי זיינען מיר געווען אין וואַלד ביז דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט צו סלאָנים און די דייטשן האָבן אָנגעהויבן אָפּטרעטן אין בהלה. דער ערשטער בשורה־ברענגער פון סאָוועטישן מיליטער איז געווען אַ רוסישער פליער, וועמענס עראָפּלאַן מען האָט אַראָפּגעשאָסן איבער אונזער שטח. ער איז אַראָפּ אויף זיין פּאַראַשוט נעבן אונזער לאַגער. איינער פון די בחורים האָט אים געבראַכט אין לאַגער, און אָט דער פליער טאַקע האָט אונז דערציילט וועגן דער גרויסער אָפענסיווע, וואָס באַפרייט שנעל די אָקופּירטע געביטן.

ענדלעך האָט מען דערהערט די אַרטילעריש קאַנאָנאַדע איבער שטשאַרא. די שלאַכטן האָבן געדויערט עטלעכע טעג און די דייטשן האָבן אָנגעהויבן אָפּטרעטן אין בהלה. מיר זיינען געשטאַנען אויף אַ באַרג אין מיטן וואַלד און זיך צוגעקוקט צום צוריקצוג. דאָס האַרץ האָט זיך געפרייט ביים צוזען זייער מפּלה. אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען אונז באַפוילן אומצוקערן זיך קיין סלאָנים און אויספירן פאַרשידענע אויפגאַבעס.

פאַר אונזער אַוועקגיין פון וואַלד האָבן מיר באַזוכט די אַלע באַקאַנטע פּויערים, וואָס האָבן אונז געהאָלפן אין דער נויט און דערביי ריזיקירט מיטן לעבן פון זייערע משפחות. זיי האָבן אונז וואַרעם אויפגענומען און אונז מיטגעגעבן שפּייז אויפן וועג.

מיר האָבן אָנגעלאָדן אונזער ביסל אָרעם פאַרמעגן און גוטס אויף א פורל און צו פוס זיינען מיר אוועק קיין סלאָנים.

אין סלאָנים האָט זיך געפונען א סך קאַלישער, פון 80 ביז 100 פערזאָן. צווישן זיי האָבן זיך געפונען אַזעלכע, וואָס זייער יוגנט איז אדורך צוזאמען און פאַרבונדן זיי איינער מיטן צווייטן. עס איז געווען אויך א גרופע פון „השומר הצעיר". אָט די פאַרבינדונגען האָבן זיי געהאָלפן דורכ־צוהאַלטן די שווערע יאָרן.

נישט אַלע פון זיי געדענק איך. אָט זיינען די נעמען, וואָס איך געדענק: צעשע און בעניעק ארקוש, בראַון און זיין פרוי, אסיא און בערעק גאָלדשטיין, לייב קאַץ און זיין שוועסטער זאָשע, מינדעק קאַהאַן, קאָוואַלסקי און זיין פרוי, פעליציע און ראַפאַל לובעלסקי און זייער טאָכטער עדאַ, די פיר שוועסטער ליבערמאַן, פייוול קאַפּלאַן און זיין פרוי, האַנקע און יוטעק מאַרגאָליס, די צוויי ברידער מאַרגאָליס (שילער), מארישע (טייקיש) און מאַטעק אָפּענהיים, פּיאָטרקאָווסקי און זיין פרוי, מיכאַלאָוויטש, זיין פרוי און קינדער, מיכאַלאָוויטש (אַן איינזאמער), סאַבא (סיטנער) און פּאַוועק ניימאַן, בערטשאַ און איגנאַץ נאַגורסקי, די צוויי ברידער נעלקען (שילער), מיכאל וואַרטעל און זיין פרוי, סאָכאַטשעווסקי און זיין פרוי, אברהם שטערן און זיין פרוי, די צוויי ברידער בלומענפעלד.

גוטע קריסטן

נ. רוקמאַן

ון קאַליש קיין וואַרשע בין איך געקומען אין סעפּטעמבער 1939 מיט מיין פרוי און צוויי קינדער. דער מצב אין שטאָט האָט נישט אַרויסגערופן קיין צוטרוי, דערפאַר בין איך אוועק מיטן שטראָם פּליטים קיין לוואָוו, וואָס האָט זיך געפונען ביי די סאָוועטן. אין עטלעכע וואָכן אַרום בין איך אַרעסטירט געוואָרן דורך דער נ.ק.וו.ד. און באַפרייט געוואָרן דורכן היטלערישן מיליטער. דערווייל האָט מען מיין משפחה אוועקגעפירט אין טיף רוסלאַנד. נאָך א געוויסע צייט האָב איך זיך אומגעקערט קיין וואַרשע און בעתן אויפשטאַנד אין געטאָ בין איך געווען אין בונקער אויף שוויענטאָקזשיסקע 39.

ווען מ'האָט אַנטדעקט דעם בונקער, האָט מען מיך אוועקגעפירט אויפן אומשלאַגפּלאַץ, כדי מיך אַוועקצושיקן מיט א פראַכט־וואַגאָן קיין לובלין. אויפן וועג בין איך געשפּרונגען פון צוג אין מיטן גאַנג. איך האָב געפונען א צייטווייליקן באַהעלטעניש ביי א פויער, וואָס האָט דערמיט איינ־געשטעלט זיין לעבן און דאָס לעבן פון זיין משפחה. דער דאָזיקער פויער איז אויך געפאָרן קיין וואַרשע, כדי צו ברייגגען מיר זאַכן און פאַרבינדן זיך צוליב מיינע אינטערעסן מיט פאַרשידענע מענטשען. נאָך זיין צוריק קומען האָט ער מיך איבערגעפירט קיין וואַרשע.

אין וואַרשע האָט מיך אויפגענומען און געהאָלפן מיר א פוילישע משפחה אין פּראַגע־טאַרגוּוועק, און דאָרט האָב איך פאַרבראַכט די אָקופּאַציע־צייט מיט נאָך 12 אידן. די פרוי העלענא יאַנז מיט איר גאַנצער משפחה האָבן מיט גרויס איבערגעגעבנקייט זיך פאַרנומען מיט די 13 אידן.

דורך דער גאַנצער אָקופּאַציע־צייט האָב איך באַקומען חודשלעכע שטיצע פון הער לעאָפּאָלד ריכטער, א פאָלקסדייטש, מיינער א געוועזענער קונה, אַן איינוואוינער פון טאָרון. מיר זיינען געוואָרן באַפרייט דורכן סאָוועטישן מיליטער.

תל־אביב, יולי 1961

קאליש, מאי 1962

אברהם מילגראם

ויפן וואָקזאל און אויפן וועג פון דאָרט האָב איך נישט געטראָפן קיין איין איד. בכלל איז די באוועגונג געווען א קליינע. איך האָב נישט געקענט באקומען נישט קיין טרעגער און נישט קיין טאַקסי. אויפן וואָקזאל איז געווען בלויז צוויי טאַקסיס. דער גורל פון די ווייניקע אידן, וואָס זיינען געבליבן לעבן, איז געקומען צום אויסדרוק אין מיין שמועס מיט א פרוי פון א יאָר 45, מיט א פוילישן אויסזען. זי האָט מיך געפרעגט, צו איך בין א איד, און ווען איך האָב געענטפערט, אז יאָ, האָט זי מודה געווען, אז אויך זי איז א אידישע, איצט האָט זי א פּאָליאַק פאר א מאַן. ווען איר האָט זיך איינגעגעבן צו פארלאָזן דעם געטאָ, האָט דער דאָזיקער פּאָליאַק איר געהאָלפן איבערלעבן די מלחמה־יאָרן.

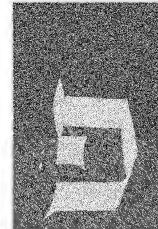
געזען, אז ס׳איז שווער צו געפינען לעבעדיקע אידן, בין איך אוועק צו די טויטע. אויפן בית־עלמין איז געווען אַ אמתער חורבן. די מצבות זיינען געווען צעוואָרפן און צעהאַקט און די שטיקער האָבן זיך ארומגעוואַלגערט. דער לעצטער קבר איז פון ציין־ארצט סאָלניק, וואָס איז געשטאָרבן אין דאַנציג און געבעטן, אז מ׳זאָל אים באַגראָבן נעבן זיין מוטערס קבר. אויף זיין מצבה איז אָנגעגעבן, אז ער איז פּאָלקאָווניק פון פוילישן מיליטער. איך האָב געגעבן דעם וועכטער א פּאָר זלאָטעס און געבעטן, אז ער זאָל א ביסל אכטונג געבן אויף די קברים. איך בין אָבער מסופק, צי ער וועט דאָס טאָן. דער בית־עולם נויטיקט זיך אין אויפזיכט.

די אינדוסטרי און האנדלס־אונטערנעמונגען זיינען, נאַטירלעך, מלוכהשע. די מענטשן מיט פרייע פּראָפעסיעס ארבעטן אין קאָאָפּעראַטיוון: קאָלעקטיוון פון אדוואָקאַטן, פריזיערס א.א.וו. איך האָב געהערט ווי מ׳באַקלאָגט זיך דערויף, וואָס ס׳איז נישטאָ קיין פּריוואַטער האנדל. איך האָב זיי געזאָגט: „איר האָט תמיד געפּרעדיקט, אז פּאָליאַקן זאָלן נישט קויפן ביי אידן. איצט זיינען קיין אידן נישטאָ, קויפט ביי זיך אליין!". אויך די ארבעטער זיינען נישט צופרידן פון זייער לוין. צופרידנקייט האָב איך געטראָפן בלויז ביי די פּענסיאָנערן. אין חלום האָבן זיי נישט געטרוימט צו באַקומען פּענסיע פון דער מלוכה. אָבער דאָס אלץ האָט מיך אייגנטלעך נישט אינטערעסירט. קיין אידן האָב איך נישט געטראָפן.

דעם אָנדענק פון מיין מוטער חיה־מירל און מיינע שוועסטער נאָרא, לאה, אסתר און מרים, וועמענס בלוט איך האָב געהאָלפן נוקם זיין.

ב׳האב אויסגעגעבן א דייטשן מערדער

אברהם קראטאוווסקי

ערדינאנד געלער איז דער נאָמען פונעם געסטאפּאָ־קאָמענדאנט, וואָס האָט אומגעבראכט די לעצטע אידן אין קאליש און אומגעגנט. אין 1947 האָב איך מיטגעווירקט צו זיין ארעסט אין דייטשלאנד און ער איז פארמשפּט געוואָרן צו אייביקע תפיסה. און דאָס איז, בקיצור, די געשיכטע.

אין מאי 1940 האָבן אידן פון קאליש און קאָזשמינעק אויפגעציטערט ווען זיי האָבן דערהערט וועגן אָנקום פונעם טרויעריק בארימטן געסטאפּאָ־אינספּעקטאָר פערדינאנד געלער. אין אויגוסט 1940 האָט געלער פערזענלעך זיך באטייליקט אינעם דערשטיקן די אידן דורך די שווארצע גאז־אויטאָס. ער האָט אָנגעהויבן מיט זקנים. פיל פון זיי האָבן פארשטאנען, וואָס עס דערווארט זיי, זיינען זיי ארויס איינגעהילטע אין טליתים און געזאָגט ווידוי. די דאָזיקע אידן האָט מען קובר געווען אין וואלד פון ארנאטקי, צווישן קאליש און אָפּאטווועק.

ז׳ כסלו 1941 איז פאָרגעקומען א שחיטה איבער די אידן אין קאָזשמינעק. געלער האָט געבראכט א רשימה, וואָס איז געוואָרן צונויפגעשטעלט דורכן יודענראט. יעדע פאמיליע, וואָס האָט געהאט א פערזאָן עלטער פון פופציק יאָר, איז געוואָרן ארויסגעשיקט. אויך דער גורל פון מיין משפחה איז געווען געחתמעט. מיט א נאכט פריער האָב איך געזען די יודענראט־לייט פון קאליש, וואָס זיינען געקומען קיין קאָזשמינעק בשייכות מיט דער אקציע. איך האָב באלד אוועקגעשיקט מיין מוטער צו באקאנטע קריסטן און איך מיט מיין שוועסטער זיינען געבליבן אין שטוב. מיטוואָך איידערפרי האָבן מיר דערהערט א געוויין און גוואלדן. צו אונזער פענצטער איז צוגעקומען א יידישער פּאָליציאנט און האָט געפאָדערט, אז מיין מוטער און שוועסטער זאָלן זיך צושטעלן צום ארויסשיקן. איך בין געלאָפן צו געלערן, געפאלן אים צו די פיס און האָב אים געבעטן, אז ער זאָל נעמען מיך אָנשטאָט מיין שוועסטער. ער האָט מיך א שטופ געטאָן און איך בין געפאלן און האָב געחלשט. ווען איך בין געקומען צו זיך, האָט מיין שוועסטער זיך שוין געפונען אין אויטאָ, וואָס איז געווען אָנגעפאקט מיט קרבנות. איך בין געלאָפן נאָכן טויטאָ, אומזיסט. איך האָב געהערט די שטימע פון מיין שוועסטער, וואָס האָט מיך באפוילן צו נעמען נקמה.

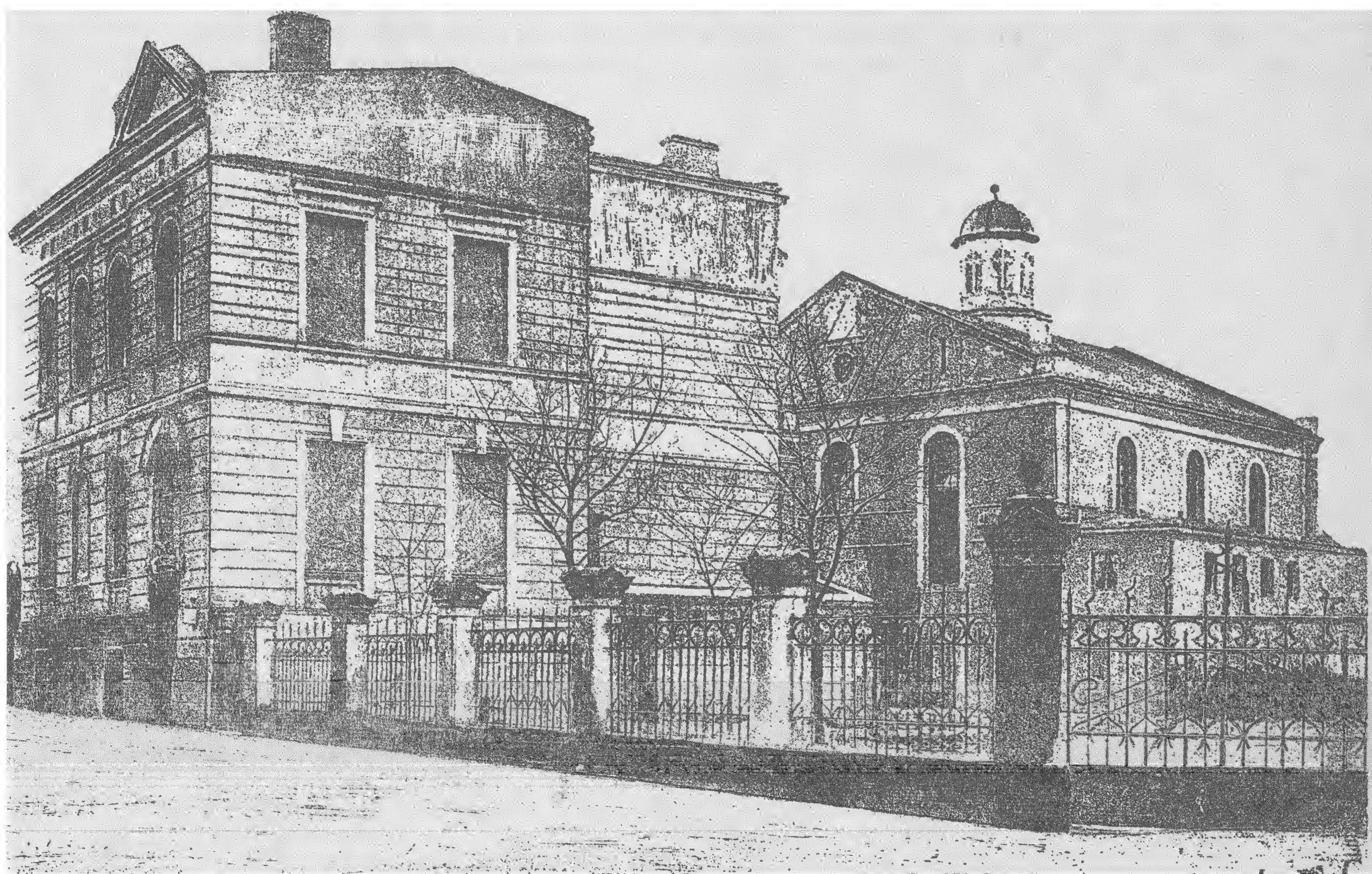
אין די שווערסטע צייטן אין די היטלער־לאגערס האָב איך נישט פארגעסן דעם נאָמען געלער. איך האָב געשוואוירן צו געפינען אים פאר יעדן פרייז. איך האָב זיך פאָרגעשטעלט, אז ער געפינט זיך אין פוילן אָדער אין דייטשלאנד. נאָך דער באפרייאונג האָב איך זיך צונויפגערעדט מיט עטלעכע חברים אים אָפּצוזוכן. איינמאָל בין איך אריין אין א דייטשן מלוכה־אמט און דערזען א באקאנט פנים. איך בין צו צו אים, אָבער ס׳האָט זיך ארויסגעוויזן, אז איך האָב זיך טועה געווען, אָבער דער דאָזיקער דייטש האָט פערזענלעך געקענט געלערן און פון אים האָב איך זיך דערוואוסט וואו ער דארף זיך געפינען.

סוף־סוף האָב איך אנטדעקט זיינע שפורן. איך האָב גערופן א גרופּע חברים און צוזאמען האָבן מיר זיך באגעגנט מיטן מערדער. איך האָב זיך נישט געקענט באהערשן, כ׳בין ארויפגעפאלן אויף אים און אָנגעהויבן אים קאטעווען, אָבער די אָנגעקומענע פּאָליציי האָט אים ארויסגעראטעוועט פון מיינע הענט. ער איז געוואָרן ארעסטירט. פון אָנהייב האָט ער געמאכט א מינע פון א תם. אָבער ווען עדות האָבן דערציילט ווי אזוי ער האָט געשפּאָלטן די קעפּ פון זייערע קינדער, דערשטיקט מיט גאז זייערע עלטערן, געפייניקט זייערע ברידער און שוועסטער, און אויך די עדות גופא, האָט דער מערדער געמוזט מודה זיין אין זיין שולד.

דאָס געריכט האָט אים פארמשפּט אויף אייביקע טורמע, ווארעם אין דייטשלאנד איז אָפּגעשאפט טויטשטראָף.

צוויי מאָל האָט געלער אפעלירט קעגן אורטייל מיט דער טענה, אז ער האָט נישט געטאָן קיין שום אומאנגענעמע זאכען פארן דייטשן פאָלק. ס'זיינען געווען א סך דייטשע עדות, וואָס האָבן אים פארטיידיקט.

אין יענער צייט בין איך שוין געווען אויף מיין וועג קיין אמעריקע און איך האָב מורא געהאט, אז דער מערדער וועט זיך ארויסדרייען פון זיין שטראָף. ווען איך בין אָנגעקומען קיין אמעריקע האָב איך זיך געווענדעט צום רעליף פון די קאלישער און זיי געבעטן צו אינטערווענירן, אז דער מערדער זאָל זיך נישט ארויסדרייען פון דער גערעכטיקייט. דער ענין איז געוואָרן איבערגעגעבן דער אָנפירונג פונעם אידישן וועלט־קאָנגרעס און דעם 11־טן יאנואר 1951 האָט מען מיר צוויסן געטאָן, אז דער אורטייל בלייבט גילטיק. פאָלגנדיקע חברים האָבן מיר געהאָלפן כאפן דעם מערדער: פנחס שילער, שוועדן; יצחק זאלינסקי, ישראל; גרשון ליטמאן, ישראל; יעקב וועלטסמאן, אויסטראליע; הירש יעקב בראון, אויסטראליע; יצחק הירש־ביין, ווענעצועלא; שמואל ראקאָווסקי, אמעריקע; פייביש שווארץ, אמעריקע.

די שול און דאָס בית־מדרש

גבורה

יוסף קאַפּלאַן

די ספּיציפישקייט פון קאַליש וואָס איז געווען אַ שטאָט פון אידן־אַרבעטער מיט אַ פיל־דורותדיקער אַרבעטס־טראַדיציע, אַ שטאָט פון אידן, וואָס האָבן אויפגענומען די מלאכה מיט פשטות און געווען שטאָלץ מיט איר ווי מיט אַ נאַטירלעכע זאַך — האָט געפונען זיין בולטן אויסדרוק אין יוסף קאַפּלאַן. ער איז געווען פריי פון די נאַטירלעכע שוועריקייטן פון דער אינטעליגענץ, ער האָט געפאָדערט מעשים און הויך געשאַצט די אָרגאַניזירטקייט, ער האָט נישט געוואוסט פון קיין מידקייט אין דער טעטיקייט, און ווי דער שטייגער ביי יונגעלייט, וואָס זיינען געצוואונגען פריי איבערצורייסן דאָס לערנען, האָט ער געפילט אַ לייכטן פאַראַדרוס צו אינטעלעקטועלע, וועלכע שטרייכן אונטער זייער העכערקייט.

ער איז געבוירן געוואָרן אין נאָוועמבער 1913, געלערנט, אין חדר, ישיבה און אַ ביסל אין דער העברעאישער גימנאַזיע צוליב דעם מאַטעריעלן מצב אין דער משפחה איז ער געווען געצוואונגען איבערצורייסן די לימודים און צוצולערנען זיך אין די אָוונטן. ער איז נאָך געווען אַ ייִנגל ווען ער איז אַריין אין „השומר הצעיר”. פון דאַן אָן איז דער שומרישער קן געווען זיין היים. ער האָט געלערנט עברית און אַלס פּראָפעסיע האָט ער אויסגעקליבן סטאָלעריי.

ס'איז שווער תופס צו זיין זיין פערזאָן און צו פאַרשטיין די קראַפט, וואָס האָט אים אוועק־געשטעלט אויף דער מזרח־וואַנט פון דער אידישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג אין פּוילן, אויב מען פאָלגט נישט נאָך זיין טעטיקייט אין דער באַוועגונג טראָט נאָך טראָט — פון מדריך, ראש הגדוד, ראש הקן, ביז צו דער אָנפירונג פון דער געגנט לאָדזש־קאַליש, און שפּעטער אין וואָלין.

וועגן זיין טעטיקייט אין וואָלין דערציילט ח. געלער אינטערעסאַנטע פּרטים. פון דער געגנט זיינען פאַרשוואונדן אַלע מדריכים — דער רוב איז אַוועק קיין ארץ־ישראל און אַ טייל האָט מען צוגענומען אין דער הויפּט־לייטונג אין וואַרשע. דאָס איז געווען אין יאָר 1937. אין וואָלין האָט מען געוואַרט אויף אַ שליח. אין אַ פאַרכמורעטן אינדערפרי האָט אין קן פון ראָוונע זיך באַוויזן אַ בחור אין אַן אויסגעריבענעם מאַנטל, מיט אַ שוואַרצער שעוועליורע, אַן אָפּגעברענט פּנים און כמעט אַ שטיפערישן שמייכל. זיין נאָמען איז געווען יוסף קאַפּלאַן. נאָך עטלעכע מינוט האָט ער געעפנט די וואַליזקע, אַרויסגעשלעפּט פון אונטער די עטלעכע שטיקלעך וועש, אַ ביסל העקטאָגראַפישע בראָשורן און געזאָגט: „אָט די צירקולירן האָב איך פאַרשפּרייט אין

קאליש. איך אליין האָב זיי אָפּהעקטאָגראַפירט". צו מאַרגנס איז דערשינען אונזער ערשטער צירקוליאר: "די לייטונג אין וואַלין איז ציגעטראָטן צו דער טעטיקייט". די "לייטונג" האָט געמיינט — א שרײַבמאשין, דער העקטאָגראף און יוסף קאפּלאַן.

צו מאַרגנס, נאָכן דערשינענעם פונעם צירקוליאר איז יוסף נעלם געוואָרן און מיר האָבן אים נישט געזען חדשים. ער האָט ארומגעוואנדערט אין די קליינע קנים אין דער פּראָווינץ. בלויז דער, וואָס קען דאָס וואָלינער שטעטל און די וועגן אין פּסח־צייט, וועט פאַרשטיין די אָנשטרענגונג: נישט קיין באן, נישט קיין שאָסיי. מ׳איז געפאָרן מיט פערד־און־וואָגן, אָדער געגאנגען צו פוס. אָבער אין יענע שטעטלעך האָבן געקלאפּט ווארעמער אידישע הערצער און דאָרט זיינען אויס־געוואַקסן איבערגעגעבענע חלוצים.

די אָנשטרענגונג איז געווען נישט נאָר א פיזישע. דער וואָלינער קאנט האָט געציילט טויזנטער חברים. יעדער חבר האָט געהאט זיינע באדערפעניש און אופן פון רעאגירן. מ׳דאַרף ראַטן, אָנשרייען, אויפמונטערן, איינהאלטן די, וואָס רייסן זיך עולה צו זיין נאָך איידער זיי ענדיקן די אויסשולונג. יוסף איז אין דער ארבעט געווען אליין.

אין עטלעכע חדשים ארום איז ער צוריקגעקומען א מידער און א נאָך מער צעקנאָדערטער, אָבער פול מיט לעבן. "איך האָב צעקנאקט די נוס" האָט ער געזאָגט. ער האָט זיך באקענט מיט דער געגנט און באקומען אומעטום טרייע העלפער. ס׳זיינען אריבער בלויז עטלעכע טעג, און באלד איז דערשינען א באריכט וועגן זיין רייזע איבער דער וואָלינער געגנט, וואו ער האָט אָפּגעמערקט יעדן פונקט לויט זיין מעגלעכקייט און אייגנשאפט. נאָכן באריכט איז ער ווידער פארשוואונדן און זיך באוויזן אין ראָוונע פון צייט צו צייט. דאָס איז געווען זיין אופן פון ארבעטן.

איז איינער פון די קאָלאָניעס האָט ער געעפנט דאָס הארץ. ער האָט דערציילט וועגן זיין שווער לעבן, וועגן א קינדערהייט אָן פרייד, וועגן הונגער, וואָס איז געווען ביי אים אָן אָפטער גאסט.

ווען ער האָט באשלאָסן עולה צו זיין, האָט מען אים באשטימט אויף ארבעט אין דער הויפּט־לייטונג אין ווארשע. ער האָט ווייטער אָנגעהאלטן די פארבינדונג מיט וואָלין. — —

יוספס בריוו פון וואָלין קיין ווארשע זיינען אויך אינטערעסאנט. אין איין בריוו שרייבט ער: "איך האָב נישט קיין געלט אויף מארקעס". אין צווייטן — "איך האָב א צימער, א שרייבמאשין, און אויך א סאָפע צום שלאָפן".

1938, יוסף ארבעט אין ווארשע און קוקט אויס אויף עליה. אין אָנהייב 1939 האָט ער גרייט א פּאסיפּאָרט און ער איז א "קאנדידאט" עולה צו זיין. ס׳ברעכט אויס די מלחמה. די חלוצים גייען מאסנווייז אוועק אויף מזרח. אין דער ליגע דאַרף ער בלייבן א לענגערע צייט. ער נוצט אויס די צייט און פארנעמט זיך מיט איבערשיקן חלוצים קיין ווילנע, וואו ס׳איז געווען א געוויסע אויסזיכט אויף עליה. חלוצים פון אלע עקן פוילן האָבן דאָרט געוואַרט עולה צו זיין. אלע בוגרים אין פוילן האָבן איבערגעגעבן די באוועגונג־ארבעט צו יינגלעך און אליין זיינען זיי אוועק אויף מזרח מיט דער האָפענונג עולה צו זיין אָדער לכל הפחות ווערן מאָביליזירט אין מיליטער. יאנואר 1940 איז יוסף אָנגעקומען קיין ווילנע.

אָבער די באוועגונג איז געבליבן הפקר און פאקטיש האָט זי מער נישט געהאט קיין אינס־טרוקטאָרן. יוסף האָט פארבראכט אין ווילנע בלויז איין חודש. אין פעברואר איז ער אוועק קיין ווארשע מיט א דעלעגאציע, כדי צו צענטראליזירן די ארבעט פון דער באוועגונג אין דעם אָקופּירטן פוילן. חוץ אים האָבן זיך געפונען אין דער דעלעגאציע מרדכי אנילעוויטש, טאָסיא אלטמאן, שמואל בראסלאוו. יוסף האָט צענטראליזירט די טעטיקייט און מיט רעכט ווערט ער באטראכט אלס דער פאָטער פון דער באוועגונג. אין זיינע בריוו אין דער אונטערערד האָט ער גערופן די באוועגונג "מיין קינד". אזוי האָט ער אויסגעדריקט זיין באציאונג צו איר.

די דעלעגאציע איז געווען זייער טעטיק. די באוועגונג איז געוואָרן צוריק אָרגאניזירט און זי האָט אפילו זיך אויסגעברייטערט. ס׳זיינען געשאפן געוואָרן צוויי קיבוצים און מ׳האָט אָרגאניזירט

אן אומלעגאלע הכשרה — ביי שטאַטישע ארבעטן. מ׳האָט צונויפגערופן צוויי אומלעגאלע לאנד־באראטונגען און צוויי סעמינארן. אין ווארשע האָט דער קן געציילט טויזנט חברים. זיי האָבן ארויסגעגעבן 10 פארשיידענע צייטונגען אין הונדערטער עקזעמפליארן און אָנגעהאלטן א פאר־בינדונג מיט אלע קנים אויף דער פראָווינץ.

יוספס ספּעציעלע אויפגאַבע איז געווען: פאַרבינדונג מיט פארשידענע אינסטיטוציעס. ער איז געשטאַנען אין פערזענלעכן קאָנטאַקט מיט ד״ר רינגעלבלום, מיט די אָנפירער פון דזשאָינט, מיט די פארשטייער פון די געזעלשאפטלעכע אָרגאניזאציעס און אין דער אונטערערד. ער איז געווען דער וויכטיקסטער פארבינדונגס־מאַן אין די צעזייטע קנים. זיין פארנעמען זיך מיט אָט דער טעטיקייט איז געווען זייער מאָדנע: ער האָט געהאַט אַן אויסגעשפּראָכן אידישן אויסזען, און מענטשן פון דער מין, מיט א „שלעכטן אויסזען״ זיינען בכלל נישט ארומגעפאָרן. אָבער ער האָט נישט מוותר געווען און ער איז געווען איינער פון די ארומוואנדערער.

ער האָט געזוכט מעגלעכקייטן פאר חינוך אין געטאָ, און אויף יעדע אויבנדערמאָנטע לאנד־באראטונגען האָט ער געהאלטן דעם חינוך־רעפעראט. דער ענין איז געווען נישט אזא פשוטער: די בוגרים האָבן זיך געפונען אָן אן אויסוועג. זיי האָבן נישט געזען קיין שום המשך פאר זייער טעטיקייט. ס׳האָט זיך געשאפן א שטימונג צו פארלאָזן די באוועגונג. יוסף האָט אָרגאניזירט א הכשרה, כדי גובר צו זיין צעפאלונגס־טענדענצן. אויף נאלעווקי 23 האָט מען געשאפן א קן און דאָרט איז געוואָרן קאָנצענטרירט די הכשרה פון די בוגרים. די ווענטלעך אין קן האָט ער אויפגעשטעלט מיט זיינע אייגענע הענט. ער האָט ליב געהאַט די סטאָלערײ־ארבעט.

אין ערשטן יאָר פון זיין וואוינען אין ווארשע האָט ער געשאפן די הכשרה אין גוט פּניעווי. אָבער ס׳האָט זיך ארויסגעוויזן, אז דער בעל־בית פון גוט איז אן אנטיסעמיט, וואָס האָט געוואָלט אויסנוצן אויף א מיאוסן אופן די ביליקע ארבעטער. די באדינגונגען זיינען געווען באזונדערס שווערע. די בחורים האָבן געארבעט פון פרי ביז נאכט און דערנערט זיך מיט רעשטלעך שפּייז. ס׳האָט נישט געווען קיין אנדער ברירה נאָר ליקווידירן דעם דאָזיקן הכשרה־פּונקט.

אָבער יוסף האָט נישט רעזיגנירט. די באוואוסטע הכשרה־קאָלאָניע אין טשענסטאכאָוו איז איבערגעגאנגען צו דער ווערמאכט. ער האָט באשלאָסן איבערצונעמען די קאָלאָניע. דאָס איז געווען א חלום, הגם דער אָרטיקער קאָמענדאנט האָט ליב געהאַט שוחד. און די זאַך איז געוואָרן דערליידיקט. אויסער דעם, האָט ער מיט דער הילף פון יודענראט אין זשארקי באקומען דעם פארלאָזטן באָדן פון א אידישן גוטבאזיצער אין דער געגנט און געשאפן דאָרט א חלוצישע הכשרה. ער און צבי בראנדיס האָבן געהאַט רייזע־שיינען אלס קראנקע און אין משך פון עטלעכע וואָכן האָבן די ביידע איבערגעפירט די חברים אויף די הכשרה־פּונקטן, צו צוויי־דריי מיט א מאָל.

אין דער פרעסע האָט יוסף אינוועסטירט זיינע אלע כוחות. פריער איז עס געווען אן אינערלעכע פרעסע, שפּעטער איז עס געוואָרן די פרעסע פון דער אונטערערד. בלויז אין די דאָזיקע אויסגאַבעס האָט מען געקענט געפונען קריגס־באריכטן, קאָמענטארן וועגן די געשעענישן אויף די פראָנטן און אין דער פּאָליטיק. די גרעסטע שוועריקייט איז געווען דאָס ארויספירן די צייטונגען פון ווארשע. דערפאר האָט יוסף פארטראכט ארויסצוגעבן א באזונדערע צייטשריפט פאר דער פראָווינץ. ס׳זיינען דערשינען דריי אזעלכע העפטן, יעדע איינע צו 160—180 זייטן. זייער נאָמען איז געווען „לאנדוויטשאפטלעכער קאלענדאר (קאלענדאזש ראָלניטשי) פארן יאָר 1932״. מ׳האָט אָפּגעדרוקט א ספּעציעלע הילע, כדי צו מאסקירן דעם אינהאלט פון דער צייטשריפט. דאָרט זיינען געווען אָפּגעדרוקט פראגמענטן פון דער ווארשעווער פרעסע, ידיעות פון לאנד, וועגן דער טעטיקייט אין די קליינע קנים. די צייטשריפט איז געוואָרן פארשפּרייט מיט ספּעציעלע אונטער־ערדישע אופנים.

ער איז געווען דער רייפסטער פון די חברים, א זעלטענער אָרגאניזאטאָר, מיט א גרויסער זעלבסטזיכערקייט. נישט געקוקט אויף די כסדרדיקע קאָפּ־שמערצן האָט ער נישט איינגעהאלטן זיין אינטענסיווע טעטיקייט. ער האָט פארמאָגט א באזונדערע פילבארקייט פאר די ליידן פון די מאסן, א פילבארקייט, וועמענס מקור איז געווען א פערזענלעכער. דערפאר איז נישט קיין וואונדער, וואָס ער האָט זיך אויסגעצייכנט צווישן אלע חברים מיט זיין זאָרג פארן יחיד און

ביים ארויסוווייזן אים הילף. אין זיין טאש האָט ער שטענדיק געטראָגן א ביסל שפּייז פאַר עמעצן. ער האָט אויך נישט געשוינט די פּיס, כדי צו באַקומען פאַר עמעצן א פּאָר שיך. אָט די דאָזיקע צוגעבונדקייט זיינע צו די אינטערעסן פון כלל און יחיד איז אפילו געווען א סיבה פון שפּאַנונג צווישן אים און זיין חברטע מרים היינסדאָרף. אין איר שטוב, אויף נאָוואָליפּיע 95, האָט ער געוואוינט א לענגערע צייט. ער האָט אויסגעטיילט בלויז א גאָר קליינע טייל פון זיין צייט פאַרן משפּחה־לעבן ; ער איז אויך געווען איבערטריבן שפּאָרזאַם.

אין אָנהייב 1942 איז געשאַפן געוואָרן אין וואַרשע די באַוואָפנטע אידישע ווידערשטאַנד־אָרגאַניזאַציע : דער אַנטיפאַשיסטישער פראָנט. די איניציאַטאָרן זיינען געווען די אידישע קאָמוניסטן. די אָרגאַניזאַציע האָט אריינגענומען אין זיך : לינקע פּועלי־ציון, השומר־הצעיר, דרור און צ.ס. יוסף איז געווען א מיטגליד פון דער קאָמאַנדשאַפט. די אָרגאַניזאַציע האָט נישט לאַנג עקזיסטירט. איר באַדייטונג באַשטייט אָבער דעריך, וואָס זי האָט דערנענטערט צווישן זיך די פאַרשידענע טיילן פון דער אידישער געזעלשאַפט און געשאַפן דעם געדאַנק פון געמיינזאַמער טאַט.

אין פרילינג 1942 זיינען די דייטשן אריין אין געטאָ ביינאַכט, ארויסגענומען פון די בעטן פּופּציק אידן און זיי דערשאָסן אין גאַס. צווישן די הרוגים האָבן זיך אויך געפונען אונזערע עסקנים פון דער אונטערערד. ס׳האָט זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז אויך יוסף איז צווישן זיי. אָבער דער קלאַנג האָט זיך ארויסגעוויזן פאַר נישט ריכטיק. ער איז אַנטלאָפן און זיך באַהאַלטן אין זשאַרקי. די דייטשן האָבן געוואָלט אויסראָטן די פּאָטענציעלע אָנפירערשאַפט פון געטאָ. דעם 22־טן יולי 1942 האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע אויסזידלונג. מרדכי אַנילעוויטש איז געווען פון די אָנגעזעענע אָנפירער, אָבער ער האָט דאַן דאָן זיך געפונען אין זאַגלעמביע. יוסף איז צוריקגעקומען קיין וואַרשע. אין משך פון 55 טעג האָט מען ארויסגעפירט פון וואַרשע איבער 300 טויזנט אידן. ער האָט אָנגעהויבן צו שאַפן רעטונגס־וועגן. מרגלית לאַנדאו, א חברה פון דער באַוועגונג, איז געווען די טאָכטער פון א אידישן האָלץ־אינדוסטריעלער, אייגנטימער פון דער פירמע OBW אין וואַרשע, גענשע 30. אלעקסאַנדער לאַנדאו איז געווען א לינקער, וואַר־שיינלעך א לינקער פּועלי־ציוניסט. זיין אונטערנעמונג איז געווען אונטער א דייטשער אָנפירונג, אָבער ער האָט נאָך געהאַט א השפּעה אויף דער פאַבריק. ער האָט מסכים געווען איינצואָרדענען אויף אַרבעט מיטגלידער פון דער באַוועגונג. יוסף איז געוואָרן א באַאַמטער אין דער פאַבריק. ער האָט זיך ספּעציאַליזירט אין פעלשן שטעמפּלען און דאָקומענטן.

אידישע געזעלשאַפטלעכע טוער זיינען זיך צונויפגעקומען, כדי צו באַטראַכטן די פראַגע, וואָס צו טאָן. יוסף איז געווען פון די אַקטיווסטע אויף דער באַראַטונג. די יונגע : יוסף, טאָסיע אַלטמאַן, די מיטגלידער פון דרור, האָבן פאַרלאַנגט זיך צו פאַרטיידיקן. אָבער קיין געווער איז נישט געווען. די באַראַטונג איז אַדורכגעפאַלן. דאַן האָבן די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס פון השומר הצעיר, דרור און די חברים פון עקיבא און גורדוניה געשאַפן די אידישע קאַמפּט־אָרגאַניזאַציע. יוסף איז געווען מיטגליד פון דער ערשטער קאָמאַנדשאַפט. קיין געווער און געלט איז נישט געווען.

די אַרבעטער פון OBW האָבן געוואוינט אויף מילע־גאַס און דאָרט איז פאָרגעזעצט געוואָרן די דיסקוסיע : ארויסטרעטן און שטאַרבן אָדער צוגרייטן זיך צו א גינסטיקן מאָמענט. די יונגע האָבן געוואָלט ארויסטרעטן און פאַלן, זיי האָבן געהאַלטן, אַז ס׳איז נישטאָ קיין שום אויסזיכט זיך צו ראַטעווען. די אויסראַטונג איז אַן ענדגילטיקע. אריה ווילנער האָט געוואוסט וואָס ס׳קומט פאַר אין ווילנע, דוד נאָוואָדוואָרסקי איז צוריקגעקומען פון טרעבלינקע און דערציילט דעם גאַנצן אמת. ס׳זיינען אויך אָנגעקומען פון דאָרט עטלעכע בריוו. אריה ווילנערן האָט זיך איינגע־געבן אריינצושמוגלען אין געטאָ 10 רעוואָלווערן און 5 האַנטגראַנאַטן. אין געטאָ האָט מען באַקומען א באַשטימטן קוואַנטום בענזין, פון וועלכן מ׳האָט געזאָלט צוגרייטן מאָלאָטאָוו־פלאַשן.

יוסף האָט דערציילט, אַז לויט זיינע אינפאָרמאַציעס וועט מען איבערלאָזן א טייל אידן, און דאַן וועט מען דאַרפן לעבן אין וואַכזאַמקייט. מ׳קען זיך נישט פאַרטיידיקן אין מיטן פון דער אויסזידלונג, אָן שום מיטלען. דאָס איז געווען איינע פון די גרינטלעכסטע דיסקוסיעס אין געטאָ. ער האָט געטענהט, אַז מ׳דאַרף זיך אויף אַן ערנסטן אופן צוגרייטן צום ארויסטריט.

דעם 3־טן סעפטעמבער 1942 איז אין OBW געקומען קאָמיסאַר הענזעל און זיך געפרעגט אויף יוספן. ס׳איז געוואָרן באוואוסט, אז יוסף שטייט אין פאַרבינדונג מיט אַ דעם הענזעל, וואָס קריגט שוחד און דערליידיקט וויכטיקע ענינים אין שייכות מיט רעטונג און ארויספאָרן. יוסף איז נישט געווען אין ביורא. מ׳איז אים געגאַנגען אויפזוכן. ווען ער איז אָנגעקומען, האָט מען אים געבונדן און ארויסגעפירט צו דער פאַרמאַכטער מאשין. ביים ארויסגיין האָט יוסף א ווינק געטאָן צום ווערקשוץ (אונזערס א מענטש) ביים טויער, אז מ׳זאָל נישט ארויסרופן קיין פאניק.

יענעם טאָג איז געשען נאָך אַן אומגליק: דער צווייטער מענטש אין דער קאָמאנדשאַפט, שמואל ברעסלאוו, איז ארויס זוכן א וועג ווי אזוי צו באַפרייען יוספן. אין גאס האָבן אים פאַרהאַלטן געסטאַפאָ־לייט און געוואָלט אים רעווידירן. ער האָט ארויסגעכאַפּט א מעסער און זיי האָבן אים דערהרגעט אויפן אָרט.

ווען מ׳האָט זיך דערוואוסט פון דעם אומגליק, האָבן אלע געקריגן אַן אָנווייזונג איבערצוגיין אויף נייע אדרעסן און מ׳האָט זיי פאַרווערט צו גיין אין גאַס אויסער נאָך דער ארבעט. אלע חברים זיינען אַוועק אויף נייע פּלעצער, אויסער רעגינקע יוסטמאַן, וואָס איז געכאַפּט געוואָרן מיט א זעקל געווער.

אריה גזשיבאָווסקי, וואָס האָט אין שליחות פון דער באַוועגונג געדינט אין דער פּאָליציי, האָט זיך באַמיט צו דערוויסן, וואָס מיט יוספן איז געשען. ער איז געווען זיין פּערזענלעכער פריינד. זייט עטלעכע טעג פלעגט מען ארויספירן ארעסטירטע פון פּאַוויאַק און זיי אוועקשיקן אויפן אומשלאַגפּלאַץ. אריה האָט געוואַרט אויף א מאָמענט ווען מ׳וועט רופן אַן אָפּטיילונג אידישע פּאָליציאַנטן אין פּאַוויאַק. איינמאָל, ווען ער איז געווען אין פּאַוויאַק, האָט ער זיך דערוואוסט, אז מ׳שיקט אויך יוספן אוועק, אָבער דאָס מאָל וועלן אים באַוואַכן צוויי דייטשן. אריה האָט פאַרטראַכט א פּלאַן ארויסצושלעפּן יוספן פון אומשלאַגפּלאַץ. ס׳איז אָבער געשען א זאַך, וואָס מ׳קען זי ביז איצט נישט פאַרשטיין. יוסף מיט נאָך א איד זיינען אין מיטן גאנג אריינגעפירט געוואָרן אין א טויער און מ׳האָט זיי דאָרט דערשאָסן.

מיט צוויי וואָכן פריער האָט אין קיבוץ דרור זיך באַוויזן א צענטראַלע פיגור פון גורדוניה, ישראל זעלצער. ער האָט דערציילט, אז זיין פרוי איז געוואָרן ארויסגעשיקט און ער האָט נישט קיין איין נאָענטן מענטש, ווייל אויך די חברים פון זיין באַוועגונג זיינען אוועק אויף אַן אנדער פּלאַץ. ער איז גרייט צו נעמען אויף זיך יעדע אויפגאַבע. אין יענער צייט האָבן די דרור חברים, צוזאַמען מיט השומר הצעיר, צוגעגרייט א פאַרטיזאַנער־גרופּע, און זיי האָבן ישראל זעלצערן איינגעגלידערט אין דער דאָזיקער גרופּע. די גאַנצע גרופּע איז געכאַפּט געוואָרן אין וועג. זיי האָבן געהאַט דאָקומענטן, אויסגעאַרבעטע דורך יוספן. אלע חברים זיינען געוואָרן דערשאָסן, חוץ ישראל זעלצער, וועמען מ׳האָט צוריקגעשיקט קיין וואַרשע. נאָכן אומגליק האָבן חברים זיך דערמאָנט, אז אין אויטאָ, וואָס האָט אויפן הויף געוואַרט אויף יוספן, איז געזעסן א מענטש איינגעהילט אין א מאַנטל. זיי האָבן געהאַלטן, אז דאָס איז געווען זעלצער.

זעלצער איז געזעסן מיט יוספן אין איין קאָמער און געשפּילט מיט אים אין „אינטעליגענץ״. דער צווייטער, וואָס איז צוזאַמען מיט יוספן דערשאָסן געוואָרן אין טויער, איז געווען זעלצער. אין זיין מאַנטל האָט מען געפונען א קליינעם קאַלענדאַר, אין וועלכן ס׳איז געווען געשילדערט דער גאַנצע וועג פון וואַרשע ביז ווערקאָוויטש (די טראַסע אויף וועלכער די פאַרטיזאַנער האָבן געדאַרפט צו גיין). די געשיכטע איז געבליבן נישט אויפגעקלערט ביזן היינטיקן טאָג.

אויף גענשער בית־עלמין איז געווען טעטיק א גרופּע, וואָס האָט דאָרט פאַרזעצט גרינצייג פאַר דער פאַבריק OBW. א דאַנק דעם האָט זיך איינגעגעבן קובר צו זיין יוספן אין א באַזונדערן קבר. נאָך דער קבורה האָט מען געזונגען דעם הימן.

אין זיין לעצטן בריוו צום קיבוץ „מעפּילים״ שרייבט יוסף צווישן אנדערן: „איר זאָלט מער נישט גלויבן די דייטשן. אלע זייערע צוזאָגן זיינען נישט מער ווי א שפּיל פון טייוול, וואָס האָט פאַר א ציל אריינצוברענגען חלוקי־דעות אין דער געזעלשאַפט. איבער אונז איז באַשערט צו שטאַרבן מיט כבוד. שטעלט זיך אנטקעגן די דייטשן אויף יעדן אָרט מיט קראַפט, אָרגאַניזירט די יוגנט, פאַרטיידיקט זיך, גייט נישט צו די וואַגאָנען!״.

צווישן די חסידי אומות העולם, וועלכע האָבן געהאָט אָפּענע הערצער פאַר דער אידישער פּיין און געהאָלפן אידן, שטעלנדיק דאָס אייגענע לעבן אין געפאַר — איז באַקאַנט אירענא אַדאַמאָ־וויטש, אַ פרומע קאַטוילישע פרוי. זי האָט פאַרבונדן איר גורל מיטן גורל פון „השומר הצעיר" און געהאָלפן מיט אַלע אירע כוחות דער חלוצישער אונטערערד אין געטאָ. פון גרויסן אינטערעס איז אַ פראַגמענט פון איר דערציילונג וועגן יוסף'ן. זי האָט דאָס איבערגעגעבן ווען זי איז געווען אויף אַ באַזוך אין ישראל אין יוני 1958. די קליינע, פּערזענלעכע פאַקטן וואַרפן אַ ניי ליכט אויף דער אינטערעסאַנטער געשטאַלט פון יוסף קאַפּלאַן, און מאַכן זי אונז נעענטער ווייל זי איז גאַנצער און במילא אמתדיקער.

„— — — יוסף איז אַוועק פון ווילנע קיין וואַרשע לויט זיין אייגענעם פאַרלאַנג. ער האָט זיך באַטראַכט פאַר דעם פאָטער פון דער באַוועגונג, און ער האָט געמיינט, אַז ס'איז נישטאָ קיינער, וואָס זאָל טאָן די אַרבעט. דעם 14־טן יאַנואַר האָב איך אים דאָס לעצטע מאָל געזען אין ווילנע. ער איז אַוועק קיין דרום און דורך בריסק איז ער געקומען קיין וואַרשע. ער איז געפאָרן ווי אַ זיך אומקערנדיקער אידישער פּליט, וואָרעם זיין אויסזען איז געווען ווי אַ טיפּיש אידישער. אויף דעם באַן האָט ער מיר פאַרשאַפט אַ סך צרות. ער פלעגט אָפט פאָרן אין די פּראָווינץ־שטעט לויט אַ דערלויבעניש פון יודענראַט, וואָס האָט אָבער נישט געגעבן קיין רעכט צו פאָרן מיט דער באַן. אָבער דער עיקר שוועריקייט איז באַשטאַנען אין דורכפירן אים די גאַסן צו דער באַן־סטאַציע, אָט די באַגלייטונג האָט אים תמיד גורם געווען אַ סך זאָרג.

זיין בולטסטע אייגנשאַפט איז געווען זיין אָרגאַניזיר־פעאיקייט און זיין דערפאָלג ביי אַלע אונטערהאַנדלונגען. אין ראַדאָם האָט דער יודענראַט אָנגעטאָן צרות דער באַוועגונג. יוסף איז געקומען אַהין און אויסגעגלייכט דעם ענין. אין יעדער זאַך האָט ער זיך אַריינגעוואָרפן מיט ענערגיע און מיט עקשנות. ער איז געווען אַזוי אַריינגעטאָן אין די ענינים, ביז ער האָט מורא געהאַט, אַז ער וועט אַראָפּ פון זינען. ער פלעגט זאָגן, אַז ער דאַרף אַלץ באַווייזן איידער ער גייט אַראָפּ פון זינען.

צו אַנדערע זיינע אייגנשאַפטן האָבן געהערט: אַ שכל הישר, דער כוח צו אונטערשיידן צווישן עיקר און צופעליקייט, און זיין שנעלקייט פון דעציזיע. ער האָט אַ סך אַכט געלייגט אויף פּרטים, אָבער ער האָט תמיד געדענקט דעם עיקר, די שלאַכט, וואָס באַשטימט די פּרטים. אויב ער האָט געמאַכט אַ פעלער, האָט ער געקענט מודה זיין, אָבער בדרך כלל האָט ער אַרויסגעוויזן אַ סך זעלבסטזיכערקייט. לאַנדווירטשאַפט איז געווען ביי אים אַן אידעאַל, אָבער ווען ער האָט זיך געטראָפן מיט פּוילישע לאַנדווירטן, האָט ער געבליצט מיט זיינע קענטענישן און געמאַכט אויף זיי דעם איינדרוק פון אַ גרויסן מומחה.

טיילמאָל האָט ער זיך געפירט ווי אַ קינד. אין איינעם אַ טאָג האָב איך זיך געטראָפן מיט אים אויף נאַלעווקעס. ער האָט מיך אָנגעהויבן שלעפּן ביים אַרבל און טאַנצן. דורכגייער האָבן גענומען קוקן אויף אונז. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז יוסף האָט באַקומען אַ ידיעה, אַז זיין קיבוץ „מענית" איז אַרויף אויפן באָדן. ער האָט געהאַט שוואַכקייט צו קליינע, שיינע חפצים, צו עלעגאַנטע ביכעלעך און פּולפעדערס, ווען ער האָט געקריגן אַזאַ זאַך, האָט ער זיך געפרייט ווי אַ קינד. פיזישע אַרבעט האָט ער ממש ליב געהאַט און ער פלעגט זי אויספירן מיט פאַרגעניגן.

ער איז געווען מיטלוואוקסיק, מאָגער, געהאַט שוואַרצע האָר, גרויסע, שוואַרצע, לאַכנדיקע אויגן. זיין שמייכל איז געווען אַ ביסל אַ קרומער. ער איז נישט געווען קיין שיינער מאַנסביל, אָבער ער האָט פאַרמאָגט אַ צוציענדיקע אויסערלעכקייט. זיינע מלבושים זיינען געווען טונקעלע, גרויע בדרך כלל.

איידער מ'האָט זיך דערוואוסט דעם אמת וועגן דער שחיטה אין פּאָנאַר — פרילינג 1942 — האָט ער געגלויבט, אַז מ'וועט קענען איבערלעבן דעם שטורם. אָבער זינט דאַן האָט ער אויפ־געהערט צו גלויבן און געעפנט די אויגן ביי אַנדערע. ער האָט אָנגעהויבן זיין אַקטיוו, אַרומ־צופאָרן. אויף איינער פון די רייזעס האָט מען אים געכאַפּט. דוכט זיך, אַז דאָס איז געשען אין סקאַרזשיסקאָ. מ'האָט אים געשטעלט צו דער וואַנט און געזאָגט צו אים, אַז ער האָט דאָס רעכט

צו שרייבן א בריוו. ער האָט א טראכט געטאָן: „אויב איך וועל שרייבן וועלן זיי האלטן פאר נויטיק מיך צו דערהרגענען. וועל איך נישט שרייבן". ס׳האָט טאקע זיך באוויזן עפּעס א נאצי און אים דערלויבט זיך אָפּצוטראָגן. יוסף האָט באוויזן זיך איינצובויגן און אויפצוהויבן דאָס פונאנדערגעשאָטענע געלט.

צוזאמען מיטן חוש פאר טאט און פארנונפט, האָט ער אויך געהאט א נייגונג צו אוואנטורע. ווען ס׳איז געקומען צו רייד וועגן דער מעגלעכקייט ארויסצוגיין, האָט ער געזאָגט, אז ער איז גרייט ארויסצוגיין און צוריקצוקומען. איך האָב אים אָנגעקוקט ווי ער וואָלט אראָפּ פון זינען. איינמאָל האָט ער מיר געזאָגט, אז לויט זיין מיינונג דארפן אידן טראָגן דעם באנד זייערן אויך נאָך דער מלחמה.

ער האָט שטענדיק גערעדט וועגן דער עיקרדיקער אויפגאבע פון יעדן חלוץ: עולה צו זיין. ער האָט געגלויבט אין א סאָוויעטישער וועלט־רעפּובליק, וואָס וועט ברענגען אן אויסלייזונג פאר אלעמען; אָבער כל זמן עס עקזיסטירן נאָך גרענעצן, דארף מען שאפן א אידיש לאנד.

אין יוני 1942 בין איך צום לעצטן מאָל אוועק קיין ווילנע און פארן אָפּפאָר בין איך געגאנגען זיך זען מיט יוספן. מיט עטלעכע טעג פריער האָבן מיר, ווי געוויינלעך, זיך געאמפּערט וועגן פארשידענע ענינים. איך בין געקומען צו אים זיך איבערבעטן און געזעגענען. מיר האָבן געוואוסט, אז די שאנסן צו בלייבן לעבן זיינען קליינע.

צום לעצטן מאָל האָב איך אים געזען אין די טעג פון דער גרויסער אויסזידלונג אין ווארשע, געציילטע וואָכן און אפשר טעג פאר זיין טויט. מיר האָבן זיך באגעגנט אויפן אידישן בית־עולם. איך האָב געבראכט בריוו פון ווילנע. ער האָט ארויסגענומען פון קעשענע ברויט מיט אייער און מיר האָבן געגעסן. ער האָט גערעדט מיט מיר וועגן געווער, וועגן דער נויטיקייט איינצואָרדענען מענטשן אויף דער ארישער זייט. ער האָט גערעדט אין א זאכלעכן טאָן, אָן פאראלגעמיינונגען.

דאָס איז געווען אין די טעג ווען דאָס גאנצע געטאָ האָט געוואַרט אויפן טויט".

דער דענקמאָל פאר יוסף קאַפּלאַן אין קיבוץ „מענית"

עדעק בוראקס

ער האָט געהאַט אַ אידישן פּנים — אַ שווערער דאָקומענט צו ארבעטן אין דער אונטערערד. דאקעגן זיין פּויליש לשון איז געווען פאָלקסטימלעך און זאפטיק. ער איז כלומרשט געבוירן געוואָרן ביי די ברעגעס פון דער ווייסל. די אנדערע אייגנשאפטן, נויטיקע פאַר זיין טעטיקייט האָט ער זיך דערוואָרבן מיט זיין ווילנס־קראפט: אַ פרייע האלטונג, אַן אבסאָלוטע פרייקייט פון „פּאַרפאָלגונס־פּחד״, וואָס האָט תמיד פאררעטן די מאסקירטע אידן. אין זיינע אויגן האָט מען נישט געזען דעם אידישן טרויער. ער איז געווען אינערלעך פריי.

„עדעק שוועבט איבער די גאסן און זאמלט ידיעות. מיך וועט מען נישט כאפּן, פלעגט ער אונז זאָגן. איך וועל תמיד באווייזן צו אנטלויפן״. ער פלעגט אַ שפּריץ טאָן פון צווישן זיינע ארויסשטארצנדיקע ציין און פארשוואונדן מיט אַ שמייכל. עדעק איז געוואָרן דער לעבעדיקער גייסט צווישן אונז. תמיד האָט ער עפּעס געפּלאנט, שטענדיק האָט ער געגרייט. נישטאָ קיין לאגע אָן אן אויסוועג, — אזוי האָט ער אויפגענומען די גזירות״.

ווי אזוי ער איז געקומען קיין ווילנע? בעת דער גרויסער וואנדערונג פון סאָוויעטישן אָקופּאציע־שטח האָט עדעק געארבעט ביי דער גרענעץ, אין דער געגנט פון לידע, ביים איבערפירן די חברים פון החלוץ. מיט דער טעטיקייט האָט זיך פארנומען אויך יוסף קאַפּלאַן. עדעק האָט פארמאָגט אַ באזונדערע פעאיקייט צו ריידן מיט אַ גוי, מיט אַ שמוגלער, דערצו איז ער געווען מוטיק, און דאָס האָט אים געמאכט פאַר אַ גלענצנדיקן טוער אויפן געביט פון גובר זיין דעם צוואנג און דעם רעזשים. ווען די באוועגונג „השומר הצעיר״ האָט צונויפגעשטעלט אַן אָנפירונג ב׳ (רעזערוו) איז עדעק געווען צווישן די געציילטע, וואָס זיינען באשטימט געוואָרן צו ממשיך זיין: אבא קאָוונער, חייקע גראָסמאן, מרדכי ראָזמאן, פּנחס שטערן, משה בלוש ז״ל. די יאָרן 1939—1941 האָבן נישט פארמאָגט קיין שום סטאביליקייט. אפילו די אויפגאבעס זיינען געווען נישט קלאָר. קלאָר איז געווען בלויז איין זאך: „אידן גייען — דאַרף מען גיין מיט זיי״. ווען ס׳איז געקומען די ידיעה וועגן ארייננמארש פון די דייטשן, זיינען כמעט אלע צוריקגעקומען קיין ווילנע און צווישן זיי — עדעק. אין יענער צייט האָט זרח זילבערבערג געוואנדערט דורך ווייסרוסלאנד און אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק. וועגן אים וועט נאָך ווייטער זיין אַ רייד.

עדעק פלעגט ארויס פון געטאָ און אראָפּנעמען די לאַטע. ער האָט געפּרוווט געפינען פאַר־בינדעטע, וואָס זאָלן געבן געווער. ער פלעגט ארויסגיין פון געטאָ ביינאַכט.

„אין דער ערשטער צייט זיינען מיר געווען זייער פּאַרזיכטיק. על פּי רוב פלעגט עדעק זיך אדורכגליטשן אין דער שעה פון אריינגאנג אין געטאָ און ער פלעגט אונז באַגעגענען ביים טויער. די אידישע פּאָליציאַנטן האָבן אים געקענט — — יענעם אָוונט, פאַרנאַכט, האָט עדעק געדאַרפט וואַרטן אויף אונז ביידע אין טויער — — ער איז נישט ארויס, ווייל מ'האָט נישט דערלויבט, אפילו קיין פּאָליציאַנטן צו מאַכן א שריט פון טויער אין דרויסן. מיר האָבן באַשלאָסן צו בלייבן אינעווייניק — די דייטשן פאַרלאַנגען 900 מענטשן".

די פּראָדוקציע פון פאַלשע דאָקומענטן האָט זיך גוט אנטוויקלט. — — פון די אַלע דאָקומענטן־באַזיצער האָט זיך ספּעציעל אויסגעצייכנט עדעק. ער פלעגט אָפט ארויסגיין פון געטאָ און ווען מ'האָט זיך געדאַרפט טרעפן מיט פּאָליאַקן, און ס'איז נויטיק געווען גוט איבערצוטראַכטן און א גענויע קאָנטראָל, פלעגט ער גיין מיט מיר".

ווען צו די ווילנער איז געקומען העלפן האַנעק, א שייגעץ פון וואַרשע, און געבראַכט א בריוו פון יוסף קאַפּלאַן, האָט ער געזאָגט: „ביי אונז איז אַלץ אין אָרדענונג" — ביי אונז, האָט געהייסן — אין געטאָ. איך האָב געמאָלדן, אז איך האָב בדעה צו רופן נאָך א חבר אויף דער באַגעגעניש — ווען איך האָב אים געזאָגט, אז דער חבר איז עדעק, האָט דער אויסדרוק פון זיין פּנים זיך געענדערט: אים קען איך פון יוספס דערציילן: גיט אים! עדעק און האַנעק האָבן תיכף געפונען א געמיינזאַמע שפּראַך. ווי ענלעך זיינען זיי צו זיך געווען מיט זייער אויפפירונג, מיט זייער פּליסיקן פּויליש ריידן, מיט זייער אויסשפּראַך פון א וואַרשעווער פאַר־שטאָט, און מיט דער פאָלקסטימלעכער לעבעדיקייט, מיט זייער אוממיטלבאַרן, דרייסטן צוגאַנג צו מענטשן און געשעענישן".

„יענעם אָוונט איז עדעק ארויס פון געטאָ צום צווייטן מאָל. דאָס מאָל האָט זיך אים איינגעגעבן. ער איז מיט אימפּעט אדורך דעם שטענדיק פאַרשלאָסענעם טויער, וואָס איז פאַרבאָטן פאַר אידן צו באַנוצן און אים איז געלונגען צו קומען צו מיר עטלעכע מינוט נאָך ניין. עדעק האָט נישט באַוויזן צו ענדיקן זיין באַריכט — און א שאַרפער קלונג — — ביידע זיינען זיי געווען אין א ציווילער קליידונג און זיי האָבן גערעדט פּויליש מיט א ליטווישן אַקצענט. „ווער וואוינט דאָ? — איך. און ווער איז דער? — איך באַמי זיך צו באַרואיקן זיך און שמייכל צווײדייטיק: — דער, דער איז מיין חתן. — איך וויל בעטן די דאָקומענטן. עדעק איילט זיך נישט, ציט ארויס דעם טאַש, זוכט א רגע און זאָגט: „דעם דאָקומענט? ביטע, אָבער אפשר קען איך וויסן ווען מען איך וויז מיינע פּאַפּירן?" איך פיל, אז זיין פראַגע רופט ארויס ביי זיי צוטרוי. איינער שטרעקט אויס צו אים א לעגיטימאַציע פון א געסטאַפּאָ־אַגענט. „ביטע!" עדעק דערלאַנגט זיי די געפעלשטע דאָקומענטן. עדעקס אויפפירונג ראַטעוועט אונז פון א צרה. זיי קאָנטראָלירן נאָכ־לעסיק די דאָקומענטן, גייען אוועק, בעטנדיק אנטשולדיקונג. עדעק, עדעק!"

צו דער דרייסטקייט איז קיין גרענעץ נישט געווען: „א בריוו פון עדעקן. אין בריוו א ידיעה, אז עדעק און נאָך צוויי בחורים זיינען אוועק צו יוזעפן, דאָס הייסט, זיי זיינען געפאָרן צו יוסף קאַפּלאַן קיין וואַרשע. — דאָס קאַרטל האָט ער אריינגעוואָרפן אין פּאָסטקעסטל אין ווילנע גופא, ביים ארויסגיין פון שטאָט. וואָס פאַר א געוואַגטקייט, נישט קיין געוואַגטקייט, נאָר אפילו סגעון. עדעק, מיט זיין אידישן אויסזען? — אויף דער גרענעץ רעווידירט מען יעדן פּאָליאַק".

טאָסיע אלטמאַן דערציילט וועגן עדעקן: „ער איז געקומען קיין וואַרשע, און גוט וואָס ער איז געקומען. מיר האָבן אים צונויפגעפּירט מיט די פאָרשטייער פון דער אידישער געזעל־שאַפטלעכקייט אין געטאָ, מיט די דזשאָינט־מענטשן, מיט די פּאַרטיי־פאָרשטייער. זיינע רייד האָבן געמאַכט א שטאַרקן איינדרוק. ער איז דאָך געווען דער ערשטער שליח, וועלכער האָט געבראַכט דעם גאַנצן שרעקלעכן אמת. מיט זיין פּשוטער און בילדלעכער שפּראַך האָט ער געשילדערט דעם גאַנצן גרויל. פאַרשטייט זיך, אז די מערהייט האָט אים נישט געגלויבט, אָדער זיי האָבן יאָ געגלויבט און געפּסקנט, אז אין וואַרשע וועט אַזוינס נישט געשען. — — ער וואַרט אין וואַרשע אויף צוויי זאַכן: אויפן געלט, וואָס מ'האָט אים צוגעזאָגט אין דזשאָינט און אויף א רייזע־שיין".

— — זיין וועג איז געווען א לאנגער און א אויסמאטערנדיקער, דורך וואַנטורעס, שטרויכלונגען און דורכפאלן. איך וועל וועגן דעם דערציילן בקיצור: ביז גראָדנע זיינען מיר אָנגעקומען בשלום. אין גראָדנע האָבן אים געכאפט זשאנדארן. זיי האָבן פארדעכטיקט, אז זיי זיינען אידן. אָבער ווען מ׳האָט זיי געפירט אויף א באָמבארדירטער גאס, צווישן די חורבות, זיינען זיי אנטרונען אין דער פינצטערניש און אנטלאָפן. — — זיי האָבן געפונען דעם אויטאָ, אין וועלכן זיי זיינען געקומען און זיי זיינען בשלום אָנגעקומען קיין ווארשע. אָבער ביים זוכן אן אריינגאנג אין געטאָ, האָט מען זיי ווידער געכאפט — — דער פוילישער פּאָליציאַנט האָט זיי געלאָזט צו רו, אָבער דערנאָך זיינען זיי אריינגעפאלן אין די הענט פון דייטשע זשאנדארן. יענע האָבן געטענהט, אז זיי זיינען אידן, עדעק האָט, פארשטייט זיך, אָפּגעלייקנט. אויפן וועג האָבן זיי געפרוווט אנטליפן. מ׳האָט זיי געכאפט און אָנגעטאָן קייטן אויף די הענט. ווייטער ווייס איך נישט די אנטוויקלונג פון די געשעענישן. באמת, ס׳איז שווער צו פארשטיין ווי אזוי זיי זיינען אריינגעקומען אין געטאָ. יעדן פאלס זיינען זיי אָנגעקומען אין געטאָ אָן מאַנטלען און אָן היטלען, ביינאכט, אין דער ביטערער קעלט. איצט איז עדעק ביי אונז. ער איז פלינק און פיקאַנט, ווי איר ווייסט. ס׳איז שווער צו גלויבן, אז ער איז דורך אזא וועג מיט זיין „אידישן פנים״.

און ווידער א באגעגעניש אין ווארשע. „נאָך דער זיצונג זיינען אלע אוועק אין קיבוץ און געבליבן זיינען בלויז מיר דריי: טאסיא, עדעק און איך. מיר האָבן געפירט א מידן געשפרעך. בלויז עדעק איז געווען אויפגעלעבט. ער האָט כסדר געשפּאסט און דערביי האָט ער געגרייט פלענער — — מיטן שוואונג פון דמיון האָט ער אויפגעקלערט ווי אזוי ער וועט ארויסגיין פון געטאָ און וואוהין ער וועט גיין, ווען ער וועט אָנקומען צו דער באַן און ווי אזוי ער וועט דערגיין קיין ביאַליסטאָק און קיין ווילנע. א מטורף, האָב איך זיך געטראכט — ער איז דאָך א טיפּישער איד!

— — אין וועג זיינען צו אים צוגעשטאנען שאנטאזשיסטן. עדעק האָט זיי נישט געענטפערט און זיי האָבן גערופן א גראנאַטענעם פּאָליציאַנט. פון וואנען האָסטו דעם דאָזיקן דורכגאנגשיין? האָסטו אים באקומען פון יודענראט? — האָט דער פּאָליציאַנט אים געפרעגט איראָניש. עדעק איז נישט מבולבל געוואָרן, ער האָט זיך אָנגעצונדן און מיט פארשטאָטישן פּויליש האָט ער געענטפערט: „פּאַניע, פון וואָסער ראט, וואו געפינט זיך דער ראט, פאראן אזא שטאָט אין פוילן? איך האָב אים באקומען אין גראָדנע און נישט אין קיין שום ראט אייערן״. זיי האָבן זיך אָפּגעטראָגן. שפּעטער האָט מען גענאָגט וועגן עדעקן, „אז אפילו פון טייוולס הענט וועט ער ארויס גאנץ״.

עדעק קומט צוריק קיין ביאַליסטאָק. „עדעקן האָב איך געטראָפן אין ביאַליסטאָקער געטאָ — — ער האָט זיך באגעגנט מיט זרח, גדליהו, פראנעק און מיט יאַשקע פון וואָלקאָוויסק, אלע חברים פון זיין קיבוץ. באזונדערס נאָענט איז אים זרח. זיי זיינען געווען צוזאמען אין קן אין קאליש, צוזאמען האָבן זיי ארומגעשטיפט, געלייענט ביכער — — עדעק איז מיטגעצויגן געוואָרן מיטן שטראָם און פלוצים האָט ער דערזען, אז ער טאָר נישט פארלאָזן דעם פּלאַץ. ס׳פעלט דאָ א מיליטערישער קאָמענדאנט. עדעק איז געווען דער איינציקער וואָס האָט בשעתו באקומען א ממשותדיקע מיליטערישע צוגרייטונג״.

דער דיסציפּלין־חוב האָט געפאָדערט פון אים, אז ער זאָל אוועק קיין ווילנע אין א שליחות, און דער פארנונפט האָט געזאָגט, אז אין ביאַליסטאָק איז די ארבעט א מער דרינגענדיקע. אויפן פארשלאג צו בלייבן, האָט ער געענטפערט: „די דיסציפּלין און פאראנטווארטלעכקייט פארפליכטן מיך קודם כל צוריקצופאָרן קיין ווילנע און דערנאָך צו אפּעלירן״. ס׳האָבן נישט געהאָלפן די טענות, אז ער שטעלט זיך אין געפאר מיט זיינע נסיעות אהין און צוריק. עדעק האָט זיך איינגעעשנט: „ס׳איז נישט קיין שיינער ביישפּיל אויב א חבר פון דער הויפּט־לייטונג ברעכט די דיסציפּלין מיט תירוצים פון פארנונפט״. ער האָט באשלאָסן נישט צו פאָרן מיט קיין ליידיקע הענט. אדורכצושמוגלען גאָלד־שטיקלעך, כדי צו קויפן געווער. די מטבעות האָט מען איינגענייט אין די קישעלעך פון די מאַרינאַרקע־אַקסלען. און אין א וואָך ארום האָט ער געשיקט א טעלעגראמע: „איך האָב באקומען אן אמט, איך וויל זיך באראטן מיט דיר. עדוואַרד״. אלזאָ, ער איז אָנגעקומען בשלום און פאראן געלט אויף געווער.

דאַן איז געוואָרן באַשלאָסן, אז עדעק זאָל צוריקפאָרן קיין ביאַליסטאָק, כדי צו נעמען אין די הענט די מיליטערישע קאָמאַנדשאַפט. ער שטעלט צונויף א שיפר אויף פאַרבינדונגס־צוועקן, כדי מ׳זאָל זיך קענען באַנוצן מיט פאָסטקאַרטלעך. געווער — וועט הייסן מעבל, ביקסן — קעסטלעך, דאָלאַרן — סטעפאַן א.א.וו. דאָס קליינע צעטל מיט שיפר־שליסל האָט זיך געפונען ביי עדעקן, יוסף קאַפּלאַן און רוזשקע. עדעקן האָט זיך איינגעגעבן איבערצוגעבן אין איין פאָסטקאַרטל א מאַסע ידיעות און טיילמאָל זיך איינגעבראָכן א געפערלעכע רייזע.

עדעק האָט געאַרבעט מיט געדולד. די שותפים האָבן זיך נישט געאיילט צו זאָגן „יאָ". דאָס געווער איז נישט אָנגעקומען. די הבטחות האָט מען נישט געהאַלטן. אַנטוישונגען זיינען געקומען איינע נאָך די צווייטע. עדעק, זרח און יאשקע האָבן צוגעגרייט א פּלאַן צו אָרגאַניזירן „קעמער־לעך" — פינפטלעך. אין א קעמערל זיינען די חברים אויפגענומען געוואָרן איינציקווייז, נאָך צוויי־דריי פּערזענלעכע געשפּרעכן און א מאָל — נאָך מער. יעדער חבר האָט געקענט בלויז די איבעריקע פיר מיטגלידער פון קעמערל. אין באַטאַליאָן האָט מען נישט געטאָרט ריידן וועגן דער טעטיקייט אין קעמערל, ווי דאָס וואָלט נישט עקזיסטירט.

אין דער דיסקוסיע אד״ט: וואַלד — פּאַרטיזאַנקע — מלחמה און געטאָ, האָט עדעק געזאָגט:

„חברים, איך וויל ווידער אויפקלערן אונזער שטעלונג צום געטאָ. ס׳איז ריכטיק, אז אין וואַלד זיינען פאַראַן גרעסערע אויסזיכטן פאַר א ווירקזאַמער מלחמה. אָבער צו וועלן מיר זיך באַנוגענען דערמיט און איבערלאָזן די מאַסן אויף הפקר, אז מ׳זאָל זיי אויך דאָ, פּונקט ווי אין ווילנע, פירן ווי שאָף צו דער שחיטה, און מיר וועלן זוכן מלחמה־עפעקטן אין וואַלד? איך שאַץ נישט אונטער דיווערסיע־אַקטן: אזוי פיל און אזוי פיל בריקן וועלן מיר אויפרייסן, אזוי פיל און אזוי פיל צוגן מיט געווער וועלן מיר אַראָפּלאָזן פון די רעלסן, אזוי פיל און אזוי פיל טעלעגראַף־דראָטן וועלן מיר איבעררייסן. דאָס אַלץ איז זייער וויכטיק, אָבער צי וועט דאָס געבן אן ענטפער אויף דער עיקרדיקער פראַגע: ווי אזוי אָרגאַניזירט מען די רעאַקציע פון די מאַסן, ווי אזוי דערפירט מען צו אן אויסברוך דעם ווידערשטאַנד פון פאָלק, ווי אזוי הויבט מען אויף די מאַסן אידן, וואָס זיינען פאַרמאַכט אין געטאָ מיט זייער גורל, א גורל פון שעפּסן, געפירט צו דער שחיטה? מיר וועלן קעמפן אין וואַלד און זיך אָפּוואַשן די הענט, מיר האָבן אויסגעפירט אונזער חוב. דאָס איז א לייזונג פאַר יחידים, וואָס ווילן העלפן אין קאַמף קעגן פאַשיזם. אָבער וואו איז די געזעלשאַפטלעכע לייזונג, די נאַציאָנאַלע? צי וועלן מיר פאַרלאָזן דעם געטאָ א נישט אָרגאַניזירטן מיט זיינע זקנים, פרויען און קינדער און זאָגן: מיר האָבן זיך געראַטעוועט? און וואו איז די אחריות פאַר דער געשיכטע פונעם פאָלק? וואו איז דער אוואַנגאַרד פון אונזער באַוועגונג? איך זע אונזער באַוועגונג בראש פון די אויפשטענדלערישע מאַסן, נישט ווי אן אויסדערוויילטע סעקטע, וואָס איז יוצא פאַר זייער געוויסן, נאָר ווי פּיאָנערן פון פאָלק. האָבן מיר דען נישט אין אזא גייסט דערצויגן אונזערע חברים? א מאַסן־אויפשטאַנד דאַרף פאָרקומען אין געטאָ, און ס׳איז נאַטירלעך, אז בראש פון אים דאַרפן מיר שטיין, צוזאַמען מיט אַנדערע, וועלכע זיינען אין דער זעלבער מיינונג וואָס מיר. קודם־כל — דאָס געטאָ. קודם־כל — דער נאַציאָנאַלער קאַמף. דער אידישער קאַמף. מ׳הרגעט אונז אלס אידן, אלס אידן וועלן מיר ענטפערן מיט קאַמף. און נישט קיין ענטפער פון יחידים וועט דאָס זיין, נאָר אן ענטפער פון אן אָרגאַניזירטן כלל. נאָר אן ענטפער פון אזא מין האָט א ווערט אין דער געשיכטע".

אין יענער צייט האָט איינער פון די בחורים געבראַכט די ערשטע ביקס אין געטאָ. די ביקס האָט געדינט פאַר איבונגען. מ׳האָט אַראָפּגענומען די קאָלבע און עדעק האָט זי איבערגעפירט פון איין אָרט אויפן אַנדערן. פאַר אָט דער אונטערערדישער טעטיקייט האָט מען אויסגעקליבן עדעקן. ער האָט אָנגעפירט די קעמערלעך.

עדעק האָט געפּריידיקט צו שאַפן א קאַמפס־פראָנט פון אַלע אָרגאַניזאַציעס, וואָס זיינען נוטה צום פּרינציפּ פון קאַמף. דער לייכטסטער וועג איז געווען צו די קאָמוניסטן. ס׳זיינען פאָרגעקומען די ערשטע צוזאַמענטרעפן צווישן עדעקן און זייער פאָרשטייער. אין א צייט אַרום איז פאַר־געקומען א באַגעגעניש אויך מיטן פאָרשטייער פון בונד. *שלמה* פּאָפּורץ האָט רעפּרעזענטירט דעם טייל פון די מער נאַציאָנאַלע און רעוואָלוציאָנערע בונדיסטן. אזוי אַרום איז געשאַפן געוואָרן די הויפּט־אָנפירונג פון דער פאַראייניקונג השומר — קאָמוניסטן — בונדיסטן: עדעק,

יאַשקע, קאַווע און פּופּורק, דאָס איז געווען די באַזע פאַרן ברייטן פראָנט, וואָס איז אַנטשטאַנען במשך פון דער צייט. אין מיליטערישן צענטער פון דער אָנפירונג איז געוואָרן דעלעגירט עדעק.

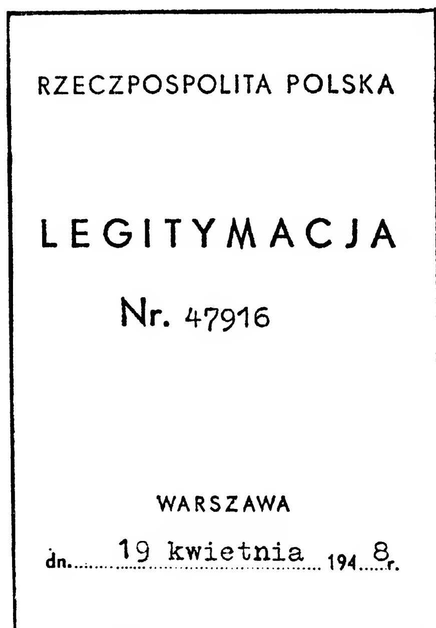
ווען ס'איז געשאַפן געוואָרן דער צווייטער בלאָק — השומר הצעיר, דרור, הנוער הציוני, רעוויזיאָניסטן און א טייל פון בונד, איז די לאָזונג פון עדעקן געווען: פאַראייניקן ביידע בלאָקן אין איין קאַמפּס־פראָנט.

פעברואַר 1943. עדעק הויבט אָן אַרויסווייזן נערוועזיטעט ביי די באַגעגענישן. ער האָט מורא פאַר אַן אַקציע אין געטאָ. איינמאָל מעלדעט ער מיט זיכערקייט, אַז ס'וועט פאָרקומען אַן אַקציע און ער דערלויבט נישט די וואָס געפינען זיך אויף דער אַרישער זייט, אַריינצוגיין אין געטאָ.

אין א געוויסן טאָג האָט זרח געשיקט א בריוול צו די אַרבעטער פון יענער זייט מויער: „חייקע, די אַקציע איז פאַרענדיקט. אונזערע חברים האָבן זיך געפּרוווט פאַרטיידיקן. אָט איז די רשימה פון אונזערע קרבנות: פראַנעק, יאַשקע, ישראליק, צביה, רוזשקע, יענטל, סענדער 19 פערזאָן. דער לעצטער אין דער רשימה — עדעק".

און אָט איז א שילדערונג פון זיין סוף:

„די פּאָזיציע פון עדעקן איז געוואָרן אַנטדעקט. ער האָט געשאָסן מיט א רעוואָלווער און די חברה איז אָנגעפאַלן אויף די דייטשן מיט די נעגל. דאָס איז געווען א שטיקל אַרבעט פון א פאַררעטער — און דערפאַר ווייל מ'האָט פון עדעקן צוגענומען דעם עיקר, דעם יסוד פון פאַרטיידיקונג און פון איבעררַאשונג פון א לויערונג, האָט מען ביי אים אויך צוגענומען די מאַנעוויר־מעגלעכקייט. גדליה האָט באַוויזן אויפצונעמען עדעקס ווערטער: מיר וועלן זיי נאָך ענטפערן, ווי זיי האָבן זיך פאַרדינט! קעמפט ווייטער! זייערע הענט זיינען געווען אויפגעהויבן. די דייטשן האָבן רעווידירט אין זייערע קעשענעס. עדעק איז געשטאַנען בראש פון דער אָפּטיילונג. זיין פּנים האָט געפלאַמט און זיינע אויגן האָבן געשפּריצט מיט פייער. פון דאַן אָן האָבן מיר מער עדעקן נישט געזען — דער טראַנספּאָרט איז אַרויס פון געטאָ און פון דערווייטנס האָבן מיר געזען ווי אַזוי ס'פאַלן די קלעפּ אויף זייערע קעפּ און ווי אַזוי די קעמפער האַלטן זיך חוצפהדיק לגבי די דייטשן. — בּאַראַש האָט זיך אָפּגעזאָגט אַריינמישן זיך.

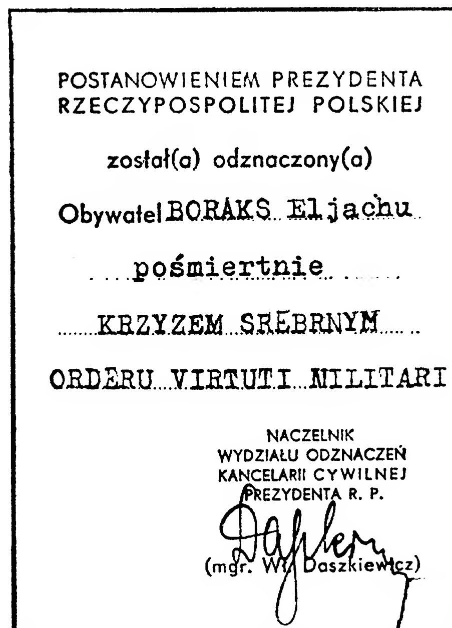

RZECZPOSPOLITA POLSKA

LEGITYMACJA

Nr. 47916

WARSZAWA

dn. 19 kwietnia 1948 r.

POSTANOWIENIEM PREZYDENTA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

został(a) odznaczony(a)

Obywatel BORAKS Eljachu

pośmiertnie

KRZYŻEM SREBRNYM

ORDERU VIRTUTI MILITARI

NACZELNIK WYDZIAŁU ODZNACZEŃ KANCELARII CYWILNEJ PREZYDENTA R. P.

(mgr. W. Daszkiewicz)

די לעגיטימאַציע פון אָרדען „ווירטוטי מיליטאַרי"

— — פון דער ווייטן זיינען געקומען אָפּקלאַנגען. אידן — וואָס זיינען געפאָרן אין זעלבן וואגאָן און ניצול געוואָרן פון די קרעמאַטאָריעס האָבן דערציילט וועגן דעם וואונדערלעכן קאָמענדאַנט און טייערן חבר, וואָס האָט באַשלאָסן צוזאמען מיט זיינע חברים נישט צו שפּרינגען פון וואגאָן. זיי האָבן בלויז געהאָלפן אנדערע צו שפּרינגען. — אויפן ראנד פון די קרעמאַטאָריעס האָבן עדעק מיט די חברים אָרגאַניזירט א ווידערשטאַנד, אז די אידן זאָלן נישט אריינגיין גוטוויליק. זיי זיינען געהרגעט געוואָרן אויפן ראנד פון די קרעמאַטאָריעס.

זיי זיינען געפאַלן שטאָלצע און מוטיקע.

עדעק באַראַקס איז געבוירן געוואָרן אין קאַליש אין יאָר 1918. זיין פאָטער איז געווען אַן אייגנטימער פון א טריקאָטאַזש־פאבריק, א פּראָגרעסיווער ציוניסט. עדעק האָט געלערנט אין דער אידישער גימנאַזיע, אריינגעטראָטן אין השומר הצעיר. אין יאָר 1933 איז ער אוועק אויף הכשרה אין וואָלין. אין מיליטער איז ער געווען א קאַפּראַל.

אין די ביאַליסטאָקער קאַמפן, דעם 5־טן פעברואר 1943, איז ער געשטאַנען בראש פון דער אָפּטיילונג אויף סמאָלנע־גאַס.

יעקב דוד סיטנער

געבוירן אין קאַליש אין יאָר 1897 אין א רייכער רעליגיעזער משפחה. זיין פאָטער איז געווען א באַקאַנטער עסקן אין שטאָט און א קהילה־פּרנס. אויך זיין מוטער איז געווען טעטיק געזעל־שאַפטלעך און געהאַט אַ האַרץ פאַר צרות רבים. געוואָרן דערצויגן אין טראַדיציאָנעלן גייסט און געווען פון די שעפער פון דער „צעירי־ציון"־באַוועגונג אין קאַליש, געשטאַנען בראש פון איר אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און נאָך איר. אָרגאַניזירט איינע פון די ערשטע ליגעס „פאַר אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל", אין וועלכער עס האָבן זיך געפונען הונדערטער חברים. ער האָט באַזוכט די פּראָווינץ־שטעט, אַרויסגעטראָטן מיט רעדעס, אָרגאַניזירט און געווען טעטיק אין דער שליחות פון מרכז. אין יאָר 1925 איז ער איבערגעפאָרן קיין וואַרשע. אָנגעפירט מיט א גרויס עקספּעדיציע־הויז, אָבער א גרויסן טייל פון זיין צייט און ענערגיע האָט ער אויך דאָרט אָפּגעגעבן פאַר דער פּאַרטיי פּועלי־ציון (צ. ס.). אין משך פון א סך יאָרן איז ער געווען מיטגליד פון וואַרשעווער קאָמיטעט. אין א געוויסער צייט איז ער געווען מיטגליד פון פּאַרטיי־ראַט און אויך מיטגליד פון מרכז. זיין שטוב איז געווען אָפן פאַר די פּאַרטיי־טוער. ביי אים פלעגט פאָר־קומען א ריי זיצונגען פון פּאַרטיי־מרכז און פאַרשידענע באַראַטונגען אין די שווערע צייטן פאַר דער באַוועגונג. ער און זיין פרוי, די חברה לאה — פון די איבערגעגעבנסטע חברות פון דער פּאַרטיי — האָבן געזאָרגט דערפאַר, אז יעדער חבר זאָל זיך פילן ביי זיי, ווי ביי זיך אין שטוב, און פיל חברים האָבן דאָרט טאַקע געפונען א שטיצע בעת א צרה אָדער א קריזיס. ביידע זיינען זיי געווען גוטהאַרציקע מענטשן, אידעלע און באַליבט ביי אַלעמען. לויט זיין איניציאַטיוו און מיט זיין גרויסער הילף איז געשאַפן געוואָרן דער טעאָרעטישער חודש־זשורנאַל פון דער פּאַרטיי פּועלי־ציון (צ.ס.) „די נייע געזעלשאַפט". ער איז געווען פון די ערשטע, וואָס האָבן זיך אָפּגערופן אויף די פּאַרטיי־אַפּעלן, האָט זיך באַטייליקט ביים שאַפן די מערהייט פון אירע אונטערנעמונגען און אינסטיטוציעס. ער איז געווען דעלעגאַט צום קאָנגרעס „פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל" אין בערלין אין יאָר 1930. אין יאָר 1935 האָט ער באַזוכט ארץ־ישראל און פאָרגעלייגט א פּלאַן צו שאַפן א הסתדרותישע עקספּעדיציע־געזעלשאַפט אויף איבערצופירן לאַדונגען פון פּוילן קיין ארץ־ישראל. זיין פאָרשלאַג איז געוואָרן אָנגענומען, אָבער די פאַרווירקלעכונג פונעם פּלאַן איז געוואָרן אָפּגעלייגט.

אין די צייטן פון אומלעגאליטעט איז ער געווען פון די איבערגעגעבענע אקטיוויסטן אין דער באוועגונג און פון די עסקנים אין די אקציעס פאר סאָציאלער הילף אין וואַרשעווער געטאָ. ער האָט געהערט צו די פאַרטרויונגסמענער אין יענע שווערע און שרעקלעכע טעג. פאַרזיצער פון אָרט־קאָמיטעט פון דער פאַרטיי פועלי־ציון (צ.ס.) אין וואַרשע אין דער אונטערערד. אין דער ערשטער צייט פון געטאָ האָט ער געפירט א בערשטער־וואַרשטאַט, אין וועלכן עס האָבן געאַרבעט די מיטגלידער פון קיבוץ אויף דזשעלנע. א געוויסע צייט האָט ער זיך מפרנס געווען פון אויס־אַרבעטן מאַרמעלאַדע. דערנאָך איז ער אוועק אַרבעטן אין א „בערשטער־שאָפּ". ער איז געוואָרן דערהרגעט אין אָקטאָבער 1942. זיין פרוי לאה, אויך טעטיק אין דער אונטערערד, איז געוואָרן אומגעבראַכט אין אַפּריל 1943 צוזאַמען מיט זייער זון יואל (אלעק, ער האָט געשריבן לידער, וועלכע זיינען געוואָרן פאַרעפנטלעכט אין דער פוילישער אונטערערדישער פּרעסע). אינעם בריוו פון דער פאַרטיי אין פוילן צום וועלט־פאַרבאַנד פועלי־ציון (צ.ס.) — התאחדות, דעם 15 נאָוועמ־בער 1943, געפינט זיך זיין נאָמען צווישן די אַקטיווע פאַרטיי־טוער, וועלכע זיינען געפאַלן אויפן פּאָסטן.

אברהם דיאמאנט

וועגן אברהם דיאמאנט זיינען פאַראַן ווייניק ידיעות. עס איז באוואוסט, אז ער איז געווען א פועלי־ציוניסטישער טוער אין קאַליש, געדינט אלס קאַפּראַל אין פוילישן מיליטער און געפאַלן אין עלטער פון 42 יאָר דעם ערשטן אָדער דעם צווייטן מאַי 1943, אין דער נאַטיק, וואָס איז געשיקט געוואָרן פון וואַרשע אין מאַי 1944 שרייבט הערש וואַסער וועגן אברהם דיאמאנט פאָלגנדיקע שורות:

„איינער פון די געציילטע זעלנער אין געטאָ, וואָס האָט באַקומען, ווי אַן אויסצייכענונג, דעם זעלטענעם אוצר ביי די קעמפער — א ביקס, איז דער קעמפער אברהם דיאמאנט, אַן אַרבעטער פון 42 יאָר, א הויך־וואַוקסיקער און ברייט־פּלייציקער. דער אויסדרוק פון זיין פּנים איז אי א ווייכער און אי א דרייסטער. אַן ערנסטער, קאָנצענטרירטער, אידעאַלער חבר, וואָס איז גרייט צו טיילן מיט זיין חבר דאָס לעצטע שטיקל ברויט און לעפל עסן. ער איז געווען א פאַר־האַרטעוועטער, א דרייסטער און מיט פאַראַכטונג צום טויט — אייגנשאַפטן, וואָס נישט קיין סך זיינען מיט זיי געבענטשט.

פון זיין קינדהייט אָן איז ער געווען פאַרבונדן און באַהאַפטן מיט דער אידישער אַרבעטער־באוועגונג. ער איז געווען א פועלי־ציוניסטישער טוער אין קאַליש. זיין וועג איז געווען פון דער געזעלשאַפטלעך־פּאָליטישער אַרבעט ביזן באַטייליקן זיך אין די שלאַכטן אין די רייען פון דער אידישער קאַמפס־אָרגאַניזאַציע. ער איז אדורך אלע שבעה מדורי פון נאַצי־גיהנום. אין אָקטאָבער 1939 האָבן די דייטשן אים אַרויסגעטריבן פון קאַליש קיין וואַרשע, צוזאַמען מיט

זיין פרוי און קינד. ער האָט דאָן געהאַט צוואַנציק זלאָטעס אין קעשענע און א קליין פּעקעלע אין די הענט. ער האָט געוואוינט אין דער טויטן־נעסט פון א פּליטים־לאַגער. ער האָט פאַרזוכט דעם טעם פון דער דייטשער נאַהייקע, די שאַנד פון הונגער, נויט און טיפוס. אין דער צייט פון דער אויסזידלונג קיין טרעבלינקע, האָט מען באַלד אין ערשטן טאָג, דעם 22־טן יולי 1942, צוגענומען זיין פרוי און טאָכטער און אוועקגעשיקט אין טויטן־לאַגער. טראָץ די אַלע שווערע קלעפּ פונעם גורל, וואָס האָבן אַנדערע מענטשן דערשלאָגן, איז אברהם דיאַמאַנט נישט געפאַלן אין גייסט. ער איז נאָך מער אַריין אין זיך. די קנייטשן אויף זיין שטערן זיינען נאָך טיפער געוואָרן, זיין בליק איז געוואָרן צאָרנדיקער און זיינע הענט האָבן זיך געביילט אין פויסטן.

דער געדאַנק וועגן ווידערשטאַנד און אַקטיוון קאַמף מיט דער פאַשיסטישער בעסטיע האָט אין אים געפונען א באַגייסטערטן אָנהענגער. באַלד פון אָנהויב, ווי נאָר ס׳האָבן זיך געשאַפן די ערשטע קאַמפס־גרופּעס, איז אברהם דיאַמאַנט געווען פאַרבונדן מיט זיי בלב ונפש. דער קאַפּראַל פון דער פּוילישער אַרמיי, דער מוטיקער זעלנער, האָט ווידער געהאַט אין האַנט די ביקס.

ער האָט נישט געזוכט קיין לויב און קיין כבוד. צו זיינע פריינד פלעגט ער זאָגן, אַז דער קאַמף פון די אידישע ווידערשטעענדלער און אפילו זייער טויט וועט נישט זיין קיין אומזיסטער קרבן, אָן אַרויסגעוואָרפענע זאַך. דער קאַמף פון די געטאָ־העלדן וועט זיין א טייל פונעם קאַמף פון די פרייהייטס־כוחות קעגן פאַשיזם. דאָס וועט זיין די באַזע פאַר א בעסערער צוקונפט פאַר די אידישע מאַסן אין דער גאַנצער וועלט. די געטאָ־קעמפער וועלן זיין די בויער פונעם מאָרגן.

ווען ס׳איז געקומען דער טאָג פון טאַט האָט דיאַמאַנט פאַרנומען די פּאָזיציע, וואָס מ׳האָט באַשטימט פאַר אים אויף א דאַך־בוידעם אויף שווענטאָיערסקא 32. דאָס איז געווען דעם 20־טן אַפּריל 1943. אין יענעם טאָג האָט ער מיט זיין ביקס דערהרגעט זיבן דייטשן און שטיל געמאַכט א נעסט פון דייטשן מאַשין־געווער. ער איז טאָג און נאַכט געשטאַנען אויף דער וואַך און נישט געשיידט זיך מיט דער ביקס אפילו אויף קיין מינוט. מיט ברענענדיקן צאָרן האָט ער אָפּגעשטויסן די דייטשע אָנגריפן. ווען די דייטשן האָבן אַרומגערינגלט דאָס הויז און אַריינגעריסן זיך אין די אויבערשטע שטאָקן, האָט דיאַמאַנט נישט פאַרלאָזן זיין וואַך און געענטפערט מיט פייער. ערשט ווען די דייטשן זיינען שוין אַרויף אויפן דאַך, האָט ער זיך דורכגעריסן אויף אַן אַנדער געביט צוזאַמען מיט נאָך אויפשטענדלער.

פון דאַן אָן איז ער כסדר געווען אין באַוועגונג, אין פּאַטראָל, אין דורכקריכן אויף פאַרשיידענע פּלעצער — אַליין, אָדער מיט אַנדערע אויפשטענדלער. ער האָט זיך נישט געשוינט. ער האָט קיין איין רגע נישט געוואַקלט זיך און אָן מורא אַריינגעקוקט דעם טויט אין די אויגן.

דעם ערשטן מאַי האָט ער געקעמפט צווישן די חורבות און ברענענדיקע גרוזן פון הויז פראַנטשישקאַנער 30. אין יענעם הויז האָט זיך געפונען א גרויסער בונקער פאַר דער ציווילער באַפעלקערונג. אַן אָפּטיילונג פון דער קאַמפס־אָרגאַניזאַציע האָט באַשיצט דעם אַריינגאַנג אין בונקער. פּלוצים איז אָנגעקומען א ידיעה, אַז די דייטשן האָבן אַנטדעקט דעם אַריינגאַנג אין בונקער. זיי שטורעמען און דרינגען אַריין אין אים. די אויפשטענדלער האָבן געעפנט א פייער. די דייטשן האָבן געענטפערט מיט האַנט־גראַנאַטן. דריי אויפשטענדלער מיט דיאַמאַנטן בראש זיינען אַרויס פון בונקער פון א צווייטער זייט און אָנגעגריפן די דייטשן אין רוקן. צוויי דייטשן זיינען דערהרגעט געוואָרן און די איבעריקע זיינען זיך צעלאָפן. צייטווייליק איז דער ציל געווען דערגרייכט. די קעמפער האָבן פאַרנומען פּאָזיציעס אין די חורבות פון שכנותדיקן הויז. ס׳איז אָנגעקומען א צווייטע גרופּע ס.ס. ס׳האָט זיך פונאַנדערגעפלאַקערט א קאַמף אויף טויט און לעבן. די שאָסן פון אברהם דיאַמאַנט פאַרפעלן נישט דעם ציל. די דייטשן וואַגן נישט צו דערנענטערן זיך צו די אויפשטענדלער. זיי שיסן פון דער ווייטנס, פון א מאַשין־געווער. פּלוצים האָט דיאַמאַנט אָנגעהויבן צו וואַקלען זיך אויף די פיס. א קויל האָט אים געטראָפן אין האַרצן. ער האָט געוואָלט איבערגעבן די ביקס דעם קאָמאַנדיר פון זיין גרופּע, בערלינסקי. אָבער ער האָט נישט באַוויזן. פון די חורבות איז ער געפאַלן אין א ברענענדיקן קעלער. זיין קערפּער האָט מען נישט געפונען. ער איז געוואָרן פאַרברענט.

זרח זילבערבערג

חברים דערציילן וועגן זרחן, אז ער איז געווען א שוויַיגער, א פארשלאָסענער אין זיך, סאָלידער, פארטיפט זיך און באמיט זיך צו מאָטאָווירן זיינע רייד. א שווערלעכער, אָבער אן אידעלער, מיט א געפיל פאר מאָס. קיינעם איז נישט איינגעפאלן, אז ער קען זאָגן ליגן, טאָן נישט קיין פיינע זאך און לאָזן א מענטשן אויף הפקר.

„עדעק און זרח זיינען געווען הארציקע פריינד און חברים, איינער פון צווייטן האָט גאָרנישט פארבאָרגן. איך האָב זיי קיינמאָל נישט געזען אין קיין אינטימען שמועס און איך האָב זיך געוואונדערט, ווי אזוי זיי האלטן אָן אזא חברשקייט. דערויף האָט עדעק געענטפערט מיט א שטילן בליק. א מענערישע חברשקייט, א רייפע, א זאָרגעוודיקע און איינגעהאלטענע אין דער זעלבער צייט. — זרח, וואָס וועט זיין אויב איך וועל שטארבן מיט א נאטירלעכן טויט? פרעגט עדעק. וועסטו שטארבן צוויי מאָל, ענטפערט זרח, איינמאָל פון דער קראנקייט און א צווייט מאָל פון פארדרוס, וואָס ביסט געשטאָרבן מיט אזא „נאָרמאלן טויט". זעלטן איז זייער טויט געווען א קוואל פון וויצן.

איינמאל אין א אָוונט האָט עדעק געפרעגט צו ס'וועט א מאָל קומען א טאָג ווען זיי וועלן עולה זיין קיין ישראל? זרח האָט געענטפערט: פארוואָס פרעגסטו נישט צי דו וועסט בלייבן לעבן? דאן האָט זיך אָנגעהויבן א שמועס וועגן השארת הנפש. זרח האָט געזאָגט, אז אים ארט נישט צי מ'וועט אים מספיד זיין און וואָס מ'וועט זאָגן וועגן אים, צי מ'וועט אים צעשניידן אויף שטיקער. „דער עיקר איז צו זיין דאָ, צו קעמפן ביז דעם לעצטן אָטעם".

ווען א חבר איז קראנק געוואָרן אויף די לונגען און נישט געוואָלט גיין צום ארצט, האָט אים זרח איבערגעכיטרעוועט: ער האָט באשטעלט א באזוך ביים ארצט און געשיקט אהין דעם חבר, ווי צו א וויכטיקער באגעגעניש. דער חבר האָט זיך פארשעמט, אָבער ער האָט זיך אָנגעהויבן היילן, און ער איז אפילו געזונט געוואָרן.

זרח האָט זיך באטייליקט אין דער דיסקוסיע „וואלד, מלחמה און געטאָ". חייקע גראָסמאַן שילדערט דאָס געשפרעך אויף אזא שטייגער.

„זרחס איינגעהאלטנקייט האָט תמיד ארויסגערופן א שטילקייט אין צימער. ווי אזוי מ׳האָט זיך באצויגן צו אים מיט אזא כבוד, און מ׳האָט אים אויסגעהערט מיט אזוי פיל אויפמערקזאמקייט, וויס איך נישט. מ׳פלעגט זאָגן: שטיל, זרח האָט געבעטן א וואָרט. זרח פלעגט ריידן, ווי ער וואָלט געטראכט אויפן קול. אונטערשטרייכנדיק זיין ספעציפישע ל׳ האָט ער דורכגעזייט די ווערטער מיט א סך איינגעהאלטנקייט, אָן יעדער אויסערלעכער פילבארקייט. אָבער אלע האָבן געוואוסט, אז זרח ברויזט, זרח לעבט איבער מיט געשפאנטקייט דאָס פראָבלעם. ער האָט אָנגעהויבן: פראנק איז גערעכט. אויב מיר דארפן באהאנדלען די פראגע, האָבן מיר די רעכט זי צו באהאנדלען פון שטאנדפונקט פון קאמף קעגן פאשיזם. יעדער אנדערער צוגאנג, זאָל ער אפילו זיין באפוצט מיט דער אידעאָלאָגיע פון ראטעווען דאָס אידענטום, אָדער פון ראטעווען דיין נפש, באדייט פארראט. ווער ס׳זאָגט, אז מ׳דארף ראטעווען די מאסן אין וואלד, איז אָדער ער אליין איז זיך טועה, אָדער ער פירט אנדערע אריין באוואוסטזיניק אין א טעות. ווי אזוי ראטעוועט מען מאסן מענטשן אין וואלד? צי קען מען אזוי ארום ראטעווען דאָס געטאָ, די זקנים, פרויען און קינדער? און די מלחמה קעגן פאשיזם וועט מען לאָזן פאר די גוים? וואָס? איך זע דאָ אזעלכע, וואָס ווילן אונז אומקערן צו א דיסקוסיע, פון וועלכער מיר זיינען שוין לאנג פטור געוואָרן. צי הייסט דאָס נישט שלעפן אויף צוריק אָנשטאָט אויף פאָרויס? קודם כל איז נישטאָ קיין מעגלעכקייט צו ראטעווען מאסן. דאָס איז אַן אוטאָפּיע, א געפערלעכע אילוזיע, וואָס וועט דערפירן צום בארעכטיקן דעם גורל. מ׳קען ראטעווען בלויז יחידים, און ווער עס רעדט וועגן ראטעווען מאסן, האָט ער אויך ווארשיינלעך אין זינען נאָר דאָס ראטעווען יחידים, באוואוסטזיניק אָדער אומבאוואוסטזיניק. און אפשר רעכנט ער צווישן די יחידים אריין אויך זיך גופא?

— — נישט וויכטיק אויב עמיצער פילט זיך געטראָפן פון מיינע רייד. אפשר האָב איך אָנגערירט עמיצן אומגערעכט. אָבער דאָס איז נישט קיין פריוואטער ענין, נישט מיינער און נישט דיינער. אליין צווישן זיך וואָלטן מיר שוין אדורכגעקומען. אָבער מיר דארפן באשליסן, ווי אזוי צו דערציען מאסן, א באוועגונג, ווי אזוי צו פאָדערן, און פאָדערן פון אנדערע. — — לאָמיר, קודם כל, קאָנטראָלירן צי ביי אונז איז אלץ אין אָרדנונג. וואָס שייך געטאָ און פארטיזאנקע, אידענטיפיציר איך זיך מיט דער מיינונג פון די חברים אין ווילנע, מיט דער מיינונג פון עדעק און חייקע״.

און אָט האָט מען זרחן געשיקט קיין גראָדנע, כדי צו העלפן די יונגע חברים אדורכצופירן דעם באוואָפנטן ווידערשטאנד.

„איך געדענק נאָך דער מאָמענט ווען מ׳האָט אָנגענומען דעם באשלוס. אין צימער איז געווען אויסגעגאָסן א טרויער. בלויז זרחס פנים האָט געשטראלט. ער האָט געברענט, געפלאקערט, געאיילט, אז מ׳זאָל באלד אויספירן דעם באשלוס. איין טאָג וויל ער נאָך פארברענגען מיט אונז, זיך בּאראָטן, מאכן א פלאן. צום ערשטן מאָל האָבן מיר דעם רואיקן און געלאסענעם זרח געזען אזא געשפאנטן. שוין, תיכף! — האָט ער געפאָדערט. דאָרט ברענט שוין די ערד אונטער די פיס, א סך אידן האָט מען שוין אויסגעזידלט, די טראנספּאָרטן גייען, די וואגאָנען זיינען געפאקט, זיי לויפן אדורך די סטאציע נישט פארהאלטנדיק זיך, און נאָר פון די קליינע, פארקראטעוועטע פענצטערלעך רייסט זיך ארויס דער לעצטער פארצווייפלטער רוף, גיט צו וויסן פארבייגייער און באַן־ארבעטער, אז זיי זיינען אידן פון גראָדנע. די טראנספּאָרטן זיינען אוועק קיין טרעבלינקע. צי וועלן מיר נאָך באווייזן? צו מאָרגנס אינדערפרי האָט זרח שנעל פארפאקט די טעקע, גענומען דאָס איינציקע „אָרישע היטל״, ממש א מין פארמעגן פון דער אָרגאניזאציע. עדעק פלעגט א מאָל זיך באנוצן מיט דעם בעת זיינע אָרישע נסיעות (וועגן דעם היטל פלעגט מען זאָגן ביי אונז: דאָס היטל שאפט דעם מענטש!). יאדזשע האָט אויף איין פוס אים צוגעגרייט א פאלשע דערלויבעניש.

— — נאָך פאר מיטאָג האָבן מיר זרחן באגלייט צום ארויסגאנג. מיר האָבן אים צוגערעדט, אז ער זאָל וואַרטן ביז מאָרגן — — אין די שעהן מוזן דאָך אידן ארבעטן, נישטאָ קיין ארויסגייער און אריינגייער. „איך וועל ארויסגיין דורכן פלויט ביי אָלע״, האָט זרח זיך איינגעעקשנט.

— — מיר האָבן זרחן באגלייט ביזן פלויט. עדעק, זרח און איך זיינען געגאנגען איבער די גאסן פון געטאָ, כדי צו זיין נאָך אביסל צוזאמען. זרח און עדעק זיינען אריין אין הויף. איידער זרח האָט נאָך באוויזן ארויפצוגיין אויפן דאך פונעם הויף־קלאזעט, איז ארויסגעלאָפן איינער

פון די אידישע איינוואוינער אין הויף, אָנגעכאפּט זרחן ביים פוס און אים געשלעפּט אַראָפּ. „איך וועל נישט אדורכלאָזן, צוליב אייך וועט מען אונז אלעמען באשטראָפן, פאשאָל פון דאנען!" דאָס זיינען געווען קללות פון א בעל־עגלה. דאָס איז געווען א ריזיקער ברייטביינעיקער מאנסביל. ער האָט געכאפּט די טעקע אין זיינע פעסטע הענט און אָנגעהויבן שלאָגן אויף רעכטס און אויף לינקס. עדעק האָט אים פלינק צוגעהאלטן.

— — דער קאמף האָט זיך געצויגן עטלעכע מינוט. זרח איז ארויף אויפן דאך, עדעק האָט געכאפּט די טעקע, בייגעקומען דעם ריז מיט א פלינקער פוס־באוועגונג, ארויסגעוואָרפן די טעקע איבערן דאך. זרח איז אריבערגעשפּרונגען דעם נידעריקן פּלויט און פארשוואונדן.

— — זרח איז געזעסן צוויי וואָכן אין א פארשלאָסענעם געטאָ, אינסטרואירט די קאָמענדאנטן פון די „פינפטלעך", צוגעגרייט די אָנגריפס־פּונקטן, אָרגאניזירט דאָס אריינפירן מאטעריאלן און געווער. דאָס געווער איז נישט געווען פון קיין גוטער קוואליטעט און אויך נישט אין קיין צו גרויסן קוואנטום: ווידער עלעקטרישע לאָמפּן, אָנגעפילטע מיט וויטריאָל, אייזערנע הענ־טשקעס, שטעקנס און אנדערע פרימיטיווע כלים. — — זרח און יוכבד האָבן געזוכט א וועג צו שאפן א געמיינזאמען פראָנט מיט אנדערע באוועגונגען. ער האָט געזוכט א פארבינדונג מיט די קאָמוניסטן, מיט די וויניק געבליבענע בונדיסטן, מיט די רעוויזיאָניסטן, אָבער ער האָט זיי אלע געטראָפן הילפלאָזע. — — ער האָט געזוכט א וועג צו די „ליטישע אידן" פון יודענראט, כדי ארויסצוציען פון זיי געלט. — — יענע האָבן אים געוואָרנט, אז ער זאָל נישט אָפּטאָן קיין יינגלערישע און אייליקע מעשים.

— — זרח האָט פאַרגעזען דעם סוף פונעם געטאָ און געוואָלט קודם שאפן אַן אָרגאניזאציאָנעלע פארבינדונג צווישן גראָדנער און ביאליסטאָקער אונטערערד. די מערהייט האָט באשלאָסן צו בלייבן אויפן אָרט און אָרגאניזירן א פארטיידיקונג ווי ווייט דאָס איז מעגלעך. און ווידער האָט זרח אכטונג געגעבן אויפן באשטימען די פּונקטן און פונאנדערטיילן די אויפגאבעס, קאָנטראָלירן דאָס „געווער" און פונאנדערגעטיילט, ארויסגעגעבן אָנווייזונגען ווי אזוי זיך באנוצן דערמיט און געמאכט אַן אלגעמיינעם פּלאַן".

ווען דער אקטיוו האָט אים געוואָלט צוריקשיקן קיין ביאליסטאָק, האָט ער זיך אָפּגעזאָגט אונטערצוווארפן דעם באפעל, און ער האָט זיך טאקע נישט אומגעקערט ביז די בלוטיקע געשיכטע איז נישט געווען פארענדיקט.

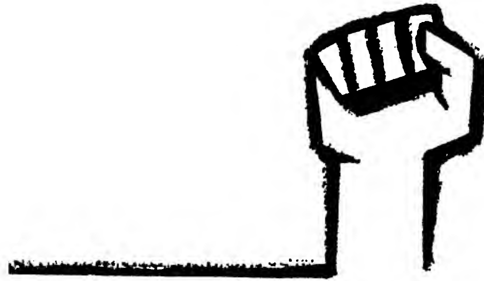
ווען אין ביאליסטאָקער געטאָ האָבן זיך געהערט שטימען, וואָס האָבן פארלאנגט א רעוויזיע פון דער קאמפס־פּאָליטיק, האָט זרח זיך געשטעלט אין דורכברוך:

„איך געדענק נאָך זרחס פּנים, זיינע פארפּרעסטע ליפּן, זיין ציטערנדיקע שטימע און זיין שטורמישע, א ביסל איינגעצוימטע האלטונג. ער האָט נישט געוואָרפן קיין באשולדיקונגען, קיינעם נישט אנגעגריפן פערזענלעך, בלויז אויפגעקלערט, איבערצייגט, מאָטיווירט, אז ס'איז נישטאָ קיין אנדער וועג, אז ס'וואַרטן אונז נאָך דורכפאלן חוץ די ביז איצטיקע, אז ס'איז נישטאָ קיין אנדער וועג, נאָר מסירות־נפש, גערעכט איז עדעק, וואָס האָט נישט פארלאָזט די פּאָזיציעס, ווען נישט דאָס, וואָלטן מיר ארויס פון דער אקציע מיט א ברענענדיקן שאנדצייכן אויפן שטערן, מיר וואָלטן גורם געווען צו א דעמאָראליזאציע אין די רייען פון די קעמפער און צום אראָפּרייסן פון גלויבן אין אונז, אלס אָנפירונג און קעמפערישע באוועגונג. זרח האָט עטלעכע מאָל געבעטן דאָס וואָרט. ער איז נישט מיד געוואָרן — — קום צו זיך, טרעט נישט אָפּ פונעם ריכטיקן וועג, לאָז זיך נישט אריין אין קיין דיסקוסיע אָן שוואונג און אָן מאָראל, האָבן געמיינט זרחס דורכנעמענדיקע בליקן".

נאָך דער ליקווידאציע פון ביאליסטאָקער געטאָ, האָט די אונטערערד געמאכט דעם לעצטן פּרווו צו גיין מיט די מאסן און זיי רופן צו א ווידערשטאנד אויפן קאָנצענטראציע־פּלאַץ. זרח און יאָשקע האָבן גענומען אויף זיך די אויספירונג. זרח איז געווען קאָמאנדיר איבער איינעם פון די אָפּשניטן. אין יענער שלאכט איז ער געפאלן.

געבוירן אין קאליש אין יאָר 1916. פון דער קינדהייט אָן אין השומר הצעיר. ער איז אוועק אויף הכשרה אין סלאָנים. דאָרט האָט אים באגעגנט די מלחמה.

טעמקין

איך טעלעפאָניר. ה׳ טאנסקי ווארט ביים אפאראט. ער איז גליקלעך, וואָס מיר האלטן זיך נאָך, אָבער גוטע נייס האָט ער נישט. ער האָט שוין געהאט אלע נויטיקע דערלויבענישן, איז ער אוועק אין געסטאפּאָ זיי באשטעטיקן. דער אָפיציר האָט זיי זייער געגוי קאָנטראָלירט, צעריסן אויף פיצלעך און געשריגן אויף טאנסקין, פארוואָס ער באמיט זיך נאָך פאר די אידן. לויט זיין מיינונג דארפן מיר זיך אליין העלפן. ער האָט אונז געוואונטשן דערפאָלג, און מיט דעם האָט דאָס געשפרעך זיך געענדיקט. די לעצטע האָפענונג זיך צו ראטעווען האָט געפלאצט ווי א זייף־באלאָן.

מיט דער צייט איז אויפגעדעקט געוואָרן דער סוד מיט טאנסקין. ער האָט געארבעט אלס לייטער ביי קוזניקאָווסקין און א דאנק דעם האָט מען באשטימט אידן אויף דעם דאָזיקן ארבעטס־פלאץ. מ׳קען כמעט זאָגן, אז א דאנק אים זיינען מיר מיט אנדערע משפחות געבליבן לעבן. אין דער צייט פון דער ערשטער אויסזידלונג האָט ער באזעצט אלע ארבעטער צוזאמען מיט זייערע פאמיליעס אין זיינע קעלערס. ער האָט אונז געשאפן וואוינונגען אין געטאָ, ער פלעגט אונז דורכפירן אין אויטאָס דורך דער וואך און ער האָט אונז באזאָרגט מיט אלע מינים דער־לויבענישן וואָס שייך ארבעט. ער האָט געהאט גרויסע איינפלוסן און א סך פארבינדונגען. בעת דער יאנואר־אקציע איז ער געקומען צו אונז מיטן אויטאָ, כדי צו פירן אונז פון באהעלטעניש צו דער ארבעט. ווער ס׳האָט נאָר געבעטן האָט ער געהאָלפן איינאָרדענען אויף דער ארישער זייט. ער איז געווען א מיסטעריעזע געשטאלט. ס׳זיינען געווען מיינונגס־פארשידנקייטן צו ער איז א דייטש, א פּאָליאק, אָדער א פאָלקס־דייטש. ס׳איז אויך געווען א סברה, אז ער איז א איד. מיר האָבן אָבער די דאָזיקע סברה אָפּגעוואָרפן. ער איז געפאלן אין אויגוסט 1943, נאָכדעם ווי מ׳האָט אים ארעסטירט אונטער דער באשולדיקונג פון פעלשן דאָקומענטן. קאפּאָס־מוסרים האָבן אים אויסגעגעבן צו די דייטשן. בעתן ארעסט האָט ער אנטלאָפנט צוויי אגענטן פון דער קרימינאל־פּאָליציי און אנטלאָפן אין זיין אויטאָ. צו מאָרגנס האָט מען אים געכאפּט א דאנק א מסירה פון א דייטש, א גוטן פריינד, און מ׳האָט אים דערשאָסן. דאן האָט מען זיך אלץ דערוואוסט. טאנסקי איז געווען נישט קיין אנדערער, נאָר טעמקין פון קאליש. זיין שוועסטער, פרוי קאץ, איר מאן און טאָכטער, האָבן געארבעט ביי אים. זיין פאָטער, א זקן פון פינף און זיבעציק יאָר, האָט געזאָגט קאפּיטלעך תהילים ביי אונז אין קעלער. דער זון האָט אים געוואָלט נעמען אויף דער ארישער זייט. אָבער דער אלטער האָט געוואָלט נקבר ווערן אין א אידישן קבר.

פון „300 שעהן אין ברענענדיקן געטאָ״, יד ושם, ירושלים תשי״ט.

ישראל שארי

ער איז געפאלן א סך שפעטער, דעם 13־טן אפריל 1943. ביז דאן האט דער קאלישער שניידער ישראל שארי זיך באטייליקט אין א סך שלאכטן און זיך אויסגעצייכנט, ווי א העלדישער קריגער און אויסשפירער.

ישראל איז געווען קאָמאנדיר פון דער אויסשפיר־גרופע און האָט אויסגעפילט די פאראנט־וואָרטלעכסטע פארגעבונגען פונעם שטאב. זיין אויפגאבע איז געווען: דערוויסן זיך — ווען און וווהין גייען דורך דייטשע עשעלאנעס, די צאל סאלדאטן און זייער באוואפנונג אין דעם אדער יענעם ישוב, און נאך אזעלכע ביז גאר וויכטיקע זאכן.

דעם 23־טן יאנואר 1943 האט אונזער מחנה אויסגעהאלטן א שווערע שלאכט מיט די אקופאנטן, וועלכע זיינען פלוצים באפאלן אונזער לאגער. מיר זיינען אפגעטראטן אן קרבנות. די פאשיסטן האָבן באשלאָסן נוקם זיין זיך פאר זייער דורכפאל אין שכנותדיקן דאָרף סוועטיצע, וואָס האָט שטארק געשטיצט און מיטגעהאָלפן די פארטיזאנער.

זיבן טעג און זיבן נעכט האבן די דייטשע הינט געבושעוועט אין דארף. געברענט און געהרגעט און פארגוואלדיקט און לסוף אויסגעלאָשן אלע פייערן, מאכנדיק דעם אָנשטעל, אז זיי גייען אוועק פון דארף.

זייער מיין איז געווען — פארנארן אונז צוריק אין דארף און דא זיך אפרעכענען מיט אונז.

אונזערע קאמאנדירן האבן זיך אבער נישט געלאזט נארן. זיי האבן באשלאסן שיקן פריער אן אויסשפירונג און דערוויסן זיך גענוי, וואס טוט זיך אין סוועטניצע.

אין אויסשפיר האט מען געשיקט שארין און נאך צוויי יידן.

ישראל האָט אומבאמערקט זיך צוגעגנבעט צום דאָרף. ביי איינעם א שטאל האָט ער באמערקט א סילועט פון א דייטשן סאלדאט. דער דייטש האט א פנים אויך באמערקט שארין. דער גאנצער ארום איז פלוצים באלויכטן געוואָרן פון א ראקעטע. שארי האָט קוים באוויזן צו באהאלטן דעם קאפּ אין שניי. דער היטלעריסט האט אויסגעשאסן אין שארין א גאנצע קוילן־לענטע פון זיין אויטאָמאט, שארי אינעם היטלעריסט — בלויז איין קויל, און דער שווארצער סילועט ביים שטאל איז אומגעפאלן ווי א סנאפּ.

איצט האט זיך אבער צעשפילט דער גאנצער דייטשער ארקעסטער, וואס איז געלעגן פארשטעקט אין סוועטניצע. ס׳האבן גענומען שטעפן די קוילנוואַרפער און מינענוואַרפער, די ביקסן און אַויטאָמאטן. — און גראָד דאָס איז דאָך שארין נייטיק געווען.

ישראל שארי האט זיך געלאזט פויזען צוריק אין וואלד. א קויל האט אים געטראפן אין האנט, און גאנצע צוויי חדשים האָט ער געמוזט ליגן אינעם ערד־שטיבל.

די געסטאפא האט סוף כל סוף זיך דערוווסט, ווו אונזער מחנה געפינט זיך, און זי האט ארויסגעשיקט קעגן אונז א גרויסע שטראף־עקספעדיציע.

די שטראף־עקספעדיציע האט אונז נישט געטראפן אומגעריכט... אונזער אויסשפירונג האט באצייטנס אנגעזאגט וועגן דער געפאר, און ס׳האט זיך אנגעהויבן א קאמף אויף לעבן און טויט.

ישראל שארי, וואס האט זיך נאך נישט אויסגעהיילט פון דער וווּנד האט זיך תיכף גענומען צו דער ביקס.

אפטרעטן! — האט ער אויסגערופן — איך וועל זיי דא פארהאלטן!

ס׳איז קלאר געווען, אז שארי האט באוווסטזיניק באשלאסן אומקומען, כדי צו ראטעווען די גאנצע מחנה. ווען מיר זיינען אפגעטראטן, איז שארי געבליבן איינער אליין קעגן דער גאנצער שטראף־עקספעדיציע. מיט צוויי קוילן האט ער אוועקגעלייגט דעם קאמאנדיר פון דער דייטשער גרופע. דאס האט אריינגעבראכט א שטיקל מהומה צווישן די באנדיטן. א ווײַלע איז געוואָרן

שטיל, און אט די ווילע האט אונז גערעטעוועט. דערנאָך האבן די גזלנים ווידער זיך א ווארף געטאָן אויף שארין, און ער איז געפאלן א העלדן־טויט, ראטעווענדיק מיט זיין לעבן די גאנצע פארטיזאנישע מחנה.

מיר וועלן אים קיינמאל נישט פארגעסן, ערע און רום זיין אנדענק!

מישא עדלשטיין

געבוירן אין קאליש אין יאָר 1923. אין 1939 האָט ער זיך באזעצט אין דאָרף בורסק. ער האָט אָרגאניזירט א גרופע אידן אויף איינשאפן געווער און אויף אוועקצוגיין אין וואלד. דעם 16־טן אויגוסט 1942 איז ער אוועק אין די לובערעקער וועלדער און אָנגעשלאָסן זיך אין א רוסישן פארטיזאנער־אָטריאד.

ער איז באשטימט געוואָרן אלס קאָמאנדיר אין אָטריאד קארטוכין.

געפאלן נאָך דער באפרייאונג פון א קויל פון די באנדורא־לייט.

יאסעלע גאָלדשמידט

אין 1942 איז ער פון נאָוואָגרודקער געטאָ אוועק אין דער ליפיטשינסקער פושטשע. פריער איז ער געווען אין פאמיליע־לאגערס, שפעטער איז ער אריין אין אָטריאד „אָרליאנסקאיא באָרבא", לעניו־בריגאדע. אין סעפטעמבער 1943 איז ער פארוואונדעט געוואָרן אין קאָפּ און א באוואוסט־לאָזער איז ער אריינגעפאלן צו די דייטשן. ער איז דערשאָסן געוואָרן אין זשעטל. 24 יאָר איז ער אלט געווען ווען ער איז געפאלן.

יחיאל טענצער

ער איז געבוירן געוואָרן ביי אָרעמע עלטערן און ער האָט שווער געאַרבעט פון זיין יוגנט אָן. אלס יוגנטלעכער איז ער אריין אין דער יוגנט־באוועגונג פון לינקע פועלי־ציון. א געוויסע צייט האָט ער געאַרבעט אלס וועבער. נישט איינמאָל האָט מען אים אָפגעזאָגט פון דער אַרבעט צוליב זיין צו שטאַרקער פאַרנומענקייט מיט די פאַרטיי־ענינים. אין משך פון פיל יאָרן איז ער געווען פאָרזיצער פון פראָפפאַראיין פון די טעקסטיל־אַרבעטער אין שטאָט, וואָס איז געווען פון די געציילטע פראָפפאַראיינען אין פוילן, צו וועלכן ס׳האָבן אָנגעהערט סיי אידישע, סיי פוילישע אַרבעטער. ער האָט רעפּרעזענטירט זיין פאַראיין אין די אינסטאַנצן פון דער אַלגעמיינער פראָפבאַוועגונג. ער איז געווען דער לעבעדיקער גייסט פון לינקע פועלי ציון און איר יוגנט אין קאַליש. ער איז געווען א הויכער, א שטאַרקער און געזונטער, מיט א פריינטלעכן און העפלעך פּנים פאַר אידן, וועלכע האָבן זיך צו אים געווענדעט. ער האָט א סך געאַרבעט צווישן דער יוגנט, אָנגעפירט און געלערנט. לעצטנס האָט ער געעפנט א קוילן־געשעפט, אָבער ער האָט געהאַט שוועריקייטן ביים מפרנס זיין די משפחה, ווארום זיין גאַנצע צייט האָט ער אָפּגעגעבן פאַר געזעלשאַפטלעכער אַרבעט.

ער איז געווען קהל־דאָזאָר און ראַטמאַן פון שטאָטראַט. נישט בלויז פאַרטיי־מענטשן האָבן זיך געווענדעט צו אים נאָך אַן עצה און נאָך הילף. זיין צייט און האַרץ האָט ער געשענקט פאַר יעדן נויטבאַדערפטיקן. ער איז געווען פאָרזיצער פונעם קוראַטאָריום פון דער שול א.ג. באָראָכאָוו און געווען טעטיק אין פאַרשידענע אינסטיטוציעס.

בעת דער מלחמה, ווען די געגנט איז געוואָרן איינגעשלאָסן אין רייך און מ׳האָט פון דאָרט אַרויסגעטריבן די אידן, איז טענצער אַוועק אויף א געוויסער צייט קיין ריישע אין מערב־גאַליציע, און פון דאָרט קיין וואַרשע, און ער איז געווען אַקטיוו אין דער אומלעגאַלער אַרבעט פון דער פאַרטיי. א געוויסע צייט האָט ער געאַרבעט ביי טעבענסן אין א שטאָל־פאַבריק. אויך אין קאָנצלאַגער פּאָניאַטאָוו, וואו ער איז געווען פאַרשפאַרט, האָט ער נישט איבערגעריסן זיין געזעלשאַפטלעכע אַרבעט און אָנטייל גענומען אין דער גרופּע פון דער אידישער קאַמפס־אָרגאַניזאַציע אין לאַגער, וואו ער איז דערמאָרדעט געוואָרן. זיין נאָמען געפינט זיך אין דער רשימה פון די 300 דערמאָרדעטע אידישע געזעלשאַפטלעכע טוער, וויסנשאַפטלער און קינסטלער.

זווה שורעק

קאלישער טעכטער אין קאמף

ויטקע קעמפנער

צווישן די פרויען־קעמפערינס אין ווילנע האָט פאַרנומען אַן אָנגעזעען אָרט וויטקע קעמפנער, אַן אָפּשטאַמיקע פון קאַליש. זי האָט געלערנט אין שטאָט און איז געווען אַקטיוו אין השומר הצעיר. בעת זי האָט געלערנט אויף דער וואַרשעווער אוניווערסיטעט איז זי געווען אַקטיוו אין דער סטודענטן־אָרגאַניזאַציע „אַוואָוקאַ". אין 1939 איז זי אַריבער די גרענעץ און אָנגעקומען אין חלוצישן זאַמל־פּונקט אין ווילנע. אין געטאָ איז זי געווען מיטגליד אין סעקרעטאַריאַט פון השומר הצעיר, אַקטיוו אין דער אידישער קאַמפּס־אָרגאַניזאַציע, און דערנאָך — אין דער פּאַר־טיזאַנער־גרופּע „נקמה", וואו זי איז געווען קאָמאַנדיר פון אַן אָפּטיילונג און געשטאַנען בראש פון א קאַמפּס־פּאַטראָל. זי האָט באַקומען אַן אויסצייכענונג „אָרדען פון דער רויטער פאָן". דערנאָך איז זי געווען צווישן די אָרגאַניזאַטאָרן פון דער העפּלה פון מזרח־אייראָפּע.

אין יוני 1942 האָט די קאָמאַנדירונג פון דער קאַמפּס־אָרגאַניזאַציע פ.פ.אָ. באַשלאָסן אויס־צופירן דעם ערשטן דיווערסיע־אַקט אויף דער באַן. די חברים האָבן געגנבעט דינאַמיט פון די דייטשע בונקערס. אין פינצטערן קעלער אויף קאַרמעליטן 3, האָבן מענטשן, ביי דער שיין פון א חלבן ליכטל, געאַרבעט ביים צוגרייטן א מינע אין א שטיקל רער. די געפאַר איז גרויס געווען צוליבן מאַנגל אין פאַכמענישקייט. די פּיראָטעכנישע אינפאָרמאַציע האָט מען געשעפּט פון סאָוויעטישע בראָשורן, וואָס מ׳האָט אַרויסגעגנבעט פון ייוואָ. וויטקע איז אַוועק זוכן אַן אָרט וואו אַוועקצולייגן די מינע אויפן באַן־וועג.

אירע טונקעלע האָר זיינען געוואָרן בלאָנד, אַריש. אינדערפרי איז זי אַרויס צו דער אַרבעט צוזאַמען מיט א גרופּע אידן. אין גאַס האָט זי זיך אָפּגעטיילט פון זיי, אַראָפּגענומען די לאַטע פון דער ברוסט און פון רוקן און אַרויף אויפן טראָטואַר. איצט איז זי אַן אַרישע און גייט זיך אויסער דער שטאָט, צו די רעלסן, וואָס ציען זיך צו ווילייקע. דער באַן־וועג ווערט באַוואַכט דורך דייטשן. ציווילע טאָרן דאָרט נישט גיין. וויטקע ווערט פאַרהאַלטן.

זי מאַכט א נאַיווע פּנים און דערציילט, אַז זי האָט געוואָלט גיין אין א דערנעבנדיקן דאָרף און זי ווייסט נישט, אַז מ׳טאָר דאָ נישט דורכגיין, זיי וואָרענען זי, מ׳וועט זי כאַפּן א צווייט מאָל, וועט מען זי אַרעסטירן. וויטקע גייט אַוועק און באַווייזט זיך אין א קורצע צייט אַרום אויף אַן אַנדער אָרט, וואָס ווערט איצט נישט באַוואַכט. זי דערוויסט זיך אָבער, אַז דאָ נאָענט אַרבעטן אידן. אויסער דעם איז פאַרן דערפאַלג פון אויפרייס נויטיק א שיפער באַרג־שיפּוע.

דריי טעג איז וויטקע אַרויס פון געטאָ יעדן אינדערפרי, געוואַנדערט דעם גאַנצן טאָג ביים באַן־וועג און געזוכט א פּאַסיק אָרט פאַר דער מינע. פון איר פּנים איז פאַרשוואונדן די לעבנס־פרייד. זי איז געווען שווייגנדיק און איר בליק איז געווען געווענדעט אויף אינעווייניק. זי האָט געטראַכט וועגן אויספירן דעם אַקט און איר אחריות דערביי.

דעם 8־טן יולי, ביים זון־אויפגאַנג, זיינען אַרויס פון געטאָ וויטקע, איזשע מאַצקעוויטש און משה בראַוזע. זיי האָבן געהאַט ביי זיך די מינע. זייער ציל: אויפצורייסן א דייטשן צוג, 7 ק"מ דרום־מזרחדיק צו ווילנע. דער אַקט דאַרף ווערן דורכגעפירט ביינאַכט. צו מאָרגנס אינדערפרי דאַרפן זיי זיך אומקערן אין געטאָ, כדי זיי זאָלן קענען אַרויסגיין צו דער אַרבעט ווי געוויינלעך.

אינדערפרי איז וויטקע געקומען אין געטאָ מיט פאַרוואונדעטע און פאַרבלוטיקטע פיס, אָבער איר פּנים האָט געשיינט. מ׳האָט אונטערגעלייגט די מינע און קיינער האָט נישט באַמערקט. אירע אויגן האָבן געהאַט א באַזונדערן גלאַנץ און איר פּנים — א נייעם אויסדרוק. ווען מ׳האָט זי געפרעגט, וואָס זי האָט געטראַכט די גאַנצע נאַכט, האָט זי געענטפערט: „אויספירן און נישט אַריינפאַלן קיין לעבעדיקע אין זייערע הענט. איך האָב באַדויערט, וואָס איך האָב נישט ביי זיך קיין ציאַנקאַלי".

דריי א זייגער נאָך מיטאָג איז אָנגעקומען די ידיעה וועגן אויפרייס. דער צוג איז געוואָרן צעשמעטערט: דער לאָקאָמאָטיוו און די וואַגאָנען מיטן וואָפן. די דייטשן זיינען געווען צעמישט, ווארעם דאָס איז געווען דער ערשטער אַקט פון דעם מין אין ווילנער געגנט, וואו ס׳איז

געשטאנען א סך מיליטער. די דייטשן האָבן נישט חושד געווען די אידן. זיי האָבן געטראַכט, אז די אידן זיינען שוין באזיגט און זיי וועלן נישט אויפהויבן דעם קאָפּ. „אזא זאַך קענען אויספירן נאָר פרייע מענטשן".

פאר די אידישע קעמפער איז דאָס געווען דער גליקלעכסטער טאָג אין געטאָ. זיי האָבן געלאכט אין די גאסן. די דורכגייערס האָבן געהויבן די אקסלען מיט פארוואונדערונג: „די לייט זיינען משוגע געוואָרן".

א סך וואַגאָנען מיט דייטשע זעלנער און מיט געווער פון דער באַן, וואָס האָט געאײַלט קיין פּאָלאָצק, זיינען צעשמעטערט געוואָרן. אינדערפרי האָבן די פויערים אָפּגעציילט ארום צוויי הונדערט טויטע זעלנער, אויסער די צעשמעטערטע, וואָס מ'האָט זיי בכלל נישט געקענט ציילן. נאָכן איבערציילן האָבן די פויערים צונויפגעזאמלט א סך רעוואָלווערן, ביקסן און קוילן.

איר גאנצן כוח האָט וויטקע קעמפנער ארויסגעוויזן אין וואלד. אין אָקטאָבער 1943 האָט זי אין משך פון איין נאכט דורכגעמאכט צו פוס 40 ק"מ, געטראָגן א וואליזע מיט מינעס, און אריין קיין ווילנע. דאָרט איז אויפגעריסן געוואָרן א טראנספאָרמאטאָרן־סטאציע. צו מאָרגנס איז זי אריין אין קאנצלאגער קייליס און ארויסגעפירט פון דאָרט 60 פערזאָן צו די פארטיזאנער־באזעס. אין דער מחנה „נקמה" האָט זי אָרגאניזירט דעם אויסשפיר און געשטאנען בראש פון אים. זי האָט זיך באטייליקט אין צוג־אויפרייס נעבן אָראַן, וואו ס'זיינען דערהרגעט געוואָרן צוויי הונדערט דייטשן. צוזאמען מיט פינף פארטיזאנער האָט זי אונטערגעצונדן די טערפּענטין־פאבריק אין אָלקיניקי. זי האָט זיך אויסגעצייכנט אין די שלאכטן אין דיינאָווע יאנואר 1944, און געפאנגען צוויי געסטאפאָ־אגענטן. זי האָט זיך באטייליקט אין אויפרייסן צוויי לאָקאָמאטיוון און צוויי בריקן.

אין נאָוועמבער 1943 האָט מען זי געשיקט ברענגען קיין ווילנע וויכטיקע דאָקומענטן. אויפן וועג האָט א פאטראָל זי געכאפּט און אוועקגעפירט אין געסטאפּאָ. זי האָט זיך ארויסגעדרייט פון זיי און אנטלאָפן. צו מאָרגנס האָט זי געבראכט אויף דער באזע א וויכטיקן טוער פון דער אונטערערד אין קאָוונע.

אין באזעל איז פאראן א פארבינדונג פון אידישע פרויען אויפן נאָמען פון וויטקע קעמפנער. זי איז ניצול געוואָרן און זי געפינט זיך אין ישראל ווי א מיטגליד אין קיבוץ עין־החורש.

חנה אראנאוויטש-ראקמאן

פון יאָר 1940 האָבן נאציס אָנגעהויבן אויסראָטן די אידישע קינדער. זיי האָבן ארויס־געטריבן די אידישע מוטערס פון די שטובן, פארזאמלט זיי אויף א פלאץ און ארומגערינגלט מיט ס.ס.־זעלנער.

א נאצישער אָפיציר האָט גערעדט פאר די מוטערס און פארלאנגט פון זיי איבערצוגעבן די קינדער, כדי זיי צו שיקן אין ספּעציעלע קינדער־אנשטאלטן וואו זיי וועלן באקומען א בעסערע באהאנדלונג.

ליידער האָבן נישט אלע מוטערס תיכף פארשטאנען, אז דאָס איז שקר און שווינדל, און פיל פון זיי האָבן אָפּגעגעבן די דייטשן זייערע קינדער. ווען דער אויסגעפוצטער אָפיציר האָט געפרוווט נעמען מיט כוח דאָס קינד פון חנה ראקמאנס הענט, האָט זי אים דערלאנגט צוויי פּעטש. ער האָט אויסגעשטרעקט די האנט צום רעוואָלווער, אָבער, ווי אן עדות גיט איבער, האָט זי זיך געוואָרפן אויף אים מיט די נעגל און געוואָלט אים אויסרייסן די אויגן.

זי איז געפאלן ביים פארטיידיקן זיך.

רבקה און וויערא שורעק

רבקה און וויעראַ שורעק זיינען די פרוי און טאָכטער פון אברהם שורעק, א קאלישער. לויט די שילדערונגען פון א. סוצקעווער און ב. מארק זיינעןביידע געווען אקטיוו אין ביאליס־טאָקער געטאָ. זיי האָבן זיך בארימט געמאכט מיט זייער קאמף קעגן די דייטשן, און יענע האָבן זיך באמיט צו כאפּן זיי לעבעדיקערהייט.

ביידע זיינען זיי געפאלן בעת א צוזאמענשטויס מיט די דייטשן.

התוכן

אינהאלט

(פונעם אידישן טייל)

אומקום

גבורה

THE KALISH BOOK

PUBLISHED BY THE ISRAEL-AMERICAN BOOK COMMITTEE

1964

Printed in Tel-Aviv — Israel, by Eylon Press, 11, Hasharon Street, T. A.
Reproductions of the drawings by A. Szyk printed in Anabi Offset Press

Rynek

קאליש
Plac